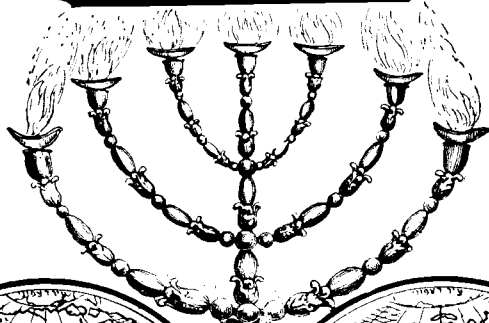

אוצר ישראל

אנציקלופדיא

אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י

OZAR YISRAEL

A HEBREW ENCYCLOPEDIA
האנציקלופדיה העברית

www.hebrewbooks.org

ע"י מלך סופרים

Ozar Vitzrael

AN ENCYCLOPEDIA

OF ALL MATTERS CONCERNING
JEWS AND JUDAISM, IN HEBREW

COMPLETE IN 10 VOLUMES

J. D. EISENSTEIN, Editor

ASSISTED BY SCHOLARS OF VARIOUS COUNTRIES

INCLUDING

RABBI DR. J. L. LANDAU RABBI DR. A. MARMORSTEIN
PROF. DR. J. Z. LAUTERBACH DR ISAAC EISENBERG

חזקת וחינוך לאנטרנט

www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"ב

Volume VII.

נא אמונ-עברית

Published by

J. D. EISENSTEIN

165 EAST BROADWAY

NEW YORK

1912.

אוצר ישראל

אנציקלופדיא

לכל מקצועות תורת ישראל, ספרותו ודברי ימיו
בעשרה כרכים

ע"י העורך

יהודה דוד אייזענשטיין

בעזרת

הרב דר' יהודה ליב לנדא, הרב דר' אברהם מרמרשטיין
פר' דר' יעקב בצלאל לויטערבאך, דר' יצחק צבי אייזענבערג
ועוד חכמים וסופרים בארצות שונות

הוצאת חתומים לאינטרנט חלק שביעי

www.hebrewbooks.org

תשס"ב

נא אמן-עברית

בדפוס המל

י' ד' אייזענשטיין

165 איסט בראדוויי

נויארק • תרע"ב

Copyright. All rights reserved.

I.

לוח המפתחות לפי הענינים

[שמות אנשים ועמים בכתבי הקדש]

נבחרארן; נבוכדנצר; נבות הזורעאלי; נבל; נרב ואביהוא; נח; נחום; נחור; נחמיה; נחש;
נחשון בן עמינדב; נמרד; נעמה; נעמי; נעמן; נפתלי; נתינים; נהן; סבא; סיתון ועוג; סיסרא;
סנבלט; סנחריב; סרגון; סרח (שרה); עבר (שם); עבדיה; עבר.
[מדינות ערים ומקומות בכתבי]

נא אמן; נב; נבו; נוף; נחל; נילוס (יארד); נינוה; סדום ועמורה; סיני; סינים; ספרים.
[שמות תנאים ואמוראים ושמות פרטים עד חתימת התלמוד]

נחוניא בן הקנה; נחמיה רבי; נחמן בר יעקב; נחמן בר יצחק; נדימון בן גוריון; נתן רבי;
נתן דרוציתא; סבוראי; סומכוס (המעתיק); סומכוס (תנא); סופרים; סימן ר'; סנהדרין; ספרא.
רב.

[אנשי שם אחר התלמוד]

נאמרה משפחת (ישראל); נאמאנזאה; יוסף שאול; נאסינ אלפרד; נאדרי, מאס; נבון, משפחת;
נורצי, ירדיה שלמה רפאל; נת, מרדכי עמנואל; נחום, חיים; נחום מערכי; נחמיאש, משפחת; נחמן
מבראסלאוו; נחשון בר צדוק גאון; נטרונאי גאון; נימו, דוד בן פנחס; נייבוער, אדאלף; נסי בן נח;
נסים בן יעקב מקירואן; נסים בן ראובן גירונדי; נעמער, קארל; נפתלי הכהן כ"ץ; נשיא, דון יוסף; נתן
הבבלי; נתן ב"ר יחיאל; נתן בנימן העזתי; נתנאל בן ישעיה; סאלר, בנימן; סאלוואדור, פראנצ'ס;
סאומון, חיים; סאקאלאו, נחום; סגרי, משפחת; סהל בן מצליח הכהן; סולא, משפחת; סופר, משה;
סמנוב, יצחק הלוי; סייקסאס, משפחת; סילוא, אנטוניו; סילוא, חזקיה; סימן, סיריוהן; סירקיש, יואל ב"ר
שמואל; סלאנט, שמואל; סלאמיר, ישראל; סלאנימסקי, חיים זעליג; סלושן, נחום; סלמן בן ירוחם;
סמאלענסקי, פרץ; סעדיה גאון; סעדיה בן ראנאן; סעדיה בן נחמני; ספורנו, עבדיה; ספיר, יעקב
הלוי; ספעקטאר, יצחק אלחנן; עבאס, שמואל; עבאסי, יעקב; עבראללה י' סבא; עבראללה י' סלאם
אבו אלהריז; עבדיה בן אברהם ירא מברטנורא; עבדיה אבו עיסא אלאצפחאני.

[שמות שרים וחכמי אחר]

נירן קיסר; נקנור; סלייקוס.

[מדינות ומקומות בתלמוד ובקורות ישראל]

נארוויטש; נהרדעא; נויארק; נופארט; ניקולסבורג; ניקופול; נירנבערג; נעמיראו; נערדלינגען;
נציבין; נצרת; נרבונה; נרש; סאזואנה; סאט קארולינא; סאנפראנציסקא; סביוניטא; סופיא; סודא
(מתא מחסא); סוריא; סיביריא; סייקוס (ערי סיליקיא); סינאפור; סינסינאטי; סיציליא; סמאלענסק;
סענעדרין; סערביא; ספרד; סקאטלאנד; סרניסא; סרדיניא.

[עניני אמונה, קבלה, פילוסופיא והגדה-עם]

נבואה; נהר דינור; נחש הקרמוני; נפש (השארית הנפש); נתיבות; סמאל; סמבטיון; סנדלפון;
סני וסנסני וסמנגלף; ספירות, עשר.

[עניני הלכה ואגדה, כללים, מדות ומנהגים]

נאוף; נאמן (נאמנות); נבלה; ננעים; נדה; נדוניא; נדחה; נדר ונדבה; נונע בדבר; נותר;
נזיר (נזירות); נוק; נחום אבליס; נחירה; נחתום; נטילת ידים; נסוך המים; נכסים; נעילה;
נער ונערה; נפילת אפים; נפל; נקור; נקמה (נקימה ונמירה); נר; נשואין; נשים; סבלונות; סברא;
סדר ליל פסח; סוניא; סימה; סיכה; סיכות (חג); סופר; סיג; סיכה; סיקריקון, דיני; סירוב; סידכא;
סכנה; סלוק; סם; סמכים; סמיכה (בקרוב); סמיכת זקנים; סנדק; סעודה (סעודת מצוה); ספינה
(לענין הלכה); ספירת העומר; ספק וספקיפיקא; סקילה שרפה הרג וחנק; סרים; סרסור; סתם; עבר;
עבודה זרה; עבור; עבור שנים.

[שמות עצמים ודברים שונים]

נבל; נגון; נגיד; נדל; נהר; נוסריקון; נרץ הפוכה; נוסח; נוסעים; נחש; נחשת; נחשתון;

נייר; ניסן; נבפח; נמיה; נמלה; נמר; נסים; נסיון; נעל; נענע; נפח; נץ; נצרות (נוסעי הצלב); נקוד (נקודות); נרגל; נשיא; נשיקה; נשר; נתוח; סבלנות; סגלה; סגן; סגנון; סוד ופרסום; סוס; סוקר (צוקר); סורסית, לשון; סמאטיסמיקא; ססירא; סיום; סיון; סימן (סימנים); סלה; סלמנדרא; סנה; סנינר וקמינור; סעודה; ספג; ספינה; ספך; ספרדים; עבודה; עבודת הצבא; עברית; עברית בעברית.

[חברות וכתות]

נבטים ; נצרות ; סוציאליזם ; סיקריקו.

[ספרים, תפלות ועיתונים]

ננעים, מסכת; נדרים כס'; נזיקין, סדר; נזיר, מס'; נחום, ספר; נחמיה, ספר; נשים, סדר; נשמת כל חי; סדר עולם; סדר עולם זוטא; סוטה, מס'; סוכה, מס'; סיביל (סיביליות); סליחות; סנהדרין, מס'; ספר; ספר תורה; ספרא; ספרא דצינעווא; ספרי; ספרי זוטא; ספרות; ספרות החדשה; ספרים; ספרים חיצונים; עבדיה, ספר; עבודה זרה, מסכת.

[ציורים ותמונות]

הציורים נעשו ע"י אפרים גראווער ע"ם התכנית של העורך

העיר נהרדעא וסביבותיה צד 25; תמונת מרדכי עמנואל נח 50; אבן הזכרון לעיר סקלט אררט 51; חלקי הנקור בשדל של בהמה 109; אברי הבהמה בתוך הבטן 110; תמונת בתב סורסית 168; בית הכנסת של מנשה מאיר בסינאפאור 184; קמיע או שיר למעלות לילולת 230; שלש תמונות של הבתב בס"ת 253; סימני ספרים (מספרי) 280; מפת ספרד וישוב היהודים שם קודם הנלות. בראש הספר.

שמות הסופרים בחלק השביעי:

א. אברהם דוד איזענשטיין, העורר	י. פיר	יששכר פישער, מיטשקאל אונגריא
א. אברהם דוד איזענשטיין, העורר	י. צ. א.	ר' יצחק צבי איזענבערג, דאברים ביהם
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	י. ש. ג.	ר' ישראל נאלרבערגער, רב באוהעל אונגריא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ל.	נחום מוביה לאנדאן, בראנקס ניוארק
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	מ.	יוסף מל מאנשעסטר אנגליא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	מ. א. ה.	מאיר אליעזר הבהן רפאפורט-הארמיטשיין, אוהעל אונגריא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	מ. נ.	מנשה גראסבערג, ראמסגייט אנגליא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	מ. ה.	מאנש היילפערין, לונדון
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	מ. דן	ר' מרדכי זעלינאווא, ניוארק
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	מ. מ. ה.	מנחם מענדל האבמאן פערעהינסקא גליצא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	מ. ש. ז.	משה שמעון זיוויץ, רב בפיטסבורג
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ע. נ.	ר' ע' גליצא, לאשיין מעהרין
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	פ. ה. וו.	פ"ה וועטשטיין, קראקא אוסטריא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	צ. ה. נ.	צבי הירש נעלבערג, לונדון
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ר. ר.	ראובן ריבקיין, רב בלארענס מאס
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. א. פ.	ר' שמואל אברהם פאזאנאסקי, רב ומשפך בוווארשא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ב.	שלמה בערמאן, האסעל רוסיא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. בר	שמחה בהרב ר' נתן הלוי באמבערגער, רב בווואנדסבעק, גרמניא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ד. פ.	שלמה דוד פאזנער, רב בעיר דזשיורזי סיטי ניו-יארק
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. י. ש.	שלמה יצחק שיינפעלד, רב במילוואקי וויסקי
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. מ.	שמואל מילער, יאנקערס ניו-יארק
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. מ. נ.	שלמה מיכאל נעבעס, ניוארק
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. מ. פ.	ש"ס פערלמאן, לונדון
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. נ.	שלמה ב"ר אברהם רחאניס, רוסקא בולגריא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ר. נ.	השנה דר' שלמה ראבין, קראקא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ש.	שבנא שטיין, ניוארק
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז.	שמואל זאב, באבער, פרופיסור בביראדעס
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. ב.	העזרים בבית המערב
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. ג.	בנימין פיינענבוים, ברוקלין
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. ד.	בן ציון דון יחיא, רב בעיר מארינהווי רוסיא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. ה.	ר' דוב בער רעוועל, פילאדלפא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. ו.	ר' נ' דייטש, פרופיסור בהקולוג העברי סינאט
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. ז.	חיים הירשענזאדן, רב בהאבאקין ניו-יארק
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. ח.	זלמן קאמלער, ניוארק
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. ט.	חיים משה זילברשטין, זלאטשוב גליצא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. י.	ר' יעקב בצלאל לויטערבאך, פרופיסור בהקולוג העברי סינאט
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. י. א.	יצחק הלוי לאסס, ראמסגייט אנגליא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. י. ב.	ישראל זיסל רובינשטיין, רב בפראוודענס ניו-יארק
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. י. ג.	ר' יוסף חיים ירא, רב בפאראא איטליא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. י. ד.	ר' יהודא ליב לנדא, רב ביאהניסבערג
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. י. ה.	יעקב משה מולדאנא, סבריא
א. ד. אברהם דוד אברהם, יאנינא תורקיא	ש. ז. י. ו.	יצחק נעבעס, סופר סירושלם, ניוארק

הוספה לרשימת החתומים בחלקים ב' ו' (see Lists in Volumes II-VI)

Abidor, Abraham.....	Zlatopol, Russia	Levenberg, Selig.....	Talsen, Russia
Alexander, S. W.....	S. Ujhely, Hungary	Levin, Rev. M. A.....	Montreal, Canada
Altman, J. S.....	Brooklyn, N. Y.	Levinsohn, I.....	Brooklyn, N. Y.
Aronson, J.....	N. Y. City	Levitt, Abraham Ben Zion.....	Montague, S. Africa
Bamberg, Dr. F.....	Nürnberg, Germany	Levy, Isaac.....	N. Y. City
Bamberger, Rabbi S.....	Wandsbek, Germany	Livingstone, Rev. J.....	Bradford, England
Ben Samour, Rabbi Abraham.....	Tlencen, Algeria	Lopez, Elia.....	Manchester, England
Bergman, S. J.....	Grand Forks, N. Dak.	Machlis, Chaim Ber.....	Warszawa, Russia
Berkovitch, David.....	Manchester, England	Markowitz, M.....	Chicago, Ill.
Boyarsky, L.....	Liverpool, England	Meyer, Rabbi Dr. Martin A.....	San Francisco, Cal.
Burbaitzer, H.....	Gesina, S. Africa	Misrach, D.....	Cincinnati, O.
Canter, Z.....	Liverpool, England	Molitor, Rev. Joseph (D.D.).....	Pontifical College Josephinum, Columbus, O.
Charof, Mair.....	Zlatopol, Russia	Molnár, Jenő.....	Eperjes, Hungary
Cohen, Dan.....	Manchester, England	Mosseri, Joseph Nissim Bey.....	Cairo, Egypt
Cohen, Rev. M.....	Leeds, England	Mutschnik, Charles.....	Chicago, Ill.
Cohen, M. M.....	Manchester, England	Nahum, Grand Rabbim Haim.....	Constantinople, Turkey
Coleman, Rev. A.....	Liverpool, England	Neches, Solomon M.....	N. Y. City
Daiches, Rabbi Israel H.....	Leeds, England	Neuwirth, S.....	Braila, Roumania
Davidovits, Moses.....	M. Sziget, Hungary	Országos Magyar Isr. Kultúregyesület, Budapest.....	Hungary
Davidovits, Israel.....	Szarvaszo, Hungary	Patai, Prof. Dr. Josef.....	Budapest, Hungary
Davidson, Barnett.....	Brooklyn, N. Y.	Piccio, Moise D. de.....	Manchester, England
Deutsch, M.....	Liverpool, England	Piccio, Joseph E. de.....	Cairo, Egypt
Diosi, Rabbi Dr. Samuel.....	Deva, Hungary	Rabinowitz, J.....	Johannesburg, S. Africa
Dobinski, Bezael.....	Zlatopol, Russia	Rabinowitz, J.....	Lower Paarl, S. Africa
Dorra, Dr. Jacob.....	Cairo, Egypt	Rabinowitz, Rev. N. M.....	Rustenburg, S. Africa
Elfenbaum, Arthur.....	Manchester, England	Rabinowitz, Selig.....	Manchester, S. Africa
Epstein, Rabbi E.....	Chicago, Ill.	Riss, Abraham.....	Lubaczów, Galicia
Eschwege, Dr. S. B.....	Hochberg, Germany	Roskin, A.....	Newbridge Mon., England
Finkelscherer, Dr. Israel.....	München, Germany	Sagarsky, Moses.....	Manchester, England
Fischer, Rabbi M.....	Sárospatak, Hungary	Schauman, Max.....	N. Y. City
Fischer, Samuel.....	Miskolcz, Hungary	Schlechter, Rev. Jacob.....	Bethlehem, S. Africa
Francis, Joseph.....	Mustapha Pacha, Turkey	Schiff, W.....	London, England
Friedman, Rabbi Chaim.....	Frumusica, Roumania	Schiff, W.....	Novy-Bug, Russia
Fussman, Mendel.....	Stuttgart, Germany	Schwartz, Rev. J.....	Standerton, S. Africa
Gaist, L.....	Cardiff, England	Shamali, Elijah.....	Kingston, Jamaica
Ginsburg, Samuel.....	Ekaterinoslaw, Russia	Sikuler, Sch.....	Yetilui, Russia
Glantz, Solomon.....	N. Y. City	Silman, Rabbi J. A.....	Plainfield, N. J.
Glickman, T.....	Montreal, Canada	Silverberg, L.....	Chicago, Ill.
Goldfeld, G.....	Estancia Dominguez, Argentine	Silverman, S.....	N. Y. City
Goldstein, B.....	Winnipeg, Canada	Slushtch, Prof. N.....	Paris, France
Greenbaum, David.....	Whitset, Pa.	Steinberg, H.....	Chicago, Ill.
Grünwald, Herman.....	M. Sziget, Hungary	Sukmanski, Rabbi M. A.....	Liverpool, England
Gurland, Elias.....	Cape Town, S. Africa	Susman, Joseph.....	Manchester, England
Hager, Josef.....	Wien, Austria	Talmud Torah Tifereth Israel.....	Brooklyn, N. Y.
Hallegua, Ephraim H.....	Cochin, India	Tannenbaum, Gyula.....	Miskolcz, Hungary
Hallegua, Isaac E.....	Cochin, India	Taylor, Rev. Moses.....	Volkstrost, S. Africa
Hamwee, Joseph A.....	Manchester, England	Ullmann, Moritz.....	Nagyvárad, Hungary
Hebrew Congregation.....	Kroonstadt, S. Africa	Ustien, Rev. A.....	Ladysmith, S. Africa
Hebrew High School.....	Johannesburg, S. Africa	Walt, Rev. E. S.....	Randfontein, S. Africa
Hebrew Literary Society.....	Philadelphia, Pa.	Weinberg, L.....	Cincinnati, O.
Horwitz, Ary.....	N. Y. City	Werner, J.....	Piet Retief, S. Africa
Isaacs, Rev. Harris.....	Kimberley, S. Africa	Wiener, Chaim Schmucl.....	Mur Kurilowitz, Russia
Kibilowitz, Peretz.....	Nowogradok, Russia	Wiener, Isidor.....	N. Y. City
Koblentz, B.....	Albany, N. Y.	Wiener, Nachman.....	Mur Kurilowitz, Russia
Köszege, Dr. Armand.....	Miskolcz, Hungary	Wiener, Philip.....	N. Y. City
Landau, Rabbi Efraim.....	Bucarest, Roumania	Wiskin, Rev. E.....	Zcerust, S. Africa
Lasker, Hyman B.....	Providence, R. I.	Wohl, Jacob.....	N. Y. City
Lasker, Morris.....	Springfield, Mass	Yampolsky, S.....	Atlanta, Ga.
Lauterbach, Israel.....	Monasterzyzka, Galicia	Yudelewitz, D.....	Kroonstadt, S. Africa
Lazarus, Rev. Harris M.....	London, England	Zeidman, J.....	Cardiff, England
Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums.....	Berlin, Germany	Zussman, Henrick.....	Miskolcz, Hungary
Levenberg, Rabbi J.....	Jersey City, N. Y.		

הקונים האוצר ממכרי ספרים יהיו נרשמים בחלקים הבאים אם יודיעו את שמותם ואריסא שלהם לחמול.

הודעה

עד עתה כבר יצאו לאור שבעה חלקים:

החלק הראשון כולל 417 ערכין מן איליון עד אכסניא			
" השני " 405 "	אל תקריבולוגיא		
" השלישי " 430 "	בונאנה		
" הרביעי " 452 "	ראנהחוק		
" החמישי " 351 "	מאבאקלוג		
" השישי " 388 "	לודמטקה		
" השביעי " 295 "	נא אמקעברית		

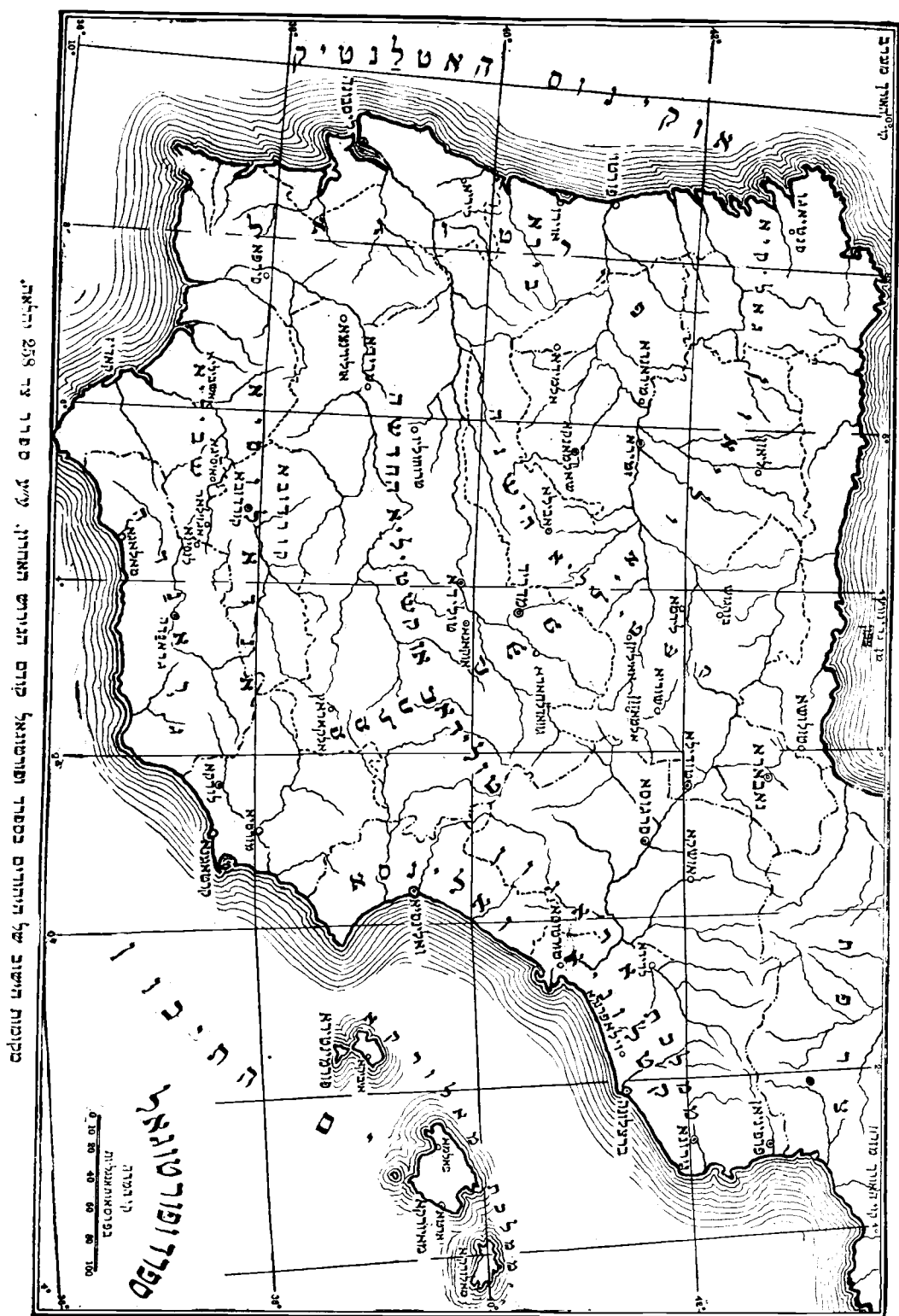
כל החלקים האחרונים עיון הודעה בחלק ה'.

תקונים

עם הכרך הששי נשלח הוברת הקונים והערות לחמשת הכרכים הראשונים. ואבקש מכל מי שיש לו עוד תקונים והערות על האוצר לשלחם אלי ואדפיס אותם בשלימות אחר צאת הכרך העשירי הוא האחרון.

חמול

נ

נאזארה (ע' להלן), ובנו של זה, ר' משה נאזארה השני, שרת בתור רב בעיר עזה. אחרי מות אביו, ור' דוד קונפורטי שהיה אצלו ולמד בחברתו בעלותו לירושלם מרבה בשבחיו (קורא הדורות צד מ"ט). אחרי מותו נמנה בנו ר' יעקב נאזארה לרב הכולל בעזה בערך שנת 1660 (באר מים חיים לר' שמואל ויטאל בן הרח"ו כ"י באוקספורד, שאלה ל"ד). וכנראה מת במגפה כי במקרים החשובים בתנועה השבתיים בעזה אין כל זכר לבני המשפחה ההיא.

ר' ישראל נאזארה בן ר' משה: משורר היותר חשוב בתוגרמה, נולד בצפת בשנת 1555 ולמד בישיבת אביו המפוארה. לפלא הוא שבתקופה הזאת שכל העם היה מסור לקבלה פנה ר' ישראל לבו לעניינים יותר מבעיים ולמילי דברחותא ורוח השיר החל לפעמו עוד בשחרות ימי חייו. הוא התחבר לחברת משוררי תוגרמה ויריץ שיריו לבית מדרש השיר שיוסר דון גדליה ו' יחיא בשאלוניקי (כרמולי, רבדי הימים לבני יחיא צד מ"א). בימי עלומיו כתב על מְנַשֵּׁב אחר (fan, eventaille) שנתן במתנה לעזרה אחת:

יד בי תתמוך יושב ציה. חום לבך ישקוט ינוח
עת לי תנפיק אומר מאד. נע רוחות צאי הרוח
אותי תניני לך אפית. מחומך אמצאי לך פדוים
בי תמצאי קורת רוח. הן עד אשר יפוח היום

שם המשורר הרך בשנים נודע לתהלה בכל העיר. גדולי הרבנים תמכוהו ויאהבוהו. ואחר מהם ר' שלמה ו' יוסף סאגים חלה פניו להבר יסיד לשיבתו (ומירות ישראל צד 153). מצפת העתיק מושבו לרמשק ויהי שם לשליח צבור בערת הספרדים. משם בא פתאום לעיר ברוסיה בבית השר המשורר ר' יוסף ו' מוכחד (שם 145), ואחרי זמן מעט שב לרמשק ושם נצפנו לו תלאות רבות עד שנאלץ לנדוד לערים הקרובות סינים (תרבלתיאלישאם) וארם צובא (אחלב), ועוד הפעם שב לרמשק. בפרק הזה כבר יצא ממצב הנערות ויתמכר אל השירה, ובידעו שפת ערב ותוגרמה בא בהתחברות עם מיטב המשוררים המחדרים ומפיהם למד הניגון המזרחי ונועם הזמרה הערבית, ומאז והלאה חבר שירים המתאימים אל השירים הערבים ברוח ובקול. הוא אהב לשוח בנגים ובפרדסים להשתעשע עם ידיריו הישמעאלים לשמוע שירם מפיהם ולהשמיע להם שיריו הנשגבים בקולו הערב, וישר:

אם לבך עצב ביגון נרדם

גם תמול גם שלשום גם אמש

נא אמן: עיר בנגב מצרים העליונה, והיא העיר תיבאי (Thebes, Thebae), ושוכנת בין פלגות יאור נילוס על יד ים התיכון. היא היתה בירת המלוכה למלכי מצרים הקדמונים, ובה היה היכל האליל אמן ועל שמו נקראת העיר נא-אמן, כמו נוה-אמן, מקום מושבו של אמן. היונים הסבו שמה באחרונה Diospolis (עיר אלהים), וכן תרגמו הזקנים נא אמן ביחזקאל (ל' י"ד), אולם בנהום (ג' ח') תרגמו "נא" בלשון מצרית כמו חבל המדה, ר"ל חבלו ונחלתו של האליל אמן. ונקרא ג"כ אמונדע שהוא משותף עם שם "שמש" (רע) במצרית. בלחות אל אמרנא נזכר אמן בשם "אמנו". על האליל אמן יאמר הנביא: הנני פוקד על אמן מנא (ירמיה מ"ז כ"ה), ובלשון נופל על לשון: והכרתי את המון נא (יחזקאל ל' ט"ו). מקור השם בעברית, מלשון אמן ואמונה, ונשתמש אצל חז"ל גם לכנוי קדש: אמן מכוסה אמן מוצנע (ב"ר פ"א א'). לדעת תרגום יונתן נא אמן היא אלכסנדריא, וכן במדרש (שם) ובפסקתא רבתי (פ' ל') דמתרגמינן התיטבי מנא אמן. הטבא את מאלכסנדריא רבתא. אך לזה התנגדו הראב"ע והאברבנאל ור"ע מן האדומים, כי אלכסנדריא נבנתה שנים רבות אח"כ בימי אלכסנדרוס מקדון, ואולי כבר נחרבה נא אמן בימיו ונבנתה מחדש על שמו. מסודה היא בפי יהודי אלכסנדריא כי נא אמן היתה שם עירם לפני, וגם עתה יכונה כן בלשון הקדש ובספרים דבים הנרפסים שם נרשם על השער "נא אמן".

ביבליוגרפיה: ארץ קדומים ח"ב 94; משפט האורים 511.

א.

נאזארה (נאזרה): שם משפחה חכמים וסופרים בארצות הקדם. אבי המשפחה ר' לוי נאזארה יצא בגרוש ספרד בשנת 1492 מעיר נאזארה (Nagera), ועל שמה נקראת משפחתו. הוא התישב בקושטא ואח"כ בצפת. בנו ר' משה נולד שם בערך שנת 1502, ובהיותו כבן שלשים שנה היה מבעלי ההוראה (שו"ת המב"ט ח"א סי' רפ"א, ח"ג סי' ק'). כאשר בא לצפת ר' יצחק לוריא איטכנוי (האר"י) למד ממנו ר' משה חכמת הקבלה ויהי אחד ממעדיציו (שם הגדולים בערכו). בשנת 1579 עזב את צפת, לרגלי התנפלות הפלחים תושבי הלבנון ומלשינות איזה פריצי היהודים, ויבא לרמשק, ושם נתקבל לראש הרבנים, ואמרו עליו "אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו" (שם), ושם נפטר בר"ח תמוז אש"ס (1581). בנו היה המשורר ר' ישראל

איוב. בשנת 1836 מצאו עוד כ"י מר' ישראל נאנארה בתורבת ר' יהודה החסיד בירושלם ונשמרו כעת באוצר בית הכנסת שם. בין שירי אהבה שכתב נעלה הוא השיר הזה:

יפתי למה עיניך, לעין כל דורכים קשת?
יתגודרו כל רואה בם, יהיו כדגים תוך רשת.
קרבתיך שואפים, אבל לאורך יראו מגשת.
הלל! אשה כל מאורים, לנגדך ילבישו בשת.

מעטים מן הפזמונים הובאו בסדר התפלות והיפה שבהם הוא, "כתובת ישראל" לחג השבועות. גם במחזור הקראי הובאו איזה פיוטים, ובעיר אדרינופולי אומרים אותם עד היום הזה בכל יום שבת קדש בקהלת פורטוגזים בבקר השכם בלחיקת משוררים הנקראים "מפמירים". בין זמירותיו חשוב מאד הזמר, "יה רבון עלם ועלמא" בארמית. בן דורו ר' מנחם די לונגאו בספרו שתי ידות (דף קמ"ב) השיג על שירו כתיבת ישראל והוכיחו על, "שהתיר לעצמו לומר לשם יתברך מצד כנסת ישראל או מצד כנסת ישראל לש"י כל מה שהנאפים אומרים זה לזה", וכן השיג על שיר ס"ג בזמירות ישראל ואומר עליו, "כולו סג יחדיו נאלחו ואין ראוי לבוא בקהל ולהאמר לש"י, וה' יסלח להפייטן כי לא נשמר בהתלהבות רעיוניו מאיזה זרות, והלך בדרך הישמעאלים ברורו כאשר כתב" (שם).

ביבליוגרפיה: רואנים, דבריו ימי ישראל בתוגרמה ח"ג פ"ד וח"ד פ"ד כנ"י; האסיף ח"ד 18; פין כנסת ישראל 699; לאנדסהוט, עמודי העבודה 135; צונץ, ליטעראטורגעשיכטע 419.
ש"ר

נאר: ע' דמעות

נאה: ע' יפה

נאוף: משכני זמה ומשגל אסור, ונרדף עם זנות. אסור נאוף שכתוב בעשרת הדברות, "לא תנאף" (שמות כ') מפורש במקום אחר, "איש אשר ינאף את אישת איש אשר ינאף את אשת דעהו מות יומת הנאוף והנאופת" (ויקרא כ' י'). ונאמר רק באשת איש, והמיתה היא בחנק. חז"ל דרשו מכפל הלשון, "אשת איש" פרט לקמן (פחות מכן תשע שנים ויום אחד), "אשת דעהו" פרט לאשת אחרים (גוים), שאין בהם תורת קידושין (קדושין י"ט. סנהדרין נ"ב:). לשון זנות נאמר גם בפילגש או מופקרת לרבים שהיא זונה או קדשה. כמו ותזנה עליו פילגשו (שופטים י"ט ב'). אשה זונה נאסרה לכהן (ויקרא כ"א ז'). לא תביא אתנן זונה ומחיר כלב בית ה' אלהיך לכל נדר (דברים כ"ג י"ט). ונאמר אל תחלל את בתך להזנותה ולא תזנה הארץ ומלאה הארץ זמה (ויקרא י"ט כ"ט). לא תהיה קדשה מבנות ישראל ולא יהיה קדש מבני ישראל (דברים כ"ג י"ח). ר"ל שלא יהיו מזומנים לזימה בבתי זונות והיא אזהרה לב"ד להשגיח לבער הרעה הזאת. ואונקלס תרגם: לא תהא אתתא מבנת ישראל לגבר

קום דוד שחה עינים יין אדום כדם

תוך גן עדנים בבא השמש

ארחות ר' ישראל אלה היו למפה נפש לאיזה מחכמי דמשק המקובלים, ולא יכלו לסלוח לו על שיריו המדברים בתענוגות בני אדם, ואמרו עליו כי פיו דובר נבלה וכל ימיו שכור (מאורעות עולם צד צ"ט), והמקובל ר"ח ויטאל (ע"ע) כתב עליו: אמת הוא שהפזמונים שחבר הם בעצמם טיבים אבל הוא בעצמו אסור לדבר עמו... כי תמיד פיו דובר נבלה וכל ימיו שכור, והנה ביום פלגני בין המצרים קבע סעודתו בשעה פלונית... והנה כובעו בקרקע חמר שירים בקול רם ואכל בשר ושתה יין וכו' (שבתי מזהר"ו דף ו' ע"ב). כנראה התאוננו איזה רבני דמשק באזני אביו עד אשר ציוה אותו למחר לבוא לעיר מולדתו צפת, ושם נשא אשה הגונה ותלד לו בת אחת שמתה בהיותה כבת עשר שנים, ואח"כ פרצה המגפה ותמת גם אשתו (זמירות ישראל 143). בשנת 1579 נאלצו הוא ואביו לברוח דמשקה מחמת המציקים, ושנתים ימים אח"כ מת אביו וישראל נלסוד ובחסר כל ויאספיהו איש נריב חיים; חיים אל ביתו וכל מחסורו עליו (שם) הקרמת חלק מימי ישראל). שם נשא אשה ותלד לו ילשה בנים. לעת זקנתו התישב בעזה ויהי שם למורה הוראות ושם נפטר לעולמו בשנת 1628.

[מזמוריו ושיריו] שירי ר' ישראל ננארה הם

מלאים חן והדר, ואינם נופלים משירי המשוררים הספרדים בשגב הרעיון וכיופי המליצה והסגנון. גם המציא לכל שיר ושיר ה"חן, או הקול והנגון לומר אותו לפי חוקי הזמרה המזרחית, ויחלק הזמרה ל"ב אופנים שהם ערבוביא מן הזמר הפרסי והערבי, רובם מיוסדים על שם מדינות או שרי פרס שהמציאו אופן הזמרה: א') הוסיאני=Huseni, ב') נאבה=Navè, ג') שיגיא=Sighia, ד') דוגיא=Dughia, ה') ראשט=Rast, ו') אושאל=Usal, ז') בושיליק=Bussilik, ח') שיגיא-עראק=Sighia-Arak, ט') נברוש-עראם=Nebrus-adjem, י') נקסיהוסיאם=Naks-Hussiem, י"א) ניגריש=Negrish, י"ב) מאהור=Mayor, הוא כתב פיוטים, פזמונים, סליחות, וידים וקניות לכל ימי השבוע ולשבחות ויו"ט בלשון הקדש ובלשון ארמית. ספרו "זמירות ישראל" כולל שירים כסגנון ח"ק לישראל (צפת שמו"ו), ונוסף עוד ס', "סימי ישראל" (ויניציא ש"ט), "משחקת בתבל" מליצת מוסר ע"ד ס' בחינת עולם (צפת שמו"ו), "שוחמי הילדים" דיני שו"ב בערך ש"ר (קושטא תע"ח), "כתובת ישראל" מליצה ופיוט בלשון הכתובה בין ישראל לאביהם שבשמים בעת מתן תורה (נרדס במחזור הספרדים להג השבועות), "פזמונים" ק"ב שירים (חז"ל פרידלנדר ווין תר"ח), ועוד בכ"י "שארית ישראל" ששים שירים ותחנונות שנישטמו מס' זמירות ישראל, "מערכות ישראל" פי' עה"ת, "מקוה ישראל" דרשות, "פצעי אהב" פי' על

הראש (ש"ת כלל י"ה סי' י"ג) שבמדינתו היה המנהג בימיו שכל זונה המפקרת עצמה לזנות שורפים בחותם של ברזל על מצחה (ועי' שו"ת בשמים ראש סי' קצ"ב כי הרשב"א לא נחא ליה לנהג כן בישראל). הרמב"ן פירש כי יהודה צוה לשרוף את תמר שחשבה לזונה מפני שהוא היה קצין ומושל בארץ והכלה אשר תזנה עליו נדונה כמבזה את המלכות ואינה נדונה כמיטפם שאר הנשים. וגם הוא מביא מנהג קצת ארצות ספרד שהאשה אשר תזנה תחת אישה מוסרין אותה לבעלה והוא דן אותה למיתה או לחיים כרצונו (עי' פירשו עה"ת שם). ולדינא אחר שנתכסל עונש המיתה בישראל היה כופין את האיש לגרש את אשתו זונה, והאיש אם הוא רועה זונות ואשתו קובלת עליו, אם יש עדות בדבר שראו אותו עם מנאפים או שהורה, יש אומרים שכופין אותו להוציאה (הגהת הרמ"א ש"ע אהע"ז סי' קנ"ד א'). ודוקא דמוחזק לכך ועומד במדרו, אבל אם שב מדרכו הרעה אין כופין אותו. ופסק החכם צבי (תשובה סי' קל"ג) דאפילו אם בא על א"א וחרח בתשובה ואשתו תובעת ממנו גט וכתובה דאין כופין אותו להוציא.

[אסור זנות בתלמוד ומדרשים] על פסוק ומלאה הארץ זמה (ויקרא י"ט כ"ט) דרש רבא זו מה היא. כלומר אין אדם יודע אם מותרת היא לו או אסורה לישא, ר' אליעזר בן יעקב אומר הרי שבעל נשים הרבה ואינו יודע על איזו מהן בא, וכן היא שבאו עליה אנשים הרבה ואינה יודעת איזה מהן בא עליה נמצא אב נשוא בתו ואח נשוא אחותו ונתמלא כל העולם ממזרות (יבמות ל"ז:). זנות ויין ותידוש יסח לב וגו' רוח זנונים התעה (הושע ד'). רב הונא רמי כתיב רוח זנונים התעה וכתיב רוח זנונים בקרבם, בתחלה התעה ולבסוף בקרבם (סוכה נ"ב:). כי בעד אישה זונה עד ככר לחם (משלי ו') אמר רבא הבא על הזונה לבסוף מבקש ככר לחם. ואמר ר' יוחנן כל אדם שיש בו גסות הרוח לבסוף נכשל בא"א שנאמר ואשת איש נפש יקרה תצור (שם) וכו'. רבא אמר אפילו למד תורה רכתיב בה יקרה היא מפנינים (סוטה ד'). בשמים חנים (דהי"ב ט"ז) זיני זיני שכל המרית בהן בא לידי זמה (ב"ק ט"ז:). בלעם יעץ את בלק כי בנות מואב יסיתו את בני ישראל בזנות, הנני הולך לעמי לכה איעצך וגו' (במדבר כ"ד). אמר להם אליהם של אלו (ישראל) שונא זימה הוא וכו' (סנהדרין ק"ו:). הרמב"ם תקנו שוקים והושיבו בהם זונות (שבת ל"ג:). עשרה קבין זנות ידרה לעולם תשעה נמלה ערביא (מצרים) ואחר כל העולם כלו (קדושין מ"ט:). חמשה דברים צוה כנען את בניו וכו' ואהבו את הזימה (פסחים ק"ג:). חז"ל הזהירו מאד על זנות אפילו עם גויים, ורב שילא ננדיה לההוא גבדא דבעל נכרית (ברכות נ"ח:). הבא על הנכרית כאלו מתחתן בע"ז וחייב משום נשגז (סנהדרין פ"ב). ר"ח ור' אושעיא דהוו אושכפי

עבד ולא יסב גברא מבני ישראל אתתא אמה. והמעם מפני שהם פריצות בזימה, ואין קידושין תופסין בהם. נמצא שעשה בעילתו בעילת זנות (סנהדרין נ"ד:). ובת איש כהן כי תחל לזנות את אביה היא מחללת באש תשרף (ויקרא כ"א ט'). ובעלה נידן בחנק (סנהדרין ס"ו: רמב"ם אסורי ביאה פ"ג ג'). ולא דבר הכתוב בפניה אלא בשתתחלל ע"י זנות כשהיתה בה זיקת בעל, ומחלוקת בגמרא אם מן הארוסין או מן הנשואין (סנהדרין נ"א:). ונראים דברי הראשון, וכן תרגם יונתן: וברת גבר כהן מארסא וכו', כי בנשואה שאינה ברשות אביה הרי היא כאשת איש בעלמא ודינה בחנק. המזנה עם שפחה נחרפת (מיעדת) לאיש והפרה לא נפרתה או חופשה לא ניתן לה, בקרת תהיה, לא יומתו כי לא חופשה (ויקרא י"ט כ'). והיא שפחה כנענית חציה משוחררת המאורסת לעבד עברי שמותד בשפחה, ולכן העונש רק במלקות ברצועה של בקר (קידושין ו'. כריתות י"א:).

[אסור זימה קודם מתן תורה] הזמה נאסרה גם לאדם הראשון, שנאמר, ורבע באשתו והיו לבשר אחד (בראשית ב' כ"ד) ודרשו ולא באשת חברו (סנהדרין נ"ח:). המבול בא על הארץ מפני, "כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ" (בראשית ו' י"ב) וכל מקום שאתה מוצא זנות וע"ז אנדרלמוסיא באה לעולם והורגת רעים ומבזים (רש"י שם). וה' צוה את נח להביא אל התבה מכל הבחמה המהורה שבעה שבעה איש ואשתו (שם ו' ב'). ואפילו אנשי מצרים שהיו שטופי זמה נזהרו באשת איש, ומוטב להם לרצח נפש מלעבור על אסור נאוף. ולכן ירא אברהם פן יהרגוהו בעבור שרה אשתו והציל את נפשו לאמר כי היא אחותי (שם י"ב), וכן עשה יצחק בארץ פלשתים (שם כ"ו). יוסף מאן לשמוע לאשת פוטיפר באמרו: ואין אעשה הרעה הגדולה הזאת וחטאתי לאלהים (שם ל"ט ט'). בימי השבטים נזהרו מאד מאסור נאוף כנראה ממעשה יהודה ותמר, כאשר הנידו לו, "זנתה תמר בלחך וגם הרה לזנונים" אמר, "הוציאה ותשרף" (בראשית ל"ז כ"ד). אמר אפרים מקטאה משום ר"מ בתו של שם היתה שהוא כהן לפיכך דנה בשרפה (רש"י). ועל זנות עם נכרי בבית דינו של שם גזרו (ע"ז ל"ו:). ותמר היתה זמורה גיסה, והוה כמו ארוסה. אע"פ שהורו חז"ל (סנהדרין שם) כי שומרת יבם שזינתה אינה במיתה אלא בלאו, כנראה היתה נחשבת אז לאשת איש. אבל בעל המורים כתב בשם ר"י חסיד שבאמת לא דנה יהודה לשרפה ממש אלא רק שישפרו לה רושם בפניה לסימן שהיא זונה. וכן היה המנהג לענוש אשה מנאפת לעשות בה כויה על פניה לשחת יפיה. וע"ז דרשו כי תחת יופי (ישעיה ג') מלשון כויה (עי' שבת ס"ב:). הנביא ברברו אל אהליבה אשה מנאפת אמר, אפיך ואזניך יסירו (יחזקאל כ"ג כ"ה), ומעיה ששלקו זונות (בכורות מ"ה:). וכתב

ה' "מעשה אלפס" פי' על האלפסי (פרעשבורג תקצ"ו);
ו' "הנהגות הש"ס" (הוצאת סלאבומא תקפ"ד-תקצ"ו);
ז' "יד יוסף ויד שאול" ב"ח, הדושים על ש"ע י"ד
הל' נדרים ושבועות (לכוב תר"א); ח' "שואל ומשיב"
שו"ת ששה חלקים (שם תרכ"ה-תרל"ט); ט' "רברי
שואל ויוסף דעת" שו"ת (שם תרל"ט).

ביבליוגרפיה: פין כנסת ישראל 488; באבער,
אנשי שם 97; השחר ח"ו 292.

מא"ה

נאמן, נאמנות: אדם שראוי לסמוך עליו ולבטוח
בו, על משה רבנו נאמר כי בכל ביתי נאמן הוא (במדבר
י"ב ג'). נאמן כפוף נאמן פשוט (שבת ק"ד), פי' אדם
כשר צריך להיות כפוף ועניו וסופו להיות פשוט וזקוף
לעוה"ב (רש"י). וקוראים נאמן לאיש שמניחין אצלו
כסף לפקדון, והוא כמו "שליש" שמשלשלין בירו מעות
שיש עליהן תובעין. גם נקרא נאמן מי שהוא נבאי
וממונה על מעות צבור. ממוני ההל' נקראו "נאמני
הקהל" בהרבה שו"ת. הקב"ה נקרא "נאמן", האל
הנאמן, ואינו שם רק כנוי כמו רחום וחנון. דמתרנמין
אלהא מהימנא. ואמרו נאמן הוא בעל מלאכתך
שישלם לך שכר פעולתך (אבות פ"ב י"ד). וכשתפס
ר"א אמר בבטחונו על השו"ת: נאמן עלי הדיין (ע"ז
ט"ז). בשם המפשט, "נאמנות" השתמש הרמב"ם
באמרו: לא האמינו בו נאמנות שהיא עומדת לעולם
ולא נאמנות שיש אחריה הרהור ומחשבה (יד החזקה
יסודי התורה פ"ח א').

[נאמנות בעדות וביחוס] בכל דבר צריכין שני
עדים נאמנים (ישעיה ח' ב', מכות כ"ד). ובאיסורין
נאמן גם עד אחד (יבמות פ"ג). גם נאמן התינוק
לומר כך אמר לי אבא משפחה זו כשרה ומשפחה זו
פסולה (כתובות כ"ח). ונאמן אדם לומר זה כתב ידי
(שם כ'). האב נאמן להעיד על זרעו בענין היחס
(ב"ב פ"ח ו'), והאומר זה בני נאמן ליורשו ולפטור
את אשתו מן היבום (קדושין פ"ג ח', ב"ב קל"ד). שלשה
נאמנים על הכבוד: חיה לאלתר, אמו כל שבעת ימי
הלידה, האב לעולם (קדושין ע"ד). ואף נגד החזקה
(ש"ע ח"מ סי' רע"ג י"ב), ויש חלוקי רעות אם האב
נאמן לומר זה בן גרושה וזה בן חלוצה (ע"י רשב"ם
ב"ב קכ"ד). הולד שהיה מושלך בדרך ובא אחד ואמר
בני הוא נאמן וכן אמו נאמנת, ואם יצא עליו שם
אסופי אינם נאמנים, אבל בשני רעבון נאמנים (קדושין
ע"ג; ושם בירושלמי פ"ד ב', אה"ע סי' ד' ל"ב, וישנן
חלוקים באסופי בין הבבלי והירושלמי). האשה נאמנת
על עובדה (קדושין פ"א ט'), אך אינו נאמן לפסול את
בנו במזורות ובפרט בנו הגדול (יבמות מ"ד). אם אמר
בני וחזר ואמר עבדי אינו נאמן, עבדי וחזר ואמר בני
נאמן (ב"ב קכ"ז).

[נאמנות בהלואה] הלזה בפני עדים ואומר להמלוה
מהימנת לי כל אימת דאמרת לי לא פרענא, מהימן.

בא"י הו' יתבי בשוקא דזונות ועבדי להו מסאני וכו'
לא מרלן עיניהו לאתכולי בהו (פסחים ק"ג:). אבל
אמרו י"לא נכון להתנרות בשמן, ומעשה בר"מ דהוה
מתלוצץ בעובדי עבירה (זנות) יומא חד אידמי ליה שמן
כאתתא וכו' וכן בר"ע (קדושין פ"א). ואמרו אל תרבה
י"תה עם האשה שסופך לבא לידי ניאוף (נדרים כ').
תחלת קלות ראש בנשים פתח לניאוף (ר"א זוטא
פ"א). הבטלה מביאה לידי זמה (כתובות מ"ט:).
והתורה מצלת מן הזימה, כי דרשו מזימה תשמור
עליך (משלי ב') מרבר זימה תשמור עליך תורה (ע"ז
י"ז:). וגזרו אפילו רך זנות (שם ל"ז:). ר' שמעון בן
טרפון ז"ל: אזהרה לעוקב אחרי נואף, שאסור להיות
אפטרופוס להרגיל נשים לאחרים לנאוף דכתיב לא
תנאף קרי לא תנאף (שבועות מ"ז:). ע"ע יחזק;
סוטה; עריות.

א.

נאמאנזאהן, יוסף שאול: רב ופוסק אחרון;
נולד בעיר בערזאן בגליציה בשנת 1808, ומת בלוב
כ"ז אדר א' תרל"ה (1875). אביו היה ר' ליבוש הלוי
שחבר ס' "בית אל" ומשפחתו מיוחסות בישראל. ר'
יוסף שאול נשא אישה בלוב את בת ר"י אימינגא,
ובנו ר' מרדכי זאב אימינגא הוא ניסו של ר"ש נעשה
חברו בתורה, ויחברו ביחד ספרים הרבה בהלכה מלבד
מה שחבר הוא בעצמו. הרי"ש נתקבל לרב אב"ד
בלוב בשנת 1857 למלאות מקום הרב ר' יעקב
אורנשטיין בעל ישועות יעקב. הרי"ש העמיד
תלמידים הרבה ומפיו ידרשו הלכה למעשה ממדינות
רבות. הוא התנגד לחסידות ולא ישר בעיניו מנהג י"ב
חלות לשבת שנהגו הרבנים עפ"י הארז"ל. אבל היה
אוהב שלום ומקרב את לומדי התורה גם מן החסידים,
וכאחת מהסכמותיו יאמר על ר' חיים האלבערשטאם
מצאנו שהיה ראש החסידים בהרבה גלילות בגליציה:
"כבר הסכים הרב הגאון וכו' אשר בצלו אנו חיים".
בהסכמותיו על ספרים שם עין בקרת עליהם וכתב בהם
הערות והנהגות. הוא חתם עצמו על האגרת הברכה
ששלחה עדת לבוב לר' שלמה ליב דפאפורט הרב
בפראג במלואות לו שנת השבעים לימי חייו כי הוא
היה יליד לבוב. גם היה עוסק בצרכי הצבור במשך
הי"ח שנים שהיה רב בלוב, ואסף נדבות להחזיק
בירי כושלים ועניים. את בית עקר ספריו הניח לבחי
המדרש בלוב.

[ספריו] הוא חבר עם ניסו רמ"ז אימינגא: א'
ס' "מנן גבורים" שני באורים על ש"ע או"ח עד סוף
סי' רל"ה. שם האחד אלף המנן להראות מקור הדינים,
והשני שלטי הגבורים חרשים להלכה, ב"ח (לבוב
תקצ"ד, זאלקווא תקצ"ט); ב' "מפרשי הים" תשובות
שהשיב הוא וניסו לשואליהם, נדפס בס' ים התלמוד
(לבוב תקפ"ח); ג' "מאירת עינים" על מדיפת הריאה
(ווילנא תקצ"ט). ד' "נר מערב" על תלמוד ירושלמי;

שנת ה'ת"ז לחייו היה זהיר במצוות מעשיות כבן יראים וחרדים. הוריו היו עניים מדוכאים, ובחפצו להכנס לבית מדרש המדעים בכרי ללמוד חכמת הרפואה שהרניש לה תשוקה מיוחדת עוד בהיותו נער. אנוס היה לבקש לו מקור ליסוד שיעוריו בחכמת הרפואה ולכלכל את מחסוריו ההכרחיים, וימצא עבודה בתור סופר בעתונים אשכנזים, וכה הצליח במעשיו עד כי בסרם מלאו לו י"ח שנה נמנה לעוזר קבוע במערכת העתון Pestar Lloyd. ובשנת 1870 יסד בעצמו עתון שבועי בשם Ung. Illust. Zeitung. במשך שנות למודו בהאוניברסיטא ראה עמל ומחסור ונלחם קשה בעד קיומו החמרי והרוחני. ביום למד שיעוריו בחכמת הרפואה ובלילה כתב מאמריו בעד העתונים. ככה סבל עדי קבלו את תעורתו בתור דוקטור לחכמת הרפואה בשנת 1873. קודם כניסתו להאוניברסיטא שנה את שם משפחתו וזרפעלד לשם „נארדוי“ בהסכמת אביו וברשיון הממשלה.

[עבודתו הספרותית] כאמור נראה בנארדוי כשרון רב על שרה העתונות בהיותו עוד צעיר לימים, בכתבו על גוי ואדם יחד. כשרונו לנתח כל ענין לחלקיו היותר קטנים, סקירתו החדה החודרת לתוך כל דבר ודבר, שכלו הבריא והחרץ ועמו המהירה בהשפה הנרמנית הם עמדו לו לבצר את עמדתו בהעתונות היומית, עד כי היה לאחד הסופרים המצוינים ומהוללים בתבל. אחרי גמרו את למודו בהאוניברסיטא בכוראפעשט החליט להתעסק בספרות, ובחפצו לראות בעיניו את דרכי העמים השונים ולהתבונן על חייהם מנהגיהם ותרבותם, וגם להשתלם בלמודיו העיוניים והמחקרים ע"י הנסיון. נדרש שש שנים בארצות אירופא וגם בספרד שמשם גורשו אבותיו (כי אביו הוא ממשפחת ספרדים), והתעכב משך זמן מסוים בכל הערים הגדולות, והתודע לחכמים וסופרים חרשים ואומנים. בשנת 1878 שב לבוראפעשט אל עבודתו הספרותית. בשנה ההיא הרפס את שני החלקים מספרו הראשון „שטודיען אונד בילדער אויס וואהרען מיליאנדענלאנדע“. בשנת 1879 הו"ל ספרו „פאן קרעמל צור אלהאמברא“, ובשנת 1880 „פאריס אינטער דער דריטען רעפובליק“. את פרסומו היותר גדול השיג בשנת 1883 ע"י ספרו „די קאנוועני ציאנעללע לינען דער קולטורמענשהייט“ (היסקים הרגילים בהקולטורא האנושית), שיצא לאור ביותר מעשרים מהדורות הטיל דעש גדול בעולם הספרותי בזמנו. בו הראה נארדוי את השקרים בכל צורותיהם היסודיות אשר בהקולטורא. בחיי המשפחה, בהנהגות המדינות בדת ואמונה, בנשואים וקנין היחיד, ואת התהפוכות שבהם. בספר הזה הניע נארדוי כל העמודים התכונים אשר הקולטורא האירופית נשענת עליהם. גם הרפס את ספרו הגדול „ענטארמונג“ בשני חלקים, וגם הוא הטיל סערה בעולם, במתחו דין קשה על הספרות והכופרים הירועים בזמן האחרון. ספרו זה

אבל אם פרעו בפני עדים אינו נאמן ראמרין „נהי דהימניה מפי מנפשיה מפי מסהדי מי הימניה!“, ואם אמר מהימנת לי כבי תרי ופרע בפני שלשה אמרין כבי תלתא לא הימניה (שבועות מ"ב), וע"ז בנו הנאונים הרבה דינים ותקנות בנוע לשטר נאמנות (ש"ע ח"ט סי' ע"א א'). נאמנות בלא קנין מהני דוקא בשעת הלואה (שם סעיף ב'). אין הנאמנות אלא למה שהאמינו עליו ולא יותר. המדקדקים עושים שובר מכתב ידו של מלוה על שטר נאמנות. ע"ע א"מ נה, ש"מ. כל זמן שבעלי דינים עומדים לפני הדין נאמן לומר לזה חייבתי ולזה זכיתי. נחלקו ממנו אינו נאמן. דין התלוי במענות לא שייך בו נאמנות (ע"י שם סי' כ"ג). ישגב

נאסיג, אלפרד: מחבר ופוסל פסילים; נולד בלבוב גליצא, 18 אפריל 1864, ולמד תורת המשפטים והפילוסופיא וחכמת הטבע בהאוניברסיטא בלבוב וציריך, ויצא משם בתואר דוקטור לפילוסופיא; גם למד חכמת הרפואה בהאוניברסיטא בווינ. ראשית פעולתו הספרותית היה ספר שירים בלשון פולנית ודראמא ביטם „הטרנדיא של המחשבה“ (1884); „מלך מציון“ דראמא שעלתה על במת ישחק בלבוב (1887). ואיזה דראמות בלשון גרמנית. ספריו המדעים הם בגרמנית: „איבער די בעפעלקערונג“ (1895); „רעוויי זיאן דעם סאציאליסמוס“ (1900); „די פאליטיק דעם וועלטפרידענס“ (1901); „די פראקטישע קריטיק דער לעהרער שפינאוא'ס“ (1895); „די קונסט עסטערייך אוננארנס אים ניינצענטען יארהונדערט“ (1903) ועוד מאמרים על הדראמא והאומנות, וברברים האלה נחשב למבקר בר סמכא בווינ וברלין. גם הצטיין במלאכתו בתור פוסל פסילים, ובין יצוריו חשובים בפרט: „דער עוויגער יודע“, „יורא דער מאקאבעער“, „קעניני שלמה“.

[בשאלת היהודים] נאסיג התעסק הרבה בשאלת היהודים, וכתב בענין הזה איזה חוברות: „פערנוך צור אויפלעוונג דער יידישען פראגע“ (1887); „מאטיע ראליען צור שטאטיסטיק דעם יידישען שטאטמעס“ (1887); „סאציאלהיינענע דער יורען אונד דעם אלטאָר יענטאלייטען פעלקערקרייזעס“ (1894); „יידישע שטאטיסטיק“ (ח"א 1903); „די בילאנס דעם ציוניסמוס“ (1903); „ראם יידישע קאלאניאציאנס-פראגראם“ (1904). הוא התנגד לציונות הערצל והתחבר אל הטריטוריאליים לבקש מקום מנוחה ליהודים במקום אחר בחו"ל (J. E. ix. 339).

ב. מ.

נארדוי, מאקס (Max Nordau) מאיר שמחה; רופא, סופר ומבקר ציוני; נולד 29 יולי 1849 בבו-דאפעשט אונגריא. אביו ר' גבריאל וזרפעלד היה רב ומחבר ויחנך את בנו על דרכי התורה והמצוה, וילמדו דקדוק לשון עבר תנ"ך ותלמוד וגם שפות זרות, ועד

ובועסטמינסטער אבי. כי מהישוב הראשון נמצאו 94 שמורות בלשון רומית וכמספר הזה בלשון עברית (האחרונים הו"ל דיוויס בשם "שמורות" לונדון 1888). ע"ש שמורות. בית הכנסת שלהם היה באמצע ישובם וסמך לו בית הקברות, ובצר דרומו בית ספר. הישוב השני החל במאה ה"ט ובית הכנסת נבנה בשנת 1848. כעת (1911) יש שם עדה קטנה כמאתים נפשות. ע"ש אנגליא.

ביבליוגרפיא: Jacobs, *Jews of Engevin* ; *England, Eng. Jew. Hist. Society* ; 11, 112, 122; *L. Jew. Year Book* 1911. ב. ט.

נב: אחת מערי שבט בנימין (נחמיה י"א ל"ב). מקומה לא נודע לנכון, אבל היתה סמוכה מאד לירושלם לצד צפון ממנה, כי הנביא ראה בחזון את צבא אשור הולך מן הצפון נגד עיר הקדש. אחרי עברם על ענחות אל עיר נב, ואז אמר, "עוד היום בנב לעמוד ינפף ידו הר בת ציון נבעת ירושלם" (ישעיה י' ל"ב), ומיטע כי יכלו האשורים לראות את ירושלם כאשר עמדו בנב, והנה ענתות רק נ' מיל לצפון ירושלם ונב היתה יותר קרובה כי עמדה בין ענתות וירושלם. ביהושע (כ"א) נזכר י"ד ערים בנחלת בנימין וביניהן נבעת וירושלם ולא חשיב נוב ביניהן (ע' חרשי סהרש"א וזכחים ק"ח:), ואפשר שלא נתייבשה אז ע"י בני בנימין, אך בימי המלך שאול היתה נב עיר הכהנים (ש"א כ"ב י"ט) ושם היה המקדש (שם כ"א ה' י') ועמד בנב ובנבעת המשים ושבע שנים (תוספתא קרבנות פ"ג). ואמר רב דימי לא שרתה שכניה אלא בחלק בנימין בשלה וננוב ובנבעת (וזכחים ק"ח:), ויהי כאשר בקש שאול להמית את דוד, ויברח דוד נבה אל אחימלך הכהן, והוא נתן לו מלחם הפנים לאכול וגם חרב גלית. אבל דאג האדומי הלשין עליו, ויצו שאול להכות את כל העיר לפי חרב מאיש ועד אשה מעולל ועד יונק. אחד מאיבי דוד נקרא בשם ישיב בנב (י"ב כ"א ט"ז) ופירשו חז"ל איש שבא על עסקי נב (סנהדרין צ"ה:). ויש עוד נב אחר בתחום סוסיתא והיא אחת מן העירות שחייבות במעשרות (ירוש' דמאי פ"ב א', בתוספתא שביעית פ"ד הגירסא רנב ונ"א דבב). א. כ.

נב: עיר בארץ אמורי בעבר הירדן מזרחה (במדבר ל"ב ג'), וההר הסמוך לה נקרא הר נבו (דברים ל"ב ט"ט, ל"ד א'), ושם סת משה דבנו. בני ראובן הסבו את שמה (במדבר ל"ב ל"א), כי נבו הוא שם אליל אשר עבדו לו בני מואב ושכניהם, והוא כוכב (Mercur), והמצרים קראו לו, "אנוכיס" וגם בני בבל עבדוהו כי נזכר עם האליל בל, כרע בל קדם נבו (ישעיה מ"ו א'). שם האליל נבו מורכב עם שכות מלכיהם ושדיהם, כמו נבו-כרנצר, נברפלסר נבר שזבן, נבו-ראדן, שמגר-נבו. והנה אחרי גלות עשרת

יצא נ"ב במהדרות שונות ותכופות זו אחר זו, ונעתק ללשונות רבות, בשנת 1885 הרפ"ס את ספרו Paradoxe שנעתק לעברית ע"י ראובן בריינין ונרפס בהביבליוטיקא העברית הוצאת "תושיה" בווארשא. בין ספריו האחרונים נחשב בפרט "דער זינן דער געשיכטע" שהרפ"ס בשנת 1909 והרס בו את יסודות ומקורי כותבי ההיסטוריא של העמים והארצות. מלבד ספרי המסע המחקר והפילוסופיא שלו, כתב הרבה ספורים והזיונות, המעידים על ידיעתו הרחבה והעמוקה בהפסד כולוניה האנושית ודרכי החיים המעשים. והוא גם עוזר קבוע לשני עתונים גדולים באירופא.

[עבודתו הציונית] משנת ה"ט עד שנת הארבעים לחייו היה נארווי בעצמו רחוק מעמו ולא היה לו שום קשר וחבור אל היהדות, ויהי גרמני לאומי, ובספרות התבל עבר בתור סופר גרמני. עד אשר התעוררה האנטישמיות ותפקה את עיניו לשוב ליהדות ולאהוב את עמו. ואחרי שהרפ"ס הערצל את ספרו "מדינת היהודים" נהפך נארווי לציוני מדיני. עד שהחל להאמין ביהודי אדוק בנחיות של עמו ונאולתו העתידה. ויהי לנואם הרשמי בכל הקונגרסים הציונים, וכתב מאמרים רבים בשבח הציונות, וחזיון "דר' כהן" נגד ההתבוללות. ויהי לאחר ממונהי הציונות ופעולתו גדולה בתנועה הזאת. בין מאמריו ונאומיו לציונות הם "די אלגעמיינע לאגע דער יודען" (בקונגרס הראשון 1897), "די געגענער דעם ציוניסמוס" (בברלין 1898), "שטרעמונגען אים יודענטום" (בוויין), "דער ציוניסמוס אונד די קריסטען" (פאריס), ונאומו בקונגרס (בבאזיל 1911), וכולם נרפסו בעתון הציוני "וועלט", והאחרונים גם ב"העולם".

ביבליוגרפיא: בריינין באחיאספ ח"ה 247; ברויטשסקי, שם ח"ו; באנציקלופידיות כוללים. ז. ק.

נאָרוויטש (Norwich): עיר במחוז נארפאלק באנגליא. היהודים ישבו בה עוד בראשית המאה ה"ב, ובה היתה עליית דם בשנת 1144 והיא הראשונה באירופא. היהודים שנמצאו בבתייהם ביום 6 פברואר 1190 נהרגו ע"י ההמון, ואשר נמלטו לארמון המושל נצולו. יצחק מנארוויטש היה אז היהודי היותר עשיר במלכות אנגליא, ובשנת 1218 נענש לשלם עשרת אלפים מארק. הנוצרים כנוהו בשם מלך המלכים ברבית או השמן בעל שלשה ראשים, ע"ש עשרו ורוב גדלו. בשנת 1234 נאספו י"ג יהודים כי מלו ילד בן חמש שנים של רופא נוצרי (ואפשר שהיה אחד מהאנוסים). ויתלו ארבעה מהאנשים על עץ אחד שענו אותם ויסחבום קשורים בזנבי סוסים אל התלייה. בשנת 1237 שרפו בתי היהודים. הגירוש הכללי באנגליא היה בשנת 1290. כנראה היו יהודים עשירים בנארוויטש, ועשו מסחר וקנין בקרקעות ומטלטלין, עדים הם השמורות הרבים שנשארו לזכרון בראשי הממשלה בנארוויטש

השבתים ירשו בני מואב את העיר הזאת וישבו בה, ונראה כי היתה אז עיר חשובה, ועליה יאמר הנביא: על נבו ועל מירבא מואב יליל ונו' (ישעיה ט"ו ב'). גם היה הר נבו בארץ מואב מול העיר. יריחו והוא ראש הפסגה של רוכסי הר העברים (דברים ל"ב ט"ט) יגודע כעת בשם נבל נאבא. ומראש ההר ההוא ראה משה את כל ארץ כנען. גם נמצאת עיר נבו בארץ כנען בנחלת מטה יהודה (עזרא ב' כ"ט י' ט"ג) והוא נבו אחר (נחמיה ז' ל"ג) כדי להבדילה מן נבו אשר בעבר הירדן (ארץ קדומים ח"ב 95), והיום הוא כפר "בית נובא" בעמק אילון רומית מזרחית רמלה (אליהו ספיר, הארץ 84, ירושלים תרע"א).

ב. ט.

נְבוּאָה: דבר חזון (Prophecy) מנביא איש הרוח. מלת נבואה הוא מלשון נ"ב שפתים, כי הנביא מטמך דבריו בתוכחה בדרך שיחה, וגם מפני שהוא מדבר לרוב על ענינים העתידים לבוא. אחד מיסודי הדת הוא לידע שהאל מנבא את בני האדם (רמב"ם יסודי התורה פ"א א'). עשרה שמות נקרא נביא ואלו הן: ציר, נאמן, עבד, שליח, חוזה, צופה, רואה, מלאך, נביא, איש האלהים (אדר"נ פל"ד ז'). לפנים בישראל קראו לנביא הרואה עתידות, "רואה" (ש"א ט"ט) ע"ש כי במראה אליו אתודע, וגם קראו לו "חוזה" ע"ש ההזיון שראה במראת הנבואה. וכאשר החלו לנבואות ולהטיף תוכחה להעם נקראו נביאים. ובאמת שם נביא במושג הזה היה ידוע מעולם, ומשה רבנו היה ראש לנביאים. "צופים" נקראו הרואים עתידות לישראל שהם נביאי הדורות (מגילה ב': ע"י רש"י).

[מספר הנביאים] ארבעים ושמונה נביאים ושבע נביאות התנבאו להן לישראל: 1 אברהם, 2 יצחק, 3 יעקב, 4 משה, 5 אהרן, 6 יהושע, 7 פנחס, 8 אלקנה שהוא איש אלהים שנראה אל עלי (ש"א ב'), 9 עלי, 10 שמואל, 11 נח, 12 נתן, 13 דוד, 14 שלמה, 15 עזריה, 16 מיכיה בן ימלא, 17 עזריה, 18 אחיה השילוני, 19 יהוא בן חנני, 20 עזריה בן עוזריה, 21 חזיהל הלוי מבני מוניה, 22 אליעזר בן דודו ממורישה (דה"ב י"ט), 23 הושע, 24 עמוס, 25 מיכה המורשתי, 26 אמוץ, 27 אליהו, 28 אלישע, 29 יונה בן אמתי, 30 ישעיה, 31 יואל, 32 נחום, 33 חבקוק, 34 צפניה, 35 אוריה, 36 ירמיה, 37 יחזקאל, 38 דניאל (ולמאן דאמר דניאל לא היה נביא אפיס דניאל ועייל שמעיה), 39 ברוך בן נריה, 40 שריה, 41 מחסיה, 42 חלקיהו, 43 חנמאל, 44 שלם, 45 חגי, 46 זכריה, 47 מלאכי, 48 מרדכי בלשן (רש"י מגילה י"ד. מהלכות גדולות). שבע נביאות הן: שרה, מרים, דבורה, חנה, אביגיל חולדה, ואסתר (שם). שמונה נביאים והם כהנים יצאו מרחב חזונה ואלו הן: נריה, ברוך, שריה, מחסיה, ירמיה, חלקיהו, חנמאל, שלם (שם). בפרק אחד נתנבאו ד' נביאים הושע ישעיה עמוס ומיכה, ונרדל

שבכולן הושע (פסחים פ"ז), ואין לך נביא שלא קיפה ד' מלכים בימיו (שם:). ברוך בן נריה ושריה בן מעשיה ודניאל ומרדכי בלשן וחגי זכריה ומלאכי כולן נתנבאו בשנת שתיים לדריש (מגילה ט"ז). מלאכי זה עזרא (שם). שלשה נביאים עלו עמהם מן הגולה. אחד שהעמיד להם על המזבח וכו' (זכחים ס"ב). אמר עולא כל מקום ששמו ושם אביו (של נביא) בנביאות בידוע שהוא נביא בן נביא, שמו ולא שם אביו בידוע שהוא נביא ולא בן נביא; שמו ושם עירו מפורש בידוע שהוא מאותה העיר, שמו ולא שם עירו בידוע שהוא מירושלם (מגילה ט"ז). אין לך כל שבט ושבט מישראל שלא יצאו ממנו נביאים, שבט יהודה ובנימין העמידו מלכים ע"פ נביאים (סוכה כ"ז); והוא שמואל (רש"י). חז"ל דרשו ויהי איש אחד מן הרמתיים צופים. אחד ממאמתיים צופים שנתנבאו להם לישראל וכו'. הרבה נביאים עמדו להם לישראל כפלים כיוצאי מצרים, אלא נבואה שהוצרכה לדורות נכתבה, וישלח הוצרכה לא נכתבה (מגילה י"ד). שהוצרכה ללמד תשובה או הוראה (רש"י).

[תקופת הנבואה] אברהם אבינו היה הנביא הראשון והכתוב מעיד עליו כי נביא הוא (בראשית כ' ז'). וה' הראה לו עתידות גלות בניו ונאולתם בעת אשר נפלה עליו תרדמה (שם ט"ז י"ב). יעקב אבינו לפני מותו קרא לבניו והגיד להם את אשר יקרה אותם באחרית הימים (שם ט"ט א'). משה רבנו היה דבן של נביאים ועליו נאמר ולא קם נביא עוד בישראל כמשה אשר ידעו ה' פנים אל פנים (דברים ל"ד י'). ומבאר הרמב"ם כי משה התנבא בהיותו ער ועומד, שנאמר ובבוא משה אל אהל מועד לדבר אתו וישמע הקול מדבר אליו, ולא ע"י מלאך רק פה אל פה, שנאמר ודבר ה' אל משה פנים אל פנים (שמות ל"ג). ותמונת ה' יביט, כלומר שאין שם משל אלא רואה הדבר אל בוריו. והוא מתנבא בכל שעה ובכל עת שירצה. כל הנביאים כשהנבואה מסתלקת מהם חוזרים לאהלם ואין פורשין מנשותיהם, ומשה רבנו לא חזר עוד לאהליו הראשון ופירש מן האישה ונתקשרה דעתו לצור העולמים ולא נסתלק ממנו ההוד לעולם, כי קרן עור פניו ונתקדש כמלאך (רמב"ם שם). חז"ל אמרו כל הנביאים נסתכלו באספקלריא שאינה מאירה (כחלום וחזון) ומשה רבנו נסתכל באספקלריא המאירה (יבמות ט"ט:). לחז"ל היה קשה ההנשמה פנים אל פנים, ופרשוהו בדרך אחד, וא"ר יצחק: א"ל הקב"ה למשה, משה! אני ואתה נסביר פנים בהלכה. איכא דאמרי כן אמר לו הקב"ה למשה: כשם שאני הסברתי לך פנים כך אתה הסבר פנים לישראל (ברכות ס"ג:). ולדבריהם לא ראה משה את ה', כי א"ר יוחנן אלמלא נשתייד במערה שעמד בה משה ואלוהיו כמלא נקב מחט סדקית לא היו יכולין לעמוד מפני האורה, שנאמר כי לא יראני האדם וחי (שמות ל"ג, מגילה

י"ט: משה האציל מן הרוח אשר עליו ויתן על שבעים איש הזקנים ויהי כנוח עליהם הרוח ויתנבאו ולא יספו, וגם על אלדר ומירר נחה הרוח ויתנבאו במחנה (במדבר י"א) ומה נבואה התנבאו? אמרו משה סת יהושע מכנים את ישראל לארץ (סנהדרין י"ז) נביאים הראשונים היו שמואל דוד ושלמה (סוטה מ"ה: ע"י סוכה נ"ב. כבר התנבא עליך דוד). ודרשו לא קם נביא עוד בישראל, חד אמר בנביאים לא קם במלכים קם והוא שלמה המלך בחכמתו וכו'. בקט קהלת לרין דינין שבלב שלא בעדים ושלא בהתראה, יצתה ב"ק ואמרה לו וכתוב ישר דברי אמת. ע"פ שנים ערים וגו' (ר"ה כ"א:). משמחו נביאים הראשונים בטלו אורים ותומים (משנה סוטה מ"ח:). משמחו נביאים האחרונים חגי זכריה ומלאכי נסתלקה רוח הקדש מישראל, ועדיין היו משתמשין בבית קול (יומא ט':). דניאל לא היה נביא ובכ"ז ראה מה שלא ראו הנביאים בימיו, ואמר וראיתי אני דניאל לכרי את המראה והאנשים אשר היו עמי לא ראו (דניאל י'). זה חגי זכריה ומלאכי. אינהו עדיפי מיניה ואיהו עדיף מיניהו, דאינהו נביאי ואיהו לאו נביא, איהו עדיף מיניהו דאיהו חזא ואינהו לא חזו (מגילה ג'). ולמאן דאמר שגם דניאל היה נביא פירש שלא נשלח לישראל בשום נבואה (רש"י). אבל כל הנביאים האלה שבאו עם הגולה כבר שרתה עליהם שכינה בא"י ולא נסתלקה מהם, ונביאים חדשים לא היו עוד. כי לא שרתה שכינה בחו"ל, כמו שאמר רב אבא בהספרו על רב הונא: ראוי היה רבנו שתשרה עליו שכינה אלא שבבל גרמה ליה. ומה דכתיב היה היה דבר ה' אל יחזקאל בן בוזי הכהן בארץ כשדים (יחזקאל א'). מה שהיה כבר (מ"ק כ"ה) שהיה כבר בא"י ששרתה עליו שם רוח"ק. אבל אם היו נולדים בבבל לא היתה רוח"ק שורה עליהם, כי לא שרתה במקדש שני, דכתיב יפת אלהים ליפת וישכן באחלי שם (יומא י'). כי בית שני נבנה ע"י הפרסים שיצאו מיפת ומקדש ראשון בנה שלמה שיצא מזרעו של שם (רש"י).

[נבואה באומות העולם] שבעה נביאים נתנבאו לאו"ה ואלו הן: בלעם, ואביו בעור, ואיוב, אליפז התימני, ובלרד השוחי, וצופר הנעמתי, ואליהוא בן ברכאל הבחי. וי"א כי איוב ואליהוא היו מישראל אבל עיקר נביאותיהם היה לאו"ה (ב"ב מ"ז:). כתיב בן בעור וכתיב בנו בעור אר"י אביו בנו הוא לו בנביאות (סנהדרין ק"ה). ואר"י מתחלה היה בלעם נביא ואח"כ קוסם (שם ק"ו). וכמו יונה בן אמתי שכל נבואתו היתה על ננוה. ישעיה התנבא על בבל, מואב, רמשק, צור, מצרים. ירמיה היה נביא לגוים, וכן יחזקאל ורוב שאר הנביאים. ומה ראייה מוכחת כי הנביאים לא היו לאומיים רק עולמיים (Universalists). אולם נביאי או"ה היו רק בשביל האומות ולא לישראל. וגם מנביאי ישראל נבחרו רק מהמשפחות המיוחדות, ורק

נביא אחד עבדו היה גר. ולכן שאל ר' יצחק מפני מה זכה עבדו לנביאות? מפני שהחביא מאה נביאים במערה (מ"א י"ח. שם, ע"י רש"י). מה בין נביאי ישראל לנביאי אומות העולם? אין הקב"ה נגלה לנביאי או"ה אלא בחצי רבור. אבל לנביאי ישראל ברבור שלם, בלשון ברור בלשון חבה בלשון מהרה בלשון קדושה. בלשון שמלאכי השרת מקלסים אותו. א"ר יוסי אין הקב"ה נגלה לנביאי או"ה אלא בשעה שדרך בני אדם לפרוש אלו מאלו, זהו שנאמר בשעפים בחזיונות לילה בנפול תדרסם על אנשים ואלי דבר יגונב (איוב ד' י"ב) וכו' אין הקב"ה נגלה אל או"ה אלא בלילה. אבל אל נביאי ישראל ביום (ב"ר פנ"ב, ויק"ר פ"א). תחנונים ידבר רש (משלי י"ח ב"ג) אלו נביאי ישראל, ועשיר יענה עזות אלו נביאי או"ה (דברים רבה פ"ב). הקב"ה העמיד משה לישראל והעמיד בלעם לאו"ה, ראה מה בין נביאי ישראל לנביאי או"ה. נביאי ישראל מזהירים את האומה על העבירות וכן הוא אומר צופה נתתיך לבית ישראל וגו' והזהרת אותם (יחזקאל ג' י"ז). ונביא שעמד מן האומות העמיד פרצה (זנות עם בנות מואב) לאבר את הבריות מן העוה"ב. ולא עוד אלא כל הנביאים היו במרת רחמים על ישראל ועל או"ה. שכן אמר ישעיה (מ"ז י"א) על כן מעי למואב ככנור יהמו וגו', וכן יחזקאל (כ"ז ב') אמר שא על צור קינה. זהו אכזרי עמד לעקור אומה שלמה על חנם על לא דבר (תנחומא הוצאת באבער פ' בלק).

[תכונות הנביאים] א"ר יוחנן אין הקב"ה משרה שכינתו אלא על גבור ועשיר וחכם ועניו. וכולן ממשות וכו', אר"י כל הנביאים עשירים היו וכו' (נדרים ל"ח). אין השכינה שורה אלא על חכם גבור ועשיר ובעל קומה (שבת צ"ב). הרמב"ם פ"י גבור במדותיו שיתנבר על יצרו תמיד, והוא מתקדש והולך ופורש מדרכי כלל העם ההולכים במחשבי הזמן, ותהא דעתו פונה תמיד למעלה קישורה תחת כסא הכבוד להבין באותן הצורות הקדושות ומסתכל בחכמתו של הקב"ה. מיד רוח הקדש שורה עליו, ובעת שתנוה עליו הרוח תתערב נפשו במעלת המלאכים הנקראים אישים ויהפך לאיש אחר וכו' (יסודי ו: תורה פ"ז). ויש מפרשים בדרך הפשט, שצריך הנביא להיות גבור למען יוכל להיות לעיר מבצר ולעמוד ברזל לכל המורדים בה' ולא יירא המון אדם להניד להם פשעם וחטאתם מכלי מעצור, וגם יתאזר עז לסבול משא ומטרה העם. וצריך להיות עשיר למען לא יקוה לאיש ולא ייחל לבני אדם ויהיה לאל ידו לדבר עזות עם כל עושה עול ולהוכיח מוסו על פניו. וצורך החכמה והענוה להשראת השכינה מוכן לכל. וצורך בעל קומה לנביאים הוא מטעם צורך בעלי קומה בסנהדרין כדי שתהא אימתן מוטלת על הבריות (סנהדרין י"ז. רש"י). גם צריך להיות דובר צחות. כי במחק אמרו יקח נפשות השומעים ותוכחתו לא תשוב ריפם (רייפמן בית תלמוד ח"ד 203).

היה יודע, שנאמר וישלח ה' את ירבעל ואת ברך ואת יפתח ואת שמואל (ש"א י"ב י"א), "ואותי" אינו אומר אלא ואת שמואל, שלא היה יודע מה היה מתנבא (מדרש תהלים מזמור צ' ס' ד'). גם לא היו הנביאים שווים במעלת רוחם וסגנונם אפילו בחזיון אחד, ואמר רבא כל שראה יחזקאל ראה יישיה. למה יחזקאל דומה לבן כפר שראה את המלך, ולמה יישיה דומה לבן כרך שראה את המלך (חגיגה י"ג:). א"ר יצחק סגנון אחד עולה (על רוחם) לכמה נביאים ואין שני נביאים מתנבאין בסגנון אחד. עבריה אמר וזון לבך השיאך, ירמיה אמר (מ"ט) תפלתך השיא אותך וזון לבך וכו' (סנהדרין פ"ט.). דרשו לעשות לרוח מטקל (איוב כ"ח כ"ה) א"ר אחא אפילו רוח"ק ששורה על הנביאים אינה שורה אלא במשקל. יש מתנבא ספר אחד ויש מתנבא שני ספרים ויש מתנבא שני פסוקים וכו'. כל נביא ונביא נתנת בו רוח"ק כל אחד לפי כחו (ויק"ר פט"ו). ודברתי על הנביאים ואנכי חזון הרביתי (הושע י"ב י"א). אמר הקב"ה ודא ודברתי על הנביאים, אלא אנכי חזון הרביתי, שכלם אין נבואתו של זה דומה לזה. עמוס ראה אותי עומד, מיכה ראה אותי יושב, משה ראה אותי כנבון, דניאל ראה אותי כזקן. לבך נאמר וביד הנביאים אדמה (ילקוט שם). א"ר יוחנן כל הנביאים כולן לא נתנבאו (הטובות והנחמות) אלא לימות המשיח אבל לעו"ב עין לא ראתה אלהים זולתך (ברכות ל"ד). כל הנביאים (זולת משה) אין מתנבאים בכל עת שירצו אלא מכוונים דעתם ויושבים שמחים וטובי לב ומתכודדים, שאין הנבואה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות אלא מתוך שמחה, לפיכך בני הנביאים לפנייהם נבל ותוף והליל וכנור והם מבקשים הנבואה. בני הנביאים הם התלמידים של הנביאים ואע"פ שמתכוונים דעתם אפשר שתשרה שכינה עליהם ואפשר שלא תשרה (רמב"ם יסודי התורה פ"ו), וכן אלישע כשרצה לנבואות אל המלך יהורם צוה לגנון לפניו בכנור והיה כמגנון המגנון ותהי עליו יד ה' (מ"ב ג' י"ד).

[מדרגות שונות] הרמב"ם חושב י"א מעלות בנבואה, במדרגות מלמטה למעלה: א) שתהיה עזר וסיוע לרבים, להציל צדיקים מיד רשעים. כמו שנאמר ברוד ותצלח עליו רוח ה' (ש"א ט"ז י"ג), נחה עליו רוח ה' (ישעיה י"א ב') וכדומה. ב) שימצא האדם שנכנס בלבו כח אחרת מלבד כחו הטבעית ותעירוהו לדבר בחכמה בעניני אלהות או דברי תוכחה, וכך זה יהיה בהק"י והשתמשות הרגשים על מנהגם, וזה אשר נאמר בו כי הוא מדבר ברוח הירדש. בזאת הרוח חבר דוד ס' תהלים וחבר שלמה משלי וקהלת ושה"ש ושאר כתבי הקדש נכתבו ברוח"ק כזאת, וזה שאמר דוד רוח ה' דובר בי ומלתו על לשוני (ש"ב כ"ג ב'). ורוח אלהים כבשה את זכריהו בן יהוידע הכהן ויעמד מעל לעם ויאמר להם כה אמר ה' אלהים (דהי"ב

[מעלות בנבואה] מעלת נבואת משה רבנו אין למעלה הימנה, ובכ"ז לפעמים נעלם גם ממנו דבר ה' כמו משפט בנות צלפחד. ואר"ל כל אדם שכועס אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו, ממשה דכתיב ויקצוף משה על פקודי ההלל (במדבר ל"א), וכתיב ויאמר אלעזר הכהן אל אנשי הצבא הבאים למלחמה ואת חקת התורה אשר צוה ה' את משה וגו' (שם). מכלל דמשה איעלם מיניה (פסחים ס"ו:), ומה שאמרו הנביא מגיד להן לישראל מה שבחורין ומה שבסדקין (יומא ע"ה). הוא דרך גזמא, שהרי משה רבנו נ"ב לא היה ידע וצריך לעדות המן ואמר לבקר משפט (שם). וכן בפ' רש"י על מ"ק (ט"ז ד"ה העיני האנשים) אי לאו דשליח דאמר ליה למשה משה לא הוה ידע. ואמרו בספרי (דברים פסיקתא י"ג) וידועים לשבטיכם, שהיו ידועים לכם, הרי שמתעטף בטליתו ובא וישב לפניו אינו ידע מאיזה מקום הוא ומאיזה שבט הוא. וכתב הראב"ע (בראשית ל"ב ט') ד"ה והיה המחנה) כי אין הנביא יודע הנסתרות אם לא יגלה לו השם, ואלישע אמר וה' העלים ממני (מ"ב ד' כ"ו). ומצינו דוד ששאל אל נתן הנביא היש ישר לבנות בית לה' והוא השיב כל אשר בלבבך עשה וה' עמך, ובלי"ה נאמר לו בנבואה שיאמר אל דוד שהוא לא יבנה הבית (ש"ב ז' דהי"א י"ו). וכן בשמואל שאמר לשאול אנכי הרואה (ש"א ט'). אמר לו הקב"ה אתה רואה? חייך שאני מורידך שאין אתה רואה, ואימתי הודיע לך? בשעה שאמר לו וכו' ויאמר אך נגד ה' משיחו (שם ט"ז) א"ל הקב"ה לא אמרת שאני הרואה? אל תביט אל מראהו! עכ"ל. והוה בעבור אשר לא כגורל השכל גורל הנבואה. כי השכל הוא ענין נתן ה' לבני האדם קנין לאחוזת עולם, והוא לו כעצמו ובשרו לשרת אותו בכל עת ובכל מקום. לא כן הנבואה, שהיא תמיד ביד ה' ולא יחוננה לאדם כ"א לדבר ובעת ובמקום אשר יחפוץ הוא (רייפמאן שם). גם היתה גזרת נביא חוזרת כגון יונה בן אמתי (יומא ע"ג:). היינו חוזרת סרע לטוב אם עשו תשובה. ולכן ברח יונה מאת ה', כי חשש פן יחזיקוהו לנביא שקר. וברח לתרשיש שהיא בחו"ל כדי שלא תשרה עליו שכינה (ר' סעדיה גאון באמונות ודעות מאמר שלישי סוף פ"ה). לפעמים היו הנביאים מתנבאין ברוח ה' והם בעצמם לא ידעו מה מתנבאין. כמו שדרשו על שירת הים, תביאמו ותטעמו בהר נחלתך (שמות ט"ו) תביאנו לא נאמר אלא תביאמו מלמד שמתנבאין ואינן יודעין מה מתנבאין (ב"ב ק"ט:), כי משמע לאחרים ולא להם כי הם מתו במדבר. א"ר אלעזר בשם ר' יוסי ב' זמרא כל הנביאים שהיו מתנבאים לא היו יודעין מה היו מתנבאין אלא משה ויישיה. משה מה אמר יערוץ כמטר לקחי וכו'. א"ר יהושע הכהן בר נחמני אפיהו היה מתנבא והיה יודע שנאמר ודעת שפתי ברוד מלגו (איוב ל"ג ג'). וכו'. שמואל דבן של נביאים [הראשונים] היה מתנבא ולא

ל"ח.). וא"ר יוחנן השכים ונפל לו פסוק לתוך פיו
הרי זו נבואה קטנה (ברכות נ"ה:).

[נביא שקר] אחר שמסר משה רבנו את התורה
שכתב ע"פ ה' לא היה שום נביא רשאי לחדש תוק
או מצוה, ודרשו חז"ל אלה המצוות (ויקרא כ"ז) שאין
נביא רשאי לחדש דבר מעתה (שבת ק"ד). גם אינו
רשאי לבטל דבר מן התורה, מלבד בהוראת שעה
לצורך דבר גדול כמו אליהו בהר הכרמל שהקריב עולה
על הבמה חוץ לירושלם, ולא עקר המצוה לדורות. עיקר
פעולתו של הנביא הוא לחזק את הדת ולהזהיר את
העם לקיים המצוות הכתובות בתורה, ולהורות הדרך
הישרה בתוכחה. וע"ז אמר משה, "לא תוֹכֵף עליו ולא
תגרעו ממנו" ואם יקים נביא או חולם חלום ואפילו
נתן אות או מופת כי בא בדבר ה' לשנות איזה דבר
ממצוות התורה המסורה, או אם מסית העם לעבוד
אלהים אחרים, "לא תשמע אל דברי הנביא ההוא...
כי מנסה ה' אלהיכם אתכם (ע"י דאות והמפות)...
והנביא ההוא... יומת וגו' (דברים י"ג). נביא אקים
לכם מקרב אחיהם כמִן ונתתי דברי בפיו ודבר אליהם
את כל אשר אצוונו. והיה האיש אשר לא ישמע אל
דברי אשר ידבר בשמי אנכי אדרש מעמו (זה הכובש
נבואתו). אך הנביא אשר יזיד לדבר דבר בשמי את
אשר לא צויתיו לדבר ואשר ידבר בשם אלהים אחרים
ומת הנביא ההוא" (שם י"ח). ולמען דעת מי הוא נביא
שקר נתנה לנו התורה סימן: אשר ידבר הנביא בשם
ה' ולא יהיה הרבר ולא יבא הוא הרבר אשר לא דברו
ה' בזרזו דברו הנביא (שם). נביא השקר המתנבא מה
שלא שמעו מה שלא נאמר לו מיתתו ביד אדם [בחנק],
אבל הכובש את נבואתו והמוותר על דברי נביא
(שמפקירם) ואינו חושש למה שאמר לו הנביא, ונביא
שעבר על דברי עצמו מיתתו ביד שמים, שנאמר ואנכי
אדרש מעמו. המתנבא בשם ע"ז ואומר כך אמרה
ע"ז אפילו כיון אל ההלכה לסמא את הסמא ולסמא
את הסמא הרי זה בחנק. המתנבא מה שלא שמע
כגון צדקיה בן כנענה (מ"א כ"ב י"א). המוותר על דברי
נביא כגון חבריה דמיכה (שם כ' ל"ה), או נביא שעבר
על דברי עצמו כגון ערו הנביא (שם י"ג כ"ה). המתנבא
מה שלא נאמר לו כגון חנניה בן עוזר (ירמיה כ"ח י').
שמתחלתו נביא אמת ולבסוף נביא שקר (סנהדרין
פ"ט.). ירמיה אמר ע"פ תורת משה: הנביא אשר
יבא לשלום בבוא דבר הנביא יודע הנביא אשר שלחו
ה' באמת (ירמיה כ"ח ט.). כי אם יבא לרעה אפשר
שיהפך ה' הרעה למזבה אם ישוּבו העם מדרכיהם
הרעים, כמו בננוה. יחזקאל אמר: והיתה ידי אל
הנביאים החוזים שוא והקוסמים כוב, בסוד עמי לא
יהיו ובכתב בית ישראל לא יבואו (יחזקאל י"ג ט.).
אליהו היה מהתל בנביאי הבעל ויאמר קראו בקול
גדול... אולי ישן הוא ויקץ (מ"א י"ח ב"ז). וע"ז אמרו
חז"ל נביא שקר המנביה קולו בתפלתו (ברכות נ"ה:).

כ"ד כ'). (נ' הנבואה הבאה בחלום בדרך משל עם
פתרון. ד' שירבר איש בחלום כמו בקצת נבואות
יחזקאל וירבר אלי האיש. ה') שישמע דברים בחלום
של נבואה מפורשים ומבוארים ולא יראה האומר.
כאשר אירע לשמואל בנבואה הראשונה. ו') שירבר
מלאך בחלום. והוא ענין רוב הנביאים, כמו שנאמר
ויאמר אלי מלאך האלהים בחלום (בראשית ל"א י"א).
ז') שיראה בחלום כאלו הבורא ית' מדבר אתו כמאמר
ישעיה ראיתי את ה' ואשמע את קול ה' אומר (ישעיה
ו' א.). ח') שיבא אליו דבר ה' במראה הנבואה ויראו
דמויות כאברהם בין הבתרים (בראשית ט"ז ט.).
ט') לשמוע דברים במראה כמו שנאמר לאברהם והנה
דבר ה' אליו לאמר (שם ט"ז ד.). י') שיראה איש
מדבר בו במראה הנבואה כאברהם באלוני ממרא
וכיהושע ביריחו. י"א) שיראה מלאך מדבר בו במראה
כמו לאברהם בעקרה. וזאת היא בעיני הרמב"ם המעלה
הגדולה מכל מעלות הנביאים (מורה נבוכים ח"ב פמ"ו).
ד' יהודה הלוי קורא את ארץ ישראל ארצת הנבואה
והארץ המסוגלת, "כל מי שנתנבא לא נתנבא כי א
בה או בעבורה. הנה נתנבא אברהם כדי שיעבור בה,
ויחזקאל ודניאל מפניה וכבר היו נמצאים בבית ראשון
וראו בו השכינה אשר בהמצאה היה מניע לנבואה כל
המוכן לה מהסגולה" (מ"א ס' י"ד). ר"ל כי יחזקאל
ודניאל אע"פ שהתנבאו בכבל כבר שרה עליהם רוח"ק
מכבר בא"י או מפני שהתנבאו בשביל א"י.

[אחר החרבן] אמר רבי אבדימי רמן חיפא, מיום
שחרב ביהמ"ק ניטלה נבואה מן הנביאים וניתנה
לחכמים. אטו חכם לאו נביא הוא? הכי קאמר, אע"פ
שניטלה מן הנביאים מן החכמים לא ניטלה! אמר
אמימר וחכם עדיף מנביא שנאמר ונביא לבב חכמה,
מי נתלה במי הוי אומר קטן נתלה בגדול (ב"ב י"ב).
א"ר יוחנן מיום שחרב ביהמ"ק ניטלה נבואה מן
הנביאים ונתנה לשוטנים ולתינוקות, כגון ההוא שוטה
במחזא שהתנבא כי ריש מתיבתא בסתא מחסיא
מבוימי חתים וכו' (שם). ואמרו בירושלמי (ברכות
פ"א) והביינן דברי זקנים מדברי נביאים וכו'. אבל
מצינו כי החסידים הראשונים היו יודעים עתירות ובפרט
ד' חנינא בן דוסא שמספרים עליו שעלה לעלייה לבקש
רחמים על חולה ובידירתו א"ל לכו שחלצתו חמה,
א"ל וכו' נביא אתה? א"ל לא נביא ולא בן נביא
אנכי אלא כך מקובלני אם שטרה תפילתי בפי יודע
אני שהוא מקובל (ברכות ל"ד:), וכן במעשה בביתו של
נחוניא שגפלה בבור ובאו והודיעו לר' חנינא בן דוסא,
שעה ראשונה אמר להם שלום וכו' שלישית אמר להם
עלתה וכו' אמרו לו נביא אתה? א"ל לא נביא אנכי
ולא בן נביא אנכי אלא דבר שהצדיק מתעסק בו
יבשל בו זרעו?! (יבמות קכ"א:). ואחז בלשון הנביא
עמוס שאמר לאמציה לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי
כי בקר אנכי ובולס שקמים (עמוס ז' י"ד, ע' נדרים

אפרסמון, שבת כ"ו). ויקח עמו את כל בלי בית ה' ואת עמודי הנחשת יבין ובעזו ואת המכונות, ויקח את שריה כהן הראש ואת צפניה כהן משנה ופקידים אחרים ויולך אותם אל מלך בבל רבלתה וימיהם שם המלך. ארבע שנים אח"כ בא נבחראדן שנית על ירושלם ויגל עוד שבע מאות ומ"ה יהודים מראשי העם (מ"ב כ"ה ח'—כ"א; ירמיה נ"ב י"ב—ל'). לדעת חז"ל נבחראדן הוא אריוך ונקרא בן מפני שהיה נוהג על הישיבה באריה (איכה רבתי פ"ה ה'). נבוכדנצר שלח את נבחראדן מפני שירא לבוא בעצמו פן יקרנו את אשר קרה לסנחריב, ונבחראדן אף כי היה בחיל סנהריב וראה את מפלתו בב"ז מלא את מצות אדוניו כי היה עבד נאמן לו וחקק את דיוקנו של מלכו על מרכבתו, ותמונתו היתה לנגדו תמיד ועמד לפניו באימה וביראה (סנהדרין צ"ו. שמות רבה פס"ו ד'). נבחראדן הביא עמו לירושלם שלש מאות אתונות מוענות פטישי ברזל השולמים בברזל, וכל הפטישים ההם התפוצצו בחפצו לשבר יער אחד משערי העיר. וירא נבחראדן לבל יהיה סיפו כסוף סנהריב ויחפץ לעזוב את ירושלם, אך שמע בת קול אומרת: דולג בן דולג קום וכבוש את ירושלם כי הגיע זמנה להחרב. אז לקה הפטיש האחרון הנותר וישבר בו את הישער. וכשבא נבחראדן אל היכל ה' וידלק בו אש רצה ההיכל לעלות לדקיע אך מן השמים השפילוהו. הצלחת נבחראדן מלא את לבו בגאווה, אך בת קול אמרה לו: אל תתנאה כי הרגת עם הרג וטחנת הטיס טחונות (יעז' כי כבר נגזרה הגזרה מאת ה'). כאשר הגיע נבחראדן אל המקום אשר נהרג בו זכריה בן יהוידע הכהן ראה את דמו רותח, וישאל את הכהנים מה הוא ויאמרו לו דם זבחים הוא. ויאמר להם נבחראדן הביאו לי זבחים ואראה אם אמת בפיכם, ויזבח זבחים רבים על האבן ההיא אך הדם לא חדל מרתיתו. ויאמר נבחראדן אל הכהנים הנידו לי האמת ואם לא אסרק את בשרכם במסרקות של ברזל. ויאמרו לו הכהנים: כהן ונביא היה לנו וינבא על חרבן ירושלם ובעבור זה הרגנוהו העם. ויאמר נבחראדן, אני ארצה את דמו, ויביא את הרבנים ויהרגם על האבן אך הדם לא נח, ויהרג תנוקות של בית רבן והדם עוד לא נח, ויביא את פרחי הכהונה (באיכה רבתי: שמונים אלף פרחי כהונה) ויהרגם ויכסה ברמס את דם זכריה אך הדם עודנו לא חדל מרתיתו. עד אשר הרג תשעים וארבעה רבוא על האבן הזאת (מלכר מה שהרג בבקעה מאתים ואחת עשרה רבוא). ויגער נבחראדן ברם ויאמר: זכריה זכריה! את המובים שבעמך הרגת, התחפוף כי אשמיד את כל העם בעבורך? וידם הדם. אז הררה נבחראדן תשובה בלבו ויאמר, אם על נפש אחת כך, אני שהרגתי זה כמה אלפים מישראל על אכז"ב. ויברה מפני נבוכדנצר וישלח צוואה לביתו ויתגיר ונעשה גר צדק (גימין נ"ז: סנהדרין צ"ו. פתיחת איכה רבתי ס" כ"ג).

והיו ב"ד הגדול שבירושלם והם הסנהדרין בודקין כל נביא לדעת אם הוא נביא אמת. וכל הנביאים היו מתנבאים רק על פי ב"ד של שבעים ואחד, ונביא שהסכימו עליו הסנהדרין היה יכול לסמוך ידו על נביא אחר ולא היה צריך עוד חקירה, כמו משה שסמך ידו על יהושע, ואליהו על אלישע, וכל ישראל היו מכירים הנביא האמת, כמו שנאמר בשמואל וידע כל ישראל מדן ועד באר שבע כי נאמן שמואל לנביא לה' (ש"א נ" כ'). עבריה לא נתנבא אלא בפני זקנים גדולים שנאמר חזון עבריה כה אמר ה' שמועה שמענו. אף ישעיה נתנבא מפי הסנהדרין שנאמר ואשמע את קול ה' אומר מי אשלה—מפי הקב"ה, ומי ילך לנו—מפי סנהדרין. לכך נתנבאו שניהם בחזון. כי "חזון" בנימטריא שבעים ואחד (זקנים). חגי זכריה ומלאכי יטבו בלשכת הגזית ומתנבאין תמן (תרגום שני לאסתר ד' א'). ופירש' לתענית (ס"ז א' ד"ה חד אמר הר) ולשכת הגזית שבה עמדו הנביאים המוכיחים לישראל (ע"י אגרת בראשית פ"ד). רב האי גאון כתב בתשובתו (שו"ת שערי תשובה ס' י"ד): אותות של נביאים סנהדרין בודקין אותם, ואין נביא אלא שמקובל בסנהדרין. והם היו דנין נביאי השקר (סנהדרין פ"ב א').

[הוראה אחרת למלת נבואה ונביא] לפעמים נמצא השם נבואה בהוראת רוח הקדש כמו במאמר נחמיה. ואכירה והנה לא אלהים שלחו כי הנבואה דבר עלי (נחמיה ו' י"ב). וגם ברוח רעה, כמו ותצלח עליו רוח רעה אל שאול ויתנבא בתוך הבית (ש"א י"ח י'). איש משוגע ומהנבא (ירמיה כ"ט כ"ו). חז"ל השתמשו לתאר דברים שאין להם טעם בלשון נבואה, כמו ואמרו אין אלו אלא דברי נביאות (ערוכין ס'). חכמי המחקר כרס"ג ור"י הלוי ובני דוריהם השתמשו במלת נביאים על בעלי התלמוד שהם בעלי הקבלה והמסורה. בתוספות (גיטין פ"ח. ד"ה ודלמא, שבועות כ"ה. ד"ה רב דאמר) נזכר ר' עזריה הנביא, ור' יואל מיללער כתב בחקרמתו לס' תשובות חכמי צרפת ולותר שהוא שם משפחה, כמו השם לביא. ר"א ממיץ כנה את ר"ת בשם הנביא (תשובות ספר הישר ס' ס"ט), והוא בנוי רק דרך הפלגה, כמו שו"ת מן השמים. המשבילים הצעירים בדור האחרון יכנו את נבזריהם בשם נביאים ושיריהם בחרוזים מצלצלים בשם נבואה, ועי"ז הם מחללים השם נביא ונבואה. ע"ע בת קול; כתבי הקדש; מסית ומדיח; רוח הקדש; שכינה.

א.

נבחראדן: שר צבא נבוכדנצר מלך בבל ורב מבחיו. בשנת תשע עשרה למלך נבוכדנצר בשבעה לחדש החמישי בא נבחראדן לירושלם ויחרב את העיר, ובעשרה לחדש שרף את בית ה' ואת בית המלך. ואת הומות ירושלם נתצו אנשי חילו, ויגל את העם בבלה, אך מלדת הארץ השאיר לבורמים וליונבים (מלכמי

ביהמ"ק (אסתר רבה פ"ד), ונחשב לראש המחריבים (שם פ"א). יום שנודעו נ"נ לישראל פשט מהם שני לבושים גדולים כהונה ומלכות (שה"ש רבה פ"ה נ' ע"פ פשטתי). הבחורים שהגלה נ"נ הרשע את ישראל היו מנגנים את חחמה ביפין (סנהדרין צ"ב) והיו ידיהם כפותים מאחוריהם (שמ"ר פכ"ד) ואצר לישראל במדבר והרגן (ב"ר פמ"ה). לקח כסא של שלמה מצדקו והגלה אותו לכבל וישב עליו (אסתר רבה פ"א). כיון שראה עצמו בגדולה התחיל להתנאות (שמ"ר פ"ב). ד' בני אדם עשו עצמן אלהות והרעו לנפשן: פרעה חירם ונ"נ ויואש מלך יהודה. מה עשה הקב"ה הגלהו למדבר עד שהוא במלכותו והאכילו עשב כבהמה (שמות רבה פ"ח). שרכב על ארי וקשר תנין בראשו (שבת קס"ט: נ"י). ולכן אמרו חז"ל שאסור לעמוד בביתו של אותו רשע (שם). והרואה את ביתו אומר ברוך שהחריב ביתו של נבוכדנצר (ברכות נ"ד). והם מקללים אותו ואמרו יוצק זהב רותח לתוך פיו (סנהדרין צ"ב). ומשפטו בניהנום י"ב חדש ואיכה רבתי פ"א). ודרשו מקרה אחד לצדיק ולרשע וגו' טמא זה נ"נ, טוב זה שלמה שכנה את ביהמ"ק ומלך ארבעים שנה ונ"נ החריבו ומלך ארבעים שנה (תנחומא פ' אחרי מות ס' א'). וע"ע בכל; בלשאצר.

י"שנב

נבון, משפחה: משפחה שהיו בה רבנים ומחברים, מהם חיו בירושלם ומהם בקושטא. בשנות המאות י"ז—י"ט. הראשון הנודע מהמשפחה הזאת הוא ר' חנון נבון שחי בירושלם בסוף המאה הי"ז ותחלת הי"ח וחבר ס' דרשות שראה הרב חיד"א בכ"י. בנו ר' יונה נבון נולד בירושלם בשנת 1713 ומת שם ו' שבט 1760 (ולפי דברי לונץ בירושלם ח"א 121 מת בחדש שבט תק"ב). הוא היה רבו של החיד"א, וחבר ס' "נחפה בכסף" (ח"א קושטא 1748 ח"ב בירושלם 1843); "פרי מפר" ליישב ההשנות מבעל פרי תואר ושמלה חדשה על הפרי חדש על חלק יו"ד עם הוספות מכני בניו (שם); "גמ מקושר" על הל' גימין והוא כעין פירוש על גמ פשוט של ר' משה בן חביב (ליוורנו 1785). נכדו ר' יונה משה נבון היה חכם באשי. הוא נולד בסוף המאה הי"ח. וכשמת החכם באשי הר"מ סחין בשנת 1836 מינהו לראש הרבנים תחתיו. והוא הראשון שקרא א"ע בתואר "ראשון לציון". איזה משו"ת שלו נדפסו עם ס' של זקנו נחפה בכסף ח"ב. הוא מת בשנת 1840. נכדו השני של ר' יונה נבון נקרא ר' בנימין מרדכי נבון. נולד בירושלם בראשית המאה הי"ט ומת שם ה' מבת תר"א (1851). הוא חבר ס' "פי שנים" (שאלוניקי 1806) חדושים למורים, ושו"ת "בני בנימין" שנדפס ע"י בן חורנו ותלמידו ר' יעקב שאול אלישר (ע"ע) בשם "בני בנימין וקרב איש", (ח"א בירושלם 1875 וח"ב 1886).

אך במקורים ירושלמים (תענית פ"ד ס"ט. פסיקתא דרב"ב דף קכ"ז) לא זכירו מהתגירות נבוכדנצר.

מ. דן

נבוכדנצר (גם נבוכדראצר, ירמיה ל"ט א'. לפי תרגום השבעים Ναβουχοδονσορ ולפי שטראבא Ναβοκοδρσορος. והוראת השם הוא "שר אלוה של המסכה והממכר"): מלך בבל כשדאה (עזרא ה' י"ב). והוא ההריב את בית המקדש הראשון בירושלם והגלה את עם ישראל בבלה. הוא עלה על יהויקים מלך יהודה בירושלם ויכבישוהו והי לו עבד שלש שנים, וכאשר מרד בו שלח נ"נ את נדודי כשדים ויתחברו עם נדודי ארם מואב ובני עמון נגד יהויקים. אחרי מותו מלך יהויכין בנו. ויבא נ"נ עם חילו ויצורו על ירושלם ויפול יהויכין ביד מלך בבל הוא ואמו וסריסיו. ויגלם נ"נ בבבל עם השדים ונבורי החיל עשרת אלפים איש (בניהם אנשי חיל שבעת אלפים). ויקח עמו אוצרות המלך ואוצרות בית ה' וכלי המקדש, והשאיר את דלת העם וימלך עליהם את צדקיהו. אח"כ מרד בו צדקיהו ויעלה נ"נ על ירושלם ויצור עליה עם כל חילו בעשרה לחדש העשירי (עשרה בטבת). בתשעה לחדש הרביעי (תמוז) גבר הרעב ותבקע העיר בי"ז בו והמלך עם בני ביתו ברחו דרך ערכות יריחו ויתפשוהו ויאסרוהו בנחשתים ויעלו אותו אל מלך בבל רכלתה ואת בני צדקיהו יטחמו לעיניו. וישלח נ"נ את נבוכדנצר (ע' לעיל) והוא השלים את חרבן ירושלם (מ"ב כ"ה, ירמיה נ"ב, דהי"ב ל"ו). כאשר עלה נ"נ על ירושלם בפעם הראשונה לקח עמו מ"ט ילדים אשר אין בהם מום וטובי מראה ומשכילים לעמוד בהיכל, ובניהם דניאל. הנביא מישאל ועזריה (ע"ע). וגם את מרדכי לקח עמו (אסתר ב' ו'). בשנת שתיים למלכותו חלם חלום ותתפעם רוחו ולא יכלו חכמיו לפתור אותו, רק דניאל מצא פתורו ויפקידו לשלם בכל מדינות בבל (שם א' ו'). נ"נ צוה לעשות צלם זהב והקימו בבקעת דורא בכבל ויצו לעבדיו להשתחוות לפניו. אבל חמו"ע לא שמעו לו וישליחם באש לשרפם אבל שלשתם נצולו בדרך נס (שם נ'). נ"נ נמרד שבע שנים מכין האנשים אל החיות ויאכל כבהמות עשבים (שם ד').

[בתלמוד וסדרים] נ"נ היה מזרעו של נמרוד

הרשע (פסחים צ"ד). אשת נ"נ שמירה שמה ורבנן אמרי "שמירית שמה (ויק"ר פ"ט). איסתנדרא דמישן חתניה דנ"נ הוה (קדושין ע"ב:). בכל היא ענלה משולשת שהעמידה ג' מלכים נ"נ ואו"ל מרדך ובלשאצר (ב"ר פ' צ"ד). שלשה מלכים מלכו בכיפה אחאב ואחשורוש ונ"נ (מגילה י"א). חז"ל קוראים לנ"נ רשע בן רשע, אבל לגבי טוריינוס נבוכדנצר מלך הגנו היה וראוי לעשות נס (של חמו"ע) על ידו (תענית י"ח:). נ"נ נחשב לרשע על שהחריב את ביהמ"ק ועשה עצמו כאלוה. קומיוני ואנוסמיאני נתנו לו עצה להחריב את

ליוזרו כי את בני נבות הרנו נ"ב, או הטעם מפני שהרנו מלכות נבסיהן למלך (סנהדרין מ"ח:). רוח נבות המעתו לצדקיה בן כנענה שהתנבא שקר לאחאב (שם פ"ט.). והוא פיתה את אחאב ללכת על רמת גלעד למלחמה וימת שם (מ"א כ"ב כ"ג). יש עושר שמור לבעליו לדעתו זה נבות (ב"ר פ"ג). נבות היה קילונאה (בעל קול נעים) והיה עולה לירושלם וכל ישראל נקהלו לשמוע את קולו. פעם אחת לא עלה וזה גרם לו שהעירו עליו בני בליעל לאבדו מן העולם (ילקוט ח"ב דמו רכ"א בשם הפסיקתא רבתי).

מ. דן

נבטים (Nabataeans), כת: שבט מבני שם אשר לפי עדות ריוורוס מסיקוליא יסדו ממלכה גדולה בארץ אדום ערך 312 קודם מה"ג ועיר סלע היתה בירת המלוכה. בימי מלחמת המכבים התהלכו יהודה ויונתן אחיו עם הנבטים באהבה וידידות (חשמונאים ח"א פ"ה כ"ה), ואח"כ בהלחם יונתן עם בבכידים שלח את הנשים ואת הילדים להנבטים אוהביו בעבר הירדן למען ישבו בטח מאויביהם (שם ט' ל"ה-ל"ו). הנבטים בלכדם את אדום גרשו את האדומים לארץ יהודה הרדומית עד אשר היתה העיר חברון בימי החשמונאים תחת ממשלת אדום (שם פ"ר ס"א, פ"ה ג' ס"ה). המבקרים חשבו בתחלה כי הנבטים הם בני נביות מבני ישראל אך טעות היא, כי תמיד נכתב השם נבטים בט' ולא נבטים בת' (גלאזער, "סקיצה דער געשיכטע אונד געאגראפיע אראביענס" ח"ב 418). אך ההוכחה הזאת אינה מוחלטת כי במבטא הנבטים כמו במבטא הארמים אחרים אין הברל בין ה"ט והת'. גם בתלמוד נקרא השבט הזה נבטי, נוטי, נותי, נוותאה, נפתאי. לדעת חז"ל אחד משלושת המלאכים אשר באו לאברהם נרמה לו ברמות נוטי (ב"ר פ"ה ב'). ומצינו אבימי נוותאה (ע"ו ל"ו). פעם אחת נפל נחש בבית המדרש ועמד נוותי אחד והרגו (שם). גם הראו חז"ל את המבטא המישחת של הנבטים: כגון אילין ניוותאי דינון קריין לחספא כספא (ירוש' נזיר פ"א דף נ"א), כגון אילין נפתאי דמקללין לקננייך קוינך קנווך (שם סנהדרין סוף פ"ט). לשון נוותי הוא עד לפני פסחא (שם נדרים פ"ח דף מ"א). אמורא אחד יבאר את הקרמוני (בראשית ט"ו י"ט), "נבטייה" (ירוש' יבביעית פ"ו דף ל"ו). וועסעלינג בסמכו על מאמר אחד מהסופר ריוורוס מסיקוליא כי הנבטים נהגו לבלי זרע שדות ולא לבנות בתים, מוצא איזה שיבות בין הנבטים ובני הרכבים, אך בלי תפונה לא הבין וועסעלינג היטב את כונת ריוורוס.

[מלוכת הנבטים ומעשיהם] הנבטים עשו מסחר גדול עם הארצות אשר סביבותיהם, ושיירות סוחרים עם נמליהם עברו דרך סלע (Petra) סמצרים ומעזה לארץ ערב התיכונית וגם לבבל. שיירה גדולה של סוחרים נבטיים באו לעיר החוף לפיטאלי באיטליא

[משפחת נבון בקושטא] ר' אפרים בן אהרן נבון, נולד בקושטא בשנת 1677 ומת שם כ"ו ניסן תצ"ה (1735). הוא עלה עם חותנו העשיר ר' יהודה אירנאס לירושלם ולמד שם בהתבודדות עשר שנים, ואח"כ יצא לקושטא בתור שד"ר בער עניי ירושלם, ומהר"י רואנים (בעל פרשת דרכים) מינהו שם לדיין ואחר מותו מילא מקומו בתור דב. הוא חבר ס' "מנחת אפרים" שו"ת וחרושי דינים ע"ד הרמב"ם ביד החזקה וחרושים על טור יו"ד ואה"ע (קושטא 1738). בנו ר' יהודה נבון נולד בקושטא ומילא מקום אביו בדבנות ומת שם בשנת 1762. הוא חבר ס' "קרית מלך דב" ח"א על קצת הלכות הרמב"ם וליטונות הטור (קושטא 1751) ח"ב וקונטרס בית מושב הלכות דינים מבני ר' אפרים (שם 1765). בנו ר' יצחק נבון נולד בקושטא בשנת 1733 ומת בירושלם בשנת 1787. חבר ס' "דין אמת" על הטורים וב"י וגרפס אחר מותו (שאלוניקי 1803). מצאצאי המשפחה הזאת הוא ר' יהודה נבון שנחמנה לחכם באשי בירושלם בשנת 1840, ומסיבת מחלוקת גדולה פטרוהו בשנה שלאחריה ומינו במקומו את דבן של החסידים ר' אברהם חיים גא"ן (ע"ע). מהמשפחה הזאת היו איזה פקידים במלכות תורקיא. יוסף נבון היה ממלא מקום קונזול פורטינאל והשיג הרשיון לבנות מסילת הברזל בין יפו לירושלם (1890) אך מסיבות פוליטיות זכתה אנורה צרפתי-תחוליקית ברשיון הזה (1892). משה נבון היה חבר בבית המשפט לדיני קנסות ועונשין (גינאיה) בירושלם (1911).

ביבליוגרפיה: שם הגדולים בערכם; מיכל, אור החיים ס"ו 518, 1026; גירונדי-גיפ, תולדות גדולי ישראל ס"ו כ"ה; סין, כנסת ישראל בערכם; לונק, לוח א"י תרס"א בתולדות אלישר 39-58; חוק, המעלות לשלמה 41; העתון העולם שנה א' 386 הערה 3.

ש. מ. נ.

נבות היוזעאלי: בן דורו של אחאב מלך ישראל ומבונה ע"ש מקומו יזרעאל. לנבות היה כרם אצל היכל אחאב מלך ישראל אשר בירת מלכותו היתה יזמרון. ויחפץ המלך לקנות הכרם מנבות אך הוא לא אבה למוכרו כי היה נחלת אבותיו. ויתעצב אחאב על לבו על אשר מנע נבות למכור לו הכרם, וכנראה לא חפץ אחאב להכריחו למסור לו הכרם בחליפין או במחיר, אך איזבל אשת אחאב הוכיחה אותו על כך לבו ותערם להשיג את הכרם ע"י עלילה ורציחה כי כתבה ספרים אל הזקנים ושירי המלוכה אשר בעירו שהיו בבריתה לקרוא צום על אשר קלל נבות אלהים ומלך ולשפוט אותו ע"פ עדות שקר של שני בני בליעל ויסקלוהו באבנים וימת. ואחרי מותו בא אחאב לרשת את הכרם כמישפט למורד במלכות (מ"א כ"א, מ"ב ט' כ"ו ומשם נראה כי גם בני נבות הומתו). ע"ע אחאב. נבות היה בן אחי אבי אחאב ולכן ירד

אשר להנבטים. המקדש נבנה בשנת 37 קמ"נ וכל הבנין היה מכוסה בחרשת צירים מעשה ידי אמן.

ביבליוגרפיה: גרעין געשיכטץ ח"ג Z. D. M. G. xv 413; *Journal Asiatique* 2. xv. 5-55; *Revue Biblique* 1898 p. 567; *J. E.* ix. 139

מ. ז-ן

נביא: ע' נבואה

נבל: בעל אביגיל. איש כלבי. בהעתקת השבטים נקרא ברמלי תחת כלבי יוסיפוס (קדמוניות ח"ו פ"ג נ') יאמר כי נבל היה זיפי. נבל היה איש עשיר בצאן ועזים בעיר מעון ויהי בלי ורע מעללים. ויהי כאשר בא נבל כרמלה לנז את צאנו ודור היה אז נדרף מפני שאול וישלח דוד עשרה נערים לכרך את נבל ולבקש ממנו סתנה על אשר הגינו בעדו כל ימי היותו בכרמל, וישמרו מקחת מירי רועי עדריו מאומה. אולם נבל בהיותו צר עין שלחם ריקם ויחרף באזניהם את דוד בשם עבר מתפרץ מפני אדוניו. אז חרה אף דוד בנבל ויאמר להנקם בו בתוכחות חמה, לולא מהרה אביגיל אשת נבל לכפר פניו במנחה ובתחנונים. באמרה על אישה כי נבל שמו ונבלה עמו. בלילה ההוא עשה נבל משתה וישת שכור ובבקר בהקיצו מיינו ספרה לו אביגיל את הסכנה אשר רחפה עליו ואת המתנה אשר נתנה לדוד כדי לכפר פניו. לב נבל תאבן מהדברים האלה ויחלה ומקץ עשרה ימים מת (ש"א כ"ה). הרשעים קודמים לשמם, נבל שמו (במדרב רכ"ה פ"י). לדעת חז"ל נענש נבל יען כי לא ספר לשמואל, אמר הקב"ה הכל צווחין וטופחים על מיתתו של אותו צדיק (ע"י ש"א כ"ה א') והרשע הזה יושב ועושה כריוחין (קהלת רבה פ"ז א'). נבל מורד במלכות היה (תוס' מגילה י"ד:). נבל מת אך בסוף עשרה ימים כנגד עשר לגימות שנתן לעברי דוד (ר"ה י"ח). ע"ע אביגיל.

מ. ז-ן

נבל: נאד גם כלי שיר. השם נבל מורה בראשיתו כר של חמר או עפר העשוי בעין בקבוק עם בטן נפוח. גם מורה על חמת מלא יין (ש"א י' ירמיה י"ג) בצורה זאת. ועל שם זה נקראת גוית המת עם בטן נפוח נבלה במשקל נקבה (כשם גויה מן גו בל"ג) ברמז שתשש כחו כנקבה, ובתלמוד מכונה גוף האשה מש"ז "חמת", כי הגוף הוא תיק הנשמה כמו נבל המלא יין, וחמת מלאה מים. גם העב בצורתו הנפוחה מכונה נבל או נבלי שמים (איוב ל"ח). וכן כלי זמר ידוע בעבור דמות צורתו החיצונית נקרא נבל והשם העברי הזה נשתבש בפי היונים לשם Nabla ובפי הרומיים בשם Nabulum. לפי מסורת היונים היו הצדוקים ממציאים כלי הזמר הזה, שהיו מפורסמים ליודעי נגן. על הנבל הזה היו עשרה נימין או מתירים מתוחים עליו ונקרא עש"ז "נבל עשור" או שנים עשר נימין לדעת יוסיפוס. המזמרים על הנבל נקראים "פורטים על פי נבל" (עמוס

ועשו שם משבנם, ובמשך חמשים שנה בנו להם מקדש לאלילים "דרשורא". הנבטים טבעו מטבעות בערך מאתיים שנה קודם מה"נ, ועל המטבעות היו חרותים שמות מלכיהם חרתת (Aretas), מליכו (Malicus), עבדור (Obodas). המלך היותר קדום הוא מליכו הראשון (145 קמ"נ), אך היותר ידוע הוא חרתת אשר במטבעותיו נקרא "חרתת מלך נבטו אודב היונים". הוא נלחם עם אלכסנדר ינאי וינצחו (יוסיפוס קדמוניות ח"ג פט"ו ב'). גם עזר להורקנוס נגד אריסטובולוס אחיו, וכאשר ברח אריסטובולוס לירושלם שם חרתת מצור על העיר, אך אריסטובולוס הכריחו להלחם בשדה קרב וינצחוהו (שם ח"ד פ"ב א'—ב'). חרתת הרביעי היה חותן הורדוס אנטיפס (הורדוס השני). אח"כ גרש הורדוס את אשתו בת חרתת ויקח את הורודיאס לו לאישה (שם ח"ח פ"ה א'). מתי י"ד ג' וכו'). הנבטים תחת ממשלת מליכו השני הכו ע"י הורדוס הגדול שיקח מהם את חורן ואת פיריא. אמנם כי קליאופטרי מלכת מצרים שלחה לעזרת מליכו את אחינן שר צבאה וינצחו את הורדוס, אך גבורת מלך היהודים עמדה לוויך את מליכו בפעם השנית ויכניעוהו. אח"כ היו הנבטים כמו היהודים תחת ממשלת הרומיים. ורבים מהנבטים היו בחיל טיטוס במלחמתו עם היהודים (קדמוניות ח"ז פ"י ט').

[כתובות נבטיות] במאה ה"ט נמצאו הרבה כתובות מן הנבטים וביחוד מן נבטי איטליא. השפה היא שפת ארמית העתיקה והכתב דומה מעט לכתב הצורים. רוב הכתובות נמצאו במצבות ונוכרים בה שמות המלכים ושנות מלכותם. לדוגמא כתובת אחת בתשע טורות: א') דנא כפרא די עבר שלי ברצוא, ב') לנפשה וילדה ואחרה אצק באצדק. ג') ודי לא יחקבר בכפרא דנה להן אצדק, ד') באצדק, ודי לא יתובן ולא יתרהן כפרא, ה') דנה, ומן די יעבר בעיר די עלא פאיתי, ו') עמה לרשורא אלה מראנא [כסף סלעין] אלף, ז') חרתי בירה ניסן שנת... ח') לחרתת מלך נבטו רחם עמה אפתח, ט') פסלא עבר, חו העתקתה: א') זה הקבר אשר עשה שלי בן רצוא, ב') לנפשו ולבניו ולדורות אחריו בזכות ירושה, ג') בל יקבר בזה הקבר בלתי אשר לו זכות, ד') הירושה, ובל ימכר ולא יתמשכן קבר, ה') זה. ומי אשר יעשה הפך מאשר [כתוב] למעלה, ו') יתן לרשורא אלוה אדוננו אלף סלעים, ז') בכסף חרתת. בירה ניסן שנת... ח') לחרתת מלך הנבטים האוהב את עמו. אפתח, ט') היוצר פסל עשה—שמות האנשים בכל הכתובות הם שמות ערביים ובהן גם מלים אחרות משפת ערבית אשר נתערבו בשפתם בהיותם שבט ערבי אף כי לא שכחו את לשונם מימים הקדמונים בעת שהיו תחת השפעת הארמים. החוקרים בקדמוניות מפרגנסטון (גודשרוי מארצות הברית) אשר שלחו לסוריא בשנת 1904 לחקור שם אדות דברים עתיקים הביאו את ראש הפתחים מהיכל בעל שמן בעיר סיאה

ואדני ציוני מטמי הננינות שלנו (כראסחויז'ס קאנווער ואציאנס לעקסיקאן, ע' נאמען ב').

[נגונים מסיני] יש נגונים עתיקים בתפלות הנקראים „סקארבאווע נגונים“ והוא שבוש מלשון Sacra (קודש) כלומר נגונים קדושים. ונקראים נ"כ „נגונים מסיני“ בפי החזנים. והם: ברכות אבות, קריש, כל נדרי, ויתר הפיוטים שמזמרים בטעמים ובפרט בימים הנוראים. מפני שכבר נחקדשו הנגונים האלה מדור דור. יש אומרים כי רוב הנגונים האלה מסורים לנו מן „מהריל מפראנ“ שהיה חזן נפלא. ע"ע מעמים; ש"ר.

צ. ה. ג.

נגיד: שם תואר לפרנסים במצרים כמו ריש גלותא (ע"ע) בבבל. עיקר השם מורה על קצין עם. מוצא ומנהל עניני הקהל, כמו נגיד על עם ה' (ש"ב ו' כ"א). נגיד ומציה לאומים (ישעיה נ"ה ד'). בתלמוד גם על התיש ההולך לפני הצאן כמנהל העדר, ומשל הוא כד רגיו רעיא על ענא אביר לנגדא סמוחא (ב"ק נ"ב). שם התואר נגיד נמצא לראשונה במדרש אגדת בראשית (דף ק"י דפוס ווארשא 1876). וסגנו נקרא וויצי (vice) נגיד, והיה בכח הנגיד לעניש חומאים בקנס ותפיסה (ש"ת הדרב"ז ח"ב ס' תרכ"ב) ולמנות רבנים. ולעשות תקונים בעניני הצבור. וגם לנכות מסים וארנוניות בעד הממשלה. והיו נוהגין בו כבוד גדול בעת חנוכו ובכואו לבית הכנסת ובעצאתו והיה חתן תורה בשמחת תורה. ותרנג. הפרשה ללשון ערבית לפני העם. בזכרונות אחימעץ מכונה ר' פלטיאל בשם נגיד, והוא בא למצרים בשנת 952 (שם צד 125, 129). התואר ירש בנו ר' שמואל (שם 130). הפעם השנית שזכר שם נגיד הוא לתואר הרופא יהודה בן ישעיה מדמשק במאה ה"א והתיחס לבית דוד המלך. וכאשר חנכו אותו במשרה הזאת שרו לכבודו שיר תהלה (השיר נעתק בהמאסף J. Q. R. viii. 566, ix. 360). במאה ה"א חי נגיד אחר בשם מבורך בן סעדיא שהיה נ"כ רופא. ר' מרדכי בן אליהו המכונה „מרדכי הזמן“ מתואר בשם „נגיד עם אל“ (ע"י החלוקין ח"ג 153). אחריו היה אבנו מנצור שמואל הנגיד, שהיה נגיד בימי ר' יהודה הלוי (1141). ואיננו ר' שמואל הנגיד (ע"ע) מספרד. בעת שהיה ר' בנימין מטורדילא באלכסנדריא היה שם הנגיד ר' נתנאל והיבט אללה ׳ יאמי. רופא מפורסם). זוטא שהיה לפני הרמב"ם והיה מוכסן נשא נ"כ התואר „נגיד“. הרמב"ם לא היה מתואר בו אך בנו ר' אברהם ונכדו יהושע נשאו עליהם שם נגיד. במאה ה"ט היו הנגידים ר' עמרם ר' שלמה בן יוסף (1481). ר' נתן הכהן שולאל. ור' יצחק הכהן שולאל. במאה ה"ט היה נגיד אברהם די קאסטרו (1524). ור' תאנ"ר. במות האחרון שלחה עדת קושטא את ר' יעקב בן חיים ממשפחת תלמיד לנגיד על מצרים (1556). בעת ההיא עמד ר' בצלאל

ו' ה'), והוא החרוץ שתחת המיתרים. אומרים כי הכלי זמר הזה הוא Harfe בגרמנית או harp באנגלית. ע"ע שיר.

ש. ר-ן

נבלה: פנר כל בעלי החיים שמתו, ונכללה מן המרפה שהיא דרוסה ע"י תיה או ע"י שחיטה פסולה. נבלה אסורה באכילה שנאמר לא תאכלו כל נבלה לנר אשר בשערך תתנה ואכלה או מכור לנכרי (דברים ט"ז כ"א) והוא נר תושב שקבל עליו שלא לעבוד ע"ז ואוכל נבלות. ונבלה זו שלא נתקלקל מעמה ולא נפגמה וראויה לנר. אבל אם אינה ראויה לנר או לנכרי כגון שהתחילה להמק ולהתפרר אינה אסורה משום נבלה (ע"ז ט"ז:). אבל אסורה משום סכנה, מפני שהיא מזקת לאוכלה. נבלה אסורה גם במגע ובמישא. או נפש אשר תגע בכל דבר טמא או בנבלת חיה טמאה או בנבלת בהמה טמאה או בנבלת שרץ טמא ונו' ואשם (וקרא ה' ב'). ונקראת „טמאה“ ע"ש סופה שנטמאה מחמת נבלה אע"פ שהיתה טהורה בחייה. כי אין נפקא מינה בנבלה בין טמאה בין טהורה. ואמרו אין לי אלא טמאה טהורה מנין? שנאמר נ"כ בנבלת שרץ טמא ואין בשרץ טהור, וכשם שלא חלקת בשרץ בין טמא וטהור כך בהמה וחיה לא תחלוק בין טמאה וטהורה (תוספתא שביעית פ"א). ומה ת"ל טמאה? לרבות אפילו נגע בכזית ממנה, ולרבות קרנה ושערה המחברים לבשר ולרבות דמו צירופו ועירובו (ת"כ). הנאה בנבלה מותרת, לדברי ר"ם בין לנר בין לנכרי מותר בנתינה או במכירה. ור' יהודה אמר דברים ככתבן לנר בנתינה ולנכרי במכירה (פסחים כ"א:). אבר מן החי הוא נבלה מחיים ואסורה. לדברי ר' יוחנן האוכל אבר מן החי מטרפה חייב שתיים, משום לא תאכלו כל נבלה ומשום לא תאכל הנפש עם הבשר (ירושלמי נזיר פ"א א') ע"ע אבר מן החי; טומאה וטהרה.

ביבליוגרפיה: רמב"ם שחיטה פ"ג, שאר אבות הטומאה ע"ב; ש"ע יו"ד סי' כ"ז.

א.

נגארה: ע' נאגארה

נגב: ע' דרום

נגון, נגינה: נגון הוא שם כולל קול זמר ערב ונעם לאוזני השומעים יוצא מפי אדם או מפי צפור. או קול יוצא מכלי שיר שונים באמצעות הפה או תנועת ידי מנגנים. והנה משנות המאה העשירית עד שנות המאה ה"ט המציאו חכמי המוסיקא תורסרה ונגינה להיות לעין המשורר המזמר בפה או בכלי שיר. ציונים כאלה לקריאה בנגון היו ידועים לסופרי ישראל בשם מעמים (ע"ע) עוד קודם מה"נ. ואין צריך לומר כי קדמו בזמן ארוך מאד לתו הומרה של חכמי המוסיקא. ומורים חכמי העמים כי תו הומרה נבנו על יסודות

ומכאן הם ננעים בעור הבשר ע"י הכאה. הישחין בא ע"י הכאה בעץ ובאבן וכדומה (הוראת שחין מלשון חמימות במשנה, אם גשומה או שחונה, שע"י ההכאה מתחמם הבשר), ומכאן היא מכה הכאה ע"י כויה באש של נחלת או ברמץ או בכחל מלובן, או אבן שלכנו באש. והרכב"ם פירש שחין שבא מחמת חולי הגוף משחפת או קדחת שהשחיתו העור. נתק הוא נגע של קדחת או נבחת, מי שנשרו כל שערו ראשו ע"י חולי או מכה או ע"י סיכה בסמים חריפים, אם נשרו שערו מן הקרקד ולמטה לאחור עד פיקה של הצוואר נקרא "קרח" ואם נשרו מן הקרקד ולמטה לפניו עד כנף פדחתו נקרא "גבח". כל אדם מישראל אפילו קטן בן יומו מטמא בנגעים, דכתיב אדם כי יהיה בעור בשרו, אדם כל שהוא (ערכין ג'). ואפילו עכר, אבל גוי וגר תיטב אינם מטמאין בנגעים (יש, נדה מ"ג). ונתק לא ישייך באשה וסרים שאין להם זמן, ובשר לחיים נחשב כעור הבשר, אבל אם העלו שער דינם כאיש. אין דיני ננעים נהוג בראשי אברים ובית הסתרים. אין הכהן רואה את הנגע בלילה רק ביום, ולא ביום המעון, ולא בשעת הצהרים ולא בבקר השכם או קרוב ללילה, רק בין השעות האמצעיות. ואין רואין ננעים בשבת ויום"ט, ובבית אופל אין פותחין חלונות לראות הנגע. חתן שנראה בו נגע נותנין לו כל שבעת ימי המשתה וכן אם נראה נגע בבגדו או בביתו ממתינין עד אחר ימי המשתה. וברגל נותנין לו כל ימות הרגל (נגעים פ"ב ב').

[סימני טומאה וטהרה] שלשה סימני טומאה הם בעור הבשר: (א') שער לבן, (ב') מחית בשר חי, (ג') פשיון. אם נולד בנגע אחד משלשת הסימנים האלה מטמא הכהן אותו בהחלט, ואם אין בו אחד מהסימנים הרי הוא טהור. שער לבן אינו טמא אלא אם היו מתחלה שחור ונהפכו ללבן ומעוט שער שנים. וככלל אינו קרוי נגע לטמא עד שיהיה מראה הנגע עמוק מעור הבשר, לא עמוק במשישיתו אלא במראת העין כמראה החמה הנראית לעין עמוק מן הצל. אמנם אם מצא הכהן בהרת לבנה בעור ואין בו שער לבן, או אפילו יש בה שער לבן ואין מראה עמוק מן העור, והסגיר הכהן את הנגע שבעת ימים, ואח"כ יבחין הנגע עוד הפעם ואם לא נשתנה הנגע בתכונתו מהשעור הראשון רק עומד על מצבו, והסגירו הכהן שבעת ימים שנית, ויום השביעי עולה לו מן המנץ מלפניו ומלאחריו (תו"כ). ואם פשה בשבוע הראשון הרי הוא טמא מוחלט, ואם עומד הוא על מצבו במראה ובשעור גם בשבוע הישיני הוא טמא, אבל אם הוכחה הנגע ממראהו אף כי לא נשתנה בהקיפה ולא פשה הנגע הוא טהור. ובמצב הזה נקרא הנגע, "מספחת" שהוא נגע טהור, אבל אם פשתה המספחת צריך להראותה שנית אל הכהן והוא יטמאו כי הפשיון הוא סימן טומאה. הסימן השני לטומאה מוחלטת היא מחית בשר בשאת לבנה

א"ש כנזי (ע"ע) בראש כל רבני מצרים אך הנגיד ר' יעקב לא הכירו ולא התנהג עמו בכבוד. ופרצה מחלוקת ביניהם. הנגיד חרפוהו והרב נדהו. הנגיד קבל לפני השך מחמד פחה, והרב הצטרף כי השם נגיד לא יאה לפרנס ישראל שהוא שם משותף לתואר מלך. כאשר בן כתוב ביטאול לנגיד על עמו ומתרגמים, "למלכא על עמא". ומאז בטל המושל את התואר נגיד. וירשה לכנות הפרנס בשם תואר ג'ליבי (ע"ע). ע"ע תוארי כבוד.

ב. מ.

נגיד: ע' שמואל הנגיד

נגעים: נגע הוא שם הסוג למחלות העור ונראה כמו כתם או קליפה על הגוף. ויש גם ננעי כנדים וננעי בתים שנראים ככתמים או קליפות על הבגד או קירות הבית. בתהלת החולי נקרא הסוג נגע, ובהתמדת הנגע ותוספתו נקרא "צרעת", וביחוד נקראת המחלה lepra צרעת, מפני שהיא מחלה מתהלכת וכוללת. שאת ספחת ובהרת הם סימנים (symptoms) כוללים לנגעים שונים. עד שאין נגע ילא יהיו בו אחד משלשת הסימנים האלה. שאת הוא חסרון, כמו צלקת (תרגום שאת בשרה עמקא). ספחת הוא עודף כמו קליפה של קשקשים. בהרת הוא שינוי בצבע. התגלות הנגע מתוארת בלשון פריחה, אם פרוח תפרח הצרעת, בשחין פרחת (ויקרא י"ג), גם היונים והרומיים קראו זאת בשם פריחה exanthema או efloratio.

[מיני נגעים] שלשה מינים יש בנגעים הכתובים בתורה: (א') נגע בעור הבשר, (ב') שחין ומכה, (ג') נתק. והאיש הרואה אחד מסימני הנגעים דהיינו שאת ספחת או בהרת מחייב לבוא אל הכהן והוא יחרון משפטו על הנגע. ונאמר אדם כי יהיה בעור בשרו שאת או ספחת או בהרת... והובא אל אהרן הכהן או אל אחד מבניו הכהנים (ויקרא י"ג ב') כי גורת הכתוב הוא שאין טומאת נגעים וטהרתן אלא ע"פ כהן (תו"כ). ואפילו כהן אחד רואה את הנגעים (סנהדרין ל"ד:). וכל כהן שאינו בקי בהן ובשמותיהן אינו רואה את הנגעים (ערכין ג'). וצריך חכם להורותו. חז"ל הלכו את הסימנים שקראו מראות נגעים לארבעה: (א') לובן עז ביותר כמו שלג והוא הנקרא בהרת, (ב') לובן פחות מזה הוא לובן כעמר נקי של כבש בן יומו, והוא הנקרא שאת, (ג') פחות מזה הוא לובן כסיד ההיכל והוא תולדת הבהרת ונקראת ספחת, (ד') פחות מזה הוא כקרום ביצה והוא תולדת השאת, וגם זו נקראת ספחת. מכאן אמרו מראות נגעים שנים שהן ארבעה: בהרת וספחותה שאת וספחותה (שבועות ה':). ת"ר בהרת עמוקה וכו' אין שאת אלא נכזה וכו' אין ספחת אלא מפלה, המיל הכתוב לספחת בין שאת לבהרת לומר לך כשם שטפלה לשאת כך טפלה לבהרת (יש"ו:). ולפ"ז הם שנים שהם ארבעה. שחין

ואם פִּשָּׁה הנגע ביום השביעי הוא צרעת ממארת ומטמא, ויִטָּרף את הבגד או העור. ואם לא פִּשָּׁה הנגע וכבסו את הבגד או העור והסנינו שבעה ימים שנית. ואם לא נשתנה אחרי ימי שְׁבוּעוֹת ולא הפך הנגע את צִלָּהּ (מראהו). או אפילו הוכחה המראה אך פִּשָּׁה הנגע בשיעור הוא מטמא בהחלט, ואין צִלָּהּ אם עמדה במראה ופִּשָּׁה בשיעור שהוא מטמא, והנגע הזה נקרא „פתחת“ בקרחתו או בגבחתו (כמו בשתי או בערב), ודינו בשרפה. אבל אם כהה מראה הנגע ולא פִּשָּׁה אחרי הכבס והסנן שני שבועות, וקרע את מקום הנגע מן הבגד או העור והוא טהור. ואם תראה עיד בבגד או בעור אחֶכּ „פתחת“ היא ויִטָּרף כל הבגד או העור. ובכל אופן שנגע הבגד או העור הוא טהור צריך כבוס שנית (ויקרא יג). נגעי בתים נזהג רק באִי אחרי שכבשו אותה לאחזה. הוואה נגע בבית צריך להודיע להכהן, והכהן יצוה לפנות כל כלי הבית בטרם בואו. סימני טומאה הם: כתמים בקירות הבית שקערורות (שקועות) ירקקות או ארמדמות ומראיהן שפל מן הקיר (ולמראית עין). והסניר הכהן את הבית שבעה ימים. ואם פִּשָּׁה הנגע אחֶכּ צרעת ממארת היא ומטמא הבית, והוא הדין אם לא פִּשָּׁה רק עמד מראהו על מצבו והוא שפל מן הקיר הוא מטמא כמו בבגד. אלא יִטָּרפוּ צריך הסנן שבוע שני. ונתן את הבית את אבניו ועציו ועפרו והוציאם מחוץ לעיר למקום טמא. ואם כהה המראה ולא פִּשָּׁה הנגע יתון את מקום הנגע ויטוח מקומו וטהר הכהן את הבית (שם יד ל"ד—מ"ח).

[שיעור הנגעים ואסור השחתתם] שיעור המחיה בבהרת שתי שערות באורך והבהרת היא ב' שערות מסביב או שש שערות מכל צד שהוא שיעור גרים. שיעור בשר הי כעדשה יִטָּהר שיעור שתי שערות. שיעור נגע הנתק בגרים, ושער שחור המציל בנתק שיעורו כדי לכוף ראשו לעיקר. שיעור נגע הבגד בגרים והבגד עצמו שיעורו שלש אצבעות מרובעות (שבת כ"ז). שיעור נגע בתים כיטני גריסין והבית עצמו ארבע אמות מרובעות (תו"כ), ולא פחות משמונה אבנים לכל כותל (הרמב"ם). התולש את סימני הטומאה עד שלא בא אצל הכהן אינו מטמא (תו"כ). התולש סימני הנגע והקוצץ את הנגע מבשרו מבגדו או מביתו הרי זה עובר בלא תעשה. שנאמר השמר בנגע הצרעת לישמור מאד ולעשות ככל אשר יודו אתכם הכהנים וגו' וכן המבטח את הנתק עובר בלאו שנאמר ואת הנתק לא יגלח (הרמב"ם). אדות טהרות הנגעים והמצורע ע"ע צרעת.

[מעמים בדיני נגעים] לדעת ר' יהודה נגעי בתים הם לטובת ישראל וביטוריה היא להם (הוריות י'). ומבואר בויק"ר (פ' מצורע) שהנגעים באים עליהם לפי שהטמינו אמורים מטמוניות של זהב בקירות בתיהם כל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר וע"י

בעור ובה שער לבן אע"פ שמראהו אינו עמוק מעור הבשר. וכן אם יש מחית בשר בשאת לבנה שמראהו עמוק מעור הבשר אע"פ שאין בה שער לבן הוא טמא. כי מחית בשר הוא צרעת נושנת ר"ל מכה ישנה. ומטמא הכהן מיד בלא הסנן. ואם פרחו בו הצרעת על כל גופו מראשו ועד רגליו ובסתה את כל בשרו. כלו הפך לבן, גופו ושערו נהפכו ללבן, טהור הוא. אבל אם נראה בו בשר חי שהוא מחיה הוא טמא. ואם ישוב הבשר החי ונהפך ללבן כמו שאר בשרו וטהרו הכהן. בשחין ומכוח צריך להראות לכהן אחרי שנתרפאו ועלה במקומו נגע. וכל זמן שהמכות טריות אין מטמאין כלל בנגעים, ובאופן כזה נקראו מורדים ר"ל שעומדים במרדן ובתקפן, ומטמאין רק אחר שנקרם עליהם קליפה (scab) כקליפת השום שנקרא צרבת השחין והמכוח, והיה במקום השחין שאת לבנה או בהרת לבנה מעורב באדמדמה, פ' שני מראות לובן ואדום. ונראה אל הכהן. ואז מטמאות בשני סימנים: במראה לבן שפל מעור הבשר עם שער לבן או בפשיין, שהוא מטמא מוחלט. ואם יש בו מראה לבן שפל מעור הבשר מבלי שער לבן או שער לבן מבלי מראה שפל והוא כהה והסנינו הכהן שבעת ימים ואין בהם הסנן אלא שבוע אחד. ואחר שבעת ימים אם פִּשָּׁה תפשה הצרעת הזאת ומטמא אותו הכהן, ואם תחתיה תעמוד צרבת השחין הוא (רושם החמימות) וטהרו הכהן. וכן הדין במכוח. סימני הנתק הם: שני מראה ושער צהוב. ואם יש בו שער ישחור הוא טהור. אבל אם י"ט בו שער צהוב רק ואין מראהו עמוק מן העור, או אם מראהו עמוק ואין בו שער צהוב יסנינו הכהן שבעת ימים. ואם תחתיו יעמוד הנתק ביום השביעי והסנינו שבעת ימים שנית. ואחֶכּ יטמא גם במראה אם פִּשָּׁה הנגע בשיעור או בשיעור צהוב אפילו לא פִּשָּׁה. אבל אם לא פִּשָּׁה ומראהו אינו עמוק מן העור וטהר אותו הכהן. ואם פִּשָּׁה אחר טהרתו יטמא הכהן אפילו אין בו שער צהוב. אבל אם צמח בו שער שחור הוא סימן רפואה וטהרו הכהן. נמצא שההבדל בין נגע העור לנגע הנתק בראש ובזקן הוא בשער. שבעור מטמא שער לבן ובנתק מטמא שער צהוב. אבל בהרות בהרות (חברבורות) לבנות כהות בעור הבשר אינו טמא, והוא „בוחק“ נגע טהור (ויקרא יג ל"ט). סימני הקרח והגבת הם: נגע לבן אדמדם כמו בנתק, ודינם כמראה צרעת בעור לטמא בשני סימנים מחיה או פִּשָּׁה, ולא בשער לבן כי אין לקרח וגבש שער. וכן מטמאים בשני שבועות הסנן כמו בעור. ולא כמראה צרעת בשחין ומכוח שנדונין בשבוע אחד הסנן.

[נגעי בגדים ונגעי בתים] נגע בבגד הוא רק בבגד צמר או פשתן לבנים ולא צבועים, או בעור מעובר אע"פ שהוא צבוע כבריייתו בטבע אבל לא בירי אדם, ואם נראה בבגד כתם ירקק או אדמדם (שירוק או אדום ביותר) הוא נגע, והסנינו הכהן שבעה ימים,

מובדל לבדו ולא יתעסק בשיחת הרשעים שהוא הלצנות ולהיר (יד החזקה סוף הל' טומאת צרעת פס"ז).

ביבליוגרפיה: קאצענעלסאן, היקב (הוספה להמליין) צד 41; ובקרת ע"ז בהפרס ח"ג 193; ספר היובל לסאקאלאו צד 368; יצחק ערמער, הצופה לבית ישראל ובסוף קיצור דיני הקרבנות והטומאות דפוס ווין תרכ"ד; ו"פ מרוסקן, זימטען געברויבע אונד קראנקהייטען דער אלטען העברעער, ברעסלוי 1853; מינג, די צרעת דער העברעאישען ביבעל, המבורג 1893; דר' נפתלי כהן, די צרעת געזעצטע דער ביבעל, פאר"מ 1899; ויליוס פרייס, ביבליש-תלמודישע מעדיצין צד 369, ברלין 1911.

א.

נגעים, מסכת: מס' נגעים כוללת כל עניני טומאות צרעת, והיא השלישית מסדר משניות טהרות, ויש בה י"ד פרקים וקט"ו סעיפים. ויש ממנה תוספתא אבל לא גמרא. הרמב"ם בהקדמתו לספר זרעים יאמר: „ואחריה (דהיינו אחר מס' אהלות שהיא מדברת מטומאת המת) נגעים ועניני שהוא סדר מטומאת צרעת שהמצורע יטמא באהל, ויש בו קצת דמיון מטומאת מת כמו שיתבאר במקומו". הלכות נגעים ואהלות הן עמוקות מאד וקשות יותר מכל שאר הלכות טהרות, ולכן התפלל דוד המלך ע"ה שיהא חשוב לפני הש"ת אמירת תהלים ליתן עליו שכר כעוסק בנגעים ואהלות. וראב"ע אמר לר"ע: עקיבא מה לך אצל אנדה כלך אצל נגעים ואהלות (חגיגה י"ד). ורבה בר נחמני אמר אני יחיד בנגעים אני יחיד באהלות (ב"מ פ"ו). כמעט בכל המקומות שהזכירו חכמי התלמוד בבלי שתי המס' הללו הקדימו מס' נגעים למס' אהלות, אע"פ שבמשניות נסדרו לפנינו אהלות אחר נגעים. אולם בירושלמי (מ"ק פ"ב ה') אמר ר' כהנא: אית מלין במועד דקשיין מן אהלות ומן נגעים. הרי הקדימו אהלות לנגעים כמו שהן מסודרין אצלינו. ע"ע אהלות; טהרות.

מ. מ. ה.

נגה: ע' מגפה

נדר ואביהוא: בני אהרן אשר ילדה לו אלישבע אשתו (שמות ו' כ"ג, במדבר ג' ב', דהיי"א ה' כ"ט). והם היו יותר חשובים מאחיהם אלעזר ואיתמר, כי עלו עם משה ואהרן ועם זקני ישראל על הר סיני ויראו את אלהי ישראל (שמות כ"ד א'—ט'). נדר ואביהוא עם אחיהם נמשחו לכהנים ביום חנוכת המשכן. אך בעצם היום ההוא שמו אש זרה במחתותם וישימו עליהם קטרת, ובעבור זה נשרפו וימותו בתוך המשכן (שמות כ"ח א', ויקרא י' א' והלאה). ומתו ביום השמיני למלואים (מגילה י').

[בתלמוד ומדרשים] חז"ל נבדלו בדעותיהם אדות מיתת נדר ואביהוא. באנדה ישנה יתארו נ"א כאנשים צדיקים מאד שהיו נקיים מכל חטא וגם בהקטרת אש

הנגע נותץ הבית ומצאן. אמנם לדעת רוב חז"ל הנגעים באים בתור עונש. ואמרו על נגעי בתים שבאים על צרת עין, ותנא דבי ר' ישמעאל מי שמיחד ביתו לו (שאינו רוצה להשאיל כליו לאחרים) ואמר שאין לו הקב"ה מפרסמו בשמפנה את ביתו (ערכין ט"ז.). הנגעים באין על לשון הרע. א"ר שמואל בר נחמני א"ר יוחנן על שבעה דברים נגעים באין: על לשון הרע ועל שפיכות דמים ועל שבתות שוא ועל גלוי עריות ועל נסות הרוח ועל הנוול ועל צרות העין וכו' (ערכין ט"ז.). הנגעים באים ע"י הזנות, וכן אתה מוצא בירושלם ע"י שהיו שטופין בזימה לקו בצרעת, מה כתיב ויאמר ה' יען כי נבהו בנות ציון וגו' (ישעיה ג' ט"ז) הביא עליהן הצרעת שנאמר ושפח ה' קדקד בנות ציון וגו' ואין ושפח אלא לשון ספחת (מדרש אנדה). קשה היא להקב"ה שיפשוט ידו על האדם שהוא עושה עבירות אלא מתרה בו ואח"כ הוא מלקה ביתו שנאמר ונתתי נגע צרעת בבית ארץ אחוזתכם. אם חזר בו יפה ואם לאו הוא מלקה בגדיו שנאמר והבגד כי יהיה בו נגע צרעת. אם חזר בו הרי יפה ואם לאו הם באים בגופו שנאמר אדם כי יהיה בעור בשרו וגו' (ט"ם). טעם ההסגר הוא כדי לחזור בתשובה. הצרעת בא על בלתי שמור פתחי פיו מלדבר לשון הרע, ע"כ למען יתן אל לבו לתקן את אשר עות יצו האל יטבראות בו מראה הצרעת, המורה כי נכתם עונו, יסגירונו הכהן שבעת ימים למען ישיב אל לבו, כי הסגיר בעד רוע ניב לשונו, ולרמוז שיפתח פתח התשובה וישים לפיו מחסום (אלישיך). עשרה מיני נגעים הם כנגד עשרת הדברות שאם יקיימו ישראל אותם הקב"ה מצילים מהם ואם לאי הם לוקים בהם: ואלו הם י"שה בגופו של אדם וארבעה בנכסיו. א' נגע בגופו שיצא בעור בשרו, ב' נגע שפרכה מצרבת השחקין, ג' נגע ממכות אש, ד' נגע בראש או בזקן, ה' נגע בקרחת, ו' או בנבחת; ז' נגע בכל כלי עור, ח' נגע בבגד צמר, ט' נגע בבגד פשתן, י' נגע בקירות הבית (מדרש תרשא).

[הנגעים ע"ד תורת הבריאות] יש חושבים כי דיני

הנגעים והסגרים נוסדו ע"פ חוקי הבריאות ונעשו כדי להרחיק את בני ישראל ממחלה מתדבקת. אבל לא נראים דבריהם, כי אמרו חז"ל הכל מטמאין בנגעים חוץ מן הגוי וגר תושב (נגעים פ"ג א') וחזן משבת וי"ט, וחזן נותנין לו שבעת ימי המשתה (שם פ"ג ב') וכל ספק נגעים מהור (שם פ"ה א') והתולש סימני הנגע בטרם בא הכהן מהור (שם פ"ז ד') אך אסור לעשות כן, וכל זה מורה שהנגעים אין בהם משום מחלה מתדבקת כי אז לא היו מקילין בהם. חז"ל הרמב"ם הצרעת אינו ממנהנו של עולם אלא אות נפלא היה בישראל כדי להזהירן מלשון הרע, שהמספר לשה"ד אם חזר בו יטהר. מתחלה תבוא הצרעת בביתו, עמד ברשעו תתראה בבגדו, ולבסוף בעור בשרו למען יהיה

ימים אלא זבה גדולה. ונזרו גם על כתם שנמצא בנופה או בבגדיה שיש לחוש שהוא דם נדה (נדה נ"ז:). שבעת ימים שסופרת מהחילין ממחרת יום שפסקה בו אחר בדיקה ולובשת חלוק לבן, ולכן נקראו הימים האלה ימי לבת. ומפני שחוששין לפליטת שכבת זרע נזרו הפוסקים האחרונים לכל אשה להמתין חמשה ימים ויום שראתה אינו מן המנין ותפסוק לעת ערב ותספור ז' נקיים (אור זרוע) וכן נוהגין בנות ישראל בזמן הזה. ואפילו לא ראתה אלא סיפת דם. ונזרו שהבעל יפרוש מהאשה עונה אחת סמוך לוסתה (אורח כנשים) אם וסתה קבוע (לרוב כל שלשים יום) ואינה צריכה בדיקה קודם לזה. אבל אם אין וסתה קבוע צריכה בדיקה. מראה דם נדה הוא אדום בין שהוא כהה או עמוק וכן כל מראה שחור שהוא אדום מעיקרו אלא שלקה. אבל מראה לבן או ירוק כשעוה או ככרתי וכן מראה תכלת הם מראות טהורים. אשה שראתה דם סחמת חשמיש שלש פעמים רצופים ואין לתלות בדם מהמת מכה נאסרה על בעלה ותתגרש (נדה ס"ה: ס"ו:). מלבד בבעילת בתולה שיש לתלות בדם בתולים (תוספתא נדה פ"א).

[כלה ויולדת] כלה הנכנסת לחופה צריכה לישב שבעה נקיים. אחד ה' ימים מזובה. ותספור משעה שהיא סומכת בדעתה ומכינה עצמה לחופה. ויש לסמוך הספירה לחופה ותסבול אור ליום שמיני או ביום השמיני מבעוד יום קודם החופה. יולדת אם ילדה זכר צריכה לספור ז' ימי לידה וז' ימי נקיים. והיולדת נקבה יושבת שבועים ללידה וז' נקיים ואחר המבילה מותרת לבעלה. ויש מקומות שנהגו שאין סובלין תוך מ' יום לזכר ושמונים לנקבה. זמן הבאת הכפרה בזמן המקדש, אבל במקום שאין מנהג אין להחמיר. ואם חזרה וראתה היא טמאה אע"ג שהוא דם טהור מדאורייתא, ודינה כדם נדה (הרמ"א י"ד סי' קצ"ד א'). דם היולדת אחרי ימי הנקיים נקרא דם טהור ולא דם טהרה. ואמרו במשנה בראשונה היו אומרים היושבת על דם טהור היתה מערה מים לפסח, חזרו לומר הרי היא כמנע טמא מת לקדשים כדברי ב"ה. ב"ש אומרים אף כממא מת (נדה ע"א:). משמע מזה שמלבד איסור מנע בקדש מדאורייתא כמו שנאמר ובכל קדש לא תנע (ויקרא י"ב) היו נוהגין איסור גם בחולי שנעשו על טהרת הקדש בכל ימי דמי הטוהר, (עי' מאמר גיינד בהחלוצ ח"ה 28).

[דברים האסורים בימי הנדה] חייב האי"ש לפרוש מאשתו בימי טומאתה, ולא יקל ראשו עמה שמא ירגיל לעבירה, אבל מותר להתייחד עמה. לא ינע בה. ולא יאכל עמה על שלחן אחד כ"א בהפסק בין קערה לקערה, או על מפה אחרת. ולא ישתה משיורי כוס שתשתה היא. לא ישן עמה במטה אפילו כל אחד בבגדו ואין נוגעין זה בזה. ויש אומרים דאין להחמיר בימי לבונה בענין איסור אכילה על שלחן אחד (הג"ה

זרה היתה כוונתם רצויה. ודרשו יש צדיק אובר בצדקו (קהלת ז' ט"ז) זה נ"א שנכנסו להקטיר לכבודו של הקב"ה ונשרפו (ילקוט ח"ב רמז תתקע"ז). ועם זה מתאימים דברי הספרא (שמיני מילואים הוצאת ווייס דף מ"ד ע"ב) כי נ"א נכנסו אל הקדש מרם ירדה האש מן השמים אשר אכלה את העולה והזבחים. וחשבו שתרד האש מן השמים. כיון שראו בני אהרן שקרבו כל הקרבנות ולא ירדה שכניה לישראל וכו' נטלו אש זרה והכניסו לבית קה"ק. אמר להם הקב"ה אני אכבד אתכם יותר ממה שכבדתם אותי וכו'. גם המלים לפני ה' נדרשו שקשה לפני הקב"ה בשעה שבניהם של צדיקים מסתלקים בחיי אביהם, אך קצת חטא מצאו בהם שזנו מן השכינה. אמנם לדעת אחרים באמת חטאו נ"א במה שהורו הלכה בפני רבן ולא נמלכו בו (ערובין ס"ג:), ודעת ר' לוי כי מתו נ"א בשביל ארבעה דברים, כי נכנסו שותוי יין במקדש, ובלי רחוק ידים ומחוסרי בגדים, ובשביל שלא היו להם בנים כי לא נשאו נשים, ומפני שהיו בעלי נאוו ואמרו: אחי אבינו מלך אחי אמנו נשיא אבינו כהן גדול ואנחנו סנני כהונה ואיזה אשה הגונה לנו. אנדה אחרת, כי בעת שראו משה ואהרן הולכים תחלה והם הולכים אחריהם אמרו: מתי שני זקנים הללו מתים ואנו נוהגים שררה תחתיהם. אז יצאו שני חוסים של אש מבית קה"ק ונחלקו לארבעה, שנים נכנסו בשני נחירי נרב ושנים בשני נחירי אביהוא ונשרף גופם אך בגדיהם נשארו (ספרא שם). אבל דעת רוב חז"ל שנשרפה נשמתם ולא גופם (שבת ק"ג, סנהדרין נ"ב, ויק"ר פ"א א, מדרש תנהומא אחרי סי' ז'). לדעת ר' אליעזר נגפו נ"א בפנים והמלאך דחפם לחץ ולכן יכלו מישאל ואלצפן שלא היו כהנים להוציאם, אך ר' עקיבא אמר שמתו בפנים ומישאל ואלצפן הטילו עליהם חניתות של ברזל וגררם והוציאם לחץ (סנהדרין שם). נ"א מתו באחד בניסן ומיתתן נזכרה ביום הכפורים מפני שמתתן של צדיקים מכפרת ביום הכפורים (תנהומא שם, ילקוט ח"א רמז תקכ"ה).

מ. דן

נרבה: ע' נדרים

נְדָה: זוב דמי אשה בעת טומאתה, דמי ארח נשים (Menstruation) התורה זוהירה: ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב (ויקרא י"ח י"ט). ואיש אשר ישב את אשה דוה (נדה) וגו' והיא נלתה את מקור דמיה ונכתרו שניהם מקרב עמם (שם כ' י"ח). ואם טהרה מזובה וספרה לה שבעת ימים ואחד תטהר (שם ט"ז כ"ח). אם הדם יצא ממקורה בין באונס בין ברצון טמאה, ומשתרניש שנעקר הדם ממקומו ויצא טמאה אע"פ שלא יצא לחץ. בנות ישראל החמירו על עצמן יאפילו ראות סיפת דם כחרדל יושבות עליו שבעה נקיים. וזהו מדרבנן כי מדאורייתא אינה צריכה שבעת

המים ומכסת עצמה בבגדה או בחלוקה ומברכת (י"ד סי' ר' בהנ"ה).

[בעם לשבעה נקיים] תנא ר"ט אומר מפני מה אמרה תורה נדה לשבעה? מפני שרגיל בה וקץ בה (מאוסה עליו) אמרה תורה תהא טמאה שבעת ימים (ולא יהא רגיל בה) כדי שתהא חביבה על בעלה כשעת בניסתה להופה (נדה ל"א:). ועוד טעם אחר מפני הסכנה, כי המשמש כוטהו בימי נדה הבנים הנולדים לוקים בצרעת, כיצד שמש ביום ראשון לנדרתה הבן הנולד מהם לוקה לעשר שנים וכו' (הנחומא ריש פ' מצורע, ילקוט רמז תקנ"ח). מי גרם לולד שיהיה מצורע אמו שלא שמרה ימי נדרתה (ויק"ר סוף פ' תזריע). ע"ע זב וזבה; טבילה; יולדת; יחוד.

[מס' נדה] מס' נדה היא השיעית בסדר טהרות במשניות, אך בתלמוד נסדרה בראש הסדר מפני שהיא היחידה שיש עליה גמרא. במס' נדה יש עשרה פרקים במשניות וכן בתלמוד בבלי, אך בירושלמי יש רק שלשה פרקים הראשונים וקצת מפר' בתוספתא יש תשעה פרקים, שם בפר' כתוב מעשיות בנישים שהפילו עכורים משונים וגם אדות יצירת הולד שלא נזכר בגמרא, והרבה משניות מפורשות בתוספתא ביתר באור. ע"ע טהרות.

א.

נדרני: ע' חרם

נדרניא (נדר, נדה): מהר הבתולות (מיטניפט, dowry, dower); רכוש שמכניסה אשה לבעלה הן במעות הן במטלטלין. מן התורה יש ללמוד שהיה החתן נוהג ליתן להכלה מתנות בשעת הנשואין. מקודם או אח"כ, שנקרא מוהר (שמות כ"ב ט"ו). שם שחפץ לישא את דינה אמר לבני יעקב הרבו עלי מוהר ומתן (בראשית ל"ד י"ב), שאול צוה לעבדיו, בה תאמרו לידור אין הפך למלך במוהר (ש"א י"ח כ"ה), ר"ל כי הוא מוחל לו המוהר הנהוג ורוצה לתת לו בתו מבלי מוהר, אתנה או אתנן (הורש ב' י"ד ט' א', יחזקאל ט"ו ל"ג) היו נותנים גם לזונה, ונחשב לתועבה (דברים כ"ג י"ט). מוהר הבתולה היה חמשים שקל, והמוציא שם רע נעניש לשלם תשלומי כפל מאה כסף קנס (דברים י"ט). המוהר וגם הקנס ניתן לאבי הנערה כעין קנין הבתולה, ואם לא היתה בתולה לא היה צריך הבעל לתת מוהר. חה היתה התקופה הראשונה בהתפשטות המוהר (ע' משענאוויץ בס' היוכל לסאקאלאו 318). בתקופה השניה היה המוהר בתור מתן שנתן החתן ביחד עם האב ונמסר להאשה בעצמה. בתקופה השלישית מוזן הסופרים נשתנה המוהר למובן כתובה (ע"ע). שהיא אחריות האשה למקרה גירושין, ונמסר להבעל לשמירה עפ"י אחריות נכסיו שכתב לה.

[הנדרניא בכתובה] עפ"י התלמוד נקראים נכסי האשה בכתובתה בשם נדרניא שמכנסת לבעלה בין

במרדכי בשם הראב"ה). כל מלאכות שהאשה עושה לבעלה עושה גם בימי נדרתה חוץ ממונית הכוס בפניו, אא"כ תעשה איזה היכר, כגון ישתניחנו על השלחן ביד שפאל (באתתא דשפאל) או תניחנו על הכר או הכסת אפילו ביד ימינה (באתתא דאביי). ומותרת להציע הכרים והכסתות שהוא מותר ואינו דרך חבה, אבל אסורה להציע סדינים והמכסה בפניו, ושלא בפניו הכל מותר. זה הכלל כל דבר שהוא דרך חבה אסורה מפני שמרגילו לעבירה וכתובות ס"א. ש"ע י"ד סי' קצ"ה). אם היא הולדה ואין שמש אחר מותר לו לעשות צרכיה ולשמיטה. וכן אם הוא רופא ואין רופא אחר מותר לו למשש הרפק ולרפאותה. ובזמן הזה נוהגין להקל יותר בדברים כאלה כל זמן שאינו דרך חבה. אדות נדה בתפלה ע"י ש"ע א"ח סי' פ"ה. בימים הקדמונים היו מחמירים הרבה בימי נדה וקנים הראשונים דרשו והדוה בנדרתה (ויקרא ט"ו) שלא תכחול ולא תפקוס ולא תתקטש בבגדי צבעונין, עד שבא ר"ע ולימדה. א"כ אתה מננה על בעלה ונמצא בעלה מגרשה, אלא מה ת"ל והדוה בנדרתה. בנדרתה תהא עד שתבא במים (שבת ס"ד:). ר"ח ורש"י התירו בימיהם קצת הרחקות שנוהגים בימי נדרתה, ופליגי עליהו ר"ת באמרו כי אף דבגמרא הקילו לפי שהיו טובלין או תיכף אחרי גמר ימי נדה של תורה (אחר שבעת ימים לראייתה). אבל לנו אין חלוק בין ימי נדה לימי לבון (הר"ן בתובות פ"ה). ומביא הגמרא מעשה בתלמיד אחד שקרא הרבה ושנה הרבה ומת בחצי ימיו והיתה אשתו קובלת עליו בבתי מדרשות וכו' ונענש מפני שלא התנהג עמה כשורה בימי לבונה (ע"י אלפסי ור"ן שבת פ"א). ואפשר מפני שהיו רגילים או לטבול אחר שבעת ימים לראיית הדם, ולכן לא דקדקו כ"כ בהרחקה בימי הלבון.

[טבילה נדה] אין הנדה עולה מטומאתה בלא טבילה אפילו אחר כמה שנים כמו שדרש ר"ע והדוה בנדרתה, בנדרתה תהא עד שתטבול כראוי. ויש מחמירין שלא תטבול בליל שבת ולא במוציא שבת. ואסורה לטבול ביום השביעי (פסחים צ', יומא ו'). רק אור ליום ח', ואפילו ביום ח' או אח"כ לא תטבול ביום דק בלילה והוא נזרת חז"ל משום סרך בתה. שמה תלמד בתה לעשות כמעשה לטבול ביום ולא תבחין בין טבילת יום ז' ליום אחר (נדה ס"ז:). והכלות טובלות ביום השמיני מבעוד יום קודם החופה. וכן בנישים אחרות במקום אונס כגון שיראה לטבול בלילה מחמת צינה (בתקנתא דרב יהודה בפומבדיתא), או מפחד גנבים וכיוצא בו (תקנתא דרבי אחא בר יעקב בפפוניא) או שסוגרין שערי העיר (תקנתא דרבא במהזא), יכולה לטבול ביום השמיני מבעוד יום אבל לא בשביעי (שם). נדה די בטבילת מקוה ואינה טעונה ביאת מים חיים (אלפסי שביעות פ"ב. רמב"ם הל' אסורי ביאה פ"א). נדה הצובלת תכרך אקב"ו על הטבילה קודם שתפשיט חלוקה, ונוהגין לכרך אחר הטבילה בעודה עומדת תוך

תנאי בקנין, ונראה כי בימיו כבר כתבו שמרי תנאים בשירובין כנהנו אצלנו. בימינו אלה נתפשט המנהג ברוב הארצות לפסוק נדוניא סך עצום לבנות ישראל. והבחורים סמתינים ולא יסאו אשה עד אשר יקבלו סך מסוים. המנהג הרע הזה גורם לעיבוד החתונות. וכמעט אין תקווה לבתולות עניות להנשא.

ב. מ.

נְדָרָה (דְּחָוּי): העברת המועד או העתק עסק מזמן לזמן. כגון שיש שני דברים של חובה או מצוה ואי אפשר לעשות שניהם בפעם אחת, ואם יעשה אחד מן ההכרח לדרחות את השני, אם מפני גרמת הזמן או משום סבה אחרת. השאלה היא מי נדרה מפני מי? וע"ז באו תשובות בתלמוד או כי הניחו השאלה בתיקו. בנוגע למועד וזמן היו הסנהדרין ואב"ד בירושלם דוחין את המועדות ע"פ סוד העבור. ודחו גם את יום הכפורים אם חל לפני שבת או לאחר שבת. ר' אחא בר חנינא אמר משום מתיא, ואם יהיה יו"ב סמוך לשבת אם ימות איש באחד מהם שיהא ראשון ולא יקבר גם ביום הישני יסריח (ריה ב'). אבל אין זה עיקר הסעם לדרחות יום קדוש כ"ב. אמנם הדרחות האלה היו מסורות מאיש לאיש הלכה למשה מסיני, ולא נתנלו אלא לב"ד המעיינים בסוד העבור (ע"י תי"ט סוכה פ"ה ה'). ופ"י לקדוש החורש להרמב"ם ספ"ז). אמר רבי אליעזר בי רבי צדוק אנו היינו מבני סנאה בן בנימין וחל תשעה באב להיות ביטת ודחינו אותו למו"ש והיינו מתעניין ולא משלימין (שקלים פ"ד א'). וכן אנו נוהגין לדרחות ליום א' וכמו כן כל ימי תעניות אחרים וזלת יוה"כ. ויום תענית אסתר אנו מקדימין ליום ה' שלפניו כי אי אפשר לדרחות לימי הפורים. ויש עוד מין נדרה באיסור. כמו איסור מלאכה בשבת נדרה מפני סכנת נפשות שהיא מצוה ושמרתם את נפשותיכם. ואפילו ספק נפשות דוחה את השבת, ולא ספק שבת זו אלא אפילו ספק שבת אחרת (יומא פ"ד:). וכן נדרה השבת מפני מצוה, כמו קרבן פסח בין ראשון בין שני דוחין את השבת (משנה פסחים צ"ה). מפני שנחשב כקרבן במקדש. שמחת בית השואבה בעזרה היתה דוחה את השבת, כי היו מחללין בו בחליל דברי ר' יוסי בר' יהודה, וחכ"א אף יו"ט אינו דוחה (סוכה נ'). ורבנן סברי שמחה יתירה אינה דוחה את השבת אבל בשיר של קרבן דברי הכל עבודה היא ודוחה את השבת (שם נ"א). מומאת המת רב נחמן אמר הותרה היא בצבור, ורב ששת אמר דחייה היא בצבור. ונפקא מינה להדורי ולאתי מהורין מבית אב אחרינא, לרב נחמן לא מהדרינן, ורב ששת אמר דחיה היא בצבור ומהדרינן אחר מהורין וכו' (יומא ו'). ויש עוד מין דחוי שקורין "דחוי מעיקרא". דהיינו שמתחלה נדרה הדבר ואח"כ נעשה ראוי. כגון לולב הנקטם ראשו פסול ואם עלתה בו תמרה כשר (שנעשה שלם). בעי רבי ירמיה נקטם

במקרקעי בין במטלטלין, ונחלקות לשני מינים: נכסי מלוג ונכסי צאן ברזל. נכסי מלוג הבעל אוכל פירותיהם והקדן קים להאשה, ונכסי צאן ברזל הוא מה שיקבל עליו הבעל באחריות בשומא יותר על שליש משוין האמתי (מור אה"ע סי' ס"ו) ואוכל פירותיהן בכל זמן הנשואין. ונתנו להבעל פירות הנדוניא כנגד פדיונה, שאם נשבת חייב לפדותה (כתובות מ"ז:). ועוד מישום רווח ביתא (שם פ'). לא האיש ולא האשה היו יכולים למכור נכסי הנדוניא. ואם מכרו לא עשו כלום (יבמות ס"ו: ב"ב כ"א). מלבד אם מכרו שניהם כאחד לצורך פרנסה (גמין נ"ה.). שעיקר הרשות על מכירת הנדוניא היה להאשה אלא שנצטרך לזה גם הסכמת הבעל (רמב"ם שלוחין פ"ג). הנדוניא לא נתנה לנכות אלא לאחר נירושין או מיתה (אה"ע סי' ס"ג א'). הנאונים חקנו שגם למורדת צריך הבעל להחזיר כל מה שהכניסה לו בנדוניא וזה נקרא "דינא דמתיבתא" (תשובות ר"ש נאון אה"ע סי' ע"ז). בועד ארבע ארצות הוסיפו על תקנת שו"ם לטובת האשה בענין הנדוניא (ע"י פתחי תשובה אה"ע סי' נ"ג י"ד).

ישיב

[שטר פסיקתא] בהוראה החדשה נקרא "נדוניא" או "נדן" סך הכסף שפוסקים אבות החתן והכלה לתת להם קודם הקירושין או אח"כ, ובפרט מה שפוסק אבי הכלה לתת להחתן. בזמן התלמוד ועוד בזמן הגאונים נקרא זאת "פסיקתא", והיו המחותנים מתחייבים לתת מה שפסקו ליתן אחר הקדושין אם בדבור או בכתב שנקרא "שטר פסיקתא", כמו דרב נירל אמר רב: כמה אתה נותן לבנך כך וכך, כמה אתה נותן לבתך כך וכך, עמדו וקדשו. הן הן הדברים הנקנין באמירה (כתובות ק"ב). ועולם כמנהגו היה נוהג גם אז. שלפעמים לא עמדו המחותנים בדבורם. ומצינו במשנה: הפוסק מעות לחתנו ופשט לו את הרגל (באדם המתלוצץ בחברו ואומר לו טול רגלי שאין לי מעות, או שדוחפו ברנלו), תשב עד שתלכין ראשה. ארמון אומר יכולה היא שתאמר לו אילו אני פסקתי לעצמי אשב עד שתלכין ראשי עכשיו שאבי פסק מה אני יכולה לעשות? או כנוס או פטור! והלכה כארמון (שם ק"ח). בספר השמרות של ר' יהודה כ"ר ברזילי הברצלוני י"ש נוסח שטר פסיקתא כזה: יודעים אנו עדים התומי מטה עדות ברורה שאמרו לנו פכ"ב ופכ"ב וכו' וכך אמר לנו פלוני דגן דאנסיבית ליה לפלוני בריה ברתיא פלונית ויהיבנא ליה בהדה כך וכך וזוי וכך וכך מאני משתיא וארעא וביתא; דנסיב פלוני ברתיא דפלוני וכך וכך וכו'. ועל הלן מלי ותנאי ועל דעתא קודשה פלוני לברתיא פלונית, ובתר דקידשה תבעי מיננא אנן סהדי למיכתב להם לכל חד מנהון מאי דפסקו לביניהון וכו'. ושטר כזה נמצא גם בספר העמוד (דפוס ויניציא דף מ"ד). אך בחילי מעיר ע"י כי האידנא לא איצטריכין להני שנהגו לכחוב שמרי

מיד, שנודב מתנה ברצון טוב ובהסכם הלב. יעקב אבינו נדר נדר לאמר אם יהיה אלהים עמדי וגו' (בראשית כ"ח כ'). יפתח בהלחמו בבני עמון נדר, אם נתון תתן וגו' (שופטים י"א ל'). חנה נדרה אם יתן לה ה' זרע ונתתיו לה' (ש"א א'). אבשלום נדר בנשור לאמר אם ישיבנו ה' לירושלם ועבדתי את ה', ושאל מאביו לילך לשלם את נדרו בחברון (ש"ב טו'). במלחמה עם הכנעני נדר ישראל להחריב שלל עריהם לה' (במדבר כ"א). המלחים אשר השליכו את יונה לים נדרו נדרים (יונה א' טו'). שלמה נקרא „בר נדרים“ (משלי ל"א ב') שאמו נדרה תמיד לה' בער שלומן. התורה הזהירה: כי תדור נדר לה' לא תאחר לשלמו מוצא שפתך תשמור (דברים כ"ג). אולם אחר נדרים לבקר (משלי כ"ה) כי על האדם לבחון אחרית נדרו שלא יהיה סופו כנדר יפתח (ע"ע). ואין הפך לה' בנדרים כאלה, וכי תחדל לנדר לא יהיה בך חטא (ויקרא כ"ב). טוב שלא תדר משתדר ולא תשלם (קהלת ה' ג'). ר' נתן אומר בעון נדרים מתה אשתו של אדם שנאמר אם אין לך לשלם למה יקח משכבך מתחתך (משלי ב"ב). רבי אומר בעון נדרים בנים מתים כשהן קטנים שנאמר אל תתן את פיך לחטא את בשרך וגו' וחבל את מעשה ידך (קהלת ה'). איזה הן מעשה ידיו של אדם הוי אומר בניו ובנותיו (שבת ל"ב). אמר ר' נתן כל הנודר כאלו בנה במה (בשעת אסור הבמות) והמקיימו כאילו הקריב עליה קרבן (יבמות ק"ט). טוב מזה ומזה שאינו נודר כל עיקר וכו' (נדרים ט'). כל הנודר אע"פ שמקיימו נקרא חוטא, ודרש רב זביר מקרא וכי תחדל לנדר לא יהיה בך חטא, הא לא חדלת איכא חטא (שם ע"ז). ופוחתי בחרמה, אילו היית יודע שהנודר כאילו נטל חרב ודוקר בלבו נודר היית? (ירוש' נדרים פ"ט א'). כל הרגיל בנדרים אין דות חכמים נוחה הימנו (חולין ב').

מ. ה.

— [נדרים וגדלות] בקרבן יש נדר או נדבה (ויקרא ז' טו'). וחמור נדר מנדבה, ולכן בא עליו לפלא נדר (שם כ"ב כ"א, במדבר ט"ו ג') וענינו להפריש ולהקדיש. בקדשים יש מבעלי מומים בבהמה הראוים לנדבה אבל לא לנדר, ושור ושה שרוע וקלום נדבה תעשה אותו ולנדר לא ירצה (ויקרא כ"א כג). ענין הנדר הוא על שני אופנים: א') „נדר הקדש“ שהוא מקריב לבקר הבית או למזבח, ובענין זה אינו יכול להקדיש אלא דבר שהוא שלו. ואיסורו כולל כל אדם, ובזמן הזה הוא הנודר לבית הכנסת ולבית המדרש ולהפסקת עניים או שאר דבר מצוה (ר"ה ו', נדרים ט', הריסב"א שם). ב') „נדר איסור“ שאוסר על עצמו דברים המותרים לו, כגון שלא יאכל או שלא ישן וכיוצא בו (ש"ך ליו"ד סי' ד"ה). ובענין זה יכול לאסור אפילו נכסי חברו עליו, או שאוסר על אחרים דברים שלו, וזה שאמר הכתוב איש כי ידור נדר לה' וגו' לאסור איסור על

ראשו מערב יו"ט ועלתה בו תמרה ביו"ט מהו? מי אמרין יש דחוי אצל מצות או לא? כלומר אם יש לומר כיון שנדחתה המצוה מעיקרא בתחלת יו"ט שוב אינו חוזר ונראה בתוך היום. ולא נפשטה האבעיא (סוכה ל"ג). אם נפל דם לתוך מים, אמרין ראשון ראשון בטל. אבל לענין כיסוי הדם אמר ר' פפא שאינו כן, מפני שאין דחוי אצל מצות, ואע"פ שראשון ראשון בטל חוזר ונראה (חולין פ"ז). א"ר יוחנן בהמה של יוני שותפין הקדיש חציה (וכוונתו היתה להקדיש חצי דמיה) וחזר ולקחה (החצי השני) והקדישה, קדושה ואינה קריבה (הואיל בתחלת ההקדש לא היתה ראויה להקרבה למחצית), ועושה תמורה (אם המיר בה) ותמורתה כיוצא בה (אינה קריבה). שמע מינה תלת: ש"מ בעלי חיים נרחים, וש"מ דחוי מעיקרא הוי דחוי, וש"מ יש דחוי ברמים (יש תורת דחוי בדבר שאינו קדוש אלא לרמיו. קדושין ו'). אבל למ"ד דאין דחוי אלא בשחוטין אבל בעלי חיים שנדרו חזרין ונראין קריבה הך בהמה (יומא פ"ד). ואיכא למ"ד אין דחוי אלא בנראה ונדרה (סוכה ל"ג: ט"ס) והכא אינו נראה. אמר עולא א"ר אכל חלב והפריש קרבן והמיר דת (שנדרה מקרבן כי דרשו מעם הארץ פרט למומר) וחזר בו, הואיל ונדרה ידתי. וכן אם אכל חלב והפריש קרבן ונשחטה (שנדרה דבעינן דעת שנאמר לרצונכם) וחזר ונישתפה, הואיל ונדרה ידתי. ואשמעינן רבותא דלאו דוקא בנעשה מומר דרתי נפשיה בידים אלא אפילו בנשחטה דטמילא אידתי דכישן דמי (זבחים י"ב:).

א.

נדרל: מין שרץ (Centipede), ואסור למאכל. בתורה נקרא „מרבח דגלים“ (ויקרא י"א מ"ב) ופ' רש"י זה נדרל שרץ שיש לו רגלים מראשו ועד זנבו לבא ולכאן וקורין צינמפדי"ש (לשון צרפת Cent pieds = מאה רגלים). בתלמוד מפרש רש"י נדרל שיש לו מאה רגלים (חולין ס"ז: ועי' ספרא ותרגום ירושלמי על הפסוק). אבל לשון נחמא הוא גם בלשונות העמים, כי באמת יש לנדרל זכר רק ל"ב רגלים ולנקבה ל"ד. שם נדרל הויטאל למבוי העשוי כנדרל (ערובין ח'), ומעין שהוא מיוחד כנדרל (מקואות פ"ה נ'). בירושלמי נאמר שזרתא דנונא מתעבד נדרל (שבת פ"א ג'). כי מן השדרא יוצאים הרבה עצמים קטנים על שני צדיו ונראה כנדרל.

ביבליוגרפיה: לעוויוזאהן, די זאאלאגניע דעס תלמוד

צד 322.

א. ב.

נדר, נדבה: נדר הוא קבלת חיוב על עצמו לעשות דבר, או שידר אדם בצר לו ויקבל עליו לעשות איזה דבר טוב לצורך ה' או לצורך הצבור, על תנאי יחידה כי ה' יגמול עמו חסד. נדר הוא מה שמתחייב לעשות אחר זמן, ההפך מנדבה שהיא מה שעושה ומקיים

נפשו. שלשה לשון נדרי איסור הם: עיקר הדבר, וכנויו וידות. א' עיקר הדבר הוא שאמר דבר זה אסור עלי או יאסר עלי דבר זה. זהו איסור האמור בתורה לאסור איסור על נפשו. ואם אמר כבר זה אסור עלי בקרבן או כהקדש זה עיקר הנדר האמור בתורה. ורק בתנאי זה שיאסר עליו דבר המותר כדבר האסור מצד הקדש, ולאפוקי האומר כבר זה אסור עלי כנבלה שלא אמר כלום (נדריים י"ג ר"ן שם). ב' כנוי נדר הוא שקורא הנדר בשם אחר, מלשון המכנה שם לחברו (nickname) כגון שאומר קונם, קונח או קונם כבר זה עלי (והם כנויי קרבן) אסור בו כאלו אמר קרבן עלי כבר זה, ולשון הקדש הוא אלא שנשתבש והנכרים מדברים בהם (ר"ן שם וש"ך ליו"ד סי' כ"ז). ומה שנזכר בנוסח כל נדרי וקונמי וקנוסי וכינויי מפני שקונמי וקנוסי הם כנויים היותר פשוטים במשנה (נדריים י'), וכולל אח"כ שאר הכנויים. ובכל מקום הולכין אחר הלשון שרגילין בו בני אדם, שאם יש להם כנוי אחר ונדר בו הוי נדר אבל אם רחוק מהלשון הרגיל אינו נדר (שם). ג' ידות נדרים הוא שמתחיל במקצת דבורו של נדר ואינו נומר אותו, אפילו הכי הוי כאלו נדר כל הנדר בשלימות הדבור, כדכתיב ככל היוצא מפיו ועשה, מדלא כתיב כל היוצא וכתיב ככל משמע אפי' שלא יצא אלא מקצתו. כאדם האוחז בבית יד של בלי ומטלטל כלו (נדריים ג'). ויותר האדם שלא ידור שום נדר אפילו של מצוה או של צדקה, רק ינדב צדקה ויתן מיד, כהלל דמסעולם לא מעל אדם בעולתו, כי היה מביאה חולין לעזרה ומקדישה שם (פסחים ס"ו). או יקבל עליו המצוה, "בלי נדר", וכן המוכיר נשמות אבותיו ומבטיח צדקה יאמר בפירוש שאינו מקבל עליו בנדר (חכמת אדם). אבל בעת צרה מצוה לנדור דאמרין בב"ר וידר יעקב נדר לאמר, מהו לאמר? לאמר לדורות שיחיו נודרים בעת צרה (תוס' חולין ב'). ואם ירא שלא יתשלם במצוה שרי ליה לנדור לזרמי נפשיה (נדריים ה'). וע"ז אמרו נדרים סיני לפרישות (אבות פ"ג), וכתיב נשבעתי ונני לשמור משפטי צדקה. אם קשה לו לקיים נדרו מוב שישאל עליו אצל חכם מומחה והוא יתיר לו, ואם אפשר לו להתיר ואינו רוצה לילך להתירו נקרא רשע לפי דעת שמואל (שם כ"ב וע"ז ט"ז יו"ד סי' א').

התרת נדרים] בלשון תורה נקרא התרת נדרים "הפרה". האב מפיר נדרו בתו בזמן שהיא קטנה או נערה מ"ב שנה ויום אחד, דכתיב בנעוריה בית אביה (במדרב ל'), אבל לאחר י"ב שנה ועשה חדשים (בנדה) או נשאת אפילו כשהיא קטנה שוב אינו יכול להפר מפני שהיא ברשות בעלה (נדריים ס"ז). הבעל מפיר נדרי אשתו משתכנס לחופה ואם גרשה אינו יכול להפר (שם ע"ג). האב או הבעל אינם יכולים להפר אלא ביום שמעם ולא בלילה אח"כ. וכן אם שמע בלילה ויכול להפר רק כל הלילה (יו"ד סי' רל"ד). לשון ההפרה

שאומר מופר לך או בטל בכל לשון (שם). אין האב או הבעל מפירין אלא נדרים שיש בהן ענוי נפש או דברים שבינו לבניה, אבל לא שאר דברים (שם). האיש או האשה שהיא ברשות עצמה שנדרו ומתחרטין יש להם תקנה שילכו אצל חכם מומחה הבקי בהלכות נדרים או אצל שלשה הדיוטות (ובכורות ל"ז) שמבינים מה שלומדים עמם כדי שידעו איך להתיר הנדר. הנודר צריך לפרט הנדר (ניטין ל"ה), והחכם או ההדיוטות שואלים להנודר: החפץ אתה בנדר זה, והוא עונה איני חפץ בו ואני מתחרט על אשר נדרתי מעולם ואז מתירין לו (נדריים ט"ז). ואם אינו מתחרט על נדרו צריכין לבקש לו פתח חרטה ואומרים לו: אילו היית יודע דבר זה או זה היית נודר? ואם אומר לא, מתירין לו. האידנא אין מתירין בפחות משלשה שהם דיינים שיחיו יודעים דני נדר, ואומרים לו אילו ידעת שתתחרט על הנדר כלום נדרת? והוא עונה, "לא" ואז מתירין ואומרים לו ג' פעמים, "מותר לך", או "שרוי לך" או "מחול לך" בכל לשון (שם). הי"ך בשם הרמב"ם והב"ח כתב כי די גם בפעם אחת. אין מתירין הנדר קודם שגיע הזמן שהנדר חל בו. אין מתירין נדר שיש בו אפילו אסור מדרבנן, ונדר של קוביא וכה"ג אין לו התרה אפילו בדיעבד (ש"ך שם בשם ר"א מורח"י סי' ז'). נדר על דעת אדם אחר אין מתירין לו אלא בהסכמתו. וכל זה אם נמלו איזה מובה, כמו שמצינו במשה שנישא בת יתרו וא"ל הקב"ה לך למדין, במדין נדרת לך והתיר לך נדרך במדין, ונדרו היה שם על דעת יתרו שלא ישוב למצרים (שם). אבל אם חברו לא נמל לו שום מובה לא צריך הסכמתו, והרמ"א כתב שצריך להודיעו (שם). אם נדר לעשות מצוה או ליתן צדקה לא ישאל על נדרו אלא ע"י הדחק. אבל אם אמר הרי עלי לצדקה אם אעשה דבר זה ועבר ועשה, מחויב לשלם ולא מהני היתר דהוי כמסירתו לנכוח (שו"ת מהר"ם מינץ סי' ע"ג). הנודר בעת צרה י"א דלא מהני התרה דהוי כנודר על דעת המקום וש"ך (שם). הנודר על דעת רבים אין לו התרה אלא א"כ יסכימו להתירו, אבל לדבר מצוה מתירין לו דמסתמא ניחא לרבים שיעשה מצוה ויסכימו עמו. כל נדר שהותר מקצתו הותר כלו (שם סי' רכ"ט). ארבעה נדרים מותרים בלא היתר, ואלו הם: א' נדרי זמין, שלא נדר אלא לזמן את חברו שלא יעמוד בדעתו, כגון שהיה מוכר חפץ ואמר קונם שאיני פוחת לך מן הסלע, שכן דרך התגרין לידור ואין בלבו לשם נדר. ב' נדרי הבאי, כגון המנזם ואמר קונם כבר זה עלי אם לא ראיתי נחיש כקודת בית הבר או חומה נכוח עד לשמים. ג' נדרי שנגזר, שנדר בשוגג שאמר קונם עלי כבר זה אם אכלתי ונזכר שאכל אינו נדר כי מעה ברעתו. ד' נדרי אונסין, כגון שהדירו חברו שיאכל אצלו וחלה או שאר אונס. וכן כיוצא בזה. כגון שנים שהתערבו (וועמע) ונתנו תקיעת כף זה לזה שמי שיתאמתו דבריו

נהר כבר (יחזקאל א') ונובע בארץ ארם נהרים, ושומן מראש הררי משך ואצל העיר כרכמיט ונשפך לנהר פרת. נהרי כיש (ישעיה י"ח א', צפניה ה' ג') הוא נהר נילוס העובר גם בכל ארץ מצרים. ונקרא בבראשית יאור. נהר אולי הנזכר בדניאל (ח' ב') נקרא Euleus והוא יורד מבין הררי ארץ מדי ונוזל מקצה העיר שושן לפני היכל מלך פרס במקום אשר יתאחדו נהר פרת עם הדקל ואח"כ יצא אל לשון ים פרס. על נהר דינור ע"י בסמוך.

[נהרות בתלמוד] שמות הנהרות הנזכרים בתלמוד נסדרו פה ע"פ א"ב: נהר אבא (שבת ק"מ): והוא Naha-rabau ע"י מיגרים. נהר איתן ונהר גמדה באשור (סוכה י"ח. ובע"ז ל"ט. הגירסא נהר גיזא) הרדיפי מ"א שהם קולחים בכח ורדיפה, וזהו נהר איתן, נהרות איתן (תהלים ע"ד מ"ו). ואפשר שהם נהרות בבל (שם קל"ז א'). נהר אנק או דנק (ברכות מ"ב:). אשלא, א"ר יוחנן מנהר אשל עד רבת בקעת דורא (סנהדרין צ"ב:) והוא נהר באשור. בב נהרא, שם נמצאו דגים קטנים שנקראו „צחנתא" ואמר אביי שהם כשרים (סוכה י"ח). ופירש"י שם הנחר בב שמו, ושופכין לתוכו נהר איתן ונהר גמדה (שם). נהר בורצנין (מ"ק ד':). נהר ביל או בלאי (Belias, Bells) הוא בצפונה של מסופטמיה וע"ש הנהר נקרא המקום נהרביל (חולין פ"ז:). בר-שניא נקרא כן מפני שהיו משניין את דרכו ומחלק מימיו ממקום למקום, והיה בעיר הרמין אצל פומבדיתא ושם מימי נהר פרת מתחלקין לכמה חלקים. נהר גזוק ונהר וואני או בנה על גבול בבל (קרושין ע"א:). בירושלמי (יבמות פ"א דף ג' ע"ב הגירסא נהר זדוק ונהר וואני). דגלת או מיגרת הוא נהר חרקל. נהר זופתי (ערוכין ס"ד). הוא על יד מיגרים. ירמוך הוא נהר בא"י, מי ירדן ומי ירמוך פסולים מפני שהם מי תערובות. ונחשבו ארבעה נהרות: ירדן וירמוך קרמיון ופינה (ב"ב ע"ד:). כרמא, לדעת נייבוער הוא Corma על שפת מיגרים מזרחה, שהוא נהר דאיטבע בכרמא ואסקוה אבי חיורי (יבמות כ"א). נהר מלכא (Narmalcha) נזכר כמה פעמים בש"ס (שבת ק"ח. גמין ע"ג). נהר פניא (גמין ס"ה:). נהר פפא (יומא ע"ז:). ואולי צ"ל נהר פניא או נהר פפיאתא (ערוכין פ"ב:). נהר פקוד או פקורא נזכר כמה פעמים (ביצה כ"ט. כתובות כ"ז: ועוד). רביתא שם נהר (חולין ס'). רש"י ונמצא בוואדי ראביתא היוצא ממחוז פרארי אצל טבריא. רכים נהרא (ב"מ י"ח). שם נהר על חוף פרס. נהר שהוא כעין אגס מים בחפירה נקרא אריתא. ההוא תורא דנפל לאריתא (ביק נ':). והוא אמת מים שנמשכה מן הנהר והיא עמוקה. חרדלית של גשמים (חגיגה י"ט). נהל שיוור ממעלה למטה ויש בו גמטיות שהן חפירות כל אחת למטה מחברתה (רש"י שם). הנהר נחלק לשלשה חלקים ואמצעיתו הוא עיקר הנהר ונקרא ג"כ חריפתא דנהרא, ושני צדדיו הם שיליה

יתן לו חברו סך ממון פטור מלשלם מי שמפסיד (שבועות כ"א. מ"ז שם ס"י ר"ב). ובכלל אמרו חז"ל היחר נדרים פורחין באויר ואין להם על מה שיסמכו (משנה חגיגה י'). כי התרת נדרים הוא מסור לחכמים כהלכה למשה מסיני ואין להם רמז מן התורה (הרבה דינים בענין נדרים מבוארים. ביטע יו"ד מסימן ר"ג ער ס"י ר"ה).

ה. ה.

נדרים, מסכת: מס' בש"ס סדר נשים. בהוצאות המשניות ובתלמוד ירושלמי היא תיכף אחרי יבמות וכתובות, ובבבלי היא אחריהן בין מס' גיטין וגזיר. במס' נדרים יש י"א פרקים ובתלמוד בבלי תשעים דפים. פ"א מבאר: בניין ודורות נדרים והרמים ושבועות וגזירות וקרבנות. והנודר בדבר שאין בא בנדר ונדרה. פ"ב: נדר שהוא סימן בעלמא, יטא אפשר לקיים, שבועה בקרבן, נדר בתוך נדר, סתם נדר, נדר בחרם. פ"ג: נדרי זריזין הבאי יטנות ואונסים, נדר להורגין, הנודר מיורדי הים כרואה חמה משחורי ראש מן הילודים משבתי שבת מן האומות. פ"ד: הנודר הנאה מחברו. פ"ה: שותפין שנדרו הנאה זה מזה, הנודר מן דבר שנקדש לצרכי צבור. פ"ו: הנודר מן אכילה ושתיה. פ"ז: נדר על מין מן המינים באיזה מהם מותר ובאיזה הוא אסור, ועוד לשונות הנדר. פ"ח: האוסר עליו דבר עד זמן מן הזמנים. פ"ט: ע"ד פתחי חרטה בנדרים. פ"י: התרת נדרים באב ובבעל. פ"יא: הפרת ענוי נפ"ש, ספק נדרים, נדרי אשה יטא אפשר להפר. — המסכתא הזאת היא משונה בענין זה מן כל שאר מסכתות. כי אין עליה רק קיצור התוספות ופירוט הר"ן (רבנו נסים) נרפס במקומו, וגם ברוב ההוצאות נרפס בתחתית הרף על הגליון פירוש הרא"ש. דברי מוסר ומילי דאגרתא נמצאים בנמרא על הרפים ל"ח, מ', מ"א, נ"ה ס"ב.

ישיב

נְהַר (רבו נהרים גם נהרות, הוגי נהרים): שם מים כבירים (שטראם, מ"ך stream, river). בראשית הבריאה היה נהר יוצא מגן עדן ומים יפרד לארבעה ראשים: הראשון פישון, השני גיחון, השלישי חדקל, והרביעי פרת (בראשית ב'). הנהר היותר מפורסם בכה"ק הוא נהר פרת ומכונה הגדול (שם מ"ז י"ח. דברים א' ז', יהושע א' ד'). ונקרא ג"כ הנהר סתם, ומסמךר עד הנהר (שמות כ"ג ל"א). בעברי נהר במלך אשור (ישעיה ז' כ' ועוד). ארם נהרים (בראשית כ"ד י') הוא ארץ פרן ארם (מסופוטמיה) שבין שני הנהרות פרת וחידקל. נהר אהוא (עזרא ח' ל"א) הוא התעלה אשר הברה את פרת עם חדקל. הצד המזרחי של פרת מכונה „עבר הנהר". הנהר הגדול בא"י הוא הירדן. נהרות רמשק הם אמנה ופרפר (מ"ב ה' י"ב). גם נזכרו נהר גזון (מ"ב י"ז ו' י"ח י"א) הוא נהר בארץ מדי ונובע מבין הרי אררט ויוצא לים הכספי.

ע"י): אך לא מסרו לנו תחומי נהר מלכא בין פרת וחידקל, והמקורות היונים והרומיים המעטים בלבד עוד את הדעות השונות ולא עלתה בירי החוקרים עד היום לציין בדיוק מקומו של נהר מלכא ולהציב גבולות לעיר נהרדעא.

[נהר מלכא לפי מקורות שונים] שטרבון מזכיר את נהר מלכא בשם *ωοταμός κασιλειος Naapsapes* (נהר המלך נאארסאפס), ופיליפוס מזכירו בשם *Flumen Naarmaleha regium* (נהר המלך, "נהר מלכא"). שני השמות האלה אינם סותרים זה את זה כי השם *Naarsares* הוא שמו הבבלי (בבלי: נאר שרי = נהר המלך) ונהר מלכא הוא שמו הארמי המאוחר. אבל מה שפליניוס קורא אותו גם בשם *Narraga* מעות

העיר נהרדעא וסביבותיה

הוא, כי "נאראנא" אפשר להיות רק מה שנזכר בכתבי היתדות של נבוכדנצר בשם *Raq-qa-sum sa sari* (רקק), אגם המים של המלך, או האגם של גדות נהר פרת, והוא היותר סמוך לנהר עשא אשר יש עמדה העיר מברכתה הנזכרת בתלמוד וסמיכה לה העיר סיפר (*Sippar*) שנקראת היום אבו הב (*Abu Habba*) לא הרחק מהמבצר הגדול שבנה נבוכדנצר על נהר פרת. לפי דברי חירודוט האריכו עוד יותר את נהר מלכא בפקודת נימקרים אשתו של נבוכדנצר (620 קודם מה"נ), ונתנו לו מסילה חדשה. לפי דברי אמיאן בא הקיסר יוליאן בשנת 363 למספר הנהוג למעלה ממוצא נהר מלכא בצדו השמאלי של נהר פרת להעיד מברכתא. פתלמוס מזכיר את נהר מלכא בשם *Naarsares* (נהר השר בשמו הבבלי) או שריית (*Sariyet*) והוא לפי רעתו

הנהר, גם עילאי ותתאי. סכדא דנהרא הוא שכר (*dam*) כלשון סתימה (שבת ס"ז). נהר חשוב מים שאין להם סוף לענין ענונה. נהרא מביאי מברך (שבת ס"ה). נדרים מ'. בכורות נ"ה). פי' הנהר מתגדל משפתו וממקורו ומסלעו ולא ממי הנשמים. וע"ש זה המליצה נהרא ונהרא ופשטיה (חולין י"ח), פי' כל נהר מתפשט ממקום ירגיל יש, וכן בכל מקום הולכים אחרי המנהג. על הנהרות ועל המדברות מברך עושה מעשה בראשית (ברכות פ"ט א'). ודוקא נהרות דכתיבי בתורה כגון חדקל ופרת וכדומה. ע"ע באר; מים; מעינות; נחל; סמבטיון; פרת. א.

נְהַר דִּירְנֹר: נהר של אש. דניאל מתאר את חזון החיות הקודש וכסא הכבוד אשר עליו ישב עתיק יומין נהר די נור נגד ונפס (נמשך ויוצא) מן קדמוהי, אלף אלפין ישמשונה ורכו רבבן קדמוהי יקומון (דניאל ז' י'). בתלמוד דרשו מהיבן נפיק? מזיעתן של חיות, ולהיבן שפיך? אמר רב זוטרא בר טוביה א"ר על ראש רשעים בניהנום וכו' ורב אחא בר יעקב אמר על אשר קוממו (תתקע"ד דורות שהעביר מן העולם קודם מתן תורה ולא בראם ונתנם בניהנום ועליהם נופל) שנאמר (איוב כ"ב) אשר קוממו ולא עת נהר יסידם (הגינה י"ג:), ושמאל אמר כל יום ויום נבראו מלאכי ישרת מן נהר די נור ואמרי שירה ובטלי (שם י"ד). ולפי דברי שמואל אין זה מקום עונש לרשעים רק מקום לבריאת המלאכים. הרמב"ם בשער הגמול יאמר: הא"ש אשר אנחנו נאמין בה שטרפת הנשמות אינה כמו אש העולם הזה כלל, ולא האש שמשמשיין בה בנחלת ושלחבת, ולא אש היסודית וכו' אלא דקה מזו. ואמרו חז"ל על אחד מאשי המקום העונש הזה שהוא נהר של אש היוצא מתחת כסא הכבוד. הרי שעולה דקותו עד כסא הכבוד ושהוא יסוד כל נברא וכו'. ונאמר בא"ש הזה נשמת ה' כנחל נפרית בוערה בה (ישעיה ל' ל"ג), בזהר (פקודי ע' רנ"ו) כתיב כי הנהרנים על קדוש ה' כמו ר"ע וחבריו לא יכנסו לנהר די נור. בס' הזהר (בראשית דף ל') יהישוב השבעה מדורי גיהנום ומדור השלישי הוא מקום דשביבין דנור, ושם המשיך הנהר די נור שיוורד על ראש הרשעים. ובאותו המדור יש מקטרג על ישראל "חס" שמו (ע' מעולפת ספירים להר"ש אלגאזי). ומס' גיהנום הנדפס בס' ראשית חכמה). החילוק בין גיהנום ונהר די נור, כי בניהנום יעברו דרך העברה אפילו הצדיקים לטהר כתמי נפשם כמו הכלי שיש שצריך שמיפה הנעלה או ליבון, אבל בנהר די נור לא יעברו המתים על קדוש השם, לצי' דעת המקובלים הנהר הזה הוא גיהנום של מעלה שתחת כסא הכבוד כמו שיש ג"ע של מעלה (ר"ם בן ישראל בספרו נשמת חיים ח"ב כ"ג).

מא"ה

נְהַרְדֵּעָא: עיר בבבל המפורסמת בתלמוד בבלי. לפי דברי חז"ל עומדת נהרדעא על נהר מלכא (קדושין

(529) מזכיר נהר מלכא פעם אחת ודרייש (484—521) מזכירו שתי פעמים, אצל שאר הנהרות ונחלים כמו נהר סורא ונהר שומדיר. בין הערים שעומדות על נהר מלכא נזכרה שם העיר דוניצר (הוראתה בירה, Burg), וכי „מצד העליון של נהר מלכא ארבעים גור (שם מידה) קרקע עד תחת נהר חידקל“. כל אלה מעירות לנו עדות נאמנה על מקומו של הנהר הזה. בתרגום יונתן, על הכתוב ואשלח מלאכים ממדבר קדמות אל סיחון (דברים ב' כ"ו) מעתיק: ושרית אורגין מנהר דעא דסמוך למדבר קדמות, ובלי ספק הוא נוסד על חלוף שני שמות יל ערים אחרות, כי זהו דבר ידוע שנהרדעא היתה רק בבבל. והמתרגם בא לירי מעות מפני שפסוק „והתאוותם לכם לנבול קדמה מחצר עינן שפמה וירד הנבול משפם הרבלה“ (וב' במדבר ל"ד י'—א) מתרגם „שפם“ פעם אחת אפמיאה (Apamea) ופעם שנית אפמיס (pameas). רבלה הוא מתרגם רפני, וכן איתא בתרגום הערבי „מן פמיה אלי דפנת“. החלוף הזה של אפמיס באפמיאה בארץ המת בא לבעל התרגום ע"י השם „רבלה“ שהחליף אותן במעות עם רבלה בארץ חמת (מ"ב כ"ג ל"ג, ירמיה ל"ט ה'). ולכן הוא מתרגם במעות רבלה „דפני“ (מקום מעבר לנהל ארנון) ושפם „אפמיאה“ בשעה שצריך היה לתרגם בשני הכתובים מלת שפם פניס היינו Paneas על מעין הירדן. מזה נראה כי המתרגם ידע שמות המקומות רק ע"י צלצול שמם בלבד, ולכן בא לירי מעות זו. ומפני שידע ג"כ שנמצאת נהרדעא בקירוב אפמיאה (באמת היתה אפמיא בבבל לא רחוק מנהרדעא והיא „אפמיא תתאה“ שנוכרה בתלמוד (קדושין ע'), וחשב שאפמייה היינו פניס לכן מתרגם נהרדעא דסמך למדבר קדמות. צריך עוד להזכיר כי ווינקלער (פארשונגען 2 ח"א 518) חושב את נהר אהוב בדניאל לנהר מלכא סבא, אבל אין שום סמך וראיה לסברתו זו, והיא השערה בעלמא. כך אין שום סמך לדברי דיליטש (ווא לאג דאס פאראדיס צד 193) שאומר שנהר מלכא הוא הנהר האגרי הבבלי הזורם כנגד החומה של מדי. ההוקרים האלה לא ידעו עוד מציאות השם נהרדעא בכתבי היתירות ולכן נפלו ברשת ההשערות כדרכם.

[שם נהרדעא ומקום העיר] השם נהרדעא אצל יוסיפוס הוא Neapōs (קדמוניות ס"ח פ"ט) ואצל סטפנוס Νάαρδα מורה שהוא שם ארמי ופירושו נהר העצים (נהר-דיעא), היינו שנהר מלכא היה במקום מוקף בעצי הגנים והפרדסים. פתלמוס אומר כי השם העקרי של נהרדעא היה הרפניא (Hipparenum), אבל לדבריו אלה אין שום יסוד. הסופר הערבי אבולפדא מציין מקומה של נהרדעא סמוך לאל אמבר (El-Ambar) שהיה עומד על נהר עשא במקום שהוא משתפך חורם מנהר פרת. אל-אמבר הוא לדבריו כמרחק יום אחד מבגדאד, הסורים קראו אותו ע"ש המבצר של מלכי הסאסאנידים פרז שבור (Pheruz-Sapor), העיר

של הסופר הערבי אבולפדא (Abulfada) הנהר הסמוך לעיר קופא (Kufa). ובירינוס תלמידו של בריסוס הכשרי מספר, כי „נבוכדנצר בנה בנין על מוצא נהר חידקל בכרי לעצור את שטוף מימיו; הוא בנה גם את העיר מיריון (Teredon) למחסה מן השודרים הערבים, והוא פתח גם את נהר מלכא. פלג מים יל נהר פרת המקשר אותו עם נהר חידקל“ (רימער, ערךונדע x 49). פיליניוס אומר: „נהר מלכא שוטף מתחת להעיר סילוויא לנהר חידקל והמלך סילווס חבר אותו עם חידקל ע"י נחל מים חדש שחפר“. לפי עדות אמיאן היה הקיסר אשורש (Sept. Severus) צריך לנקות את נהר מלכא כון החול הרב שבו כמו בזמנו של טראיאן, ומה שעשה ג"כ אח"כ הקיסר יוליאן כמה פעמים. מפני שהחול הרב שנצבר בנהר מלכא סתם את מימיו. צוסיסוס מספר לנו בדיעותיו ממלחמתו של הקיסר יוליאן כנגד הפרתים (363), מן צרנודיא הוא בא לנחל מים הזורם בארכו ברוחב כל ארץ בבל, על הנהר הזה היתה העיר מברכתא. החלק האחר נקרא נהר מלכא ובמוצא מימיו עמד מבצר גדול. והוא המבצר שבנה נבוכדנצר, ונהר מלכא הוא השוטף בדרומה של פלוגיא, והחלק הראשון בצפונה של המקום הזה נקרא נהר עשא ע"ש מחדשה הערבי עשא בן עלי. אצל הגיאוגרף הערבי הידוע יאקות אנו מוצאים את הדברים האלה אהות נהר מלכא: כנהר פרת שוטפים הנהרות סנגא, כיסוס, דיצאן, בליח וכו' נהר סוכא והוא הגדול מהם, ונהר מלכא והוא נגד צרצר ונהר עשא בן עלי וכו'. ונהר סוק וכו'. יאקות מציין איפוא את נהר מלכא (היוצא מנהר פרת) גם בשם צרצר, וזה מבאר לנו גם דברי חז"ל: עד היכן הוא בבל (ליחוס)? רב אמר עד נהר עוק ושמאל אמר עד נהר יואני וכו'. אמר רמי בר אבא חביל ימא תכילתא דבבל (ליוחסין), שוניא וגוביא תכילתא דחביל ימא, רבינא אמר אף ציצורא וכו'. ציצורא זו היינו צרצר אצל יאקות, שנוכר גם בכתבי היתירות בשם נאר (נהר) צלצלית, והוא הסמוך להעיר אפיס. הוא נהר מלכא חדש, והנהר הזורם מנהר פרת אצל העיר סיפר הוא נהר מלכא סבא, שנקרא היום אצל הערביים „הכל-אס-סוק“, המושך את מימיו מן אברהב לנהר פרת. מן הערים והכפרים שעמדו על נהר מלכא חושב יאקות: תל-בני צבח, קלויא, מנוניא, חצנבר, גוסק, תל-דחים, ארסכר (רסכר), רבהא, המיליא, פורניא. לפי דברי הסופר אבולפדא היתה גם עיר בשם „נהר מלכא“ שעמדה על נהר מלכא ומוקפה היתה בגנים ופרדסים של פירות ותמרים. בכתבי היתירות של המלוכות הבבלית החפשה נזכר כמה פעמים נהר מלכא ביטמו הבבלי נאר שרי (נהר השר), אצל מראדך בלארן השני (710—721) נזכר נהר מלכא ארבע פעמים ומרובר ים מגנים ופרדסים של תמרים ופירות. אצל נבונאיד (555—538) נזכר נהר מלכא פעם אחת, ואצל כורש שתי פעמים. כמביסוס 521 Cambyaes—

זאת היא שניה לעיר הבירה אקסיספון בדרומה של נהרדעא. עפ"י המקורות האלה וביחוד על היסודות המדעיים הידועים לנו מכתבי היתירות ברבר כל הנהרות והתעלות המשתפכים וזורמים מנהר פרת נוכל לציין בדיוק מקומו של נהר מלכא ועם זה גם בקירוב מקומה של העיר נהרדעא. מנהר פרת שומפים כנגד נהר חידקל למעלה הנהרות האלה: נהר כבר (באשורית חבור), וממנו מסתעף וזורם הנהר חרמים ועליו עמדה העיר נציבין. משמאל להעיר נציבין ומימין נהר פרת עמדה העיר ראש-עין על נהר כבר. משמאל להעיר ראש-עין ונהר כבר ומימין לנהר פרת עמדה העיר הרן על נהר בליח. בין נהר בליח מימין ובין פרת משמאל עמדה תלברסיפ. היינו אפמיאה אילעא, או מעברת דגזמא (קרושין ע'). למעלה מתל ברסיפ קדמה היתה העיר הידועה אורדור (Edessa). אלה הם הנהרות העקרים בחלק העליון שבין פרת והידקל. את הנהרות והתעלות השוטפים מפרת התחתון מול חידקל הנוגעים לעניננו הזכרנו כבר לעיל. ולפי מקבלים אנו תמונת המפה בראש המאמר המציינת לנו מרוצת נהר מלכא עפ"י מסכנות מדעיות ברורות ועם זה גם מקומה של נהרדעא בדיוק היותר אפשר.

ביבליוגרפיה: א. זאראואוסקי, צור געאגראפישען לאגע פאן נהרדעא אס קעניגסאנאל (כ"ו); ציצורא בהמאסף Rivista Israelitica משנת 1811; בוללערבעק, מיטטהילונגען דער פארדעראיאטישען געזעלשאפט 1898 גליון 2; שטרעק, די אלטע לאנדשאפט באבילאניען נאך דען אראבישען געאגראפער, לייזען 1900; ברלינגער, בייז-טרעקע צור געאגראפיע אונד עטהנאגראפיע באבילאניענס אים תלמוד אונד מדרש, ברלין 1883; צייטשריפט דער דייטשען מארגענבלענדשען געזעלשאפט חלק י"ח 403; נעלדעקע, געשיכטע דער פערער אונד אראבער צור צייט דער סאסאנידען, לייזען 1879.

א. ז.

— [קורות העיר נהרדעא] שם נהרדעא כולל העיר וגם המחוז והמדינה וכל פרוהא (כתובות נ"ד). נהרדעא היתה סמוכה למקומות שישבו שם נכרים מצד אחד, ולעירות שישבו בהן בני הגולה בצד שני (ערובין מ"ה. רש"י). נהרדעא עמדה במקום גבוה כנראה מלשון סליק לנהרדעא (ע"ז ע': חולין נ"ו). העיר היתה בצורה בימים הקדמונים אך בימי התלמוד כבר היתה עזובה ושעריה היו סמונים עד חציון בעפר, ורב נחמן אמר שפינו העפר מהן (עירובין ו'). מסורה בירי היהודים בנהרדעא כי התישבו שם אחר גלות החרש והמסגר עם יכניה (יהויכין) מלך יהודה וסייעתו ובנו שם בית כנישתא ויסדוה באבנים ועפר שהביאו עמהם מבית המקדש. לקיים מה שנאמר כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו (תהלים ק"ב). ויקראו לבהכ"נ זה שף ויתב לאמר ששב מדוכתיה ויתב בנהרדעא (אגרת ר' שירא נאון. וכן הוא ברש"י ע"ז מ"ג). רב יהודה ושמואל הוו קיימי אאגרא דשף ויהיב (גד).

י"ג). ופירש"י שם מקום המובלע במלכות נהרדעא. ואב"י אמר שהשכינה היתה שרייה שם (מגילה כ"ט.). ונתקדשו שבילי נהרדעא (שם כ"ז). ופירש"י שאין לך ד' אמות בהן שלא התפללו שם עובדי דרכים. בזמן שביהמ"ק השני היה קיים אספו בנהרדעא כל השקלים והנדרות שנדרו בני הגולה בבבל לקרבנות הצבור וצרכי העיר בירושלם. לפי יוסיפוס היו גזברין בנהרדעא ונציבין לנכות כל כסף הקדשים מבבל. ופעם אחת כאשר בא הורקנוס כ"ג לכבל נשבה ע"י הפרתים (קדמוניות סט"ו פ"ב ב'). ובפרט היה מרכז היהדות בנהרדעא, ושם היה מקומו של הרי"ש גלותא. אך עם בני הגולה הסתפחו גם ערב רב ונלוו עליהם גרים מעם הארץ, ולכן היה יחוס האבות מעורב. ד' מאות ואמרי לה ד' אלפים עבדים היו לו לפשהור בן אימר (בימי יכניה) וכולן נטמעו בכהונה ונתיישבו בשורא (או סורא) דבנהרדעא (קדושין ע'). ובירושלמי (יבמות פ"ח) הגירסא חמשת אלפים. ד' יהודה פסל רבים בנהרדעא (באיסור יחוס) וקרעו כמה כתובות שם, ורצו בני המקום לרנמו ואמר להם אם שותקים אתם הרי טוב ואם לאו אני מגלה כה שאמר שמואל שתי משפחות יש בנהרדעא חדא דבי יונה וחדא דבי עורבתא, וסימנך טמא טמא טהור טהור, והשליכו את האבנים מידם לנהר מלכא ונסתם הנהר לשעה (שם). נהרדעא היתה גם מקום זנות ושם נבעלו כמה בתולות בליל יו"ה" (יומא י"ט). אך לא נמצא שם מינים (פסחים נ"ו). וכנראה גרמה לזנות ההתבוללות. עד כי גזרו על הגרים והבדילו אותם מן הקהל ולא מנו אותם לאיזה משרה, ואפילו ריש גרנותא לא מוקמי מנייהו (קדושין ע"ז). בסוף הבית השני ישבו בנהרדעא שני בחורי ישראל אנילאי ואסינאי או חנילאי והסינאי שהיו אורגים ונעשו לראשי שוורים בחברת רקים ופוחים, וכאשר רבה גודום לחמו עם חיל ארטבן מלך הפרתים, ויתגברו עליהם עד כי הוכרח המלך לכרות עמם ברית שלום. וישלמו על נהרדעא כמ"ו שנה, ואז פרצה ריב בין האחים ע"ד עלמה אחת שנשבה בירי חנילאי ולקחה לביתו, והעלמה הזאת המיתה את חסינאי ברעל במשתה אשר עשתה, ולרגלי השערוריות והמהומות פנימה צלחה בירי חתן ארטבן השני לכבוש את נהרדעא מידי היהודים ולהרוג את אנשי חילם (יוסיפוס, קדמוניות פ"ח פ"ט).

[אחר החרבן] כארבעים שנה אחר החרבן התישב בנהרדעא נחמיה איש בית דלי, ור"ע ירד שם לעבר השנה ויאמר לו נחמיה אמור להם משמי (לבני א"י) אתם יודעין המדינה זו משובשת בגייסות (יבמות ק"ט. קכ"ב). פולמוסא דסלכא אתי לנהרדעא ואמריו רבנן ולא התפללו (ברכות ל'), ההוא פולמוסא דסליק לנהרדעא ופתחו חביות טובא (ע"ז ע'). המלחמות האלה היו נגד טריינוס נציב רומא באסיא, ונהרדעא עמדה בראש הקושרים. ע"י המדידות האלה שפרקו מעליהם עול הרומיים נתרבה ישוב היהודים שמה.

ונהרדעא נע"ה מרכו היהדות בבבל. בימים ההם ירדו לנהרדעא יוני חכמי ישראל ר' דוסתאי ב"ר ינאי ור' יוסי בן כיפר ובנראה היו שליחי ציון שבאו לגבות כסף הנדרבות בעבור א"י (גיטין י"ד). ר' דוסתאי אמר על בני נהרדעא שהן אמה (אנשי מדות נבוהים בקומה) וכובעין אמה (מלבושיהן משונים) ומדברים מחציהן (קולם עב ונראה כיצא מטבורן) ושמותיהן מבוהלים ארדא וארטא ופילי בריש (בראש שמותם יבואו המלים ארדא ארטא פילי). אומרים כפותרו כופתין אומרים הרג הורגים וקרובים למלכות הן ויש להם סוסים ופרדים שרצים אחריהם (גיטין י"ד). והם היו פקידיו ריש נלותא (רש"י). בנהרדעא היה מברא (חולין נ'): ופרש"י ספינה רחבה שעוברים בה את הנהר (שם צ"ד). והיו מביאים תבואה בספינות על נהר מלכא לנהרדעא. פעם אחת היתה בצורת ומפני הסער בים לא הגיעו הספינות לנמל, ובני העיר הוכרחו למכור אדמונותיהם מפני הרעב (כתובות צ"ז). בנהרדעא היו שכיחי מיעי (ערכיים) והיו ננכים ולכן כשמסרו בני העיר הבהמות לרועה היו מוסרים מיד ליד וכן כשהיו הרועים מחזירים הבהמות לבעלים (ב"ב ל"א). בזכות ר' אלישיב בעת שישב שם לא באו ננכים לנהרדעא (מו"ק כ"ה:). והיו שם ג' שוקים: שוק של דייסא, שוק גלדאי ושוק רבנן. בשוקא דדייסא היו מוכרין מיני מזונות ודייסא הוא מין מאכל של חטים או שעורים (נדרים מ"ט:). שוקא דגלדאי (דצענים) היו מוכרים מנעלים ועורות מעוברים. ושוקא דרבנן היו בשביל הישיבות (חולין מ"ח:).

[רבני נהרדעא ותקנותיהם] לוי איקלע לנהרדעא (שבת ק"ט). ודרש שם ויראו את אלהי ישראל (שהש"ר פ' אתי מלבנון). שמואל היה בנהרדעא ורב בסורא, ותרוניהו על פרת (נהר מלכא). נהרדעא לעיל מן סורא טפי מעשרים פסאות. שמואל ונהרדעי עילאי בעי מיא, ורב וסוראי תתאי לא בעי מיא (דבין שהם תחתיים נקיים המים אליהם) ולכן אמר רבנ"י וסימנך עילאי בעי מיא תתאי לא בעי מיא (תענית י'). ושמואל אמר נחירין לי שבילי דרקיע כשבילי דנהרדעא (ברכות נ"ח:). גם אבוה דשמואל היה שם (ב"ב ל"ז). שמואל וקרנא הוו יתבי אגודה (שפת) דנהר מלכא וראו המים שמגביהים עצמם והיו עכורים, ויאמר שמואל לקרנא גברא דבא אתי ממערבא וחש במעיו (שבת ק"ח:). על נהר מלכא היו הולכין ספינות ורב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע היו להם שושמשין להעביר עליו וסכרוהו מלחים ונסתם הנהר ולא יכלו לעבור וכו' (גיטין ע"ג). ר' נחמן היה לראש ישיבה בנהרדעא (קדושין ע'). רש"י ואפשר שהוא רב נחמן בר גודיא דאיקלע לנהרדעא (שבת צ"ה:). דבא היה הולך אחרי ר' נחמן (חולין מ"ח:). רב מתנה אתי לנהרדעא (ב"ב קנ"ג). רב אויא איקלע שם (ערובין ק"ב). רב זביר (ב"ק כ"ז:). ר' שימי (שבועות י"ב:). כי אתי ר'

ביבליוגרפיה: הירשענזאהן, שבע חכמות קס"ה; מרדכי דוב וידילוביץ, נהרדעא, ווילנא תרס"ז; נייבויער גיאוגרפיה של התלמוד 280, 350.

א.

נוגע בדבר: מי שיש לו משפט־קדום (prejudice) לדבר שצדיקין לבקרתו, דעתו, דינו, או ערותו. המשפט הקדום או הנגיעה בדבר יוכל להיות מפני טעמים שונים: או משום קודמה של משפחה, משום אהבה או שנאה, משום טובת הנאה או הפסד. כל אחד מהטעמים האלה או טעם אחר אשר ימניעהו להוציא משפט אמת ולהגיד עדות נאמנה וישרה באותו דבר נקרא „נוגע בדבר“. ולא רק אם הוא בעצמו הוא נוגע בדבר, אלא אפילו אם משפחתו חברתו או קהלתו נוגעים בדבר נחשב כאלו הוא בעצמו הוא הנוגע, כי סוף סוף יגיע הדבר עד נפשו. כי נחשב כאבר מן גוף הדבר. ולכן אמרו בבבליה: בני עיר שננב ס"ת שלהן אין דנין בדייני אותה העיר ואין מביאין ראיה מאנשי אותה העיר (ב"ב מ"ג). כי הדין והערך נוגעים בדבר שצדיקין לס"ת לקרות ולשמע בימי הקריאה, וחיישינן שיתאמצו להוציא הס"ת מיד המחזיק שלא כדיו. וכן האומר תנו מנה לבני עירי אין דנין בדייני אותה העיר ואין מביאין ראיה מעניי אותה העיר.

לוי איקלע לנהרדעא (שבת ק"ט). ודרש שם ויראו את אלהי ישראל (שהש"ר פ' אתי מלבנון). שמואל היה בנהרדעא ורב בסורא, ותרוניהו על פרת (נהר מלכא). נהרדעא לעיל מן סורא טפי מעשרים פסאות. שמואל ונהרדעי עילאי בעי מיא, ורב וסוראי תתאי לא בעי מיא (דבין שהם תחתיים נקיים המים אליהם) ולכן אמר רבנ"י וסימנך עילאי בעי מיא תתאי לא בעי מיא (תענית י'). ושמואל אמר נחירין לי שבילי דרקיע כשבילי דנהרדעא (ברכות נ"ח:). גם אבוה דשמואל היה שם (ב"ב ל"ז). שמואל וקרנא הוו יתבי אגודה (שפת) דנהר מלכא וראו המים שמגביהים עצמם והיו עכורים, ויאמר שמואל לקרנא גברא דבא אתי ממערבא וחש במעיו (שבת ק"ח:). על נהר מלכא היו הולכין ספינות ורב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע היו להם שושמשין להעביר עליו וסכרוהו מלחים ונסתם הנהר ולא יכלו לעבור וכו' (גיטין ע"ג). ר' נחמן היה לראש ישיבה בנהרדעא (קדושין ע'). רש"י ואפשר שהוא רב נחמן בר גודיא דאיקלע לנהרדעא (שבת צ"ה:). דבא היה הולך אחרי ר' נחמן (חולין מ"ח:). רב מתנה אתי לנהרדעא (ב"ב קנ"ג). רב אויא איקלע שם (ערובין ק"ב). רב זביר (ב"ק כ"ז:). ר' שימי (שבועות י"ב:). כי אתי ר'

(ח"מ סי' ל"ז). במשפטי העמים מקילים הרבה יותר בדיני נזע בדבר (interested party) מאשר במשפטי ישראל לפי התלמוד והפוסקים. ע"ע עדות.

א.

נוטריון (יונית *νοταρίων*, ברומית *notaricum*): כתיבה קצרה ומצומצמת (*stenography*) ע"י ראשי תיבות או מלים מורכבות. סופרי הדיינים ברומא השתמשו בכתיבת נוטריון ולכן מכונים בשם *notarius* (ע"י במוסף הערוך ערך זה). אך סופרי ישראל בכה"ק השתמשו בנוטריון מוזמן קדום הרבה. והיא אחת מליבי מרות של דרוש מר"א ב"ר יוסי הגלילי (ע"י ס' כריתות הקדמה; משיב דבר לרייפמאן; וע"ע מרות התורה). הנוטריון שנמצא בכה"ק הם על שני פנים: (א') בהמלה הנגזרת יתראו כל המושגים הנמצאים בהמלים המסתעפים ממנה, (ב') הברת מושג אחד או שנים נמצאו במלה הנגזרת ויתר המושגים מובנים ע"פ המשך הענין. לדוגמא הפסוק ויקרא האדם שם אישתו חוה כי היא היתה אם כל חי (בראשית ג'). בהשם "חוה" נראה רק מושג מלת חי, וע"י מורים החיות והיו"י הבא תחת יו"ד כמנהגם להתחלק זה בזה, כמו הנה יד ה' הויה (שמות ט'). ומצינו כי מה הוה לאדם (קהלת ב' כ"ב). או כנאמר והב תחת יתב (ע"י רש"י ע"פ את והב בסופה במדבר כ"א י"ד). ומהשם "אם" והפעל "היתה" אין שום זכר בהמלה הנגזרת רק מושגים מובנים מעליהם. וכן השם "קין" ע"ש: קנתי איש את ה' או ישם "שת", כי שת לי ה' ורע אחר (בראשית ד' ו'—כ"ה) יתשמות קין ושת נבנו מכמה מלים או מושגים. בשם "אברהם" אשר הוראתו אב המון גוים נמצאים רק שני מושגים מהשמות אב, המון, והמושגים מהשם גוים ומהפעל נתתך מובנים מעצמם. אולם בשם "ראובן" הרי"ש והאל"ף הם היסוד מהפעל ראה. והיו"י הוא תחת שם הו"וה, והב"ת הוא השמוש של המלה בענין, והנו"ן הוא מן השם ענין. וכן בהשם "יהודה" היו"ד והה"א והו"ו יורו על שם הו"וה ואותיות "דה" הן מהפעל אודה. ופה יתראו שני המושגים משתי המלים אשר מהן הורבב השם יהודה. הרכבת שתי מלים למלה אחת בכה"ק נמצא לרוב בשמות פרטים, כמו גלעד המורכב מן גל ועד, פניאל מן פנים ואל וכדומה. ובזמן מאוחר מצינו השם ירובעל מן יריב [בן] בעל. ושם יעבץ כי ילדתי בעוצב (דהיי"א ד' ט') בהקדם הבי"ת להצדי"י. ויש שמות אשר ענין הרכבתם אינו מפורש בכה"ק אך החוקרים חוו דעותם אדות הרכבתם כמו, "ברע" שמורכב מן ברע או ברשע=בן רשע, אביעזר=אבי עזר, אחינר=אחי נרב וכדומה הרבה.

[נוטריון בכה"ק ע"פ חז"ל] חז"ל בחקדם על דבר באור וכונת המלים בכה"ק, אם להבין את פשוטם או למצוא בהן מקור לאנדה והלכה. גזרו אומר על מלים ידועות כי מורכבות הן משמות ופעלים אשר מושגיהם

ואע"פ שיש לעניים קיצבה (סך מסוים בכל יום) נוחא להו דרווח (שם). שיהיה באוצר העיר יותר מעות להחזקת העניים. ודייני העיר ופרנסי הקהלה יש להם הנאה כי אפשר להם לפרנס העניים ברווח. אבל מי שמסלק נפשו מאותה הנאה יוכל לרדן ולהעיד. ובס"ת אי אפשר לומר כי מסלק מההנאה, כי שאני ס"ת דלשמיעה קאי, והוא יוצא בשמיעתו, ואם יש ס"ת אחר יוכל הדיין לרדן והעד להעיד, וזולת פרנסי הקהל שהם נוגעים בדבר, וכן הדין בבית הכנסת. לענין מס של הקהלה, אין דנין בדייני אותה העיר, מפני שיש להם או לקרוביהם חלק בו. יש מחלקין במס בין הבאים לרדן על יחידים שיפרעו מבאן ואילך שלא מהני סליק לפי שפרעתם נוהג לעולם, ובין הבאים לרדן על מס מוצא השנה אם נסתלק מאותה הנאה כגון שכבר פרע המס המוטל עליו משנה ההיא שאז יוכל לרדן ולהעיד כי אינו נוגע בדבר. אבל אם עשו תקנה או שיש מנהג בעיר שדייני העיר ידונו אף על ענין המסים דינם דין ויש"ע ח"מ סי' ז'). וכבר נתפשט המנהג שאין צריכין בכל דבר ודבר להביא עדים מחוץ לעיר, ולכל דבר תקנה שהיא כוללת לכל בני העיר נאמנים כל אנשי העיר בה. אבל לתקנה שכוללת רק קהלה אחת בעיר צריכין דיינים ועדים מקהלה אחרת מאותה העיר או מעיר אחרת (ע"י משה מלך חלק ז'). לא מיקרי נוגע בדבר משום שדעתו קרובה לבני קהלתו לבר כל זמן שאין לו בדבר הנאת ממון (שו"ת הר"י מטראני ח"א סי' מ'). דין שגלה רעתו מקודם אסור לרדן עוד באותו דבר (באר שבע דף פ"ח). שני דיינים ששונאים זה את זה אסורים לרדן ביחד (ח"מ סי' ז'). חבם שנשאל על דין אחר וכתב פסק עליו, אם הן אינו חוזר ודן, אך בשקלא וטריא נמנה עליהם (שו"ת בני משה סי' ב'). וע"י ירוש' פאה פ"ח דף כ"א). אם ימצא (הדיין) שיש לזה העד צד הנאה בעדות זו אפילו בדרך רחוקה ונפלאה הרי זה לא יעיד בה, וכדרך שלא יעיד בדבר זה שמה נוגע בעדותו הוא כך לא ידון באותו דבר (רמב"ם עדות פט"ז ד'). הבא להעיד בדבר שיש לבעלי דינין עליו תרעומות פסול (רש"ם ח"ד סי' מ"ה). ונראה כי הפוסקים הקילו מעט בגניעת הדין והעדות במשך הזמן בהרבה ענינים. ואמרו כל שאינו נוגע עכשיו בעדות אע"פ שאפשר שיהנה בו להבא כשר (ב"י ח"מ סי' ל"ז). שליח שנוטל שכר להשתדל לגבות עדות על עגונה אחת לא מיקרי נוטל שכר להעיד (ע"י שו"ת פרח מטה אהרן ח"א סי' ד'). שלשה ששלמו ביחד מה שחייבו בין בשטר בין בעל פה, אם כל אחד ואחד חייב כך זהובים בפני עצמו אין נוגעין בעדותן ולא חיישין לגומלין (שו"ת מהר"ם מלובלין סי' נ"ו). אפטרופס אינו נוגע בדבר ומעיד על נכסי היתומים. בדבר הנעשה בפומבי אין לחוש כ"כ לנגיעת העדות (תשובת מהר"ך ח"ב סי' ק"ח). וכל זה תלוי ברעת הדיין וביתתו לידע מי שיש לו הנאה ונוגע בעדותו

שונים. והו' מדת הנומריקון שחשב ר"א בנו של ר"ה בבביתא דל"ב מדות וז"ל: מנין שדורשין נומריקון באגדה? ת"ל אברהם=אב המון גוים, כרמל=רך מל, דבר שהוא רך ונמלל ביד. והיא קללני קללה נמרצת (ר"ה): ניואף, מיואבי, רוצ"ח, תועבה. כי י"רם הדרך לנגדי: יראה ר'אתה נ'מתה. וא"ר יוחנן מנין ללשון נומריקון מן התורה? שנאמר כי אב המון גוים נתתיך. א"ב אב נתתיך לאומות. בחור נתתיך לאומות, המון חביב נתתיך וכו' (חלוף ה' בח'). מלך נתתיך וכו' (שבת ק"ה). מלת אנכי בעשרת הדברות היא בלשון נומריקון א"נא נ'פשי ב'תבית י'הבית, או א'מירה נעיסה ב'תיבה י'היבה (שם). פחו כמים (בראשית מ"ט ד) פ'חות ח'מאת ז'נית (מדרש אנדה בראשית סי' פ"ב). מכות מצרים היו כתובות על מטה משה בר"ת: דצ"ך עד"ש באח"ב (תנחומא וארא סי' ח'). ודרשו ויחלש את עמלק (שמות י"ז י"ג) ויחל וישבר, כי נעשה חולה ונשבר כחו (מכילתא בשלח פ' עמלק). גם תנאי כפול מוכח מלשון נומריקון, מכלל חן לאו, כמו האזהרה כבד את אביך ואת אמך (שמות כ' י"ב) דרשו ע"פ נומריקון אם תכבד יאריכון ואם לאו יקצורון (מכילתא יתרו פ' בחריש סי' ה'). לפי דעת המדרש נומריקון כולל גם ענינים המובנים רק ברמז ולא נאמרו בפירוש ודרשו ע"פ ירא אתה בני ומלך, א"ר אחא כגס הקב"ה על שלמה וכו' שמא היית אומר בלשון נומריקון ועם ישנים על תתעבר (שונים) כמו ישנים על רבוי אלהות, מיד חזר ופירש הדבר: יש אחד ואין שני גם בן ואח אין לו וכו' אלא שמע ישראל ונו' (דברים רבה פ' ואתהקנן). וגם זהו היו מלשון נומריקון של "ישנים". לדעת ר' יהודה שלחו א"ר נומריקון (notarii) שלהן וקילפו את הסיד מ"ב אבנים שהקים יהושע בתוך הירדן ועליהן כתובים כל דברי התורה, והשיאוהו (והעתיקו הכתב). ומשמע שעשו זאת בנומריקון כי הנומריקון כותבים בלשון קצר (סוטה ל"ה). ומלך אישור אשר שלח שני הכהנים ללמד התורה להשמרונים העתיקו ג"כ את התורה בלשון נומריקון, ולכן נמצאו כמה שונים בתורת השמרונים (פרקי דר"א פ' ל"ח). אינקלוס הנר השתמש בדרש נומריקון, ומתרגם משם רועה אבן ישראל (ויחי) די במימרא זן אבהן ובנין זרעא ד'ישראל, ופירש"י אבן הוא לשון נומריקון אב וכן, יעקב ובניו (ע' מאמר "אגרת בקרת" לרצ"ה חיות י"ח). בתלמוד השתמשו בנומריקון לפירוש כתבי הקדש בשלשה אופנים: א') לבאר את כונת המלה ע"פ פשוטה לפי הנחת הלשון בביאור הפסוק, ב') להוציא מזה איזה מוסר ודעה, והדרש הוא רק אסמכתא. ג') לרין מההרכבה הזאת הלכה ידועה. ממין הראשון נחשבו המאמרים האלה: א"ר יוחנן למה נקרא שמו ירדן שיורד עד רן (ברכות ס"ג); מאי לבוש=לא בוש (שבת ע"ז); אשפר (ש"ב ז' י"ט) אחד מששה כפר (בספחים ל"ו); מחוספס (שמות ט"ז י"ד) דבר

הנימוח בפסת היד (יומא ע"ה); מאי מלתחה (מ"ב כ"ב) א"ר אבא בר יעקב א"ר רבד הנמלל ונמתח (נמין ג"מ); חדסל שהוא חד בקולו (ב"ר פט"ז); אמרתי אפאיהם, אמרתי אף אי הם (ספרי פ' האזינו) ופירש"י אמרתי באפי אתנם כאלו אינם שיאמרו רואיהם איה הם; מאי שמים א"ר יוסי בר חנינא שם-מים, במתניתא תנא אש ומים (חגיגה י"א); וזין שדי עמדי (תהלים נ' י"א) א"ר ברבי סימון למה נקרא שמו זין שיש בו כמה מיני טעמים מזה ומזה (ויק"ר פ' אחרי); כי הרם הוא יחניף את הארץ, ר' יאשיה היה אומר בו לשון נומריקון כי הרם הוא יחן אף על הארץ (מדרש פ' מסעי); כי קצר המצע מהשתרע (ישעיה כ"ח) מהו מהשתרע? מהשתרע עליה שני רעים (פתיחתא ראיכה רבתי); שנער, עיר ששירה נערים מבעמים בתורה, ד"א שנער שהעמידה שונא וער להקב"ה ואיזה זה נבוכדנצר (שם). ועוד דבים כמוהם. ממין השני נחשבו המאמרים: שבתה המרהבה (ישעיה י"ד) א"ר יהודה אמר רב שבתה אומה זו שאמרה מדוד והבא, ואיכא דאמרי שאמרה מאד מאד הבא בלא מדה (שבת קמ"ט); לך התרפס ורהב רעך (משלי ו' ג') אם ממון יש לו בידך התר לו פסת ירך (ב"ב קע"ג); אברך, אב בחכמה ורך בשנים, פומיפר שהיה מפסם פדים לעז (ב"ר פ' סקין); ותכסוהו בשמיכה (שופטים ד') אמר ד"ל חזרנו על כל המקרא ולא מצאנו כלי ששמו יסמיכה, ופרשוהו בלשון נומריקון, מהו שמיכה, שמיכה, שמי מעיר עליה שלא ננע בה אותו רשע (ויק"ר פכ"ז); ויגש נחזי להרפה (מ"ב ד') אמר ריב"ז שהרפה בחור יפיה (שם פכ"ד); למה נקרא שמו אמרפל? על שאמר לאברהם פול לתוך כבשן האש (תנחומא פ' לך); שנאב, שהיה שונא לאב שבשמים, שמאבר שאמר אעלה באבר על במתי עב (שם); רפידים, אין רפידים אלא שרפו יריהם מן התורה ולפיכך בא עליהם עמלק (שם פ' בשלח); למה נקרא שמו בצלאל שעשה צל לאל שנאמר בצל שדי יתלונן (שם פ' ויקהל); זאת תורת המצורע אל תקרי המצורע אלא המוציא שם רע (שם פ' מצורע); דברי חכמים כדרבנות (קהלת י"ב) כדור של בנות, מה הכדור של בנות מזקין לו לכאן ולכאן כך הדברות היו נזקקין בסני (שם בהעלותך סי' י"ג); נחית כצאן עמך, מאי נחית לשון נומריקון ד"א אומר נ'סים עשית להם, ח"יים נתת להם, י"ם סוף קרעת להם, תורה נתת להם ביד משה ואהרן וכו' (שם מסעי סי' ב'), וכמעט אין סוף לדרשות כאלה ע"פ נומריקון.

[נומריקון בהלכה] במדת נומריקון למדו לא רק אנדות אך גם דברי הלכה, כמו ולקחתם לכם ב' מינים, בלקיחה תמה שלא תהא נחל ועומר בו (תנחומא פ' אמור) גם למדו לקיחה תמה שלא יהא הלולב חסד (סוכה כ"ה). וכעין זה דרשו וכתבתם שתהא כתיבה תמה, וקשרתם קשירה תמה לענין רצועה שנפסקה,

נוי: ע' יופי

נויארק: עיר סחרת הראשית בארצות הברית באמריקא, על נהר הורסון ועל חוף ים האטלנטיק. ועם הפרורים שנסתפחו אליה נקראת נויארק-גרנטי (Greater New York). העיר הזאת היא היותר גדולה בתבל באוכלוסין ובחרשת המעשה. שטח העיר 287 מיל מרובעים במרת אנגלית (ושניה לה לונדון שיש בה 117 מיל מרובעים). מספר תושבי נויארק בשנת 1910 עלה 4,766,883 (בלונדון היו 4,522,961 תושבים בשנת 1911). וביניהם מספר היהודים כעת (1912) עד 120,000 ששים רבוא כיוצא מצרים. וזולת ירושלם בימי הרגל בזמן הבית לא נמצאה עיר בתבל שהיו בה מספר רב כזה מבני ישראל. מספר התושבים בנויארק יתרבה משנה לשנה עד כי במשך עשר שנים האחרונות נתרבה בכדי 38.7 אחוז למאה (תחת אשר בלונדון עוד נתמעט המספר במעט במשך עשר שנים האחרונות). ויש לקוות כי עד שנת 1925 יעלה מספר היהודים בנויארק יותר משני מיליון נפש.

[קורות תושבי היהודים הראשונים] החוף והנהר אשר אצלו נבנתה נויארק נתגלו ע"י ויראצאנו בשנת 1524. הנרי הורסון הגיע שמה בשנת 1609. ומאז החלו סוחרי הולאנד לבוא לחוף ההוא לקנות עורות-שער מן ההודים ילידי הארץ בחליפין על דברים קלי ערך. בשנת 1623 נוסד המחוז ההוא ביים נרינדללנד (הולאנד החדשה) ע"י חברת סוחרים מהולאנד שעשו מסחרים עם תושבי איי הודו המערביים (Dutch West Indies Company). ראש המחוז פטר מינואט קנה בשנת 1626 את חלק התיכוני של נויארק הנקרא „אי מאנהאטן“ (Manhattan Island) מן ההודים במחיר ששים זהובים (בערך 24 דולאר) ויסב שמו נראמשטרדם (אמשטרדם החדשה). בשנת 1643 נבחר פטר סטיוויי-סאנט (Stuyvesant) לשיר המחוז, והוא הכביר המס על התושבים, ויתאוננו לפני שר המדינה בהולאנד והוא נתן להם רשיון בשנת 1653 ליסד ממשלת העיר לעצמם ולבחור להם שבעה פקידים וראש על נביהם. בעת ההיא היתה ממשלת הולאנד למנן על היהודים שנפלטו מחמת רודפיהם ומציקיהם, ובכל מקום שיר הולאנד רוממה באו היהודים לישוב תחת צל הסותה. המרכז היה עיר אמשטרדם, ומשם נפוצו לכל המקומות שכבשו ההולאנדים, וישבו באיי הודו ובארץ בראזיל (ע"ע) שבאו ברשות הולאנד. ומשם באו לניוארק (לפנים נראמשטרדם) עם סוהרי הולאנד. ומיד כאשר כביטה פורטוגאל את בראזיל מהולאנד גורשו היהודים משם ובאו לאיי הודו, ואחרים גם לניוארק על הספינה סט' קאטארינא קורם ר"ה ת"ר (1654). בין הבאים מאמשטרדם היו גם אשכנזים, אך היהודים שבאו אז לניוארק היו ספרדים ופורטוגזים. אחרים שבאו מבראזיל בהספינה הנ"ל לא מצאו די כסף לשלם בעד

ירכה, יד כהה להניח על זרוע שמאלית (מנחות ל"ד); מלת שעמנו דרשו דבר שהוא שוע סווי ונח ואין איסור כלאים בדרך אחר (כלאים פ"ט ח'); מלת כרמל דרשו כרמל ר"ל כר ומלא, להודות שמנחת העומר באה כשהיא לחה בעוד שהזרע נפוח והכר של קש מלא הימנו (שבת ק"ה. מנחות ס"ו); ובפ"ז דתמורה למדו שכלאי הכרם בשרפה מרכיב פן תקדש המלאה הכרם, ודרשו תוקדש=תוקד איש. וחז"ל מצאו לניסוך המים מן התורה במדת נומריקון, נאמר בשני ונסכיחם, בששי ונסכיה, בשביעי כמשפסם, מ' י"ד מ' יתירות הרי כאן „מים“ (סוכה נ"ה). ועוד ועוד.

[נומריקון בקבלה] בעלי הקבלה השתמשו הרבה בצרופין ונומריקון, אך לפעמים יחליפו לשון נומריקון בלשון גימטריא (ע"ע). והוא נכלל במדת „הרמז“ בפרסם החכמה. וכן לענין מנהגים ועניני תפלה. כמו אמר ר"ת אל מלך נאמן, וראה שצריכין לישוב בברכת המזון שנאמר וברכת ושבעת נומריקון שבעת (תוס' ברכות נ"א); נוהגין להשכים מראש חדש אלול ולומר חתנונים ולשאלו חמשים וסמך לדבר איני לדודי ודודי לי ר"ת אלול (אבודרהם בתפלות ר"ה); רבנו בחיי בפי' בשלח אומר: בענין נוסח הברכות שתקנו ברוך אתה לנכח ואשר קדשנו לנסתר, כענין שכתוב ברוך כבוד ה' מסקומו, כלומר ממקום שהוא לפי שאין ידוע מקומו, וזהו שאמר הכתוב וחסידך יברכוכה. יברכוכה הוא נומריקון של יברכוכה, כלומר הענין הזה הוא נגלה ונסתר וכו'. בספר מטה משה (ח"ב סי' ש"א) מביא לשון הבריתא על סדר ברכות המזון, ברכה ראשונה ברכה הון, שניה ברכת הארץ, שלישית בונה ירושלם, רביעית הטוב והמטיב, ומביא רמז לסדר הברכות ממה שכתוב בשלחן וצפית אותו זהב טהור, מלת זהב נומריקון זין הארץ ביונה ירושלם, שם ח"א סי' ו' מביא בשם הגאונים שיש לו לאדם להתפלל בביהכ"נ אפילו בשעה שאין הצבור מתפלל, וראה מדניאל שהתפלל ביחידות במקום רנה ותפלה שנאמר ועוד אני מדבר בתפלה והאיש גבריאל אשר ראיתי בחזון בתחלה סופי תיבות: דירה של רנה. שם ח"ה סי' תת"י מביא בשם ר' סעדיה גאון שאלו דברים שאסור לדבר בהם: הל"ל ספר תורה ברכת כהנים תפילין וידוי שופר מגילה עומר, וסימן לזה בר"ת הסכת ושמע. שם ח"ה סי' תתקנ"ה אדות המנהג שמשכיסים לתפלה בחמשה בקרים והם ר"ה, י"ב, הושענא רבא, פורים, תשעה באב, וס' לדבר וישכם אברהם בבקר. א' דאברהם רמז למ' בחדש אב, ב' בריאת העולם היינו ר"ה, ר' רבא זו צומא רבא, ה' הושענא רבא, מ' מגילה היינו פורים, ושם (סי' תתפ"ז) מביא בשם הגהות מרדכי סימן להוספת השמש לנרות חנוכה „נחשת“ נומריקון נר חנוכה שמש תדליק, ע"ע גימטריא; סימנים; צרופין; ראשי תיבות. ל—א.

למכור בשר בהמות ולא חזירים, ועל הרשיון הזה נשבעו בשבועה ע"פ דת ישראל.

[בתקופת האנגלים 1664—1776] האנגלים כבשו את מחוז ניוארק בשנת 1664, ובספר הברית שנחתם ביטנת 1667 הותנו שהיהודים היושבים שם יחזיקו בזכויותיהם. ניקאלס שר המחוז החדש נהג צו לתת במחוק לכל היהודים כצל הממשלה ושלא למנוע מהם חופש האמונה. ואף כי איזה משרי המחוז פירשו לתת הזכויות רק לבעלי אמונת הנוצרים בכ"ז לא נרדפו היהודים בעבור אמונתם. אבל נהגו עוד ההגבלות בנוגע למסחרים קטנים וגם לא חורשו לבנית להם ביהכ"נ. שר המחוז דונגאן (Dongan) אשר אומרים עליו שהיה סטולקי הרשה ליהודים להתפלל בצבור ביטנת 1686. ובמפה של ניוארק משנת 1695 נראה בית הכנסת של היהודים בצד הדרומי של רחוב ביווער (Beaver) ור' שאול ברין היה רב הקהלה. בשנת 1700 היו עשרים משפחות בקהלה הזאת. ביום 13 ספט' 1710 בקש אברהם די לוצינא את הונטר שר המחוז לתת לו חופשה מעבודת הצבא בהיותו רב הקהלה. ומוזכר כי גם להרב שהיה לפניו נתנה חופשה כזאת. רשימות הפנקס של ערת "שארית ישראל" מנהג ספרד. הקהלה היותר עתיקה בארצות הכרית, מתחילות משנת 1729, אך עוד נזכרו בו התקנות משנת 1706. בני הקהלה הזאת חנכו בית הכנסת ברחוב מיל ביטנת 1730, אשר נבנה מחדש בשנת 1818. בראשית המאה הי"ט היו זכויות היהודים כמעט שוות לזכויות יתר התושבים, אולם בשנת 1737 בעת הבחירה של שלוחי העם לבית המועצה הכללית, הובאה השאלה לפנייהם אם יש זכות ליהודי בבחירות האלה. אחרי שאין להם זכות כזאת באנגליא לבחור שלוחים להפרלמנט. וכיון שניתן רשות להתוכנן בישראל היהודים דנו גם בענין העדות והסכימו שלא להאמין בעדותם. אמנם לפסול עדות היהודים היה נגד המנהג בקולוניות האלה מעולם. ורק מפני שרצו לפוסלם בתור בוחרים הוכרחו שלא להאמין בעדותם בנוגע להבחירה הזאת כי זו בוז תליא. שר המחוז סווארד (Seward) יאמר כי המאורע הזה הוא "כתם" על החרות והסבלנות בימים ההם. בשנת 1761 נמצאו גם איזה יהודים בוחרים בשלוחי העם, וגם סוחרים שמכרו ליחידים, וכנראה הקילו הרבה בהגבלות היהודים, אבל חופש גמור ושויו זכויות בשלימות קבלו אחר המרידה בשנת 1776 ואחר קבלת החוקים החדשים במחוז ניוארק בשנת 1777.

[מסחר היהודים בניוארק קודם המרידה] בזמן הראשון שהתיישבו היהודים בניוארק התעסקו במסחר עם איי הודו המערבית ובפרט עם קוראסאוו, סט' תומאס ורזשאמאיקא, ובמקומות על נהר הורסמן ונהר דילאויר, עם רהור איילאנדר. וגם עם אפריקא הצפונית, אנגליא, מאדירא ופורטוגאל. הסחורות היו שונות,

נסיעתם ושנים מאחיהם שנעשו ערבים זה בזה הושמו במאסר עד אשר באו יהודים מאמשטרדם שהביאו אהם כסף ושלמו בעדם ויצאו חפשי. אח"כ באו עוד יהודים מאמשטרדם ושר המחוז סטייוויסאנט לא רצה להניחם לישב בניוארק, אך מנהלי חברת המסחר של הולאנד התערבו בדבר ויבטלו את מחשבת שר המחוז. במכתבם מן כ"ו אפריל 1655 יאמרו אליו כי "איסור הישיבת של היהודים אם יצא לפועל יהיה בלי יטב כל וכלי יישר, בפרט אחרי אשר נכבשה בראזיל בידו פורטוגאל אשר גרמה הזקות ליהודים שיישבו שם והוכרחו למצוא מפלט להם במקום אחר, ועוד כי היהודים הם בעלי מניות של חברת הסוחרים בהולאנד העושים מסחרים במחוז נרנדרלאנדר. ליהודים יהיה הרשות לבוא לנרנדרלאנדר, לחיות שם ולהשאר במקומם, בהנאי שיתפרנסו העניים שבהם בעצמם ולא יהיו מוטלים על הצבור." סטייוויסאנט הוכרח לקיים דברי האגרת הזאת שלא ברצונו, אך בקש ומצא לשים מכשולים רבים לפני היהודים, ולא נתן הרשות ליהודי סאלוואטור די אנדראדי לקנות לו בית אחתה. ואת היהודי אברהם די לוצינא מנע מלסחור חוץ להמחוז על נהר דילאויר, וישם מס הצבא על היהודים אף כי היו נכונים לצאת בצבא ולהיות בין שומרי העיר כיהר התושבים. עוד הפעם התאוננו היהודים על המושל הערץ וחברת הסוחרים הוסיפו לכתוב אליו ולבאר לפניו את פרשת זכויות היהודים: שלא יגרעו מזכויותיהם החברתיות והמדיניות שיש להם באמיטרדם, ושיהיה להם רשות לקנות קרקעות וכתים ולעשות מסחרים בכל רוחב הארץ. אבל גם תחת הגבלות האלה כמו באמשטרדם: שלא יהיו נפקדים לאיזה משרה בממשלה, ושלא יהיה להם חניות למכור ליחידים. ויתפללו רק בבתיים ביהדות. וכדי שלא יפרעו ממעשיהם צריכים לבנות את בתיים סמוכים זה לזה במקום אחר, אשר יבחרו להם. האיסור שלא יאחזו במסחרים קטנים בתוך העיר הכריח את היהודים לעשות מסחרים מחוץ לעיר במדינות הקרובות. ובערך הזה היו היהודים הראשונים לפתוח שערי המסחר בין הקולוניות הראשונות בארץ הזאת, והמוציאים ומביאים סחורות מעבר לים. ואם כי לא הורשה להם להתפלל בצבור בביהכ"נ קבוע לא מנעו מלהתפלל בבית מיוחד במנזר, וביום י"ד יולי 1656 קבלו הרשיון לרכוש מקום לבית הקברות ברחוב הנודע עתה ביטם נרבווערי (New Bowery) אצל רחוב אליווער. ואח"כ הרחיבו את המקום בקנין קרקע מן הצד. בית עלמן זה עורנו קיים שם ועליו מצבות עתיקות, וביניהן מצבת בנימין בואינו די מיסקיטא משנת 1683. זכות אזרח ניתן לאשר ליואי ביום 26 אפריל 1657. יעקב בר-שמעון (Barsimon) נתבע לדין ביום השבת ולא בא מפני קדושת היום והשופט לא ענשו בשביל זה (3 יוני 1658). הרשיון ניתן לאשר ליוואי ומשה לוצינא בחדש אקט' 1660 להיות קצבים

בשנה ההיא 268 ל"ש. סמוך לביהכ"נ היה בית ספר ותלמוד תורה ולמדו שם גם כתב לישון המדינה. פרנס הקהלה היה נבאי הצדקה לעניים. אך בשנת 1756 עשו תקנה כי יש רשות ביד הפרנס להוציא לצורך צדקה עד סך עשרים ל"ש, ולסכום גדול מזה צריך הסכמת טובי הקהלה. בשנת 1758 עשו תקנה לגרש מקהלתם החברים האוכלים טרפות או אם מחללים את יום השבת. ר' גרשום מינרס סיישם היה רב הקהלה משנת 1766 עד יום מותו בשנת 1816

[בזמן המרידה] היהודים בנויארק לחמי חלק במרידה נגד ממשלת אנגליה שהעמיסה על יושבי הקולוניות מס כבד מנשוא, ובפרט על הסחורות המובאות מחו"ל. בשנת 1769 עשו הקולוניות אגודה אחת בהסכם כולם שלא להביא סחורה מעבר לים (non-importation) ובין החותמים על ההסכמה היו היהודים שמואל ליווא, היימאן ליווא, יעקב מאזעס, יעקב מאירס, ויונה פילפס. בנימין סיישם היה פקיד הצבא בשנת 1775, ויצחק פראנקס נעשה לפקיד ראשי (Colonel). בהקהלה נמצאו גם חברים יהודי בצד הממשלה האנגלית ואלכסנדר צונץ היה הפרנס. כאשר שקטה הארץ והקולוניות יצאו ברשות עצמן, נתחדשה הקהלה, והיימאן ליווא נבחר לפרנס. בני הקהלה שלחו מכתב ברכה לשר המחוז קלינטון, הרב ג'מ סיישם עם י"ג כמרים באו לחנוכת נשיאות וואשינגטון בנויארק ביום 30 אפריל 1789. והפקיד דוד ס' פראנקוס היה בין העומדים בראש הצבא שבאו לקבל פניו. ביום התורה 26 נאו' 1789 דרש הרב סיישם מעניני דיומא בלשון אנגלית, ונדפס בעת ההיא. בני הקהלה שלחו מכתב ברכה לוואשינגטון בשנת 1810, והוא היטיב להם בכבוד. שני המכתבים הם עוד בכ"ו. בעת ההיא החלו היהודים בנויארק ליסד בתי חסד וחברות לצדקה. בשנת 1785 יסדו חברת גמילות חסדים לקבור מתים. בשנת 1801 הניה מאיר פאלאניעס תשע מאות דולאר לתלמוד תורה ונקבצו עוד נדבות ליסוד בית תלמוד תורה. בשנת 1802 נוסדה חברת חסד ואמת לבקור חולים והלוות המת, והחברה הונת עורנה קימת (1912). בשנת 1805 קנו הקהלה בית עלמן שני ברחוב ה"א.

[בשנות 1812—1850] במלחמת 1812 לקחו איות יהודים חלק בצבא. ולוו כסף לצרכי המלחמה. הארמון היניקס מנויארק לוח ארבעים אלף דולאר. הוא ואביו ואבי אביו היו מגוי נויארק ונתעשרו במסחר המתכות. מרדכי מ' נח (ע"ע) היה בין היהודים המצויינים בנויארק ונבחר לשעריף בשנת 1821, ולשופט בשנת 1841. מרדכי מאירס נבחר לשליה העם בבית המועצה המדינית בשנות 1829—1834. לורניצו דא פונטי היה פרופיסור ומורה לשון איטלקית בקולומביא קולג' בין שנות 1826—1837, והוא היה הראשון להביא משוררי האופירא האיטלקית לאמריקא. וחבר כמה מאמרים ושירים במקצוע הזה. יוהן האוארד פעין (Payne)

ובניהן תכשיטין ועלי טאבאק. בין סוחרי התבואות היו לואיז גומיץ ובני משפחתו ובין שותפיו היה אברהם די לוצינא. היהודי בשם, "רבא קומי" (Couty) מנויארק נתפסה ספינתו The Trial (הנסיון) אשר שלח לרזשאר מאיקא. כי השופט הכירו בתור, נר", אך הוא טען כי הוא אזרח נויארק ויציא את ספינתו לחפשי. בשנת 1720 הביא היהודי שמעון מגווינעא ספינה עם עבדים לנויארק. יוסף בואינו היה סוחר ביטורות בנויארק ומלוח כסף עוד בסוף המאה ה"ז, ושר המחוז הלורד בילומונט כתב למנהלי המסחר בשנת 1700 כי, "לולי סוחר הולאנדי אחד רשנים או שלשה יהודים יבאו לעזרתו והלוו לו כסף היה ערי אובר". בשנת 1705 בקשו הסוחרים משר המחוז לקצוב מחיר המטבעות הבאים מחו"ל ובין החותמים כתב הבקשה היו היהודים יוסף בואינו, אברהם די לוצינא ושמואל ליווא. סאמפסון שמשון היה חבר לוועד של שמונה שנשלחו לקבל משר המחוז קאלרען את כתביהויות של נויארק בשנת 1770. בנימין סיישם ואפרים הארט היו בין מוסדי הכערו (Stock Exchange) בשנת 1792. במלחמת הצרפתים עם ההודים היה יעקב פראנקס הממציא כל צרכי אוכל לאנשי הצבא האנגליים שהיו באמריקא. היימאן ליווא בנויארק עשה מסחרים גדולים בעורות-שער עם היהודים, בין עוזריו היה הנוצרי יאהן יעקב אסתאר העשיר היותר גדול בזמנו באמריקא. במאמר אחד שכתב הכומר יוהן שארפ (Sharpe) בשנת 1712. מוזכר את היהודים בנויארק ואומר כי באו מפולין אוונגריא ואשכנז ועוד. גם בקהלת שארית ישראל של הספרדים היו רבים מהאשכנזים ביניהם, ובשנת 1784 היו רוב הנבחרים אשכנזים.

[קהלת "שארית ישראל"] הקהלה הראשונה שארית ישראל שנוסדה בראשית ישיבת היהודים בנויארק חנכו את בית הכנסת שבנו ברחוב מיל בשנת 1730 (אחרי שקנו הקרקע בשנת 1728), ובחרו לפרנס את משה גומיץ בן לואיס גומיץ שהיה פרנס הקהלה לפניו. ור' משה לופיץ די פונסיקא היה חזן הקהלה. בשנות 1759—1766 היה החזן ר' יוסף ישורון פינטו, והוא חבר מזמור לתורה על נצחון האנגלים וכבוש קאנאדא בשנת 1760 שנרפס בהעתקה אנגלית בשנה ההיא. בשנת 1766 הו"ל יצחק פינטו (קרובו של הנ"ל) סדר תפלות לימים נוראים ע"פ מנהג ספרד בהעתקה אנגלית, שנרפס בנויארק. הסדר הזה הוא הראשון שיצא לאור בנויארק, אך הרבנים בלונדון אסרו להתפלל בסדר זה מן ההעתקה האנגלית. וגם בנויארק נמצאו מתנגדים והם יסדו חברת, "מציון תצא תורה" לתכלית הזאת בשנת 1731, להשתדל להתפלל רק בלשון הקדש מהסדר הנהוג. בשנת 1746 היה מספר החברים בקהלת שארית ישראל חמשים ואחד. וכל אחד התחייב לשלם שני ל"ש לשנה מלבד שכר מקום קבוע להתפלל ומלבד מס הקהל לפי סמך ולפי נפשות. בס"ה עלו הוצאות הקהלה

מר' יוסף שאול נאמאנזאן מלכוב. והמחלוקת הזאת גרמה פירוד בין החברים, עם מירלמאן יצאו איזה מהם ויסרו להם „מנין“ בפני עצמם ומה נולדה קהלת אנשי קאלוואריא. בשנת 1855 קנו אנשי בית המדרש והרב איש בראשם את בית התפלה לנצרים Welsh Chapel ברחוב אללען סי' 78 במחיר 7,500 דולאר והפכוהו לביהכ"נ. בין המתנדבים היה הפורטוגזי סאמפסון שמשון שנתן אלפים דולאר לבית הכנסת הזה, ולרגלו העתיקו היהודים שבאו מד"פ את משכנם מצד מזרחית דרומית העיר לצד מזרחית צפונית, ואת משכנם לפנים עזבו בעד גרים אחרים ובזמן האחרון נאחזו שם גרים איטלקים. בית הכנסת שנקרא „נ"כ בית המדרש נתחנך ערב שבועות תרט"ז (1856). והרב ר' אברהם רייס דרש מעניני דיומא, מספר החברים היה 65 והפרנס מר ראמשטיין. עוד לא עברה השנה הראשונה מעת שקנו בית הכנסת החדש והנה התפרצה מריבה בין הנומים אחר הרב ובין מתנגדיו שהיו בעלי ברית הפרנס, סיבת הריב היתה כי נמצאו אלה שלא רצו להתפלל במקום שהיה לפנים בית תפלה של נוצרים, אף כי רבני אירופא התרו הרבד מפני שלא היו שם צלמים, ועוד סבות אחרות. ואז נפרדו הרב ונ"כ חברים שהיו מסייעין בידו ויסרו להם קהלה אחרת בשם בית המדרש הגדול ברחוב פארסיים במקצוע גראנד ביציע העליון. חינוך הבית היה בישיבת נחמו תרי"ט (1859), ר' צבי שאק (בנו של ירחיאל) נבחר לפרנס וראי' איש היה רב הקהלה עד יום מותו (ע"ע א"ש). בשנת 1872 בנו להם בית הכנסת ברחוב לודלאוו סי' 69. ובשנת 1885 מכרו את מקום ביהכ"נ וקנו בית התפלה של הנוצרים ברחוב נארפאלק במחיר מ"ה אלפים דולאר. וחנוך הבית היה ביום ה' אלול תרל"ה. הקהלה שנשארה ברחוב אללען התאחדה עם קהלה אחרת בשם קהל עדת ישורון, ובנו בית הכנסת ברחוב עלרדיש. ומן הקהלות האלה הסתעפו קהלות לכמה עשרות. וכאשר החלה תנועת ההעתקה מצד מזרחית בתחתית העיר לצד מערבית, נוסדו קהלות חדשות במעלה העיר. עד כי יעלה מספר הקהלות עם החברות בנויארק דבתי כשלוש מאות.

[בתקופת מלחמת האזרחים] בשנות 1861—1864 השתתפו היהודים במלחמת האזרחים (Civil War) במדה מדובה לפי מספרם אז. סימון וואלף בספרו American Jew as Patriot חושב ומונה 1996 שמות יהודים מנויארק שהתנדבו למלחמה ויצאו בצבאות חיל ארצות הברית, ומהם נתעלו לפקידים בצבא. הבאנקיר יוסף ועליגמאן בא לעזרת אוצר הממשלה ויקנה ממנה שמרי ההלוואה בסכום רב ועי"ז הזק את האמונה בבטחון הממשלה. לרגלי המלחמה לכבש את מסחר העבדים ולהוציאם לחפשי נתעורר ויכוח במכה"ע אם כשר הדבד לפי תורת ישראל. יש מהם שרצו להוכיח כי העבדות בכנענים היה דבר נהוג בישראל וגם אסור

מנויארק מחבר השיר הנודע Home, Sweet Home (ביתי, ביתי הנעימה) היה בן אישה יהודית. בין העורכי דינים היו סאמפסון שמשון שהיה הראשון לקבל הרשיון הזה בשנת 1802, ויונה ב' פיליפס שהיה עוזר לעורך דין המחוזי ועוד. כספר היהודים שבאו מאיכנו לנויארק נתרבה ע"י הרדיפית אחרי מפלת נפוליון. בשנת 1826 נוסדה הקהלה השניה „בני ישורון“ מבני איכנו אנגליא ופולין. והתפללו ע"פ מנהג איכנו. אח"כ נוסדה קהלת אנשי חסד בשנת 1830. יערי צדק בשנת 1839, וקהלת שער השמים בשנת 1841, רודף שלום בשנת 1842. בשנת 1845 נוסדה הקהלה הראשונה של דיפורם בשם „היכל עמנואל“ והיא עתה הקהלה היותר עשירה בנויארק, בראשית הוסדה היה שם המטיף דר' ל' מערצבאכער ושכרו היה רק מאתים דולאר לשנה ועתה שם המטיף דר' יוסף וילבערמאן אשר שכרו עשרת אלפים דולאר ושכר עוזרו לפנים המטיף דר' י"ל מאגנים ישש"ת אלפים דולאר לשנה. בשנת 1846 נוסדו קהלות יערי תפלה ובית ישראל שניהם כמנהג פולין. בשנת 1847 נוסדה קהלת בני ישראל אנשי הולאנד. ובשנת 1848 אהבת חסד אנשי ביהם, וכעת נתאחדו עם קהלת אהבת חסד ויערי השמים. קהלות יערי דחמים ובקור חולים מנהג איכנו נוסדו בשנת 1849, וקהלת בית אברהם מנהג פולין בשנת 1850. הקהלות אנשי חסד, היכל בית אל, והיכל עמנואל מנו עליהם לרב הכולל את דר' מנחם ליליענשטאל (ע"ע).

[קהלות אורתודוקסיות] הקהלה הראשונה בנויארק (שהיא גם הראשונה באמריקא) מחברים שבאו מרוסיא ופולין הרוסית נוסדה במ"ז באב שנת תרי"ב. (1852). שמות החברים היו: בנימין ליכטענשטיין, יהודה מירלמאן, אברהם יוסף איש ישראל הכהן, אבא בויס, דוד לאסקי, ברוך שלמה ראמשטילר, יהושע ראמשטיין, אליה גרינשטיין, פייבל פיליפס הסופר, אברהם דיינער, טוביה שווארץ, נחום הארים, שמואל הלל אייזיקס, זייבל ראצקער, אייזידור דאפעל, וואלף כהן, ונספחו אליהם גם איזה איכנונים: אברהם בנימין מהמבורג, ירחמיאל שאק מברלין ועוד. מן החברים האלה נותר עתה רק ר' שמואל הלל אייזיקס בחיים (נולד בשנת 1825). בית תפלתם הראשון שנקרא „בית המדרש“ היה בעליה ברחוב מאט סימן 83, ובחרו להם לפרנס את ר' בנימין ליכטענשטיין, למכיד את ר' ישראל הכהן ולרב ר' אברהם יוסף איש, ובעל קריאה רש"ה אייזיקס. אחרי ימים נוראים העתיקו בית תפלתם לרחוב עלם במקצוע רחוב קאנאל. ומשם העתיקו לרחוב פערל במקצוע סענטר במקום שהיה לפנים בית משפט. במקום הזה דרש לפעמים המגיד ר' יהושע פאלק מחבר ס' „אבני יהושע“ על פרקי אבות (נויארק 1860). בשנת 1865 פרצה מחלוקת בין הרב ר' יוסף איש ובין ר' יהודה מירלמאן אדות השוחט ר' אהרן פרידמאן שהרב אסרו ור' מירלמאן התירו ע"פ שו"ת

שש מאות אלפים דולאר.

[בתי ספר ולמוד] בתי הספר שיסרו היהודים האשכנזים לאמונה ודת בשנים הקודמות, לקחו מקומם בתי הספר התלמוד תורה והשיבות שיסרו בני רוס. בית הספר מחזיקי תלמוד תורה באיסט בראדוויי יכול יותר מאלף ילדים, ויש להם סניף ברחוב השביעי. שלשה ישיבות אחת עץ חיים ושנים בשם ר' יצחק אלחנן, ובשם ר' יעקב יוסף הם ברחוב הנרי (ע"ע ישיבה). גם בית מדרש לרבנים (סעמינאר) שיסר הרב שבתי מוראס וכעת מתנהגת ע"פ דרי שעכטר (ע"ע בית מדרש לרבנים). בית של אגודת ההשכלה (Educational Alliance) נוסד בשנת 1893 ע"י איזידור שטרס ונספח אליו בית תפלה לעם. ושם יטיף צבי הירש מאסליאנסקי בכל שבת. ושם נקבצו חברות שונות בחדרים מיוחדים לרברי השכלה ולמוד בפרט לבני הנרים, ללמד לשון ומנהגי המדינה. גם יש שם בית עקר ספרים להשאל, מלבד בית עקר ספרים הכללי Public Library באונו החמישית ורחוב מ"ב. שנתחנך בשנת 1911 ומחירו עולה לעשרים מיליון דולאר ויש בו מחלקה מיוחדת של ספרי ישראל קרוב לעשרים אלף כרכים תחת השגחת הביבליוגרף איש פריידוס.

[עתונים] העתון הראשון בניוארק המדבר מענייני היהודים והיהדות יצא לאור ע"י רוברט לייאנס בכל שבוע בשם Asmonean, בשנות 1849–1858; ע"י שמואל מ' אייזיקס Jewish Messenger ביטנות 1857–1902. פיליפ קאהן הו"ל American Hebrew משנת 1879; י"פ סאלאמאן את Hebrew Standard, ועודם יוצאים בכל שבוע (1912). צבי הירש בערנשטיין הו"ל מכ"ע הצופה בארץ החדשה בשנת 1871 בכל שבוע במשך חמש שנים. ר' כתריל צבי שרהזאהן הו"ל העתון השבועי, "ירושע נאועמען" בלשון יהודית אשכנזית, ובשנת 1885 החל להו"ל העתון היומי, "ידי-שעם מאנעבלאט" העתון הזה נערך עתה ע"י בנו יחזקאל וגיסו י"ל קאמאיקא; ויש עוד ג' עתונים יומיים: "מארנען זשורנאל" ע"י יעקב סאפירשטיין, "וואהרהייט" ע"י מילער, "פארווערטס" ע"י קאהאן. לארבעה עתונים ביחד יש בערך רבע מיליון קוראים. נרשן ראזענצווייג הו"ל השבועון, "העברי" איזה ימים ונפסק, ובשנת 1911 החל להוציא הירחון, "הרבורה" המוקדש לספרות היפה ולמלי דבריחזותא וסמירא. באותה השנה התחיל ראובן בריינין להו"ל השבועון בשם "הדרור" ע"ע עתונים.

[אגודת הקהלות ומניית הרב הכולל] בשנת 1879 התאחדו איזה קהלות אורתודוקסיות לעשות הקנים בקהלות ולחזק הדת ע"י מני רב כולל לעיר ניוארק אשר מצורתו תהיה פורשה על כל ארצות הברית. וייסמו אז עיניהם על הרב מלבי"ם בקעניסבערג אך הוא מנע לקבל עליו המשרה הזאת, וכה נשתקע הדבר

לשחרר עבד כנעני. אך מיכאל היילפרין (ע"ע) יצא בהתנצלות של היהדות בעתון N. Y. Tribune והראה כי העבדות באדם בזמן הזה הוא נגד דת ישראל. בין המתנגדים לעבדות (antislavery) היה היהודי איי דימנהעפער בניוארק, מי שהיה בין הבוחרים את הנשיא לינקאלן בפעם השנית, והיה שופט בניוארק בשנות 4–1862. בעת ההיא היה יונאס פ' פיליפס בראש מזבי העיר והיה ממלא מקום ראש העיר בשנת 1867. יוסף קאך נמנה לשופט בשנת 1869, ונבחר אח"כ לסינאטור בבית המועצה במחוז ניוארק (3–1882). אלבערט קארדווי נבחר לשופט ראשי בשנת 1867. מארקוס אטענבורג היה קונזול מארצות הברית במעקסקא בשנת 1867 ואח"כ היה שופט. מאז נתרבו יהודי ניוארק שנבחרו לפקידות ומשרות נבחרות בעיר במחוז ובמדינה.

[חברות למעשה הצדקה] בתי חסד וצדקה בניוארק הם רבים ושונים, מהם כסעפים להקהלות ומהם שנוסדו בפני עצמם. כמעט בכל קהלה יש חברה קדישא, מעות חמים וצדקה לעניים, ותרומת נרבות לירושלם, וכדומה. עוד בשנת 1822 נוסדה חברה למחסה יתומים (Orphan Asylum) ובשנת 1839 התאחדה עם חברה אחרת ובשנת 1884 בנו בית גדול מאד באונו אמשטרדם בין הרבנות קל"ו וקל"ח, וגם המקום הרחב הזה לא די כעת ורוצים להעתיק מקומם ולהרחיב משכנם. "בית חולים ליהודים" נוסד בשנת 1852 ע"י סאמפסון שמשון, ונבנה ברחוב כ"ח במחיר 36 אלפים דולאר, ובשנת 1871 נתרבח בית החולים ונקרא בשם "הר סיני", וכעת הוא באונו החמישית בין רחובות ק"א וק"ב ועולה בשווי יותר ממיליון דולאר, ובנראה הוא היותר גדול בתבל בין בתי חולים אשר יסרו בני ישראל. מלבד בית החולים, "לבנון" בבראנקס, ובית החולים, "בית ישראל" ברחוב טשערי בתחתית העיר שנוסד אח"כ ע"י היהודים מרו"פ, ובית החולים "הר המוריה" שיסרו יהודי גליצא ועוד. בית החולים "מנסיפיווי" לחולים שאין להם תרופה הוא ברחוב בראדוויי בין הרבנות קל"ח וקל"ט. בית אוסף לזקנים וחלשי כח הוא ברחוב ק"ה, ובית הכנסת אורחים של יהודי רוס ברחוב איסט בראדוויי, ובעד זקנים וזקנות ברחוב נאיווערניר. חברת הצדקה הכוללת (United Hebrew Charities) היא באונו השנית ורחוב כ"א (1899), והיא תעזור יותר מארבעים אלף עניים לשנה והוצאותיה קרוב לרבע מיליון דולאר לשנה. חברת גמילות חסדים (ע"ע) נוסדה בשנת 1892 ע"י יהודים מרו"פ. בשנת 1886 אסרו פקירי העיר לקבור עוד מתים באי מאנהאמן, וכל הקהלות קנו בתי קברות בברוקלין הסמוכה מחיר הקרקעות עולה לכמה מיליונים דולאר. בשנת 1897 נוסד בית לעבודה בשביל נערות ע"ש בארונות קלארא די הירש ומחירו עלה למאתים אלפים דולאר ויש לו קרן קיימת של

עד שנת 1846 שיסדו „אגודת קהלות אורתודוקסיות“ ואחרי שמת הרב ר' אברהם יוסף איז ערכו אגרות להרבנים האלה: ר' יצחק אלחנן בקאוונא, ר' הלל ליפשיץ בסובלק, ר' אליה חיים מיזל בלאדא, ר' יעקב יוזפא מו"צ בוילנא, ר' עזריאל הילדסהיימער בברלין, ר' אליהו לעווילנאק בקראטינגע, ר' יוסף בער בכריסק, ור' חיים ברלין שהיה אז רב במאסקו. וכמעט כולם בסגנון אחד בבקשה להורות להם הדרך ולבחור להם רב שיהיה מצוין בתורה ומפורסם לנאון, אשר תעוררו תהיה להרים המבשלים מדרך העם, ולאחד את לבות אחב"י לעבודת ה', ולהשיג על השוהטים וכל דבר שבקרשה וכו', והקהלות התחייבו לתת שכר הרב שלשת אלפים דולאר לשנה מלבד הכנסות. כוונת המכתב היתה מכופלת לשאול את פיהם עצה בבחירת הרב הכולל וגם לרמוז להם שאם יאות אחד מהם לקבל על עצמו המשרה הזאת יפיק רצון מהאגודה. אמנם הרבנים לא מהרו לשוב, ויש שזרזו ישוב הדעת ומתינות. אבל ר' יעקב יוזפא הכיר הרמז ובמכתבו מינת תרמ"ו אמר... לא אדע מה להשיב לכבודכם טרם שאלתם בשם זה או זה... ואחר שהתכוונתי תמצאו חפץ בדברי מכתבי וקצרתי וסמכתי על תבונת לבבכם וכו'. גם מהרב ר' הלל ליפשיץ נתקבל מכתב כזה, ומנהלי האגודה היו נוטים לבחור אותו מטעם שהיה מפורסם לאיש מלומד גם במדעים אחרים ויודע שפת אשכנזית, בחפצם לפאר את דת האורתודוקסית ולתת אותה לכבוד על פני העם. ויכתבו אליו כי ברעת הקהל למנותו לרב הכולל בנויארק, וכי האגודה כבר השיגה הרשיון ע"י סהממשלה (charter) ובין הקהלות הנאחדות הם רובם ילידי רו"פ ומעט מהם ילידי אונגריא ואשכנז. אמנם בין הקהלות נמצאו גם אלה שרצו לבחור את ר' צבי הירש ראבינאוויץ ממיטוי (בנו של הרב ר' יצחק אלחנן), וכאשר שמעו הרבנים שיש תקוה למנותו מנעו כלם מלחסינ נבול, ומסיבה הזאת לא רצה גם הרב ליפשיץ לקבל עליו הרבנות. ויען כי רוב המנהלים התנגדו להרב ראבינאוויץ ורב אחר לא יכלו לבחור, היו מוכרחים לבקש עוד הפעם את הרב ר' יעקב יוזפא לקבל עליו משרת הרב הכולל, והוא שלח קבלתו מיד. ובקש כתב רבנות על לא פחות משש שנים, ולתת לו סך הגון בטרם נסיעתו. ובאספה הכללית שהיתה ביום 7 דע' 1887 נתמנה הרב יוזפא לרב הכולל בנויארק. וכאשר נשאל על דבר הסך התגון ענה כי נצרך לו חמשת אלפים ר"כ לשלם חובותיו בוילנא בטרם יסע משם. הקהלות אספו מחצית הסך ושלחו לו, אך לא היה די בזה ויבקש עוד חמשת אלפים ר"כ. מנהלי האגודה אמרו נואש לתקותם, לולי בא לעזרתם מר צבי שאק ושלח הסך חמשת אלפים ר"כ בעצמו ע"י הכבל במוצאי החג הראשון של פסח תרמ"ח. וביום ו' ע"ש חזן בשנה ההיא הגיע הרב לחוף נויארק, ויסבלוהו ראשי הקהלות בכבוד גדול. ובשבת

נחמו נשא מדברותיו בבית המדרש הגדול והבית היה צר מהביל אלפי האנשים שבאו לשמוע דרשתו הראשונה. אך לאט לאט נחה שבתה המהומה וכבתה אש ההתלהבות להרב, והמון העם אשר מתחלה לחמו בסכנות נפשות לראות את פני הרב ולשמוע דבר מפיו, קצה נפשם לראותו אח"כ. ודבריו היו להם לזרא. וישי סבות בדבר: אחת, כי הרב לא הפיק רצון האורתודוקסים המשכילים, כי אין כחו בפיו לדבר בשפה צחה וברורה לפני ההמון, גם חסר לו לב אמיץ להזק ברסן אגודת הקהלות ולנהגם בעצתם. ושנית, התקוממו נגדו הרבנים שהיו לפניו שיהיה להם חוקה בעניני כשרות והשגחת השחיטה אשר מזה פרינסתם מצויה. וחישבו את עצמם כעניים המהפכים בחררה. ובאמת כל תקנות הרב לא הועילו כלום. וזלת התקנה למוכרי בישר לתת להם שלטים (Signs) או הודעות לתלות באיטלז שלהם כי הם עומדים תחת השגחת הרב, וליתר בטחון קיטרו את רגלי העופות היטחוטות בחוט וחותם בדיל ועל החותם רשום יום השחיטה למען לא ימכרו הבשר „עובר“ לשחיטתו. וכל ההוצאות שלמה האגודה מכספה, ומר שאק הוכרח להוסיף עוד חמשת אלפים דולאר לאוצר האגודה. ובכל זאת החליטו מתנגדי הרב כי הוא עסק כמון למנהלי האגודה, ויצעקו מרה על ה„נוישפנקא דברילא“ ועל הסכסא שהעמיסו על השחיטה, ובפרט הפיחו אש מחלוקת השוהטים שהעביר הרב הכולל ממשמרתם, והם מצאו רבנים אחרים שהכשירום והיו מוכרים בשר מבלי הודעה ומבלי סימן וחותם האגודה. ויש מהרבנים שכנו את עצמם נ"כ בשם רב הכולל, כמו הרב ר' יהושע סינעל הנודע בשם הרב משערפץ חתם שמו בתור „רב הכולל לאגודת הקהלות אנשי פולין“, והרב ר' חיים יעקב ווידערעוויץ היה חותם „הרב הכולל דאמריקא“. הרב הכולל מת בינו ואנחה בשנת תרס"ב. ע"ע יוסף (יוזפא), יעקב.

[הרבנים] באמת קשה מאד למצוא רב שיהיה מוכשר להיות רב הכולל, היינו לכל הקהלות השונות בנויארק אשר חבריהן יבואו מכל הארצות שיש בהן יישוב מאחב"י ובפרט מרוסא, אוסטריא (רובם מגליצא) אונגריא, רומניא, ותורקיא. ורק חברה אחת יש הכוללת את היהודים מכל הארצות והיא „עדת ישראל“ אשר במשך זמן קצר מעת הוסדה בשנת 1902 כבר עלה מספר חבריה לשבעת אלפים. החברים משלמים רק שלשה דולאר לשנה, והתחייבות החברה היא בקור חולים קרקע וצרכי הקבורה לחברים ולבני ביתם. החברה הזאת החליטה למנות רב כולל לעצמם ולכל העיר על משך שש שנים ומשכורתו חמשת אלפים דולאר לשנה, אך בתנאי שלא יקבל שום הכנסה מן הצד, ויורה לכל איש בחנם. ויבחרו מנהלי החברה את הרב ר' גבריאל זאב מרגליות שהיה מו"צ ור"מ בהוראדנא כ"ז שנה ובשנת 1907 נבחר לרב הכולל בכוסטון, הוא

נחשב כי בשנת 1905 עלה מחיר בתי חרשת המעשה והמסחר בניו יארק לסכום 1526 מיליון דולאר ומה מחיר הבגדים לכד 305 מיליון, ויותר מן 90 אחוז ממאה הם ביד היהודים. וכמעט אין שום מסחר או עבודה ופעולה אשר לא ישתתפו בו היהודים ברב או במעט. בשנת 1889 נוסדה בניו יארק אגודת הפועלים והאומנים היהודים העובדים בבתי חרשת המעשה בשם United Hebrew Trades ע"י מארים הילקוויט ויוסף באראנדעס. מספר החברים בשנת 1905 עלה 20970 ובמשך הזמן כבר הגיע מספרם עד חמישים אלף. אך מנהלי החברה לא התנהגו כראוי ודרשו רק טובת עצמם, ובאראנדעס הוכרח להתפטר ממשמרתו ולצאת מחברתם. הישיבה מעבודה (strikes) הם כלי זין ביד המנהלים ומה פרנסתם מצויה, והפועלים הולכים אחריהם כסומא בארובה, ושוטעים להם לשיבות ממלאכתם בין שיש להם סיבה לזה בין שאין להם שום סיבה וטענה. ובפרט אין להם הזכות לעכב את מי שאינו בחברתם מלעשות מלאכתם. ואם ינתן להם התוקף הזה לא יהיה אפשר להגרים הבאים אחריהם למצוא עבודה, ויהיה קשה נזרת הפועלים מנזרת בעל חרשת המעשה. אמנם האגודה מצד עצמה טובה היא אם אך ימצאו בה מנהלים אשר ידרשו רק טובת הפועלים ולא יהיו עריצים נגד הנגרים החדשים. ויש לקוות כי הפועלים אשר ישתקעו בפה ילמדו כי אנשים חפשים הם ואינם אסורים למנהליהם, ובשעה שיעמדו על זכויותיהם יזכרו כי יש זכויות גם לבני נילם שאינם מחברתם. תנועת הפועלים מרוסיא החלה משנות הפרעות של 1881 ואילך. אבל קשה היה להפועלים האלה למצוא עבודה לול הקדימו אחיהם לפנות לפניהם הדרך. היהודים הראשונים שבאו לניו יארק היו כמעט כלם רוכלים ומחזורים על הפתחים למכור חפצים קטנים ולאט לאט הגיעו למעלה סוחר ומהם סוחרים מפורסמים. וראוי להזכיר גם אחרים מילידי רוס' כמו ראובן אייזיקס ואחיו ישראל שבאו מסובלק לניו יארק בשנת 1849 ומשם הלכו לקאלפארניא סקום מציאת הזהב בעת ההיא, והעשירו. ובשנת 1868 עשו מסחרים גדולים בשמן הנפט (kerosine) שהובילו ליאקאהאמא וקאבי ביאפאן ולא"י פיליפין. אברהם רפאל יליד סובלק יצא בשנת 1862 מכוונת להרישה ומכוונת למחינת קמח עד מאסקווא ברוסיא. משה נארדנער משאקי הביא כלי פשתן (linen crases) ממאסקווא בשנת 1865, ושלמה זילבערשטיין הביא עורות'שער מניזי נאוונארד בשנת 1867. ואח"כ הביא העורות האלה מאלאסקא. ואיזה יהודים השתתפו בחברת Alaskan Fur Company. העיר ניו יארק מטפעה מפרי עבודת המסחר והקנין לכל ערי ארצות הברית ולארצות נכריות, ולכה"פ החלק הרביעי הוא ביד היהודים. בין בתי מסחר האדירים בניו יארק שנמצאו שם כל החפצים הדורשים במחלקות שונות (Department Stores) כמעט כולם הם של

חבר תורת גבריא'ל עה"ת (ירושלם עת"ר). הרב הזה נתקבל בחדש תשרי תרע"ב בכבוד גדול, אך כדי שלא להטיל קנאה בין הרבנים האחרים לא יכנה את עצמו בתואר רב הכולל רק רב לעדת ישראל. בדעתו להושיב ב"ד קבוע ולעשות תקונים נכונים להחזקת היהדות בניו יארק. בין הרבנים האחרים המצוינים הם דר' הלל קליין הרב לקהלת אוהב צדק אניני אונגריא שנוסדה בשנת 1872 ויש לה ביהכ"נ גדול ברחוב נארפאלק וביהכ"נ במעלה העיר ברחוב 116; ר' שלום אלחנן יפה הרב מבית המדרש הגדול (הנ"ל); ר' משה זבולון מרגליות רב בקהלת קהל עדת ישורון ברחוב 85 שהוא קהלה אורתודוקסית היותר עשירה בניו יארק. בין הרבנים האורתודוקסים המטיפים בלשון אנגלית נחשב בפרט דר' פרייאר צבי מינדים הרב לקהלת שארית ישראל לפורטוגזים (הנ"ל) אשר בנו ביהכ"נ חדש ומפואר ברחוב 70 במערב העיר; דר' ברנרד דראכמאן הרב לקהלת זכרון אפרים ברחוב 67 במזרח העיר; דר' יהודה ליב מאנגים המטיף לקהלת בני ישורון ברחוב 65, והוא החזיר את הקהלה הזאת לדרך קונסרבטיבי, והתפטר ממשמרתו בתור מטיף עזר לקהלת עמנואל מפני שלא ישרה בעיניו הדרך הריפורם הקיצונית שנהגו שם. וברשתו על הבמה ביום 23 מאי 1910 הורה להם בפומבי כי לא זו הדרך. קהלת עמנואל היא היותר עשירה בין קהלות ריפורם בארצות הברית ומחיר ההיכל והקרקעות לכד באוונו החמישים ורחוב 43 עולה יותר משלשה מיליון דולאר.

[הפועלים ובהי חרשת המעשה] הפועלים היהודים

באמריקא הם מפלגה נכבדה ועתירות גדולות לה בתולדות ישראל. שלשה רבעים מהפועלים הם ילידי רוס' ועוסקין בכל מלאכות. בין הנגרים הבאים דרך חוף ניו יארק בשנת 1900 היו 60,764 יהודים, וביניהם 7031 חייטים, 5185 יטכירי יום, 1300 תופרים במכונה, 1618 רצענים, 1134 משרתים, 804 מזנניים ומושכים בששר, 553 פועלים בשרה, 539 בורסקים, 429 עושים כלי עופרת ורקועי פחים, 335 אורנים, 318 חורשי ברזל, 269 עושים גולמי טאבאק, 211 עושים מלאכת שעונים, 194 בעלי ערי ערים (מזהבים), 118 עושים מתן ורסן, 114 חרשים ובונים. וגם מספר רב מאלה שלא היו בעלי מלאכה נעשו פועלים ואומנים פה. התופרים הניחו את אבן הראשה לחרושת המעשה של בגדי אנשים וניסים אשר הוא מקצוע גדול במסחר הארץ. בעלי המחט והמספרים עלו לעושר ולגדולה ממדרגה התחתונה עד העליונה. החייט אשר שאר רוח לו נעשה לצייר אמן (designer) או לפקיד על הפועלים, ואח"כ נעשה לבעל אמנה ועושה בגדים בקבלנות (contractor) ואח"כ לסוחר עד אשר הגיע למעלה בעל חרשת מעשה. וחזון לא נפרץ הוא לראות שי שהיה תופר במכונה שנעשה בשנים מעטות לסוחר גדול בעל בית חרשת הנות עבודה לכמה מאות פועלים.

ראש שש עשר (ע"ע). ויש בספר הזה מקומות הקיץ בפלך סוליוואן, ובערי ספרינגוואלי ומאנערסוויל. ע"ע אמריקא; ארצות הברית.

ביבליוגרפיה: איינשטיין בהמאסף נר המערבי (נוארק). שנה א' חוברות ו"א ו"ב; המודיע להרשים (שם) 1901 עד 81, 61, 89; דר' ליליענטהאל בעתון אלגעמיינע צייטונג דעם יודענטומס בשנות 8—1846; *Publications Am. Jew. Hist. Society; American Jewish Year Book; J. E. ix. 259—291.*

א.

גולד: ע' הכנה; מוכצה

גן הפוכה: אות נון שנכתבה בכה"ק בדרך הפוכה מלמעלה למטה [כזה]. במסורה רשום תשעה פסוקים ראית בהן נון הפוכה והן שתיים בתורה: לפני ויהי בנסוע הארון, ובסוף ובנוחה יאמר (במדבר י' ל"ה, ל"ו). וישבעה פסוקים בתהלים בפ' ק"ז לפני הפסוקים: יודי הים באניות, המה דאו מעשי ה', ויאמר ויעמר דוח סערה, יעלה ימים ימימי. יחוננו וינענו כשבור, ויצעקו אל ה', שפך בוז על נריבים (פסוקים כ"ז—כ"ח). בלתי ספק היה עזרא וסיעתו אנשי כנסת הגדולה שרשמו את נון הפוכה בכה"ק, כי בעלי התלמוד מדברים אדותה כמו על ענין קדום ומסוכסכ, ואין לך אדם גדול מימות עזרא עד חכמי התלמוד אשר יערב לבו לעשות אפילו שנוי קל בכה"ק אשר יקובל בכל תפוצות ישראל. אמנם חכמי התלמוד יכונה בשם "סימן" לבר והכניו נון הפוכה הוא מבעלי המסורה האחרונים, במס' סופרים (פ"ו) נאמר: "הכותב צריך לעשות סימן (כן גרסת הגר"א) בפתחה של ויהי בנסוע הארון מלמעלה ומלמטה". ונראה כי איננה נון הפוכה ממש דק כצורת נון הפוכה. בספר הלוקמים מספר אור תורה הנרפס בשנת ת"ס ומובא בספר קיצור נחלת יעקב שנרפס בעיר הענא בשנת תע"ח נאמר: "ויהי בנסוע הארון, כתב הסחבר כי הרבה סופרים טעו בכתבת הנון, שמלכר שהפכו הפנים לאחור הפכו את הנון ראשה למטה ורגליה למעלה כזה ז, וזה לא עלה על דעת אדם מעולם, ולא נכון לעשות כן וכו'. וכמעט בכל ספרי הספרדים סניחין פני הנון כמו שהיא ומהפכין רגליה לאחור, וזאת היא הצורה שכתב הרים מדיקנט ז"ל, כאדם הכודע על ברכיו שפניו וגופו כסדרן ורגליו הפוכות לאחור כזה ז, וכו'. ומסקנתו שצורת הנון האמיתית היא להפוך הנון לאחור כזה ז, מיהו מי שהופך לאחור רק רגל הנון לבר לא משתבש הואיל ומנהג זה משמש ובא בידי הסופרים אשר מעולם". גם יש חלוקים לענין מקומה של הנון, כי כמו שהיא לפנינו היא לפני או לאחור הפסוקים. ולדעת בעל מסורה אחד בכ"י שמביא ד' וואלף היידענהיים בפירושו עה"ת (פ' בהעלותך) הנון הוא במלים בעצמן, וז"ל: "אילין מ' נונין מנחות ונכתבות לאחור כגון זה ז, שתיים

היהודים, כמו סינעלקופער, גרינהוט, אלטמאן, שמער, יטרוים (Macy), גימבעל, ויש להעיד כי כל אלה הם יהודים אשכנזים, כי לילידי חסידא שבאו אהריהם היו חסרים היריעות בסדר (system) המסחר שנתחלק למחלקות שונות ע"פ שיטה מסוימת, אבל בנוגע למאנופסטור יצמינו הרוסים כמו האשכנזים. וביתר ערי ארצות הברית אשר לא קדמו להם אחיהם האשכנזים, נמצאו גם יהודים רוסים שיש להם בתי מסחר למחלקות כאלה. יהודים רבים עוסקים גם בעסק קרקעות ובנין בתים, ומהם שנתעשרו בעושר רב. [הפרטים בניוארק]

במשך הזמן נחשב החלק בראנקס (Bronx) מעבר לנהר הארלעם בצד מערבית, ובשנים האחרונות נעשה למרכז גדול של יהודים. ועיר ברוקלין (Brooklyn) מעבר לנהר המזרחי, ברוקלין נתחלקה לפני שנים וחלק השני נקרא וויליאמסבורג. בחלק הזה היו גרים היהודים בראשונה, אך לא היה שם ביהכ"נ והוכרחו לבוא לניוארק לאחר ממכיריהם בערב שבת ולצאת משם במוצאי שבת. בשנת 1850 יסרו שם מ"ו אנשים את הקהלה בית אלהים ושכרו להם מקום להתפלל. עד אשר מצאו ד' כסף לבנות להם ביהכ"נ ברחוב ק"פ. בשנת 1874 התחילו לנסות לרת ריפורם והאורתודוקסים יצאו מים ויסרו קהלה אחרת בשם אהבת אחים. וכעת יש גם שם יותר מחמשים קהלות. בשנת 1886 כאשר נתרבו הגרים הבאים מרו"פ גליצא ורומניא, התחילו איזה מהם לקנות קרקעות בברוקלין בחלק בראנסוויל ובמשך שלש שנים נבנו שם כמאתים בתים ושלושה בתי כנסיות. בשנת 1895 בנו שם בית למור והשכלה ברחוב פיטקין כמו במקצוע וואטקין בעין הבית של השכלה בניוארק ברחוב איסט בראדוויי. בחלק בראנסוויל יגירו לרוב פועלים ובעלי אומנות, מפני מיעוט שכר הדירות, ויסעו בכל יום לניוארק לעבודתם. מספר התושבים שם כחמשים אלף וכולם יהודים. ויש להם בתי כנסיות ובתי חסד וצדקה לעצמם. ויבחרו מקרבם ראשים ופקידים לממשלת מקומם. הוא המקום המיוחד באמריקא שיש שם קבוץ גדול של יהודים לברם ומנהיגים משלהם.

[מחוז ניוארק] בערי המחוז ניוארק מלבד העיר הראשה נמצאו לערך שמונה מאות אלף יהודים. אחרים נמצאו בכל עיר ועיר ויש קבוצים במקומות האלה: סטאטן איילאנד, לאנג איילאנד, מוינס ווערנאן, יאנקערס, אלבאני (ע"ע) ומדאי. אלמירא (Elmira). שם התיישבו בשנת 1851 ובשנת 1860 יסרו חברת בני ישראל, דר' אדאלף מ' דארין היה בחיר הקהלה בתור מטיף בשנת 1885. האורתודוקסים יסרו חברת שומרי הרת בשנת 1883. גם בערי אמשטרדם, בופלא (ע"ע), בינגהמטון, גלאווערסוויל, גלענפאלס, האווערסטראה, הארסאן, סארמיין, נובורג ופיסקיל, ניאגראפאלס, סידאקיו, סקענקסארי, פארטשעסער,

ונחשבו כסאמר המוסנר. ומה שכתוב אח"כ לומר לך הוא דרוש אחר. ובאמת סננון הלשון של הפסוקים המסומנים שונה מסננון יתר הפסוקים בפרשה הזאת. ואולי מקומה בפרשה ק"ד של ברכי נפשי וגו' זה הים גדול וגו' שם אניות יהלכון וגו' ואח"כ צ"ל יורדי הים באניות וגו'. ובפרט הפסוק שופך בוז על נדיבים שסננונו כלשון ס' איוב. אמנם אם נסיר מהפרשה את הפסוקים המסומנים נראה כי היא ערוכה בתכלית הסדר ובמשקל השיר ומיוסדת ע"פ ארבעה מיני הודאה. כמו שאמרו חז"ל: ארבעה צריכין להודות: יורדי הים, הולכי מדבריות, ומי שהיה חולה, ונתרפא. ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא (ברכות נ"ד:). ועל דרך הזה אם נסיר מהמזמור הפסוקים המסומנים יפרד לארבעה חלקים, והוא נערך ע"פ כלל ופרט: א' יציאת ישראל ממצרים, ב' עברם את הירדן, ג' הליכתם במדבר, ד' וברעבם ירד להם מן השמים ויבואו בשלום לארץ אחוזתם, ועל כולם הודו לה' כי טוב. מתחלה רשומים ד' דברים שצריכין להודות בדרך כלל: א' "יאמרו נאולי ה' אשר נאלם מיד צר", והוא חבוש שיצא מבית האסורים; ב' "ומאוצות קבצם וגו' מצפון ומים" וגם ים ממש כי עברו ביבשה בתוך הים סוף, וזהו עובדי הים; ג' "תענו במדבר" וגו', זהו הולכי מדבריות, ד' "רעבים נם צמאים נפשם בהם התעטף" זהו החולה ונתרפא. ועל כלם "ויצעקו אל ה' וגו' יודו לה" וגו'. אח"כ חזר ומפרט הארבעה דברים: א' "וישבי חשך וצלמות אסירי עני וברזל וגו' ויצעקו אל ה' וגו' יודו לה' חסדו" וגו', זהו חבוש בבית אסורים; ב' "אוילים וגו' ויניעו עד שערי מות וגו' ויצעקו וגו' יודו לה' חסדו" וגו' זהו חולה ונתרפא; ג' "יקים סערה לרממה ויחשו גלילהם ויטמחו כי ישתוקו וינחם למחוז חפצם יודו לה" וגו', זהו עובדי הים; ד' "ישם נהרות למדבר וגו' ישם מדבר לאנם מים" וגו', זהו הולכי מדבר. ומפני שמלת ויצעקו האהרון מסומנת והרי היא בחסרה, לכן ררשו כאן קודם נזר דין שמועיל צעקה וכאן אחר נזר דין שאין מועיל עוד צעקה ותפלה ורק ה' בעצמו יכול להושיע ולהוציא ממצוקה. ע"ע נקודות.

ביבליוגרפיה: הכותב, בנר המערבי שנה א' חוברת ד', נויארק 1895.

א.

נוסח (נוסחא. נוסחאות): ענין העתקה ממקומו, כמו בית גאים יסח ה' (משלי מ"ז כ"ה), ויכחך מאהל (תהלים נ"ב ז'), ובארמית יתנסח אע מן ביתה (עזרא ו' י"א). ונתיחד להעתקה מספר לספר, ובעל הערוך (בערך רד) יאמר משום הכי קורין לספר שכותבין ממנו לספר אחר נוסחא. נוסח התפלה הוא מטבע של תפלה, ויש נוסח אשכנז ונוסח ספרד. מפאת ההעתקות של המשניות וספרי התלמוד ע"י סופרים שונים נמצאו לפעמים נוסחאות שונות. בעל עץ חיים

בפרשה בהעלותך בסמוע ובזהו יאמר, ושבע בתהלים ק"ז יורדי הים באניות, אפלאותיו במצולה. אפשים ברעה תתמננ, יחננו ויזעקו כשכור. שפך בוז על צדיקים, ויחם אל מחוז חפצם, ואפלאותיו לבני ארם".

[טעם לנזין הפוכה] הסכה והטעם להפוכת הנזין נעלמה מכל החוקרים החדשים וחושבים אותה ברבר של מה בכך, וגם מפרשי כה"ק הקדמונים יעברו עליה בשתיקה, מלבד האברבנאל הנותן טעם בפ' ויהי בנסוע, "לפי ששתי פעמים נסע הארון לפני העם בסוף המסעות בהעברת הירדן להכניסם לארץ לכן היו הסימנים נזין מלשון נסיעה אחת בתחלה ונסוע למסע הראשון הזה, ואחרת בסוף המסעות בהכניסם לארץ, כי בשניהם היה ארון ברית ה' נוסע לפניהם". אבל לפי מה ענין הנזין בתהלים ועל מה ירמוז שבע הנזין שם? אמנם חז"ל גלו את פני הלשון מסוד הנזין ההפוכין ברברים פשוטים וקלים להבין. ואמרו בברייתא: פרשה זו (ויהי בנסוע) עשה לה הקב"ה סימניות מלמעלה ומלמטה לומר לך שאין זה מקומה. רבי אומר לא מן השם היא, אלא מפני שספר חשוב הוא בפני עצמו, כמאן אזלא הא דאמר ר' שמואל ב"ר א"ר יונתן חצבה עמודיה שבעה, אלו שבעה ספרי תורה, כמאן כרבי. מאן תנא דפליג עליה רשב"ג הוא, דתניא רשב"ג אומר עתידה פרישה זו שתי עקר מכאן ותכתב במקומה ולמה כתבה כאן כרי להפסיק בין פורעניות ראשונה לפורעניות שניה, פורעניות שניה מאי היא ויהי העם כמתאוננים, פורעניות ראשונה ויסעו מטה ה', וא"ר חייא בר חנינא יסעו מאחרי ה' (כתיוטק הבורח מבית הספר, רש"י). היכן מקומה? אבר רב אשי בדגלים (שבת קמ"ו: קט"ז). מזה משמע שהיתה קבלה בידיהם שהפסוקים האלה מיותרים הם ואנשי כנה"ג רשמו אותם ע"פ נוסחאות אחרות שהיו לפניהם כמו בקרי וכתוב (ע"ע). ובאמת נראה כי סננון הפסוקים של ויהי בנסוע ובזהו יאמר הוא שונה מיתר הפסוקים ויש לו יותר ללשון מזמורי תהלים. ואין כאן מקומה, ולכן סמנו אותם בנזין הפוכין. והנזין האלה הם כמו הסימן למאמר מוסנר כזה () או מאמר נוסף כזה []. על הפסוקים בתהלים אשר עליהם נזין הפוכה אמרו חז"ל: עשה להם סימניות כאכין ורקין שבתורה, לומר לך צעקו קודם נזר דין נענין, צעקו לאחר נזר דין אין נענין (ר"ה י"ז:). ופירש"י "אכין ורקין באין לדרשה למעט את הדיבור כאכין ורקין שהן מועטין, לומר לך לא בכל שעה שיעצקו אל ה' בצר להם יוציאם ממצוקותיהם אלא אם צעקו קודם נזר דין". וע"ז הקשה המהרש"א, "דבהאי פרשתא לעיל מיניה נבי הולכי מדבריות כתיב נמי ויצעקו אל ה' אמאי לא נעשה בהם סימניות? וי"ל דהאי כתיב ברבים" וכו'. אמנם מה שאמרו חז"ל עשה להם סימניות כאכין ורקין שבתורה הוא תשובה מספקת ור"ל שהם מיותרים

מ"ז, 'יחזקאל ל' י"ג). לפי אנדת מצרים בנה אותה מֶפֶה המלך הראשון למצרים המכונה פרעה מנת כארבעת אלפים שנה קמה". ומפני שהיתה יפה מאד לכן יכנה המשורר גם את ציון יפה נוף משוב כל הארץ הר ציון (תהלים מ"ח ג'). ואפשר מפני שהיתה בנויה על גבעה נקראת נוף כי המראה אותה צריך לנופף ירו עליה, כמו שכתוב 'נופף ירו הר בת ציון' (ישעיה י"ב). ועמדה עוד על תילה בכבוש הערבים, חרבות נוף נתגלו בשנת 1851 על חוף המערב לנהר נילוס. לדעת יהושע שטיינבערג מופים מבני בנימין שבאו עם יעקב מצרימה (בראשית מ"ז כ"א) הוא שם יחס למשפחה ובמסעם נשתקעו בעיר מופ ונקראו על שמה, "מופים", ולכן לא בא עוד זכרם ביחס בני ישראל לא בס' במדבר ולא בדה" (משפט האורים 178).

ב. מ.

נופארט (Newport): עיר החוף במחוז רהאר- איילנד מארצות הברית באמריקה. קודם המרידה היתה נופארט גדולה במסחר מניוארק ובעת אין לה שום יחס למסחר ונחשבת למעון קיץ לעשירי עם. העיר נוסדה ע"י ראזער וויליאמס על בסיס סבלנות רחבה לכל בעלי דתות ורבים מהיהודים שבאו לניוארק (לפנים נראמשטרם), כשמעם כי איש יקר ונעלה נוויליאמס הוא ראש המחוז מהרו לבוא להאחו בנפארט, ובשנת 1658 יסדו קהלה בשם "ישועת ישראל". בשנת 1684 ענו חברי בית המועצה הכללי של רהאר-אייילנד לבקשת היהודים לאמר: "יהא לבם סמוך ובטוח כי ישינו הגנה טובה כמו שניתנה לכל הנרים שאינם מבני לאומתנו הבאים אצלינו לשבת בקולוניא של המלך, כ"ז שהם שומרים את חוקי המלך". אבל זכות אורת לא ניתן להם גם במאה שלאחריה, ונבחרו המועצה שם מנעו הזכות הזה מהיהודים בשנת 1761. ישיב היהודים נתרבה ע"י יהודים שבאו בשנת 1694 מא"י הודו המערבית. ביטנות 1740—1760 באו לנפארט יהודים אנוסים מפורטוגאל וביניהם יעקב הודיגוויסריוורא ואה"ן לופין אשר יסדו בית הרשת המעשה לשמן ונרות למאור. לופין העלה את מסחר נפארט למעלה רמה. עזרא סטילס שהיה הראש בבית מדרש המדעים Yale College יאמר "כי לא נמצא איש אשר הצמיח בכבוד ובתכונה להרחיב המסחר באמריקה יותר מאהרן לופין". הוא היה מקור לפרנסת ארבעים משפחות יהודים בניוארק, והיה לו מאה וחמישים אניות שהבילו סחורתו לא"י וועסט אינדים, וקודם המרידה היה לו שלשים אניות הוגה לצוד דגים גדולים. בין הסוחרים היהודים בנפארט בעת ההיא היו משפחות ליוואי, סייטאס, הארט, ופאלאק. בשנת 1760 בא לנפארט יצחק טורא מרושאמאיקא ויהי חזן הקהל. בשנת 1762 עלה מספר החברים לשבעים ובנו ביהמ"ד, אשר עודנו עומד היום. בשעת שהתפרצה המרידה נגר אנגליא היה מספר המתפללים בביהמ"ד כשלוש מאות וכל

די פאוויא נסע מהולאנד לקומיטין בהודו ומתאר היי היהודים שם (1687). שמואל ב"ר דוד יעמי"ל אחד מחכמי הקראים בקרים נסע מכולאוולא" בשנת 1641. בטעות כנו אותו חכמי הנוצרים בשם Jemshel בחשבם שהוא שם משפחה ובאמת הוא ר"ת הירדע יינוח על מ'שכבו ש'לום. גם הקראי משה בכ"ר אליהו הלוי יצא שם לא" בשנת 1654 (ע"י גנזי ישראל א' לגולאנד ליק תרכ"ו). במאה ה"ח היה מייקסירא המתאר מסעותיו בא"י פיליפין חינא וחלק באמריקה; שמואל רומאנילי ממנוטובה חי בברלין בשנת 1791 וחבר ס' משא בערב, ומתאר מסעותיו בזיבלטר אלזר ומורוקא. והקראי בנימין ב"ר אליהו בשנת 1785 (שם). במאה ה"ט היה יוסף וואלף שנסע לבוכארא. ונתנאל אייזיקס שנסע לזילאנד ונאטאל וכתב ע"ז שני ברכים Residence in New Zealand (לונדון 7—1831). משה מונטיפיורי ודר' לעווי נסעו כמה פעמים לא" ולמצרים; דר' שלמה מונק ויצחק כרמיה נסעו למצרים לעזרת היהודים ברמשק ואלזר (1840). ר' ישראל בן יוסף בנימין הנודע בשם ר' בנימין השני נסע בכל הלקי הארץ מלבד אוסטרליא וכתב ספרו מסעי ישראל (העתקת נאראן ליק 1859). דר' לודוויג אוגוסט פראנקל נסע למצרים וא"י וכתב ספריו ירושלימה שנעתק ע"י שמעון, ו"ממצרים" שנעתק ע"י גאטלאבער (וויץ 1862); ר' יעקב ספיר נסע לחימן וארצות ערב והודו ואוסטרליא (ב' חלקים אבן ספיר); דר' ישראל הלוי נסע לראות הפלשים, דר' רינמאן נסע להודו לראות היהודים שם; יוסף טיטארני הלך לקאוקאז ונגב רוסיא וכתב ספר המסעות (פטרבורג 1884); יעקב בכרך, המסע לא"י; אפרים דיינארד נסע בקרים וקאוקאז וא"י ומצרים וכתב ספריו מסע בהצי האי קרים (ווארשא 1879). מסע בארץ הקדם (פרעשבורג 1883); אלחנן אדלר בנו של הרב דר' אדלר מלונדון נסע בארצות שונות במזרח וכתב ספר Jews in Many Lands. ארמיניוס וואמברי נסע באסיה התיכונית, עמין פאייא ולואיז א' לוקא נסעו באפריקה. נחום סלוטש נסע בצפון אפריקה. גם בציר הצפוני נסעו היהודים בעססעלס, איזראעל, ואנגליא היילפערן עט הנוסע פירי שהגיע אח"כ למרום קצו. ע"ע מסעות.

ביבליוגרפיה: האסיף ח"ה 39, ח"ו 207; פדרס א' 128; לונק, ירושלם ח"א 166, ח"ו 57; לוח א"י ד' 143; גנזי ישראל א' הוצאת גולאנד; צינץ, ליטערא-טורגעשיכטע ח"א 146.

א.

נוח (מ'): עיר עתיקה בארץ מצרים, בעשרה מיל לדרום קאהירה ההרשה ונקראת בלשון יונית ממפיס (Memphis) ממלת מנפי בלשון מצרית. שמה הקדמון היה ה"כ"פטה=עיר הקדש לאליל פטה, ובכתב היתדות רשום שמה מאמפי, וגם בעברית נקראת פעם מֶפֶה (הושע מ' ו') ולרוב נֶפֶ (ישעיה י"ט י"ג, ירמיה ב')

היהודים 1175. בית הקברות קנו היהודים מרדכי קאמפאנאל ומשה פאקיא בשנת 1677, זכר בית הקברות הזה נמצא בשירי לאנפועלאו. העיר נזכרת הרבה בזכרונות עזרא סטילס ואומר כי היה שם שדר מאי בשנת 1759, ושני רבנים מפולין בשנת 3-1772, ואחר מהם דרש בלשון הולאנדית. רב אחד בשם בוסקילא מאיזמיר, הרב כהן מירושלם, ור' רפאל חיים יצחק קארינאל מחברון ידרש בלשון ספרדית בשנת 1773, והיה ידירו של סטילס.

[אחר המידה] המרירה עשתה קץ למסחר נופארט ולהצלחת היהודים, כי העיר נכבשה ע"י האנגלים והיהודים שנמו בצד הקולוניסטים אבדו חלק רב מרכושם ובפרט הספינות שגזלו אותם חיל האנגלים. ביהכ"נ נסגרה הרב נכע משה לדזשאמאיקא, והחברים הנכבדים ובראשם לופיץ העתיקו מיזכנם אל לייסיסטר במחוז מאסאטשזעטס, וישארו שם עד שנת 1782. וגם שם עלו מהם למדרגה רמה במסחר. אחר המלחמה שבו רבים מהם לנופארט אך אהרן לופיץ נמנע על דרכו והובא לנופארט ויקבר שם בבית עלמין הישן. בעלי המועצה הכללית של מחוז רהאר-איילאנד נתאספו בפעם הראשונה בשנת 1780 בבית הכנסת שעזבוהו היהודים בימי כבוש אנגליא, ואח"כ נפתח הביהכ"נ לתפלה ליהודים אשר שבו לעירם, ובשנת 1790 ערכו בני עדה נופארט אגרת שלום וברכה לנשיא הארץ וואשינגטון והוא השיב להם תורה והבטיח להם מן ומחסה לאמונתם. מכתבו הוא בידי פרידריך פיליפס בנויארק. בין יתר דבריו אומר: "...אזרחי ארצות הברית באמריקא צריכים ליישר כח עצמם כי נתנו לכל העולם דוגמא מהנהגה חפשית כרוח רחבה, הנהגה ישראליה היא שילמדו אותה אחרים, שהיא חפשית בדעות אמונה ונותנת זכות אזרח לכל איש. כעת אין מדברים עוד מסבלנות. כאלו היו נותנים בני כת אחת הרשות לבני כת אחרת להניח מזכיות שהם ראויים להן במשפט הירושה הטבעית. מאושרים אנחנו כי ממשלת ארצות הברית, אישר לא תאשר שנאת הדת ולא תעזור לרדיפת אמונה, תבקש מן החוסים בצלה רק להיות אזרחים טובים וגאמנים ולתמוך בידיה בכל עת הצורך..."

ביבליוגרפיה: Oscar S. Straus, Roger Williams. pp. 110, 178 New York 1899; J. E. ix, 294.

א.

נופת: ע' סוקר

נוצרים: ע' נצרות

נוקב שם: ע' גדות

נורצ'י, ירדיה שלמה רפאל ב"ר

אברהם: רב ומדקדק במסורת כה"ק; נולד במנובה בערך שנת 1560, ומת שם אחר שנת 1626. הוא למד אצל ר' משה קוים שהיה דודו, והשיג היתר הוראה בשנת 1585. בערך שנת 1600 נבחר לדיין ועזר להרב בעירו ובמסורה הזאת ישרת עד יום מותו. ר' ירדיה שלמה התאמץ כל ימיו להעמיד ולברר הקריאה הנכונה בכל כה"ק ע"פ המסורות המדויקות בספרים שונים וכו'. הוא מביא דברי חז"ל וספרי המקובלים כמקומות שנראים כחולקים על המסורת, ומכריע בכל חלופי נוסחאות. הוא היה בבית ר' מנחם די לונזאנו לשאול סמנו ספקותיו, ואחד שנגלו לו תעלומות המסורה חבר ספרו "גורד פרץ" כסדר הספרים והפרשיות ככה"ק על כל עניני המסורה, וכולל שני חלקים. אחד עה"ת וחמש מגילות ואחר על נביאים וכתובים, ובסופו "מאמר המאריך" על המתג וכללי בנ"ד כפ"ת וקמץ חמף. את ספרו השלים שנת שלומ"י (שפ"ו=1526) ונשארו בכ"י שנים רבות. והדפיסו ר' רפאל חיים באזילא עם הערות ורשימה מתשע מאות שנים (מנמוכה 4=1742). וקרא שם הספר "מנחת ש"י" (ר"ת שלמה ירדיה). כי לא ראה הפדמת המחבר שקרא ספרו בשם "גורד פרץ", וישנה מדעת בעלים גם בזה שהדפיס בתוך הספר הדברים אשר רשם המחבר בספרו בצדו "פנים", כמו למשל בראשית

היהודים 1175. בית הקברות קנו היהודים מרדכי קאמפאנאל ומשה פאקיא בשנת 1677, זכר בית הקברות הזה נמצא בשירי לאנפועלאו. העיר נזכרת הרבה בזכרונות עזרא סטילס ואומר כי היה שם שדר מאי בשנת 1759, ושני רבנים מפולין בשנת 3-1772, ואחר מהם דרש בלשון הולאנדית. רב אחד בשם בוסקילא מאיזמיר, הרב כהן מירושלם, ור' רפאל חיים יצחק קארינאל מחברון ידרש בלשון ספרדית בשנת 1773, והיה ידירו של סטילס.

[אחר המידה] המרירה עשתה קץ למסחר נופארט ולהצלחת היהודים, כי העיר נכבשה ע"י האנגלים והיהודים שנמו בצד הקולוניסטים אבדו חלק רב מרכושם ובפרט הספינות שגזלו אותם חיל האנגלים. ביהכ"נ נסגרה הרב נכע משה לדזשאמאיקא, והחברים הנכבדים ובראשם לופיץ העתיקו מיזכנם אל לייסיסטר במחוז מאסאטשזעטס, וישארו שם עד שנת 1782. וגם שם עלו מהם למדרגה רמה במסחר. אחר המלחמה שבו רבים מהם לנופארט אך אהרן לופיץ נמנע על דרכו והובא לנופארט ויקבר שם בבית עלמין הישן. בעלי המועצה הכללית של מחוז רהאר-איילאנד נתאספו בפעם הראשונה בשנת 1780 בבית הכנסת שעזבוהו היהודים בימי כבוש אנגליא, ואח"כ נפתח הביהכ"נ לתפלה ליהודים אשר שבו לעירם, ובשנת 1790 ערכו בני עדה נופארט אגרת שלום וברכה לנשיא הארץ וואשינגטון והוא השיב להם תורה והבטיח להם מן ומחסה לאמונתם. מכתבו הוא בידי פרידריך פיליפס בנויארק. בין יתר דבריו אומר: "...אזרחי ארצות הברית באמריקא צריכים ליישר כח עצמם כי נתנו לכל העולם דוגמא מהנהגה חפשית כרוח רחבה, הנהגה ישראליה היא שילמדו אותה אחרים, שהיא חפשית בדעות אמונה ונותנת זכות אזרח לכל איש. כעת אין מדברים עוד מסבלנות. כאלו היו נותנים בני כת אחת הרשות לבני כת אחרת להניח מזכיות שהם ראויים להן במשפט הירושה הטבעית. מאושרים אנחנו כי ממשלת ארצות הברית, אישר לא תאשר שנאת הדת ולא תעזור לרדיפת אמונה, תבקש מן החוסים בצלה רק להיות אזרחים טובים וגאמנים ולתמוך בידיה בכל עת הצורך..."

מי יתן כי בני אברהם היושבים בארץ הזאת יוסיפו להנות מרצון טוב של התושבים האחרים, וכל אחד מהם יישב תחת נפנו ותחת תאנתו בשלוה מבלי פחד. ואב הרחמן יפיץ אור ולא חשך בדרכנו, ויעשה אותנו כלנו מאושרים לעולם. כל אחד במלאכתו ומשלח ידו, כל איש לפי עתו ולפי דרכו בחיים". ועל החתום: ג'אורג' וואשינגטון.

[עיוור הישוב] היהודים השבים לנופארט מצאו

כי דרכי המסחר והקנין הסבו לערים אחרות ובפרט נויארק, עד כי כית התפלה נהרסו וסגורוה עוד הפעם בשנת 1791, ומשה לופיץ בן אחיו של אהרן לופיץ נשאר שם יחיד, ולאחרונה עזב גם הוא את נופארט

ח'). ונאכלים לשני ימים ולילה אחד בינתיים. ואינו נאכל לאור שלשי (זבחים נ"ו). פגול הוא גם חזן למקומו. אבל אין חייבין עליו כרת אלא על נותר גמור חזן לזמנו (שם כ"ח). ע"ע קדשים.

ב. ט.

נויפה: ע' חרם

נויפין: ע' נזק

נויפין, סדר: סדר הרביעי במשניות תוספתא. תלמוד בבלי וירושלמי. השם נויפין נזכר בתלמוד (ברכות כ', תענית כ"ד:), ודרש ר"ל מאי דכתיב והיה אמונת עתך חוסן ישועות חכמת ודעת וגו' (ישעיה ל"ו:), אמונת זה סדר זרעים, עתך זה סדר מועד, חוסן זה סדר נשים, ישועות זה סדר נזיקין וכו' (שבת ל"א). ופרש"י סדר נזיקין, מושיעין מזהיר לפרוש מהזק ומתחייב ממנו (שם). ונקרא ג"כ ישועות (במדבר רבה פ"ג, מחזור יומי צד 461). וכן דעת הרמב"ם (בהקדמתו לזרעים) כי נזיקין הוא הסדר הרביעי. אבל בעל כף נחת סידר נזיקין לסדר הששי, שכן נראה מפסוקי מזמור י"ט שבחללים: תורת ה' וגו' שהם כנגד ששה סדרי משנה (ע"י פרש"י שם פסוק ט'). והוא מדרש בילקוט בשם רבי תנחומא ודרש משפטי ה' כנגד נזיקין שהוא לפי הסדר הששי. אולם בתו"ס בריש נזיקין השיג עליו והסכים לדעת הרמב"ם. השם נזיקין הוא מורכב מהנפעל וההפעיל. להורות לנו המוסר השכל בדרך רמז כי המזיק הוא הנזק, כי נקה לא ינק (תו"ס ב"ק פ"א א' ד"ה נזיקין). הסדר הזה יעסוק בדינים ומריבות שבין אדם לחברו. במזמ' ושופות ושאר דיני ממונות וקרקעות. וידבר מן הנזיקין וההמעט מהן, וכולל גם מוסר ומדות טובות ומוסר הדיינין. בסדר נזיקין יש עשר מסכתות. והרמב"ם מונה שמונה כי הוא השב השלש בבנות דהיינו ב"ק ב"מ וב"ב למסכת אחת.

[סדר המסכתות בסדר נזיקין] סדר נזיקין כולל:

מס' בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, כל אחת עשרה פרקים; סנהדרין י"א פרקים, מכות ג"פ, שבועות ח"פ, עדיות ח"פ, ע"ז ח"פ, אבות ה' פרקים, הוריות ג"פ, בס"ה ע"ג פרקים, מס' אבות ליתא בחוספתא, ולא נמצא עליה ולא על עדיות, ולא ירושלמי על פ"ג דמכות. סדר נזיקין נסדר אחר סדר נשים (לדעת הרמב"ם) כדי ללכת אחר הכהוב שאמר כי ימכור איש את בתו לאמה וכי ינצו אנשים ואח"כ כי ינה שור א"ז איש (שמות כ"א). הסדר יעסוק ביהוד בדיני ממונות ועליו אמר ר' ישמעאל הרוצה שיחכים יעסוק בדיני ממונות שאין להם מקצוע בתורה יותר מהן. והן כמעין הנובע (ב"ב קע"ה:). ולכן בשני דרב יהודה כולי תנניי בנזיקין הוה (סנהדרין ק"ו:). ופרש"י למדום לא היה גדול אלא בסדר נזיקין (שם ותענית כ"ד:). יש שקורין נזיקין רק לשלש בבות ולא לכל הסדר ומביאים

התורה, "בראשית דגש בבית עם טפחא תחת השי"י". נגד מה שגלה המחבר בראשית ה' וז"ל: בכל מקום ישכתוב בגליון סלח פנים ד"ל שאין לכתוב הדבר ההוא בהגהת המקרא חזן לגליון, רק יהיה כן במקרא בלי הערה אחרת. ההקדמה נדפסה ע"י שמואל וויטא דילא וולטא בשנת 1819 ושנית ע"י יעלינעק בוויין בשנת 1876. מהקדמתו נראה שהיה בדעת המחבר להרפס את ספרו מצורף לכה"ק ואמר לקרוא את כלל כה"ק בשם מקדש יה. גם נראה כי עיקר חבורו היה על החומשים אשר ינע בזה הרבה, ובמשך הזמן כתב גם על נ"ך אך לא בתכלית הדיוק כ"כ. הספר בשמו החדש, "מנחת שי" נתקבל כיסוד ופנה להנוסחא הנכונה בכה"ק. ר' חיים זאב בענדר מבברויסק כתב פירוש על מנחת שי בשם, "אור חיים" (ווילנא 1867). [משפחת נורצי] שם המשפחה נורצי כנראה הוא ע"ש העיר Norecia באיטליא. אך לדעת מורטארא היו שתי משפחות מיוחדות בשם הזה במנטובה, אחת מעיר Tizzana ואחת מעיר Torazzo. בשתי המשפחות נמצאו רבנים ומחברים, ומהם: בנימין ב"ר עמנואל נורצי שכתב בשנת 1477 ס' "סוד לעשות לוח" והוא בב"י. יצחק ב"ר משה נורצי חי בפירארא בראשית המאה ה'י"ח וחבר ס' "עטור בכורי קציר" בענין שחיטה (ויניציא 1715). רפאל ב"ר גבריאל נורצי חי בפירארא ואח"כ במנטובה במאה ה"ט" וחבר ס' "סאה סלח" בששה חלקים (מנטובה 1561). "מרפא לנפש" (שם ויניציא 1571). "ארח חיים" (ויניציא 1579). שלמה ב"ר שמואל נורצי במאה ה"ט" מחבר שו"ת (מנטובה 1588. ע"י אוצר ספרים לבנייעקב 561).

ביבליוגרפיה: מיכל, אור החיים ס' 951; פין, כנסת ישראל 882.

ב. ט.

נושה: ע' משכון

נותר: שריד. חלק הנשאר. בקרבן פסח נאמר ולא תותירו ממנו עד בקר והנותר ממנו עד בקר באש תשרפו (שמות י"ב י'). נאמר, "בקר" שני ללמד שאין שורפין קדשים ביום (שבת כ"ד:). כי צריך לשרוף הנותר מקרבן פסח בששה עשר, ואם חל שבת אחר יו"ט שרף בשבעה עשר, כי אין עשה דשרפה דוחה לית דשבת ויו"ט, ובא הכתוב ליתן עשה אחר לית לומר שהמותיר אינו לוקה (פסחים פ"ד). במכילתא למדו מבקר שני, "ליתן תחום לבקרו של בקר" ופירש"י ליתן בקר על בקר, שהבקר משמעו משעת הנץ החמה ובא הכתוב להקדים האסור באכילה מעלות השחר. נותר ופגול אסור לאכול בכל הקדשים, ונאמר בזבח שלמים, ביום זבחכם יאכל וממחרת, והנותר עד יום השלישי באש ישרף... ואם האכל יאכל ביום השלישי פגול (מתועב) הוא לא ירצה ואוכלו עונו ישא כי את מקדש ה' תלל ונכרתה הנפש ההיא [מעמיה (ויקרא י"ט ו').

ראה מדברי ר' יהודה האי מאן דבעי למהוי חסידא לקיים מילי דנזיקין (שליש בבנות), רבא אמר מילי דאבות, אע"פ שמס' אבות היא בסדר הזה חשבה בפני עצמה, ואפשר שכוונת רבא לומר כי מילי דאבות בנזיקין הוא העיקר למהוי חסידא. ע"ע אבות נזיקין; בבא קמא; פרקי אבות; תלמוד. ביבליוגרפיה: פראנקל. מבוא המשנה צד 260. מ. ט. ה.

נזיר (נזירות): קנבל, נבל ונוהר בנדר מתענוגי מותרות ובפרט מיין, ונשמר מטומאה במשך זמן קבוע או כל ימי חייו. אין נזירה אלא פרישה שפירש עצמו מן היין (ר"ט) כדי לקדש את גופו ליטע שמים, כמו שנאמר נדר נזיר לחזיר לה' (במדבר י"ב). על הנזיר היה להזהר משלישה דברים: א') שלא לשתות משקה המשכר, יין ושכר (מונז או חי, או בתרנומו חמר חדת ועתיק), גם חומץ יין וחומץ שכר לא ישתה, וכן ענבים בעצמם בין לחים בין יבשים (צמוקים) לא יאכל, ולא ישרה ענבים במים וישתה כי טעם כעיקר (נזיר ל"ג), מחרצנים ועד זג (גרעונים וקלופות) לא יאכל, ובדרך כלל: כל אישר יעשה מנפן היין לא יאכל ולא ישתה. ב') אסור בתגלחת, כל ימי נזרו תער לא יעבור על ראשו, וכן חלש מרט וספספ חייב שנאמר קדוש יהיה גדל פרע שער ראשו (נזיר ל"ט); ולא דוקא בתער אלא בכל דבר (סוטה ט"ז), וכן נאמר בשמיעון ומורה לא יעלה על ראשו כי נזיר אלהים יהיה הנער (שופטים י"ג ה'). ג') על נפש מת לא יבא וגם לאביו ולאמו לאחיו ולאחותו לא יטמא להם במותם כי נזיר (מלשון נזירות) אלהים על ראשו קדוש הוא לה, והעובר ע"ז לוקה. ואם ימות המת עליו בפתע פתאום בעת שהוא בבית ונטמא באונס או בשונג צריך להביא קרבן וטמא ראש נזרו אבל אינו לוקה (כריתות ט'). ואם נטמא בדרך הזה צריך לגלח את ראשו אחר הוייתו ביום השביעי והיא תגלחת טומאה. והימים הראשונים יפלו וחזור ומונה ימי נזירותו, וביום השמיני יביא שתי תורים או שני בני יונה לקרבן, אחד לחטאת ואחד לעולה וכפר עליו הכהן, וקדש את ראשו ביום ההוא וחזור ומונה ימי נזירותו ומביא כבש בן שנתו לאשם על שגנתו. ביום סלאת ימי נזרו יקריב עוד כבש בן שנתו לעולה וכבשה בת שנתה לחטאת ואיל אחד לשלמים וסל מצות סלת חלות ורקיקי מצות משוחים בשמן ומנחתם ונסכיהם. וגלח הנזיר את שער פתח אהל מועד והכהן ישרף את השער על האש אשר תחת זבח השלמים ולקה הכהן את הזרוע בשלה (שלמה) מן האיל וחלת מצה ורקיק מצה (והשאר אוכלים הבעלים), והניף הכהן אותם תנופה לפני ה', ואלה הם מתנות הכהן מלבד חזה ושוק הראויים לו מכל שלמים, ואחר מותר לנזיר לשתות יין, ואם לא הביא קרבנו או שלא גלח תגלחת טהרה עדיין לא כלו לו ימי נזירותו, ואם עבר ושתה לוקה (נזיר י"ד: ט"ז).

ומקיש נזירות לנדרים ונדרים לנזירות לענין כנויים ויודות (נדרים ג'). ומה נדרים עובר בבל יחל ובבל תאחר אף נזירות כן, וגם האב מיפר נזירות בתו והבעל נזירות אשתו (שם). ע"ע נדרים. סתם נזירות שלשים יום, ורב מתנה מביא ע"ז רמז מקרא קדוש, "יהיה" בנימטריא שלשים (נזיר ה'. ז'). נזירות אינה נוהגת אלא בארץ מיטום טומאת ארץ העמים. ומי שנזר בחו"ל קונסין אותו ומחייבין אותו לעלות לא"י ולהיות נזיר בא"י כמנין הימים שנזר. מעשה בהילני הכלכה שהלך בנה למלחמה ואמרה אם יבא בני מן המלחמה בשלום אהא נזירה שבע שנים, ובשוכו בשלום היתה נזירה שבע שנים, ואח"כ כשעלתה לא"י להביא הקרבן הורו בית הלל שתהא נזירה עוד שבע שנים אחרות וכו' (נזיר פ"ג ו').

[נזיר שמיעון] ישמשון היה נזיר כל ימיו ומעולם לא גלח שערו עד שנלחתו דלילה באונס. אבשלום היה נ"ב נזיר כל ימיו אך מקץ כל שנה גלח את שערו (ש"ב י"ד). ולכן בהלכה נקרא הראשון, "נזיר שמיעון" והשני, "נזיר עולם". אם אמר הריני כשמיעון כבן מנוח כבעל דלילה, כמי שעקר דלתות עזה כמי שנקרו פלשתים את עיניו הרי זה נזיר שמיעון, ואם אמר הריני נזיר עולם מקיל בשערו מ"ב חדש ל"ב חדש כמו אבשלום. גם שמואל הנביא היה נזיר עולם לדעת רבי נתנאי שנאמר ומורה לא יעלה על ראשו וכו' (נזיר פ"ט ה') ולכן האומר הריני כשמואל הרמתי או כבן אלקנה או כמי יששכר אנג בגלגל הרי זה נזיר עולם. נזירות שמיעון ליתא בשאלה ואין בו התרת חכם אלא א"כ היה בו אונס דאז אין ממש בנזירות ובשבועה (פרח מטה אהרן ח"א י"ז י"ח). אבל האב לבתו הקטנה או הבעל לאשתו יכול להפיר גם נזירות שמיעון אם יש בנזירות ענוי נפש (ש"ת רדב"ן סי' אלף פ"ח). נזיר שמיעון מתוך שכרות או מתוך קטטה וכעס נוצדים להקל (פני משה סי' ל"ז). ראובן שהיה תושב א"י ונשא אשה בחו"ל ע"ס לחזור אחר שלש שנים לעיר צפת ונדר בנזיר שמיעון בכל התנאים ע"ד אוהביו הבחורים ושלא יוכלו כל חכמי העולם להתירו ולא יהיה לו פתח חרטה אלא הם לבדם יוכלו להתירו בפניו, ויקר מקרה כי חמיו נהרג ולא נתן לו הנדוניא יטהבטיח לו ונשאר עליו עול פריסת חמותו, ובתשלום היטלש שנים היתה אשתו מנקת והדרכים בחזקת סכנה ובצפת נשמע קול נהי המס ונפטר אחד מאוהביו ולא יכול עוד להתירו, ונשאל ע"ז וצדד הרב להתירו שאין כאן נדר והעלה תרופה למחלת נזיר שמיעון זה (ש"ת מהר"ם סי' קל"ד).

[בתלמוד] רבי אומר למה נסמכה פרישת נזיר לפרישת סוטה? לומר לך שכל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין (ברכות ס"ג). א"ר מלאי משום ר' יצחק מנדלעא מיום שפירש יוסף מאחיו לא טעם מעם יין דכתיב ולקדקד נזיר אחיו (בראשית ט"ט). ר' יוסי

נזיר, מסכת: מסכתא במשניות סדר נשים ויש עליה תוספתא (ונקראת שם „נזירות“) ותלמוד בבלי וירושלמי. במס' נזיר יש תשעה פרקים ונ"ח סעיפים ובגמרא ס"ז דפים. מס' נזיר סמוכה למס' סוטה כי הוראה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין (וסוטה ב'). וכמו שנשמכו הפרשיות בתורה (דברים כ"ד א' ריש'). פ"א: כולל כנויי נזירות וידות, נזיר שמשון נזיר עולם וסתם נזירות. פ"ב: המדיר בנזיר מן איזה דברים ולא מכל דבר, וכל לשון שיחול עליו הנזירות. פ"ג: זמן הנלוו וסתיירת המנין הטומאה, ומי שנדר בבית הקברות במקום טומאה, ומעשה בהילני המלכה שנדרה בנזירות. פ"ד: מי שאכר הריני נזיר ושמע חבירו ואמר ואני, והאשה שנדרה בנזיר, והאיש מירד את בנו בנזיר, פ"ה: בענין הקדש טעות ונקיט לה הכא איירי סיפא דנזירות בטעות. פ"ו: בענין שלשה דברים האסורין בנזיר: הטומאה והתנולת והיוצא מן הנפך, ושיעורי היוצא מן הנפך וצירופן, החומרות שבכל אחד מהאיסורין. הקרבת הקרבנות וישרפת הישר והזייה. פ"ז: הטומאות שאסור בהן כ"ג ונזיר ומותר לטמא למת מצוה. פ"ח: טומאה בספק. פ"ט: שאין נזירות חל על גוים, אבל נשים ועבדים יש להם נזירות, הבעל מפר לאשתו, והאדון אם הפד לעבדו יצא לחירות ומשלים נזירותו, ושאר עניני טומאה.

מע"ש

נוס: ע' תכשיטין

נוס: מנרת והפסד. הגרמת רעה. מלת נוס הוא בלשון עברית וארמית: אין הצד שיה בנזק המלך (אסתר ז' ד'). ומלכא לא להוא נוס (דניאל ו' ג'), עליך לא ינש (תהלים צ"א ז') תרנומו לותך לא קרבנו למנוק. הנפעל הוא נזק, הפעיל הזיק, בינוני מְזִיק, והיטם הוא נזק או הזיק וזכים הזיקות, וגם גרמא בנזקין (ע"י להקו). המזיק את חבירו בנפשו או ברכושו חייב לשלם. דין המזיק בנפשו למדנו ממה שנאמר: וכי ירבונו אנשים והכה איש את רעהו באבן או באגרוף ולא ימות ונפל למשכב וגו' רק שבתו יתן ורפוא ירפא (שמות כ"א). וכי ינצו אנשים ונגפו אישה הרה ויצאו ילדיה ולא יהיה אסון ענש יענש (וינו ממון ממנו) כאשר ירשית עליו בעל האשה ונתן כפלילים (ע"פ הדיינים) וגו'. ואפילו הזיק בנזק האדם ע"י רכושו חייב, כמו שכתוב: וכי יגה שור את איש או את האשה וגו' אם כפר יושת עליו וגו' פדיון נפשו ככל אשר יושת עליו, אם עבר יגה השור או אמה כסף שלשים שקלים יתן לאדונו והשור יסקל. הכלל הנדול הוא: ואיש כי יתן מום בעמיתו כאשר עשה כן יעשה לו שבר תחת שבר עין תחת עין וגו' (ויקרא כ"ד) ופירשו חז"ל שהוא תשלומי ממון וישמין אותו כעבר (ביק פ"ד), כמו שנאמר שם ומכה נפש בתמה ישלמה נפש תחת נפש שענינו ממון שמשלם בעד נפש הבהמה.

ב"ר הנינא אמר אף הם (אחיו) לא טעמו טעם יין דכתיב וישתו וישכרו עמו (שם מ"ג). מכלל דעד האינדא לא הוה שכרות וכו' (שבת קל"ט). חז"ל השבו את הנזירות לדבר קדושה שרק יחיד סגולה ראויים לכך. כי הנזיר צריך להזהר הרבה שלא יעבור על נזרו. עד כי היו רגילים לומר לו „לך לך נזירא סחור סחור לכרמא לא תקרב“ (שבת י"ג). וחששו שלא יקילו ראשם בנזירות אם יהיו בני ההמון מורגלים בזה. לפעמים מצינו שהאב היה מירד את בנו הקטן כדי לחנכו בקדושה. ומעשה בר' חנינא שהדירו אביו בנזיר והביאו לפני רבן גמליאל לבדוקו לידע אם הניע לעונת נדרים לצאת מרשות האב ולהפיר נזירותו, אמר לו הנער רבי אל תצטער לבדוקני, אם קטן אני אהיה נזיר בשביל אבא, אם גדול אני אהיה בשביל עצמי. עמד רבן גמליאל ונשקו על ראשו ואמר מובטח אני בזה שמורה הלכה בישראל (נזיר כ"ט). אבל אדם בעלמא שאינו נוהג בקדושה וטהרה לא נכון לו לנדור בנזיר, והעושה כן נקרא חוטא שציער עצמו מן היין המשמח אלהים ואנשים. ותניא בשם רבי אלעזר הקפר, נאמר בנזיר וכפר עליו מאשר חטא על הנפש, וכי באיזה נפש חטא זה אלא שציער עצמו מן היין, והלא דברים ק"ו מה זה שלא ציער עצמו אלא מן היין נקרא חוטא המצער עצמו מכל דבר ודבר (בתענית) על אחת כ"כ שנקרא חוטא (נדרים י'). וא"ר שמעון חסידים הראשונים כשהיו רוצין להביא עולה היו נודבים ומביאים וכו' אלא בנזירות לא התנדבו כדי שלא יקראו חוטאים (שם). כשחרב הבית בשניה רבו הפרושין בישראל שלא לאכול בשר ולא לשתות יין. נטפל להם ר' יהושע והורם שלא לעשות כן. מפני שאין גזרין גזרה על הצבור אא"כ רוב הצבור יכולין לעמוד בה (ב"ב ס'). ולא עוד אלא שכתב בימי הבית היו החכמים מרחיקין את הנזירים כי ראו שאין כוונתם שלמה לשם שמים, ולא יוכלו לעמוד בנסיון שלא לעבור על נדריהם. ובדוגמא אחת הורו שלפעמים האיש המנלה את ראשו לש"ש הוא יותר טוב בעיני ה' מהנזיר המגדל יטערו. ואמר שמעון הצדיק מעשה באדם אחד שבא מן הדרום יפה עינים וטוב דאי וקווצותיו סדורות לו תלתלים, אמרתי לו בני מה ראית לשחת יטערו נאה זה, אמר לי דועה הייתי לאבי בעירי והלכתי לישאוב מים מן המעיין ונסתכלתי בבואה שלי ופחזו יצרי עלי וביקש למרדני מן העולם, אמרתי לי דיקה מפני מה אתה מתנאה בעולם שאינה שלך שסופך להיות רמה ותולעה, העבודה שאנלחך לטימים. עמדתי ונשקתי על ראשו ואמרתי לו, כמוך ירבו נזירים בישראל, עליך הכתוב אומר איש כי יפליא לנדור נדר נזיר להזיר לה' (נזיר ד'). ואפשר שכוונת החכמים הייתה לנלות דעתם והתנגדותם להנזירות הנסה שהתחילה להתפשט בימיהם ונתרבו נזירים מהמון העם אשר מהם נולדו ישו ותלמידיהם שהיו ג"כ נזירים (Nazarites). א.

המבעה מלשון נבעו מצפוניו (עבדיה א') כי השן נ"כ מכוסה ונתגלה ע"י האכילה. תולדתו היא, שנתחככה בכותל להנאתה ושברה את הכותל, או נתגלגלה ע"י כסות ופירות והפסידו. (ד') וההבער זו הדליקה שיצאה והזיקה דכתיב כי תצא אש ונוי, ואפילו הדליק האש ברשותו והרוח הוביל הלהב לרשות אחר ושרף רכוש חבירו חייב. הכלל הנדול בהזיקות אלו הוא: כל שדרכו להזיק ושמירתו עליך, כשהזיק חייב המזיק לשלם תשלומי נזק במיטב שדהו או כספו. נגבה ונזלה (ע"ע) משלם נ"כ ע"ד נזק. וע"ע קנס.

[דיני נזק] המניח את הכר ברשות הרבים ובא אחר ונתקל בו ושברו פסור. שאין דרך בני אדם להתבונן בדרכים. ואם חזק בו, בעל הכר חייב ואפילו הפקידו. שכל המפקיד נזקו בדבר שאין לו רשות לעשות קודם שהפקידו חייב אפילו אח"כ (רמב"ם נזקי ממון פ"ה ה'), והוא פלונתא דאמוראי ב"ק כ"ט. מי שהיה מעון כד ונתקל ונשבר הכר והזיק לאחרים בשעת נפילה פסור. דנתקל לאו פושע הוא (שם, ש"ע ח"מ סי' ת"ב). האומר לחברו סמא עיני קסע ידי שבר רנלי ע"מ שאתה פסור הרי זה חייב בחמשה דברים דודאי לא מחיל איניש על נזקי גופו דדאשי אברים (מניד משנה על הרמב"ם חובל ומזיק פ"ה). אבל האומר לחברו קרע את כסותי או שבור כרי על מנת שאתה פסור הרי זה פסור (שם ב"ק צ"ב). דמחיל איניש אממוניה מפי מנופיה. לכל נזק יש חזקה, אם הוחזק בו המזיק דאמרינן שהניזק מחיל ליה אם היה רואה ההזיק שלש שנים ולא מחה בידו. חזן מארבעה דברים שאין בהם חזקה, ואלו הן: עשן, בית הכסא, אבק, ונדנור קרקע שיכול למחות לעולם. ולכן עשן היוצא מבית אומנות צורף צריך להרחיקו ואפילו החזיק בו כמה שנים (מהר"י בן לב ח"ג מ"ו) כי אין חזקה לקומרא. אבל עשן שאינו תדיר היוצא מתנורים שאופין בהם מע"ש לע"ש יכולין למחות בתחלה אבל לא אח"כ אם מצאו שם. אם נהרס התנור בדליקה יכול לחזור ולבנותו ולא יכול שכנו למעון עליו (מהרש"ך ח"ג ק"ט). בית הכסא צריך להרחיק תמיד ואין בו חזקה. שכני בית הבנסת שמביתם בא תמיד ריח רע לביהכ"נ צריכין להרחיקו (שארית יוסף כ"ז). וכן ריח רע בדירות. כגון לוי שהיה דר בעליה שע"ג בית ראובן וראובן היה עוסק במלאכת הבגדים והיה לו חביות וניגיות מלאות יתן שצובעים בהם הצמר ויורשינו החזיקו באומנתו ואחר כמה שנים ערער לוי שכנו שאינו יכול לסבול הריח רע, הדין עמו, ואפילו איכא ספק אם העליה קדמה או החביות קדמו חייבים לסלק החביות. ולא מעינן ליורשים וללקוחות היכא שהמורי"ש או המוכר היה צריך להביא עדים (ש"ת בן לב ח"ג ל"ו). ואבק המזיק הוא כריה רע. וכן היזק נדנור הקרקע לא היו חזקה. הבא לקבוע רחים למחן חמים לרבים יכול חברו למחות בו, ואפילו החזיק יש צדין שיכול למחות (מהרש"ך ח"א סי' ל"ג).

ודרשו גם בזה י"למנה י"למנה, שהבעלים ממפלים בנבלה ומנכה את מחירה מההיזק (שם י'). ולא דוקא אם ע"ה בו מום אלא אפילו צרם באזנו, תלש בשערו רקק והניע בין הרוק, והעביר מליתו ממנו, ופרע ראש אי"ה בשוק ואפילו אחזו והעמידו בחמה ונשתרב, בצינה ונצמנו, השיך בו את הכלב או את הנחש חייב שנאמר, "באשר עשה" (תו"כ). התוקע לחבירו נותן לו סלע. סמרו נותן לו מאתים זוז (ב"ק פ"ח ו').

[נזק צער רפוי שבת ובשת] החובל בחברתו חייב עליו משום חמשה דברים: א') בנזק. ב') בצער. ג') ברפוי. ד') בשבת. ה') ובבשת. בנזק כיצד? סימא את עינו, קמע את ידו, שבר את רגלו, רואין אותו כאילו הוא עבד נמכר בשוק ושמין כמה היה שוה עם האבר וכמה הוא שוה עכשיו, וצריך לשלם המותר. צער כיצד? כואו בשפור או במסמר מלובן אפילו על צפרנו ולא עשה הבורה, אומדין כמה אדם כיוצא בזה רוצה ליטול להיות מצטער כך. רפוי כיצד? הכהו חייב לרפאותו אם צריך לרפוא. שבת וכו' בשבת כיצד? הכל לפי המבייש והמתבייש, ואינו חייב על הבושת עד שיהא מתכוון לביישו. (ב"ק פ"ח א').

[נזקי ממון] המזיק חייב גם אם גורם היזק לרכוש חבירו ע"י מעשיו, כמו שנאמר: וכיפתח איש בור או כי יכסה איש בור ולא יכסנו ונפל שמה שור או חמור בעל הבור ישלם כסף ישוב לבעליו והמת יהיה לו (לניזק). ששמין דמי נבלתו ומנכה לו מרמי נזקו. ואפילו אם רכושו מזיק רכוש חבירו: כי ינוף י"שור איש את שור רעהו ומת, ומכרו את השור החי וחצו את כספו וגם את המת יחצון (ומשלם לו חצי נזק). ובשור מועד משלם נזק שלם כל דמי השור וינכה דמי הנבלה. שור אינו משלם אלא נזק ולא צער רפוי שבת ובשת ופסור מרמי ולדות (ב"ק פ"ח ב'). ואפילו אם רכושו אינו מזיק רק מפסיד את תבואות חבירו חייב. כמו: אם יבער איש שדה או כרם ושלח את בעירו ובער בשדה אחר מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם. ואפילו באונס כגון: אם תצא אש ומצאה קוצים ונאכל נד"ש או הקמה או השדה שלם ישלם המבעיר את הבערה (שמות כ"ב ד'-ה').

[אבות נזיקין] ארבעה אבות או ראשי נזיקין כתיבי בתורה בפירוש ויש לכל אחד תולדות, ואלו הן האבות: א') השור והוא הרגל שהבהמה מזקת ברגליה דרך הליכה כדכתיב ושלח את בעירו. ותולדה הרגל היא כשהזיקה בגופה דרך הלוכה או בשערה או בשליף שעליה שנדבקו כלים בהם וגררתן בדרך הלוכה וטברתם. ב') הבור, שהוא עמוק עשרה טפחים שפתח ל"ה ונפלה שם בהמה או החזקה דכתיב כי יפתח איש בור ונוי. ותולדתו דבור היא כיהו וניעו. רוק או ליחת החוטם או מים ששפך ב"ה וכן שאר דבר שהניח ב"ה והזיק. ג') המבעה, זה השן שאכלה בהמתו בשדה חבירו, כדכתיב ובער בשדה אחר, ונקרא תשן

הוא חייב בדיני שמים, ואם הנרמא הוא קודם שנעשה ההיזק מחייבין את הגורם לסלקו, כי בכל מקום צריך המזיק להרחיק את עצמו מן ההיזק (ב"מ ק"ז.). ואם תפש ההיזק מן המזיק דמי היזק נרמא אין מציאין מידו. ויש גרמות שחייבים עליהם, כמו הכובש בהמת חברו במים או שהניחה בחמה וצמצם עליה המקום כדי שלא תמצא צל עד שהרנתה החמה חייב, ויש אומרים שחייב רק אם אחזה בידו אבל סגר עליה הרלת פטור מדיני אדם (ח"מ סי' שפ"ג ה'). הזורק כלי חברו מראש הגנ והיו תחתיו כרים וכסתות, ובא אחר וסלקן ונשברו הכלים, לדעת הרמב"ם המסלק חייב. השורף שטר חברו ואינו יכול לנכות סבלי השטר הוא עובדא וכפיה רפרם לרב איש ואנבי ביה כי כשורא לצלמא (ב"ק צ"ה:). פרש"י שטרף שטר בילדותו ואנביה מניה כל מה שהיה בתוך השטר פרעון נמור מן העידית, וסבר לה כר"מ דראין דינא דגרמי. ואף כי זהו מעשה בידים, אפשר שלא נחשב השטר לכולם כי הוא נייר בעלמא. היה סכה בפטיש על הסדן ויצא נץ מתחת הפטיש והיזק היז חייב (ב"ק ס"ב:). הבנאי שקבל עליו את הכותל לסותרו ונפל הכותל שכנגדו וכו' אם מחמת הסכה נפל חייב (שם צ"ח:). דיני נרמא נהנה רק באדם אבל לא בבהמתו או רכושו.

א.

נח: בן למך ותשיעי ברורות מאדם הראשון. נולד בישנת אלף ונ"ו לבריאת העולם ומת בישנת ב"א ושש שנים, והיו כל ימי היוו תשע מאות וחמשים. אביו קרא אותו "נח" לאמר, "זה ינחמנו ממעשנו ומעצבון ירדנו מן האדמה אשר אררה ה'". ע"ש העתיר כי בימיו נשתתה הארץ, כי הישחית כל בשר את דרכו על הארץ, וה' הביא את המבול לשחת כל בשר ורק נח ואשתו ובני ביתו נמלטו בתבה ושאירת הפליטה מכל החי, ומהם נחחרטה התבל ונברכה הארץ. נח מצא חן בעיני ה' (הי"ט נח הוא בהפך חן). ויצוהו לבנות התבה להנצל מן מי המבול, באמרו, "כי אותך ראיתי צדיק לפני בדור הזה". ע"ע תבה. נח בהיותו בן חמש מאות שנה הוליד שלשה בנים: ים הם ויפת (בראשית ה' ל"ב). והמבול היה בהיותו בן שש מאות שנה, וגם הם ונשיהם היו בתבה. ככלות המבול בסוף השנה נחה התבה בהרי אררט. נח ובניו יצאו מן התבה וה' ברכם, "פרו ורבו שרצו כארץ ורבו בה" (שם ט' ז'). והבטית לנח שלא להביא עוד המבול לשחת כל בשר. נח בנה מזבח לה' והקריב עליו קרבנות מן הבהמה המהורה ועוף המהור שהביא אתו בתבה. ה' התיר לנח לאכול בשר אך הזהירו על הדם, ע"ע בן נח. נח היה הראשון שנמנע בשר, אך שתה מיינו לשתרון והיו לקלון בעיני בניו (שם ט' כ'). ע"ע בנען. הכבול נקרא על שמו, "מי נח" (ישעיה נ"ד ט'). והנביא מזכירו עם איוב ודניאל אשר מלטו את דורם בצדקתם (יחזקאל י"ד י"ד ו"כ).

מרחיקין את הסולם מהשובך של חברו ארבע אמות כדי שלא תקפיץ הנמיה (כעין תחול להיזק הנוזלות). מרחיקין את הכותל מן המחילה של חברו ד' אמות כדי שיהיה מקום לבעל המחילה לזקוף סולם ולתקן המחילה, הואיל וההיזק בה (ב"ב כ"ב: רמב"ם שנים פ"ט ח').

[היזק ראייה וגרמא בנזקין] מן התורה חייב אדם בנזקי חברו רק אם עשה מעשה בידים, אבל חכמים תקנו שאסור להסב הפסד לחברו גם באופן שלילי, ובפרט אם ההיזק הזה הוא המשיכי ותמיד. כגון היזק ראייה, דהיינו לפתוח חלונות לבית חברו או לחצרו, ומזיקו בראיה בעינא בישא החודרת לדעת כל עיניו שכנו. היזק ראייה איסורא הוא ואין מניחין לאדם לחטוא (נ"י ב"ב פ"ג). ולכן היסותפין בחצר כופה איש את חברו לעשות מחיצה ביניהם, ואע"פ שעמד בלי מחיצה כמה ימים יכול לכופו בכל עת שירצה (מהר"ם גלאנטי סי' נ'). ומסתמא אין אדם מוחל על היזק ראייה (שם) וגופי הלכות אות רל"ט). אם מחלו ויש עדים שמחלו מותר. ואחר שההיזק בזכותו שלש שנים הוי הזקה שלש לשונות אמרו חכמים בנזקין: היזק שאינו ניכר, נרמא בנזקין ודיני דגרמי. א' היזק שאינו ניכר הוא דבר שאין הנזק ניכר בו כלל והרי הוא כמו שהיה סבלי חסרון ויתר, כמו חמץ שעבר עליו הפסח שההיזק חמץ חברו ברשותו ולא מסרו לו קודם הפסח לאכול או למכור, ונאסר בהנאה אח"כ. ויכול לומר לו הרי יסלך לפניך. או כגון שעירב יין נסך ביינו שאין ההיזק ניכר בו. ומדאורייתא היזק שאינו ניכר לאו שמהי היזק ופטור מלשלם (ב"ק פ"ט ב'). אבל חכמים קנסוהו לשלם נזק שלם (נזמין נ"ג). אם עשה זאת במזיד, לפיכך אם מת המזיק קודם שמשלם אין קונסין בנו אחריו (שם מ"ד:). וכן אם עשה המזיק בשוגג או באונס פטור ממנעם זה (ב' דיני דגרמי הוא דבר שהיזקו ניכר אלא שלא עשה בו מעשה כגון הכובש עדות וכו' נזרם לחברו הפסד, או מוחל שעבודו של חברו ברבנא בעלמא ונזרם הפסד לבעל חובו, או המשיא עצה רעה לחברו ומפסיד על ידו, או שמונע לגדור מחיצת כרמו וע"י הוא אוסר את זרעי חברו בכלאים, דקיימא לן זה סוכך לגדר וזודע זה סוכך לגדר ונוטע (ב"ב כ"ג). ואין צריך הרחקה, אבל בלי גדר נעשו כלאים. ובזה לא עשה מעשה בידים אלא ישב ולא נזרם היזק לחברו (ב"ב ב'). ר"מ דאין דיני דגרמי (ב"ק ק'). ר"ש בן אליקים ור' אלעזר בן פרט דייני דיני דגרמי (שם ק"ז:). ג' נרמא בנזקין הוא בידים אלא דלא ברי היזקא, כגון מניח סולם אצל שובך שגורם שקופצת עליו המניה ואוכלת הנוזלות, אבל אפשר נמי דלא אתיא (נ"י ב"ק פ"ט). או כגון השליש שהחזיר השטר למלוה שיוכל לנכות בו כשירצה והוה נרמא בנזקין (השובת הרשב"א אלף נ"ב). כל ההיזקות האלה אע"פ שהעשה אותם פטור מדיני אדם,

לנביאים שקדמוהו ומתאימים לרעתו מנחמו ופעולותיו. התוארים המשפילים אשר בנו בני מכה את מחסר, כמו משוגע איש הרוח, מכוב ועוד (ע"ע מחמר) נאלץ גם נח ליטמיע מכני דורו: הוא איש הוא כמוכם (קוראן כ"ג ל"ד) ואם תשמעו בקול איש כמוכם הלא אבוד תאבדו (שם ל"ז). אין לנו רק חיינו בזה, נחיה ונמות ויטית לא נקום (שם ל"ט). מחמד מספר דבר המבול והצלת נח ובני ביתו בדרך אנו, אך אשר קצר הוא בקשו מבארי דבריו למלאות, ותמצית ספורם היא: כי למך בהיותו בן קצו שנה ילד את נח ויהי למך אחי תקציה שנה וימת. נח היה צדיק בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו, ויצא אל עמו וירא תועבותיהם ועלילותיהם וקרא באזניהם כי ישוּבו אל אלוה. אך מהלומות אין מספר היו מנת חלקו על דבריו אלה. שלש מאות שנה ארכה קריאתו אליהם. עד אשר נלה לו אלוה כי יביא מבול מים על הארץ לשחת כל בשר ויצוהו לבנות לו תיבת עץ למען ינצל הוא וביתו. מן אדם הראשון ירש משור וקדרום וכל כלי הנגרים ויבן נח את התבה. הסופרים הערבים מתארים צורתה ומעשיה באופן פלאים. בירח י"ב באו נח ובניו וכל אשר אתו מן חיתו יעד עד רמש האדמה אל התיבה עד כי נמלאו שבע התאים אשר בה. בשנת ת"ר לחיי נח בחדש השלישי פתחו המלאכים ארבות השמים ומעינות התהום ויהי המבול על הארץ. וימחה את כל היקום. אבן ספיר לבנה נמצאה בתיבה. כאשר חשך נגהה רע נח כי האיר היום, וכאשר האיר סביבה ידע כי בא הלילה (ע"י ירוש' פסחים פ"א במדבר רבה פ"ה פרקי דר"א פכ"ג). בחדש הששי נחה התיבה על הרי אררט. וישלח נח היונה ואח"כ העורב, לראות מה משפט הארץ, ובירח הראשון יבשה הארץ. ויצו אלוה עליו לבל יתנאל בבשר נבלה ומרפה, ברם, בבשר החזיר ובכל אשר נזבח לאילילים, ויבטחיהו כי לא יוסיף להביא מבול על הארץ. והקשת בשמים יהיה לאות להבטחתו זאת. ויהלך נח הארץ לשלש בניו לנחלה, ויתן לשם אבי הערבים ארץ סוריא ופלשת ותימן וכל סבור הארץ, לחם אבי הכושים נתן כל כנר המערב. ולפת אבי התוגרים נתן ארץ המזרח, וימות. הסופר בן אתיר יאמר כי מאדם ועד נח היו עשרה דורות (כמובאבות פ"ה).

י. צ. א.

נח, מרדכי עמנואל: חכם מדיני, מחבר חזיונות וסופר בעתונים. נולד בפילדלפיה בארצות הברית 19 יולי 1785, ומת בנובמבר 22 מארץ 1851. הוא היה מצאצאי היהודים הפורטוגזים שבאו לאמריקה בראשית היישוב. אביו השתתף במלחמת המרידה נגד אנגליה, ואומרים כי הנשיא ג'ואורג' וואשינגטון היה בין המסוכני במשתה החתונה של אבות נח. אבותיו מתו בילדותו והוכרח למצוא עבודה להחיות נפשו, אך איזה שעות ביום ובלילה הגה בלמודים, והתרוועע עם

[בתלמוד ומדרש] עשרה דורות היו מאדם עד נח

(אבות פ"ה ב.), השם נח הוא מלשון מנוחה, עד שלא בא נח לא היו להם כלי מחרטה והוא הכין להם, הארץ היתה מציאה קוצים ודורדרים כשזורעים חטים מקבלתו של אדם הראשון ובימי נח נחה, והו נחמנו = ינחמנו את עצבון ידינו (רש"י בשם התנחומא, ב"ר פנ"ה ה' וביקטו (רמז מ"ב) איתא: בשעה שברא הקב"ה את אדה"ר השלימו על הכל הפרה היתה נשמעת לחורש והתלם היה ניטע ליחרש, ביום שחטא המרידו עליו וכו' כיון שעמד נח נחו וכו'. בספר היישר נאמר כי למך קרא לבנו מנחם ע"ש זה ינחמנו ונקרא אח"כ נח בקיצור או מנחם כי מצא "חן" בעיני ה'. נח נולד מהול (מדרש אנדה בראשית ו' מ'), תנחומא נח סי' ו'ו'. מתוולד מסר בנדי כהונה שירש מאדה"ר לנח (ב"ר פ"ד). אחות תובל קין נעמה היתה אשתו של נח, וקוראין אותה נעמה שהיו מעשיה נעימים, ורבנן אמרי נעמה אחרת היתה וקוראין אותה נעמה שהיתה מנעמת בתוף לעז (שם פכ"ג ג'). נח לקח שלש בנות אליקים בן מתושלח לבניו לנשים (ספ"י). הכתוב מעיד על נח שהיה צדיק תמים בדורותיו, ודרשו עליו הפסוק אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים (מדרש תהלים א'). ר' יהודה אומר בדורותיו היה צדיק, הא אלו היה בדורו של משה או בדורו של שמואל לא היה צדיק. ר' נחמיה אומר ומה אם בדורותיו היה צדיק אלו היה בדורו של משה או בדורו של שמואל על אכ"כ (ב"ר פ"ל) ודרשוהו לננאי ולשבח (סנהדרין ק"ט). גם היה מקטני אמנה, מאמין ואינו מאמין יביא המבול, ולא נכנס לתיבה עד שדחקוהו המים (רש"י בראשית ז' ז'). כשיצא נח מן התבה הכישו ארי וישברו ולא היה כשר להקריב, והקריב שם בנו תחתיו (ב"ר שם). ויחל נח, כיון שנודקס נח לאדמה נעשה חולין (תנחומא נח סי' י"ג ב"ר פל"ה ג'). כשבא נח ליטע כרם בא יטמן ועמד לפניו ונו' (תנחומא שם). בו ביום נטע וכו' בו ביום נשתכר בו ביום נתגלה קלונו (שם). והיה לו ללמוד מאדה"ר שגם הוא נכשל ע"י הנפץ (סנהדרין ע"ג). לא מת נח עד שראה העולם בישוּבו ועד שראה שבעים אומות יוצאים מחלציו (תנחומא נח סי' ב'). ע"ע בן נח; מבול.

ישינב—מ. מ. ה.

— [נח בהגדה הערבית] ספורי התורה מחיי נח נמצא גם בהקוראן ונושאי כליו, וביוחד בספרי ההגדות מחיי הנביאים, אשר השפעת המדרשים הראשונים נכרת בהם. דברי התלמוד (סנהדרין ק"ה, "שמיר פ"ל ופ"ג ותנחומא נח) כי נח היה מוכיח את בני דורו ואמר להם דברים קשים והם היו מכזים אותם וכו', הם המקור להציורים היפים בקוראן (פ"ז נ"ז—ס"ב; פ"ז ע"ב—ע"ד; פ"ה א—כ"ג ועוד) המתארים הויכוחים אשר היו לנח ובני דורו, ומראים לדעת כי נח היה אחד החסידים הראשונים אשר הנביא ממכה מציין

ובמעשה; עוד ההמון מזכרים בכמות האינוניציפא, ואשר הושם המשרה על שכמם הינו בסגורים של הפנטיסמוס לעורר ולהעלות שלחבת אש האבדן אוטוידאפי. גם אתה עוד תדגיש באב השנאה השולטת על אמונתך אף כי עתיקה היא מאמונתנו. נמה איפוא כי יגיעו הימים אשר דעות בני אדם ישתנו לטובה ויהאיו עם חוקי ארצנו, והעם ילמדו את המוסר הכללי הנמצא בכל האמונות אשר בזה נשתנו כול יחד, אף כי יתחלקו לסעיפים ועקרים פרטיים המוכשרים לכל דת ביחוד, דגת העם בענין הזה צריך תיקון, ונשיש אם נשים לאל הפתגם ההיפוקריטי *ut et lubet moris into*, יפה דברת בנוגע לבני עמך כי האמצעי להיביל להמסירה הזאת היא ללמדם להיות בדעת וחכמה, למען ישתנו ליתר האזרחים לכבוד ולתפארת". ועל החתום Thomas Jefferson.

בשובו לניו יארק חזר לעבודתו בתור סופר במכ"ע והדפיס ספריו וחזיונותיו. גם התערב הרבה בעניני המדינה ועניני העיר ניו יארק. בשנת 1832 נתמנה נח ע"י הנשיא דזשקסאן למפקח על הנמל של ניו יארק, ואח"כ נבחר לאחד משופטי העיר, ולפקיד על בתי האסורים (שערף). בעת ההיא שלטה מחלת "הקדחת היורקה" ומפני סכנת של המחלה המתדבקת שלה לחפשי את האסורים על עסקי ממונות והוא בעצמו שלם את חובותיהם. אחד מהאסורים על עסקי נפשות היה רוצח שנזר עליו להתלות על העץ, ואז נתעוררה עוד הפעם השנאה לאמונת נח. ונוצרים אחדים התאוננו כי אחד מחברתם יתלה בפקודת איש יהודי, וע"ז ענה נח בפתגמו הסטירי *Pretty Christians, forsooth, to deserve hanging* (כמה נאים נוצרים כאלה שראויים להתלות).

[מגריין] מלבד מאמריו במכ"ע שונים חבר ספר המסעות הנ"ל; ועוד *Gleanings from a Gathered Harvest* (לקט מן הקציר), ומחזות רבים, וביניהם *The Siege of Tripoli* (המצור על טריפולי), וזה היה המחזה האחרון שהעלה על "התיאטרון פארק" בניו יארק בפעם הראשונה, ובאותו הלילה נשרף הבמת ייחוק וחדל לכתוב עוד. נח העתיק את "ספר הייסר" לאנגלית עם הקדמה (נדפס בניו יארק 1840) וכתב חוברת על גאולת ישראל *Restoration of the Jews* (י"ס 1845). המאמר הזה נשא בשנת 1844 לפני קהל נוצרים וביקשם לעזור לבני ישראל לשוב לארץ אבותיהם בא"י. גם חבר מאמר להוכיח באותות ומופתים כי היהודים ילידי אמריקה הם יוצאי חלצי עשרת השבטים ונדפס בשנת 1837.

[יישוב היהודים באמריקה] נח האמין בנאוקה העתידה ע"י משיח ה', אשר לדעתו עוד יתמהמה. ולכן השב מחשבות להוציא את ישראל מגוישיו ומרודפיו בארצות שונות ולהיטיבם במקום בטוח בארצות הברית, ולתכלית הזאת קנה ביחד עם רעו הנוצרי Leggett כבדת ארץ של 2555 אקר במחיר 16985 דולאר,

סופרים ומחברים בספרות האנגלית. עוד בנערותו היה לו נטיה גדולה להחזיונות שהוציאו בהתיאטרון, והתאמץ לכתוב איזה חזיונות בעצמו. אך ראשית מעשהו היתה בספרות העתונות, ובשנת 1800 הלך בתור סופר מכ"ע לעיר האריסבורג (פא') להודיע מתהלכות בית המחוקים שם. ואחרי איזה שנים היה בטסארהסטון (ס'ס) ללמוד תורת המשפטים. ושם החל להתערב בעניני הפוליטיק, ונעשה עורך למכ"ע *City Gazette*. נח היה נוסח לאלה שהתנגדו אז לאנגליא, והיה מעורר את העם לצאת למלחמה נגדה, וכתב מאמרים רבים לתכלית זאת וההם עצמו בשם פלאי Muley Molack, ובעבור זאת שנאוהו אלה יצגו אחריו אנגליא והיו רודפי שלום. יש שקראו אותו לקרב-הבינים (dual) והוא המית אחד מהם. ובאמת פרצה המלחמה בשנת 1812.

[ציר ארצות הברית] הממשלה בוואשינגטון הכירה את ערך העבודה הספרותית של נח למוכת המדינה, ובשנת 1813 נתמנה לציר הממשלה בתונים אלג'ריא. בעת ההיא נישב שם ספינה שהובילה סחורה מאמדיקא, ע"י שוללי הים שהשיגה אצל חוף תונים והובלי הספינה הושמו במאסר. הנשיא אדאמס צוהו להשתדל בעד השבויים ולפרוץם, ולבקש מהב"י מתונים שישלם כסף ענושים על כי לא עזר בעד השוללים בנבולו. בשנת 1815 שלם הב"י כסף הענושים כך 21613 דולאר וימסרם ליד הקונסול נח. והוא הוציא הכסף הזה לשלם בעד פדיון השבויים והוצאות אחרות. הדבר הזה משיך עליו קו השד כי שלח ידו בכסף הענושים, ושונאיו מצאו שעת הכושר לערער עליו. והוסר ממשמרתו ושב לניו יארק. אך בספרו *England, Spain and Travels in the Barbary States* (מסעות באנגליא צרפת ספרד ומדינות ברבריא) שנדפס בניו יארק בשנת 1819 יתנצל ויוכיח כי כל מעשיו היו בצדק ומישור, ומראה לדעת כי שנאת אויביו לדתו היתה בעוכריו. הקונגרים בווירג'יניא, שחקר לדברי המ"מ הוציא משפטו כי נח יטיח חובתו המוטלת עליו באמונה, גם הנשיא תומאס דזשקסאן במכתבו שכתב לנח אח"כ רמז לו כי היה נדרף מחמת יטנת האמונה. ואלה דברי הנשיא שכתב לנח מעיר מונטיסילא 28 מאי 1818: "אדוני! תודות לך על אשר כבדתני במאמרך שנשאת בחנוכת בית הכנסת בעירך. קראתי בשמחה ולמדתי ממנו הרבה דברים הנוגעים לקורות היהודים אשר לא ידעתי מקודם. הצרות שסבלו בני עמך הן עדות נאמנה על השנאה הכוללת הכבושה בלב בני אמונה אחת לאמינות אחרות, אשר מכסים אותה בעת ישהם חלשי כח ומוציאים אותה לפעולה בעת שהם תקיפים וידם על העליונה. ארצנו שמה קץ למעשים תעתועים אלה, והמציאה סם חיים נגד סם המות הזה והוא לתת יסווי זכויות לכל יושביה מבלי הבדל אמונה וגזע לאומי. אך עוד רחוקים אנו מהתכלית הנרצה. כי אם אמנם החוקים קוראים לנו דרוור וחרות, אין אנחנו חפשים במשפט קדום בפעל

על השבטים אשר הוגלו מאשור. איש איש לשונותם מחלק אסיא, בהיות מעידים על תולדותם. מנהגיהם. בהתפללם אל אלהי המיוחד. ובקרבתותיהם אשר הם זוכים לה. בלקיחת נשותיהם בקידושין ובכחיבת ספר כריתות לגרושות. בקבורת מתיהם. בהענייתם וצומם. במהרות וטומאות. בערי מקלט. בעונשין ומלקות בשבטים. במערכת המלחמה ובהגיו נצחונם על שונאיהם. גם לאלה יוגבל הק וסדר לדעת בית אבותיהם. ויתאחדו עם אחיהם בני ישראל להיות לעם אחד. וכלם יהיו עם מגולה ובהירי ה'.

מרדכי עמנואל נח

מיסד מקום מקלט "אררט" באמריקא.

באגרת הזאת מצוה השר מרדכי עמנואל נח לשיאת מכל איש ישראל תרומת כסף שלשה שקלים, ערך המטבע של איספניא הנקרא פאסמער ובשוטת המטבע דאלאר. הקונסיסטוריום בעיר המלוכה פאריס ישים איש אחד הראוי להיות נגיד בישראל ושופט עליהם. בהסכמת האנשים החשובים הקרואים ממדינות אחרות להתייעץ עמהם. ועוד מודיע באגרת הזאת את שמות האנשים העומדים על משמרת הענין הזה הנמצאים בעיירות גדולות בארץ ובחוץ ימים, ואלו הם הנקובים בשמותם: הרב ר' אברהם די קולוניא בעיר פאריס, הנבירים אנדראא ובנימין גראדים בבארדאא (Bor-deau), הרב ר' הירשל והגביר מענדעצא בלונדון. הגביר אהרן נונין קארדאא בניבראלטר, והגביר אברהם בוסאק בליוורנו. החכם עדוארד גאנז דוקטור לתורת המספטים. והחכם פרופסור צונץ בעיר ברלין, והגביר לעזר וואלף בהמבורג. הקונסיסטוריום בעיר פאריס יהיה לו כח לשלוח שלשה אנשים למדינת אמריקא הצפונית לחקור

על האי הגדול Grand Island אצל העיר בופלא. את המקום הזה הקדיש ליישוב בשביל היהודים וקרא אותו "אררט" ובהדש תשרי שנת תקפ"ו (1825) הוציא קול קורא אשר שלח בכל תפוצות ישראל לעורר את היהודים לכיאו להיישוב שהכין בעדם. וכל מכה"ע באמריקא ואירופא העתיקו את פתשגן הכתב והוסיפו עליו הקדמה וחוו דעתם עליו. ולרוב לא ישרה עצתו בעיניהם. כנראה גם מהמאמר שנדפס בהמאסף בכורי העתים משנת תקפ"ז, וז"ל:

חדשים מקרוב באו

הוא ספר כתב השר מרדכי עמנואל נח לכל

היהודים השוכנים בארבעה חלקי העולם.

איש יהודי יושב במדינת אמריקא הצפונית ושמו מרדכי עמנואל נח, ויהי האיש לפנינו ציר ממדינות נארד אמריקא (ושופט בעיר נויארק) על אחד הפחים המכונה בייא פון טונים. ועתה נדבה רוח האיש ההוא לבנות קריה גדולה למישוב הישראלי, עיר יכוננה על שפת נהר ניאגארא (Niagara) במדינת נויארק. האיש ההוא יגולה ספרים אל כל משפחות ישראל, הנפוצות אנה ואנה, על כל פני הארמה. מפוזרות ומפורדות בין העמים. בתחלת האגרת ההיא מכנה את שמו שר המדינה ושופט בישראל, בחסדי ה' אלהים, והוא כמבשר לבית ישראל, שהפעו וישעו הטוב ליסד עיר ואם בישראל. שתהיה לכל היהודים למגן ולפליטה, ורצונו הטוב לבנות אותה באי גראנד איסלאנד במחוז ניאגארא, כי האי הזה הוא מקום גדול ורחב ידיים לבנות בתוכו עיר רבה ובצורה, וגם המחוז ההוא וסביבותיו טובים למרכולת למסחר ולקנין. השר מרדכי עמנואל נח מדבר בלשונו כפקיד על עמו היושב תחתיו וסר למשמעתו, כעז ותקיף למשול במ כחפצו. וזה דבר האגרת גלויה לכל בני ישראל בכל מדינה ומדינה.

הפקודה יוצאת מאתו שיתהבר ספר הרשום. בו תהיינה

נקובות שמות ישראלים עם עסקיהם ומספר שנותם. מלאכת הרשימה תהיה נעשה ע"י הרבנים העומדים בראש כל עדת ישראל. הרשות נתונה לכל הישראלים לגור כפי השקם בכל מקום שהם שוכנים בעת הזאת. אם אינם רוצים לצאת משם מאהבתם את ארץ אבותם ומדבקות נפשם אל ממשלת המדינה הזאת. אפס יבקש מהם השר מרדכי עמנואל נח שאל יהיו בעובדי שאר אחיהם החפצים לצאת מארץ מולדתם אל מדינת אמריקא הצפונית, ואל יכבידו עליהם הדבר הזה. תרומת הכסף אשר ירומזו נדיביו לב בשאר ארצות לאנשי ירושלים מדו שנה בשנה תנתן להם עוד הלאה. ע"פ האגרת הזאת אסור לכל ישראל לקחת יותר מאשה אחת לו לאשה. היהודים השחורים. הקראים והשמרונים היושבים בפאת אינדיא קדמה ובארץ אמריקא. וגם אותם הנאחזים בגבול קאנדיא ובאיו מאלאבאר גם להם יהיה משפט אחד כשאר היהודים במדינה ההדשה הזאת. ועל דבר משפחות ישראל בגבול ארץ אמריקא המתהווים על בית אבותם שנתלדו

גם נגד תורת ישראל. והיו קוראים לבני ישראל לאמר: בארצנו הטוב נשב, את ה' אלהינו נעבוד ואת פקודות מלכנו נשמור, ברית אחת יהיה לנו עם העמים אשר בקרבם אנחנו יושבים. והיה זה אך טוב לנו ולכל בית ישראל מעתה ועד עולם. כנראה לא חשבו כי הדבר הזה אפשר להתקיים, ועוד שלא היו אז בני הדור מוכנים לכך. גם ישראל ואנגוויל בספרו *Dreamers of the Ghetto* (החולמים בהניסו) ילגלו על בעל החלומות הזה. אמנם אף כי לא יצאה מחשבתו לפעולה אי אפשר להסתפק כי כוונתו היתה רצויה, והרעיון אינו זר כ"כ לעומת רעיון הטריטוריאלי של ואנגוויל בעצמו. עכ"פ נתקיימה נבואתו של נח כי ארצות הברית תהינה מקום מפלט לרוב הגרים מבני ישראל מארצות שגורפים שם על אמותם.

ביבליוגרפיה: יטליש, בכורי העתים ח"ו 45; ריוויץ, בהשגח ח"ג (1849); הכותב, נר המערכי שנה א' 1895; Dunlap, *History of the Am. Theatre*; G. A. Kohut, *Publ. Jew. Hist. Soc.* No 6, 1897; Simon Wolf, *Mordecai Manuel Noah*; J. E. ix, 323.

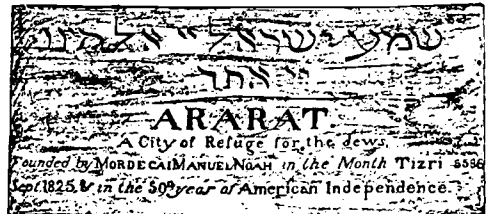
א.

נחום: אחד מתרי עשר הנביאים ונקרא ע"ש עירו אלקושי. לדעת הירונימוס (מביאו אייזביוס בספרו *Onomasticon*) הוא מקום בגליל. הנקרא Helcese אך לפי מסורת העם הוא מקום בארץ אשור קדמת נהר חדקל הרחק בשני מיל צפונה מעיר מוציל (מוסול) ויושבי המקום מראים שם את קבר הנביא נחום. זמנו של נחום הנביא נוכל לשער מנבואתו על מפלת נינוה. לדעת יוסיפוס (קדמוניות מ' י"א) היה נחום חי בימי יותם בן עזיה מלך יהודה בשנת ג'א ר"ל ליצירה, וחורבן השני של נינוה החדשה היה בימי יהואחז מלך יהודה בשנת ג'א שפ"ד, וא"כ חי נחום כמאה וחמשים שנה לפני החורבן הזה במפלת אשור השנייה. וחזונו הקשה אשר חזה במשא נינוה היה נבואה על העתיד. ויש הזקרים ומבקרים האומרים כי חזונו נחום מוסבים על החרבן הראשון של נינוה הישנה שהיה בשנת ג'א ר"ל ליצירה כמה שנים לפני נחום, והיה משא נינוה שלו ספר חזון בעין שיר נקמה על לשעבר, על מפלת עיר אשר הציקה לישראל. אולם לפי מסורתנו בסדר עולם היה נחום בימי מנשה המלך קרוב לחורבן בית הראשון ולפ"ז היה מתנבא על חורבן נינוה החדשה. ואפשר שהיה בין הגולים שהגלה מלך אשור ומת בעיר אלקושי על נהר-חדקל ונקרא ע"ש העיר ההוא לפי מסורת העם. ונראה שהיה בזמן מנשה כי הוא מזכיר בנבואתו חורבן עיר נא אמן שכבר נחרבה בימיו, וישעיה (כ) נבא כי סרגון מלך אשור יכבוש מצרים וכוש ונא אמן בתוכה. וסרגון היה מלך אשור בין שלמנאסר ובין סנחריב. ואח"כ נחרבה נינוה בימי מנשה. עכ"פ היתה נבואת נחום

ולדרוש על מצב הדבר ההוא. השר מרדכי עמנואל נח חותם האגרת בדברי שלום ואמת. בשומו על לב בני ישראל להתנהג בכל מעשיהם בצדק ויושר ולאחוז בכשרון המעשה בכל פעולותיהם, שהיו מופרשים מן התאוות המותרות, שיכלכלו את ביתם מיניע כפם ויסתפקו במוטט. עוד יוסיף לבשר בית ישראל, שבשבעה לחדש פברואר 1826 (שהוא ראשון לחדש אדר א' תקפ"ו) יתקדש חג לה', יום רינה ותודה להתפלל אל אל עליון רם ונשא, להקים דבריו אשר דבר ביד נביאיו לבית יעקב. תמו דברי האגרת.

עם האגרת תבוא המודעה במכ"ע היוצאים לאור בנויארק כי כבר קנו חלקת הארץ על האי הגדול אשר במחוז ניויארק לנחלת יהודה לאחוזת עולם. וזכרון המאורע הזה חרתו על אבן גדולה בלשון אנגלית ופסוק שמע ישראל בעברית. בדברים האלה:

שמע ישראל יי' אלהינו יי' אחד
אדרת עיר מקלט ליהודים
נוסדה יי' מרדכי עמנואל נח בחדש חשוני תקפ"ו
ספטמבר 1825 ובשנת החמשים לחירות אמריקא

[אבן הזכרון הוא כעת במוזיאום בבופלא]

האבן הזאת היתה מונחת על השלחן בעת שנאספו הקוראים לחוג חג החנוכה של הישוב על האי הגדול, ששם היו נקהלים אנשים רבים וחשובים. לראות סדר העבודה. ויתאספו על שפת הנהר עם רב ועצים שלא יכלה האניה לשאת אותם על מעבר המים. השר מרדכי עמנואל נח היה לבוש מעיל משי מעשה רוקם ועל צוארו דביר הזהב עם מטבע של זהב, ומשם שבו אל החוף והלכו לעיר בופלא לבית הכנסת. משני צדי ביהכ"נ היו עומדות שתי שורות מצבא החיל ובין שתיהן הלכו ונסעו קבוצי הקהל, ובעת ההליכה נגנו המנצחים בכלי זמר. והעבודה היתה בסדר הזה: מתחלה התפללו בכוונת הלב, אח"כ שוררו שירי תהלה ושבח מספר החשמונאים. גם קראו על הבימה פסוקים נאותים להענין הזה מספרי הנביאים, ובסוף אמרו מזמורי תהלים צ"ט ק' וק"ו בלשון עברית. וכה נשלמה חנוכת היום הזה אשר לא היתה כמותה לפני ישראל. כותב המאמר יהודה בקיונה לבית ייטלש אומר כי הרב כפארים ז"ל בלונדון כבר הודיעו במכ"ע שאין דעתם נוטה בכך, ואינם רוצים להשתתף בענין הזה כלל. כי מלבד שהוא מחשבת קורי עכביש שאין בה ממש הוא

בבית הזה ינחמך (מדות פ"ב ב'). משחרב ביהמ"ק, התקינו שיהיו החתנים והאבלים באים לבית הכנסת, לאחר שנמר החזן תפלה של מוסף הולך לו אחורי דלתי ביהמ"ק או בפני הכנסת ומצא שם האבלים וכל קרוביהם ואמר אליהם ברכה ואח"כ אומר קריש (סופרים פ"ט י"ב). האידנא נוהגין אחר שנקבר הקבר עושין שתי שורות והאבלים עוברים דרך שם והעומדים ביורות אומרים להם, "המקום ינחם אתכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלם". וגם הולכים לביהמ"ק בשבעת ימי האבלות לנחמם. ובתוך "שבועה" בבואם לביהמ"ק בערב שבת בלילה, יעמדו אצל אחורי הפתח עד סוף קבלת שבת ואז הופכים הקהל פניהם להאבלים ואומרים להם: בואו בשלום. המקום ינחם אתכם וכו'. והם באים ולוקחים כל אחד את מקומו להתפלל ערבית עם הצבור. בראשונה היו אבלים עומדים וכל העם עוברין. והיו שתי משפחות בירושלם מתגרות זו בזו, זאת אומרת אני עוברת תחלה וזאת אומרת אני עוברת תחלה. התקינו שיהא העם עומדין ואבלים עוברין (סנהדרין י"ט.). כ"ג כשהוא מנחם אחרים דרך כל העם עוברין בזה אחר זה והממונה (סנן) ממצעו בינו לבין העם, וכשהוא מתנחם מאחרים כל העם אומרים לו אנו כפרתך והוא אומר להם תתברכו מן השמים (שם פ"ב א'). וא"ר יוהנן הכל חייבין לעמוד מפני נשיא חוץ מאבל וחולה (מ"ק כ"ז:). אין המנחמים דשאים לפתוח עד שיפתח האבל תחלה (ירוש' מ"ק פ"ג), והאבל מסיב בראש, שנאמר אבחר דרכם ואשב ראש וגו' באשר אבלים ינחם (איוב כ"ט, כתובות ס"ט:). ואד"י אבל כיון שנענע ראשו שוב אין מנחמין ראשי לישב אצלו (מ"ק כ"ז:). כי אבל אסור בשאלת שלום בזמן שפוסט המנחמים ולכן שוחה בראשו לסיון פטירה. אבל העומד אין אומר לו שם דמשמע שב באבלות שלך ואין פותחין פה לשמן. אל יאמר אדם לאבל מה לך לעשות כי א"א לשנות, שזהו כגדוף דמשמע הא אם אפשר לשנות היה עושה כן. אלא יקבל עליו גזרת המקום מאהבה, (יש"ע יו"ד ש"ע), ואם האבל בעצמו אומר כן הוא מחמת צער, כמו שאמר דוד למה זה אני צם האוכל להשיבו. אבל המנחמין אין אומרים כן. מת שאין לו מנחמין הולכין עשרה בני אדם ויושבין במקומו כל ז' ימי אבלות ויארר העם מחקבצים עליהם לנחמם (רמב"ם אבל פ"ג). ההוא דשכיב בשבבותיה דרב יהודה לא היו לו מנחמין. כל יומא הוה דבר רב יהודה כי עשרה ויתבי ברוכתיה, לאחר שבועה ימים איתחיו ליה בחלמיה דרב יהודה וא"ל תנוח דעתך שהנחת את דעתי (שבת קנ"ב:). אמר רב חנינא בקושי התירו לנחם אבלים ולבקר חולים בשבת (שם י"ב:). מפני שמצטער ונאמר וקראת לשבת עונג. לא ינחם האבל בשעה שצותו מוטל לפניו (אבות פ"ד) כי אינו מקבל תנחומים. רק אחר הקבורה. בזמן התלמוד היו נוהגין לנחם האבלים בסעודת ההבראה והיו מברכין

אחרי נבואת יונה, כי אחרי תשובת אנשי נינוה מפני נבואת יונה, חזרו לחטא והתנבא עליהם נחום. וכן נאמר בחרגום יונתן: מלקדמין אתנבי עליה יונה בן אמתי דמגת חפר ותבת מחובאה. וכדו דאוספת למיחטי תב ואיתנבי עליה נחום דמבית אלקוש (נחום א' א').

[ספר נחום] ספר נחום יכול ג' פרשיות ונכתב במליצה נישגה. סגנון לשונו נאדר בכח ורוח כביר אמרי פיו בתארו את מפלת ממלכת אשור וחורבן נינוה. ב"א מדבר על קנאת ה' צבאות אשר קנא לעמו וינסם במחריבי ארצו. ב"ב מבשר הבשורה לעיר יהודה. ומתאר חורבן העיר נינוה. שערי הנהרות נפתחו והחיכל נמוג... בוקה ומבוקה ומבולקה וגו'. ב"ג חוזר לשנות מפלת העיר בסבת עונה. עיר דמים כלה. כחש פורק מלאה... בעלת כשפים המוכרת גוים בזוניה ומשפחות בכשפיה. ומסיום: כל יומעי שמעך תקעו בך עליך כי על מי לא עברה רעתך תמיד. הנביא מנקה לנו כי נינוה נחרבה ע"י שטף מי חדקל באמרו: "ונינוה כברכת מים מימי היא וגו'" (ב' ט') וכן מספרים סופרי העמים כי חוסת העיר נינוה ישחקו לכל בלי תותח ומחי קבל שהשתמשו בהם הצרים בימים ההם, ואויביה צרו עליה ימים רבים ולא יכלו לה. עד אשר נתך מטר סוחף ושוסף והנהר חדקל עלה על כל גדותיו ושטף ועבר על העיר והכה את תומותיה רססים ואז באו הצרים שעדיה והחריבו אותה. ע"ע נינוה.

ש. רן

נחום אבלים: מלת "נחם" מלשון נח, כנראה מן נח לאמר זה ינחמנו, ולכן ענינו עמוד משאון ודוח; הנח לאיש מעצבו ומינונו. הרגע נפש נוגה בדברים או במעשה (consolation). נחום אבלים הוא על מת, אם הוא קרובו או אוהבו ומתאבל עליו. המנהג לנחם אבלים הוא קדום מאד, ומצינו וינחם יצחק אחרי אמו (בראשית כ"ד ס"ז), יעקב כאשר חשב שמת יוסף קרע את בגדיו ויתאבל על בנו, ויקומו כל בניו וכל בנותיו לנחמו (שם ל"ז ל"ח). ותמת בת שוע אשת יהודה וינחם יהודה (בראשית ל"ח י"ב). אפרים התאבל על בניו אשר הרגום אנשי גת ויבואו אחיו לנחמו (דה"א ז' כ"א). דוד שלח ביד עבדיו לנחם את חנון על מות מלך עמון (ש"ב י' ב'). וינחם דוד את בת שבע (ש"ב י"ב כ"ד). דוד נחם על אמנון כי מת (שם י"ג ל"ט). לנחם כל אבלים (ישעיה ס"א ב'), כאשר אבלים ינחם (איוב ס"ט כ"ה).

[בתלמוד] מצות נחום אבלים גדולה מאד עד כי אמרו כי הקב"ה בעצמו ינחם אבלים, דכתיב והיו אחרי מות אברהם ויברך אלהים את יצחק בנו (סוטה י"ד.). כל הנכנסים להר הבית נכנסים דרך ימין ומקיפין ויוצאים דרך שמאל, חוץ ממי שארעו דבר (אבלות). מה לך מקיף לשמאל?—שאני אבל—השוכן

נחום: ע' גמזו

נחום, חיים: ראש רבני תורקיא; נולד בשנת 1874 בעיר מנגציא באסיה הקטנה. בן עי"ר שנים יצא עם אבותיו לבירות, ושם למד יסודות השפה הערבית, אח"כ נכנס לשיבתו של ר' דוד אבו בטבריא ולמד שם תלמוד ופוסקים ארבע שנים רצופות, ובצאתו קבל תעורת הישיבה. משם בא לאיזמיר לבית ספר גבוה וגמר חוק למדיו בתורקית וצרפתית, ועבר לקושטא ושמע לקח בבית הספר לתורת המשפטים. עפ"י הרב ר' צדוק הכהן הואיל הברון ערמונד די ראטשילד וחברת כ"ח לתמכו להכנס לבית מדרש הרבנים בפאריס, ובשנת 1896 יצא משם מוסמך בתור "רב גדול". וישלחו החברה כ"ח בתור פרופסור להיסטוריא וחכמת ישראל להסימינאר בקושטא. בשנת 1903 יצא ר' חיים נחום בשליחות החברה כ"ח לתור את ארצות כוש (אביסיניא), למען הפיץ אור על אחינו האוברים והנרחים שם וידועים בשם פלשים (ע"ע). ועמו נלווה דר' איבערלין, ויאסף בסוירו זה ידיעות נכבדות מאד. בתחלת מסעם התאכסנו בארמון הנעגוס מענעליק מלך כוש, והכתיר את ר"ח נחום באות הכבוד "חותם שלמה" (ע' סגן דוד), ובפרדו ממנו מסר בידו "סאמר המלכות" אשר היה לו להננה בהתהלכו את יושבי המדינה הזרים והמזורים ההם. וז"ל הכתב: "אריה מנצה של שבס יהודה, אני מענעליק השני בחיר האלהים, מלך למלכי כוש, לכל המשנים הראשים והממונים שבמלכותי:—האדון נחום והאדון איבערלין ההולך עמו, באו לבקר את הפלשים. הנני מודיע בזה שרשותי נתן להם ללכת לכל המקומות אשר ירצו ולראות כל אשר יחפצו. מלבד זה הנני מצוה אתכם לשמור ראשם ולהדריכם בדרך הטובונם להראות להם כל אשר ישאלו, בכדי שיסעו במנוחה ויגיעו למחוז חפצם בשלום. נתן באדיס-אביבה, בארבעה עשר מרס 1908 [חתום] מענעליק".

[בחירתו לרב הכולל] ר"ח נחום חשלים את מסעו בחדש יולי 1908 וחזר לפאריס להשיב דבר לשולחיו. בעת ההיא נשתנה מצב המדיני בתורקיא לרגלי הקונסטיטוציא שנתנה בארץ, ורב הכולל ר' משה הלוי ירד מכסאו, וממלא מקומו נתבקש. וישימו עיניהם על ר"ח נחום, ונפרא לבוא לקושטא בחפזו, עוד טרם נח מיניעת הדרך. וביום י"ט אב תרס"ח (1908) נבחר לקימקאם הרבנות. בחירתו הרשמית בתור תכס"בישי לכל יהודי תורקיא היתה ביום ח' חשון תרס"ט. וביום 24 יאנואר 1909 נתאשרה בחירתו מאת השלמן מחמד החמישי בפירמאן מיוחד. הפירמאן הזה נפלא מצד סגנונו והרצאתו וזכר כי מצאו מימי דורות קדומים, מאז באו היהודים תחת ממשלת העותמאנים (ע' העתקת חפירמאן במ"ע העולם שנה ג' גליון 31).

על הכוס בעשרה (סופרים פ"ט י"א) ע"ד שנאמר כוס תנחומים (ירמיה מ"ז). בתלמוד מסופר הרבה איך היו החכמים מנחמים זה את זה. אתא למשאל בשלמא בי סמיא (סנהדרין ק"ג). והוא בית האבל. כשמת בנו של ריב"ז נכנסו תלמידיו לבקרו, נכנס רבי אליעזר וישב לפניו וא"ל רבי רצונך אומר דבר אחד לפניך, א"ל אמור. א"ל אדם הראשון היה לו בן ומת וקבל עליו תנחומין שנאמר וידע אדם עוד את אשתו. אף אתה קבל תנחומין, א"ל לא די שאני מצטער בעצמי אלא שהוכרתי צערו של אדם הראשון. נכנס ר' יהושע וכו' א"ל איוב היה לו בנים ובנות ומתו כולם ביום אחד וקבל עליהם תנחומים שנאמר ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך וכו'. נכנס רבי יוסי וכו' אמר לו אהרן היו לו שני בנים גדולים ומתו שניהם ביום אחד וקבל עליהם תנחומין שנאמר וידם אהרן וכו'. נכנס רבי שמעון וכו' א"ל דוד המלך היה לו בן ומת וקבל עליו תנחומין וכו'. נכנס ר' אלעזר בן ערך כיון שראהו אמר לשמשו מול לפני כלי ולך וכו' נכנס וישב לפניו וא"ל אמטול לך מיטל לסה"ד לאדם שהפקיד אצלו המלך פקדון, בכל יום ויום היה בוכה וצועק ואומר או לי אימתי אצא מן הפקדון הזה בשלום. ואף אתה רבי היה לך בן קרא תורה וכו' ונפטר מן העולם בלא חטא ויש לך לקבל עליך תנחומין כשהזרת פקדונך שלם. א"ל ר' אלעזר בני נחמתי כדרך שבני אדם מנחמין (אדר"נ פ"ד ו'). כשמתו בניו של ר' ישמעאל נכנסו ד' זקנים לנחמו וכל אחד אמר דברי תנחומין. פתח ר' ישמעאל ואמר רבו עונותיו תכפתוהו אבליו, המריח רבותיו פעם ראשונה ושניה (ושבאו לנחמו). נענה ר"ס ואמר ואחריכם כל בית ישראל יבכו את השרפה (ויקרא י') והלא דברים ק"ו, ומה נדב ואביהוא שלא עשו אלא מצוה אחת רכתיב ויקריבו בני אהרן את הדם אליו כך, בניו של ר' ישמעאל על אכ"ב וכו' (מ"ב כ"ח): מעשה בחסיד אחד חופר בורות שיחין ומערות לעוברים ושבבים, פעם אחת היתה עוברת בתו להנשא ושמטה נהר והוו כולי עלמא עיילין לגביה לנחמא יתיה ולא מיקבל עליוה תנחומין עאל ר' פנחס בן יאיר לנחמא יתיה ולא מיקבל עליה תנחומיאי אמר להון דין הוא חסידכון וכו' (שקלים פ"ה ד'). אין סבבלין תנחומין על עבדים ושפחות שמתו אלא אומרין לו המקום ימלא חסידונך. אבל כשמת סבי עבדו של ר"ג קבל עליו תנחומין כי עבד כשר היה (ברכות מ"ז:). מצינו גם תנחומין על מי שנתפס בבית האסורים ויצא בשלום, כמו ר"א שהעלוהו לגדום ופטרמהו. נכנסו תלמידיו לנחמו וכו' (ע"ז מ"ז:). ר"ש ברבי איתלידא ליה ברתא הוה כי חלש דעתיה, א"ל אביה דבייה בא לעולם. א"ל הוה בר קפרא תנחומין של הכל ניתמך אבוך (ב"ב מ"ז:). ע"ד הפסוק ואיך הנחמוני הכל (איוב כ"א ל"ד). תנחומי אבלים מביא טובה לעולם (אדר"נ פ"ל). ע"ע א ב ל ו ת.

הלכה (חולין כ"ט: אך ע"י עריות פ"ב). לדעתו ניצל פרעה מהים סוף ועשה תשובה ומלך על נינוה, ובימי יונה העיר את בני העיר לתשובה (פרקי דר"א פמ"ג). יש מיחסים לו התפלה בשם "אנא בכח" אשר ראשי התיבות הם השם של מ"ב. גם מיחסים לו ספר הבהיר, ספר הפליאה, וספר הקנה. ואמנם לא חברם כ"א אחד מן אחרוני הראשונים, כמ"ש רמ"ע מפאנו (במאמר אם כל חי ח"א סי' י"ז). ע"ע קנה.

ביבליוגרפיה: סדר הדורות ח"ב 280; פראנקעל, דרכי המשנה צד 99.

מא"ה

נחור: בן תרח ואח לאברהם אבינו והרן. הוא קח לו לאשה את בת הרן (בראשית י"א כ"ז—כ"ט). הכתוב לא יגיד מתי נולד נחור, אך לדעת חז"ל אברהם גדול מנחור שנה (סנהדרין ס"ט). וא"כ נולד בהיות אביו בן ע"א שנה. לא נכתב מפורש כי נחור יצא מאור כשרים עם אביו ואחיו לחרן, אך יען כי העיר חרן נקראת ג"כ נחור (בראשית כ"ד י'), יש כ"ז מ"ג) משמע כי גם נחור יצא ממקום מולדתו וישב בחרן (ע"י הרמב"ן בראשית י"א כ"ח). נחור הוליד שמונה בנים ממלכה אשתו וארבעה בנים מפלגשו דאומה (שם כ"ב כ'—כ"ד). והם שנים עשר שבטי ארם. נחור היה עובר ע"ז ולבן נשבע באלהי אברהם ואלהי נחור אך יעקב נשבע בפחד אביו יצחק (שם ל"א ג') ונאמר תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעברו אלהים אחרים (יהושע כ"ד ב').

מ. ז-ן

נחירה: דקירת הצואר בכרי להמית. דם נחירה דם עיקר דם הקזה שהנפש יוצאה בו חייבין עליו (בריתות כ'). והוא הפך שחיטה כשרה מן הצואר. וישחט להם (במדבר י"א כ"ב) נחור להם מיבעיא (חולין י"ז). ושם השם בשד נחירה (שם פ"ה פ"ז). הנחור והמערק פסור מלככות (שם פ"ה). ואמרו בדרך נוסא עם הארץ מותר לנחורו ביה"כ שחל להיות בשבת (פסחים מ"ט:). יש מתירים לשוחט לנחור התיישים כרי למכור עורותיהם לבעלי מלאכות שאין קונים עורות מהשוחטים לפי שהעור מתקלקל בפריעה, וליכא בעל תשחית כיון דיש לו הנאה ודיוח. והבשר ג"כ מותר למכורו לגוי (י"ד טורי זהב סי' קי"ז ס"ק ד'). נחלת שבעה סי' ע', רשד"ם י"ד סי' ג') ויש אוסרין מפני שאין עושין סחורה בנבילות, ומשום שאי אפשר למכור הבשר אוסרין גם הנחירה (ע"י משאת בנימין סי' כ"ח). ע"ע שחיטה.

ב. מ.

נחל: בקעה צרה אשר יתכנסו בה מי נשמים. ולפעמים נמצא שם מעין כמו ויחפרו עברי יצחק בנחל וימצאו שם באר מים חיים (בראשית כ"ז י"ט). אתה בקעת מעין ונחל (תהלים ע"ד ט"ו). נחל נובע (משלי

ביבליוגרפיה: *Bulletin de l' Alliance Israelite*, 1908.

ב. ב"י

נחום מערבי: משורר ומעתיק מלשון ערבית לעברית. נולד במורוקא כאשר מעיר עליו התואר "מערב" (Mghrabi). על שם מקומו בצפון מערב אפריקה. שיריו נמצאים בקבוצים במורוקא. שנים מפיוטיו נרפסו ע"י דוקס בספרו "צור קענמנים דער העברעאישען פאעזיע" (צד 162). ונעתקו לאשכנזית ע"י זקש בספרו "רי רעליגיעזע פאעזיע" (צד 131). נחום מערבי העתיק מערבית לעברית: א' אגרת הימן להרמב"ם בשם "פתח תקוה" והוסיף עליה הקדמתו בחרוזים (באזיל 1631); ב' פירוש "ספר יצירה" מר' יצחק ישראלי או מר' יעקב בן ניסים, וכתב שיר בתחלתו וקצת ממנו נרפס ע"י דוקס בקונטרס המסורת (צד 5—10); ג' "עולם קטן" (Microcosmos) מר' יוסף ז' צדיק, כפי השערת שמו"נ שניידר, אף כי לא נזכר שם המעתיק (ע"י העברעאישע איבערזעצונגען צד 408); ד' פירוש רס"ג על שלש עשרה מדות של ר' ישמעאל.

ביבליוגרפיה: הכותב, נר המערב לתולדות ישראל במורוקא צד 226, 38; אוצר טוב 1885 צד 11. י. מ. מ.

נחוניא בן הפנח: (ונקרא ג"כ ר' נחוניא "הגדול" מגילה כ"ח).: תנא בסוף זמן הבית ובן דורו של ריב"ז. ולא היה תלמידו (וכנראה מב"ב י' ע"ב). הוא היה רבו של ר' ישמעאל בן אלישע וכנראה שהיה זה במרם ינסמך להוראה כי נאמר שר"י שימש את נחוניא בן הקנה שדרש בכלל ופרט (שבועות כ"ג). ולא אמר "רבי" נחוניא בה"ק. בס' היכלות המיוחס לר' ישמעאל כ"ג נאמר כי אחרי שראה ר' נחוניא שנתפסו עשרה הרוגי מלכות העלה את ר' למרכבה ושאל אם היא גזרה מלפני ה' וכו' ועשו אותו יום משתה ושמחה לפני ר' נחוניא ואמרו: יתחיל הנשיא בשמחתנו ואנחנו אחריו, הכינו לפנינו כל מיני זמר ונשתה יין (ס' עמק המלך ל"ט ע"ד בשם פדקי היכלות). רנבה"ק היה עשיר והאר"ך ימים. וכאשר שאלו אותו תלמידיו במה הארכת ימים, אמר להם: מימי לא נתכברתי בקלון חברי, ולא עלתה על מסתי קללת חברי, וותרן בממוני הייתי (מגילה כ"ח). רנבה"ק היה מתפלל בכניסתו לביהמ"ד וביציאתו תפלה קצרה וכו' בכניסתו שלא יארע דבר תקלה על ידו וביציאתו נתן הודאה על חלקו (ברכות כ"ח:). הוא היה אומר כל המסכל עליו עול תורה מעבירים ממנו עול מלכות ודרך ארץ והפורק ממנו עול תורה נותנים עליו עול מלכות וד"א (אבות פ"ג ו'). הוא היה כפורסם בדורו לאיש מופת ובאו אליו להתפלל אל החולים, וכשהיתה תפלתו שגורה בפיו היה יודע שהחולה יתרפא (ברכות שם). ר' נחוניא נזכר כמה פעמים בש"ס, וחלק על ר"א ור' יהושע ברבר

נחמיאש, משפחת: משפחה עתיקה ורמה בישראל בעיר טולידא ספרד. יוסף נחמיאש היה חתן ר' משה בן יצחק ׳ סאידום שחי בשנת 1112. אביו אל חאנא יוסף בן יצחק ׳ נחמיאש היה סופר ומעתיק ספרי תורת המשפטים להערבים בשנת 1231. יוסף בן יוסי נחמיאש ממולידא היה תלמיד הרא״ש, ובין שנות 50—1330 כתב הספרים האלה. „נור אלעלם“ (אור העולם) בערבית (כ״י) על תכונת השמים ונעתק לעברית במאה ה־17; פירוש על התורה; פירוש על פרקי אבות; פ״י על משלי. בימיו היה יוסף בן יוסף ׳ נחמיאש שחי ג׳ במולידא והיה ידירו של ר׳ יהודה בן הרא״ש וכתב פ״י על מגילת אסתר בשנת 1327. דוד בן יוסף נחמיאש עם שלשת בניו מתו במגפה במולידא (תמוז ק״ט=1349). יוסף בן אברהם נחמיאש העתיק לכתב עברית קצת מהפירוש על „הקנון הגדול“ שכתב שלמה ׳ עיי״ש בכתב ערבית. כל אלה היו במולידא. ובחזק לעיר הזאת היו: אברהם בן יוסף ׳ נחמיאש בעיר אוקניא קשמיליא שחי בסוף המאה ה־10 והעתיק פירוש של תומאס אקווינאס על ספר Metaphysics של אריסטו. וקצת ממנו נדפס בכרם חמד (ח״ח 110 והלאה). אך איננו המעתיק של „קיצור הפילוסופיא הטבעית“ מספרו של אלברטוס מאגנוס. כמו שחשב צונץ, כי ההעתקה הזאת נעשית ע״י בן דורו אברהם שלום ב״ר יצחק מקטולוניא. אברהם נחמיאש היה תלמודי והומת על קדוש השם בערך שנת 1529. הוא וחברו יעקב ׳ נחמיאש נזכרו בתשובות מן קארו ור״י ברב מצפת. אברהם ׳ נחמיאש היה רופא בליסבון וחבר „ספרי רפואה“ ונעתקו מעברית לרומית (ויניציא 1591, 1604). יצחק נחמיאש נשרף על המוקד באנקונא בשנת 1556. ר׳ דוד נחמיאש חי בשאלוניקי ונזכר בשו״ת תורת חיים לר׳ חיים שבתי, ור׳ אלעזר בן הדריאל נחמיאש היה רב בקושטא בשנת 1573. שלמה בן משה ׳ נחמיאש היה שופט במונאסטר בשנת 1643.

ב. מ.

נחמיה: בן כהליה שבנה חומות ירושלם כאשר שבנו בני הנולה מבבל. הוא היה שר המשקה למלך אר ת ש ש ת א (ע״ע), ובשנת עשרים למלכותו נעתד לבקשת נחמיה ויתן לו רשיון לבוא לירושלם ולהקים הריסותיה וגם שמו לפתח על יהודה (נחמיה ה׳ י״ד). שוטנים רבים עמדו לנחמיה מבני השמרונים אשר צרה עינם בבני יהודה ולא חפצו שתתחדש מלכותם בא״י, אך נחמיה בקנאותו לה' ולעמו הכניע את שונאיו והצליח להקים חומות העיר ולעשות סדרים במשמרת הקדש לעבודת ה'. י״ב שנים היה בירושלם ובשנת ל״ב למלכות ארתחששתא שב נחמיה לחצר המלך בבבל. אולם בטרם עברה השנה כאשר שמע נחמיה כי נתקלקלו הסדרים אשר עשה בירושלם בא שנית לעיר

י״ח ד׳). נחל איתן (דברים כ״א ד׳) כמו נהרות איתן (תהלים שם). לרוב ייבש הנחל בימי הקיץ. כמו וייבש הנחל כי לא היה נשם בארץ (מ״א י״ז ו׳). וע״ז המליצה אחי בנדרו כמו נחל (איוב ד׳ ט״ו). שם נחל יבוא עם מקומות פרטיים כמו נחל ארנון (ע״ע); נחל אשכול; נחל הבשור. (ש״א ל׳ ט׳) אשר עברו אותו דוד עם אנשי מלחמתו ברדפו אחרי העמלקי אשר הכה את צקלג, והוא נובע מהרי יהודה אשר בנגב א״י ויוצא אל הים הגדול קרוב לעיר עזה; נחל גד (ש״ב כ״ד ה׳). הוא נחל ארנון על אשר יצא מנבול נחלת מטה נר; נחל גרר (בראשית כ״ו י״ז); נחל זרר; נחל יבוק (ע״ע); נחל ברית (מ״א י״ז ג׳). ושמה הלך אליהו להסתר מחמת אחאב מלך ישראל. ונראה משם כי הוא במזרח נהר ירדן וישתפך אליו; נחל מצרים (בראשית ט״ו י״ח) הוא נחל קטן הנזול בנבול הדרומי לארץ כנען (במדבר ל״ד ה׳). כי פאת דרום מארץ כנען נשקפת מול ארץ מצרים. לפעמים יקרא גם בשם שיחור (יהושע י״ג ג׳). שם העיר העומדת כעת על הנחל היא אל עריש ולכן תרגם רס״ג נחל מצרים ואר אל עריש; נחל הערבה (עמוס ו׳ י״ד) הוא הנחל בין מואב ואדום היורד אל ים המלח ונקרא היום בשם ואדי אל היסא; נחל הערבים (ישעיה ט״ו ו׳) ע״ש עצי הערבים הגדלים על נדותיו וכמו על נהרות בבל וגו' על ערבים בתוכה (תהלים קל״ז ב׳). ויתכן שהוא נהר פרת; נחל קדרון (ע״ע); נחל קישון (שופטים ד׳ ו׳) יורד מהר תבור ועובר דרך עמק יזרעאל לבלע שם נחלים קטנים ותוצאותיו אל הים התיכון בין הר הכרמל ובין עיר עכו; נחל קנה (יהושע ט״ז ח׳) נקרא ע״ש הקנים הרבים העולים על שפתו ויוצא מבין הרי מנשה בארץ כנען ושופך אל הים התיכון; נחל שורק (שופטים ט״ז ד׳). עמק המתפשט מארץ פלשתים אל נחלת מטה דן ובו מעינות מים ושם מבחר הנפנים הנקראים „שורק“, ושם יושבה דלילה אהובת שמשון; נחל השטים (יואל ד׳ י״ח) בעבר הירדן מזרחה בקרבת העיר אבל השטים (ע״ע אבל); נחלי נעש (ש״ב כ״ג ל׳) שירדו מהר נעש במטה אפרים קרוב לעיר תמנת סרח אשר שם נקבר יהושע בן נון (יהושע כ״ד ל׳). נחל איתן האמור אצל ענלה ערופה. הוא נחל שוטף בחזקה, וכ״כ החזקוני פ׳ שופטים והוא כמו הובשת נהרות איתן דרדיפי מיא, והראיה לדבר ורחצו רגליהם. אבל רש״י פ״י שהוא עמק קשה ונקרא נחל איתן ע״ש יובש וחזק הקרקע שלא יעבר בו ולא יורע. ולדעת חז״ל סימן לנחל קנים ואי לא לא מקרי נחל לעגלה ערופה (פסחים נ״ג. רש״י).

ב. מ.

נחלה: ע׳ ירושה

נחמה: ע׳ נחום אבלים

נחמו, שבת: ע׳ תשעה באב

מאן אסקיה (מי סיימו לספר היחוס מעורא ואילך) נחמיה בן חכליה (ב"ב ז"ל). בספר נחמיה י"ג פרשיות ומסיים זכרה לי אלוה לטובה. וכמעט בכל מקום מדבר בערו, ומזה משמע כי הוא בעצמו היה מחבר הספר, והשלים ספר היחוס של עזרא. אולם אנשי כנסת הגדולה שסדרו ספר נחמיה לפעמים אחרו או קדמו המאורעות וערכו הפרשיות מפני איזה טעם הנעלם מאתנו. ספר היחוס שבספר עזרא כתוב פה עור הפעם באיזה שנים, וגם נתוספו בנחמיה איזה דברים, כנראה מפרשה י"ב עד פסוק ו' בפרשה י"ג, וע"ז מוכיחים הפסוקים: אלה בימי יויקים ובימי נחמיה הפחה (שם י"ב כ"ו); וכל ישראל בימי זרובבל ובימי נחמיה הפחה (שם י"ב מ"ז). הפרשיות מ"ח עד י' בספר נחמיה מספרים מעללי עזרא הסופר, וסננון הלשון שונה מסננון נחמיה. ויש כהנים גדולים שהיו כמאתים שנה אחרי ימי דורו כמו ידוע (י"ב י"א) אבי שמעון הצדיק שהיה כ"ג בימי אלכסנדר סקרו. גם נמצאו איזה שנים ממה שכתוב בדה"א. כמו בנחמיה: (י"א י') מן הכהנים ידעיה בן יהויריבין, וברד"א (מ"י) ומן הכהנים ידעיה ויהויריב ויכין. בנחמיה פ"ב פותח בכהנים ולוים שעלו בימי יהושע בן יהוצק, והולך ומונה כ"ד משמרות כהנים, ולוים לא השלים הענין. עזרא הסופר קרא בתורת משה לפני העם ברה"י, כי קדיש היום לאדונינו וגו'. ביום השני (של ר"ה) נאספו ראשי האבות וגו' וימצאו כתוב אשר ישבו בני ישראל בסכות בחג בחדש השביעי" (נחמיה ח'). פה חסר אדות יוה"כ, ונראה כי דחו את צום כפור עד אסרו חג של סוכות, כי נאמר וביום עשרים וארבעה לחדש הזה נאספו בני ישראל בצום ובשקים וגו' ויבדלו זרע ישראל מכל בני נכר ויעמדו ויתורו על חמאתיהם וגו' (שמעתי ממר שלמה לאמפערט בניארק). אך יותר נראה כי היא השמטת הסופר, או כי לא היה צורך להזכירם כי לא שכחו את היום הקדוש הזה. בפסוק י"ב מונה הכהנים שבימי יהויקים בן יהושע ולא השלים מנין כ"ד (עי' רש"י). בפסוק כ"ב: הלויים בימי אלישב יודע ויוחנן (הוא יוחנן הנזכר למעלה) וידוע וגו'. ומדלג הכהנים שבארבעה הדורות האלה. ובספר דה"א לא נזכר מזה דבר. פרשה י"ג מתחלת ביום ההוא נקרא בספר משה, מתיחס על זמן ידוע החסר פה. ומזה נראה כי הספרים שנכתבו בזמן בית השני לא היו עוד בדרדוק כ"כ כי חסרה הנבואה ורוה"ק, ומטרדות הגלות וחסרון התורה לא יצלו עוד לאסוף ולקבץ את שארית הכתבים הקדושים בסדר הנכון שסדרו אנשי כנסת הגדולה את הספרים האחרים מכה"ק. ע"ע עזרא.

ביבליוגרפיה: שטיינברג, משפט האורים בערכו; מבוא בן-זאב לנחמיה; ג' גייסלר, די ליטערארישען בער-ציהונגען דער עסראמעמאירען, עכסנין 1899, והכיבול-גרפיה שם.

הקדש ברשיון המלך ובחזק יד מיהר את קדשי בית ה'. ויכונן את המסמרות וחקי המניות לכהנים וללוים. וצוה את העם להוציא את בנות הנכר אשר לקחו להם לנשים בבבל והביאו אותם עמם. גם עשה גדרים לשמירת שבת.

[ומנו של נחמיה] לפי הנראה ממשמעות הכתובים היו עזרא ונחמיה בזמן אחד ושניהם עלו לירושלם בימי מלכות ארתחששתא זה מבבל זה משושן. אך י"ג שנה קדם עזרא לנחמיה כי עזרא עלה בשנת ד' לארתחששתא ונחמיה בשנת עשרים למלכותו. לדעת יוסיפוס כבר מת עזרא בעלות נחמיה לירושלם ולא ראו איש את אחיו. ומה שנאמר ויאמר נחמיה הוא התרשאת ועזרא הכהן וגו' (נחמיה ה' ט') אין זה נחמיה בן חכליה הפחה, רק פקיד אחר שקדמוהו והיה נציב בירושלם בימי עזרא. ויש התואר תרשאת הוראתו נציב ומשנה למלך (viceroy). וכן בנמרא שאמרו: והא הוה עזרא הוה נחמיה בן חכליה (גמ' נ"ט). משמע שהיו זה אחר זה. כי אם היה עזרא חי עוד בימי פחת נחמיה בודאי היה משתתף בעבודתו. ומדוע הסתין עזרא הסופר על נחמיה בן חכליה כדי להשמיע את דברי התורה אל העם ולא עשה כן במשך הי"ג שנה שהקדים לבוא. אלא ודאי שקריאת התורה היתה בראיית ביאת עזרא לירושלם בזמן נחמיה הראשון הוא הרשאת ומתואר כן כדי להבדילו מן נחמיה השני שהוא בן חכליה. ואחרי מות עזרא ונחמיה הראשון נישתנה מצב היהודים לרעה והשמרונים התגברו עליהם. והיו בצרה גדולה, והתערבו בגוים ולקחו נשים נכריות. עד שבא נחמיה בן חכליה בתור פחה תחת התרשאת, ויבנה חומות ירושלם והבדיל הנשים הנכריות ועשה תקנות לשמירת הדת. בימי נחמיה גזרו על אסור מלטול בשבת, דכתיב בימים ההם ראיתי ביהודה דורכים נתות בשבת, ומביאין הערימות (נחמיה י"ג שבת כ"ג). חז"ל דרשו ובני יכניה אסיר שאלתיאל בנו (דה"א ג'), שאלתיאל שנישאל על אלתו אל (שנשבע שלא יהיה לו בן והתירו לו). זרובבל שנזרע בבבל ומה שמו נחמיה בן חכליה שמו (סנהדרין צ"ג). ויש עוד ראיה כי נחמיה התרשאת אינו נחמיה בן חכליה, כי הראשון נמנה בין הכהנים (נחמיה י' ב'), והשני לא היה כהן, ואמר: ומי כמוני אשר יבא אל ההיכל וחי? לא אבוא (שם ו' י"א), ופירש'י שלא יבא ויכנס זר בהיכלו.

[ספר נחמיה] בימי חכמי התלמוד לא היה ספר נחמיה בפני עצמו רק החלק השני מספר עזרא, וכאשר מנו כ"ד ספרים השימו ספר נחמיה. ובפירוש אמרו: מכדי כל מילי (רוב דברים) דעזרא נחמיה בן חכליה אמריננו, מ"ט לא איקרי סיפרא על שמה? א"ר ירמיה בר אבא מפני שהחזיק טובה לעצמו שנאמר זכרה לי אלהי לטובה (סנהדרין צ"ג). עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד לו (עד יחוס עצמו) וכי

מפלת נפלים ובניו ובנותיו של אדם מתים כשהם קטנים (שבת ל"ב:). דור שבן דוד בא העזות תרכה והיוקר יעות, והגפן יתן פריו והיין ביוקר, ונהפכה כל המלכות לדעת צדקים ואין תוכחה (סנהדרין צ"ז:). גם דרש מעשי מרכבה (שבת פ':) אשר למד מרע רבו. הלכות רבות נמצאו ממנו ומעיד: כך היה מנהגו של נקיי הדעת שבירושלם, מכניסין לבעלי דינים ושומעין דבריהם ומציאן אותו לחוץ וגושאין ונותנין בדבר וכו' (סנהדרין ל'). כל מקום שהאמינה תורה עד אחד הלך אחר רוב דעות. ועשו שתי נשים באיש אחד כשני אנשים באיש אחד (יבמות פ"ח:). ר"ל במקום שער אחד מהימין שני עדים הפסולים מחמת קורבה ימכחישו נאמנים יותר ממנו. ואם שתי נשים מכחישות עדות איש אחד במקום שער אחד מהימין דינם כמו באנשים שהולכין אחר רוב דעות. אחד גירי אריות ואחד גירי חלומות ואחד גירי מרדכי ואסתר (רבים מעמי הארץ מתיהדים כי נפל פחדם עליהם) אינם נרים עד שיתגייירו בזמן הזה (יבמות כ"ד:). אין עושיין אפיקסוין והקאה ברה"ר מפני הכבוד של עוברים שלא יאסו (שבת י"ב:). מעשה באחד שבלע נימא של מים והתיר לו ר"ג לחם חמין בשבת (שבת קכ"א:). ר' נחמיה היה בר פלוגתא של ר' יהודה, ובכל מקום שהולקים שניהם הלכה כר' נחמיה (ס' ברייתות ימות עולם שער ג').

א.

נחמיה הכהן: ע' שבת צבי

נחמן בר יעקב (ונקרא לרוב סתם ר' נחמן): אמורא בבלי בדור השלישי ומת בשנת 320. אביו היה ספרא בדיני של מר שמואל (ב"ס מ"ו:). ורב נחמן אמר שמועות משמו (ביצה כ"ו: ועוד). במות שמואל היה רב נחמן עוד צעיר לימים ולמד רוב תורתו מרבה בר אבהו שהיה ממשיפת הנשיאים ונשא את ילחא בת רבו. חבריו ובעלי מחלקתו היו רב הונא ורב ישת. כאשר נתרב ישוב היהודים בנהרעא ע"י פפא בר נצר (259) הלך ר"נ עם חותני לשלחי ומשם למחוזא (אנרת רב שרירא גאון הוצאת נייבויער צד 30). והיה דיין בכית חותנו. במות רבה בר אבהו נתמנה ר"נ לראש הדין וריש מתיבתא במחוזא אשר התאחדה אז עם נהרעא. ר"נ היה עשיר ובעל נכסים (תענית ה' ועוד).

[גדול בהלכה] רוב תורתו של ר"נ היה בהלכה, וביחוד בדיני ממונות לכיר הלכה למעשה. הוא היה דיין מומחה וירד לעומקא דדינא. בני דורו כבדו מאד את כחו בהלכה (ב"ב ס"ה). וכללא הוא הלכה כר"נ בדיני (כתובות י"ג). ר"נ הכיר את ערך עצמו והיה אומר כולא עלמא לבי ידי בדיני כדרדסי (ב"ס ס"ו:). ויגיל לומר "כנת אנא" אם משיח מו החיים כנו אנא (סנהדרין צ"ח:). ועל דברי התנא מישמט רבי במלה עניה ויראת חטא אמר לא תחני עניה דאינא אנא

נחמיה, רבי: תנא תלמידו של ר"ע בזמן חרבן הבית. ר' נחמיה היה מצאצאי נחמיה התרשתיא (ב"ר פצ"ח י"ג). ונסמך עם תלמיד ר"ע מן ר' יהודה בן בבא (סנהדרין י"ד). י"ב אלף תלמידים היו לר"ע וכלם מתו ובסוף העמיד שבעה ור' נחמיה אחד מהם. עמדו ומלאו כל א"י תורה (ב"ר פס"א ג'). בין השבעה זקנים שהלכו לעבר השנה נחשבו ר"מ ור' יהודה ור' יוסי ור"ש ור' נחמיה וראב"י ור' הסנדלר (ב"מ ס"ב:). סתם חוספתא ר' נחמיה וכולהו אליבא דר"ע (רש"י סנהדרין פ"ו:). כשנכנסו רבותינו לחרם ביבנה היה שם ר"י ור' יוסי ור' נחמיה ור"א בנו של ר"י הנליל. פתחו כלם כבוד אכסניא ודרשו וכו'. פתח ר' נחמיה ודרש וכו'. מאי דכתיב ויאמר שאול אל הקני לבו סורו דרו מתוך עמלקי פן אוסיפך עמו ואתה עשית חסד עם כל בני ישראל (יש"א מ"ו). והלא דברים ק"ו, מה יתרו שלא קרב את משה אלא לכבוד עצמו כך, המארח ת"ח בתוך ביתו ומאכילו ומשקחו ומהנהו מנכסיו על אכ"ב (ברכות ס"ג:). מה שנאמר בשם רבי נהוראי הוי גולה למקום תורה (אבות פ"ד י"ד) תני לא רבי נהוראי שמו אלא ר' נחמיה שמו (שבת קמ"ז:). אבל במקום אחד מצינו את רבי נהוראי ביחד עם ד' נחמיה (סנהדרין צ"ז:). ר' נחמיה היה מסתפק במעט וכאשר בא לפניו עני, א"ל ר' נחמיה במה אתה סועד א"ל בבשר שמן ויין ישן. א"ל רצונך שתתגלגל עמי בערשים, גלגל עמי בערשים ומת (בי לא נסה בזה). אמר אוי לו לזה שהרגו נחמיה, דלא מיבעי ליה לפנוקי נפשיה כולי האי (כתובות ס"ז:).

[דרך למודו] דרכו של ר' נחמיה לדרוש בפירושי המקראות, בהלכה ואגדה. הוא מסר הכלל כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה הטיל לה הכתוב ה' בסופה (יבמות י"ג:). אילן שאכל ממנו אדה"ר תאנה היתה יבדבר שנתקלקלו בו נתקנו שנאמר ויתפרו עלה תאנה (ברכות מ'). ויאמר לו ה' לכן כל הורג קין, לא כדין של רצחנין דינו של קין, קין הרג ולא היה לו ממי ללמוד (העונש). מכאן ואילך כל הורג קין יהרג ומ"ד פכ"ב כ"ו. כעס היה לו להקב"ה בשעה שהיה מהלך לום עם א"א, אמר הקב"ה אני אמרתי לזרעך נתתי את הארץ הזאת והוא מדביק את לום בן אחיו כדי לירשו וכו' (שם פמ"א י"א). ויהי לי שור וחמור וכו' (ב"ר שם). אפשר משה מת וכתב וימת משה, אלא עד כאן כתב משה מכאן ואילך כתב יהושע (ב"ב מ"ו:). והעורבין מביאין לו (לאלהיו) לחם ובשר, ר"נ אמר עורבים ממש היו ומהיבן היו מביאין לו משהלחנו של אחאב (ב"ר פל"ג). וכבוד גדול עשו לו (ליחזקיהו) במותו. אר"נ שהניחו ס"ת על ממתו ואמרו קיים זה מה שכתוב בזה (ב"ק י"ז:). שכל הישבנים עבדו ע"ז במצרים ושבת ראובן שמעון ולוי לא עבדו ושה"ש רבה פ"א). באגדה היה דורש הרבה, ואמר: בעו שנתת חנם מדריב רבה בתוך ביתו של אדם ואשהו

ביחוד יגע רנב"י למסור את ההלכות אשר למד מפי רביו. הוא היה מראשי הועד שסדרו את דברי האמוראים הלכה למעשה, ובעצא מיניה רבינא מרנב"י: מי שלא קידש בערב שבת וכו' אמר ליה לא חכימאה אנא ולא חזוואה אנא ולא יחידאה אנא, אנא נמרנא וסדרנא אנא, וכן מורין בבי מדרשא כוותי (פסחים ק"ה) ופירש"י נמרנא אנא, כך שמעתי בישיבה ומסדרנא שמעות לפני רבותי תמיד. והיה מדרקק מאד להקים את השמועות על מכונן. כמו על המשנה בא אחד וליבא חייב (ב"ק ס'). ארנב"י מאן דתני ליבה לא משתבש מאן דתני ניבא לא משתבש וכו'. על המשנה משילין פירות דרך ארובה (וביצה ל"ה) אמר רנב"י מאן דתני משירין לא משתבש מאן דתני משחירין לא משתבש ומאן דתני מנשירין לא משתבש. רב לא על לבי מדרשא אישכחיה לר' זירא וכו' אמר רנב"י אנא לא ר' אבין בר חייה ולא ר' אבין בר כהנא אלא ר' אבין סתם. למאי נ"מ למירמא ידיה אדיריה (קרושין מ"ד). גם היה מדרקק במסורה, ועל מה שאמרו בנמדא מקרין תרתי משמע, ארנב"י מקרין כתיב (שבת כ"ח:). רב ארא בר אבהו רצה לדרוש שעולה נקבה כשרה בבמת יחיד ממה שנאמר ויקח שמואל מלה חלב אחד (רחל מניקה את בנה) ויעלהו עולה. ויעלהו זכר משמע? ארנב"י ויעלה כתיב (ע"ז כ"ד:). עולא דרש ועשו אחת מכל מצות ה' ולא כל מצות, מצות תרתי משמע? ארנב"י מצות כתיב (הוריות ד', בוא"ז יחיד, ואפשר לקרות בפת"ח ולא בתול"ם). והא כתיב אל בני בר לא טובה השמועה, ארנב"י בני כתיב (שבת נ"ה.) וכדומה.

[כאגדה] מאמריו באגדה רבים מאד, ומהם בנוגע ללמוד התורה. כמו למח נמשלו דברי תורה לעץ (משלי ג' י"ח) כשם שעץ קטן מדליק את הגדול כך ת"ח קטנים מחדדים את הגדול (תענית ז'). הוא התנגד לנאותה, ועל מאמר רבא: יפה מעט נאות לת"ח ענה לא מינה ולא מקצתה (סוטה ה'). הכעס לפי דעתו היא מדה מנונה ביותר, ואמר כל הכועס עוונותיו מכריעות על זכויותיו (נדרים כ"ב). לפעמים השתמש בסגנון לשון נופל על לשון, וכשדרש אחד לפניו בענין ברכת המוציא שאל אותו מה שמו, וכאשר אמר לו שלמן, א"ל רנב"י שלם אתה ושלמה משנתך (ברכות ל"ט). ובמחלוקת של ר' זילאי, ור' זיואי ור' זוהמאי בענין הברכה, אמר רנב"י אנא לא זילאי ולא זיואי ולא זוהמאי ידענא אלא מתניתא ידענא (שם נ"ג). ולפעמים השתמש במשלים ואמר מסתברא בר' אחא בר יעקב דאמרי אינשי רטין מנושא ולא ידע מאי אמר (סוטה כ"ב, ע"י ג"ב יומאפ"ח, שבת נ"ד).

ביבליוגרפיה: באכער, אגדה דער באבילאנישען אמוראער צד 138; הלוי, דורות הראשונים ח"ב; סה"ד גערבו.

(סוטה מ"מ: אך לגרסת רש"י מגילה כ"ח: הוא לרב נחמן בר יצחק). פעם אחת התערב בריב לא לו והזמין לרין את רב יהודה הראש בפומבדיתא אך לסוף נתחרס ע"ז (קרושין ע"א). רב נחמן תקן תקנה גדולה לחייב שבועה לכופר הכל ושבועות מ"י: ונקראת שבועת "היסת" או שבועת דר"נ. הוא הלך בדרכי שמואל להמציא עומק הדין ולרין מסברה ועשה מעשה כדעת שמואל בשטר מברחת (כתובות ע"ט). הלכותיו היותר נכבדות הן: כלל דרביתא (רבית) כל אגר נטר ליה אסור (ב"מ ס"ג); עביר אינש דינא לנפשיה וב"ק ק"י); בשומר, כל לא ידענא פשעותא היא (ב"מ ל"ה); כל דאלים נבר בדבר שאין עליו עדים ויכול להתברר (ב"ב ל"ד); סתאה שלא בפניו הוי מחאה (ב"ב ל"ט); אם הבעלי דינים חשודים שניהם על השבועה יחלקו (שבועות מ"ז). יש לר"נ הלכות גם באיסור והיתר וביחוד בהלכות טרפות אשר ברובם נוטה להקל (חולין י"ט, מ"ג, מ"ז; מ"ח, נ"י; נ"ח:). הלכות אחרות ממנו נמצאות גם בתלמוד ירושלמי. גם בדברי אגדה נמצאים ממנו איזה דברים, והיה נקים ספרא דאגדתא (ברכות כ"ג:). הוא השתמש בפתגמים יפים כמו זוהמא דשימשא קשי משימשא וחוס של יום המעונן קשה מחוס צה; הרהורי עבירה קשה מעבירה; שילחי דקיימי קשיא מקייטא, ונתן סימנים לדרביו (יומא כ"ח; ב"מ:). על אביניל אומר היינו דאמרי אינשי איתתא בהדי ינותא פילכא ומגילה י"ד); לא יאה יהירותא לנשי, תרתי נשי יהיין הויין וסניין שמייתו חדא יסמה ויבורתא וחדא יסמה כרכושא (דבורה וחולדה, שם). על בלעם אמר הוצפא אפילו כלפי ישימא מהני, מעיקרא כתיב לא תלך עמהם ולבסוף כתיב קום לך אתם (סנהדרין ק"ה). ר"נ נזיר תעניתא בעא דחמי ולא אתא מיטרא, אמר שפלוה לנחמן חבובו מן גורא לארעא חליש דעחיה ואתא מיטרא (תענית כ"ד). תלמידיו ר"נ רבים הם והגדול מהם הוא רבא אשר סיים לריר אחרון את דברי רב נחמן בדיוק (ע"ז ל"ז; ועוד), ורב נחמן בר יצחק (בסמוך).

ביבליוגרפיה: ווייס, דר"ד ח"ג 177; הלוי, דורות הראשונים ח"ב 418.

ב. ר.

נחמן בר יצחק: אמורא בבלי מדור החמישי, נולד בשנת 280 ומת בשנת 356. הוא היה תלמיד ר' נחמן בר יעקב בנהרדעא, ואחרי מות רבא מלא את מקומו בתור ריש מתיבתא בפומבדיתא ארבע שנים. בהיותו עוד צעיר לימים כבר נתפרסם בעבור גודל ידיעתו בהלכות. הוא היה בסודא בעת שהיה שם ריש מתיבתא ר' נחמן בר חסדא אשר הישמיע לתלמידיו הלכות רבות ששמע מרנב"י (כתובות ס"ג, שבועות י"ב, חולין פ"ח). והאחרון הביע את תורתו לראש הישיבה על אשר הפטירו מן המס והביא ראיה מן התורה לפטור ת"ח מלשלם מס הקהל (ב"ב ל"ו).

מכל האדם (לקוטי מוהר"ן ח"א סי' ס"ד). בס' אחר אשר נשרף אמר עליו, "שאינ מי שיועד ויבין בו כ"א צדיק גדול והכם בכל השבע חכמות" (חיי הר"ן במסעו ללבוב סי' ו' ז'). הוא צוה על אמונה בצדיקים גם אחרי מותם, אף כי הוא נגד השכל כי זה בבחינת קבורת משה. ואם כי התורה אסרה לדרוש אל המתים, שאני צדיקים ראינו חיים (שיחות הר"ן סי' רכ"ה). ע"י האמונה בהצדיק שהוא הצורה המתרבת במדת יצרה יצלה לאמונה אמיתית. כי הצדיק הוא כמו אישיות להביט על ידו אור הגדול (לקוטי מוהר"ן ח"א סי' רי"ב).

[כפריו] אחר מחסידיו ר' נתן בן נפתלי מנימיראוו הו"ל ספרי רבי נחמן מבראסלאוו, והם: א' "לקוטי מוהר"ן" ח"א אוסמרהא 1808, ח"ב מהדילוב 1811; ב' "פירוש עה"ת ברכי החסידות ושיטתו"; ג' "ספר המדות" ע"פ א"ב מהדילוב 1821; ד' "אלפא ביתא" שם; ה' "ספורי מעשיות" ספורי נפלאות בעברית ויהודית-אשכנזית, שם 1815; ו' "מענלי צדק" על מנהגים ודברים שונים. יחיפאף 1847. ז' "לקוטי הלכות" ועוד. ביבליוגרפיה: לוינסקי, קורות פודוליא ח"א 32 דינארד בנר המערבי ח"א הובת ח'.

ב. מ.

נחמני: ע' אביי; משה בן נחמן

נחש: שרף הזוחל על הארץ (שלאנע snake), גופו ארוך מאד ואין לו שררה ורגלים. לרוב מהם יש עוקץ יוצא מן הפה, ובו אדם אשר ממיט איש ובהמה. נחשים רבים היו מצוים בא"י כנראה מן המקומות הרבים אשר נזכרו בתנ"ך ובתלמודים ומן השמות השונים אשר נקראו שם. בבה"ק מצינו: נחש שרף (במדבר כ"א ו', דברים ח' ט"ז), נחש עקלתון (ישעיה כ"ז א'), נחש בריח (שם, איוב כ"ז י"ג), אפעה (שם כ"ז ט"ז, ישעיה ל' ו'), פתן (דברים ל"ב ל"ג, איוב כ"י ד'), צפע (ישעיה י"ד כ"ט), צפעוני (שם י"א ח', נ"ט ה'), קפח (שם ל"ד ט"ז), שפיון (בראשית ט"ט י"ז), עכשוב (תהלים ק"ט ד'), עקרב (דברים ח' ט"ז), תנין (שם ל"ב ל"ג, שמות ז' ט'), שרף (במדבר כ"א ח'), שרף מעופף (ישעיה י"ד כ"ט, ל' ו'), זחלי עפר (דברים ל"ב כ"ד), זחלי ארץ (מכה ז' י"ז). לנחש הקדמוני אשר בנן ערך היו רגלים בראשונה, אבל ערום היה מכל חית השרה והשיא את האשה לאכול מפרי העץ אשר אסר ה'. וע"כ קלל אותו ה' ויאמר לו על חנוך תלך ועפר תאכל, האיש ישוב ראש ואתה תשוב עקב (בראשית ג'). בין המופתים שהראו משה ואהרן לפרעה במצרים היה המכה שנהפך לתנין, וכן עשו חרטומי מצרים בלהמיהם (שמות ב'). מפני תלונות העם במדבר על ה', שלח בם את הנחשים השרפים וינשכו את העם ורבים מהם מתו (במדבר כ"א ע' עור ירמיה ח' י"ב), אח"כ צוה ה' לעשות נחש נחשת ולשיטו על נס, והיה אם נשך הנחש את

נחמן מבראסלאוו: מיסר שיטה חדשה בחסידות, וחסידיו שחשבוהו לבעל מופת נודעים בשם "החסידים מבראסלאוו". הוא נולד בעיר מעזיבו פלך פודוליא ברוסיה בשנת 1770, ומת בעיר אומאן בשנת 1811. אביו ר' שמחה היה נכד הבעל שם טוב. ר"נ התגבר על תאוותיו שלא להנות מעולם הזה, והשתדל לפרוש מתענוגים בכל מה דאפשר, והיה בולע את מאכלו מבלי לעיסה כדי שלא יהנה ממאכלו (מגיד שיחות דף ג'), והתגלגל בשלג (שם י"ג). בשנת 1798 נסע לא"י והחסידים בצפת וטבריה כבדוהו מאד. והיה הגורם לעשות שלום בין חסידיו ליטא וחסידיו וואלין (שם ל'). בשוכו מא"י התישב בעיר בראסלאוו (Bratzlaw), ונתקבל לצדיק ורבן של החסידים מסביבותיו.

[שיטת מוהר"ן] שיטתו של ר"נ בסנופים ותעניות התנגדה בעיקרה לשיטתו של שאר הצדיקים אשר האמינו בהם החסידים בעת ההיא וגם בדורות אח"כ (לקוטי עצות ח"ב ערך תשובה); לרעתו יצר הרע הוא גם פועל טוב כי על ידו יתגבר האדם לעבודת השם ונעשה שלם בדרךיו (קורות פודוליא צד 33); הצדיק הוא האמצעי בין האדם ובין המקום, ואילו צריכין להתורות על חטאים (לקוטי עצות ח"א ערך "צדיק", "תשובה"). הצדיקים האחרים ובראשם הזקן משפולא התנגדו לתורת ר"נ וחשדוהו לנוטה אחרי שבתי צבי והפראנקים. עד אשר הוכרח ר"נ להעתיק משכנו לאומאן וישב שם עד יום מותו. יש אומרים כי הוא היה המעורר המחלוקת נגד עצמו ע"פ שיטתו באמרו "המחלוקת מגביה ומרים את האדם" (לקוטי מוהר"ן סי' קס"א). וכל הרעות שדוברים על הצדיק ואנשיו הם טובות גדולות להם (שם סי' קפ"א). ואמר לחסידיו "אין אתם נחשבים מאנשים שלי עדיין, כי יהיה זמן שכל העולם כלו יעמרו ויחלוקו עלי, ואז מי שחזק בי ויהיה נשאר אצלי זה יהיה נחשב מאנשים שלי" (חיי מוהר"ן דף ק'). הוא התפלל תמיד בכוונה, וחבר תפלות מיוחדות לכל דבר (מגיד שיחות דף ו'). וצוה לתלמידיו לחבר תפלות לכל דבריו, וכן עשה ר' נתן לתלמידו שחבר ס' לקוטי תפלות על כל מאמריו. כמה פעמים צוה לתלמידיו שיתפללו לה' ולא ידרשו ברופאים (חיי הר"ן סי' ט"ז ושכחי הר"ן בכמה מקומות). יען התפלה יותר ברוקה לכל מחלה. ואם היו צריכין סמי רפואה נתן להם בעצמו כי היה בקי בהם, והתפאר כי הוא ידע הרבה יותר מהרופאים אשר התוכח עמם והורו לו שאינם יודעים מאומה (חיי הר"ן סי' י"ד). פעם אחת חלה במחלת הקרחת, וישת סמי חינא, רק למען תיקון מדינת חינא" (שם). הוא כתב ס' רפואות אשר השתמש בו כל ימיו, רק לפני מותו צוה לשרפו לכל ישתמשו בו אחרים ויעשו מופתים כמוהו. גם צוה שלא ישתמשו ברפואות וסגולות אשר כתוב בס' המדות (לקוטי תנינא סי' א'). הוא למד בספרי מחקר למען ידע איך להתרחק מהם, וקרא עליו הפסוק ויהכם

חולין מ"ט: ע"ז ל'). ושום שחוק (ביצה ו':), ולכן אין להניח כלי מגולה אשר המשקין האלה בו. מפני שמקרא את ארסו בשעת שתיה (פרה פ"ט ג'). הנחש שונא ציר וחומץ ויטמן ודבש ומוריים, וע"כ אין בהם משום גילוי (חולין מ"ט:). ארס נחש מעצמו מקרא לפיכך מיתתו בסקילה ע"י ב"ד, ור' אלעזר אומר כל הקודם להרגו זכה (סנהדרין ע"ח.). ומוב שבנחשים רצון את מוחו (סופרים פמ"ו). ר' יוסף אומר מותר להרוג נחש בא"י ביום השבת (כי שם מזיקין מאד). אבל ר' הונא חולק עליו (ושבת קכ"א:). בזמן הבית לא הויק נחש ועקרב בירושלם מעולם (אבות פ"ה ח.). ואחר החרבן מי שנתחייב שריפה נחש מכישו (סוטה ח:). הנחש מועד לעולם אעפ"י שהוא בן תרבות (ב"ק פ"א ד'). הנחש הוא נוקם ונומר (יומא כ"ג). ויש נחש שאינו מזיק אם לא ינע בו אדם, וע"כ אפילו נחש כרוך על עקבו בשעת תפלתו לא יפסיק (ברכות פ"ה א'). לדעת חז"ל יש דפואות לנשיבת הנחש: מקרעין תרנגולת וגוזזין את הכרישין ומאכילין את הנשך (יומא פ"ג:). מאן דמרקיה חו"א לית עוברא דחמרא חזרתא ולקרעיה ולותביה עליה (שבת ק"ט:), מי שנשכו עקרב מייתי סממית אוכמא וחזירא ושקלי להו וישיפי ליה (שם ע"ז:), מאן דבלע חו"א לובליה כשותא במילחא וליהרמיה תלתא מילי (שם ק"ט:), מי שנשכו עקרב לישתי רביעית לוג מי דגלים של ארבעים יום (שם). הנחש הוא דפואה לתפית, מין שחין (שם ע"ז:), ההתול שונא את הנחש ומסיתו, ולכן אמרו ביתא דלית בה שונא לא ניעול בה איניש דילמא מיכדיך ביה חו"א (פסחים ק"ב:). התלמוד מזכיר נחשים גדולים בדרך גזומא כקורת בית הבד (נדרים כ"ה:), ומעשה בחו"א דהוי בשני שבד מלכא, דמו ליה תליסר אורוותא דתבנא ובלע יתהון (שם, שבועות כ"ט: ועי' ירוש' נדרים פ"ג ב'). ואמר ר' יודה בר פזי, אנא חמית משך דחיוי עבד אותו על תמני מססמולי (ספסלות). וא"ד שמואל בר יעקב אנא חמית משך דחיוי סליק קרובין למלכותא (ירוש' שם). שהיה גדול כ"כ שכיסה המרכבה של המלך. במשלי העם הובא הנחש לדמות דבר נמאס ואמרו, מה ילדת חיפושיתא קרוצי בישי מינה (שה"ש דבה פ"א) ע"ד משורש נחש יצא צפע וגו'. יאודר ילדה ואבני מתא שריא (כתובות מ"ט:), אין אדם דר עם נחש בכפיפה (שם ע"ז:).

א. כ.

— [נחש הקדמוני] הנחש שהשיא את חוה לאכול מעץ הדעת נקרא הנחש הקדמוני (סוטה מ': סנהדרין כ"ט). ונקרא ג"כ יצר הרע (תנחומא בראשית ס"ו ז'). ובספרות העמים מכונה שמן, ובשם פרטי Mephisto-pholes (בחזיון, "פויסמ" של גותי), וגם Lucifer (אצל המשורר ההגרי הנוצרי מאדאך). לפי רבי הישעיא רבה נחש הקדמוני דיקדמים היה (בעל שתי דגלים = δλπατης), עז פנים (מפקיד עצמו בפני בוראו בפרהסיא),

א"ש והביט אל נחש הנחשת וחי (במדרש שם). וזהו נחש הנחשת אשר שיבר חזקיה המלך כי היו בני ישראל מקמרים לו (מ"ב י"ח ד'). הנחשים נמצאים בקירי הבית (עמוס ה' י"ט) ובנדרות (קהלת י' ח'), ובצורים (משלי ל' י"ט). ונמצאו אנשים יהודעים למשול בנחש ולבטל היזקו על ידי לחשים (ישעיה ג' ג', תהלים נ"ח י', קהלת י' י"א). הנחש הוא נמאס מכל החיות, וע"כ הובא בדרך משל, כמו רשעת הרשעים נדמתה לחמת נחש (תהלים נ"ח ה', איוב כ' י"ד), ושננו לשונם כמו נחש וישם ק"מ ד'). גם בא בדרך משל על ממלכות שהציקו לישראל: לויתן נחש בריח, לויתן נחש עקלתון ותנין בים (ישעיה כ"ז א') רמזים על אשור ובבל ומצרים. ע"ש נהרותם חרדל ופרת הממים עקלקלותם בשמף מרצתם כנחשים והשלישי הוא מצרים התנין הרובץ בתוך יאוריו נהר נילוס.

[בתלמוד ומדרשים] הנחש נקרא בארמית חו"א, ובלשון נליל או"א (ב"ר פכ"ז ז'). לאחר שנקצצו רגליו של הנחש לא מיקרי חיה סתם אלא חיה הרומשת (תוספות נדה כ"ג). ששה שמות נקרא נחש: נחש שרף תנין צפעוני אפעא אכשוב (אדר"נ פל"ט) ולא חשב השמות האחרים הנזכרים לעיל. יש הבדל בין נחש של בית לנחש של הר (ב"ד פנ"ד א') בארמית חו"א דבי"א וחו"א דמורא (ירוש' תרומות פ"ח ג'). הראשון מהם אינו מזיק כ"כ. ימי עיבורו של נחש שבע שנים וכשמש פנים נגד פנים (בכורות ח'). וכל זמן שמזיקין גבורתו נוספת אבל כח חמתו (ארסו) קליש (ע"ז ל':). הנחשים מצוים בבורות (חגיגה ג'). ואלה מיני נחש שנמצאו בתלמוד: אפעא, זמן עיבורה שבעים שנה (בכורות ח'); דרקון, מין נחש שיש לו ציצין בין פרקיו (ע"ז מ"ג:); חברברי, הבא מן חבינא וחרדון (ירוש' ברכות פ"ח ה'); חיפושית (חולין ס"ב:); מין עקרב, ונקרא שקרפיון (scorpion) בלע"ז (ילקוט שמואל פל"ד); חבינא (ירוש' ברכות פ"ה א') הוא עכנא; יאודר (כתובות מ"ט:); פירש"י תנין וכן תרגם יונתן תנין (ירמיה מ' י') יאודרין (אבל בסנהדרין נ"ט: פירש"י המלה מין עוף); עכנא (ב"ק קי"ז:); ופירש"י נחש גדול שעושה עצמו כנגלגל, ועל שמו נקרא התנור של עכנאי שנעשה מן חוליות הנראות כנחש זה (כלים פ"ה י', ב"מ נ"ט:); ערוד (ברכות ל"ג:), שרץ הבא מן הנהש והצב, ועל הפסוק הצב למינהו (ויקרא י"א י"ט) נאמר להביא ערוד (חולין קכ"ז:); שפופינא, נחש קמן שהוא דומה לשער (ירוש' תרומות פ"ח ג'); עכס (תנחומא בשלח י"ח). [ארס נחש ודפואתו] לנחש יש ארס שממית, ושלושה מיני ארס הן: של בחור שזקע, של בינוני מפעפע, של זקן צף (ע"ז ל': ל"א:). ארס של נחש דומה לספוג וצף תומד במקומו (ב"ק קמ"ו:). חז"ל הזהירו מלאכול כל אוכל שנשך בו נחש או משתיה ששתה ממנו משום סכנת נפשות (תרומות פ"ה ו'). הנחש אוהב לשחות מים ויין וחלב (שם משנה ד',

יאמר הישר בעיני שהלך בקומה זקופה והשם דעת באדם נתן בו כח לדבר, כי אם המלאך דבר בשבילו מה חטא ומפני מה קללהו? וזה המלאך לא יתכן להיות שלוחו של השם. לדעת הרמב"ם הכל ירמז לדברים רמים, הנחש הוא הכח המרמה, כי בו ינחשו המנחשים, הוא סמאל הוא הנפש המרנשת. כי כשהרמיון ישיג שום דבר ויראה שהוא ערב יתאיה לו, והכח המעורר הוא השטן המשטין להטותו מדרך טובה, והאדם שאלו לא קרב הנחש ולא דבר עמו הוא השכל, כי השכל האמתי מלעין לדברים הגופניים (מזג ס"ב פ"ל, ובעקבותיו הלכו הספורנו, במקומו, ועקרת יצחק שער הישגיו). ר' אליעזר אשכנזי מבאר על גחוןך תלך שאין הכונה כי עתה קללו שילך על גחון וישונה ברייתו ומאכלו, כי אין זה ענין למרד שעשה, אבל יובן כאילו אמר ה', הנה אתה הולך על גחון ומאכלך עפר, ועם כל זה איבה אשית בינך ובין זרעה שאין כן לשאר בהמות וחיות, ואין אנו צריכין לומר שישנה ברייתו ושקצץ גליו, כי אין הדעת נוהה להיזק יגנוי במעב הדברים, אבל יצדק אם היה כן מהחלת ברייתו, ומדה כנגד מדה שהנחש רצה להזיק באין תועלת, יורצץ מותו באין תועלת רק משינאה (מעשה ה' פ"ט). הענין שקרה לאדה"ר עם הנחש נהג גם בזרעו אחריו, רק עתה הוא בגוף האדם בעצמו ביהר, מה ישהיה אז בשלשה גופים (אדם וחיה והנחש): הנשמה וכחותיה הוא האדם, הגוף הוא האשה, כחותיו המעורר והמתאווה הוא הנחש, ינחיתו להאדם להשתמש בהם להשלמת נפשו, אך אם הנחש יטיל ארס וזוהמא ויפתו את האשה שהיא הגוף אל בקיטת המותרות, אז יהיה כנחש עפר יאכל ועל גחון ילך ויוליכנה לאבדון כמו שאמרו חז"ל ידרו של אדם נעשה נחש, ויהי כאשר היו בני ישראל במדבר ודברו סרה במשה שדרם נעשה נחש ויתעוררו השרפים הכחות המזיקות לגוף תחת להועיל לנפש, ויאמר ה' למשה עשה לך שרף, למשל על כחותיו הגופניים, ושם אותו על גס, ויביטו למעלה, לא כנחש שנברו בו תנבורת העפר והולך על גחון, אלא שרף על שם יסוד האש היותר רוחני, והיה כל הנשוק מחטת עצלות נפשו להתרומם על, והביט וחי כי ילמד להתגבר על נחש יטלו, וכמו שלא ייטלו בו הנחש הפנימי כן לא ייטלו בו החיצוני (מלבי"ם בחורה אור, בראשית ג' י"ט, במדבר כ"א ה'), ולפלא הוא כי גם חכמי המשנה פירשו ענין נחש הנחשת בדרך אנדרה, באמרם: וכי נחש ממת או נחש מחיה, אלא בזמן שישאל מסתכלין כלפי מעלה ומשעברין את לבם לאביהם שבשמים היו מתרפאין ואם לאו היו נימוקים (משנה ר"ה כ"ט), וכנראה היתה כוונתם להתלש את האמונה בכח נחש הנחשת לרפא החולים, וכבר נכשלו בני ישראל בנחש הנחשת לשוטו לאליל "נחשתן" והקטירו אליו קטרת (מ"ב י"ד) ולכן כתת אוצר חזקתו המלך והחכמים הורו לו ע"ז. כ"א

אפיקורס היה, וגדול כנמל (ב"ר פ"ט א'). הוא הלך בקומה זקופה ומאכלו מאכל אדם והיה מלך על כל בהמה וחיה (סוטה ט'). והיה מסית בבני אדם (ב"ר פ"ה י'). וכיון שראה את אדה"ר מיכב בנ"ע והיו מלאכי השרת צולין לו בשר ומסננין לו יין הציץ בו נחש וראה בכבודו ונתקנא בו (סנהדרין כ"ט). ומתוך שראה אותן (אדם וחיה) מתעסקין ברא"א נתאוה להן (ב"ר שם). בשעה שבא נחש אל חיה הטיל בה זוהמא (ע"ז כ"ב:). ופחת הנחש בלשון הרע נגד בוראו בפני חיה (שם פ"ט כ"ב, תנחומא חקת סי' י"ט), ואמר מאילן הזה אכל וברא העולם, והוא אמר לבם לא תאכלו ממנו וגו'. חיה עשתה את הנדר יותר מן העיקר, הקב"ה אמר ביום אכלך ממנו והיא אמרה ולא תגעו בו. כיון שראה אותה הנחש עוברת לפני האילן נטלה ורחפה עליו, אמר לה הא לא מיתת כמה דלא מיתת במקריה כך לא מיתת במכליה, וחיה ראתה דבריו של הרמטוריא כי טובים הם ואכלה מעץ הדעת, כי כל המוסר נורע (סנהדרין שם רש"י), ומפני שהיה מסית לא הניחו הקב"ה למעון כלום ולהתנצל, כי היה יכול למעול דברי הרב ודבריו התלמיד דברי מי שומעין ועוד הרבה טענות היה לו לנחש למעון (שם). ונתקלל תחלה (ברכות ס"ג). עשרה קללות נתקלל הנחש (ב"ר פ"ח), ובשעה שאמר לו הקב"ה על גחוןך תלך ידרו מה"ש וקצצו ידיו ורגליו והיה קולו הולך מסוף העולם ועד סופו (וכו'). הוא נתן עינוי במה שאינו ראוי לו, מה שביקש לא ניתן לו ומה שהיה בידו נטלוהו ממנו (סוטה ט'). מן העור שהפשיט את הנחש עשה הקב"ה כתנות לאדם וחיה (ילקוט בראשית רמז ל"ד). הנחש פרץ גדרו של עולם לפיכך נעשה ספקלמור (spiculator=ממונה להדג תייבים) לכל פורצי גדרות (ויק"ר פכ"ז). שאלו לנחש למה אתה מצוי בין הנדרות, אמר אני פרצתי גדרו של עולם וכו'. שאלו לנחש מה אתה נהנה שאתה נושך וכו' (תענית ח'). דברים רבת פ"ה י'), הקללה ועפר תאכל נחקיימה בו, ואפילו אוכל כל מערני עולם טועם בהם מעם עפר, או אין דעתו מיושבת עליו עד שיאכל עפר (יומא ע"ה:). אלמלא לא נתקלל נחש כל אחד ואחד מישראל היו מדרמנין לו שני נחשים טובים, אחד משגרו לצפון ואחד משגרו לדרום להביא לו סנדלפונים טובים ואבנים טובות ומרגליות (סנהדרין כ"ט). ע"ע אדם הראשון; חיה.

ישיגב

[דעת חכמי ישראל על הנחש הקדמון] הראב"ע בפירושו ע"ה' מביא דעת יש אומרים כי חיה הכירה בלשון החיות, ומבטל דעת אחרים שהוא השטן, כי איך ילך השטן על גחון ויאכל עפר ומה מעם קללת ישופך ראש? ויאמר רב סעדיה גאון כי אחרי שהתברר שאין דבור דעת כ"א באדם לבדו נצטרך לומר כי לא הנהיג דבר כ"א המלאך, ואם נאמר שריבר, מדוע לא ירשו זרעי הנחש ג"כ הכח הנעלה הזה? אבל הראב"ע

נחשא אשה צריך שיברוק באחיה וכו' ממה שנאמר אחות נחשון (ב"ב ק"י). אלימלך ושלמון ופלוני אלמוני ואבי נעמי כולן בני נחשון בן עמינדב הן וכו' (ב"ב ע"א). ועוד בזמן התלמוד היה נשיא בא"י מרע נחשון בן עמינדב ועמוסי יריכי נחשון בקשו לקבוע נציב אחד וכו' (סנהדרין י"ב). השעיר שדרש דרש משה (ויקרא י' ט"ז) היה שעירו של נחשון (זבחים ק"א). ישיג

נחשון בר צדוק: נאון וריש מתיבתא בסורא בשנות 876–884 אחרי מר עמרם בן ששנא. בעלותו למשרת נאון כבר היה זקן בא בימים. הוא כתב באור למלים זרות בתלמוד בסדר המסכתות. ומיוחס אליו ספר „ראומה“ על השחיטה (קושטא 1566). גם כתב ספר בחשבון המולדות והתקופות. ומצא כי המועדים קבועים במשך 247 שנים, וכי יש י"ד סדרים לימות השנה. החשבון הזה נודע ביטס עגול (cycle) דר' נחשון, ונרפס עם ס' שארית יוסף לר' יוסף בן ש"ט בן יטועה חי (1521). ר' נחשון ובנו רב האי (ראשון לרב האי נאון בן רב שרירא) התנגדו לאמירת כל נדרי בליל יום כפור (שערי צדק ח"ג סי' מ"ד ושערי תשובה סי' קמ"ג). ריב תשובות רב נחשון נמצאות בס' שערי צדק ונכתבו בלשון ארמית במליצה קשה ובקצור נמרץ. אבל התשובות המיוחסות אליו בין „תשובות גאונים קדמונים“ נכתבו בלשון עברית מעורבת בלשון פשוטה וקלה. איזה מתשובותיו מתנגדות לדיני דנמרא, ומתיר להושיב דין סומא בשתי עיניו אם הוא חכם ונכון ורבים צריכין לו (ש"צ ח"ה ש"ז סי' י"א). והמציא דין חדש בעניני התפלה שאחר ברכת הבוחר בעמו ישראל באהבה ואוהב עמו ישראל היחיד עונה אמן לעצמו, וזהו נגד התלמוד האומר כי העונה אמן אחר ברכותיו הרי זה מגונה (ספר האשכול ח"א צד 9). עד כי היה קשה הדבר בעיני חכמי צרפת, ולא רצו לרחות דבריו והערימו לומר אחר הברכה קודם ק"ש „אל מלך נאמן“ שר"ת אמן. כי בזמנו היו סומכין עליו להלכה למעשה, ואמרו עליו כי „הוא הר גבוה ועשה לפי סברתו מעשה תדיר בכל בתי דינים, ואין עליו תשובה“ (שו"ת גאוני מורח ומערב בבית תלמוד שנה ד' סי' ט' צד 29). ולכן גם ברורות הבאים אחריו חששו לדבריו. אחרי רב נחשון מלך אחיו בן אמו (ולא בן אביו) רב צמח בן רב חיים. ע"ע גאונים.

ביבליוגרפיה: יוחסין 206; סה"ד ח"א 181; דו"ד ח"ד 122.

ב. מ.

נחשת: מתכת אדום (copper, kupfer). בא"י היו מחצבי נחשת, כמו שנאמר מהרריה תחצוב נחשת (שמות כ"ז) וההרים הרי נחשת (זכריה ו' א'). תובל קין היה לומש כל חורש ובחל (בראשית ד' כ"ב). גם

נחש: מלך בני עמק, בימי מלכות שאול. נחש העמוני היה שונא ישראל וביחוד הציק לאלה ישישבו בעבר הירדן מזרחת (יוסיפוס קדמוניות ס"ו פ"ה א). הוא עלה להלחם על בני יבש גלעד ולא נרצה להשלים עמם בלתי אם בנקור להם כל עין ימין, לשים חרפה על כל ישראל. אז בקינו זקני יבש גלעד להרף מהם שבעה ימים עד אשר יודיעו זאת לאחיהם, כי כאמרו החרפה תהיה לכל ישראל, וצריכים להגן בעדם. נחש היה בטוח כ"כ בגבורתו כי הואיל להמתין להם. שאול המלך יצא לקראתו ויכה את חילו ויפציהו (ש"א י"א א'—י"א). במות נחש וימלך חנון בנו תחתיו שלח לו דוד מנחמים בזכרו את החסד אשר עשה עמו אביו. במקרא לא בא זכר החסד הזה (ש"ב י' ב'). אך חז"ל אמרו שהחיה את אליהו אחי דוד אשר נמלט אליו מחרב מלך מואב שהרג אבות דוד ומשפחתו (תנחומא שמות ס' ב'). ושאול נענש שמחל על כבודו וכו' ואמרו כל ת"ח שאינו נוקם ונוטר כנחש אינו ת"ח (יומא כ"ב:). נחש העמוני מת ביד אנשי צבאיו לפי יוסיפוס.

ש. מ.

נחש: ע' כשוח

נחשול: ע' ספינה

נחשון: בן עמינדב, נשיא שבט יהודה ואחי אלישבע אישת אהרן ודוד חמישי מיהודה בן יעקב (שמות ו' כ"ג, דה"ב ד'—י'). בתנוכת המשכן היה נחשון הראשון להקריב את קרבנו אף כי שבטו היה הרביעי בסדר יחוסם (במדבר ו' י"ב). גם במסעות בני ישראל נסע הוא ראשונה עם שבטו (שם י' י"ד). הוא היה אבי משפחת דוד בן ישי (רות ד' כ'—כ"ב, דה"א ב' י'). חז"ל הרימו את מעלת נחשון בן עמינדב, ואמרו שנקרא נחשון מפני שירד לנחשול שבים (במ"ד פ"ג ט'). שקדש את השם, ביטעה שעברו בני ישראל את הים סוף קפץ וירד לים תחלה (סוטה ל"ז). ונחשב „למלך“ הנשיאים וראש לכלם. עד אשר אמרו יכול נשיא כנחשון בן עמינדב (הוריות י"א). ולכן הקריב תחלה לנשיאים (ספרי במדבר ס' מ"ז). כי לא נאמר למשה מי יקריב ראשון, אך בני ישראל נתנו עיניהם בנחשון ובחרוהו להיות ראש לכלם (במדבר רבה פ"ב כ"ז). בנחשון כתיב עתוידים מלא וא"י להורות על ששה דברים שנתחדשו ביום שהביא את קרבנו, וכנגד ששה גדולים שהקים נחשון מיוצאי יריכו, ואלו הן: דוד, משיח, דניאל, חנניה, מישאל, עזריה, ולכל אחד היו שש ברכות (שם פ"ג י"ב). אבל כדי שלא יתגאה על יתר הנשיאים, על היותו ראש לכלם והקריב תחלה, לכן לא נאמר בו „נשיא“ שאם בא להתנאות על הנשיאים האחרים לאמר שהוא מלך עליהם הם יאמרו לו אין אתה אלא הדיום שכולם קראים נשיא ואתה לא נקראת נשיא (שם פמ"א). גם לסוד חז"ל מנחשון שכל

מן החצבים נחשת מהרריה, בספר נצולו מן המחלה היושבים וקרבת מקום מכרי נחשת. לרנלי הבחינות והנסיונות האלה התעוררו הרופאים לבקש להם תחבולות להביא בסרכ הנוף פנימה את יסוד הנחשת במצב נוזלי ע"י הרכבה כימיות, דר' בארק נסה להרכיב בתוך נופו את יסוד הנחשת ע"י רחיצה באמבטי של מים עם תערובות עשרים סנטיגרם יסוד חומץ נפרית של נחשת, גם נשא עליו טמיל של נחשת ובהננה כזאת נסע במה להמקומות היותר מסוכנים לריבוק במחלת המנפה, לרפאות שם החולים, והעלה אריכה ע"י בליעת מין נוזלי של נחשת, הרופא נתן עצתו לל ארם בשעת המנפה לשאת על מתניהם אזור אשו כבועות בו טבעות או מטבעות נחשת, והבנו היותו קרוב אל הנוף יהיה צבעו מעורב בחומץ נפרית של נחשת, ואת הבית יעשנו בספירים חלואי של נחשת, יגעת ארוחת הצהרים ישתו מי מינרל אשו יכילו סוד נחשת, וכדרך הזה הציל כמה נפשות ממחלה הזאת.

נע"ם

נחשת: השם איטר קרא חזקיהו מלך יהודה לנחש הנחשת אשו עשה מטה במדבר לרפאות בני ישראל מנשיכת הנחשים (במדבר כ"א). והיו מקטרים לו קטרת בזמן המלכים עד ימ חזקיהו, ומיראתו פן יתעו בו לחשבהו לאלהות כתת אותו בעה יסחסיר הבמות והמזבחות וכתת האשרה (מ"ב י"ח). לרעת חז"ל השם נחשתן כמו נחשתיים במספר זוני, ען כי כל המקטיר לו לוקה בעולם הזה ואין לו חיים לעוה"ב (ילקוט ח"א סי' תשס"ד בשם מדרש אספה). כתית נחש הנחשת הוא אחד משלישה דברים שעשה חזקיהו והורו לו חכמים (ברכות י', פסחים נ"ו). בלי תפונה השם נחשתן מורה על בזיון וקטנות מנחשת כמו אישון מאיש, ולזה קרא לו בן חזקיהו להראות להם כי קטן הוא בעיניו ואינו אלהות, ולשוא יעמלו איזה מבקרים להראות מהשם הזה כי בני ישראל עברו את הנחשים בזמן קדום מאד, כי זה דרכם כסל להשוות את בני ישראל ליתר העמים בנוגע לעבודת אלילים ולכל עבודה זרה ונמאסה.

מ. זן

נחשת: תרגום אופה נחתומא (בראשית ט' טו). והוא אופה גדול המוכר לחם ליחידים, פלטר (pane-tarius) הוא אופה המוכר נ"כ ליחידים אך במדה קטנה מנחתום (דמאי פ"ה ד'). נחתום מחר גברא זבין פלטר מתרי תלתא נברי זבין (ב"מ נ"ו). הרן ע"ז פ"ד). חז"ל דרינו ולא תאמין בחי"ך (דברים כ"ה ס"ו) זה הלוקח פת מן הפלטר (שאין לו קמח לאפות בעצמו ומוכרה לשלם ריוח להאופה). ר"י בר ביסנא התנצל שלא היתה דעתו מכוונת מפני שסמיך אפלטירא (שקלים פ"ח א'). הנחתומים שלקחו תבואה מן עמי הארץ לא חייבו אותן חכמים להפריש אלא

הצורים היו חורשי נחשת ומ"א ז' י"ג). יון תובל ומשך עשו מסחרים עם צור בכלי נחשת (יחזקאל כ"ז י"ג). רוב כלי המשכן והמקדש היו מנחשת, אדנים קרסים יתירות מנחשת, מזבח כיור ורשת נחשת, מחתות, סיד נחשת ודלתותיהם צפה נחשת (דמאי ט"ז י"ט). עמודים נחשת וכותרת עליו נחשת (ירמיה נ"ב כ'). למלאכת המקדש היה נחשת הרבה מאד עד כי לא היה משפל לנחשת. גם עשו מיני כלי זיין מנחשת, מיני נחשת (ש"א י"ד כ"ו). כידון נחשת, מצחת נחשת על רנליו, קובע (קובע) נחשת על ראשו (ש"א י"ז). ועשו כבלי נחשת לאסור בו הא"ש הנתפס ברנליו, ונקראו נחשתים (שופטים ט"ז כ"א). אח"כ המציאו נחשת מצהב (עזרא ח' כ"ו) או נחשת קלל (יחזקאל א' ז'). נחשת ממורט (ש"א ז' מ"ה) שמראתו כעין זהב והוא מזוקק ביותר (brass), ונותן קול צלצול, כאמור על ישערי נקנור שהיו מנחשת קלניתא (יומא ל"ח). על כספך היו לסינים (ישעיה א') אמרו, כיון שרכו הרמאין התקינו שיהו משתמשים במטבעות של נחשת ומחופין כסף וכו' (פסיקתא דר"ב דף קכ"ב:).

[סגולת הנחשת נגד מחלות] תרופת נחש הנחשת

לחולים מארם הנחשים היתה בדרך גם, אמנם לפי בחינות הרופאים בזמן האחרון יש בנחשת סגולה טבעית לרפואה או עכ"פ למנוע או להגן בעד מחלות שונות ובפרט מחלת החליירע. בשנת 1852 עשה דר' בארק בצרפת נסיונות רבים לחקור אחרי אמצעים המועילים כנגד המחלה הזאת בזמן המנפה, ויתבונן לרעת כי הפועלים העושים בנחשת לא נגעה המחלה בהם לרעה. ממספר שמונת אלפים פועלים במלאכת הנחשת מתו רק עשרים, בעוד אשר מיתר העם לפי ערכם נפלו כמה מאות. בשנת 1865 היתה מנפה בעיר טולאן ויעזבו יושבי העיר את בתיהם וינוסו לנפשם, אך הפועלים בנחשת איטר עברו עבודת פרך בתור אסירים במחצבי הממשלה ומספרם עלה 250 אי"ט לא מת מהם גם אחד. בעיר ההיא היו אז גם פועלים חפשים שעשו בהרשת המעשה של נחשת ומספרם כחשע מאות, ויסקרו על מלאכתם ע"פ עצת הרופא אשר הבטיחם כי הנחשת מן הוא להם, ולא נערר מהם איש. אף כי בכל חלקי העיר בין כל בערי המפלגות נפלו חללי המנפה למאות ולאליפים, וכאשר באה המחלה לפארים נתחזקה השערת הרופא בראותו כי ממספר שלשים אלף פועלים בנחשת מתו רק ששה עשר. אז נוכחה גם הממשלה כי צרקה הישערתו, ותוצאות פרי חקירתה היתה כי בין הפועלים העושים במלאכת הנחשת עולה מספר המתים רק שלישה מעשרת אלפים וזה הוא כמעט שאין המחלה שולטת בהם, ובכלל מן הפועלים העובדים במיני מתכיות נגפו ביותר העושים כזהב וככסף, כי ממספר 11,500 מתו 719 אנשים. גם בחינות בארצות שונות העלו תוצאות כאלה. בזמן המנפה בעיר שטאקהאלם לא מת איש

הכהנים אומד: „ומן הענין הזה תקנו רבותינו נטילת ידים בתחלה שיתכוון לזה כמעט נשיאות כפים. כי הרחיצה דרך כבוד של מעלה, כי כל הקרוב לשולחן המלכים לשרתו ליגע בפת בנ המלך וכיון משתו רוחץ ידיו בעבור חיות ידים עסקניות, ועל דרך האמת בעבור חיות ראשי אברי האדם וסופו הידים והרגלים, והידים למעלה מכל נופו בהגביהו אותן והרגלים למטה, והם בצורת אדם רמז לעשר הספירות, שיהיה כל נופו ביניהם, וכמו שאמר בס' יצירה כרת לו ברית בין עשר אצבעות ידיו ובין עשר אצבעות רגליו, לפיכך נצטוו משרחי עליון לרחוץ הידים ורגלים, והרחיצה הזאת לקדושה תרנם אותה אונקלס, חז"ל סמכו לנטילת ידים מן התורה דכתיב וכל אשר יגע בו הזב וידיו לא שטף במים (ויקרא ט"ז ו"א). הק אחד שלא שטף טמא (חולין ק"ו).

ישיב

— [דיני נטילת ידים] הטעם לשם נטילת ידים מפני ששם הכלי שרוחץ בו הוא נטל אינו מספיק, כי רב אשי בתראה עשה כלי ששמו כוזא ומדוע לא נקרא על שמו, גם היו לו לכתוב נטלת ידים בלא י"ד (מעדני יום טוב סוף ברכות). אלא מפני שלשון נטילה הוא גם ענין לקיחה, כמו שמצינו מי רביעית נוטלין לידים (ריש ידים) ומברכין על „נטילה“ לולב. בזמנים שונים מחויב האדם בנטילת ידים ע"י מים מתוך הכלי: בבקר כאשר יעור משנתו, ידקק לערוך דביעית מים על ידיו (זהר פ' וישב). עד מקום חיבורו עם הזרוע (כסף משנה ה' ברכות), ר' נתן אומר בת חורין היא זו (רוח הרעה השורה על הידים) ומקפדת עד שירחץ ידיו ג' פעמים (יטבת ק"ט) בסירוגין מיד ימינו ליד שמאלו, ומפשפש ידיו ויברך מיד על נטילת ידים (ברכות ס'). והטעם מפני שידים עסקניות הן ואי אפשר שלא לנגוע בבשר המטונף בלילה, והרשב"א כתב הטעם לפי שבשחר אחר השניה נעשה האדם כבריה חדשה דכתיב חדשים לבקרים רבה אמונתך (איכה ג'). לכן צריך להודות ולהתקדש בנטילת ידים ככהן שמקדש ידיו מן הכיור קודם עבודתו, ואמרינן רוחץ אדם פניו וידיו ורגליו משום קונו, ובדעבד אין שיעור המים מעבב וגם אין צריך כח נברא, ואם אין לו מים יוכל לנקות את ידיו בצירוף או בעפר ומברך על נקיות ידים קודם ק"ש ותפלה, דכתיב ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה' (תהלים כ"ז ברכות ט"ז), ואל יטול ידיו ממי שלא נטל ידיו (ברכות נ"א). הישן ביום שיתין נשמן צריך נטילת ידים בלא ברכה (הכרעת הרמ"א). אלו דברים צריכין נטילת ידים: הקם משניה כמבואר לעיל, והנוגע במת והולך בין המתים, והמשמש מטתו (אלו משום רוח דעה), והיוצא מבית הכסא ומבית המרחץ והנוטל צפרניו והתופף ראשו והחולץ מנעליו והנוגע ברגליו ומי שמפלא את כליו, והנוגע בנופו במקום זיעה חוץ מזיעת אפים (אוי"ח ס"ד ד' י"ד ס')

תרומת מעשר וחלה שהוא אחד ממאה ולא מעשר שני (יומא ח"ג). חז"ל אסרו לאכול פת של גוים משום התנות (ע"ז ל"ה), ודוקא פת של בעלי בחים אבל פת של פלטר התירו במקומו יסאין יסם פלטר ישראל. אבל אם פלטר הנכרי עושה פת יפה ממנו או ממין אחר יסאין ביד פלטר ישראל יש מתירין מטום החשיבות שהוא כמו שעת הדחק, ונהגו היחיד אפילו אם הפת נלוש בכיצים או שביצים טוחים על פניו, אבל רקיקים שאופין על מחבת ומושחין אותה בשומן אסור (יו"ד ס"י ק"ב בהנ"ה).

ב. מ.

נטילת ידים: רחיצת ידים במים ע"י כלי שנקרא „נטלא“ והוא כעין דלי. תרגום ורחצו אהרן ובניו מטנו (שמות ל' כ"א) ויסבון מניה בנטילא דכ"א. רחיצת ידים הוא על שלשה אופנים: א' קידוש ידים ורגלים, שרחצו הכהנים מן הכיור קודם שהתחילו העבודה בבית המקדש (שמות ל"ז י"ז—כ"א). ב' נטילת ידים הוא יצקת מים שאובים על הידים מן הכלי אחר הישנה ואחר עשיית צרכיו, או קודם האכילה שהם מים ראשונים, ג' נטילה קלה על ראשי האצבעות אחר האכילה והם מים אחרונים, קידוש ידים ורגלים היא עד הפרק השלישי והוא בנב היד, טבילת ידים עד הפרק השני שבאמצע אצבעות משום סרך תרומה, כי אצל חולין דיו אם נטל במה שנוגע במאכל דהיינו ראשי האצבעות (חולין ק"ו:), ומים אחרונים דיו בראשי האצבעות אפילו לכתחילה, בעגלה ערופה (ע"ע) הצעו את ידיהם בנחל כל זקני העיר (במדבר כ"א ו'). להרחבת מדת התורה שצותה בקידוש ידים ורגלים בביאת אהל מועד ובנשת אל המזבח, נזר שלמה המלך גם נטילת ידים לקדשים (שבת י"ד:), וחשבו סתם ידים (שלא נטלו) כשלישי למזמאה שעושה רביעי בקודש ופוסלין אותו, שמאי והלל עשו אותו בשניות לפסול אף התרומה ולשורפן, ולא קבלו מנייהו ולא נתפייטה גזרתן, ואתו תלמידיהו וגזרו י"ח דבר ובכללן גם נטילת ידים לתרומה, ואח"כ הרחיבו הדבר גם למעשר וחולין, אלא שבחולין חלקו בין דבר שמיבולו במשקה שהידים מטמאין את המשקין להיות תחלה, ובין דבר שאין מיבולו במשקה, וכל זה לאוכלי חולין בטהרה אפילו אם אינם על טהרת תרומה או טהרת הקודש, עד שלבסוף הצריכו נטילת ידים לבל אוכלי חולין משום סרך תרומה, חוץ מאוכלי פירות חולין, וא"ר נחמן כל הנוטל ידים לפירות הרי זה מנסי הרוח (תנינה י"ח: חולין ק"ו), והלבאת אוכל מחמת מאכל (שאינו נוגע בידיו כלל) צריך נטילת ידים, מאכל אינו צריך נטילת ידים (חולין ק"ז: רמב"ם אבות הטומאה פ"ח ח', ברכות פ"ו), עקר הטעם של נט"י הוא להסיר הזוהמא שעליהן או הטומאה ורוח רעה השורה עליהן, כי הידים עסקניות הן ונוגעות במקומות מטונפות, הרמב"ן בפירושו עה"ת (שמות ל' י"ט) על רחיצת

תשובות רבות, כי בזמנו עלתה ישיבת סורא למעלה רמה ומכל תפוצות ישראל שלחו אליו שאלות בעניני הרה"ק. כשלוש מאות תשובות ממנו נדפסו בקבוצים "שערי צדק", "תשובות הגאונים", ו"קבוצת החכמים". מהם בלשון ארמית ומהם בלשון עברית מעורבת והיה הראשון שהשיב גם בלשון ערבית. לכל איש ואיש בלשון שכתב שאלתו. בכל זאת לא מלאו לבו לחסום על כר שר שלום הגאון שקדמהו (יש"ע ח"ד ש"ד סי' פ). מספר גדול מתשובותיו מדברות במנהגי בית הכנסת וניסח התפלות. רב עמרם גאון בסדורו העתיק ממנו כמה תשובות בענינים האלה וכתב בפתחת סדורו שכבר השיב רב נטרונאי בר רב הילאי ר"ש מתיבתא דמתא מחסיא לבני קהל אליסאנה סדר מאה ברכות. ומביא גם מנהגים אחרים שכבר נהגו בזמנו. כמו המנהג ליקח ראש כבשים כר"ה ותרגלל לכפרה בערב יו"ב, ולהסתכל במו"ש בצפרנים ברכות בורא מאורי האש (יש"ע ח"ד ש"ד סי' צ"ג). טעם למנהג לקנות ידים בעפר אחד הקבורה (יש"ע ח"ד ש"ד סי' צ"ד). טעם לבצע על שתי ככרות ביו"ט (בסדור רע"ג כ"ו ע"ב) ועוד. ומצאנו ממנו תשובות שכתב לרבנן די באספמא (סדור רע"ג מ"ב). ולפי הנראה היה לו התקשרות עם בני פרנגה יהוא צרפת ואשכנז (יש"ע ח"א ש"ד סי' י"ב). רב נטרונאי הוקיר מאוד את פיוטי הקליר אשר לדעתו נוסדים על דברי חז"ל במדרשים. ופוסק כי "האומרים פיוטים באבות ונבורות וכו' וכיו"ב דברי רצוי וסליחות וכו' הרשות בידם וכו'. אבל בקבוצת נלוות "ובהקבץ בתולות" וכו' אסור לאמרו" (ח"ג סי' נ') והפיוט הזה הוא ידוע להקליר. יש מהססים לו קבוצת הדרך מבבל לצרפת ושם למד את העם. ועל זה יאמר רב האי גאון כי אפשר שאי"ש רמאי התעה את היהודים בצרפת להאמין כי הוא רב נטרונאי גאון (טעם זקנים נ"ה. נ"ו). ועי' הרכבי זכרון לראשונים וגם לאחרונים ח"ד xxxix). ואפשר מפני שהיה לו חליפות אגרות ביטוי מצרפת חזבו זאת לקבוצת הדרך.

[התנגדותו להקראים] בימי רב נטרונאי כבר נתרבו הקראים אשר החלו לשנות את נוסח התפלות אשר היו נהוגות מזמן אנשי כנסת הגדולה וברו להם סדר תפלה חדש. ועי' התאמץ הגאון לתקן הנוסחא הכנונה. פעם אחת הודיעוהו כי בקהלה אחת נמצאו אנשים שלא יאמרו בהגדה של פסח כ"א הפסוקים כמות שהם ומשמימים דרשות חז"ל, ועי' הי"ב: "מי שנהג מנהג זה אין צריך לומר שאינו יוצא אלא כל מי שעושה כן מין הוא וחלוק לב הוא וכופר בדברי חז"ל ובזה משנה ותלמיד וחייבין כל הקהלות לנדותו ולהבדילו מקהל ישראל". על דניאל בן שאול בן ענן אמר: "ותלמיד ענן ירקב שמו אבי אביו של דניאל חוט המשולש ברשע ובמינות, שאמר לכל התועים והזונים אחריו עזבו דברי משנה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי, ועדיין הם בטעותם ונעשו אומה לעצמם ותקן

קט"ז). הרצח לאכול פת שמברכין עליו המוציא יטול שתי ידיו ברביעית מים מן כדי שלם על יד ימינו תחלה ואח"כ על יד שמאלו, ויזהר שלא יהיה דבר הוצץ בין המים והיד, ולכן צריך להסיר טבעת (אם יש בה אבן טובה) בשעת הנטילה. וצריך שיהיו המים כשרים דהיינו שלא נשתנו מראיהן ולא נעשה בהן מלאכה. ויברך אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת ידים. ר' אלעזר בן ערך (חולין ק"א). סמך ע"ז הכתוב שאו ידיכם קודש וברכו את ה', כשתשאו ידיכם קדש שהיא הרחיצה באותה ישעה תברכו את ה' (יש"ע). ואסור לזלזל בנטילת ידים. ואמרו כל המזלזל בנטילת ידים בא ליריעניות (שבת ס"ב:). ונעקר מן העולם (סוטה ד' ז'). את אלעזר בן חננך נידהו על שפקפק בנטילת ידים (ערוית פ"ה) ואין ספק שהיתה זאת הוראת ישעה שלא לגרור אחרי הצדוקים ובני כנות שונות שזלזלו או בנטילת ידים וביניהם היו אח"כ ישו ותלמידיו. (על נטילת ידים שחרית ולפני התפלה עי' יש"ע או"ח סי' ד'; על עשיית צרכיו שם ו—ז; על הסעודה שם סי' קנ"ז—קס"ח).

[מים ראשונים ואחרונים] רב אירי בר אבין בשם רב יצחק בר אשיין אמר מים ראשונים מצוה ואחרונים חובה מפני שאמרו חכמים אחר כל אכילתך אכול מלח ובמלח נמצא מלח סדומית ששםמא את העינים. ויש אומרים מים ראשונים ואחרונים חובה ואמצעים בין תבשיל לתבשיל רשות. אחרונים אין ניטלין אלא בתוך כלי ולא על גבי קרקע. מים ראשונים נוטלין בין בחמין בין בצונן אחרונים אין נוטלין אלא בצונן מפני שחמין מפעפעין את הידים ואין מעבירין את הוהמא. ובין נבינה לתבשיל בשר נטילת המים חובה (חולין ק"ה:). כי אתא רב דימי אמר מים הראשונים האכילו בשר חזיר (שהיה חנוני ישראל מוכר בשר ויחוסה לישראל ובשר חזיר לגנים, וגם היה מאכילם לחם. וכשבא ישראל אצלו ואכל ולא נטל ידיו כסבור שהוא גוי ומכר לו בשר טרפה). ומים אחרונים הוציאו אשה מבעלה והרנו את הנפש (שם ק"ו). ומבואר זאת בעובדא דבידור (יומא פ"ג:). בסוף המאה הי"ט באו גם אצילי הנוצרים לירי מסקנא כי טוב ונכון לנקות הידים ע"י נטילת מים אחרונים במזרק האצבעות (finger bowl), וכן נהגין עתה בבתי מלון הגדולים, כמו שנהגו היהודים כבר כאלפים שנה ויותר.

ר. ר.

נטיעה: ע' אילן; כרם; צמחים נטירה: ע' נסמח

נטרונאי גאון: בר הילאי גאון, בישיבת סורא בשנות 853—858. ומלך אחרי רב שר שלום גאון. אביו מר הילאי היה גאון כשלושים שנה לפניו. רב נטרונאי בעלותו לכסא הגאווית כבר היה זקן בא בימים, ואף בי לא נמשכו ימי גאונותו בכ"ז כתב

הכמר ביהודים ושם עליהם עלילות דברים (המאמר בלשון ספרד נדפס בלונדון אחרי מותו). גם כתב איזה שירים (עי' הכרמל שנה ששית גליון 48, 49). הוא היה מתנגד גדול לכת הישע, וחבר ספר איש דת (שם 1715) נגד נחמיה חיון וספרו עז לאלהים. ניטו נודע ביותר בתור מתווכח ע"י ספרו "מטה דן" או "כחרי שני" (לונדון 1714) שכתב כלה"ק וכספרדית בדרך הכחרי הראשון, לבאר אמתת קבלת התורה שבע"פ. בספר הזה יחס לחז"ל ידיעות כל החכמות, והשיג עליו בזה ר' משה חיים רמוני בספרו "מחר חדש".

[כחרי השני] ר' דוד ניטו קרא לספר ויכוחו בשם מטה דן, כי הוא מטה עז ודין להכות על קרקד הקראים תלמידיו ענין ושאל לרן אותם במלכות ברצועת האמת והסברא" ומטה דן כולל ר"ת של שמו. גם קרא אותו "כחרי שני" לפי שר' יהודה הלוי "כל מנמטו בספר הכחרי שלו הוא להוכיח אמתת התורה שבכתב בפרט, ועל תורה שבע"פ לא דיבר אלא דרך כלל". ולפי שיש מחלוקת באמתת הסיפור ע"ד מלך כוזר, וכדי שלא לאפשי במחלוקת על הכחרי שלי אני מודיע נאמנה לכל קורא בספרי שלא היו כדברים האלה כי מלכי אני בודאם, ומימי לא ראיתי לא מלכות כוזר ולא מלך כוזר אלא שדרכתי אחרי עקבות ר'י הלוי". הספר נכתב בלשון עברית צחה וברורה, ונהלק לחמשה מאמרים או ויכוחים (להוכיח: א') שהיה לישראל תורה שבע"פ בימי הנביאים, ב') שאי אפשר שחז"ל ברו מלבם פירוט התורה והמצות, ג') מחלוקות חז"ל אינם על העיקרים המקובלים, ד') שהיו בקיאים בכל החכמות ויתרון גדול להם על הפילוסופים, ה') ראייה לאמיתת חז"ל מסוד העיבור. ר' חיד"א מפליא בשבח הכחרי השני (שם הגדולים ערך מ' אות צ"ה, עי' כנסת ישראל 244).

מ. דן

ניטל: ע' ניתל

גייבויער, אדאלף: מחבר ומסנה-עוזר בבית עקר הספרים, "בדליי" וקורא בספרות הרבנים בהאונג-ברסיטא באוקספורד; נולד בעיר ביטסע באונגריא 11 מארץ 1831 ומת בוויין 6 אפריל 1907. התלמוד וספרי הרבנים למד בעצמו ובישיבות, וכתב מאמרים במכ"ע, "אללגעמיינע צייטונג דעם יודענמוס" ובמאסף Journal Asiatique בשנת 1861. וה"ל קובץ דונמאות משרים מכ"י שונים בשם "מלאכת השיר" (1865). הוא נשלח לפטרבורג לחקור אחרי כתבי יד של הקראים בבית עקד של הממשלה, וכתב ע"ז מאמר "אויס דער פעטערסבורגער ביבליאטעהעק" (1866). אך ספרו היותר נכבד הוא Géographie du Talmud על כל המקומות ובפרט בא"י שנוכרו בתלמוד (1868). בשנת 1868 נקרא לאוקספורד לעשות רשימה מכל כתבי היד בעברית שנמצאו בבית עקד בדליי

תלמוד של רשע ושל עול לעצמו" וכו'. מאהרד המקומות באה אליו שאלה על דבר כת אנשים מישראל שפרשו סדרי הדת ואין משמרים מצות שבת ושחיטה ופירושם בעריות שרצים לחזור לדת ישראל, והשיב אלה המינים מינונים מכל המינים שבעולם, שכל המינים פוקרים בדברי חכמים אבל בדברי תורה ומסרא מחזיקין (והם הקראים) וכו', אבל הללו בפרשתם פוקרין בעיקר התורה ונשאנו עריות והולידו ממזרים וכו' אי אפשר לקבלם להכניסם לקהל שלא ירבו ממזרים בישראל (ש"צ ח"א ש"ה ס' ז'). ונראה מזה כי גזרתו היא מטעם ממזרות שחמור מתורת הקראים. ר' נטרונאי פוסק שמי שעזב דתו והמיר אותה בדת אחרת הפסיד יהוסף ואינו יורש את אביו (ש"צ ח"ד ש"ג ס' כ"ה). וכן להפך אשה שיצאה מן הדת בעלה אינו יורש אותה, כי ירושתה היא מפני שנקראה שארו, והיא עם יציאתה מן הדת חדלה להיות שארו (ח"ג ס' נ"ג). בימי קמו אנשים שהיו מערערים על המנהג לתרגם את התורה ארמית ורצו לתרגמן בלשון ערבית, והערעור הזה בא ג"כ מהקראים. אך הגאון השיב: תרגום הארמי חובה ואשר אינם מתרגמין להכעיס בני נדוי הם וכו'. ואם יש מקום שרצים לפרש להם יעמוד אחד חוץ מהמתרגם ויפרש להם כרצונם (מור א"ח ס' קמ"ה). ע"ע קראים.

ביבליוגרפיה: ווייס דוד ח"ד 114; הלוי דורות הראשונים ח"ג 122; ווינשע. די יידישע ליטעראטור ח"ב 22; גרינץ געשיכטע ח"ה 248.

א.

ניאוף: ע' נאוף

ניטו, דוד בן פנחס: חכם לקהלת הספרדים בלונדון ורופא מוסחה; נולד בוויניצא בשנת 1654, ומת בלונדון ז' שבט תפ"ח (1728). בתחלה היה דיין דרשן וראש ליישיבת "ראשית חכמה" ורופא קהל בליוורנ. ובשנת 1702 נקרא ללונדון למלא מקום החכם ר' שלמה איליון בתור אב"ד בקהלת הספרדים "שערי שמים". כשתי שנים אחרי בואו ללונדון חבר בלשון איטלקית ספר על ההישגחה והמבע בשם Della Divina providencia etc אשר בו הוכיח כי הש"ת הוא מנהיג המבע, הוא המנשב הרוח והוא המוריד את הגשם (עי' תהלים קמ"ז ח'). הספר הזה נדפס בלונדון בשנת 1704, ועי' חשדוהו רבים מאנשי קהלתו בנטייה אחרי שיטת שפינאז (פנתיאיסמוס), ויפנו בשאלה אל הרב ר' צבי אשכנזי שהיה אז רב באמשטרדם, והוא הצדיק את ר' דוד ניטו (ש"ת חכם צבי ס' י"ח). ועוד בהיותו בליוורנ חבר ספר באיטלקית בשם Paschologia (קולוניא 1702) על חשבונות הזמנים ולוח השנים והוכיח כי העמים טעו בחשבונותיהם. וחבר עוד ספרים ומאמרים בלשון ספרד ואיטלקית. ממאמריו ראוי להזכיר זה שכתב נגד הארציבישוף קאנרנאנאר אשר דבר סרה על היהודים ביום האומור דאפי בליסבון 6 ספט 1705. והוכיח כי שקר ענה

ובפרט התוספות מר' שמעון משאנץ ועוד דברים שיש להם ערך היסטורי. נכתב בראשית המאה הי"ד ממחבר פלאי. מתוצאות הדברים נראה כי המחבר השתמש גם בהלכות גדולות וביד החזקה להרמב"ם ובפרט בחבור ר' ברוך ב"ר חיים ב"ר מנחם ניאוריי (בנראה היא העיד Niozt בצרפת) שהיה תלמיד ר' יצחק מקורבייל. ואפשר שעל שמונקרא „ספר הנייר“. הספר הזה לא היה נודע לחכמים בימי הביניים וגם לא לפוסקים האחרונים, רק ר' יוסף סולון בשו"ת ור' חיר"א מזכירים את ספר הנייר. ונמצא סמנו ב"ב בבית עקד די רוס (ס' 400) וב"י שני בבית ספר הגבוה של קהלת לונדון. גם נודע בשם „נייר הבנסת“ לוח השנה שהשתמשו בביהמ"ד ונזכר ע"י מרדכי פניצי באיטליא במאה ה"ט (שמינישניידר באוצרות חיים של מיכל).

ביבליוגרפיה: שם הנדלים ח"ב בערכו; צונץ ריבוס צד 81; גידעמאן געשיכטע ח"א 78; ח"ב 195; Gallia Judaica p 372—93.

ב. מ.

נִילֹס (Nile): נהר גדול במצרים, ונזכר בתנ"ך בשם „יאור“ או יאור מצרים. כי הוראת יאור או יור במצרים הוא נהר, ונקרא נ"ב בלשון רבים „יאורי מצרים“ (ישעיה ז' י"ח, יחזקאל ב"ס ג') כי היו לנילוס שבע סעיפים גדולים ותעלות אין מספר. המצריים היו שותים המים מן היאור (שמות ז' י"ח, תהלים ע"ח מ"ד). בעלות הנילוס היה בו מים רבים להשקות השדות סביבו (ירמיה מ"ז ח', עמוס ח' ח'), והיו בו דגים רבים (יחזקאל ב"ס ג', ע' במדבר י"א ה'). עד בי הנביא ברצותו לנבאות על חרבן מצרים אמר: וחרבו יאורי מצור... עדות על יאור על פי היאור וכל מזרע יבש נדף ואיננו (ישעיה י"ט ו'—ז'), ונתתי יאורים חרבה (יחזקאל ל' י"ב). המפרשים הקדמונים חשבו את נהר ניחון שיצא מן ערן לנהר נילוס, וכן נמצא בבן סירא (ב"ב ב"ז) וביסופוס, והוא מפני שהחליפו את ארץ אתיופיה או בוש עם כבל. המצריים שמצאו בנהר נילוס מקור למחייתם ע"י שטף מימיו להשקות את השדות והגנים. חשבו אותו לאלהות ועבדו לו בשם אליל „חופי“, וגם בפרעה מלך מצרים נאמר הנה הוא יוצא המימה (שמות ז' מ"ו) ואמר אביטול ספרא משמיה דרב, פרעה שהיה בימי משה אמנושי' הוה (מ"ק י"ח). למאן דאמר אמנושי' חרשי' (מבשף) להבי יוצא ליאור בישביל מבשפות, ואידך אמר גידופי (שעשה עצמו אלוה) להבי יוצא שאמד לי יאודי ואני עשיתיני ורשי' (שם). ועוד שעשה עצמו אלוה ואומר שאינו צריך לנקביו ומשבים ויוצא לנילוס ועושה שם צרכיו (רש"י לשמות שם בשם שמות דבה). ויותר נראה כי פרעה השבים ללכת אל היאור להשתחות לו ולעבדו. כי פרעה והמצריים היו עובדים ליאור, ולכן לקו המים תחלה, אכר הקב"ה אבה אלוהו תחלה ואח"כ עמו

(Bodleian Library), ואחרי עבודה של י"ח שנים ה"ל הקוטלוג המביל שמות של 2500 ב"י, ובינתים הדפיס: ספר השרשים בלשון עברית שכתב אבו אלוואלד בערבית (1875); פירוש הרבנים על פרשה נ"ג של ספר ישעיה עם העתקת דריווער (1877); מאמר על רבני צרפת מראשית המאה הי"ד ואילך שנדפס על שם רענאן בתולדות הספרות בצרפת; הנוסח הארמי של ספר מובי (1878); זכרונות דברי היהודים בימי הביניים (Mediaeval Jewish Chronicles) בשני חלקים (1887, 1895); ביחד עם קאוליי (Cowley) הדפיס חלק מספר בן סירא (1897). בשנת 1884 נחמנה לקורא בספרי הרבנים לפני התלמידים בהאוניברסיטא באוקספורד, ועמד במשמרתו זאת עד שנת 1900, כי בשנה ההיא החלו עיניו לבהות ובסוף ימיו היה סני נהור. בשנת 1890 השיג התואר „דוקטור לפילוסופיה“ מהאוניברסיטא בהידלבערג, ונבחר לחבר נכבד במקצוע ההיסטוריא בהאקדמיה של הממשלה במדריד (J. E. ix, 234).

ב. מ.

נִייר: גליונים נכתבה, הנייר הנזכר בתלמוד נראה שהוא הנמא או עשב גדול (papyrus) שגדל ביאור מצרים וממנו היו עושים גליונים לכתוב עליו, וכן העתיקו הזקנים גומא (שמות ב' ג') ובצה (איוב מ' מ"ז). נייר סתם של עשבים הוא (הר"ן גיטין פ"ב). וגם בלשון ערבית הוראת נייר הוא גומא. לדעת קאהוט אפשר שהשם נייר הוא אחד עם השם נייל של נהר נילוס (בי אות ר') ואות ל' מתהלפות במבטא המזרחי, מפני כי י"ם היה המקור לעשב הנייר. במשנה מצינו נייר חדש ונייר מחוק (אבות פ"ד ב') שנכתב עליו מתחלה ונמחק כדי לכתוב עליו שנית. נייר בדי לכתוב עליו קשר מוכסין (משנה שבת ע"ח), על הנייר ועל הדפתרא (מגילה י"ז). חביות ניירות (כלים פ"ב ה') שהכסוי של נייר, מודה ר' יוסי שאם כתב בחרס ונתן על פ' חביות בניאר וכו' (תוספתא מעשר שני פ"ה א'). נייר אינו מקבל מוכאה (זבים פ"ה ה'). והיו בותבין שמרות על נייר, והשורף שמר של חברו יכול לומר לו ניירא בעלמא קלאי מינך (ב"ק ל"ג). ופסור מדיני אדם. ונקרא ג"כ בשם פפייר (פאפיער paper) כמו בלשון יונית ורומית (כלים פ"ז ג'), והיו משתמשין בו גם ללבי"שה קלה, ודרשו ואת חצר מות ר' הונא אמר מקום שהיה שמו חצר מות י"הן אוכלין ברישין ולובשין פפייר (ב"ר פל"ז ס"ג). ואף כי מלאכת הנייר מצמר גפן ופשתן היה ידוע להסינים זמן רב מקודם, בנראה לא ידעו חז"ל במקומותיהם מהנייר הזה, ורק בימי הביניים החלו להשתמש בו, וגם אז כתבו סופרי ישראל רוב ספריהם על קלף, נייר שעושים בו רושם של שתי וערב או מין צורות אחרות הנעבדות, לכתחילה אין לכתוב בו ספר (ש"ע אה"ע ס' קב"ה ב'). ע"ע קלף.

[ספר הנייר] חבור „נייר“ הכולל פסקים מהתוספות

בארמון המלך הרסו אותו והשיבו הלבנים לבעליהן. אם היו בכרם שתי נמיעות של גזל עקרום והחזירו לבעליהן (שם בשם פרקי דר"א). אמנם לדעת ר' יוחנן מה שהיה בכף ידיהם החזירו, בשידה תיבה ומגדל לא החזירו (שם). בימי התלמוד כבר נחרבה נינוה, אך כנראה היה שם ישוב אצל העיר ונקרא על שם נינוה. ומצינו בני נינוה שלחו לרבי ישאלה בענין שאלת מטר ושלחו לו כי הם צריכין למטר אף בתקופת תמוז (תענית י"ד:). וצדקה יבנינוה נהרגת בשבת מפני שהיא מסוכנת (שבת קכ"א:). אפשר כי נינוה בימי רבי הוא כפר נוניא הסמוך למקום חורבת נינוה העתיקה, והכפר הזה ייחסו החוקרים החדשים לנינוה.

[נינוה בספרות העמים] כל אשר יסופר בתנ"ך על נינוה, על גדלה ותפארתה ואדות חורבנה מתאים מאד עם דברי הימים לסופרי היונים הידורוסים. דיודורוס מסיקיליא ועוד. וגם עם כתבי היתירות להאשורים אשר מצאו חוקרי קדמוניות אשר בימינו. הוראת השם נינוה לפי נקודות בעלי המסורת היא ננה או מישכן נין, וכן לפי הגרסא סופרי היונים העיר נינוה נוסדה ע"י נין. אך בכתבי היתירות נקראת נינוא על שם אליל האשורים והיא עשתרת בתורה. ויכול היות כי האליל היה בצורת דג (נין כמו נון ונונא=דג). וכלי תפונה יש שייכות בין נין או נינוא ובין סמירמים מלכת אשור אשר לפי ההגדה היתה אמה דירקיס (אליל בצורת דג). לדעת איזה מפרשי המקרא נוסדה נינוה ע"י נמרוד, כי יבארו הכתוב "מן הארץ ההיא יצא אשור" (בראשית י"א), כי נמרוד הוא נושא הפעל יצא והתיבה אשור במובן אשורה, ר"ל נמרוד יצא לארץ אשור. העיר נינוה נזכרה באגרת גודעא מלך וכהן לנש בבבל הדרומית לערך 2900 קמה"נ. גם בכתובות היתירות נראה כי עוד שלמנאסר הראשון (ערך 1300 קמה"נ) מלך בנינוה. הרבה שנים אח"כ ישבו מלכי אשור בעיר המלוכה בלח. אך סנחריב העתיק את משכנו לנינוה וחזרה להיות בירת המלוכה. בדברי ימי סנחריב החתומים על לחות אבן כתוב כי הוא פאר ויחזק את העיר ע"י מגדלים וארמונות גבוהים. גם משך תעלת מים אל העיר. בנו אסרחדון ובפרט המלך אשורבניפל (סרדנאפלוס בפי היונים) פאר ג"כ את נינוה בארמונות יפים ובנינים אחרים. לפי ההגדה היתה חומת העיר רחבה למחלף שלש מרכבות. ענין חרבן נינוה הוא מסוכסך מאד, דיודורוס מסיקיליא מזכיר (ס"ב פכ"ז) כי עוד בימי סרדנאפלוס (605 קמה"נ) חרבה נינוה ע"י המדעים אשר צרו על העיר שלש שנים. אך לפי הידורוס ואיזיביוס חרבה נינוה ע"י סיאקסאדוס מלך מדי הרבה שנים אח"כ. נינוה היתה בצורה וחזקה עד מאד והמקום החלש היה הנהר כושר שעבר בתוך העיר, ובימי מצור יכול האויב להשתמש במימיו להרוס את החומות. ולזאת כיון הנביא נחום באמרו ישערי הנהרות נפתחו וההיכל נמוג (נחום ב' ז'). התרים

וכו' (שם"ר פ"ט ח'). יעקב כאשר ברח את פרעה אל יהא רעוא דיתמלון מוי הנילוס (ת"י לבראשית מ"ז ז) מה ברכו יעלה נילוס לרגליך (מ"ר פ"ב). ארון של סתכת עשו לו מצרים (ליוסף) וקבעוה בנילוס הנהר כדי שיתברכו מימיו, הלך משה ועמד על שפת הנילוס אמר לו יוסף יוסף הגיע העת וכו' מיד צף ארנו (סוטה י"ג). הוראה את הנילוס כשעולה בשופע וכו' מברך שהחיינו וכו' שאם ראה אותם בזמן רבויים אז מברך עליהם ולא על תוספתם מעט מעט. דקמא קמא בטיל (רדב"ז בתשובות ב"י סי' ל"ה) כנה"ג דשם סי' ק"ל).

א.

נִינּוּה: עיר קדומה יסוד אשור בן שם, שנפטר מעל נמרוד עם הכשדים מארץ טנער ויבן את נינוה ועוד ערים (בראשית י' י'). כתשע מאות שנה קודם המספר הנגיל נודעה נינוה לקרית מלכי אשור, ומקום מישכן סנחריב (מ"ב י"ט ל"ה, ישעיה ל"ז ל"ז). כאשר עלתה רעת יושבי נינוה לפני ה' שלח את יונה הנביא לקרוא אל יושבי העיר לשוב אל ה'. העיר היתה גדולה מהלך שלשת ימים, ובאשר בא יונה בעיר מהלך יום אחד קרא כי בעוד ארבעים יום ונינוה נהפכת. אנשי נינוה האמינו בדברי הנביא וישבו אל ה' וגם המלך קם מכסאו וילבש שק ואפר וכל העם קראו צום מגדול ועד קטן, וגם הבקר והצאן לא אכלו מאומה עד אשר נחם ה' על הרעה (יונה ג'). אך רעת מלכי אשור גדלה מאד ועוד הפעם רבתה חטאת יושבי נינוה. אז נשא עליה משיא הנביא נחום האלקושי ויגבא כי תחרב. הנביא יכנה אותה עיר דמים בלה כחש בעלת כשפים המוכרת גוים בזנוניה (נחום ג'). בספר יונה כתוב כי אנשי נינוה היו יותר משתים עשרה רבוא, והז"ל הפריון בדרך אנדה ויתארו את העיר כי היו בה שנים עשר שוקים וכל שוק ושוק היו בו שנים עשר אלף בני אדם, וכל רחוב ורחוב היו בה י"ב מבואות, ובכל מבוא י"ב חצרות, ובכל חצר י"ב בתים, ובכל בית י"ב גבורים, וכל גבור היו לו י"ב בנים. והיה יונה מכרין בשוק וקולו נשמע מהלך ארבעים יום. גם שמעו קולו בכל בית ובית ובאופן הזה הגיע הדבר לאסנפר מלך נינוה (ילקוט ח"ב רמז תקנ" בשם מדרש). אך לדעת ר' נחוניא בן הקנה המלך שמלך אז בנינוה היה פרעה מלך מצרים שעשה תשובה והצילו הקביה מן המיתה בים ומלך אח"כ בנינוה. וכאשר נברה רעת נינוה שהיו גזלים וחומסים ומתועבים בתועבות שונות, והיה הנביא יונה מזהיר את העם, וישמע פרעה נבואתו ויעמוד מכסאו ויקרע את בגדיו ויכרין שיצומו כל העם שלשת ימים, והעמיד אנשים לכר ונשים לכר, וכן העמיד את הבחמות מצד אחד וילדיהן מצד אחר, והילדים רואים שדי אדם ובוכים וגם אםם רואות את הילדים ובוכות. כיום השלישי חזרו כלם מדרבם הרעה. אם מצאו איזה דבר בשדה החזירוהו לבעליו, וגם הלבנים שגזלו ושמו

את המים בחג תהום אמר לחבירו אכע מימך קול שני ריעים (ניסוך המים והיין. יומא כ"ה: רש"י). יש ראיות כי ניסוך המים היה נהוג בישראל מזמן קדום מאד. על הפסוק ויצב יעקב מצבה וגו' ויסק עליה נסך ויצק עליה שמן (כראשית ל"ה י"ד). תרגם יונתן ב"ע: ונסך עליה ניסוך חמר וניסוך מוי ארום כדון עתידין למעבד בחגא דממליא וכו'. וכן פירש הראב"ע ויסק עליה נסך מים או יין. בשמואל הנביא נאמר ויקצו ישראל המצפתה וישאבו מים וישפכו לפני ה' (ש"א ז' ו'). וגם דוד נסך מים לד' (ש"ב כ"ג ט"ז). ונראה מזה כי ניסוך המים היה מעין עבודה לה' מימים קדמונים. וגם החוקרים בימינו אשר כל מנמטם בדברים אחרים לאחר התחלת כל מצוה ומנהג ישראל מסכימים לזה שמנהג ניסוך המים הוא ישן נושן עד מאד (מא-נאמס שריפט שנה 54 עד 535 והלאה). ע"ע נסכים; שמחה בית השואבה.

ישינב

ניסוך (באשורית ניסאנו): החדש הראשון לחדשים מציאת מצרים, ושביעי לחשבון השנה. מזלו מלה והוא לעולם מלא=שלשים יום. ואינו חל ביום ב' ד' ו'. ניסן נקרא גם „חדש האביב“ שהיא התקופה הראשונה בשנה. אמר רב האי מאן דנפק ביומא דניסן וחזא אילני דמלכלבי אומר ברוך שלא חסר בעולמו כלום (ברכות מ"ג). ואמרו אל תעמוד בימי ניסן בפני שור יחזור בשעה שעולה מן האגם מפני שהשטן מרקד בין קרניו (פסחים ק"ב:). שהצמחים עולים אז ולבו גם בו ונוגח (רש"י). לדעת ר' יהושע נברא העולם בניסן, ונולדו בו האבות (ר"ה י"א). בו דבר הקב"ה עם מרע"ה בסנה והיתה פקודה לנאולת מצרים באותו פרק לשנה שלאחריה, בו עתידין ליגאל בו כלו לחקור אחרי נשואי תערובות (עזרא י' י"ז). בו הוקם המשכן בשנה שניה ליציאת מצרים (שמות מ'). בו מתו נדב ואביהוא, והקריב נחשון ראשון לחנוכת המזבח (במדבר ז') ואחריו שאר הנשיאים כל אחד יומו. לכן נוהגים לקרות בכל יום מ"ח ניסן קרבן אחד מן הנשיאים (בפ' נשא). במגילת תענית נאמר אילין יומיא דלא להתענא בהון וכו'. מריש ירחא דניסן עד תמניא ביה איתוקם תמידא דלא למספד וכו' ע"ע תמיד. ז' בו נבא יחזקאל על פרעה (יחזקאל ל' כ'). י' בו מתה מרים הנביאה ונסתלק הבאר. אור ליום י"ד בודקין החמץ, בט"ז פסח. בליל ט"ז ספירת העומר, ט"ז עד כ' חול המועד, כ"א כ"ג הימים האחרונים של פסח. כ"ז בו מת יהושע בן נון. כ"ח בו הקיפו את יריחו. פעם אחת ככ"ח שנים בכל תחלת מחזור גדול ביום ד' שעה ג' ביום שחל בו תקופת ניסן מברכין ברכת החמה בשם ומלכות עושה מעשה בראשית (ע"ע שמש). ע"ע חדרש.

מ. ה.

ניסוך סבירג: עיר בדרום מעהרין באוסטריא. ישוב היהודים בעיר ניקולסבורג החל בערך שנת 1420.

לאיארד ובאמא אשר חפרו בהמקום איטר היתה שם העיר נינוה, משנת 1843 עד 1874, מצאו תחת עיי החורבות ארמונות תפארה וכלי יקר ושרידי לחות רכים כתובים כחרט היתירות, והם מאוצר הספרים של סרדנאפול, הלוחות הם על תכונה חשכון דברי הימים תפלות ועוד. החוקרים מצאו כי העיר יושבה על החוף המזרחי של נהר חדקל מול פני העיר מוסול, ולא היתה גדולה ביותר, ויוכל היות כי נכללה בה כפרים קטנים סביבותיה ולזה תארה יונה עיר גדולה מהלך ג' ימים. ע"ע אשור; בב"ל.

ביבליוגרפיה: Layard, *Nineveh and its Remains* 1847; Botta & Flandin, *Monuments de Ninive* 1847-50; George Smith, *Assyrian Discoveries* 1875.

מ. זין

ניסוך המים: יציקת מים על נבי המזבח במקדש בחג הסוכות. ניסוך המים לא נזכר בתורה בפירוש (רק ניסוך יין). אבל חז"ל למדו זאת מפי הקבלה, ור' יהודה בן בתירה מצא רמז (אסמכתא) מקרא, נאמר בשני ונסכיהם ונאמר בששי ונסכיה ונאמר בשביעי כמשפטם (במדבר כ"ט י"ח-ל"א-ל"ג) הרי מ"ם יו"ד מ"ם ר"ת מים מכאן רמז לניסוך המים מן התורה (תענית ב': סוכה ל"ד. ועי' תוספות שבת ק"ג: ד"ה בשביעי). ר' נתן אומר בקדש הסך נסך שבר לה' (במדבר כ"ח ז') בשני ניסוכין הכתוב מדבר, אחד ניסוך המים ואחד ניסוך היין וכו'. ניסוך המים כל שבעה (ימי החג) הלבנת נמייה לה'. דאמר ר' אמי א"ר יוחנן משום רבי נחוניא איש בקעת בית חורתן עשר נסיעות ערכה וניסוך המים הלכה למשה מסיני (תענית ג:). ובירושלמי אמרו מסוד נביאים היו (סוכה נ"ה:). ונתנו טעם לניסוך המים: מפני מה אמרה תורה נסכו מים בחג? אמר הקב"ה נסכו לפני מים בחג כדי שיתברכו לכם נשמי השנה (ר"ה ט"ז). אין מנסכין מים בחג אלא בתמיד של שחרית ולא בתמיד של בין הערבים (יומא כ"ו:). ניסוך המים כיצד, צלוחית של זהב מחזקת שלשה לזנין היה ממלא מן השילוח (מעין סמוך לירושלם). הניעו לשער המים (אחד משערי ביהמ"ק) תקעו והריעו ותקעו, עלה בכבש ופנה לשמאלו. שני ספלים של כסף היו שם (ולדברי ר' יהודה של סיד היו) ומנוקבין כמין שני חוטמין דקין, אחד (בשביל היין) מעובה ואחד (של מים) דק כדי שיהיו שניהן כלין בכת אחת (מפני שהמים יורדין במרוצה יותר מן היין). ולמנסך אומרין לו הגבה ירך (שיראו כלם כי הוא מנסך המים בספל). שפעם אחת נסך אחד על נבי רגליו ורגמיהו כל העם באתרוגיהן (סוכה מ"ח:). שהיה כהן צדוקי שלא האמינו בקבלת הפרושים, כנראה היה המלך ינאי אלכסנדר (ע"ע). ניסוך המים היה גם בשבת כמו כחול מקודשת מן השילוח בלשכח (שם). א"ר אלעזר כשמנסכין

בתיסאלי. בשנת 967 התיישבו שם יהודים ביזאנטים (עי' שו"ת ר' שלמה אברהם הכהן, ליוורנו 1592). גם יהודים מראנוסא, ויניציא ולינא (1189). בשנת 1376 באו שם נרשיו אונגריא והם הנקראים, "בני בורון" על שם העיר בורא בירת אונגריא. התגורמים כבשו העיר בשנת 1397 מיד המלך הבולגרי האחרון איון שישמאן (Sisman) אשר אומרים עליו שהיה בן המלכה תיאודורא שהיתה יהודית והמירה רתה. היהודים עשו אז את ניקופול למרכז המסחר בין צפון יוון הממלכה ויצליחו עד מאד. בשנת 1535 קמו היוונים בניקופול על אדות החובות ליהודים ויבקשו להשמדם, אך השלטון שליימאן הגן עליהם ושר העיר קבל הפקודה לבלי לנגוע בהם לרעה (שו"ת אהלי תם סי' ק"ג וסי' קצ"ד). יהודים רבים באו לניקופול מנירוש ספרד בשנת 1492, ואז היה שם הרב הכולל ר' חיים בן אלבלגרי (הבולגרי?). ואחרי מותו מלא מקומו ר' אפרים קארו מסולידו אבי מרן ר"י קארו. ואח"כ מלא מקום הרב ר' יוסף קארו בעצמו. שבא שם בשנת 1523 והעמיד ישיבה גדולה ועסק שם בחבורו הגדול, "בית יוסף" על המורים, עד שנת 1536 שאז העתיק מושבו לא"י, וסיבת נסיעתו היתה איבת התושבים הנצורים ביהודים. בשנת 1568 היה שם הרב הכולל ר' יוסף מזרחי שהיה מקודם מארי דאתרא בעיר קארא-היסאר (ימין משה סי' מ"ו סעיף ב'). אחרי מות הרב הזה נמנה תלמידו ר' רפאל וינטורא מטיבולי לראש הישיבה (שם סי' י"ז סעיף ב'). ואחיו הצעיר ר' משה וינטורא היה השו"ב (ע"ע וינטורא). אחרי נסגור יהודה בבגדאד בשנת 1621 נסע והוא העמיד הישיבה הקדמונה על תלה (שו"ת מהרש"ך ח"ב סי' קע"ג). כחמשה ועשרים שנה אח"כ מרד הנסיך הרומאני מיכאל בשלמן, ובשנת 1596 צר על העיר ויכבשה ויעמדו הואלאכים שם כמו שנה אחת עד אשר נברה יד התגורמים ויכבשוה עור הפעם, וביום 12 ספט' 1598 שב הנסיך הרומאני עור הפעם ויצר על העיר וימטר עליה כדורי תותח ימים רבים וישרוף רוב בניניה אך לא יכול לדרתה. בעת ההיא נהרס בית הכנסת ובית המדרש, וישובו היהודים ויבנו אותם מחדש והובו הבורחים מחמת המצוק שבו העירה. ובהיות שלא היה להם רב ומנהל נזדמן להם רב יליד שאלוניקי ר' יצחק ב"ר שער שם כל ימי חייו והיה מטיף לבני עדתו בשבתות וחגים. קובץ דרשותיו נדפס בחייו בשם "בית נאמן" (ויניציא 1621). אחרי נמנה לרב ר' ראובן בן חריאד (קורא הדורות דף ל"ט), ובפרק ההוא היה איש חשוב ועשיר מופלג בעיר ושמו דוד בן שאנזי, ולפי עדות בני דורו עשה צדקות וחסד עם כל בני העיר (בית נאמן דרוש ח'), בנו ר' אסתרק בן שאנזי היה רב בסופיא ימים רבים. כחמשים שנה אח"כ היה שם ר' אברהם בן ר' חיים סבורך יליד סופיא ומצבת קבורתו נודעת עד היום בראש ההר הצופה אל פני הדאנוב. בשנת 1688, לדגלי מפלת עיר

שהיו נרשים מהערים סביבותיה, והנסיכה ליכמעניטמין הגינה עליהם. אח"כ נתוספו עליהם נרשים מערי ברין וצנאים (1454). קהלת ניקולסבורג נודעה בשנת 1575 בעת שמסר המלך את העיר בירי ארם פון דיטריכ שטיין, ובנו קארדינאל פראנץ הגן על היהודים במחיר הסם ששלמו. נרוש היהודים מוין בשנת 1670 הביא עור יהודים לניקולסבורג, ובזמן מריא תיריסא נפקדו שם היהודים והיה מספרם 620 מטפחות או בערך שליש אלפים נפשות. בשנת 1744 שמה הממשלה סם על היהודים תשעה אלפים פלורין ולקחה כל הסוסים אשר להם לצורך המלחמה שנמשכה שלשים שנה. המלכת תיריסא אלצה את יהודי מעהרין לשלם חמשים אלף זהובים לצורך המלחמה, ורוב הכסף בא מניקולסבורג. בשנת 1778 הפכה הממשלה את בית התפלה ההדסי (ניישול) לבית אוצר לחיל הצבא. בשנת 1848—1860 כאשר נתן ליהודים הרשיון לשבת בוין עזבו רבים את ניקולסבורג והלכו לשבת בעיר בוין עד כי נתמעם מספר יהודי ניקולסבורג עד שליש ממספרם הקודם. כעת (1912) נמצאים שם לערך שמונה מאות יהודים. ומספר כל התושבים עולה בערך תשעה אלפים.

[רבינוס והכמים] העיר ניקולסבורג נודעת לעיר גדולה ונכבדה בישראל. הרב הראשון שהיה שם הוא ר' יהודה ליב ב"ר בצלאל (1553—1573). ר' יום טוב ליפמאן העליר בעל תויו"ט (1624), ר' מנחם מענדל קראכמאל (1648), ר' דוד אפינהיים (1690), ר' מרדכי בנעט שהיה לו שם ישיבה גדולה עם יותר משלש מאות בחורים (1789—1829), ר' שמשון רפאל הירש (1846). בין המחברים נחשבו שם: ר' אליעזר נין מחבר "משנת אליעזר" (פד"ס 1710), ר' נפתלי הירש שפיץ מחבר "מלוא רצון" (שם 1717). המסובל ר' משה ב"ר מנחם פראנער מחבר "זרע קדש" (פיוורא 1696). ר' אברהם טרעביטש מחבר "רוח חיים" בעברית ויהודית-אשכנזית ע"ד הרבובק שהוציא ר' משה פראנער (1785). טרעביטש היה המזכיר לרב הגליל, וכתב ס' "קורות העתים" (ברין 1801) על מאורעות זמנו.

ביבליוגרפיה: קורות העתים הגליל; פרידלענדער קורא הדורות. ברין 1876; קויפמאן, תהלה לדוד 369 על המצבות; J. E. ix. 305.

ב. מ.

ניקומיריא: ע' אהרן בן אליהו

ניקופול (ניקופוליס): עיר בבולגריא. על שפת הימנית של נהר דאנוב; נבנתה בזמן הקיסר טריינוס (98) לזכר מלחמותיו עם הראקיים, והוראת השם ניקופוליס, "עיר הנצחון". לפי הזכרונות היותר קדומים התיישבו שם היהודים אחר חרבן הבית השני, ומנהג העיר לקרוא מגלת אסתר ב"ד וס' אדר. בשנת 811 היו יהודי ניקופול בין השבויים שלקת קדום מלך הבולגרים

שקרו לר"י קארו (ע"ע).

ביבליוגרפיה: רוואניס, דברי ימי ישראל בתוגרסה, ע"י מפתחות.

ניקור: ע' נקור ניקנור: ע' נמנור

נִירוֹן קִיסָר: מלך רומי, נולד בעיר אנטיוס בשנת 37, מלך י"ד שנה ומת סמוך לרומא בשנת 68. בתחלה היה לב נירון מוב ליהודים והרחיב את ארץ ממשלת אנריפס השני בתתו לו ארבע ערים בגליל, ואת ארץ ארמיניא הקטנה נתן לאריסטובולוס בן הורדוס מקלכיס. בשנת 60 כאשר פרצה מריבה בין היהודים והיונים בעיר קסריא שלחו הצדדים שלוחים לנירון קיסר לשפוט ביניהם, וכנראה היה לב נירון נוסח אל היהודים, אך היונים שחרו את בורוס יועצו של נירון והחרין משפטו בי יהודי קסריא לא נחשבו באזרחי הארץ. אח"כ תחת משרת הפקיד פיסמוס פרצה מריבה בירושלם בין אצילי היהודים ואנריפס המלך. בי ימים ההם העתיק אנריפס את משבנו לירושלם וישב בהיכל החשמונאים והגביה ארמונו למען יוכל לשקוף משם לתוך בית המקדש, לראות מה יעשו שם הבהנים, אך היהודים בנו חומה גבוהה להבדיל בין בית המקדש ובין בית המלך. אז שלחו טובי היהודים והמלך צירים לנירון קיסר, אך הפעם הזאת מסר נירון את הדבר לאשתו פופיא והיא הצדיקה את היהודים, בי לפי סופרי דברי הימים נטתה בסתר אחר דת ישראל. אולם רשעת הפקידים הרומיים אלצה את היהודים לסרוד בקיסר רומי. בתחלה היה נירון מרוד במשחקיו ובעלילותיו ולא שם לבו לזאת, אבל כאשר נגף ישר צבא קיסטיוס (Cestius) לפני היהודים שלח את אספסיינוס קיסר להשקיט את המרידה, ובעת אשר צר אספסיינוס על ירושלם באה השמועה כי מת נירון. לפי סופרי התולדות אבד את עצמו לדעת יען כי הניעו לו שמעות רעות מכל פנות מלכותו. בתלמוד יש אנדה אדות נירון קיסר כי קמצא ובר קמצא הלשינו לפני קיסר רומי כי היהודים מרוד בו, וישלח עליהם את נירון קיסר, והוא השתמש בתחלה בקסמים שונים לדעת אם יצליח או לא, ויורק חצים לארבע רוחות השמים ובלם נפלו דרך ירושלם. אח"כ שאל ילד אחד להניד לו הפסוק שלמד בבית רבו, ויאמר לו הילד: ונתתי את נקמתי בארם ביד עמי ישראל (יחזקאל כ"ה י"ד), ויאמר נירון בלבנו: הקב"ה הפך להחריב את ביתו על ידי ואח"כ יקח את נקמתו ממני, וינס ממערכת המלחמה ויתגיר, ויצא ממנו ד' מאיר. (נמין נ"ו.) גם בספורי העמים יש הגדה כי נירון לא מת. בתלמוד נזכר סלע נירוני (בלים י"ז י"ב) ומטבע נירוני (כ"ט כ"ה) והוא שם תואר מנירון קיסר.

ביבליוגרפיה: יוספוס, קדמוניות ס"ב פ"ח כ"ז, מלחמות ס"ב פ"ג והלאה; Henderson, *Life of Nero*, London 1903.

בילגראדו (ע"ע) בירי האשכנזים, נדרו לניקופול יהודים רבים ותנול הערה יותר מן הזמנים הקדמונים. [יורדת הישוב במאה ה"ה] בשנת 1735 נתמעט הישוב הישראלי בעיר וידל המסחר, אמנם רוב התושבים שהיו שולחים ידהם במסחר היו הולכים בפעם בפעם אל הערים הקרובות לרגלי מסחרם ושבו לעירם. בקיץ ההוא הלכו הסוחרים ליריד שיטמום הקרוב לניקופול ושם טבע בנהר הראנוב יהודי אחד עשיר ר' יוסף הבהן. בפרק ההוא היתה כבר חברה קדישא בניקופול ובראשה עמד אליהו ב"ר דוד (בארות המים אה"ע ס"י כ"ה). בשנת 1745 היתה שרפה גדולה בעיר בעצם השוק, וביהב"נ המיוחס למרן ר"י קארו היה למאכלת אש. אז שלחו את הרב האשכנזי ר' בנימין זאב ב"ר דוד מתושבי העיר לאסוף נדבות בכל תפוצות הגולה לבנין ביהב"נ, ובירו בתב סליצה סר' עזרא מלכו הישר"ר מצפת שהיה אז בניקופול. כנראה מתוך התעוררות שהביא עמו השליח ר' בנימין היה בארדינופול, פודוליא, טארנאפול, לבוב ובבל גלילות אוסטריא ורוסיא (שערי בנימין הקדמה). כחמשים שנה אח"כ היה בניקופול הסוחר יחיאל עזריאל רוואניס, ובה דבריו בנדרונותיו משנת 1796: „ואבוא באניה עד ניקופול, ירדתי לעיר ביום השבת, הלכתי אל בית הכנסת, ואראה בית המדרש אשר קרא בו סרן ר' יוסף קארו ז"ל" (ביאגרפיה למשפחת רוואניס כ"י). בשנת 1809 ערו הרוסים על ניקופול ימים רבים ויהרסוה עד שפתחו לפניהם שעריה, אז הגלו יהודים רבים לרוסיא. וביניהם העשיר אברהם דניאל, ובעטל רב ואחרי התאזות עצומות פרו נפשו ונישלה לחפשי (עברי אנכי שנת 1873 גליון 14—15). ואחרי שעמדו שם הרוסים כשתי שנים הוכרחו לברות ברית עם תוגרמה, כי בעת ההיא עלה נפוליון על רוסיא למלחמה, וכצאת הרוסים מהעיר עטאזה במצולה שאין בה דנים ויטרפוח כאש באופן שעברו ימים רבים עד שנתחדש הישוב של היהודים בה. בשנת 1858 עלה בלב ר' רפאל גבריאל אלמושנינו מאריה דאתרא בעת ההיא, לנסוע בתור שר"ר בתפוצות ישראל לקבץ נדבות כדי לחזק את בדיק בהב"נ. ואחר שסבב יותר משנה אחת באיטליא שב לעירו מכלי הביא ברכה רבה בבנינו. בשנת 1877 המסירו הרוסים בדורי תותח על העיר ימים רבים עד שבבשורה, והיהודים שהיו בה ברחו לסופיא וארדינופול, בתוך המהומה נאבד מאתם ספר תורה ישן נושן שהיה להם המיוחס למרן ר"י קארו (יוסף דעת שנת 1888 גליון 20). אחרי המלחמה הרוסית נתמעט היישוב הישראלי מיום ליום, וכעת יושבים שם מ"ו בעלי בתים, ובקושי רב יעלה בידם להחזיק העדה. בין חברות הצדקה שלהם נודעת חברת בקור חולים. בין התכמים האחרונים שישבו שם נודעים ר' גבריאל אלמושנינו, ר' נתן בוני ר' עובדיה אלפנדרארי ור' שלמה אלמליח. בסביבות העיר יש עין מים הנקרא „קאן-זישי" (עין הדמים) ומימיהם לו אגדות ומעשיות

אשמו את היהודים בזה, ויתנפלו עליהם מכל צד, ויהרגו בנירנבערג כשש מאות איש. ביום כ"ג כסלו שנת ק"י. שרי העיר עזרו בלאט את הישודדים, כי קוו ליום הזה ימים רבים כי צרה עינם ביהודים שהיו בין יושבי העיר הקדומים ובנו בתיהם במרכז העיר, יש אשר חכדו לבתים האלה ויש אשר הפצו להרסם למען הרחיב את שוק העיר. הקיסר נתן איזה מבתי היהודים לעבדיו בתנאי „אם יקרה הרג“, והבטיח לראשי העיר כי יהיו נקיים מכל עון אם ישללו נדודי ההמון את רכוש היהודים ולא יוכלו לעצור בעדם. ובדרך הזה נהרסו בתי היהודים, ועל תלם בנו בית תפלה לנוצרים ויתר הרחוב הזה פנו להרחיב השוק. בית אחד שהיה ביד יהודי נתן המלך לידיו אולריך פאן שטראמער ב"ט נאווי (מ"ז יום לפני השוד) ובשנת 1350 הוסיף לו עוד בית אחר. אולם לסרות התלאות האלה לא מנעו היהודים את רגלם משרה קטל הזה. וביום 28 פברואר 1350 בטרם עברו שלשה חדשים מיום ההרגה בא פרומאן (ישמחה?) בן יואל מעיר נערדלינגען לעיר נירנבערג וישלם חמשים זהובים בעד הרישות לשבת בה. בכ"ז נראה כי רק מעט מזער היו אשר שכחו את ימי השאק, כי בשנת 1351 נתן הקיסר קרל הרביעי רשות לשר העיר (בורגמאן) לאסוף יהודים העירה ויצו עליו לחסות עליהם ולעזור אותם, ובשנת 1352 כרתו ראשי העיר ברית ליהודים והקיסר אישר את הברית הזאת. לאט לאט שבו שמה עד כי בסוף המאה החיא היתה נירנבערג בין הקהלות היותר עשירות בגרמניא. בשנת 1377 העלה שר העיר מס חמשת אלפים זהובים לחזק את חומת העיר, והיהודים שלמו מהסך הזה שמונה מאות זהובים, בין היהודים היה עשיר גדול ושמו ראפף ועל חלקו עלה מאה זהובים מלבד שהלואה אלף זהובים להעיר. מזה נראה כי כל הבטחות הקיסר להגביל מס היהודים לא הועילו מאומה, ובכל עת מצוא ושעת הדחק פנה אל היהודים לפתוח לו כיסם למלאות את צרכיו. בשנת 1481 כאשר החלו רדיפות באיזה ערים הקרובות לנירנבערג, כמו בנערדלינגען, נען אז עזרו להם יהודי נירנבערג, „מרוצונם ולא בעל כרחם“ בסך ארבעת אלפים זהובים ומהם אלף זהובים שנתנה אלמנת ראפף לבדה.

[שמיטת כספים] בשנת 1385 התחילו רדיפות באופן אחר. ע"י עושק וחמס. המלך ווענצעל התנכל על היהודים לאבד את מסונם, ונתן צו כי כל היהודים בערים הגדולות יאסרו במשמר ביום אחד—בנירנבערג היה זה 21 יוני 1385—ולחבריהם למסור ליד שרי העיר את שטרי החובות שיש להם והשרים האלה ישלמו אותם אחרי נכיון רבע הסכום. והעיר תחשוב עם הלויים. העיר נירנבערג שלמה מ"ו אלף זהובים מן ארבעים אלף שעלה על כל הערים יחדיו. עוד יותר נוראה היתה גזרת 1390. כאשר עשה המלך בדית עם השרים אשר רובם היו חייבים לנושים יהודים ויקרא

נירנבערג: עיר בגרמניא במלכות בייעק, מספר יושביה לערך 340.000 וביניהם 7724 יהודים. אין זכר במקורות הישנים כי יושבי יהודים בנירנבערג לפני המאה ה"ב. אף כי יש לשער כי יושבו שם כמו בשאר ערי גרמניא בסוף המאה ה"א. ההודעה הראשונה על יהודי נירנבערג היא כי עזרו למלך היינריך החמישי בשנת 1105 ללכוד את המבצר בנכליהם בהלחמו נגד אביו היינריך הרביעי. הספור הזה בלי ספק בדוי הוא מלב מייסמערלין כותב דברי ימי עירו במאה ה"ט ולא נמצא במקורות הישנים. הבישוף אמטא פאן פרייז זינגען יטהיה בימי נוסעי הצלב היטני (1146) מספר לנו כי יהודים רבים נסו לנירנבערג למצוא מפלט מאויביהם, ואין לדחות את ספורו אף כי לא נמצא זכר ממנו בספורי מאורעות נוסעי הצלב לראב"ן. בעת ההיא כבר נוסדה הקהלה על מכונה, וב"ח כסלו שנת ג"ז (סוף שנת 1296) נתחנך בית הכנסת בנירנבערג. [הרגות ורדיפות] אם באמת היו יהודי נירנבערג

לפלטה לא נפל גורלם בנעמים בימי הרדיפות הנוראות שהיו בשנת 1298, בבוא נדודי רינדפלייש להנקם מהם על האשמה כי חללו כבוד ההוסטא (רקס מצה) המקודשת. מספר ההרגים היה שש מאות ועשרים ושמונה כמנין נ'ס'ת ד'ס' ע'בד"ך כמו שכתב המזכיר במימורבוק. בין ההרגים היה ר' מרדכי בן הלל מחבר „המרדכי“. אך לא ארכו הימים ויהודים התישבו בעיר עוד הפעם. כי בשנת 1305 נזכרו בפנקס העיר דברי ריבות בין היהודים ובין שר חיל אחד על דבר חומה אשר בנו היהודים. גם נראה כי עשו עושר כי המלך לודוויג הרביעי (1314—1347) נגש אותם תמיד במסים וארנוניות כמו שנהג עם כל היהודים, אך בשנת 1331 שבח בפה מלא את „היהודים שלי האהובים אשר עבדו אותי באמונה ובלב טוב“ וצוה שיהיו נקיים „מכל מסים וארנוניות ומכל טורח ומאסר“ במשך שלש שנים. פתשן הכתב נתן אחר אשר הפיטים עורם מעל בשרם ולאחרונה שם עליהם מס ארבע מאות זהובים. אולם בטרם עברו שלשת שנים האלה נגש אותם עוד הפעם עד כי רבים ברחו מן העיר. בשנת 1333 צוה לאסוף את כל היהודים אשר יבואו אל העיר ולחסות עליהם מכל עושק אף מעושק המלך, אך לא עמד בדבריו כי בשנת 1342 צוה לגבות מס „מטבע הזהב“ (גילדענער אפפערפעניג) מכל יהודי גרמניא. תחת מחצית השקל אשר ע"פ אספסיינוס הוא מייפמט עולם לקיסר דומי מיום שחרב ביהמ"ק. הכס הזה היה למלך תחת המסים הקדומים, אשר מפני דחקו נתן או משכן לגדולי מלכותו. אך לא ארכו הימים וגם המס הזה עבר ליד השרים, כי בשנת 1347 צוה המלך כי ישלמו יהודי נירנבערג אלף ליטראות להבורגמאן ומאתים ליטראות לראשי העיר. בשנת 1349 בא עליהם שוד אחד נורא מכל שהיה לפניו לרגלי „המנפה השחורה“ שהתפרצה בארץ, וההמון

נאסרו לבוא אל מרחץ היהודים פן יתערבו עמהם וילמדו מעשיהם. בכ"ז לא היתה חומת ברזל מפסקת בין בעלי שתי הדתות, ולעתים נמצאו בספרי הבי"ד זכרונות הנוצרים אשר עברו על הדת וירקו בשמחות היהודים. בין העבריינים האלה היה הנוסע המפורסם מארטין בעהיים רעו של קולומבוס, אשר הושם במאסר „שמונה ימים ושמונה לילות“ על אשר רקד לפני כלה יהודית (1482). במסחר נ"כ הונבלו בכמה אופנים. כסחר יין ושכר נאסר להם לנמרי, ומסחר הבשמים הותר רק במרובה (לחנונים ולא ליחידים). מרבולת הבד נאסר להם. הבישר כשר לא הותרו למכור אלא במקולין של העיר במקום מיוחד, ואף הדגים הוצרכו לקנות באיטליה, והדריינים אשר הביאו דגים לבתי היהודים נענשו. בשוק העיר לא היה להם רשות לקנות בצים וירקות לפני שעה התשיעית בבקר. אף החומאים הנהרנים ע"פ חוק הממשלה נשתנו זה מזה, כי היהודים נתלו בקורה מיוחדת ובעננים קשים כאשר עשו בשנת 1463 ליהודי שנתנו כובע יל ופת רותח על ראשו, אם לחרפה או בדרך ענוי לא נודע. גם מספרים כי בשנת 1467 נשרפו שמונה עשר יהודים על אשר הרגו ארבעה ילדים נוצרים ואין כל דבר פרטי נמסר לנו. בעת ההיא הפין שנאה על היהודים הכומר קאפיסטראנו (1478) והסב גרושים והרג רב, והיהודים היו נאלצים לשמוע דרשותיו וגם לדרשות הכומר פיטר שווארץ (שלא היה יהודי מומר כמו שחשב גרעץ נעשיבטע ח"ח 263). שנאת היהודים נראית ג"כ מדראמא „שחבר המליך האנס פאלץ בשם „הברית ההרשה והישנה“ אשר שם חרף את „הספר הבליעל תלמוס ורבינא ורב אש“ (לערך 1490). מכל אלה רואים אנחנו כי נכרה שנאת העירונים יום יום. המלך פרידריך איזר נסה חסד ליהודים כאשר אמרנו, לא אבה לשמוע אל העירונים שבקשו ממנו לגרש את היהודים בשנת 1473, ואולי הגין עליהם גם בשנת 1484 כאשר קבעו חוק חדש לאסור ליהודים הלואה ברבית. המקורות מספרים רק כי „לא חפצו היהודים לקבל את החוק“. אבל במוותו (1493) איזר לו קו שונאי ישראל ימים רבים נענתה בקשת העירונים לפני בנו הקיסר מקסימיליאן וביום 21 יולי 1498 נתן פקודה לגרש את היהודים מן העיר מפני שמלומים ברבית. ועי' עושים שם רע לעיר ולבעלי מלאכה בתוכה ומפני שנותרים יד לננבים. ביום 31 אקטובר נאספו כל היהודים לבית הכנסת ושם נקרא באזניהם חוק המלך כי צריכים למסור מפתחות בית הכנסת ובית הקברות ביד ראשי העיר, ורק זמן מעט ניתן להם להכין את עצמם לעזוב את מקומם, ובעוד ארבעה תדשים לערך. ביום 9 מארץ 1499 עזבו כלם את העיר. בית הכנסת ובית הקברות נמכרו, ובין אלה אשר הללו את מקדשי היהודים היה מרטין בעהיים אשר לפני שש עשרה שנה נענש על אשר השתתף בשמחת חתונה יהודית ורקד לפני חבלה.

שמיטה לכל חובותיהם בתנאי כי ישלמו לו חלק מהחובות, והשאר לראשי העיר. המלך שלח פקידים לאיטליא ובפרט לוינציא אשר שם הלכו אחרים מן היהודים העשירים לתפוס את סחורות עירוני נירנבערג שבאו שמה לרגלי מסחרם, ויבקש מן הדוכס כי לא יתן ליהודים הבאים לתפוס את מסלולי ליהם. אף כי חסרים לנו מקורות על דבר היוזקות והפסד היהודים מהחוק הזה, אבל כנראה לא עשתה הרשעה הזאת הפרי אשר יחלו לו השרים וראשי העיר, כי הלויים אשר נפטרו מן מלויהם היהודים לא יכלו להתפשר עם יועצי העיר אשר עתה היו נושים בהם. ובלתי ספק פנו הלויים עוד הפעם אל היהודים אשר הצילו חלק מממונם. לכן עוד בשנת 1391 נתנה העיר חוק חדש אשר הרשה את היהודים לקחת רבית עשרה למאה מהלואות גדולות ועשרים ואחד למאה מהלואות קטנות. המס שהעלו על היהודים נחלק עתה בין המלך ובין העיר לחצי, מלבד מס „מטבע הזהב“ אשר היה למלך לבדו. המלך זיגמונד (37—1410) אשר תמיד היה נצרך לכסף הציץ להם ביותר. בשנת 1412 כתב להם הבטחה כי לא יגוש בהם עוד, אך לא קיים דברו ועוד בשנת 1413 תבע מהם י"ב אלף זהובים להוצאת ועד הכמרים בקונסטאנץ, ובשנת 1416 נתן חוק כי כל יהודי צריך לשלם לו מעשר מכל אשר לו. גם המלך פרידריך הרביעי (1440—1493) אשר לא היה שונא ליהודים והסה עליהם פעמים רבות מרדיפות השרים, בבואו אל העיר בשנת 1442 תבע מהם עשרים אלף זהובים, ורק להפצרת יועצי העיר אשר לא אבו כי יקח המלך את חלקם. נענה לקחת ארבע מאות ויבטיחם כי לא ישים עליהם מס אחר במשך חמש שנים. יועצי העיר חמסו את היהודים באופנים שונים. בשנת 1438 לוו מהם חמשת אלפים זהובים, ובשנה שלאחריה כתב מזכיר העיר בספרי החשבונות כי היהודים „מרוצונם השמיטו ידיהם מן ההלואה ההיא“. גם בכל פעם אשר הוטלה על העיר הוצאה רבה נללו חלק גדול על שכם היהודים. בשנת 1473 בבוא המלך העיר הוטל על היהודים להביא מסות יריעות בר כלי בישול וכדומה אל הארמון לצורך המלך ומשרתיו. ואף כי המלך נתן להם קיום חדש בשנת 1470 לשש שנים בקשו יועצי העיר כי יגרש אותם.

[אות קלון והגבלות] מלבד העוישק במסים סבלו ג"כ עול קשה בחוקים מיוחדים אשר המציאו שונאיהם בימי הביניים בכל מקום, והוכרחו לשאת עליהם אות חרפה ולשנות בגדיהם מכל העם, ולעשות הברל גם בין יהודי העיר ובין יהודים אשר באו מתוך לעיר. האתרוגים נאסרו לשים מנבעות על ראשיהם (1458) ונצטוו לשאת אות חרפה על בגדיהם בעיר, אך יהודי העיר קבלו חופש מהפקודה הזאת בשנת 1453. כבשאר הערים היה אסור להם להחזיק בבתייהם משרתים נוצרים, וללכת אל בתי מרחצאות של הנוצרים, והנוצרים

[ישיב החדש] משנת הנירנש 1499 עברו כארבע מאות וחמשים שנה ובמשך הזמן הזה נתבטל ישוב היהודים, מלבד אלה שבאו שם להגלי מסחרם ובפרט ליריד הבהמות ולמסחר עשב האפפון, והוכרחו לשלם מס לנלגלת ולעזוב את העיר כבוא השמש (ועוד בשנת 1854 נתבעו שני יהודים מפיורדא לדון על אשר מכרו אתרונם ביריד ההאפפון). כדבר היוצא מן הכלל בתורת חסד וע"פ תעודה מיוחדת מהקיסר הורשו שני בני הנביר יעקב באסעווי פאן מדיענבורג מפראג לגור בעיר שני ימים בשנת 1628. מלבד אלה נרשמו שמות איזה יהודים אשר נאספו אל העיר ללמוד דת הנוצרים וימירו שם את דתם, ולעומת זה נמצאה הנערה אולריקע האצאלר בת שמונה עשר שנה אשר למרות כל פתויו הכמרים ויועצי העיר עמדה על דעתה להתנייר ויועצי העיר נרשמו מינם (1621). היהודים שגורשו מהעיר נירנבערג מצאו מחסה בכפרים הסמוכים תחת יד השרים הרבים אשר היה להם משפט מושלים (רייכס פירשטען). ואחרי ילשים שנה בערך התיישבו העיר פיורדא (פירטה) שנעשה לאחת הקהלות הגדולות בגרמניא. גם שם היו סלוי ברבית וסוחרים, אשר למרות כל מחאות יועצי העיר (1534, 1566) ולמרות מצות הקיסר (1573) סחרו עם יושבי העיר. בתחלת המאה ה"ה הצליח היהודי שמעון וואלפסקעהל להתישב בעיר נירנבערג להגלי מסחרו בגדולות אשר ע"פ זה נחשב בין פסירי הסלך. וכן היהודי יוסף וואסערמן אשר נלחם בצבא במלחמות נפוליון ונתמנה אח"כ לפקודה בבית הדואר, ובתורת חסד מיותר הורשתה הנערה קאראלינע לוי מפיורדא לגור בנירנבערג משך שלשה חדשים ללמודי מלאכת התפירה (1824). אחרי המרידה בשנת 1848 נשתנה מצב יהודי בייערן לטובה, אף כי לא נתבטלו כל ההגבלות לגמרי עד שנת 1861, ואיזה יהודים התחילו להתישב בנירנבערג. בשנת 1850 זכה היהודי הראשון ארינאלר קאהן להתקבל בתור אזרח העיר, ובשנת 1852 התאספו היהודים ראשונה אחרי עבור 454 שנה להתפלל בעבור ביכים הנוראים. יועצי העיר נהנו את הרשות הזה באזהרה, כי לא ירימו את קולם להישמע בחוץ". ונאסר להם ליסד קהלה רק חברה (רעליגיאנספערבאנד). אחרי אשר נתבטלו התוקים הפרטיים נוסדה הקהלה החדשה בשנת 1862 וגדלה מהרה. בשנת 1890 עלה מספר היהודים בנירנבערג 4307, ובשנת 1905 עד 6889, ובשנת 1910 עד 7724. בית הקברות נפתח בשנת 1864 אשר נתמלא מהרה ובשנת 1910 נפתח בית הקברות אחר. בשנת 1874 נתחנך בית הכנסת תרש ובין אלה אשר לקחו חלק בתניית התינוך היה ראש העיר בארון פאן שטראסער מינצא חלצי אולריך שטראסער אשר על ידו נתן הקיסר קרל הרביעי את הפקודה להפסיד רכוש היהודים וחייהם (1849). בשנת 1872 נבחר הרב הראשון דר' מאריך לעווין אשר שרת עד שנת 1881. אחרי שמש דר'

בערנהארד צימליך (מת 5 פברואר 1907), ואתריו דר' מאקס פריידענסהאל אשר עורנו שם (1911). הקהלה שנתיסדה מחדש אחזה בדרך הריפורם, והאורתודוקסים נפרדו מהם ויסרו קהלה בפני עצמה בשם "עדת ישראל", אך מפני הוק הממשלה בסדרי האמונה לא יכלו להיות שתי קהלות במקום אחד, לכן נקראת קהלת האורתודוקסים רק בשם "חברה", ויבחרו להם לרב את דר' א' קליין ביטנת 1908. בין שתי הקהלות האלה שוררת קנאה עצומה, והראשונה השתדלה לפני יועצי העיר לאסור לאורתודוקסים ליסד בית תפלה (1908) או להשתמש בבית הספר העירוני ללמד תינוקות (1910). יש בעיר מוסדות צדקה הרבה, ביניהם בית מחסה לנערים נעזבים שנוסד בשנת 1907, ובית מחסה לנערות משרתות הנוסד בשנת 1903. פיליפ בעראלצ-היימער נתן לעיר 360.000 מארק ליסד את "בית ליאופלד" המוקדש לצרכי חינוך (1911).

[חיים רוחנים] בימי הבינים נחשבה נירנבערג למרכז העושר והתורה. בין גדולי הפוסקים מצאנו את ר' מרדכי בן הלל שנהרג על קידוש השם בשנת נ"ח, ואת הפייטן ר' אברהם בר יוסף שנהרג ג"כ בזמן ההוא (צונץ ליטעראטורגעשיכטע 494). על ר' ישעיה הורוויץ שחי יותר ממאה שנה אחר הנירוש אמרו בפלפל מחודר שהוא נירנבערגער (של"ה דף קפ"ה). בבית עקר ספרים העירוני נמצא מחזור גדול כ" מצוייר מעשה ירי אמן אשר אין כמוהו ליופי בכל העולם ונכתב בשנת צ"א (1331), וקרוב לשער שהוא חלק מן השלל אשר בוזו השודרים בימי המנפה 1349. אבל אין ראיה ממנו כי היה נוסח בפני עצמו ליושבי נירנבערג כאשר חשב צונץ (ריטוס 170), וראיה להיפך מפני שלא נזכר מנהג נירנבערג במהרי"ל אשר זכר מנהגי סאניץ, ווארמס, ריינוס, רנגשבורג ואף אושטרייך הרחוקה. העיר נירנבערג נזכרה בפרט בספר הזכרונות (מימורבוק) לרדיפות היהודים בימי הבינים וגזרות על הקהלות משנת תתנ"ז עד שנת המנפה. מלבד זכרון הנריכים אשר נדבו לצרכי הקהל. בין גדולי נירנבערג היה ר' יעקב ווייל במאה ה"ט תלמיד מהרי"ל אשר ספרו על הישיבות נתקבל בכל תפוצות ישראל ונרפס כמה פעמים, ואחרים נזכרו בתשובות מהר"ם מרוטנבורג ובאור זרוע לר"ם מווינא. בין היהודים אשר רכשו להם שם בזמן האחרון נתישבו: מאקס ברלין, הראשון שנתמנה לשופט בבייערן בשנת 1874, והוא נכד ר' ליב בן מאיר ברלין רב בבומבערג וישוב ראש בהקונסיסטוריום בקאסעט (מת בשנת 1814) אחיו של ר' נתן תיים צבי אב"ד באלטונא. כעת יושבים שופטים יהודים בני-נ-בערג גם במעלה גבוהה, והם עסקאלעס ותיאודור מייער (1909) בתור סגני ראש השופטים (שטעלפלפער טרעטענדער לאנדעריכטירערקטור). בשנת 1908 נתמנה יוליוס ברודקי לפרופיסור בבית רעאלשולע, ויצחק בכרך לפרופיסור בהפוליטעכניק, פאול קאן עלה

אמרו נכסי בעלי בתים נמסרים למלכות בשביל ארבעה דברים: על משהא שטר פרוע, ועל מלוי ברבית, ועל שיש סיפק בידם למחות ולא מחו, ועל פוסקי צדקה רבים ואינם נותנים. נכסי בעלי בתים יורדים לסמיון בשביל ארבעה דברים: על כובשי שכר שכיר, ועל עושקי שכר שכיר, ועל הפורקים עול מעל צוארם ונותנים על חבריהם, ועל נסות הרוח (סוכה כ"ט). נכסי בעלי בתים מתמוטטים בשביל שלשה דברים: על שמוציאים עבדיהם לחירות ועוברים בעשה דלעולם בהם תעבדו, ומפקירין נכסיהם בשבת לדעת מה הם צריכין, וקובעים סעודה של שבת בעידן בי מרשא (גמין ל"ח). ויש נכסים משועבדים לבעל חוב ונכסים בני חורין שהן ברשות הבעלים. נכסים המוכר באחריות ונכסים שאין להם אחריות. אין הבעל חוב נפרע מנכסים משועבדים במקום שיש נכסים בני חורין (רמב"ם מלוה ולוה פ"ט). נכסים משועבדים אינו גובה מהם מי שאינו טורף מן הלוקחות (הר"ן כתובות פ"י). איכא מאן דאמר דשעבוד נכסים אינו אלא מרין ערב כדאמר רבא נכסיה דבר נש אינון ערבין ביה (הר"ן גיטין פ"א סוף).

[נכסי צאן ברזל ונכסי מלוג] נכסי צאן ברזל נקראים הנכסים שהביאה האשה לבעלה ונכתבו בכתובה, והוא הנדוניא שכותבין „ורא נדונייתה דהנעלה ליה“ ואם פחתו פחתו לו ואם הותירו הותירו לו, כי הבעל מקבל עליו האחריות. כענין צאן ברזל, שהם הצאן יטקבל עליו הרועה אחריותו ומחלק הולדות והצמר והחלב עם הבעלים (ש"ע יו"ד סי' רס"ז ל"ח) והוראת „ברזל“ מלשון חזק ע"ש האחריות. נכסי מלוג הם הנכסים שלא נכתבו בכתובה או שנפלו לה בירושה או במתנה אחר האירוסין או הנשואין, והבעל אוכל פירות בחייה והקרן קיים להאשה, ואין להבעל אחריות עליהן כי אם נחתו פחתו לה ואם הותירו הותירו לה (יבמות ל"ח). פירות נכסי מלוג כענין מליגת חראש, שתולשים השער ועובבים הראש, כך הבעל אוכל הפירות ומניח הקרן ואין לו רשות בזה (יו"ד סי' רס"ז כ' ועי' ערוך כי הוא בלשון יון דבור). אין לאיש חזקה בנכסי מלוג של אשתו אפילו אכל מהם שני חזקה אע"פ שהתנה עמה שאין לו פירות בנכסים (ש"ע אה"ע סי' פ"ז). נכסי אשתו בין נכסי צאן ברזל בין נכסי מלוג הבעל אוכל כל פירותיהן בחיים ואם מתה בחיי בעלה יורש בעלה הכל, לפיכך אם מכרה האשה נכסי מלוג אחר שנשאת הבעל מוציא הפירות מיד הלוקחות. אבל גוף הקרקע שייד להאשה עד שתמות. ודוקא בנכסים הירדעים להבעל, אבל אם נפלו לה נכסים במדינה אחרת ולא ידע מהם הבעל ומכרה אותן, מכרה קיים. וכן ארוסה שמכרה קודם הנשואין מכרה קיים שאין לבעל בנכסי ארוסתו כלום עד שיכנסו. ואם נתנשה חורין נכסי מלוג אליה עם כתובתה, ואם מתה אחר בעלה נכסי מלוג ליורשיה ולא ליורשי הבעל (ביב קנ"ח). ע"י

למעלה פאסטראט, ולודוויג גערננראם הורם למעלה אציל (1908). בנירנבערג יושב דור מארגנעשטעקן היהודי הראשון שנבחר לוועד העם (לאנדטאג) בבירער (1849–1855), וואלף פראנקענבורגער היה אחד מחברי ועד בירער ובחיר הרייכסטאג (8–1874), והוא לקח חלק בצרכי הצבור. בין נכבדי העיר נחשב ג"כ העורך דין גיסטאף יוספסטאל (נולד בשנת 1831) שהיה שנים רבות ראש הקהלה. בנירנבערג ואחד מראשי אגודת הקהלות בגרמניא.

ביבליוגרפיה: ווירפּעל, היסטארישע גאגריכטען פאן דער יודענדיגעמיינדע אין נירנבערג, 1755; ברוגלעב, די אויסווייזונג דער יודען פאן נירנבערג (קאבאק, ישורון ה"ו 1868); בארבעק, געשיכטע דער יודען אין נירנבערג אונד פירטע, נירנבערג 1878; צימליך, דאס מחזור נירנבערג, ברלין 1886; ואלפּעלד, דאס מאטריאלאגיום דעם נירנבערגער לעמארבוכעס, ברלין 1898; צימליך, די איוראגליה טייטש קולטורגעמיינדע נירנבערג, 1900; מומענהאף, די יודען אין נירנבערג ביו צו איהרער פערשויבונג, אין „אונטערזאכונגעסבאנד דעם פראנקישען קוריער“, 1908 גלייבונג 20–44; Lowe, The Memorbook of Nuremberg, London 1881.

ג. ד.

נִיתָל: היום שאומרים הנוצרים שנולד בו ישו (Christmas), ונשתבש מלשון רומית הישנה Dies Natalis, או מרומית בימי הבינים Natale Domini. החג הזה נחלו הנוצרים מהגוים הקדמונים ונודע בשם קלנדס וסטרגליא לזכרון תחלת בריתו של עולם כי מהיום ההוא יתחיל היום להתארך. והנוצרים הסבו את החג הזה ליום הולדת משיח (ע"ע א"ד). ומפני שנאסרו היהודים להשתתף בחג הגוים היו נוהגין בו קלות ראש, ובימי הבינים הותירו בו לשחק בקלפים ולא עסקו בו בלימודים. הרמ"א מדבר מהמנהג לשלוח דורון ביום השמיני אחר ניתל שהוא ר"ה שלהם (ש"ע יו"ד סי' קס"ח י"ב בשם שו"ת תרומת הרש"ן סי' קצ"ה) אך בנוסחא שתיקן הצינזור נאמר: אם שולח דורון לעכו"ם בזמן הזה ביום אחר שיש להם סימן אם יגיע להם דורון בחג ההוא, אם אפשר לו ישלח לו מבערב ואם לא ישלח לו בחג עצמו (ובשו"ת תה"ד חסר השו"ת סי' קצ"ה לגמרי).

ב. מ.

נכה: ע' פרעה

נְכָסִים: עיקר ענינו צאן טבחה ומקנה, מלשון ארמית, כמו כצאן טבחה (ירמיה י"ב ג') תרגומו כענא לנכסתא, ויען כי עיקר הון בני הקדם ועשרם היו העדרים לכן יצא רבי השם נכס=נכסים, בהוראת רכוש קנינים ומטלטלים. בנכסים רבים שובו אל אהליכם (יהושע כ"ב ח'). עושר ונכסים (קהלת ח' י"ה), נכסין (עזרא ז' כ"ו), נכסי מלכא (שם י' ח'). ויטעום זה יצא גם ביטפת רומית מן pecus מקנה= pecunia מכסת כסף, peculium קנין ונחלה. חז"ל

אחריות; מבריה; נרניא.

א.

נְכִפָּה (נכפה, נכפית, ב"פ פ'): חולי שממריץ דעתו של אדם ונופל לארץ, אבריו מפרפרים וזיעה יוצאת מתוך פיו. ונקרא נ"כ חולי נופלים (Epilepticus). לפנים האמינו שהמחלה הזאת באה מסבת היסדים הפוגעים באדם ונכנסים בו. ובאמת היא מחלת העצבים. חז"ל אמרו כי העומד בפני הנר ערום הוא נכפה, והמשמש מטתו לאור הנר הוין ליה בנים נכפין. המשמש מטתו על מטה שהתינוק ישן עליה אותו תינוק נכפה. ודוקא אם הוא פחות מבד שתא וגני להי כרעיה (פסחים ק"ב:). דמשמשא בי ריחיא הוה לה בני נכפי (כתובות ס"ב:). ואמרו לא ישא אדם אשה לא כמשפחת נכפין ולא כמשפחת מצורעים, והוא דאתחוק תלתא זימני (יבמות ס"ד:). ע"ע מום; מחלה.

ב. מ.

נכרי: ע' גוי

נְכִיָּה: חיה קטנה דומה לחולדה ושוכנת על ענפי עצים. על מלת "נכיים" (ישעיה ל"ד י"ד) פירש"י מרטניש בלעז (Marten), וכן אמר הרד"ק (לירמיה נ' ל"ט) חיות השוכנות בציה וי"ם שהם נמיות. ואעפ"י שהיא קטנה עזה היא מאד ורודסת בגדיים (חולין נ"ב:). ועל כן מרחיקין את הסולם מן השוכך ארבע אמות כדי שלא תקפוץ על היונים (משנה ב"ב ב' ה'): ועושיין פתח של הלול קטן שלא תכנס בו וממיתה את התרנגולים (שבת ס"ו: רש"י). הנמיה יולדת לשבעים יום (ביר פ"ב ד'), ומרחיקין מן צואתה ד' אמות כדי להתפלל (ירוש' ברכות פ"ה ה'). העור של נמיה הנון מאד ועושיין סמנה אדרות שער.

ביבליוגרפיה: לעווזאהן, זאאלאגיע דעם תלמוד צד 89.

א. כ.

נְמִלָּה: מין שרץ קטן הנוקב ומולל את צמח הארמה (אמיוע ant). הזכר ממנו הוא בעל כנפים, והנקבה כנפים לה רק בעת תחנתה ועונתה, והעושים במלאכה ממינו אין לה כנף, ועושים עבודתם בהשכל וחריצות, כי השרץ הזה נפלא הוא בתבונות כפיו מכל שרץ הארמה, ולכן יאמר המושל לך אל נמלה עצל ראה דרכיה וחכם (משלי ו' ו'). הנמלים עם לא עז ויכינו בקיץ לחמם (שם ל' כ"ה). וא"ר יוחנן אלמלא לא ניתנה תורה היינו למדין צניעות מחתול וגזל מנמלה (ערוכין ק'): ופירש"י דכתיב תכין בקיץ לחמה ואין אחת נזחלת מחברתה. במקום אחר אמרו כי למדנו זריזות מנמלה, ר' מירשיא אמר כתיב לך אל נמלה וגו' אשר אין לה קצין שומר וגו' (משלי ו' ז') אילך ואדאה אם כן הוא, הלך בתקופת תמוז ופרסיה לגלימיה אקינא של נמלים, יצאה אחת וראתה שיש צל (כי שונאים החום)

ועשה בה סימן שיכירה, אח"כ נכנסה ובשרה לחברותיה בקן שיש צל ויצאו כלם. דלייה לגלימיה ובא השמש עליהם, ונפלו עליה וקטליה. אמר ש"מ לית להו מלכא וכו' (חולין נ"ז:). הנמלה לא תנוול ולא תקח דבר מטה שזכתה בו חברתה, כמו שנסו המנסים פעמים הרבה לקחת נרגיר חמה מאחת מהן ולהניחו בפני האחרות ובעברן עליו יריחו אותו שהוא מאחרת ויניחוהו. ולכן הנמלה מהללת בפרק שירה ואומרת: נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו. חורי הנמלים שבתוך הקמה הרי הן של בעל הבית, שלאחר הקוצרים העליונים לעניים והתחתונים של בעל הבית. ר"ם אומר הכל לעניים שספק לקט לקט (פאה פ"ב י"א) והלכה כר"ם. הנמלים אוגרים בקיץ לחמם כל מיני זרעים ויטמינו אותם מתחת לארץ לכל ירקבו בעומק האדמה לפעמים עד ב' אמות, ויש להם שם ג' חורים ויטמינו בהור האמצעי כדי שיהיה משומר מן הרקבון, אע"פ שאינם אוכלים מהם בחורף, כי יישנו. גם בספרי היונים משוכחת הנמלה על שקירתה וחריצותה. ונחשבו כחכמים וחזוי עתידות. והיו מתנבאים בהגדת היונים על מידאס מלך פריגיא. ובכלל היו מבשרי המות כמעשה שהיה במות הגבור קימון (Cimon).

ביבליוגרפיה: אלבו, עקרים מ"ג פ"א; ס' תברית ח"א מאמר י"ד פ"ח; רובין, סגולות בעלי חיים ואותותם ח"א בערכו; ע"י מעשה הנמלה עם שלמה המלך בבית המדרש ליעליענק ח"ה צד 22.

מ. מ. ה.

נְמִר: חיה ממשפחת המגרים, בלעז ליאפרט-Leopard—(רש"י ירמיה י"ג כ"ג). עורו מכוסה חברברות שחורות (שם). וקל הוא במרוצתו (חבקוק א' ח'). הנמר יושב בהרים (שה"ש ד' ח'), ושוקר למרף בדרכים (הושע י"ג ב'). ירמיה ה' ו'). הוא עז מאד (אבות פ"ה ב'), בן סירא כ"ח כ"ג), אבל בימים הבאים עם גדי ירבץ (ישעיה י"א ז'). הוא אחד מן הבהמות אשר ראה דניאל בחלומו ויצאות מן הים (דניאל ו' ו'). כפי דעת הקדמונים הנמר בא מן הברדלס והלביאה, ור"ע מברטנורה אומר כי נולד מן חזיר היער והלביאה (אבות שם). וזכר כחיה שאינה מקפדת בזוג חברתה (קדושין ע.). וימי לידתה שלש שנים (בכורות ח'). הנמר הוא מועד אבל אפשר לעשותו בן תרבות (ביק פ"א נ') ומיתתו בב"ד של כ"ג אם המית איש (סנהדרין פ"א א').

ביבליוגרפיה: לעווזאהן, זאאלאגיע דעם תלמוד 72. א. כ.

נְמִרָד: בן כוש בן חם בן נח. נמרד היה גבור בארץ, איש ציד לפני ה', ותהי ראשית ממלכתו בבל ואדך ואכד וכלנה בארץ שנער (בראשית י' ח'—י"א). הראב"ע פירש כי החל להיות גבור ציד בארץ, להראות גבורת בני אדם על החיות, ומעם לפני ה', שהיה בונה מזבחות ומעלה אותן החיות עולה לה, "על כן יאמר"

בספרי היהודים ולשימם בספרותם עם הוספות רבות. והם מספרים לאמר: נמרד בן כנען היה רע המראה מאד עם פנים מגואלים ומעוררים זועה. בהולדו חפץ אביו להמיתו כרגע, אך אמו הסתירה אותו ותתנחו לאחר הדועים לגדלו. אולם גם בהמות הישרה יראו: מן הילד ונסו מפניו. והרועה נאלץ להשליכו אל הים. והים הקיעו ליבשה ותמצאהו, "גמרה" ותיניקוהו. ואנשי העיר לקחוהו אליהם ויקראו אותו נמרד לאמר, "הגמרה" הניקתו. ספור דומה לזה מביא גם הסופר היווני הרודוטס (א' 89—120). כי "כרש" מלך פרס נמסר אחרי הולדו מאבי אמו אסטיאנים מלך מדי לרועה בהמות כי ירא פן יירש מלכותו בגדלו, והרועה השליכו הימה ושם הנקתו כלבה. ויגדל נמרד ויהי איש גבור חיל ויצא ללכוד ערים לא לו. וכאשר קם כנען למלחמה כנגדו המית אותו נמרד מבלי דעת כי אביו הוא. ויוסף ללכוד ערים וארצות עד כי מלכותו השתערה על כל הארץ. ויבחר לו העיר, "כותא רבא" למושב לו וימלא ידי תרח הנגר לשרת לפניו. חלומות אויבים ומקרים נוראים החרידותו והרגיזוהו ויטיעוהו, כי הולדת אברהם קרובה לבוא אשר יפילו מכסאו. בערב יום השישי הוא יום העשירי לירח הראשון נולד אברהם בכותא רבא. (גם ב"ב צ"א, ב"ר פצ"א, מורה נבוכים פכ"ט, יסופר כי אברהם נולד בכותא). פעם אחת ישאל אברהם את אמו לאמר, "מי הוא אדוני?" ותאמר, "אני". "ומי הוא אדוני?" — "אבד", "ומי הוא אדוני אבי?" — "נמרד". "ומי הוא אדוני נמרד?" הוסיף לשאול. אך אביו יסרהו על שאלתו זאת. וירא אברהם כוכב מזהיר ועולה על כפת הרקיע ויאמר, "זה הוא אדוני". אולם אחרי אשר חשך אמר, "אין נפשי אל הכוכבים אשר חשך יכסם" וכו'. וירא השמש יוצאת מקצה השמים ויאמר: "הנה זה הוא אלוה כי הוא המאד הגדול". אך כאשר פנתה לערב קרא בקול גדול אשר הגיע לאזני כל היצורים, "אין אל כאלוה ואין שני לו!". הרבדים האלה נשמעו לנמרד ויצו להביא לפניו את אברהם וידבר אתו משפטים על מחשבותיו אלה. ויאמר: "עבוד אותי כי אנכי יצרתיד". ויען אברהם ויאמר: "שקר הדבר! יוצרי ומחוללי הוא אלוה האחד!" ויאמר נמרד, "ומה מעשה אלוה?" ויאמר אברהם, "אלוה ממית ומחיה". ויאמר נמרד: "גם אנכי הנני ממית ומחיה, כי בירי לקרוא דרור לאשר ננזר עליו משפט מות, ולהמית במקומו אשר אין לו משפט דמים". אבל אלוה מחיה מתים וממית חיים בדבר פיו. ענה אברהם כמנצח, "אלוה מוציא השמש ממזרח התוכל להוציאה ממערב?" וכו'. ויחרד נמרד ולא יכול לענות אותו (קוראן פרק ב' פסוק רס"ג, ופ"ו ע"ה). ויצו ע"ס; ועי' ס' הישר נה וברד"א זומא פכ"ח). ויצו נמרד להכין תבערה גדולת ולהשליך בתוכה את אברהם. ארבע שנים נישאו אנשים נשים וילדים עצים על הכבשן ותגדל המרודה וישליכו את אברהם עליה. ויקרא אלוה

משל היה גם בימי משה. בכתבי היתירות שנמצאו בחורבות אשור ובבל יבוא השם, "נמרוד" לא בשם איש פרטי כ"א כשם כללי ליושבי בקעת פרת. והוראתו "איש קרבות" או איש מלחמה. בקעת שנער היתה מלאה חיות ישונות, ויושביה היו גבורים ומשלוח ידם ציד חיות ועופות. גם בפי הנביא נקראת בבל ארץ נמרד (מיכה ה' ה'). וכנראה נעשה נמרד לשם תואר לכל איש היודע ציד שבא מארץ ההוא. ונמרד כזה הרג עשו בבואו מן השדה והוא עיף ולקח ממנו הבגדים החמודות שהיו לו בירושה מאבותיו מבני נמרד (ב"ר פס"ה).

[בתלמוד ומדרשים] נמרד היה מלך ברור הפלגה ונתן לו הקב"ה גדולה והתנאה בה ואמר לבנות המגדל ונקרא נמרד ע"ש שהמריר את כל העולם כלו על הקב"ה במלכותו (פסחים ע"ד: חולין פ"ט:). המגדל שבנה נקרא, "בית נמרוד" שהוא כמו ע"ז (ע"ז נ"ג:). כי עשה עצמו אלוה. ואמרו כי הכתנות שעשה הקב"ה לאדם ואיטתו היו עם נח בתבה והנחילן לנמרד, ובשעה שהיה נמרד לובש אותן כל בהמה וחיה ועוף שהיו רואין עליו את הכתנות באים וגופלים על פניהם לפניו והיו בני אדם סבורים שהוא מגבורתו לפיכך המליכו אותו עליהם (פרד"א). ובחורבות בבל במקום שמראים עיר אחת בשם, "נמרוד" נמצא גם בלנמרד ועבודתו האריכה אלפי שנים אחריו. נמרד הוא אמרפל ונקרא כן מפני שאמר והפיל לאברהם אבינו בתוך כבשן האש (ערוכין נ"ג). וכאשר ניצול נתן נמרד לאברהם את עבדו אליעזר במתנה (פרקי דר"א פט"ז) ולפי תרגום יונתן (בראשית י"ד י"ד) היה אליעזר בן נמרד. קודם שנולד אברהם היה נמרד כופר בחקב"ה והיה מתנאה בעצמו ואומר שהוא אלוה ואנשי זמנו היו עובדים ומשתחווים לו. אך אברהם בחיש באלהותו של נמרד ויצו נמרד להשליכו לתוך כבשן האש וניצל בדרך גם וכראות זאת נמרד וכל שריו התהילו להאמין בשם ה' אלהי אברהם (סוף שבט מוסר, יעלינעק בהמ"ד ח"א 25, קובץ מדרשים קטנים להדוויץ 45). ועם ספור זה מסכימים דברי חז"ל: יבוא נמרד ויעיד באברהם שלא עבד ע"ז (ע"ז נ"ג). בשעה שהפיל נמרד הרישע את אברהם אבינו לתוך כבשן האש אמר גבריאל לפני הקב"ה, רבש"ע ארד ואצנן ואציל את הצדיק מכבשן האש א"ל הקב"ה אני יחיד בעולמי והוא יחיד בעולמו נאה ליחיד להציל את היחיד (פסחים ק"ח. ב"ר פס"ד י"ג). נבוכדנצר היה מצאצאיו של נמרד (חגיגה י"ג: ולפי התוס' שם רק במעשיו היה דומה לו).

י"שנב-ש. י. ש.

— [נמרד בהגדה הערבית] בקוראן לא נזכר שם נמרד בפירושו, רק המבארים יפרשו הפסוק רס"ב בפרק הישני: "הלא ראית אשר התוכה עם אברהם אדות אלוה" וכו' על נמרד ומלחמותיו עם אברהם, הביאור הזה העידם להתחקות אחרי הספורים הנמצאים אדותיו

אשורים וארמים, שהוא לשון חרפה לאנשי הגולה שבעבורו נשׁו העברים לשונם ועשו בו חכמים והניגום לשון עלנים ובמקרא שונים¹ וכו'. הוא מדבר מעניני מומאה ומהרה ומזכיר שאר חלקי ספרו כמו סדר שעמנו סדר תפלה וכו'. ואומר כי שם הספך הוא „ביתן המשיכילים והנבונים. שׁיׁש בו שברון הנצים והמלינים, וכנוי ספר פלס באור המצות שעשה לקרובים ולכל יושבי קצוות“. ובסופו נאמר: „תם הספר שחבר הרב מופת הדור מרנא רבינו נסי בן החכם רבינו נח ניע [תלמידו של רבנו ענן הנשיא ניע]“ (המוסגר נוסף בדיו משונה). בפירושו לעשרת הדברות יאמר כי נאמרו בלשון יחיד ולא אמר אנכי ה' אלהיכם. שיהיו הכל שוים עשירים ואביונים גדולים וקטנים, ויחשוב כל אחד בלבו שעמו דבר ה' ולו נמסר. בחמש הראשונות יש בכל אחת שם ה' מפני שנאמרו בעבור אלהים חיים לעבדו ולהתקדש לו ליחדו ולעבדו, אבל חמש האחרונות נאמרו בעבור זרונות וחמאות כל בשר לפיכך לא נכתב בהם שם. עשרת הדברות הן שרש ומעין לכל התורה ובהן תלויות כל המצות, ואח״כ מבאר כל דבור ודבור בפני עצמו איך כוללים שאר מצות הכתובות בתורה, ובסוף מבאר חובת הרב והתלמוד ומונה י״ב תנאים, והאחרונים הם: י״א שיתבונן במצות ובמשפטים וחקים ויהיה אין לעשות ולהקים. י״ב שיהיה בקי במשנה בתלמוד ובהלכות וילמוד תוספתות והגדות.

ביבליוגרפיה: פינסקר, לקוטי קדמוניות ח״א ל״ה נספחים 2; גאסלאכער, בקרת לתולדות הקראים 205; החלוץ ח״ו 70; השחר ח״ה 119; שטיינשניידר, אראבישע ליטעראטור דער יודען סי' 87; פירסט, געשיכטע דעם קארעערסום ח״א 62.

א.

נְסִי בֶן נָח: (יחיד: נס): אותות ומופתים, מעשים נפלאים. הוראת נס בלשון המקרא הוא מושג עם דגל בראשו לאותות לחיל הצבא (Standard), כשמויליכין הנס הולכין אנשי הצבא אחריו, וע״ד הזה נאמר ה' נסי (ישמות י״ז מ״ו) צריכין ללכת אחריו ולבטוח בו, כי הוא לעזר וישועה. מלת נס נמלץ לכל ענין מזכיר ומזהיר כמו בעדת קרה ויהיו לנס (במדבר כ״ו י״). כי במותם היו למופת ומזהיר את העם. חז״ל השתמשו במלת נס בלשון אית ומופת (ע״ע מופת). על הדברים היוצאים מדרך הטבע רק בדרך פלא. גם על דברים רמים ונשאים כמו הנס בראש ההר, ופרשו הוראת הר סיני שעשה בו נסים לישראל (שבת פ״ט). נס נקרא נ״כ על חסרון המקום, אם אין לדבר קיום בממש ותלוי באויר, כמו מ״ם וסמ״ך שבלוחות בנס היו עומדין (שבת קד״), שהיו חרותים וחלולים משני עבריהם ואין להם דבק ועמדו באויר. או הבריה התיכון במשכן בנס היו עומד (שם צ״ח:), כדורים בנס היו עומדין, כי כנפיהם עשר אמות וגופיהן לא נחשבו (יומא כ״א.). ארון בנס היה עומד (מגילה י״).

אל האשׁ: „היה קרה ושלוח על עברי אברהם!“ וישב אברהם באשׁ מבלי אשר ננעה בו לרעה. הדברים האלה הנעתקים מלה במלה מהקוראן (כ״א ס״ט) הם בשבט מוסר פל״א המביא אגדות שלמות מספרי הערבים כמו אלכיסאי ועוד. באחרונה אסף נמרד צבאותיו ויצא למלחמה על אברהם, וגם הוא יצא לקראתו עם י״בעים איש ויתיצבו מערכה מיל מערכה. וישלח אלוה הצרעה ותשב על לחי נמרד ותחדור אל מוחו ותקרקר בשרו חלבו ורמו כארבעים שנה ולא יכול לאכול ולשתות רק הכה בפטיש על ראשו למען הקל מכאוביו. ויהי היום ויך אחד משריו הגדולים על ראשו בכח למען השקט הצרעה וירוצץ גלגלתו וימת. והצרעה עפה משם ותקרא בקול: „אין אל כאלוה ואברהם נביאו ואוהבו“. ההגדה הזאת דומה להמסופר על מיטוס (נימין נ״ו ב״ד פ״), תנחומא במדבר פ״ט, אדר״נ פ״ו. ולפלא היא כי המלה רזפתא (פמיש) הנזכרת בתלמוד היא המלה מרובה הערבית הנזכרת בספרו של אלכיסאי.

י. צ. א.

ננס וענה: ע' ענהים ונפילים

נסוך: ע' ניסוך המים

נְסִי בֶן נָח: חכם קראי קדמון; חי בבצרה ואח״כ בירושלם במאה השמינית. אביו נקרא אבו נסי נח והיה קראי בזמן של ענן וזקן ממנו. נסי בן נח בהקדמתו לספרו מתאונן על קשי יומו ועל מכאוביו וסדרותיו. וקורא את עצמו „רב אח“ (מסובל במכאובים), ומוזה יצא השבוש לכנהו בשם „ר״י אחא“. נסי בעודו נער מתו עליו אבותיו ונתגרל בבית זקנתו. בבחרותו כלכל את נפשו במלמדות, וסבב במדינות איראק, פרס, וסוריא, ולמד ארבע לשונות יוני ואדומי ועברי וארמי. גם למד חכמת הפילוסופיא וספרות הרבנים. הוא מצוה את הקראים שילמדו ספרי הרבנים ויהנו בהם, ועליו סומכין הקראים האחרונים בהיתר למוד זה. הוא לא היה אדוק כ״כ באמונת הקראים ונטה מעט להרבנים. הוא איננו מן הענניים. לפי שהוא מחייב בכבוס ורחיצה את מי שנטמא בטומאת מת. היפך דת הענניים כמ״ש ר' לוי בס' המצות. בסוף ימיו התישב נסי בירושלם וכנראה מת שם.

[ספריו] לנסי מיוחס „ספר עשרת הדברים“ (כ״ו פירקאווין סי' 610) והוא הקדמה לספר „ביתן המשיכילים“ או „פלס ביאור המצות“ שאינו בנמצא. בהקדמה הזאת מבוארים עקרי דת הקראים ופירושה על התורה. הדסי השתמש בדבריו בספרו אשכל הכופר מבלי הזכיר שם נסי בן נח. אבל לדעת פ' פראנקל (אנציקלופדיא של ערש וגרובער ערך „קראים“) חי נסי בן נח אחרי הדסי, שהוא נגב הדברים מספרי אשכל הכופר. בהקדמתו אמר כי ביאר את התורה „בשפה ברורה, בלשון צחות בדברי העבריים ולא בלשון

צדיקים נמורין היו וראוין היו לעשות להם נס, נבוכדנצר מלך הנן היה (בהוראת גדול וחשוב) וראוי לעשות נס על ידו ואותו רשע הדינם הוא וכו' (תענית י"ח:). ומעם אחר מדוע לא קרו נסים בגלוי מצינו בתשובה לשאלת רב פפא לאב"י מאי שנא ראשונים דאירחיש להו ניסא ומ"ש אנן דלא מתרחיש לן ניסא? אי משום תנויי וכו'. א"ל קמאי הוו קא מסרי נפשיהו אקדשת השם ואנן לא מסרינן נפשן אקדשת השם (ברכות כ').

[ברכה על הנסים] ר' יוחנן למד שצריכין לברך על הנס ממה שאמר יתרו ברוך ה' אשר הציל וגו' (שמות י"ח). ואמרו במשנה הרואה מקום שנעשה בו נסים לישראל. אומר ברוך שעשה נסים לאבותינו במקום הזה (ברכות נ"ד.). וגם על כבשן האש וגוב אריות (שם נ"ז:). בפסח מברכין על הכוס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הנסים האלה וכו' (ברכות נ"ו.). וגשים חייבות בארבע כוסות (ולברך עליהם על כל הנסים) שאף הן היו באותו הנס (פסחים ק"ח:). על נר חנוכה מברכין שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה. ומברכין רק אניסא דרבים (בשם ומלכות ובלשון רבים). ואניסא דיהיד אומר ברוך שעשה לי נס (ברכות נ"ד.). הד"ל השבו כי הלל דרבנן גדול מק"ש דאורייתא לענין איסור הפסקה משום פרסומא ניסא (שם י"ד.).

[אם סומכין על הנס] אב"י אמר סמכין אניסא, רבא אמר לא סמכין אניסא (פסחים ס"ד:). כל היכא דקביע היזיקא (כנון לעמוד תחת סולם רעוע) לא סמכין אניסא, דכתיב ויאמר שמואל איך אלך ושמע שאול והרגני (ש"א מ"ו). אע"פ דאמריו שלוחי מצוה אינו נוזקין (קדושין ל"ט:). ומרגא בפי החכמים לומר לאו כל יומא מהרהיט ניסא (פסחים נ"ו:). א"ר ינאי לעולם אל יעמוד אדם במקום סכנה ויאמר עושין לי נס. שמא אין עושין לו נס, ואם ת"ל עושין לי נס סמכין לו מזכותי. א"ר חנן מאי קרא קמנתי מכל החסדים ומכל האמת (בראשית ל"ב, תענית כ"ז:). נודמנו לו נחשים והרגנן בידוע שנעשה לו נס מן השמים (שבת קכ"א:). ואמרו אין מזכירין מעשה נסים לענין דין והלכה (חולין מ"ג:). רבי אלעזר אמר אפילו בעל הנס אינו מכיר בנסו, דכתיב עושה נפלאות לבדו (נדה ל"א.).

[נסים לחכמי התלמוד] מצינו הרבה נסים שנעשו לחז"ל. נהום איש נסזו (ע"ע) היה מלומד בנסים (תענית כ"א.). רשב"י ובנו משו במערתא, איתרחיש ניסא איברי להו חרובא ועינא דמיא וכו'. אמר הואיל ואתרחיש ניסא איתקן מילתא וכו' (שבת ל"ג:). אלישע בעל כנפים אירע לו נס כשהיה מנתי תפילין נגד נורת המלכות. ראהו קסדור אחד רץ מפניו וכו' א"ל מה זה בידך א"ל כנפי יונה. פשם ידו ונמצאו כנפי יונה וכו' (שם מ"ט.). ר' פנחס בן יאיר אמר לנהרא חלוס כיכך (חולין ז'). ד"א פרמא אתרחיש ליה ניסא (ע"ז י"ג.). ר' יואל אתרחיש ליה ניסא (שם י"ח.) ר"ע בת

קאי אלא נס נעשה (זבחים ק"ג:). וע"ד הזה היה נס של קפיצת הדרך, ואמרו שלשה קפצה להם הארץ, אלעזר עבד אברהם ויעקב אבינו ואבישי בן צרויה. איתעביד ליה ניסא קפצה ארעא לאבישי וכו' (סנהדרין צ"ה:). גם נקרא נס כל מאורע שיצא ממנה הנהנו רטנוי המבע, כמו נס יוכבד שילדה למשה בהיותה ק"ל שנה והכתוב קורא אותה בת (ב"ב ק"מ:). לפעמים חושב התלמוד מספר הנסים במאורע אחד, ואמרו ששה נסים נעשה לפינחס (סנהדרין פ"ב:). ששה נסים נעשו להנניה מישאל ועזריה שהפיל נבוכדנצר בתוך כבשן האש (שם צ"ב:). עשרה נסים נעשו לאבותינו במצרים ועשרה על הים וכו' עשרה נסים נעשה לאבותינו בביהמ"ק וכו' (אבות פ"ה ה'). נס גדול היה בלחם הפנים (יומא כ"א:). נס גדול מכלם כישראל עומדין בתפלה דחוקים ואין כל בדיה יכול להישימ אצבע ביניהן כמלא קומתה, וכשהן משתחרים נעשה ריוח ביניהן כמלא קומת אדם (אדר"נ פ"ה). שמן המשחה מעשה נסים היה (שקלים י'). ויש נס כפול שקראו חז"ל "נס בתוך נס", כמו בכבשן האש דאברהם אמר שר של אש ארד ואקרר מבפנים ואקדיח מבחוץ ואעשה נס בתוך נס (פסחים ק"ח:). במטה אהרן היה נס בתוך נס כי בלע ממות החרטומים אחר שנחפך למטה (שבת צ"ו:). באלישע הנביא נאמר ותצאנה שתיים דובים וגו' נס בתוך נס (סוטה מ"ז:).

[נסים בזמן הבית השני] אחר שנסתלקה הנבואה מישראל, לא קרו עוד נסים לישראל בגלוי, ואמר ר' אסי למה נמשלה אסתר לשחר לומר לך מה שחר סוף כל הלילה אף אסתר סוף כל הנסים (יומא כ"ט:). וגם נס אסתר היה בהסתר. ע"פ דרך המבע, וע"ז דרשו, אסתר מן התורה מניין? שנאמר ואנכי הסתר אסתיר פני מהם וגו' (חולין קל"ט:). נס שובת ישראל מן גלות בבל לארץ ישראל היתה בדרך הטבע, ואמרו ראויים היו ישראל לעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם בימי יהושע בן נון אלא שגרם ההסא (ברכות ד'). נצחון החשמונאים היה נ"כ ע"פ נס נסתר בדרך הטבע, וגם חנוכה היה רק הפך השמ"י המהודר שנמצא במקדש שהיה בו כדי להדליק יום אחד והדליקו ממנו שמנה ימים (שבת כ"א:). מנס חנוכה ואילך לא קרו עוד נסים לישראל בכלל דק ליחידים. ניקנור נעשו נסים לדלתותיו (לצורך ביהמ"ק) כשעמד נחשול בים והטילו דלת אחת לים וכו'. כיון שהגיע לנמלה של עכו היתה מבצעת ויוצאה מתחת דופני הספינה וכו' (יומא ל"ח:). נקדימון בן גוריון הוריד גשמים ונקרה לו חמה (תענית י"ט:). נס מפורסם נעשה רק לצדיק תמים וביחוס איש חשוב. וע"ז יתגדל שם ה'. ולכן כשבשק מוריינוס להרוג את לוליוס ופפוס אחיו בלודקיא אמר להם אם מעמו של חמו"ע אתם יבא אליהם ויציל אתכם מיד כדרך שהציל את חמו"ע מיד נבוכדנצר. אמרו לו חמו"ע

שחי בסוף המאה ה־יג ותחלת ה־י"ד כתב באור עה"ת בערך שנת 1306 ומבאר כמה נסים בתנ"ך ע"פ חוקי המבט והשכל, ואומר כי מחפכת סדום ועמורה היתה ע"י רעש הארץ כמו שקרה בזמנו בשנת 1302 כי הרעש החריב את האי סיציליא. ספרו זה הוא בכ"י ונקרא ספר הנסים או מעשה נסים אשר חבר לטאלת, "אחד מן החברים זך השכל נקי ההבנה", וידבר בפרט בפרק י"ד על ענין הנפלאות והדברים הזרים הנמצאים בתורה ואומר: ויש מי שאמר שענין ימשב נבכעון דום וגו' וכן לא אין לבוא כיום תמים אפשר להבינו אם דרך מופת וכו' ויש להבינו שאינו מופת רק הצלחת הישועה ליהושע, לא שהגלגל היומי עמד מתנועתו וכו', רק הענין שהתפלל שיגיע לנבכעון עם דמדומי חמה ויגיע לעמק אילן עד שהישקע הלבנה, כי בלילה הכה יהושע בהם לאור הלבנה, "ולא אין לבוא כיום תמים" שב אל יהושע שלא בא לנוה במחנה מחצי היום שנסע עד חצי הלילה, כי היה זה בח' ימים מהחדש שיאזר הירח עד חצי הלילה, וכאשר נסע יהושע מן הגלגל ללכת לחברון היה השמש בחצי השמים. ר' נסים מחלק בין מופת לפלא, ואומר כי מה שהוא בדרך הודעת דבר קודם היותו או הודעת דבר נעלם נקרא מופת, ומה שהוא ספור ענין שקרא בלי אמצעות נביא הוא פלא. את בקיעת הים סוף הוא סבאר ע"פ המכילתא שנחלק לשנים, ומרוב סערת הים ברוח נצבו המים כמו נה, וכאשר עבר מחנה ישראל נהפכה הרוח והשיבה המים שנפרדו לצד היבשה אל הים, ולאלה הדברים הזרים כבר התנה בהם הש"ת בתחלת הבריאה כמו שאמרו חז"ל תנאי התנה הקב"ה עם הים שיקרע (עי' מורה מ"ג פכ"ז), והצור שהכה משה בחורב ויצא ממנו מים, כי היה מקום משמר למימות הנובעים ממחילות ההרים. אמנם חכמי צרפת המאמינים בנסים שהם חוץ מדרך הטבע תפשו על הרמב"ם וכל הפילוסופים בזמנו בדבר הנסים, ובאמת קשה להבין באוריהם להנסים ע"פ השכל, יותר הרבה מלהאמין כי הנסים הם למעלה מדרך השכל רק ע"פ ה'. ע"ע מופת.

א.

נסים בן יעקב מקירואן: תלמודי ופרשן, חי באפריקא הצפונית במחצית הראשונה של המאה ה־יא. הוא למד אצל אביו ר' יעקב בן רבנו נסים שהיה ראש לשיבת קאירואן, ובבוא ר' חושיאל בן אלחנן לקירואן למד רבנו נסים בן יעקב אצלו, ואחרי מות ר' חושיאל מלא מקומו בתור ריש מתיבהא. גם למד הרבה ע"י חליפות מכתבים עם רב האי בר רב שירא גאון מסורה (עי' הרכבי, "תשובות הגאונים" צד 361; ר' אברהם ן דאוד, "בספר הקבלה" הוצאת נייבויער ח"א 73). ר' נסים היה האמצעי בין רב האי גאון ובין ר' שמואל הנגיד מגרנדה, ושלה הלכות הראשון להאחרון, ובדרך הזה העביר את ספרות הרבנים מבבל לספרד. ר' שמואל הנגיד היה תוסף בידי ר

(יטן) בדברא אתא זיקא כביה לשרגא וכו' (ברכות ס"ו). לר' חנינא בן דוסא אתרחיש הרבה נסים בתפלתו שרפא חולים והמית את הערוד (ברכות ל"א). הו' ליה הנך עיניו אמרו קא מפסדן (עושים היזקות), אכיר אי קא מפסדן ניכלניהו דוכי (זאבים) ואי לא, כל הדא וחדא תיתי לאורחא דובא בסרגייהו, ועוד נפלאות אחרים. גם אשהו היתה מלומדת בנסים שנתמלא התנין לחם (תענית כ"ה). בנו של ר' יוסי דיין מוקרת אמר התאנה יתווציא פירות. ואביו המיתו על שהטריח המקום וכו' מי שאמר לשמן וידליק יאמר לחומץ וידליק. והדליק החומץ (שם). ר' יוליא נגדיה לההוא נברא דבעל נזיה, אול אבל ביה קורצי בי מלכא וכו' אמר הוואיל ואתעביר לי ניסא בהאי קרא דרשינא ליה (ברכות נ"ה). ר' אבהו על לכי בני (מרחץ אפחית בי בני מתותיה. אהרתיש ליה נסא קם על עמודא, שזיב מאה וחד נכרי בחד אבריה (כזרועו. שם ס). רבה ורבי זירא עברו סעודת פורים בהדי הרדי אבכום (נשחכרו) קם רבה שחמיה לרב זירא, למחר בעי רחמי ואחיה וכו' לא בבל שעתא ושעתיה מתרחיש ניסא (מגילה ז'). מעשה דעיליש וברתיה דר' וכו' אתרחיש ליה ניסא עבר במעברא (גיטין מ"ה). ההוא נברא דאחייב נגדא בבי דינא דרבא וכו', בעא לצעורי לרבא וכו' שחנה ליה לרבא כוין דעתך ובעי רחמי דליתי מיטרא. בעי רחמי ולא אתא מיטרי, אמר לפניו: רביש' ע! אלהים באזינו שמענו אבותינו ספרו לנו פועל פעלת בימינו מימי קדם ואנו בעינינו לא ראינו. אתא מיטרא עד דשפוך מרובי דצפורי דגילת וכו' (תענית כ"ד). אמיר ומר זוטרא ורב אשי הו' קא יתבי אפתחא דבי אודנור מלכא וכו', אמרי ליה רבנן (לרב איי) מ"ס סמכת אניסא (כתובות ס"א). בתלמוד יש מעשיות רבות ע"ד הנס. כמו מעשה בחסיד אחד שנפרצה לו פרץ בתוך שדהו ונמלך עליה לגודרה ונזכר ישבת הוא ונסמנו אותו הסיד ולא נדרה ונעשה לו נס ועלתה בו צלף וממנה היתה פרנסתו (שבת קנ"ו). מעשה ונפלה דליקה בישבת נעשה נס וירדו גשמים (שם קכ"א). מעשה באחד שמתה אישתו ונעשה לו נס שנפתחו לו ב' דין והניק את בנו (שם נ"ג).

[דעות חכמי ישראל על הנסים] כבר אמרנו בערך מופת כי יסוד אמונת ישראל לא נשען על מופתים ונסים, ולכן התאמצו החוקרים הראשונים כמו ר' סעדיה גאון והבאים אחריו בימי הביניים להקטין את פעולות הנסים. הרמב"ם ידבר על טבע המניעות שלא ישתנה, כגון מניעות עלות המים למעלה ודרת האש למטה, כי ה' עשה את הטבע שלא ישתנה, ואומר: "הנמנע יש לו טבע קיום וקיומו תמיד אינו מפעל פועל, ולא יתכן שישתנה בשום פנים" (מורה נבוכים ח"ג פמ"ו העתקת חריזי). הרלב"ג היה מן הקיצונים אשר השתרלו לפרש את הנסים בדרך הטבע, ואמר כי אי אפשר להנס כי יתמיד. ר' נסים ב"ר משה ממרשיליא

בספור ר' נסים בעלה הוא הרואה מתהלה נפילת הקיר ולא הגיד לאשתו מזה, והיא בדאגתה ישמא מתו נחמה אותו בהצדקת הרין, ובלילת הנביהו את הקיר ונמצאו הנערים חיים והובלו לבית אביהם (יש"י ע"ב). עוד ספור מר מאיר ואכסנאית הזונה, והוא ממדרש עשרת הדברות (דבור ז') אלא ששם מסיים שרמי הכיר באמת ששכב עמה וקבל עליו תשובה נוראה והושלך ביער לפני אריות שלשה ליות רצופים והם לא הוסיקו רק בצלע, ויצתה בת קול ר"מ מזומן לחיי עוה"ב. ובספור של ר' נסים כתוב רק שהתענה ר"מ ימים רבים עד שנאמר לו בחגום אל תירא ר"מ כי לא נפל ממך דבר חטא והאשה הרעה כזבה לך וכו' (יש"י כ"ב א'). גם נמצאו מעשיות שלא נודע מקורם בתלמוד או במדרשים שלפנינו, כמו מעשה של ר' אור יהושע עם הננין (יש"י א'), והתאמתות מאמר שלמה אשה בכל אלה לא מצאתי ע"י נסיון יפה (יש"י א'). גם מובא בו ספור של החסיד העני שנתעשר פתאום ע"י אליהו שבנה בעבורו פלטרין למלך (יש"י א') וזה נמצא אצלנו בזכר למו"ש, "איש חסיד היה בלי מזון ומחיה". יש"י הכ"י בערבית הוא, "כתב אבבאר אלמעלא והו תאליף חסן פי אלפרג" ובעברית: ספר מעשיות החכמים והוא חבור יפה מהישועה. ר' "סדר תפלה" של כל השנה וצרף לו כל הדינים בעניני התפלה, אך נשתה מיד המעתיקים שהשימו לפעמים וקצרו התפלות עד שלפעמים אין לנו משפט נכון על הנוסחא. אולם הקהלות לא קבלו את סדורו, כי בספרד החזיקו בנוסח שהיה להם מאוניי בכל והאשכנזים קבלו נוסח רב עמרם (רפאפורט בתולדות ר' נתן בעל הערוך הערה 29). הסדר כולל, "ורוי" שאומרים הספרדים בשחרית יוה"כ והאשכנזים אומרים אותו ביום כפור קטן, אך בסדר רב עמרם גאון (ח"ב מ"ה). כתוב שהוא לרבנו נסים ראש ישיבה בבבל, ומשמע שמחברו היה ר' נסים זקנו או איש אחר, או שמכונה ראש ישיבה בטעות. ה' פירוש עה"ת, וזכר ממנו בספר, "פענח חזא" על בהעלותך, והראב"ע לשמות (ל"ד ו'), ואפשר שהפירוש הזה הוא ממגילת סתרים ולא כתב פירוש עה"ת בפני עצמו. ו' "ספר המצות" מובא בס' מצרף לר' ברכיה הנקדק (בריש פ"ה). ע"י אוצר הספרים לכן יעקב צד (362). ז' "הלכות לולב" הנזכר בהקדמת ספר מעשיות כנ"ל. ע"ע קירואן.

ביבליוגרפיה: רפאפורט, תולדות רבנו נסים בן יעקב, בהמאסף בכורי העתים ח"ב 56 והלאה; ווייס, דו"ד ח"ד 122; מיכל אור החיים סי' 1181; צונץ, גאמסע-דינסלוביגעפארטריגע צד 139, ריפוס צד 54; שטיינשניידער, די העברעאישע איבערזעצונגען צד 982; די אראבישע ליטעראטור דעד יודען 103; שאר, נסים בן יעקב במס"ע של גייגר, וויסענשאפטליכע צייטשריפט פיר יידישע טהעא-לאגיע" ח"ה 481.

א.

נסים, ויהוסף בנו של ר' שמואל נשא את בת ר' נסים לאישה. בתו היתה יחידה לו ומלומדת וחסידה אך ננסת (קמנה). ואחרי מות בעלה בנרנדה בשנת 1066 הלכה לעיר לוסינא והקהלה שמה נתנו לה פרנסתה בכבוד.

[צפריי] ר' נסים חבר הספרים האלה: א', "כתאב מיפתח מנהליק אליהלמוד" בעברית ספר מפתח מנעולי התלמוד בשני חלקים על איזה מסכתות: ברכות שבת ועירובין, ולא השלים מלאכתו לכל התלמוד (ע"י קרית ספר בנייבויער ח"ב 230, שם הגדולים ח"ב ל"ג). ונרפס ע"י גאלדענסטהאל בוין 1847. הספר הזה כתב ר' נסים בי"שנת 1038 או 1040. ב', "מגלת סתרים" על הלכות ופסקים תשובות והערות, אשר היה בידו תלמידיו ונשארו ממנו בכ"י רק גליונות אחדים, אחד מהם נרפס ע"י גייגר בהמאסף, "בייטרענע צור ייד" שען ליטעראטור געשיכטע (צד 16). ואחד בענין שכר ועונש נכלל בספר הסידים (רפוס ווילנא סי' תר"ד—תר"ו והוצאת וויסנינעצקי סי' ל'—ל"ג). התשובה שנרפסה בתשובות הגאונים של הרמב"ם (צד 265) כנראה לקחה ממגילת סתרים. ג' קובץ ספרי תנחומים, שכתב לבקשת חותנו רונש שמת בנו. הספר הזה כולל ששים ספורים ממשנה וברייתא ושני התלמודים ומדרשים. הוא כתבם בערבית ונתתו לעברית, ונקרא, "ספר מעשיות החכמים והוא חבור יפה מהישועה", ונחלק לשלשים וארבעה סעיפים, הרמב"ם הו"ל קצת מספרו בספר היובל של שטיינשניידר (9—26), ולדעתו כתב המחבר ספרו זה בסוף ימיו בשנת 1050. יש שתי נוסחאות מהספר הזה שנרפסו בלישם המחבר: הראשון בשם, "חבור יפה מהישועה" בפירארא 1557 (גם באמשטרם 1746, ווארשא 1886). וחלק ממנו נרפס בס' "עושה פלא" (ליורנו 1870) ובבית המדרש ליעלינעק (ח"ה 131), השני נרפס בשם, "מעשיות שבתלמוד" (קושטא 1519) או, "מדרשות ומעשיות שבתלמוד" (ויניציא 1544). גם נתקף לאשכנזית ע"י לעווי בשם "ר' נסים" לענערענשאטין" (וין 1882), ועוד בשם "רי מונענד אונד זיטטענלעהרע דעם תלמוד (וין 1890). הכ"י שממנו העתיק הרמב"ם ותרגם בלשון עברי יכיל קנ"ד רפים ויש בו הקדמה שונה מהנרפסת בהוצאות הנ"ל, ובו מזכיר ספרו הלכות לולב להוכיח למאמין שאין בתורה אות אחת יתרה כ"א לכונה וכו'. הספורים הנמצאים במעשיות שבתלמוד נשתנו מעט לפי טעם הסדר והויכוח, ויש מהם בשנוי גדול עד שיש לתלות שהיה לו מקורות אחרים, כמו המעשה בחכם אחד שהיה לו שני בנים וכו' והיה בדרך קיר נטוי ונפל עליהם בשבת וכו'. ואשתו הצדיקה הרין ע"י משל מבעל הפקדן. הספור לקוח ממדרש משלי פסוק איש חיל והחכם הוא ר"מ ואשתו היא ברוריה, אלא ששם היתה אשתו היודעת ממותם ולא הגידה לבעלה עד הערב מפני כבוד השבת. והבנים נשארו מתים. וכאן

על בבא מציעא (דיהרנפורט 1822). על גימין נדרים. חולין. סנהדרין. ונרה (נרפסו כמה פעמים). ובכ"ה הם על ביצה. תענית. מ"ק וב"ב (שם הגדולים ערך נסים). ובפרט חשוב מאד פירושו על מס' נדרים שנרפס בכל השנים. גם כתב י"ב דרשות שמזכיר בו דעת הפילוסופים ומביא דעות הרמב"ם והראב"ע.

ביבליוגרפיה: סיכל. אור החיים סי' 1182; ווייס. הוד"ח ח"ה 135.

א.

נסיון: בחינה מסה (temptation). ואלהים נסה את אברהם (בראשית כ"ב י"א). עי' תרגום אונקלוס לשמות י"ז ז'. דברים י' מ"ז. עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו ועמד בכלם להודיע כמה חבתו של א"א (אבות פ"ה נ'). והם: א') כשבקש נמרד להרגו ונחבא י"ג שנה. ב') כאשר השליכו בתוך הכבשן. ג') הקב"ה הנלוו מארץ מולדתו. ד') הביא רעב בימיו. ה') שרה נלקחה לבית פרעה. ו') המלכים שבו את לום בן אחיו. ז') הראה לו שעבוד מלכויות בברית בין הבתרים. ח') נצטוו למול את עצמו ובנו. ט') לגרש את הגר עם ישמעאל בנו. י') עקרת יצחק. אמר רב יהודה עשרה נסיונות נסו אבותינו להקב"ה. שנים בים וכו' שנים במים במדה ובפירים. שנים בשליו וכו' (ערכין מ"ז). עשרה נסיונות נסו אבותינו את הקב"ה ולא נענשו אלא על לשון הרע, ואלו הן: אחד על הים, ואחר בתחלת המן ואחר בסוף המן, ואחר בשליו הראשון ואחר בשליו האחרון, אחד במרה ואחר ברפידים, ואחר בחורב, ואחר בענל ואחר במרגלים. זה של מרגלים קשה מכלם. שנאמר וינסו אותי זה עשר פעמים ולא שמעו בקלי (במדבר י"ב. אדר"נ פ"ט). אסור לנסות את ה'. שנאמר לא תנסו את ה' כאשר נסיתם במסה (דברים י' מ"ז). ורק בדבר אחד מותר לאדם לנסותו לתת צדקה בשביל שיתעשר, ודרשו עשר תעשר, עשר בשביל שתתעשר, שנאמר והביאו את כל המעשר וגו' ובחנוני נא בזאת אמר ה' צבאות אם לא אפתח לכם את ארובות השמים והרקותי לכם ברכה עד בלי די (מלאכי ג' תענית מ'). ויש עוד מין נסיון כשבאה עבירה ליד אדם ולא יעבור עליה, ובפרט בענין עריות. וא"ר יהודה אמר רב לעולם אל יביא אדם עצמו ליד נסיון שהרי דוד מלך ישראל הביא עצמו ליד נסיון ונכשל. אמר לפניו רבש"ע מפני מה אימרת אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב ואין אומרת אלהי דוד? אמר אינהו מינסו לי ואת לא מינסית לי. אמר לפניו רבש"ע בחנני ה' ונסני וגו' (תהלים כ"ו) מיד נתנסה בבת שבע וכו' והיינו דכתיב בחנת לבי פקדת לילה צרפתי בל אמצא זמתי בל יעבר פי (שם י"ז) וכו' (סנהדרין ק"ז). ומצינו כמה גדולים שנברו על יצרם בעת הנסיון. כמו רב עמרם הסירא שסלק לאיגרא לדבר עבירה וכו' מטא לפלגא דרנא איפשה (הרב רב רגליו לעמוד במקומו בחזקה להתגבר על יצרו)

נסים בן ראובן גירונדי (הר"ן): פוסק ומפרש האלפסי. חי בברעלונא בשנות 1320—1380. איזה מעשירי הקהלה רדפוהו והליטנו אותו לפני הממשלה (שו"ת הריב"ש סי' שצ"ז. תמ"ז). הוא כתב את הבקשה ששלחו בני הקהלה להסלק להגן עליהם (החלוץ ח"א 22 והלאה). ר' נסים למד אצל אביו ר' ראובן בן ר' נסים ואומר פירוש ב"ש אביו שקורא "מור" (הר"ן לאלפסי סוף שבועות). והיה תלמיד ר' פרץ הכהן (קורא הדורות כ"ו). שקורא מורנו ורבינו. ובתב עוד "כן דעת תלמידכם נוסה" (תשובות הר"ן סי' מ"ח). חברו היה בעל מניח משנה להרמב"ם (הקדמת כסף משנה). ר' נסים היה רופא גדול (רשב"ן ח"ג סי' ל"ד) והיה סופר סת"ם וכתב ס"ת לעצמו (שם ח"א סוף סי' נ"א). על זמנו נוכל לשער מתישבותיו (סי' ל"ד) שנשאל על קדושין שהיו בשנת ק"ט ליצירה. ומביא מעשה ב"ד משנת ק"ט (שם סי' נ"ב). ונשאל מהריב"ש תלמידו על גט חליצה הנכתב בשנת קל"ד (שו"ת הריב"ש סי' שפ"ב). הוא נפטר בשנת ק"מ (יוחסין).

[בתור פוסק] הר"ן היה בעל סברה ישרה ויודר לעומקא דדינא. הוא התאמץ להעמיד את הלכות הר"ף ולהצילו מטיטיו. הוא מפרש לפעמים נדר רש"י ורבינו תם, ונגד הרמב"ם הרמב"ן והרשב"א. אבל לא מלאו לבו להלוק על רבותיו בנוגע להלכה למעשה. הר"ן נחשב לפוסק מוסחה, ומכל תפוצות ישראל היו פונים אליו להלכה ולפתור שאלותיהם ויטל תשובותיו גם חוץ למדינתו לצרפת איטליא צפון אפריקא וא"י. בס"ה כתב כאלף תשובות אך רק ע"ז מהנך ברפוס. הוא לא התעסק בלמוד הקבלה, והתרגע מעט על הרמב"ן שהיה הוגה הרבה בענין הזה (שו"ת הריב"ש סי' קס"ז). הוא היה נכבד וחשוב מאד גם בעיני הגוים (שם סי' תמ"ז). תלמידו המובהק היה הריב"ש. והוא כותב עליו: בחמאתינו נשאר העולם שומם וגלמוד, לולי ה' צבאות הויתר לנו שריר דבר אחד לרור הוא מורנו הרב הגדול רבינו נסים ג"ד וכו' ודעתו רחבה מני ים ושכלו זך, ואשר אין ערוך אליו בכל חכמי ישראל. ואין להשוות כלם לפניו. כקליפת השום וכגרגיר שומשום (שם סי' שצ"ה).

[ספריו] חברו היותר חשוב הוא פירושו על הר"ף (האלפסי). המבאר הלכותיו ברחבה בשפה ברורה ובסבא קלילה וזכה, ואין ערוך אליו בין מפרשי ההלכה זולת רש"י. ונעלה גם מרש"י בתור פוסק. פירושו על הר"ף כולל המסכתות שבת, פסחים, תענית, ד"ה, ביצה, סוכה, מגילה, כתובות, גיטין, קדושין, שבועות וע"י. הפירוש למ"ק ומכות מיוחסים אליו במעות. אך לדעת בעל קורא הדורות (שם) כתב הר"ן פירושו על הלכות הר"ף. הר"ן כתב ג"כ פירוש על רוב המסכתות בתלמוד, ומזה שנאברו מאתנו. אלה שנרפסו הם: על מס' שבת (ווארשא 1862). על ר"ה ומגילה (ירושלם).

לשיתן. הנסכים צריכין להיות תמימים ונבחרים, ולא יביא מיין מעושן או שמן שריחו ומעכו רע, או סולת שהתלעה (מנחות פ"ז). כל המנחות והנסכים בשרים מארץ ומחול מן החדש ומן הישן (ישם פ"ה: פ"ז). ודרשו הפסוק ממשקה ישראל (יחזקאל מ"ה) מן המותר לישראל, מכאן אמרו אין מביאין נסכים מן הטבל (פסחים מ"ח). כל הזבחים שנוכחו שלא לשמן יקרבו נבסיהם (משנה מנחות פ"ז ד'). הרמב"ם פוסק שאם נתערבו מים ביין ונסכו מכלי אחד יצא והוא נגר הנמרא דמוג לא יביא ואם הביא פסול. אך יש לחלק בין נסוך בל השנה לנסוך החג שמותר בי תערוכת יין ומים (רמב"ם מעשה הקרבנות פ"ב, ועי' לחם משנה. ושו"ת שבות יעקב ח"ב סי' י"ח). כל שעורי הנסכים האמורים בס' יחזקאל ומנין הקרבנות לא נהגו בכהמ"ק הראשון והשני ואין נוהגין לדורות. רק לצורך מיוחד לחנוכה המזבח כימי המלך המשיח כשיבנה בית שלישי (הרמב"ם שם).

א

נעמער, הארל: מיסד בית הספר לעבודת האדמה "מקוה ישראל" ביפו; נולד בעיר שטראסבורג בשנת 1828, ומת ביפו ב' תשרי תרמ"ג (2 אקט' 1882) ונקבר באחוזת מקוה ישראל אשר כוננו ידיו. הוא למד בבית מדרש למדעים בשטראסבורג ובעלפאריס ואח"כ עסק במו"מ בעיר פאריס. הוא היה אחד ממיסדי חברת ב"ח. בשנת 1868 עזב את כל עסקיו וילך במלאכות החברה לא"י להתבונן אל מצב היושבים בה ולבקש אמצעים להטיבו, ובשנת 1869 נשא משא לפני אספת החברה על יהודה וירושלם. שבו חאר היטב את מצב המסחר והעסקים בארץ, והציע לפני החברים לבנות בית למור לעבודת האדמה בא"י ויאמר: "כל הבאים לא"י מסבימים פה אחד, בי אך ע"י עבודת האדמה יושע ישראל שמה וגם אני ידעתי כי הצדק אתם". רבירו נבנסו בלב השר ברמיה ראש החברה, ויעשה אספה גדולה אדות הצעת נעמער, והאספה הסכימה לקיים ולמלאות אחרי דבריו. ויתנו בידו בסף לנסוע עוד הפעם לארץ הקדם, ואחרי עמל רב הצליח בידו להשיג הסכמת שרי המלוכה לתת לו כבדת אדמה לבנות עליה בית למור לעבודת האדמה בעד היהודים. ויבחר בכבדת ארץ במרחק חצי שעה מיפו כדרך העולה ירושלימה. הפחה מירושלם נעתר לתת לו את המקום אשר בחר במחיר ששים וחמשה אלפים פראנק. אשר החברה תשלם במיך ב"ח שנה. ויעל לקושטא וישב שם ירחים אחדים עד אשר עלתה בידו להשיג הרשיון (פירמאן) מהשלטן. בי הוא נעתר לבקשת קרל נעמער אזרח צרפתי, ונתן את האדמה אשר בחר לחברת ב"ח ליסד עליה בית ספר לעבודת האדמה, ובל זמן אשר ביה"ט יעמוד על מכונן תשאר להם האדמה בחבירה בשכר מועט מאד, והשלטן מחל להם את מס החבירה לעשר שנים הראשונות, וכן פטר ממש כל

רמא קלא נורא בי עמרם עד שנתאספו רבנן לקולו. א"ל בספתין, א"ל מוטב תיבספו בי עמרם בעלמא הדין ולא תיבספו מיניה לעלמא דאתי. ר"מ אידמי לי יטמן באיתתא בהך ניסא דנהרא, לא הוה מברא נקט כצרא וקא עבר, בי מטא פלגא מצרא שבקיה, אמר אי לאו דקא מכרזי ברקיעא הזהרו בר"מ ותורתו שויתיה לרמך תרתי מעי, וכן בר"ע. פלימו הוה רגיל למימר כל יומא נירא בעיניה דשמן, יומא חד מעלי יומא דביפורי הוה אידמי ליה בעינא וכו' (קדושין פ"א:). ר' צדוק תבעתיה מטרונתא סליק ויתב בתנורא וכו' (שם מ'). ר' חנינא ורבי יונתן הוו קאזלי באורחא, מטו להנהו תרי שבילי חד פצי (פתוח) אפיתחא דע"ן וחד פצי אפיתחא דבי זונות. א"ל חד לחבריה ניוזל אפיתחא דע"ן דנכיס יצריה (שיצה"ר נשחט). א"ל אידך ניוזל אפיתחא דבי זונות ונכפיה ליערין ונקבל אנרא וכו' (ע"ז י"ז:). אך לרוב לא היו מבקשים נסיון כזה, ועוד תקנו תפלה לומר בכל יום ואל תביאני לירי חטא ולא לירי עון ולא לירי נסיון וכו' (ברכות ס').

ב. מ.

נסך: עי' יין נסך

נסכים: מלשון נסך ויציקה, משקה שמנסכים על המזבח (libation), והם יין ושמן לקרבן, מלבד נסוך המים בחג. יעקב הקים מצבה למזבח ויסך עליה נסך (יין או מים) ויצוק עליה שמן (בראשית ל"ה י"ד). במזבח הקטרת נאמר ונסך לא תסבו עליו (שמות ל' ט'). בימי המלוכים והנובת המיטבן היו מקריבים נסך החין יין לבבש האחר (שמות ב"ט מ'). במועדי ה' הקריבו נסכים דבר יום ביומו (ויקרא כ"ג ל"ז). ביום הישבת שני עשרונים סלת מנחה בלולה בשמן ונסכו (במדבר כ"ה ט'). ובראשי חדרשים שלשה עשרונים סלת מנחה בלולה בשמן לפד האחר ושני עשרונים לאיל האחר (שם ב"ח י"ב). ברשיון שנתן המלך ארתחשסתא לעזרא נאמר ומנהתהון ונסביהון ותקרב המו על מרבחא די בית אלהבם די בירושלם (עזרא ז' י"ז). היין והסולת שמביאין עם הקרבן הם הנקראים נסכים. והסלת לבדה נקראת מנחת נסכים. אין מעון נסבים בכל הקרבנות, רק עולת בהמה ושלמים או בבש יולדת ואילו של ב"ג וחטאת מצורע ואשמו, אבל חטאות ואשמות אחרות וקרבן עוף אין מעון נסבים. שיעור נסכים לבבש או בבשה עשרון סולת בלול ברביעית ההין שמן ויין (חזק) מכבש העולה ביום הנפת העומר שהנסבים משני עשרונים כמו באיל). נסבי איל שני עשרונים סולת בלול בשלישית החין שמן ויין, ונסבי הפר או העגל שלשה עשרונים סולת בלול בחצי ההין שמן ויין. מנחת נסבים אינה מעונה לא תנופה ולא הנשה ולא לבונה רק מלח, ואין בה לכהנים בי בולה נשרפת על המזבח החיצון (מנחות נ"ט, ס"א ע"ד). ויתנסך היין על המזבח ואין נותנין אותו על האש אלא יוצק על היסוד ויורד

הדברים אשר יבואו לתועלת ביה"ס הזה. סחוף לנבול ארץ תורקיא.

[יזכור מה"ס מקור ישראל] בקיץ 1870 שב נעמער לא"י והניח את היסוד למקוה ישראל בין ארמט הננים אשר סביבות יפו ובין ארמט הכפר יזרע, וכן סוכה קטנה ויאסוף אליו שלשה צעירים עניים וישב עמםם ויאכלו וישנו ביחד בסוכה ההיא. וישכור פועלים לעשות תעלות סכים לנבול הארמה ויבנה עליה הכנינים הנחוצים. והוציא מכיסו סך עשרים וחמשה אלף פראנק וסכים כזה נתן גם סיר גאלדשמיד ראש חכמים. אך למחר את הכנינים ולחפור הבירות ולהבין כל דבר היה חסר עוד יותר ממאת אלף פראנק. אשר הטיל על החכמה. אחר אשר הוציא נעמער את מחשבתו לפעולה. דאג כשר התלמידים אשר יגמרו חוק למורה בביה"ס מה יעשו באין להם מסוס להשתמש בידועותיהם? ויציע לראשי חכמים כי יוציאו באחריותם שטרות נושאים פירות ולקנות בכסף הזה אדמה לתת להחכמים אשר יצאו מביה"ס. ע"י תנאים נאותים לשני הצדדים. בעת ההיא חפצה הממשלה—לפי דברי נעמער—לסכר בפרים רבים ואחזקות גדולות בארץ הנליל בזול מאד. וגם בארץ יהודה יכלו אי לקנות אדמה טובה בשקל השוה. נעמער חפץ מאד להביא את הרב החשוב ציון רצ"ח קאלישעבי מעיר טהארן. להיות רב במקוה ישראל. בכדי שיזהיח לו לעזר רוחני בעניני הישוב. אך בעת ההיא לא היה עוד המקום מוכשר לקבלת הרב.

[השתתפותי בענינים אחרים] בשנת 1878 הלך לברלין עם איזה מראשי תכ"ח להציע לפני הקונגרסים של ממלכות אירופא. את זכרון הרברים (memoir) של החברה לטובת היהודים בארצות שטרדפים שם. בשנת 1880 הלך בלויה שני חברים מועד של כ"ח למדריד להשתתף לפני אספת ישרי אירופא אדות היהודים במורוקא. בשנת 1881 בימי הפרעות ברוסיא, היה נעמער בעיר בראדי לעזור להפלמים דרך שם לבוא לאמריקא. ובשובו לפאריס נתמנה למזכיר הועד שנוסד לטובת גולי רוסיא. רבים חשדו אותו כי הוא מתנגד לישוב א"י. פרוסקין עורך החבצלת ובן יהודה עורך הצבי בירושלם כתבו מאמרים נגדו. אך הוא השיב להם כי הוא הובב את א"י בכל לבו ונפשו. אך לפי דעתו אי אפשר להסב שמה המון הגולים כי לע"ע אין א"י מוכשרת להם. בסוף קיץ 1882 עלה עוד הפעם לא"י בשליחות החברה כ"ח ומת שם פתאום. החברה הקימה מצבת אבן גדולה על קברו.

ביבליוגרפיא: החבצלת תרמ"ג; יהודה גרוזבסקי בלוח אחיאסף שנה ב' תרנ"ה; יחיאל בריל "יסד המעלה" מאונק תרמ"ג.

א. ד. מ.

נְעִילָה: סיום התפלות ביום הכפורים. ובזמן התלמוד היו מתפללין נעילה בכל תענית צבור כדרך שמתפללין ביה"כ. נעילה נקראת במשנה "נעילת שערים" ואמרו

בשלשה פרקים בשנה הכהנים נושאים כפיהן ארבע פעמים ביום בשחרית במוסף במנחה ובנעילת שערים (תענית פ"ד א'). ומפורש בירושלמי רבנן דקסרין אמרין איתפלגון רב ורי' יוחנן: רב אמר בנעילת שערי שמים, ר' יוחנן אמר בנעילת שערי היכל וכו'. אית לך מימר נעילת שערי שמים ביום (ירוש' תענית פ"ד דף ס"ז ע"ג). אחוי דאימא דרב אדא הוה צייר גלותיה דרב בצומא רבא. א"ל כד תיחמי שימשא בריש דקלי תיהב לי גלותי דנצלי נעילת שערים וכו'. א"ר מתנה על ידי דהוה מאריך רב בצלותיה סגין הוה מגיע לנעילת שערי שמים (שם ברכות פ"ד דף ז' ע"ד). מאי נעילת שערים? רב אמר צלותא יתירתא ושמואל אמר מה אנו מה חיינו וכו'. עולא בר רב נחית קמיה דרבא פתח באחה בחרתנו וסיים במה אנו מה חיינו וכו'. ובבביתא תני אור יום הכפורים מתפלל שבע וכו' בנעילה מתפלל שבע ומתודה (יומא פ"ז:). ונראה כי מתחלה תקנו אנשי כנה"ג להתפלל תפלת נעילה בעת שנגעלו שערי ההיכל בבית המקדש כדי שיתקבלו הקרבנות ועבודת המקדש לרצון. ואחר שחרב ביה"מ תקנו במקום נעילת שערי ההיכל נעילת שערי שמים היינו שקיעת החמה, קורם צאת הכוכבים. ולפי שנעילת שערי ההיכל היתה ביום אחר הדלקת נרות של בין הערבים לבין צריבין לבין התפלה בעת שהשמש בראש האילנות. א"ר יצחק בר נחמן בשם ריב"ל יום הכפורים שחל להיות בשבת אע"פ שאין נעילה בשבת מוכיר של שבת בנעילה. אוספון עליה ר"ח שחל להיות בתענית צבור אע"פ שאין נעילה בר"ח מוכיר של ר"ח בנעילה (ירוש' ברכות פ"ד דף ז' ע"ג): אמר ר' חנינא אתיין אילין פלגוונותא כהנין פלגוונותא מאן דאמר (תפלת ערבית) חובה אין נעילה פוסרת של ערב מאן דאמר רשות נעילה פוסרת של ערב (ירוש' תענית פ"ד, ס"ז ע"ד).

[נוסחאות שונות בנעילה] רב עמרם גאון בסדרו מביא סדר תפלת נעילה ואומר: פותח באשרי ובא לציון גואל וכו' ואתה קדוש וכו' ומקדש (אומר קדיש). ועומדין ומתפללין וכו'. ומתחיל אתה נתן יד (בנוסח אשכנז). ויש"ן יורד לפני התיבה וכו'. וכשמגיע עד לפני ה' תטהרו אומר "אבן מעמסה" ואם יש שהות ביום אומר שלש סליחות ומסיים את התפלה, ונופלים על פניהם ואומר רחמנא רחמנא, רחמנא אסכלנא ויירשבין. ואומר יש"ע אבינו מלכנו וכו' ואנהנו לא נדע, עשה למען שמך הגדול שיתגדל ויתקדש בעולם וכו' (שם צד 48-49). בת"כ יש סליחות ממחברים מאוחרים, מהראב"ע "אמת בספרך", "אשל צדק", ופזמון מר' יהודה קטן, "ירידך מאמש חין ותפלה סדרו" (שם 57). הספרדים אין להם כל תחלת הנוסחא מן אתה נתן יד עד הרביית סליחתנו, אלא פותחים מיד מה אנו מה חיינו. ונוסחת הרמב"ם היא: מה נאמר לפניך יושב מרום וכו' כי עונותינו רבו מלמנות וחטאתינו עצמו מספר, מה אנו מה חיינו וכו'. מנהג האשכנזים

בנעלים בת נדיב (ישי"ש ו' ב'), ויען שהוא פאר הוא אסור לאכל. דוד הסלך בברחו ספני אבשלום עולה ובוכה והוא הולך יהף (ש"ב ט"ז ל'). ישעיה לסימן אבלות חלץ נעליו מעל רגליו והלך ערום ויהף (ישעיה כ' ב'). אחד מחמשת עננים ביוה"כ הוא שלא לנעול הסנדל (יומא ע"ד). וכן בתשעה באב.

[נעלים שונים בתלמוד] אושכפא הוא אומן של מנעלים. עושה נעלים. ר' חנינא ורב אושעיה הוו אושכפי. הוו קאמר לאושכפא עבד לי מסאני לטב שנין (גמין ס"ח:). אמפליא (impilia) נעלים הנעשים מצמר עב (יבמות ק"א.). ויש גם אמפליא של עור והן מנעלים קטנים שחופין את רוב הרגל. ורב מצליח פירש עור הוא ועושין אותו בארץ ספרד ומכניסין בו רגליהן ומניע עד הקרסולים. וכשהן מבגד עב צמר נקראו עדילרין או ערדלן. אמפליא של עור אדום. אמפלאות (ברכות ס"ב:). דרדסין או ברדסין (bar-daicus) מין מנעלים (ירוש' בלאים פ"ט דף ל"ב ע"ד). מנעל של זרד הם של עור ימניעין עד הירך (שם). סנדל של סידום (עדות פ"ב ח') סנדל של עור ושל עץ שיש בו רצועות שאוחזין בהן, ומעבירו על הסיד כמה פעמים עד שנעשה שעיע. סנדלי בהמה של מתכות (כלים פ"ד ה') בשביל שלא תחליק (פרה פ"ב ג') והוא נעל סוס (horse shoe). סנדל מסומר נפיק מיניה הדוסטא (שבת נ"ט.). ואולי צ"ל הדוסטא פ"י עובר אדמה (rusticus). קלנס (caliga) מין מנעל של בעלי חיות (סוטה מ"ב.). קורדקיסין (seordisci) סנדלים של עור (פסחים נ"א.). הלך ומפוף תלכנה (ישעיה ג' ט"ז). כשהיתה אחת מהן קצרה היתה לובשת קורדיקין (heels) עבין שתראה ארוכה (פסיקתא דר"ב קל"ב:). קרקא או קרקיא מין מנעל של עור והוא עב ופעמים יעשו משני עורות מדובקין בדבק ולמטה עור עב (יבמות ק"ב:). ששה דברים נגאי לת"ת ואחד מהם מנעלים ממולאים, ואמר מר זוטרא בטלאי ע"ג טלאי, ולא אמרן אלא באפנתא (בחלק העליון) אבל בנידא לית לן בה (ברכות מ"ג:).

א.

נַעְמָה: בת למך מצלה אשתו ואחות תובל קין (בראשית ד' כ"ב). השם נעמה מורה על אישה טובת חן ונעימות. לרעת ר' אבא בר כהנא היתה אישת נח, ולמה קורין אותה נעמה? שהיו מעשיה נעים, ולרעת אחרים ע"ש שהיתה מנעמת בתוף לע"ז (ב"ר פכ"ג ד'). הענין הזה נתגלגל לעם היוונים שקראו את אנטי היס הקדמונים לאלילים. אבי כל חורש נחשת וברזל היה להם בולקן (Vulcan) חרש אש פלדות של ההרים מוקיאי האש. ושם בולקן קרוב לשם תובל קין, ואחותו נעמה היא האלילה נונה (Venus) היפית הלוקחת לב כל האלילים ביפי תוארה, ע"ד בני האלהים שלקחו בנות האדם הטובות (בראשית ו' ד' ע"ן זוהר שם). כן נמצא אצלנו באגדת בראשית כי עלתה נעמה

בעת הוא: אשרי ובא לציון חצי קדיש, ומתפללים שבע ברכות, ודוי של אשמנו ולא על חטא. אתה נותן יד לפושעים. אתה הברלת, ואומרים, "והתמנו" תחת וכתבנו. ואומרים לקומים מסליחות שונות, אבינו מלכנו אפילו בישבת, וקדיש תתקבל. ובחתימת התפלה אומרים שמע ישראל פעם אחת, בשכמל'ו ג"פ, ה' הוא האלהים ו' פעמים, ותוקעים תקיעה אחת ואפילו חל בשבת, ומתפללים ערבית. הזקן וחכם אומר לעם דברי כבושין קודם תפלת נעילה לעורר לבם לתשובה, ולא יתפרו ע"י חולשת התענית. כי נעילה היא חתימת גור דינם לשכר ולעונש. ובחרים איש זקן וחכם להיות הש"צ, ואם נמצא שנים מחשובי העדה הרוצים לעמוד אצל הש"צ, א' בימינו וא' ביטמאלו מה טוב (סדור יעב"ץ בית יעקב). פותחין הארון בחזרת הש"צ את תפלת נעילה, ומוכרין כבוד הפתיחה בסכום רב. לתפלת נעילה יש נעיסה מיוחדת עתיקה שמזמרי החזנים בקדיש וברכות אבות.

ביבליוגרפיה: רמב"ם הלכות תפלה פ"ג; ש"ע א"ח ס"ו תרכ"ג; סדר עבודת ישראל, רעדעלהיים 1868. על הנעימות: ד' נאוואקאובסקי, שלוסנעבעט פיר יום כפור, אדעכא 1895; *Traditional Tunes*, London 1904; *Jessurun, Voice of Prayer and Praise*, London 1904.

א.

נַעַל (רבים נעלים גם נעלות, וזני נעלים): בית עור לרגל. מנעל לשון חכמים נעל לשון תורה (רש"י יבמות ק"ב. ד"ה ה"ג א"ל). שרוך נעל (בראשית י"ד כ"ג) הוא פתיל הקושר את הנעל לרגל, ובלשון חז"ל ארקתא דמסאנא. ויש הבדל בין נעל לסנדל כי הנעל הוא חופה את גב הרגל והיו קושרין אותו ברצועה שכוּפְּלִין על אוניו, מנעל מרופט (מבוקע ופתוח למעלה). אבל סנדל חופה רק את תחתית הרגל, ואין לו אונים וקושרין אותו אל הרגל בשיניצין (יבמות ק"ב. וע"ע ח"י צ"ח). סנדל המסומר אסור לנעלו בשבת משום מעשה שהיה (ביצה ט"ז.). כשהוא נועל נועל של ימין תחלה ואח"כ של שמאל, כשהוא חולץ חולץ של שמאל ואח"כ חולץ של ימין (שבת פ"א.) כדי לתת כבוד לימין. במקום קדוש היו חולצים הנעלים, כמו שנצטוו משה בחפצו לגשת אל הסנה: של נעך מעל רגליך כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קדש היא (שמות ג' ה'). וכן ביהושע ה' ט"ז). הכהנים הלכו יהפים במקדש (שקלים פ"ה. מ"ח:). וכן הכהנים בעת דוכנם גם בזמן הזה (ר"ה ל"א: סוטה מ'. ש"ע א"ח ס' קכ"ח ה'). אף הסוחרים ליהרר הכית במקלו ובמנעלו וכו' (ברכות נ"ד.). המליצה על אדום אשליך נעלי (ההלים ס' י'). כלומר אתנהו לבו ואכניעהו, כי הוא דרך הכניעה וקנין של עבד, כמו שאמרו כיצד בחזקה נעל לו מנעלו או התיר לו מנעלו (ב"ב נ"ג:). לבישת הנעלים נחשב לכבוד. כי החמץ הלכו יחד. ולכן נאמר מה יפו פעמך

פולין. הנוצרים היונים שנו בעיר ידעו מהערמה הזאת והם פתו את היהודים כי אנשי החיל שצבאו על העיר הם פולנים. ואח"כ החזיקו בידי הקחקים ועזרו להם להרוג את היהודים עם סף ונשים. שלא אבו להסר דתם (כ' סיון ת"ח). ורק אחרים נצולו ע"י ההסרה לפי שעה או שברחו להעיר הבצורה מולטשין הסמוכה (יון מצולה 14). ולזכר נשמת הנהרגים מתענים הצבור בכל שנה ביום כ' סיון. בכל מדינת פודוליא. כשמוע זאת ווישעוועצקי שר צבא פולין שהיה אוהב ישראל. בא עם שלשת אלפים אנשי חיל על העיר ויעשה נקמות ביונים והקחקים (שם ו'). וכאשר שקטה הארץ ממרידת הקווקסים שבו היהודים לישב בנעמירוב, ואשר המירו דתם באונס חזרו ליהדותם. בשנת 1672 באה נעמירוב תחת התורקים ומשלו שם עד שנת 1699. בעת ההיא ישב בנעמירוב יורי בן חסעלניצקי והעלה מס על הנשאים אשה ביום חתונתם בין נוצרים בין יהודים. וכאשר נשא אשה בן יהודי עשיר ושמו אהרן שהיה חשוב אצל התורקים לא חפץ לשלם המס הזה. וישלח יורי את עבדיו ויטרפו את בית אהרן ויהרגו את אשתו כי אותו לא מצאו שם. אהרן הוריד זאת למושל התורקי שישב בקאמניץ-פודולסק וישלח אחר יורי והוא הורה על אשמתו והמושל הוציא משפמו למות. בראשית המאה ה' נעשה נעמירוב מרכז לחסידי בראסלאוו תחת הנהגת ר' נתן בר' נפתלי הערץ תלמיד ר' נחמן מבראסלאוו (ע"ע). כעת נמצא בנעמירוב כשלשת אלפים יהודים, ומספר כל התושבים כשמונת אלפים. ביבליוגרפיה: גורלאנד, לקורות הגזרות בישראל קורות פודוליא 27, 33; J. E. ix, 223.

ב. מ.

נעמן: שר צבא ארם. הוא היה גבור חיל ועל ידו נצחו הארמים את אויביהם במלחמה ולזה היה אהוב לאדוניו. ויקר סקרה כי נעמן נעשה מצורע. ותיעצוהו שפחת אשתו, נערה שבויה מכנות ישראל. כי ילך אל הנביא (אלישע) אשר בשמרון, והוא ירפא אותו מצרעתו. ויספר נעמן את הדבר למלך ארם, ויתן לו רשות ללכת לשמרון ויתן בידו ספר למלך ישראל ויבקשהו כי יאסוף את נעמן מצרעתו. מספור כה"ס לא נוכל לדעת עם מי היתה השניאה, אם מלך ארם לא הבין היסב דברי נעמן וחשב כי מלך ישראל יוכל לרפאות את נעמן, או אם מלך ישראל לא הבין את תוכן הספר הקצר. כנראה היתה כוונת הספר כי מלך ישראל יצוה לנביאו לרפא את נעמן. עכ"פ חרד מלך ישראל חרדה גדולה בשמעו את הצוי הזה. כי היה אז נכנע לארם וחשב כי רק תואנה היא להתנפל עליו. ויהי כשמוע אלישע את הדבר קרא את נעמן אליו, ובלי ראותו צוהו ע"י מלאכו (ניחוי) לאמר: "הלך ודחצת שבע פעמים בירדן וישב בשרך לך וטהר" (ש"ב ה' י'). ויקצוף נעמן וילך, כי חשב שהנביא בעצמו יבא אליו ויתפלל בעדו אל ה', והוא שלח דברו ביד

השמימה מפני שנישאה בתולה בצניעותיה, ולא הלכה אחרי מאהבה המלאך עזאל אשר חשק בה וחפץ לפתותה, והיא עשתה בערמתה, כי התרצה לו בתנאי שילמד אותה את השם המפורש. וכאשר מלא הפצה השתמשה בשם הזה לברוח מבין זרעותיו ועלתה השמימה (ילקוט בראשית), ובזכות זה נתן לה הקב"ה סכום בתוך שבעת כוכבי לכת (מדרש ב"ר) והוא נונה. וי"ט הירשים, העורכים לגד שלחן ולמני מסך" (ישעיה ס"ה) שהוא הכוכב נונה, ולרד"ק הוא מזל בתולה, ולפי גזיזים נם עשתרת שמה נעמה.

ש. רן

נעמי: אישת אלימלך חמות רות המאביה. היא באה עם אישה לגור בשדה מואב מפני הרעב. ואחרי שמתו אישה וישני בניה מחלון וכליון נשארה עם כלתה רות אשר לא הפצה לעזוב אותה. נעמי שבה לבית לחם יהודה עם רות בעוני ובחסר כל, עד אשר השתוממו עליה כל אנשי עירה בראותם אותה במצב כזה, ואמרו הזאת נעמי? והיא ענתה להם כי תחת נעמי (לשון נעמי) והרחבה יקראו לה "מרה" כי מר לה מאד. נעמי יעצה לרות לחסות בעל בעוז איש נכבד ממשפחת אלימלך והיא הסבה את נשואי רות אליה. ותהי נעמי אימנת לעיבד בן רות ובעוז איש ממנו יצא דוד המלך עד כי השכנות אמרו "יולד בן לנעמי" (רות). לדעת חז"ל היתה נעמי בת אחי אלימלך ונכדת נחשון בן עמינדב (ב"ב צ"ה). ונקראת נעמי מפני שמעשיה נעימים. כאשר הלכו נעמי ורות לבית לחם היו עסוקות בהלכות גרים, וכאשר ראתה נעמי כי רות מתאמצת ללכת אתה החלה ללמוד אותה איזה מצוות, ותאמר לה אסור לנו יחוד, ורות ענתה באשר תליני אליך; אסור לנו תחום שבת—אשר תלכי אלך וכו' (יבמות ס"ז). אנשי בית לחם התפללו בראותם את נעמי יען כי בתחלה היו בנות בית לחם משתמשות בתכשיטיה ועתה היתה בעוני. בתחלה היתה הולכת בענלת צב מכוסה ועתה הלכה יחפה, בתחלה היתה מתכסה בבגדי מילתין ופניה אדומות ממאכל ומשתה ועתה היתה מתכסה בבגדים בלואים ופניה ירוקים מרעבון (מדרש רות). ע"ע אלימלך; רות.

מ. דן

נעמירוב: עיר בפלך פודוליא רוסיא. קודם שנת ת"ח היתה נעמירוב למרכז היהודים בפודוליא והיו בה רבנים גדולים ומפורסמים. ובניהם ר' יו"ס ליפמאן העליר בעל תוספות יו"ס למשניות, ור' יחיאל מיכל ב"ר אליעזר שנהרג על קדוש השם בשנת ת"ח. בעת מרידת הקווקסים בגזרת ת"ח (1648) נפלמו יהודים רבים לעיר הבצורה נעמירוב, וכאשר נפלה העיר בידי הקווקסים הרגו בה יותר מששת אלפים יהודים, כי הערימו להונות את היהודים לפתוח שערי עירם לפניהם באמרם כי הם פולנים והראו להם את דגלי מדינת

ואחר, וגם עצתו לרחוק בירדן נקלה בעיניו, באמרו הלא טוב לו נהרות דמשק מכל מימי ישראל, וגם הם לא יעילו לו מאומה. ויחפון לשוב לארצו. אך עבדיו יעצוהו לנסות את דברי הנביא, ואחרי מבלו שבע פעמים בירדן שב בשרו כבשר נער קטן. וישב נעמן אל אלישע ויאבה לתת לו המתנה שהביא אתו עשר ככרי כסף ושישת אלפים זהב ועיטר חליפות בנדים. אך אלישע מאן לקחת מאומה. אז בקש נעמן מאלישע לתת לו משה צמר פרדים אדמה מאדמת א"י למען יוכל לזבח לה' על אדמת קרש, כי לא חפץ עוד לחלול עולה לאלהים אחרים, ויבקש סליחה מה' על אשר יהיה נאלץ להשתחוות עם אדוניו בבית רמון נגד רצונו (שם ה' י"ח). אמנם ניהו נער אלישע רימה את נעמן באמרו לו כי אלישע שלחהו לקחת ממנו את המתן בעד שנים מבני הנביאים שבאו עתה מהר אפרים ויתן לו ככרים ושתי חליפות בנדים, ובעבור זה קלל אלישע את ניהו בצרעת נעמן. ע"ע ג' ח"ז.

[בתלמוד ובדרשים] לדעת ה"ל האיש אשר משך הקשת לתומו ויך את אחאב מלך ישראל (מ"א כ"ב ל"ד) היה נעמן, ולפי' היה בן הדר מלך ארם אדוניו של נעמן (מדרש שוחר טוב תהלים ס'). נעמן נגף בצרעת מפני שיהיה גם רוח (במדרש רבה פ"ז ה'), אך לדעת אחרים מפני ששבה מא"י נערה קטנה ונתן אותה לאשתו ליטפחה (תנחומא סוף תורע). ודרשו מואב סיר רחצי (תהלים ס' ח') הוא נעמן שעתידי להעיד כי הקביה יכול לרפא את המצורע ע"י רחיצה בירדן. "מואב" ע"ש "אבי" שקראו לו עבדיו (במדרש רבה פ"ד ר'). נעמן נחשב לנר תושב (גיטין נ"ז), כי הורה במקצת בהקב"ה (דברים רבה פ"ב). ובמכילתא (יתרו פ' עמלק ס' א') נחשבה התגירות נעמן יותר מהתגירות יתרו. יוסיפוס (קדמוניות ס"ח פט"ו ה') נוסה אחרי דעת חז"ל כי נעמן עבד בן הדר המית את אחאב מלך ישראל, ובלי תפונה כיון אל בן הדר השני. רפואת נעמן מצרעתו היתה אחרי מות אחאב ולא נודע מי היה מלך ישראל אשר אליו שלח מלך ארם את נעמן. לדעת איוזה מבקרים היה יהוא. ולדעת אחרים יהואחז בן יהוא יען כי הוא נתן ביד בן הדר בן חואל מלך ארם. אך משלשלת הספורים במלכים ב' נראה כי המלך היה יהורם בן אחאב וכן דעת רוב המבקרים. לפי דעת לאנארדע השם נעמן הוא מיהם לאדונים אליל העמים הקדמונים, וכן מפרש נטעי נאמנים (ישעיה י"ז י'). הנמעים לשם אדונים, אך ההשערה הזאת ככל השערות החוקרים האלה הם קלושות מאד וקלוטות מן האויר.

מ. זן

נענוע: תנועת הנוף בעת הלמוד וקריאת התורה ובתפלה. המנהג הזה הוא עתיק מאד, ונזכר בזהר: שאילנא ליה טאי הוי דכל עמין דעלמא לא נענועא אלא ישראל בלחודיהו, דכד לעאן באורייתא מתנענע חכא

וחכא? וכו'. אמר לי אדכרתן מלתא עלאה ובני עלמא לא ידעינן ולא מיטניחין וכו'. נשמתהון דישאל אתגור מנו בוצינא קדישא דרליק דכתיב נרה נשמת אדם (משלי כ'). והאי נר בשעתא דאתאחד מנו אורייתא דלעילא לא שכיך נהורא עליה אפילו רנעא וכו'. נהורא דשרנא כיון דאתאחדא נו פתילה, ההוא נהורא לא שכיך לעלמין אלא מתנענעא נהורא לכאן ולכאן וכו'. נשמתין דעמין מדעיכו כקש בלא נהורא דשרי עליהו ועיד מיטתכבין ולא מתנענען דהא לית לין אורייתא ולא דלקין בה וכו' (זהר, פנחס ר"ח: ר"מ). ור"ל כי נשמת ישראל רבוקה באור התורה כמו פתיל הנר הנאחו בלהב אשר מתנענע אנה ואנה לרוח האויר, ולכן לא יאסף נגהם לעולם. תחת אשר שאר כל העמים אורם נדך כקש מפני שאין להם אחוזה בתורה. השאלה הזאת נמצאת בכוזרי: אמר הכוזרי, אשאל אותך התדע למה מתנועעים היהודים בקריאת העברית? אמר המחבר, אמרו (אחרים אמרו) כי בעבור העיר החום המבצר, ואינו סבור שהוא (אינו מסכים למעם זה). אלא מצד הענין שאנחנו בו, מפני שהיו יכולים לקרוא רבים מהם כאחד, היה יכול שיתקבץ מהם עשרה או יותר על ספר אחד ובעבור זה היו ספרינו גדולים ויצטרך כל אחד מהעשרה שיטה בל עת לעיין התיבה וישבו והוא נוסה וישב תמיד, מפני שהספר בארץ (שהיו יושבים ולומדים על הקרע). והיתה זה הסבה הראשונה. ואחרי כן שב מנהג מפני ההסתכלות והראיה בספרם תדיר (כוזרי מאמר שני, ע"ט ופ'). ר"ל שהיו משתמשים בתחלה בספר אחד לכמה קראים ולא יכלו כלם לעיין בו בפעם אחת רק זה אחר זה, ומפני שהספר היה על הקרע לכן כל המעיין בו היה שוחה גופו אל הספר וישב ממנו לתת מסוס לחברו לעיין בו, וחזר חלילה. ומזה נולד מנהג הנענוע ונעשה מבע שני ילא יכלו לשנות גם אח"כ, ואמנם דרך הלמוד על הקרע בספר אחד לתלמידים הרבה הקוראים בו מכל צד נהג גם בזמן הזה אצל יהודי תימן, כי העניות מביאה אותם לירי כך, בעל שבלי הלקט מביא בשם ר' שלמה זצ"ל הטעם שנהגין בני העולם לנענע עצמן בקדושה (וגם אנו נוהגין להגביה את עצמנו על אצבעות הרגלים בעת שעונין קדוש קדוש קדוש ג' פעמים), שהיו משום דכתיב וינעו אמות הספים מקול הקורא, שהיו מתנענעים ומדעושים מפני אימת המלך. ק"ו ומה אם אבנים נודעו ונתנענעו שאין מכירין שום דבר, כ"ש אנו שאנו מכירין שיש לנו להודיעו מאימתו (שבלי הלקט ענין תפלה ס' כ'), הוצאת באכער (י'). בעל המנהג אמר: מצאתי במדרש שחייב אדם לנענע את עצמו בתפלה ע"ש שנאמר כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך, וכן מנהג רבני צדפת וחסידיה (שם ט"ז:). בעל המורים מביא טעם להנענוע מה שכתוב בעת מתן תורה וירא העם וינעו (שמות כ' י"ח). מהר"ל כ"היה מתפלל תפלת ש"ע החזיק סודו בירו הימין שהיה

הולדו קרוי נער כמו שאמר מנחם מה נעשה לנער הילד (שופטים י"ג ח'). וחנה אמרה לאשה עד יגמל הנער והביאותיו (ש"א כ"ב). וכתב הרד"ק על הפסוק והנער נער (יש"ש שם כ"ד) עורנו נער קטן ורך ואעפ"כ לא המתינה עד שיתחזק. מצד אחר נראה כי בחור זקן נקרא ג"כ נער. וישמעאל נקרא נער וגם ילד (בראשית כ"א י"ב ד') אף שהיה כבר בן כ"ו שנים, ודרשו ע"ז כי יורה הכניסה בו עין הרע ונחלה ונתמעטו איבריו (ב"ר פנ"ג י"ג). את הפסוק וישלח את נערי בני ישראל (ישמות כ"ד ד') פירשו רוב המפרשים בכורים, אבל הראב"ע כתב הם הבחורים בני הזקנים, והרמב"ן אומר לא ידעתי למה יכנה הבחורות בלשון נערי אולי כנגד הזקנים. וע"ד הפשט בחורי ישראל שלא טעמו טעם חטא. יהושע נקרא בדרך חבה נער (שם ל"ג י"א) ואולי בלשון משרת, כי לזה את משה כתלמיד את הורב (רש"י שם). ומצינו ברברי חז"ל שגם המלאך מסטרוך מכונה הנער מסטרוך (בית המדרש ח"ג ס"ג ע"ד 139). הנער נידון כקטן עד י"ג שנים ויום אחד ואח"כ כגדול, אבל לענין עונשין מקרי גדול רק מבן עשרים שנה ומעלה. הנערה נידונה כקטנה. וקיימא לן מבת י"ב שנים ויום אחד ולמעלה הרי היא נערה, עד ששה חדשים. ומששה חדשים ולמעלה היא בוגרת (קדושין ט"ז.). אין בין תהלת נערו לתהלת בנורא אלא ששה חדשים בלבד (כתובות ל"ט.). עד שהיא נערה יש עליה טענת בתולים ויש לה קנס ומאה כסף (יבמות כ"ט.). הכהן הגדול אינו רשאי ליקח לו אשה אלא בתולה עד שכלו לה עת נעוהה. אבל ר' אלעזר ורבי שמעון מבטלים גם אהרי ימי הנערוה אס עורנה בתולה (שם). כאשר אמרנו י"ט גבול בין קטנה לנערה, כי ימי נערוהה מתחילים בשכלים ימי קטנותה, ולכן יתאמצו חז"ל לפרט בכל מקום ששני התוארים משותפים, ודרשו על הפסוק, וישבו מארץ ישראל נערה קטנה (מ"ב ה' ב') קרי לה קטנה וקרי לה נערה? א"ר פדת קטנה דמן נערה נערן (חולין ה'.). ר"ל שבאה מהעיר נערה (יהושע ט"ז) או העיר נערן (דה"א' כ"ח) מקום קרוב ליריחו. מאי נערים (מ"ב ב' כ"ג)? קטנים. א"ר אלעזר שמנעורין מן המצוות, קטנים שהם קטני אמונה. במתניתא תנא נערים וביוז בקטנים (פוסה מ"א:). ע"ע בר מצוה; בתולה; גדול.

ישיב

נערדלינגן: עיר במדינת בייערן. היהודים ישבו שם עוד במאה ה"ב, ההמון הפרוע התנפל עליהם ויהרג בהם בשנת 1290. לפי דברי ר' יוסף הכהן בספרו עמק הבכה (וממנו העתיק זאלפילד בספרו מארטיא-לאניום צד 181). אך כנראה ברא ההרג הזה סופר העיר וואלפאנג פאנעלמאן בשנת 1549 (מילער אויס פינף יאהרהונדערטען צד 6). עכ"פ סבלו הרבה מרדיפות רינדפלייש בשנת 1298, ובשנת המגפה 1349. בשוד היהודים השתתפו שרי העיר והנסיך אלבערט מעסינגען.

מתפלל מתוכו. וישמאלו היה תחת הסרבל נתן על לבו והיה מנענע גופו מאחוריו לפניו וכו' (ספר מהר"ל הלכות תפלה דף ס"א. ווארשא 1874).

[התנגדות להנענוע] ר' ישמאל הנני בעל מביא התלמוד באחד משיריו התלוצץ על המנענעים בתפלה, "כאשר ינועו עצי היער מפני הרוח" (זקש בהמצפה לצעדרבנים 1886). ר' מנחם עזריה מפאנו אוסר הנענוע בתפלת י"ע (עשרה מאמרות פ' אס כל חי ס' ל"ג; שירת ס' קי"ג). ר' ייטעיה הורוויץ אומר: המתנועע בתפלתו גורם בטול בנותו, והעמידה (ש"ע) בלי התנענוע כלל עוזר אל הכוונה. ומה שנאמר כל עצמותי תאמרנה וגו' היינו בשירות ותשבחות וברכות ק"ש ותלמוד תורה, אבל לא בתפלה, ואם יש מי שאומר כן גם בתפלה, נ"ל שאין לחשוש לדבריו, כי הנסיון מוכיח שהעמידה בלי נענוע בתפלה גורם לכיון הלב, וראה בעיניך הישאל אדם שאלות ממלך ב"ו וגופו מתנועע כנוע עצי יער מפני רוח? (ש"ל"ה עניני תפלה וקריאה בס"ת דף ר"ג. דפוס אמשטרדם). בכנה"ג מביא שקצת פרושים נוהגין להתנועע בנחת בחתימות הברכות בלבד לקיים מה שנאמר מפני שמי נחת הוא. וכתב המן אברהם דעביר כמר עביר ודעביר כמר עביר ובלבד שיכין (א"ח ס' מ"ה בהג"ה). לרוב נוהגין החסידים לנענע גופם בחזקה בעת התפלה ובפרט ש"ע. הרופא שמעון בריינין נותן טעם הנענוע לצורך הבריאות (ארח חיים צד 126, ווילנא 1883). על הנענועים בלולב ע"ע לולב.

א.

נער; נערה: נער הוא זכר עלם רך בשנים, נערה היא נקבה עלמה צעירה. בראשונה היה השם נער משותף לזכר ולנקבה כמו השם kind בגרמנית או child באנגלית, ולכן בא השם נער בתורה פעמים רבות הכתיב נער והקרי נערה (בראשית כ"ד, ל"ד; דברים כ"ב ועוד). נערה כוללת גם אשה צעירה לימים שנשאת לאיש. הנערה המאורסה (דברים כ"ב כ"ה) חותנו אבי הנערה (שופטים י"ט ד'). ימי הנערות הם בפרק הרביעי לחיי אדם, ואלו הם הפרקים: יונק, גמול, ילד, נער, בחור, איש, זקן, שב. הפרק אחרי נערה הוא בוגרת. היונק הוא י"ח חדשים לב"ה וכ"ד חדשים לב"ש (כתובות ס'.). הגמול הוא בן שנים או שלש שנים, הילד עד עשר שנים, הנער עד י"ג שנים, ומצינו ביוסף שנקרא נער בהיותו בן י"ז שנה (בראשית ל"ו ב.). ויש יוצאים מן הכלל, אשר ישתמשו בתואר נער גם ליונק וגם לאיש גדול, כדי לפרש כוונה מסותרת. כמו במשה בעת שהיה יונק לאחר שלשה חדשים ללידתו נאמר: ותראהו את הילד והנה נער בוכה (שמות ב' ו'). וכתב רש"י קולו בנער (ע' שמ"ד פ"א כ"ד). והראב"ע כתב: היו אבריו גדולים באלו הוא נער, אבל הרשב"ם והרמב"ן אמרו שמלת נער נאמר פה לבאר כי מצאה אותו זכר ולא נקבה, וכבר ביום

נפילת אפים: המנהג שנפולין על הפנים כשאומדין תחנון. משה רבנו אמר ואתנפל לפני ה' (דברים ט' י"ח) כאשר בקש סליחה על חטאת העגל. וכן ביהושע נאמר ויפול על פניו ארצה לפני ארון ה' וגו' כאשר נפלו ישראל אצל עי. ויאמר ה' אל יהושע קום לך למה זה אתה נופל על פניך חטא ישראל וגו' (יהושע י' ו'—י"א). וא"ר אלעזר אין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו אלא א"כ נענה כיהושע בן נון וכו' (תענית י"ד:) ופירש"י אינו רשאי לבזות עצמו בפני הצבור שאם לא נענה יחרפוהו (ישם). משום כסופא, אבל בביתו מותר (א"ח סי' קל"א). במקום אחר נראה שיש גם סכנה בדבר, אם יקובל על חבירו ע"י נפילת אפים. ומסופר כי אחרי מחלוקת ר"ג ור' יהושע על אדות ר"א שמיטתו לא שבקה אימא שלום, אשתו רד"א שהיתה אחות ר"ג, לר"א למיפל על אפיה. ההוא יומא ריש ירחא הוה ואיחלף לה בין מלא וחסר וכו' (וחשבה שלא יפול על פניו בר"ח ולא נזהרה בו) אשכחיה דנפל על אנפיה, אמרה ליה קום קטלית לאחי, אדהכי נפק שיפורא מבית רבן גמליאל דטיכב. אמר לה מנא ידעת, אמרה ליה כך מקובלני מבית אבי אבא כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה (ב"מ נ"ט:). ואסור לכל אדם ליפול על פניו בפשוט ידים ורגלים אפילו אם אין שם אבן משכית (הנהגת אשרי ברכות פ' תפלת השחר סוף. ודב"ש סי' ת"כ). ולכן כשנפולין על פניהם ביוה"כ מציעים עשבים תחתיהם כדי להפסיק ביניהם ובין הקרקע (מרדכי מגילה פ"א). בימי התלמוד היו נוהגין גם בתחנון נפילת אפים על הקרקע בפשוט ידים ורגלים. ומצינו דב אקלע לבבל בתענית צבור קם וכו' נפול כולי עלמא אאנפיהו ורב לא נפל על אנפיה, כי אצלו היתה רצפת אבנים, ולא רצה לצאת משם ולשנות מקומו כי עי"ז היה מטריח את העם לקום ממנו (תענית כ"ב:). ומפני הטעמים הנ"ל נוהגין עתה שלא ליפול על אפים בהשתחויה רק כשנפולין כורעים בר"ה ויוה"כ ומציעין תחתיהם עשבים או נייר. אבל כל ימות השנה כשנפולין על אפים בתחנון וישבין על מקומם ומסין ראשם על הזרוע השמאלית, וטעם הנסיה על צד שמאל לדעת הכלבו שהוא דוגמת קרבן התמיד אשר היו מרביצין אותו על שמאלו כששוחטין אותו. וכשמיני תפילין על שמאלו מטה על צד ימינו. וכתב בעל ראשית חכמה שצריך לחבק תפלה של יד כשהוא נופל על אפים, שכן דומה הפסוק שמאלו תחת לראשי וימינו תחבקיני. בזמן הגאונים היו נופלים על פניהם גם בנעילה של יוה"כ (ע"ע נעילה). אין נופלין על אפים אלא במקום שיש ספר תורה בארון הקדש (ש"ע א"ח סי' קל"א ב'). ואין נופלין בבית אבל שלא להגביר מרת הדין (לבוש), ולא בבית החתן, או בבית שיש שם ברית מילה, וכן אם יש חתן או סנדק או בעל ברית בביהכ"נ. ואין נופלים בר"ח ולא כל חדש ניסן, ל"ג בעומר, מ"ח סיון עד אסרו חג שבועות,

ביום 29 יולי 1384 התנפלו על היהודים ויבחו שללם ויהרגו מהם רבים והנשארים נמלטו על נפשם. ולא נותר מהם איש בנערדלינגן. המלך ווענצסלאוס לקח חלקו מהשלל 3500 פלורין. בשנת 1452 התרו ראשי העיר ביהודים להעתיק משם משכנם ולצאת מהעיר במשך יונה אחת. כנראה עזבו היהודים את נערדלינגן בכלות השנה ולא נמצאו שם זמן כביר, אה"כ שבו עוד הפעם. ולאחרונה גלו כל היהודים ביום 14 מארץ 1507. ורק בעתות המלחמות הורשו איזה יהודים להמלט שם. בה עברו כשלוש מאות וחמשים שנה, ורק בשנת 1860 השיג היהודי ערוארד האכר שטערטער מעיר דענינגען רשיון ליסר מסחר עם עורות בנערדלינגן. בשנת 1870 נוסד שם קהלה ונבנה ביהכ"נ לתפלה. בשנת 1900 היה מספר יהודי נערדלינגן 408 ומספר כל התושבים 8299. ע"ע ביי ערך. ב. מ.

נח: ע' נוה

נפוצות יהודה: ע' גלות; עמים

נפח (נפחא): חרש ברזל (Smith) תרגומו נפחא מברזלא (ישעיה מ"ד י"ב). כי נפחא הוא מקום עבודת הנפח (נטיין כט:). לדנא, הנכנס לחנותו של נפח שלא ברשות ויצאו נפוצות והזיקוהו פטור, אם הכניס (הפציו) ברשות והזיקום בעל חנות חייב (תוספתא ב"ק פ"ז). במדרש הובא משל יפה מהנפח על בני ישראל ביחוסם לבני עשו. א"ר לוי משל לנפח שהיה פתוח באמצע פלמיא, ופתח בנו זהבי פתחו כנגדו, וראה חבילות חבילות של קוצים נכנסו למחנה. אמר אנה יבנסו כל החבילות הללו? והיה שם פקח אחד א"ל מאלו אתה מתיירא? נין אהר יוצא משלך וגין אחד משל בנך ואתה שורפן. כך כיון ישראל יעקב אבינו עשו ואלופיו נתיירא. א"ל הקב"ה מאלו אתה מתיירא? נין אהר משלך וגין אחד משל בנך ואתם שורפין אותם כלם. הה"ד והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה וגו' (עבריה א'; ב"ד פפ"ד ג.). ר' יוחנן נקרא בר נפחא, ואמר ריש לקיש טבא דנפחא מדבר נפחא (סנהדרין צ"ז). פ"י מסתבר טעמא דר' יצחק נפחא מדר' יוחנן דהוה קרי ליה בר נפחא. אית דמפרשי בר נפחא ע"ש שאביו של ר' יוחנן היה נפחא ואית דאמרי שנקרא בן ע"ש פיו ע"ד סני נהור (רש"י) וראיה לפירוש הראשון מהירושלמי. א"ר יונתן דאח לשון שלימדנו בן הנפח (סנהדרין פ"א ר"ח ע"ג) בעבור החורש ור' יוחנן היה קטן שבבולם, ואמר בן בדרך פחיתות ולא בתואר כבוד בדרך שבח. גם נקרא "בר נפחא" עוף שהוא ספק מרפה (חולין ס"ב:). א.

נפט: ע' שמן

נפילים: ע' ענקים

(נדה מ"ג:). ולדינא מי שמת והניח אשתו מעוברת, אם הפילה הרי זו תחייבם, ואם ילדה יוצא הולד לאויר העולם אפילו מת בשעה שנולד הרי אמו פטורה מהחליצה ומן היבום, אבל מדברי סופרים עד שיודע בודאי שכלו לו חרשיו ונולד לתשעה חרשים נמורים, ואם לא נודע לכמה נולד, אם חי ל' יום הוה ולד קיימא ופוטרי נשי אביו מהחליצה ומהיבום, ואם מת בתוך שלשים אפילו ביום השלשים ה"ז ספק נפל ספק בן קיימא וצריכה חליצה מדברי סופרים אבל לא תחייבם. וי"א דאפילו נולד מת ואפילו אם יש להסתפק שכלו לו חרשים חולצת ולא מתייבמת (אה"ע סי' קנ"ז ר'). יום השלשים הוא ספק ותלינן לחומרא מלבד לענין אבלות שהוא לקולא ונחשב כמו בתוך שלשים. ר' נחניא אומר בעון שנאת חנם וכו' ואשתו מפלת נפלים (שבת ל"ב:). נפל בבהמה הוא כל ששהה שמונה ימים, ורוקא לענין קרבן, אבל לענין שחיטה לאכילה, אם ידוע שכלו לו חרשיו היינו מ' חרשים לגסה וה' לרקה מותר מיד ביום שנולד, ואם אין ידוע שכלו לו חרשיו אסור משום ספק נפל עד תחלת ליל שמיני (ש"ע יו"ד סי' מ"ו). ע"ע בהמה; בן פקועה.

א.

נִפְשׁ (רבו נפשות): נשמה, רוח החיים, הכח המניע את מכונת הגוף ותקופת רמנו. בשר בנפשו רמו (בראשית מ' ה'). ובאשר תצא הנפש ימות, בצאת נפשה כי מתה (שם ל"ה י"ח), תצא רוחו ישוב לארצתו (תהלים קמ"ז ד'). חמשה שמות נקראו לה: נפש נשמה חיה רוח יחידה. נפש הוא הרם, שנאמר כי הרם הוא הנפש (דברים י"ב כ"ג). רוח שהיא עולה ויורדת, שנאמר מי יודע רוח בני אדם העולה היא למעלה (קהלת ג' כ"א). נשמה זו האופיה דברייתא (תכונת העולם), האופייתא טבא. יחידה שכל האיברים שנים שנים בגוף והיא יחידה (ב"ר פ"ד). הנשמה קרויה נר רכתיב נר ה' נשמת אדם (תנחומא ר"ש פ' נח). א"ל אנחנונינוס לרבי: נשמה מאימתי ניתנה לאדם, משעת יצירה (מצירת האיברים מן הבשר) או משעת פקידה (מספת חזר המולדת)? א"ל משעת יצירה. א"ל אפשר חתיכה של בשר עומרת ג' ימים בלא מלח ואינה מסרחת? אלא משעת פקידה. אמר רבי רבן זל למרני אנחנונינוס והקרא מסייעו שנאמר ופקודיך שמרה רוחי (איוב י', סנהדרין צ"א:). חמשה "ברכי נפשי" כנגד מי אמרן דוד? לא אמרן אלא כנגד הקב"ה וכנגד נשמה. מה הקב"ה מלא כל העולם אף נשמה מלאה כל הגוף, מה הקב"ה רואה ואינו נראה אף נשמה רואה ואינה נראית, מה הקב"ה זן את כל העולם כולו אף נשמה זנה את כל הגוף, מה הקב"ה טהור אף נשמה טהורה, מה הקב"ה יושב בחדרי חדרים אף נשמה יושבת בחדרי חדרים וכו' (ברכות י'). שלש קולות הולכין מסוף העולם ועד סופו וכו' וקול נשמה בשעה שיוצאה מן

מ' באב, ומ"ז בו, ער"ה, מערב יוה"כ עד ר"ח חשוון (סדר היום סוף דיני סוכות), מ"ז בשבט, חנוכה ופורים, על נוסח התפלה ע"ע תחנון. וע"ע קדו"ה השתחויה.

א.

נִפְל: ולד מושלך מרחם לפני זמנו, נפל אשת (תהלים נ"ח ט'), כנפל ממנו (איוב ג' ט"ז), טוב ממנו הנפל (קהלת ו' ג'), והפכו בן קיימא, רש"ג אומר כל ששהה שלשים יום באדם אינו נפל, שנאמר ופריו מכן חרש הפדה (במדבר י"ה). שמנה ימים בבהמה אינו נפל שנאמר ומיום השמיני והלאה ירצה לקרבן (ויקרא כ"ב) הא לא ששה ספיקא הוי (שבת קל"ה:). כל המתקיים באדם שלשים יום אינו נפל (ירוש' יבמות פ"א סוף דף י"ב). י"ט חלוקי דינים הרבה בנפל לענין טומאה ואבלות ירושה ויבום. הנפל מטמא במגע ובמשא ובאהל כאדם גדול שמת, שנאמר הנוגע במת לכל נפש אדם (רמב"ם טומאת מת פ"ב). אך אם אינו ידוע שנמצא שם עתה אינו מטמא מספק, ומעשה בשפחתו של מציק אחר ברימון שהמילה נפל לבור ובא כהן והציץ בו (על שפת הבור) לידע אם זכר הוא אם נקבה היא (להבחין בין טומאת זכר לנקבה לימי טומאה וטהרה של האם, והבחין לא ראה הנפל). ובא מעשה לפני חכמים ומיתרוהו (לכהן) מפני שחולדה וברדלס מצוין שם (פסחים מ'). ובדאי אכלוהו קודם שבא הכהן, וכבר הסכימו גדולי עולם ריבון לקבור הנפלים בבתי החיים כשנגמרה צורתן מפני טומאת כהנים (רמב"ם שם). אבל אין קוברין אותו ביו"ט שני של גלויות כמו מת אחר, כי אין בנפל מצות קבורה, ונהגו להסיר ערלת הנפל בצרור אבן משום תקנת הפושעים, ואין מסירין ביו"ט שני, אבל מכן שלשים יום ולמעלה קוברים אותו ביו"ט שני ומסירין ערלתו (ש"ע א"ח סי' תשכ"ו). באבלות הקילו הרבה בנפל, ואפילו תינוק שאכלו ארי או נפל מן הגג תוך שלשים יום אין מתאבלין עליו (ריב"ש סי' צ"ה), וכן תאומים שמת א' מהם תוך שלשים והשני חי עריין ומת סמוך לו אחר שלשים יום אין מתאבלין עליו. הבא אחר נפלים, אע"פ שיצא ראש הנפל כשהוא חי הבא אחריו בכור לנחלה שזה שנאמר ראשית אונו הוא שלא נולד לו קודם לזה יקר שיצא חי לאויר העולם, אך בכור לכהן לא מקרי כשיצא אחרי ראש הנפל כשהוא חי (בכורות מ"ו, ש"ע ח"ט סי' רע"ז ו'). לגבי אשת אח רמחיבי כריתות הן החמירו רבנן ולא נייבם אשת אח מספיקא רנפל, ולכן אם מת בתוך ל' יום חולצת ולא מתייבמת. עמרה ונהקרה, רבינא משמיה דרבא אמר אם אשת ישראל היא חולצת (מספק) ואם אשת כהן היא אינה חולצת (יבמות ל"ו:). שאם תחליץ תאסר עליו וסמכין אולד שהוא נפל, אבל כשנגמרו סימנים ע"י שערזו וצפרנים (שם פ') נחשב כבר קיימא, וכן אם קים לן דכלו לו חרשיו אפילו תינוק בן יוטו פוטרי מן הייבום

מן הדין? כיצד? גיף אומר נשמה חסאת. שמיום שפירשה ממני תריני מוטל כאכן דומם כקבר. ונשמה אומרת נוף חסא שמיום שפירשתי ממנו הריני פורחת באויר כצפור. א"ל אמשול לך משל למה"ד לחינך וסומא וכו' הרכיב חניך על הסומא. אף הקב"ה מביא נשמה חורקה כנוף ודן אותם כאחד (סנהדרין צ"א:). ערבות שבו צדק ומשפט וצדקת, ננוי חיים וננוי שלום וננוי ברכה, ונשמתן של צדיקים וריחות ונישמות שעתידי להכראות ומל שעתידי חסב"ה להחיות בו מתים וכו'. נשמתו של צדיקים דכתיב והיתת נפש אדוני צרויה בצדור החיים וכו' (חגיגה י"ב: ספרי דברים ס"ו ש"ד). כדור המכול נאמר לא ידך רוחי בארם לעולם, שלא תהא נשמתן חזית לנרנה (סנהדרין ח"ח:). כתיב וישוב העפר אל הארץ בשחיה וכו' ויחזי חושב אל האלהים אשר נתנה (סנהדרין י"ב:). תנה לו כמו שנחנה לך במהרה וכו' משל למלך ב"ו וכו' אף החכ"ה על נפשו של צדיקים אומר יבוא שלום וכו' (שבת קנ"ב:). ר' חידקא אומר נשמתו של אדם היא מעידה עליו שנאמר משוכבת חסד שמור פתחי פ"ך (תענית י"א:). נפשו של אדם מתאבלה עליו כל שבעה ושבת קנ"ב:). אמר רב אסי אין כן דוד בא עד שיכלו כל נשמות שבנוף. שנאמר כי רוח מלפני יעטוף ונשמות אני עשיתי (ישעיה נ"ז: יבמות ס"ב: ע"ז ה'). הצדוקים לא האמינו בהשאת הנפש כמו שלא האמינו בתחיית המתים ואמרו שאין עולם אלא אחד. ובשביל זה תקנו חותמי ברכות לומר מן העולם ועד העולם (משנה ברכות נ"ד:). ואמרו כי מתער [אדם משנתו] אומר: אלהי! נשמה שנתת בי מהורה היא, אתה יצרתה בי אתה נפחתה בי ואתה משמרה בקרבי, ואתה עתיד ליטלה ממני ולהחזירה בי לעתיד לבוא וכו' בא"י המחזיר נשמות לפגרים מתים (ברכות ס':).

[בספרים חיצונים] בספרים שנכתבו אחרי חתימת התנ"ך נזכרה אמות השארת הנפש בפירוש. בספר "חכמת שלמה" המיוחס לשלמה המלך, נאמר כי הנוף הוא ארצי ועפר אולם הנשמה היא אלהית והיתה במציאות קודם שנולד הנוף (ח' י"ט ב'). יחוד הנוף עם הנשמה איננו באתדות שלמה כי הנוף למשא על הנשמה (ט מ"ו). ע"כ נמחרת הנשמה לצאת ממסגרי הארצי הזה ולשוב אל האלהים (ו ב'). להשארת הנפש זובים דק הצדיקים שעשו צדקה ומשפט (א' מ"ו נ' ד'). הנפש נחנה מזיו השכינה (ג' א') ותשכון בחיק האלהים בשמים (ט' י' י"ז). גם נזכרת השארת הנפש בספר היובלים (פכ"ג ל"א ועוד) ובספר חנוך (פ"ג ד'). בבן סירא (י"ד י"ב, י"ז כ"ה, כ"א י', כ"ח כ"א). בהשמונאים ספר ד' (ט' ח'). י' מ"ו, י"ד ה', מ"ו ב' י"ז ה'). יוסיפוס (מלחמות ס"ב פ"ח י"א) מביא דעות האיסיים כי הנשמות הנצחיות מרוח דק מן הדק נבספות באופן פלא לכנוס בגופות בני אדם ולהיות אסורות שם כמו בבית הסוהר, אולם אחרי אשר יוצאות לחפשי מהבלי

הנוף, ובעו רבנן רחמי אנשמה בשעה שיוצאת מן הנוף ובטולה (יוכא ב':).

[השארת הנפש] האמונה בנצחיות הנפש (Immortality of the Soul) הוא אחד מעקרי הדת, ובו תלויה האמונה בשכר ועונש. הרמב"ם חושב זאת לעיקר י"א מהשלש עשרה עקרין: ואמרו כל יום אני מאמין באמונה שלמה שהבורא יתברך שמו גומל טוב לשימרי מצותיו ומעניש לעוברי מצותיו. וכפירשו למשניות פ' חלק בסנהדרין יא"ר: כי הוא הש"י נותן שכר למי שעושה מצות החורה ועניש למי שעובר על אזהרותיו. וכי השכר הגדול העולם הבא. והעניש החזק הכרת. וכבר אמרנו בזה הענין מה שיספיק, והקרא המורה על היסוד הזה מה שנאמר, ועתה אם משא המאמת ואם אין מחני נא מספרך (שמות ל"ב) והשיב לו הש"י מי אשר חסא לי אמתני מספרי.

[ראויות חת"ך להשארת הנפש] אף כי לא נזכר העיקר הזה בתורה בפירוש, יש רמזים רבים המורים עליו. עד כמעט שאי אפשר לפרש הפסוקים באופן אחר. כמו הלשון, "נאסף אל עמי" המורה על התאחדות הנשמות אחר המות. גם בלעם אמר חמות נפשי מות ישרים ותהי אחריתי כמוהו (במדבר כ"ג). השם "ברת" להנפש מורה על בריתה רוחנית אחר המות. אביגיל אמרה לדוד והיתת נפש אדוני צרויה בצדור החיים את ה' אלהיך ואת נפש איביך יקלענה בתוך כף הקלע (ש"א כ"ה). והורה תשוב אל האלהים אשר נתנה (קהלת י"ב). בתהלים מצינו הרבה רמזים: כי לא תעזוב נפשי לשאול וכו', תורעני אורח חיים שובע שמחות את פניך נעימות בימינך נצח (תהלים מ"ז י"א). אני בצדק אחזה פניך אשבעה בהקיץ תמונתך (שם י"ז מ"ז). אך אלהים יפדה נפשי מיד שאול כי יקחני סלה (שם מ"ט מ"ז). מי לי בשמים ועמך לא חפצתי בארץ וכו' וחלקי אלהים לעולם (שם ע"ג כ"ה). אתהלך לפני ה' בארצות החיים (שם קמ"ז מ'). שמואל הנביא אחרי מותו נתגלה לשאול המלך ואמר לו למה הרגתני לעלות (ש"א כ"ה). המלאך אמר ליהושע ובהן הגדול כה אמר ה' אם בדרכי חלך ואם את משמרתי תשמור וכו' ונתתי לך מהלכים בין העומדים האלה (זכריה ג') וכבר היה יהושע בעלמא דקשום בעת ההיא (ע' האברכנאל). מלאכי אמר אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע ויכתב בספר זכרון לפניו ליראי ה' ולחושבי שמו וכו' ועסותם דשעים כי יהיו אפר תחת כפות רגליכם (מלאכי ג'). שהוא מוסב לדברי הרמב"ם על השארת הנפש. ועוד רבים כאלה.

[דרשות חז"ל] "עלמות" תרגום עקילס אתא נסייא עולם שאין בו מות (ירוש' מגילה דף ע"ג ע"ב). והצדיקים מראין אותו באצבע ואומרים כי זה אלהים אלהינו עולם ועד הוא ינהננו עלמות, הוא ינהננו בעולם הזה. הוא ינהננו בעולם הבא (שם מ"ק פ"ג דף פ"ג ע"ב). א"ל אמונינום לרבי נוף ונשמה יכולין לפמור עצמן

הר"י אלבו בספרו העקרים (מאמר ד' פל"ג) יאמר:
ענין הצער והעונש לנפש הוא, כאשר היה האדם בחייו
דורך אחר תאות ודברים נשמים ותפדר נפשו מעשות
רצון הש"י ותרגיל כפי טבע הנוף שהוא הפך מבעה.
הנה היא כשתפרר מן הנוף תכסוף לאותן הדברים
שהרגילה ותמה אליהן, והיא אין לה כלים להשיגם, כי
מצד מבעה תחלה להדבק בצורות העליונות הנברלים
מחומר, אך אין לה התחלות ולמוד והרגל בעבודת
הש"י וכו' וזוהי יש לה צער מכאיב יותר מכל צער
שבעולם יותר משריפת האש וכו'. ואין הצער הזה
ההוא אלא לנפש ולא שישלום בה האש. כי אין האש
שולט בדבר רוחני, אבל בהיותה נמשכת אחרי שני
צדדים הפכים תצטער בצער מופלג. ובהיפך כשתפרר
הנפש מהנוף, אם היתה חכמה ומשכלת בדברים
הנברלים מהחומר והענינים אליהם על אמתתם תהענג
תענוג נפלא וכו'. ר' ישר מקנריאה בספרו מצרף
לחכמה, מעתיק מס' יוחני המדקדק בהקדמה לס'
הנפש. שאמר כי יש בנוף נפש הזנה הנפסדת ונפש
מרגשת שנברלת ממנה והיא רוחנית או אוירית אף
שגם היא מורכבת מד' יסודות כי אם לא היתה יסודית
אי אפשר שתרגיש העונש. רוב בעלי המקובלים הסכימו
כי יש באדם שתי נפשות. נפש הבהמית שהיא נפסדת
ונפש המשכלת או רוחנית שהיא נצחית. ע"ע גוף
ונשמה; גיהנום; נשמה יתרה; תחיית
המתים.

ביבליוגרפיה: מגדלוק, ס' השארת הנפש הנקרא
פנדאן, בדרך ויכוח על נצחיות הנפש בין הפילוסוף סוקרטס
מס ותלמידיו ונלוח אליו ס' הנפש, ברלין 1787; יהושע
העשיל קוסנר, האמונה והחקירה עיקר י"א, ברעסלוי 1847;
שלמה ראביץ, השארת הנפש, שיחות בין שני ת"ח, פאר
גורניץ 1908; בעגריף דער אונטערבלעקניס דער זעעליג
במסע של גייגה, ח"ג 281; *Alger, Critical History of the Doctrine of a Future Life*, New York
1867.

א.

נפתלי: הבן השני אשר ילדה בלהה ליעקב, והששי
לסדר ילדת השבטים (בראשית ל' ח'). השם נפתלי
נתנה לו רחל גברת בלהה, כי אמרה נפתלי אלהים
נפתלי ונ' (שם). יען בני השפחות נחשבו כבני
האמהות. נפתלי נולד ה' תשרי וסת בן קל"ג שנה
(ילקוט רמז קס"ב, ע"י ספר היובילים כ"ה י"ט). נפתלי
לקח לו לאשה את מדימית בת אמורם בן עוזי בן
נחור (ס' הישר וישב) ובס' היובילים (ל"ד כ') נקראה
רסואו מאדם נהרים. נפתלי הוליד את יחצאל וגוני
ויצר ושלם אשר הביא עמו למצרים (שם מ"ז כ"ד).
בברכת יעקב לבניו המשיח את נפתלי לאילה שלוחה
(שם מ"ט כ"א). באגדות חז"ל יתואר נפתלי כאיש
קל ברגליו ע"ש אילה שלוחה, ולדעת תרגום יב"ע ות"י
(שם) הוריע נפתלי ליעקב כי עוד יוסף ח, וגם בעת
קבורת יעקב כאשר פרצה מריבה בין עשו ובין בני

הנשמות במות הנופות הן שמחות מאד כאלו יצאו
מעבדות לחרות. ועפות כצפרים במרומי שמים.

[רעיו חכמי ישראל] מלבד ספר התלמוד יש
מדרשים רבים המדברים מהנפש כבריאה בפני עצמה
ונצחית בעולם הנשמות. בזה, פ' ויחי: ר' חזקיה
פתח, נלמי ראו עיניך ונ' תא חזי דכל אינון נשמתין
דהוי מיומא דאתברי עלמא, כולו קיימין קמי הקב"ה
עד דלא נחתי לשלמא וכו'. וכדון בשעתא דנשמתא
זמינא לנחתא בעלמא ההיא נשמתא בההוא דיוקנא
ממין דקיימין בהאי עלמא, הוא קאים קמי קב"ה, ואומר
לה קב"ה דחטור פקודי דאורייתא ולא יעבור על קיימיה
וכו' וצייר דיוקנא גו דיוקנא ואשלים לההוא דיוקנא
בכל תקונים ואעיל בה נפש עלאה דרמי לתקונא עלאה
בנין כך לית צייר בר קב"ה. ור"ל כי יש נוף רק עד
מאד בו תחלבש הנשמה מים בואה לעולם. ובריה
הזה מרוקמים כל איברי האדם בצלמו אבל הם רקים
בתכלית הדקות. רב סעדיה נאון בס' האמונות והדעות
(מאמר ו' פ"ד) אומר כי הנפש והנוף יחדיו פעל אחד
כאשר קדם בתחלת היצירה. ויצר ה' אלהים את האדם
עפר מן האדמה ויפח באפיו נשמת חיים (בראשית ב').
ולשניהם נטול אחד ועונש אחד. וזה אשר תמצא רוב
בני אדם נכונים בשער הזה. קצתם חושבים כי הגמול
והעונש הם לנפש בלבד וקצתם חשבו שהם על הנוף
לבדו וקצתם סברו על העצמות בלבד והוא בנימין.
והטעה את כלם מעט ידיעתם בלשון. והוא כי מי
שימצא מהם הלשון אומרת נפש כי תחטא וכו' וכבר
בארנו מצד השכל ומצד הכתוב שהם פעל אחד, ונחבר
אל זה מצד הקבלה מה שאמרו חז"ל אם בא אדם
לומי יכולין נוף ונשמה לפטור עצמם מן הדין משל
למה"ר, למלך שהיה לו פרנס והושיב בו שני שומרים
אחד חניר ואחד סימא (ע"י לעיל). הרמב"ם יאמר:
שכר הצדיקים הוא שיוכה לנעום הזה ויהיה בטובה זו.
ופרעון הרשעים הוא שלא יזכו לחיים אלו. הוא המת
שאינו חי לעולם אלא נכרת ברשעו ואבר כבהמה, וזהו
כרת הכתובה בתורה. שנאמר הכרת תכרת הנפש ההיא.
מפי השמועה למדו הכרת בעיה"ז תכרת לעוה"ב, כלומר
שאותה הנפש שפירשה מן הנוף בעוה"ז אינה זוכה לחיי
עוה"ב אלא גם מן העוה"ב נכרתה (הלכות תשובה פ"ה).
ר' משה דילאון כתב: כבר התעוררו בתחלה כי אותו
המקום שהנשמות יוצאות מתוכו מכא הנהר היוצא
מעין אותו המקום ממש הוא מקבל כח ושפע מאותו
אש היסודי, ומכא אותו השפע הנשפע מתוכו יש בו
יכולת לאכול אש אחרת וכו' כך אוכל ממש כח שהיא
נדול מרוח בני אדם (הובא בס' נשמת חיים). הרכבין
אומר שהאש בניהנום שאמרו שהיא שורפת הנפשות
אינה כמו אש עולם הזה כלל ולא אש היסודית אלא
דקה מאד וכו'. וכמו שברא הנפשות הזכות בתכלית
הדקות כן יש ביכולתו לכרוא אש דקה מן הרקה
לחענש ולכלות בו החטאים בנפשותם (שער הגמול).

ובזה הושיע את אסא (מ"א מ"ו כ'). אנשי ארץ נפתלי היו הראשונים אשר הגלו לארץ אשור ע"י תגלת פלאסר (מ"א מ"ו כ"ט). ועי' ישעיה ח' כ"ג ואיכה רבה פ"א). יהונתן החשמונאי נצח את דימטריוס מלך סוריא אצל קרש נפתלי (א' חשמונאים י"א ס"ג; יוסיפוס קדמוניות ס"ג פ"ה ו'). אנשי נפתלי היו לומדים תורה בצער ושלם במקומם (שה"ש רבה פ"ח י"ב). חז"ל למדו שלא ישנה אדם מאומנתו ומאומנת אבותיו ממה שנאמר ממטה נפתלי ואביו איש צורי (ערכין מ"ז:). ע"ע זבלון; שב"מ.

מ. ז-ן

נפתלי הכהן (כ"ץ): רב ומקובל, נולד באוסטרהא בפלך אוקריינא בשנת 1649 ומת בקושטא ע"ש כ"ד אלול שנת תע"ט (1719). אביו אביו ר' נפתלי כהן צדק היה אב"ד בלובלין ופינסק ואח"כ במדינת מעהרין (מת ה' תשרי שנת ת"ט). אביו ר' יצחק היה רב בעיר סטעפין וררשן בפראג (ע"י סמיכת חכמים קל"ח:). ר' נפתלי האחרון למד אצל ר' יהושע מפרע" מיסלא והיה חבר לר' אלעזר ליזר בר מרדכי היילפרין הנודע בשם ר"א חריף, והיה אח"כ רב במעזריטש הסמוכה לאוסטרהא ואח"כ בפיוורדא. ר' נפתלי נשבה ע"י הטורקים שעשו אז פרעות בארץ, אך עלה בידו לברוח ולשוב לעירו, ויקח את בת ר' שמואל שמעלקא אב"ד אוסטרהא לאשה, והיה לראש בית המדרש שבנה לו חותנו „גאון ישראל“. אחרי מות ר' שמואל ירש ר"ג את כס הרבנות, בהיותו כבן כ"ט שנה נתמנה לרב בעיר פוזנא והגליל. בשנת תמ"ט כתב שם הסכמתו על ספר צפנת פענח. בשנת תס"ד (1704) נחקבל לרב בעיר פפר"ט וישב שם עד שנת תע"א (1711). בשנה הזאת היתה לו וליהודים עת צרה ומצוקה, כי בכ"ד סבת תע"א (14 יאנואר 1711) יצאה איש בראשונה מבית הרב ותאכל בערך כ"ב שעות כמה מאות בתים ברחוב היהודים ולא נותרה כ"א אחת בבית הקברות. גם ספרים רבים בערך מאה אלף רייכסמאלער וליו ספרי תורות וארבעה יהודים נשרפו. הרב הייטס בבית האסורים כי חשדהו שהצית איש בביתו בכוונה למען הראות לעם כי בכחו לכבות האש ע"י השבעות. אחרי צאתו לחפשי הלך לפראג ומשם לברעסלוי, ויתנורר אתו החכם צבי (1714). ושניהם החרימו אז את נחמיה ח' ו', על אדות ספרו עוז לאלהים ובית קרש הקרשים שהלך בהם ע"ד שבת צבי. ר"ע חפץ כי יקבלו אותו קהל פוזנא שנית לאב"ד אך מצא לו מתנגדים. וילך לעיר רייזען (אצל ליסא) ושם התנורר אז אונוסם מלך פולין, ויבא לפניו ויתחנן לו להושיבו על כסא הרבנות בפוזנא, אך המלך שב לווארשא ולא מלא בקשתו. ויחלה הרב ויביאוהו לעיר ליסא ואחר שנתרפא שב לברעסלוי, ומשם הלך לאוסטרהא ויתעכב עד ניסן תע"ח, והיה בדעתו לעלות לא"י, „להתהלך לפני ה' בארצות החיים“ (ע"י מכתבו הנרפס בסוף שו"ת מים

יעקב אדות מערת המכפלה קפץ נפתלי בעת קצרה למצרים והביא מהיכל יוסף שטר מכירה שמכר ע"ט את חלקו ליעקב (סוטה י"ג). במלחמות בני יעקב אשר יספרו בס' הייטר הצמ"ץ נפתלי בנבורתו ובמהירות מרוצתו. נפתלי נחשב בין החזקים מבני יעקב (ת"י בראשית מ"ז ב', וילקוט רמז קנ"ג). שם נפתלי היה כתוב על אחלמה מאבני החושן וצבע המפה של דגלו היה דומה לייץ צלול ומצויר עליו אילה (במ"ד פ"ב).

[שם נפתלי] בפקוד משה את בני ישראל במדבר סיני היה מספר הנברים למטה נפתלי שלשה וחמשים אלף וארבע מאות, ונשיא המטה היה אחירע בן עינן (במדבר א' ט"ו—מ"ג כ"ט ל'). ובפעם השנית בערבות מואב היתה מספרם חמשה וארבעים אלף וארבע מאות (שם כ"ז ב'—ג'). במסעות בני ישראל במדבר היה מטה נפתלי עם אשר תחת דגל מחנה דן מצפון לאהל מועד ונסעו לאחרונה (שם ב' כ"ה). בחנוכת המזבח היה נשיא מטה נפתלי האחרון להקריב את קרבנו (שם ז' ע"ח). בשלוח משה המרגלים בחר מבני נפתלי את נחבי בן ופסי (שם י"ג י"ד). בחלוקת הארץ ע"י יהושע נפל גורל בני נפתלי השיט, ונבולם היה הירדן ותוצאותיו סמורה. מול חלק בני זבולון ממערב, וחלק בני אשר מנגב, ועלה בחלק נפתלי תשע עשרה ערי מבצר (יהושע י"ט ל"ב). חלק בני נפתלי היה טוב ושמן כברכת משה נפתלי יבער רצון ומלא ברכת ה' (דברים ל"ג כ"ג). וכן מעיד יוסיפוס (מלחמות ס"ג פ"ח) וקורא לחלקו ערן. ימה של טבריה בחלקו של נפתלי היתה, ולא עוד אלא שנטל מלא חבל חרם בדרומה, לקיים מה שנאמר ים ודרום ירשה (ב"ק פ"א:). גם מזה אשר נציב נפתלי בימי שלמה היה חתן המלך נראה כי ארץ נפתלי היתה טובה מאד. ארץ נפתלי נחלקה לשני חלקים: הרי נפתלי אשר בו היה הגליל עם העיר קדש יזענדה לעיר מקלט (יהושע כ' ז'). שהיתה כנגד נולן בביתן (מכות ט'). ובקעת גינוסר החלק היותר טוב, כי חז"ל יפרשו „אילה שלוחה“ זו בקעת גינוסר שממחרת את פירותיה באילה (ב"ר), ואמרו טרף בידו נפתלי טרף בקלפי של תחומין ועלה בידו תחום גינוסר (ב"ב קכ"ב). מחלק נפתלי נתנו שלש ערים ומגרשיהן לבני גרשון: קדש חמת דאר וקרתן (יהושע כ"א ל"ב). מכל הכתובים אדות בני נפתלי נראה כי היו נבזרי חיל. ברק בן אבינעם אשר נצח את מחנה יבין מלך חצור היה מקדש נפתלי, וכל צבאו היה עשרת אלפים איש מבני נפתלי ומבני זבולון (שופטים ד' ו'). דבורה שבחה את בני נפתלי שהיו על מרומי שדה (שם ה' י"ח). בני נפתלי הלכו אחרי נדעון במלחמתו עם סדין (שם ו' ל"ה: ז' כ"ג). כאשר בא דוד חברונה ונבחר למלך על ישראל היו עמו מנפתלי אלף שרים ושלשים ושבעה אלף אנשי חיל בצנה וחנית ודו"א י"ב ל"ה). במלחמת אסא מלך יהודה עם בעשא מלך ישראל שלח בדהרד מלך ארם את שרי החילים אשר לו על כל ארץ נפתלי

יאבר נץ (יחליף אבר כנשר) יפרש כנפיו לתימן (איוב ל"ט כ"ו). ובדברי חז"ל נקרא שר של רוח תימן "נץ" (גיטין ל"א).

ש. ה.

נץ החמה: ע' בין השמשות: שמש נציב: ע' פקידים

נְצִיבִין (Nisibis): עיר גדולה בבבל, במחוז מינודניא במדינת מסופוטמיה צפונית מזרחית. אבר וכלנה (בראשית י' י') תרגם ירושלמי אבר נציבין. חרן וכלנה ועדן (יחזקאל כ"ז כ"ג) תרגמו חרן ונציבין וחדייב. ישוב של יהודים היה בנציבין עוד בימי הבית השני בזמן הורדוס. והיו שולחים שקליהם לבדק הבית בירושלם. בנציבין היה משכנו של ר' יהודה בן בתירא ושם היה בית דינו המפואר, עד כי רששו צדק צדק תרדוף הלך אחר ב"ד יפה. אחר ר' יהודה בן בתירא לנציבין (סנהדרין ל"ב:). ריב"ב נולד בעיר בתירא בא"י ובא לנציבין לבקשת הריש גלותא, ונתארח אצלו בערב יוה"כ ואכל שם שמונים מיני מאכל (איכה רבה פ"ג). והיה לו התקשרות תמידית עם ירושלם, וכאשר בא נכרי אחד והתפאר לפניו כי היה אוכל מקרבן פסת בירושלם (כי דימה אותם שהוא יהודי), ואמר כתיב כל בן נכר לא יאכל בו (ישמות י"ב) ואנא הא קאכילנא משופרי דשופרי. א"ל ריב"ב מי קא ספו לך מאליה? א"ל לא. —כי סלקת להתם אימא להו ספו לי מאליה. כי סליק אמר להו מאליה ספו לי. א"ל אליה לנבוא סלקא—מאן אמר לך הכי? א"ל ריב"ב. אמרו מאי האי דסמ? בדקו בתריה ואשכחוהו דארמאה הוא וקטליה. שלחו לי לריב"ב שלם לך ריב"ב! דאת בנציבין ומצודתך פרוסה בירושלם (פסחים ג'). מעשה בר"א בן שמוע ור' יוחנן הסנדלר שהיו הולכין לנציבין לריב"ב ללמוד הימנו תורה והגיעו לציידן וזכרו את א"י וחזרו (ספרי דברים ע"פ כי יכרת). ר' יוחנן בן בנ בן שלח לריב"ב לנציבין שאלה בריני תרומה (תוספתא כתובות פ"ה, ה' ירוש' שם פ"ה ד'). יצחק בר מרתא ירר לנציבין ומצא שמלאי הדרומי יושב ודורש (ירוש' ע"ז פ"ב ח'). כי ר' שמלאי דרש בנציבין (ע"ז ל"ג) א"ר יוסי מעשה שהלכתי לנציבין וכו' ושם שאלתי זקן אחד במה היה חלץ ריב"ב במנעל או בסנדל והשיב לו רבי! וכו' יש סנדל במקומו וכו' ששם לא היו סנדלים (ירוש' יבמות פ"ב א'). ובבבלי נאמר שהזקן השיב לו וכו' חולצין במנעל (יבמות ק"ב). בימי מלכות טרייניוס נפלו ערי מסופוטמיה בידי רומי, ושר הצבא לוקיוס קימוס כבש את נציבין ואיריסא ויהרוג כל תושביהן וכל היהודים הנמצאים שם ויהריב את הערים האלה והרס חומותיהן. עיר נציבין נבנתה מחדש ע"י כוסטרואים נושירואן בעת שכבשו הערביים את מסופוטמיה, ונתישבו בנציבין תכמי המחמדים, וגם יהודים. בימי רב סעדיה גאון רצו למנות משם יהודי אחד בתור ריש גלותא

חיים ויטמיר (תרי"ז), אולם בבואו לקושטא נחלה וימת שם. ויקבר בהצר מות אורמאיקיוס. ע"פ צוואתו הנרפסה בכפרו שער ההכנה לא נחרת על מצבתו שום תואר כ א הרב מוה"ר... בן ר' יצחק הכהן (ע"י נוסח מצבתו בהגה"ה 18). ר"נ התקשר עם החכם צבי ויתן לו את רהל בת בנו ר' יעקב מרדכי. שהיה רב באונגריש בראד, לבנו ר' יעקב עמדין לאשה (שנת תע"ו). ר"נ המליץ על הקשר הזה שהוא "יעקב עם רהל" מהאבות והאמהות.

[כסרין] ר"נ הכהן חבר: א' ברכת ה', שני חלקים. א' כולל סמיכת חכמים סיום כל מס' משנה ונמרא לתחלת מס' שלאחריה בפלפול. ח"ב קדושה וברכה. חרשים גפ' על מס' ברכות (פפד"ס תס"ד—תס"ו). ח"ג משך הזרע, חרשים על סרר ורעים (כ"י). ב' פי ישרים. דרשות על סלת בראשית בנוטריקון וכו' (שם תס"ב). ג' תפלת בית רחל, (אמשמרם 1741). נס חבר תפלות לחברה קדישא; תפלה לעצור המנפה בפראג (1713); שיר לספר תורה שנרב ר' ברוך אוסטרליץ; אגרת נגד נחמיה חיון; צוואה בדרך מוסר (ברלין 1729). הוא חבר תפלה בת שמונה מלים אי"ר אפ"ר לצרפן בשמונה אופנים פנים ואחור, כזה:

אחלה לקוני למלא רצוני לכפר עוני להפר יגוני
לקוני אחלה רצוני למלא עוני לכפר יגוני להפר
למלא רצוני אחלה לקוני להפר יגוני לכפר עוני
רצוני למלא לקוני אחלה יגוני להפר עוני לכפר
לכפר עוני להפר יגוני אחלה לקוני למלא רצוני
עוני לכפר יגוני להפר לקוני אחלה רצוני למלא
להפר יגוני לכפר עוני למלא רצוני אחלה לקוני
יגוני להפר עוני לכפר רצוני למלא לקוני אחלה

ביבליוגרפיה: שם הגדולים 14; עמודי העבודה 282; הגה"ה 100; צונץ ליטראטורגישכטע 429; גריין יובעלשריפט צד 282; האראוויק, פראנקפורטער ראבבינען ח"ב 60; Kaufman, R. E. J. xxx. 272—286.

מא"ה

נָץ: עוף טורף (באשכנזית האביבט, באנגלית Hawk); הנץ למינוהו (ויקרא י"א ט"ז) דורשי רשימות הלשון העברית מצאו בשם נץ מקור המלה נצה. מפני שהעוף הזה רמו במצרים על הנצחות עקב אריכות ימיו; מקור השרש נצה בהוראת נצחון והתנבר על האויב. כי בן בכתב החרטומים במצרים רמו הנץ על הנעלה והנשגב ועל השמש; מקור המלה נצה בהוראת דם (ישעיה ס"ג). כי הנץ לא ישתה מים רק יעלע דם; מקור השם נוצה, כי הנץ בפרשו כנפיו היה סימן הרוח ע"ד כנפי רות, והורה ביחוד על רוח צפונית שבותר לו דרך שם. אולם בתור הזמיר יחליף נוצתו וימריא במרום לנכח דרום שממם יפוח רוח חם אשר יקל לו להשיר נוצתו ולחדש כנשר נעוריו. וזהו רצון הכתוב באיוב המבינתך

כבבל. ר' בנימין מטויליא מצא שם כאלף יהודים ואומר שהעיר גדולה בנחלי מים (ח"א 51). ר' פתחיה בסבובו מצא שם שלשה בתי כנסיות, אחד שיסד ריב"ב ושנים שבה עזרא הסופר. באחד מהם יש אבן אדומה שחלצו מהיכל ירושלם אחר תחורבן. בנציבין נמצא קבר ריב"ב.

ב. מ.

נצרות: דת ישו הנוצרי ושלחיו ותלמידיו עם השנויים שנעשו ע"י אבות הכנסייה הנוצרית מעת לעת. מחזיקי הנצרות קרויים נוצרים או נצרא. ומצינו זכרם בתלמוד במסוקמות שלא נשתתה הנוסחת ע"י הצינזורים. כמו בראשון אין מתענין מפני הנוצרים (ותענית י"ז:), מפני שהוא יו"ט שלהם וחוששין שלא יאמרו כי מתענין בו להכעיסם אבל אמרו חכמים בזמן המעדות לא היו חוששין לאיבת הנכרים וכו' (מס' סופרים דפ"ו ה'). ע"ע ישו.

[עקרי הנצרות] צריכים אנו לדעת עקרי הנצרות ביחסם למקורם טדת ישראל. ונאמר בדרך כלל, כי דעות הנוצרים הראשונים היו דומות הרבה לדעות האיסיים שבאו ממקור ישראל, אך מעת שנתסדה הכנסייה (Church) נשתנו עקרי הנצרות ע"י דעות שנתערבו בה מן החוץ. כי הנוצרים האחרונים הכניסו בה איזה דעות מהיונים והגרים אשר סביבותיהם. העיקר הראשון של הנצרות הוא, לפי אמונתם, כי ישו הנוצרי מיסד הדת היה המשיח האלהי אשר אליו התגבאו נביאי ישראל, וכי מותו היה לכפרה על עון העולם, בעצמו של נחש. ועיקר השני הוא כי ישו בבחו האלהי עשה שנים רבים ותקן את דת משה, אף כי מודים הם שהנצרות נוסדה על בסיס היהדות. כי כה"ק נכתבו ע"פ הברית העתיקה שנתישנה, וספרי האון נלחן נכתבו ע"פ הברית החדשה (ע"ע ברית חדשה). כבר אמרנו בערך ישו, כי הדעת נוסה שלא היה איש מיוחד כמותו. והראיה שלא ידעוהו חכמי המשנה בזמנו, וגם יוסיפוס לא הזכירו, כי מה שנמצא אודותו (קדמוניות ס"ח פ"ג נ') הוא הוספת המעתיק המזויף. וגם אם ננוח כי ישו היה במציאות, לא יטמו אליו לב כי היה מובלע בין המון המינין ומשיחי שקר רבים שהיו אז (ע"ע מ"ן; משיחי שקר). וספרים חיצוניים ע"פ הגרות זרות היו למכביר בעת ההיא בעין הברית החדשה שהמציאו תלמידיו ישו אחרי מותו. ולולא יוחנן המטבל שהיה המעורר הראשון של הנצרות אין ספק כי היתה הנצרות כנפל מבלי ראות אור השמש. יוחנן היה אחד מחסידיו האיסיים אשר הסתנף גופו בתעניות וחי חיי צער וחכה לקראת המשיח כדי לפרוק מעל צוארם עול הרומיים. והיה מקדש את עצמו ומובל במי הירדן בדרך שעשה נעמן שנרפא מצרעתו והצרעת היא סמל החטא. והיה יוחנן מזהיר על התשובה ומבשר על הנאולה הקרובה לבוא, בדרך שעשו במה בעלי הזיה בזמנו וגם אח"כ עד ימי שבתי

צבי. יוחנן חשב שהוא אליהו הנביא שנתגלה לבני אדם, ובראותו את ישו חשבו לאלישע והשליך עליו אדרתו להביאו בביתו, ועל ברכי יוחנן זה נולדה הנצרות. אם נדרוש מספרי המדרשים שלנו מאותו הזמן או קרוב לו נראה עין בעין את שאיפת הדור ההוא להמשיח שהיו מחכים עליו בכל יום שיבא. נקח למשל הפסיקתא רבתי פל"ד המיוסד על הפסוק נילי מאד בת ציון הריעי בת יעקב הנה מלכך יבא לך צדיק ונושע הוא עני ורוכב על חמור (זכריה ט' ט'). זו היא שנאמרה ברוח"ק ע"י ישעיה, ונודע בנים זרעם וגו' (ישעיה ס"א ט'). כנגד מי אמרו ישעיה למקרא זה? לא אמרו אלא כנגד אבלי ציון שהקב"ה עתיד ליתן להם ניצחם על אויביהם, שנאמר ונודע בנים זרעם וכו'. אלו אבליים שחמדו את הישועה ערב ובקר וצהרים. והיתה צדה גדולה לישראל שמבין אותם ומלעיגין עליהם. כיון שראוים אותן נזירות של יונה האחרת שהמשיח נגלה בהם והן באות זו אחר זו ואין מפסיקות, מיד מבינן ואומרים מימינו לא היתה כזאת. שמא משיח מניע וכו'. וא"כ מתחילים רעות בכל הרש וחרש וכופלים, ואח"כ מבינן ואומרים בודאי זה מלך המשיח וכו'. עני ורוכב על חמור זה משיח, ולמה נקרא שמו עני שנתענה כל אותם השנים בבית האסורים ושחקו עליו פושעי ישראל וכו'. ואויביו אלבי"ט בשת (תהלים קל"ב י"ח) אלו החולקים עליו, ועליו יציץ נזרו, עליו וכל הדומים לו (שם סוף). והוא מיוסד על הרעיון כי הנביא או הצדיק סובל עליו עון אחרים, וכמו כן עם ישראל סובל עון שאר האומות. והרעיון הזה צפון בספר ישיעיה בפרקים ט"ט, נ"ב, ונ"ג. אכן חלינו הוא נשא ומכאובינו סבלם וגו' והוא מחולל מפשעינו מדוכא מעונותינו מוסר שלומינו עליו ובחבורתו נרפא לנו (נ"ג ד'-ו'). ובמצב כזה שהיה דרוש משיח. והיו מחכים עליו בכל יום בערב בבקר ובצהרים. נקל היה לכל איש לומר שהוא המשיח ולא היו מדקדקים כ"כ לחקור עליו, ובפרט אם ראו בו סימנים של עוני ורדיפות. ומי הוא מן המתימרים להיות משיח לישראל לא היה גרף מהרומיים בזמן ההוא? גם היה ישו נאחר מהאסיים לרפות חולים בתפלה, עושה סגולות נגד עין הרע, ומצויא דבוקים ורוחות רעות סגוף אנשים, ואם לא האמינו בו הפרושים החכמים הלך לו אצל ההמון המאמין לכל דבר והתחבר לעמי הארץ (Publicans) והמכוסין שנואי נפש הפרושים. הרעיון של בן-אלהים היה מתחלה רק תואר לאיש חסיד וירא שמים, אך נתגשם אח"כ בפי תלמידיו עד שהאמינו כי נעשה שותף לה' וכי יפה כח הבן ככח האב. ובאמת לא נמצא דבר חדש בתורתו של ישו ותלמידיו. כי דבריהם נוסדו על מאמרי חכמי ישראל שהיו ידועים בקרב העם. "תפלת הארון" (לוקוס י"א וכת' ו') דומה לתפלת "קדיש". הדרוש על ההר (מתי ה' ו-ו'; לוקוס ו', י"א) הם דברי מוסר ואזהרות לתלמידיו המחכים לנאולה עתידה לבוא, ולא לנאולה שכבר באה. ואמר

היא המצאה בדויה בירי היהודים אח"כ. כי מיתת הצלב לא היתה מיתת ב"ד, רק מיתת המלכות. המיתה האכזרית הזאת נזכרת פעמים רבות בתלמוד, כמו ראווה מנייד וצלוּב על הצלוּב (יבמות פ"ז ג'). אין מעירין על הצלוּב (גמרא ק"כ:), צלוּב ישרו שותת (תוספתא אהלות פ"ד), מסמר מן הצלוּב (שבת פ"ו י'). ישו היה יורע שהוא מורד במלכות רומי במה שאומר כי הוא משיח וידע כי ענישו בצליבה. ולכן אמר לתלמידיו, מי החפץ ללכת אחרי ישלך את נפשו מנגד וישא את צלבו וילך אחרי (מתי ט"ז כ"ד). ואחר שנפטר העירו איוזה נשים כי קם לתחייה ביום השלישי. והכל כדי לקיים הפסוק, יחינו מיומיים ביום השלישי יקימונו ונחיה לפניו (הושע ו'). מלבד מעשה נסים אחרים, שהיה מוגרש רוחות ומכניסים בחזרים, שהלך על פני המים (מתי י"ד כ"ה), השתנותו על ההר שקרן עור פניו ולבושיו הוזירו כאור ועמו היו משה ואליהו (ישעיה י"א א'). כי נשאו הרוח ויניחחו במדבר ויהי שם ארבעים יום עם חית השדה (מקום א' י"ב) וכנראה ר"ל חיות הקדש, ועוד כהנה וכהנה.

[הכנסיה הנוצרית] הנוצרים הראשונים חשבו את עצמם כיהודים גמורים, ומרכזם היה ירושלים. הבישופים הראשונים המשה עשר במספר מלו את בשר ערלתם, והתנגדו להגונים עובדי אלילים, והיו מתוכחים עם הרבנים בנוגע לעקרי הדת כמו שהתוכחו הפרושים עם הצדוקים אשר גם הם חשבו את עצמם ליהודים גמורים. אך השנוי הגדול בא ע"י תלמידו שאול מתרשיש המכונה פאול שהיה המיסד האמתי של הנצרות או הכנסיה הנוצרית (Church). הוא הביא בנצרות רעיונות היוונים והגיוני הגוים עובדי אלילים. הוא עשה את ישו לבן אלהים גשמי ע"פ דעות היודעים (גנוסטיקים), כמו הלוגוס של פילון, אשר לדעתו השתתף בבריאת העולם ונעשה אמצעי בין האדם למקום, ואח"כ לאל עצמו או חלק ממנו. פאול חפץ להרחיב את חוג הדת בין הגוים ובפרט בין היוונים ולכן אחז בחכמת יונית והמיתולוגיא שלה אשר למדו אותו היהודים האלכסנדריים. ובעבורם בטל את מצות המעשיות, רק צווים לקיים שבע מצות בני נח. ובפירוש אמר כי הנמול צריך לקיים תורת משה ולכן בטל המילה (אל הגלטיים ה' ג'). ולאחרונה העמיד את הנצרות על עיקר אחד להאמין בישו. למען נחיה באמונה ככתוב צדיק באמונתו יחיה (אל הרומיים א' י"ז). פאול חשב את האמונה למעלה מהחכמה, ואמר כי סכלות אלהים טובה מחכמת אדם (א' קורנתים א' כ"ה). וישו בעצמו אמר: למאמין כל דבר יעשה (מרקוס ט' כ"ג), גם נגד הטבע ונגד השכל (ע' דרייפער History of the Conflict between science and Religion) אמנם התחברות הנוצרים לחיונים והרומיים גרמה להם להיות בוגדים בעמם, כי בעת שלמדו להם תורתם החדשה הלשינו על היהודים. ובפרט בזמן מרירת בר כוכבא,

להם: לכן התיצבו על משמרתכם כי אינכם יודעים יום בוא אדוניכם. רק זאת שימו על לב כי אם ידע בעל הבית את האשמורה בה יבוא הגנב היה עומד על משמרתו ולא נתן לחתור את ביתו (מתי כ"ד ט"ב—כ"ג). על כן עמדו על משמרתכם כי אינכם יודעים את היום ואת השעה (ישעיה כ"ה י"ג). והוא ע"ד מאמר חז"ל כי משיח יבוא בהיסת הדעת (סנהדרין צ"ז). גם אינו קורא שלום שלום בכל עת. ואומר: אל תחשבו כי באתי להביא שלום בארץ, לא באתי להביא שלום כי אם חרב (מתי י' ל"ד). ואמר לתלמידיו: ומי אשר לא תשיג ידו ימכור גם את בגדו ויקנה לו חרב (לוקוס כ"ב ל"ז). וכבר ניבא עליו שמעון אחיו באמר על מרים אמו הילד הזה נצב למפלת רבים בישראל ולתסוקתם ולאות מדנים (ישעיה ב' ל"ד). ישו התנגד להפרושים התנפים כמו שהתנגדו להם גם הפרושים הכשרים, ויתארו אותם בשם „מכת פרושין“ (סוטה כ'). ואמר שבעה פרושין הם: פרוש שבמי, פרוש נקפי, פרוש קיזאי, פרוש מדוכאי, פרוש מה חובתי ואעשנה, פרוש מחוי, פרוש מה נכיתא וכו' (ישעיה כ"ב: ירוש' ברכות פ"ט דף י"ד ע"ב) וכולן לגנאי (ע' פרושים). ישו התנגד לקרבנות ע"י הכהנים שהיו בבית שני וכן התנגדו להם הפרושים מפני שהכהנים האלו לא היו ראויים לעבודתם ורובם היו מכת הצדוקים. ישו בעצמו לא רצה לבטל תורת משה באמרו: אל תחשבו כי באתי להפר התורה או הנביאים. לא להפר באתי כ"א להקים (מתי ה' י"ז). גם לא היה בדעתו לעולם להשתוות אל ה', ואמר אין טוב כי אם אחד הוא האלהים, ונקרא רק בשם התואר „מורה“ או רבי (מתי י"ט י"ז). ורק הבאים אחריו עשאוהו לאלוה ובטלו בשמו את דברי התורה. הגדת ההריון של אם ישו נוסדה על נבואת הנביא הנה העלמה הרה ויולדת בן (ישעיה ז' י"ד) ואמרו שנוול בבית לחם כדי לקיים הנבואה ואתה בית לחם אפרתה צעיר להיות באלפי יהודה ממך לי יצא להיות מושל בישראל וגו' (מיכה ה' א') ובאמת נולד בנצרת, ואפשר שהיא בית לחם בגליל (מאנאסס-שריפט חלק כ"ט 481). ובדרך הזה עשו את מרים אם ישו דומה לחמר רחב ורות (ע' ב"ד פ"ב, מגילה י"ד: נוזר כ"ג: הוריות י"ז). ויבא לירושלם על החמר לקיים הפסוק עני ורוכב על החמר (זכריה ט' ט'). ואמרו עליו כי העם יצאו לקראתו וקלטו אותו וקראו לפניו „הושענא“. ע"ד שאמרו במדרש ע"פ הודו לה' כי טוב כ"ה, כי אנשי ירושלם אומרים מבפנים אנא ה' הושיעה נא, ואנשי יהודה אומרים מבהין אנא ה' הצליחה נא (מדרש תהלים קי"ח כ"ז). ישו נדון ע"י פנמיס נציב רומי ונתחייב תלייה על הצלב לפי משפט רומי, על אשר התפאר והתעה את העם כי הוא משיח ישראל ורצה לגואלם, או שהוא מלך ישראל (מתי כ"ז ס"ג—ס"ה, מרקוס י"ד נ"ח, לוקוס כ"ב ע'). וכל ההנחות כי נדון ע"י סנהדרין על דבר הגדוף בנקבו שם המפורש

להם, עד כי עשו פסל מישו בעצמו, וכל אחד היה לו יראתו בחיכו. ולכן חשבו הפוסקים את הנוצרים האלה לעובדי אלילים (ש"ע י"ד סי' קמ"א). גם הלכו בדרך הנזים להלביש את כהניהם מלבושים שחורים כמו כמרי הנזים (ולכן נקראו כמרים מלשון שחור) ואסרו להם לינק אשה רק להיות פרושים לעבודתם, שהוא נגד דת ישראל, כי גם הכהן הגדול היה צריך ליישא בתולה לו לאשה והיה מתפלל בעדו ובעד ביתו, ונבדלו נ"כ זה מזה ביום השבת שדחו ליום הראשון ביום שאומרים כי קם ישו מקברו. וקבעו יום פסחם שלא יחול בחג הפסח של ישראל, ובפרט נשתנו ביו"ט האחרים. עד כי לא ניכר עוד כי ממקור ישראל יצאו. [אבות הכנסיה הנוצרית] ראשי הנצרות הראשונים שנקראו אבות הכנסיה היו בזמן שהיתה הנצרות עוד קרובה ליהדות, אך נטו לחכמת היונית כפי שהורו אותה פילון וחביריו. ולמדו בספרי יוספוס, בספרים חיצוניים וספרי הסיביליא. שגם הם שאבו ממקור היהדות ומכח"ק. אבות הנצרות התנגדו בראשונה לתורת הנזים ועבודת אלילים. ובהתוכם עמהם השתמשו בכלי ניטק של ספרות ישראל, ובפרט ספרות המדרשים. ולצורך זה נתחברו עם חכמי היהודים ללמוד מהם דרשות התורה ופירושיהם. ראש האבות אוריגנס נולד באלכסנדריא בשנת 185 ואמו היתה ישראלית. ובהיותו בקיסרין התוכם עם חכמי התלמוד, ומזכיר כמה פעמים אנדות סמורו היהודי magister Hebraeus (De Principiis I. 3, iv. 26). גם מזכיר את הלל בן הנשיא שקורא Jullos (מאנאסטריופס 1881 חלק 30 צד 433). והיה מזכיר את ר' הושעיא רבה (ע"ע). איזיביוס שכתב דברי ימי הכנסיה למד נ"כ מחכמי קיסרין. אף כי הוא משתמש בשם "יהודי" לבניו של בזיון, והמילה היא אצלו להרפה. ומננה את מתנגדו Marcellus בשם "יהודי", או "נמול", כמו שמננה אפרים הסורי את איש יהודי בשם "מעיא גזירא". (Opera Syriaca II 469). הירונימוס היה המלומד בין אבות הכנסיה ולמד מיהודים ומזמרים (ע"י הקדמתו להושע), ומזכיר דעות יהודים בכלל (quidam Hebraeorum). גם נלוו אליו יהודים במסעותיו (הקדמתו לרמ"א). יהודי אחד מלוד פירש לו ספר איוב בלשון רומית והעתיקו בספר בלשון יונית (הקדמתו לאיוב). מלמדו השני היה בר הנינא יליד סבריא, ואיננו ר' חמא בר הנינא (ע"י בית תלמוד ח"א 131 הערה 3). ויען כי חכמי התלמוד אסרו למוד התורה לבני (ע"ע) הזכרה הירונימוס לבוא לבית בר הנינא כלילה. (Epistola 84, ad Pammachium et Oceanum). מלמדו השלישי היה יהודי שידע היטב לשון ארמית ועברית (הקדמה לס' טובי וע"י אגרותיו שם 18). על התחברותו עם היהודים הרעיוני עליו מתנגדיו. אגנוסטין בין דורו של הירונימוס רצה ללמוד מן היהודים בצפון אפריקא ושאל מהם פירוש הדבה

עד כי נברה שנאת הדת ביניהם באופן מבהיל מאד והפרץ התרחב מעת לעת. עד כי היה לנבול מכביל בין שתי הדתות. לבסוף נתערבו הנוצרים ביונים ובכרמיים שנהשבו בעיני היהודים לעשו הוא אדום. בימי הקיסר קונסטנטין נעשה הנצרות הדת השלטת, והוא בצע מעשה פאול לשנוא את היהודים אשר ישו היה אחד מהם, ולשטים את היהדות שהתנהג בה כל ימיו. והמועצה בנים החליטה בשנת 325 להפריד בין כנסת היהדות לכנסת הנצרות פירוד גמור ומינכר. [רעיון השילוש] הרעה על דבר השילוש נזכרת לראשונה אחר מותו שאמר לתלמידיו העמידו תלמידים בין הנזים, "בשם אבא וברא ורוחא דקורשא" (מתי כ"ח י"ט. העתקה הסורית). אך כנראה לא ידע פאול מזה, באמרו "בשם המשיח אדונינו וברוח אלהינו" (א' קורנתים ה' י"א) וגם פטרוס אמר "בשם ישו המשיח לסליחת חטאתיכם ואת מתנת רוח הקדש תשיגו" (מפעלות השליחים ב' ל"ח) משמע שרוח"ק אינו אלהות בפני עצמו. ולפלא הוא כי במקום אחד קורא ישו "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" ואומר שהיא ראשית כל המצוות (מרכוס י"ב כ"ט) ובמקום אחר משמט הפסוק הזה (מתי כ"ב ל"ז). ורק פאול עשה את ישו דומה לאלוה טמש (א' קורנתים ח' ו', י"ב ג'; טיטוס ב' י"ג). וכבר צווח ע"ז הנוצרים הקדמונים על פאול שקדש את ישו במעלת אלוה ובטל אחדות ה' (Clementine Homelies xvi. 15). ואין ספק כי התאמצו ברעיון השילוש להתאים עם המיתולוגיא של העמים המתארים את דוח הקדש בסמל בתולה (ע"י ציממערן בספרו "פאטער זאהן אונד פירשפרעכער" 1896; עבערס. זינגביליכעס: די קאפטישע קונסט 1892. צד 10). ומה נהוה אח"כ אמונת הקטוליקום במרים אם ישו. באמונת השיתוף נתרחקו עוד יותר הנוצרים מהיהודים אשר עשו אחדות ה' לעיקר ראשי ביהדות (ע"ע אחדות). ר' אבהו שהיה בקסרין מרכז הנצרות בא"י אמר ע"ז: אם יאמר לך אדם אל אני מכוב הוא וכו' (ירוש' תענית פ"ב א'). נבוכדנצר דמי לבר אלהי, אמר ראובן באותה שעה ירד מלאך וסטרי לההוא רשיעא על פיו, א"ל תקין מיליך ובר אית ליה? חזר ואמר בריך אלההון די שדרך מישך ועבר ננו די שלח בריה לית כאן אלא די שלח מלאכיה ושיויב לעבדהי די התרחיצו עלוהי (שם שבת סוף פ"ו). הנוצרים שהאמינו באחדות (Unitarians) היו נרדפים על צוניהם ע"י יוסמיניא, כי חשבו אותם לנומים ליהדות, ומפני הרדיפות האלה נהפכו הנוצרים בארצות הקדם למאמינים בדת מחמד ובאחדות השם. מיסדי הנצרות הכניסו גם עבודת האם מרים שהיא דומה לעבודת איסים ובנה הורוס, אסתרה. תמוז. פריג ובאלדר, ועשו פסל וכל תמונה כמו הנזים שהוא נגד דת ישראל. וכמה איסונים מן הצלב והשה והרג. ובכל אלה לא היה די למלאות חשק הנזים אשר נספחו

נחלה ממותר; מותר להגן על יהודים בשעת סכנה. בעל שבט יהודה כותב על הסינוד הזה לאמר: בשנת קל"ט קבץ האפיפיור כל הנמונים וכומרים מצרפת ומספרד, וכל הקהלות חדרו חדרה גדולה והתענו ילשה ימים רצופים, ויערב להם אלהיהם כי לא דברו רק טוב (הוצאת ווינר צר 112). האספה הרביעית ברומא בשנת 1215 גזרו גזרות קשות על היהודים, וגדולי היהודים ובראשם יצחק בנבנשתי שלחו צירים לרומא לבקש מהאפיפיור לבטל הגזרות, וכנראה בטלו מקצתם. והגזרה על הרבית נשארה. הסינוד באביניון באותו השנה גזר שהיהודים יתנו מעשר מכל להכנסיה הנוצרית. ומלבד זה יתנו מס בכל חג פסחם ישיה דברים לכל משפחה. גם עשו הנבלות ללבושיהם וצווי שכל יהודי ישא אות קלון על בגדיו. ואסרו להם ללכת חוץ לחומת הגיטו בישבע שנופל בו חג פסחם. הסינוד באביניון בשנת 1209 אסר ליהודים לאכול בשר בימים שהנוצרים מחענים. הסינוד בנרבונה בשנת 1227 אסר ליהודים למכור בשר לנוצרים. הנבלות ליהודים נעשו גם בהסינוד בוויין בשנת 1267, ובאופין אונגריא בשנת 1279. הסינוד בעיר בולוניא בשנת 1317 אסר לשכור או למכור בתים ליהודים. הסינוד בעיר סאלאמאנקא בשנת 1335 אסר ליהודים לגור בשכונת בית תפלה לנוצרים. האספה בעיר פאלנציא ספרד בשנת 1388 גזרה אומר כי היהודים ידורו במקום מיוחד בעיר. האספה בבאזיל בשנת 1434 הכריזה ליהודים לבוא לשמוע דרשות כמריהם שרברו על לב היהודים להמיר דתם. האספה בטרענט בשנת 1563 החליטה לאסור את הדפסת התלמוד, ולאחרונה אסרו רק הדפסת שם "תלמוד" והדברים שנכתבו בו המתנגדים להנצרות. באספה הכללית בהוואטיקאן ברומא בשנות 70—1869, לא גזרו שום דבר על היהודים, אך בקשו אותם לבוא להאספה (פרידבערג, ואמלונג דער אטמענשטיקע צום ערשטען וואטיקאנישען קאנציל צר 65 והלאה). ע"ע אפיפיור; בן נח; ברית חדשה; גוי; הנשמה; ויכוהים; ישו.

ביבליוגרפיה: העפעלע, קאנציליענגעשיכטע, פרייבורג Toy, Judaism & Christianity 1890; 1890—93 J. E. iv. 49.

א.

— [נוסעי הצלב] בשם זה נקראו חילות הנוצרים אשר התגוררו בסוף המאה הי"א למהינ' לעלות לירושלם לשחרר אותה ואת כל קברות קדושיהם מירי המחסרנים מושלי הארץ. והם נקראו כן מפני שכל אחד מהם הרביק שתי וערב של בר על מעילו בצד שכמו הימני. התנועה הגדולה הזאת אשר נמשכה מאות שנים לא נבראה פתאום. המלחמה בין עמי המזרח והמערב, או בין המחסרנים והנוצרים, ארכה ימים רבים. אבל בשנים ההן הוסיפו מאמיני מחמד להצד להנוצרים עוליהרגל על דרכם לארץ הקדושה, והאפיפיור ההדש אורבן השני,

פסוקים בתנ"ך, אך יש שלא היטיבו לו כלל מפני שלא רצו ללמדו תורה, ויש שלא היטיבו לו כהוגן לפי דעתו כי לא היו מתאימים עם רוח הנצרות וחשב אותם לדברי יסקר. רוב אבות הנצרות לא הבינו לשון כה"ק בסקורם העברי, רק מהעתקת השבעים והעתקת הואולגאטא.

[אספות של ראשי הנצרות] ראשי כת הקתוליקים

הרומית היו רגילים להתאסף יחד כעין סנהדריא (Synod) לעתים דהוקות, ולעיתות תקונים נהוצים וגדרים בדת. בפעם הראשונה נהאספו שליחי ישו בירושלם, בעלי האסופות אשר מספרם כעשרים הצמינו לרוב ביטאנתם ליהודים והתאמצו להרחיק את הנוצרים מהברתם. בהאספה בעיר אלזירא בראשית המאה הרביעית אסרו המנהג שהיה נהוג בימיהם כי היהודים ברכו את פרי האדמה ותבואות הארץ של הנוצרים, גם אסרו התחברות עם היהודים או לבצוע עמהם לחם (קאנון 49. 50). הסינוד בטולידא בשנת 582 אסר התחתנות עם יהודים, ולחשוב את הנולדים מנשואי תערובות כנוצרים גמורים; אסר ליהודים להיות פקידים אשר על ידם יענשו נוצרים; אסר ליהודים לשמש בעבדים (קאנון 14). הסינוד של טולידא בשנת 633 קיים את המרת היהודים באונס תחת ממשלת סיסעבוט. ואין רשות למומר לחזור לאמונת ישראל, אבל הבטיחו כי מהיום והלאה לא יאנסו עוד את היהודים לאחוז באמונת הנוצרים. והודיעו כי כל מי אשר יגן על היהודים יחול עליו החרם. הסינוד הששי בטולידא בשנת 638 אישר חוק המלך טינימיליא לנרש את היהודים, ויחלימו כי כל מלך אשר יקום אחריו יקבל עליו לקיים את ההנבלות נגד היהודים. הסינוד הי"ב בטולידא בשנת 681 החליט לקיים גזרות המלך ערוויג על היהודים (Leges Visigothorum xii. 3) לאסור שמירת שבת, מאכלות אסורות, ועבודה ביום הראשון, ואסר להם גם לצאת מן הארץ. כל ההנבלות האלה גזרו בהאספות בספרד עד אשר נפלה ספרד ביד המורים.

[הסינודים במדינות אחרות] האספות חוץ לארץ

ספרד קודם שנת 450 התעסקו לרוב באסור ההתחברות עם היהודים ושלא לשמוח בשמחתם ובימי מועדם ובפרט בחג הפסח, שלא לנוח בשבתם, שלא לכנוס בבית הכנסת של היהודים. הסינוד באודלינס בשנת 533 אסר נשואי תערובות ליהודים (ר"ל שלא יתניירו לשם כך). הסינוד בקושטא בשנת 692 אסר לנוצרים להתדפאות מרופא יהודי, אך בשעת הרחק עברו על החוק הזה והאפיפיורים בעצמם קראו לרופאים יהודים לרפאות אותם. בהאספה השלישית ברומא (Lateran Council) בשנת 1179 אסרו הנוצרים לשרת בבתי יהודים, ושלא לרדע עמהם ביחד; שלא לבנות בית הכנסת חדש. אבל לתקן הישנים מותר; הנוצרים יוכלו להעיר על יהודים וכן להיפך; אסור ליהודים להעביר

רומשה ואב על בנים נפל". כשמונה מאות נפשו נהרגו בעיר ההיא. בחוד אחד שטחה הכהן החליט להנמק לכה"פ על דם אחיו לפני מותו, וילך אתם להטבל ובבית תפלתם תחב את סנינו בלבב נכרושל ההנמק. — במאינץ (מנצא) עוד גדל הטבח. כאלף ושלש מאות נפש נהרגו ביום אחד, בשלישי לחדש סיון, וברבות הדם הנשפך גדלה גם אכזריותם של המרצחים. לקולוניא באו נוסעי הצלב בערב חג השבועות ושם נחבאו היהודים בבתי שכניהם הגוים אשר חמלו עליהם והיו נכונים להגן עליהם. בעשירי בסיון הולכום ההנמק לשבעה כפרים שהיו תחת שלטונו להחביאם שם, ויסתפקו נוסעי הצלב ביום החג בהריסת בתי ישראל ובבזה. אבל כאשר אך נודעו להם מחבואי האומללים הסתערו גם עליהם וישחטום עד אחד, מלבד אלה אשר קדמו פני הרעה וישחטו את עצמם או הציתו אש בבתיהם או בבתי כנסתם ונשרפו תחת חרבותיהם. כה היתה דרכם של גרודי האספסוף ההוא עקובה מדם נקיים, ובכל המקומות שעברו באשכנז ובביהם ובשאר הארצות טבחו קהלות ישראל ולא חמלו אף על טף ויונק. אבל כל הנהרגים קדשו את השם ובלב שלם קבלו עליהם דין שמים ומתו בקריאת שמע ישראל. (הראב"ן). רק בסרירע הסכימו רבים מהקהלה בעצתו של איש אחד מיכה להטבל למראה עין. אבל כולם מלבד האיש מיכה ההוא חזרו אח"כ לרתם. יעלינעק בקונטרס וירמיוז פרסם את שמות ההרוגים בקהלה ההיא בכ"ג לחדש אייר ובר"ח סיון. שם מפורשים שמות רבים של האנשים והנשים ששחטו או שהטביעו את עצמם שנסרפו או שנקברו חיים. ובקונטרס המקונן מזכיר שמות שמות של ערים וכפרים שקהלות ישראל שבהן מסרו נפשם על קדוש השם. רק באונגריא ובבולגריא נמלטו בני עמנו בנפשותם וברכושם ויראו בעיניהם נקמת דם אחיהם באויביהם ההם. כי יושבי הארצות ההן קבלו פני נוסעי הצלב בחרבות ובמסורות ויכו בהם מכה רבה עד כי רק שליש אחד מהם נמלט אל ההרים. ובאנגליא אם כי גדלה גם שם ההתלהבות בפרט בין הסוה העם בעד מסע הצלב, לא נגעה שם הרעה ביהודים, כי הסלך בעצמו לא היה מאמין ארוק וקנאי הנוצרים לא העיזו להפר חוקי הארץ ולפרוע פרעות. אדרבא עת מכרו כמה מרלת חעם כל אשר להם למען תהי ביבלתם לקחת חלק במלחמת מצוה זו הריחו סוחריהם היהודים בעלי הכסף במזמ"ז. רק בארץ הקדושה גדלו צרות היהודים. ועת באו פליטי נוסעי הצלב לירושלם ויכבשוה הכניסו את כל היהודים יושבי העיר לתוך ביהכ"נ, וכן עשו לקראים וישרפום כולם חיים.

[השפעת הרדיפות האלה על מצב היהודים בכלל] הן גם לפני המסע הראשון התאונן המשוור: "שנותינו ספו ברלות ובקלות, לאור נקוה והנה בוז וישפלות", גם אי אפשר לכחד ששנאת הנוצרים נגד עם חרמם

אשר בקש לחזק ולבצר את מעמדו נגד קיסר אשכנז. מצא בתנועה זו שעת כשר לרכוש לבות מאמיניו, לשפוך עליהם טרוחו ולהגדיל ע"ז את השפעתו על העם שריו וכהניו. לתכלית זאת השתמש גם בפטר הפרוש, בעל רמיון עז ונלהב ובמרעיו אשר שבו מירושלם ובעיניהם ראו את הלחץ והחרפה שסבלו בעלי אמונתם מירי אויביהם. האפיפיור הבטיח סליחה ומחילה גמורה מכל פשע לכל נוסעי הצלב, ויתאספו מכל קצות הארצות פושעים ופזוהים, מרלת העם ומאבירי אשכנז וצרפת, אשר מספרם עלה לרבות. ויצאו חלוצים לגזול ולשפוך דם. וכה החלה התנועה ההיא אשר הפילה חללים לאין מספר ותחי הסבה למתכבה פוליטית בכל המדינות אשר לא היתה מימי כבוש רומא והיא שנתה הרבה גם סררי החיים של עמנו והחריבה כמה קהלות עתיקות וגדולות באש ודם.

[גזרות תתנ"ו] הגרודים הראשונים יצאו בשנת תתנ"ו לאלף החמישי (1096) מצפון צרפת ובררכם אמרו: "הנה אנו הולכים לבקש חרפתנו ולנקום נקמתנו מן הישמעאלים. הנה היהודים אשר הרגוהו ננקמה מהם תחלה ונכחדים מנו". (הראב"ן). כנראה החל הרצח על ארמת צרפת בערי סייז וסרירע (סרירירש) בסרם שנכנסו נוסעי הצלב לארץ אשכנז, אבל באשכנז גדל הטבח. הארץ היתה אז פרועה לשמצה ע"י ריב הקיסר עם האפיפיור. השרים קנאו איש ברעהו ונלחמו איש באחיו. הקיסר בעצמו, היינריך הרביעי, התעבב אז באיטליא והשפעתו כבר מעטה ע"י הסכסוך הנ"ל ועלבנו בקאנאסא. וע"כ היו רוב קהלות ישראל מסורות לגזול ולהרג באין מושיע, כי גם ההנמונים המעטים אשר באמת הסו על היהודים האומללים לא יכלו לעמוד בפני האספסוף הפרוע. עת הגיעה השמועה נוצרפת קראו היהודים יושבי ערי הרהיין לצום ולמספד ועוד קוו יתחי לאל ידם לעצור בעד הרעה בתתם כספם בעד נפשם. אבל הקוהם זאת נכזבה. בשפייאר החל ההרג ביום השבת בשמונה באייר. הפיימן בקינתו: "כי יתן ראשי מים", מזכיר פרטים אחרים: "... ואקונן מר עלי הרוני אשפירה, בישי (באייר) בשמנה בו ביום מרגוע (שבת) הקרה, כהני ועלומי נועו כלם עשרה." אשה אחת שחטתה את עצמה. אבל בסרם עוד רבתה ההרגה עמד הפרנס ר' משה בר' יקותיאל בפרץ וע"י השתדלותו החביא ההנמק ויהן את הנרדפים בהערים הבצורות יטלו עד אשר עבר הזעם. — אך אם קצרה ידם להלחם עם היל ההנמק בשפייאר הנה נוספו עליהם במשך ימים מעטים עוד כמה גרודים וככ"ג אייר התנפלו, כנאבי ערבות על קהל וירמיוז" ויהרגו בהם אנשים נשים ומפ. כמה אנשים בחרו לשים בידיהם קץ לחייהם כנפול בירי עולה. אבות שחטו את בניהם ואמות והמניות את ילדיהן. גם אלה אשר נטבלו על כרחם בחרו אחר כן במות מחיים. גם אלה שנמלטו לבית ההנמק נמסרו לירי האספסוף, ואם על בנים

[המסע השלישי] השנאה לישראל באנגליא כבשה לה דרך לאט לאט ובמשך ימי מסע הצלב הישלישי פרצה בכל עזה והקיפה את כל קצות הארץ עוד לפני מות המלך הנרי נגור על היהודים להכניס לג' ער המלך בשביל המסע ההוא את הסך העצום של ששים אלפי לטרא בערך המדינה. וביום שנכתר ריכרד לביהארי החל הטבח בלונדון. בתי היהודים נהרסו או נשרפו על יושביהם, וכמעט באותו זמן עצמו פרצו הרדיפות בכל פנות הארץ, בלין, סמפורד ונורביטש. ועת המלך עזב הארץ בראש צבאו לדרבו לארץ הקדושה עוד גרלו הרדיפות ובפרט גדלה ההרגה בעיר יאָרק. (ע"ע). הנזרות האלה באיטת נוסעי הצלב הלכו ורבו תכופות אלה אחרי אלה, והאחרונות היו משכחות את הראשונות, והחכמים בימים ההם לא הספיקו לכתבם מקצר רוח, וע"כ מעטות מאד הרשימות בספרי ישראל. רבי קלונימוס מזכיר את מסע הרועים (1320) בסוף ספרו, "אבן בחן" בדברים מעטים: "בפרוה רשעים עמרו עלינו לכלותינו עם נבל אשר יקרא עליו מלא רועים, על זרע קרש ירו גורל באפם הרנו בנו זקן ועולל. בחור ובתולה, יונק עם איש שיבה, וימת עם רב מישראל... בני יצאונו חלק לבם ויכרתו להם ברית חדשה, אע"פ שתחלתם באונם סופם ברצון". מרבירו אלה אנו רואים שרבים לא עמרו בנסיגה.

ביבליוגרפיה: קונטרס גזרות תנ"י, לרבנו אליעזר בר נתן (הראב"ן), הוצאת יעלינעק. ליפסוי תר"ח. קונטרס ווירמיוז, יעלינעק, ווינא תר"ס. בעריכטע איבער דא ווערק פערפאלגונגען וועהרענד דער קרויצציגן, הוצ' גייבויער, ברלין 1892, גרעק, ד"ר, תרגום שפיר, ציון ה' והרכבי שם. J. Jacobs: The Jews of Angevin, England י. ל. ל.

נַצְרַת (נְצֵרָה): עיר בגליל בפלך עכו, בקצה הדרומי של הרי לבנון. במהלך שלשה ימים מירושלם, וגבוהה כאלף ומאתים רגל ממעל למימי ים התיכון, העיר הזאת לא נזכרה בתנ"ך ולא ביוסיפוס ולא בתלמוד. אך בעל תבואות הארץ מביא בשם ספרי הערבים כי לפניו היה שמה עיר לבן, לפי שבמחוז ההוא העפר והאבנים הם לבנים, והוא בית לבן בהר, מקום יין טוב שהיו מביאין ממנו לנסיכים (מנחות פ"ו:). נצרת ידועה בדברי ימי הנוצרים כי לפי המסורה אשר בידיהם בלה שם ישו את ילדותו (מתי ב' כ"ג, לוקס י"א כ"ז ועוד), ויבזו אותה כי תושביה יצאו לרעה (יוחנן א' מ"ז). ר' אליעזר הקליר בקינות, "איכה ישבה" מזכיר את נצרה שהיתה שם משמרת כהנים, ובעבור זה חשב וועלהויען כי ארץ הגליל נקראת אז בשם הזה (איוראעליטישע אונד יידישע געשיכטע 220). איזיביום והירונימוס מזכירים את נצרה ואומרים שהיתה 15 מילים רומיים למזרח לָנָן. אפיפאנוס יאמר (Haeres I. 136) בזמן קונסטנטין וגם אח"כ היתה נצרה מיושבת מיהודים. בסוף המאה הששית החלו הנוצרים לבוא שם לבקר

הלכה ונדרה בשנים ההן. בכל זאת לא היה מעבם כל כך גרוע. ברוב המקומות התעשרו במסחר ובנכסים. הקהלות נדלו התרחבו והצליחו תחת חסות המלכים והשרים, ודעת התורה פרחת ופשטה בכמה ישיבות מפורסמות כירוע. הקיסר היינריך הרביעי היה מלך יל הסד. גם אחרי המסע הראשון עת ישב לביתו מאיטליא וישמע מכל הנעשה משך ימי שבתו שם, התרגו מאד ויודיע בכל ארצות ממשלתו כי נותן רשות לכל האנשים לשוב ליהדותם. וכולם הישתמשו בזכותם זאת. גם ידוע שכמעט כל ההגמונים, מלבד רוטרד סמנצא ועיילבארד מטריער, הגינו על היהודים והשתדלו להצילם כפי יכולתם. גם הנוצרים שכניהם של הנדרפים החביאום בבתיהם, וכל הרצה היה למורת רוחם. אבל מימי נוסעי הצלב נהפך הגלגל על כל קהלות ישראל במזרח ובמערב, כמה קהלות גדולות וחשובות. רבות ההשפעה במסחרן ובעשרן ובישיבותיהן, חרבו לנמרי או נתרדלו מאד. ראשי האומה נושאי דגל התורה או נהרגו או נפוצו למקומות רחוקים. וגם ישנאת הדת לביטה צורה חדשה התגברה ונתפשטה בכל הארצות. ע"י הנדרות ישונות של מעשי נסים איטר ברו איזה נזירים מלכם ובלבולים ושקרים שהפיצו כהני הצלב בין המוני העם המאמינים לכל דבר, פרצה השנאה לישראל כמגפה גדולה אשר אין מידה מציל. גם השרים וההגמונים אשר רוחם היה עוד טוב לישראל לא יכלו לעצור בעד רוח האספסוף. וע"כ עת קם האפיפיור אבנינוס השלישי ויקרא למאמיניו לצאת שנית למלחמה בער העיר הקדושה גדלו צרות ישראל הפעם מבראשונה. אמת שמספר ההרוגים לא גדל כל כך, אבל מצב ישראל בכלל ירד עד ההריוטה התחתונה. רכושם נעשה הפקר וחיייהם היו תלויים ברצונם ובחסדם של השרים. ואין ספק שע"י הרדיפות האלה שקע גם כן רוח העם.

[גזרות תת"ץ] האפיפיור בחפצו לרכוש לבות האבירים וגם רבבות ההמון לצאת למלחמה, הפקיע את כל חובותיהם ליהודים ויעשה ממנם יל ישראל הפקר. בצרפת אמנם הסתפקו המלך והשרים בעשק ובגזל, אבל באיטלנו ריש רודאלף הנזיר הרג ואברן ורבריו מצאו אלפי אונים קשובות ואלפי ידים המטהרות למלאות אחריהם, גם למרות רצונם של איזה הגמונים, כמו הארכיגמון ממאינץ. לעת באו נוסעי הצלב מאשכנז לצרפת הרגו ורצחו גם כן, ובין הנרצחים היה רבנו פטרי תלמיד הרשב"ם. באנגליא, אומר ר' אפרים מבונא, "הצילם מלך עליון ע"י מלך אנגליטירא אשר נתן לבו לגוננם ולהציל גופם וממונם", אבל באותה שנה עצמה (1146) נאשמה ערת ישראל בארץ ההיא בפעם הראשונה בבלבול של "עלילת דם", שילד אחד בן שתים עשרה שנה. וויליאם מנורביטש, נרצה בירי היהודים, ומני אז החלו העלילות ההן לעשות שמות בקהלות ישראל באנגליא, כמו בצרפת ובאשכנז.

סיפר שהיה חתום על כתובת בתו והיה קורא בה אלף אלפים דינרי זהב מבית אביה חוץ משל חמיה. ובשעת חרבן ירושלים היתה עניה כי לא היה לה מה לאכול. והיתה מלקטת שעורים מבין סלפי סוסים בעכו לטבור רעבונה (ישם).

אביה

נקוד (נקודות): תוים רקים לסימני המבטא בקריאת הספר (punctuations), ונקראו נ"כ תנועות (vowels) ע"ש שמונעות האותיות בהברה. ולפי שכל אות מורגשת בתנועת כלי חמבטא על חמיה אופנים, לכן מספר התנועות חמש. והן נחלקות לגדולות וקטנות או אבות ותולדות לפי מרת המשכתן. במתן אי במהירות, בס"ה עשר התנועות, הגדולות הן: קמץ גדול, צירה, חירק גדול, חולם, יטורק. הקטנות הן: פתח, סגל, חירק קטן, קמץ חסף, קבוץ.

[זמן המצאת הנקודות] הנקודות בצורתן לא ניתנו מסיני, כי "מבלי ספק שהיה ספר פשוט מאין נקוד ומעמים, כאשר אנחנו רואים ספר תורה היום" (כחרי מ"פ פ"ל). גם לא היו משמשות בימי חכמי התלמוד, ולמדו הברת האותיות והתיבות וההפסקות בעל פה מבלי סימנים, והיו שמורות אצל הקרמונים בלבדיהם (ישם פ"א). כי שמותן וצורתן לא נמצאו בכל דברי חז"ל בגמרא ובאגדות ומדרשות. ונראה כי נתחדשו בזמן הגאונים ונשתלמו ע"י ר' יהודה חי"ו ובעלי המסורת האחרונים. וגם אז לא נתקבל הנקוד לחכמים, רק למלמדי תינוקות בספרים שמוכנים בשביל מתחילים, ושאר הספרים נשארו בלא נקוד. ונאוני ככל אסרו לנקוד ס"ת שקוראין בו בצבור (מ"ע המצפה תרע"א גליון 40 צד 5). ר' אליהו בחור הראה בספרו מסורת המסורת בהקדמה שלישית כי חרוש הנקודות והמעמים נעשה אחרי חתימת התלמוד ע"י בן אישר ובן נפתלי. וכ"כ בפירוש הרב יעב"ץ בספרו מטפחת ספרים (כהשגה ר"ו על הזהר והתיקונים). ר' אפרים זלמן מרגליות בספרו שערי אפרים (שער ג' סי' י"ד) אומר: אין בירדני כללי חכמה זו (דקדוק) במסורת מחכמי הש"ס שקבלו איש מפי אי"ט הל"מ, רק מה שאבותינו הקרמונים (בעלי המסורה) ינעו למצוא בחכמה זו. וכן דעת בעל אמרי בינה (פנ"מ). וריב"ל בספרו תעודה בישראל (ש"א פ"ו הערה 2) האריך כענין זה והביא הרבה ראיות להדעה הזאת. רש"ל רפאפורט בערך מילין (ערך אם 107) חיזק זאת בראיות ברורות מכמה מקומות בש"ס ומדרש וספרי הרבנים. וכן דעת רוב המרדקים.

מ. מ. ה.

— [קדמות הנקוד] הנקודות הם הציונים וסימני הקולות של ההברות ולכן נקראו לפעמים "אותיות קוליות". בלעדי הנקודות לא יתכן להבחין בין דבר לדבר. בין זכר לזכר, בין חלב לחלב, בין לבנה ולבנה. בין מטה למטה, בין שלמה לשלמה וכדומה רבים.

המקום שנתקדש להם, אנמוניוס הקדוש ראה שם ביהכ"נ ישן ובית תפלה לנוצרים. נצרת נחרבה ע"י הסאראקינים. אך כאשר לבדו נוסעי הצלב את ירושלים בנו את נצרת מחדש והעמידו שם בישוף, ומאז נתגדל ישוב הנוצרים עד שיגיע עתה לשבעת אלפים, מלבד שלשת אלפים מחמרים. אך לא נמצאו שם יהודים. ש. מ.

נמב: ע' טרפה

נמבה: ע' זכר ונמבה

נקרדיון בן גוריון: אחר מאנשי המעלה ועשירי ירושלים; שמו העצמי היה בוני, וע"פ מעשה שהיה כנוהו "נקרדיון". האגדה מספרת כי פעם אחת עלו כל ישראל להגל לירושלים ולא היה להם מים לשתות. הלך נקרדיון ב"נ אצל ארון א"ל הלוני שתיים עשרה מעיינות מים לעולי רגלים ואני אתן לך י"ב עינות מים, ואם איני נותן לך הריני נותן לך י"ב ככר כסף, וקבע לו זמן. כיון שהגיע הזמן ולא ירדו נשמים בשהרית שלח לו שגר לי מים או מעות שיש לי בידך, שלח לו עריין י"ש לי שהות ביום. במנהה שלח לו שגר לי מים או מעות וכו' לנלג עליו אותו ארון אמר כל השנה כולה לא ירדו נשמים ועכשיו ירדו וכו'. נכנס נקרדיון לביהמ"ק כשהוא עצב, נתעמף ועמד בתפלה אמר לפניו רבש"ע גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד בית אבא עשיתי אלא לכבודך עשיתי שיהיו מים מצויין לעולי רגלים. מיד נתקשרו שמים בעבים וירדו נשמים עד שנתמלאו י"ב מעינות מים והותירו וכו' אמר לו [הארון] תן לי רמי מים שיש לי בידך. יורע אני שלא הרעיש הקב"ה את עולמו אלא בשבילך, אלא עריין י"ש לי פתחון פה עליך שאוציא ממך את מעותי שכבר שקעה חמה וגשמים כרשותי ירדו. חזר [נקרדיון] ונכנס לביהמ"ק, נתעמף ועמד בתפלה ואמר לפניו רבש"ע! הודע שיש לך אוהבים בעולמך. מיד נתפורו העבים וזרחה החמה. באותה שעה אמר לו הארון אילו לא נקדרה החמה היה לי פתחון פה עליך וכו'. ולכן נקרא נקרדיון שנקדרה חמה בעבורו (תענית כ'). בעת שצרו הרומיים על ירושלים היה הוא אחר מהשלשה עשירים: נקרדיון ובן כלבא שבוע ובן ציצית הכסת אשר העמיסו עליהם לכלכל את כל יושבי העיר במשך ימי המצור. חד אמר אנא זיינא להו בחימי ושערי, וחד אמר ברחמא ובמלחא ומיטחא, וחד אמר בדציבי (עצים), אך הבריוני שרפו אוצרותיהם באש כי חפצו לצאת להלחם עם הרומיים וחשדו את העשירים שהם מבעלי השלום (גיטין נ"ו). ונראה כי נקרדיון רצה לתת התבואות, כי נאמר עליו שהיה לו שלשה סאים קמח לכל אתר ואחר שבירושלים (פדר"א פ"ב). נקרדיון היה בעל צדקה גדול, ואמרו עליו כשהיה יוצא מביתו לבית המדרש כלי מילת היו מציעין התחת ובאו עניים ומספלין אותן מאחריו (כתובות ס"ו). וריב"ז

ולכן כמעט אי אפשר לחולות על הדעת להפריד את הנקוד מן הכתב מתחלתו; הנקוד עם הכתב הם כשלהבת הקיסורה בנחלת וכנשמה לגוף. אמת היא כי ע"י רגילות הקריאה של הלשון העברית עם הנקודות אפשר לקרות אח"כ גם בלא נקודות, אבל הנער או האישה שמעולם לא למד לקרוא עברית עם הנקודות לא יוכל לקרות המלות בשום אופן, וגם אם למד הנקודות מפי מקרא דרדקי יהיה קשה לו ללמוד לקרות אח"כ בעצמו. גם אי אפשר למלמד ללמד לתלמידיו כל התנ"ך באופן שיזכור מבטא כל המלות הזרות הנמצאות בכל ספר וספר. ולכן מוכרחים אנו לומר כי המציא את הכתב המציא גם הנקודות, עכ"פ ריבם, ויש לשער שאותיות אה"י שהם אמות הקריאה היו הנקודות הראשונות. ונשתלמו הנקודות בזמן משה שנתנו עם התורה אך לא בתורה עצמה. כי הנקודות כמו הטעמים הם איפני הקריאה שלמרו תינוקות של בית רבן. ויש טעמים רבים מדוע לא נכתבו הנקודות והטעמים בספר תורה הכשר למקרא לפני הצבור. כי בדרך הקבלה כל התורה היא צרופי שמות שיכולין לפרשה ב"ט פנים, והנקודות היא הפירוש הפשוט, וכמו שלא נזכר "הקרי" בתורה רק הכתיב. גם הקורא בתורה הוא מומחה ואינו צריך לנקודות. אמנם שמות הנקודות לא היו ידועות עד אחר חתימת התלמוד, גם לא נודע להם שם "נקודה" בהוראת תנועה, כי בשם נקודות כווננו להסינים על האותיות שדרשו עליהם (ע"י נקודות בתורה להלן). וסיכני הקריאה קראו "מקרא" סתם, והכתב מבלי התנועות קראו מסרת, ולזה כווננו באמרם "יש אם למקרא ויש אם למסרת", וקראו הנקודות, "מקרא" ע"ש הפעולה אשר תעשה על ידה. ואמרו למשל: כתיב עבר וקרינן עובר (פסחים כ"ו:). כתיב כי יתן וקרינן כי יתן (קדושין נ"ט:). מי קרינן עני. עוני קרינן (פסחים ל"ו:). והוא "מקרא סופרים" שאמרו עליו שהוא הלכה למשה מסיני (גדרים ל"ז:). ואמרו ויקראו בתורת האלהים זה מקרא (שם). ורק פעם אחת מצינו הלשון נקוד על התנועות במס' סופרים: ספר שנקדו ושפסקו (כצ"ל) ראשי הפסוקים יטבה אל יקרא בו (סופרים פ"ג ד'). במדרש קהלת (פסוק טוב שם משמן טוב). אצל שמותיהן של שבטים: אם היו חסרים אות אחת לא היו מכפרין תני ד' הושעיה אפילו נקודה אחת. מזה משמע כי אות לחוד ונקודה לחוד. גם נקראו קוצים, ור"ע היה דורש על כל קוץ וקוץ (מנחות כ"ט:), ואם נאמר כי הפירוש הוא על התנין קשה להבין איזה הלכות ודרשות למד מהן. ואמר רב אישי ובלבד שלא יחמוץ בחי"ת (ברכות י"ב:). משמע שידע גם מהברה חמפית. יש רוצים להביא ראיה על איחור הנקוד ממה שמסופר כי יואב טעה בין זכר לזכר במצוה של מכה תמחה את זכר עמלק והוא הרג כל זכר באדם (ב"ב כ"א:). ורצה להרוג את רבו שלמדו השבט. אך כבר פירשו הרשב"א

והר"ם ב"א שהמלמד לא פשע בקריאתו אלא שלא השגיח על התלמיד בהחליפו קריאתו במעוטה, וזה דבר מצוי נ"כ אם הספר לפניו מנוקד כהונן ולאו אדעתיה או שהיה שם שבט או משמש. הריב"ש השיב לחתנו החכם ניצח בנפשו. ששאל על מה שאמרו דא"ל ר' ישמעאל לר"ע אחי האיך אתה קורא כי טובים דודך וגו' (ע"ז כ"ט:). איך אפשר בחכם גדול כר"ע שישתבש בקריאת פסוק שהתינוקות יודעין אותו אם לא נאמר שהספרים שלהם לא היו נקודים. גם הקשה מעובדא דרביה דיואב דטעי בין זכר לזכר. והשיב הריב"ש, שאפשר שהיה מחלוקת בזאת המלה בספריהם כמו שיש היום בהרבה מלות בין מערבא למדנחאי, ובין בן-אשר ובין בן-נפתלי. והלא אפילו בחילוף התיבות היה מחלוקת בספרים, והיה ספק לחכמים והוצרכו ללכת אחרי הרוב (ש"ת הריב"ש סי' רפ"ד). ולא נרע מפסקי הפסוקים שהם הלכה למשה מסיני לכולי עלמא. ובכ"ז אמרו שיש המש מסראות בתורה שאין להם הכרע (יומא נ"ב:). בספר הזהר ותקונים נזכרו הנקודות גם בשמותם. אוותן כולוה כנופא בלא נפשא. כד אוותן נקדי הא גופא אתקיים בקיומיה (זהר שה"ש). טעמי אינון נשמתין ונקודין רוחין ואתון נפשין. אילין מנהגין בתר אילין וכו' (הקדמת התיקונים). בס' בראשית נפקדו הנקודות בשמותן וכן במקומות אחרים. בספר הבהיר נאמר: הרין נקודא באורייתא דמשה דאינהו כולוה בעגולא, ורמו באתותא כנשמתא דחי' בנופא דאינש דלא אפשר לה למיחי כל היכא דלא קיימא בגוה ולא למינקט מימרא זוטרותא ורבתא בלא נישמתא, כותיה הרין נקודא דמתקיימא אתותא בנקודא ולא אפשר למלתא רבתא או זוטרותא לאתמרא בלא נקודא. [דעת הגאונים והאחרונים] אלה האומרים כי הנקודות התחילו בזמן הגאונים, אינם חוקרים לדעת איך אפשר אם הנקוד היה דבר חדש במינים שלא הודיעו לנו מי ומי הם המציאים הנקוד, והיו מפלפלים בזה הרבה, ובודאי היו חלוקי דעות ביניהם. גם אינם שמים לב להבין מה שיאמרו הגאונים בעצמם אדות הנקוד. ויש שהופכים דברי הגאונים לכוונה אחרת כדי להשוות עם המתנגדים לקדמות הנקוד. ומביאין ראיה מתשובה אתת במחזור ויטרי (ולדעת נרעץ מיותסת לרב נמרנאי גאון): וששאלתם אם אסור לנקוד ס"ת, ספר תורה שניתן למשה מסיני לא שמענו בו ניקוד, ולא ניתן ניקוד בסיני כי החכמים ציינוהו לסימן ואסור לנו להוסיף מדעתינו. פן נעבור בבל תוסיף, לפיכך אין נוקדין ס"ת. ואע"פ שניתנו פסוקי טעמים ונגינות הקרייה מסיני במסורת כרכיב (נחמיה ח') ושום שכל וגו', על פה נאמרו, ולא בסימני נקידה בספר וכו' (מחזור ויטרי התצאת הווי"ץ צד 91). אמנם במחזור ויטרי לא נזכר כי היא מתשובות הגאונים (ע"י ש"ת הרמב"ן סי' דל"ח). ועוד נראה כי יש בזה שבט מהמעתיק. כי הטעם שנותן שאין נוקדין ס"ת כפני

מקביעות הנקוד והטעמים (חשוב הנקוד קודם הטעמים) סדר שלא יהיה ולא מחכמה נעזרת (מה) איננה מערך חכמתנו בשום פנים ולא יתכן שיהיה מקובל אצל ההמון אלא מרבים רצוים או מיחיד רצוי, ולא יתכן שיקבל ההמון מיחיד אלא אם יהיה נביא או נעזר בענין האלהי וכו' (ישם ס' ל"ב). הרי זה מפורש כי הנקודות לא נעשו ע"י מנקד פשוט, כמו שחורשים מאחרי הנקוד, אלא ע"י נביא או בעל רוח"ק. והנבואה פסקה עם חני זכריה ומלאכי. ובדואי היו אז מנילת סתרים שנכתבו עליה סימני הנקודות, כי איך אפשר שיהיו נשמרים אפילו בלב ראשי העם בעל פה? וגם התנאים קודם שהותר להם לכתוב את תורה שבע"פ היו להם מנילות סתרים. ואולי דעת הכוזרי כדעת יש אומרים כי היו הנקודות בע"פ עד זמן עזרא והוא תקנם בכתב. ולכן שמות הנקודות בלשון ארמית שהעלו מבבל כמו שמות המלאכים והחדשים. ואם היו ממציאי הנקוד בעלי טבריא היו נותנים לסימני הנקוד שמות עבריים. בעל ספר הסמדר ובעל ספר תוריית הקורא ור' משה הנקדן אמרו שנתנו הנקודות מסיני אלא ששכחום והזרעורא ויסדום. הרד"ק בתולדות הנקוד מרים אותן למעלה ראש, ובמכלול חלק הדקדוק שער הפעלים ברברו על אדות בכל לבבכם שלא לקדאם מבלי מקף שאז יהיה נקודם חולם במלת בכל, אמר וזה לא אמרו חז"ל להחליף התנועות אשר נתנו למשה מסיני, עכ"ל (עי' ספר היחיש לכתב אשורי שער ג' פט"ז ופט"ט). מאחרי הנקוד סמכו על ר' יעקב עמדין, אך אם נעניו בדבריו נראה ההיפך, חז"ל בספרו מגדל עז (עליית הכתיבה): ראו להזכיר פה גם מענין הנקוד העברי ובכללו הטעמים אשר עם היות מהמשיכולות הראשונות שתולדתו ומצאותיו מימי קדם עם האותיות בזמן אחד שהן ממין המצטרף אשר אין מציאות לאחד בלתי חברו. כי האותיות בלתי נקודות כגופות בלי נשמות, וע"י הטעמים התיבות חיות וקיימות, שנישמש במכתב בלתי מנוקד, בהכרח יצטרך לבקי היודע ומכיר שמוש הנקוד ישיבין לקרותו בשום שכל, אך המכיר האותיות ולא ידע הנקודות, והיה בעיניו כספר החתום. ולכן מוסכם אצל המחברים תלמודיים ומקובלים והדרושים והחוקרים, שפה אחת להם שהנקוד ניתן מסיני, כמו שתראה בהקדמת המקרא גדול (ר"ל מקראות גדולות המדברים על המסורה בכלל), ואני איני אומר כן, אלא מיום ברוא אלהים אדם ברא את הכתב ונקודו הצריך לו ודאי, אבל אפשר לא היה בשלמות עד שניתן למשה בסיני מוֹשֵׁלם לו כל צרכו. עכ"ל. במספחת סופרים בהשנה רל"ז יאמר הרב עמדין: שם (בתקונים) קכ"ח א' מבאר שמות הנקודות ע"פ הסוד. וכן בהקדמת ספר הל' ז' א', וכן שמות הטעמים שפרשו גם בס' הזהר כמה פעמים, וכן בספר הזה ע"פ ס"ת. בידע ש שמות הללו עלו בידנו מבבל בדרות אחרונים.

שלא ניתנו הנקודות מסיני אינו מספיק. כי גם הטעמים שניתנו מסיני פוסלין הס"ת. ועוד באמרו "ס"ת שניתן למשה בסיני לא שמענו בו ניקוד" משמע שלא היה ברור בזה, ואם היה הנקוד בזמנו היה אומר שהוא חדש מקרוב בא. ובדאי דעתו על החכמים הקדמונים שציינו את הנקוד בכל הספרים וזאת ספר תורה. רב סעדיה נאון נקד את ס' האגרון ואת ס' הגלוי בנקוד שלנו בטעמים ופסוקים, ובחקרמנו כתב התנצלות ארוכה להוכיח כי אין בזה שום יוהרא. שמה יאמרו כי יחשוב את חבריו בכתבי הקדש, ויאמר כי גם קורות החשבוניאים כתבו בפסוקים ונקודות וטעמים, בלשון הכשרים (ארמית). וכן בן סירא. הרי ראינו כי כבר היה הנקוד בכתב בזמן בית שני. וראוי להעיר גם ע"ז. כי בבית שני כבר שכחו את השפה העברית, ואיך היה אפשר להם לקרות בתורה בנקוד בעל פה, אם לא היו להם כתבי הקדש בנקוד וזאת הס"ת שהיתה בלא נקוד כאמור? מאחרי הנקוד מביאים ראינו מהכוזרי: אמר החבר, ואיך תחשוב שהניח משה ספר תורתו אל בני ישראל?—אמר הכוזרי, מבלי ספק יש היה ספר פשוט מאין נקוד וטעמים כאשר אנחנו רואים היום, שאי אפשר שישכימו עליהם בהמון (ר"ל שישכימו שיהיה הס"ת בלא נקודות מבלי קבלה). כמו שאי אפשר שישכימו על המצה בפסח ושאר תורותיו (מבלי קבלה) שהם זכר ליציאת מצרים שמתישבת בנפשות ישראל אמיתית יציאת מצרים במעשים ההם המתמידים, שאי אפשר להסכים עליהם בהשנה מחשנים מבלי שלא יהיה עליהם מוחה. אמר החבר: מבלי ספק שהיה שמור בלבבות בפתחא והקמץ והיטבר (חירק) והנטייה והשבא והטעמים כלב הכהנים מפני צרכם לעבודה ולהורות את בני ישראל, ובכל המלכים מפני שנצטוו והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו (דברים י"ז), ובכל השופטים מפני צרכם אליהם בדינים. ובכל הסנהדרין וכו' ובכל אנשי החינוך להתגדר בהם. ושמו שבע המלכים והטעמים (ר"ל המלכים והמשרתים) אותות לתכונות ההם אשר העתיקום בקבלה משה. ומה תחשוב על אשר תקנו המקרא בפסוקים תחלה ואח"כ בנקוד (הוא מבאר דברי חז"ל בדרשם בספר תורת האקחים זה מקרא שהוא הנקוד) ואח"כ בטעמים ואח"כ במסורות (ומבאר שהוא) על שמירת המלא והחסר וכו'. ושמירת כל נכרי (ר"ל שלא למדו לגוי) מקמץ ופתח וצירי וסגול יוצא מן ההקשה (בדרך היקש). התראה שמעשיהם בזה לריק לבטלה או השתדלות בדברי חובה? (כחזרי מאמר ג' ס' כ"ט—ל"א). אמנם שכוונתו לומר כי הנקודות היו בעל פה, אולם בפירושו כי מקרא הוא נקוד ומסדרו קודם הטעמים מוכרחים אנו לומר כי הוא מורה שהנקוד הוא במעלה יתירה מן הטעמים והוא כוללם יחד. ולפ"ז שניהם נתנו מסיני, אך היו בעל פה ולא נלו אלא ליחיד סגולה כדי שלא ילמדם הגרם. ומוסיף הכחדי לומר: כי נראה

להם קו מושב ממעל לאותיות לסימן רפה או חסרון הרגש כמו יִדְגִּילִים לרשום הכותבים יהודי-אשכנזית. ולכן יבואו באותיות רפיות נקודה מודכבת, להורות על התנועה ועל הרפה. גם יבוא קו מושב לסימן החטף ואז יבא הקו למעלה מן התנועה (ע') פאקסימיל מן הדף האחרון של מלאכי במבוא לנקוד האשורי של פינסקר, מול צד 44). וכתוב עליו יִהְיֶה מִתְקִי סִימוֹ בחדש תשרי שנת אלף מאתים ועשרים ושמונה עניים (לשטרות=936 למספר הנהוג). רפאפורט בספרו נחלת יהודה (חלק אור תורה סי' 7) חשב את מציאות הנקוד האשורי לזיוף של הקראים בימינו אלה, ואומר: מציאה זו היא שקר וכזב ממוזף אחד והוא קראי אשר המציא לו צורות אחרות של נקודות נגד אנשי מסורה, וכתב בסוף ספרו מספר קדמון של שנים, כאשר עשה במצבות וכמה ספרים וכו'. אך בכרך יתנדר לזה ואומר כי אף כי פירקאוויץ חשוד למוזף מצבות, אי אפשר לחשוש כי זיף את הנקוד. כי לא כחו ולא סחו היו ראויים להמציא מציאה חדשה כזאת הערוכה כשיטה בפני עצמה עם מסירת וחילופים בגליונות. גם כבר מצאנו רשימה מזכרת את הנקוד האשורי בפרמה (לעיל) שלא חלו בו ידי פירקאוויץ. ולכן בא בכרך לירי מסקנא כי ההמצאה הזאת היא ידי הקראים הקדמונים כמו נסי בן נח (ע"ש) וחביריו, אשר התננו לנקוד הרבנים והמציאו להם נקוד אחר וקראו אותו נקוד הבבלי. וע"ז מרומזים דברי הקראי נסי באמרו: ולאִלֵּף נקודות ומשורות ופסוק טעמים וחסרות ויתרות לאנשי שנער וכו' (ע') לקומי קדמונית צד מ"א).

[נקדיה] הסופרים שנקודו הספרים נקראו נקדנים, כי המלאכה הזאת נעשית ע"י סופרים מיוחדים המומחים ובקיאים בהלכות הנקוד, וכמו שמצינו אנשים שנתארו בשם סופר סתם כן מצינו בתואר נִקְדָן. ויש מהם שהניחו הספרים המנוקדים וכחבו ספרים על אדות הנוסחאות השונות בנקוד וזתנ"ך ע"פ המסורה, וגם בדקדוק הנקוד. הנקדנים המכונים בשם הזה חיו ממאה ה"ב עד המצאת הדפוס. צונץ מביא כמה שעות בתואר נקדן (צור נעשיכמע 107—122). המיוחדים שבהם: ברכיה ב"ר נטרונאי קרספאי הנקדן מחכמי פרוכינצא במאה ה"ב שחבר ס' "משלי שועלים" (מנטובה ש"ז). עם העתקה רומית פראג 1661). גם נודע ר' יקותיאל ב"ר יהודה הכהן או ר' זלמן הנקדן מחבר "עין הקורא" על המסורה ושעמי המקרא (כ"י) ונרפס עה"ת ואסתר ע"י היידנהיים (ע"ע).

[נקודות בתורה ובדף] לפי המסורה יש עשר נקודות בתורה, אפילו בס"ת שנקראת בצבור, וחמש נקודות בגמראים וכתובים. הנקודות בתורה הן: א') בראשית ט"ו ה', ובניך, נקוד על י' בתרא; ב') שם י"ח ט', אליו, נקוד על א"י; ג') שם י"ט ל"ג ובקומה, נקוד על ו' בתרא; ד') שם ל"ג ד', וישקרה, נקוד על כל התיבה; ה') שם ל"ז י"ב, את, נקוד על

כי אין מהם זכרון לראשונים. אם אמנם פסקי טעמים ודאי הלמ"ס הם כדאיתא בפ' אין בין המורד (נדרים ל"ז) מ"ס בשמותן הללו לא נקראו. מלפנים לא ידעו ולא הודיעו לא תנאים ולא אמוראים ולא נשתמשו בהם כלל בעלי התלמוד. לכן אין ליחס אלה הרמזים שאמר עליהם בהם לרשבי התנא. עכ"ל. הרי נאמר כי הוא משיג רק על השמות ולא על הנקוד והטעמים בעצמם או על צורתם שהיו בכתב מימים מקדם. וכמו שאמר בספרו מנרל עז שהיו עור קורם משה. ר' יעקב בכרך בספרו אשתדלות אומר ע"ז: נעוטי מישמע נבהלתי מראות (כי רפאפורט מביא ראיה מהרב עמרין על איחור הנקוד). הגם הנאון בעל מטפחת סופרים בקושרים על קדמות הנקוד? הגם ר' יעקב עמרין נתן ידו לר' אליה בחור לנזול עמרת השיבה מעל הנקודות והטעמים! גודל כבוד ה' רפא-פורט ירקיע עמו לשחקים, אמנם בענין קדמות הנקוד כל דבריו תהו ובהו ויש אשר גם ישר מונקים וכו' (שם 159). וכן מאשימו על שהחליט כי חתן הריב"ש הוא מאמין באיחור הנקוד, "דבר שלא היה ולא נברא. הוא (רפאפורט) עשה את החתן למחליט (כדעת הבחור) ואת החותן (הריב"ש) למסתפק, אך גדול שבושו של רפאפורט כשבושו של רביה דאיוב" (שם 158): הנקוד על שם הוי"ה נשתבח בגלות בבל מפני שלא נקדוהו בעת שנקדו המלים האחרות, או שנקדו על שם המפורש נקודות אדני כמו אצלנו והנוצרים טעו להשיב כי הנקודות של אדני עולות לשם המפורש והעתיקו את השם Jehova. יאינו נכון בשום אופן (ע"ע אר"י).

[נקוד האשורי או הבבלי] באמצע המאה ה"ט נמצאו איזה כ"י מכה"ק המנוקדים למעלה מהאותיות תחת למטה, והציונים הם ג"כ משונים משלנו. וישראל תיאר את הנקוד הזה, "האשורי" מפני שמצא כתוב בסוף כ"י אחד של חומש עם תרגום המונה בפרמא: "תרגום זה נעתק מספר אשר הובא מארץ בבל והיה מנוקד למעלה בנקוד ארץ אשר והפכו ר' נתן ב"ר מכיר ב"ר מנחם מאנקונה ב"ר שמואל ב"ר מכיר ממדינת אויירי ב"ר מנחם ב"ר צדוק הנקדן, והגיהו ונסחו לנקוד מברני" ונתגלה הנקוד הזה ע"י אברהם פירקאוויץ שמצא שני כ"י מנביאים אחרונים ואיזה חתיכות מתורה ועוד איזה דפים מתרי עשר עם תרגום פרסי (ע"י הליכות קדם צד 23, 37). ובשביל זה חישוב מקדם שהנקוד הזה המציאו הקראים (עוואלה, יאהרבוך 1848 צד 161). בנקוד הזה יש שש תנועות והם הקמץ והפתח והצירה והחיריק והחולם והשוורק. וכשההברה מלאה וא"ו, אז השורק נקודה בתוך הואי כמו בנקוד שלנו, וכולו למעל לאותיות. הסגול אינו נוהג בנקוד הזה. צורות הנקודות הן: הקמץ כמו טעם מהפך, והפתח כמו יתיב, הצירה והחיריק כמו שלנו, החולם כמו שבא, והשוורק כמו טעם סוף פסוק. ויש

התיבה למחוק מה שעליו הנקודה, כמו שאנו רואים בספרים קדמונים כתבי יד כשיש שם תוספת וצריך תיקון, ולפי "עבר נשאה התיבה בכתוב עם הנקודות שעליה הורה שאינה נחקת מכל וכל (ע"י הרלב"ג). וראיה מהירושלמי (מגילה י"ג) ממעשה דמר עוקבא: ונהג עלמא כשרצו לכתוב בלי שרמיט כתבו ב תיבות ונקדו עליהם והיו כאלו לא נכתבו (ולכן שמעון במכ"ע בית המדרש, תמוז תרכ"ה), כי הנקוד מורה על מחיקת המלה וכאלו איננה פה. ויש שרצים לעשות פטירה בין הכתב והנקודה כמו בעל העקרים (מאמר ג' סוף פכ"ב): המעם לזה הוא כי הנקודה על התיבה והעדרה עד שתשאר כתובה הנה היא באמצעות בין כתיבת התיבה והעדרה, כאלו יאמר אע"פ שכתוב "אשר פקד משה ואהרן" היה המונה משה, ואהרן היה מפל לו. אלא שנכתב דרך כבוד, כי משה בלבד היה העיקר (ע"י גייגר באוצר נחמד ח"ב 86, אורשריפיש 168). 257; וע"י הכרמל שנה ג' גליון 12).

[דרשות ופסוקים על הנקודות] ונבאר פה כל הנקודות לפי סדר התנ"ך עפ"י דרשות חז"ל והפשוט: (א') הפסוק ותאמר שרי אל אברהם חמסי עליך... "שפוט ה' בני ובניך (בראשית ט"ז ה') נקוד על י" בתרא. ודרשו חז"ל, מלמד שלא אמרה לו אלא אל הנר, וי"א על המטילין מריבה בני ובניך (אדר"ג פל"ד). ונראה כי הראשון דורש לפי הנוסחא בניך מלא יוד, והוא נוכח לנפכה, כי על הנר אמרה זאת, ר"ל שהפכה פניה אל הנר ואמרה לה "שפוט ה' בני ובניך, וי"א לפי הנוסחא האחרת בניך חסר יוד, כמו בניך, והיא מלה מורכבת מן בן-בןך, אשר הרה הנר, וזהו המטיל מריבה בני ובניך. וע"פ הנוסחא האחרונה דורשים בב"ר (פ' ט"ה) כתיב ויבא אל הנר ותהר, ומה ת"ל הנך הרה וילדת בן? אלא מלמד שהכניסה בה ישרה עין הרע והפילה עוברה. א"ר יוחנן, "בני ובניך", ובנך כתיב (בן ילך שהיא הרה. פירוש מ"ב. וע"י ת"י על הפסוק הזה). ובדרך הפשוט דברה ישרה לאברהם ואמרה לו "שפוט ה' בני ובניך, ובלשון זכר היו"ד חסר לכן נקוד עליו. (ב') ויאמרו אליו איה ישרה אשתך (בראשית י"ח ט') נקוד על אי"ו. ואמרו חז"ל: תני משום ר' יוסי למה נקוד על אי"ו שבאלו? למדה תורה ד"א שישאל אדם באכסניא שלו (כ"ט פ"ז). ופירש"י והיינו נקודת אי"ו, דלא היו צריכין לשאול. דיודעין היו שהיא באוהל. דכל נקודה עוקרת התיבה. שאינה אלא לדרשה ודרשו ממנה ד"א. וע"ז הקשו בתוספות הדיוט לו לנקוד על איה שרה דהיא עיקר השאלה ששאלו עליה? אך במדרש רבה דרשו שגם לשרה שאלו איה אברהם. ולפי הפשוט היה להם נוסחא אחרת משלנו שבה נחסרו אותיות אי"ו ולכן נקדו עליהן, ואות ו' שבסוף תיבת "ויאמרו" שייד לאות ל' שנשארה בלתי נקודה, וחיבורן "לל". ושיעור הכתוב כך הוא, "ויאמר לו איה שרה אשתך", ויאמר

כל התיבה; ו') במדרב ג' ל"ט, ואהרן, נקוד על כל התיבה; ז') שם ט' י', רחקה, נקוד על ה'; ח') שם כ"א ל', אשר, נקוד על ר'; ט') שם כ"ט ט"ז, ועשרה, נקוד על ו' בתרא; י') דברים כ"ט כ"ה, לנו ולבנינו עד, נקוד על י"א אותיות חוץ מן ד' בתרא. ונוסף עליהן חמש נקודות בנביאים וכתובים: י"א ש"ב י"ט ב', יצא, נקוד על כל התיבה; י"ב) י"שעיה מ"ד ט', המה, נקוד על כל התיבה; י"ג) יחזקאל מ"א כ', ההיכל, נקוד על כל התיבה; י"ד) שם מ"ו כ"ב, מהקצעות, נקוד על כל התיבה; ט"ו) תהלים כ"ז י"ג, לולא, נקוד מלמעלה על כל התיבה, ולמטה על ל"א, ולא על ו' (מס' סופרים פ"ז ג').

[רעת חז"ל על הנקודות האלה] לדעת חז"ל עשו הנקודות האלה עזרא וסייעתו אנשי כנה"ג, וע"ז אמרו:.. אלא כך אמר עזרא אם יבא אליהו ויאמר לי ספני מה כתבת כך? אומר אני לו כבר נקדתי עליה, ואם יאמר לי יפה כתבת אעבור נקודה מעליהן (אדר"ג פל"ד). ודרשו על הנקודות האלה כמו על הקרי והכתיב. לדעת ר"ש בן אלעזר: כל מקום שאתה מוצא כתב רבה על הנקודה אתה דורש את הכתב, נקודה רבה על הכתב אתה דורש את הנקודה (ב"ר פמ"ח) וכן הוא בירושלמי (פסחים פ"ט ב'). רבנן אמרי בשעה שהכתב רבה על הנקודות את דורש את הכתב ומסלק את הנקודה. אמר רבי אע"פ שאין שם אלא נקודה אחת מלמעלה את דורש את הנקודה ומסלק את הכתב. גם המסתפקים בקדמות התנועות מורים כי הנקודות האלה היו ידועות לבעלי התלמוד הקדמונים, ודרשו עליהן אנדרות רבות וגם פסוקי מהן להלכה. המסורה הזאת כנראה היא ישנה מאד, כי כבר נחלקו רבנן ורבי בדרשות הנקודות, ומשמע כי כבר נשכחו מעמי הנקודות בימיהם ונחלקו בהן חכמי התלמוד כבהלכות קדומות (ד"ר ח"א 60). ולכן מוכרחים אנו לומר שהיו מימי עזרא ובעלי המסורה הראשונים. כי הם לא גרעו ולא הוסיפו על תורת משה והנביאים אפילו בקצו של יו"ד מבלי חקירה ודרישה והשתוות בכל הנוסחאות השונות אשר לפניהם שנעתקו מסופרים מובהקים ונאמנים, ומזמן עזרא עד זמן הסופרים והנאמנים לא היו אנשים ראוים אשר יסמכו עליהם רוב ישראל בדברים הנוגעים לכה"ק. וגם עזרא וסייעתו היו יראים להכריע מעצמם בין הנוסחאות השונות לכן חעמירו נקודות על התיבות האלה להורות שיש איזה ספק בהן וצריכין לדרוש ולחקור אחריהן, כמו על הקרי וכתבי. בעל החזקוני בפירושו עה"ת (פ' לך) אומר: כל תיבות נקודות שבתורה מסופקות היו בידו של עזרא הסופר, אמר אם יבוא משה רבינו ואומר לי ספני מה כתבת את אלו? אומר לו כבר נקדתי עליהם, ואם אומר לי למה נקדתי עליהם? אומר לו הרי לא מחקתים, ואעבור את הנקודות מעליהן (ע"י מזרחי ויפה תואר). בעל הכתב והקבלה (במרבר ג' ל"ט על נקוד על אהרן) יאמר: הנקודה תעשה על

אהרן נקוד עליו על שלא היה מן המניין, ובלי ספק מעות היא וצריך למחוק, "וא"ו של", כי בכל מקום ששמע שנקוד על כלו, וכן אמרו בילקום (רמז תשר"ב) נקוד על אהרן שלא היה מן המניין, ור"ל שלא היו מן המניין היינו הפוקדים, כי רק למשה דבר ה': פקוד את בני לוי (שם פסוק ט"ז) ולא אהרן, גם נאמר ויפקוד אתם משה ע"פ ה' כאשר צוה (שם פסוק ט"ז) ולא אהרן, גם בתרגום השמרוני והסורי חסר מלת אהרן. ו' איש איש כי יהיה סמא לנפש או בדרך רחקה וגו' (במדבר ט"ז), נקוד על ה' של תיבת רחקה, הנקודה הזאת נזכרת במשנה (פסחים פ"ט ב'). איזה היא דרך רחוקה? מן המוריעים ולחין, וכמדתה לכל רוח, דברי ר"ע. ר' אליעזר אומר מאסקופת העזרה ולחין. א"ל ר' יוסי לפיכך נקוד על ה' לומר לא מפני שרחוק וראי אלא מאסקופת העזרה ולחין, ופירשי כל נקוד למעט בא, דמשמע סמיה להאי תיבא מהבא, הרב מברטנורה אומר: אני שמעתי לדרוש רחוק חמשת אמות מאסקופת העזרה (וע' בתפארת ישראל). בירושלמי דרשו איש רחוק ואין דרך רחוקה, בספרי (פ' בהעלתך) או בדרך רחוקה, נקוד על הה"א אפילו בדרך קרובה והוא סמא עושה עמהם את הפסח, במדרש רבה איתא נקוד על ח"ת (צ"ל ה"א), מלמד שלא היה דרך רחוקה אלא מן אסקופת העזרה ולחין, וי"א שאפילו בדרך קרובה והוא סמא לא היה עושה עמהם את הפסח, והוא מחלוקת ר"ע ור"א במשנה, ונראה כי היו לפנייהם שתי נוסחאות, נוסחת ר"ע היתה, "רחקה" ודרש דרך רחוקה ממש כגון מן המוריעים ולחין מהלך ט"ו מילין, ונוסחת ר"א היתה רחוק ומיוחד אל הא"י ולא להדרך, ר"ל שהיה סמא קרי וכמו שתרנגם יב"ע, "דמרחק באורח עלמא בקריות לילא", וכמו בספרי ומדרש רבה (הנ"ל), ולפי הפשט דרך הוא לשון זכר וגם לשון נקבה, ובנוסחא אחרת מצאו רחוק בל"ז, ויען כי ר' לפעמים רחוקות בא דרך בלשון נקבה לכן נקודו על הה"א. ה' ונרים אבר חשבון עד ריבון ונשים עד נפח אשר עד מידבא (במדבר כ"א ל'), נקוד על ד"ש של אשיר, ואמרו במדרש רבה נקוד על ד"ש שבאשר שאף מלהלן היה כן (פ' מנפח) ולהלן החרבו ג"כ), וי"א מלמד שלא החרבו אלא האומות, וצ"ל העכו"ם כמו שנאמר באדר"ג (שם) נקוד על אשיר מלמד שהחרבו העכו"ם (הע"ז) ולא החרבו הסרינות, ובילקום (רמ"ז תשכ"ב) נאמר ג"כ נקוד על אשיר (על כל התיבה), ונראה שהיו שלש נוסחאות: באחת כתוב אשר ובשניה אש ובשלישית חסר התיבה אשר לגמרי, פירוש הנוסחא הראשונה, "אשר" כמו, "אצל" ר"ל נפח הסמוכה למידבא ולא מידבא בכלל, ובנוסחא השנייה נפח אש שהיא ע"ז שעברו שם בנפיתח אש, וגם חז"ל דרשו עד נפח עד שתבוא אש שאינה צריכה נפוח (ב"ב ע"ט), ע"ד אש לא נופח (איוב כ'), וכן הוא בתרגום השבעים, ובתרגום השמרוני: ואמרין אברה

בלשון יחיד כמו שנאמר ג"כ, "ויאמר שוב אשוב" כי רק אחד היה מדבר. ג') ולא ידע בשכבה ובקומה (בראשית י"ט ל"ג), נקוד על ו' בתרא, תנא משום ר' יוסי בר רבי חנינ', למה נקוד על וי"ו שבקומה של בכירה? לומר שבשכבה לא ידע אבל בקומה ידע, ומאי הוה ליה למיעבד מאי דהוה הוה? נפקא מינה דלפניא אחרנא לא איבעי למיחתי המרא (נזיר כ"ג). הוריות י"ז, ופרשו התוס' (נזיר שם) למה נקוד על וי"ו שבקומה, לומר לך דהרי היא כמאן דליתיה, ונראה שהיתה כל התיבה מנוקדת לפני בעלי התוספות וכן נראה מפירשי על התורה (וע' ת"י), ולפי הפשט נקוד על וי"ו של "ובקומה" כי בנוסחא אחרת היה חסר הוי"ו כמו אצל ובקמה של הצעירה (פסוק ל"ה), וכן מצינו כמעט בעל ספר בראשית שורק במקום מלאפ"ם, כי ע"פ מ"ס קל בעלי השתים שרשו קם ולא קום. ר') וירץ עשו לקראתו ויפל על צואריו וישקו ויבכו (בראשית ל"ג ד') נקוד על וישקו, מלמד שלא נשקו בכל לבו, ר' ינאי אומר מלמד שלא בקש לנשקו אלא לנשכו ונעשה צוארו של ישיש וקחו שיניו של אותו רשע, ומה ת"ל ויבכו? זה בכה על צוארו זה בכה על שיניו (ילקום רמז ל"ז), ובעל הטורים רמז וישקו בנימטריא לנושכיהו, וע' יאמר הרמב"ם: הדרש על נקודת וישקו טוב הוא לעתיד משרים כי על דרך הפשט לא חשב עשו לעשות רע לאחיו והעד ויבכו, ובאמת על פי הפשט היה להם נוסחא אחרת שחסר בה תיבת וישקו ולא נשקו כלל, גם מיותרת המלה הזאת ע"פ דרכי הלשון ולא נמצא בתנ"ך דומה לו, כי בכל מקום לשון נפילה על הצואר סמוכה לכביה, כמו ויפל על צואר בנימין אחיו ויבך, ובנימין בכה על צואריו (בראשית מ"ז י"ד), ויפול על צואריו ויבך על צואריו עוד (שם ט"ב), ה' וילכו אחיו לראת את צאן אביהם בשכם (בראשית ל"ז י"ב), נקוד על א"ת, ודרשו, מלמד שלא לרעות את הצאן הלכו אלא לאכול ולשתות ולהתפתות ואדר"ג שם, ובי"ד פל ד איתא שלא הלכו אלא לרעות את עצמן, ונראה כי בע"ז הסורה דייקו בלישנא שכתוב, "וילכו לרעות את צאן אביהם בשכם" והיה לו לכתוב לשכם, ולמדו מזה שתיבת בשכם אינה חזרת אל, "וילכו" רק אל הצאן, ר"ל צאן אביהם שהיה אז בשכם, וא"כ הרי יש הפסד בין וילכו לרעות ובין צאן אביהם בשכם, ואין כאן כקום לשלל, "את", המחברת אותן יחד, ולכן נקוד עליה כי היא מיותרת, גם בעל המעמים הרגיש בזה והמעים את מלת לרעות בתביר לאות פסוק, ושיעור הכתוב כך הוא: וילכו אחיו לרעות צאן אביהם [שהיו אז] בשכם, ועל הפיסקא הזאת דרשו כי לא הלכו לרעות הצאן רק את עצמן, ו' כל פקודי הלויים אשר פקד משה ואהרן ע"פ ה' למשפחותיהם וגו' (במדבר ג' ל"ט), נקוד על אהרן, ואמרו בתלמוד, תניא למה נקוד על אהרן שבחומש הפקודים? שלא היה באותו מנין (בבב"ב ד'), במדבר רבה (פ"ג) איתא וא"ו של

חשבון עד דיבן עד דנפס אוקדא על מידבא. ובתרונם הסורי אך תחת מידבא העתיק מדברא: ותקלתא דחשבון אברת לדיבון צדרי ערמא לנכח דמדברא. וכן משמע ע"ד הפשט, כי לא יובן לשון "נפח אשר עד מידבא". (ט') ועשרון עשרון לכבש האחד וגו' (במדבר כ"ט ט'). נקוד על ו' בתרא של ועשרון. ואמרו חז"ל: תניא אמר ר' יוסי למה נקוד על וי"ו שבאמצע עשרון ראשון של וי"ט הראשון של חג? שלא ימרוך לא בשל ג' לפר ולא בשל שנים לאיל (מנחות פ"ז:). ר"מ אומר מה ת"ל עשרון עשרון לכבש האחד? מלמד ששתי עשרונות היו במשכן אחד נדרש ואחד מחוק וכו' והכמים אומרים לא היה שם אלא עשרון אחד שנאמר ועשרון אחד לכבש האחד (במדבר כ"ה) וכו'. במס' סופרים איתא נקוד על וי"ו שבעשרון השני. ואולי צ"ל נקוד על עשרון השני (על כל התיבה). ואפשר שהוא ע"פ דעת רבי בירושלמי (פסחים י"ט) אע"פ שאין שם אלא נקודה אחת מלמעלה את דורש את הנקודה ומסלק את הכתב, וכוונתו על הנקודה האחת שבעשרון שמשלחת את כל התיבה. ונראה שזולת הנוסחא שלפנינו היו להם שתי נוסחאות אחרות. באחת כתוב "עשרון (חסר ואי) עשרון", ובשניה כתוב "ועשרון אחד לכבש האחד" (וחסר תיבת עשרון השני). ובזה נחלקו ר' יוסי ור"מ והכמים. לר' יוסי שאמר נקוד על וי"ו והרי הוא כאילו נכתב חסר, ללמד שלא ימרוך אלא במדה בעלת עשרן אחד. ור"מ אמר שיש שתי מדות, אחת נדרשה ואחת מחוקה. ולמד זאת מעשרן עשרון. אחד מלא ואחד חסר. ולפני החכמים היתה הנוסחא ועשרון אחד ולכן נקוד על כל התיבה עשרון השניה. (י) הנסחתר לה' אלהינו והנגלת לנו ולבנינו עד עולם לעשות את כל דברי התורה הזאת (דברים כ"ט כ"ח). נקוד על לנו ולבנינו ועל ע' שבעד, בס"ה י"א נקודות. כתנאי: למה נקוד על לנו ולבנינו ועל ע' שבעד? מלמד שלא ענש על הנסחתרות עד שעברו ישראל את הירדן, דברי ר' יהודה. א"ל ר' נחמיה וכי ענש על הנסחתרות לעולם, והלא כבר נאמר עד עולם? אלא כשם שלא ענש על הנסחתרות כך לא ענש על עונשין שבנלווי עד שעברו ישראל את הירדן (סנהדרין ל"ג:). הבריייתא הזאת הובאה בגמרא לפרש דברי ר' יוסי ב"ח שאמר שמעל עבן כשלשה חרמים, שנים בימי משה ואחד בימי יהושע שנאמר כזאת וכזאת עשיתי. ומקשי בגמרא ועד השתא מאי מעמע לא איענוש? א"ר יוחנן מיטום ד"א ברי"ש לפי שלא ענש על הנסחתרות (אלא על העבירות הידועות) עד שעברו ישראל את הירדן (וישמעו וקבלו עליהם ברבות וקללות בהר גריזים והר עיבל ונעשו ערבים זה בזה. רש"י). ונראה שלמדו זאת מסוף הפסוק הקודם וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה. שתי התיבות האלה מיותרות הנה פה. ואפשר שבנוסחא שהיתה לפני בעלי התלמוד נפסק הפסוק אחר תיבות ארץ אחרת. והפסוק השני התחיל כיום הזה הנסחתרות

[הנקודות בגמראים וכתובים] במסורה ובספר "אכלה ואכלה" נתיחסו הנקודות בתנ"ך ג"כ לעזרא הסופר. ולא נמצא עליהן דרשות זולת על נקודות "לולא" בתהלים (ע"י להלן). (י"א) ויאמר אל המלך אל יחשב לי אדני עון ואל תזכר את אשר העוה עבדך ביום אשר יצא אדני המלך מירושלם (ש"ב י"ט כ'). נקוד על תיבת יצא. בתי"י נאמר ביומא די "גלא" רבני מלכא. ונכון היה לחקן "ברח" כמו שנאמר למעלה קומו ונברחה (ס"ו י"ד). אבל יותר קרובה ההשערה, כי התיבה חסרה בנוסחא אחרת, ושמעי בן גירא מפני כבודו של דוד הבליע זאת בדבריו וידבר בלשון קצרה. ויש פסוקים רבים כמותו. (י"ב) יצרי פסל כלם תהו וחמודיהם כל יועילו ועדיהם המה כל יראו וכל ידעו למען יבשו (ישעיה ס"ד ט'). נקוד על המ"ה. וחסרה בתרגום השבעים ובהבולגאטא. והסורי תרגם: וסהרין אומנא דעבראין דלא חזין ולא ישמעין ולא ידעין. ולפי הנוסחא שהסרה כה תיבת "המה" יש לפרש דברי הנביא שאמר בדרך התול: יוצרי פסל! תחת אשר ראוי היה שאלהות שלכם יברא את העובדים לו. נהפוך הוא שהם יוצרים את פסלי האלהות, שכלם תהו והבל, וחמודיהם כל יועילו. ע"ז שחומדים להם לא יהיו להם לאיזה תועלת, "ועדיהם" מלשון עדי עדים (לשון נופל על לשון חמודיהם) ע"ז שהיא להם להכשיט כל יראו וכל ידעו—למען יבשו. (י"ג) מהאין עד כעל

שצריך להיות בקי ומחזק בכשרות, ואין סומכין על הסבה לנקר הבשר מפני שהוא נוגע ברבר (ע' י"ד ס"ה י"ד). נוחזין שלא למכור אחוריים ליהודים במקומות שמצויים נזים לקנות אותם, מפני שקשה מאד הנקור של אחוריים וצריך מוסחה ביותר לנקר אותם. [סדר הנקור] קודם הנקור הותך י"ב צלעים של הבהמה. ויחתוך את הצלע ה"ב בשוה עם הסבור. כי הבשר שבין הצלע ה"ב וה"ג לאחוריים יחשב (לחם הפנים בשם הסמ"ע). וזה סדר הנקור (צויר א', חלק הפנים): א' מתחיל בראש ומסלחו לשנים ומוציא ממנו המוח, ומעביר הקרום הרך מעליו המהורק עליו היטב (בין בבהמה בין בעוף. ד"מ). ויסיר הקרום העב הרבך בעצם הגלגלת (i) האסור משום דם; נוטל הלחיים (ii) וחותך בסכין מצד הלשון ומוציא ניר אחד מכל לחי, וחותך תחת שורש הלשון ומוציא חוט אחד אדום וחוט אחד לבן (הרשב"א). והחוטין שבאחורי האזניים (iii) לחומרא בעלמא (רמ"א), ויוציא משם ב' עצמות ארוכות הנקראים „סרפה בינרלדך" ואפילו בעוף (הרוקח. ב') יורר לגרירת למקום שחיטה ומוציא משם שני נירין סמוך לבשר משני הצדדים שהם הורדין, ובעוף החוטם הלבן שבאמצע הצוואר (הסמ"ע והש"ך). ואם הפריד הראש מן הגוף כבר נחתכו כל החוטין הללו ונפתחו ואין צריך שוב להוציאם כי דמם יזוב לחוץ בעת המליחה. הגרירת והושט יחתוך לארכם שיצא מהם הדם ע"י מליחה. (ג') בכתף יש שלשה פרקים, הפרק המחובר לשררה נקרא זרוע (iv). האמצעי נקרא כתף (v). והשלישי נקרא יד (vi). מוציא הניר הנמשך לאורך כל הכתף שמדתו כמדת היר, ובפרק האמצעי ישקיע הסכין היטב שישים הוא שרשו המאחזו להגוף, וכל הנירין והחוטין הנמשכים ישרש מעיקרן. בשטח פרק האמצעי לצד הראש מבחוץ יש גזר שומן ובתוכו יש דם (vii) ויסירו משום מיאוס. (ד') חותך את החזות (x—viii). ומאותו בשר אדום הסמוך לזה מוציא חוט של דם שנמשך לאורך כל החזה. וכן מן החזה השני. (ה') חלב חותך עוקצו ואזניו והחוטין שבחללו שהדם מתקבץ בתוכו בעת השחיטה (לרמ"א הוא חומרא בעלמא). (ו') הריאה יפתח הסמפונות (bronchi) והקנוקנות (tubes) שיצא מהם הדם, ויסיר את הורדא (appendix) הוא אונה קטנה מתחת חלב. (ז') הכבד יחתוך הנירין והחלב במקום שהמרה תלויה בו. (ח') המחול יקלף משני צדדיו הקרום והחלב (ולרש"י רק הקרום שעל מקום עביו). ויוציא מתוכו ניר המתפצל לשלשה כשי"ן. בעורו חם, וכשיצטנן יחטט אחריו (רמ"א). ט' הכליות יש עליהן שני קרומים העליון אסור מדאורייתא משום חלב הכליות, והשני אסור מדרבנן. ויוציא הניר האדום שבתוכו ועל הלוהן שבו יש פלוגתא בש"ס (חולין צ"ב:). י' חלב שעל הקרב (הכרס) וכל חלקיו (ע"ע חלב). י"א הכנתא ויתר דיני המעים ע"ע הדרא דכנתא. וישליך הסניא דובא

הפתח. הכרובים והתמורים עשויים וקיר ה"כ ל ההיכל מוחת רבעה וגו' (יחזקאל מ"א כ' כ"א). ההיכל קרמאה נקוד עליו. והוא מיותר, וחסר בתרגום השבעים והסוּר. כי לשון קיר נופל רק על הבית ולא על ההיכל. כמו שנזכר בפרשה ההיא כמה פעמים, וימד את קיר הבית (פסוק ה' ו') וקיר הבנין (פסוק י"ב). וקיר סתם (פסוק י"ז). והוא נ"ב הבית, ואח"כ יתאר ההיכל. ושיעור הפסוק הוא: מהארץ עד מעל הפתח וקיר, הכרובים והתמורים עשויים: וההיכל מזוהת וגו'. י"ד בארבעת מקצעות החצר חצרות קטנות, ארבעים אורך ושלשים רחב, מרה אחת לארבעתם מהקצעות (יחזקאל מ"ו כ"ב). נקוד על מהקצעות. כי התיבה הזאת מיותרת ולא נמצאת בתרגומים העתיקים, וכבר נאמר בארבעת מקצעות בתחלת הפסוק, ולכן נקדו עליה. מ"ו אל תתני בנפש צרי כי קמו בי ערי שקר ויפח חמס לולא האמנתי לראות בטוב ה' בארץ חיים (תהלים כ"ז י"ג י"ד). נקוד על תיבת לולא מלמטה, ומלמעלה על כל האותיות חוץ מן ו. וע"ז אמרו חז"ל: תני משמיה דר' יוסי למה נקוד על לולא? אמר ר' דוד לפני הקב"ה, רבש"ע! מובטח אני בך שאתה משלם שכר טוב לצדיקים לעתיד לבוא, אבל איני יודע אם יש לי חלק ביניהם אם לא (ברכות ד'). ופירש"י הנקודה ממעטת את משמעות הכתוב לומר שלא דבר ברור היה לו לראות בטוב ה' לולי לשון אם לא. כמו לולי אלהי אבי וגו' (בראשית ל"א). אבל עלינו להתבונן כי שונה הנקודה הזאת מכולן, בהיותה מלמעלה ומלמטה ובהתחתון נשמט הנקודה מאות ו'. ונוכל לומר ע"פ הפשט כי היו פה שתי נוסחאות זולת הנוסחא שלפנינו, באחת הסרה כל תיבת לולא, וכמו שחסרה בתרגומים העתיקים, ולכן נקדו עליה מלמעלה כמו שאר התיבות הסנוקדות. אולם בנוסחא השניה היו האותיות „ללא" חסרות ואות ו' נתחברה לתיבת ויפח, והיו קורים: כי קמו בי ערי שקר ויפחיהו חמס, [אבל] האמנתי וגו'. וכן תרגום הסוּר: ממול דקמו עלי סחרי דשקרא ומללו עולא. ע"ע מעמים.

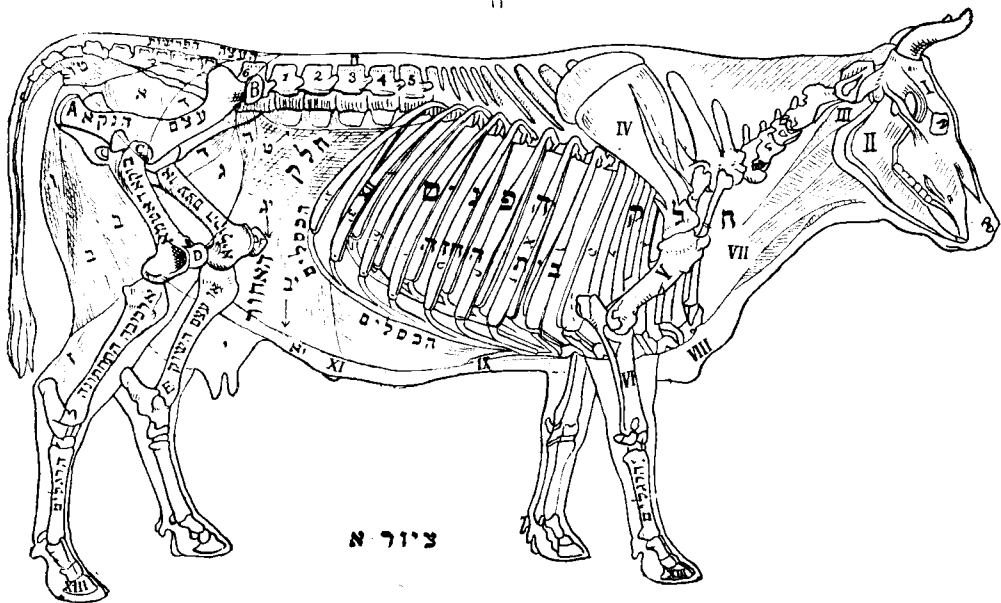
ביבליוגרפיה: שמחה פינסקר, מבוא אל הנקוד האשורי או הבבלית, ויין 1865; יעקב בכרך, ספר יהושע לכתב האשורי, ווארשא 1854; הנ"ל ספר אשתדלות, ב"ח ווארשא 1896; המגיד שנה ד' גליון 24; אוצר הספרות ה"ד 347; השילה ח"ג 572, ח"ה 233, ח"ז 282, ח"י 431; כנסת הגדולה ח"א 94; הכותב, גר המערבי שנה א'; F. Praetorius, *Ueber die Herkunft der Heb. Accente*, Berlin 1901. א.

נקוד: דקור וגרירה, כמו העיני האנשים ההם תנקר (במדבר י"ד מ"ז), עצמי נקר מעלי (איוב ל' י"ז), והושאל בפרט להסרת החלב האסור עם הנירין האסורין מבשר כשר קודם המליחה ע"י דקירת והתיכת הסכין (באנגלית porging, וביהודית-אשכנזית מרייבערן או פורשן, מפעל פרש בעברית, כלומר להפריש האסור). כדקדים במנקר כמו בשוחם ובפרס בנקור אחוריים

והן שלשה מימין ושנים משמאל. ג' שמימין מתחלקין לשנים שנים, ושנים משמאל לשלשה שלשה. נוטל ראשי הגידין בידו ומושך, ובהיותם חמים הן נמשכין מעליהן, ואם הם צונן צריך לפשפש אחריהן. י"ד קולף הקרום שעל היותרת או חצר הכבד, וברחול טרפשא רכברא (diaphragm), הוא העור האלכסוני המבדיל בין האברים העליונים לתחתונים, כלומר בין הריאה והלב ובין הכבד והכרם, והוא החלב שעל הקרב. ט"ו הרגלים, חותך מעט מן המלפים (xii) בראשן כדי שיצא הדם וחותר בין המלפים אותן החוטין המלאים דם ואסורין ג"כ משום מיאוס (הרמ"א).

[נקור בחלק האחוריים] בשר האליה מתחיל למטה אצל הזנב ונמשך לאורך הפרשות עד נגד העצה (6). ובו תחובים כעלי במכתשת הבוקא דאטמא הוא עצם הירך או ארכובה העליונה. בו נמצאים ה' גידין: ב'

וחלב שבינו לבין המעי. י"ב מספר הצלעות י"ג (ב"ב צ"ד). ולפעמים יותר, ומסודרות מהשררה למטה עד החזה. שש העליונות לצד הראש הן שלמות כי הן מחוברות בעצם החזה, ושבע התחתונות לצד האחור הן בלתי שלמות כי אין נוגעות בעצם החזה. אלא מחוברות לה ע"י עצמות לבנות ורכות כבדל (תנוך) האוזן, המתעקמים כראש מגל לנוכח הסחוס הבולט לצד המבור ועומד בין הצלע ה' וה' (xi). לאורך הצלעות הקיצונות נמצאים ה' גידין העוברים אליהן מהשררה עד החזות, שלשה מהן בימין הבהמה (על הצלעות י"א—י"ג) ושנים משמאלה (על הצלעות י"ב—י"ג), והן אסורין משום חלב, ומנהיגו ליטול ג' מכל צד, שאפשר למעות בין ימין לשמאל. וצריך לשלפן בעוקר חמיב. ראשי הצלעות (התנוכים) לאחוריים יחשבו. י"ז הכסלים נבנים משלשה גזרי בשר שטחים

חלקי הנקור בשדל של בהמה

ומנחים כמו לוחות או עלים זה על גב זה ונקראים בלשון חז"ל בפלי, וסובבים כל שטחי הכרם ונאחזים בראשי הצלעות הרכים. למטה נוכח הירבים יגיעו רק עד המבור (xi), שהוא לעומת הצלע ה"ב (xii), ומישם יפרדו לשני ראשים כזרועות איש ומתחדדים, וכל חוד וחוד מגיע עד פרק הארכובה מהירך (D) מהחלק האחור), והולכים ע"י הירבים למעלה נגד העצה (6) ויצמדו בעוקצי חמש הצלעות הקטנות שבשררה (1—5). בפנימית הבהמה לצד הללה פרוש על הכסלים קרום דק וקלויש האסור משום חלב שעל הכסלים, וצריך לקלף אותו. ויש אסורין גם החלב שתחתיו, ויש מתירין מפני שהבשר חופהו (רש"י). וכשמקליף הכסלים נראין ראשי החוטין שהן בבסל שאסורין ג"כ משום חלב.

העליונים לצד הפרשות אסורים משום דם והתחתונים לצד הזנב משום חלב ג"כ. ב' גזר החלב שתחת המתנים ומקלפו יפה יפה משני צידי הבהמה, ונוהגין שאין לאובלו אלא עלי שטעמו יותר טוב בצלי ולא משום שיש בו איסור במבשל. ועוקר כל החוטין המעורבין באותו חלב. ומתחיל למטה מהכרכשתא (rectum) בקרבת עצם „הנקא“ (A). או עצם המושב. והולך באורך הירך ויכלה למטה על חתיכת בשר השוק (אות ז'), בו יש ששה גידין. ג' הבשר העגול הסובב את עצם הקוליא הנקרא קניא בו נמצאים תשעה גידין ומהם שיונקין מגיד הנשה. ד' ממעל להקניא ומתחת לחתיכת האליה יש גזר בשר על גבי הירך (בהנקא B) ובו נמצא גזר שאסור משום דם.

לנקר בשד ביו"ט ואפילו ביו"ט ר"ה אם הוא לצורך יו"ט. כל הגידין הנמצאים בבחמה מספרם ק"א וסימן כל שלחנות מלאו, ק"א. ומהם הגידין שצריכין חטוט נ"א וסימן לא תאכלו ממנו נ"א (הרוקח). ע"ע גיד הנשה; דם; חלב.

ביבליוגרפיה: רמב"ם הלכות מאכלות אסורות פ"ו—פ"ח; ש"ע יו"ד סי' ס"ה; לבוש עפרת זהב סדר ניקור מהעיסור סי' ס"ה; סדר הנקור חלקי אחרונים עם לשון אשכנז לר' יהודה בר' יחזקאל, קראקא ת"ד; יצחק הכהן, זכתי כתן דף נ"ט—ס"ד; ליוורנו תקצ"ב; ר' יו"ט ליפמאן, דברי חסודות לחולין ריש פ' גיד הנשה; ר' יקותיאל קויפמאן, לחם הפנים בסופו, פיורדא תקכ"ו; ר' אהרן פערליש, סהרת אהרן אויבאך תפ"ב; ר' שמואל מליסא, זבח שמואל ווילנא תקע"ט; ר' דוד דייטש, צנה דוד פרעשבורג תרמ"ו.

א. ד.

נקיות: ע' רחיצה

נְקִמָּה: נמול רשע או תביעת עלבון. בנקמה יש מדה טובה ומדה רעה. הנקמה הבאה כתור עונש על רשע היא מדה טובה, והבאה מחמת איבה ומשטמה לבד היא מדה רעה. ה' המשלם לרשע רע כרשעתו יתואר בתואר „אל קנא“, ונאמר כי דם עבדיו יקום (דברים ל"ב מ"ג). ונקיית דמים לא נקית (יואל ד' כ"א). כתרנומו פרע אתפרע, חרב נוקמת נקם ברית (ויקרא כ"ו כ"ה) קנאת הברית שהפרו. כי יש שכר ועונש וכן הנוקם נקמת שונאי ישראל שהם שונאי ה', כמו שמשון שאמר ואנקמה נקם אחת משתי עיני מפלישתים (שופטים מ"ז כ"ח). ודוד אמר הנותן נקמות לי (תהלים י"ח מ"ח). נקמת דם עבדיך השפוך (שם ע"ט י'). הנקמה היא יותר גדולה אם היא טמונה בלב עד עת קץ. ודרשו כי יום נקם בלבי ושנת נאולי באה (ישעיה ס"ג). מאי יום נקם בלבי? א"ר יוחנן ללבי גליתי לאיברי לא גליתי (סנהדרין צ"ט). הנקמה שהיא עונש לחייבים בין ברין שמים בין ברין בני אדם. כמו כל הודג קין שבעתים יוקם (בראשית ד' ט"ו). ודרשו נקם ינקם (שמות כ"א כ'), נקמה זו מה היא? כשהוא אומר חרב נוקמת נקם ברית. הוי אומר נקמה זו חרב (סנהדרין נ"ב). שב"ד הורגין אותו בסייף. הנקמה שהיא מדה טובה היא הגונה מאד, ואמרו גדולה נקמה שנתנה בין שתי אותיות, שנאמר אל נקמות ה' אל נקמות הופיע (תהלים צ"ד). ואמר עולא שתי נקמות הללו למה? אחת לטובה ואחת לרעה וכו' לענוש את הגוים שלא קבלו התורה ולתת שכר לישראל שקבלו אותה, שנאמר הופיע מהר פארן (ברכות ל"ג).

[נקיטה ונקיטה] יש נקמה שהיא של איבה ומשטמה ובפרט בעיני מו"ט ודיני ממונות, והיא מדה רעה ומגונה. ועל זו נאמרה ההזהרה לא תקום ולא תטור את בני עמך (ויקרא י"ט י"ח). נקיטה היא בפועל אפילו לגמול רעה תחת רעה, ונקיטה היא בלב אפילו לגמול טובה תחת רעה. תניא איז היא נקיטה

ה' מתחך הקוליא ונוקר הניד מתוכו וכן לקוליא השני, ו' נוסל הכעים ומעביר קרום שעליהם משום דם. ז' ממשיך את החלחולת שבראש הכרבשתא וקולף הקרום של חלב שעליה עם אותו חוט של דם מקצה אל הקצה, ונוטל הסבין ועוקר כל אותו חלב הסמוך לחלחולת מכל הצדדין. ח' חותך כאליה ומוציא ממנה חוט שמתחלק לשנים, וממשיך החוט מעיקר האליה עד קצותה, מפני שאותן החוטין יונקים מחלב הכליות, ונורר השמנונית מתוכה. ט' פוסק הירך האחר ומפרק בסבין במקום שיש הזכרות בעצם שבו גיד הנשה וחותר הזכרות והנקבות ומשליכו מפני שיש בהם קצת משרשי החלב, וגם הכשר שבצדדין מנקרו היטב מכל מיני חוטין

אברי הבחמה בתוך הבטן

וחלב, וכן גיד הנשה שבו, ואח"כ נוסל העצם האמצעי שפסק הזכרות מקצתו ונוקר החלב וסיני החוטין ממנו, וחותר בסבין גדול הקצה השני שסמוך לעצם של שוק, מפני ששרשי הניד נקשרים שם, וכן לידך השני. י' הכחל יש בו גיד אחד האסור וחלבו הוא מהור, אולם נוהגין להבריל בו בין סמא למהור; אם ברוחק האצבעות על החלב יצא ממנו מים בידוע שהוא שומן, ואם נתמעך הוא חלב, וצריך לקרעו שתי וערב ואסור בבשול כ"א צלי איש. בעל העמוד אומר כי אי אפשר לפרש כל אופני הנקור בכתב אלא במראית עין ממנקר בקי ומוטחה ומוחזק בכשרות. המנקר ישים בגד עב על ידיו ובכל פעם שנוגע בסבין בחלב יקנהו היטב בסמרטוט. וצריך לנקר הבשר תוך ג' ימים אחד השמיטה מן החלב שלא יתקשה וברעב שרי גם אח"כ (הרמ"א) אם הדיח הבשר בתוך ג' ימים, מותר

ואיזו היא נמירה? נקימה. א"ל השאילני מנלך, א"ל לאו. למחר א"ל הוא השאילני קרדומך, א"ל אני משאילך כדרך שלא השאלתני אתה, זו היא נקימה. ואיזו היא נמירה? א"ל השאילני קרדומך, א"ל לא. למחר א"ל השאילני חלוקך, א"ל הילך, אני כמותך שלא השאלתני. זו היא נמירה (יומא כ"ג). משל לאדם שהיה מחתך בשר ומחת סכינא לידו השניה, האם יחזור ומחא לידה? וה"נ כן (ירושלמי נדרים פ"ט ד'). כי כל ישראל ערבים זה בזה. אולם גם בנקימה ונמירה יש יוצא מן הכלל שמותר. כגון בת"ח שהוא נוקם ונומר בעניני שמיא. וע"ז אמרו כל ת"ח שאינו נוקם ונומר כנחש אינו ת"ח (יומא כ"ג). ורש"י פירש כי הוא נוקם נקמתו בגלוי ואינו נומר איבה בלב כנחש שזה מדה מגונה, אבל לא משמע כן ממה שנאמר במקום אחר אם ת"ח נוקם ונומר כנחש חגרוהו על מתניו (שבת ס"ג). ובאמת במילי דעלמא, ובפרט במקום שאי אפשר למחות חייב ת"ח להיות מן הנעלבין ואינן עולבין, שומעין חרפתן ואינן משיבין, עושין מאהבה ושמחין ביסודין, ועליהם הכתוב אומר ואוהביו כצאת השמש בגבורתו, ואמר רבא כל המעביר על מדותיו מעבירין לו על כל פשעיו (יומא כ"ג). ר"א לא נענה על תפלת גשמים ור"ע נענה, לא שזה גדול מזה אלא שזה (ר"ע) מעביר על מדותיו (תענית כ"ה). ואמר ר"י אמר רב, שם של ע"ב אותיות אין מוסרין אותו אלא למי שצנעו וכו' ואינו מעמיד על מדותיו (קדושין ע"א). רב גביהא מארגיזא אמר, כל מי שיש לו קנאה על חבריו ודומם שוכן עד עושה לו דין (גיטין ז'). ד' אמי כי סמי להאי קרא בכי, יתן בעפר פיתו אולי יש תקוה. יתן למכהו לחי (איכה ג') כולי האי "ואולי"! (הגינה ד'). ומזה למד ישו לומר בדרשתו על ההר, "אם יכך על הלחי הימנית תן לו גם השמאלית" (מתי ה' ל"ט). אמנם דברי חז"ל נאמרו רק להסידים ואנשי מעלה ולא להמון העם, ולא בדרך גחמא כ"כ. א.

ונרגי'אש ושם נקנור לא נזכר (א' חשבונאים נ' ל"ז—ל"ח). איזה שנים אח"כ נאמר כי דימיטריוס בן סלייקוס שלח את נקנור, ראש כל שריו, והוא שונא את ישראל, בחיל כבד ירושלימה. מנמת נקנור היתה לתפש את יהודה המכבי בצדיה. וערים לשלוח אליו מלאכי שלום אך יהודה הכיר את עקבות נקנור, ואז יצא בחרב על יהודה על יד כפר שלמה וינגף חיל נקנור לפני יהודה, ויפלו כחמשת אלפים איש והנשארים נסו. אח"כ עלה נקנור על הר ציון והכהנים חקני העם יצאו לקראתו ויעשו לו כבוד גדול ויראוהו גם את הקרבנות. אך נקנור בגבה לבו צחק להם וידרש מהם כי יסגרו בידו את יהודה ואת תושביה. המלחמה בין יהודה ובין נקנור היתה אצל בית חורון ביום י"ג שלשה עשר לחדש אדר. נקנור נפל ראשונה במערכה, ויכרתו היהודים את ראשו ואת ידו הימנית ויוקעו בירושלם (שם ז' כ"ד והלאה). אולם בחשבונאים ב' אחרי הספור אדות שליחות נקנור ונסו לאנמוכי'א יספר ג"כ כי דימיטריוס שלח את נקנור אשר על הפילים אך הוא ירא את היהודים ולא אבה להלחם עמהם. ויכרות ברית עם יהודה וישב בירושלם מבלי עשות כל רע, אך אליקים הבוגד הלשין את נקנור לפני הקיסר ונקנור נאלץ להלחם עם יהודה. כי לא ערב את לבו למרות על מצות המלך. אולם כנראה מהמשך הספור נהפך לב נקנור לרעה. כי יתואר כאיש רשע אשר חרף את ה' באמרו ליהודים אשר לא אבו להלל את השבת: הנה אנכי אלהי הארץ וצויתי אתכם לעשות את מצות המלך (ב' חשבונאים י"ד עד סוף הספור). נקנור בא לירושלם ויעש בה הרג רב ויבן במה בבית המקדש והקריב עליה חזיר, והומת לא במלחמה רק בעזרה ביד יוחנן בן סתתיהו הכהן. היום שמת בו נקנור קבעו היהודים לחג (יוסיפוס שם פ"ה ה'). בתלמוד נקרא היום הזה (י"ג אדר) יום נקנור, ואמרו שהיה אחד מאפרכי יונים ובכל יום ויום היה מניף ידו על יהודה וירושלם ואומר אימתי תפול בירי ואהרסנה וכישגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום קצצו בהונות ידיו ורגליו ותלאום בשערי ירושלם, ואמרו פה שהיה מדבר בנאוה וידים שהיו מניפות על ירושלם תעשה בהם נקמה (תענית י"ח:). ויען שנפל יום נקנור בתענית אסתר רחוק חכמי א"י את התענית ליום אחר הפורים (סופרים פ"ח). הג' יום נקנור בסל בימי הגאונים, וכנראה היה זה במאה השמינית. לדעת נרעץ (ח"ב 370) נקנור בן פמרוקלי שר צבא אנטיוכוס ונקנור אשר על הפילים שר צבא דימיטריוס הם שני אנשים שונים, אך דעת רוב הסופרים שהם איש אחד. עכ"פ נקנור הנזכר בתלמוד לשבח היה איש אחר, וכנראה היה איש ישראל, ונרב שערים מנחשת קלל לבית המקדש ועל שמו נקרא "שער נקנור". אך כאשר הביאום דרך הים ליפו נמכע אחד מהשערים והאניה חשבה להשבר ונעשה לו גם ונצולו כלם (יומא ל"ז).

נקנור: בן פמרוקלי; שר צבא אנטיוכוס אפיפנוס. נשלח מאת אדוניו נרגי'אש לארץ יהודה לשחתה. ותחת פקודתו היו ארבעים אלף איש רגלי ושבעת אלפים פרשים. ופעם שנית נשלח מאת תלמי נציב ארם עם חיל עשרים אלף איש, אך בכל מלחמותיו נגף לפני החשמונאים עד אשר בפעם האחרונה נס בהרפה לאנמוכי'א (א' חשבונאים ג' ל"ח, ב' שם ח' ט—מ"ג). נקנור היה בטוח בנצחונו עד כי הביא עמו אלף כנענים למכר להם את שבוי היהודים, ויתברך בלבבו להביא לרומא את הכסף מסמכר השבויים (שם ח' ט"ב—מ"ד). ונזכר בתור פקיד על הפילים אשר שלח הקיסר לארץ יהודה (שם י"ד י"ב). יוסיפוס יאמר כי נקנור היה פקיד שמרון (קדמוניות ס"ב פ"ה ה'). במקום אחד מסופר כי ליוז'אש שלח את נקנור ואת נרגי'אש לארץ יהודה, ואח"כ יסופר מספלות ליוז'אש

סוף פ"ב). חז"ל הפליגו במצות הדלקת הנר בשבת ואמרו אדה"ר נרו של עולם היה וכו' ונרמזה לו חוה מיתה, לפיכך מסרו מצות הנר לאשה (ירוש' שבת פ"ב). הדלקת נר חנוכה, הוא זכר לנצחון החיטמונאים, והנרות הללו קדש הן.

[מנהגים בנרות] מנהג להדליק נר בביהכ"נ ביה"כ שהוא מכפר על הנפש, ר"ת נר פתילה ש"מן ומנהג להדליק נרות בביהכ"נ שיש שם ברית מילה, או בבית שעושין שם הברית, ע"ש כי נר מצוה והוא דרך שמהה וכו' (שכלי הקטן הל' מילה ס' ז'). ויש מסומות שהיו נוהגין שפעם הראשונה שהאב מכניס את בנו לביהכ"נ מביא עמו נר של שעוה בידו להדלקה (ב"י או"ח ס' י"ח בשם בנו של הרשב"י). השיטות א"ר אשר יובילו החתן לחופה אוהזין בידם יתני נרות דולקות כי ב' פעמים נר בנימטריא, "פרו ורבו" והוא לסימן טוב. התשוב"ן מביא מנהג שהיו זורקין נרות דולקות בשעת החופה כמו שעשו לפנים בשמחת בית השואבה (ע"ע). ביציאת הנפש דולקין נרות סמוך לראשו, ובמשך שבעת ימי האבל דולקין נרות בבית האבל, וכן צוה רבי ונר יהא דלוק במקומו (כתובות ק"ג). ובכל שנה ושנה ביום היא הרצ"יט (ע"ע). והמעם כי נר ה' נשמת אדם. ועוד כי האדם מורכב מארבעה יסודות אש רוח עפר ומים, ואש בראשם. ע"ע הדלקת הנר; חנוכה.

אביה—א.

נַרְבּוֹנָה (Narbonne): עיר בצרפת. יהודים ישבו בה עוד במאה החמישית. בשנת 589 אסרה אספת הנוצרים בנרבונה ליהודים לומר מזמורי תהלים בעת הקבורה על הבית עלמין, וקצבו עונש ע"ז ששה אונקין זהב. בשנת 673 השתתפו היהודים במסירת חסידך הילדריק מנימש והרוכס פאול נגד המלך וואמבא, וכאשר נצחום המלך גרש את היהודים מן העיר. בשנת 1768 התאונן האפיפיור סטיפן השלישי במר נפ"ש על הארכיבישוף אריברט על זכויות היהודים שיכולים לקנות קרקעות ולדור ביחד עם הנוצרים, ולעבוד עם נוצרים בשדות וכרמים של היהודים. יש הנדה כי קרל הגדול נתן ליהודים זכויות רבות ושליש העיר למושבם חלף עבודתם ואמונתם אליו, כי הם עזרו להסגיר בידו העיר. וכן העיר ר' מאיר ב"ר שמעון מנרבונה מחבר ס' "מלחמת מצוה". ר' אברהם ן דאוד בספר הקבלה יאמר כי קרל בקש מהכליף הרון אל-רשיד לשלוח לו את החכם ר' מכיר מבבל להיות רב ונשיא היהודים בארצו, וכנראה היא רק הנדה בעלמא, אך אין ספק כי ר' מכיר (ע"ע) התישב בנרבונה והפיץ שם תורה ברבים, והיהודים כבדוהו בשם "נשיא" לו ולבניו אחריו. במאה ה"ב היה מספר יהודי נרבונה כאלפים נפשות, אך מפני המלחמה בין הנסיך מולוי ואנשי העיר בשנת 1137 נתמעטו שם היהודים ויצאו לחסות בערים אחרות בצרפת. בשנת 1236 היה דיב ומצה

סומה ז'. מרת פ"ב ו'). אבל בירושלמי (יומא פ"ג) איתא רק מעשה הנס ולא נזכר שם נקנור. ואפשר שהוא היה נקנור שם האלף (יוסיפוס קדמוניות ס"ט פ"ה ב'). אמנם ביוסיפון (פכ"ד) נמצא טעם אחר לשם שער נקנור, יען כי על השער הזה תלו את ראש נקנור, ונראה כי כוונתו לשער המזרחי של הר הבית או של החומה.

ט. דין

נֶר: דבר העורך למאור ומאיר בלילה. ככו ואור נר (ירמיה כ"ה י'). בני ישראל נצטוו לעשות מנורה במשכן להעלות נר תמיד... מערב עד בקר לפני ה' (שמות כ"ז ב'). ויקרא כ"ד ב'). וכן היה במקדש. בזמן משכן שילה נאמר ונר אלהים טרם יכבה ושמואל שוכב בהיכל ה' (י"א ג' ג'). והלא אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד? אלא הכי כאמר ונר אלהים טרם יכבה בהיכל ה' ושמואל שוכב במקומו (קדושין ע"ח). הנר שהיה מאיר תמיד במנורה בהיכל נקרא נר המעריב, ואמרו עדות מאי עדותה? אמר רבא זה ששכינה שרויה בישראל, מאי עדותה? אמר רבא זה נר מעריב יטנות בו ש"מן כמדת הברותיה ומטמו היה מדליק ובו היה מסים (סיפרא אמור פ"ג, תמיד פ"ו א'). נר תמיד במקדש נזכרת ביוסיפוס (נגד אפיון ח"א כ"ב, וע"י רמב"ם בית הבחירה פ"ג). ונהגו להדליק נר תמיד בביהכ"נ שנקרא מקדש מעט (מגילה ב"ט). בצד מערב כמו במקדש, ולא יפה עושין המדליקין הנר תמיד לפני ארון הקדש, ולא עוד אלא שיש בזה חשש מפני חוקות הגוי שגם הם מדליקין נר תמיד בראש בית תפלתם, ולכן צריכין לעשות אזהרה שינוי להניחו בכניסת הבית. בתלמוד מצינו נרות שונות שנעשו בימיהם: עששית (או אששית) כלי זכוכית שמשמין בו נר או שמן להדלקה, ואמרו עששית שהיתה דולקת והולכת בשבת (שבת נ"ג). כהדיון עששיתא דמ"א ומשחא מתערבא כחדא ונורא דליק מן גוויהון (תנחומא וארא ס' צ"ד). כהדא אששיתא דקנדילא (candela) דמ"א ומשחא מעורבין כחדא והיא דלקא מן גביהון (במדרב רבה פ"ב). פנס של זכוכית (תוספתא ב"ב פ"ז). הדליק נרות ופנסין (ב"ר פ"ג א'). נר של זכוכית ופנסין (שבת מ"ז: כ"ב). מנורה סתם יש לה קנים, ושאין לה קנים אלא עמוד אחד ובראשה נר אחת, או עששית נקראת פמוט, ואמרו פמוט שהדליקו עליה באותה שבת לדרבי הכל אסור למלמלה (שבת מ"ד). ואמרו בדרך מליצה שרגא במיהרא למאי מהניא? (חולין ס' י'). נר נמלץ על אור התורה והשכל, כי נר מצוה ותורה אור (משלי י' כ"ג). נר ה' נשמת אדם (שם כ' כ"ו). חז"ל השתמשו במלת נר לתואר כבוד (מנחות פ"ח, ערכין י') ותלמיד ריב"ז קראו לרבה נר ישראל (ברכות כ"ח) התואר שכבר נתנו לדוד המלך (ש"ב י"ח ג'). ועל נריה אמרו והלא אביאל שמו, אלא ע"י שהיה זקנו מדליק נרו לרבים נקרא שמו נר (ירוש' שביעית

ביברי דנרש אינן מן הישוב (חולין קכ"ז) ופרש"י חז"ת המצויית באותו מקום אינן גדלות אלא במים, ואפשר שהוא נהר־ישר היוצא מנהר חדקל (רימער ערדקוגרע ח"י 191). נשי ישראל סבלו באותו הנהר או במסגה הסמוך לו, ומפני שהיו שכיחים שם אריות בלילה תיקן רב אידי לנשים למבול ביום השמיני (נדה ס"ז). נרש נזכרה עם מחזאא ופפונאי (ספונאי), אך אין להוכיח מזה שהיו סמוכות (ב"מ ס"ח). בנרש היו נגבים מומחים, עד שאמר רב בדרך התול: נרשאה נשקין מני בכך (אם נשקך איש מנרש על פיך מנה את שיניך שמא נגב אותם), רב פפא החרים ואמר ייהיו בשמטא, ומספר כי כהן מנרש נגב ספר ומכרו לפפונאי ופפונאי מכרוהו לבר מחזאא (ב"ק קט"ו). כי גם בפפונאי היו נגבים (נדה ס"ז). בנרש מינסב נסיבי ואח"כ מיתבי אבי כורסיה, היו מארשין תחלה ואח"כ עישינ התופה (יבמות ק"י). שם היו העשירים כלוין מעות לעניים על שדותיהן וחתרין וחוכרין אותן להם בכך וכך כורין לשנה ונקראו חכירי נרשאה, ולדעת רב אסור לעשות כן משום רבית (ב"מ ס"ח). רבין דמן נרש ריפא בת רב אשי (גיטין ס"ט). ע"ע נהר דעא (שבע חכמות 172).

ב. מ.

נִשְׁוֹאִין: חתנות איש לאשה ע"י חופה וקדושין. בימים מקדם היו הארוסין קודם הנשואין ונעשו בהסכמת אבות העלם והעלמה בדברי התנאים. (בראשית ל"ד ח', שופטים י"ד), ואם אין להנערה אב ירבונו עם אמה או אחיה (בראשית כ"ד נ' ונ"ה). ואח"כ כרתו ברית אמנה ביניהם (יחזקאל ט"ז ח' מלאכי ב' י"ד. משלי ב' י"ז). בע"פ לעיני אחיה או שאר קרוביה ומיודעיה להיות עדים (רות ד' י"א), או כתבו שטר על התנאים שהותנו בין הצדדים וחתמו עדים עליה, ובשטר כזה נרשם הסוהר (נדוניא) אשר על החתן לתת לאבי הכלה או אל אחיה (בראשית ל"ד י"ב), וגם הסתנות להכלה שהיו יקרי ערך (יחזקאל ט"ז), כמו מלבושי רקמה מן שיש ומשי ועדי עדים, ולפעמים גם קלי ערך, כמו חמשה עשר כסף והומר שעורים ולחך שעורים (הושע ג'). בין רועי צאן ובקר נהגו כי החתן התחייב את עצמו לתת מספר גמלים או צאן וכו' לאבי הכלה, ואם אין לו מקנה להחתן התחייב לעבור מספר שנים ולרעות עדרי אבי הנערה בעבורה. אם היה החתן בעל כסף היה שוקל לאבי הנערה כסף שקלים כסוהר הבתולות (שמות כ"ב ט'). או שהטיל אבי הנערה על החתן איזה חובת מלאכה, כמו שנתן כלב את עכסה בתו לעתניאל בן קנז לאשה על אישר הכה ולכר את קרית ספר. וכמו שהבטיח המלך שאול לתת את בתו לאיש אשר יכה את גלית הפלשתי. והחתן ברוד במאה ערלות פלשתים. אכן בהיות אבי הנערה עשיר ונדיב לב או בעל נפש רחבה, או כח יבוצ כל הון החתן אשר יתן לו באהבתו לבתו, ועוד יוסיף הוא לתת

בין יהודי ונוצרי אחד, והתנפלו ההמון על כל יהודי נרבונו וישללו את רכושם, אך שר העיר דון עמרק הגין עליהם והשיב להם רכושם, ולזכר התשועה הזאת קבע ר' מאיר בר' יצחק, באותו היום בכל שנה, חת פורים ליהודי נרבונו. בשנת 1245 היה יבוצ בנרבונו בין נוצרים ובין יהודים לפני הארכיבישוף, בראש היהודים עמד ר' מאיר ב"ר שמעון והוכיח כי היהודים היו המיר נאמנים למלכי הנוצרים ויטריהם ועזרו להם במלחמתם עם הסאראקינים. בשנת 1276, 1281 נתן להם הארכיבישוף זכויות מיוחדות. בשנת 1306 גורשו כל היהודים מצרפת וגם מנרבונו.

[הכמי נרבונו] במאה ה"ב היתה נרבונו מרכז היהודים בצרפת, והכמיה וגדוליה נזכרו פעמים רבות בספרות הרבנים. הנוסע ר' בנימין מסולידא שהיה שם בשנת 1165 מספר כי "נרבונו היא עיר קדומה לתורה ומשם יצאה תורה לכל הארצות, ובה חכמים וגדולים ונשיאים ובראשם רבי קלונימוס בן הנשיא הגדול ר' סודרוס מורע דוד מכונה [נשיא] ביחוסו ויש לו נחלות וקרקעות מאת מושל העיר ואין אדם יכול להוציא ממנו בחזקה, ובראשם ר' אברהם ראש הישיבה ור' מכיר ור' יהודה ואחרים כנגדם הרבה ת"ח, ויש בה היום שלש מאות יהודים" (מסעות דף ב'). גם היה שם ר' משולם ב"ר נתן, ר' משולם בר' קלונימוס בר' סודרוס, ר' נתן הבבלי (ע"ע), ר' יעקב נאון, ר' משה הדרשן (ע"ע), ר' דוד בר' יוסף, ר' מרוא' הלוי, ר' אברהם ב"ר יצחק, משפחת קמחי, ר' שלמה בנבנשתי, ר' יצחק הכהן, ר' דוד ב"ר יוסף נרבוני.

ביבליוגרפיה: ר' מנחם מאירי בספרו קרית ספר דף י"ח; והלאה; ר' אברהם ב"ר מנחם, ספר המנהיג ט"ז; והלאה; מאנאטסטרופס 1868 צד 248; Gross, Gallia Judaica 401—430; J. E. ix. 169.

ב. מ.

נִרְגַּל: הכותים שהושיב מלך אשור בשמרן עברו את אליל "נרגל" (מ"ב י"ז ל'). והוא בעל מלחמות במזל כוכב (Mars) ונקרא בבבל מרדך, ובפי הסבאים נירגל. ואולי יש לו יחס עם השם הארמי "נרגא" שפירושו תותח ומקל חובלים כלי מלחמתו. על מצבות שרירי חקם נראה האליל נרגל בתבנית אריה וראש אדם לו, ועל אחת המצבות בעיר כותא רשום אשורית "אלו אריה אלו נשי כותי" (אריאל, אל אנשי כות). נרגל־שראצר (באשורית: נרגל שראסור) היה רב מג לנכבדנצר מלך בבל (ירמיה י"ט ג'). ע"ע עבודה זרה (משפט האורים בערכו).

ב. מ.

נרדשיר: ע' שאך

נִרְשׁ: עיר בבבל אצל סורא (אגרת רב שרירא נאון). בנרש היה נשר על הנהר והמים היו שם עמוקים שהבהמה נטבעה שם (ב"מ צ"ג). ואמר רב הונא

נרניו לבתו, כמו שנתן פרעה מלך מצרים את העיר גור ילדיו לבתו אשת שלמה המלך. כל מיני מתנות ארושין ונדן כאלה היו בעין מכירה שמכר האב את בתו לאישר ייטר בעיניו, כמו שאמרו בנות לבן הלא נכריות נחשבנו לו כי מכרנו. כעשור או ימים (בראשית כ"ד נ"ה, יסופים י"ד ח') אחרי היעדר והארוסין הובלה הכלה בהמון חונג אל החתן (תהלים מ"ה ט"ו), והבתולות רעותיה איטר הלבועמה (שם) תפוזנה ורעותיהן להעלות על הכלה ייני עם עדים ולקטט אותה בהרבה תכשיטי (ישעיה מ"ט י"ה, ס"א י"ה, תהלים מ"ה). בהגיע תור עת דודים הובלה הכלה אל הרחצה לרחיצה במים חיים וסיכה בשמני ריח נחוח (יחזקאל ט"ז ט'), והיא מתקדשת למהרתה. אח"כ שמו על ראשה עטרת החתונה (שה"ש ג' י"א) והובילו אותה במקלה שרים ונוגנים (בראשית ל"א כ"ז) בשמחות וגיל (תהלים מ"ה ט"ו) בחוצות ירושלם וברחובותיה בקול ששון וקול שמחה קול התן וקול כלה (ירמיה) אל בית החתן הנקרא חופה (תהלים י"ט ד') או חדר (יואל ב' ט"ז), בלית נערותיה ובתוכן גם מניקתה (בראשית כ"ד נ"ט, ש"א כ"ה מ"ב), קרובי הכלה ברבו אותה לאמר: אחותנו את היי לאלפי רבבה וגו' (בראשית כ"ד), ואת החתן: יתן ה' את האשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה איטר בנו שתיהן את בית ישראל וגו' (רות ד'). לנסיד הארץ אשר לקח בת מלך מארץ אחרת לו לאשה קראו הברכה: תחת אבותיך יהיו בניך תשיתמו לשרים בכל הארץ (תהלים מ"ה).

ש. רין

— [מנהגים בנשואין] נהנו שאין נושאין אשה בחסרון הלבנה אלא במלואה (נ"י על הרי"ף סנהדרין פ"ז, י"ע יו"ד ס' קע"ט), משום סימן טוב, אך אין איסור לישא גם בסוף החדש (כד הקמח אות מ'). ויש נוהגין לעשות הנישואין עד כ"ב לחדש, ובספר תו יהושע מביא בשם שו"ת מהר"י אסאד להקל לישא באיזה יום בחדש, וכתב שגם נשואי יצחק אבינו עם רבקה אמנו היו אחר מלוא הלבנה, בזמן המשנה היתה בתולה נישאת ליום הרביעי ואלמנה ביום ה' (כתובות פ"א א'). ועתה אין חוששין בזה. מוליכין את החתן בשבת שקודם החתונה לביהמ"ד וקורין אותו לתורה, ובשבת שאחר החתונה ג"כ, משום שראה שלמה המלך שמדת נמילות חסדים גדולה לפני המקום, וכשבנה ביהמ"ק בנה שני שערים אחד לחתנים וכו', והיו ישראל הולכין בשבתות ויושבין בין שני שערים הללו, והנכנס ביטער חתנים היו אומרים לו: השוכן בבית הזה ייטמך בבנים ובבנות וכו'. משחרב ביהמ"ק התקינו שיהא חתנים הולכים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ואנשי המקום רואין את החתן ומשמחים עמו (פרקי דר"א פ"ז). ומזמרים לאחר הקריאה לס' המזמורים: אחד יחיד ומיוחד, אל נדרש לבר רכב אשר שאל, אך טוב לישראל הללויה. זורקין על החתן, בשבת שקודם החתונה כשעולה לתורה, אגוזים ושקדים וצמוקים לסימן טוב. החתן והכלה

[מנהגי החופה] נוהגין לעשות החופה תחת השמים לסימן טוב שיהיו זרעם ככוכבי השמים לרוב (ע"י דרכי משה יו"ד ס' שצ"ב ב') והיו מעמידין החופה לפני כניסת ביהמ"ד. מהר"ל כותב דחופת בחור ובתולה העמידו על סגל ביהמ"ד (בימה) ולאמנן או אלמנה בחצר ביהמ"ד. גם היו רגילים לעמוד החופה בבית חתנות (hall) עוד בזמן התלמוד, ואמרו איזהו בנין של שמחה? זה הבונה בית חתנות לבנו (מגילה ה': תענית י"ד:). כל המנהגים של הנישואין אנו למדין מאדם הראשון והוא אשתו, וזמן מעמד הר סיני במתן תורה, שאז היה החתן ישראל והכלה התורה (תשביץ אות תס"ז). ועושין שושבינן בחתן וכלה כמו באדם וחיה (ערובין י"ח:). שני שושבינן מוליכין החתן, אחד מימין ואחד משמאל, כמו באדם הראשון שהיו מיכאל וגבריאל שושבינן שלו (ב"ר פ"ז). ה"שושבינן כל אחד

ראשי המטות לבני ישראל: נשיא אחד ממטה (במדבר ל"ד י"ח); נשיא בית אב; הממונה על נשיאי בית הלוי היה ראש הנשיאים (דברים ז' ט'). הנשיא בא"י היה כמו הריש נלותא בבבל אח"כ, וכמו הנגיד במצרים, וכמו הפרנס או ראש הקהל בזמן האחרון. בזמן הבית השני נחשב הנשיא במעלה העליונה בסנהדרין, ושני לו אב"ד ושלישי לו החכם (חגיגה ט"ז:). והיתה חשיבותו כמו מלך בראש העם, ולכן מנו לנשיא מבית דוד המלך. בהלל חזקן נאמר כי הושיבוהו בראש וימניהו נשיא עליהן (פסחים ס"ג). ושם התואר הזה ירשו בניו אחריו עד ר' יהודה השני במשך 225 שנה. משפחת הנשיא נקראת בי נשיאה (חולין מ"ד:). ורב נחמן היה חתניה דבי נשיאה (שם קכ"ד). נשיא שמחל על כבודו אין כבודו מחל, כי דינו כמלך. אך אח"כ כאשר נתמעט כבודו של הנשיא איכא מאן דאמר שדומה לרב שכבודו מחול (קדושין ל"ב:). כשהנשיא נכנס כל העם עומדים, ואין יושבים עד שאומר להם שבו וכו' (הוריות י"ג:). נשיא יטמת בתי מדרשות כולן כטלין ובני הכנסת נכנסים לביהמ"ד וקורין שבעה ויוצאין. רבי יהושע בן קרחא אומר לא שילכו ויטילו בשוק אלא יושבין ודומין ואין אומרים שמעה ואנדה בבית האבל וכו'. נשיאה שכיב, א"ל רב חסדא לרב נחמן בר אמי כפי אסיחא וקום עליה ואחוי קריעה לעלמא. על חכם חולץ מימין על אב ב"ד משמאל על נשיא מכאן ומכאן (מ"ק כ"ב:). ומכל אלה מיטמע "טמעלת" הנשיא במדרגה הראשונה. ע"ע אב בית דין; סנהדרין.

ב. מ.

נשיא, דון יוסף: אנוסי, נקרא בצורתו Joao Miguez, והיה הנסיך מנאקסוס (Naxos), וחכם מדיני בממלכת תורקיא. נולד בפורטוגאל בראשית המאה ה"ט ומת בקושטא ז' אב של"ט (2 אוגוסט 1579). משפחתו היתה רמה ונשיאה ומחמת הרדיפות על דבר אמונתם יצאו רוב בני המשפחה לארצות אחרות. דון יוסף בא לאנטווערפ עם דודו דיונו והשתתפו עם בן ארצם אברהם בנבנישתי בבית מסחר גדול של שטרות. בית מסחרם פרץ ונבר והיו להם סעיפים ממנו בארצות שונות. והיו נכבדים מאד בעיני השרים והמלכה מארי בהולאנד. בני המשפחה הזאת שמו מסוה הנצרות על פניהם ובסתר פנו ליהדות, ולכן לא מצאו קורת רוח בשבתם שם, ויבקשו תחבולות להמלט מן הארץ ולהעתיק משכנם לארץ תונרמא, ולשוב לרת ישראל בגלוי, ובפרט אחר שבאה שם הודתו חנה נראצ'א (1536). אך בעודם מתעדרים לצאת, והנה הממלכה מצאה לה תואנה להחרים את כל רכושם לננוי המלכות כאשר הם יהודים מתחפשים. בעטל רב ובהתאזות גדולות הצליח בידם לצאת מאנטווערפ ויבואו לוינצ'א בשנת 1549. אולם גם שם פנעה בהם המלטיניות וכמעט היו בכל רע, לולי עזרת השלטן סוליסאן הישני

אוחז נד דלוק בידו כי שני פעמים נר בנימטריא פרו ורבו (מטה משה ח"ג). ועוד טעם שמוליכין את החתן והכלה לחופה בכלי זמר ונרות דולקות, רמז למתן תורה שהיו שם קולות וברקים ולפידים. השושבינין מסבבים את הכלה סביב החתן נ"פ ע"ש וארשתין ל' לעולם וכו' (הושע ב' כ"א) וע"ש הפסוק נקבה תסובב נבר. ומעמידין החתן לימין הכלה כמו שנאמר נצבה' שגל' לימינך' סופי תיבות כלה (כנסת הגדולה אה"ע סי' ס"א נ'). המטבת קדושין מינים החתן על יד הכלה הימנית באצבע הסמוך לאגודל ע"ש הפסוק תורת ה' תמימה, כשאתה מתהיל למנות באגודל כל תיבה ותיבה ממנו אז יבוא בכל פעם שם ה' באצבע עד ונהמדים מזהב, לרמז שעליו נותנים המטבת של זהב, ומפני כי בהמזור הזה השמים מספרים, יש בו נ"כ הפסוק והוא כחתן יוצא מחופתו (יסוד התשובה). ומפני שהאצבע (index finger) הוא מופשט וארוך להראות בו שהיא נשואה (נחלת שבעה סי' י"ב). ברכות חתנים מן התורה שנאמר ויברכו את רבקה (מס' כלה), ונקראו גם שבע ברכות ע"ש מספרן בצדק ברכת היין (ע' הגוססא כתובות ה'), וכנגד שבע חופות שעשה הקב"ה לאדם הראשון בנ"ע (כל"כ), והברכות בעשרה כדרכיב ויקח בועז עשרה אנשים, שקבעו כדי לברך ברכת חתנים בעשרה (שם ז'). לוקחין שתי כוסות לברכת ארוסין ולברכת נשואין כי הברכה הזאת נתקנה לשני מקומות, דתניא מברכין ברכת ארוסין בבית הארוסין וברכת חתנים בבית החתנים (ברכות ז' פסחים ק"ב: תוס' ד"ה שאין). לכן אחר ברכת ארוסין מוזנין כוס שני לברכת נשואין, ולפי שאין אומרין ב' קדושות על כוס אחד (מס' סופרים פ"ט י"א). נהנו לשבר כוס של ארוסין תחת החופה ולא של נשואין, משום דכוס של נשואין נומר הוי"ו, והוא מנהג ישן כמו שמצינו בנמרא בריה דרבינא עביר הלולא לבריה חזינהו לרבנן דהוי קא בדחי טובא אייתי כסא דמיקרא בת דלת מאה זוזי ותבר קמיהו ואעציבא (ברכות ל':). כי דרש וגילו ברעדה במקום נילה שם תהא רעדה, גם הוא זכר למתן תורה שנשתברו הלוחות, וזכר לחרבן ירושלב. החתן שובר הזכוכית (רוקח סי' יג"ג). ומברכין להחתן וכלה והמתנות מו"ט, שהזיווג יעלה יפה. עושין שבעת ימי משתה כמו ביעקב ובשמשון (ילקוט שופטים ח"ב רמז ע'). החתן מיסב בראש, שנאמר כחתן יכהן פאר (ישעיה ס"א מ"ב ח:). וצריך שימור בדרך כבוד כמלך, ע"ע: אישות; ארוסין; חתון; חתונה; נדוניא; קדושין; ידובין.

א.

נשיא: שם תואר לראש שבטו ולעמו. נגיד ומצוה לעדה, וגם י"ט כבוד לראש ישיבה בזמן בית שני. על אברהם אבינו אמרו בני הת: נשיא אלהים אתה בתוכינו (בראשית כ"ג); נשיא הארץ, (שם ל"ד ב'); ו;

מס קטן על יושבי האייב. השלמן נתן ליוסף גם חבירת
מכס היין שבאו מחול. ולמרות הווייר הגדול מחמד
סוקולי שהיה עוין את דון יוסף ומקנא בו, היה חשוב
מאד בעיני השלמן ונשא פנים לו. צירי הממשלות
היו חוננים את דון יוסף בידעם כי הוא נושא חן בעיני
השלמן. כאשר חפץ מאקסימיליאן השני מלך אישכנו
לכרות ברית עם תורקיא בשנת 1567, כתב לצירו
וויראנטיוס בקרסטא לראות את גדולי המלכות ובתוכם
דון יוסף ולתת להם מתנות, להמות לבם למכות השלום.
ובשנת 1571 כתב המלך מכתב לדון יוסף. ביטנת 1566
סמך יוסף בידי המועצה הפרוטסטנטית באנטווערפ נגד
המלך הקטוליקי מספרד. בהראותו כי גם השלמן שלים
מתנגד לספרד. וכאשר שלח לו וויליאם מאוראנג איש
סודו להודיעו כי ברעת בני הולאנד למרוד במלך
ספרד השתדל דון יוסף לפני השלמן להקדיש מלחמה
על ספרד, אך השלמן לא מילא בקשתו. דון יוסף
החליף מכתבים עם זייטסמונד אונוסם השני מלך פולין
אשר לוח סבוב גדול מדון יוסף בשנת 1570 ובעד זה
נתן לו המלך זכויות מיוחדות לעשות מסחרים בארצו אף
כי יציר העיר לכוב מחאו בדבר. בשנת 1569 יצאה
איש בויניציא ותאכל את אוצרות אבק שרפה של
הממשלה, ואז מצא דון יוסף שעת הכושר ליעץ את
השלמן לכבוש את האי קפריסין (1571). השלמן נתן
הרשיון לדון יוסף לגבות חוב סך מאה וחמשים אלפים
סקודי מממשלת צרפת, אשר שמטה עצמה מלשלם
לו, באמתלא כי אבות יוסף היו יהודים מתחפשים
במסווה דת הנוצרית ובאמת היו יהודים ולא היה להם
המשפט לעשות מסחרים בצרפת. דון יוסף שלח
אניותיו בים עם אנשי חיל ויתפשו אניות סוחר של
צרפת עם ערובתם ישהגיעו לחוף אלכסנדריא. על הדבר
הזה חרה אף ממשלת צרפת ותבקש תחבולות לכרות
לו שוהה. וצירה היושב בקושטא מצא יהודי אחד רע
מעללים שמו דוד אשר בעד בצע כסף העיד כי דון יוסף
נגד בממשלת תורקיא, אך יוסף הוכיח את תוכו
ואמונתו להשלמן ויצו לשלוח את דוד כפושע בבלא
לרודים, ורבני תורקיא החרימו את המלשין. אולם כאשר
נחם דוד על מעשיו אח"כ בקיט דון יוסף למחול לו.
אך הרבנים לא רצו להתירו מנדויו, כי נשיא שמחל
על כבודו אין כבודו מחול. אחרי מות שלים בסוף
שנת 1574, מלך מוראד בנו ואז נכזבה ישיבת דון
יוסף המדינית, ולא התערב עוד בעניני המלוכה. אף
כי לא קפחו את מסת הכנסותיו, ויבחר לו לשבת בשלוה
בארמונו הגדול בבילויור, ולהקדיש שארית ימיו למכות
אחיו. ויתמוך בידי ת"ח והישיבות, והיה לו בית אוצר
ספרים גדול. דון יוסף מת בלא בנים והממשלה החזיקה
בנכסיו, ע"פ עצת הווייר הגדול סוקולי שהיה יונוא
הנשיא. כל העם כבו בטותו והספידו לו גדולי החכמים.
המשורר ר' סעדיא לונגו נשא עליו קינה. ר' משה
אלמושינו הקדיש לו ספריו, ור' אליעזר אישכנוי חבר

אשר עמד לימינם, ובהשתדלות הרופא ר' משה המון
(ע"ע) עלתה בידם להמלט. בבואם לקושטא התיהדו
בפרהסיא (1553). ודון יוסף נישא את בת דודו ריינה
בת חנה נראציא כדת משה וישראל. עם דון יוסף
באו עוד כחמשים מאות יהודים אנוסים ילידי פורטוגאל,
שהיו סוכניו ומשרתיו ועושי דברו בבית המסחר
הגדול.

[דון יוסף בתורקיא] דון יוסף מצא לו מהלכים
בחקר השלמן ויגדל כבודו בעיניו ויהי לאיש סודו
ויועצו. ובתבונתו השביל לפלס לו נתיב בין המריבות
אשר פרצו בין בני השלמן; בין שלים הנציב על מהון
כותיה, ובין באיאזיר הצעיר. על דבר משפט הירושה
של המלוכה לימים יבואו. ויהי דון יוסף נוסח לצד
שלים, ובן יעץ להשלמן, אחרי מלחמה גדולה בין
האחים נצח שלים את באיאזיר וינס לפרס ושם נרצח
הוא ובניו. ושלים נשא את דון יוסף ויפקידהו בין
יומרי הנכבדים, וסוליסמאן נתן ליוסף את העיר
מבריא בגליל עם שבעה כפרים סביב לה לאחוזו
בשביל היהודים הנרים. והוא שלח שם את ר' יוסף
ן אדרת לבנות את חמות העיר. למעת בסביבותיה
נגות ופרדסים, ולבונן בתי מלאכה, ופתחנן כתב
הרשיון (פירמאן) נחתם בחותם השלמן יצא על הפחה
ברמשך והפחה בצפת לעמוד לימין ן אדרת בדבר
הבנין, ותכל המלאכה למרות הערביים ילידי הארץ
אשר חפצו להפריע את הכונים ממלאכתם, ותשלם
החומה בחדש כסלו י"ב/1565. החומה היתה בצורה
סביב העיר באורך אלף וחמש מאות אמות. וע"פ פקודת
דון יוסף נטעו עצי תות לרוב מאד להאכיל את תולעי
המשי, וגם צמר צוה להביא מספרד לטוות בגדים כמו
בויניציא, כי חפץ לעשות את מבריא למרכז חרשת
המעשה בא"י למען תוכל להתחרות עם סוחריו ויניציא,
ויפנה אל היהודים הנרים באיטליא לבוא למבריא,
ושלח אניות לויניציא להביאם משם. בעת ההיא היו
היהודים נרדפים בארצות האפיפיור פיוס החמישי
ובשנת 1569 צוה לנרשם. כמאתים מהיהודים האלה
באו למבריא, גם מעיר פיזארו יצאו 102 יהודים לבוא
שם, אך בהיותם על הים נשבו ובעמל וכסף רב נפדו.
אולם מחשבת דון יוסף לעשות את מבריא וסביבותיה
למדינת יהודים לא יצאה לפעולה.

[גדולת דון יוסף] בעלות שלים על כסא מלכותו
בשנת 1566 הגיע גדולת דון יוסף למרום קצה. כי זכר
לו חסדו ואמונתו להחזיק בידו רסן המלוכה, וינשאהו
למעלת נשיא וגסיד מושל על האיים נאקסוס, אנדרוס,
מילו, פארוס, סאנטוריא ועוד, בסה"ב איים בים
התיכון שנתן לו במתנה. ועל יוסף היה רק להביא לאוצר
השלמן מס מעטם י"ד אלפים דוקמים מדי שנה בשנה,
והוא היה השלים לברו על כל העם. דון יוסף לא רצה
לעורר קנאת התושבים היונים לכן פקד במקומו למושל
האיים איש נוצרי מספרד פראנציסקו קורונילו, וישם

הרב חיד"א (בספרו ברכי יוסף חיו"ד סי' א'): הרב פרי חדש העד העיד לפנינו שראה נשים שוחטות, וכ"כ בספר נור אריה בהנהגותיו ח"ל: ובגלילות הללו ראיתי נשים שוחטות בנמילת רשות ואין מוחה בידן ונהרא נהרא ופשטיה וכו'.

[פחיתות האשה] איזה מחול חשבו את תכונת האשה פחותה מאיש, ואמרו נשים רעות קלה עליהן (שבת ל"ג:); ומגלות סוד; נשים דברניות הן (ברכות מ"ח:); עשרה סבין שיחה ירדו לעולם תשעה לקחו נשים (קדושין מ"ט:); נשי לגבי נשי יסכיחין דאולן, גברי לגבי גברי לא יסכיחין (יבמות כ"ז:); בת שתין כבת שית לקול טבלא רהמא (מ"ק ט"ז:); מזונות בלבנה נקראו הנשים הטוות בשוק לאור הלבנה ודרבן לשוח שיחות במלות (גיטין פ"ט, סוטה ל"א); אלמנה שובבית (סוטה כ"ב:); היא בעלת שכינות, הולכת ומבקרת שכינותיה תמיד (רש"י); הכשרה שבנשים בעלת כישפים (סופרים פס"ו); א"ר נחמן לא יאה יהירותא לנשי וכו' (סגלה י"ד:); אין חכמה לאשה אלא בפלך (יומא ס"ז:); ייטרפו ד"ת ואל ימסרו לנשים (ירוש' סוטה פ"ג); ר"ל תורה שבע"פ וכן פוסק הרמב"ם כר"א שאסור ללמדן תושבע"פ אבל צריכין ללמדן מקרא, ומשום קלות דעתן וחלשות גופן נפסרו מכמה מצוות מעשיות, ולכן מברך האיש בכל יום, "שלא עשני אישה" להיות מעוטר במצוות רבות, והאשה מברכת "שעשני כרצוני", ולא סמכו עליהן לענין עריות (ע"ע).

[השיבות האשה] מצד אחר נראה שיהעלו חז"ל את חשיבות האשה למדרגה רמה, ואמרו נשים רחמניות הן (מגילה י"ד:); ודרש רב עזריא בשכר נשים צדקניות שהיו באות הדור ננאלו אבותינו ממצרים (סוטה י"א:); נשי ת"ח היו נוספות עול הפרנסה עליהן בכדי שיוכלו בעליהן להקדיש עצמם לתורה באין מעצור מראגות הבית. והיו קונות ספרים ומשאלין לאחרים, והספיקו מזונות ומעונות לבני הישיבה, וזוה עזרו הרבה לקיום התורה. גם היה לנשי ישראל חק בתורה עצמה ביטמית המנהגים השייכים להן שהיו מקפידות ביותר עד שגם הרבנים היו סומכים עליהן לדינא. ר' יצחק בר' שמואל מצרפת בן בתו של ר"ת אמר על נשי מדינתו: "אם אינן נביאות הן בנות נביאים וגדולי הדור ויש לסמוך על מנהגן" (מכ"י סמ"ק, ע"י צונץ צור נעשיכמע 172, כרמולי אהליבה, ברלינר או"ס דעם אינערן לעבען 51). כשהלה רש"י היתה בתו חותמת דברי הלכה ויש"ת בשמו באמרו: "כי תש כחי אולת ידי מלמשיך בשבט סופר ולכן בתי קראתי" (שבלי הלקם ח"ב דף נ"ז). חילים אחות רש"י היתה מלומדת וכן מרים אשת ר"ת (תשובות מימוניות הלכות מאכלות אסורות סי' ה'). חנה אחותו של ר"ת ומרת ביל"ם אחותו של ר' יצחק בר' מנחם הורו לבנות עיריהן דינים שונים במצוות נשים (ס' האסופות כ"י מובא באוצר נחמד ח"ב צד 10). רבנו יהודה סיר לראון הורה

לבבדורו ספרו, "יוסף לקח" על מגילת אסתר (קרימונה 1576). אומרים כי רון יוסף חבר ס' להתנצלות התורה נגד הפילוסופיא בלשון ספרד, ור' יצחק אוניקירה העתיקו ללשון עברית וקראו בשם "בן פורת יוסף" (קריסטא 1577), אך לדעת שמינשניידר היה ר' יצחק גם מחבר הספר.

ביבליוגרפיה: פין כנסת ישראל 485; שפ"ר, מוצאי גולה ע"י מפתח; מאנאסטרופס י"ח 422, כ"ה 118, מ"א 169; Carmoly, Don Joseph, duc de Nazos, 1855; M. A. Levy, Don Joseph Nasi, 1859; J. E. ix. 172.

נע"ם

נשיאת כפים: ע' דוכן

נשים: רבוי מן אישה. לפי רוח היהדות, האשה היא עזר כנגד האיש: זה עושה בענינו חו עושה בענינה, אף כי הם שותפים בכל עניניהם. גם המבע הנביל את תכונת האשה לשבת בית ולעשות כל הצרכים הפנימיים, ועל האיש לצאת החוץ להכין טרף לבני ביתו; על האשה לבשל לתפור ולארוג בערה ובעד אשה ובניה, ועל הבעל לפרנס אותם ע"י מלאכת או עסק. ונקראת, "עבודת פרך" במצרים מפני שהיו מחליפין מלאכת אנשים לנשים ומלאכת נשים לאנשים (סוטה י"א:). ומפני שהאשה היא במבעה רכה וענוגה וטורדה בבית, לכן הוטל עליה רק חלק אחד מן המצוות, והן הלא תעשה, וכל מצוות עשה יזהמן גרמא הן פטורות מלבד איזה טקן היוצאין מן הכלל. ויש פלוגתא אם הן חייבות או פטורות בלימוד התורה. בן עזאי אומר חייב אדם ללמוד את בתו תורה וכו' ר"א אומר כל המלמד בתו תורה כאלו לומדה תפלות. ר' יהושע אומר רוצה אשה בקב ותפלות מט' קבין ופרישות. הוא היה אומד חסיד שומה ורשע ערום ואשה פרושה וכו' הרי אלו מבלי עולם (משנה סוטה כ"ז:). ר' אבהו שלח את בתו ללמוד חכמת ומדעים (ירוש' פאה פ"א). ודרשו הקהל את העם האנשים והנשים והטף (דברים ל"א). אם אנשים באים ללמוד נשים באות לשמוע, טף כדי ליתן שכר למביאיהן (חגיגה ג'). נשיהן של ת"ח ששמנדות שינה מעיניהן (שמחכות על בעליהן) בעולם הזה ובאות לחיי עוה"ב (כתובות פ"ב:). א"ר יוסי סח לי אבא אלעזר פעם אחת היו לנו עגל של זבחי שלמים והביאנוהו לעזרת נשים וסמכו עליו נשים, לא מפני שסמיכה בנשים (כי נאמר, "וסמך" בני ישראל סומכין ואין בנות ישראל סומכות), אלא כדי לעשות נחת רוח לנשים (חגיגה מ"ז:). נשים חייבות בתפלה (ברכות פ"ג ג'). ועולה לשבעה קרואים בתורה, וכשרה לקרוא אם לא מפני כבוד הצבור (מגילה כ"ג), וכשרה להקריא את ההלל לפני אנשים שאינם יודעים (סוטה פ"ג), וכשרה לקרות הסגילה להוציא את הנשים (מגילה פ"ב), ונשים מזמנות לעצמן (ברכות מ"ב). ורק משום צניעות נאסרה תערובתן עם האנשים. וכתב

שמוכרין המתה ומצירין עליה (ס' חסידים סי' תרפ"ג). כשמתה אשתו של רבינו יצחק ב"ר יהודה צוה לבנו לילך יתף אחריה לבית הקברות (ראב"ן דף פ"ד). נשים שמסרו נפשן על קדושת השם זכו לכבוד גדול אחר מותן. רב אחד כתב למהר"ל "השלחן שאנו לומדין עליו יש לו דף שמהר עליו האשה מרת יומא" (שו"ת מהר"ל סי' נ"ה). מזה נדע עד כמה גדול כבוד הנשים הצדקניות בישראל. ואין אומה ולשון שיכולין נשותיהן להרמות לנשי ישראל בצניעותן ובתומתן וטוב לבן לכל דבר שבצדקה, בחינוך בניהן ובנותיהן, ובעזרתן לבעליהן. ולכן לא נשמע מנשי ישראל גם היום איזה נטייה לכת הנשים הדורשים משפט לעצמן ושיווי זכויות בכל עניני המדינה כמו לאנשים (Suffrage).

[מלאכות האשה] המלאכות שהאשה עושה לבעלה: מוחנת ואופה ומכבסת, מבשלת ומניקה את בנה, מצעת לו המטה ועושה בצמר וכו'. הכניסה לו ארבע שפחות יושבת בכתרדא. ר"א אומר אפילו הכניסה לו מאה שפחות כופה לעשות בצמר. שהבטלה מביאה לירי זימה. רשב"י אומר וכו' שהבטלה מביאה לירי שיעמום (משנה בתובות נ"ט:). ומצינו שעסקו גם במו"מ, שהאשה היתה חנונית או אפסטרופיא (משנה שם פ"א:). ובמי הכינים התעסקו בעניני הלואה (הראב"ן סי' קס"ז). והיו רגילות לישא וליתן (תשובות מהר"ם מרוטנבורג סי' נ"ז דפוס לבוב). ובפרט אם היה הבעל ת"ח ותורתו אומנתו, וכן העיר ר"א מגרמזיא כי אשתו דעלצי פרנסה אותו ואת בניו (צונץ צ"ר געשיכטע 172). חסיד אחד היה מלמד לבנותיו לכתוב ונתן טעם לזה אם לא ידעו לכתוב הרי צריכין לבקש שיכתבו להם אנשים כתבים למיטבן כשמלוין מעותיהן ויחיתו עמ הכותבים ויבואו לירי חסא (גידעמאן ערצהונגסדוועזענס ח"א 230). אחר שהמציאו את מלאכת הרפוס התעסקו גם נשים בסידור האותיות. בש"ס שנרפס בפראנקפורט דארד בשנת 1794 רשום בסוף מס' נדה שנעשה ע"י המסדר ישראל יע"י אחותו הבתולה עלה בת כהר"ר משה שלי"ט בשנת נקבה [ת] סובב זכר לפ"ק. אחותה געלה סדרה ג"כ אותיות הרפוס בסדר תפלות שנרפס בהאללי בשנת 1710, "ע"י געלה בת הר"ר משה המדפיס ואמי מרת פריידה בת הר"ר ישראל כ"ץ ז"ל". בסליחות של חברה קדישא האללי 1709 רשום בסוף: ראה מלאכתי וכל מעבדי, געלה בת לא"י רמב"א תפארת, וע"י הפועלת במלאכת הקודש באמונה הועצין רבקה בת ר' ישראל בעל המדפיס. ר' יעקב הירש ב"ר משה שהו"ל ארבעה טורים דפוס ווילנערשדארף 1727. אומר: "אחתום מליתן שבח לאל איום ונורא שעשה עזר כנגדי בזיווג שני אשתי הצנועה והחסידה מרת פיילא לימא מסייע כמוני כמותה במלאכה זו גדולה." בכל זאת לא הכבירו על הנשים עבודה יוחר מדי או עבודה שפלה ובזויה לפי כבודן. ובעל האגודה (במאה ה"ג) פוסק: האידנא נשים שלנו אין דרכן למחן ולכבס

לאיטו לעשות ציצית (מדרכי הל' ציצית). דולצי אשת ר' אלעזר מגרמזיא שנהרגה אח"כ ע"י אנשי חיל ידעה דינים מאו"ה ולמדה את חברותיה סדר התפלות, וכתבה יותר מארבעים ס"ת (צונץ שם) היינו שנתנה שבר סופרים לכתוב הספרים והקדישה הס"ת לבתי כנסיות. הראב"ה מביא עדות ע"ד איזה מנהג מדודתו אשת ר' שמואל בר נטרנאי (גידעמאן בשם ס' האסופות). ר' שמואל מפלייזא מביא דינים מחמיו ר' אברהם בשם חמותו (איד זרוע ח"ב דף נ"ט). ובגרמזיא היתה אשה אחת מרת אוראניה בת החבר ר' אברהם (מתה ו' אדר ל"ה=1275) שהיתה משוררת בפיוטים בקול זמרה לנשים (מצבתה נרפסה בס' נפשות צדיקים של לעווזאן סי' נ'). מהר"ל מביא עדות הרבנית אשתו י"ל מהר"ז רונקיל מה שפסק בעלה בשאלה אחת להתיר (מנהגים ל"ו:). האשה רעדיל כלתו של מהר"י איסרלין שקדה בתורה כאחד הגברים (לקוטי יו"ט ח"ב ל"ב).

[כבוד הנשים] האשה היתה נכבדה מאד בעיני בעלי התלמוד (ע"ע אי"ש, אי"ה) ובעיני הרבנים אחר כ אשר השתדלו למינה. רבוי הנשים אף כי הותרה מצד הרין כבר נאסרה מצד המנהג עוד בזמן התלמוד, ואמרו כל הנושא אשה על אשתו יוציא ויתן כתובה (יבמות ס"ה:). ומזה יסוד תקנת הרנמ"ה. ואמרו אדם נושא אשה על אשתו ראשונה זוכר מעשה הראשונה (ברכות ל"ב:). גם הפלגיש כבר נאסרה בזמנם מהמת זנות. ובכלל לא נזכרו שתי נשים לאחד מבעלי התלמוד או הרבנים אחריהם גם קודם תקנת ר' גרשום מאור הנולה. ואמרו כי אשת נעורים החביבה אינה נשכחת מלב לעולם (תשב"ץ סי' תמ"ג). מהר"ל היה קורא לאשתו "גימכין" (יקר מפז) בעלת ביתו (ע"י שבת ק"ח:). מפני שהיא היתה עקרת הבית. זוגתו של מהרי"א חתמה את שמה, "אשת מורנו רבי איסרלין יצ"ו" (לקט יו"ט ח"ב ט"ו). ואמרו שחייב האיש לקום מפני אשה זקנה ואשה חכמה ואשת חבר (ספר חסידים הביאו בעל עקרי דינים יו"ד ס' כ"ו) בעל בית יהודה (ס' כ"ח) כתב: הרבר פשוט שכל מיני כבוד שיש לעשות לאיש יש לעשות לאשה. הרב חיד"א (ברכי יוסף יו"ד סי' ר"ט) האריך בכבוד חמותו ואחותו הגדולה, ובנידון אמו (שם סי' רנ"ב). ובפרט הזהירו שלא להכות אפילו אשה רעה. וכאשר מצאו איזה בני בליעל אשר הרשו לעצמם להרים יד על נשותיהם, נאספו יחד גדולי הדור ותקנו תקנות לעמוד לימין הנעלבות, והחריטו ונידו כל המכה את אשתו. באמרם כי זה היא דרך הגוים. אבל חלילה וחלילה לשום בן ברית מעשות זאת, והעושה כן יש להלקותו ולענשו בכל מיני נדוי (מהר"ם מרוטנבורג בתשובה סי' ש"י דפוס לבוב, כל בו סי' ס"ו). ופסקו להלכה מי שמתה אשתו מתוך קטטה אין בעלה יורשה (רשב"ם ב"ב קנ"ו: ד"ה ירושת הבעל). אדם שנפטר אשתו לא יתכן שישא אחרת כל זמן ששומע מרבים

נוסדו חמישים אגודות כאלה באמריקה. האספה הששית היתה בפילאדלפיה בשנת 1911. מספר הסעיפים היו אז שבעים ובס"ה כשבעת אלפים נשים. גם י"ש בנארק חברה של נשים צעירות בשם Young Women's Hebrew Association שנוסדה בשנת 1903 ועל דגלה חרות "ראה וצניעות" ודומה בתכונתה לחברת נערים יהודים. ע"ע איש ואשה; אישות; פלנש.

ביבליוגרפיה: קייזרלינג, יודישע פרויען, לייפציג 1879; אדאלף קאהוט, בעריהמטע אויפגעלייגטע מעגנער אונד פרויען; נאהדא רעביץ דאס יודישע ווייב בליין 1896. נתקן גם ללשון רוסית בשם "ייעוויסקאא זשענטינא" ווארשא 1902. וללשון אנגלית The Jewish Woman סינסנאמי 1895; הערמאן וקופמאן, זוטלדערעליגעזע אונד סאציאלע שטעלונג דעס ווייבעס אים יודענטום, ווין 1891; מאקס גרינוואלד, די מאדערנע פרויענבעוועגונג אונד דאס יודענטום, ווין 1903; בלשון יהודית-אשכנזית: צבי גוסן גאלימב, דאמען רעכט, ווילנא 1890; ווייבבערג, די פרויענ-פראגע לויט דעם תלמוד, קיעוו 1890; מכ"ע שביעץ, יודישע פרויענבעוועגונג, קראקא 1902. צווייפּעל, סניגור חלק עזרת נשים; זרובבל ח"ב 57; מ"ע כנסת הגדולה ח"ב 93; השחר ח"א 437, ח"ב 704; Grace Aguilar, Women of Israel, New York 1857; Zerendorf, Some Jewish Women, Philadelphia 1892; Viau, Les Femmes D'Israel, Paris 1898.

א.

נשים, סדר: השלישי מששה סדרי משנה ויש עליו תוספתא וגמרא בבלי וירושלמי. בסדר נשים יש שבע מסכתות: יבמות מ"ז פרקים, כתובות י"ג נדרים י"א, נזיר מ"ה, סוטה מ', גיטין מ', קידושין ד'. בס"ה שבעים ואחד פרקים. הסדר נקרא נשים כי כל המסכתות הן בעניני האישה ביחוסו אל האשה, וגם מס' נדרים היא סמכותו הענין כי הבעל מפר נדרי אשתו, וסדר נזיר אחרי נדרים מפני שניירות נ"כ בכלל נדרים וכשהאשה נודרת בניזיר הבעל מפר. ואחריו מס' סוטה כי נסמכה פ' נזיר לפרשת סוטה (ברכות ה'—ו'), לומר לך שכל הרואה סוטה בקלוקלה יזיר עצמו מן היין, ואחריו מס' גיטין שרק אחרי נשואין יכול להיות גירושין, ועוד שהסוטה כשתזונה תהא בגירושין. ומס' קדושין באחרונה על סדר הפסוק וכתב לה ספר כריתות ונתן בידה ויצאה מביתו והלכה והיתה לאיש אחר (דברים כ"ד). עניני סדר נשים באים בסדר וש"ע אבן העזר כי האשה לבעל עזר כנדרו. ע"ע תלמוד.

יש"ב

נשיקה: דבוק הפה לגוף האדם ע"י מציצה בשפתים, והיא לאות אהבה וחבה. הנשיקה בחבה יתירה בין אוהבים הוא בפה. כמו ישקני מנשיקות פיהו (שה"ש א' ב'). לפי שיש מקומות שנושקין על גב היד ועל הכתף אך אני מתאוה ושוקטת להיותו נוהג עמי כמנהג הראשון כחתן אל כלה פה אל פה (רש"י). יעקב נשק לרחל ויברך, ולכן רץ לקראת יעקב

במדינה הזאת (שם דף ק"א ע"ב לכתובות כשם ספר חכמה לר' ברוך בר שמואל מסגנצא).

[נשים מצוינות] בין הנשים שזכרו בתנ"ך שהצמינו עצמן במעשיהם הן: חוה אם כל חי, שרה אמנו והנר נשי אברהם, רבקה אמנו רחל ולאה אמותנו נשי יעקב, סרה בת אשר, תמר, יוכבד אם משה רבנו. בתיה בת פרתה שהצילה את משה מן המים, מרים אחות משה ואהרן, בנות צלפחד, אשת מנוח אם שמשון, רחב שהצילה מלאכי יהושע, יעל אשת הקני שהרנה לסיסרא, בת יפתח, דבורה הנביאה וחולדה הנביאה, נעמי, רות, חנה, מיכל אביגיל ובת שבע נשי דוד, מלכת שבא, אשה החכמה מתקעה, שונמית, איזבל, עתליה, אסתר. אחרי חתימת התנ"ך הצמינו את עצמן שושנה, יהודית, הילני המלכה ביריניקי ומרימני. בין נשי התנ"ך נחשבו שבע נביאות: "שרה מרים, דבורה, חנה, אביגיל חולדה ואסתר (מגילה י"ד. רש"י). ע"ע כל אחת בפרט. בין נשי התלמוד המפורסמות הן: איסא שלום אשת ר"א בן הורקנוס (שבת קמ"ו). רחל בת בן כלבא שבע היתה אשת ר"ע שהיה רע"א של אביה והיא עוררתו לילך ללמוד תורה ולהנשא לו אח"כ (כתובות ס"ב:). ברוריה היתה אשת ר"ם ומלומדת מאד. חוסה ברתיה דאיסי בר' יצחק היתה אשתו דאב"י (יבמות ס"ד:), והוא מספר כמה דברים בשם מניקתו, "אמרה לי אב"י. בת ר' חסדא היתה אשתו של רבא (נ"ב י"ב). והוא מספר מה שאמרי נשי דשכנציב (מ"ק ב"ח:). ילתא היתה אשת רב נחמן (ע"ע). רפרם הספיד כלתו בבי כנישתא (מגילה כ"ח:), כי היתה מלומדת וצדקנית. גם אמתיה דבי רבי היתה מלומדת עד כי הרבנים שאלו ממנה פירוש איזה מלות בתנ"ך (ע"ע ר' יהודה), וכן שפחתו של ר"ג (נדה ו'). בין הנשים הנודעות במאה האחרונה הן: רחל די אביגדור, גרייס אנילאר, אסתר קא, גליקל פון האמפלן, אמא לאזארוס, נהידא לאצארוס (ע"ע) ועוד. [אספות הנשים] בין האספות של "הפרלמנט של האמונות השונות בתבל" שנאספו בהמערכה של עיר שיקאגא בארצות הברית בשנת 1893. היתה אספת נשים יהודיות ומספר הצירים היה 93 מכ"ם ערים באמריקה. בראש האספה היתה האשה חנה סאלאמאן וסגנה העלמה סאדי אמריקאן. הנשים הן יסוד חברה תמידית בשם Council of Jewish Women, אשר הוציאה לאור קובץ של נגונים מסורים שנסדרו ע"י החזנים שפארגער מניארק וקייזער מבאלטימור עם הקדמה מטר ארלר. מטרת החברה היא להתאחד באגודות מיוחדות כעין סעיפים, לצרכי היהדות קורות ישראל וספרותו, להחזיק ולתמוך בבתי ספר לדת, להפיץ ידיעות וללחום נגד רדיפות היהודים באיזה מקום שיהיו. החברה שלחה אגרות לכל ערי ארצות הברית וקאנאדא לבקש מכל נשי ישראל להתאחד בחברתן. בהאספה הכללית בניארק בשנת 1896 כבר

ויחבק לו וינשק לו (בראשית כ"ט). גם נשק לבניו ולבנותיו (שם ל"א נ"ה). יוסף נפל על פני אביו ויבך עליו וישק לו (שם נ"א). אהרן נשק למשה בפגשו אותו אחרי שובו ממדן למצרים (שמות ד' כ"ג). שמואל נשק לשאול כאשר משהו למלך (ש"א י' א'). דוד ויונתן נשקו איש את רעהו ויבכו (שם כ' מ"א). אבישלים ברצותו לננוב את לב העם נאמר עליו: והיה בקרב איש להשתחוו לך ולנשק את ידו והחזיק לו וינשק לו (ש"ב מ"ז ה'). המלך דוד נשק לברזלי ויברכהו (שם י"ז מ'). אלישע הלך לנשק לאביו ולאמו ואח"כ הלך אחרי אליהו (מ"א י"ט כ'). וזהו ברכת הפרידה, וכאשר נשקה ערפה לנעמי חמותה (רות א' י"ד). ויש גם נשיקה בדרך חניפה ויסקה, כמו בעשו ליעקב שנאמר ויסקהו (בראשית ל"ג ד') ונקוד על התיבה לומר שלא נשקו בכל לבו (אדר"כ פל"ד). כי נעדרות נשיקות שונא (משלי כ"ז ו'). גם מצינו נשיקה אצל ע"ז, ועובדי הבעל כרעו לו וינשקו לו (מ"א י"ט י"ח). זובחי אדם ענגלים יסקון (הושע י"ג ב'). ואיוב התנצל ופת בכתר לבי ותשק ידי לפי (ל"א כ"ז) וכונתו לע"ז. אולם הנשיקה לע"ז בעצמה אינה מחייבת מיתה (סנהדרין ס"ג:). וע"ד המליצה: צדק ושלוש נשקו (ההלים פ"ה י"א). וכן בתלמוד דנשקי ארעא ורקיע אהרדי (ב"ב ע"ג:).

[בתלמוד] אמר ר"ע בשלשה דברים אוהב אני את המדיים כשהותכין את הבשר אין חותכין אלא על גבי השלחן כשנושקין אין נושקין אלא על גבי היר וכו' (ברכות ה' ב' ב' ר' פ' ד' נאמר זה בשם רשב"ג על בני המורח). עולא מנשק לאחותיה אבי חדיהו (שבת י"ג:). עמר ר"ג ונשקו על ראשו (ערוכין נ"ג:). חנן בר בא אמר לחבראי נימור לכו מילתא טבא דחמית לרב עביר ואמריתה קמי שמואל וקם ונשק על פומי (ירוש' ברכות י' ע"א). גם מצינו נשיקה על הרגלים בדרך כבוד, רביהו דר"ע נפלה על אפא קא מנשקא ליה לכרעיה (כתובות ס"ג:). ר' ינאי ור' יונתן הוון יתבין אתא חד בר נש ונשק ריגלוי דר' יונתן (ירוש' קדושין פ"א ס"א ע"ג). אתו ר' אלעזר ור' אבא וכלהו חבראי ונשקו ידוי (של רשב"י, זהר פ' לך פ"ג ע"ב). נשיקת ידי הכהן הגדול בצאתו מן המקדש אחר עבודתו ביום הכפורים (סדר הרב יעב"ץ דיני ר"ה ע"ש). ונשיקה בדרך חבה לא"י ע"ש כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו, ר' אבא מנשק כיפי דעכו (כתובות ק"ב:). המיתה היותר קלה נקראת מיתה נשיקה, ודמאי כמשחל בניתא מחלבה (ברכות ה'). הגיע לנכורות זו מיתה נשיקה. האבות, אהרן ומשה ומרים מתו בנשיקה (ב"ב י"ז דברים רבה פ"א). אמרו חז"ל כל נשיקות של תפלות הן, חוץ משלש: נשיקה של גדולה, נשיקה של פרישות (פרידה), נשיקה של פרקים (פנישה)—נשיקה של גדולה שנאמר ויקח שמואל את פך השמן ויצק על ראשו ויסקהו (ש"א י'). נשיקה של פרישות שנאמר ותשק ערפה לחמותה (רות א'). נשיקה של פרקים

שנאמר וילך ויפגשוהו בחר האלהים וישק לו (שמות ד'). וי"א אף נשיקה של קרובות אין בה נגאי שנאמר וישק יעקב לרחל (בראשית כ"ט). אמר ר' פינחס מעשה היה באח ובאחות שהיה אחד מהם בנוש חלב ואחד מהם בבית מרח, נפלה דליקה בביתו של נוש חלב, באתה אחותו מבית מרח ונפלה עליו והיתה מחבקתו ומנשקתו. אמרה לו איני מרגלת לבא אליך אלא פחדתי דהוית אחי באננקי (צרה דחוקה, מ"ב) ופלמט סמנה (שמות רבה פ"ה א'). בנשיקת עשו ליעקב נקוד על "וישקהו" מלמד שלא נשקו אלא נשכו או שלא נשקו בכל לבו (ש"מ פ"ה י"ב). מעשה בשתי אחיות שהיו רומות זו לזו, והיתה אחת נשואה בעיר אחת, ואחת נשואה בעיר אחרת. בקש בעלה של אחת מהן לקנאות לה ולהשקותה מים המארים בירושלם. הלכה לאותה העיר שהיתה אחותה נשואה שם. אמרה לה אחותה מה ראית לבוא לכאן, אמרה לה בעלי שבקש להשקות אותי מים המרים, אמרה לה אחותה, אני הולכת תחתוך ויטותה, אמרה לה לכי. לבשה בגדי אחותה והלכה תחתיה ושתה מים המרים ונמצאת מהורה וחזרה לבית אחותה, יצאת שכיחה לקראתה חבקה אותה ונשקה לה בפיה, כיון שנשקו זו לזו הריחה במים המרים ומיד מתה (תנחומא פ' נשא ס"ו:); בס"ר פ"ט ה'). ר' אלעזר מנרמזא במדרש על התורה (כ"י בריט"ש מוזיאום) כתב על יוסף אברהם מעל פני מתו, בגוהג שבעולם אדם נופל על פני מתו ומנשקו ובוכה, וכן מצינו ביוסף ויפול על פני אביו ויבך עליו וישק לו, לאחר מותו. אבל יש אוסרין נשיקה למת (מבוא למס' מנילת תענית צד 22 הערה א' הוצאת גראסבערג). גם לא נכון לעשות מצד הסכנה, כי אפשר למחלה של המת להדבק בחי, ובכלל אין נכון לנשק פה לפת מחשש התדבקות איזה מחלה מזה לזה.

[מנהגים שונים] האר"י היה נוהג לנשק את ידי אביו ואמו בליל שבת, וכן יש מנהג שהתינוקות מנשקים את אבותיהם בליל שבת ובליל מו"ש, אחרי אצילות ברכותיהם להם. האבות שאינם חוששים שבטם מיסר את בניהם הקטנים להט"ב דרכם יצוו להם לנשק את שבט המכה, ותחי להם, "נשיקת השבט" אות הכנעה ותשובה מדרבם הרעה. מנהג הוא לנשק הציצית בק"ש והמזוזה בכניסה ויציאה מן הבית, ולנשק ס"ת והפרכת בהוצאה והכנסה להארון הקדש, והס"ת בהקפות שמחת תורה, ומנהג חכמים לנשק התפילין בשעת הנחתן ובשעת חליצתן (ש"ע או"ח סי' כ"ח, ר"ת בשם רב האי). ומנהג בויניציא לנשק האתרוג בהושענא רבה אחר קיום מצות העננונים עם הלולב.

ביבליוגרפיה: אוגוסט ווינשנ, דער קום, אין ביבעל תלמוד אונד מדרש, ברעסלוי 1911.

צ. ה. ג.

נשך: ע' רבית

נשמה יתירה: ע' נפש; שבת

נשמת כל חי: שבת לה קודם ברכו של שחרית בשבת ויר"מ, והוא חתימה לפסוקי דזמרה. נתקן בזמן המשנה, והשתמשו בחלק ממנו לברכת נשמים (ברכות נ"ט: תענית ו':). והיו חותמים בו הגדה ליל פסח ונקרא "ברכת השיר" (משנה פסחים ק"ח). השבת הזה הוא מיוחד לשמעון בן שמח וי"א כי שמעון בן כי פא (ע"ע) חברו, ורמז שמו בו למפרע: ש'זכר ער, מ'י ירמיה, ע'ד הנה עזרנו, ו'אילו פיננו, נ'שמת (מכ"י מובא בסדר עבודת ישראל 206). בזהר (תרומה קל"ח). נאמר: א"ת לן לאדכרא האי נשמתא דפרחא מההוא חי העולמים, ובגין דאיהו דיליה נפקן כל ברכאן ושרין ביה וכו' ביזמא דשבת איהי מקבלא ברכאן מאינין נשמתין עילאין דקא מברכאן לה בארבעין וחמש תיבין כחושבן מ"ה (מנשמת כל חי עד והאחרונים) וכו'. וכן חמשים תיבין וכו' סלקא חושבנא דזא מ"י וכו'. ויש שני נוסחאות בין מנהג הספרדים למנהג האשכנזים (ע"י סדר רב עמרם גאון 27, ומחזור ויטרי 148 ושם פתרון נשמת). בנוסחא אשכנזי יש 340 מלים. ונראה כי "מבלעדך אין לנו מלך גואל ומושיע" וכו' היא הוספה מאוחרת אחרי שנוסדה אמונת הנוצרים. הישערה היותר נכונה היא כי נשמת כל חי הנמצא עתה בידיו הוא מורכב משלושה חלקים שיצאו ממקורים שונים בזמנים שונים וכל אחד נאמר על ענין מיוחד והנאונים חברים יחד לסיים פסוקי דזמרה בשבת ויר"מ: (א' מאמר נשמת כל חי עד אילו פיננו מלא הוא ברכת השיר שבמשינתנו שמדבר מחיוב כל הברואים והנשמות לברך את ה' ולפאר ולרום זכרו והיה חותם בברכה מהלל ברוב התשבחות; ב') מאמר אלו פיננו מלא שירה כים עד כי כל פה לך יודה הוא מאמר ר' יוחנן על הגשמים והחיוב עלינו להרבות הודאה להקב"ה על הטובות שעשה עם אבותינו ועמנו, והונח לברכת הגשמים שהתחילה במודים אנחנו לך וחותמת ברוך אל ההודאות, ואחר חבור המאמרים ע"י הנאונים נשמת מאמר מודים אנחנו לך על כל טפה וטפה וכו' שהיה בנוסח ברכת הגשמים בפרט; ג') מאמר כל פה לך יודה עד עברך משיחך הוא הוספת הנאונים (פייני שטיין בכנסת הגדולה ח"ב 100). באבודרהם כתב על סיום של נשמת: "שרים צריקים חסידים קדושים" ר"ת יצחק; תתרום תתברך תתקדש תתהלל—ר"ת רבקה, ע"ש המחבר ואשמו (לאנדרסונו, סדר הגיון לב צד 279; מאנאטסשריפט ח"י 112). ע"ע ברוך שאמר; פסוקי דזמרה.

ב. מ.

נשמת ע' בין הערבים

נשמת: עוף היותר גדול בין העופות המורפים, והוא עוף טמא (ויקרא י"א י"א, דברים י"ד י"ב). הנביא מתאדור: גדול הכנפים ארך האבר מלא הנוצה (יחזקאל י"ז ג'). הוא גדול וחזק מאד, וע"כ נזכר הרבה פעמים

למשל אויבי ישראל (דברים כ"ח מ"ט, ירמיה מ"ח מ', ח' מ', חבקוק א' ח', איכה ד' י"ט). נבוכדנצר נקרא הנשר הגדול וניתן שם זה גם אל מלך מצרים (יחזקאל שם). ובמראה אשר ראה יחזקאל לארבע החיות היו פני נשר (א' י'). הוא קל בעופו (ש"ב א' כ"ג, ירמיה ד' י"ג, איוב מ' כ"ז), ויעלה גבוה מעופות אחרות (ישעיה מ' ל"א). ישבח בסלעים (איוב ל"ט כ"ה), וישים קנו בחגים הגבוהים (שם כ"ז). הנשר הוא רחמני על בניו ואינו נכנס לקנו פתאום עד שהוא מקשיק וממרק בכנפיו בין אילן לאילן בין שוכה לחברתה כדי שיעוררו בניו, ועל גחליו ירחף ואינו מכביד עצמו עליהם אלא מחופף, וכשבא לימלן ממקום למקום יפרוש כנפיו ויקח אותן, ואינו נוטלן ברגליו כשאר עופות. הנשר אינו ירא אלא מן החץ לפיכך נושאן על כנפיו, אמר מוטב שיכנס חץ בי ולא יכנס בבני (שמות י"ט ד', דברים ל"ב י"א, רש"י שם). הנשר רחמן על בניו (ירוש' פאה פ"א א', ילקוט משלי רמז תתקס"ג). יש לו קרחה בראשו (מיכה א' מ"ז). והיתה הרעה מפורסמה כי יתחדש נעוריו כל עשר שנים עד מאה שנה ואז מת (תהלים ק"ג ה', ע"י פ"י הראב"ע). הנשר לעשר שנים יעלה ויגביה עוף ברקיע השמים ויקרב לחום האש של האויר העליון הסמוך לגלגל האש, ויפיל עצמו לים מרוב חוסו וימרט נוציו, ויתחדש אח"כ ויעלה אבר וישוב לימי עלומיו, וכן כל עשר שנים עד מאה, ובשנת המאה יעלה כמנהגו ויפול בים וימות (ישעיה מ' ל"א הרד"ק בשם רב סעדיה גאון). ברברי חז"ל נקרא הנשר מלך העופות (חגיגה י"ג:). ומפני מהירות וקלות עופו אמר יהודה בן תימא: הוי קל כנשר לעשות רצון אביך שבשמים (אבות פ"ה כ'). להזיל היה הנשר מיפוס של מין טמא בעופות מפני שאין לו אצבע יתירה וזפק ואין קורקבנו נקלף ודורס ואוכל (חולין ס"א). ואע"פ שהנשר עוף גדול הוא ירא מפני סנונית (שבת ע"ז:). ישהו עוף קטן שנכנס תחת כנפי הנשר ומעכבו מפרישת כנפיו (רש"י י"ט). ובאגדתא מצינו, היעלה אכזרית על בניה ובשעה שזרעת ללדת עולה לראש ההר כדי שיפול ממנה הולד וימות, וה' מזמן לה נשר לקבלו בכנפיו (וב"ב מ"א). ונשר גדול היה לשלמה והיה רוכב עליו והולך לתדמור במדבר ובה בו ביום אחד (קהלת רבה ב' כ"ה), "נשרא שבערביא" היא ע"ז שעברו לה ברמות אבן שחקוק עליה נשר (ע"ז י"א:). ונמצא הנשר סימן לרומיים (סנהדרין י"ב). מפני שהנשר היה הרמות על דגלם, ת"ח מתואר נשר ואמרו ידאגו נשריא לקיניהן (ערובין נ"ג: רש"י). וכן משתמשים בו לתואר לחכם גדול "הנשר הגדול", ומזה שם משפחה של חכמים "אדלר" שפירושו נשר.

ביבליוגרפיה: לעוויזאהן, זאאלאניע דעס תלמודים צד 161; רובין, סגולות בעלי חיים ואותותם, בערכו. א. כ. מ. מ. ה.

נתח (Anatomy): פלג ונזר אברי הנוף לנזרים (dissection). כמו ואת האיל נתח לנתחיו (ויקרא ח' כ'). וינתחה לעצמה (ישופמים י"ט כ"ט). הרוצה לעמוד על כל אברי הנוף בין של אדם בין של בהמה והיה צריך להיות לו מערכת עצמות ינקראת גולם או שלד (skeleton) ישכל הנוף הלוי בה ולהשוותה עם ציורי הנתח בספרי החכמה הזאת, ופה אין לנו רק לרשים מה ישנוכר מזה בתנ"ך ובתלמוד ומעט מספרות הרבנים, הגולם בכלל הוא מעצמות מחופות בבשר ונידים ועורקים וקדם בעיר (יחזקאל ל"ז). בעצמות יש מוח ובבשר חלב ודם, בגוף יש אברים הרבה, מתחיל מהפנים: הראש והקדקד, מצח, עינים, חוטם ונהירים, אזנים, לחיים, פה ושפתים, ישנים, לשון וחיד, זקן, צוואר, נרגרת, לוע (בית הבלעוה), נב, כהף, חזה, רד (עטינים), צלעות, לב, כבד, יתרת הכבד, קרבים, מעים, כסלים, כליות, מרה, טחול, כבה, בטן, ירירי בטן, טבור, ישוק, ירך, מתנים, ישת, ענבות, רחם, שליה, אשך, (בושה), גיר הנישה, ערלה, זרוע, אמה, יד, פס יד, כף יד, אגרוף, זרת, כהן יד, צפורן, רגל, כפות רגלים, כרעים, כרכים, קרסולים, עקב.

[בתלמוד] חז"ל חושבים רמ"ח אברי זכר ורמ"ב של נקבה וסמ"ה גידין. רמ"ח אברים באדם הם: שלשים בפסת הרגל (ששה בכל אצבע), עשרה בקרסל, שנים בישוק, המשה בארכובה, אחד בירך, שלשה בקטלית, מקום שבו מחובר ותחוב הבוקי ראטמא, אחד עשר צלעות, שלשים בפסת היד (ששה בכל אצבע), שנים בקנה, שנים במרפק (מקום שהזרוע רבוק בגוף), אחד בזרוע, ארבעה בכתף, ק"א מזה וק"א מזה ר"ב. י"ח חוליות בשדרה, שמונה בצוואר, תשעה בראש, ששה במפתח של לב, וחמשה בנקביו, ובאשה עוד שני צירים ושני דלתות (בכורות מ"ה). חכמי הנתח האחרונים מצאו רק ד"א אברים באדם: כ"א בפסת הרגל, ז' בקרסל, כ' בישוק, א' בארכובה, א' בירך, ג' יתם א' בקטלית, י"ב צלעות, כ"ט בפסת היד, א' בקנה, א' במרפק, א' בזרוע, ב' בכתף, פ"א מזה ופ"א מזה = קס"ב. י"ח חוליות בשדרה (עם החומש), ח' בצוואר (שבע חוליות המפרקת ועצם הלשון), כ"א בראש, אחד במפתח הלב, א' בנקביו (העוסק), הרי ר"א. ואפשר כי חז"ל מנו עצמות הנפרדות כל אחת לברה, וכן ביחוס מפתח הלב מנו ששה ובאמת הוא מחובר מששה פרקים שנתכו ונעשו הטיבה אחת, וכן הנקבים מנו חמשה היינו מפתחות הפה והנהירים והאזנים, וראש הגויה מנו כאבד מיותר. חוט השדרה לדברי יסמאל מגיע עד בין הפרשות (תולין מ"ה), ופירש"י עד מקום שהוא מהפרש ומתפצל פצולין כנגד הירכים, ששם מתחיל להפצל ויוצא ראש אחד לירך זו ואחד לזו והאמצעי יורד לזנב, וכשתי אצבעות למטה מאותן פצולין הוא חוד ומתפצל עוד לשלשה, ולמטה כהם עוד וכן בהרבה מקומות עד סופו וכו', כי במקום

שפסק המוח בשדרה שם כלתה השדרה, כי כל עיקר השדרה הוא המוח. וגם העצבים כל זמן שאנוהתם בתוך צנור השדרה שלמה נדונים כחוט השדרה, אבל משיצא זוג ראשון של הפרשיות לחוץ אז דין יצא האנודה הנשאר בהצנור מוטל בספק, ומשיצאו הפרשיות השניות אין ספק עוד כי אין להנשארות דין שדרה רק דין עצבים ונידון פשוטים. חז"ל דרשו הפסוק ויען ה' את איוב מן הסערה וגו' (איוב ל"ח) א"ל הרבה נימין בראתי באדם וכל נימא ונימא בראתי לה נומא בפני עצמה וכו' ויאלמלי ישתים יונקות מנומא אחת מחשיכות מאור עינים של אדם (ב"ב ט"ז). בשם בר קפרא אמרו: מוח כל מה שבקדרה (skull) נדון כמוח, התחיל למשוך נדון כחוט השדרה, ומהיכן מתחיל למשוך? א"ר יצחק בר נחמני לרדי מיפרשא לי מיניה רביב"ל, כמין שני פולין יש מונחין על פי הקדרה, מן הפולין ולפנים כלפנים, מן הפולין ולחוץ כלחוץ, ופולין עצמן איני יודע, ומסתברא כלפנים, ר' ירמיה ברק בעופא ואשכח כמין שני פולין מונחין על פי הקדרה (תולין מ"ה). הם אמרו בכמהה וגם האדם שוה בזה. שוריינו דעיני בתבנא דליבא יתיב (ע"ז כ"ח). כי עצבי העינים נמשכים עד הלב. י"ח חוליות נמצאות בשדרה ועוד חוליא סמנה ושמה לח, והכורע במודים צריך שיכרע עד שיתפקקו כל החוליות (ברכות כ"ח). בית הבלעוה אינו מחזיק יותר מביצת הרנגולת (יומא פ'). המאכל הולך מן הפה לוושט ומן הוושט לאסטומכא, מהאסטומכי לבי כסיא (בית הכסות), מבי כסיא להמסס, מהמסס לכרס, מכרס לבני מעים, מכני מעים לכרובא קטנה, מכרובא קטנה לכרובא עבה, מכרובא עבה לסני דיבא, מסני דיבא לפשוט ברא, מפשוט ברא לחוץ (ילקוט ויקרא רמז תמ"ו). המעיין של אדם הם דומים למעי החזיר (תענית כ'). הכרכשתא נאחות בשלש שינים, ואמרו מאן דעייל לבה"כ לא ליטרח טפי דהאי כרכשתא אתלת שיני יתיב דילמא משתמטתא שיני דכרכשתא ואתי לירי סכנה (שבת פ"ב). שני נקבים יש בו באדם אחד מוציא שתן ואחד מוציא שכבת זרע, ואין בין זה לזה אלא כקליפת השום, בשעה שאדם נצרך לנקביו אם נקבו זה לתוך זה נמצא עקר (בכורות מ"ד). רק ותבלול בעין, רק שחוד משוקע הרי זה מום צף אינו מום, רק לבן משוקע אינו מום צף הרי זה מום וכו'. תבלול דבר המכלכל את העין (שם ל"ח). ת"ד: כליות יועצות, לב מבין, לשון מחתך, פה נומד, וושט מכנים ומציא כל מיני מאכל, קנה מוציא קול, דיאה שואבת כל מיני משקין, כבד כועס, מרה זורקת בו טפה ומניחתו, טחול שוחק, קודקדן מוחן, קיבה ישנה, אף נעור, נעור הישן ישן הנעור נמוק והולך לו, ואם שניהם ישנים או שניהם נעורים מיד הוא מת (ברכות ס"א). עשרה דברים משמשים את הנוף: וושט למזון, קנה לקול, כבד לחימה, מרה לקנאה, הדיאה לשתן, המסס לשתן, הטחול לשחוק, קיבה לשינה, לשון

החיצוניות, חיסין הפנימיות או תיומות (ברכות ל"ט). מוחנין (שבת קנ"ב). שן חלב (קדושין כ"ד). ישיני הנטל והכלב נקראים ניבי (שבת ס"ט: חולין נ"ט). חלק הלשון המניע נקרא מדבר של לשון (בכורות מ"א). 13. הנרגרת נקרא ג"כ קנה או קניא (חולין ק"א). שפוי כובע (שם י"ט). פיקה של נרגרת (שם קל"ד: רש"י). במקום כניסת הקנה להריאה מתפלצת הקנה והם הסמפונות (חולין מ"ב). 14. הריאה, אונה העליונה, אונה האמצעי, אונה ארוכה ועבה, והרביעית היא "אומה", החמישית "ורדא" המונחת בכיס של ורדא, ונקראת ג"כ עינונית דורדא (חולין מ"א). 15. מקום כניסת המזון דרך הושט, אוסטומא. המסס, בית כסא, כרס. בי מעיא, כרוכת קטנא, כרוכת עוביא, סניא ריבי, פטטרכא (שם מ"ב). בני מעים או דקין, הרדא רכנתא, כרכשתא (שם מ"ט:). חלחולת, פי הטבעת, בעופות יש תורבין הושט, סורבק, זפק ונג של זפק. 16. חלב, חלל גדול וחלל קטן (חולין מ"ה: יו"ד ס"י מ'). טרפשא דליבא (שם מ"ט:). קנה חלב (שם מ"ה:). מורק הנדול (יו"ד ס"י מ' ד'). 17. הכבד, סימפונא רבה דכבדא (חולין מ"ט). חצר הכבד (יומא פ"ג). יותרת הכבד (ברכות מ"ד:). טרפשא דכבדא (חולין מ"א). 18. המחול נקרא ג"כ סומקא (ניטין ס"ט:). המרה, מרירתא (פסחים ל"ט). היסליה, שליל (חולין פ"ט:). טרפחת, שלחופית (חולין נ"ה:). הרת (ברכות נ"א:). 19. הנידים, מיתרים, עצבים, עורקים, וירדין, צומת הנידן, דופק.

ביבליוגרפיה: ספר הרפואות להרמב"ם; שבילי אמונה לר' מאיר אדלבי; מעשה טובות לר' טוביה הרפוא, נדפס מחדש ע"י ר' משה שטערנבערג קראקא תרס"ח; בניטין שערשעווסקי, עולם קטן מס' נתיבות, עם הקדמת י"מ פנים, ירושלים תרמ"ז; מנחם צבי טאקסיין, ידועות הטבע שבתלמוד, פ"א, ווארשא תרס"ז; הירשה, דאס העברעאישע אונד אראבישע אין דער אנטאטאמיע 1879; בערגעל, מעדיצין דער תלמודיסטען 1885; הגל, שטודיען איבער די נאטור וויסנשאפטליכען קעגנטיסע דער תלמודיסטען, צד 6—14, דייפציג 1880; לעווזאק, די זאאלאגיע דעם תלמוד, צד 44—44 פד"מ 1858.

א.

נתיבות: דרכי ושבילי החכמה בסבלה. בעלי חין מונים בספריהם ל"ב נתיבות החכמה, היינו ל"ב מיני שכלים בעולם השכליים הנודע כבר אל אפלטון, ונשענים בזה על ספר יצירה שבו נקראים כ"ב האותיות עם עשרת המספרים בינם ל"ב נתיבות החכמה שבה נברא העולם, ועל האות הראשונה והאחרונה שבתורה שהן "בל" ועל הנזכר ל"ב פעמים השם אלהים במעשה בראשית, ואכה שמות ל"ב נתיבות החכמה שהם השכלים בספרי המקובלים: א' שכל מופלא, והוא אור מושכל קדמון ונקרא כבוד ראשון. ב' שכל מזהיר, והוא כתר הבריאה ונקרא כבוד שני. ג' שכל מקודש, והוא יסוד החכמה הקדומה ונקרא אב אמונה. ד' שכל קבוע, שממנו מתאצלים כל הכוחות הרוחניים.

לדבר, לב מבין וכליות יעצות (ילקוט ויקרא רמז תס"ה). ר' משה בוטריל בפירושו לס' יצירה (פ"ג ה') שואל: איך הניחו חז"ל שהמחול שוחק והוא הפכו אל השחוק? והשיב כי הוא סבת השחוק, בחיותו מושך בהתמדה הליחה המנדרת אל השמחה ומנקה הדם מחלק השחורה. אמר אפלארדוס כי המחול כלי השחוק, וזה פעולתו משיכת עכירת הדם אשר יתבשל בכבד וכו'. ומסיים כי בנמרות ספרדיות דייקניות הנרסא היא "מחול משחק". ודרשו ביום שיועזו שוכרי הבית והתענות ונו' (קהלת י"ב): ביום שיועזו שומרי הבית אלו הכסלים והצלעות, והתענות אנשי החיל אלו שוקים, ובטלו המוחנות אלו שינים, וחשכו הרואות בארובות אלו עינים וכו'. וסגרו דלתים בשוק אלו נקביו של אדם. בשפל קול המחנה בשביל קורבן שאינו מוחן וכו' (שבת קנ"ב).

[פרטי האברים] בתלמוד נמצאים שמות רבים בכל מקצועות חכמת הנתוח, אשר יוכיחו עד כמה היתה הידיעה הזאת מפורסמת ביניהם ומורגלת בפייהם. נוסף על השמות העברים בנתוח בתנ"ך הם מזכירים מלים ודברים שונים בכל חלקי הנוף באדם ובבהמה: 1. המצח מכונה גם אפותא (בכורות מ"ד). ופרחת (יבמות ק"ב). הצדעים, צידעא, בת צידעא ואנרדיפי (שבת פ'): הפנים בכלל הוא אפא (חולין נ"ב:). ופרצוף פנים (יבמות ק"ב). 2. העינים, טיפין (נדה כ"ה). תימורא (שבת ע"ו:). ריס של עין או תורא ברא דעינא (בכורות ל"ח:). נבינים (שם מ"ג:). לגלגל עין (שם מ'). שחור שבעין, לבן שבעין (שם ל"ח). 3. האף או החוטם נקרא גם אוסיא (שבת מ"א). נחירים או חוטמין (ברכות ל"ט). חרטום (חולין קכ"א). 4. הפה, גחי התחתון ולחי העליון, שפה עליונה ושפה תחתונה, עצם שבפה (בכורות מ"א). 5. האזנים, אורני (סנהדרין ק"א). נדיא חזיה (בכורות מ"ד). שאזני ארוכות מאד עד שתכופות למטה. 6. הצואר, אונקא או עונקא (בכורות מ"ד: שבת ק"מ:). קוע (ברכות כ"ה). מפררת, שפוי הראש עד העורף (שם כ'). 7. הגב, בגמ' הוא חסרת (חולין ככ"ב). 8. הזנב, נובתא (שבת ע"ו:). ציציתא (ביצה ל"ו:). 9. סימן המין, זכרות ונקבות, אבר המשגל, אכה, פרמשתק (מ"ק י"ח). ראש הגויה (ננעים פ"ו:). עטרה (שבת קל"ז). בית התורפה, בית הבושת (חולין קכ"ב). כותלי בית הרחם (נדה ג'). כחל, כחלא (חולין ק"א). 10. ידים ורגלים, ירד, אטמא (חולין כ"ד). קילבוסת (שם צ"ג). שוק, כפא (שם). קפץ העינין קפץ התחתון, ערקוב (בכורות מ'), פרסות, טופרי (מ"ק י'). בהן יד, גודל (מנחות י"א). אליונא (ניטין ס"ט). קמיעה (ברכות מ"א). בטרא (חולין נ'): רש"י אצבע, אצבע צרדה (יומא י"ט:). 11. הבטן, כרס, כליא (ב"ב י"ז). כרס החיצון או מפרעתה (חולין נ'). כרס הפנימי, פי הכרס או טיבור (נדה י"ג:). בין האברים הפנימיים: 12. השניים, חינוכן (ב"ק ל"ה). חיסין

נתינים דוד נזר עליהם, שנאמר ויקרא המלך לנבעונים ויאמר אליהם והנבעונים לא סבני ישראל המה וגו' (ש"ב כ"א). מ"ם נזר עליהם? דכתיב ויהי רעב בימי דוד שלש שנים שנה אחר שנה. שנה ראשונה אמר להם שמא עוברי ע"ז יש בכם? וכו' בדקו ולא מצאו. שניה אמר להם שמא עוברי עבירה יש בכם? וכו' בדקו ולא מצאו. שלישית אמר להם שמא פוסקי צדקה בריבים יש בכם ואין נותנים? וכו' בדקו ולא מצאו. אמר אין הרבר תלוי אלא בי, מיד ויבקש דוד את פני ה' וכו' מ"פיים ולא פייסנהו, אמר שלשה סימנים יש באומה זו הרחמנים והביישנים וגומלי חסדים, וכולם לא מצאו בהם (יבמות ע"ח: ע"ט:). אף עזרא ריחקן דכתיב והנתינים יושבים בעופל (במקום מיוחד). אף לעתיד לבא הקב"ה מרחקן שנאמר והעבד העיר יעבדהו מכל שבטי ישראל (יחזקאל מ"ח) יאבדהו מכל שבטי ישראל וכו' (במדבר רבה פ"ח). מן הרשימה בעזרא ב' נראה כי היו בני קדושות כי רבים נזכרו על שם אמותם ולא אבותם. יוסיפוס והשבעים קוראים הנתינים Hieroduli בהוראת בני זונות. בימי רבי בקשו [חכמים] להחיר נתינים, אמר להם רבי חלקנו נתיר חלק מזבח מי יתיר (יבמות ע"ט:). כלומר למחר יבנה ביהמ"ק וחסרים לנו עבדים חוטבי עצים ושואבי מים, וכנראה דחה אותם בקש. כי עיקר הטעם הוא מחשש ממורות. ולפי השם נתין ונתינים הוא שם גנאי ועבדות, ולא יפה עושין הסופרים החדשים לכנות האזרח (citizen) בשם נתין. ע"ע אזרח; יוחס.

א.

נָתַן: נביא בימי דוד ושלמה (ש"ב ז' ב', מ"א א' מ"ד). הוא בעצמו הסכים לדוד המלך שרצה לבנות בית לה', אך אח"כ בא אליו בחזון מאת ה' שלא יבנה הבית, כי דם לרוב שפך במלחמותיו ובית המקדש הוא בית של שלום לכל האדם, והבטיחו כי בנו אשר יקים אחריו יבנה הבית (ש"ב ז'). על חטא בת שבע ודמי אוריה הוכיח נתן הנביא את דוד ויפתח פיהו במשל עשיר ורש. לעשיר היה צאן ובקר הרבה מאד ולרש אין כל כי אם כבשה אחת קטנה וגו', ויבא הלך לאיש העשיר ויחמול לקחת מצאנו ובקרו לעשות לאורה הבא לו ויקח את כבשת האיש הרש וגו'. ויחר אף דוד ויאמר אל נתן חי ה' כי בן מות האיש העושה זאת וגו'. ויאמר נתן אל דוד אתה האיש! וגו' (ש"ב ז"ב). דברים נמרצים כאלה דבר נתן למלך ישראל ולא ירא מפניו, יען בא בשם ה', והמלך דוד נכנע מלפני ה' ועשה תשובה (תהלים ל"ב ונ"א). נתן קרא את שם שלמה ידידיה בשם ה' (ש"ב ז"ב כ"ה). וכאשר התנשא אדניה בן חגית למלוך על ישראל אחרי דוד, יעץ נתן לבת שבע לבוא לפני המלך ולהזכירו משבעתו להמליך את שלמה אחריו, וגם קמה עצתו (מ"א א'). נתן הנביא כתב דברי ימי דוד ושלמה בנו (דחי"א כ"ט, דחי"ב ט' כ"ט). מסורה בידי העם כי נתן הנביא

ה' שכל נשרש. והוא המיוחד בעצם הבינה מגדר החכמה הקדושה. ו' שכל נבדל, והוא משפיע שפע האצילות על כל הבריאה. ז' שכל נסתר, והוא מזהיר לכל הכחות היסודיים והאומניים. ח' שכל שלם, והוא גדול כ"כ עד שנתיישב רק בחדרי גדולה. ט' שכל טהור, והוא מטהר את הספירות מכל קצוץ ופרוד. י' שכל מתנוגץ, והוא מאיר ומזהיר ומשפיע אור לשר הפנים. י"א שכל מצוחצח. והוא עצם הפרגוד לעומד בפני עלת העלות. י"ב שכל בהיר, והוא עצם האופן הגדולה הנקרא חזיות. י"ג שכל מנהיג האחדות. והוא עצם כסא הכבוד ותשלום האחדות. י"ד שכל מאיר, והוא עצם החיטול ומורה על הסודות הקדושים. ט"ו שכל מעמיד, והוא מעמיד עצם הבריאה בערפלי מורה. ט"ז שכל נצחי, והוא ערן הכבוד ונקרא נן הערן לצדיקים. י"ז שכל ההרש, ונקרא יסוד הת"ת ומוכן לחסיד האמונה. י"ח שכל בית השפע, והוא משפיע רז וחדה להרבהים בו. י"ט שכל סוד הפעולות הרוחניות כלן וכו' מתפשט השפע העליון. כ' שכל הרצון, וכו' תכונת כל היצורים ומציאות החכמה הקדומה. כ"א שכל החפץ המבוקש, והוא מקבל שפע אלהית להשפיעו ליצוריו. כ"ב שכל נאמן, וכו' מתרבים כוחות רוחניות להתקרבות לפרגוד. כ"ג שכל קיים, והוא כח קיום כל הספירות. כ"ד שכל דמיוני, והוא נותן דמות לכל הדמיונים והציונים. כ"ה שכל נסיוני, והוא הנסיון הקדמון שבו מנסה השם את החסידים. כ"ו שכל המחורש, וכו' מחרש הקב"ה כל החסידים. כ"ז שכל מורגש, וממנו שכל כל נברא מתחת גלגל העליון. כ"ח שכל מוטבע, וכו' נשלם טבע כל נמצא תחת גלגל החמה. כ"ט שכל מוגשם, והוא מאחד כל נשם תחת הגלגלים. ל' שכל כללי, וכו' כוללים הוכרי שמים האימצרולוגיא. ל"א שכל תמיד, וכו' מתמיד מהלך השמש והירח בחוקם. ל"ב שכל נעבר, והוא מתקן לכל המשתמש בשבעה כוכבי לכת. ע"ע ספירות. ש. רן

נְתִינִים: עבדי הלוים משרתי ההיכל מן הגרים שכנס דוד לעבדות עבד בבית ה' (דחי"א כ"ב ב'), בדרך הנבעונים שקבל יהושע (מ' כ"א), ובתלמוד נקראו גם הנבעונים נתינים. בין השבים מגלות בבל היו גם הנתינים ובני עבדי שלמה שלש מאות ותשעים ושנים (עזרא ב' נ"ח). הנתינים שנתן דוד לעבדות הלוים היו מאתים ועשרים (שם ח' כ'). המחלקה הראשונה נזכרה בעזרא (ב' ט"ז-נ"ח), ובנחמיה (ז' ט"ז-ס'). הנתינים מהמחלקה השניה היו יושבים בעופל עד נגד שערי המים למזרח והמגדל היוצא (ג' כ"ז), ונזכר בית הנתינים (שם פסוק ל"א). הנתינים (נתיניא) היו חפשים ממש המלך (עזרא ז' כ"ד) כמו הלוים. הנתינים נחשבו כמו ממזרים שאסורים לבוא בקהל (יבמות פ"ד ד', פ"ח ג'). ומותרים לישא גרים עבדים משוחררים ואסופים (קדושין פ"ח ג'). אמר רב חנא בר אדא,

שונות. ומספר: פעם אחת הלכתי לברכי הים ובאת אישה אחת לפני שכלה בנה ראשון וסת. שני ומת. שלישי הביאתו לפני ראיתי שהוא אדום. אמרתי לה המחני לו עד שיבלע בו דמו. המחנה לו עד שנבלע בו דמו ומלה אותו וחיה והיו קורין אותו נתן הבבלי על שמי. שוב פעם אחת הלכתי למדינת פפיסטיא וכו' (שבת קל"ד.). לא נזכר מאומה מבני ר' נתן, ובמדרש קהלת ע"פ מוב לפני אלהים וכו' דרשו טוב זה ר' נתן וחומא זה תלמידו. ומשמע מזה שהיה לו תלמיד שקדיה תבשילו ונעשה מ"י.

[דרכו בהלכה ובאגדה] רבי נתן דיינא הוא ונחית לעומקא דדינא (ב"ק צ"ג.). עיפר למודו היה להוציא ההלכה מן הפסוק. ואמר מנין לנשיה בחברו מנה וחברו בחברו שמוציאין מזה ונותנין לזה? ת"ל ונתן לאשר אשם לו (פסחים ל.). הרי שהיה הנזול חייב מנה לחברו ובא בב"ד ולא הספיק לתני עד שנמצא ב"ח של נזול, מנין שמוציאין מזה הנזול ונותנין לכו? וכו' (במדבר רבה פ"ח) ונודע הפסוק הזה בתלמוד בשם מוציאין מזה ונותנין לזה (ע"ע) מדר' נתן. ועוד מנין שכל ישראל יוצאין בפסח אחד? ת"ל וישחטו אותו כל קהל ישראל (פסחים ע"ח.). מנין שלא יושיט אדם כוס יין לנזיר ואבר מן החי לבני נח שנאמר לפני עור לא תתן מכשול (פסחים כ"ב, ע"ז ו.). מנין שלא יגדל אדם כלב רש בתוך ביתו ולא יעמיד סולם רעוע בתוך ביתו שנאמר ולא תשים דמים בביתך (כתובות מ"א.). וגם בלשון "אין צריך הרי הוא אומר": ידך זו שמאל, אין צריך הרי הוא אומר וקשרתם וכתבתם וכו' (מנחות ל"ו.). ר"ג אומר אין צריך (נזיר ל"ח.). וכן ע"פ סבדא: על חי פטיר בהוצאה ביטבת יחי נושא את עצמו (שבת צ"ד, וע"י ערובין פ"ג.). גם באגדה היה דורש מן הפסוקים: רבי נתן אומר אדם נידון בכל שעה (ולאו דוקא ברה"י שנאמר לרנעים תבחנו (איוב ו') וכו' (רה"י מ"ז.). ואשמה הנפש החי והתורה, רנ"א בנה אב לכל המתים שמעונין ויודי (במדבר רבה פ"ה). מצוה לשנות מפני השלום שנאמר אביך צוה וגו' (יבמות ס"ה.). רש ואיש תככים נפגשו מאיר עיני שניהם ה' (משלי כ"ט). בשעה שהתלמיד הולך אצל רבו ואומר לו למדני תורה, אם מלמדו כאיר עיני שניהם ה', ואם לאו עשיר ורש נפגשו עושה כלם ה' (שם כ"ב). מי שעשאו חכם לזה עושה אותו מיפיש, מיפיש לזה עושה אותו חכם. זו משנת רבי נתן, ר' יהודה הנשיא אומר וכו' (תמורה מ"ז.). גם דרש נומריקין: למה נקרא שמו מרדע? שמורה דעה בפרה (במדבר רבה פ"ד). דבי ד נתן אמרי כי ירם הדרך לנגדי, יראה ר' אתה נ'מטה (שבת ק"ה). ואמר אין לך כל מצוה קלה שכתובה בתורה שאין מתן שכרה בעוה"ז, ולעוה"ב אינו יודע כמה (מנחות מ"ד.). מום שכן אל תאמר לחברך (ב"מ נ"ט). הוא התרעם על חכמי ישראל שהנפו לאגריפס המלך וקראו לו "אחינו", ואמר באותו

קבור בתלחול אצל חברו. בני נתן הם עזריה חבור שהיו נציבים ופקידים תחת ממשלת שלמה (מ"א ד' ה'): חז"ל אמרו כי נד החוזה ונתן הנביא סיימו ספר שמואל (ב"ב ט"ו.). ודרשו החום המשולש זה נתן הנביא (קהל רבה על פסוק זה). כלומר שהיה בכרית עם בת שבע ושלמה. ולמדו כי מותר לומר לשון הרע על בעלי מחלוקת. שכן נתן הנביא אמר לבת שבע ואני אבוא אחריך ומלאתי את דברך (פרק השלום). ב. מ.

נתן, רבי (נתן הבבלי; בבבלי: ניטין ס"ה): תנא מדרש השלישי (במאה השניה). בן ראש הגולה בבבל שלא נודע לנו שמו (ואיננו ר' נתן ב"ר יוסף). ר' נתן עזב את בבל ובא לא"י והיה אב"ד לרשב"ג שהיה נשיא, ור"מ היה החכם. וכאשר ראה רשב"ג שהיו העם נוהגין כבוד ב"ר ור"מ וקמו לפניו בדרך שקמו מלפניו, רצה לעשות היכר בינו וביניהם, ועשה תקנה שהעם יעמדו לפני הנשיא ולא ישיבו עד שאמר להם ישוב, וכשיאב ב"ד נכנס יעשו לו יטורה מכאן ויטורה מכאן עד שישב במקומו, כשהחכם נכנס אחד עומד ואחד יושב עד שישב במקומו. ההוא יומא (בעת שעשה התקנה) לא הו"ר ר"מ ור' נתן התם. למחר כי אהו חזו דלא קמו מסמיהו כדרנילא מלתא, ואמרי מאי האי? א"ל הכי תקין רשב"ג. ומדרו בו ר"ג ור"מ ורצו להעבירו מנשיאותו, ובאמת היו הם גדולים מרשב"ג בתורה ובפרס בעוקצין. בכ"ז קנסום רשב"ג שלא לומר שמעחא מסמיהו וקראו לר"מ אחרים ולר' נתן יש אומרים (ע"ע אחרים ויש אומרים). וא"ל רשב"ג לר"ג נהי דאהני לך קמרא דאבוד וכו' (הוריות י"ג.). רבי היה בדור שאחר ר' נתן, וכאשר עלה רבי לנשיאותו כבר היה ר"ג זקן. בעת ההיא היה ר' חנניה בן אחי ר' יהושע (ע"ע) בבבל ורצה ליסד שם סנהדרין לסמוך בידו חכמים כדי לעבור השנה בפני עצמם, ורבי שלח ג' אגרות אליו ביד ר' נתן ור' יצחק לעצור בעדו ולבקשו שלא לעבור השנה בחז"ל שלא כדון (ירוש' סנהדרין פ"א ב', ונדרים פ"ז י"ג.). ר' נתן עזר לרבי לסדר המשנה (ב"מ פ"ו: רש"י). ואמר ליה ר' נתן לרבי שניתם משנתכם כר"י בן ברוקה וכו'. א"ל רבי יסבון תנן. ואמר רבי ילדות היתה בי והעזתי פני בנתן הבבלי וכו' (ב"ב קל"א.). ובירוש' (כתובות פ"ד י"א) איתא כי הורה רבי כריב"ב ורבי שאל את ר"ג הבבלי מאי טעמא אמרו הלכה כריב"ב וכו' אתא לנבי אבוב א"ל קפחת את נתן הבבלי וכו' (ע"ש במפרשים כי מעות סופר יש כאן). במקום שחולק ר' נתן עם רבי הלכה כר"ג, ולכן הקשו בנמרא במקום אחר, נימא מתניתין דלא כר"ג (קדושין ס"ד). ולפעמים נסתם המשנה כר"ג אע"י שרעת רבים נגדו. נאמרו מתניתין יחידאה היא (סוכה י"ט: ב"ב ע"ט:). לר"ג נתיחס, "אבות דרבי נתן" שנקרא על שמו וגם ברייתא של מ"ם מדות (ע"ע) ר"ג היה נוסע למדינות

בהיותו בא"י שדבר מטא מעורב בה, ולכן מובאה תשובתו בשם ר' נתן מאפריקא. כי שם היה אז מקום מושבו.

י. ב. ל.

נתן ב"ר יחיאל (ונקרא נ"כ ר' נתן הרומי): מחבר הערוך; נולד ברומא בערך שנת 1035 ומת בשנת 1106. הוא התייחס למשפחה רמה בישראל בשם „עניו“ (Degli Mansi), ואביו ר' יחיאל ב"ר אברהם היה מוסמך לבעל הוראה והיה ג"ב משורר. ומעות היא בידו הרב חיד"א לחשב את ר' נתן ממשפחת התפוחים (de Pomis). ר' נתן היה בקי בספרות התלמוד והיה חכם בלשונות ומדעים, וביחוד היתה ידעו רחבה בלשונות רומית ויונית. רבותיו היו אביו ר' יחיאל, ר' מצליח ו' אלבאצאק (אשר מזכירו בשבעה מקומות בערוך). ר' משה הררשן מברונא, ר' משה בלפו מן בארי, ור' יקותיאל אחיו של ר' אליהו הזקן (מהרש"ל בתשובת סי' כ"ט). הוא השתמש בפירושי המפרשים שהיו לפניו וביחוד ר' נרסום מאור הנולה, ור' חננאל בן חושאל, ורב האי נאון. בהיותו בן שבע עשרה שנה כבר נודע שמו לתהלה ועשה איזה תקנה בענין השחיטה שנתקבלה בבית המדרש. רש"י ז"ל היה צעיר ממנו ושאל שאילתא מר' נתן (ס' אגודה דף קע"ב ר"ה „רוקח“). ואז כבר היה ר' נתן הראש ישיבה ברומא. ולדעת אחרים לא היה רש"י רק שלמה ב"ר יצחק מאיטליא. ר' נתן כתב תשובות לטאליו בעניני הלכה, וזכרם לפעמים הפוסקים (עי' מרדכי ברכות פ' שלשה שאבלו). בנו הגדול ר' דניאל ובנו הצעיר אברהם היו חכמים מפורסמים, בהנהגה מרדכי (שבת פ"י) מובאה תשובת האחים בני ר' נתן, ויש אומרים כי דניאל ואברהם היו אחיו. מחמשת בנים שהיו לו נשאר רק אחד ושמו ראובן, והנשארים מתו על פני אביהם. ועליהם שר שירתו המתחלת „ינוני הורב בארבעה שחיני אזור בגבורה“. ספר הערוך השלים המחבר מ"ו כסלו שנת תתס"ה = 1105, שנה אחת קודם מותו.

[ס' העירך] ספרו הערוך הוא ספר-מלים תלמודי יקר ערך; הוא מפתח לאוצרות התלמוד בסדר אלפ"א בית"א, ומבאר המלים הזרות הנמצאות בתרגומים ארמיים בשני התלמודים בתוספתא ומדרשים. מרבית דבריו לקוחים מהחכמים הראשונים: מן הערוך של רב צמח בר פלמאי נאון, ור' נסים ב"ר יעקב מקירואן, ובפרט מר' חננאל בר חושאל. כמו שכתב ר"ת בס' הישר (צד 225): וכן בערוך, והוא בר סמכא שכל דבריו נערכין ע"פ רבנו חננאל. וכ"כ בעל מנחת שי (בראשית ל"ח ב"ה): וידוע שרוב פירושי הערוך הם מפ"י ר"ח ז"ל. בספר הערוך השתמשו גדולי החכמים והרבנים שהיו אחריו. רש"י מביאו (שבת י"ג: ר"ה מאוכל אוכל ראשון). וכן בעלי התוספות (שבת כ"ז: ד"ה אונן, נ': ד"ה במקצת, ר"ה מ"ז: ד"ה ועינן,

שעה שהחניפו לאנריפס המלך נחייבו שונאי ישראל כל"ה (סוטה מ"א). ר"ע למד תכונות השמים, ואמר כל הישוב כלו תחת כוכב אחד עומד וכו' בימות החמה מהלכת (החמה) בנובה של רקיע לפיכך כל העולם כלו רותח (פסחים צ"ד). ע"ע אבות דר' נתן. א.

נתן הבבלי: חכם מחכמי ישיבות בבל בזמן הגאונים. ר' נתן נזכר בהוספות שהרפים ר' שמואל 'שולם בהוצאת יוחסין שלו בזה"ל: „אמר ר' נתן הכהן בר יצחק הבבלי“ ומסופר שם משמו אדות מחלוקת בין הריש גלותא עוקבא והנאון כהן צדק ובין הריש גלותא דור בו זכאי ורב סעדיה נאון, וגם אדות מנהגי הישיבות בבבל בכלל. חלק מספורי דברים אלה נמצא נ"כ בב' בגניזה בלשון ערבית שהו"פ ר' ישראל פריד לענדער בהמאסף Jewish Quarterly Review (חלק י"ז 747). ויש איזה שונים בין נוסח הערבי הזה ובין הניסח העברי הנמצא ביהוסין, ולדעת פרידלענדער מקור הסיפור נכתב בערבית ונעתק אח"כ לעברית, וראיתו מאיזה מבטאים בעברית שהם לדעתו על משקל הערבית. אמנם מלשון „אמר ר' נתן הבבלי“ שבו מתחיל הסיפור נם בערבית נם בעברית משמע שר' נתן לא כתב בעצמו הסיפור אך אמרם בפה ואחרים כתבו משמו מה שישמעו מפיו, וא"כ אין מקום לשאלת הלשון המקורית, ואפ"ר ששניהם מקוריים וכל אחד כתב בלשנו מה ישמע. ומנו של ר' נתן נוכל להגביל מטה שימזכיר הגאונים רב יוסף בר יעקב שמלך בסורא אהרי רב סעדיה נאון ורב אהרן (כלל) בר רב יוסף סרנר בפומבדיתא. אך ידע עוד את רב שרירא נאון כי לא יזכירוהו. מזה ראינו כי ר' נתן חי באמצע המאה העשירית. נם נראה כי יצא מבבל ובה למדינה אחרת ושם סיפר דבריו, כי לאנשי בבל לא היה צריך לספר מה שידוע להם. אולם המקום המיוחד שהיה שם לא ידענו, עד שבא פר' לוי ניינצבורג (Geonica I. 29—34) והוכיח כי ר' נתן הבבלי הזה הוא ר' נתן מאפריקא הנזכר בתשובה מההר"ם מרומנובורג (מובאה בארחות חיים ח"ב 333) וז"ל התשובה: „בתשובות הגאונים שלי כתוב, בתשובת הר' נתן מאפריקא ז"ל עד עכשיו נהנו בה (בחמאת עכו"ם) היתר אבל משהתחילו להביאה מהמת וגוש חלב וזוייפין אותה אנו מנדין כל מי שיאכל אותה“. ובידור הדברים כך הוא, ר' נתן הלך מבבל לא"י והתגורר שם זמן מה ושם נודע לו כי חמאת עכו"ם הבאה מערי חמת וגוש חלב היא מזוייפת ודבר מטא מעורב בה ואסורה, וכאשר בא ר' נתן מא"י להתישב באפריקא שאלוהו יושבי המקום אדות ריש גלותא מר עוקבא שברח לאפריקא והתישב שם אחר שהוסר ממיטרתו, ואנשי אפריקא היו משתמשים בלשון ערבית וגם בעברית, וישו אנשים שונים כתבו להם ספורי הדברים ששמעו כל אחד בלשנו. נם הורה להם ר' נתן איסור חמאת עכו"ם ע"פ מה שנודע לו

יוסא ע"מ. ד"ה כותבת, סוכה ל"ז: ד"ה כרי חגיגה כ"ה. ד"ה בגלילא, ס"ק כ"ח. ד"ה ספין). ר' שמואל ארקוואלטי עשה מדאי מקומות מדפי הנמרא להערוך אשר הו"ל. הרבה באורים והוספות נכתבו על הערוך: ר' בנימין מוספא חבר, "מוסף הערוך" הנהגות ותוספות הרבה שרשים עם הקדמה; ויש על הערוך ביאור בשם "מעריך המערכות" שחבר מוסר אחד; ספר, "המעריך" עם הקדמה קצרה מאת ר' מנחם די לונזאנו, ומפרש גם הרבה מלות מהוהר; ר' ישעיה ברלין חבר עליו פי', "הפלאה שבערכין" עם הנהגות ותקונים; ר' משה הלוי לנדא עשה תוספות, "מערכי לשון", ויש לינדער-מאן הו"ל באורים בשם, "שריד בערכין" (מהארן 1870). והעולה על כולם היא הוצאת הערוך ע"י ר' חנוך ב"ר אלכסנדר קאהוט בשמונה חלקים והוסיף עליו כהנה וכנהגה ועשהו לספר מדעי רב הערך. ע"ע קאהוט.

ביבליוגרפיה: שם הגדולים בערכו; רפאפורט, תולדות ר' נתן, בכורי העתים ח"י 1829; הקדמת קאהוט להערוך; גייגר, נאכגעלאסענע שריפטען ח"ג 267; מאגל-שטיין ורינגער, געשיכטע דער יודען אין ראם, ח"א 357.

מ. ס. ה.

נתן בנימין העזתי נביא שקר למשיח השקר שבתי צבי (ע"ע); נולד בירושלם בשנת 1645 ומת בסופיא בולגריא בשנת ת"ם=1681, ועל מצבתו חרות "ת"ם עונג בת ציון". אביו אלישע לוי אשכנזי היה שר"ר מירושלם וישובכ בערי אפריקא הצפונית ובאירופא, ויעזוב את בנו נתן לנפשו, ויאספו ר' יעקב האג"ז לשיבתו. נתן רכש לו ידיעה שטחית מהתלמוד ומלמודי הקבלה, והיה סופר מהיר בסגנון לשון הרבנים ומליצותיהם אז. הוא בעצמו היה כבר פה ונלעג לשון, קטן הקומה ודל בשר, ראשו קרד ועיניו ממיפות, פניו חודרות ונזעמות, אך ההצלחה האידה לו פנים כי בא שמואל המטונה ליסבונה, ספרדי עשיר מעזה, ויקחהו לחתן לבתו היפה שהיתה עורית בעין אחת, בעצת הראש ישיבה ר"י חאניו. ויתישב נתן במקום חותנו בעיר עזה ומאז נקרא, "העזתי", ויהי יטונה בלמודי הקבלה עד שנעשה לבעל הוייה ורועה רוח. בשנת 1665 כאשר עבר שבתי צבי ממצרים דרך עזה ראה את נתן וימצא בו כלי חפץ וסגולה לרמאותיו, וירמוז לאברהם היכיני לשם באמתחתו מכתב שחבר כבר ברמזים וחירות בדרך נבואה על ש"צ, ונתן במצאו הכתב הזה בכתיבה עתיקה על נייר בלוי בשם, "חכמת שלמה רבתי" נתעה בשוא להאמין בש"צ, וגם שלח העתקות ממנו לכל תפוצות ישראל וחבר עליו פירוש (ע"י רשימת ניביוער סי' 1777), ונדרמה לו כי כבר שמע כרוז במתיבתא דרקיע שבעור שנה וקצת ירחין תתגלה מלכות משיח בן דוד וש"צ יסיר העטרה מעל ראש השלמן. וישלח לאיזמיר מכתב בשורה מלירת המשיח וכו'. ויבא עם ש"צ לירושלם ויעצהו לבטל תענית י"ז בתמוז כי כבר נהפך לששון ולשמחה ע"י ביאת המשיח.

אך הרבנים ובתוכם הר"י חאניו החריטום וש"צ רמז לו בנבואתו, "כי עזה היא עז לאלהים וירושלם תהיה לעי"ם" (תוה"ק נ"ג). כאשר ברח ש"צ מירושלם חזר נתן עזתה, ומשם הרץ מכתביו ליאסי אמשטרדם המבורג ועוד, ואז חבר כוננת נפלאות ותקוני תשובה ליום ולילה (ע"י ר"ח בכרך ואבותיו לקויפמאן צד 129, מריער 1894, ושם רשימה מכל חבוריו), גם סדור תפלה שהיה בידו ר' נתן קורניל מירושלם, והרבה תפלות והוספות בסידורים ומחזורים, כמו בתפלת רבש"ע בעת הוצאת ס"ת ביו"ט, ויקיים בו (בש"צ) מקרא שכתוב ונחה עליו רוח ה', וכל עמל הרבנים לבטל לומר זה לא הועיל רק שינוי הלשון ויקיים, "בנו", תחת בו אליו נתחברו עוד שני חכמים ר' חייא רופא מחברון (ע"י קורא הדורות י"ח ומ"ב), ור' שלום בן יוסף מאמישטרדם שהלך לא"י דרך ליורנו וימצא שם את אלישע לוי אבי נתן שגם הוא נסע לא"י לשמוע נבואת בנו, ויתחברו יחד ללכת לעזה ושם נתקבלו בכבוד גדול, ויתעורר עם נתן העזתי ור' שלום כתב לחו"ל שיש לנתן חכמה יתירה וכל דבריו ברוה"ק, ומכתב זה עשה רושם גדול כי היה ר' שלום מוחזק אצלם לת"ח וחסיד, ועל ידו באו לאירופא תפלות ותקונים של נתן, ובאמישטרדם החלו לברך ברכת כהנים בכל שבת ע"פ עצתו, אך ר' יעקב ששפורטש הורה לבטל הדבר אף יטחא מנהג טוב (שו"ת אהל יעקב סי' ס"ח דע"ג). אמנם נמצא גם מאמינים בנתן אשר התעוררו ללכת לא"י לקבל פני הנביא בעזה, וחכמי ישיבת ר' יצחק טעססיירא, והגביר ר' אברהם פריירא כתבו נגד הר"י ששפורטש על אסר דבר סרה בהנביא, ויהי כבוא השמועה כי ש"צ המיד את דתו ויהי למחמד יצאו נתן וחותרו מעזה לדמשק, וביום כ"ב מרחשון תכ"ז כתב מכתב למאמיניו באליו (גוש חלב) לחזק לבם ולא להרהר אחרי ש"צ, והודיעם כי הוא הולך לאלכסנדריא, וילבוש חרב במדו וירכב על סוס אביר ועמו ל"ז איש וביניהם חותנו ומחמדו אחד. אולם כאשר שמע שהב"ד בקושטא הזהירו היהודים שמה שבל ילכו ברשותו, פנה דרכו לשאלוניקי ושם מת חותנו, ובר"ח שבט תכ"ז (26 יאנואר 1667) בא לברוסא, ושם נפוצו ממנו אנשיו ונשארו עמו רק ששה שבא עמהם לאיזמיר (בר"ח אדר), ולא יכול לשבת שם זמן רב כי הכופרים בש"צ רדפו אחריו וילך עם איזה יהודים שהתחפשו למחמדים לקבל פני ש"צ המוסר באדרינופול, ושם התנבא כי בליל חג השבועות יחול על ש"צ דוה"ק ויעשה נפלאות, וכי הנאולה תבוא עד כ"ה אלול. ויקם שנית לסבוב הערים סביבותיו ולנבאות ועמו שני מחמדים, ורבים שמעו להם, אך בשאלוניקי לא הצליח ונמלט על נפשו, כי רדפוהו מרי נפש על אשר דימא אותם בשקריו, ויסע בא"י וקודמו וירכש לו שם מאמינים, וישם פניו לאימליא, כי שם לא ידעו עוד מהמדת ש"צ לרגלי המלחמות עם תורקיא, וקודם חג הפסח תכ"ח (1668) בא לויניציא, וכשחפצו

יולד לנו וגו' עד שר שלום, ויוליכנו קוממיות לארצנו, מלך ביפיו וגו' ביום ההוא יהיה ה' צבאות לעטרת צבי ולצפירת תפארה". ובמקום אחר יאמר, "וכן נוהג הדבר לדורות עולם אשר יפקוד ה' איש על העדה אשר יושעים ואשר יביאם בדרכי ה' בהחריד לבם תמיד כל הימים בדרכי הצומות וזעקתם, ובכן תטב לה' מאלפים הלכות מרבבות דרושים אשר ידרוש על כל קוץ וקוץ תלי תלים של הלכות, ובו ישים כל מעייניו, ובשועו אליו ישמע, והוא הצדיק אשר יתואר בשם צדיק יסוד עולם" (ח"ב סי' ע"ב), וכל דבריו אלה על ש"צ נאמרו וכשיטת מאמיניו שהתנגדו להתלמוד ולהלכות, גם השמיט מנהגי תשעה באב לנצח. ונראה שהשלום ספרו בסופיא, כי במקום אחר אומר, "זה אלף ותרי"ב שנה מחולל שמו בניום" (פ"א מקריאת הנשיאים) והוא שנת ת"ל שהיה כבר שם. בפסקיו הוא הולק לפעמים על מנהגן של ישראל מבלי שום ראיה לדבריו ולכן הורו הרבנים שאין לסמוך עליהם (עי' ס' יצחק ירנן ע"ב). ר' אלעזר רוקח מקראקא כשבא לצפת ונתורע שלומדים בזה הס' יצא כנגדם ביד רמה ומסבת המחלוקת חלה ומת בשנה השניה.

[י"א שנת העזתי לא כתב הספר] אמנם נמצאו גם אלה האומרים שם' חמדת ימים מיוחדת לנתן העזתי במעות, כי הוא לא כתבו רק איש אחר שחי קודם זמנו. ר' חיים פא לא ג' מתפלל על הריעב"ץ האומר כי נתן כתב ספר חמדת ימים, ומביא מעשה ששמע מבנו ישמע מפי מגיד אמת מה שאירע לה"ר מהר"ש ווינטורא בעיר איסקפייא ששם קבור ה"ר חמדת הימים וכו' (כל החיים מערכת ה' סי' טו"ב איזמיר 1879). ועוד שכתוב בס' ח"י (חג המצות פ"ח) לענין עונה שכתוב עליה אותיות שמתיר לשבור בשבת, "וכן הסכים עמנו להלכה עמיתנו בתורה מוהר"ד שלמה לבית הלוי נר"ו ככתוב בתשובותיו" (סי' נ"ז, עי' מ"א או"ח סי' ש"מ סק"ו), ונודע כי מהר"ש הלוי נפטר בשנת תצ"ה בהיותו בן נ"ב שנה, תשע שנים קודם לידת נתן, ואיך יכתוב עליו, "עמיתנו בתורה", נר"ו? כן מתיר להסיר זבובים מן היין בשבת וסומך על תשובת ר' יו"ט צהלו (הל' שבת פ"ה), ולענין בן א"י המתאכסן בחו"ל (לענין יו"ט שני) מביא את תשובת מהריט"ץ (סי' קל"ט), וס' התשובות הזה נדפס ראשונה בשנת תנ"ד, היינו י"ד שנים אחרי מות נתן! גם מביא בח"י (פ"ג מעניני שבת לענין הטבילה) את הס' חסד לאברהם שנדפס לראשונה באמשטרדם בשנת תמ"ה, ה' שנים אחרי מות נתן, ואיך יכתוב מהם? ומה שכתב הריעב"ץ ארות הנהגת ספירת העומר בליל ב' של פסח וכו' שדבר זה יצא מפי איש הרוח נתן העזתי המזוהם וכו' (שאלת יעב"ץ ח"ב סי' פ"א) אמנם היא דעת ר' מנחם עזריה מפאנו (פע"ח ישער חג המצות פ"ח), וכן הוא בסדרו האר"י ובמשנת חסידים. ומה שכתב בהתחינה של שבת קודם שמברכין החודש את הרמז תת"ר, הוא נ"ב מדברי

הרבנים לסגור יערי הגיטו בערו מצא שם שבתאי אחר שהמליץ עבורו לשר העיר והיה קשה להם לנרשו מתוכם. אז חברו עליו הרבנים ובתוכם ר' שמואל אבוהב להקיר ולדרוש על מעשיו, ויודה לפניהם כי שקר כל נבואותיו, ואך המכתב של אברהם היכני שמצא היה בעוכרו, וכתב הוראתו בכתב, אנשי המעמד יעצוהו שילך לליוורנו וברעתם ייענישו אותו שם ערת ישראל שהיתה אז יום תפיסה, אך בבואו לליוורנו נתירא ויברח, ויגלה זקנו ויבוא בקרבת עיר רומא ויתנבא, "כי עוד שנה ורומא נהפכת", ויבא לארדינופול וינבא כי בשנת ת"ל יבוא הגואל, וקרב לשנת תל"ג (1673) התיישב בסופיא וימצא מנה בקרב השבתאים ושם בלה את שארית ימיו.

[ס' חמדת ימים] הביבליוגרפים מיחסים לנתן העזתי את ספר, "חמדת ימים" על מוסר והנהגות ותפלות מסודר לכל ימות השנה ולמועדים, נ"ח. נדפס ראשונה באיזמיר בשנת תצ"ב (1732) ע"י המעתיק ר' יעקב אלנאזי בהסכמת ר' חיים אבולעפיא ור' יצחק הכהן בעילום שם המחבר (ונדפס עוד בקושטא תצ"ה. בואלקווא תק"ג, ובליורנו תקכ"ד). ר' יעקב עמרין יחסו לנתן העזתי (תורת הקנאות קמ"ו וצ"צ בסופו), ויש בו רמזים הרבה להוכיח מעשה נתן, יען מלת "צדק" מנוקד הרבה פעמים (צדק במילוי צד"ק דל"ת קו"ף גימטריא תת"ד כשם ש"צ), ובמקום שנזדמן לו ש' צ' כמו השמש יצא על הארץ מנקודים האותיות ש"צ. בתחינה אחת לשבת שאומרים קודם שמברכין החדש יש גימטריא תת"ד לרמז על ש"צ, ואוסר ללמוד בו (שאלת יעב"ץ ח"ב סי' קכ"ד). גם החסידים התנגדו לו, ומספרים שהרב דפולנאה קנה הס' חמדת ימים וכיטראהו הבעש"ט על השלחן פתחו ואמר שספר פכול הוא והניחו תחת השלחן, ועוד פעם אחת חלם הבעש"ט שאחד מהחברייא נשתמד, למחר שאלם ע"ז, ואחר מתלמידיו ר' אלעזר מטאמישפאלע ענהו: לא ידעתי מאומה רק אותו הלילה לפני השינה עיינתי בס' חמדת ימים (קהל חסידים ט'). והנה כשנענין בס' הזה נראה כי כל תפילותיו סובבים רק על ענין אחד כי יצליח המשיח במעשיו, כמו, "צא נא לישע עמך לישע את מי"חך (ח"ב סי' ע"א דפוס ואלקווא), ובמעט בכל תפלה יסיים הפסוק מלך ביפיו תחזינה עינינו (שם י"א, נ"ו, ועוד) עם חרחים הסתאימים למכתבי נתן ששלח לאמשטרדם וכו'. כן נמצאו שני שירים לליל א' וז' של פסח שחותרם בחרחים, "אני אברהם נתן בנימין בן אלישע חיים חזק", ובפיוט לאור חג השבועות חותרם, "אני בנימין נתן בן אלישע חיים חזק ואמן", ובהלך שעל פסח (פ"ג) אומר: "ויתר סכן לשפוך נפשו בעצם היום הזה על בכור בן הצנועה שנאמר לו אף אני בכור אתנהו עליון למלכי ארץ זה קיונו לו הוא מלכנו הוא יושענו וכו' מלך ביפיו תחזינה עינינו, ועתה ה' אלהינו מורים אנחנו לך ומהללים לשם ת"ת כי ילך

מי שהיה לפניו. ובשאלות דרב אחאי משבחה פ' וארא כותב בכל מתרפאין חץ מעיז וגו' ושפיות רמס, היכי דמי רפואה בניע? כדרב יהודה אמר רב מעשה בארם אחד ונתן דרצויתא שמו ונתן עינו באשה אחת וחנה שמה והעלה בלבו מינא ושנר לה כסף וזהב ולא קבלה. ומרוב תאותו נפל בחולי וחלה ימים רבים ושאלו לרופאים ואמרו שאין לו תקנה עד שתבעל לו, וכששמעו חכמים בדרך אמרו ימות ואל תבעל לו וכו' (ס' היוחסין הוצאת פילפאוסקי 171). ורש"י מביא מספר הנדה שנתן עינו באשה אחת וכו' ואשת איש היתה. לימים נצרכה ללוות ממנו ומתוך דחקה נהרצית לו וכבש יצרו ופסרה לשלום ונתרפא, וכשהיה יוצא לשוק היה נר דלוק בראשו מן השמים, ועל שם זה קרי ליה ר' נתן דרצויתא (סנהדרין לא: רש"י ד"ה לרזיו). בס' מעשיות לר' נסים ב"ר יעקב לדונש מובא המעשה הזה בזמן ר"ע. וכי ר"ע למדו תורה אחרי ישראל כי קרן אור פניו (ע"י סה"ד 292). ואפשר שתלה הדבר בר"ע מפני שנם הוא היה ע"ה בנעוריו, כדי להמעיט דברי ההגדה ביותר.

ב. מ.

נתנאל בן ישעיה: משורר ופרשן ימני במאה ה"ד. הוא חבר פרושדרושי על התורה בשם "נור אל-צלם ומשבח אל-חכים" בלשון ערבית מעורבת יחד. הנוסח ר' יעקב ספיר בהיותו בעיר הקטנה הירבה בתימן בשנת 1863 ראה שם הכ"ז ומצא כתוב בו ע"ה פ' והרבני אתו במאד מאד (בראשית י"ז כ') בנימטריא מחמר, אשר הרמב"ם באגרת תימן מיצר ודואנ ע"ז ומרחיק הרמו ומבטלו. הספר הזה נחשב אצל יהודי תימן לקדוש וטהור (אבן ספיר ח"א דף ס"ז). וכעת נמצא ממנו שני כ"י, אחד בברלין (רשימת שמינישניידר 62) ואחד באוספורד (נייבויער קאמולוג ס' 2463). קאהוט הדפים מאמר על החבור הזה עם איזה תוצאות מפירושו בשם "נר חשוך ונר חכמה" (ניוארק 1894). ר' נתנאל התחיל ביאורו ס"ז תמוז שנת אלף תר"ם לשטרות (פ"ח ליצירה=1328). בפירושו מזכיר הערים תימן ערן וצנעא, ונראה מזה כי חבר ספרו במדינת תימן, וכתבו בלשון מעורבת ערבית ועברית. הוא מביא דברי שני התלמודים והתרגומים ומדרשים ובפרט בראשית רבה. מן המחברים הוא מזכיר את ר' יונה אבן גנאח, ר' נתן ב"ר יחיאל (בעל הערוך), ובפרט את הרמב"ם. גם מזכיר סופרים ערבים וספריהם: אלגניסט, אל-פרבי ופלסמן. הוא משתמש הרבה בנימטריאות. הוא קורא לחמשה חומשי תורה: ספר הישר, ספר מכילתא, תורת בהנים, חומש הפקודים, משנה תורה. הוא עשה ציורים על מערת המכפלה, המזבח והמנורה. בפירושו יש שלשה שירים ושנים מהם נדפסו ע"י קאהוט במאמרו הנ"ל.

ביבליוגרפיה: שמינישניידר, ר' אראבישע ליטערא-כור רער יודען, ס' 188. ב. מ.

האר"י (פ"ח שער כ"ח פ"ב, שער הכוונות ע"ז ע"ד, ובסידור האר"י), לכוון ר"ח עם הכולל ג' שם שר' במלואו ש"ן דלת יר"ד. נימטריא תת"ד. ומה שמנקד על מלת צדק וארק, יש להם ענין וערך גדול בקבלה (ע"י סידור האר"י בויכר דוד). ומה שהשמים מנהגי ת"ב יכול להיות שנאמר, כמו שנאבדו הח"א והפר"ם מיוה"כ, ור"י אלגנאי אומר: "בקשתיו ולא מצאתיו וכו' חבל על דאבדון". והשירים אינם שלו כמו שאומר שם בפירוש שהעתיקם מכתבי קדוש אחר. ויש ראיות כי החסידים השתמשו בס' ח"י והעריצו את דבריו. הר"י משה מזאלישין מביאו (תיקון שבת לקומי מס"ח). ונוסח הוידוי של עיוה"כ מר' אהרן מקארלין (בית אהרן ד"ו ע"ב) הוא אות באות מח"י. וגם סמכו עליו להלכה ר' שלמה מלכו (שמן משחת קדש צ"ח ע"ד), ר"ש שרעבי (נהר שלום כ"ד ע"ג, אות ו' כ"ט ס"ז), ר' חיים דילי ר"י (תורת חכם קמ"ג ע"א), בעל ח"י אדם (כלל קמ"ג) ועוד. בעל יסוד ושרש העבודה אומר שראשון לכל ספרי מוסר הוא הח"י (צוואתו ס' ג'). אמנם יש לישב כל הקושיות האלה ולומר כי נתן העזתי ראה את תשובות מהר"ם"ן בכ"י עוד בטרם שנדפסו, וכן ראה את הס' חסד לאברהם בכ"י קודם הדפסתו. ומה שכח על מהר"ש שהוא עמיתו בתורה ושהסכים עמו להלכה הוא שקר בפיו כדי להפאר ולהוליד את הקוראים שולל שלא יהררו אחריו. ואין ראיה מהרבנים שנפלו בפח והאמינו בו. כמו שנמצאו איזה מהם שהאמינו גם בש"צ אשר הולכים שולל. נוסף לס' חמדת ימים מיחסים הספרים האלה לנתן העזתי: "הדרת קדש" (קושטא 1735), "אוצר נחמד" (ויניציא 1738), "פרי עץ הדר" למ"ו בשבט (שם 1753), "תקוני קריאה" (אמשטרדם 1666), ספורי כסעיותיו נעתקו ללשון גרמנית ע"י מ' האר שזעקי ונדפסו בעתון "אריענט" (ח"ט 170, 299).

ביבליוגרפיה: מענקין היילפרין כבוד חכמים ירושלם; דוד כהנא, אבן התועים 12—48; שם תוי סופרים 81 וזין תרל"ג; מרדכי לוריא, קונטרס אמת ליעקב הנספח לשו"ת הרשב"א ח"ה, ירושלם תרס"ג; גרעין, דברי ימי ישראל ח"ה 229, ושם בציונים ג'; השלח ח"ב 326; אייזנשטאדט, דעת קדושים 182 בהערות, פטרבורג 1897; דאנון בס' השנה לסאקאלאו 154, ווארשא 1900; שארית ישראל פכ"ט, ווארשא 1874; R. E. J. xxvi. 209—219. ש. מ. ג.

נתן דרצויתא: ריש גלותא בראשית המאה הרביעית. שמו הפרטי היה עוקבן בר נחמיה, ורב יוסף אמר עליו שהוא בעל תשובה גדול; וכי הוה יתיבנא בפירקא והוה קא מנמנמ וחוזי בחלמא דקא פשיט ידיה וקבליה (שבת נ"ו:), ופירש"י שנקרא דרצויתא ע"ש ניצוצין דנורא שהמלאך פשט ידו ויקבל תשובתו, או שאחזו המלאך בציצית ראשו. רב צמח ורב סעריה גאונים פירשו ע"ש שבנערותו היה מקשט עצמו ומתקן שערו ועושה תלתלים, פ' אחר שראה רב יוסף יטהה יוצא ממנו לשון אש מארבע ציציותיו עד שברחו כל

ד

לס שארלס טון בשנת 1773 קנה ג'כ קרקעות הרבה במחוז הזה. דורו משה לינדו מלונדון עשה מסחרים גדולים בסאוס קארולינא בצבע התבלת (Indigo) בשנת 1756 קנה שם במחיר מאת אלפים ועשרים אלף ל"ש. לינדו נתמנה אז לפקיד ראשי תחת הממשלה על מעשה התכלת במחוז ההוא ועמד במשמרתו עד שנת 1776. [במלחמות המרדה] בעת המרדה נגד אנגליא (1776) נטו היהודים אלה לצד אנגליא ואלה לצד המושבות החפשיות. ובמלחמה בשנת 1812 עברו איזה יהודים בצבא. ויעקב די לא מוטא היה רופא החיל. במלחמת האזרחים (1861) נטו היהודים לצד אגודת מחוזות הדרומיים ועברו בצבא האגודה (Confederacy) במספר 182 ומהם 25 נפלו בחבר. בנימין מרדכי היה בין הראשונים לנרד עשרת אלפים דולר לצרכי המלחמה, ואחר מבניו הומת על שדה קטל. הסהלות הגדולות נמצאות בערי סטארלסטון וקולומביא, וקסנות בערי דארלינגטון, פלורידנץ, אראנגבורג וסומסטר. מספר היהודים בסאוס קארולינא עלה בערך חמשת אלפים בתוך 1515,400 תושבים בשנת 1910. ע"ע ס שארלס טון.

ביבליוגרפיה: B. A. Elzas, *The Jews of South Carolina*, Charleston 1903.

ב. מ.

סאלאנט: ע' סלאנט

סאלד, (Szold) **בנימן**: רב ריפורמי ממוצע באמריקא, נולד בעיר נעמיסטרס באונגריא בשנת 1829, ומת בברקלי ספרינגס וועסט ווירג'יניא באמריקא 31 יולי 1902. הוא למד אצל הרבנים ד' יעקב פישער משאלנאו ור' וואלף קאלין מווערבוי, ואצל ר' בנימין וואלף בישיבת פרשבורג. הוא השיג התרת הוראה מר' יהודה אסוד מבור ור' שמעון צידון מסיירנא. בשנת 1848 למד בוויין חכמות חיצוניות והתפרנס בתור מורה. בשנות 1855–1858 למד בהאוניברסיטא בברעסלוי. בשנת 1859 נקרא להיות רב לקהלת אוהב ילום בבאלטימור בארצות הברית, ועמד במשמרתו זאת עד יום מותו. סאלד מצא בי אנשי קהלתו מתפללים נוסח "מנהג אמריקא" שיסד ווייס בדרך הקיצונים, ורק בימים נוראים התפללו נוסח אשכנז במנהג הישן, ויעשה להם סאלד סידור בדרך ממוצע שקרא "עבודת ישראל" עם תרגום אשכנזי ואח"כ בתרגום אנגלי, והרב מרדכי יאססראו עזר לו בעריכתו. סאלד השתתף בתמיכת גולי רוסיא שבאו לאמריקא, ונמנה לצד הציונים. הוא

סאה: ע' מרות ומשקלות

סאוואנה (Savannah): עיר רכלת במחוז דשארדשי, על נהר סאוואנה, בארצות הברית. נוסדה בשנת 1733 ע"י שר הצבא דשעמס אוגלתורפ, בתור מקלט לפליטים מחמת הרדיפות ויטנאז הדת. היהודים באו עם המיסדים הראשונים, ואף כי מצאו מתנגדים להם בין פקדי העיר אשר, "לא רצו לעשות מושבה יהודית סמוך דשארדשי", אבל השר אוגלתורפ הרגיע את רוחם, באמרו כי היהודים הם טובים כמו יתר התושבים. בין היהודים הראשונים היה דר' נוניץ. היהודים בסאוואנה גדלו והצליחו ועשו חיל, ובעת המרדה נגד אנגליא נספחו איזה מהם לאנשי חיל המורדים, ורבים מהסוחרים נפוצו לערים אחרות, ובאשר ישקמה הארץ יטבו לסאוואנה. היהודים ובראשם לוי שעפטאל הפרנס מהקהלה מקוה ישראל ילחו מכתב ברכה להנשיא הראשון ג'אורג' וואשינגטון, והוא הודה להם על ברכתם. בין המטיפים בבית הכנסת מקוה ישראל היו דר' יעקב די לא מוטא, והרב י"פ מינרס (מת שם בשנת 1904). זולת ביהכ"נ הזה יש שם קהלת בני ברית יעקב, אגודת אחים, חברת גמילות חסדים ובתי חסד וצדקה. מספר היהודים בסאוואנה עולה לשלושת אלפים בין שנים אלף תושבים. ע"ע דשארדשי.

ב. מ.

סאוס קארולינא (South Carolina): מחוז בארצות הברית. ברשיון שניתן בשנת 1669 ליסוד המחוז הזה נאמר כי נוסד בשביל "יהודים בלתי מאמינים, ומתנגדים לדת השלטת" (Dissenters). בכל זאת לא התישבו שם יהודים עד שנת 1695. אבל עוד בשנת 1703 התחילו התושבים למחות על "הגרים היהודים" אשר השתתפו בבחירת ההברים לבית המועצה. רוב היהודים באו מלונדון ומושבות אנגליות ויש מהם יסחרו בקני נופת ומשקאות אשר הביאו מאי באר באדום. ביום 27 נאווי 1755 קנה יוסף סאלוואדור בלונדון מאת שר הצבא האמיליטון, הממונה על המושבות בבריטניא, סך מאת אלפים ככרות ארץ (acres) בסאוס קארולינא במחיר אלפים ל"ש, ואחר עשרים שנה מכר סאלוואדור ששים אלף ככרות ארץ מנחלתו ל"ג יהודים ספרדים בלונדון במחיר שלשת אלפים ל"ש, ועשרים אלף ככרות ארץ נתן לרבקה מינרס דא קוסטא בעד חוב. המקום הזה היה נודע אח"כ בשם "ארץ ישראל" (Jews' land). פרנצ'ס בן אחיו של סאלוואדור שבא

ביום 11 אוגוסט 1778 להמלט על נפשו, ויעזוב אתריו נכסים רבים ואשתו וילד בן חמש ימים לפילא-דלפיא, וביום 25 אוגוסט השיט בקשה להקונגרים לתמוך בידו ע"י איזה משרה אשר תתן לו היכולת לפרנס את ביתו. כי מסבת המלחמה נהרסו אישיות מסחרו והיוקו עולה לתמיכת אלפים ל"ש, ויספר כל מה שעשה לטובת הריפובליק. בסיתו הושבה רוסס, חזאת היתה לטובתו, כי מיד התחיל לעסוק במסחר ויהי לסוחר גדול בשטרות המדינה ושטרות תול' ושר האוצרות רוברט מוריס עשה עמו עסקים רבים ומנהו לסוכן הממשלה בדרישת ההלוואות, וכן היה לסוכן כסף להקונסול הצרפתי. סאלומון הצליח בעסקיו ועשה עושר רב, ובשנת 1784 יסד סניף למסחרו בניוארק ושותפו היה יעקב מרדכי. סאלומון חמך בידו הממשלה, ושלח על הוצאותיו ציר לספרד לבקש מהמלך שלא להתחבר עם האנגלים נגד ארצות הברית, והלוה סכומים גדולים להממשלה ולפקידיה, ובתוכם דושעס מאדיסן שנבחר אח"כ לנשיא הארץ. הוא מעיד על סאלומון כי בכל פעם לזה לו כסף לצרכי הצבא מבלי רבית, וכיסו היה נ"כ פתוח לתמוך בידו הכושלים, פעם אחת פיזר אלפים דולאר בכסף חתב בעת אשר שטרות המדינה היו במצב רע מאד.

[בצרכי הקהלה] סאלומון לקח חלק גדול בעניני הקהלה, והיה בין החברים שיסדו קהלת מקוה ישראל בפילאדלפיא, ובשנת 1783 היה מאנשי המעמד. ביום 23 דעצ' 1783 שלח בתור שליח מקהלתו עם שליחי קהלות אחרות, אנרת להמועצה של המבקרים (Council of Censors) מפנזילווניא אשר נועדו בפילאדלפיא בפעם הראשונה, והציע לפניהם כי לפי חוקי ארצות הברית אין כת ורשות בידו שוטרי המדינה להכריח את הפקידים והממונים תחת הממשלה להשבע שבועת אמון בנקיטת הברית התרישה ביחד עם הברית הישנה. ואף כי רתו את ההוצעה הזאת בעת ההיא, דבריו עשו פרי כאשר נתקבלו אח"כ השניים להקונסטיטוציא המדינית. בשנת 1784 היה סאלומון נזכר החברה שנוסדה בפילאדלפיא בפעם הראשונה לתמיכת עניים ואוורתים. במות סאלומון הנית אישה ושני בנים קטנים. ושטרות טובות מלווי של הממשלה והפקידים בסך שלש אלפים ותמישים אלף דולאר, סך עצום בעת ההיא. אך שטרות ההובות נאבדו בזמן המלחמה, ויתר כספו נכסיו נאבדו בענין רע אתרי מותו. בין שנות 1848—1864 התאמצו יורשיו לנכות החובות האלה מהממשלה, ואף כי איזה ועדים מהממשלה הודיעו כי יש יסוד להתביעות האלה, בכ"ז לא הסכימו חברי הקונגרים לשלם. בשנת 1893 השתדל העורך דין הנודע סימן וואלף בורשאינגטון כי הקונגרים יקבל עכ"פ הצעה לצקת מטבע זהב לזכרון סאלומון על פעולתו הטובה לטובת הארץ, ואף כי הועד הודיע כי ראוי להתלים ההוצעה בכ"ז לא נתקבלה עדיין ע"י הקונגרים.

תבר בלשון עברית פירוש על איוב (באלטימור 1886); פירוש על פרשת י"א מדינאל (Kohut Memorial Volume); ערך ההערות בבקורת התנ"ך שכתב מיכאל היילפרין בשם "ביבעלקריטישע נאטיצען"; תולדות מנדלסון במלואות מאה ותמישים שנה ליום הולדתו. והנית כ"י רבים. בתו הענריעטא סאלד היא מלוטרת בכמה לשונות ועוסקת הרבה בספרות ישראל בלשון אנגלית (J. E. xi 652).

ב. מ.

סאלוואדור, פראנצ'ס: אחד מתומכי המדינה האמריקאית נגד אנגליא, מבני המיטפתה סאלוואדור בלונדון. הוראת השם Salvador היא "מושיע" ומיתוסים להמכבים שהושיעו את ישראל; מת במלחמה במתח סאוס קארולינא בארצות הברית. אביו היה יעקב סאלוואדור, ודודו היה יוסף ישורון וורדיניס-סאלוואדור עשיר גדול ופרנס הקהלה הספרדית בלונדון באמצע המאה הי"ח. אבי פראנצ'ס מת כשנתים אחר לידת בנו והנית לו עשירות גדולה. הוא נשא את בת דודו שהביאה לו נ"כ סכום עצום בנרדויא, אך רוב עשרו אבד בענין רע, ובשנת 1773 נסע לסאוס קארולינא והנית את אשתו וארבעה בניה באנגליא. בבואו לאמריקא קנה נכסים וקרעות, ומיד לקח חלק בעניני המדינה. הוא נבחר לחבר הקונגרים הראשון בסאוס קארולינא 11 יאנואר 1775, ותבר להקונגרים השני במיטארלסטון בתרש נאו' 1775. במלחמה נגד אנגליא, נפל ברשת היהודים שהכינו לו אשר עזרו להאנגלים נגד האמריקאים. ביום 1 אוגוסט 1776 ירו האנגלים והיהודים וכדור מתץ את סאלוואדור ופול מעל סוסו בין ישובות האילנות וכאשר מצאוהו היהודים הפשיטו את עור קדסו לאות נצחון.

ביבליוגרפא: Publ. Am. Jew. Hist. Soc. ix, J. E. x, 661.

ב. מ.

סאלומון, חיים: בעל כספים ופטריאט אמריקאני; נולד בעיר ליסא בפולין בשנת 1740 ומת בפילאדלפיא 6 יאנואר 1785. לא נידע מתי עזב את פולין ובא לאמריקא, אך מיטערים שהיה בזמן שנתחלקה ארץ פולין בין שכנותיה בשנת 1772 ואפטר שבא ביתר עם אחרים טראשי צבאות פולין שברתו נ"כ לאמריקא. סאלומון התישב בניוארק ונשא את רחל בת מישה פראנסס, ושניהם השתתפו במדידת האמריקנים נגד אנגליא. סאלומון שם נפשו בכפו ויארוב על צבאות האנגלים לחקור אדותם ולהודיע להעומדים בראש המדידה. ואחר שנבבשה ניוארק בידו הבריטנים בהדש ספט' 1776 נתפש כמרגל והוושם במאסר. אך מפני ידעתו כמה לשונות, כמו אנגלית, צרפתית, איטלקית, איטלקית, פולנית ניתן לו תופש יותר משאר הנתפשים, כי השתמשו בו בתור מתורגמן, עד אשר צלחה בידו

(1888). ביום 18 אפריל 1906 נפקדה סאנפראנציסקא ע"י רעש גדול אשר כמוהו לא היה בכל ארצות הברית, הרעש נמשך רגע וחמשה דקין בשעה החמישית בבקר, ויהפוך את כל חלק המסחרי בעיר, כחמש מאות נפשות נהרגו ע"י בליעת הארץ ובתים גדולים למאות נהרסו, אחרי הרעש התפרצה אש מתלקחת ותאכל רוב בתי העיר ורכוש עצום שעלה בס"ה לחמש מאות מיליון דולאר. גם היהודים סבלו הוצקות רבים ואיזה מבתי הכנסיות נהרסו. בכל ארצות הברית אספו נדבות לתמוך בידי הנשרפים ולעזור לקרובי המתים, ואספו כמה עשרות מיליונים לצורך הזה והחברות של אחריות האש שלמו בערך שלש מאות מיליון דולאר, וכעת נבנה הכל מחדש ביתר פאר וחוקק מאשר מלפנים, עד כי לא ניכרים עוד אותות הרעש. מספר התושבים בסאנפראנציסקא בשנת 1910 היה 416,912 ומהם כעשרת אלפים יהודים. ע"ע קאליפארניא (J. E. xi, 34).

ב. מ.

סאקאלאו, נחום: סופר עברי מצוין, נולד בעיר ווישיגראד פלך פלאצק בפולין הרוסית בשנת 1859. אביו ר' יוסף שמואל היה מצאצאי ר' נתן שפירא מחבר מגלה עמוקות. בשנת 1865 בא סאקאלאו לפלאצק ולמד תלמוד תחת השגחת דודו הרב מלובינסקי. גם למד בעצמו ספרות ישראל העתיקה והחדשה ולשונות שונות. בשנת 1876 נשא אשה בעיר מאקאו וסמך על שלחן חותנו חמש שנים. בשנת 1880 העתים מושבו לווארשא.

[יבודתו הספרותית] סאקאלאו חבר ס' "מצוקי ארץ" על ניאוגרפיה (ווארשא 1878). "שנאת עולם לעם עולם" (שם 1882). "צדיק ונישגב" ספור בזמן ר' יו"ט ליפמאן העליר (שם 1882). "תורת שפת אנגלית" (שם 1882). "ארץ חמדה" על א"י עם תמצית ספרו של אליפאנט ארץ גלעד (שם 1885). גם כתב מאמרים רבים במכ"ע המגיד הכרמל המליץ והצפירה. בשנת 1885 נתמנה לעורך עוזר להצפירה. ורח"צ סלאניסקי היה העורך הראשי, אך ספני זקנתו התפטר אח"כ מעריכת הצפירה, וסאקאלאו לקח מקומו, ובפרט משנת 1886 ואילך כאשר החלה הצפירה לצאת מדי יום ביומו. גם הוציא לאור "האסיף" ששה חלקים, ואח"כ "ספר השנה" בשנות 1899—1902, ובהוספה להאסיף כתב, "ספר זכרון" (ווארשא 1890) תולדות סופרי ישראל החיים אז; "תולדות ספרות ישראל" העתקה מספר קארפועלעס נעשיכמע דער יידישען ליטעראטור (שם). אחר מות פעלמן בשנת 1896 נעשה סאקאלאו עורך העתון Izraelita בווארשא. בשנת 1893 חגג את חצי יובלו כ"ה שנה מעת שיצא חבורו הראשון, ולכבודו נדפס, "ספר היובל" מסופרי זמנו, וכתבים נבחרים שכתב הוא בעצמו. בשנת 1908 היה עורך עוזר למכ"ע "די וועלט" ו"העולם" בברלין. משנת 1910 החל עוד הפעם להו"ל הצפירה בווארשא בהור עתון יומי. סא-

ביבליוגרפיה: רייון בהאשכול ח"ב 35; Publ. Am. Jew. Hist. Soc. i, 87, ii, 5, iii, 7, vi, 51, J. E. x, 653.

א.

סאלוניקי: ע' שלוניקי

סאנפראנציסקא: עיר הראשית במדינת קאליפארניא, על חוף ים השקט. בעת הוסדה (1836) היה שמה ירבא בואינא (צמח טוב), והשם סאנפראנציסקא נתן לה וואשינגטון בארטלעט בשנת 1847, אם בארטלעט היתה "ישראלית ונולדה במשארלסטון, ועל ידה היה לו התקשרות עם ראשי היהודים הפורטוגיזים במחוזות הדרומיים מארצות הברית (Hittel, Hist. of California ii, 596). האחים רפאל ובנימין פישער היו סוחרים בסאנפראנציסקא בשנת 1847, אך שבו אח"כ לעיר מולדתם קעמפן בפרוסיא. בשנת 1849 באו יהודים רבים שמה לרגלי מציאות הזהב, איזה יהודים באו עם הספינה הראשונה שעברה דרך, "השער הזהב" בחדש פברואר 1849. בין היהודים הראשונים היו זעלימאן, לאזארד, וואימסער, גלאזיר שגורעו אח"כ כסוחרים גדולים ובאנקירים מפורסמים, וגם היטופט הראשי שלמה היידענפעלדס והיטופט הנרי א' ליאנס, ויוסף זיסרא (1830—1898) שהיה עשיר עצום וקובץ דברים עתיקים וספרים יקרי ערך.

[קהלות והברות] הקהלה הראשונה נוסדה קודם ימים נוראים של שנת תר"י (1849) וכחמישים מהם התפללו ביהד ביוה"כ ובראשם היה ישראל סולומנס, וחברה שניה התפללה באהל של קלעים (tent) ובראשם חיים יוסף, וההון היה יואל נח אחי מרדכי עמנואל נח (ע"ע). בס"ה היו אז כמאה יהודים, מהם ילדי הארץ ומהם שבאו מבייערן ופולנים. משתי החברות האלה נוסדו הקהלות: "שארית ישראל", ו"עמנואל" בשנת 1850. בראש השניה עמד עמנואל מ' בערג, ועמנואל הארט נתן כבוד ארץ לבית הקברות. ויסדו חברה לתמיכת עניים אשר לא השניה ידם לאסוף עפרות זהב ושבו ריקם לערי המזרח. בשנת 1854 נחנכו שתי הקהלות את בתי כנסיותיהן. דר' יוליוס עקמאן היה המטיף לקהלת עמנואל, והו"ל מכ"ע הראשון בעניני היהדות בלשון אנגלית בשם Gleaner בשנת 1855. ואחריו יצא לאור העתון Jewish Messenger. בשנת 1857 נוסדה החברה בקור חולים וקרישא. בשנת 1860 החל דר' עלקאן כהן להנהיג הרפורם בקהלת עמנואל. ונפרדו משם חברים רבים ויסדו קהלה אחרת בשם אוהבי שלום ומטיפים היה אלברט זינפריד בעמעלהיים, וכעת יכהן ב"עמנואל" דר' מארמן א' מאיר (1911). במשך הזמן נוסדה גם, "שארית ישראל" ושם כהן הרב צבי ווידיוואר שכתב מאמרים בהמגיד, ועוד קהלות בשם בית ישראל, שערי חסד, וקהלה אורתודוקסית כנסת ישראל, ועוד מנינים וחברות. בשנת 1874 נוסד בית מחסה ליתומים ובית אסף לזקנים, ובית חולים הר ציון

[תקופת הסבוראים] בזמן הסבוראים סבלו היהודים בבבל מרדיפות מלכי פרס. ומסכה זאת אך ידיעות מעטות באו אלינו מחיי החכמים האלה ומקורותיהם, וכותבי הדורות לא נשתנו אדות התקופה הזאת. הראב"ד בספר הקבלה (בסדר החכמים לנייבוער צד 61—62) מונה חמשה דורות של רבנן סבוראי ושנותיהם מאה ויטמונים ושבע. אך כפי הנראה כתב הראב"ד ענין הסבוראים ע"פ סברא בעלמא ולא ע"פ מקורות. כי רב הנן מאושקיא שהראב"ד מונה לדור השלישי של רבנן סבוראי היה "נאון" והראשון לתקופת הנאונים, וא"כ גם הדור הרביעי והחמישי שהיו אחרי ר' חנן לנאונים נחשבו ולא לסבוראים. ובאמת לא היו רק שני דורות של סבוראים, וזה יוצא לנו מהקורות היותר קרמונים, היינו מסדר תנאים ואמוראים ואגרת רב שריא נאון. רש"י באגרתו (סדר החכמים ח"א צד 26) קורא את רב עינא ורב סימונא רבנן בתרא סבוראי כלומר האחרונים של הסבוראים. ובסדר תנאים ואמוראים (סדר החכמים ח"א צד 180 והוצאת גראס-בער צד ס"ה) קורא ג"כ לרב גידא או גיזא (כי הדלית והזיין מתחלפים) ורב סימונא סוף סבוראי, ואף כי למראה עינים יש סתירה בין רש"י וסדר תנאים. כי הראשון מזכיר בשם רב עינא והאחרון מזכיר בשם רב גידא או גיזא, באמת אין כאן סתירה כלל ואין צורך לשבש הנירסאות, כי רש"י יספר לנו באגרתו (צד 34) כי רב עינא היה בסורא ורב סימונא בפומבדיתא. אך במשך הזמן שהיה רב סימונא בפומבדיתא מת רב עינא בסורא ומלך תחתיו רב גידא או גיזא, לכן רש"י שהיה בפומבדיתא בהזכירו את בן דורו של רב סימונא מזכיר את רב עינא ולא ישים לב לדרקדק ולהוסף להודיע לנו כי אחרי מותו מלך זמן קצר רב גידא בסורא. אמנם בעל סת"א שהיה מיישבת סורא בדבריו אדות סוף סבוראי מזכיר רב גידא בסורא שהיה האחרון לרבנן סבוראי. עכ"פ מסכימים שניהם רש"י ובעל סת"א כי סוף זמן סבוראי היה רב סימונא שמת בשנת 340 למספר הנהוג, ובהתחלת זמן הסבוראים ג"כ מסכימים שהיה אחר מות רבינא האחרון שנת תתי"א לשטרות שהיא שנת 499 למה"נ (רש"י שם וסת"א י"ב) שאז היה סוף הוראה. נשאר לנו לפי ארבעים שנה לתקופת הסבוראים. רוב השנים האלו היו לדור השני היינו סבוראי בתראי, כי הדור הראשון של הסבוראים כולם מתו קודם שנת 515, ואלה החכמים היו עוד בזמן האמוראים ואחרים מהם כמו רבה יוסי ורב אחאי מבי חתים היו חכמים גדולים בזמן רבינא (ע"י בריל יאהר-ביכער שנה שניה צד 22—26), והם השתתפו בפעולת רבינא ואחרוני האמוראים בסידור ודיתום השי"ס. לכן נקראו באגרת רש"י (צד 26) רבנן סבוראי דמקרי להוראה. כלומר שהם קרובים לאמוראים בזמן וכמעט יוכלו להחשב לאמוראים. ובמות רבינא שנת 499 היו החכמים האלה שנקראו עתה סבוראי אנשים באים

קאלאוו הבטיח להר"ל אנציקלופדיא כוללת בעברית ולא עלתה בידו.

ב. מ.

סבא: בכור כוש בן חם (בראשית י"ז), ראש אומות קדם בנבג מצרים על גדות יאור מצרים עד ארץ כוש, ונזכרו ביהר מצרים כוש וסבא (ישעיה מ"ג ג'). ונאמר יגיע מצרים וסחר כוש וסבאים אנשי מדה (שם מ"ה י"ד). המבקרים החדשים יחליפו סבא בשבא בחשבם שחם שם אחר, והפסוק מעיד שהם שני לאומים מיוחדים, מלכי שבא וסבא (תהלים ע"ב י'), ויש שני שמות שבא, שבא מבני יקמן יוצא ירך שם. אשר מושב בניו היה ממשא באכה ספרה הר הקדם (בראשית י" כ"ז), ושבא בן יקמן בן קטורה אשת אברהם (בראשית כ"ה ג'). והם ישבו בארץ ערב, ארחות תמא הליכות שבא קוו לכו (איוב י' י"ט), והם נפלו על הבקר אשר לאיוב ויקחו אותם ואת הנערים הכו לפי חרב (שם א' מ"ו), והשבאים האלה סחרו בעבדים ונחשבו לגוי רחוק מא"י (יואל ר' ח'). בהתנלות החדשות נמצאו כתובות רבות מהסבאים או השבאים במשך אלף ושלש מאות שנה עד המאה היששית למספר הנהוג. הכתובת היותר עתיקה היא משנת 715 קודם מה"נ אדות יתאדמאיי שגורע ג"כ ביטם יתמארא הסבאי מהכתובות האלה נלמד כי הסבאים עברו לאלילים שונים ושמותם: אלמקה, עשתר (כמו עשתרות), האובש, דו סאמוי, חזר, סאין, קאויס, סין, שאמש (ישמי), יאמא, רמן (כמו רימן), חלב, ואד, ואלילי נקבות כמו דת חמי, דת בראן, דת גרן, ודת תנוף. לפי הקוראן היו הסבאים עובדי השמש (פרק כ"ז כ"ד). מסורת בידי הסבאים שנחלקו לחמש כתות והם רק חלק חמישי ולכן נקראו כומש (חומש), גם נחלקו לשבטים (שיעב). המלך נקרא "מאליק" או מכריב, ומלכי סבא ודר ראידאן, לשונם היא לשון שמית. ע"ש ש בא, מלכת.

ביבליוגרפיה: נאדסמאן וזיללער, סאבאישע דענק-מעלער, 1883; Halévy, *Etudes Sabéennes*, Paris 1875.

ב. מ.

סבא דבי אתונא: ע אתונא

סבוראי: שם תואר לחכמים שהיו אחרי תקופת האמוראים וקודם תקופת הנאונים. בנגוד לגמרא שענינה לימוד שמועות והוראות. סברא ענינה ההבנה בשמועות, ואמרו ליגמר אינש והדר ליסבר (שבת ס"ג). החכמים האלה היו בעלי סברא ולא בעלי גמרא או הוראה (ע"י כריתות י"ג ע"ב שנאמר שם להורות זו הוראה ובברכות ה' ע"א נאמר להורותם זו גמרא). כי הגמרא וההוראה נחתמו בזמנם ואסתיים תלמודא, ולא נתוספו עוד שמועות והלכות על מה שנמצא בתלמוד. והם רק השתמשו בסברא להבין ההוראות והלכות בתלמוד להבין ולהסבירן לתלמידיהם הלכה למעשה.

שנמצאו בש"ס ע"י רבנן סבוראי, רבה פעולתם וגדול ערכם בסידור התלמוד. כי כפי המסופר עליהם, השלימו הם את סדר התלמוד וגמרוהו ומסרוהו לנו בתבניתו ובצורתו כאשר הוא מצוי בידנו (לבד מאזה הוספות אחרות שבאו לתוכו בזמן הגאונים). הרש"ג באגרתו (צד 25) יאמר כי רבנן סבוראי הוה מפרשי, וכל מה דהוה תלי וקאי פרשוה. מזה נשפוט שכל מקום שנמצא בש"ס כעין פירוש למחלוקת האמוראים או סיום דברים מרבנן סבוראי הוא. כמו והילכתא וכו', או אותביה כל הני תיובתי ויני ליה כרשניך. עוד יסופר לנו בס' תו"א אדות פעולתם שתקנו פרקים שבכל תנאי כסדרן (הוצאת גראסבערנ צד ס"ה), ופירוש הדברים האלו כי הרבנן סבוראי תקנו סדר סוגיות הנמרא לפי סדר המשנה, לפי סדר פרקיה, וחברו על כל משנה ומשנה מימרי ומחלוקת האמוראים השייכים לה. ועל זה יורה ג"כ נוסח ס' תו"א כפי מה שנמצא בסדר החכמים (צד 177) ששם נאמר: „והשיבו התלמוד למקומו“. היינו כי נתנו לסוגיות התלמוד מקומן הראוי להן אצל כל משנה ומשנה בסדר פרקיה ופיסקותיה.

ביבליוגרפיה: בריל, יאהרביכער שנה שנייה; רפאפורט, כרם המד ח"ו; ווייס, דורד ח"ד 2—6; הלוי, דורות הראשונים ח"ג פ"א ח"ד פכ"ד; אפפענהיים, במאגזין של ברלינער ח"ג 21, ח"ד 153; עפשטיין בעתון R. E. J. חלק ל"ד צד 222—236.

י. ב. ל.

סביוניטא (Sabbionetta): עיר באיטליא, נודעה ע"י בתי הדפוס שהיו בה לספרים עברים. בית הדפוס הראשון נוסד בשנת 1551 ע"י טוביה בן אליעזר פואה (Foa). והספר שנדפס שם בשנה הראשונה היה מרגבת המשנה לר' יוסף שליט, ובשנת 1559 נדפס המור חשן משפט. במשך השנים האלה הדפיס ר' טוביה ספרים רבים וכיניהם איזה ספרים נגד הדת הנוצרית, ועבור זה היה נאלץ לעזוב את סביוניטא, והביא את בית דפוסו לקרימונה ושם השלים את הדפסת המחזור אשר התחיל בסביוניטא בשנת 1556, והדפסת המשניות שהתחיל בסביוניטא בשנת 1559 השלים כמנמובה בשנת 1563. בשנת 1567 נוסד עוד הפעם בית דפוס עברי בסביוניטא ע"י המדפיס הנוצרי וויצינא קונטי אשר בא מקרימונה והדפיס את פרקי דר"א.

ביבליוגרפיה: שטיינשניידר קאטלוג בודליאנא עמוד 8102; הנ"ל ערש וגרובער אנציקלופדיא סדר ב' חלק 28 צד 46.

מ. זן

סבלונות: דורן ומתנה שחתן שולח לארסתו. סבלון מלשון סבל (רמ"א אה"ע ס' ל"א מ') כלומר משא, ומשאת (בראשית מ"ג ל"ג) היא מתנות. ויש אומרים שהיא מלשון יונת σελβόλον יענינה נתינה לאות התקשרות (קאהוט). מנהג החתן ביום המחרת

בימים ולכן לא האריכו ימים אחרי מות רבינא היינו בזמן הסבוראים. ורש"ג מספר (צד 34), „ורובא דרבנן סבוראי ישיבו בשנים מועמות“. פירושו שרוב הסבוראי מדור הראשון הכירו של רבה יוסי מתו במשך שנים מועמות אחר מות רבינא.

[שמות הסבוראים] אלו הם החכמים מרבנן סבוראי הנודעים לנו בשמיהם: א' רבה יוסי בפומבדיתא; ב' רב אחאי מבי חתים, והוא הוא רב אחאי בר הנילאי (ובטעות נעשה מן הנילאי נהילאי בסתרא, והונא באגרת רש"ג. ע"י בריל שם צד 26), ישיב אדר שנת 506; ג' רב סמא בריה דרב יהודה ישיב סיון שנת 504; ד' רב רבאי דמן רוב; ה' רב שמואל בר יהודה מפומבדיתא, ישיב כסלו שנת 506; ו' רב רהומאי או ניהומאי ישיב ניסן שנת 506; ז' רבינא מן אומציא ישיב אדר 507; ח' רב אחא בר אבבה ישיב ביה"כ שנת 511; ט' רב תחנא י' ומר זוטרא בני רב חנינא ישיב שנת 515; י"א רב עינא בסורא י"ב רב סימנא בפומבדיתא. כל אלה נזכרו אצל רש"ג, ובסדר תו"א נזכרו עוד: י"ג רב גידא בסורא (או רב גיזא); י"ד רב אחדבוי בר קמינא; ט"ו מר זוטרא בריה דרב חמא, ואפשר שהוא אחד עם מר זוטרא בר חנינא ובטעות נעשה מן חנינא חמא; ט"ז רב נביהא מארנינא. אולם זה האחרון לא היה מרבנן סבוראי כי אמורא היה בזמן רב אשי והונא בר נתן (גיטין ז' ע"י בריל שם), ותחתיו נחשוב את רב שמואל בריה דרב אבהו בן דורו של רב אחאי (בספר הקבלה להראב"ד נזכר בשם רב שמואל בריה דרבא). מאלה החכמים יש אחרים שנזכרו בתלמוד כמו רב שמואל בריה דרב אבהו ורב אחאי שנהלק עמו בדבר הלכה (חולין נ"ט:). רב אחאי נזכר כמה פעמים בש"ס (כתובות י' בכורות ה'). רב רבאי דמן רוב נזכר ג"כ (סנהדרין מ"ג. תרומה רב רבאי דמן רוב מסתברא משל צבור, לפי גירסת ר' חננאל ורש"ג צד 26), וכן רבה יוסי נזכר בתלמוד (כתובות ב' נדה ל"ג. אך בטעות נעשה מן יוסי אשי או אסי, ע"י בריל שם). מלבד המאמרים שנזכרו בשם רבנן סבוראי בפירושי, יש כמה דברים וסוגיות שלמות בש"ס מהסבוראים. ורש"ג אומר כי היה לו בקבלה מן הראשונים שסוגיות הנמרא בר"ש מסכתא קרישין עד בבספ מנל (ג'): הן מרבנן בתראי הסבוראים, ובלי ספק יש גם נוספות הרבה מהם בתלמוד, אשר לא נמסר עליהן בקבלה שמרבנן סבוראי יצאו, ואין בידנו להכריע אל נכון איזה סוגיות הן תוספות הסבוראים. אמנם חכמים אחרים שערו על כמה סוגיות שהם תוספותיהם, ויש שיחסו כל מסכת תמורה לרבנן סבוראי (ע"י ווייס דר"ד ח"ב 4), ופראנקעל משער כי רבנן סבוראי התחילו לסדר הנמרא למס' תמיד ולא נמרוהו (מבוא הירושלמי מ"ח:).

[פעולת הסבוראים] יותר מכל אלה ההוספות

תת"ך). ויש שאלה אם נתן אבי החתן הסבלנות וחזרו אחרי מות החתן אם שייכים ליורשי החתן או ליורשי האב (ש"ת הרב"ז סי' קנ"א). ע"ע מתנה. ישיב

סְבִלְנוּת: לשון עמוס משא ומטרה, עול סבלו (ישעיה ט"ז ג') ואני אישא ואני אסבל (ישע' מ"ד ד'). ובתלמוד אמרו ארבעה אין הרעת סובלתן ואלו הן דל גאווה ועיטור מכחש וכו' (פסחים ק"ג:). הסבלנות (patience) תקרא אריכות אפים. והיא אחת מיו"ג מדות של הקב"ה (שמות ל"ד ו'). בן זוטא אומר איזה גבור הכובש את יצרו, שנאמר טוב ארך אפים מגבור ומושל ברוחו; מלובד עיר (אבות פ"ד א'). והיותר טובה מארבע מדות ברעות היא: קשה לבעים ונוח לרעות (ישע' פ"ה י"א). ואר"א אמר יטמלאי אזהרה לדין שיסבול את הצבור שנאמר ואצוה את שופטים וכו'. ער כמה? א"ר חנן באישר ישא האומן את היונק וכו' (סנהדרין ח'). אשרי הדור שהגדולים נשמעים לקטנים וכו' ודרשו ע"ז אלופינו מסובלים (ר"ה כ"ה:). סבלנות היא הפך הקפדה ובעס. לעולם יהא אדם ענותן כהלל ואל יהא קפדן בשמאי. ומעטה בשני בני אדם שהמרו זה את זה שכל מי שיקניט את הלל יכול ד' מאות זוז. אמר אחד מהם אני אקניטנו הרך אליו בע"ש שהיה הלל טרוד להכנת השבת ויבזה אותו בקראו אליו "מי כאן הלל" מבלי תואר רבי או נשיא. וישאל אותו בחיץ הרבה שאלות של מה בכך בחשבו שהלל יקפיד עליהם ויקניטנו, ובכל פעם הטריח את הלל לצאת אצלו מעומף במלתיו להשיבו. לאחרונה א"ל אתה הוא הלל שקדין אותך נשיא בישראל? א"ל הן. א"ל אם אתה הוא לא ירבו כמותך בישראל! א"ל בני מפני מה? א"ל מפני שאבדתי על ידך ד' מאות זוז. א"ל הוי זהיר ברוחך, כדי הוא הלל שתאבד על ידו ד' מאות זוז וד' מאות זוז והלל לא יקפיד (שבת ל'). אשה אחת שברה יטחי מנורות על ראש בבא בן בוטא דינא, אגר לה מה הדין דעבדת? אמרה ליה כך ציוני בעלי (שמעיה ברבריו שאמר לה תברי יתהון על רישא דבבא—על ראש הפתח, והיא סברה ישכונתו על ראש בבא בן בוטא). אמר את עשית רצון בעליך, המקום יוציא מנך שני בנים כבבא בן בוטא (נדרים ס"ז:). ר"ע היה מעביר על מדותיו ונענה על הנשמים יותר מר"א יטהיה גדול ממנו (תענית כ"ה:). רב אדא בר אבהה הווייה לההוא גויה דהוית לבישא כרבלתא (לבוש אדום) בישוקא, סבר דבת ישראל היא קם קרעיה מינה (שאין דרך צניעות לבנות ישראל בכך). אנלאי מילתא דגויה היא. ישימיה בארבע מאה זוזי. א"ל מה ישמך, אמרה ליה מתון. א"ל מתון מתון ד' מאה זוזי שויא (ברכות כ'). שאם היה מתחין (לשון מתון) היה משתכר ד' מאות זוז. בספרות העברית החדשה הוראת סבלנות היא שלא להפריד ולהבדיל בין בעלי דעות שונות (tolerance), וזאת שיו זכויות לכל איש מבלי להביט אל גזעו ואמונתו.

לאחר הקדושין לשלוח לבית המיו בעד הכלה תכשיטין ומיני פירות וכדי יין ושמן, ולפעמים נותן הסבלנות אבי החתן. הכנה זה הוא עתים מאד. אליעזר עבד אברהם נתן מגדנות לאחי רבקה ולאמה (בראשית כ"ד כ"ג). ונהנו שאחר ששלח החתן הסבלנות אבל בבית המיו סעודת חתן. ומפלגין בין סבלנות ששלח כדי שתביא עמה לבית בעלה ובין סבלנות ששלח כדי שתשמש בבית אביה. וישאלה היא אם מת הבעל או שמתה האשה אם חוזרים אליו הסבלנות. ואמרו: השולח סבלנות לבית המיו שזה מאה מנה ואכל שם סעודת חתן אפילו בדינר אין נגבין, לא אבל שם סעודת חתן הרי אלו נגבין. שלח סבלנות מרובין שיהזרו עמה לבית בעלה הרי אלו נגבין. סבלנות מועטין שתשמש בהן בבית אביה אין נגבין (משנה ב"ב קמ"ו). ע"י לקט הקמח לאה"ע צד קכ"ט). מעטה באדם אחד שישגר לבית המיו מאה קרנות של כרדי יין ושל כרדי שמן ושל כלי כסף ושל כלי זהב ושל כלי סלת ורכב בשמחתו והלך ועמד על פתח בית המיו והוציאו כוס של חמין ושתה ומת, וזו הלכה העלה רבי אחא שר הכירה לפני חכמים באוישא ואמרו סבלנות העשוין לבלות וקדם הנשואין אין נגבין (דהנחו מחולין בסעודת חתן). ושאין עשוין לבלות (בגן תכשיטין זהב וכסף) נגבין (גמרא שם). יתיב רבין סבא קמיה דרב פפא ויתיב וקאמר בין שמתה היא ובין שמת הוא, הדר הוא סבלנות הדר, מאכל ומשתה לא הדר וכו' (שם:). ופסק הרמב"ם (זביה ומתנה פ"ו כ"א—כ"ג) השולח סבלנות לבית המיו בין מרובין בין מועטין, בין שאכל שם סעודת אירוסין בין שלא אכל, בין שמת הוא בין שמתה היא, או שחזר בו האיש וחזרו הסבלנות כולן חוץ מן המאכל והמשקה, וכל כלים מועטים ששלח לה להשתמש בבית אביה, אם נשתמש בהן ובלו או אבדו אינן משלמין, אבל אם היו קיימין חזר הכל ונוכה אותם בב"ד, שהדבר ידוע שלא שלחם אלא דרך נוי בלבד. חזרה היא בה חזרת הכל אפילו המאכל והמשקה ונותנת דמיו בזה. וכבר הסכימו הנאונים שאם היו דמי המאכל ומשקה שזה ו' משלמת ד' אם חזרה בה, שלא נתן לה מתנה זו אלא לרעת שלא תחזור בה (וע"י ש"ע אה"ע סי' נ' ג'). מי ששידך באשה ונתרצה וקדם ושלח סבלנות בעדים חיישין שמא קדושין הן או חששין שמא קדשה כבר (קדושין ג'). רש"י ותוס' (שם). אמר רב פפא באתרא דמקדשי והדר מסבלי חיישין. מסבלי והדר מקדשי לא חיישין (שם) ובמקומות דרובא מקדשי והדר מסבלי ומיעוטא מסבלי והדר מקדשי צריכה נט מספק (רמב"ם אישות פ"ד כ'). ויש מקומות שהכלה בעצמה תקבל הסבלנות מן החתן. ומקומות שישלח לה ע"י שליח, ויש עוד חלקי דינים יטונים בזה (ע"י רמ"א אה"ע סי' מ"ה א'). הסבלנות נחשבו כנכסי מלוג שהבעל אוכל פירותיהן בחיי אשתו ואינו חייב באחריותן (ש"ת הריב"ש סי' ק"א; ש"ת הרשב"א סי' נ"ג).

ע"ע יסורין; כעס.

א.

סברא: עיון דבר וחקירתו; והתהיר בלשון חז"ל לדבר המאומת לנו גם בלתי ראייה כן המקרא: אז הקבלה, רק מהכרת השכל בעצמו. לפי יסורי ההלכה כל דבר אשר הסברא מחייבת דינו כדאורייתא (הירשענוזאין; מסדרונה שנה א' ש"ז), וכשנמצא במשנה או במימרא ראייה מקרא לדבר הירוע וסברא מקשים בעלי התלמוד, "למה לי קרא סברא היא!" ולפעמים גם על הירעת חיוב הדבר לבר שואלים: "פשיטא!" "מאי קמ"ל", "ל"ל למימר". אולם יש סברא אשר איננה פשוטה כ"כ וצריכין פסוק להודיענו את הסברא (תוס' שביעית כ"ב: ד"ה אבא). כח הסברא כ"כ חזק עד שאם יביאו לפעמים טעמים אחרים לאיזה דבר מקשים בנמרא, "ותיפיק לה משום אחר" ומבקשים אופן אשר אין טעם האחר ולמענו צריכין הטעם השני (רש"י ברכות נ'). ד"ה תיפק; שארית יוסף ו' וירנה נתיב המשנה (ד'). כל היכי דקאמר התלמוד, "מסתברא דתניא" הסברא מכרעת גם בלעדי הבריייתא, רק שהבריייתא עוררת להסברא אבל על הדבר אשר הסברא נותנת לא צריכים ראייה מהבריייתא (תוס' יומא נ"ג: ד"ה שלא). [הסברא במצות] המצות השכליות הכתובות בתורה לא היתה צריכה התורה לכותבן כי חייבים בהן מצד הסברא, ולא נכתבו (לדעת הרבה מחז"ל) אלא להוסיף חיוב אשר לא נוכל לידע אותו מן הסברא (קדושין ל"א:). או כרי לתת להן חזק ונדר קיים בלתי שנוי, כי הסברא לברה תשתנה בעתות ותקופות החיים שונות (מסדרונה שם אלף מ'). רבנו נסים כתב: כל המצות שהן תלויות בסברא ובאונבתא דלכא כבר הכל מתחייב בהן מיום אשר ברא אלהים אדם על הארץ (הקדמת ס' המפתח). לזאת ברבר אשר הסברא מהייבת אין אנו אוסרים, "אין למדים מקורם מהן תורה" (יבין שמועה ט'). כי הנביאים קודם משה לא יטולחו לבני האדם לאמר להם בשם ה' כי יעשו או לא יעשו איזה דבר. רק היו מיישרים בני אדם דרך עיון וסברא (מו"נ פס"ג וח"ב פל"ט), ונתחייבו בני נח במצותיהם או מצד הסברא, ונענישים עליה גם בעונש מיתה (מכות ט'). וסנהדרין צ"ח:). קיום דברי הברית הוא חיוב אשר הסברא מחייבת בו ונתחייבו בו גם קודם מתן תורה ועל ידו נתחייבו בשמירת התורה הנתונה לנו בסני (זה נעלם ממגדלסון ירושלם ח"א 27 דפוס ווין תרל"ז), לזאת חובותנו בשמירת התורה הוא מצד הסברא שהיא דאורייתא (מסדרונה שם תש"מ). הראב"ד הראשון כתב באותות התאטמות דברי הנביא, שהוא לא בא בדבר נמנע אצל הסברא, ולא צוה רת בלתי יכולים לעמוד בה (אמונה רמה ג' צד 103). הרלב"ג כתב אין התורה נימוס מכריח אותנו להאמין דברים הנכונים מדסברא והיטכל (הקדמתו לפירוש התורה ולמלחמת). כל לשון "להאמין" שנזכר בדברי הרמב"ם בלשון

המעתיקים פירושו "לסבר" שהוא התרגום האמתי מן המלה הערבית אשר הוא משמ"ט בה, "אעתקאדה" שפירושה "סברא". וביר החזקה שכתב הרמב"ם בלשון המשנה שמיט בלשון "לדע" (יסודי התורה פ"א א'). ר"ל להשתדל לקיים הסברא במופת הניוני (מסדרונה שם תש"ז: אלף מ"ד-נ'). ומפני שהסברא היא יסוד התורה אנו מוכרחים להעמיד המקרא על יסוד הסברא (שם תתק"ו). לזאת הסברא עוקרת לפעמים פשטי דקרא (תוס' יבמות י"א: ד"ה לרבות), ואמרו שבקיה לקרא דהוא דחיק ומוקים אנפשיה (פסחים נ"ט: קדושין ס"ח:). ר"ל על נפש וכוונת סברת המקרא לא על חומרו ופשוטו (ע' ימים מקדם פ"ט). בכ"ז יש לפעמים שהפסוק בא להוציא מן הסברא, שזה מה שאמרו כמה פעמים, "מאי דתימא קמ"ל" ויש שבא לאמר שלא נלך אחרי הסברא רק בחלק ולא בכל (נופי הלכות יש"ע). חז"ל מביאים לפעמים גם לדבר הירוע בסברא אסמכתא מקרא (נמוקי יוסף ריש החובל ע"פ הירושלמי). והוא בכלל אסמכתא דאורייתא (מוסדות תורה שבע"פ פ"ב).

[הפוסקים בעלי סברא] לדעת חז"ל היו הראשונים יותר בעלי סברא מן האחרונים, ואמרו בדרך משל, "אנן כאצבעתא בקירא לסברא" (ערובין נ"ב:). ור"ל שאין לנו סברא חזקה ואמוצה, כי אנחנו משתמשים בסברתנו כמו שהאצבעות משמשות בשעוה שמיטנות אותו לצורות שונות בלתי קימות: הלומד סברא מרב אחד אינו רואה סימן ברכה לעולם (ע"ז י"ט:). אין מיהיכין סברת פוסק אחד להשני אם לא יהיה סברת הרבים והגדולים אשר צריך כל ת"ח לדעתם, וזה נ"ב רק אם כתב איזו דבר באותו ענין (הראב"ח ח"א סי' ק"ט, ח"ב סי' ע"ד; כנה"ג אות כללים ברה"פ א'). דעת הראב"ד דכל היכי דתני, "מסתברא" הלכה כן, ודעת הראב"ש דרך הסברא כן ולא ההלכה, והר"י מסופק בזה (פסקי הרא"ש ברכות פ"ו ותענית פ"א). מי שאין לו סברא ישרה נקרא לא הניע להוראה (הוריות ב':). ולדעת הרמב"ם (שגנון פ"ג ה') נקרא עם הארץ (ברכות מ"ז: רש"י ד"ה ולא, חרושי הר"ח להוריות שם). מי שיש לו סברא ישרה אפילו לא למד הרבה נקרא חכם (רש"י קדושין מ"ט: ד"ה דבר). אם לא ידע מלתא דתליא בסברא לאו בר סמכא הוא (גיטין ו'). מתנמנם נקרא דקרו ליה ועני ולא ידע לאהדורי מסברא (שם). וכאשר חפצו לאמר על סברת אדם גדול שהיא לא נכונה אמרו כד נים ושכיב אמר להרא מלתא (ב"ק מ"ז:). לאמר דלא ידע לאהדורי סברא ואמתית. כל דין הצריך מנין, הרב ותלמידו בסברא לא נמנה אלא לאחד (סנהדרין ל"ז:). תלמיד שלא למד ממנו סברא מותר לקרא לרבו בשמו (תוס' יבמות נ"ז: ד"ה אמר). רב כהנא ורב אסי היו תלמידי רבב בנמרא ולא בסברא (סנהדרין ל"ז:). ע"ע הלכה.

הרח"ה

סגופים: ע' תענית

סני נהור: ע' עור

סגולה: דבר יקר, שכית חמדה, כמו: סגלה זהב וכסף (דה"א כ"ט ג'), סגלת מלכים (קהלת ב' ה'), ועל מחמד מוסרי ושכלי, והייתם לי סגלה מכל העמים (שמות י"ט ה'). בתלמוד הוראת סגולה על קנין חשוב ומעולה והיא כנוי לתורה, קבל מן הקטן יעשה לו סגולה. מאי סגולה? רב חסדא אמר ספר תורה, רבה בר רב הונא אמר דיקלא (ב"ב נ"ב). ודרשו והייתם לי סגולה, מה סגולתו של אדם חביבה עליו כך תהיה חביבים עלי (שמות רבה שם). והיא כנוי לספר בת אשר (דברים רבה פ' ברכה פ"א). תרגום ירושלמי ויבואו עד נחל אשכול (במדבר י"ג כ"ג) ואתו עד נחל סגולה, וע"ש האשכולות נקראו האנשים החשובים והמעולים אנשי סגולה סגל חבורה. כן נקראו סגולות הספרים במינים, דומם צומח חי מדבר, לכלם יש סגולות מיוחדות. כמו לדוממים יש מין אבן הידוע אצל חכמי התלמוד בשם אבן תקומה (שבת ס"ו) וסגולת האבן הזאת שתועיל לאשה מעוברת שלא תפיל. גם הסופר פליניוס במאה הראשונה מספר מהאבן הזאת בספרו על הטבע. וכן כתב בעל שלמי הגבורים פמ"ט, והמרי"ל בספר עמודי שלמה על הסמ"ג כותב כי הוא ראה את האבן הזאת, ובספר הברית (ח"א מאמר י"ב) כותב כי היה לו האבן הזאת ונסה בה כמה פעמים. גם כותב שיש אבן נקרא "לענדין שטיין" וסגולתו לרפאות אנשים מחולי. וכותב עוד שיש אבן אחת כשיותן על מקום שערות האדם בגוף בראש ובזקן יוסר השער ולא יגדל עוד שום שער לעולם, וכשיותן על ראש קרחת יגדל שער בדרך כל האדם והיא מפליא לעשות, שני הפכים בנושא אחד, וסגולה נפלאה כזאת יש לעשב אחד שהסומא האוכל ממנו נעשה פקח ויעור עיני פקח (ע' ויקרא רבה פ' אחרי מות פכ"ב, ובקהלת רבה פ"ה). בספר שבט מוסר (פ"א) מביא בשם ספר האפודי כי יש מין דג בים שיוצא לחיף הים על היבשה בכל ערב שבת בין השמשות וינוח שמה ואינו חוזר לים עד מוצאי שבת. והעושה לבוש מן עור הדג אין עובר בו חיץ וחניית. בעל ס' הברית (מאמר י"ד) כותב, ידוע שהנחשים טבעם להחליף את עורם. שמשפטים בעצמם מעליהם את עורם בכל שנה ומתהווה להם עור חדש, ולפעמים בני אדם ימצאו זה העור והוא סגולל לאשה המפלת נפלים, אם תשא העור אצלה תוך חגורה אשר תחגור בו על בשרה כל ימי היריונה לא תפיל. ומספרים מהכרכום הגדל במדינת אוסטרליא שהוא היותר חשוב מכרכום הגדל מעבר לים, שסגולתו שיהיה נלקט מן המהובר דוקא בלילה לנגוה הירח ע"י נערות קטנות שלא הניעו לפרקן, ואם ילוקטו באופן אחר יאבד הצבע ממנו ונשחת ריחו. במאות האחרונות נתהברו כמה

ספרים במקצוע הסגולות ועיני רפואות ע"פ מסורת העם, כמו ספר רפואה וסגולות לר' צבי ב"ר ירחמיאל; ס' ירים משה מר' משה רופא מקאל"ש. הסגולות הנזכרות בס' של"ה ובשם הקדמונים; בעל ספר הברית חבר ספר מצות טובים על המצות המגניות ומצילות. שכל מצוה יש לה סגולה טובה בפני עצמה להעושה אותה; שמוש תהלים, סגולות ושמות המלאכים היוצאים מפסוקי תהלים לכתוב אותם על קלף או לאומנם בכונה; סגולות ורפואות מלוקטות מספרי קבלה וספרי הרפואה בלשון העם דפוס פראג 1694. אמ"שטרדם 1703 הוראדנא 1808; ס' רפואות וסגולות לנשים ולילדים מר' שמואל אופנהיים אישכנז ווילנא 1805. ועוד איזה ספרים במקצוע הזה. ע"ע אבנים; קסמיות; רפואות.

[סג"ל] סינלא או סגלחא היא גמי ופרח שריחו טוב. ואמרו סינלי מברכין עליהו בורא עשבי בישיבים (ברכות מ"ג). סגולה הוא גם תרגום אשכול כנ"ל, ולכן נקרא התנועה קטנה תחת האות "סגול" מפני שדומה לאשכול ענבים, וכן הנגינה המפססת למעלה נקראת סגול מטעם הזה. משפחת הליום הנקראים לחתום אחר שמותיהם סג"ל ואומרים שהוא ר"ת "סגן לכהן" וחותרם הכהנים הוא כ"ץ=כהן צדק. ויש ראייה לזה מהמדרש: שלשה מיני שלמים כנגד כהנים ליום וישראלים, ד"א כנגד שלש גדולות שנתן להם הקב"ה ואלו הן: סגולה, ממלכת כהנים וגוי קדוש (במדבר רבה פ"ד). היינו גוי קדוש הם "ישראל, ממלכת כהנים לכהנים ונשאר סגולה ללוים. גם קרוב היום סג"ל לשם הרומי Sigulus שענינו חותם (ע' המצפה שנה 1910 גליון 20).

סגן: פקיד, צופה הליכות ענין, סוכן, במקרא בא רק ברבוי: פחותיה וסגניה (ירמיה נ"א נ"ז). הישרים והסגנים (עזרא ט' ב'). לחרים ולסגנים (נחמיה ב' ט"ז). כהן המשנה (ירמיה נ"ב כ"ד) תרגומו סגן כהניא, וכן בלשון התלמוד נקרא פקיד הכהנים העומד תחת יד הכהן הגדול. סגן מימינו וראש אב ב"ד מימלא (יומא ל"ז). חמשה דברים היה סגן משמש: א' הסגן מימינו, ב' הסגן אומר לו אישי כ"ג הנבה ימינך, ג' בתמיד אחז הסגן בימינו והעלה, ד' הניף הסגן בסודרין, ה' לא היה מתמנה בכהונה גדולה עד שהוא נעשה סגן (ירוש' יומא פ"ג דמ"א). משוח מלחמה קודם לסגן, וסגן קודם לראש המשמר (תוספתא הוריות פ"ב סוף). לכך הסגן ממונה שאם יארע בו (ככ"ג) פסול ישימש תחתיו (שם יומא פ"א א'). משה נעשה סגן הכהנים לאהרן וכישם שנעשה לו סגן בחייו כך נעשה לו סגן במותו וכו'. (ספרא צו מס' מלאים פ"א). משה מלך ואהרן אחיו כה"ג ובניו סינני כהונה (במדבר רבה פ"ח, סנהדרין ק"י). ר' חנינא (חנניה) סגן הכהנים (כתובות כ"ג: שקלים פ"ח ה'). שמעון בן הסגן (מנחות ק"ג).

ב. מ.

(שהקריב תחלה). ומה אם קמן שהיה ממעט עצמו זכה לכבוד הזה, גדול שממעט את עצמו על אחת כמה וכמה! „ביום השמיני נשא לפני מנשה“ (פסיקתא רבתי, ביום השמיני פ"ב).

[הסגנון אחר התלמוד] הסגנון שהשתמשו הנאונים היה הסגנון הארמי קרוב לסגנון הנמרא, ר' אחאי נאון השתמש בסגנון יפה מאד, וזהו התחלתו בספר השאלות: „שאלתא: דמחייבין דבית ישראל למינת ביומא דשבתא — [תשובה] דכד ברייה קודשא בריך הוא לעלמיה ברייה בשיתא יומי ונה ביומא דשבתא וברכיה וקדשיה, כאיניש דבני ביתא וכד מצבית ליה וגמר ליה לעבדיתה עבד הילולא חד יומא וכו', ברם צריך את מלמילף: האי מאן דיתב תעניתא במעלי יומא דשבתא, מהוא לאשלומיה? מי אמרין: כיון דקא עייל לשבת כשהוא מעונה אסור, או דילמא כיון דלאשלימי מעלי שבתא הוא דקא בעי, ובשבת נופא לא קא מיעיני שפיר דמי! וכו' בריך שמה דקב"ה דיהב לנו אורייתא ומצוותא על ידי משה רבנא לאלפא עמיה בית ישראל (שאלות פ' בראשית). סגנון לשון הזהר הוא יפה ונעים ואין דומה לו בכל הספרות. ובפרט יקרים מאד האדרא רבא קדישא בפ' נשא והאדרא זוטא קדישא בפ' האזינו שהם מרגליות טובות בספר הזהר. עד כי נמצאו איזה משכילים אשר התאמצו להקות אחרי לטון וסגנון הזהר. ויצחק סמנאב חבר קונטרס מספר הזהר תניינא (וברלין תקמ"ג). סגנון הרמב"ם הוא קרוב לסגנון המשנה: האל הנכבד והנורא הזה מצוה לאוהבו וליראה אותו שנאמר ואהבת את ה' אלהיך, ונאמר את ה' אלהיך תירא. והאיך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד צמאה נפשי לאלהים לאל ח', וכשמחשב בדברים האלה עצמן מיד הוא נרתע לאתרוי ויפחד וידע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה עומדת ברעת קלה מעוטה לפני תמים דעות, כמו שאמר דוד כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך מה אנוש כי תזכרנו. ולפי הדברים האלה אני מבאר כללים גדולים ממעשה רבון העולמים כדי שיהיו פתח למבין לאהוב את השם, כמו שאמרו חכמים בענין אהבה שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם (יד החזקה, יסודי התורה פ"ב).

[הסגנון בימי הביניים] רוב הכותבים בשפה יפה בימי הביניים היה הכותבים ספרי המחקר והחכמה, ורובם כתבו בלשון ערבית, והמעתיקים לעברית השתמשו ג"כ במושגי הערבים וסגנונם ונודף מהם הריח הערבי עד כי קשה לפעמים לעמוד על כונתם. הפייסנים החלו לחרוז בחרוזים כמו הערבים, וגם בכתבם מליצה חרוזו כמו בשירים, ומליצותיהם היו לרוב לשון נופל על לשון התנ"ך. ע"ע פיוטים. דוגמא מהמליצה בחרוזים

סגנון: עיקר הוראת סגנון הוא „סימן“ מלשון יונית ורומית signum, ונהיהך בעברית החדשה להוראת שמוש הלשון (style) וחבור המושגים (idioms). כגנון לשון עברית נלמד מספרי התנ"ך, אך גם הם שונים זה מזה. כי סגנון ספר דברים הוא יותר קל ונוח מיתר חומשי תורה; ספרי נביאים הראשונים הם יותר פשוטים מספרי נביאים אחרונים המלאים מליצות נשגבות; מספרי הכתובים נעלים הם ספרי איוב ותהלים. ובסגנון פחות בערך הם עזרא ונחמיה המעורבים במושגי ארמיים. ואמר רב יצחק סגנון אחר עילה לכמה נביאים ואין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד וכו' (סנהדרין פ"ב). סגנון לשון המשנה או לשון חכמים עולה בערכו התורני המשפטי והמוסרי. ובפרט סגנון לשון פרקי אבות בכל פרקיו. ולדוגמא נביא גם מה שאמרו: „והיה כאשר ירים מטה ידו וגבר ישראל“ וגו' וכי ידיו של משה עושות מלחמה או ישוברות מלחמה? אלא לומר לך כל זמן שישראל מסתכלים כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים היו מתנבאים, ואם לאו היו נופלין. כיצא בדבר אתה אומר, „עשה לך שרף ושים אותו על נס והיה כל הנשוק וראה אותו וחי“, וכי נחש סמית או נחש כחיה? אלא בזמן שהיו ישראל מסתכלין כלפי מעלה, ומשעבדין את לבם לאביהן שבשמים היו מתרפאים, ואם לאו היו נמוקים (ר"ה פ"ג ח'). סגנון התלמוד מעורב יותר בסגנון הארמי. אך לפעמים נמצא גם בו סגנון המשנה. כמו מה שדרש ההוא גיליאל: אמר הקב"ה רביעית דם נתתי בכם על עסקי דם הזהרתי אתכם, ראשית קראתי אתכם, אם אתם מקיימים אותם מוטב, ואם לאו הריני נומל נשמתכם (שבת ל"א: ל"ב). שאל שאילה זו לעילא מר' תנחום דמן נוי: מהו לכבות בוצינא דנורא מקמי באינא בשבתא ואם מותר לכבות הנר מפני החולה בשבת? פתח ואמר: אנת שלמה, אן חכמתך או סוכלתנותך? לא דיך שדברך סותרין דברי אביך אלא שדברך סותרין זה את זה! וכו' ולענין שאלה דשאלנא קדמיכון: נר קרויה נר ונשמתו של אדם קרויה נר, מוטב תכבה נר של בשר ודם מפני נרו של הקב"ה (שם ל"א:). דוגמא ממדרש: דבר אחר ביום השמיני וגו' אתה מוצא בכל דבר אפרים קודם למנשה: בשופטים וברגלים ובמלכים ובקרבנות. בשופטים. יחושע ואח"כ גרעון בן יואש משבט מנשה; ברגלים, הגל סחנה אפרים (במדבר ב' י"ח) ואח"כ ועליו מטה מנשה; ובמלכים, ירבעם בן נבט משל אפרים ואח"כ יהוא בן נמשי משבט מנשה. ולמה זכה אפרים לכך? מפני שהיה ממעים עצמו! שהקב"ה אוהב כל מי שמשפיל את עצמו. כי רם ה' ושלל יראה (תהלים קל"ח ו'). ומי לחשך שהיה משפיל את עצמו? שנאמר על ראש אפרים והוא הצעיר (בראשית מ"ח י"ד). שהיה ממעט את עצמו, אבל מנשה היה יוצא ונוזק עם אביו לעסקיו. אמר הקב"ה, הואיל ומיעט עצמו יזכה לכבוד הזה

סגנון

הערבים משתמשים מעט בסגנון הזה וכנראה ייאלהו מהעברים, וכבר השתמשו בסגנון הזה הראשונים כמו שמצינו בר' טרפון בשעה שהיה אדם אומר לפניו דבר מתוק: היה אומר, "בפתור ופרח" (שמות כ"ה ל"ג) וכשעה שהיה אומר דבר של בטלה היה אומר, "לא ידר בני עמכם" (בראשית מ"ב ל"ח) וכו' (ב"ר פצ"א ט'). הוא הסובב את כל ארץ החוילה, ערין לא היתה חוילה ואח אומר הוא הסובב, אתמהה, אלא, "מניד מראשית אחרית" (ישעיה מ"ו י') וכו' שם הברולה ואכן השוהם, אמר רבי איבו את סבור כברולה הזה של פסטים, "ניד עליו רעו" (איוב ל"ז ל"ג) ועינו בעין הברכה. מה זה אכן טובה אף זה אכן טובה (שם פט"ז ב.).

[הסגנון הזהיר] מזמן המאספים החדשים החלו הסופרים לעזוב את הסגנון ההקוי והמסולסל בחרוזים, והחלו להשתמש בסגנון פשוט על סהרת לשון הקדש. היותר גדול ומטמחה בסגנון הזה היה יצחק ערסער וכמהו לא קם עוד בישראל מימות מנדלסון עד עתה. ולדוגמא המאמר הראשון בספרו הצופה לבית ישראל בתארו תכונת הצופה יאמר: מעת שם אלהים חק ומשפט לישראל ביד כל נביא, משה נאמן ביתו הקים ה' רועים בעמו, חזים בערתי; המה ראו מראות אלהים ומחזה שרי חזו; בפיהם שם את דברו, ומלתו על לשונם, להטיף על בית יעקב, להביע אמר לבית ישראל. דלתי שמיו פתח להם אל ממעל, ויראם את כל כבודו, וישביעם בהסין את תמונתו. כספר נגולו לפניהם מסבות הימים, וישפני סמוני העתות נגלו לעיניהם. עזה היתה אהבת עם ה' בלבם, המה היו מורי העם ומאשריו מיסריו ומנחמיו. ברת איש צרפו כליות ולב מסעפים וטמי טוב, ורוח שפתיהם רוח בער היתה לכל רשע וכסל, שבט פיהם הכה הארץ בהשתת יושביה ומשוט לישונם לא חבאו שרים כהנים ואיני הארץ, ולעתות בצרה דברו על לב עמם וינחום, עתידות חמודות בשרו, ויכונו לב חדלי תקוה... ואנכי לא אשים פני כחלמיש, לאמר לעמי, גם אנכי בנביאים, ולשוות הוד חזי עליין עלי. קודש הוא לי שם אלהי, מדבר דבר בשם ה' אשר לא צוה, לא רואה אנכי, לא חזה אנכי, אולם צופה הנני לך בית ישראל—עין בעין לא נראה אלי האלהים מעולם, אולם מדי אהז תכל ומלוכה והקות צבא חליפותיה, תמונת ה' לנגד עיני, מדי יושטמן עיני על פני תכל הזאת, מדי אתכונן לחיל תמורות וסדרים אשר שם יוצרה בה מעת הבראה, אז הגות לבי תבונות על חסד אלהים גדלו טובו וחכמתו; אז תאחו לקסת ידי, ואת אשר הומה לי בקרב לבי יעבור פי עמי, להעיר גם און עמי בלמודים האלה.

[סגנון בעל מילה סטירי] הרצח לדעת עד כמה צריך המעתיק לחזהר בהעתקה מלשון אחרת ללשון עברית, שלא ישחית המשמשים (idioms) המיוחדים לכל לשון ולשון, יעיין בספר מילה סטירי שחבר עובדיה

נמצא בספר תחכמוני לר"ש חריו באמרו בהקדמתו: התכמה תעזו להכם בארח חיים תנחהו, ומעמלו תניחהו בשכבו תשמור עליו ולא תניחהו, ובהקציו היא תשיחהו, והיא תזהירהו; לשום תחלת אמרינו, תפלת יוצרנו, ופתח דברינו, שבח לצורנו. עשה שמים, בלי עמל ידים, ובלא מבטא שצחים, אחוזים בלי כפים, תלויים במאזנים, מסובכים כרחים. צוה אותם ונבראו וקראום וגמצאו, וחיות מרכבה לשאת כסאו נצבאו, כי עבודת הקדש עליהם בכתף ישאו. הוא הנמצא ועין לא תראנו, והוא הנעלם וכל דורשו ימצאנו, הוא הקרוב וגלגלי מעלה לא ידעו מכונו, והוא הרחוק ובתוך הלב משכנו וכו'. המיסור עמנואל במחברתו (המחברת הראשונה) יאמר: אמר המחבר: אחרי אשר יצא דבר מלכות מלפני הזמן ונכתב ברתו, להחריר לבבי ולבלע עצתו, כהקיר ביר מיסיה בן הקר רעתו, ושלח ידו בשלומין חלל ברתו, והשאירני ערום ושולל, בדמי העוני מגולל, והיתה לי נפשי לשלל, הייתי בדמי היגונים מתבוסס, עתים חלים עתים גוסס, ולא היה לי נס להתנוסס, פשטתי מעילי הגאווה והחרדה, ולפני מלכים נתנני הזמן לראוה, תחת היותי בשכבר הימים נחמד להשיביל ולענים תאוה, ותרי הדאנה אמונתי, והתלאה סותרתי וכו'. ר' יצחק בן שלמה סהולה מחבר משל הקדמוני, בשער הראשון מהלל השכל והחכמה: אמר המקשה, משל הדיוט וקשה, מה תתלהל הנבור ברעה, בחכמה ובשכל וברעה, ותחשוב לעניות, שכלות ופחיתות, הלא החכם יבלה, והמשכיל יכלה, והיודע יחלה, ואם בהכמתו נולד רש, ישקים ויחרש, ולא תציל חכמה, ולא מועיל ערמה, ולא יתעשר חכם בהכמתו, והמשכיל בתבונתו, והיודע בדיעתו, והרש יחרש חכם, ומחסר יסיר צלם, שמקרה אחד יקרה את כלם וכו'.

[חקוי לסגנון התנ"ך] דרך המחברים בימי הבינים היה לחבר פסוקים וחצי פסוקים ובטויים מהתנ"ך לצורך עניניהם, ובוזה הראו את בקיאתם בספרי הקדש, וגם עשו רושם בלב הקוראים אשר צלצול המליצות הידועות מבית רבן היה נעים להם לשמוע. ויש אשר שנו איזה מלה במלה דומה במבטא ונקדו עליה, והראו בזה את חכם ותפארת מליצותם. כמו הפסוק את קשתי נתתי בענן ישנו בכתיבה: את קסתי נתתי בענין. ר' גרשם חפץ מחבר "יד חרוזים" בהקדמתו כותב: עד אשר ירחק חבל הקצף ויוציאו לרויה, עד כלה זעם ויוכת צער ושואיה, מדבר הייתי לישראל ארץ מאפליה, תשואות מלאה עיר הומיה, והגזרה והבניה היה לשמה מרכץ לחיה, משאול תחתיה, ברוב שרעפי בקרבי שדי חסד על גפן פוריה, נהפכו כקשת רמיה, סורי הגפן נכריה, שנו ברואה פקו פליליה, בנה כע"ש ביתי קיר נמוי נדר הדתיה, כי המר שדי לי מאד כי יד ה' הויה וכו'. החקוי הזה יכנה פר' כספר לויחם (הדרור שנה א' גליון 1) בשם הסגנון השבוצי (מחיוושטיל, mosaic style) אשר אין דוגמתו בשפות אחרות רק

המעשה שעושים כעת רוב הסופרים בעתונים המשתמשים במיטנים רוסיים או אשכנזיים אשר לא יבינו אותם המדברים בלשון אחרת. ובכלל כותבים עתה הסופרים החדשים בסגנון מחור ומעתירים לשון ומנכבים דברים ומבלבלים המוחות, עד שאי אפשר להבין, ובפרט אלה שלא נתחנכו על המהלך החדש הזה. ע"ע לשון; מ ב מ א.

א.

סגרי, משפחת: שם משפחה נכבדה באיטליא, שהיה בה רבנים חכמים ומחברים. היותר נודעים הם: ר' אברהם בן זרח סגרי; דיין באלכסנדריא, מת שם בשנת 1641. ר' אברהם בן יהודה סגרי; רב ומקובל. מרבני קאסאלי, מת במורין אחרי שנת 1730, והיה תלמיד ר' יהודה בריאל. תשובותיו בהלכה נמצאו בפרד יצחק לר"י למפרונמי ובשמש צדקה להר"ש מורפורנו ועוד, והניח כמה הלכות ופסקים בכ". בחכמת הקבלה נשא ונתן עם ר' נור אריה פינצו מסנטובה, ור' בנימין הכהן מרינו ועם ר' יוסף אירגאס. הוא חבר בקישה בעת המנפה בשנת תע"ג (נרפסה במחזורים שעם פי' הדרת קודש). ר' אברהם בן יהודה סגרי; רב תורני, נולד במורין, ומת בצפת שנת 1772. בהיותו בן כ"ה שנה עלה לא"י וקבע דירתו בצפת, ושם היה תלמיד ר' ישראל אשכנזי, ואח"כ לקח את בתו לאשה. הוא חבר חרושים על המשנה ועל היר החוקה להרמב"ם ושו"ת ודרושים. ר' חיים סגרי; אחד מחכמי איטליא, חי במאה ה"ו. בשנת 1666 נשלח הוא ועוד רב אחד או שנים לליבנטי לדרוש על הליכות שבת צבי, ואם כי שבו נכלמים מכלי עשות מאומה, יען כי באו לאיזמר אחרי שהמיד ש"צ את דתו בכ"ז נטה ר' חיים בסתר אחרי תורת ש"צ. ובאוצר הספרים של גניצבורג נמצאו איזה כתבים סמנו לפי דוח השבתיים (ע"י נרעץ נע"י שיכמע ח"י 423). הוא חבר ספר בנין אב (כ"י), והוא ויכוח עם ר' יעקב חזק רב מפאדובה בענין תקיעות ר' אבות, ר' יהושע בנציון בן אלישע סגרי; דיין בורצילי, אח"כ רב באקו. קאסאלי וסקאנדיאנו. מת בסוף המאה ה"ח, והיה נכד ר' חיים הנ"ל. די רוסי אשר הכירו אומר כי ר' יהושע זה חבר פירוש על תהלים, וגם נמצא אצלו ס' כ"י אשם תלוי תשובות לנוצרים אשר חבר בבחרותו בהיותו בן כ"ג שנה, כזה הספר חפץ להראות כי הירונים עשה שינואות הרבה. גם השיג על הספר Via della Fede (נתיב האמונה) של מורוניני. באוצר הספרים של ר"י אלמנצי י"י ספר צורר ומורה לר' יהושע סגרי, קצור דיני מרפות, ובקדמתו הוא אומר שהיה מורה הוראה יותר מבעים שנה בקאסאל ובסקאנדיאנו. ר' יהושע בנציון בן בנימין סגרי; רב תורני נולד בורצילי בשנת 1729 ומת בפאריס שנת 1809. הוא היה סוחר וחבר לעד האורחים בעירו ונטה אחרי הרבנים הרפורמים. אח"כ

בן פתחיה (יוסף פערל) בדרך סמירי על החסידים וצדיקים, שהיו רגילים לכתוב אגרות בלשון הקדש ע"פ מושגי לשונם יהודית-אשכנזית. לדוגמא באמרו: אל תפחד כי אתה תחת ידי מוכים (הקדמה); מריפה פסול אחד (ספר שכתבו משכיל) אשר נדפס בעת נגד אנשי שלומינו (אגרת א'); היא בריה נפלאה וחשובה אצל הישר שלנו (אגרת ב'); ועשה המלמד את עצמו כתם (ו'); לא אקח כל נופך בעד צפורן אחד מרגליו (ט'); אינו יכול להשיג מה שיכול להשיג הצפורן הקטן הנדל על אצבע הקטנה של רגל רבינו הצדיק שיחיה (י"ז); אני הייתי נותן איני יודע כמה בעד זה השליח (שם); הושבת בי חתיכה בריאות ע"י אגרת שלך (מ"ה); ובדאי ישכב את עצמו לארכו ולרחבו שהשר שלנו יהיה אוהב לרבינו (נ"א); בשמים לא היינו נוכל לברור לעצמינו איש יותר טוב מסנו (נ"ה); הארון שלי היה שוה לעקר לו את הלשון על ידי העורף וכו'. תדע שאזרוק אותך מן ארענדי (נ"ח); ולא היה לי פנאי אפילו לחבר את עצמי (ס"ב); ומחמת שיש לאביו מעות כאשפה רוצה הוא לפור הון רב (ס"ד); כי אני אשבור לך עצמות במטה זה (ס"ז); והתחיל יעקל להקור אחר כל הדברים ויצא הכל בולט (צ'); זה הרשע שכב את עצמו על הקהלה שלנו (צ"ג); אני איני יודע מה אדם אתה וכו', וכעת אני רואה שאתה אינו ידעת אם אתה חי (צ"ד); הם לא שמו לב לזה ואני שמעתי טוב (צ"ו); אני אעשה לך סוף יחורו שיהיה לך לזכור אותי (צ"ז); ה' יודע מה שעומד בזה הבוך, הלא זאת אינו קימאווים (ק"ו); בודאי בושים את עצמם להראות הראש על החץ (קמ"ד).

[הסגנון החדש] המשכילים הראשונים שכתבו על מהרת לשון התנ"ך, מטרתם היתה להשיב את העם ובפרט בחורי הישיבות ללימוד ספרי הקדש אשר עזבו אותם מפני ספרי הרבנים. ואחרי שכמעט השלימו מטרתם, החלו הסופרים להשתמש גם בסגנון הרבנים, כי ראו שאין סגנון התנ"ך מספיק להוציא כל רעיונותיהם ומושגיהם על הכתב. וררשו להרחיב את סוג הסגנון הספרותי, החוקר יצחק בער לעווענזאהן היה הראשון לשנות את הסגנון לצורך החקירה, ואחריו מרדכי אהרן גניצבורג השתמש גם במבטאים מן המשנה והגמרא, אברהם מאפו בספרו "עיט צבוע" יצד סגנון הרבנים בספרים. אמנם אי אפשר להשתמש בסגנון אחד לכל הרבנים הנמצאים בספרות. כי הרוצה לכתוב מאמר על דברים הנמצאים בתנ"ך אפשר לו להשתמש בסגנון תנ"ך, והרוצה לכתוב על הפילוסופיא והחקירה צריך להשתמש בסגנון בעלי המחקר, והרוצה לכתוב על עניני התלמוד ודינים טוב יותר להשתמש בסגנון הרבנים. אך על כל הכותבים האלה לדעת כי החובה עליהם להטעים ולהסביר דבריהם בסגנון קל להבין, כי הבנת הדבר הוא העיקר והסגנון הוא המפל. ולא ישתמשו במושגים וזים שאין בהם רוח עברית, ויע

ה' מלאכים להציל את לוט ובני ביתו בזכות אברהם, ולוט קבלם בביתו. אבל מרם ישכבו נסבו עליהם אנשי העיר ויבקשו להמיתם. ולא שמעו אל לוט שיצא הפתחה לדבר אליהם שיניחו את האורחים בשלום, וינשו לטבור הדלת. וישלחו המלאכים את ידם ויביאו את לוט לתוך הבית והדלת סגרו, ואת אנשי סדום הצובאים בפתח הבית הכו בסגורים וילאו למצוא הפתח. ויצו על לוט למהר ולהמלט עם כל אשר לו ההרה, ע"ע לוט. למחרת בבקר המסיר ה' על סדום ועמרה נפירות ואש עד כי עלה קטור הארץ בקיטור הכביש, ויהפוך את כל עריהם ברעש (שם י"ט). סדום ועמרה נעשו למשל ולשנייה בפי הנביאים. משה אמר בשירתו מנפן סדום נפנס ומשרמת עמרה ענבימו ענבי ראש אישכלות מרורות למו (דברים ל"ב ל"ב). ויטעיה אמר על השחתת ישראל: כסדום היינו לעמרה דמינו, וקרא לעם ישראל ומנהיגו קציני סדום עם עמרה (יטעיה א' ט-י).

[בתלמוד ומדרשים] מלך סדום ברע=כן רע, ברשע=בן רשע (ב"ר פמ"ב ה'). אין לך בכרכים יפה כסדום ואין לך רע כסדום, וכשאדם רע קורין אותו סדומי (סנהדרין ק"ט. ב"ר פמ"א ז'). ויט הגדה משלית כי סדום קודם שנתחברת היו בה ארבעה דינים: שקראי ושקרוראי זיפי ומצלי, והיו פוסקין דינים בדרך הזה: דמחי ליה לאיתתא דחבריה ומפלא לה, אמרי ליה הבא ניהליה עד דקרחא (עד שתתעבר); דפרע (פצע) ליה לחבריה, אמרי ליה הב ליה אנרא דשקל לך דמא; דעבר במברא יהיב ארבעה זחי דעבר במיא יהיב תמני זחי וכו'. אליעזר עבר אברהם איתדמי התם פדיותי (פצעוהו), אתא לקמיה דיינא א"ל הב ליה אנרא! שקל גללא פדיותי איהו לדינא, אמר מאי האי? א"ל אנרא דנפק לי מינך הב ניהליה להאי, וזחי דידי כדקיימי קיימי; הוא להו פוריותא (מטה) דהו מנני עלה אורחין, כי מאריך ניזי ליה, כי גויז (קסן) מתחין ליה (עד שנתפרקו אבריו). אליעזר עבר אברהם איקלע להתם אמרו ליה קום גני אפוריא, אמר להו נדרא נדרי מן יומא דמיתת אמא לא ננינא אפוריא; כי הו מתרמי להו עניא יהבו ליה כל חד וחד דינא וכתב שמה עליה, וריפתא לא הו מממי ליה, כי הו מית אתי כל חד וחד שקיל דידיה; הכי אתנן בינייהו: כל מאן דמוזין גברא לבי הלולא לשלח גולימא (יפשימו בגדו). הו האי הלולא איקלע אליעזר להתם ולא יהבו ליה נהמא, כי בעי למסער אתא אליעזר ויתב לסיפא דכולהו. א"ל מאן אומנך להכא? א"ל את זמנתן! אמר דלטא שמעי בי דאנא אומינתיה ומשלחיה ליה מאניה דהאי גברא (על עצמו אמר כן). שקל גלימיה ורהט לברא, וכן עבר לכולהו עד דנפקי כולהו ואכלה איהו לסעודתא (סנהדרין ק"ט). דיינים היו בסדום קעישקר ורבישקר רביסמטיון רביכלל וקלאפנדר ולום היה ארכי (ראש) הדיינים של כולן, בשעה שהיה אומר להם דברים שהם ערכים להם היו אומרים לו

היה אחד מסנהדרין אשר נעדרו ע"י נפוליון בפארים בשנת 1806. בשנה ההיא רש בפארים והפליג מאד בשבת הקיסר, ר' יהושע זה חבר ס' נקרת איסור, שר הטבחים, שירים חדות קנות ותשובות לנזירים ודרושים נפלאים ומעט מהם נרפסו (ס' תנ"י לר' חננאל ניפי ומרדכי גירונדי), אך כנראה כי נחלף פה ר' יהושע השני בר' יהושע הראשון, וס' נקרת איסור הוא אחד עם ס' צורר וטורה, וגם התשובות לנזירים הם להראשון. ר' יעקב בן יצחק סגרי: רב ופייטן, חי בראשית המאה ה"ז. היה רב בקאזאלי ומנפיראטו, וחבר שיר לקדוש הלבנה המתחיל יקום יעקב כי קטן הוא וחתום עליו שמו יעקב סגרי; סליחה המתחלת ובכן רבש"ע רואה כל נעלם; וסליחה ה' אלהינו ה' אחד ורוב אונים. שתי הסליחות האלה חבר בשנת 1629 בעת בוא העיר קאזאלי במצור. גם כתב הסכמה בשיר לס' חשק שלמה פ' על שה"ש לר' יצחק אלאטרינו, וכתב שיר חנוכה בית הכנסת לר' מרדכי מייזל בפראג (פורים שנת ש"ן). ר' נתנאל בן אהרן יעקב סגרי: רב, נולד בקיירי במדינת סאבווי ומת בציננו כ"ד אדר שני שנת תנ"א (1691). הוא עזב את עיר מולדתו בעבור צרות רבות שעברו עליו ועל בית אביו, והיה נע מעיר לעיר עד בואו לעיר ציננו. חבר ס' שו"ת בשם עזר יעקב לכבוד אביו (כ"י) והגישו מנחה לר' אברהם רווינו.

ביבליוגרפיה: תולדות גדולי ישראל בערכם; פ"י, כנסת ישראל 43, 430, 481; צונץ, ליטעראטורגעשיכטע 425; מורטארא, מזכרת חכמי איטליא 60; J. E. xi, 156; מ. ז"ן.

סדום ועמרה: שתי ערים בכבר הירדן אשר הפך ה' בימי אברהם מפני רוע מעלליהם (בראשית י"ט). ולפנים היה כל הכבר הזה כלו משקה כנן ה' בארץ מצרים, ולוט בן אחי אברהם בחר לו המקום לשבתו ויאהל עד סדום (שם י"ג י"ב). בעת ההיא עברו מלכי סדום ועמרה עם עוד שלש ממלכות אדמה וצבויים וצווער את כדרלעמר וכאשר מדרו בו יצא למלחמה עליהם בעמק השדים (אצל ים המלח), ושם היו בארת בארת חצר הרבה, וינסו מלך סדום ועמרה ויפלו שמה. וכדרלעמר והמלכים אשר עזרו על ידו לקחו את רכוש סדום ועמרה וגם את לוט ורכושו. אך אברהם נלחם עמם ויציל את לוט ורכושו וגם את אנשי סדום ועמרה ורכושם. ומלך סדום אמר לאברהם תן לי הנפש והרכוש קח לך, אבל אברהם לא רצה לקבל ממנו שום דבר (שם י"ד א'—כ"ד). ע"ע אברהם. אנשי סדום ועמרה היו רעים וחמסים, וה' נלה לאברהם כי ירד להשחיתם ולכלותם. אברהם התפלל בעדם לפני ה' ויבקש להצילם בזכות הצדיקים שנמצאו שם, ויאמר האף תספה צדיק עם רשע, אולי יש חמישים צדיקים בתוך העיר וגו' אולי ימצאון שם עשרה? אך באמת לא נמצאו שם צדיקים אפילו במספר קטן כזה. וישלח

סדר ליל פסח: הערכת הענינים בסעודת ליל ראשון ושני של פסח (ובא"י עושין סדר אחר, בליל הראשון בלבד). סדר ליל פסח היה נהוג עוד קודם החרבן. ואמרו במשנה ערבי פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך (כדי שיאכל מצה של מצוה לחיאבון). ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין וכו'. מזגו לו כוס ראשון ומברך קידוש. הביאו לפניו מצה וחזרת ושני תבשילין, ובמקדש היו מביאין לפניו גופו של פסח. מזגו לו כוס שני וכאן הבן שואל אביו "מה נשתנה" וכו'. מתחיל בנגות ומסיים בשבה, ודורש מארמי אובר אבי עד שיגמור כל הפרשה כולה. ר"נ היה אומר כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו. ואלו הן: פסח מצה ומרור, פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים, מצה על שום שנאלו אבותינו ממצרים, מרור על שום שמררו המצריים את חיי אבותינו במצרים וכו'. לפיכך אנחנו חייבים וכו' עד חלמיש למעינו מים וחזתם בנאולה וכו'. מזגו לו כוס שלישי סבך על מזוגו, רביעי גמר עליו את ההלל ואומרים עליו ברכת השיר, אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן (משנה פסחים פ"י). מנהג הקדום היה לסדר ההגדה אחר הסעודה, ואמרו אין עוקרין את השלחן אלא לפני מי שאמר הגדה (פסחים קס"ו:). ונשתנה אח"כ המנהג לחלק את ההגדה מחצית קודם הסעודה ומחצית אחר הסעודה. וסימן לסדר ליל פסח הוא: קדש, ורחץ, כרפס, יחץ, מניח, דחצה, מוציא, מצה, מרור, כורך, שלחן, עורך, צפון, ברך, הלל, נרצה, ותניא אין מביאין את השלחן אלא"כ קידש, ואם הביא פורס מפה ומקדש (שם ק'). הכל חייבים בארבע כוסות אחד אנשים ואחד נשים וכו' ומחלקין לתינוקות קליות ואנונין בערב פסח כדי שלא ישנו וישאלו וכו'. ר' אליעזר אומר חוטפין מצות בלילי פסחים בשביל תינוקות כדי שלא יישנו (שם ק"ט.). כל הסדר מיוסד על מנין ארבעה: ד' כוסות, ד' מאכלים: פסח מצה מרור וחרוסת, ד' שאלות, וכנגדן ד' בנים. [הסיבה] מנהג קדמון היה ליישב על מטה מצעת בשעת הסעודה ולאכול בעידו נשען על כרים וכסתות על צד השמאלי, והוא דרך אדנות וחירות. ואף שלא נזכר במקרא לשון הסיבה בסעודה רק ישיבה. מתרגמים בלשון הסיבה, כמו קום נא שבה ואכלה מצירי (בראשית כ"ד) ת"א קום כען אסתחר ואכול; וישב המלך על מושבו וגו' אל מושב הקיר וגו' (ש"א כ') ת"י בלשון אסתר. וכתב הרד"ק כי מנהג היה בימים ההם לאכול במסבה במטות. ורש"י פירש אל מושב הקיר. בראש המטה אצל הקיר. ויקם יהונתן עמד ממקומו לפי שאין דרך הבן להיות מיסב אצל אביו שדרכו היה לאכול מסובין על המטות והיה דוד מיסב בין יהונתן ובין שאול וכו'. ולפי דברי רש"י מה שאמרו בן אצל אביו בעי הסיבה (פסחים ק"ה). לאו בצד אביו אלא בפני.

ניש האלה=סליק לעיל, ובשעה שהיה אומר להם דברים שאין ערבים להם היו אומרים לו האחד בא לגור וישפוט שפוט (ב"ר פ"ג י"ב). ההיא רביא דהות קא מפקא דיפתא לעניא בחצבא (כד). אינלאי מלתא שפיה דובשא ואוקמה על אינר יורא, אתא זיבורי (דבורים) ואכלה, והיינו דכתיב זעקת סדום ועמרה כי רבה, ואר"י אמר רב על עסקי דיבה (סנהדרין ק"ט:). ובמדרש מסופר הדבר באופן אחר: מעשה בשתי נערות בסדום שירדו לשתות ולמלאות מים, אמרה אחת לחברתה למה פניך רעים? אמרה לה ישכבר כלו מזונותיה והיתה נסויה למות. מלאה את הכד קמח והחליפו. נמלה זו מה יטביר זו, כיון שהרגישו בה נמלוה ושרפוה (ב"ר פמ"ט י"ג). סדומיים מהם היו עובדים לחמה ומהם ללבנה, לפיכך נקם מהם הקב"ה בישיה עשר בניסן בשעה שהחמה ולבנה עומדים ברקיע (ב"ר פ"ג י"ב). שנות מלכות סדום נ"ב שנה ושלוותה כ"ז, דכתיב י"ב שנה עברו את כדלעמר וי"ג שנה מרדו וגו' הרי כ"ה שנה של שעבוד ומרידה ובישנת כ"ז נהרג כדלעמר, והתחילו לחיות בשלוה ונמשכו שנות השלוה כ"ז שנה. בס"ה נ"ב שנה מעת שנסודה מלכות סדום, שהיה בעת שנתפלגו הארצות בסוף שנות פלג והוא מת בישנת מ"ח לאברהם, וכשחברבה סדום היה אברהם בן צ"ט כאשר נתבשר לו ששרה תלד בן (רש"י בשם סדר עולם, שם). ומהן כ"ה שנה היה הקב"ה מרעיש עליהם הרים ומביא עליהם זעזועות כדי שיעשו תשובה ולא עשו (ב"ר פמ"ט י"ג). המלאכים שבאו לסדום מלאכי רחמים היו, והיו מסתתרים שמא ימצא עליהם זכות עד ערב. גבריא"ל נשתלח להפוך את סדום ורפאל להציל את לוט, בערב בא ערבה של סדום ושקע שמיטה ונחתם גזר דינה (ב"ר פ"ג י"ב). חמשת הכרכים הללו היו יושבות על צור אחר, שלח מלאך את ידו והפכו. ואריב"ל עד עכשיו אם יקלום אדם מטר מאוירו של סדום ויתן בערוגה אינה מצמחת (ב"ר כ"א ד'). אנשי סדום אין להם חלק לעולם הבא (סנהדרין ק"ז:). אנשי סדום מתוך שהיו שונאים זה את זה אבדן הקב"ה מן העוה"ז ומן העוה"ב (אדר"נ פ"ב ז'). מנא הא מלתא דאמוד רבנן שם רשעים ידבק: ויאהל עד סדום ואנשי סדום דעים וחטאים (וימא ל"ח:). מרת סדום נקרא מירי דלא חסר ביה ואעפ"כ לא מהני לחבריה (ערוכין ס"ט.). והיא המדה יל"י שלי ושלך שלך (אבות פ"ה י'). ואמרו כופין על מרת סדום (כתובות ק"ג). ימא של סדום הוא ים המלח, ואמרו מלח סדומית מסמא את העינים כשנוגע אצבעו במלח ואח"כ בעין (חולין ק"ה:). השם סדום נשאר עד היום לסלע הר מלח בדרום ים המלח מערבה. אדכו מהלך שתי שעות ומחצה ושמו נבל אוסדום בפי הערביים.

ישנב

סדור: ע תפלה

משמש בבגדי לבן בעבודה ביה"כ, והסדר הוא זכר לקרבן פסח, והשלחן הוא כמו מזבח (הרב ר' צבי קאלישער), ונראה כי גם זה הוא מנהג קדום לקדש בכסות נקיה (שבת ק"ט.) שהיו רגילים ללבוש בשבת יו"ט.

[סדר השלחן] השלחן היה ערוך מבעוד יום, אחוריו לצפון ופניו נגד פני הנרות ומפה פרוסה עליו. קערה גדולה היתה מונחת בראש השלחן שהוא מקום בעל הבית. על הקערה ג' מצות שמורות העליונה נקראת כהן האמצעית לוי והתחתונה ישראל. יקח מרור וכרפס וחרוסת ושני מיני תבשיל זרוע וביצה מבושלים ומניח אלו החמשה דברים למעלה אצל השליש מצות כסדר הזה: זרוע בימין שלו, וביצה בשמאל שלו, מרור באמצע בין הזרוע והביצה, וחרוסת יניח בקו הימין שלו, החזרת יניח למטה מן המרור בקו האמצעי כדי לעשות אח"כ כריכה עם החזרת, בלי האכילה וכוס אצל כל אחד מהמסובין, כי כל אחד מחויב לשותת ארבע כוסות בליל פסח.

[הסעודה על הסדר] קדש: כשיושבין כלם על השלחן מברך בעה"ב קידוש היום מעומד ושותה הכוס הראשון. ורח"ץ: נוטל ידיו לצורך טבול הראשון ולא יברך על הנטילה. כרפס: יקח מהכרפס (איזה פרי האדמה) פחות מכזית ויטבול בחומץ או במי מלח ויברך בפה"א. והטבול הראשון הזה הוא כדי שיכיר תינוק וישאל, לפי שאין רגילים בני אדם לאכול יק קודם סעודה. יחץ: יקח המצה האמצעית (הלוי) ויבצענה לשתיים, החלק הגדול ישים בין כר לכסת או יטמין במקום אחר לאפיקומן, והחלק הקטן ישים בין המצות כהן וישראל. מגיד: יגביה הקערה ויאמר הא לחמא עניא וכו'. מסלקין הקערה ומוזנין כוס שני וכאן הבן שואל מה נשתנה וכו'. מחזירין הקערה ומגליין המצות בשעה שאומרין ההגדה ומתחילין עבדים היינו וכו'. כשמגיע להיא שמערה עד מצילנו מידם, מנביהין הכוס ואומרים בקול רם כי במאמר הזה הוא מבאר עיקר הנס. כשאומרין פסח שהיו אבותינו אוכלים צריך להסתכל בתבשיל של הזרוע, "מצה זו" על המצות, "מרור זה" על המרור. כשאומר "לפיקך" והברכה אשר נאלנו אוחו הכוס בידו ואומר בקול רם. ומברך בורא פרי הגפן ושותה, רחצה: נוטל הידים לסעודה ומברך ברכת על נטילת ידים. מוציא: יקח המצות כסדר שהניחם הפרוסה בין שתי היסלומות ויאחו שלשתם בידו ויברך ברכת המוציא לחם מן הארץ. מצה: יניח מידו את המצה התחתונה ויאחו בהעליונה והפרוסה ויברך על אכילת מצה ויאכל כזית מהעליונה וכזית מהפרוסה. מרור: יקח כזית מרור ויטבול בחרוסת וינער החרוסת מעליו ויברך על אכילת מרור. והו הטבול השני חזרת בחרוסת, וע"ז אמרו במשנה מטביל בחזרת (והוא גם הכרפס) עד שמיגיע לפרפרת הפת, ופרשו רש"י ורשב"ם עד שמיגיע לפרפרת הפת, קודם

אביו קאמר. אבל ביהזקאל (מ"ד ג') את הנשיא נשיא הוא י"ש בו לאכול לחם לפני ה', ת"י הוא יתיב ביה למיכל לחמא קדם ה', ולא תרגם לאסחרא. שאין הסיבה במקדש מפני כבוד של מעלה וכמו שאמרו לענין תלמיד שאינו מיסב אצל רבו, הנביא אמר: השכבים על ממות שן וסרוחים על ערשותם ואוכלים כדים מצאו וגו' (עמוס ו'). ומנהג הפרסיים מסיפר בסעודת אחשורוש: ממות זהב וכסף על רצפת בהט ושש וגו' (אסתר א'). העניינים והאנשים הפחותים לא אכלו מסובין, אך בסעודת ליל פסח רצו להראות אותיות של חירות משעבוד והנהיגו הסיבת האכילה. ואפילו עני שבישראל היה מחויב בהסיבה בליל פסח, כי כל ישראל בני מלכים הם לענין זה, אם הוא בעל הבית. איתמר מצה צריך הסיבה, מרור אין צריך הסיבה, וכן יש פלוגתא ומסקינן שצריך הסיבה. פרקדן לא שמה הסיבה, הסיבת ימין לא שמה הסיבה, ולא עוד אלא שמא יקדים קנה לוושט ויבא לירי סכנה. אשה לא בעיא הסיבה, ואם אשה חשובה היא צריכה הסיבה, בן אצל אביו בעי הסיבה, תלמיד אצל רבו אין צריך הסיבה, ושליא דנגרא (הלומד אומנות בבית רבו) צריך הסיבה (פסחים ק"ח.). ואע"פ שבמשך הזמן בטלה הסיבה בסעודות אחרות נשארה פבועה בסעודת סדר ליל פסח. ותקנוה בשאלות מה נשתנה וכו' שבכל הלילות אנו אוכלין בין יושבין ובין מסובין הלילה הזה כולנו מסובין, וכבר העיר הגר"א שבמשנה לא נזכרה שאלה זו, שכך היה דרכם תמיד, וכסדר רב עמרם נאון הנוסחא אנו אוכלין ושותין וכו' עפ"י מסקנת הגמרא שגם יין צריך הסיבה. אבל לאחר שנתבטל המנהג לישיב על ממות בשעת סעודה התחילו הפוסקים לישא וליתן בדבר אם צריכין אנו הסיבה בסדר ליל פסח. הראב"ן בספרו (אה"ע דף ע"ה:) כתב, והם היו נוהגין לישיב על הממות ולהסב במסיבת שמאל, אבל אנו שאין רגילין בכך יוצאין אנו בדרך הסבתינו ואין לנטות ימין ושמאל, הראב"ה כתב שאין אנו צריכין הסיבה בזמן הזה שהרי בני הרי אינן מסובין, ואדרבה ישיבה כדרכן הוא דרך חירות. במהר"ל כתב, אמר טהר"ש שמצא כתוב בגליון האלפסי שהניח לו אביו טו"ה זעקיל ז"ל ששמע מפי רבו הר"ר יודא ז"ל דדוקא בימיהם שהיו רגילין בהסיבה בשאר ימות השנה או מחזיבין בה בפסח אבל לדירן שבשאר ימות השנה לא נהנינן בהסיבה אין לנו לעשותה בליל פסח, דמה חירות שייך בזה, אדרבה דומה לחולה, וכן כתב אבי העזרי עכ"ל. אמנם בישיב (או"ח סי' תע"ב) קבעו ההסיבה אף בימינו לחובה: והעני מיסב על הספסל או על ירך חבירו, ויש שפטרו את האבל בתוך י"ב חדש מהסיבה. וכל הנשים חשיבות צריכות הסיבה. אך הרמ"א פוטין בזה"י. ונהנו שבעל הבית המיסב לובש קיטל ומצנפת לבן על ראשו ובאבנט בד יתור, שבעל הבית בראש הסדר נחשב ככהן גדול שהיה

דברים שנזכרו ממנו בתלמוד ומדרשים המראים לנו לדעת כי הס"ע שנמצא בירדנו הוא חסר באשמת המעתיקים, וגם הוסיפו בו איזה דברים מעצמם.

[מחבר הס"ע] לפי המסורה בתלמוד היה ר' יוסי בן חלפתא מחבר הסדר עולם, ר' יוחנן יחזקאליו באמרו, "מאן תנא סדר עולם ר' יוסי" אף כי כתוב בו דברים הסותרים לדבריו, כמו מה דתניא בס"ע אשר ירשו אבותיך וירשתה (דברים ל'), ירושה ראשונה ושניה יש להן ושלישית אין להן (ירושלמי ולא בטלה קדושתה לענין תרומה), וע"ז אמרו, "ר' יוסי תני לה ולא סבר לה" (נדה ס"ז). בפרק א' מס"ע נאמר, "א"ר יוסי נביא גדול היה עבר שקרא שם בנו פלג ברוה"ק" וכו'. ובפרק י"ז מס"ע על אחיזהו המלך, "אמר ר' יוסי וכי אפשר לבן שיהא גדול מאביו בשתי שנים" וכו'. מפני שהיו רגילים לכתוב גם שם המחבר עצמו כאלו היה מן החוק, וכמו שנזכר שם רבי במשניות וישמות דבינא ורב אשי בתלמוד. אך בכ"ז אחר ליתא המלות א"ר יוסי (עי' הערות ראמנר בהוצאתו 78). ויש עוד מאמרים סתם בס"ע שנאמרו במקום אחר בשם ר' יוסי, כמו על המאמר שבעה קפלו את כל העולם כולו מתושלח (כו' ב"ב קכ"א:) אמר הרשב"ם: והאי תנא לא ס"ל חנוך זה מסמרון דהוי ליה לומר שנים קפלו את כל העולם, דהאי תנא דסדר עולם הוא וס"ל דהאי ואיננו כי לקח אותו אלהים היינו שמת בחצי ימיו וכדחתני התם חנוך קבר את אדם ואת שם וחיה אחריו כ"ז שנה, מתושלח הוציא שנותיו עד המבול (שם). ומה שכתוב בס"ע: אברהם אבינו היה בשעה שנדבר עמו בין הבתרים בן שבעים שנה שנאמר ויהי מקץ וגו' זה נשנה במדבר רבה (פ"ד), ובליב מדות דר"א בריה"ג מדה מוקדם ומאוחר בשם ר' יוסי, ומה שכתב שם: נמצא מן הפלגה ועד שיצא אברהם אבינו מחנוך כ"ז שנים, הן הן י"ב שנה עברו את כדלעמך וכו', זה כ"ר יוסי בב"ר (פ"ב) שחולק על רשב"ג שסובר שהיו ביחד י"ג שנה, וכן מ"ש שם: אבינו יצחק כשנעקר על המזבח היה בן ל"ז שנה וכו' בו בפרק נולדה רבקה וכו', כ"ז מובא בפרקי דר"א (פ"ד) בשם ר' יוסי, וכבר אמרנו לעיל כי בס"ע מובאים גם דברים שר' יוסי חולק עליהם. בפרק ה' מס"ע נאמר שנחנו לישאל במרה עשר מצות ז' מהן שנצטוו לבני נח וכו'. זה דלא כר' יוסי שחולק על ת"ק וסובר שגם על כל האמור בפרשת מכשף בן נח מזהר עליו (סנהדרין נ"ז) וסתמא דס"ע כת"ק, ומ"ש שם בסוף פ"ה: בששי לחדש נתנו להם עשרת הדברות ויום השבת היה, זה דלא כר' יוסי אלא כרבנן (שבת פ"ז, תענית כ"ח:). שם פ"ז: כל שבעת ימי המלואים היה משה מעמיד את המשכן בכל בקר ובקר ומקריב עליו קרבנות ומפרקן, זה דלא כר' יוסי שאמר במקום אחר כי שתי פעמים בכל יום העמיד משה את המשכן בבקר ובערב (ירוש' יומא פ"א א') ואולי צ"ל בס"ע בכל בקר ובערב, שם פ"ז:

שיגיע לאותה חזרת שהוא אוכל אחר המצה שהוא סבך עליה על אכילת מרור, ואמרו בירוש' חבריא בשם ר' יוחנן צריך למבל בחזרת ב' פעמים (כמו במה נשתנה), ושני המבולין הם בחזרת כרתני בסיפא דמתניתין הביאו לפנינו מצה וחזרת וכו' וראשונה להכירא וחשניה לצאת בה. רבי זעירא בשם ר' יוחנן אמר א"צ למבל בחזרת ב' פעמים, כלומר דוראי ב' מיבולין בעינן אבל יכול למבול בראשונה בשאר ירקות, רשב"ל אמר אם לא חבל בפעם הראשונה צריך למבל פעם שניה, דלא בעינן ב' מיבולין, ופליג על לשון מה נשתנה כי הלילה הזה ממבילין שתי פעמים, כורך: יקח כזית מהמצה השלישית וכזית חזרת וכורבן יחד ואוכלן בלא ברכה, והוא זכר למקדש כהלל וכו'. שלחן ערוך: יאכל סעודתו, ונוהגין לאכול תחלה ביצים מבושלות בתוך הסעודה יכול לשנות, אך בין כוס שלישי לרביעי וכן אחריו לא ישתה כוס אחר, צפון: לאחר הסעודה יקח את האפיקומן שסמן ויאכל ממנו כזית, ויתן לבני ביתו לאכול ממנו כזית, ברך: מוזנן כוס שלישי ומברך עליו ברכת המזון, הלל: ימוזנן כוס רביעי ונוסרין עליו את ההלל, ונוהגין לפתוח הדלת לזכר כי הוא ליל שמורים, ויש מאמינים כי אליהו הנביא יכנס אז להבית, ולכן מניחין על השלחן כוס מלא לאלהיו, ואומרים שפוך המתך קודם ההלל, אחר שתית הכוס הרביעי מברכין ברכה אחרונה, נרצה: אם עשה כסדר הזה יהיה רצוי לפני ה', ומסיימים: חסל סדר פסח כהלכתו וכו' והוא הסילוק לפיט אלהי הרוחות לשבת הגדול מר' יוסף טוב עלם, ואומרים לשנה הבאה בירושלם, ומוסיפים עוד זמירות ושירים, ע"ע אפיקומן; ארבע כוסות; הנדה של פסח; חר גדא.

ביבליוגרפיה: מאיר איש שלום, מאיר עין על סדר והגדה של לילי פסח, ווין 1901.

א.

סדר עולם: (סדר עולם רבה): ספר הדורות ודברי ימות עולם בתולדות בני ישראל, והוא הספר הראשון שנכתב בלשון עברית אחר התנ"ך שנמצא בירדנו, ומובא כמה פעמים בתלמוד (שבת פ"ח, מגילה י"א: יבמות פ"ב: נזיר ה', ע"ז ח': נדה מ"ו), ולפעמים מובא סתם בלשון תניא, תני רבנן, אמר מר, מהמאה ה"ב ואילך נודע בשם "סדר עולם רבה" (המנהיג דף ב'), כדי להבדילו מס', "סדר עולם זוטא" שנודע אז טבעו בעולם הספרות. הסדר עולם כאשר הוא לפנינו יש בו שלשים פרקים ונחלק לשלש בבות או שערים ובכל בבא עשרה פרקים, דברי הימים הרשומים בו מתחילים מאדם הראשון ונומרים בקורות אלכסנדר מקדון ובסוף הפרק האחרון מוסיף איזה דברים ממירידת בר כוכבא בימי ארדיניוס קיסר, כנראה היה הספר ס"ע נחלק לשני חלקים והחלק השני החל אחר מות אלכסנדר מקדון, ורק קטעים אחדים נשאר ממנו שהגיע לירדנו, גם בחלק הראשון חסרים הרבה

חכמים אחרים תיכף לאותם זמנים ברייתות אחרות משנת המשכן וכו' מס' סופרים וכו' פרק כלה וסדר עולם. והר"י אבן למיש בס' שערי ציון (צד כ"ה) כותב: וכן חברו חכמים אחרים ברייתות אחרות כגון משנת המשכן וד"א רבה וזוטא ומס' סופרים וכו' וסדר עולם. ומכל אלה משמע שחבור הס"ע נשלם בזמן מאוחר. האברבנאל בהקדמתו לס' מלכים אומר: וכפי שקבלו חז"ל בסדר עולם באותם הדברים שהיו מקובלים אצלם כי אין ספק שהיה ביניהם ספר דברי הימים למלכי יהודה ולמלכי ישראל שמהם לקחו קבלתם. וכיוצא על עיקר דברי הס"ע שבאו ממקורות ראשונים. בעל שלשלת הקבלה (ערך משה דף ז' רפ"ס זאלקווא) אומר: כל אלה חשבוניות והענינים שבתבתי עד הנה רובם בסדר עולם רבה חזוטא. אשר הם כתבו מה שראו ושקבלו מאגדות ומדרשות המפורות בים השיטא סדר. הרמ"א בסוף ספר יוחסין (צד קפ"ה רפ"ס ווארשא תרל"ז) כותב: ובימיהם (תלמידו רש"י) היה ר' יוסף טוב עלם אשר סידר סדר עולם. ונראה כי לדעתו היה ר"י טוב עלם המסדר האחרון מס"ע. ואפשר שכוונתו ישרי מ"ע חבר ספר על תולדות הדורות כעין סדר עולם וכמו שחבר בעל ספר היוחסין. לדעת צונץ נסדר הס"ע בפעם האחרון בשנת ד"א תקס"ו=806 (ג"פ צד 138).

[מקורו הסדר עולם וכלליו] המקור הראשון לס"ע הוא כתבי הקדש בעצמם ומנה מספר השנים ע"פ החשבון המפורש אצל כל אחד יחיד כך וכך. שנים. וגם ע"פ הסברא כמו בזמן ההפלגה בימי פלג, שלא נוכל לומר שהיתה בתחלת ימיו כי הלא יקמן אחיו היה קטן ממנו והוליד י"ג משפחות ונתפלגו אח"כ. ואם באמצע ימיו? הלא לא בא לסתום אלא לפרש. הא אינו אומר כי בימיו נפלגה הארץ אלא בסוף ימיו (פ"א). וגם למד מהקבלה שהיתה בפי חז"ל איש מפי איש. וע"פ הדרש כמו כל ימיו של שמואל הרואה אינו אלא נ"ב. שנאמר ועלי הכהן יושב על הכסא וגו' באותה הפרק נתמנה להיות יושפם (פ"ג). ע"פ הדרש שיישב חסר כה"ב (ע"י נזיר ה', רש"י ד"ה הני). והשתמש באיזה כללים לפרש דברי המקרא. כמו לא בא הכתוב לסתום אלא לפרש כנ"ל; תפשת מרובה לא תפשת. שמפרש בזה ויגר אברהם בארץ פלשתים ימים רבים. הימים הללו מרובים על של חברן שהיו כ"ה שנה והללו כ"ו (שם); אין מוקדם ומאוחר בתורה. באברהם שהיה בן שבעים בבית בין הבתרים וכו'. ולאחר שנדבר עמו ירד לחרן ועשה שם חמש שנים שנאמר ואברהם בן חמש ושבעים וגו' והיא השנה שכבש בה את המלכים. ולפ"ז פרשת ברית בין הבתרים קדמה למלחמת המלכים (שם); כלל גדול הודיע לנו ס"ע שחושבין לפעמים שנים מקוטעות. היינו ששנה אחת עולה לבאן ולבאן. ועי"ז יתבאר הרבה מקראות בחשבון השנים למלכי ישראל. גם כלל שחשבון מרובה בולע לחשבון מועט, כמו ויקומו

מן המן שלקטו בו' באדר היו אוכלין עד ט"ז בניסן. זה דלא כר"י דסובר כי נ"ד שנה אכלו ישראל את המן ארבעים שנה בחיי משה וי"ד שנה אחרי מותו (מכילתא בשלח מס' ר' פ"ה). שם פ"א: באותה שעה נתחייבו ישראל בחלה בערלה ובחדש, זה כדעת ר"ש (תוספתא מנחות פ"ו). אבל ר' יוסי חולק ע"ז וסובר שרק בחלה נתחייבו ישראל בכניסתן לארץ (קדושין מ': ע"י רש"י). שם פט"ז: ויתן המלך שלמה את הכסף וגו' ומוצא הסיסים וגו' והמלך שלמה אהב וגו'. מונה כאן ג' דברים שעשה שלמה שלא כהוגן, אבל ר' יוסי חולק ע"ז ואומר דלשם שמים נתכוון שלמה: ור' יוסי אומר למישבן לדברי תורה ולקרן תחת כנפי השכינה (ירוש' סנהדרין פ"ב ג'). וקשה לומר שר' יוסי הביא מתחלה כל הדברים האלה בס' הסותרים לדברי עצמו. אלא ודאי שהוא לא חבר הספר בעצמו אלא שהוא היה עורכו כפי שכבר מצא כתוב לפניו. והוא סדרו על הסדר ולא ערב לבו להסיר הדברים המתנגדים לדעתו. אלא הוסיף בו כמה דברים מעצמו. גם י"ש בס"ע הוספות מאוחרות, כמו שם פ"ו בברכת משה: ר' מאיר אומר לא כן אמר להם אלא ה' אלהי אבותיכם יוסף עליכם וגו'. שם פכ"ג: לאחר מפלתו של סנחריב עמד יחזקיה ופטור את האוכלסין וכו' וקבלו עליהן וכו'. זו דעת ר"מ בתלמוד (מנחות ק"ט:). שם פ"ז: ר' יוסי בר' יהודה אומר אף בשמיני העמידו ופרקו. ובפסיקתא דר"ב הוא בשם ר' שמואל בר נחמני (ועי' רש"י וזכרים ק"א: ד"ה שנתנו). והיא הוספה מאוחרת. וכן שם פ"י: שלשה פרנסים טובים עמדו להן לישראל ואלו הן משה ואהרן ומרים, נאמר בתלמוד בשם ר' יוסי בר' יהודה (תענית ט'). ומובאים בו דברים רבים שנאמרו בתלמוד בשם אמוראים. כמו מה שכתוב בס"ע פ"א על ישיבתה של סדום נ"ב שנה. מובא בשם ר' אבין (שבת י'): פ"ב יצא מארם נהרים ובא לו לסוכות ועשה שם י"ח חדשים וכו' נאמר בשם ר' אבא בר כהנא (ב"ר פ"ה); מה שכתוב שם יסכה זו שרה נשנה בנמרא בשם ר' יצחק (מגילה י"ד. סנהדרין ס"ט:); שם פ"ג. אין לך בכל השבטים שקצר ימים מיוסף. נאמר בשם ר' חמא בר חנינא (ברכות נ"ה). שם פ"ד. שהה עוד שבעה ימים וכו' בשם ר' יוסי בר חנינא (ב"ב פ"ב); שם פ"ז סוף. בשני בניסן שרף אלעזר הכהן פרת חטאת וכו'. בשם ר' לוי בשם ר' חמא בר חנינא (ירוש' מגילה פ"ה ה').

[זמן סיום הס"ע] הסדר עולם, עם ההוספות הרבות שנתוספו בו אחר ר' יוסי, נחתם אחר זמן התלמוד בעת שנסדרו הברייתות השונות והמסכתות הקטנות. וכן נראה מדברי חכמי ישראל. ר' אבן ירחי בעל ספר המנהיג כותב בהקדמתו כי דבריו מיוסדים אדני פז הן הם מדרשי התלמוד ירושלמי וכו' ושומר טוב וסדר עולם וילמדנו ופסיקתא. והרב המאירי בפתיחתו לפרקי אבות (דף י"ד) כותב: וכן חברו קצת

[דפוס ס"ג] סדר עולם רבה נדפס ראשונה עם ס"ע זוטא ועם מגלת תענית וקבלת הראב"ד קושטא רע"ז—1517, מנמוכה שנת ירחמ"ד=1518, ועוד כמה דפוסים אח"כ; ס"ע רבה עם העתקה רומית ע"י גילברט נענעברארד פאריס 1577; עם באור ר' יעקב עמרין (יעב"ץ) המבורג 1757; עם הנהגות ובאור הגר"א מוילנא, שקלאוו 1801; עם שני באורים ע"י יוסף וענף יוסף, ע"י חנוך זונדיל ב"ר יוסף, ווילנא 1845; סדר עולם רבה עם מבוא גדול ע"י בער ראמנער ווילנא 1897; אלכסנדר מארקס עשרה פרקים מס"ע עם תרגום אישכנזי והקדמה, ברלין 1903; ירוחם מאיר ליינר, פירוש מאיר עינים לס"ע ווארישא 1904.

ביבליוגרפיה: מבוא ראמנער לס"ע; ווייס ה"ד ה"ב 257; צונזין, ג"ס 85; ווינגטער אנד ווינגטער, די יידישע ליטעראטור ה"ג 299.

א.

סדר עולם זוטא: סדר שני מסדר עולם, והוא קטן בכמות מהראשון ולכן מתאר „זוטא“. כנראה נתחבר ס"ע זוטא אחרי ס"ע רבה, כדרך שקראו חז"ל תני רבי אליהו (ע"ע) סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא (כתובות ק"ו); ומשם משמע כי זוטא אחר רבה, ואחר שנתגלה הסע"ז נקרא הסדר עולם הראשון בתואר „רבה“, ונודע בשם הזה לראשונה בספר המנהיג במאה ה"ב: הסע"ז נחלק לעשרה פרקים, וגם נוכל לחלקו לשלושה חלקים: א' פ"א הקדמה קטנה אשר יש בה מספרים כוללים: „מאדם עד המבול אלף ושש מאות וחמשים ושש שנים, ומן המבול עד הפלגה שלש מאות וארבעים שנה, היא שנת התקצ"ז ליצירה, ומן הפלגה עד שנולד יצחק אבינו המשיח ושנים שנה, היא שנת ב' אלפים מ"ח ליצירה, משנולד יצחק אבינו עד שיצאו ישראל מצרים ארבע מאות שנה, היא שנת ב"א תפ"ח ליצירה, ושמונה מאות וחמשים שנה משבאו לארץ ועד שגלו ממנה, היא שנת ג' אלפים ליצירה. שבעים שנה גלות בבל בין בית ראשון לבנין בית אחרון, היא שנת ג"א ת"ח ליצירה. בנין בית אחרון עמד ר' מאות ועשרים שנה ונחרב, היא שנת ג"א תתכ"ח ליצירה, ומשנחרב הבית עד עכשיו אלף וחמשים ושלוש שנה, והם בכלל ארבעת אלפים ושמונה מאות ושמונים ואחת שנה ליצירה.“ (ב' בחלק הישני יפרט הכללים האלה ומתחיל עוד הפעם מאדם הראשון: אדם חיה עד שנולד שת מאה ושלושים שנה, היא שנת ק"ל ליצירה ושני חייו תתק"ל. שת חיה עד שנולד אנוש מאה וחמשים שנה, היא שנת רל"ה ליצירה ושני חייו תתק"כ שנה. אנוש חיה עד שנולד קינן תשעים שנה וכו' עד סוף פ"ח, ובזה נשלמו דברי הס"ע רבה. ג' החלק השלישי הוא הוספה על סע"ר וכולל הפרק ט' ופרק י', מתחיל: ומלך אנריפס בן המלך הורדוס ומלך אחריו מונבח בנו, ושכיב שמעיה ועמד אחריו שכניה וחכמים דברוהו. בשנת מאה ושלוש למלכות

ראשי האבות וגו' מלכר עבריהם וגו' ארבע מאות בכלל, ובפרט אינן אלא ל' אלף וכו' וי"ב אלף היכן הם? אלא שעלו משאר השבטים (ע"י ירמיה ר"ה פ"א א'). גם שאב ס"ע ידיעותיו מסקורות דברי הימים הקדמונים שאבדו, כמו ספר מלחמות ה' ספר הישר ספר דברי שלמה ועוד שנזכרו בתנ"ך ואינם בידנו, ובהרבה דברים נתכון יוסיפוס לס"ע ואפשר ששניהם שאבו ממקור קדמון אחר, כמו מה שכתב יוסיפוס (קדמוניות ס"ב פט"ו) בצאת ישראל מצרים בט"ו לחדש ניסן עברו ארבע מאות ושלושים שנה מיום בוא אברהם אבינו לארץ כנען, ומתאים לס"ע (פ"א) שאברהם אבינו היה בן שבעים בברית בין הבתרים ומהזמן הזה התחיל הגלות, וכן מה שכתב יוסיפוס (שם ס"ד פ"ד) בשנת הארבעים לצאת בני ישראל מארץ מצרים בחדש הראשון באחד לחדש מתה מרים, זה כשמת הס"ע (פ"ט). ומה שכתוב יוסיפוס (שם סוף פ"ח) וימת משה בחדש האחרון מהשנה, אנתנו נקרא אותו בשם אדר בעת התחלת החדש. זה מתאים לשיטת הס"ע (פ"א) שבשבעה באדר מת משה, אבל במכילתא (בשלח מס' ב') חולק ר' אליעזר וסובר שששה מת בשבעה בשבט. יוסיפוס אומר (שם ס"ב פט"ו) שמהלחם שהוציאו מצרים אכלו שלשים יום, כמו בס"ע פ"א. לדעת יוסיפוס (שם ס"ח) שאחר מבני הנביאים שנבא לאחאב היה מיכה, כמו בס"ע פ"ב. וכן מה שכתב יוסיפוס כי נביכרנצר צוה להכות נפש המלך יהויקים וישלך את גבלתו מהלאה לשערי העיר וקבורה לא היתה לו מתאים להס"ע פכ"ד. פילון כותב כי זה הנקרא בנערותו אלי היה יואש ראשון לזרע דוד ולשארית זרע נתן אשר עליו כחות המסוררים מימין ושמאל שוררו המזמר הנסמן מאת שבעת הזקנים במספר ע"ד ומסודר מטעם יהוידע לבל ינמור אלהים להכרית את זרע דוד וכו' (ע"י מאור עינים אמרי בינה פרק ל"ב), וזה כעין מה שכתוב בס"ע (פ"ח): ותקח את יהוישבע וגו' מהו בצור ירוסמני זה יהוידע הכהן שהוא דומה לצור. מה שכתוב בס' בן סירא בסופו בדבר אליהו כי לא מת ועוד חיה יחיה, מסכים למ"ש בס"ע פ"א בסוף ואלהו ועדיין הוא קיים, ובפ"ז נאמר כי בשנה השנית לאחזיה נגנו אליהו ולא נראה עד שיבא מלך המשיח וכו', גם יש איזה דברים מס' היובלים שנמצאו דוגמתם בס"ע, כמו מ"ש שם פ"ט ויאבה אברהם את יעקב, וברכו בברכה, וזה מסכים לס"ע פ"א שיעקב שמש את אברהם אבינו ט"ו שנים, מ"ש בס' היובלים פל"ט כי פוטיפרע בקשה את יוסף שנה תמימה וימאן וכו', כמו בס"ע שעשה בבית פוטיפר י"ב חדשים, מקור אחר להס"ע היה ספרי תולדות העמים, כמו בפ"ל: ועמד מלך גבור וגו' ובעמדו תשבר וגו' הוא אלכסנדרוס מקדון שמלך י"ב שנה וכו', זה מתאים לסופרי היונים, וכן הוא בס' חשמונאים (חלק א' פ"א ט'). שם מלכות פרס בפני הבית ל"ד שנה, מלכות יון ק"פ, מלכות בית חשמונאי ק"ג וכו', ועוד.

הגרים (למלכות הורדוס שהיה ארומי ונתנייר) היא שנת ארבע מאות ועשרים שנה לבנין הבית והיא שנת שלשת אלפים ותתכ"ח לבריאת עולם, בא אספסינוס והחריב הבית והגלה את ישראל ובתים הרבה מבית דוד ויהודה לאספמיא היא ספרד, והיא היתה שנת מאה ושמונים לרומיים שמלכו לפני הבית, ובשנת חמשים ושתים לחרבן הבית חרבה ביתר. בשנת מאה וששים ושש לחרבן הבית אתו פרסאי על רומאי וכו'. ומת מר עוקבא ועמד אחריו אבא בן אחיו בן מר עוקבן, רבא ורבינא חכמים שלו. בשנת ארבע מאות ושש עשרה שנה לחרבן הבית (485) קם עלמא בלא מלכא (בלא ריש גלותא). ושכיב אבא ועמד אחריו רב כהנא אחיו וכו' ועמד אחריו רב הונא אחי אביו בר רב כהנא, רב מרי ומר חנינא רבא חכמים שלו (סוף פ"ט). הפרק האחרון נכתב בלשון ארמית וכנראה הוא הוספה יותר מאוחרת או העתקה ממגילת יוחסין שנכתבה בבבל. ומתחיל: ובגויה (בתוך משך הזמן) כלון דבית דוד, והכי הוה וכו' ומביא המחלוקת שבין ר' חנינא ריש מתיבתא ובין הריש גלותא, ומסיים: ורבי פנחס הוליד את ר' הצוב הרי שמונים ותשעה דור. היינו מאדם עד שמעיה ששים דורות, ומשמעיה עד ר' הצוב עוד כ"ט דורות. או כי נוכל לחשוב מאדם עד יהושין חמשים דורות והוא היה אבי ריש גלותא הראשון, ודורות הרישי גלותא ל"ט, בס"ה פ"ט דורות, ואומר כי מר זוטרא עלה לא"י והיה ראש סנהדרין בשנת ארבעת אלפים ומאתים ושמונים לבריאת העולם (520 למח"נ), ואח"כ מונה עוד שמונה דורות שהם בערך מאתים וארבעים שנה (שלישים שנה לדור) בס"ה ד"א תק"ד=760, ונחתם הסע"ז בזמן הזה אך נסדר בשנת ד"א תתפ"א=1120, כמו שנראה בסוף פ"א. קטעים מסע"ז נרפסו ע"י נייביוער M. J. C. ח"א צד 197. מנשה גראסבערג הו"ל סע"ז וסדר תנאים ואמוראים, עם מבוא הערות ותקונים, לונדון 1910.

א.

סדרא: ע' פרשיות; תורה

סהל בן מצליח הכהן: קראי בעל יוכבד בימי הגאונים; נולד בירושלם בשנת 910. הוא התייחס לצאצאי הרכבים, ומכונה בשם, "אבו אלסר" כלומר המלמד. הוא נשלח מעדתו מירושלם לבבל לדרוש ברבים בלשון ערבית ולפשט את ידיעות אמונתו. לעשות נפשות לכת בני מקרא, וגם לפתות את אלה מהרבנים הפוסחים עוד על שתי הסעיפים. הוא טען על רב סעדיה גאון והרבנים טענות רבות שטענו גם סלמון בן ירוחם, יפת וקראים אחרים, ובפרט גברה שנאתו לתלמיד הרס"ג רב שמואל בן יעקב אשר החליף עמו אגרות עם ויכוחים חריפים, וכותב אליו: הטוב טוב אתה מן סעדיה הפיתומי (הרס"ג) ראש הישיבה? הדוב רב עם בני מקרא יצ"ו, אם נלחום נלחם עמכם? והלא

[הומרותיו בדינים] סהל ככל הקראים מבני דורו היו מחמירים גדולים בדינים שקבלו עליהם, כמו הכותים במצות שהחזיקו בהן דקדקו יותר מישראל. ובתוכחת מגילה שכתב ובדרשותיו ברבים הוכיח את העם כי מקילים באסורים רבים, ע"פ תורת הקראים. באגרתו יאמר: אני מבית המקדש (מירושלם) באתי להזהיר בני עמי וכו' ולהשיב פתו"י עם ה' מן המאכלות אשר התיירו להם הראשונים (הרבנים) כמאכלות הגוים, והקלו בעיניהם טומאה ומהרה ושכיבת יולדת, ואמרו שמותר לקחת את השמן מכלי הגוים הנעשים מעורות הגמלים, וכן משקים וממתקים הנעשים ביד הרקחים הנכבדים, ולקחת הקמח אשר יטחנו הגוים אותו בלי לבדר הרגן מן השקצים ועציפי העכברים. "לכן באתי לשם ה' להזהירם מרחיצת בוקר אשר תצא מאיש שכבת זרע, כי הם התיירו במי שתצא ממנו שכבת זרע לרחץ בברק ולנגוע בכתבי הקדש. ואמרו כי מה שנאמר

אל הקראים. וכנראה נערך הפיוט ג"כ לר"י ב"ש.
ביבליוגרפיה: פינסקר, לקוטי קדמוניות 168, 118.
נוספות 25—43; גאמלאבנר, בקורת לתולדות הקראים
206; פירס, געשיכטע דעם קארעקטורס ח"ב 90; ווינסער
אונד ווינסקי, די יידישע ליטעראטור ח"ב 78.
א.

סדר: ע' לבנה

סוגיא: מאמר שלם בנמרא ישיש בו שקליא ומריא,
קושיות ותירוצים עד אשר נתבררה ההלכה. הוראת
סוגיא כמו הילוך והלכה, כלו שב במרוצתם (ירמיה
ח' ו') תרגמו כולחון מסנן ברעות נפשיות, לתרועי
סוגיא עבירא (שבת ס"ו): כלומר ליישר הלכות, ונקראת
ג"כ, "סוגיא דשמעתא" ואמרו סוגיא דשמעתא כהד
מיניהו (סנהדרין ו'). פי' הליכת שמעתא כהד מיניהו,
כלומר מקיטין ומפרקין אליבא דחד מיניהו ואול הוא
(הדין) ופסק דינא באידך רלא סוגיא דשמעתא כוונתה,
היינו טעה בשקול הדעת לכן מה שעשה עשוי וישלם
מכיתו (הערוך ע' ס"ג). וכתב בעל "הליכות עולם"
דלעולם בסוגיא אחת הוא מקשה אחד, כאשר תראה
בעלי התוספות והחידושים משתדלים בכל מקום ליישא
וליתן דבריו המקשה מדריה אדריה. וזה מפני שהוא
אחד ולא שנים. וזה פינה תלמודית מפורסמת ונגלית
ואין הרהור בה. ואולם לפעמים דוחקים לומר בעלי
הנמרא הוא זה ולא המקשה הראשון, וזה מתוך דוחק
גדול (ס' הכריתות, תחלת חכמה ס' ב'). רבינו
יצחק רצה לומר באיזה סוגיא דהמתרץ לא הבין דברי
המקשן וחזר ומקשה לו אותה קושיא עצמה ומפרש
דבריו וע"ז אמרו בתוס' דאין זו סוגית הנמרא אלא
תנא אחד הוא ששואל ומשיב לעצמו וכו' (תוס' ב"ק
ס"ה, ד"ה יאמר גניבה ושור).

[סוגיות מתחלפות] יש סוגיות הסותרות זו את זו
ומתחלפות. ומקשין בנמרא על מה דאמר ר' ירמיה
מנצפ"ך צופים אמרו, וסבר המקשה דמנצפ"ך דאמר ר'
ירמיה הם הפתוחות, וכתב רש"י ע"ז יש מקשים סוגיא
זו על סוגיא דמנילה יסובר שם המקשה שהם הסתומות.
ואין זו קושיא שכן דרך הנמרא להפוך הסברא לפי
הקושיא, ואי הוה בעי הוה משני כי איתמר דר' ירמיה
בפתוחות איתמר אלא שיש לו שינוי אחרני מעליא.
ובינים הרשב"א נאמר שכן דרך הנמרא להקשות דבר
שאינו עד דמרח ומעמידה על בוריה וכו' (שם תחלת
חכמה ס' ט"ו). ומצינו לאו שבכללות אביי אמר אין
לוקין עליו ורבא אמר לוקין, איבא דאמרי חרא מיהא
לקי ואיבא דאמרי חדי נמי לא לקי (מנחות נ"ח:)
ובפסחים (מ"א). איתא איפכא דאביי אמר לוקה ורבא
אמר אינו לוקה, וכיוצא בה הרבה סוגיות ההפוכות
בש"ס. בתוס' (מנחות שם) מונים כ"ה סוגיות הפוכות
ור"י פ"ק מוסיף עד חמשים. וכתב בתשובות הרשב"א
לפעמים מתרץ בנמרא במקום אחד בענין אחד ובמקום
אחר בענין אחר, והוא כמו איבא דאמרי, וכתב הרא

ומטא עד הערב הוא למען המקדש" וכו', והוא למד
אסור באחת מי ג' מדות, כי הכתוב והיה לפנות ערב
ירחץ במים, לא ללמד על עצמו יצא כ"א ללמד על
הכלל כלו יצא, "ואני באתי למנוע אותם מהזבחים
אשר הם סתירים ישחיטת בהמה הרה, ומלאכול אותה
ואת בנה והוא נקרא נבלה", ר"ל ישחבנים התיירו את
השחיל בשחיטת אמו. גם בא להזהיר להם שלא יכשר
לאיש לשכב עם אישה יולדת לא בתוך הארבעים יום
לזכר ולא בתוך יסמונים לנקבה, "אשר זולתנו סתירים"
כי הרבנים התיירו בסבילה אחר ז' לזכר וי"ד לנקבה
(ע' יולדת). והקלו הרבנים לדעתו בהניהם נר דולק
בשבת והוא אסור מן לא תעשה כל מלאכה (כי הנה
גומרת המלאכה) וכן לא תבערו אש וכו', והקילו שאיבת
מים בשבת. והתיירו בת אשת אב (בת חורגת) למרות
את פי ה', וכן אשת אח ליבם וכו', והתיירו את החלב
הנקרא כליות ואת היותרת (הדבק לבשר) והאליה, כי
לדעתם כל חלב אסור. היא התנגד להתיר בשבת
טלטול ע"י עירובין, ורע בעיניו לראות כי יוצאים
מבתיהם אל כנסיותיהם בשבת במשאיות ומוענים חריטים
וקרועי בגדים על זרועותם וכו', ומהיר שלא להשען על
מצות אנשים מלומדה ודתי שתי נשים (רומז על הישיבות
סורא ופומבדיתא) אשר מיום הדין אין פוחדים וכו',
ואשר לא יתן אל פיהם יקדשו עליו מלחמה ומתגדלים
ומתגאים ומתנבזים עליהם בגדיו ובחרם ובשליטי
הנכרים וכו'. ומתנצל ואומר כי הקראים דורשים רק
טוב ומהיר את "אחיז" שלא ישמעו לדברי בני אדם
האומרים שבני מקרא מבקשים רעתם. כי הלילה להם
לעשות זאת. מכל זה ראה ברורה ומוכחת כי הרבנים
לא היו מחמירים רק מקילים בכל מה דאפשר ע"פ
קבלתם, וכי התורה שבע"פ היא תורת הסדר ולא מעמסה
כאשר חושבים המשבילים החדשים. ועוד זאת נלמד
מהקראים, כי אי אפשר לתורה שבכתב מבלי תורה
שבע"פ, כי גם הקראים הבורים במסורת הרבנים
הוכרחו להשתמש בכליהם והם מדות התורה יסודי
התושבע"פ. ותורתו של סהל נוסדה על עקרי היג'
מדות.

[חבורין] סהל הכהן חבר: א' משנה תורה פי'
עה"ת, נזכר בס' ארחות צדיקים כ"ד: ב' פירוש על
ישעיה ודניאל. נזכר בבעל המבחר לאהרן בן יוסף;
ג' ספר הדינים, מזכירו שמואל המערבי בס' המצות
שלו; ד' ספר המצות; ה' לשון למורים על הרקדוק;
ו' אגרות תוכחות נגד ר' יעקב בן שמואל, כנ"ל; עשר
שו"ת שמזכירן אליהו ירושלמי; פיוט בחרוזים עם
ר"ת סהל בן מצליח הכהן הקרא. מתחיל: סרעפי יעצוני
לסתר נאומיך. הן רוח מבינת אל תענני להכלימך,
לבטלי התהלך בין אנשי מקומך, אני אשיבך מלין ואת
רעיך וכו', ובו מרשע את הרבנים המאמינים בתורה
שבע"פ ועל המחלוקות בין ב"ש וב"ה, ומרשע את
הרבנים שהם מפחידים את האנשים החפצים להתקרב

אין יועצין אלא כשדה (ברכות ח'): כי אונים לכותל. ואמרו רבים יהיו אנשי שלומך גלה סוד לאחר מאלף (יבמות ס"ג): ולא לאשה. וע"ז אמר שלמה אדם אחד מאלף מצאתי ואשה בכל אלה לא מצאתי (קהלת ז' כ"ח). כלה סניא לחמותה דמגלה לבנה כל דעברה. אשת אב נמי סניא לבת הבעל דמגלה לאביה כל דעברה (יבמות ק"ז). פרעה השביע ליוסף שלא יגלה שאינו יודע בלשון הקדש (סוטה ל"ז): נבוכדנצר השביע לצדקיהו שלא יגלה דאכל ארנבא חיה (נדרים ס"ה). יין ניתן בע' אותיות וסוד ניתן בע' אותיות (שניהם בנימטריא שבעים). נכנס יין יצא סוד (עירובין ס"ח). [סוד ה'] מעשה בראשית היא חכמה נסתרה. וע"ז אמר בן סירא במופלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור, במה שהורשית התבונן, ואין לך עסק כנסתרות (חגיגה י"ג). על הפסוק במסתרים תבכה נפשי מפני גוה (ירמיה י"ג) אמר רב שמואל בר אבניא משמיה דרב מקום יש לו להקב"ה ומסתרים שמו (שם ח'): תרגום של נביאים יונתן בן עוזיאל אטרו וכו' יצאה בת קול ואמרה: מי הוא זה שגילה סתריי לבני אדם (מגילה ג'). ר' חייא אמר משיב הרוח ונשבה זיקא, אמר מוריד הגשם ואתא מטרא, כי מטא למימר מחיה המתים רגש עלמא, אמרי ברקע מאן גליא רזיא בעלמא, אמרי אליהו (ב"ס פ"ח): השבעתי אתכם וגו' אם תעירו ואם תעוררו (שה"ש ב'), השביע הקב"ה את ישראל שלא יגלו את הקץ ולא יגלו הסוד לאויה (כתובות ק"א). והוא סוד העבור (שם ק"ב). יום נקם בלבי ושנת נאולי באה. מאי יום נקם בלבי? איך יוחנן ללבי גלית לאבריי לא גלית (סנהדרין צ"ט). [סתרי תורה] דרשו ולמכסה עתיק (י"טעיה כ"ג) זה המכסה דברים שביסה עתיק יומין ומאי נינהו סתרי תורה וכו' (פסחים ק"ט). כל העוסק בתורה וכו' מגלים לו רזי תורה וכו' (אבות פ"ב ב'). ת"ח שמקמטין עצמן על דברי תורה כעוה"ז הקב"ה מגלה להם סוד בעוה"ב (חגיגה י"ד). תני דבי אליהו מאי דכתיב חמוקי ירכיך, למה נמשלו דברי תורה כירך, לומר לך מה ירך בסתר אף דברי תורה בסתר, והיינו דאמר ר"א מאי דכתיב הגיד לך אדם מה טוב וגו' והצנע לבת עם אלהיך (מכילת ד',) והלא דברים ק"ו, מה דברים שדרכן לעשות בפרהסיא אמרה תורה הצנע לבת. דברים שדרכן לעשות בצנעא על אכ"כ (סוכה ס"ט). אר"י משום רשב"י כל מצות שנתן להם הקב"ה לישראל נתן להם בפרהסיא חוץ משבת שנתן להם בצנעא שנאמר ביני וביני בני ישראל (ביצה ט"ז). ור"ל כי המצות קודם מתן תורה נתנו גם לבני נח וזולת מצות שבת, והתורה בעצמה מכילה סתרים לישראל בלבד, ובפרט לת"ח שעליהם נאמר סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם (חגיגה ג'): וגם בן עזאי דלא נסיב איתתא הוא סוד ה' ליראיו (סוטה ד'): ורבנן לובשין סידרא ע"ש סוד ה' ליראיו (שבת ע"ז). ואם סלקא שמעתא אליבא דהלכתא היא סוד

(קדושין פ"א) שמפני שלא נשנו כאחד לא נאמר בהם איכא דאמרי. ולענין הלכה בסוגיות הסותרות כתב הר"ן (ביצה פ"ד) סוגיין דהכא מחלפא כהרי סוגיין דפרק כל הכלים וכו' וסוגיא דהכא עיקר דאיתא בדוכתא הלכך נקטינן כסוגיין, וההיא סוגיא ליתא, עכ"ל. אמדינן סוגיא בדוכתא עדיפא היכא דודאי פליגי תרי סוגיות אהדרי דאז נקטינן כסוגיא דבאתרא, אבל היכא דמצינן למימר דלא פליגי אלא דבחדא סוגיא סתם ולא פירש ובאידיך סוגיא פירש הדבר בהדיא אז ילמוד סתום מן המפורש, דאפוש פלוגתא לא מפשינן (בעל עטור סופרים כמקרא סופרים דף ח' ע"א). סוגיות חלוקות לא שייך אלא כשהן מרוחקות אבל לא היכי דסמיכי אהדרי (ר' בצלאל בשיטה מקובצת לב"מ דף ט' ע"א). ויש חילוק בין סוגיא לשיטה, כי שיטה היא מאמר שיש בו חלוקי דעות, כמו שמצינו: א"ל לאו הלכתא איתמר אלא שיטה איתמר (ב"מ ס"ט). ופירש"י כולן בשיטה אחת אמרו דבריהם, ור"ח פירש דכל כי האי גוונא שנאמר שיטה לית דהלכתא כחד מינייהו (שם תוס' ד"ה אלא).

[סוגיות שונות] יש סוגיות בש"ס שאינן שלמות, כמו שאמרו הדרא קושיין לדוכתא וכו' (יומא י"ג). ופירש"י (ד"ה על מנת) וכל סוגיא זאת אין תירוצין שבה יכולין לעמוד כי יש להן תשובות רבות ואינו אלא כי מלמדן אותנו א"ת כן יש להשיב כן, ואינו משיב כל תשובות שיש להשיב כי באחת היא מסלקו לתרץ בענין אחר עד שהעמידה על מכונה (שם). לפעמים מקצרת הסוגיא במקום אחד ומארכת במקום אחר, וכמו שכתב הר"ן, "האי סוגיא קטע היא דלא פירש הי"ט מאי אתא לאשמעינן אלא סמך אסוגיא דשבעות" (נדרים י"ב. ל"א). ויש סוגיות ידועות ללומדי הש"ס כמו רוכב ומנהיג, מכילא קרנא, צורות (ב"ק י"ח), סיפך והזמה (שם ע"ג), עליה (יבמות ג'—ד'), סוגיות שהן פינות תלמודיות נסדרו ע"פ א"ב בספר מלא הרועים עד שתי מאות, ובכסף נבחר מאה וששים. ויש ישיבות שהתלמידים לומדים שם רק סוגיות ידועות.

י. ז. ד.

סוד; פרסום: סוד בלשון המקרא הוא מושב רעים ועדת נועצים, כמו בסוד ישרים ועדה (תהלים קי"א א'), מתי סודי (איוב י"ט י"ט). או דבר סתר שנודע ליחידים שלא נכון הוא לגלות לאחרים, ונאמר הולך רכיל מגלה סוד (משלי י"א י"ג). וסוד אחר אל תגל, (שם כ"ה ט'). גם נאמר על סוד ה' שהוא סתר שדי, כמו אל נערץ בסוד קדושים רבה (תהלים פ"ט ח'). מי עמד בסוד ה' (ירמיה כ"ג י"ח), גלה סודו אל עבדיו (עמוס ג' ז'). בתלמוד יש ג"כ איזה הוראות למלת סוד: על הדבר הסתר שבין איש לעדו שלא יחפץ לגלות לוולתו, ואמר רבה מניין לאומר דבר לחברו שהוא בכל יאמר עד שיאמר לו לך אמור? שנאמר וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר (יומא ד' ז').

בו עפר מקרקע המשבן או המקדש, והם מי הסוטה. ופרע את ראש האשה ונתן על בפייה את מנחת הזכרון, ואח"כ יקטיר הקמץ על המזבח. והשביעי אותה הכהן בשבעת האלה, האלה הזאת יכתוב הכהן בספר וסחה אל מי המים, והאשה תענה על האלה אמן אמן, ואח"כ ישקה אותה המים המרים המאריים, והיה אם היא נקיה מהאשמה לא ירעו לה המים, ואם נטמאת יבואו בה המים לצכות בטן ולנפל ירך. (במדבר ה' י"ב—ל"א). א"ר יוחנן למה נסמכה פרשת סוטה לפרשת תרומות ומעשרות? לומר לך כל שיש לו תרומות ומעשרות ואינו נותן לכהן סוף נצרך לכהן ע"י אשתו (ברכות ס"ג). שנעשית סוטה. רבין שהוא כלי ורע עין מסתמא ימנע גם מאשתו את הפצה ויודעת מחסור היא וע"י תוכל לישמות עליו (תורה תמימה). ודרשו סמיכת פרשת מצורע לפרשת סוטה, שיהיה לסוטה בן מצורע (במדבר רבה פ"ט ה'). למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה? לומר לך שכל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין (ברכות ס"ג). אמר ריש לקיש אין אדם עובר עבירה אלא א"כ נכנס בו רוח שמות שנאמר איש איש כי תשטה—תשטה בתיב (סוטה ג'). מפני מה אמרה תורה הבא עפר לסוטה? זכתה יוצא ממנה בן כאברהם אבינו דכתיב ביה עפר ואפר, לא זכתה תחזור לעפרה (שם י"ז). ואם לא נטמאה האשה וטהורה היא (במדבר ה' כ"ח), א"ר אידי שביחא היא מילתא בפומהון דרבנן, ואם לא נטמאה האשה וטהורה היא, מכיון שלא נטמאה טהורה היא, ולא כיהורה בן פפוס שהיה נועל דלת בפני אשתו ויוצא (ירוש' קרושין פ"ד ד'). כי צריך הבעל להעמיד את אשתו בחזקת ביטות ולא יחשוד אותה בחנם. ונקתה האיש מעון, בזמן שהאיש מנוקה מעון המים בורקין את אשתו, בזמן שאין האיש מנוקה מעון המים בורקין את אשתו, לפיכך משרבו המנאפין פסקו המים המרים (סוטה מ"ז). משרבו המנאפין בטלו המים המרים, דכתיב והיתה האשה לאלה בקרב עמה, בזמן שעמה שלם ולא בזמן שעמה פריצים (ירוש' סוטה פ"ט ט'). [דיני סוטה] ר' עקיבא אומר, "וקנא את אשתו" חובה; א"ר נחמן בר יצחק אין קינוי אלא לשון התראה וכן הוא אומר וקנא ה' לארצו (סוטה ג'). ר' יהושע אומר מקנא לה ע"פ שנים ומשקה לה ע"פ שנים (שם ב:). וק"ל כר"י שצריבין שני עדים לקינוי ולמי סוטה, מבואר בגמרא שצריך האדם לזוהר מלומר לאשתו אפילו כינוי לבינה שלא תסתר עם פלוני, משום דיש לחוש למ"ד דקינוי ע"פ עצמו, ואם נסתרה אחר הקינוי הוה נאסרה עליו איסור עולם בזה"ז שאין מי סוטה. ודוקא אם אומר מפורש לשם קינוי או אסורה עליו, אבל מותר לומר בדרך מוסר חרזות כדי להרריבה בדרך ישרה ולהסיר מבשול מבייתו, ועליו הכתוב אומר וידעת כי שלום אהלך (תורה תמימה). לדעת אבהו דשמואל צריך הכהן שיתן מר לתוך המים ולכן

ה' ליראיו (סנהדרין ק"ו). קרי רב עליה דשמואל כל רז לא אניס לך (חולין נ"ט). ואזהרה לת"ח שלא לנלות סודי התורה, ובאשר אמר ר"ע על המקושש שהיה צלפחד, א"ל ריב"ב עקיבא! התורה בסתו ואתה מנלה אותו (שבת צ"ו). ואמרו אין מנלין סוד לעם הארץ (פסחים ט"ט). וגם כדי שלא יקילו באסורין. משום כבוד ה' הסתר דבר. כמו שא"ר יצחק עוד אחרת היתה ולא רצו חכמים לנלותה וכו' מוליכו פחות פחות מר' אבות (שבת קנ"ג). אדם יוצא בק"ש שחרית וערבית (ברין למוד התורה שנאמר והנית בה יומם ולילה), ודבר זה אסור לאמרו בפני ע"ה (מנחות צ"ט). ההוא תלמידא דנפיק עליה קלא דגלי מלתא דאתמר כי מדרשא בתר עשרין ותרתי שנין, אפקיה רב אמי מבי מדרשא. אמר דין גלי דזיא (סנהדרין ל"א). ודבר זה היה למלה כפי ההמון שלא לנלות סוד מהחדר.

[פרסום] מתן התורה היה ברי"ש גלי, ובאשר שאלו ולימבלי כיני ישמשי וליקבלו תורה כיני שמש, א"ר יצחק לא מראש בסתר דברתי (ישעיה מ"ח). וחכמות בחזק תרונה (משלי א'). ועשו פרסום לתורה ביומי דכלה (שבת פ"ו מ"ק ט"ז). אין פרהסיא פחות מעשרה (סנהדרין ע"ד). בשלשה פרקים בשנה תורמין את הלשכה וכו' כדי לעשות פומבי לדבר (שקלים פ"א א'). יוסף קידש שם שמים בסתר ויהודה כפרהסיא באמרו צדקה ממני (סוטה י'). ואמרו מפרסמין את החנפים, ומכסה פשעיו לא יעליח בחטא מפורסם (יומא פ"ו). במצורע נאמר וטמא טמא יקרא שצריך להודיע לרבים (שבת פ"ו). מי ששייחד ביתו לו ואינו רוצה להשאיל בליו ואומר שאין לו, הקב"ה מפרסמו כשמפנה את ביתו בצרעת בתים (יומא י"א). אדם עובר עבירה בסתר הקב"ה מכריז עליו בגלוי (סוטה ג'). היא (הסוטה) עשתה בסתר המקום פרסמה בגלוי (שם ט'). מנלין דפרטינין חטאיה בצבורא. דכתיב כי לא באו לעזרת ה' (מ"ק ט"ז). וע"ז סמכו לנדות בשופרות ולהכריז על עושי רשעה. ר"י הנשיא היה אומר יהיה סתך עליך גלוי וכו' (אדר"ג פכ"ח). ע"ע ד"מ ז.

א.

סוד העבור: ע' עבור

סחורה: ע' מסחר

סוטה: אשת איש שנחשדה בזנות. לשון סוטה או שוטה היא סור מדרך, נטה הצדה, פנה מדרך הישר לדרכי זימה. איש כי תשטה אשתו ומעלה בו מעל כבעילת איש אחר, בסתר בהעלמת הבעל, ועבר עליו רוח קנאה וקנא את אשתו. היינו שהתרה בה מקודם, ולא נודע אם נטמאה או לא, והביא האיש את אשתו אל הכהן עם קרבן הסוטה עשירית האיפה קמח שעורים מבלי שמן ולבונה והיא מנחת קנאות או מנחת זכרון מזכרת עון. ולקח הכהן מים קדושים בבלי חרש ונתן

נקראו מי המרים (סוטה כ'). יכול מראה המים [צלולים] ת"ל ארר (ארר הוא שורש המאריים, ובחלוף ר' הוא ארר שהוראתו שחור), כיצד מראה מים וטראה ארר, שיעורו חכמים חצי לוג מים מן הכיור (ירוש' סוטה פ"ב ב'). א"ר תנחומא מנין המאריים כנגד רמ"ח אברים שבה וכנגד רמ"ח אברים שבו (שם פ"ה א'). אינה מספקת לשנות עד שפניה מוריקות ועיניה בולטות (סוטה כ'). בא לו לכתוב את המנילה כותב מן אם לא שכב איש אותך ואת כי שמת וגו' ואינו כותב והשביע הכהן את האשה, וכותב יתן ה' אותך לאלה ולשבועה ואינו כותב ואמרה האשה אמן אמן וכותב רק בדיו שיכול למחוק (י"ז:). הילני חמלכה עשתה טבלא של זהב שפרשת סוטה כתוב עליה, וכשהוא כותב רואה וכותב מה שכתוב בטבלא, ומה כתיב בה? אם שכב איש אותך אם לא שכב, אם שמת אם לא שמת (יומא ל"ז:). נאמר שלש פעמים ונטמאה בפרשת סוטה, אחד לבעל ואחד לבעל ואחד לתרומה (סוטה כ"ח). כי סוטה אסורה לבעל ולבעל. מבלעדי אישך, מי שקדמה שכיבת בעל לבעל ולא שקדמה שכיבת בעל לבעל (סוטה כ"ד:), כגון ארוסה ושומרת יבם לא שותות, אבל בקינוי אחר התראה אסורין להנשא להארוס או להיבם ולא נטולות כתובה (שם כ"ג:), ולרבות את הנרים לקינוי ולמי סוטה (שם כ"ו:). תחת אישך פרט לאונסין (ירוש' סוטה פ"א ב'). אשת חרש ואשת שומה ואשת שעמום ושהלך בעלה למדינת הים ושחיה חבוש בבית האסורים ב"ד מקנאין להן לפוסלן מכתובתן (סוטה כ"ו:), ואין שותות. וגם להסתירה יש שיעור שתישב עמו כדי טומאה, שהוא כדי לצלות ביצה קלה ולנמעה, ופחות משיעור הזה אינה סוטה ואינה אסורה על בעלה. ואם היא מורה או שאינה רוצה לשנות אין כופין אותה, אך אסורה לבעלה ויוצאת בלא כתובה.

[סדר השקאת הסוטה] השקאת הסוטה היא על דרך הזה: הבעל בא לב"ד שבעירו ואומר להן אשתי זו קנאתי לה עם פלוני ונסתרה עמו ואלו הן עדיו, והרי היא אומרת שהיא טהורה, ואני רוצה להשקותה לברוק הדבר, וב"ד שומעין דברי העדים, ומסורין לו שני ת"ח לשמרו שלא יתייחד עמה קודם שתייה, ומשלחין אותו לירושלם, שאין משקין את הסוטה אלא בב"ד הגדול של שבעים זקנים (סנהדרין) במקדש, והם משיבין אותן ביניהן ומאיימין עליה שלא בפני בעלה ומפחידין אותה פחד גדול שלא תשתה, ואומרים לה בתי הרבה היין עושה, הרבה שחוק עושה, הרבה ילדות עושה, הרבה שכנים רעים עושים, אל תגרמי לשם הגדול שנכתב בקדושה שימחה על המים, ואומרים לה בתי הרבה קדמון ונשטפו ואנשים גדולים ויקרים חקף יצור עליהן ונכשלו, ומגידין לה מעשה יהודה ותמר כלתו ומעשה ראובן בפלגש אביו על פשטו, ומעשה אמנון ואחותו כדי להקל עליה עד שתתודה, ואם אמרה הן נטמאתי

סוטה, מסכת: המס' החמישית בסדר נשים אחר מס' נזיר, כן היא מסודרת במשניות ובגמרא בבלי וירושלמי כפשטיה דגמרא שהוא אומר דסליק מניזיר ופתח בסוטה (סוטה ב'). אולם הרמב"ם כתב: וסדר גיטין אחר נזירות ואחר גיטין סוטה שענינה מענין הגירושין שהסוטה בשתונה יש לכופ האיש והאשה על הגירושין (הקדמתו לס' זרעים), והוה היפך מהסבואר בגמרא, וכבר תמה עליו החי"ט (בריש מס' סוטה), והשיג על דבריו. במשניות וגמרא יש מ' פרקים, אך בתוספתא יש ט"ז פרקים והנוספים כוללים אנרות יפות, בגמרא יש מ"ט דפים, פרק א': כיצד מקנא ומשקה לאשתו, וכיצד מוליכה לב"ד שבעירו ומעלין אותה לב"ד הגדול שבירושלם וכל סדר ההנהגה, ואם

ענני יקרא). ר"ע אומר סוכות ממש עשו להם מפני החמה בשעת חנייתן (סוכה י"א: רש"י). וכתב הראב"ע שעל כן החנ בתשרי שמימות תשרי החלו לעשות סוכות בעבור הקור, והרשב"ם כתב ולכך יוצאים מבתים מלאים כל טוב בזמן אסיפה ויושבין בסוכות לזכרון שלא היה להם נחלה במדבר ולא בתים לשבת, לבלתי רום לבבם פן יאמרו ירינו עשו לנו את החיל הזה. הרשב"ם כתב: סוכות הכונה בו הששון והשמחה הוא שבעת ימים מפני שיתפרסם הענין והיותו כזה הפרק (ר"ל בתשרי) הנה באר התורה סבתו באספך מן השרה ר"ל עת המנוחה והפנאי מן העסקים ההכרחיים, וכבר זכר אריסטו במאמר התשיעי (צ"ל הטמיני) מספר המדות שכן היה הענין מפורסם באומות מקדם וכו', ועוד שישיבת הסוכה בעת ההיא אפשר לסבלה כי אין חום גדול ולא מטר מצער (מורה נבוכים ג' פמ"ג).

[דיני הסוכה] ייעור נובה הסוכה לא פחות מעשרה טפחים ולא יותר על עשרים אמה, ורחבה לא פחות משבעה טפחים על שבעה טפחים, ויוכל להוסיף על רחבה כחפצו. סוכה פחות משלש דפנות או שהרחיק את הגג מן הדופן שלשה טפחים פסולה. וצריך לעשות בצד הרביעי צורת הפתח. והדפנות צריכין להיות חזקות לעמוד ברוח מצויה. העושה סוכתו בראש הענלה או בראש הספינה כשרה. הסכך שעל הסוכה צריך להיות דוקא תלוש ודבר שנידולו מן הארץ, כגון ענפי אילנות וקש, ולא יסכך בדבר ישיחו רע או שנובל במהרה, ולא יסכך בכלים או שבריהם שמקבלין טומאה. נסרים שאין ברחבן ארבעה טפחים מסככין בהן, אם אינה מסוככת כראוי באופן שחמתה מרובה מצילתה פסולה, אבל לא תהיה מסוככת יותר מדאי. כי צריך שיראו מתוך הסכך הכובכים הנדולים. צריך לעשות הסוכה לשם מצות סוכות, היינו הסכך, אבל בריעבר כשרה אם נעשית כהלכתה ובלבד שיעשה הסוכה לשם צל. דפני הסוכה כשרים מכל דבר, שדי רק במחיצה. סוכה שיש לה פתחים רבים ויש בכותליה חלונות הרבה היא כשרה אע"פ שפרוץ מרובה על העומד. ואם הפתח יתר על עשר אמות אע"פ שיש לה צורת הפתח צריך שלא יהיה הפרוץ מרובה על העומד. סכך כשר שפירש עליו בגד מלמעלה או תחתיה פסולה, ואם בצד אחד לא ישב תחתיו. נשים ועבדים וקטנים חולים ומשמשיהן פטורים מן הסוכה, קטן שאינו צריך לאמו שהוא כגון שש חייב אביו לחנכו במצות סוכה מדרבנן. אבל חייב בסוכה. מצות ישיבת סוכה שיהיה אוכל ושותה וישן בסוכה כל שבעת הימים ביום ובלילה כדרך שהוא דד בביתו בשאר ימות השנה, אכילה בליל יום הראשון בסוכה חובה, מיכן ואילך רשות. ירדו גשמים הרי זה נכנס לתוך הבית, ואם התחיל בבית סעודתו נמרה ואינו צריך להפסיק גם אם פסקו הגשמים. כללו של דבר כל המצטרע בישיבתו פטור. בכל פעם שיכנס בסוכה בשבעת ימי החג קודם שיאכל מברך אקב"ל לישב

אמרה טמאה אני שוברת כתובתה ויוצאת. פ"ב: אדות מנחת הקנאות. מי סומה והעפר ובתיבת המנילה של הסומה. פ"ג: הקרבת המנחה ומחיקת המנילה ומשקין אותה. ואם יש זכות תולה לה, ומכאן אומר בן עזאי חייב אדם ללמד את בתו תורה שהרע שהזכות תולה לה, ור"א אומר כאילו לומדה תפלות. פ"ד: הנשים שאינן שותות מי סומה ואין בהן קינוי, והנשים שב"ד מקנאין בהן אם הבעל אינו יכול לקנאות. פ"ה: כשם שהמים בודקין אותה כך המים בודקין אותה. כשם שאסורה לבעל כך אסורה לבעל שנאמר נטמאה ונטמאה וכו'. ומשום כך דרשה נקים נמי עוד ג' דרשות אחרות שנדרשו בו ביום. פ"ו: דיני ערי סתירה וטומאה. פ"ז: פריטת סומה באיזה לשון נאמרת, ואנב תני כל הני דאמרין בכל לשון. פ"ח: ואנב דתני משום מלחמה שמדבר אל העם בלשון הקדש תני הלכות אחרות הישיבות אליו, ומבאר חלוקים בין מלחמת מצוה ובין מלחמת רשות. פ"ט: בענלה ערופה יאמרו הוקנים נ"ב בלשון הקדש, וברוך אנב כל דיניה ומנהגיה. משרבו המנאפים פסקו המים המרים, משרבו הרצחנים בטלה ענלה ערופה, ואנב הרבה דברים שבטלו ופסקו במשך הזמן מסבות שונות, ורובם בטלו בזמן החרבן. ומסיים אדות החרבן והנזרות שגזרו ביטלה פולמוסים, וכמה מעלות ומדות טובות בטלו משמחת הכמים שונים. רבי פנחס בן יאיר אומר משחרב בית המקדש בנישו חברים וכו', זה המאמר בנוסחא אחרתא הוא ברייתא. ולכך לא פרשוה הרמב"ם והרע"ב, אבל בנוסח בבלי וירושלמי היא במשנה ר"פ בן יאיר תניין, וכן נירסת רש"י. ר"פ בן יאיר אומר זריות וכו'. יש נוסחאות כתוב במשנה נם מאמר זה של רפכ"י, אכן בתו"ט האריך להוכיח דליתא בנוסח המשנה לא בבבלי ולא בירושלמי וגם לא בנמרא דהכא, אבל בלשון אחר שנויה בברייתא בע"ז וכו'. ובירושלמי שקלים (פ"ג ופ"א דשבת). המהרש"א כתב: ואפשר דמיתתי ליה הכא בסוף המסכתא דחשיב נמי במתניתין הכא אלו העשרה מעלות שהיו בחכמים הראשונים שבטלו משמחתו ומשחרב בית המקדש (חידושי אגרות סוף מס' סומה). במס' סומה יש אגרות חשובות ואסיפת דרשות כפי סדר הפרשיות הראשונות מס' שמות (דף י"א—י"ב), ובהן חומר לתולדות התנאים והאמוראים וקורות ישראל וגם דברי מוסר השכל. מ. מ. ה.

סוכה (סכה): אהל עראי שעושין בחג הסוכות (ע' סוכות), ונקרא סוכה על שם הסכך שסוככין אותו, כי עיקר המצוה הוא הסכך. כתוב בתורה בסכת תשבנו שבעת ימים, כל האורח בישראל ישבו בסכות למען ידעו דרתיכם כי בסכות השבתי את בני ישראל בהוציא אותם מארץ מצרים (ויקרא כ"ג מ"ג—מ"ד). והוא זכר ליציאת מצרים, והסוכות האלו לדברי ר"א היו ענני הכבוד (וכן בתרגומים מסלת ענני, מסלת

לה" ונ"ס "חג" סתם. בתורה נאמר: בחמשה עשר
לחדש השביעי באספתם את תבואת הארץ תחוונו את
חג ה' שבעת ימים... ולקחתם לכם ביום הראשון פרי
עץ הדר כפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל
ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים... בסוכות תישבו
שבעת ימים וגו' (ויקרא כ"ג ל"ג—מ"ג). וחג האסיף
בצאת השנה באספך את כעשיך מן השרה (שמות
כ"ג מ"ז). וחג האסיף תקופת השנה (שם ל"ד כ"ב),
חג הסוכות תעשה לך שבעת ימים באספך מנגנד
ומיקבך (דברים ט"ז י"ג). היינו זמן אסיפת הפירות
ותבואות השרה. א"ר יוחנן מאי חג האסיף אילימא
חג שיש בו אסיפה מלאכה ביו"ט מי שרי? אלא חג
הבא בזמן אסיפה (חגיגה י"ח). שבכל ימות החמה
התבואה מתייבשת בשרות ובחג אוספים אותה אל
הבית מפני הנשמים (רש"י שם). ולמדו מתואר "האסיף"
דבעינן בתקופה חדשה (סנהדרין י"ג). היינו בתקופת
תשרי, וכמו חג המצות שצריך להיות בחדש האביב
בתקופת ניסן. והיו מעברין השנה כדי שיחול חג המצות
כלו בתקופת ניסן וחג הסוכות כלו בתקופת תשרי. בחג
הזה מצוה לשמוח יותר מבשאר המועדים ובפרט בזמן
הבית, שנאמר בו ושמחתם לפני ה' אלהיכם, וכאשר
ישבו ישראל על אדמתם התענונו על רוב טוב באספם
את תבואותיהם בסוף השנה. ובעת שבצרו כרמיהם
עשו הלולים (שופטים ט' כ"ז). ובנות ישראל עשו מחולות
בכרמים (שם כ"א י"ט). וכנראה עלו ישראל לירושלם
במספר יותר מרובה על חג הסוכות, ולכן במועד שנת
השמיטה בחג הסוכות בבוא כל ישראל לראות את
פני ה' נקהלו העם האנשים והנשים והטף והמלך היה
קורא לפניו ספר דברים (דברים ל"א י"ג—י"ב) מעל
בימה של עץ שהיו עושין בעזרה (חגיגה ג'). וזה היה
באתחלתא דמועד (סוטה י"א). בזמן משכן שלה היו
עולים שמה לרגל אלקנה ובני ביתו ואשתו חנה נדרה
את בנה שמואל לעבודת ה' (ש"א א'). בימי שלמה
המלך נקהלו כל איש ישראל לירושלם בירח האיתנים
הוא החדש השביעי לחוג את חג הסוכות (מ"א ח' ב').
ויעש את החג בעת ההיא שבעת ימים וכל ישראל עמו
קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים (דה"ב ז' ח').
והעלה עולות לה' בשלש פעמים בשנה בחג המצות
ובחג השביעי ובחג הסוכות (שם ח' י"ג). ירבעם ידא
פן יעלו בני ישראל לירושלם בחג וישובו למלך יהודה,
ויועץ ירבעם לעשות עגלי זהב והעמיד אחד ברן ואחד
בבית אל, ורחה את החג למ"ו בחדש השמיני תחת
השביעי, והקריב קרבנות לעגלי הזהב בחדש אשר ברא
מלבו (מ"א י"ב). כי לבטל החג למסרי לא יכול מפני
שכבר נהנו בו כל ישראל. בני הנולה שעלו מבבל
בימי עזרא עשו את חג הסוכות ככתוב (עזרא ג' ד').
ונאספו אליו ראשי האבות להשכיל אל דברי התורה
ומצאו כתוב אשר ישבו בני ישראל בסוכות בחג בחדש
השביעי, ויעבירו קול בכל עריהם ובירושלם לאמר צאו

בסוכה. בחג' שאנו עושין יום שני יושבין בסוכה.
שמונה ימים. עצי סוכה והסכך והנוי אסורין כל שמונת
ימי החג בהנאה (רמב"ם הל' סוכה פ"ד פ"ז; ש"ע
או"ח סי' תרכ"ו—תרמ"ד). ע"ע סוכות:

ישנב

סוכה, מסכת: ברוב סדרי הש"ס מס' סוכה
היא הששית מסדר מועד. והיא אחר יומא שהיא על
יוה"כ, ויש בה חמשה פרקים במשניות ושני התלמודים,
ובתוספתא ר' פרקים, בגמרא בבלי נ"ו פרקים. בפ"א:
מדבר על בנין הסוכה גובה רחבה ורפנותיה וסככה
וצריכה להיות לשם החג. פ"ב: הישן תחת המטה
בסוכה ולא תחת הסכך לא יצא ידי חובתו, וצריכה
להיות חזקה לעמוד בפני עצמה, והעושה סוכתו בתוך
הענלה או בראש הספינה כשרה. וכן סוכה המעובה
אע"פ שאין הכוכבים נראים מתוכה כשרה. אוכל חוץ
לסוכה פחות מכשיעור ביצה, וכמה סעודות יאכל
בסוכה. ומי הם חייבים בסוכה, ירדו נשמים מותר לו
לפנות משתסרה המקפה, משלו משל למה הרבר דומה
לעבר שבא למזוג כוס לרבו ושפך לו קיתון על פניו,
ר"ל שיצא בפניו נפש. פ"ג: אדות הלולב והאתרוג
ושאר הדינים. ההלל והנענועים. פ"ד: מצות ערבה
כיצד, וחקפות על המזבח במקדש וניסוך המים. פ"ה.
שמחת בית השואבה, מספר התקיעות במקדש, סדר
הקרבנות והמשמרות. בתוספתא יש אנרות חשובות,
ומעשה ב"ר אליעזר שהיה מיסב בסוכתו של יוחנן בן
אלעי בקיסרין הגיע חמה לסוכה אמר לו מהו לפרוס
סרין, וד"א לא רצה להתירו והיה מסיחו בדרשותיו א"ל
אין לך כל שבט ושבת שלא העמידו שופט וכו' ונביא,
שבט יהודה ובנימין העמידו מלכים ע"פ נביאים וכו'
(שם פ"א ט'). על לקוי המאורות וסימניהם (שם פ"ב
ו'); ענין הבאר במדבר שהיה דומה לסלע מלא כברה
מפככת ועולה כמפי הפך וכו' (שם פ"ג י"א); על
דפלטמן של אלכסנדריא כמין בסילקי גדולה וכו'
וכל מי שלא ראה אותה לא ראה כבוד גדול לישראל
כל ימיו (שם פ"ד ו'); על מרים בת בילנא שנשתמרה
ונשאת לסרדיוס יוני ובאתה וטפחה על גגו של מזבח
אמרה לו לוקים לוקים אתה ההרבת את נכסיהם של
ישראל ולא עמדת להם בשעת צערן (שם סי' כ"ח).
הרב חיד"א בשם הגדולים (ערך נמרא) כתב כי בש"ס
על קלף שראה מצא במס' סוכה פ"ג דף ל"ז משונה
מנוסחא שלנו דאיתא ור' יהודה סבר הני לרפנות,
ונתקשו שלמים וכן רבים על דברי התוספות שכתבו
שם ר' יהודה הוי מוקי ליה לרפנות. דמאי אתי
לאשמועינן והם דבריהש"ס. ובש"ס הנזכר ליתנהו להני
מילי בש"ס כלל.

מ. ע. ש.

סוכות (סוכות): יום; אחד מן המועדים משלש
רגלים שהיו ישראל עולים לרגל לירושלם בזמן שבת
המקדש היה קיים. ונקרא ג"כ "חג האסיף" או "חג

בשש ח', בשביעי ז', ומן האילים והכבשים לא נחסרו וכן מנהתם ונסכיהם היו כמספם היום הראשון (במדרב כ"ט). פרי החג שבעים הם כנגד שבעים אוה שנתמטמים והולכים, וסימן כליה היא להם, ובימי המקדש היו מגנים עליהם מן היסורין (סוכה ג"ה), וכבשים הם ישראל שנקראו שם פזורה (ירמיה ג'), והם קבועים ומגנים תשעים ושמונה לכלות מהם תשעים ושמונה קללות שבמשנה תורה (מדרש תרשא, רש"י במדרב כ"ט, וכן בסליחה אין כמדת בשר, ובקרבנה ליום ב' דסוכות). סדר תפלת החג כתפלת פסח ושבועות אלא שבפסח אומרים זמן הירותנו ובשבועות זמן מתן תורתנו, ובחג הסוכות אומרים זמן שמחתנו שנאמר ושמחת בחגך וכתוב בשימיני עצרת שהוא תכלית החג והיית אך שמח לרבות כל מיני שמחות (המנהיג), ומוציאין שני ס"ת ביום הראשון וקורין בפרשת אמור שור או כשב או עז כי יולד, ומפסיד ב' פינחס ובחמשה עשר יום לחדש השביעי, ומפסידין בנביא הנה יום בא לה' (זכריה י"ד) שנוכר בו כי הגנים יבואו לירושלם לחוג את חג הסוכות. ביום השני קורין כמו ביום ראשון ומפסידין בנביא ויקהלו אל המלך שלמה (מ"א ח') שנועדו לחוג את חג הסוכות. בחו"מ קורין בס"ת אחר ד' קרואים ב' פנחס ומתחילין מאותו היום ולהלן, בשבת חו"מ קורין ב' כי תשא ראה אתה אומר אלי, כי שם נאמר שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך, ולמפסיד קורין כמו לחו"מ בחול באיזה יום שיפול בו יום השבת, ומפסידין בנביא והיה ביום ההוא ביום בא גוג (יחזקאל ל"ח). כי מסורה היא שמלחמת גוג ומגוג תהיה בחג הסוכות (אבודרהם בשם רב האי גאון). ע"ע אושפיזין; אחרון; הושענא רבה; הושענות; הלל; הקפות; יום טוב; לולב; מועדים; נסוך הסמים; סוכה; ערבה; שמחת בית השואבה; שמחת תורה; שמיני עצרת; תפלות.

א.

סולא, משפחה: משפחה ספרדית אשר מקורה במולידו ונאבארא במאה השמינית והתשיעית. ענפיה הסתעפו לאנדלוסיה, וממנה יצאו חכמים גדולים במאה העשירית בקורדובה, באשכנז, ולוצינא, במקום האחרון התחתנו במשפחת אבן גיאת. משם נתפשטו למורילא בשנת 1146 ואח"כ לקשמיליא ואראגון וגרנדה ומשם גורשו בשנת 1492. הכנוי די סולא הוא ע"ש האחוזה בצפון ספרד שישבו עליה במאה ה"ב. אחר הגירוש הלכו לפורמוגאל ואח"כ להולאנד ומשם לאנגליא ואמריקא.

ר' דוד ב"ר אהרן די סולא: ממין ומחבר, נולד באמשטרדם בשנת 1796 ומת אצל לונדון בשנת 1860. בשנת 1818 נתמנה למטיף בבית התפלה בעוים מארקס בלונדון, ובשנת 1831 נשא מדרותיו לפני הקהלה בלשון אנגלית, וזאת היתה הפעם הראשונה

והביאו עלי זית ועלי עץ עלי שמן ועלי הדם ועלי תמרים, ויעשו להם סוכות איש על גגו ובחצרותיהם. כי לא עשו מימי יושע בן נון בני ישראל עד היום ההוא, ותהי שמחה גדולה וגו' ויעשו חג שבעת ימים וביום השמיני עצרת כמספם (נחמיה ח' י"ג—י"ח). ופירושו כי מימי יהושע עד אז לא עשו הסוכות בשמחה גדולה כזאת. הנביא התנבא לעתיד: ושבעת ימי החג יעלה (הנשיא) עולה לה' שבעת פרים ושבעת אילים תמימים ליום, וגו' (יחזקאל מ"ה כ"ג) וזה יהיה בימי המלואים לבר, ע"ע יחזקאל ל'. לעתיד לבא אחרי מלחמת גוג ומגוג: והיה כל הנותר מכל הגנים הכאים על ירושלם ועלו מדי שנה בשנה להשתחוות למלך ה' צבאות ולחוג את חג הסוכות, והיה אשר לא יעלה מאת משפחות הארץ אל ירושלם להשתחוות למלך ה' צבאות ולא עליהם יהיה הגשם, ואם משפחת מצרים לא תעלה ולא באה ולא עליהם ושאנים צריכים לגשם כי הנילוס עולה ומשקה הישרות, אך תחת עצירת הגשם) תהיה המגפה אשר יגוף ה' את הגנים אשר לא יעלו לחוג את חג הסוכות (זכריה י"ד ט'—י"ח). וע"ז אמרו חז"ל (ע"ז ג') כי לעתיד לבוא בשידון הקב"ה את האומות יאמר להם 'שבע מצות שנצטוו בני נח היכן קיימתם וכו' ואעפ"כ מצוה קלה י"ל וסוכה שמח. עשו אותה, ויעשו אותה. והקב"ה מוציא חמה מנרתקה וכל אחד ואחד מבטל בסוכתו ונאמר ננתקה מוסרתימו וכו'. גם יוסיפוס ופילון מזכירים את חג הסוכות לחג גדול בישראל, ובספר היוכלים מובא כי אברהם אבינו כבר קיים את החג בארץ מגוריו. „בחדש הזה (השביעי) שבעת ימים אצל המזבח אשר בנה בבאר שבע, ויבן סוכות לו ולעבדיו בחג הזה. ויעש את החג בראשונה על הארץ, ובשבעת הימים האלה הקריב מדי יום ביומו על המזבח אישה לה' פרים שבעה וטעירי עזים שנים, אילים שנים, כבשים שבעה, שעיר עזים אחד לחמאת לכפר בו בעדו ובעד זרעו וכו' וכאשר יקחו [בני ישראל] ענף ערבה עבות מן הנחל ככה לקח אברהם לולבי כפות תמרים ופרי עץ הדר. ויסב יום ביום עם הענפים את המזבח שבע פעמים ביום, ובבקר הלל עבודה לאלהיו על כל בשמחה" (שם פס"ז). הוצאת ראב"ן, ויין. גם יעקב אבינו עשה החג בחמשה עשר לחדש הזה והקריב על המזבח ארבעה עשר פרים ובני בקר ועיטרים ושמונה אילים וארבעים ותישעה כבשים וששים סלאים ועשרים ותישעה גדיי עזים לאשה וכו' (שם ל"ב ו').

[קרבנות וחולות] הקרבנות ביום הראשון לעולה:

פרים בני בקר שלש עשר, אילים שנים, כבשים בני שנה ארבעה עשר תמימים, ומנחתם סלת בלולה בשמן שלשה עשרונים לפר האחד. שלש עשר פרים, שני עשרונים לאל האחד לשני האילים, ועשרון עשרון לכבש האחד ל"ד כבשים, וטעיר עזים אחד חמאת, מלבד עולת התמיד מנחתה ונסכה, ובכל יום ויום נתמעטו הפרות: ביום הישי י"ב, בשלישי י"א, ברביעי י', בחמישי מ',

פילר. המבקרים יאמרו כי העתקת סומכוס עולה על העתקות של עקילס ותיאודוציון. כי שפתו צחה וברורה ואינו משתמש במושגי עבריים ביונית כמו המעתקים ההולכים לפניו. בכל זאת אומרים כי אפשר יהיו לפניו ההעתקות הראשונות בעת שכתב העתקותו.

[שנים בהעתקתו] הראיות שמביא נייר על יהדותו של סומכוס הן דרכי ההעתקה המיוסדים על דרשות חז"ל והרחקת הנשמיטות. סומכוס נוטה לדעת הרבנים כי הפסוק יראה אל אלהים בציון (תהלים פ"ד ח') מלת "אל" היא חול (מס' סופרים פ"ד ח') ונקודת אל בסגול. הפך דעת המעתקים האחרים שנקראו אל בצירי מפני שחשבו אותו לשם ה'. בפסוק וינע על פי (ישעיה ו' ז', ירמיה א' ט'). בפתח תחת היידי, וכן העתיק סומכוס ע"פ עדות הירונימוס *detulit* כלומר הגיע את הרצפה לישעיה והגיע את דברו לירמיה כדי להרחיק ההנשמה כי השם או השרף ננע בפי הנביא, והמעתקים האחרים קראו ינע בחירק תחת היידי והיא הנשמה גדולה. גם הוא מעתיק כמו המסורה ישלנו קרבם בתימו לעולם (תהלים ס"ט י"ב) תחת קרבם בתימו לעולם שנראה ככופר בתחיית המתים, אף כי גם חז"ל דרשו קרבם בתימו למחר נעשים קבריהם (ב"ר פכ"ג). וכן מעתיק מתים כל יחיו רפאים בל יקמו (ישעיה כ"ו י"ד) כאלו היה נקוד מתים בל יחיו. בפסוק אל תסנ גבול עולם (משלי כ"ב כ"ח) הוא מעתיק כאלו נכתב "עולם" כלומר עוללים וקטנים כמו שהביא דבריו הירונימוס *ne attingas parvulorum terminos* (אל תגע בגבול הקטנים), ופירושו כמו יתומים ועניים, ר"ל שלא להפר נכול החוק של מתנות עניים. וזה מתאים למה שאמרו חז"ל במשנה (פאה פ"ה ו') מי שאינו מניח את העניים ללקוט וכו' הרי זה גזל את העניים, וע"ז נאמר אל תסג גבול עולים, וכן בספרא (קדושים י"ט ט') המניח את הכלכלה תחת הנפך בשעה שהוא בוצר ה"ז גזל את העניים, וע"ז נאמר אל תסג גבול עולים. בפסוק תשב בדמי מהרה (ויקרא י"ב ד') ביולדת, הה"א האחרונה אינה במפיק מבלי הוראת הכניי שלה, כדי שלא למעות לפרש כי האשה אחרי מלאת לה שבעת ימים ללדת זכר וי"ד יום לנקבה תתקדש ותטהר מטומאתה ותשב על דמי מהרה שלה, כלומר על הדמים אשר מתוכם תטהר, ואינה מהורה מכל וכל עד סוף ל"ג יום לזכר וס"ז יום לנקבה, כהעתקת השבעים וכמו שפירשו הצדוקים והקראים, וחז"ל שלא נקדו המפיק פירשו שהיא מהורה לנמרי אחרי ז' וי"ד יום, וכמו שתרנם אונקלס דם דכו, וכן דעת סומכוס בהעתקתו בלי כנוי, כי לא סר מדרשת בעלי התלמוד. בפסוק כי קללת אלהים תלוי (דברים כ"ג) תרגמו השבעים כפשוטו כי התלוי הוא מקולל מאת האלהים, וכן הבין פאול (אגרתו להגלגלים ג' י"ג). אך חז"ל פירשו באופן אחר כי מקלל אלהים הוא יעניש ככה להתלות אחרי הסקלו, ואמרו מפני מה

שנשמע בבית הכנסת דרשה בלשון אנגלית. הדרשות האלה נרפסו ע"י אנשי המעמד. בשנת 1836 העתיק את התפלות והמחזורים מנהג ספרד ללשון אנגלית בששה חלקים. בשנת 1839 העתיק בעזרת הרב מ"י ראפאל י"ח מסכתות משניות באנגלית, ונרפסו בשנת 1842. בשנת 1857 הו"ל *The Ancient Melodies of the Spanish and Portugues Jews* (ננונים עתיקים של יהודי ספרד ופורטוגאל), אותות הננינות עשה עמנואל אנילאר. די סולא כתב עוד ספרים אחרים, והיה סופר מהיר בעתונים בלשון אנגלית אשכנזית והולנדית. בשנות 1836—1845 כתב מאמרים בעתון "אלנמיינע צייטונג דעס יודענמוס" והמאסף "אריענט". הוא נשא את בת החכם רפאל מילרולא בלונדון, וילדה לו ששה בנים ותשע בנות. אחת מבנותיו נשאת להרב אברהם פיריירא מינדרים (ע"ע).

ר' אברהם די סולא, בן ר' דוד די סולא הנ"ל; רב ומחבר, נולד בלונדון בשנת 1825 ומת בניוארק י"ח סיון תרמ"ב (1882). הוא למד לשונות בני קדם, ובשנת 1847 נתקבל למטיף בקהלת הספרדים במאנטריאל פאנאדא. בשנת 1848 נתמנה פרופיסור לספרות עברית וספרות המזרח בהאוניברסיטא מאקגיל (McGill) בתואר דוקטור ללמודי האמונה. בשנת 1872 נתכבד ע"י גראנט נשיא ארצות הברית לפתוח את ישיבת הקונגרס בוואשינגטון בתפלה. הוא כתב ספרים הרבה בלשון אנגלית בנוגע לספרות ישראל, ואחר מות הרב יצחק ליסער היה העורך של המאסף Occident. גם כתב הרבה במ"ע הכוללים (J. E. xi. 430—434). ב. מ.

סומא: ע' עור

סומכוס (Symmachus): מעתיק התנ"ך ללשון יונית; חי בסוף המאה השניה או בתחלת המאה השלישית. לדעת איזיביוס והירונימוס היה מכת האביונים מהנוצרים הראשונים, וכן הכריע הארנאק כי מצא השם סומכוס מן בני הכת ההיא. לדעת אפיפאניוס היה סומכוס שמוני שנתיהר. גייר חוישב שאיננו רחוק להאמין שהיה סומכוס בן יוסף תלמיד ר"מ (ע' בסמוך). אבל לא נראין דבריו מפני שחז"ל לא הזכירו את שמו בתור מעתיק כמו שהזכירו את עקילס, אף כי כתרץ זאת באמרו כי המעם הוא מפני שעקילס העתיק את התנ"ך מלה במלה והניח הדרשה לחכמים אך סומכוס הכנים פירוש בתרגומו וזאת לא ישרה בעיני חז"ל ולכן דנו את העתקתו בשתיקה. עכ"פ נראה כי היה יהודי או גר שהחזיק בדת הפרושים, מפני שנמה אחריהם, והתאמץ להסיר ההנשמה מהכתובים והדברים הנראים כמתנגדים לתחיית המתים יפרש באופן שלא יתנגדו להאמונה הזאת, העתקת סומכוס אברה ונמצאים ממנה רק קטעים מהגניזה ומאמרים מלוקטים מספרי אוריגנס. הקטעים והלוקוסים נאספו ונרפסו ע"י מילאר וע"י

סוס: בהמה למרכב ובפרט בעת מלחמה, סוס ורכבו (שמות ט"ז א') ונאמר עליו התתן לסוס נבורה, התלביש צוארו רעמה, התרעישנו כארבה. הוד נחרו אימה... ישחק לפחד ולא יחת ולא ישוב מפני חרב... ברעש ורזנו ינמא ארץ... ומרחוק יריח מלחמה רעם שרים ותרעה (איוב ל"ט י"ח—כ"ה). מן נשמעת נחרת סוסיו מקול מצהלות אביריו (ירמיה ח' ט"ז). סוסה היא נקבה, לסוסית ברכבי פרעה (שה"ש א' ט'). בזמן התנ"ך באו רוב הסוסים ממצרים. ומלך ישראל נזהר שלא להרבות סוסים ולא ישיב את העם מצרים למען הרבות סוס ונו' (דברים י"ז ט"ז). אך שלמה המלך לא שמע למצות ה' ויהי לו ארבעים אלף ארות סוסים למרכבו (מ"א ה' ו'). רבוי הסוסים השיא את העם לע"ז כמו שנאמר ותמלא ארצו סוסים ואין קצה למרכבותיו ותמלא ארצו אלילים ונו' (ישעיה ב' ז—ח). והמלך יאשיהו השבית את הסוסים אשר נתנו מלכי יהודה לשמש מבוא בית ה' אל לשכת נתן מלך הסורים אשר בפרים ואת מרכבות השמש שרף באש (מ"ב כ"ג י"א). הסוסים באו גם מארץ משך, לפי פירוש הרד"ק בשרשיו על הפסוק סוסים מזונים משבים (ירמיה ח' ח'). וידוע כי סוסי ערב הם המשובחים בתבל מבית תוגרמה סוסים ופרשים ופרדים נתנו עזובניך (יחזקאל כ"ז י"ד). והמנהג שם לכתוב ספרי יחוס על הסוסים (עי' ירוש' שבת פ"ה ג' סוס סקריא). ששה דברים נאמרים בסוס אוהב את הזנות ואוהב את המלחמה ורוחו נסה ומואס את השינה (כי שנתו שיתין נשמיך) ואוכל הרבה ומוציא קמעה וי"א אף מבקש להרוג בעליו במלחמה (פסחים ק"ג:). אבל דבר טוב נמצא בו שהוא עובד עבודתו ובסתנו ורסן הוא נכנע כעבד נאמן לאדוניו, ע"כ הוא משורר באגדת פרק שירה את הפסוק הנה בעיני עבדים אל יד אדוניהם. ואמרו סוסיא חיורא מעלי לחלמא (ברכות נ"ז: סנהדרין צ"ג). אולם אף כי אסור למלך להרבות לו סוסים, מותר לו סוסים במספר מועט. ובפרט יחידים השתמשו תמיד בסוס למשא ולרכוב עליו, עד כי נעשה לדבר הצורך. ודרשו אשר יחסר לו (דברים ט"ז ח') אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. אמרו עליו על הלל הזקן שלקח לעני בן טובים אחד סוס לרכוב עליו (כתובות ס"ז:). בשבת אסור לרכוב על הסוס משום שבות והוא נזרה חכמים שמא יתחוך זמורה להוליכו, ומעשה באחד שרכב על הסוס בשבת בימי היונים והביאוהו לב"ד וסקלוהו. וכי הייב היה? אלא שהיתה השעה צריכה לכך כדי שילמדו אחרים (מגילת תענית פ"ו) שהיו העם פרוצים לעבור על דברי חכמים, והצדוקים לא שמעו לדברי הפרושים בזה. וגם ישו ותלמידיו לא חשו לנזרה הזאת. ואלישע בן אבויה שיצא לתרבות רע רכב על סוס בשבת בעת שתלמידו ר"מ הוה יתיב ודרש בבי מדרשיה (קהלת רבה פ"ז). בזמן הבינים רכבו על סוסים רק אנשים חשובים וגזרו על היהודים שלא

זה תלוי מפני שברך (שקלל) את השם ונמצא שם שמים מתחלל (סנהדרין פ"ד ר'. ספרי שם). וכן העתיק סומכוס שםביא הירונים בלשון quia propter blasphemiam Dei suspensus est תרגומים.

ביבליוגרפיה: גייגר בתהלוך ח"ה 26; יידישע צייטשריפט ח"א 39; הארנאק, געשיכטע דער אלטקריסטליכע ליטעראטור, ח"א 209; Field, *Originis Hexa-plorum* xxviii.—xxxvii; Taylor, *Hebrew-Greek Cairo Genizah*, Cambridge 1900.

א.

סומכוס: תנא ברור הרביעי לחרבן הבית. והיה חבירו של רבי (ספר הקבלה להראב"ד). רבו המובהק היה ר"מ והיה מפולפל מאד, ואמרו עליו: תלמיד היה לו לר"מ וסומכוס שמו שהיה אומר על כל דבר ודבר של טומאה ארבעים ושמונה מעמי טומאה, ועל כל דבר ודבר של טהרה מ"ח מעמי טהרה (עירובין י"ג:). סומכוס ידע בלשון יוני ואמר סטרנון ארבע, סרינון שלש, דינון שנים (תוספתא נזיר פ"א. ירושלמי שם פ"א ב') פנטנון חמש (בבלי נזיר מ"ט:). והיה בן א"י ונקט לישראל דא"י קארי לה דוגית (ב"ב ע"ג). ואע"פ שהיה מפולפל גדול כנראה לא ירד לעומקא של הלכה כי לא נמצאים ממנו רק בשלשה מקומות במשנה, ושתי הלכותיו אמר משום ר"מ: סומכוס אומר בחולין (עירובין פ"ה ג') ואין הלכה כדבריו. סומכוס אומר משום ר"מ סאה לנמל שלשה, קבין לחמור והלכה כסומכוס (ב"מ פ"ו ה'). סומכוס אומר משום ר"מ סופג שמונים (חולין פ"ה ג'). לאחר פטירתו של ר"מ אמר להן ר' יהודה לתלמידיו אל יכנסו תלמידיו ר"מ לכאן מפני שקנטרנון הם ולא ללמוד תורה הם באים אלא לקפחני בהלכות הם באים (להראות שהם חריפים), דחק סומכוס ונכנס אמר להם כך שנה לי ר"מ המקדש בחלקו בין קדשי קדשים בין קדשים קלים לא קידש, כעס ר"י וכו' (קדושין נ"ב:). ובמקום אחר איתא שאמר להם כך שנה לי ר"מ על אלו טומאות הנזיר מנלה וכו' (נזיר מ"ט:). ובירושלמי איתא: כד רמך ר"מ נזר ר' יהודה ואמר אל יכנסו תלמידיו של ר"מ כאן דחק סומכוס ואע"ל אמר וכו' (קדושין שם). תניא סומכוס אומר משום ר"מ אין מאבילין אותו וכו' (יומא י"ח:). תניא סומכוס אומר כל המאריך באחד מאריכין לו ימי ושנותיו (ברכות י"ג:). סומכוס נתן לנו כלל גדול בדיני ממונות: ממון המוטל בספק חולקין בלא שבעה (ב"ק ל"ה: ב"מ ב': ב"ב קמ"א. ועוד). ר' נתן שאל את סומכוס (כתובות נ"ב:), וכן רבי אבא שהוא רב (שם פ"א.), ור' יהודה בן נפוסא (ב"ק ל"ט:). סומכוס הוא בן יוסי ובירושלמי סומכוס בר יוסף (ברכות פ"ב א') וגרסת היר"ף בן יוסי, אבל בהרא"ש (שם) דגרס סומכוס בן איסי הוא מ"ס.

ביבליוגרפיה: סדר הדורות בערכו; ההלוח ח"ה 30. מ. מ. ה.

מאויבים ומגנבים שיכול לרדוף אחריהם ולתופסם (רש"ם). במיתולוגיה יש מין סוס שמחציתו ולמעלה הוא אדם ומחציתו ולמטה הוא סוס, ונקרא קינטורין (Centaur) ונזכר ג"כ במדרש על הפסוק וידע קין וגו' עד כאן בצלם ודמות ומכאן ואילך נתקלקלו הדורות ונבראו קינטורין (ב"ב פכ"ג).

[משלים] בדברי חז"ל נמצאים משלים ומבטאות יפים על הסוס, כמו ארכביה אתרי רכישו (בתוכות נ"ה:); פ"י הרכיבו על שני סוסים, כלומר שני בחות, וכמו שאומרים שאוחז את החבל בשני ראשיו; יאה עניותא ליהוראי כבודא סומקא לסוסיא חורא (חגיגה מ"ז:); פ"י כרצועה ארומה על סוס לבן; שבור מלכא אמר לטמאל בדרך הלצה אמריתין משיח על חמרא אתי אשרר לך סוסיא ברקא (סנהדרין צ"ח:); פ"י סוס סל המרוץ, אר"א בן יודן מישל לגבור שהוא רוכב על הסוס וכליו משופעים אילך ואילך הסוס מפל לרוכב ואין הרוכב מפל לסוס שנאמר כי תרכב על סוסך (ב"ר פס"ח:); על אלישע בן אבויה נאמר: אדם שיש בו מעשים טובים ולמד תורה למה הוא דומה? לסוס שיש לו בלינס (רסן), ושאין בו מעשים טובים דומה לסוס שאין לו בלינס, כיון שרוכב עליו זורקו בבית ראש (אדר"נ פכ"ד:); ע"ע בהמה; גמל; חמור; פרד.

ביבליוגרפיה: לעווזאקה, זאאלאניע דעס תלמוד צד 186.

א.

סוף: ע' אין סוף

סוֹפִיָּא (Sofia): בירת בולגריה, בלשון המדינה "סרעדעמט" (עיר התיכונת), 350 מיל מקרשטא. מספר התושבים בסופיא בשנת 1907 היה 82187 ומהם כשבעת אלפים יהודים. יהודים ישבו שם עוד במאה התשיעית. בשנת 811 שב המלך הבולגרי קרום מנצחוני בתיסאלי ועמו כשלושים אלף שבויים וביניהם יהודים אשר נוספו לקהלת סופיא, ובשנת 967 באו יהודים מממלכת ביזאנטין. בשנת 1360 נאחזו שם יהודים אשכנזים, ובשנת 1367 באו יהודים שגורשו מאונגריה. בשנת 1389 כאשר בבש מוראד הראשון את סופיא מצא שם ארבעה בתי בנסיות, אחד לעדת הביזאנטים בשם "קהל די לוס גרינוס" (קהל היוונים). שני לאשכנזים, שלשי ליהודי פראנקים או איטלקים ובפרט סוויצ'יא, ורביעי ליהודים הנולדים בסופיא. בית הבנסת ליהודי מקדון וביהכ"נ ליהודי מאלטא שנוסדו בזמן קדום עמדו עוד בסופיא לפני חמשים שנה. בעת (1912) נמצאים שם חמשה בתי בנסיות ואחד מהם לאשכנזים ביחוד, ויש שם בית הקברות ישן שנמצאו בו מצבות עם כתובות ישנות.

[מצב היהודים] על מצב היהודים בכלל ע"ע בולגריה. בשנת 1863 שבו שלשה מומרים - לרת ישראל וזאת העלה אף ההמון על כל היהודים ויתנפלו

לרכוב על סוס כ"א על חמור. ר' בנימין הנוסע מספר בי הערביים לא הניחו לשום יהודי לרכוב על סוס חוץ מר' שלמה המצרי שהוא רופא המלך (ע"י מגילת תענית פ"ב ונימין י"ד:).

מ. ג.

— [תכונת הסוס ומעשהו] הנביא מתנבא: ביום ההוא יהיה על מצלות הסוס קדש לה' (זכריה י"ד כ'), מאי מצלות הסוס? אריב"ל עתיד הקב"ה להוסיף על ירושלם עד שהסוס רץ ומציל (פסחים נ"א:). כשיעור מרוצת הסוס עד חצי היום, ולשון מציל שצלו תחתיו, שכל שעות היום חמה נוסה לצדדיו וצל האדם וצל הבחמה נוסה לציון כשהחמה במזרח צל האדם למערב, אבל בחצי היום חמה עומדת באמצע הקרקע בראש כל אדם וצל הסוס תחתיו (רש"י בשם ר' מבייר). ר' אלעזר אומר כל מצלות שתולין לסוס בין עינו יהיה קדש לה' (שם) ופ"י מצלות לשון מצלתים (דה"א י"ג) שתולין לסוס לגוי. שינת הסוס שיתין נשמין (סוכה ב"ז:). בעל מחזיק ברכה (ומביאו לעווזאקה במקורי המנהגים 69) אומר: שמעתי מת"ח מערב הפנימי שהיה זמן רב בדרך ורקק כמה וכמה פעמים בשינת הסוס, והיה מונה ג"ס נשמי והסוס מתעורר, ועוד ג"ס נשמי והסוס מתעורר, וג"ס נשמי הסוס היו יותר מחצי שעה. הגוים היו אוכלים בשר הסוס (שקלים י"ב ב'). והיו כמה מינים בסוס, דמך הוא סוס נקבה (כלים פ"ח ה') כמו בני הרמכים (אסתר ח' י'), מעשה חמרתיה הוה מעבדא אולירא רמכי רמכי (תענית כ"ג:). רכש הוא מין סוס או פרד מהיר המרוץ (בתוכות נ"ה:). שוט לסוס ומתג לחמור (משלי כ"ז ג') תרגומו שוטא לסוסיא ומגלכא לחמרא, מרדעת היא עבים של בהמה (זאמעל saddle). מפימן של סוס טמא מושב מפני שעומדין עליו בקמפין (כלים פכ"ג ב') פ"י שדה ששוחקין בו המלכים. גם היה יחזק של מרוצת הסוס (races) בהיפורומס שהיו רגילים בהם היונים והרומיים. סוסיא רבי זיוה (צ"ד) המיוחד לציידים לשאת עליהם עופות דורסות כמו הנץ לצוד עופות (שבת צ"ד:). הפרסיים היו עצלים ללכת ברגליהם ורכבו תמיד על סוסים. הני פרסאי כמאן דבפית' דמו, רמות רוחא הוא דנקיט להו (שם). ואמרו חבל על פרשא זריזא דהוה בפומבדיתא דשכיב (יבמות קב"א:). סוס שרכב עליו המלך לא היו משתמשים, ואחרי מותו היו מנשרין פרסותיו מן הארכובה ולמטה כדי שלא ירכב עליו איש אחר (ע"ז י"א:). ובסוס שהיו משתמשים היו חותכין צפרניו והתירו לעשות זאת אפילו בחוה"מ (מ"ק י'). ופירש"י בדרך שעושין לסוסים שלנו, דאי לא עביר ליה הכי הוה ליה צערא ולא מצי אויל (שם). ונראה כי לא ידעו עוד מהמצאת נעלי ברזל לסוסים שהמצא ברייסי קלארק במאה הששית. בכלל נחשב הסוס לבהמה של שמויט ולצורך האדם. עד שאמר רב לרב אסי לא תדור במתא דלא צניף בה סוסיא ולא נבח בה כלבא (פסחים ק"ג:). משום נמירתא

סופר: לבלר (מלשון יונית ורומית librarius). כותב סופרים ושומרים (דהייב ל"ד י"ג) תרגומו לבלרין ופורענין, סופרי המלך (אסתר ג' י"ב) לבלרין דמלכא. קסת הסופר במתניו (יחזקאל מ' ג'). חני שכן לבלר מלכות עושיין כן לחגור בסינר כמו אשה (שבת צ"ב) ותולין פיתקין במתניהם פעמים שבאים לפנים ופעמים שבאים לאחור (הערוך ע' לבלר). מלאכת הסופר היא לכתוב אגרות ושטרות של חול וגם לכתוב המענות של בעלי הדינין ונקרא סופר הדיין, וסופר הכותב ס' פר תורה ת' פילין וס' זוזות ר"ת סת"ם ולכן נקרא סופר סת"ם והיא "מלאכת שמים". לרבן גמליאל הראשון היה סופר ומזכיר, ומסופר שהיה ר"ג יושב ע"ג מעלה בהר הבית והיה יוחנן סופר הלז עומד לפניו ושלש אגרות חתוכות לפניו מנחות. א"ל מול אגרתא חדא וכתוב לאחנא בני גלילאא וכו' (סנהדרין י"א:). והוא סופר הקהל שהיה כותב זכרונות הקהלה בפנקס וכל שמרי העיר, וכל שמר שלא נכתב ע"י סופר הקהל לא היה לו שום תוקף (ע"י ש"ע ח"מ סי' ס"א א'). סופר כתובות ונימין קבל שכתו מהבעל, ומצינו משל למלך שנשא אשה והביא הנייר והלבלר משלו עמרה משלו והכניסה לביתו וכו' (דברים רבה סוף פ"ג). ועשו בנימין תקנה לכתוב לשמה ולדעת ר' אבין היא תקנה הלבלר כדי שיהיו חיי מצייון לו (ירוש' גמין פ"ג דף מ"ד ע"ד). הקונה משלם דמי ספרא וכן הלזה. זה הכלל כל הנהגה מאותו הדבר משלם שכר הסופר (ח"מ סי' ל"ט י"ד, נ"ד א'; רל"ח א'; אה"ע נ"א א'; קנ"ד ד') שמר בירורין ופשרה משלמין שניהם (ש"ע ח"מ י"ג ר'). הסופר המעתיק ספרים וסופר סת"ם היו החשובים מכולם. עד שאמרו כי העיר שראיה לסנהדרין צריך להיות בה מאה ועשרים פקידים ומהם ישני סופרים, ותניא כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין ת"ח רשאי לדור בתוכה וכו' דופא ואומן ולבלר, וסנהדרין י"ז:). חכמים גדולים היו סופרים, והמיוחד שבהם עזרא הסופר שהיה כותב תורת משה. גם בין חכמי התלמוד היו סופרים ומצינו נחום הלבלר (פאה פ"ב ר'), ור"ם היה סופר מצוין ובתורתו של ר"ם שכתב לעצמוללמוד בו ולא לקרות בצבור כתב איזה הנהגות והערות כמו על כתנות עוד כתב כתנות אור ר"ל שפירש לשון עור כמו אור בחילוף האותיות א'—ע'. ואמר ר"ם כשהייתי אצל ר' ישמעאל אמר לי בני מה מלאכתך, אמרתי לו לבלר אני, אמר לי בני הוי זהיר במלאכתך שמלאכת שמים היא, שמא אתה מחסר אות אהת או מיותרת אות אחת נמצאת מחריב את כל העולם כלו (עירובין י"ג). מעשה בר"ם שהלך לעבר השנה בעסיא ולא היה שם מגילה וכתבה סלבו וקראה. ואמרו שאני ר"ם דמקיים ביה ועפעפך ויישירו נגדך (משלי ד'). רב חסדא אישכתיא לרב חננאל דהוה כתב ספרים שלא מן הכתב א"ל דאוייה כל התורה כלה ליכתב על פיך אלא כך אמרו חכמים אסור לכתוב אות אחת שלא

עליהם להרגם אך שר המדינה הצילם מירי ההמון הפרוע. בזמן מלחמת רוסיא ותורקיא בשנת 1877 כאשר עזבו התורקים את סופיא העלו בה מוקד לשרוף את העיר אך היהודים הרפו נפשם וכבו את האש והצילו העיר. ציר איסליא פוזיטאנו הביע תורתו ליהודים בפומבי בעד פעלם. בעת ישרתו המדינות הברית בברלין בשנת 1878 בחרו יהודי סופיא לעמוד ברשות בולגריא. ומאז החל רוח החופש לנשב במחנה היהודים. אולם אף כי השמשלה חסתה עליהם לא יכלה לפעמים לעצור בעד רוח השנאה של בני היונים נגד היהודים ובשנת 1884—1885 האשימו אותם בעלילת הדם, אך העלילות האלה נודעו מיד כי בשקר יסודם. בשנת 1890 נדכו ישרי העיר את פרור העיר אומש"בונאר לשיבת העניים וכשלש מאות יהודים נהנו מזה.

[רבני העיר וגדוליה] בראשית המאה הסי' היה בסופיא לרב הקהלה ר' יוסף שמן, וקודם גירוש ספרד היה הרב הכולל ר' מאיר הלוי אשר החזיק ישיבה. בשנת 1492 באו לסופיא רבים מגולי ספרד ממדינות קסטיליא ואראגון ויסדה עדה ספרדית. בשנת 1570 היה הרב הראשי ר' יוסף אלבו. במאה ה"ז היו שם שני רבנים ר' חיים סבורדך גליפפה ור' אברהם פרחי, שנזכרו בהסכמותיהם לספר אחד. בשנת 1666 שלח שבתי צבי אגרת מכית כלאו אבירוס, ויבקש "מאחי" בסופיא להפוך את צום תשעה באב ליום ששון ושמחה. ואחר שהמיר ש"צ את דתו ברח נתן העזתי לסופיא ומת שם ונקבר באוסקוב. ר' יששכר ב"ר חיים אבולעפאי היה רב הכולל בשנת 1770, ואחריו ר' ראובן בכר יעקב מצפת, ואחריו ר' אברהם ווינמורא, בערך שנת 1806. וראש ישיבה היה אז ר' שמואל קונפורטי מחבר קול שמואל. אחר שבאה סופיא לרשות בולגריא מנה הנסיד אלכסנדר באטענבערג בשנת 1880 את ר' גבריאל אלמשינינו לרב הכולל בבולגריא, ואחריו נמנו ע"י בהירת הקהלה דר' שמעון ברנפלד, דר' מאריץ גרינר וואלר, וכעת יכהן שם דר' עהרענפריין (1912). בין היהודים המצוינים בסופיא הם אברהם בכר דוד ומרדכי בכר חיים שנבחרו בשנת 1881 בתור חברי בית המועצה העירונית. אלברט כלב היה השר החיצון לעניני המדינה, אלברט בכר המעתיק להשר על האוצרות. בוקס ברוך המזכיר ומתורגמן לציר הצרפתי. בורים שאץ אשר אבותיו הם מרוסיא הוא יוצר פסל (סקולפטור) ומיסד חברת "בצלאל" בירושלם. שני מב"ע ביהודית ספרדית נדפסים שם, "לא ווירדאד" (האמת) בכל ישיבע, "איל איקו ידאיקו" (הר היהדות) שתי פעמים בחדש, ויש שם חברות שונות למעשה הצדקה ובית ספר לאומנות שיסדה חברת כ"ח בשנת 1887 ושלשה בתי ספר שנים לנערים כתשע מאות, ואחד לנערות במספר חמש מאות. ע"ע בולגריא.

ביבליוגרפיה: קונפורטי, קול שמואל, שאלוניקי; 1787; J. E. xi. 428. ב. מ.

בהיותו בן תשע נכנס לשיבת ר' נתן אדלר בפפר"ם, ובהיותו בן י"ג כבר דרש ברבים בעיני הלכה. אח"כ למד אצל הרב ר' פנחס הורוויץ מחבר ספר הפלאה, ואצל ר' מיכיל שיער במאינץ. מלבד התמדותיו בנפ"ת למד גם חכמות המבוע חשבון הנדסה ותכונת השמים. ר' נתן אדלר סמכוהו בהתרת הוראה, וגם השיג סמיכת חכמים מהרב ר' מרדכי בנע"ט. הוא נשא אשה אלמנה בת ר' משה יעדוויץ בפרוסניץ. מהחלה סירב לקבל רבנות, אך מחוסר פרנסה היכרח לקבל משרת רבנות בעיר דרעזניץ, ובשנת 1798 נבחר לרב בעיר מאמערסדארף באונגריא, ושם החזיק "שיבה" בשנת 1803 נקרא להיות רב בפרעשבורג שהיא קהלה גדולה באונגריא ושם יסד ישיבה גדולה ומכל הארצות נהרו אליו תלמידים עד יסעלו לחמש מאות ושמו יצא לתהלה בכל תפוצות ישראל, ושמש שם בתור רב הגליל וריש מתיכתא לערך ל"ו שנים עד יום מותו. כתשע שנים אחרי בואו לפרעשבורג מתה עליו אישתו ונשא בת ר' עקיבא איג"ר ויטמה שרה לו לאשה.

[התנגדותו לריפורם] בשנת 1819 החלה תנועת הריפורם מהמבורג, ור"ם סופר התנגד בכל כחו לאיזה תיקון שחפצו המטיפים הריפורמים לעשות בדת, ומחה בידם כאשר חפצו ליסד בית ספר לריפורם בפרעשבורג בשנת 1827. ועד יום מותו נלחם עם הריפורמים. ומפני שהיה ירא לפריצות הדת לא רצה להעביר שום מנהג ישראל אפילו אם אין לו שורש בתלמוד (חתם סופר א"ח ס' נ"א), בדרשותיו בפיו ובמכתביו היה רגיל תמיד לומר כי "חדש אסור מן התורה בכל מקום" (ח"ס א"ח ס' נ"ח) על כל דבר חדש שרצו הריפורם ליסד במנהגי בית הכנסת וכדומה. והשפעתו היתה גדולה מאד, ומכל קצוי ארץ פנו אליו בשאלות בדיני אסור והיתר ועניני היהדות, עד כי נחשב לפוסק אחרון שצריכין לסמוך עליו, ולהורות על פי פסקיו. והעמיד תלמידים מובהקים שנתמנו לרבנים בערים שונות באונגריא. בנו ר' אברהם שמואל בנימין מלא מקומו ברבנות בפרעשבורג, ובנו ר' שמעון היה אב"ד בעיר קראקא (עי' להלן).

[ספריו] רמ"ם הנית כמאה כ"י ומהם נדפסו: א' שו"ת "חתם סופר" ששה תלקים (פרעשבורג 1855—1864); ב' "חתם סופר", חידושים על הי"ס, נ' "שירת משה" שירים ופיוטים ע"ד הקבלה (שם 1857); ד' "צואת משה" צואת מוסר לבניו ולצאצאיו אחריו (ווינ 1863); ה' "תורת משה" פירושי עה"ת (פרעשבורג 1879—1895); ו' "ספר זכרון" ספור צרותיו אשר סבל במשך הימים שבאה פרעשבורג במצור בימי מלחמת צרפת (דראהביטש 1896); ז' "הגדה של פסח" עם ביאורו (ווינ 1896) ועוד. הרבה מחידושי נדפסו בספרים של מחברים אחרים.

ר' שמעון סופר: בן ר"ם סופר הגליל נולד בפרעשבורג בשנת 1821 ומת בקראקא מ"ז אדר שני

מן הכתב וכן הורה ר' יוחנן. אבל תפילין ומזוזות נכתבות שלא מן הכתב, מ"ס מיגרס נדיסין (מגילה י"ח:); כי הן שגורות בפי הסופר. ולצורך העתקה מן הכתב יש להסופרים ס', "תקון סופרים" עם ווי העמודים היינו שכל עמוד מלבד אחדים מתחילים באות ו', ובכל עמוד יש מ"ב שורות (תקון סופרים דפוס ווילנא 1874). ונמצא בבהכ"נ הישן בקראקא כ"י מתקון סופרים על קלף עם ווי העמודים ובכל עמוד ששים שורות (המניד שנה י"ב גליון ו'). תקון סופרים הראשון שנדפס עם ווי העמודים נערך ע"י ר' יהודה פיזא בשם "עזרת הסופר" (אמשטרדם 1769). אבל לא ווי העמודים ולא מספר השורות מעבדין מלהכשיר את הס"ת לקריאה בצבור. אולם עושיין כן משום זה אלי ואנוהו (שמות ט"ו), ודרשו התנאה לפניו במצות, עשה לפניו סוכה נאה וכו' ספר תורה נאה וכתוב בו לשמו בדיו נאה בקולמוס נאה בלבלר אומן וכורכו בישראל (שבת קל"ג:). בר קמצר היה נוטל ארבעה קולמוסין בין אצבעותיו ואם היתה תיבה של ר' אותיות היה כותבה בבת אחת, ולא רצה ללמד את מעשה הכתב לאחרים וגנהו חכמים (יומא ל"ח:). מעשה בתורתו של אלכסנדרוס שהיה כל אנכוריה כתובות בזהב ובא הדבר לפני חכמים ואמרו תננו (סופרים פ"א ט') וכן הורו בנמרא כתב את האזכרות בזהב הרי אלו יגנוזו (שבת ק"ג:). והיה ס"ת צריך שרטוט בסרגול, שהוא דרך נוי, ואפילו פסוקים יחידים מהתנ"ך היו מתמירים לשרטוט, וכאשר שלח ליה מד עוקבא לר"א בני אדם העומדים עלי ובידי למוסרם למלכות מהו? שרטוט וכתב ליה אמרתי אשמרה דרכי מחטוא בלשוני אשמרה לפי מחסום בעוד רשע לנגדי (תהלים ל"ט) והוסיף לזה פירושו אע"פ שרשע לנגדי אשמרה לפי מחסום וכו' (גיטין ז'). וכ"כ היתה מלאכת הסופרים גדולה בעיני ראשי האומה הישראלית עד כי התפללו שלא יתעשרו הסופרים למען לא יניהו את מלאכתם. ואריב"ל עשרים וארבעה תעניות ישבו אנשי כנסת הגדולה על כותבי ספרים תפילין ומזוזות שלא יתעשרו שאלמלי מתעשרין אין כותבין. ובברייתא אמרו כותבי ספרים תפילין ומזוזות הן ותגריהן ותגרי תגריהן וכל העוסקים במלאכת שמים לאיתווי מוכרי תבלת אינן רואין סימן ברכה לעולם ואם עוסקין לשמה רואין (פסחים נ'): תוספתא בכורים פ"ב סוף). ועד היום אנו רואים כי נתקיימה תפלת אכנה"ג, ואע"פ שמלאכת הסופרים הוא אומנות חשובה ויקרה מעולם לא נתעשרו ממלאכתם והם מתפרנסים בדוחק. ע"ע ספר תורה.

א.

סופר, משה (שם משפחתו באשכנזית "שרייבער"): רב גדול ופוסק; נולד בפראנקפורט דמיין ז' תשרי תקכ"ג (1762), ומת בפרעשבורג כ"ה תשרי ת"ד (1839). שם אביו ר' שמואל ושם אמו רייזל, ושורש יחוסו הוא בעל ילקוט שמעוני שהיה מזרע רש"י.

של פסוקים (קרושין ל.). ובירושלמי אמרו, משפחת סופרים יושבי יעבין, מה תל ספרים. אלא שעשו את התורה ספורות ספורות: חמשה לא יתרמו תרומה, חמשה דברים חייבין בחלה, חמש עשרה נשים פוסרות צרותיהן: שלשים ושש כריתות בתורה, שלש עשרה דברים נאמרו בנבלת העוף המהור, ארבעה אבות נזיקין, אבות מלאכות ארבעים חסר אחת. אמר רבי אלעזר כתיב לעזרא הכהן הסופר, מה תל סופר, אלא כשם שהיה סופר בדברי תורה כך היה סופר בדברי הכמים (שקלים פ"ה א.). אישכחיה שמואל לרב יהודה וכו' אל מאי דכתיב בהו ברבנן איה סופר איה שוקל איה סופר את המגדלים (י"שעה ל"ג), איה סופר שהיו סופרים כל האותיות שבתורה, איה שוקל שהיו שוקלים קלן וחמורין שבתורה איה סופר את המגדלים שהיו שונין ג' מאות הלכות במגדל הפורח באויר (הגיגה ט"ז:). והיא דרשה בעלמא ונומא סתני, ובמקום אחר אמר זאת ר' יצחק על דאנן ואחיתופל (סנהדרין ק"ו:). וכנראה היה אחיתופל ג"כ מהסופרים. אמנם אין ספק כי הסופרים היו מפרשי התורה, בעלי המסורה מתקני תקונים ומחברי הנקוד והמעשים (ע"ע), כמו שאמרו ה"ל מקרא סופרים ועיטור סופרים (גדרים ל"ז:), והם שנו ההלכות ע"ד ספורות כנ"ל, ולכן אמרו שניות מדברים סופרים (יבמות כ'). ונקראו דברי סופרים ולא הלכות סופרים מפני שהם סמכו דבריהם על התורה בסדר הפרשיות, ולא שנו הלכות קבועות כמו התנאים שבאו אחריהם, ודעת הרמב"ם דכל דבר שאין מפורש בתורה נקרא דברי סופרים (אשוח פ"א ה'), כי הם עשו הפירוש על התורה בסדר הפרשיות, ע"ד המכילתא ספרא וספרי (ע"ע), והם פליטת ספריא (ירוש' תענית פ"ב, מגילה פ"א).

א.

— [הסופרים] בן סירא מסדר שבחן של סופרים ואומר עליהם: הם חוקרים ודורשים את החקים ואת המיטפטים, מתבוננים בתורתן ובחכמתן של הראשונים, לומדים ומלמדים את נבואות וחזיונות הנביאים, חקר החירות והמשלים נגלו להם (ע' פל"ח ל"ג—ל"ה). הסופרים היו בזמנו ראשי המדרשים בבגדאד ובמערדי הקהלות, הם היו השופטים והדרשנים (שם). סופרים אחרים נזכרו במצבות עתיקות וגם בתלמודים (ע' ברלינר, געשיכטער רער יודען אין דאס ח"א 76; מאנאמס-שריפט 1909 צד 447) ובתוס': אביטול ספרא, אפרים ספרא, בר שלמיא, המנוגא, יונתן ספרא דנופתא, ירמיה, שמעון ספרא דטרנכטא.

[דברי סופרים] דברי סופרים נקראו התקנות שהתקינו הסופרים והגזרות שגזרו והם: דיני מגילה תענית (תענית י"ז:), שניות לעריות (יבמות כ'), הספרים שהם מטמאים את הידים (ידים פ"ד מ"ג, תוספתא 684), משקין המטמאים (ספרא שמיני ח'), מספר הקולות של שיפור (ספרי פ"ג), בלאים שאינם מן התורה

הרמ"ג (1883). בשנת 1842 היה רב במאמערסדארף, ובשנת 1860 נקרא להיות רב ואב"ד בקראקא, ושמו היה נודע בשערי הלכה ובעניני דעלמא בכל סביבות גליצא, וגם בין שרי המדינה, ובשנת 1879 נבחר לשבת בין יועצי המדינה בפרלמנט בווינ ונחל שם כבוד גדול. הוא היה עוסק הרבה בצרכי הצבור ובחינוך היהדות, ובשנת 1840 יסד עתון שבועי בשם „מחזיקי הדת" לצורך הזה. העתון יצא גם היום (1912) בלבוב והוא כלי מבטאם של הרבנים החסידים בגליצא.

ביבליוגרפיה: שרייבער, חוט המסורה ח"א מונקאטש 1894; ווייס, מזבורנותי צד 58—83; מסורת ומערכ ח"ג 17; פרידבערג, לוחות זכרון צד 37.

ש. מ.

סופרים (ביוונית Γραμματεῖς); הפרושים הראשונים. מפרשי התורה, מומן עזרא הסיפור עד התנאים. אמנם שם סופר הונח גם על הדורות לפני עזרא, ובעיר יעבין אשר ביהודה יישבו משפחת סופרים (ד"ה"א ד' ט') וכנראה היה יעבין אבי המשפחה הזאת, וסופרים יחידים היו קודם לו עד משה רבינו. ת"י על באר חפרה יורים כרוה נריבי עם (במדבר כ"א י"ח) משה ואהרן סופריהן ד' ישראל, ומשה מכונה ספרא רבא (תרגום י"ה"ש א' ב'), ותרגום מחוקק (בראשית מ"ט) ספרא, ובאמרת הוראת ישם סופר הוא על היודע ספר, ועזרא מכונה סופר מחזיר לא רק על שהעתיק את תורת משה אלא גם כפני שהכין לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חוק ומשפט (עזרא ז' י'). ונדרף שם סופר עם כבין (ד"ה"א כ"ז ל"ז) ומבין הוא מורה שלמד בהתבוננות, וכן הוא בלשון התלמוד בהוראת מלמד תינוקות במקרא, והוא סופר דמא (ב"ב כ"א), שרו חכמיא להווי כספריא (סוטה מ"ט). פירשי מלמדי תינוקות, ואמרו לא ילמד אדם רווק סופרים (קדושין פ"ב, רש"י מלמד תינוקות), שכר סופר ומשנן (ירוש' חגיגה פ"א). מבין הסופרים הראשונים נבחרו אנשי כנסת הגדולה (ע"ע), ולדעת פראנקעל וקראכמאל הם הם הסופרים (רבי המשנה צד 8, מונה"ז פ"א) ושמעון הצדיק היה האחרון (אבות פ"א ב.). והנה אף כי נודה להם כי אכנה"ג היו מחברת הסופרים, אבל באמת היה מספר הסופרים גדול הרבה מספר אכנה"ג ופעולת הסופרים נמשכה עד משה רבינו, תחת אשר פעולת אכנה"ג התחילה בימי עזרא ושמעון הצדיק היה משיורי אכנה"ג בס"ה ערך מאתים שנה. פעולת הכנסיה הגדולה היתה לתקנת האוסה הישראלית ומנהגי התפלות בבית הכנסת כמו שמורה הלשון, ופעולת הסופרים היתה לפרש את התורה ע"פ הבאור המקובל הלכה למשה מסיני, והיו גם בעלי המסורה הראשונים, כמו שאמר ר' ספרא משום ריב"ז לפיכך נקראו ראשונים סופרים שהיו סופרים כל האותיות שבתורה, שהיו אומרים וא"י דנחון חציון של אותיות של ס"ה, דרש דרש חציון של תיבות והתגלה חציון

שמועין; ח"ב; די שריפנגעלעהרשען (1911).

א. מ"ש

סופרים, מסכת: אחת משבע מסכתות קטנות שבש"ס, והן נקראות בשם ספרים חיצונים (תוס' ברכות י"ח ד"ה לאמר, פסחים מ': ד"ה אבל, מגילה ל"א: ד"ה ר"ח אב, ע"ז ס"ה ד"ה אבל) ור"ל ספרים חיצונים לעומת הגמרא כמו הבריות לעומת המשניות, כי המסכתות הקטנות הם לקומים שנתחברו אחר התלמוד. וכתב הרא"ש (הל' ס"ת): הירושלמי הוא עיקר כנגד מסכתא סופרים, כי מסכתא סופרים נתחבר בדורות אחרונים ולא הובא מדבריו בגמרא. וכוונת הרא"ש דבתלמוד לא נזכר שם המסכתא סופרים, כי היכי דאמרו תנא באבל רבתי (בתובות נ"ח). וכן נזכרה מסכתא כ"ה (ע"ע). ודעת רוב החכמים שנתחבר מס' סופרים בימי הנאונים, כמו שכתב הרב חיד"א בברכי יוסף (א"ח ס' קפ"א); וריב"ל (בית יהודה ח"ב סוף פ' ק"ט), וכן דעת רפאפורט (ערך מלון 110). ויש ראיות בי נתחברה בימי הנאונים ממה שכתוב בס' סופרים' ובכ"ס שנחלקו שני תנאים ושני אמוראים ולי' בריק לן הלכתא כחד מיניהו אולינן בתר מחמיר (פ"ג י'). גם נתוספו בו מאמרים מאוחרים כנראה מכול המנהגים. כמו שמוכח בפורים על שלשה ימי הצום ואין מתעניין אותם רצופין אלא פורדין שני וחמישי ושני. רבותינו שבא"י נהגו להתענות אחר ימי הפורים מפני נסנו וחביריו (פ"ז ד') ובסוף נאמר: ומנהג רבותינו שבמערב להתענות ג' ימי צום מרדך ואסתר פרודות ולאחר הפורים שני וחמישי ושני וכו' (פכ"א א'). ומביא ברכת אבלים וכו' כר"א בן הורקנוס (פ"ט י"ב) והוא בפרקי דר"א (פ"ג). ומנהגים מאנשי מערב ואנשי מזרח (פ"ז ד') ומנהג טוב בירושלם (פ"ח ה'). והסננון הזה מעיד עליו שהוא מעשה ידי אחרונים שלקטו ברייתות ישנות ומאמרי חז"ל והוסיפו עליהם כמה דברים ומנהג א"י ובבל בזמן הנאונים. וכנראה נתחבר המס' הזאת במאה השמינית. ולכן בכמה דברים אנו סומכין על מנהגי סופרים אף כי יתנגדו להגמרא. מפני שמס' סופרים היא בתראי. כגון בפרשת ויחל שאנו קורין בתענית (פ"ז ז') אע"ג דתנן שקורין בתענית בקללות וברכות (מגילה ל"א). [תוכן הענינים] במס' סופרים יש כ"א פרקים: פ"א—פ"ט כולל דיני כתיבת ס"ת ודינים אחרים; פ"י—פ"ט דיני קריאת התורה והמפסיד ודינים שונים; פ"ט דיני בקורת על האגדה; פ"י—פ"ט דיני הקריאה והתפלה ברה"ח וחנוכה ובפורים ותעניות ומעשרות ובר"ה יוה"כ ושאר המועדים, ועוד דינים אחרים; פ"כ—פכ"א דיני ברכת הלבנה, הדלקת נר חנוכה ודיני הקריאה והתפלה בחנוכה ופורים ודיני חרש ניסן, ואגדה יפה ע"ד אברהם אבינו ועברו אליעזר ואדות יעקב אבינו ויוסף בננו. ועוד הרבה אנגדות המפורזות בה סבלי משמר וסדר נכון. המס' סופרים נדפסה בישיבת תצ"ב

(ערלה פ"ז נ'), גם תקנות הרבנים וחכמים בשם דברי סופרים יבנו כגון: ירושת העל (בתובות פ"ג), כתובה, אנינות לילה, רשיות. ואחר שקמו מתנגדים לדברי הסופרים וזיללו בהם התקינו: כל המפקפק בדברי סופרים צריך נדון (ככות ז'). ודרשו חומר בדברי סופרים מבדברי תורה, חביבים דברי סופרים בדברי או מדברי תורה, ולפי שיטה אחרת דודים הם זה לזה או זה מזה (ברכות ג'): משנה סנהדרין פ"ט י"א. ע"ז מ"א. שה"ש רבה את כי טובים דורידן, ויותר מדברי תורה הוי זהיר בדברי סופרים (פסיקתא דף ל"ב), והקישו דברי תורה לדברי סופרים שהם אמיתים כמותם (במדרש רבה פ"ד). בודאי לא רצו לומר בזה, כי כחה של תורה אינו יפה בכחם של דברי סופרים, אלא רצו לחזק דבריהם, כמו שאמרו: דברי תורה אינם צריכין חיזוק ודברי סופרים צריכים חיזוק (רה"ט י"ט. יבמות פ"ה:), או חכמים עשו חיזוק לדבריהם יותר משל תורה.

[שנאי הסופרים] מתנגדי הסופרים ושונאיהם מתחלקים לשתי מחנות, מחנה האחת היא בעלי דת הנוצרים שיצאו מקרב ישראל. ובמחנה השניה נשארו כת האפיקורסים והזורעים. הנוצרים הראשונים הטילו בספריהם דופי וחרפה על סופרי ישראל והפרושים בכלל, ומבזים אותם בפרהסיא ושופכים עליהם בוז וקלון. ואמרו עליהם שהם חנפים הנראים מהורים מבחוץ וטומאה מבפנים, שהם מתעטפים בטלית ומניחין תפילין ועוברים עבירות וורופים אחר בצע, מראים את עצמם כצדיקים וסוברים דלתות שמים לפני בני אדם והם מלאים מומה ונאווה. ומכל זה נראה השנאה שקלקלה את השורה, וכמו שספרו חז"ל על שנאת עם הארץ לת"ח. הנוצרים האלה האשימו את הסופרים והפרושים שהם הקילו לעצמם כל דבר והחמירו לכל העם ואמרו בלשונם: „נותנים עול המצות על שכמי העם, והמה הרבנים אינם נוגעים בהם אפילו באצבע קטנה“. אמנם כל המכיר את דרכי החכמים יאמר זה שקר מוחלט! וההפך הוא האמת. כילבית הישיא אמרו מה נעשו לבית אביך שהם מחמירים על עצמם ומקילים לאחרים (ערוך פ"ג י'). הבריות מרגנות אחר דבי מרפון ואע"פ שהרין עמו עזב דינו ונהג אחר עמא דבר (תוספתא צד 238). לר"ג ולבניו אמרו בעכו ובבבול ובבבירי שעושין נגד מנהג המקום והם נמו אחריהם ומחמירים על עצמם (שם צד 231), ומי שמיקל לעצמו ומחמיר לאחרים קראו חז"ל רשע ערום (סוטה כ"א:). מצד אחר קמו האפיקורסים אשר שנואו ג"כ להסופרים תכלית שגאה כי בהפקרות ניהא ליה, והיה שנור בפיהם: מה אהנו לן רבנן או אהן ספרא והם היו סבוי תלמידי חכמים (ע"ע).

ביבליוגרפיה: ריססל, די אנפגעגע דער שריפנגעלעהרשען; סהעאלאגישע שמועין אונד קריטיקער, צד 149—182 (1887); סרמרשטיין, רעליגיאנאסגעשיכטליכע

הוא שאין בירי בני האדם לשנות סדרי החברה בכל עת שירצו, כי סדרי החברה מתפתחים ממדרגה למדרגה בדרך טבעי, וכל האומר לעשות בסדרי החברה כטוב בעיניו אינו אלא אוטופי הרואה לעתיד לבא דבר שבלתי אפשר להתקיים בעת הזאת. ולדעת הסוציאליס ההולכים בעקבות קרל מארקס (ע"ע) הסוציאליזם היא המדרגה הבאה בהכרח אחרי מדרגת הקאפיטליזם הנוכחי בדרך התפתחות טבעית, או שהיא "המסובב הטבעי" של מצב הכלכלי של החברה האנושית.

[תורת הסוציאליזם בקיצור] קצור הדרך כך הוא: הנה אנחנו רואים שבראשונה היתה עבודת כל אדם אך לצורך עצמו, ולאט לאט כאשר החלה הקולטורה והציוויליזציה להתפתח, כן החלה העבודה לפשוט צורתה היחידית וללבוש צורה צבורית, כמה וכמה צרכי האדם אשר בימים עברו, מלא איש איש לעצמו ע"י עבודתו היחידית, הם מתמלאים עתה ע"י עבודה צבורית בעד עם רב ביחד. בראשונה למשל כאשר חפץ איש ללכת ממקום למקום הלך ברגליו או רכב יחיד על חמורו או סוסו, ואח"כ בנו דרך המלך בעד כל העם וכלם משתמשים בו, ומספר אנשים נוסעים ביחד במרכבת הדואר, ומאות אנשים משתמשים ביחד בעגלות מסלת הברזל. בראשונה כל איש דלק את נרו, ועשה אותו בעצמו בביתו, ועתה נר הנאז לאחד הוא נר למאה לאלפים ולרבבות. בראשונה כל איש הלך בכדו לשאוב מים, ועתה כל בני העיר מושכים מים בבתיים מצנורות של מקוה מים של כל הקהל. ובעת הזאת עת הקטור והחשמל, עת המצאות מכניקיות הנפלאות ע"פ חכמות המבע והחרשת, עת בתי העבודה הענקים ההולכים הלך וגדול מיום ליום—עתה כמעט כל העבודות והמלאכות הנצרכות למלאות צרכי האדם חרלו להיות יחידות ונעשו צבוריות, ומיום אל יום יתאחדו הרבה קבלינות קטנות לאחת גדולה, והגדולות תתאחדנה למרכז גדול. עד כי רואים אנו בחוש כי תכלית ושאפת ההתפתחות הזאת היא אל מרכז (קונצנטרציה) מוחלט. והפעולה היוצאת מהמרכז היא שאי אפשר עוד לשום אדם לאכול מיניע כפיו או לעבוד עבודה יחידית, כ"א עליו למכור עצמו לעבד יומי או שבועי לאיזה אדון של בית חרשת המעשה. והאדון הוא התקיף כי הוא המפרנס את האנשים העובדים תחתיו ופועלים מבקשי העבודה הם החלשים נגדו, כי הרעב יאלצם להיות משועבד תחת ידו, ולהכנע לחפצו ולקבל את תנאיו, ומוכן הדבר כי תנאיו יהיו שבער עבודה אשר שוה הון רב ישלם להם שכר קטן מאד, די רק להחיות את נפשם. ובעת שעושר האדון יגדל מיום ליום ישארו העובדים עניים ואביונים כמו שהיו. באופן זה נחלקים כל בני האדם לשתי מפלגות ראשיות: מפלגת אדוני העבודה, ומפלגת אנשי העבודה. מספר הראשונים מעט הוא בערך מספר כל העם, והונם יתרבה עד מאד מפרי

עם פירוש, "מעון אריות נחלת אדיל" ובמחזור ויטרי (צר 686). ובהוצאת קירכהיים בסוף ספרו כרמי שטרון (פפרים 1851). וע"י מיללער עם מכוא אשכנזי (וויז 1878). ועוד עם הנהיית הנרא ואזה פירושם.

ביבליוגרפיה: שיינבלום, שיטה ספרים נפתחים, ינוב 1877; ווייס, דורך חייב 244, חר 20, 84; צונץ, 95, 100, 322; J. E. xi. 426. ש. ביר—מ. מ. ה.

סוציאליזם (מן מלת Socius ברומית שהוראתה חבר):

הרעה גשנות סדר החיים של החברה האנושית מן יסודו הנוכחי, מן יסוד היחיד או אינדיווידואלי, שהוא דאנת כל אדם יחיד רק לנפשו ולקנינו, אל יסוד שותפי או צבורי שהוא דאנת הרבים. ישכל הרכוש, היינו כל כלי העבודה ובתי החרושת וכל הנצרך לעשות בו צרכי חיי הנפש ולחעברים ממקום למקום למען יהנו מהם כל יושבי הארץ, יהיה קנין כל העם ויתנהג על ידי העם באופן דימוקרטי וצבורי, ומפרי העבודה כלה יהנו כל בני אדם מבלי הבדל דת או גזע, ע"פ שיווי זכויות מוחלטות. היינו שלא יהיו זכויות העשיר מרובות משל העני. אבל אין מנמט הרעה הזאת לחלק את כל הון הארץ בין יושביה חלק כחלק, ונהפך הוא, עיקרי הסוציאליזם הם המלחמה בהחלוקה, אשר היא יסוד הסדר הנוכחי, והסוציאליזם תשאף לקנין חברותי ומשותף אשר על פיהו אין כל חלק מיוחד ליחיד ברוב הדברים שהם הון ועושר בסדר ההון, לבר בדברים שהאדם צריך להם לחייו ולהנאתו.

[שיטת הסוציאליזם] הסוציאליזם של הזמן ההוא

אין להם שיטה מיוחדת באיזה אופן יחלקו פרי העבודה לצרכי החיים בין כל בני הארץ, הם אומרים שרעות הבל ורוח הוא לענות היום בענין פרטי סדרי החברה של דורות הבאים, כי אין אנחנו יודעים את אשר תביא העת בכנפיה, כי ישנם כמה וכמה הנוצאות ואפשרויות איך לסדר סדר החלוקה של פרי העבודה באופן צדק ויושר. העיקר הוא שכל אלה הסדרים יהיו נעשים ע"י כל העם, כמו שנעשים עתה סדרי הממשלה בדיפולטיק דימוקרטי קיצונית, ולא יהיה לשום אדם או מפלגה שום זכות או קנין יותר משל חבריו בהון ועושר, כמו שאין לשום אזרח זכות מיוחד בעניני המדינה בממשלה ריפובליקאנית. ואחר שישתדרו כל סדרי החיים והעבודה והחלוקה ע"פ רוב דעות וע"פ יסוד שיווי זכויות ואושר כללי באין הבדל בין איש לאיש, אז מוכן הדבר שישתדרו למצוא סדרים כאלה, אשר ישנו את המסרה הזאת על צד היותר טוב, ויגעת ומצאת תאמין, ומנמט הסוציאליזם בעת הנוכחית היא לעורר את מפלגת הפועלים שיתחזקו על ידי אחרות והסתדרות לקחת את רסן ממשלת הארץ בידם, ואינצחו, במלחמת המפלגות, שהיא לפי דעתם הכח היחיד המנהל התפתחות עניני החברה, ואי ישנו סדרי החברה האנושית להתאים למותם ולאשרם. העיקר השני

חפץ להסיר זכות הקנין היחיד. ונהפוך הוא. הוא בקש שייהיה כל איש בעל קנין, למען לא יהיה אף אחד בעניונו לעבד אשר לו רוח עבדות". גם חוק שמיטת כספים וחוק, "חלק כחלק תחלק הארץ" וחוק, "והארץ לא תמכר לצמיתות", וחוק נאולת ארץ ועוד. היו מנמנים לעצור בעד קבוץ הון רב בידי אנשים פרטים אשר ע"י זאת רבים מתרדלים. אולם הסוציאליזם של העת ההוה רחוק היא מהרעיונים הסוציאליים של תורת משה כרחוק מרחק ממערב. ההלוק הראשי הוא העדר אמונת הסוציאליים שיש בכה רגש מוסרי כללי להעביר ממשלת זרזון מן הארץ. כי הם אומרים שכל רגשי בני האדם ורעיונותיהם הם תולדות הענינים החומרים הסובבים אותם. כי מפלגות האנשים החיים חיי הון ועושר מסחר וקנין ועושים את פרי עבדות הפועלים ורוצצים אותם יש להם רגש מוסרי מיוחד. אשר על פיו כל איש הם עושים צדק ומשפט הוא. לכן כל זמן אשר המפלגות האלה הם המושלים בארץ לא תסיר ממשלת זרזון. וגם אם יהיה באפשרות להפוך לבם האבן בלב בשר ולחדש רוח נכון בקרבם לא ישנו את מעשיהם. כי ישרים הם בעיניהם. יעו כי מתאימים הם עם מה שטוב לעצמם.

[השתתפות היהודים בתנועה הסוציאליזם] מספר היהודים הלוקחים חלק בתנועת הסוציאליזם עולה לכמה וכמה אלפים בכל ארצות מושבותיהם. מיסד תורת הסוציאליזם, "המרעית" הוא קרל מרקס. מיסד תנועת הפועלים באשכנז היה פרדינאנד לאסאל (ע"ע). בין התיאורטיקרים ואנשי המעשה (פראקטיק) קער) של הסוציאליזם היותר גדולים נמנים הרבה יהודים, הכי נכבדים הם: עדוארד בערנשטיין (ע"ע). דר' וויקטאר אדלר, רוזא לוקסנבורג, פאול זינגער, יעקב שמערן (מי שהיה רב). עמנואל וואורם, ועוד רבים מאד. כל אלה אינם משתתפים בהתנועה בתור יהודים בשום אופן. וישנם יהודים למאות בתור חברים פשוטים בחברות הסוציאליים בכל הארצות ישנם הם אינם מראים שום פנים של יהדות בזה. כ"א כשאר אזרחי הארץ אשר הם גרים בתוכה. הסוציאליזם היהודי הראשון אשר התאחד את נמיתו אחרי הסוציאליזם עם יהדותו היה משה העם (ע"ע) היותר נכבד בין אבות התנועה הראשונה, אף כי עבודתו בשדה הסוציאליזם היתה מינבלת ולא נסה לברוא תנועה מיוחדת ליהודים, דבר שלא היה באפשר בימיו. אך כונתו היתה להטיב ע"י את מצב היהודים, ולהפיח רוח של תהיה בלאומיות ישראל עוד לפני ימי תנועת חובבי ציון. ותקוות היתה שהתנברות התנועה הסוציאליזת תעזור ליהודים לא רק לשיווי זכויות כאזרחי ארצות מושבותיהם, כ"א גם לפתח את לאומיותם ולהשיג את חרותם כאומה מיוחדת. החברות בזמן ההוה אשר הולכות בדרך היותר קרובה לרעיון משה העם הם הסוציאליים הציונים המכונים "פועלי ציון" וסוציאליסטים-סוריאליים. בכ"ז לא נחשבו

גינע כפיהם של האחרונים העשוקים והרצוצים תחת יד בעליהם, וכאשר יתרבה מספרם עוד יתרבה ענין ורישם. וכל ההמצאות הנפלאות אשר יקלו עבודת האדם פי מאות ואלפים תחת אשר ראוי היה שיפרקו את עול וסבל העובדים, הנה הם מרבים רק את הון הארונים והעשירים הגדולים וירעו להפועלים מאד, כי כל המצאה ומכונה חדשה תבטל מספר רב מעבודת הפועלים ונשארים הולכי בסל מבלי עבודה, ותנזור עליהם נזירת רעב ומחסור. כי המכונות יבראו כל צרכי האדם בנקל במהירות רב בפועלים מתי מספר, וכשרון המצאה אחת נעלה מכשרון פועלים רבים בכל מקצועות העבודה, ויוכלו בעלי חרשת המעשה למלאות השוק עם כל מיני סחורה מבלי עבודת ידים וגינע כפיים. אמנם תוצאות ההתפתחות המהירה הזאת בהכרח תביא לידי כך כי החמון העובדים והפועלים אשר מספרם ירבה מאד יהיו מוכרחים להתאחד נגד אדוניהם אשר יתעשרו מעבודת הפועלים ההם, ויאלצו לבסוף לתבוע לשנות סדרי החיים מן היסוד כדי להיטב מצבם. והשנוי ההכרחי יהיה מן היחידות אל הצבוריות. ואחרי אשר הצבוריות העבודה כבר מוכנה צריכין רק לישנות את קנין העבודה מרשות היחיד לרשות הרבים. ויעשו את העבודה הצבורית לקנין צבורי. ואז פעולת ההמצאות הנפלאות תהיה להקל את עול העבודה מן הפועלים שהם כל האדם ולא יהיה כך אביון ומלאה הארץ אושר. יסוד תורת הסוציאליזם הוא שכל עושר הוא פרי עבודה. בין גינע כפיים ובין עבודת השכל, לכן בצדק לעובדים כל הון הארץ. תחת אשר בסדר החברתי הנוכחי העובדים הם העניים והאביונים, ואלה אשר לא יבראו אפילו דבר שזה פרוטה אחת בין בידיהם בין ברוחם המה ירשו פרי עמלם של העובדים והחוקרים, וימלאו כיסם חסם מעטל אחרים. המטרה העיקרית של הסוציאליזם היא שלא יהיה אביון בארץ ולא יסבול שום אדם מהסוד בעת שלאחרים הון ועושר רב יותר מדי.

[הסוציאליזם ותורת משה] יש חושבים כי שיטת הסוציאליזם נמצאת בתורת משה, מפני שנאמר בה "אפס כי לא יהיה בך אביון", אבל כבר העיר ע"י היינריך היינע ואמר: "משה רבינו כבר היה סר ציאל, אף כי כאיש היודע הליכות עולם ואינו יוצא מידי דברים ממשים (ואלס פראקטישער מאן) חפץ רק לשנות צורות המנהגים ההויים, ביוחד בענין רכוש וקנין. אמנם תחת לערוך מלחמה נגד רכבים אי אפשרים. תחת לנזור נזירה פתיה להסיר רכוש היחיד מן הארץ, חפץ רק להכניס רוח מוסרי ברכוש. הוא בקש להתאים את רכוש היחיד עם מוסר ומדות טובות, ועם הצדק ההנייני האמתי. למטרה הזאת חקק חוק היובל, אשר בו כל נחלה תשוב אל בעלה הראשון בלי חילוק באיזה אופן יצאה מתחת ידו, ובעם עובד ארטה כל נחלה היא נחלת שדה וכרם... משה לא

„פארווערטס“ (קריסה). ולפי דברת המול יש לו יותר מסאת אלפים חותמים. גם יול הרכה מכ״ע שבעיים בכל ארצות הפזור, ואחד בלשון יהודית ספרדית בסופיא בולגריא. יהון מדעי סוציאלי יול בנויארק בשם דיא „צוקונפט“ (העתיד) זה עשרים שנה. מלכר ספרים וחבורות בלשון יהודית הרכה מאד שנרפסו ברוסיא נלציא רומניא אנגליא ואמריקא. בין מפצי הסוציאליזם בלשון יהודית באמריקא זה עשרות בשנים נודעים ביותר הסופרים והנואמים אברהם קאהאן עורך הפארווערטס ועוזרו בנימן פיינענבוים, מיכאל זאמעטקין, מאריס ווינטשעווסקי, מאיר לונדון, פיליפ קראנץ, מ' באראנאוו, ועוד. ע״ע אנארכיא.

ב.פ.

— [תורת ישראל נגד סוציאליזם] תורת ישראל לא תתאים עם תורת הסוציאליזם ותתנגד לעיקרי שיטתה. תורת ישראל נוסדה על הרעה של מממשלת אלהים (Theocracy). כי ה' הוא אדון כל הארץ והוא חלק לכל לאום חלק בתבל, ולבני ישראל נתן את ארץ כנען לנחלה, ורכוש כל אחד הוא מתנה מאת ה' ושייך לו לבדו ואין לאחר חלק בו. מלכר אם ימכור או יספור האיש את רכושו ברצונו הטוב באחד מדרכי הקנין, קנין היחיד שבא לו מאת ה' הוא משוכח ונעלה על קנין שכא דרך מתנה מכן אדם. ולכן נאמר ישונא מתנות יחיה (משלי ט״ו). אברהם אבינו אמר למלך סדום „הרמתי את ידי אל ה' אל עליון קונה שמים וארץ אם מחוט ועד שרוך נעל ואם אקח מכל אשר לך ולא תאמר אני העשרתי את אברהם“ (בראשית י״ד). ר״ל כי מקור הקנין הוא מה' ולא מכשר ודם. ונהרו בני ישראל לזכור שכל הרכוש בא מאת ה', ואמרת בלבבך כתי וצמ יד עשה לי את החיל הזה, וזכרת את ה' אלהיך כי הוא הנותן לך כח לעשות חיל“ (דברים ח' י״ד—י״ה). ואפילו בנכסי עצמו אין לאיש הכח לעשות כחפצו, ואם נתן כל אשר לו לאיש אחר במתנה ולא שייר לעצמו כלום אינה מתנה, וכן אם הפקיר כל נכסיו או חלקם לעניים נתבטל הכל כדן נותן מתנה (ב״ב קס״ח.). או המפקיר לחצאין כגון שהפקיר לעניים ולא לעשירים, לדברי ב״ה שהלכה כמותם אינה הפקר עד שיפקיר אף לעשירים (פאה פ״א א') וכל הקודם לזכות מן ההפקר זכה, ואין רשות לאחר בזו. וגר שלא הניח יורש הראוי ליורשו כל נכסיו הפקר והקודם זכה בהם (רמב״ם גרים פ״א) בדרך קנין יחיד. וכל איש ביום הנחילו את בניו לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הכבוד (דברים כ״א ט״ז), ולא יוכל להעביר נחלה, כי הקנין בא לו מה' ואינו שלו בהחלט. ולכן לא יוכל לעשות דבר שהוא נגד חקי ה' ותורתו, אך לא מטעם שהוא קנין כללי לכל העם. וכן מטעם היכול שהיא נורת המלך מלכו של עולם: „הארץ לא תמכר לצמיתות כי לי הארץ, כי גרים ותושבים אתם עמדי“ (ויקרא כ״ה כ״ד) ועבד עברי יצא בשנת היובל

לתלמידי העם, כי באמת הם יתאמרו בתורת קרל מארקס אך יוסיפו לשיטתו בעד היהודים את הרעה הציונית. רבים מהם מתנצלים ואומרים כי מהיות שנצחקו הסוציאליזם ע״פ תורת מארקס אפשר רק כאשר יהיה רוב העם פרוליטארים (עובדים בבתי החרשת הגדולים ההרשים), ויען שאי אפשר להמון העם היהודי בגלותו להיות זאת, מפני שלא ישכרו אותם לעובדים בבתי מלאכה כאלה בארצות הנוים, לכן א״א להמון היהודים לקחת חלק הנון בסוציאליזם עד אשר תבנה מדינת היהודים והמון ישראל יהיה שם פרוליטארים אמתיים. אמנם רוב הסוציאליים היהודים אינם הולכים בעקבות החברות האלה. חלק גדול מהם הולכים בדרך חברת הבונד (ע״ע), ורבים וביחוד באמריקא וכן באנגליא ועוד יחשבו גם את הבונד ליהודית יותר מדי. הם יאמינו בהתבוללות ישראל בין העמים, רק לצורך השעה יתאחרו את הסוציאליים היהודים המדברים יהודית־אשכנזית במחלקות מיוחדות, לא למען ברוא סאציאליזם מיוחד בעד היהודים, כ״א יען כי המון היהודים אינם מכינים עדיין בלשון אחרת. אבל מטרתם בדברם סוציאליזם ליהודים בשפתם וביסדם מחלקות סוציאליות יהודיות היא להביא את המון היהודים לאט לאט להתבולל בין אחיהם הסוציאליים של העם אשר הם יושבים בתוכם.

[אמונת הסוציאליים] כמעט כל הסוציאליים

היהודים הם „כופרים בכל“, אך אינם מהיבים שום אדם החפץ להאחז בחברתם לקבל עליו להאמין או שלא להאמין באיזה דעות בעניני האמונה. כלל הוא אצלם: „האמונה היא דבר פרטי“ והרשות לכל אדם להאמין כאשר את נפשו. ישנם איזה יהודים שמאמינים בדתם והם סוציאליים וסומכים על החוקים החברתיים של תורת משה כאמור לעיל, אך מספרם מעט מאד ואין להם הסתדרות או חברה מיוחדת, ואין רואה ואין שומע אותם בפומבי. לא כמו הנוצרים המאמינים באמונתם והם סוציאליים שיש להם חברות שלמות גדולות וספרים ומ״ע רבים, שמטרתם לבנות את הסוציאליזם על יסוד תורת דת הנוצרי. ורבים מכמריהם ומטיפיהם מפצים תורת הסוציאליזם בבתי תפילותיהם ובפני קהל עם ודורשים שזה באמת עיקר תורת ישו וכונת שליחיו. בין היהודים ישנם רק שנים או שלשה מטיפים ריפורמים אשר דרשותיהם מעורבות מעט ברוח הסוציאליזם וסומכים על תורת משה והנביאים כמו למשל על ישעיה באמרו: „הי מניע בית בבית שדה בשדה עד אפס מקום וישבתם לבדכם בקרב הארץ“, או „היו החוקקים חקקי און ומכתבים עמל כתבו להטות מדין דלים ולגזול משפט עניי עמי“ ועוד פסוקים כאלה נכביאים אחרונים. אך בין הרבנים החרדים אין גם אחד אשר יסכים לסוציאליזם בפומבי בשם תורת משה והנביאים. [הספרות] העתון הסוציאלי בלשון יהודית־אשכנזית ביותר גדול בתבל יצא לאור בנויארק בכל יום בשם

הסוציאליזם חקיצונים האומרים להעביר כל רכוש העולם מרשות היחיד לרשות הרבים. אינם אלא טעוים ומתעים, ומבלי העולם ע"י שעוסקים בדברים שהם נגד טבע האדם כאשר הוא אדם.

א.

— [מחזיקי למוד] בשנים האחרונות החלו החרדים על דת ישראל לדאוג בעד הצעירים הנוהים אחרי הסוציאליזם. לשרש מקרב לבם הדעה הזאת ע"י דרשות רבים לחזק את יסודי היהדות ולערער על הדעות הבחבות. בניציא יסדו חברת „מחזיקי למוד“ למען הפצת ידיעת התורה והיהדות בין הנערים בעלי מלאכה ועזרי מסחר. בשעורי ערב ושבת ויו"ט, ללמדם תנ"ך משניות עין יעקב וש"ע, ולהסיף לפנייהם נאומים מלבבים לאמונתם. החברה הזאת נוסדה בתחלה בעיר קראקא, וזה כשנתיים אשר התפשטה בערים רבות, בהשתדלות מנהלי החברה בקראקא, ובראשם העורך דין החרד דר' יהודה פייפער, שנסעו לערים שונות ויעוררו את החרדים משם ליסד אנודות „מחזיקי למוד“, ונוסדו על ידם חברות בערי טארנוב, רישא, קשאנוב, נייסאנרץ, באכניא, טארנאפאל, זלאטשוב, בראדי, לעמבערג, ובאחרונה גם באנטורפן. החברה הזאת כבר פעלה הרבה להשיב לב צעירים רבים אשר נתנדלו בלי ריח תורה ונעשו זרים ליהדות. הסוציאליזם ובעלי „פועלי ציון“ ראו כי רעה נגד פניהם ויעמדו לישמן לסוד חברה זו ויפריעו האספות שעשה הדר' פייפער בכל מקום, ויתאמצו להניא את לבות הנערים מחתחבד למחזיקי למוד, אך לא עלתה בידם. ונמצאו עתה ככל עיר נערים למאות שנתנו ידם להחברה ויבואו לבקר השעורים. וביותר עשה עליהם רושם חזק הדר' פייפער בעצמו, אשר לפני זמן קצר היה גם הוא רחוק מיהדות ופתאום נעשה יהודי חרד יומר תורה ומצות וחסיד נלהב, ולא יחשוך בל עמל וכסף מיסוד חברות אלו, וגם עשוי לבלי חת, ולא יפחידוהו הסוציאליזם העומדים לנגדו, וחושב עתה לאחד את כל האנודות להסתדרות אחת גדולה, ולתכלית הזאת תוציא עתה החברה הראשית בקראקא מב"ע „מחזיקי למוד“ בשפה המדוברת. אשר מטרתו לאחד ולקבץ כל החרדים תחת דגל החברה, וליסד חדרים טובים ובתי ספר למלאכה ולמסחר ברוח יהדות נאמנה וממילא לא יפנו עוד לדעות הסוציאליזם.

ח. מ. ז.

סוֹקֶר (צוֹקֶר): נופת, הקנים שמוציאין מהם מיץ מתוק כדבש (Sugar-cane), מתוקים כדבש ונופת צופים (תהלים י"ט י"א). והקנים ההם גדלים ביערת הדבש (ש"א י"ד ב"ז). אכלתי יערי עם דבשי (ש"ה"ש ה' א'). מלאכת הסוקר כבר נודע בזמן הירושלמי כמו שנראה ממס' שבת (פ"ז ב'): הן סיקורה (Saccharum) כד מבחר בגרריה בקלופיתיה (בשבת) משום בורר, כד מבתת במרנוייה משום דש, כד שחיק במרובתיה משום טוחן, כד יחיב משקין משום לש, כד משקע באנטרין

„כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם“ ונ' (שם פסוק נ"ה) וכמו שאמרו בספרי „שמרי קודם“, כי שעבודו של הקב"ה קודם לשעבודו של ב"ו.

[בדור הפלגה] התנודות לסוציאליזם נראה מפרשיות הראשונות בבראשית, כי התורה תתנוד לשתי דעות קיצוניות: נזל הרכוש ובמול הרכוש, אשר רצו בני האדם להתנהג בהן בתחלת הבריאה. בדור המבול פשמו ידם בנזל ומלאה כל הארץ חמס ושוד והושחתו מעל פני האדמה, ובדור ההפלגה הלכו מן הקצה אל הקצה ורצו להנהיג בדעה סוציאליזם, ב"שפה אחת ודברים אחדים" ולבנות להם עיר ומגדל בשותפות לחיות ביחד באחרות שלמה, וגם זאת היה רעה בעיני ה' ויפיצם משם. וע"ז אמרו במדרש: דור המבול לא נשתיירה מהן פליטה, אלא דור המבול ע"י שהיו שמופים בנזל שנאמר גבולות ישינו עדר נזלו ורעו (איוב כ"ד) לפיכך לא נשתייר מהן פליטה, אבל אלו שהיו אוהבים זה את זה שנאמר ויהי כל הארץ שפה אחת, לפיכך נשתיירה מהן פליטה (ב"ר פל"ח ו'). התורה תתנוד לסוציאליזם מפני שהתורה לא נתנה למלאכי השרת רק לכני אדם קרוצי חוסר, והסוציאליזם המבטל רכוש היחיד היא תורה לעתיד לבוא כאשר תשתנה טבע בני אדם ויהיו דומים למלאכי השרת. כי אם יהיה כל רכוש העולם רכוש בללי, וכל עמל האדם יהיה רק לפיהו למלאות כחסורי נופו, ולא יישלם לאיש כמעשהו, ובעל כשרון גדול יקבל שברו כאיש שאין לו כשרון כלל, אז יאמר מה לי לצרה הזאת לעבוד ולחשוב מחשבות להרבות הון ועושר ולבנות היכלות ובנינים נביהים, אם מותר לו אין. ותרבה העצלות והשביהת תתנוד עד אשר תנוח תנועת החיים—תורת ישראל תתנוד לדעה אוטופית כזאת! אולם, אף בי התורה מצדקת ומחזקת את קנין היחיד, תעשה חוקים שלא להסיג גבולות עולם, ותעצור בעד העשירים בעלי הון רב שלא ישתמשו ברוב אונם להעיק ולרצץ את העניים והאביונים. ובפרט עשתה גבולים לבעלי האוצרות (trusts), ודרשו על אוצרי פירות הפסוק: שמעו זאת השאפים אביון ולשביה עניי ארץ, לאמר מתי יעבר חדש ונשבירה שבר והשבת ונפתחה בר ונו' לקנות בכסף דלים ואביון בעבוד נעלים ומפל בר נשביר (עמוס ח' ד—ו). ואמרו אין אוצרין פירות ודברים שיש בהן חיי נפש ובשני בצורת אפילו קב חרובין לא יאצור מפני שמבנים מארה בשערים (ב"ב צ"ז). אמנם גם בתורת היהדות יש איזה דברים שיש להם יחוס להכלל, כמו בנזל שרוצה לצאת ידי שמים ולא ידע הבעלים להשיב לו מחזיר הנזלות לצרכי רבים כגון לחפור בורות שיחין ומערות (ב"ק צ"ה). גם יש דברים רבים לקהל אשר לכל ישראל חדרים בעיר והיא חלק בהם, כמו ביהמ"ג ובהמ"ה, מרחץ, וכדומה. ובן ראויים להיות הרבה דברים לקנין הצבור הכללי כמו חבי דואר, מסלת הברזל, הטלגרף המליפון, מכרת הנחלים והנפט, שהם צרכי רבים. אבל

נהר פרת לדרום פומבדיתא ולצפון ספרוים (ע"ע המפה בערך ג'לו'ת). רבינא איקלע לסירא דפרת ושאל לו ר' חנינא שאלות וכו' (ב"מ ס"א:) ופירש"י שאין זה סורא סתם אלא סורא על נהר פרת (שם). ורב הוביבא שהיה שם שאל לו שאלות (מו"ק כ"ב ב"מ ק"ו:) ומקומו של רבינא היה במתא מחסיא (ע"י להלן). סורא סתם עמדה על שפת האגם מים שהיה מלא רפש ומים ומרימר שישב שם פסיק לה לסורא באוזלי אמר ישמא יעלה הים שרמון (עירובין ח'). ופירש"י הים היה סמוך לסורא מאחריה וראשי המבואות מפולשין לים והיה מרימר עושה רשתות ומכמורות לכל המבואות ולא רצה לסמוך על מחיצת הים לענין מלטול בשבת בלא עירוב. נהרדעא היתה בצד צפון למעלה וסורא היתה בצד דרום למטה וע"ז אמרו וברקו רבנן מסורא ועד נסיבין לרמי בר חמא וכו' (ברכות מ"ד). ע"ד שאמרו וברקו מדן ועד באר שבע על א"י (סנהדרין צ"ד:). רב הונא ורב חייא בר אשי יתבי חד בהאי גיסא דמברא וחד בהאי גיסא וכו' (חולין ק"א:) ופירש"י שהיה הנהר (האגם) מפסיק. ר' יוחנן ראה דג שהפיק מים משני נחיריו כתרי מברי דסורא (ב"ב ע"ד). ומשמע שהיו שתי מעברות לעבור באגם. רב היה הראיזון מחכמי התלמוד להתישב בסורא והרביץ שם תורה ברכים, ומסופר כי בעת שהיתה מנפה בסורא לא נגעה לרעה בשכונת רב, והנם הזה היה מלתא זוטרתא לגבי זכותיה דרב (תענית כ"א:). בעת ההיא היו שלש ישיבות בבבל נהרדעא פומבדיתא וסורא. ונמצא כמה פעמים בש"ס בסורא מתנו הכי בפומבדיתא מתנו הכי (מגילה י"ח: סוכה י"ט). או בסורא מתנו הכי ובנהרדעא מתנו הכי (סוכה י"ז:). ר' חסדא ישב בסורא, שמסופר כי רמי בר תמרי וכו' אקלע לסורא בערב יוה"כ ואכל כחל ובסורא נוהגין איסור באכילת כחל והביאוהו לפני רב חסדא וכו' (חולין ק"י:). ואקלע רב נחמן לסורא עול לגביה רב חסדא ורבה בר רב הונא וכו' אמר הוא הרין של שוקאי דסורא (סוכה י"ד: כתובות צ"ט:). מרימר ישב בסורא, שאמר רבינא אנא אקלע לסורא קמיה דמרימר (פסחים ק"ז:). ודרש מרימר הני איסורייתא דסורא מסככין בהן (סוכה י"ג:). ופירש"י שהיו עושין חבילי קנים למכור בשוק ומוכרין אותן במנין (שם). מר זוטרתא ישב בסורא ואכף את אמו של ר' חנינא לדור עם בעלה ונפק מינה רב חנינא מסורא (כתובות ס"ג:). ר' זירא היה בסורא ומצא שם לרבה בר ירמיה (ע"ז מ"ז:). ומצינו רב יהודה מסורא (תמיד כ"ג:). רב הונא מסורא (זבחים צ"א:). רב אדא מסורא (נדה ס"ז:). אבא סורא (כתובות ל"ט:). בסורא היה העשירים מלון לעניים על שדותיהם ולחקין הפירות של השנים ומנכים ממעות הקרן כל שנה כפי המדובר עד שיצא השרה נקי מכל חוב לבעליה וכותבין ביטמות, במשלם שניא אלן תיפוק ארעא דא בלא

משום בונה, כד מקטע בנומא משום מחתך. נמר מלאכתו משום מכה בפטיש. ופירשו כשמתקן את קני הסוקר וגורר ומשליך את הקלופה חייב משום בורה. דהיינו הפסולת מתוך האוכל. כשהוא כותש את הקנים להוציא את המין חייב משום דש, כשהוא שוחק אותם הדק היטב כדי שיסחטו כל צרכם חייב משום טוחן, כשהוא נותן את המטקין היינו המין לתוך הכלי להעבותו ולהקרישו חייב משום לש, כשהוא משקע את הסוקר באנטרין דהיינו בחרט המוכן לכך כדי שיהקשה כאבן חייב משום בונה, וכשהוא מקטע בנומא, כשהוא מוידך ונותק את הסוקר להוציא מן המקום החלול השקוע שם או מן החרט חייב משום מחתך או משום תולש. וכן הוא במס' ביצה (פ"ד ד'): ההן סיקורה אסור למיעבר ביומא טבא דהוה מקטע בנומיה (ע"י בבלי מגילה ז: אביי בעאי למיכס צעא אבתרה). הסוקר או הצוקר ישעשו באשכנז בזמן הש"ע ערכו בו תערובות ולכן אסרו אותו בפסח משום חמץ. מהר"ל אסרו כי משימין לתוכו קמה, ואע"פ כשמשליך הקנים שיש בו הצוקר ר' או ה' פעמים שאין משימין בו קמח מ"מ לבסוף משימין קמח ביורה וגוררין אמו כל צוקר, אכן מותר להשתותו בפסח. והעיר מהר"ש שאכלו הגומדים יחד בנייטשם ביום אחרון דפסח ונתן להם החר' זנויל צוקר שהביא עמו מקנדיא שהיה ברור לו שאין בו יסום המין ואכלו עמו (ומנהגי מהר"ל הלכות פסח). והרמ"א כותב בשם הת"ה שאסור לאכול צוקר ואפילו להשתותו אסור, וביים טוב האחרון אוכלין צוקר קנדיל שאין בו חישש הימין (או"ח סי' תס"ז מ'). וע"ז כתב הש"ך: וצ"ע כי נ"ל מן הת"ה להיפך דהוקא חרות קמנות העשויות מבלילות צוקר אסורים אבל סתם צוקר מותר להשתות וכו' ומהר"ל אומר בתשובה סי' כ"ה צוקר רגילין ליהרר אם אינו צורך גדול לרפואה כי הרוכלין מערבין בו כמה מינים, וכתב המנ"א (שם) שמעתי מהאומן המתקן אותו שאותו העשוי ככובע אין בו קמח. ובמ"ז (שם) כתב מה שאנו קורין אותו קנר או הוט צוקר (עשוי ככובע) שהוא בורא אין בו חמץ ולא נעשה בו שום ביטול אלא כתולדתו מביאים אותו זה שאוכלין אותו ביום האחרון. ובזמנינו מתירין לאכול הוט צוקר הבא מאוסטריא ונעשה בהשגחת רבנים, וגם הצוקר היפה שנעשה באנגליא ובאמריקא אין בו חישש המין. מים עם צוקר אסור לשותות קודם התפלה רק במקום צורך רפואה מותר (הלכות תפלה סי' פ"ט י"א. באר היטב).

מ. נ.

סורא: עיר בבבל; שתי ערים נקראו בשם הזה בבבל, "סורא" סתם ו"סורא דפרת". סורא סתם היתה בצד המערבי של פרת על אגם Essuria (רימער ח"י 267) בתחתית עיר בבל לא רחוק מעיר בורסוף שלא היה מקום תורה, ורב (אבא אריבא) הלך מנהרדעא לסורא ויסד שם ישיבה. וסורא דפרת היתה על הף

רב אשי והעלה מטתו שם שלא יתעצלו בבנינו שהחמה והנשימים מצערים אותו. ולא הוציאוהו משם עד שנמסר הבנין (ב"ב נ'.). הוא מנע ליושבי העיר מלהגביה בתיהם יותר מביהכ"ז ואמר שם רב אשי אנא עברי למתא מחסיא דלא חרבה וכו' (שבת י"א.). מר בר רב אשי נעשה לראש במתא מחסיא (ב"ב י"ב.). בימי רב אשי היו סבי דמתא מחסיא (ב"מ ס"ח. ק"ח.). ע"ע נהדרדעא; פומבדיתא; פרת.

ביבליוגרפיא: נייבויער גיאוגרפיא 344; שבע חכמות 162.

א.

סוּרְיָא (Syria): מדינה גדולה בתורקיא האסיאטית ובעת נחשבה ארץ ישראל חלק ממנה. שם סוריא לא נמצא בכה"ק כי השם נולד בזמן היונים וישורשו משם אישור בשי"ן שמאלית Assyria. ונשתבש לסוריא (Supia). הירודוטוס יאמר בפירושו כי בלשון העמים נקראים תושבי סוריא אשוריים ובלשון יון סוריים, בכתב היתירות נקראת סוריא "סור" שהוראתו "מערב". השבטים מעתיקים ארץ ארם בשם סוריא. סוריא היתה תחת ממלכת הסיליקים. והסופרים שמראבו פליניאוס ותלמי יתארו את גבולות סוריא: טאורוס מצד צפון, מדבר ערב בדרום, ים התיכון במערב, ופרת התחתון במזרח. כעת נחשבו גבולות סוריא: כל הארץ למזרח ים התיכון עד המדבר, מצרים בדרום ואסיה הקטנה בצפון. ביטנת 1905 היה מספר התושבים בסוריא 3,317,600. ושטח הארץ הוא כששים רבוא מיל מרובעים.

[בחלומי] סוריא היא על גבול א"י. בכמה דברים נחשבה סוריא לחו"ל. ואמרו אין מוציאין פירות מא"י דברים ישיש בהן חיי נפש וכו' וכשם שאין מוציאין מארץ לחו"ל כך אין מוציאין מא"י לסוריא ורבי מתיר מהיפרכיא להיפרכיא (ב"ב צ': צ"א וע"י תוספתא ע"ז פ"ד ב.). בשלשה דברים שיה סוריא לא"י ובשלשה לחו"ל: עפרה מטמא בחו"ל והמביא גט מסוריא כמביא מחו"ל (עצריך לומר בפני נכתב ובפני נחתם) והמוכר עבדו לסוריא כמוכר לחו"ל; שלשה לא"י: שהקונה שדה בסוריא כקונה בפרוור שבירושלם וחייבת במעשרות וביטביעות ואם יכול לכנס לה במהרה טהורה (תוספתא כלים ב"ק פ"א ה.). ובמשנה אהלות פ"ה ד' נאמר הקונה שדה בסוריא סמוכה לא"י אינו יכול להכנס וכו'. עבר שברח לחו"ל אין רבו רשאי למכורו בחו"ל יצא עבר עם רבו בסוריא לפיכך אם מכרו שם הרי זה מכור (י"ט ע"ז פ"ג י"ח). אין משכירין להם (לגויים) בתים שדות וכרמים וכו' במה דברים אמורים בא"י ובסוריא משכירין בתים אבל לא שדות וכו' (שם ע"ז פ"ב ח'). בראשונה היו אומרים אין מסייעין את הנחתום העושה בטומאה ואין מוליכין עמו גריעות וכו' ובסוריא מסייעין את הנחתום העושה בטומאה ומוליכין עמו גריעות לתנור (שם ע"ז פ"ז ב.). הקונה פירות בסוריא

כסף" ונקרא בנמרא "משכנתא דסורא" (ב"ב ל"ה.). אמר רבא ערי (זה) סוראה הוא דרייקי קראי (ניסין ל"א:) ופירשי' הדבר הזה מכני סורא הוא (שם). והיא סורא שהזכיר פליניאוס (ס"ה פ"א) והיתה קרובה לכפר Massice והיא מתא מחסיא.

[מתא מחסיא] רב שרירא נאון באגרתו יאמר: רב שבקיה לשמואל בנהרדעא דהוא דוכתיה וזקום תורה ואתרחיק לדוכתיה שלא היתה בה תורה והוא סורא דמתקרי מתא מחסיא דהונו נפישו ישראל התם וכו'. וכן כתב הראב"ד בספר הקבלה: והלך לסורא וכו'. היא מתא מחסיא והיה שם לראש עד שנפטר וכו'. לפ"ז סורא ומתא מחסיא הם עיר אחת. אך נייבויער הסתפק בזה כי אין רמז בנמרא בשום מקום שסורא ומתא מחסיא הם עיר אחת. ואדרבה מאיזה מקומות בי"ט נראה שהיו שתי ערים. ומפורש בענין משכנתא דסורא יבמתא מחסיא מקומו של רבינא היה מנהג אחר שלא כסורא (ב"מ ס"ז.). ומצינו שרב אמר כגון אנא אם אקח בשר מטבח ולא אשלם תיכף ח"ז חילול השם, ואמר אביי ודוקא במקום שאין תובעין אבל במקום שתובעין אין חילול השם, ואמר רבינא ע"ז ומתא מחסיא אתרא דתבעי הוא (יומא פ"ו.). ומשמע שאין זה סורא מקומו של רב שהוא מקום שאין תובעין. ורש"י בעצמו כותב במקום אחר: רב אשי נאון בסורא וכו' למתא מחסיא וכו'. ובתשובות הנאונים (הוצאת הרכבי ס' רנ"ט צד 133) נאמר ובני ישיבה מחסיא בזמן שהיו בסורא היו מקילין הרבה בדבר זה וכו'. הרי שהם שני מקומות. וע"כ יפרש נייבויער שהכוונה בדברי רש"י הראשונים יסורא קרובה למתא מחסיא, ואפשר מפני שבזמן רבינא ורב אשי היו תלמידי סורא ומתא מחסיא לומדים ביחד נחשבו שתי הערים כיישיבה אחת. אף כי הישיבה בעצמה היתה אז במתא מחסיא מקום רבינא ורב אשי. מתא מחסיא היתה יותר קרובה לנהר פרת. ואמר רב אשי אנן ארקתא דפרת סמכינן (ביצה ל"ב.). רב אשי התיר לבני מתא מחסיא לאקדוהי (לפנות השרטון) נהר בורניץ במועד כיון ששותין ממנו רבים (מו"ק ד'): ובנראה נפל הנהר בורניץ בפרת. רב אשי אמר מתא מחסיא גדול מכפר וקטן מכרך (כתובות ד.). כסויי התנורים של מתא מחסיא לא היה להן בית אחיזה או בית יד (שבת קכ"ה.). רב משרשיא אמר לבנו שמוכ לישב על האשפות של מתא מחסיא ולא על אפרני דפומבדיתא (הוריות י"ב.) ופירשי' הטעם שתי"ח רבים בה ותרבות ביניהם אבל בפומבדיתא אין תרבות ביניהם (וע"י רש"י בכריתות ו': כי הטעם משום לסטין). יושבי מתא מחסיא גייסי ברבנן (קדושין ל"ג.) שהיו שם רבנן רבים ולבם גס בהם. ורב אשי אמר על הגוים במתא מחסיא שהם אבידי לב שרואים כבוד התורה שתי פעמים בשנה ולא מתגנייר גר מהם (ברכות י"ז:) שנאספו שם בימי כלה בחדש אדר ואלול. במתא מחסיא היה ביהכ"ז שהיה קרוב ליפול וסתרו

אצל ר' יוחנן באשה אחת שלא הבינה סירבטים (ירוש') נדה פ"י סוף, ובש"ס הריב"ש (ס"י ש"ע) סורסמון. ובעל כ"פ פ"ז גרים לשון סורסי, ודרכם להוסיף הברת "סון" כמ"ש במסוף הערוך (ע' סמבטון). במאות הראשונות דברו הנוצרים בלשון סורסי במדינת מסר פוסמא וסביבותיה, ומרכזם היה באירסא (אורפא) ונציבין, ועשו ממנה שפה ספרותית וכתבו בה ספרי חתם הברית החדשה או "רתיקא חרתא" והעתיקו בה התנ"ך היא ה"פשיטתא", גם כתבו פירושים לתנ"ך ואגדות שונות בלשון סורסי. במאה החמישית נתחלקו הסורים הנוצרים בהברת הלשון ומבטאה לשתי כתות: המזרחיים או הנסמוריים, והמערביים המכונים יעקביים, ע"ד מדרגתו ומערבא של בעלי המסורה בלשון עברית. הנוצרים המלומדים השתמשו בלשון סורסי עד המאה ה"ד ואז לקחה מקומה בארצות המזרח לשון ערבית, ובאירופא השתמשו בלשון רומית.

[סגנון לשון סורסי] דוגמא מתרגום הפשיטתא על תנ"ך הפרשה הראשונה בבראשית: 1 ברשית ברא אלהא ית שמיא וית ארעא. 2 וארעא הות תוה ובוה, וחשובא על אפי תהומא. ורוחה דאלהא מרחפא על אפי מיא. ואמר אלהא נהוא נהרא, והוא נהרא. 3 והוא אלהא לנהרא דשפיר. 4 ופרש אלהא בית נהרא לחשובא. 5 וקרא אלהא לנהרא איטמא, ולחשובא קרא לליא. והוא רמשא והוא צפרא יומא חד. 6 ואמר אלהא נהוא רקיעא במצעת מיא, ונהוא פרש בית מיא למיא. 7 ועבר אלהא ארקיעא, ופרש בית מיא דלתחת מן ארקיעא, ובית מיא דלעל מן ארקיעא, והוא הכנא. 8 וקרא אלהא לארקיעא שמיא והוא רמשא והוא צפרא יומא דתרין. 9 ואמר אלהא נתכנשון מיא דלתחת מן שמיא לאתרא חד (ע"ע פשיטתא).

1. ܓܝܡܝܕ ܓܝܐ ܕܝܚܐ ܡܢ ܥܝܢܐ ܡܢ ܝܚܐ. 2. ܐܬܐ ܕܥܝܢܐ ܕܝܚܐ ܡܢ ܥܝܢܐ ܡܢ ܝܚܐ. 3. ܐܬܐ ܕܥܝܢܐ ܕܝܚܐ ܡܢ ܥܝܢܐ ܡܢ ܝܚܐ. 4. ܐܬܐ ܕܥܝܢܐ ܕܝܚܐ ܡܢ ܥܝܢܐ ܡܢ ܝܚܐ. 5. ܐܬܐ ܕܥܝܢܐ ܕܝܚܐ ܡܢ ܥܝܢܐ ܡܢ ܝܚܐ. 6. ܐܬܐ ܕܥܝܢܐ ܕܝܚܐ ܡܢ ܥܝܢܐ ܡܢ ܝܚܐ. 7. ܐܬܐ ܕܥܝܢܐ ܕܝܚܐ ܡܢ ܥܝܢܐ ܡܢ ܝܚܐ. 8. ܐܬܐ ܕܥܝܢܐ ܕܝܚܐ ܡܢ ܥܝܢܐ ܡܢ ܝܚܐ. 9. ܐܬܐ ܕܥܝܢܐ ܕܝܚܐ ܡܢ ܥܝܢܐ ܡܢ ܝܚܐ.

הפרשה הראשונה מהפשיטתא בכתב סורסי

דוגמא מברית החדשה "רתיקא חרתא": "אבון דבשמיא נתקדש שמך, תאמא מלכותך, נהוא צבינך, אינא דבשמיא אף בארעא. הב לן לתמא דסונקנן יומנא.

אינו חייב להפריש מהן דמאי לפי שרוב פירות הנמכרים שם מחוץ הן באים, ואם המוכר אמר משל א"י הן חייב לעשר (דמאי פ"י י"א). שתי חזקות לכהונה בא"י: נשיאות כפים וחילוק גרנות (תרומה). בסוריא עד מקום ששליח ראש החדש מגיע נשיאות כפים אבל לא חילוק גרנות, בכל כסוריא (שם כתובות פ"ג א'). אין השלוחין יוצאין לסוריא עד שישמעו מפי ב"ד מקודש (שם ר"ה פ"ב ב'). על הגובאי וכו' ועל כולן אין מתריעין עליהם (תענית) אלא באותו מקום בלבד. היו בסוריא אין מתריעין עליהם בא"י, בא"י אין מתריעין עליהם בסוריא (שם תענית פ"ב י"א). ר' ישמעאל אומר אין עומר בא מסוריא (ירוש' שקלים פ"ד א'). סוריא הוא כבוש יחיד שכבש דוד המלך לצרכו והיא ארם נהרים וארם צובה, ולא קדשו בקדושת א"י שהיתה כבוש רבים (ע"ע כ"ב ו"ט). מקום שאין ישראל מצוין כהרא סוריא (ירוש' דמאי פ"י). הרמב"ם אומר איזה סוריא? מא"י ולמטה כנגד ארם נהרים וארם צובה כל יד פרת עד בבלי. כגון דמיס ואחלב וחמ ומנבת וכיצא בהן, עד שנער וצהר הרי היא כסוריא. אבל עכו חוץ לאשקלון והם תחומי א"י (הל' תרומות פ"א מ'). רבן גמליאל הלך ליסול רשות מהגמון בסוריא (מושל הרומיים שהיה שם) ושהא לבא ועברו את השנה על תנאי לכשירצה ר"ג וכשבא אמר רוצה אני ונמצאת השנה מעוברת (ערוית פ"ז ז'). ר' בא בר ובדא בשם רב ברם נהנו בסוריא להיות גובין מן הנחישות וכן הצעות (ירוש' בתובות פ"ג ג') מצעות שמציעין על המסות שהן עיקר סחורתן. אסתירא סורסיה (בבורות מ"ט) היא סמבט של סוריא (תוס' שם). ע"ע ארץ ישראל.

ביבליוגרפיה: ריעמאן ופוכסמין, רייזען אין נאדר-סיריען 1890; *Burten & Drake, Unexplored Syria*, 1872.

סורסי לשון (Syriac): אחת מלשונות בני יש"ע וענף מלשון ארמית, ומפני הקרובה מאד ללשון ארמית לא דקדקו חז"ל להבדיל בין ארמית לסורסית (ע"י תוס' ב"ב צ: ר"ה לסוריא). אך בירושלמי מצינו הכנוי לשון סורסי הרבה פעמים מפני שבזמן התלמוד דברו ההמון בא"י לשון סורסי, ולרוב השתמשו בלשון הזאת הנוצרים הראשונים, ואפשר שמפני הטעם הזה אמר רבי בא"י לשון סורסי למה? או לשון הקדש או לשון יונית (ביק פ"ג). כי לשון יונית היתה לשון החכמים בא"י ובלשון סורסי דברו רק ההמון. ונקראת לשון סורסי ע"ש ארץ סוריא. השם שקראו לה היונים בזמן ההוא. לשון ארמית היתה יותר צחה בסגנונה ומבטאה, ולכן כשרצה שמואל הקטן לגלות סוד קודם מותו אמר: שמעון וישמעאל (ר"ש הנשיא ור"י כ"ג) לחרבא (יהרגו בהרב) וחברוהי לקטלא וטאר עמא לכיזא ועקן סניאין יהון אחרי דינא ובלשון ארמית אמרן (תוספתא סוטה פ"ג ד' בבלי מ"ח:). כדי שלא יבינו העם. והיו מקומות בא"י שלא הבינו לשון סורסי. ר' בא בר זוטרתא נעשה למתורגמן

שונים. בשבעים נפש בא יעקב למצרים ובאשר יצאו משם לחרות היה מספר בני ישראל שש מאות אלף גברים מן עשרים ולמעלה. ובמדבר סיני היה כל הפקודים שש מאות אלף ושלשת אלפים וחמש מאות וחמשים מן עשרים שנה ולמעלה כל יוצא צבא בישראל, מלבד מספר הלויים מן חדש ולמעלה שנים ועשרים אלף בס"ה 625.550 (במדבר א' מ"ג ל"ט). ונוכל להבפיל מספר בני ישראל מן עשרים ולמעלה ויהיו עוד 603550, ובס"ה 1229100, והמספר הזה נבפול במספר הנקבות נמצא הסך הכולל 2458200. כאשר פקד דוד המלך את בני ישראל היה מספרם שמונה מאות אלף מעשרת הישבנים וחמש מאות אלף משבט יהודה. בס"ה 1.300.000 (ש"ב ב"ד מ') ובלם אנשי מלחמה שולפי חרב וכו' לא נחשבו מן עשרים ולמעלה ולא החלשים והזקנים ולא הנשים והמק. ואם נצרפם לחיטבון יעלו בלם למספר חמשה מליון נפש. מספר הגולים השבים מכבל לא"י בזמן עזרא היה ארבע רבוא אלפים שלש מאות ושישים (עזרא ב' ס"ד). בי רוב העם נשארו בכבל ובמצרים ומדינות אחרות ומהם עלו אח"כ. בזמן חרבן הבית השני היה מספר היהודים בירושלם, לפי הסופר טאקיטוס, שש מאות אלף, ויוסיפוס מונה מספרם מליון אחד ומאת אלף נפשות. ומהם צ"ז אלפים נמברו לעבדים, במלחמת אדריינוס ובר בובבא נהרגו 580000 יהודים לפי הסופר דיון קאסיוס (ספר ס"ט פ"ד). לפי מאמזען היו במאה הראשונה למספר הנהוג מליון אחד יהודים במצרים מספר שמונה מליון תושבים בוללים, ומהם היו מאתים אלף יהודים באלבסנדריא שהיה שם בס"ה חצי מליון תושבים. לפי דעת הארנאק (אויסברייטונג דעם קריסטענעמוסס" לייפציג 1902). היו בארץ סוריא בזמן נירון קיסר מליון אחד יהודים, ובארץ ישראל שבע מאות אלף, וביתר הארצות מליון וחצי. בס"ה היה מספר היהודים אז 4.200.000 נפשות. מפני הרדיפות וההריונות והשמדות בימי הבינים נתמעטו היהודים מאד עד שנישארו בתחלת המאה ה"ח רק בערך 1.360.000 יהודים בארצות אירופא, ורובם היו אז בפולין. מן העת ההיא והלאה החלו היהודים לרבות עד שעלו בתחלת המאה ה"ט לארבעה מליון, ובתחלת המאה העשרים עלה מספרם קרוב לשלשה עשר מליון נפש.

[מספר היהודים באירופא בין שנות 1907—1911]

בתחום המושב וולת פולין	3.578.227
פולין	1.655.546
חץ לתתום	211.221
ס"ה ברוסיא באירופא	5.444.994
[אוסטריא ואונגריא]	
בגליציא	811.371
באוסטריא התחתונה	157.178
בוקאווינא	96.150

ושבוק לן חובין וחסהין איבנא דאף חנן שבקן לחיבתך. ולא תעלן לנפיונא, אלא פצן מן בישא, ממול דרילך היא מלכותא וחילא ותושבתחתא לעלם עלמין, אמין". ובהעתקה עברית: אבינו שבשמים יתקדש שמך, תבוא מלכותך, יעשה רצונך בארץ כאשר נעשה בשמים. תן לנו היום לחם חקנו וסלח לנו את אשמתינו כאשר סולחים אנחנו לאחר אשמו לנו ואל תביאנו לירי מטה ב"א הצילנו מן הרע, בי לך הממלכה והגבורה והתפארת לעולמי עולמים אמן. בספרי הבית חרשה בהעתקות אחרות השמיטו הפסוק בי לך הממלכה וכו' מפני שנראה כי הם מורים באחרות. וכל התפלה הזאת שקוראים הנוצרים "תפלת האדון" (The Lord's Prayer) לקוחה מהתלמוד (עי' תוספתא ברכות פ"ג ו', בבלי ברכות מ"ז: י"ז, ב"ג, ירוש' ברכות פ"ד).

[לשון סורסי בתנ"ך] רייפמאן הוביח (בית תלמוד ח"ב 218) בי מלות סוריות רבות נמצאות בתנ"ך וסדרם בדרך א"ב. ומהם: בחרתיך בבור עוני (ישעיה מ"ח ו') שהוראתו בחינה, בתרגום הסורי אבן בוחן (שם ב"ח מ"ז) באפא בחירתא; בית נתיבות נצבה (משלי ח' ב') כמו בין, תרגום בין מים למים (בראשית א') בית מיא למיא, וכן וישנה לטוב בית הנשים (אסתר ב' מ') כמו בין הנשים; מנוחה הדררי בהו (שופטים ב' מ"ג) פי' השיגוהו, בתרגום וירבק אותו (בראשית ל"א ב"ג) ואדרבה; וחציו ימחץ (במדבר ב"ר ח'), פי' מתנים, בתרגום במתניו (בראשית ל"ד) בחצוהי; ונר רשעים ירעד (משלי י"ג מ'), תרגום תכבה (ויקרא ו' ה') תרעד; ומטמתם במלם (ירמיה מ"ג מ') פי' חומר, בתרגום והחמר היה להם לחומר (בראשית י"א ג') וסירא הוא להו למלמא; מתוך ומחמס נאל נפשים (תהלים ע"ב י"ד) תוך הוא גול בסורית, בתרגום בי לא יגול (יחזקאל י"ח ז') לא תך, וגולה לא גול (שם פסוק י"ח) ותובא לא נתיך, וכן מרמה ותוך (תהלים י"ז) שניהם מורים על לקיחת הון רעהו בלא משפט, אלא תוך הוא לקיחה בחזקה ובגלוי ומרמה הוא לקיחה בלם ובערמה. גם הוביח רייפמאן שיש מלות רבות בתלמוד שנוכל להבינם רק בהוראתן בשפת סורית או סורסית. ועל הפסוק במבסת תבוסו על היטה (שמות י"ב) רבי אומר לשון סורסי הוא באדם שאומר לחבירו בוס לי מלה זה (פסחים ס"א.).

א.

סורר: ע' בן סורר ומורה

סחורה: ע' מסחר

סחיטה: ע' שבת

סט' פטרבורג: ע' פטרבורג

סמאטיסטיקא: מספרים ורשימות במקצועות שונות. הסמאטיסטיקא של היהודים שמוכא פה היא רק בנוגע למספר בני ישראל באיזה תקופות ומקומות

5.000	וועסט אינדיס	92.745	ביהם
2.000	ברזיל	44.255	מעהרין
35.000	ארנטינא	23.100	במחוזות אחרים
<u>2.555.000</u>	ס"ה דאמריקא	1.224.899	ס"ה באוסטריא
	[אסיא הרוסית]	851.378	באונגריא
56.783	קאוקאז		[בגרמניא]
34.792	סיביר	409.591	בפרוסיא
13.682	אסיא התיכונית	55.341	בייערן
105.257	ס"ה באסיא הרוסית	31.708	עלזאס-לוזירינגן
	[אסיא התורקית]	25.893	באדען
87.000	ארץ ישראל	24.696	העסען
50.566	סוריא (חוץ א"י)	16.602	האמבורג
35.000	ערב	14.967	זאקסן
38.069	אסיא הקטנה	12.053	ווירטמברג
64.000	מסופוטאמיא	14.101	במחוזות אחרים
6.900	מחוזות אחרים	607.862	ס"ה בגרמניא
281.535	ס"ה באסיא התורקית		[מדינות שונות באירופא]
	[מדינות אחרות באסיא]	282.277	תורקיא באירופא
63.000	פרס	325.655	רומניא
20.000	בוכארא	238.275	אנגליא
18.435	אפניסטאן	105.988	הולאנד
18.228	הודו	100.000	צרפת
3.500	ערן	52.115	איטליא
2.000	כינא ויאפאן	37.656	בולגריא
680	האנקאנג ושאנגהי	15.000	בלגיא
125.843	ס"ה במדינות אלו	12.264	שווייץ
<u>512.635</u>	ס"ה באסיא	11.250	בוסניא והירצוגווינא
	[אפריקא]	8.350	יון
50.000	אביסיניא (פלשים)	5.729	סרביא
64.645	אלגיריא	3.912	שוועדען
38.635	מצרים	3.898	אירלאנד
109.712	מורוקא	3.478	דענמארק
18.680	טריפולי	2.500	ספרד
65.213	תונס	1.300	גיבראלטר
60.000	דרום אפריקא	1.212	לוקסמבורג
406.885	ס"ה באפריקא	1.200	פורטוגאל
	[אוסטריא]	728	קריטא
15.122	אוסטריא	642	נארוועגען
1.611	נחילאנד	185	מאלטא וקפריסין
107	מאסמאניא	1.213.612	ס"ה במדינות שונות באירופא
16.840	ס"ה באוסטריא	<u>9.342.745</u>	ס"ה הכולל באירופא
	[סך הכולל]		[באמריקא]
9.342.745	אירופא	2.400.000	בארצות הברית
2.555.000	אמריקא	100.000	קאנאדא
512.635	אסיא	5.000	מעקסיקא
406.885	אפריקא	4.000	קובא
16.840	אוסטריא	1.000	פורטו-ריקא
12,834,105	ס"ה בכל התבל	3.000	אמריקא התיכונית
	ע"ע ספר.		

ביבליוגרפיה: לוח קדומה שנת תרע"ב ווילנא צד 26; צונץ, געזאמעלטע שריפטען ח"א 134; יודישע סטאר מיסטיק 430; רופין, די יודען דער געגענווארט צד 26; Jacobs, *Studies in Jewish Statistics*, 1885, ב. מ.

סמירא (Satire): התול, דברי חלקות של לעג וליצנות שנראים כאלו נאמרו בכבוד ראש, וכאופן כזה יורדים להדרי לב האיש ויעשו רושם חזק על לב השומעים. כמו אליהו הנביא עם נביאי הבעל שהעלו את הפר לעולה לבעל ואש לא ישמו תחתיו ויקראו בשם הבעל מהבקר ועד הצהרים שיענה אותם באש מן השמים, ואין קול ואין עונה. ויהתל בהם אליהו ויאמר: קראו בקול גדול כי (אם) אלהים הוא כי שיה וכי שיה לו וכי דרך לו אולי ישן הוא ויקץ (מ"א י"ח כ"ז). הסמירא היותר יפה בתנ"ך הוא נבואת ישיעיה על מלך בבל באמרו: גם ברושים שמהו לך ארז לבנון מאז שכבת לא יעלה הכורת עלינו. שאול מתחת רגזה לך לקראת בואך, עורר לך רפאים כל עתודי ארץ, הקים מבסאותם כל מלכי גוים. כלם יענו ויאמרו אליך גם אתה חלית כמונו אלינו נמשלת (ישעיה י"ד ח'—י').

[בתלמוד] בתלמוד ומדרשים יש כמה מאמרים שנאמרו בדרך סמירא, ולדוגמא התשובות של הפרושים להצדוקים, שהיו הצדוקים אומרים תירש הבת עם הבן, נספל להם ריבין אמר להם יטומים! זו מניין לכם ולא היה בהם אחד שהחזיר לו דבר חוץ מזקן אחד שהיה מפתט כנגדו ואומר, ומה בת בנו וכו'. קרא עליו המקרא הזה אלה בני שעיר החורי וכו'. אמר לו רבי ובכך אתה פוסרני! א"ל שומה שבעולם ולא תהא תורה שלימה שלנו כשיחה בטלה שלכם (מגילת תענית פ"ה). ומצינו קרח שאל שאלה ממשה רבינו טלית שכולה תכלת אם חייבת בציצית, או בית שכלו ספרים מהו שיהא פסור מן המזוזה וכו' והוא בדרך סמירא על משה ואהרן שלקחו הגדולה והקדושה לעצמם להשתרר על העם שכולם קדושים. ועוד תספר עליו האנדה: מה עשה קרח? כינס עליהם כל הקהל וכו'. התחיל לומר לפניהם דברי ליצנות, אמר להם אלמנה אחת היתה בשכונתי ועמה שתי נערות יתומות והיה לה שדה אחת, באת לחרוש אמר לה משה לא תחרוש בשור והמור יחרו, באת לזרוע אמר לה שדך לא תזרע כלאים, באת לקצור ולעשות ערימה אמר הניחו לקט ישכחה ופאה, באת לעשות גורן אמר לה תני תרומה ומעשר ראשון ומעשר שני, הצדיקה עליה את הדין ונתנה לו. מה עשתה עמדה ומכרה את השדה ולקחה שתי כבשות כדי ללבוש מגילותיהן וליהנות מפירותיהן, כיון שילדו בא אהרן ואמר לה תני לי את הבכורות שדך אמר לי הקב"ה כל הבכור אשר יולד וכו', הצדיקה עליה את הדין ונתנה לו את הולדות. הגיע זמן גזירה וגזרה אותן אמר לה תני לי ראשית הגז וכו'. אמרה אין בי כח

לעמוד באיש הזה הריני שוחטתן ואוכלתן, כיון ששחטה אמר לה תני לי הורעו והלחיים והקיבה, אמרה אפילו אחר ששחטתי אותן לא נצלתי מידו, ואמרה הרי הן עלי חרם, אמר לה כולו שלי הוא שדך אמר הקב"ה כל חרם בישראל לך יהיה. נטל והלך לו והניחה בוכה היא עם שני בנותיה, כדון כולתהן עבדן להא בנותא עליבתא ותולין בהקב"ה (ילקוט פ' קרח רכז ט ז).

[בספרות ימי הביניים] בין הכותבים בלשון סמירא בימי הביניים חשוב בפרט ר' יהודה חריזי בספרו החכמני, בתארו איזה עבודה ורעה שמטה ולא יוסף עוד לקחת אחרת: „ודי לי בתלאה הראשונה המרה, ולא תקום פעמים צרה“ (שער ו). על הכילות במלחמת הנדיבות, ואיך פשטה הנדיבות בנדיה ולבשה אותה הכילית (שער י"ב). על דופא אליל ותרופותיו אשר לפניו כפות מלאות מיני רפואות, ורמיות למכות מריות, ואצלו כלי ברזל ומלקחים והמזלג שלש הישנים, וכלי ההסזה והכיות וכלי חתוך הבשר חדים כחרב פיות וכו'. וקורא בקול גדול כי יכול: לפקוח עינים עורות ולחזרוע העקריות וכו' (שער ל). אתה קח לך מבשמי החברה, וסמי הידירות היקרה, ואבקת האהבה הברה, וישינוי השפתים, ותבצלת העינים, ותפחי השדים, ודקת האפים, וסעפי הקוסות הנעימות, אשר תניפם רוח הנשמות, ובדלת הישינים, וכפור הידים, ותשחק הכל עד אשר דק בנקיון כפיים, ותלוש אותו בדבש המלקחים, ותשים עליו מעט מצרי העפעפים, ותקטירם במור האפים, וקטרת הנחירים, ותקח מ'את הרפואה לא יום ולא יומים, ולא חדש ולא שנים, רק דבר יום ביומו ערב ובקר וצהרים, ואז תרפא בעזרת שוכן ימים. ואם לא תניע ירך לכל זה, ותראה כי לבך חלש ורזה, תקח לך אנדה מעשב התקוה, ולענות החיטק והתאוה, וסמי התוחלת, ורוש ההכנעה והמישאלת, ועשב האנחות, ועצב הרוחות, ותחביר עליהם פרי הפרידה, וענפי החרי והחרדה, וציצי התונה, וקוצי הראנה, ושרשי העצבון, ועלי היגון והראבון, וטרפי התשוקה, וחצירי המצוקה, ומרורות האנקה, ותכתוש כל אלה העשבים, במכתש העצבים, ויצקת עליהם לוג מי דמעות, מסקור הצלעות, ושמת הכל בציר הצירים והיגונים, ופרוד השאונים, ותבשלם בנחלי להבים, מן האהבים, ותצניע זאת המרקחה בצנצנת ארך הזמנים, לפי רב השנים, וקח ממנו בכל יום, עד יסקוט עצבך בעזר אל איום (שער מ"ח). עמנואל הרומי במחברותיו כותב בסמירא חדה על התופת והעזר בעקבות דאנטי, על האנשים השונים העוברים בו ונדונים בתוכו. והאיש הדובר בו אמר אליו: קומה ונלכה כי לא זאת המנוחה, ואען ואומר בי אדוני עשה כדברך, משכני ואנכי אחרך, כי לראות באלה לא נסיתי, הוצאני מעמק הפגרים כי החליתי, ואמר אלי האיש, החזק בכנף מעילי ותהיה זרין ונשכר, אל תכס אחרך ואל תעמד בכל הכבר, אז שמנו לדרך פעמינו, והפקדנו ביד האל רוחנו ונשמתנו. ויהי כאשר יצאנו

דבדיחותא וסמירא נעיסת. בשיריו בחר לו שני דרכים. לפאר הדבור בתלתלי המליצות וצלצל המלות כמו בספריו „אדר היקר“ ו„ספר החזיון“, ודרך אחר להשתמש בדבור פשוט בסגנון כתבי הקדש כמו בספרו „משלי אסף“, וזה אחז את דרכי המאספים שהחלו לכתוב עברית על מהרה כה"ק. סמנוב כתב רוב ספריו בעלום שמו, רק שהיה הוא המו"ל של ספר עתיק שמצא בבית גנזיו. וע"ז אשר הרב ר' יוסף מפפד"ם, כי סמנוב שונה ממחברים אחרים אשר גיבנים דברים מחבריהם וחתמו שמם עליהם, וסמנוב גונב דברי עצמו וחותרם שם אחר עליהם.

[ספריו] סמנוב כתב ספרים רבים, והמצויינים הם: א' שפתי דננות, על דקדוק לשון עבר (ברלין 1773); ב' ספר החזיון בשמונה חלקים, על הבקרת והחכמה, השירה, משלים, על החושים, על העולם והטבע וענינים שונים; ג' אמרי בינה על דברי חקירה ופילוסופיא (שם 1784); ד' סליחות התצאה חרשה (שם 1785); ה' ספר השרשים שלשה חלקים על שרשי לה"ק (שם 1787); ו' משלי אסף מליצות בחקוי על משלי שלמה (שם 1788); ז' פי' על מורה נבוכים (שם 1791); ח' זמירות אסף עם פי' ר' שמואל ב"ר מאיר (שם 1793); ט' פרקי שירה, על חכמות הסבע.

ביבליוגרפיא: פין כנסת ישראל 643; פראנק דעליטש, צור געשיכטע דער יירישען פאעזיע ס' 28, לייפציג 1886.

ב. מ.

סיביל (Sibyl): כנוי לאשה נביאה שהתנבאה לא"ה ע"י רוח שהופיע עליה מן היםים באמצעות האלילים שהאמינו בהם. הנבואה בכלל היתה זרה להגונים ולא ידעוה היונים והרומיים, רק עתירות שנתגלו להם ע"י אשה בעלת חזיון שקראו סיביליות (σιβυλλαι) המורה על „סוד אלוה“. ונחלקו המקורות הראשונים אריות מספר הסיביליות ומקומותיהן. פלאטון מזכיר רק סיביל אחת, ואריסטו ואריסטופאניס מזכירים אחדות, ווארו בספרו של לאקטאניוס Divinarum Institutionum (ח"א ס' 6) מונה עשר סיביליות ומתן אחדות מארצות המזרח. פאוסאניאס מונה ארבע סיביליות: הסיביל סלוד, הסיביל היופילי מטרופיס או אדיתריי שהתנבאה על הרומיים, והסיביל סבא מארץ ישראל שהיתה סיביל יהודית, ונודעה נ"ב בתור סיביל בבליית ומצריית. בספר Chronicon Pashale שנתחבר במאה הששית נמנו י"ב סיביליות ואחת מהן היתה יהודית.

[יהוס הסיביליות] בספרי הסיביליות מיתוסים את הסיביל הראשונה לדוד הששי מנח (ח"א 298) ובמקום אחר נאמר שהיא בתולה מיצאי ירך נח (ח"ג 827). הסיביל היהודית תתיחס לאחת מנשי בני נח ונצולה בתיבה מהמבול, ומפני זקנתה נקראת „סבא או „סבתא“.

מן התופת ועשתונותיו אוברות, ופנינו וכנפיו פרודות, וללכת אל העדן היו פנינו טועדות. תיכף אשר מהתופת נסענו, אל ראש סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה הנענה וכאשר היינו במעלותיו הגבוהים, שם נגלו אלינו האלהים. ושם ראינו שמים חדשים וארץ חדשה, אין שם צחנה ובאשה, רק ארץ סמוורה וקדושה, ומעלות הוכנו אל הנפשים הקדושים, תחתיים שניים ושלישים וכו' (מחברת כ"ח). הראב"ע כתב מכתמים רבים בסמירא יפה, יוסף זברה כתב „מאמרי הרופאים“, „גדר אלמנה“, „מדיני אשה“. יצחק ן שבתאי כתב „מנחת יהודה“ על שונאי הנשים ועל הרווקים, גם „מלחמת החכמה והעושר“, ותשובה על מתנגדיו בשם „דברי האלה והנדרו“ (בכ"י). קלונימוס בן קלונימוס מפרוכינצא כתב „אבן בוחן“ בסמירא על דרכי החיים, ו„מסכת פורים“ בסגנון התלמוד על העני המחזור על הפתחים הכלי השכור והזולל וסובא. יצחק דוראן פורפם כתב לרעהו המוסר דוד בונים בוגניורנו אגרת בשם „אל תהי כאבוכיך“ בלשון סמירי המשתמע לתרי אפי עד כי האמינו הנוצרים כי דוראן מעיע אותו ליושאר באמונת הנוצרים בהוכיחו את סעיות היהודים, ובאמת טמן בדבריו לעג ולצון לעקרי דת הנוצרים. בין הסופרים הסמיריים המצויינים כומן החדש היה יצחק ערמער במאמריו חסידות וחכמה, תלונת סני סנסני וסמנגליה, נגלול הנפש, ותשלך, ויוסף פערל בספרו „בוהן צדיק“, „מגלה סמירין“. בין הסמיריים בזמן הזה נעלה הוא גרשון ראזענצווייג בניוארק בספרו „מסכת אמריקא“, מכתמיו „חמשה ואלף“ וירחוו „הרבורה“. ע"ע חידה; לץ.

ביבליוגרפיא: שולמאן כהרס ח"ב 235—241; J. Chotzner, *Humor and Irony of the Bible*, Hanover 1883; I. Davidson, *Parody in Jewish Lit.*, New York, 1907; J. E. xi. 71.

ב. מ.

סמנוב, יצחק הלוי: חכם ומשורר, נולד בעיר סמנוב במדינת פולין בשנת 1733 ומת בברלין ד' טבת תקס"ו (1805). בימי נעוריו עזב את עירו וינע לברלין שהיתה אז מקום מושב המיטכילים הראשונים וימצא שם את יצחק דניאל וורד פרידלענדער אשר דאגו לו ולמחסורו, ויהי למורה עברית בבתי עשירים. בסמנוב נקבצו כל התכונות של הסופרים העברים ואור וחשיך השתמשו בו בערבוביא. לבושו היה כיהודי פולני בזמנו אבל התנהג בדרך אשכנזי במעשיו; הוא היה אורתדוקסי באמונתו, וחפץ בהקוני הריפורם; הוא היה מוסמך להורות הוראה לפי הש"ע, אך חוקר חפשי בפילוסופיא; הוא היה בעל רגש ובעל מעשה כאחר, משורר וכותב דברים כהיותו, הוא כתב מליצה נשגבה ורחף על כנפי השירה, וירד לעומקא דדינא איך לדקר תוך המרגלית ולמזון המשקין. וגם במאמריו הכתובים בכובד ראש על ענינים תשובים נמצא בהם מלתא

שבילי'א שנת (ג"א) תרנ"ה ואז מלך בלשצר המלך
הה' לבבל וכו' (שם 239; ועין צמח דוד ח"ב, סה"ד
ח"א 110).

[דוגמאות מסירי סיביל] יהושע שמינבערג העתיק
שלושה חזיונות (שלישי רביעי וחמישי) מהסיבילות אשר
יסודם ברוח היהירות, מלבד איזה הוספות קטנות.
העתקתו זאת עלתה יפה ובכמה פרקים היא יותר
נעלה מהמקור הראשון. ולדוגמא אביא פה מהעתקתו
של החזיון השלישי:

יושב הכרובים מרעים מסרום שבתו שחק.
אליך אל אדיר אתחנן, מעט הניחה
לרוחי, מגיד אך צדק, כי נפשי עיפה.
אך מה זה עוד ירגו לבני, רוחי יפעם
יהלמני להטיף לבני איש שירי ברגש?
ויהי מה אשובה אנגדה אמרי אלה
השומים בפי, אביע דברו לבני גבר.

ותוכיח את בני אדם הנבראים בעלם אלהים ללכת
באורח מישור ולירא את השם הגדול בורא שמים וארץ
ולא לעבור עבודות זרות

כי נחשים תכבדו תזכחו לחתול ושקק.
לאיללים פסילו אבן, מעשה אצבעות גבר,
ותרבעו על פתחי היכלות, לא אל במו.

גם פרעו מוסר, מנאפים ובני בליעל, והסיביל מתנבא
כי ממלכת רומא תשחח מן הארץ, ובא מושל קדוש
ולכד כל ארצות התבל וינביר בארץ, ואז נכונים לדומא
ימי אד וישר....

בצאת ממצרים עם זה בשנים עשר שבט
עלו קוממיות לימין מוריו בחורו אלה,
ויסע לאור עמוד אש באשמורות הלילה,
ובעמוד ענן יומם לנהוגו דרכהו.
אז יעמיד אלוף לראשם רב פעלים גדול דעה,
את משה משוי מסוף ביד גברת בת מלך,
היא כבן לה גדלתו, וכבוא זה מורה צדק
מנהל לעם, אלהיו ממצרים הסיע,
אל סיני ההר, נתן לו אל משמים
דת ומשפטי צדק כתובים על לוחות שנים.

ותדבר על אשור ובבל ומצרים ויון ועל גוג בארץ מגוג
ואשר יהיה באחרית הימים. שאז יקום עם קדש ידאי
ה' שומרי מצותיו והם בני ישראל, ולמולם לא נחשבו
יהר העמים אשר ישתעשעו בהבלי שוא והם פורעי
מוסר ועושים כל תועבה.

אולם לעת קום יקומו דברי דברתי
וזכור תזכרני כלכם לא עוד תחרפוני
לא תאמרו לי כשוגעת, כי אך נביאת אלה....
כי עת תהומות מים אדירים ספפו ארץ,
ואיש תם אך אחר נוהר תחת השמים,
נשא על פני תהום כתבה חרשו ידוהו,
עם חיה ועוף כנף לחיות זרע עלי ארץ,
אשה לבן-איש זה היותו, כלה לגבר

לדעת אפיפאנוס היתה בת נח ו"א שהיתה בת חוה
(Adversus Haeresus vi, xxvi. 1.) ויש מיחסים
אותה לסרח בת אשר. ויש גם דעה כי הסיביל היהודית
היא בת בירוסוס הכשדי ונבאה נבואה שקר לומר
שיחוסה מימי קדם ומקורה מן העברים. כנראה המציאו
היהודים האלכסנדריים את הסיביל היהודית על אותו
דרך ואופן שנוצרו הסיבילות האחרות ובאותו לברש של
ההגדה שהיה יפה למעם הנזים בעת ההיא. וכוננת
היהודים האלה היתה להראות את אולת עבודת
האלילים ותפארת אמונת ישראל לנגד העמים, וכי
קרוב היום הבא להביא במשפט את כל הנזים וביאת
המשיח. ספרי הסיבילות נחשבו כספרים חיצונים,
וגם בנבואת הסיביל היהודית השתמשו לרוב הנוצרים
הראשונים, והוסיפו דברים רבים להוכיח על ביאת
המשיח. שירי הסיביל היהודית מתחילים מומן היהודים
האלכסנדריים במאה השניה למספר הנהוג, ומזכירים
נחמות וגאולה מגלות הרומיים, והוספות הנוצרים
נתחברו בחמש או שש מאות הראשונות.

[ספרי הסיביל] ספרי הסיבילות יצאו לאור בפעם
הראשונה בשמונה חלקים (באזיל 1545) בלשון יונית
ובהעתקה רומית (שם 1546). ועוד הוצאה אחרת מכ"י
אחר (פאריס 1596). בשנת 1817 נדפס ספר י"ד
מספרי סיביל. ועוד הוצאות אחרות, האחרונה בלייפציג
(1902). יש מסילים ספק בספר א' ב' כי יש בהם
דעות יהודיות ונוצרות מעורבות ביחד. ספר ג' הוא
יותר נעלה מתבריו, וכנראה נתלק לשלושה חלקים,
הראשון נכתב ע"י יהודי אלכסנדרים שחי בערך שנת
165 קודם מ"ה, ושני החלקים האחרונים נתוספו בידי
נוצרים. בספר הרביעי מתנבאה בשם ה' על עתידות
בעשרה דורות הראשונים מאדם הראשון, ותחלק את
ימות העולם לעשר תקופות, ותעביר את כל המאורעות
בזמנים האלה. הספר החמישי הוא במעט כולו ברוח
היהדות מלבד איזה דברים נוספים ע"י הנוצרים. הספר
הששי השביעי והשמיני מקורם בנצרות. הספרים ט'
והלאה נתגלו מקרוב, התשיעי והעשירי הם ברוח נצרות,
הי"א אפשר שמקורו ביהדות, ספר י"ב וי"ג וי"ד
מדברים על דברי ימי הרומיים, ואין בהם דברים הנוגעים
לאמונה. ספרי ישראל הקדמונים ומימי הבינים אינם
מזכירים את סיביל רק בעל ספר היוחסין אומרו:
האשה הראשונה שנתנבאה באיטליא שנת ג"א תתמינ'
(83 למ"ה) ולכל אשה שאמרה עתידות קורין שבילי'א
(יוחסין השלם צד 235) בזמן לומיאו מרקיניוס המלך
השביעי לדומיים וכו' היתה אמרייה שבילי'א ותקנה
ט' ספרים מהנביאות, ובאה ונבנסה למרקיניוס המלך
הידוע ולא נתן לה המעות ששאלה בעבורם ושרפה
הג' ספרים לפניו ביום הראשון, וביום השני שרפה הג'
האחרים, וביום הג' שלח לה כל המעות ששאלה ונהנה
לו הג' ספרים הנשארים ובהם כתוב כל מה שיקרה
לרומיים עד עולם, ואז נ"כ היתה במוריקה אישפיטימה

לו נגלו ראשונות מאז גם עתידות החד.

על כן דבר מי אמת, ואמרו נאמנו יהי. (סוף חזיון ג').

ביבליוגרפיה: גוסטמיד, קליינע שריפטען 221—278 לייפציג 1893; ווינטער אונד ווינטער, די יידישע ליטע-ראטור האט 59—63; שטיינבערג, מאז גי חזיון ספר הזון הסבלות למשוררי ההלנים, בספר המאסף בלילית האסיף לשנת תרמ"ז ווארשא 1887; דרז בתן, די סיביליזציע אים היידענסום ווערענסום אונד קרוספענסום, בעתון אסא אונד וועטע ח"ג צד 111 שנת 1903; Deane, *Pseudepigrapha*, p. 276, Edinburgh 1891; Schürer, *History* iii. p. 271; J. E. xi. 319.

א.

סיביריא: מדינה גדולה מהרי אוראל עד ים השקט בצפון אסיה הישנית לרוסיה, ויש בה קרוב לשבעה מיליון תושבים, ומהם 34,792 יהודים (בשנת 1897). היהודים הראשונים נשלחו שם בתור פושעים וחוטאים לחוקי ממשלת רוסיה, ולרוב היו יהודי קורלאנד שלא נרשמו בפנקסי הממשלה בתור נולדים מפני החוק שיצא בשנת 1829 להגביל מספר היהודים בקורלאנד וליוואניא. היהודים האלה התרצו את עונם בגלות סיביריא ולא הורשו לצאת מהמדינה שנים קצובות, אך היו חפשים לשלוח במסחר ידם בכל רחבי סיביריא, וגם עשו חיל והעשירו, וישלחו אחרי ביהם וסרוביהם ויאחזו שם. מתחלה לא התנגדה הממשלה לשוב היהודים בסיביריא, אך בשנת 1832 כאשר רצו היהודים בערקאווין וקאמינער להשיג זכות הסחרים (גילדע) בא הדבר לפני הסינאט והמיניסטרים והם החליטו להכשירם בתור סוחרים, אך כדי שלא להרבות בסוחרים יהודים להזיק לסוחרים הנוצרים נעשה חוק כי כל יהודי הרוצה לקנות זכות סוחר מחויב לבקש הסכמת שר האוצרות ע"י, והחוק הזה נחתם ביד הקיסר ביום 3 מארץ 1834 (ווסטראיע פאלנאיע סאבראנייע ואקאנאזי ח"ט סי' 6875). הקיסר ניקולאס הראשון חשב ליסד בסיביריא קולוניות לעבודת אדמה לצורך היהודים, וצוה לתת להם אדמה בפלכי סאבאלסק ואמסק (1836), אך כנראה התנגדו לזה שרי הממשלה ופתאום יצא חוק המלך לבטל הדבר (5 יאנואר 1837). בעת ההיא היו בפלכי סאמסק, סאבאלסק, עניסייך, אמסק, יהודים כוחרים 31 ועישי מלאכה 659. הממשלה החליטה שלא לשלוח עוד יהודים לסיביריא, אך בינתיים כבר היתה חבורה אחת של יהודי קורלאנד על דרך סיביריא שבאו לקרוביהם, ועליהם נגדה הממשלה לשוב לביתם ואם ימאנו תשלח אותם לקצה סיביריא לפלך יאקוטסק ומעבר לים באיקאליא, ואנשים מבין שלשים וחמש ולמטה יקחו לעבודת הצבא, נערים פחותים מ"ח שנה נחשבו בין הקאנטוניסמים (שם פ"ב סי' 10242). כימי הקיסר אלכסנדר השני הורשו איזה יהודים שהיו נקיים מחסא נגד הממשלה לגור בסיביריא, אך נרדפו מחמת שרי הממשלה ולא נתנו להם הרשות לנוע ממקום למקום, וגם היהודים שהיו אומנים ובעלי מלאכה לא יכלו

להעתיק משכנם למקום אחר. וזאת היתה לחידה לכל שואל מדוע זכו היהודים שהם חוטאים ופושעים נגד הממשלה להיות בסיביריא בכל מקום כחפצם, והיהודים הנקיים שכל אשמה נרדפים ונרדקים ולא ירשו להם לשבת שם? ומעטים בכל יום שלא הניחו לשום יהודי לעזוב את תחום היהודים לנסוע לסיביריא על הוצאותיו, ורק אחד שהסאם שלחו אותו בהוצאות הממשלה לסיביריא והניחו את בני משפחתו ללכת אחריו ולשכור מטיב הארץ. בשנים האחרונות הכבירה הממשלה את החקים נגד יהודי סיביריא ולא נתנו אותם לגור בגבולי כינא ובהערים על חף הים כמו וולאדאוואסטאק ופארט ארטמור, אך אחרי נצחון יאפאן כאשר כבשו היאפאנים את פארט ארטמור שבו היהודים לגור שם. ע"ע רוסיא (J. E. xi. 317).

ב. מ.

סייג (סייג): נדר מלשון סוג כמו יסוגו אחר (תתלים ל"ה ד'). להעמיד המצוה על מקומה מבלי חסרון וגם להנזר מלעבור עבירה, וכמו שאמרו: לך לך נזירא סחור סחור לכרמא לא תקרב (שבת י"ג). ר"ע אומר מסורת סייג לתורה, מעשרות סייג לעושר נדרים סייג לפרישות, סייג לחכמה שתקפה (אבות פ"ג י"ג) פי' שהמסורת היא סייג והגבלה למבקרי כה"ק שלא יפרצו בהם פרצות; מעשרות סייג לעושר שיראנו גם לעניים ולא יתפרצו בעשרם יותר מדי; נדרים סייג לפרישות שמקבל עליו בלשון נדר שלא יעשה כך וכך וכופה את יצרו להכניע תחתיו; סייג לחכמה שתקפה שלא להפאר בחכמתו, ויש מפרשים בדרך אחר, כי מעשרות סייג לעושר שנאמר עשר תעשר, עשר בשביל שתתעשר (שבת ק"מ.), וגם שתקנו חכמים ליתן מעשר מן הירק; נדרים סייג לפרישות, שהתורה אמרה קרבן לה' וחכמים תקנו כינוי נדרים פונם קונם קונם כדי שיהא פורש שלא לזכור (הערך). בן עזאי אימר עשה סייג לדברך בדרך שעשה הקב"ה סייג לדבריו וכו' שגלויה היה לפני מי שאמר והיה העולם שעתידין הדורות כך לומר על מה עשה ה' ככה לארץ הזאת (דברים כ"ט), לפיכך א"ל הקב"ה למשה: משה כתוב והנח לדורות הבאים ואמרו על אישר עזבו את ברית ה' וגו'. אדם הראשון עשה סייג לדבריו יותר ממה שאמר לו הקב"ה ומפרי העץ אשר בתוך הגן אמר אלהים לא תאכלו ממנו ולא תנעו בו פן תמותו וכו'. התורה עשתה סייג לדבריה הרי הוא אומר ואל אשה בנדת מומאתה לא תקרב (גקרא י"ח) אפילו חיבוק ונישוק אסור וכו'. אבל דרשו ג"כ כי ייחוד באשתו נדה מותר מהפסוק סונה בשושנים (שה"ש ד' ג') שאפילו סונה בשושנים לא יפרצו בהן פרצות (סנהדרין ל"ו). שישראל נדרים באזהרת התורה, משה עשה סייג לדבריו הרי הוא אומר לך אל העם וקדשת היום ומחר (שמות י"ט) ומשה אמר להם היו נכונים לשלש ימים והוסיף להם יום אחד מעצמו. איוב עשה

וכו'. כמו שאנו נוהגין לשייר מעט עד ערב פסח לסיום בעד הבכורים שלא יתענו ויחזרו אחרי מנין לומר קדיש דרבנן ועשרה בני רב פפא, מפני שהוכרת שמותם מועיל לזכרון (בעל שושני לקם בשם שלשלת היוחסין, ובסוף תשובות רמ"א דפוס אמסטרדם יש עוד טעמים ע"ז).

[הדרן] בסיום מסכתא ובפרט בסיום הש"ס נוהגין לדרוש לפני הקרואים מעניני דיומא וביהוס הדברים שמסיימים בהם. ואחר שסיימו המסכתא אומרים ג' פעמים: הדרן עלך מסכת (שם המס' שסיימו) והדרך עלך, דעתן עלן מסכת... ודעתך עלן, לא נתנשי מינך מסכת... ולא תתנשי מינך לא בעלמא הדרן ולא בעלמא דאתי, ואח"כ אומרים יהי רצון מלפניך יא"א שתהא תורתך אומנתנו בעוה"ז ותהא עמנו לעולם הבא חנינא בר פפא רמי בר פפא וכו' עשרת בניו (ע"ע פפא). והערב נא וכו' מודים אנחנו לפניך יא"א ששמת חלקנו מיושבי ביהמ"ד ולא מיושבי קרנות וכו'. יהי רצון מלפניך ה' אלהי בשם ישעורתי לסיום מסכת... כן תעורני להתחיל מסכתות וספרים אחרים וגסייכס, ללמוד וללמד וכו'. יתגדל ויתפדש. והוא קדיש דרבנן שנזכר ברמב"ם (ע"ע קדיש). יש מפרשים הדרן מלשון זיו הוד והדר, ואין לו כונה כלל, ומאי הוא הדרן עלך? ונראה ששם הדרן כאן הוא מלשון הדרא, שוב וחזור, כלומר ישעור נשוב ונלמוד המסכת הזאת, ואין זה פטירה עולמית. רק פרידה לפי שעה. ונקוה כי אנחנו נשוב אליך ואתה תשוב אלינו כמה פעמים. וכמו שרגילין לברך בלשון אנגלית ליום הולדת במהדרות רבות ("many returns"). הלשון הדרן הוא בארמית ומקורו מבבל בזמן הנאונים, וזכרון בני רב פפא הוא לסגולה ויועיל לזכרון, כנ"ל. ויהי רצון וכו' לקוחים מסיומי התפלות שנמצא בנמרא (ברכות ט"ז: י"ז:).

א.

— [מנהגים שונים] אחר נמר קריאת ספר מהומשי תורה נוהגין לומר, "חזק חזק ונתחזק". הנומר ספר דברים נקרא "חתן תורה" והמתחיל בספר בראשית הוא, "חתן בראשית", ואין קוראין לזאת סיום התורה, כי לתורה אין סיום. כי ארוכה מארץ מדתה, ונאמר והנית בו יומם ולילה. וכיון שאין סיום אין התחלה. ולכן מחברים את סוף התורה לתחילתה בקריאת הצבור בשמחת תורה. מקור המנהג שאומרים חזק חזק בסוף קריאת כל ספר מהחומש הוא מאמר חז"ל ארבעה צריכין חיוזק ואלו הן תורה ומע"ט הפלה וד"א, תורה ומע"ט מניין שנאמר רק חזק ואמץ מאוד לשמור ולעשות ככל התורה, חזק בתורה ואמץ במעשים טובים, תפלה מניין שנאמר קוה אל ה' חזק ואמץ לבך, ד"א מנין שנאמר חזק ונתחזק בעד עמנו (ברכות ל"ב:). ומביאר באבות כי טוב תורה עם ד"א ואמרו ד"א קדמה לתורה. לכן כשמסיים החומש אומרים חזק של תורה

סייג לדבריו שנאמר בו וסר מרע, מלמד שהרחיק איוב את עצמו מדבר המביא לעבירה ומן הכיעור ומן הדומה לכיעור. ודרשו סייגות מהכתובים: הרחק מעליה דרכך ואל תקרב אל פתח ביתה (משלי ה'). שאומרים לו לאדם אל תלך בין האפיקורסים ואל תכנס לשם שמא תכשל בהם וכו', הרחק מעליה דרכך (י"ם) זו זונה שאומרים לו לאדם אל תלך בשוק זה ואל תכנס במבוי זה שזונה שם וכו' שמא תכשל בה. חכמים עשו סייג לדבריהם שאמרו ק"ש של ערבית עד חצות ר"ע אומר עד שיעלה עמוד השחר וכו' א"כ למה אמרו חכמים עד חצות כדי להרחיק אדם מן העבירה שלא יעבור ומן ק"ש (ברכות ב', אדר"ג פ"א—פ"ג). ע"ע נזרה; תורה יטבעל פה.

א.

סִיּוּם: (סיומא): נמר וסוף, השלמת הלימוד של ספר או מסכתא מהתלמוד. וסיום כל הש"ס נקרא "סיום הגדול". במדרש דרשו על אות ה' של הלה' בהאוינו שהיא רחוקה מן הלה', שהוא סיום חתימתו של מיטה וכו' כאדם שמסיים ספרו והותם את שמו בסיום ספרו (תנחומא האוינו ס' ה'). ר"א בתר דמסיים צלותיה אמר וכו' (ברכות ט"ז:). סיומא דפירקא בר"ש כלה (ב"ב כ"ב:).

[כיום הספר וסיום מסכתא] נהגו לעשות משתה ושמחה בסיום ספר תורה. ובפרט הנותן ספר תורה חדש במתנה לכה"נ. הסופר מניח איוה שורות בסוף התורה פניו או כותב האותיות בקיום מן הצדדים וחלולות באמצע, ומכבדים את הקרואים שכל אחד ימלא אות אחת משמו, וכותבין בספר על הבימה, ומכבדים הקרואים ב"מי שברך" ונודבים נדבות לביהמ"ד. ואחר שמתקן הסופר את האותיות כראוי מכניסין את הספר בארון הקדש בנגונים חמירות תהלים. וזכר לדבר יש במדרש על הפסוק בנבעון נראה ה' אל שלמה וגו' החכמה והמדע נתן לך וגו' ויעש משתה לכל עבדיו (מ"א נ'). א"ר אלעזר מכאן שעושין סעודה לנמרה של תורה וכו' ופי' מ"כ שהוא נמר כל התורה ע"י מתנת החכמה (שה"ש רבה פ"א). גם בסיום מסכתא עושין סעודה, ואמר אביו תיתי לי דכי חזינא לצורבא מרבנן רשלים מסכתא עבידנא יומא טבא לרבנן (שבת ק"ה:). ר' משה חאגיז בס' משנת חכמים כותב: זה שאמר קהלת תרתי בלבי למיטוד ביין וגו' כלומר השחוק והשמחה בעלמא ודאי אין בהם שום תועלת, אבל אחד שתרתני בהכמה. כגון בסיום מסכתא, אמרתי מחמת זה למיטוד אחר היין, וכתב מהר"ל במנהגיו דסיום מסכתא שייך לסעודת מצוה (הל' ח"ב צד ל"ב:). וכ"כ הרמ"א (או"ח ס' תקנ"א י', י"ד ס' רמ"ז ב"ז) דכשסיים מסכתא מצוה לשמוח ולעשות סעודה ונקראת סעודת מצוה, וכתב מהר"ם מינץ בסוף תשובתו (מובא בש"ך שם ס"ק ב"ז) דכשבאין לסוף מסכתא ישייר מעט בסוף עד שעת הכושר, יומא דראוי לתקן בו סעודה

עד ח' בו אין אומרים תחנון ולפי מנהג האר"י א"א עד י"ב בו ועד בכלל כי חג שבועות יש לו דין תשלומין כל שבעה. ב' דר"ח נקרא בשם זב"ל ר"ת ז"ה בא ל'כפר, כי לעולם ביום זה יבא יוה"כ. ג' בו מתחילין שלשה ימי הנבלה. ה' בו ערב שבועות, ואין מקוין בו דם כי מעלי יומא דעצרתא סכנתא דנפיק ביה זקא ושמה מבוה דאי לא קבלו ישראל תורה הוה מבח לבשריהו ויט' לדמיוהו (שבת קכ"ט). ו' בו חג השבועות ח' בו י"ט שני של גלויות (ע"ע שבוועות). ט"ו בו נולד יהודה ומת בן ק"ט, ביום זה והבא אחריו גלו אנשי בית שאן ובקעתה אשר היו יתר רעה לישראל בימי היונים, ולא הגלה אותם יהושע ולא דוד מפני שלא היו נתחייבו גלות בראשונה, עד שהגלו אותם החשמונאים ואותו היום עשאוהו יו"ט. י"ז בו נלכדה העיר צור וגם היא היתה יתר רעה לישראל בימי היונים וכו' (מגלת תענית). כ' בו קבעו בני פולין תענית צבור שהיה עת צרה לעקב גזירות ורדיפות בשנת ת"ח ות"ט לאלף השישי ונשפך דם ישראל כמים. כ"ג בו במלו בכורים בימי ירבעם. כ"ה בו אתנמלו דימסנאי מיהודה ומירושלם, כשבאו בני ישמעאל לעורר על ישראל על הבכורה, באו עמהם כנענים ומצרים וכו' ונצחום גב'יה בן פסיס (ע"ע). בו ביום נהרגו רשב"י, שמואל בן אלישע וחנינא סגן הכהנים. בכ"ז בו נשרף ר' חנניה בן תרדיון. ע"ע חר"ש. ס. ה.

סיחון ועוג: סיחון היה מלך לעם האמורי בעיר

חשבון שלקח מיד מלך מואב הראשון עם כל ארצו מידו עד ארנון, ועל המלחמה הזאת נשאו המשלים משל (ע"ע חשבון). סיחון לא אבה לתת לבני ישראל מדרך רגל בארצו אף כי לא רצו להנות ממנו מאומה רק לעבור בדרך המלך. ויצא למלחמה עם ישראל במדבר, וינצחיהו ישראל וירש את ארצו (במדבר כ"א כ"א—ל"א: שופטים י"א כ"ב). גם הערבה בין הנחל יבוק וים כנרת היתה נכללת בארץ סיחון (יהושע י"ב ג', י"ז כ"ז). חמשת נשיאי מדין: אוי רקם צור חור ורבע היו נסיכי סיחון (יהושע י"ז כ"א) ואותם הכה משה בנקמו נקמתו ממדין (במדבר ל"א ח'). סיחון ועוג נחשבו למלכים אדירים (תהלים קל"ו י"ז—י"ט). סיחון ועוג אחי הוא בני אחיה בר שמחזאי וכו' (נדה ס"א:). והיה דומה לעוג בקומה ובגבורה (מדרש אנדה חוקת הוצאת באבער ק"ל). כי נח נפשיה דאהרן אכתי הוה סיחון קיים דכתיב וישמע הכנעני מלך ערד (במדבר כ"א) מה שמעוה שמע? שמע שמת אהרן ונסתלקו ענני כבוד וכסבור ניתנה רשות להלחם בישראל וכו'. תנא הוא סיחון הוא ערד הוא כנען: סיחון שדומה לסייח במדבר, כנען על שם מלכותו ומה שמו ערד שמו וכו' (ר"ה ג'). ובתוס' שם נאמר דהוא גם עמלק. א"ר פפא עמון ומואב מהרו בסיחון (גיטין ל"ח.). דכתיב אל תצר את מואב וכן בבני

וחזק ונתחזק עם ד"א (מטה אהרן להרב זיווימץ). וכבר מצינו בנביאים הראשונים שסיימו דבריהם בדברי שבח ותנחומים (ברכות ל"א.). ואחריהם הלכו נביאים האחרונים (ובזה מתורץ קשית אנדות מהרש"א שם). ואמרו לא יפטר אדם מחבירו אלא בדבר הלכה (שם) או בדבר טוב, וכן נוהגין היום כשמדבר אדם דברים רעים עם חבירו אוטר לו נסיים בדבר טוב, וברוב המסכתות ישדרו רבינא ורב אשי הוסיפו מאמר מיב בסוף כרי לסיים בדבר טוב אף שאין לו ענין שם. הרמב"ם בהסדרתו לסדר זרעים התאכץ לתת טעם לחיבור איזה מסכתא לטניה, כי מסדר התלמוד התחיל במה שמסיים, וכן הוא בדברי התוספות בכל תחלת מסכתא, והיא מן הנמרא בריש ברכות שהיא המסכת הראשונה שנאמר תנא היכי קאי דקתני מאימתי (ע"י רש"י שם שאמר מהיכא קא סליק וכו'). רב אשי סדר את הנמרא בשתי מהדורות, מהדורא קמא ומהדורא בתרא (ב"ב קנ"ז:). ופיר"ח טרב אשי חי ששים שנה ובכל שנה מחזר לימודו בשני חדשי הכלה ניסן ותשרי ולבשהגיעו שלשים שנה סיים כל לימודו, וכן עשה בשלשים שנה אחרונים (רש"י). וכשהשלימו איזה מסכתא לקחו ברכת הפרידה ממנה לנחמה לומר עוד נהדר אליך ואתה אלינו, והיו הדרן עלך והדרן עלך. הגאון מוילנא זצ"ל אמר כי בת"כ "סיום" כל האותיות ערך הנגלה שוה לערך הנסתר: סמך יורד רו מים היינו שאותיות מ"ך בגימטריא ס, אותיות ו"ד בגימטריא י, וכן ו"ו מ"ם, אות ראשון שוה בערכו לאות השני.

[מנהג אלגור] במדינת אלגיר יחוגו "חג סיום"

ביום חמישי לסדר יתרו ועושין אותו יום ואין אומרים בו תחנון אפילו במנחה שלפניו, וביום הזה יתאספו הסוחרים והרוכלים והאומנים הנפוצים בין יושבי קרד בכפרים ויבואו לשמוע עשרת הדברות, ונקרא ג"כ חג התרנגולת הואיל וחובת היום היא לאכול בשר תרנגולת, וקורים זאת סעודת "סיום" ר"ת ס'עודת יתרו וימ'שה, שנאמר שם ויזבח יתרו חותן משה עולה וזבחים לאלהים ויבא אהרן וכל זקני ישראל לאכול לחם עם חותן משה וגו'. ובזה מוכן מה שאוכלים בשר תרנגולת דוקא כרי שלא יתראה כאכילת קדשים (ע"י מ"א באו"ח סי' הס"ט). ממכ"ע המודיע היו"ל בפאלטאוא י"ד ניסן (תרע"א).

ס. ש. ז.

סיון: החדש השלישי מניסן והתשיעי מתשרי ונזכר

בכתובים (אסתר ח' ט'), מזלו תאומים והוא מלא שלשים יום וחל רק באחד מימי א' ג' ד' ו'. באשורית נקרא סיונו, ומשערים שענינו עת להט השמש מן סיר זיו, וכן בא בגמרא סוי לבה (כתובות ס"ב:). שענינו קרח לבה. זכרונות החדש הם: א' בו באו מדבר סיני (שמות י"ט). בו פסק תגבורת מי המבול (בראשית ח' ט'). בו נבא יחזקאל על פרעה (יחזקאל ל"א). מר"ח

סייקסאס (Seixss), משפחת: משפחה מצוינת באמריקה; ראש המשפחה יצחק מינדרס סייקסאס נולד בליסבון בשנת 1768 ומת בנופארט מחוז ראר איילאנד בארצות הברית, 3 נאוי 1780. הוא בא לאמריקה דרך בארבארוס והגיע לניוארק בשנת 1780 ופתח שם בית מסחר והעתיק משכנו לנופארט בשנת 1765. בנימין מינדרס סייקסאס היה סוחר נכבד ואחד ממסירי הביזא (Stock Exchange) בניוארק. בנו השני גרשם מינדרס סייקסאס היה רב נולד בניוארק בשנת 1745 ומת שם 2 יולי 1816. הוא נתמנה לרב בקהלת שארית ישראל בניוארק בשנת 1766 ועמד במשמרתו זאת כחמשים שנה. בעת המלחמה עם אנגליה נטה לצד האמריקאים, וכאשר הגיעו היל בריטניא לניוארק סגר את בית תפלתו והחלים לעזוב העיר ולא להכניע לממשלת בריטניא (1776). בשנת 1780 יסד הקהלה מקוה ישראל בפילארליא, אך אחרי המלחמה שב למקומו לניוארק (1784). הוא היה אחד מ"יד כהני הרתות לקחת חלק בחנוכה משרת הנשיא הראשון ג'אורג' וואשינגטון בניוארק. והיה אחד ממסירי קולומביא קול: (1787). בשנת 1802 יסד החברה קדישא "חסד ואמת" אשר עורנה קיימת. יצחק בנימין סייקסאס בנו של בנימין מינדרס הגיל, נולד בשנת 1782 ומת בניוארק בשנת 1839. היה ג"כ רב בקהלת שארית ישראל ונתמנה שם בשנת 1828.

ב. מ.

סיכה: משיחה בשמן, וסוד לא סכתי (דניאל י"ג). דברים שבקדושה היו צריכין משיחה, כמו בית אל אשר משחת שם מצבה (בראשית ל"א יג). המשכן וכליו אהרן ובניו נמשחו בימי המלואים (שמות כ). אלישע בן שפט נמשח לנביא (מ"א י"ט מ"ז). המלך נמסח (ש"ב י"ב ז') ע"ע מלך. ומצינו סיכה לכלים בזמן המשנה (רמ"א פ"א ג'). סיכה לתענוג מותרת בשבת אבל לרפואה אסורה משום גזירה שמה יסחוק סממנים. ואמרו סכין בשבת וממשמטין (ביר על הגוף) אבל לא מתעמלין לשפטה בכחוכו (משנה שבת קמ"ז). ובברייתא נאמר סכין וממשמטין בבני מעיים בשבת ובלבד שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול. היכי עביר? ר' חייא בר חנינא אמר סך ואח"כ ממשמש, ר' יוחנן אמר סך וממשמש בבת אחת (שם:). אסוכי נוקא בשבתא ר"ג אסר ורב ששת שרי והלכה כר"ש (שם פ"ז). החושש במתניו לא יסוך יין וחוכין אבל סך הוא את השמן ולא שמן ורד (מסום דמוכהא מלתא דלרפואה קעביר). בני מלכים סכין שמן ורד על מכותיהן שכן דרכן לסוך בחול (בלא מכה). ר"ש אומר כל ישראל בני מלכים הם (שם ק"א). ורב סביר אי שכיח אן ואי לא שכיח לא, ובאתרא דרב שכיח משחא דוורדא (שם:). כללא דמלתא הוא אם לתענוג שרי ואם לרפואה אסור, ואפילו עשה לרפואה אם מחוי כבד

עמון. אמר הקב"ה ליתי סיחון ליפוק ממואב וליתי ישראל וליפוקו מסירין (הולין ס'): ואחרי שכבש סיחון ארצות עמון ומואב דורשה ליישראל לירשם מסיחון. [עונ] עונ מלך האמורי בבשן יצא עם עמו לקראת ישראל למלחמה אדרעי. ותגבר יד ישראל עליהם ויכו אותם עד בלתי השאיר להם שריד וירשו את ארץ הבשן את הבל הארגוב שנקרא ארץ רפאים וערי הגלעד, ונפלו לחבל לחצי שבט המנשה (דברים ג' י"ג יהושע י"ג ל"א). עונ היה מיתר הרפאים בני הענקים, ערשו ערש ברזל, תשע אמות ארכה וארבע אמות רחבה נשארה לזכרון ברבת בני עמון (דברים ג' י"א) להראות את הדרות הבאים כי היה גדול הקומה מאד. עונ היה בזמן נח והיה גדול כ"כ שיכול לעמוד בצד התיבה ולא טבע במים, ובדרך הזה ניצל (זכחים ק"ג:). והוא היה הפליט שבא לאברהם להניד לו כי נשבה לוט (בראשית י"ד). ואמר ר' יוחנן זה עונ שפלט מרוד המבול (נדה ס"א). כי המים הגיעו עד קרסוליו (מדרש פטירת משה בבית מדרש של יעלינעק ח"ב), ו"א שפלט לא"י ושם לא היה המבול (רשי לנדה שם). עונ הוא אליעזר [עם] פרסות וגליו של אברהם אבינו היה סומנו בכף ידו, פעם אחת גער בו (אברהם) ומיראתו נפל סמנו שינו ונסלו אברהם אבינו ועשאו מטות של שן והיה ישן שם, ו"א כסא עשאו וישב בו כל ימיו (סופרים פכ"א). עונ עמד אצל יעקב בברכו את פרעה. א"ל פרעה לעונ לא כך היית אומר אברהם פרעה עקרה הוא ואינו מוליד הרי בן בנו ושבעים נפש מירכו וכו' (דברים רבה פ"א י"ב). גורל קוטנו נוכל לשער ממה שתארו אותו באגדה. כשבאו משה וישראל לחשבון ראו את עונ יושב על ההומה ורגליו מניעות לארץ ואורך רגליו י"ח אמות (שם). במלחמתו עם ישראל בקש עונ לזרוק עליהם אבן גדולה ולהמיתם כולם כאחד. אמר מחנה ישראל כמה הוי תלתא פרסי איל ואיעקר טורא בר תלתא פרסי ואשרי עליהו ואיקמלינהו. אול עקר טורא בר תלתא פרסי ואיתי על רישיה, ואיתי קב"ה עליה קמצי (נמלים) ונקבה ונחית בצואריה וכו'. והאבן הזאת נחשבה בין המקומות שנעשו בהם נסים לישראל (ברכות נ"ד.). א"ר יוחנן קובר מתים הייתי פעם אחת רצתי אחר צבי וכו' ונכנסתי בקולית של מת (עצם הרגל) ורצתי אחריו ג' פרסאות וצבי לא הגעתי וקולית לא כלתה, כשחזרתי לאחורי אמרו לי של עונ מלך הבשן היתה (נדה כ"ד:). והוא ע"ד אילגורי וסמירי יפה כמו שאמר אבא שאול על גורל גלגל עינו של אבשלום (שם). חז"ל עשו את עונ מלך הבשן לדוגמא של ענקי, ואמרו: עונ מלך הבשן פתחו בארבעה (עירובין ל'). אם אמר לך אמות של קדש יהיבין ליה, עונ מלך הבשן מה תהא עליו (שם מ"ח). כולי עלמא טובא ועונ מ"ה פורתא (יומא פ'): ע"ע בשן; ענקים. א.

הרגיל ישרי גיב. כנראה היו סבין ביטמן את גוף המת קודם קבורתו. וא"ר סמ"א מנין למעט שני "שנמטא שמותר לסוכו שנאמר ולא נתתי סמנו למת. למת הוא דלא נתתי הא לחי רומיא רמת נתתי. איזה דבר ישינה בחיים ובמתים הוי אמר זו סיכה (יבמות ע"ד). סיכה היא אחר מחמשת עינוים ביה"כ. ואמרו מנין לסיכה שהיא כשתיה ביה"כ. אע"פ שאין ראיה לדבר זכר לדבר: ותבא כמים בקרבו וכשמן בעצמותיו (תהלים ק"ט; משנה שבת פ"א). סיכה אסורה בת"כ (ש"ע א"ח ס"י תר"ד וס"י תקנ"ד).

ב. מ.

סילוא, אנמוניו יוסי דא: משורר ומליץ ומחבר מחזות (דרמאות); נולד בעיר ריו די יאניירו במדינת בראזיל, 8 מאי 1705, ונהרג על קדוש השם 19 אקט' 1739. הוא למד בהאוניברסיטא בליסבון, עוד בשנת 1726 חשדוהו כי הוא נוסח לרת ישראל. גם כתב איזה שירים בדרך סטירי שלא ישרו בעיני האינקוויזטורים. ויענו אותו בענוים קשים עד כי לא יכול לכתוב בידו ולא לחתום שמו. אח"כ דנו משפטו כי ישוב מדרכו בתשובה שלמה. וישימו אורבים עליו לבקר אחרי כל מעשיו ובזמן קצר מצאו כי הוא יתנהג ביהדות. ויתנו אותו ואת אשתו במשמר עד אשר נגמר דינו לשרפה. ואת נכסיו הפקירו לאוצר הכנסיה הנוצרית. רבים ממוקדיו בקשו את בעלי האינקוויזיציה להניחו בחיים, גם המלך יוהן החמישי דבר טוב בערו אך לא יכלו לשנות את הפסק דין. והעלו אותו לעולה על המוקד לעיני בני משפחתו, והוא קדש את השם ברבים. ואת אשתו שלחו לחפשי בתור בעלת תשובה ומתה בשנת 1739. דא סילוא היה מחבר חזיונות היותר מעולה ומפורסם בזמנו בפורטוגאל. והיו קוראים את חזיונותיו Operas do Judeu (הזיונות היהודי), וגם באותו הלילה שנשרף העלו אחר מחזיונותיו על במת ירחק. הוא כתב ספרים רבים ויש מהם שהוציאו בעולם שמו במשך זמן האינקוויזיציה.

ביבליוגרפיה: Publ. Jew. Hist. Soc. No iv, p. 181; Keyserliug, Bibl. Esp.—Port. Jud, p 101.

ב. מ.

סילוא, חזקיה ב"ר דוד: רב ופוסק; נולד בליוורנו בשנת 1659, ומת בירושלם בשנת 1698. הוא היה חתן הרד"ק מרדכי רפאל מלאכי, ויהי ניסו של ר' משה חאניז. בשנת 1679 הלך מעירו לירושלם ולמד ביישיבת ר"מ גלאנטי. ובשנת 1689 יצא מירושלם בתור שד"ר מעדת הספרדים לארצות אירופא ויתגורר בערים שונות. בשנת 1691 היה באמשטרדם והתחיל להרפס ספרו „פרי חדש“ על ש"ע יו"ד. בשנת 1696 שב לירושלם ויהי שם עד יום מותו.

[בתור בעל הוראה] רח"ס היה בן דורו של ר' שמעון יאיר חיים בכרך (ע"ע) וכמוהו התרחק מן הפלפול ומחבר את החכמות ועוסק בהן זולת התלמוד

ביבליוגרפיה: פראנקעל, ארבעה, שנת 1848 צד 492 והלאה; ציפער שם 667 והלאה; גרעץ דברי ימי ישראל ח"ח 339 ובהערה שם; לונק, ירושלם ח"א 120. ע. ג.

סילייזים: אחרים ממלכי היונים שכבשו את א"י וסוריא בזמן הבית השני נקראים בשם סילייקוס, ועל שמם נקראת „ממלכת הסילייקים“ (Seleucidae) שמשלטו משנת 312 עד 112 קודם מספר הנהוג. סילייקוס הראשון מכונה ניקאמור (הנוצח), נולד בשנת 357 ומת בשנת 280 (קודם מה"ג) והיה אחר מראשי צבאות אלכסנדרוס מקדון, וינצח את אויביו אצל עזה בשנת 312 ויכבוש את בבל ואסיה הקטנה, ובשנת 301 בנצחונו אצל אפסוס כבש את סוריא וארמיניא.

סילעווא: ע' שלעווא

סימן, ר': אמורא מתלמידי ר' יהושע בן לוי. שמו השלם היה ר' שמעון בן פזי, ובשם זה הוא נזכר כמעט בכל מקום (ורק במקומות מעטים בשם ר' סימן). בתלמוד בבלי, אך בתלמוד ירושלמי וכן בספרי הסדרים נקרא בדרך קצרה ר' סימן (סימן=שמעון בלשון יוני). וכנוי בן פזי הוא שם המשפחה ולא שם אביו (ע' פזי). ר' סימן היה מסדר אנדה לפני ר' יהושע בן לוי (ברכות י'). ונזכר פעמים אין מספר כאומר דברי אנדה בשמו, וכמו רבו גם הוא היה יושב בדרכה של ארץ ישראל (ירוש' ביצה דף ס' סוף ע"ג), והיה לו שדות בהר המלך (ירוש' דף כ"ה סוף ע"א). אבל גם במבוא היה מתנודר והיה נושא ונותן עם ר' יוחנן, והיה לו יד ושם בין חכמי ההלכה, ונזכר שהיה יושב עם ר' אבהו ועם ר' יצחק נפחא ועוסק בפירוש המשנה (ביצה ל"ח), ועם ר' אבהו יושב ודרש פסוק אחד ביסופים (א' י"ג), על תחומי א"י (ירוש' שביעית ל"ו ע"ג), ועיין מה שסיפר עולא (חולין מ"ה) עליו, ומה ששלחו אחיו של רבה בר נחמני מא"י (כתובות ק"א:). בתלמוד ירושלמי נזכר שר' סימן הורה למחשבי השנים איך יעשו בקביעת המועדות (ירוש' סוכה פ"ד) וראוי להזכיר כי את מלת מחשבותיך (תהלים מ' ו') הוא דורש על הקב"ה כל אותן אלפים ותמ"ח שנה עד שלא יצא ישראל ממצרים היה יושב ומחשב השבונות ומעבר עבורים ומקדש את השנים ומחדש את החדשים, כיון שיצא ישראל ממצרים מסין להם (פסיקתא מ"ג:), ובמאמר אחר אומר ר' סימן מה"ש מתכנסין לפני הקב"ה ואומרים רבש"ע אימתי ר"ה, והוא אומר להם אני ואתם נשאל לבית דין של מטה (פסיקתא נ"ד:).

[באגדה] רוב מאמריו של ר' סימן הם דברי אנדה, ובעלי מחלוקת שלו באגדה היו ר' הנינא בר פפא ור' יצחק בן נחמן (שהיה ג"כ תלמיד ר"י בן לוי) וגם ר' לוי. במדרש בראשית רבה נזכרים הדברים שהשיבו החברים על דברי ר' סימן (פ' ג' כ"ג, כ"ט, ס"ב). מתוך תלמידיו נודע שם ר' תנחום בר חייא (ירוש' מ"ק דף פ"ג ע"ג), ור' הלוקה (הדרומי). הרבה פעמים אומר דברי אנדה בשמו. בעקבות ר' סימן יצא בנו ר' יהודה (או ר' יודן) בר סימן שנחשב ג"כ בין גדולי חכמי אנדה, ובתלמוד בבלי נקרא בשמו השלם יהודה (או ר' יהודה בריה דר' שמעון בר פזי ע"י ברכות מ"ו: שבת ק"ד, סוכה נ"ד, סוטה כ"ג, חולין ז', ק"א), ושם ר' יהודה בר סימן נמצא בבבלי (ב"ק מ"ו, סנהדרין ק'). ר' סימן היה הראשון שהשתמש בלשון "תקן סופרים" על מקומות המקרא שנאמר עליהם במדרש התנאים "כינה הכתוב" (ע"י ב"ר פס"ט ז'): ואברהם עודנו עומד לפני ה' תקן סופרים הוא זה שהשכינה היתה ממתנת לאברהם, אך פסוק זה לא נזכר בין הפסוקים שנאמר עליהם במכילתא על שמות

היונים התחילו למנות השנים ממלכות הסילייקים מוזן הנצחון בעזה בשנת 312 שהיא ש"פ קודם החרבן הבית השני, והיהודים שהיו תחת ממשלתם מנו ג"כ מהזמן הזה, ואמרו בגולה אין מונין אלא למלכי יונים בלבד (ע"י י'). והוא הנודע בשם "מנין שמרות" (aera contractuum). ובמנין הזה מנו היהודים כל השמרות וגם כתובות וניטין כל זמן התלמוד והנאונים, ובזמן הרמב"ם במצרים. ועד היום עוד נהגו באיזה ארצות המזרח למנות במנין שמרות אף כי ממלכת הסילייקים כבר כלתה 44 אחר החרבן. מלכי הסילייקים הניחו את מושלי התלמים בחזקתם בא"י וסוריא עד ימי כלך אנטיוכוס השלישי או אנטיוכוס הגדול, ומשנת 218 עד 198 (קודם מה נ) היו מלחמות רבות בין התלמים והסילייקים ירצו לקחת רסן הממשלה בידיהם וינצחום במלחמה הגדולה אצל רפיא ביהודה (בשנת 218), ועוד נצחון אחר באפמייא על נהר ירדן (198) ויירשו את ארץ יהודה וצור (פיניקא). יהודה נשארה תחת מלכות הסילייקים עד שנת 142 עד אשר נצחום שמעון המכבי (ע"י סכביים). וסוף מלכותם בסוריא בא בשנת 112 למספר הנהוג. בסדר עולם (פ"ל) נחשב סליקס אחד משמונה מלכי יון, בסדר הזה: אלכסנדרוס מקדון, פרמק, שלימן, סליקוס וכו'. בס"ע זוטא (פ"ח) נזכר סליקוס סנטרוך אנטיוך וכו'. במדרש תהלים נאמר כי סליקוס בנה סליקוס (ילקוט תהלים רמז תרמ"ב). סילייקוס הראשון מכונה "ניקאטור" (מנצח). ע"ע תלמי.

[ע"י סילויקיא] לכבוד מלכות הסילייקים נקראו איזה ערים בשם סילייקיא (Seleucia): סילייקיא, מושבה יונית על הוף ים מרום לצפון א"י, וי"ט ישובי הכל פרושים שנמלטו מיד ינאי המלך, והיתה אחת מהערים אשר יושביהן התקוממו נגד אנריפס (66 לסה"נ). לפי יוספוס היתה סילייקא אצל נהר סמיכוניטיס (מלחמות ס"ד פ"א א'). ב' סילייקא, עיר במדינת הפרתים על נהר חרקל, שברחו שם יהודי בכל מחמת החמון. היונים והסוריים שישאו זה את זה תכלית שגאה, התאחדו יחד נגד היהודים בסילייקא והרגו מהם כחמשת אלפים (קדמוניות ס"ח פ"ט מ'). ג' סילייקא, והיא אחת עם עיר אבילא י"ט מיל למזרח גדרה (שירער געשיכטע ח"א 283, ח"ב 172). תני רב יוסף אשור (בראשית י' י"ד) זו סליק (כתובות י'). אמר רב יוסף תרתי קדש הוו, אמר רב אשי כגון סליקוס ואקרא דסליקוס (מכות י'). תרגום סלנה ואדרעי (דברים ג' י') סליקא ואדרעא, כי סלנה היתה בארץ הבשן והיא סליק סתם, ואקרא דסליקוס היתה בארם נהרים ע"ש שהיתה עיר מבצר, והיא היתה ארדשיד או בית ארדשיד אצל אקמיספון (עירובין נ ז:), כי על חרבות סילייקא מנגד לקטספון במערב חרקל ששם מתחיל ארץ אשור, בנה ארדשיד (או ארדשיר=ארזיר) מלך הפרסים עיר על שמו.

השכחה שעליה קרא ר' אבהו הפסוק: הוא ענין רע נתן אלהים לבני אדם לענות בו (קהלת רבה פ"א). לענין אברה סימנים דאורייתא (גימין כ"ז: ב"מ י"ח:) וכתם יפה מביעת עין (ע"ע). סימנא עדף ממביעת עינא (חולין צ"ה:). ויש סימן מובהק (ב"מ כ"ז:) וסימן בתוך סימן (סוטה י"ג:). סימן גדלות שתי שערות (יבמות פ"ג:). וסימני פרים (שם). סימני בנרות, שלשה סימנים נתנו באשה: בחל פנה צמל (נדה מ"ז:).

[סימנים שונים] סימן ע"י קשירה ואמרו סימן העשוי לידם לא היו סימן (ב"מ כ"ב:) כגון קשירת הכריכות וכיוצא בהן שאם ידרסו יותרו הקשרים. סימן בשמות. אם היו משולשין יכתבו סימן (גימין כ"ז:). פ"י כיצד יעשו כששמות שניהן יוסף בן שמעון? ישלשו, יכתוב כל אחד שמו ושם אביו ושם זקנו, ובכך יתנכר הדבר. ואם היו משולשין ששמות זקניהן שוין יכתוב סימן הבשפהה, ואם היה סימן שוה יכתוב בהן או לוי ואם שניהם שוין יכתוב סימן בנוף, ארוך או גוץ או לבן או שחור, דברים שיש בזה ואין בזה (ערוך). בקידוש החדש בעת הסכנה שגזרה המלכות שלא לקדש החדש, שלחו סימנא דוד מלך ישראל חי וקים (ר"ה כ"ה), ורמזו על ישראל שגזרה ללבנה ועל בית הנשיא שיצאו מבית דוד שנאמר בו כירה יכון לעולם (תהלים פ"ט). בימי ר' אבהו נתנו סימן על קדוש החדש מלת גיאלנו (ירוש' ר"ה פ"ג א'). גם עשו סימנים למסורה, סימנים למעלה ולמטה בנן ההפוכה (שבת ק"ז:) וסימני טעמים ונקודות (ע"ע נקודה).

[סימן רע וטוב] חז"ל חשבו הסימנים שהם כמו מזל לבני אדם, יש מהם רעים ויש מהם טובים, כמו המתעטט בתפלתו סימן רע לו וי"א שהוא סימן יפה לו (ברכות ל"ד). התפלל וטעה סימן רע לו (שם ל"ד:). ישנה דברים יפה להולה (שם נ"ז:). הר סיני שנעשה סימן טוב לישראל (שבת פ"ט.). העושה מלאכה בע"ש וכו' אין רואה סימן ברכה (פסחים נ"ז:). בזמן שהחמה לוקה סימן רע וכו' (סוכה כ"ט.). יצא ניסן וירדו גשמים סימן קללה (תענית י"ב:). העושה מלאכה בת"ב אין רואה סימן ברכה (תענית ל"ז:). המוכר ס"ת או בתו אין רואה סימן ברכה (מגילה כ"ז:). ר' גידל אמר זכוני לא מבנינא לך דארעא קמייתא היא ולא מסמנא (קדושין נ"ט.). פ"י שרה זו תחלת סקנאי היא ואינו סימן יפה למוכרה. בת תחלה סימן יפה לבנים (ב"ב קמ"א.). סימן יפה למת שלא נספד כהלכה (סנהדרין מ"ז:). כל שאינו מהנה לת"ח וכו' אין רואה סימן ברכה (שם צ"ב:). בבל ובדסיף סימן רע לתורה (שם ק"ט.). תלמיד שלא ראה סימן יפה במשנתו (חולין כ"ד:). יין לוקה סימן רע לכל השנה. (אדר"נ פ"ד ד').

[סימנים בדברי חז"ל] חכמי התלמוד המציאו סימנים לדבריהם כדי לזכור אותם בע"פ, כי התורה שבע"פ היתה מתחלה אסורה בכתב (גימין ס': תמורה י"ד:). וכמה מאות בשנים היתה נלמדת רק בע"פ, וגם

טו ז' ובספרי על במדבר טו ז' ל"ה, "כינה הכתוב". וכן היה ר' סימון הראשון אשר מנה "שלוש עשרה מדות של החמים" (שמות רבה פ"ד ז' ו'; פסיקתא ריש פסקא את קרבני לחמי). יפה מאד מאמרו על בריאת אדם הראשון הנוסד על פסוק חסד ואמת נפגשו וגו' (תהלים פ"ה י"א, ב"ר פ"ג ג'). עמוק הוא מדרשו על טלת וייער (בראשית ב' ז') או לי מיצרי או לי מיצרי (ברכות ס"א.). על טלת מימרו (איוב ל"ח ל"ג) נוסד מאמרו אין לך כל עשב ועשב שאין לו מזל ברקיע שמכה אותו ואומר לו גדול (ב"ר פכ"ב ס"ו ז'). את דברי קהלת (י"ב י') ושב העפר וגו' הוא דורש: אימת תשוב הרה אל האלהים אשר נתנה כששב עפרו על הארץ כשהיה (כלומר חף מעון). כנגד המטילים ספק באמתת דברי הנביאים הוא דורש: אמרו ישראל לישעיה: רבינו ישעיה שמא כל הדברים האלה שאתה אומר כלבך אתה בודאם, אמר להם (ישעיה מ' א') יאמר אלהיכם (פסיקתא ספ"ח:). על טלת תחבולות (משלי כ"ד ז') יסד מאמרו: אם עשית חבילות של עבירות עשה כנגדן חבילות של מצות וכו' (ויקרא פכ"א א'). על דברי הכתוב האף תספה צדיק עם רשע (בראשית י"ח כ"ד). אומר ר' סימון המשל הזה: למגל כוסחת כובין ולא יתלים לה שושנה ולא שלים לה (ב"ר פמ"ט מ"ז).

ביבליוגרפיה: באבער, דא אגדה דער פאלעסטינאבוראער ח"ג 437—474.

ב. ז. ב.

סימון, סיר יוהן: עורך דין וחכם מדיני, נולד בחושאמיא 9 רעצ' 1818 ומת בלונדון 24 יוני 1897. בשנת 1833 הלך לליווערפול אנגליא להשתלם בלמודיו הכלליים, ויהי עוסק גם בלמודים עבריים בהיטבו להיות רב ולעשות תקונים בדת, אך אביו התנגד לדעתו זאת, ויעוררו לעסק בעניני המשפטים של המדינה. סימן נמר חוק למודיו בתורת המשפטים בהאוניברסיטא בלונדון בשנת 1841, והיה היהודי הראשון באנגליא להיות נמנה בתור עורך דין (1842). בשנת 1858 היה יושב עוזר באחד בתי המשפט. בשנת 1868 נבחר לחבר הפרלמנט ונבחר בכל פעם במשך עשרים שנה עד שנת 1888 ואז התפטר ממשמרתו מחמת חולשת גופו. בשנת 1886 נכבד מהממשלה בתואר "פריש" (Knight) ומכונה בשם "סיר" לפני שמו. סיר סימן היה בין המשתדלים להמציא שיווי זכויות ליהודי אנגליא, ואחר שנתמנה לפרלמנט, התאמץ להשיג באמצעות הפרלמנט טובות בעד היהודים ברוסניא מורוקא סדביא ורוסניא, הוא היה בראש האספה שממנה בפומבי נגד הדיפיות ברוסניא ביום 1 פבר' 1882 (J. E. xi. 369) ע"ע רוסניא.

מ. ב.

סימן, סימנים: אות רושם ציון והיכר מלשון σημεῖον, הסימן הוא תחבולה לחזק הזכרון נגד השכחה.

שנתיים הרעב (שם:), וסימן לאסור מלכיהם בויקים (שם מ"ז:), וסימן ויין ישמח לבב אנוש וסימן ורוח אלהים מרחפת על פני המים, וסימן וזכרה על שכמה (שם כ"ט:), וסימן קדש לה' (ע"ז ל"ט:), וסימן לא תשתחוה לאל אחר (חולין ס"ב:), וסימן וזאת לפני ישראל (נדה מ"ה:), גם בירושלמי מצינו הגא' ר' ישמעאל ד' בהמות נמשכים באפסר ואזי הן הסוס והפרד הנמל והחמור. א"ר חזקיה וסימנא: וכן תהיה מנפת הסוס הפרד הנמל והחמור (זכריה י"ד: ירוש' שבת פ"ה א'). (ב' סימן ממשנה מפורשת או מהלכה ידועה או מאמר או כלל ידוע. כמו לדוגמא: אמר עולאי פליגי בה (בהכשר וזעים) תרי אמוראי במערבא ר' יוסי ב"ר אבין ור' יוסי בר זבדא, חד אמר כסוציא רמון וחד"א כשורש קטן, וסימן אחר המרבה ואחד הממעים (שבת צ"ו:). אמר רב פאפא תרנגולא דאגמא אסירא תרנגולתא דאגמא שריא, וסימן עמוני ולא עמונית (חולין ס"ב:). אמר שמואל שתיא חמרא אסירא, וסימן יתווי יין פסולין לעבודה (שם). ואמר שמואל מזגא חמרא אסירא בת מזגא חמרא ישרא, וסימן יפה כח הבן מכה האב (שבועות מ"ח:). אמר רב יהודה שקיטנא (שם ע"ף ויש בו מינים אחרים) אריכי שקי וסומקא שריא, גוצי שקי וסומקא אסירא, וסימן ננס פסול (במומי בהנים). אריכי שקי וירוקין אסירי וסימן ירוקין פסולין (נבי נהמרו מעיה, חולין נ"ו:). ועוד סימנים כאלה (ע"י פסחים ק"י: מכות ב': ערכין י"א: ג') סימנים מעובדות ומאורעות היסטוריות או משמות ידועים. כגון כי אתי רב דימי אמר מים הראשונים האכילו בשר חזיר מים אחרונים הוציאו את האשה מבעה (זהו עובדא דכידור ביזמא פ"ג:). כי אתי רבין אמר אחרונים הרנו את הנפש. אמר רב נחמן בר יצחק וסימן אתא רב דימי אפקא אתי רבין קטלה (כי ההריגה לבסוף והם היו יודעין דרב דימי אתא מא"י מקמי רבין, רש"י). וגרעין מפרש שזה אירע בימי הקיסר קונסטנציוס ונגזרה גזרת גלות על חכמי התורה ורב דימי היו ביניהם. ורבין נדון למיתה וברח לבבל, והיה המאורע לסמן כי אתא רב דימי אפקא, כלומר שלא נתחייב אלא גלות. ורבין קטלה נתחייב מיתה (דבריו ימי ישראל ח"ב 399 ובהערה שם). לענין עופות מהורין ומטאין אמר רב שבור אנדרפטא שרי, פירוז אנדרפטא אסור, וסימן פירוז רישעא (ע"ע פירוז). לפעמים נהנו סימנים ע"י ערים ידועות. כמו לענין סנדל המסומר יאסור לצאת בו בשבת. א"ר חייא אי לאו דקרו לי בבלא ישרי איסורי ישרינא ביה טובא, וכמה (וסמרים שרי)? בפומבדיתא אמרי כ"ד בסורא אמרין כ' ב, אמר רב נחמן בר יצחק וסימן עד דאתי מפומבדיתא לסורא חסר תרהי (שבת ס"ז:), כי המהלך לסורא רחוק מפומבדיתא וחסרים שני מסמרות בדרך. וסימן מעין זה הוא בענין חלב שעל הקיבה שבהנים נהנו בו היתר כר' ישמעאל יאמר

אחר שהתירו את המשנה בכתב ואח"כ גם את התלמוד, גם אז עוד היו זהירין לשון התלמוד על פה, והגאונים הראשונים היו רגילים עוד לגרוס לפני התלמידים בעל פה (ע"י ד"ר ח"ג 244, 245 בשם רש"י באגרתו, וע"י דורות הראשונים ח"ג 227). ומה גם כי הקונטרסים הכתובים מהתלמוד לא היו נמצאים ביד כל אדם, כי מעטים היו ויקרים במציאות. וע"כ הוכרחו רוב התלמידים להגות רק מהזכרון (דורש לציון לר' יעקב בריל 18). חז"ל שבתו מאד את חסימנים בתורה מפני נחיצתם, ודרש רבא: ויותר שהיה קהלת חכם עוד לימד דעת את העם (קהלת י"ב) דאגריה בסימני מעשים (עירובין כ"א: ע"י רש"י). בני יהודה דרייקין בלישנא ומתנחי להו סימנא נתקיימה תורתן ביה, בני גליל דלא דרייקי לישנא ולא מתנחי להו סימנא לא נתקיימה תורתן ביה (שם נ"ג:). וא"ר חסדא אין התורה נפנית אלא בסימנין שנאמר שימה בפייהם (דברים ל"א), אל תקרי שימה אלא סימנא, ור' אבהו אמר מהבא הציבו לך ציונים (ירמיה ל"א) עשו ציונים לתורה. בירושלמי (שבת פ"ט א') אמר ר' זעירא בשם ר"א: כל תורה שאין לה בית אב אינה תורה, ופרשו המפרשים כלומר שאין לה ענין ודוגמא מסקים אחר, אינה מתקיימת בזכרון וסופה להשתכח. ואמרו אתי דרדקי וכו' ס' ע': סימנין עשה בתורה וקנה אותה (שבת ק"ד). וע"י שם בתוס' בשם הירושלמי דר"א ור"י הוו מאותן דרדקי, ומה ראיא לקדמות הסימנין. רוב בעלי הסימנים בתלמוד הם רבא, רב פאפא, רב ספרא, ובפרט רב נחמן בר יצחק, ויש גם מסהמא דגמרא. הסימנים בתלמוד נוכל לחלק לאופנים שונים: א') סימנים ע"י פסוק מתנ"ך שקשרו באיזה הלכה או שמעתא או מימרא, עפ"י שיווי ורמיון בלשון או בסגנון, ולפי שהיו בקיאים בתנ"ך היה נקל להם לזכור ע"י הסימן את דבר ההלכה או הענין המדובר. לדוגמא: ר' יצחק בן פנחס דאגדתא, וסימן שמעוני אחי ועמי (דה"א כ"ח) ופירש הרשב"ם כל ר' יצחק סתם הנזכר בשמעתתא הוא ר' יצחק ב"ר אחא, ר' יצחק סתם באגדתא הוא ר"י בן פנחס, וסימן שמעוני אחי=סימן דשמעתתא בן אחא (פסחים ק"ד). סימן לזכור את זמן החכמים ופעולתם: רב אשי ורבינא סוף הוראה (סוף האמוראים והם סדרו את הגמרא, רש"י, וסימן: עד אבא אל מקדשי אל אבינה לאחריתם (תהלים ע"ג), מקדשי סימנא דרב אשי, אבינה סימנא דרבינא, לאחריתם סימן סוף הוראה (ב"מ פ"ו, רש"י). לענין טריפת הריאה א"ר כהנא ככבדא (אם מראה הריאה דומה לכבד) כשרה, כבשרא טרפה, וסימן ובשר בשרה טרפה (שמות כ"ב, חולין מ"ז:). ויש עוד כמה סימנים מהמקראות, כמו: סימן לדבר תכין לבם (ברכות ל"א), וסימן לב חכם לימינו (שבת צ"ו:), וסימן ויוסף הורד מצרימה (ב"ק ק"ז:), וסימן אחור וקדם צרתני (ע"ז ח'), וסימן זה לי עשרים שנה בביתך (שם מ'). וסימן כי זה

משום אבותיו, וסימנך ישמעאל כהנא מסייע כהני
ההקבה ניתנה לכהן (חולין מ"ט. רש"י). ועוד סימנים
כאלה אצל אנשים (יומא נ"ט. וסימנך מיטכו נכרי
לנכרא; ובהם ק"ט: ברכות ס"ד: וסימנך חד כתר
ותרי כתר). ר' סימן סלחא דאמרי אינשי, או
מדברים טבעיים הטורגליים. כמו: לענין נטלה הכבד
דלר"ש בר רבי כשרה אפילו נשתייר רק משהו, ולר'
חייא דוקא בנשתייר ממנה כוזה. ונתן ע"ז סימן עשירים
מקמצין (חולין ס"ו). כי ר"ש ברבי בנו של הניטיא היה
עשיר ומקצין דלדיריה סני בכל שהוא, וכן לענין
אנפקטן (שמן שלא נתבטל יפה באילן אם כשר למנות)
ר' חייא זריק ליה (ולא אכלו) ור"ש ברבי מטבל ביה,
וסימנך עשירין מקמצין (מנחות פ"א). לענין בריקת
הכלת, לדעת אם נצבעה ברם חלון כדן או בצבע
אחר שפסול, מיתי חמירא ארכסא דשערי (שאור קטה
משעורין) ואפי' לה בנוויה, איטתני למעלותא כשירה
לנרעיותא פסולה, וסימנך שינוי שקר, שינוי אמת (שם
מ"ג. רש"י). אמר רב נחמן זוהמא דשימשי (חום יום
המעונן) קטה משימשא, וסימנך דנא דחלא (יומא כ"ח:
ב"ט). ופירש"י חבית של חומץ כשאתה נוקב בה נקב
קמן יוצא י"ט ריה חזק מאד, כן חום יום המעונן מתוך
ישחום החמה כבוש נוקבת בכח דרך העבים (רש"י)
וכו'. הרבה דעבירה קטה מעבירה, וסימנך ריהא
דבישרי (המדות) בשר עלי ואינו מועמו קטה לו הריח
מאד (שבתא). שיליה דקייטא קטה מקייטא וכו'
וסימנך תנורא שנירא וכו', מינמר בעתיקא קינה כחדתא,
וסימנך מינא ובר מינא (שם) פירש"י מיט שנובלין
אותו מטום של כותל י"טן שקשה לנבולו יותר מטום
של עפר חדש (ע"י עוד תולין ס"ה. וסימנך נפלא. ה')
סימן מדבר והפוכו או הדומה בהוראתו, כמו: אמר
אביי האי חמרא דימא (דג) שנקרא חמור היום) שרי,
תורא דימא אסור, וסימנך טמא טהור, טהור טמא,
טמא ביבשה טהור בים וכן להיפך (ע"ז ל"ט.). אמר
רב חנן בר רבא אמר רב אימיה דאברהם אמתלאי
בת כרנבו, אימיה דהמן אמתלאי בת עורבתי, וסימנך
טמא טמא טהור טהור, כי כרנבו הוא לשון כרים
וצאן, ועורב הוא עוף טמא (ב"ב צ"א. ועוד סימן כזה
בקידושין ע"ו). וסימנך מתניתין סלכתא (ע"ז כ"ט.).
ועוד סימנים כאלה בש"ס. ר' סימן ממלות שיש להן
הוראה או כונה ידועה המסמך דברי חכם שאמר במקום
אחד, כמו סימן גדול מקדש משה (ב"ב ט"ו). והוא
סימן מורכב ממלות של מאמרי ר' אליעזר בצדקה:
גדול המעשה יותר מהעושה; בזמן שבית המקדש
קיים אדם שוקל שקלו ומתכפר לו עבשיו שאין ביהמ"ק
קיים אם עושין צדקה מוטב וכו'; גדול העושה צדקה
בסתור יותר ממה רבנו וכו'. סימן כל שעה ירדן
למאמרי רב יהודה אמר רב: כל מה שברא הקב"ה
בעלמו זכר ונקבה בראם וכו'; בשעה שביקש הקב"ה
לבראות את העולם אמר ליה לשר של ים פתח פך

[סימנים באותיות] תזיל עשו סימנים מאותיות
בראשי תיבות, כמו א' ב' = אלף בינה וכו' (שבת ק"ד.).
לזכור עניני רפואה, נ' ס' = ע' = נונא (דנים) סמא
לעניים (נדרים נ"ד:). לענין סדר הברלה במו"ש שחל
בו י"ט, רב אמר יקנה ושמואל אמר ינה"ק וכו'
אביי אמר יקונה ורבא אמר יקנה"ז (פסחים ק"ב:
ק"ג.). או דנין תבש"ט מתבש"ט, דנין יג"ל מיג"ל
(מנחות נ"א.). ובמשנה, ר' יהודה אומר שלא תטעה
זר"ד יה"ז (שם צ"ו) פירש"י שלא תטעה בין שתי הלחם
ללחם הפנים בשעור רוחב ואורך שלהן; זר"ד שתי
הלחם ארכה ז' ורחבה ר' וקרנותיה ר'; יה"ז לחם
הפנים ארכה י' ורחבה ה' וקרנותיה ז'. שעמנ"ז ג"ץ
סימן האותיות שצריכות נ' ציונים (מנחות כ"ט.). סימני
הקריאה בצבור בפסח אר"פ מאפו סימן, אמר אביי
והאיראנא נהוג עלמא למקרי מיך תורא קדש בכספא
(מגילה ל"א). בשיר המוספין בחוה"מ סוכות רב ספרא
מנח בכו סימנא הומבחי ר"פ מנח בכו סימנא הומבחי
(סוכה נ"ד.). שמיני רגל בפני עצמו לענין פור קשב

ש"ש בו צפורן יש בו עצם, כל המיטמא מדרס מיטמא טמא סת וכו'; כל הראוי לרדן דיני נפשות ראוי לרדן דיני ממונות וכו'; כל הכשר לרדן כשר להעיד, כל שחייב במעשרות מטמא טומאת אוכלין, כל שחייב בפאה חייב במעשרות וכו'; כל שחייב בראשית הגז חייב במתנות, כל שיש לו ביעור יש לו שביעית, כל שיש לו קשקשת יש לו סנפיר, כל הטעון ברכה לאחריו טעון ברכה לפניו (נדה פ"ז) ומונה כל הדברים שנאמר בהם "ויש" שהם יוצאים מן הכלל, ההלכות י"ש בהם המלות "מעבבין זה את זה": הקומץ והלבונה מעבבין זה את זה, שני שעירי יוה"כ מעבבין זה את זה, שני כבשי עצרת מעבבין זה את זה, שתי חלות מעבבות זו את זו, שני סדרים מעבבין זה את זה וכו'; שני מינים שבניזיר, שלשה שבפרה, ארבעה שבתורה, ארבעה שבלולב, ארבעה שבמצורע מעבבין זה את זה וכו'; שבעה קני המנורה מעבבין זה את זה וכו'; שתי פרשיות שבמזוזה, ארבע ציציות מעבבות זו את זו; התכלת אינה מעבבת את הלבן, וכן כל הדברים שאין מעבבין זה את זה (מנחות פ"ג ופ"ד), גם לשון "לא פחות ולא יותר": אין בערבין פחות מסלע ולא יותר על חמישים סלע, אין בנגעים פחות משבוע אחד ולא יותר על שלשה שבועות, אין פוחתין מארבעה חדשים המעוברים (מלאים ילשים יום) בשנה ולא נראה יתר על ח'; שתי הלחם נאכלות אין פחות משנים ולא יתר על ג'; קטן נמול אין פחות משמונה ולא יתר על י"ב; אין פוחתין מכ"א הקיעות במקדש ולא מוסיפין על מ"ח, אין פוחתין משיני נבלים ולא מוסיפין על שישה, אין פוחתין משיני חלולין ואין מוסיפין על י"ב ואח"כ חושב מה שאין פוחתין אבל מוסיפין: אין פוחתין משה מלאים המבוקרין בלשכת הטלאים ומוסיפין עד לעולם, אין פוחתין משה חצוצרות ומוסיפין עד לעולם, אין פוחתין מתשעה כנורות ומוסיפין עד לעולם וכו', אין פוחתין משנים עשר לזים ומוסיפין עד לעולם (ערכין פ"ב), ומביא כמה מאמרים מחכמים שונים בלשון "חית ל" או "הי חלקי" או "מימי" (ברכות ה'). המקור לחבור הזה הוא בריש מס' שבועות תני: שבועות שנים שהן ארבע, ידיעות הטומאה שנים שהן ארבע, יציאות הישבת שנים שהן ארבע, ומפרש בנמרא דתני שבועות וידיעות הטומאה דגבי הררי כתיבן ודמין אהרדי בקרבן עולה ויורד, ואיירי דתני תרתי תני כולתו, וכתב בעל "שארית יוסף" דמפני ג' דברים יחבר התנא הדברים באגב, האחד מפני שהם שנים בנזרה כמו בריש מס' ביצה דתני שלשה דברים מקולי ב"ש ומחומרי ב"ה, השני מפני "שנים בלשון, השלישי משום אשגרת לישנא, ויש עוד עזר לזכרון בלמוד בעל פה, סדר ההלכות או האגדות ע"פ מספרים, שעשו את התורה ספורות ספורות: חמשה לא יתרומו, חמשה דברים חייבים בחלה וכו' (ירוש' שקלים פ"ה), וכמו שמעון הצדיק אומר על שלשה דברים העולם עומד וכו' (אבות

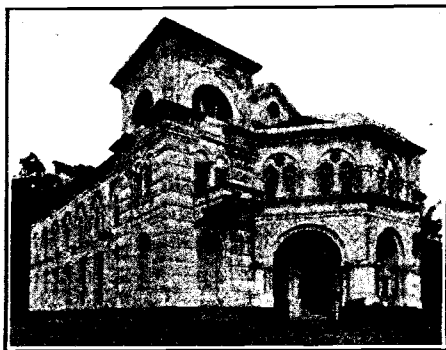
י"ט מ"ח). חלוקת פ' האזינו בשם רב הווי לך (ר"ה ל"א). הלכתא כאביי נגד רבא חוץ מיע"ל קנים (ב"מ כ"ב: ע"י תוס' קרושין נ"ב). רש"י נותן סימני התקופות בר"ת (עירובין נ"ז). וכן בפוסקים השתמשו בסימנים כמו שמונה מיני טרפות הן ד"ן חניק נפ"ש וי"ד הל' טרפות) וכדומה, ונראה כי גם הפוסקים שנכתבו בתהלים ובאיכה ע"ס א"ב נעשו לסימן זכרון, וכן נהגו אחר"כ לסמן השירים בשם המתבר בראשי חרוזים כדי לזכור סדורם.

[ראשי פרקים לסימן] כבר אמרנו לעיל כי מתחלה היה אסור לכתוב תורה שבעל פה, ולכן חברו ביחד הלכות ומאמרים אשר ראשי פרקים דומה זה לזה כדי להקיל על הזכרון, וגם אח"כ כאשר הותרה הכתיבה לא זוהי משנה ממקומה, והניחו הסידור כמו שהיה, ומפני זה נמצא כמה דברים אשר לפי עניניהם אין באן מקומם ונתחברו רק לצורך הזכרון. כמו שנמצא שנתחברו המאמרים י"ש בהם "שאלת", "מנין" ותשובה אסמכתא מהכתוב. לדוגמא: לענין שיעור בלי חרס להוצאה בשבת, ר"ס אומר כדי לחתות בו את האור גמ' א"ר מאיר אע"פ שאין ראיה לדבר זכר לדבר שנאמר לא יצא במיתתו חרס לתחת בו אש מיקוד (משנה שבת סוף פ"ח), ומביא כל עניני אסמכתות: ר"ע אומר מנין לע"ז שמטמאה במשא כנדה וכו' שנאמר תורם כמו דוה ונו'; מנין לספינה שהיא מהורה שנאמר דרך אניה בלב ים וכו'; מנין לערוגה וכו' מנין לפולטת יכ"ז וכו'; מנין שמרחיצין את המילה וכו'; מנין שקושרין לשון זהירות וכו'; מנין לספינה שהיא כשתייה (שם פ"ט). וכן לענין מנהג: מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים וכו'; כיצא בו המולד פירות שביעית ממקום למקום וכו'; מקום שנהגו למכור בהמה דקה לגוי מוכרין וכו'; מקום שנהגו לאכול צלי בלילי פסחים וכו'; מקום שנהגו לעשות מלאכה בת"כ וכו'; ישיה דברים עשו אנשי יריחו וכו' ששה דברים עשה חזקיה המלך (פסחים פ"ד) וכולם הם מעשים שאין להם סמך במקרא. חיבור ההלכות שנאמר בהם "אין בין" אין בין ראשון לאדר שני אלא קריאת המנינה ומתנות לאביונים וכו'; אין בין יו"ט לשבת וכו'; אין בין יו"ט ליוה"כ; אין בין המורד הנאה מחברו למורד ממנו מאכל וכו'; אין בין נדרים לנדבות; אין בין זב הרהוא ייתי ראיות לרואה שלש; אין בין מצורע מוסגר למצורע מוהלט; אין בין ספרים לתפילין ומזוזות; אין בין כהן משוח בשמן המשתה למרובה בנדרים; אין בין כמה גדולה לבמה קטנה; אין בין שילה לירושלם (מגילה פ"א). כן כל דבר שנאמר בו לשון כשר ופסול ולהפך, כמו: כשר בשחיטה פסול במליקה, ולהפך כשר במליקה פסול בשחיטה; כשר בתורין פסול בבני יונה וכו'; כשר בפרה פסול בעגלה וכו'; כשר בלזים פסול בכהנים וכו' (חולין פ"א ד—ה'), כלללים: כל כלי חרס שהוא מכנים מוציא, כל אבר

פ"א ב). ע"ע זכרון; מספרים.

ביבליוגרפיה: יאקב בריל, דורש לציון, ווין 1864; עשתיין תורה תמימה ע"ה"ת שמות ל"ד אות מ' במדבר כ"א אות י"ח; רפאפורט, בדרם הסד ח"ו 252; ווייס דוד, ח"ד 5; יצחק הלוי, דורות הראשונים ח"ג בחוספות 312; הרב אהרן ברודא, ציון במשפט, כורל ציונים וסיונים על ש"ע ח"ט, שקלאב 1782; הרב שמואל יעקב ראבינאוויץ, ספר המזכיר, על תלמוד בבלי וארבעה ש"ע, ווילנא 1898; בריל, יאהרביכער ח"ב צד 59, והלאה, פפרים 1876, כ. צ. ד. י.

סינאפור (Singapore): עיר ואי קרוב לקו המשווה באסיה המזרחית בין הודו וחינא, והיא אחת המושבות של ממשלת אנגליא ונוסדה בשנת 1826. הוראת השם "סינאפורא" בלטין מאלאי היא "עיר של האר". היהודים התיישבו שם בשנת 1840. מספר התושבים בשנת 1901 עלה 228,555 ומהם 3824 מאנשי אירופא והנשארים מילידי הארץ ח'נים והודים. מספר היהודים בערך שמונה מאות, הספרדים באו מבנגאדא והודו והאשכנזים מאירופא. בראשית התיסדות סהלת היהודים התפללו במנין בבית שישכרו ברחוב שנקרא עתה, "רחוב בית הכנסת". בשנת 1877 קנו קרקע ובנו ביהכ"נ יפה בשם "מנן אבות" שנתחנך ר"ח ניסן תרל"ה (1878)

בית הכנסת של מנשה מאיר בסינאפור

ושם התפללו ביהד אשכנזים וספרדים. בית הכנסת שני הוקם בשם "חסד אל" בשנת 1904 ע"י מנשה מאיר על התאוותו והיה פרנס הקהלה. ויש להם שני בתי קברות. האחרון בנו בשנת 1902. בתלמוד תורה ילמדו כחמשים נערים. היהודים עוסקים לרוב במסחר האופיום ומכירת משקאות וכלי בית ומחזיקים בתי אכסניות.

ביבליוגרפיה: J. E. xi, 388

ב. מ.

סינוד: ע' ריפורם

סינאי: מדבר והר שנקראים בשם "סינאי", והם בחבל חצי האי סינאי (Sinai Peninsula). במדבר סינאי

חנו בני ישראל אחרי צאתם מארץ מצרים (שמות י"ט). והוא משור גדול המסובב בכל עברים בהרים וסלעים נפלאים. ותכונת המדבר הזה היא גבוהה מתכונת המדברות האחרים אשר לפניו. ובקצה הצפוני למדבר הזה יתראה הר גדול ונרחב המתחלק ממעל לשני ראשים, הראש האחד הפונה פדמה מזרחה הוא הנקרא "הר סינאי". והראש השני הפונה מערבה הוא הנקרא "הר חורב", ועל כי שניהם בתהיתם הם הר אחד לכן יזכרו לפעמים בכה"ק בשם סינאי או חורב. בראש הר סינאי הנבנה מהר חורב הוא חלקה קטנה מאבני הצורים אשר יול מתוכה מעין מים, ובמורד ההר הזה תתראה עד היום המערה נקרת הצור אשר התבודד בין קירותיה משה עבד ה' לדרוש מאת ה' חקים ומשפטים לישראל ושם חצב את לוחות העדות. גם בראש הר חורב תמצא מערה קטנה וצרה ויאמרו כי בה נחבא אליהו התשבי בברחו מפני חמת איזבל. (מ"א י"ט ה') ונקרא המקום סינאי מלשון סנה על שם הסנה אשר נמצאו שם. ותרי הארץ יספרו כי האבנים אשר יש שם נמצאים בהם קיום דסים מתפשטים ומתפלצים כוורידים כתמונת האילן סנה (לעיוזאחן, מחקרי ארץ 109). ר' שם טוב מביא בשם ר' משה הנורבני שאחד מנכבדי ברצלונה מבנין חסדאי הביא עמו מן האבנים שבהר סינאי וראה בהן ציור הסנה ואחר שחלק האבן ההיא לכמה חלקים קטנים מצא בכל חלק ציור הסנה (פי' למזין ח"א פס"ו). הערבים קורים לכל ההר "מור סנה" ולראש ההר (הר סינאי) "גבל מוסא" (הר משה). הנוסע ר' בנימין מטדילא אומר, "ומשם (מרפידים) יום להר סינאי ובדאש ההר במה לכמרים הנקראים סוריאינים, ובתחתית ההר כרך גדול וקוראים אותו מור סינאי וכו' וים סוף רחוק מהר סינאי דרך יום" וכו' (מסעות בסוף). ר' יעקב ספיר בספרו אבן ספיר כותב שבראש ההר ישקוראים מור סינאי עומד בית תפלה לנצורים ובתים לכומדיהם ומעין מים חמים כמו חמי טבריא נובע מההר ההוא והערבים קוראים אותו חמאם מוסא (מרחץ משה), ואין שום עשב בהרים האלה, והאבנים הגדלים שם נראים כעצים שהערבים קוראים אותם "עין סינאי" (עין סינאי), ואחרי ששבר מהם דאה במ עורקים מפוצלים כאשר יראו בעצי הוית ולא צורת הסנה. הנצורים קוראים להר סינאי "הר קטרין" (Mount Catherine) ולהר חורב קוראים "הר סרבאל" (Serbal). גובה של הר סינאי 8540 רגל, וגובה הר חורב 6750 רגל ממעל לטובה מימי ים התיכון. אורך של "חצי האי סינאי" 320 מיל, ורחבו 150 מיל. בכל חבל הארץ יש 11200 מיל מרובעים, ונמצאים שם כחמשת אלפים תושבים רובם בירואינים שנקראו בלשון ערבי "מווארא" על שם ההר "מור". יש מטילים ספק אם הר סינאי נמצא במקום שקוראין עתה "רצי אי סינאי" (נרעץ, מאנאסטרופט חלק כ"ז 337), פר' סיים בעתון Imperial & Asiatic

שם הקב"ה (בלשון נוסטריקון). נבנונים שפסל כל ההרים האחרים כמו בעל מום גבן או דק. חמד יחמד הקב"ה לישב שם. חורב שעליו נשטמה החורב וכו', סיני שבו נשנאו אר"ה ונתן להם איפופסין (במדבר רבה פ"א ה'). ועי' במדבר תנחומא ס"ז ז' הוצאת באבער). הר סיני היה נודע לאבות, יעקב ראהו בחלום, כי דרשו כלם מוצב ארצה (בראשית כ"ח י"ב) זה סיני, חושבניה דרין כחושבניה דרין (ב"ר פס"ח) כי סלם בנימטריא סיני. והנה באר בשדה (בראשית כ"ט כ') זה סיני (שם פ"ע ט'). ויבוא הר האלהים (שמות ג' א'). א"ר אבא מוכנים היו זה עם זה (משה עם הר סיני) מששת ימי בראשית, ואותו היום נתרש ה'ר למול משה. וכין יראהו נכנס לתוכו ורולן בו עמד ההר. מלמד ששמים היו זע"ז. א"ר ינאי יודע היה משה שזה הר האלהים הוא דכתיב ויבוא אל הר האלהים. מה ראה משה באותו הר? ראה עופות פורחים ופורשים בכנפיהם ולא היו נכנסים בתוכו וכו' מיר הרניש הענין. העמיד הצאן אהר המדבר והוא נכנס לבדו לתוכו וילקוט ראובני פ' שמות (והוא מהוהר). ירדת הקב"ה על הר סיני היא הששית מעשר ירדות ישרד הקב"ה בעולם. (פרקי דר"א פ"ד, ועי' בית הגדול שם). והנה הקב"ה כל ההרים הגבוהים ונבעות והשרה שבינתו על הר סיני שלא היה גבוה כ"כ (סוטה ה'). דרש בר קפרא מאי דכתיב למה תרצון הרים נבנונים יצתה ב"ק ואמרה להם למה תרצו דין עם סיני. כולכם בעלי מומין אתם אצל סיני. כתיב הכא נבנונים וכתיב התם או גבן או דק. אמר רב אשי ש"מ האי מאן דהירי בעל מום הוא (מגילה כ"ט.). ר' נתן אומר כיון שביקש הקב"ה ליתן חורה לישראל בא כרמל מאספמאי (צ"ל מאפמאי) ותבור מבית אלים וכו'. אמר הקב"ה כבר נפסלתם בגבהות ישיש בכם, כלכם פסולים לפני (עלנעק ביהמ"ד ה"ה 72). ודרשו נאות אדם תיפולנו (מסילי כ"ט) זה תבור וכרמל וכו' ויטפל רוח יתמר כבוד זה סיני שהשפיל א"ע וכו' (במדבר רבה פ"ג ג'). ועוד טעם אחר, שבחר ה' בהר סיני מפני שלא נעשה ע"ז עליו, והוא ההר חמר אלהים לשבתו (ב"ר פצ"ט א'). בני ישראל עמרו לצר מזרח של הר אבל התנבלה היתה מכל צד (מכילתא יתרו י"ט), ושהו שם י"ב הרש פחות עשרה ימים (שם). בשעת קבלת התורה נפה הקב"ה את ההר על ישראל כנגית ואמר להם אם אתם מקבלים התורה מוטב ואם לאו שם תהא קבורתכם (שבת פ"ח, ע"ז ב'.).

[השיבות הר סיני] חזל הפליגו מאר בשבת ההר הזה, ואמרו כי בזכות ישרי הרים של קדושה הר סיני והר מוריה העולם עומד (מדרש שוחר טוב פ"ז ילקוט ישעיה רמז שצ"א). ביום התנינו בסיני וביום שמחת לבו בירושלם (יט"ד פנ"ב, שה"ש רבה שם). אין קדש אלא סיני (ילקוט תהלים רמז תיט"ה). ונקדש רק בשביל התורה, אבל ההר בעצמו אין בו שום קדושה.

Quarterly Review משנת 1893 (vi, 149), יאמר כי אי אפשר לכל בני ישראל במספר ששים רבוא נכרים למצוא מקום בחצי אי סיני, ובאמת שם סיני שניתן למקום הזה איננו עתיק, כי יוסיפוס לא ידע ממנו, ולדעתו הר סיני הוא בארץ ערב. וי"א כי סיני וחורב הם שני הרים וסיני הוא בארץ מדין.

[קבלת התורה על הר סיני] הר סיני הוא הר הקדש. הר ה', הר האלהים אשר עליו נתן ה' את התורה ביד משה לישראל (שמות י"ט כ'). ההר הזה היה נודע בתורה עוד במסר יצאו ישראל ממצרים, בעת שנראה ה' אל משה בלבת אש מתוך הסנה, וחבטיו ה' כי בני ישראל יעברו את אלהים על ההר הזה (שמות ג'). ואהרן אחיו פניטו בהר האלהים (שם ד' כ"ז). ובהיות ישראל ברפידים ויצא העם הכה משה את הצור בחרב ע"פ ה', ויצאו ממנו מים (שם י"ז ג'). ונקרא הר האלהים על שם העתיד (רש"י). בחדש השלישי לצאתם מצרים באו למדבר סיני ויחננו נגד ההר ומשה עלה עליו, וה' צוה אותו להכין את העם לקבלת התורה, ויצוה להשמר מעלות בהר או לנגוע בקצהו, ויתעבנו בתחתית ההר. והר סיני עשן כלו, ויהי קולות וברקים ולפידים וקול שופר חזק, ויהרר כל ההר. וירד ה' על הר סיני וירבר אלהים את עשרת הרברות (בששה בסיון). ויהי משה בהר מ' יום ולילה ויפסול שם את הלוחות ע"פ ה'. אך כאשר ירד משה מן ההר וירא את העגל אשר עשו בני ישראל וישבר את הלוחות תחת ההר, ואחר שהתפלל משה לה' בעד העם לסלוח להם, עלה שנית על הר סיני ויפסול שם שני לוחות אחרות (שמות ל"ב ול"ד). בשנה השנית בעשרים להרש אייר נסעו בני ישראל ממדבר סיני (במדבר י" י"א). בברכת משה לבני ישראל אמר ה' מסיני בא וגו' (דברים ל"ג ב'). ורבוהה הנביאה בשירתה אמרה הרים נולו מפני ה' זה סיני וגו' (שופטים ה' ה'). דוד המלך בשירו אמר: אלהים בצאתך לפני עמך וגו' ארץ רעשה אף שמים נמפו מפני אלהים זה סיני וגו' הר אלהים הר בשן וגו' למה תרצון הרים נבנונים ההר חמד אלהים לשבתו וגו' אלפי שנאן אדני במ סיני בקדש (תהלים ס"ח).

[בתלמוד ומדרשים] אמר ר' יוסי ב"ר חנינא ה' שמות יש לו (להר סיני): מדבר צין שנצטוו עליו ישראל, קדש שנתקדשו ישראל עליו. קדמות שנתנה קדומה עליו, פארן שפרו ורבו ישראל עליו (עי' רש"י) סיני שירדה שנתה קאה"ע עליו, ומה שמו חורב. ופליגא דר' אבהו דאמר הר סיני שמו ולמה נקרא שמו חורב שירדה חורבה לאו"ה עליו (שבת פ"ט.). ועי' תוס' ד"ה מדבר צין). ונראה כי עיקר שמו הוא חורב ורק אחרי שירבר שם ה' עם משה מתוך הסנה נקרא שמו סיני (ילקוט שמות רמז קס"ט, פרקי דר"א פמ"א; עי' שמות דבה פ"ב ד', פנ"א ח'). ויש אומרים כי ששה שמות להר סיני: הר אלהים שישב בו אלהים בדין, בשן שבא

קוראים לארצם טשונג-קווא (Tsung-kwo), והוראת השם הזה היא „ארץ מבוזעת“ או „ארץ אמצעית“, ומפרשים את השם הזה על שני פנים, הכונה האחת „ארץ סינים היא מרכז וסבורה של הארץ, וכמו שכנו היהודים את ארצם „מבור הארץ“ (ע"ע ארץ ישראל), והכונה השניה היא, שחוקי הארץ רחוקים מן קצוניות, ומלמדים את האדם לילך בדרך הממוצע, הסופרים והמשוררים של הסינים יכנו את ארצם בכינוי מליצי „טיען צאא“ (Tien Chao) כלומר „ממלכות השמים“, גם „טיען האא“ (Tien Hao) — „העולם שתחת השמים“, כלומר שהיא עקרה של העולם כולו, כמו שקראו הרומיים את ממלכתם „העולם“ (Orbis). חוקרי הישפות משערים שהשם „חינא“ בא אלינו מהמאלאים שנתורעו לאנשי הארץ ההיא במאה השלישית קדמון (255—215 קודם מה נ) בעת שמלכות בית „צין“ שררה בארץ והמאלאיים קראו להעם כולו „צינים“ ע"ש הקיסר צין. וע"י המאלאיים נתורעו הצינים להערביים שקראו אותם „סינים“ המבטא היותר נקל להערביים. אמנם גם בספרי מפורסמים חזנים שזכו לפני צין נזכר השם „סינא“ ולא נדע אם כונו לארץ חינא או לאיזה שבט קטן. ונכול להבריע מרבדי הנביא הקורא אותה „ארץ סינים“ שכונו לכל האומה. הרוסים שנתורעו להסינים ע"י המונגולים קוראים לארץ חינא „סינא“ כפי שנקראה בימי מלכותו של קיבלאי-האן וכפי שקראים לה המונגולים עד היום הזה. לאנשי פרס נתורעה ארץ סינים ע"י מסחר המשי ולכן הם קוראים אותה „סערס“ (שירא) שהכונה משי, כלומר „הארץ שמשם יבא המשי“.

[שם הארץ ומספר יושביה] שם ארץ סינים גדול יותר מכל אירופא ערך שבע מאות אלפים פרסאות אנגליות מרובעות. גבולי הארץ: לפאת צפון היא סיביריא ונהר אמור; וגבול המערבי ארצות בוכארא ואפגניסטאן ופלך פאנדשאב של אינדיא אנגלית, ואסיה התיכונה של רוסיא; וגבול הנגב אינדיא האנגלית, נעפאל סיאם, וטאנקין; וגבול קרמה ים היאפאני וקארעא ולשון ים הפעצילי והים הצהוב. ארץ סינים מלאה הרים וגבעות ורק חלק קטן ממנה, ערך חלק הששי היא ארץ שפלה. מספר התושבים בסינים לא נדע בדיוק, כי הסינים אינם נוהגים לפקוד לפרקים ידועים את מספר אוכלוסייתם. סופרי ארצות המערב הורגלו להקציב המספר של ארבע מאות מיליון נפש. לפי הרשימות מבית המכס לשנת 1909 נראה שמספר החינים כמו 440 מיליון, אך גם זה הוא לפי אומדנא, ולדעתי בספרי „הסינים“ הבאתי מספרים סטאטיסטיים להוכיח כי מספרם יעלה לחמש מאות מיליון. חלוקת המדינות של ארץ סינים היא לשמונה עשר פלכים עיקריים וארבעה פלכים נוספים והם מנאחוריא, מונגוליא, טיבעט, וחלק מקאשהגאר. בירת המלוכה היא העיר פעקינג בדרומה של חינא. עד עתה חיה

ור' יוסי אוטר כל זמן שהשכינה בהר כל הנוגע בו מות יומת נסתלקה שכינה הכל רשאין לעלות (מכילתא יתרו י"ט פ"ג תענית כ"א:). וכן בני ישראל נתעלו בשביל סיני שלא נקרא בני ישראל עד קרבתם להר סיני (חולין ק"א). ואנכי לא אשכחך זה מעשה סיני וברכות ל"ב:). ישראל שעמדו על הר סיני פסקה וזהמתן (שבת קמ"ו:). מי שאין לו בושת פנים בידוע שלא עמדו אבותיו על הר סיני (נדרים כ:). ולזאת כיון בעל ההגדה באמרו אלו קרבנו לפני הר סיני ולא נתן לנו את התורה דיינו. באנחות רבב"ח מספר ישיעא אמר לו תא ואחי לך הר סיני. אזלי חזאי הדרא ליה עקרבא וקיימא כי חמרי חיותי וכי סיכבים אותו עקרבים גדולים כחמורים לבנים) ושמע ב"ק וכו' (ב"ב ע"ד). ובכל יום ויום יוצאת מהר חורב ומכרות ואומרת אוי להם לבריות מעבבונה של תורה (אבות פ"ו ב:). מאמר יפה נמצא בשם רשב"י שאמר: אילו הוינא קאים על מורא דסיני בשעתא דאיתיהבת לישראל הוינא מתבעי קומי רחמנא דיתברי לכר נשא תרין פומין, חד דהוה לעי באורייתא וחד דעביר ליה כל צורכיה (ירוש' ברכות דף י' ע"א).

[התואר סיני] א"ר יוחנן פליגי בה רשב"ג ורבנן חד אמר סיני עדיף וחד אמר עוקר הרים עדיף (ברכות ס"ד. הוריות י"ד). ופירש"י סיני עדיף מי שמשנה וברייתא סדורין לו כנתינתן מהר סיני, עוקר הרים דחרף ומפולפל בתורה אע"פ שאין משנה וברייתא סדורין לו כ"כ. רב יוסף היה מתואר בשם סיני ואמרו סיני אמר שתים (עירובין ל:). סיני אמר הלכה כר"י (מ"ק י"ב:). ואמרו דרשיה רבי מנחם בר יוסי להאי קרא כי סיני (סוטה כ"א:). ר"ל שהיא דרשה יפה. כל מצוה שנאמרה לבני נח ונשנית בסיני לזה ולזה נאמרה (סנהדרין ל"ט:). וכל דבר שהיה קבלה בידיהם היתה „הלכה למשה מסיני“ (ע"ע).

ביבליוגרפא: אבן ספיר ח"א לח והלאה; תבואות הארץ הוצאת לונדן צד ר"ן; בית תלמוד ח"א 76 ביאור התואר סיני ועוקר הרים; Stanley, Sinai & Palestine; Petrie, Researches in Sinai, 1906.

ש. מ. נ.

סִינִים (China): המדינה הגדולה במזרח הרחוק של ארץ אסיא, ובשם הזה קרא אותה ישעיה בנבואתו לעתיד, שישב ה' את שבות עמו הנדחים ומפוזרים בכל הארצות: הנה אלה מרחוק יבואו והנה אלה מצפון ומים ואלה מארץ סינים (מ"ט י"ב). ותרנומו מארעא דרומא. וכן הוא בהעתקה הרומית, והשבעים מעתיקים סינים בשם „פרס“. אך החוקרים והמפרשים האחרונים הסכימו לדעת ר' מנשה בן ישראל שהנביא כיון לארץ חינא (מקיה ישראל פ"א אות כ"ד). המאמר הזה הוא הוספה לערך חינא בהלק ר'.

[שם המדינה] בני ארץ סינים אינם יודעים מדוע מכנים אנשי המערב את ארצם בשם „חינא“, כי הם

על המאנדוויים כעל חומסים שפרצו לארצם וגזלו את המלוכה מירי הקיסר מבית מינג שהיה איש סיני מקרב אחיהם, וכבר עשו מרידות בארץ בתקוה לגרש את השבט המאנדוויי וקיסרם אתם, ורוצים לבחור בנשיא לעמוד בראש הריפובליקה. המורדים הצליחו בכמה מלחמות עם צבאות הממשלה ויכבשו ערים גדולות ועומדים עתה הן להלחם עם ראשי הממשלה בפעקינג. היטר העומד בראש הממשלה יואך-שהייקאי (הוא איש סיני ולא מאנדוויי) רוצה להתפשר עם המורדים שיאותו להשאיר את הנער הקיסר על כסא המלוכה ולמנות אנשי סינים סביב לראשו למישול בשמו עד כי יגרל. בראש המורדים עומד הנינגרל וואנג-הינג, והחליטו לשנות את המלוכה לממשלת העם ובראשם נשיא, ויבחרו ברר' סון יא-ס'סען להנשיא הראשון על הריפוב-ליקא הסינית בראשית שנת 1912. בר' סון היה שנים רבות באמריקה ושם למד את דרכי הממשלה החפשית ורוצה להנהיג אותם גם בסינים. בעת כתיבת המאמר הזה נחלקה ארץ סינים לשתיים, מלכת הקיסר הילר וממשלת הריפובליקה עם הנשיא החדש, ובנראה תגבר יד הריפובליקה ומלכות המאנדוויים תסוף ותכלה.

[המרכולת] המסחר של ארץ סינים עם ארצות המערב מתפתח רק לאט לאט, כי ארץ סינים פזירה מאד ומשתרעת על שטח גדול עם אקלים שונים ולא תחסר כל בה, ולכן אין הסינים נזקקים לסחורות מארצות אחרות, ובדברים של מותרות (לוקסוס) לא יחפץ העם הזה. בשנת 1908 הובאו לסינים סחורות שונות מארצות אחרות בסך 35 מיליון ל"ש, ויצאו מסינים לארצות שונות סחורות בסך 24 מיליון ל"ש. אבל עתה אחרי שינצחו המורדים ותשקום הארץ יש לקוות כי יבואו סדרים חדשים למוכה, והמסחר יתפתח במהרה. הממשלות האדירות (זולת רוסיא) ובראשן אמריקה יתאמצו לפעול על מושלי ח'ינג לפתוח שערי המסחר לרוחה מבלי הברל בין מדינה למדינה, "פתיחת הרלת" (the open door) למסחר וקנין בח'ינג נעשה עתה לשיטה מסוימת בהפוליטיקא של עולם המסחר. [אמונת הסינים] אמונת הסינים מאוחדת משלש אמונות שונות והן: אמונת קונפוציו, אמונת טאן ואמונת בודהה. האמונה המשולשת הזאת אחוזה רבוקה באמונה היותר עתיקה של העמים והיא אמונת הערצת אבות (Ancestral worship) ששררה בסינים עוד טרם חיו מיסדי האמונות הנזכרות, ועד היום עוצמה פעולתה על העם. מיסדי שלש האמונות היו בני דורם של נביאנו ירמיה ויחזקאל חגי זכריה ומלאכי. לאא-טשע למד להעם לאהוב גם את שונאיו, קונפוציו למד מה דעלך סני לחברך לא העביר, ובודהה למד לאהוב כל היצורים גם בהכסה והחיה עד הרמש, באשר כלם בעלי חיים הם. הספרים הקדושים של החינים הם: חמשה ספרים ממדרגה הראשונה וארבעה ממדרגה השנייה, וכלם

הקיסר מושל ממשלה בלתי מוגבלת, אבל כבר למדו חכמי העם שאם הקיסר מכביר עולו על בני ארצו והם ישנאוהו ויתעבהו הרשות בידם להורידו מכסאו ולהמליך קיסר אחר תחתיו. המשרה בהפליבים נתונה בירי מינה למלך השורר על פלך אחד או על שני פלכים, או בירי מושל מנהיג (Governor) המושל רק על פלך אחד ועומד תחת מינה למלך או תחת הממשלה של הקיסר. [שנות עם הסינים] לא נודע לנו בברור כמה ימי שנות העם העתיק הזה על פני הארץ, ומאין באו לארץ ח'ינג. אך זאת נודע כי כבר היו הסינים עם גדול ועצום טרם למדו האנשים לכתוב בספר דברי ימיהם וקורותיהם, ולכן אנו מוצאים השערות שונות, יש אומרים שבאו מסביבות ים הכספי בערך 2600 שנה קודם מספר הנהוג, וכנגד זה מוכיחים אחרים "שכבר היתה הקולטורא של הסינים במצב רם לפני בריאת העולם לפי מסורתנו, ויש חוקרים האומרים שבכלל יצאה הקולטורא הראשונה מסינים והשפיעה על ארץ פרס ומשם נפוצה על בבל ואשור ומהם קבלו המצרים גם הם. רוב החוקרים מסכימים שעוד לפני חמשת אלפים שנה היתה בסינים ממלכה בסדר ומשטר נכון. לפי דבריהם כבר מלך שם מלך בימי נח, וכמאה שנה טרם נוסדה ממלכת בבל מלך המלך ההסיד יאא (Yao), ולפני מותו מסר את המלוכה לירי משנהו שוהן (Shun), והוא הנחיל את הממשלה לירי משנהו יו (Yu) הגדול, כמאה שנה בטרם נולד אברהם אבינו. בימי יעקב אבינו כבר היו להסינים הרבה שירים נפלאים אשר חלק מהם בא בהספר שוה-קינג הקדוש להם עד היום הזה. יו הגדול היה הראשון שיסד בית מלוכה (Dy-nasty), שהממשלה תעבוד בירושה מאב לבן במשפחתו. מן יו הגדול שעלה למלוכה 2205 קודם מה"נ ועד הקיסר קוואנג-זי ימת בשנת 1908 עברו 4113 שנה, ובזה הזמן מלכו בסינים 238 קיסרים שבאו מעשרים וששה בתי מלוכה שונים, ולפי עולה על כל בית מלוכה 158 שנה ועל כל מלך שבעה עשר שנים ושלושה חדשים. בית המלוכה השורר עתה בסינים הוא בית "טשינג" המאנדוויי (הוראת המלה טשינג או מזיינג היא, "הממלכה המהורה"). שעלה למלוכה בשנת 1644 בעת שמדרו הסינים בקיסרים לבית מינג, והקיסר מזיינג-צ'ינג קרא את שונצו מלך המאנדוויים לבא לעזרתם, ויבא שונצו ויכבוש את המורדים וגם את עיר המלוכה פעקינג, ובהיות אז ממלכת סינים תחת ממשלתו לקח לו את המלוכה ומני אז שרדו המאנדוויים בסינים. קיסר הסינים בעת הוא העשירי לבית המלכות הזה ונולד ביום 8 בפברואר 1906. שמו הפשוט הוא פרהי ושם המשרה שלו הוואנג-טינג (הממלא אחרי הכללים העיקרים). הוא עלה למלוכה בהיותו ילד קטן בשנת 1908 שבחרו בו אחרי דודו הקיסר קוואנג-זי ימת בלא בנים, ובאביו הנסיך צון שהיה אחיו של הקיסר בחרו להיות המושל בשם בנו עד כי יגרל הילד. עד היום מבימים הסינים

כתבי הקדש בארצות המזרח" אומר: "לפי הנראה כבר היו שיירות של יהודים תיירים וסוחרים ושיירות מצויות בסינים עוד בימי מלכות ישראל". הידיעות הראשונות שהגיעו לנו מדברים ממספר יהודים בערך אלפים או שלשת אלפים נפיש שחיו בעיר קאי-פונגפו, המושב העיקרי של היהודים כפי הנרשם בהמצבה משנת 1488. אך אין ללמוד מזה שלא היו יהודים עוד לפי הזמן הזה במקומות אחרים, והמצבה תורנו רק זה, שהיהודים שבאו לסינים בימי הקיסר סונג הלכו לעיר בעיר קאי-פונגפו. החוקר ד"ר פין בספרו "היהודים בחינא" אומר שדעתו נוסה שהם באו מבבל, ומביא ראיה מזה שנמצא בידם שרידי פרקים מספרי הנביאים זכריה ומלאכי, ומוזה שהם ידעו מנהגים ודינים אחרים שישורדם בתלמוד. היהודים בעצמם היו אומרים שמסורת בידם שאבותיהם באו לעיר בסינים בהשנים האחרונות לממשלת הקיסר מינגימי לבית האן, וזה היה בערך 70 למספר הנהוג בעת חרבן הבית השני. הם סומכים על המצבה משנת 1164 לכך ואין להם מקור אחר על זה לסמוך.

[המצבות לזכרון היהודים בסינים] אלה הן המצבות שנמצאו בקאי-פונגפו, והן השריד היחיד שנשאר מהיהודים שחיו שם לפני: במצבה אחת משנת 1164 רשום: "אבינו הראשון היה אדם, מיסר אמונתנו היה אברהם, אחריו בא משה איש הבינים ועל ידו נתנה לנו התורה הקדושה. בימי מלכות בית האן (הכונה על מלכות בית האן המזרחי שמלך משנת 25 עד 221 למ"נ) באה אמונתו לארץ סינים, ובשנה השניה למלך האיסימיטינג (1164 למספר הנהוג) נבנה בית הכנסת בקאי-פינג. אלה האנשים המאמינים באילולים ופסילים כי אלהים הם, רק לשוא יתפללו לדברים אין רוח בהם, כי שוא ויטקר הם, לא כן אלה האנשים המכבדים את התורה הקדושה והדברים בה וממלאים את פקודתיה הם יודעים מאין בא כל דבר בתבל. התורה הקדושה והחכמה הנצחית עוזרות ותמכות זו את זו להראות ולהוכיח מאין ואיך נברא האדם, כל המאמינים באמונתו משתוקקים לאמת ועושים חסד וצדקה ועוונות וחטאים להם לזרא". מעבר השני למצבה הזאת, לזכרון משנת 1488 חרותם הדברים האלה: "אברהם חי בדור התשע עשרה אחרי אדם, האבות מסרו לבניהם אחריהם את החוק והמצוה לבלתי עשות פסל ותמונה ולבלתי עבוד אותם, וכן גם לבלתי האמן בהבלי שוא ואמונות כוזבות. אברהם התבונן על סתרי הטבע וחקירותיו העמוקות הביאוהו להכיר את האל האחד ויחיד ולהאמין בו. ויהי הוא המיסר את אמונתו אשר בה אנחנו מאמינים ומחזיקים עד היום הזה. זה היה בשנת מאה וארבעים ושש למלכות בית מצאו. אמונתנו נמסרה מאבות לבנים עד משה, אשר חי בשנת שש מאות ושלוש עשרה למלכות בית מצאו, ועליו נחה רוח חכמה ודעת. ארבעים יום היה משה בהר סיני, לחם

מלאים תורה ומוסר ודרך ארץ, וכמעט כלם כתובים על סהרת השירה הנבונה. אין בכל אמונת הסינים שום מצוה בין אדם למקום רק בין אדם לחבירו. אין הסיני מצווה לאהוב את אלהיו או לירא מפניו או להתפלל לו. גם אין להם תפלות ובקשות מסודרות, וכל אחד ואחד מתפלל בצר לו ומבקש עזרה ממרום להאי שעתא או יבא לבית התפלה להודות ולהלל על המוב שגמל עליו אלהיו. אין הסינים מאמינים שהאל התגלה לבני אדם, הם אומרים שהאל נתן לאדם שכל ובינה שעל ידיהם יגיע להבין ש"עליו לעשות את הטוב והישר. חופש האמונות והדעות הוא מחלטת בסינים בתכלית ההחלט, ולא יתנו לשום אמונה את הרשות להתנאות לבקש השררה לעצמה להיות השלטת בארץ, והרשות לכל איש ואיש להאמין בכל אשר ירצה או לבלתי האמין כלל. יש בארץ סינים בערך עשרים מיליון מושלמים אך גם הם קרובים להסינים במנהגיהם ומכבדים את מיסרי אמונת הסינים. יש גם נוצרים בסינים אך הם כמעט כולם מדלת העם שהתנצרו ע"י המסיתים שתמכו אותם בכסףם והיו עליהם לסתרה מן השרים הסינים אשר עשקו אותם תמיד. ויש לקוות שמיד כאשר יבואו סדרים חדשים בסינים ופחד השרים לא יהיה על העם יטובו אלה הנוצרים לאמונת אבותיהם ויזנחו את המסיתים ואת אמונתם.

[היהודים בסינים] ידוע הוא כי עוד בימים העתיקים ישבו יהודים רבים בארץ החיא, אך אין אחד מסופרי דברי הימים שנוכל לסמוך על דבריו אשר יגיד לנו סתי התייטבו שם והמקרה והסבה אשר הסבה אותם לנוע אל ארץ רחוקה זו, ואם באו היהודים מארצם יש לסינים או שבאו בדרך טלטול מממלכות אחרות. כל הידיעות שהגיעו לנו ע"י היהודים שם בנוים רק על הישעויות בעלמא ונאמרו לרוב בדרך הפלגה ונחמא. ואנכי הכותב כאשר באתי לעיר בארץ סינים שמתי לי לחוק בכל השנים שישבתי שם לבלי לנסות ימין ושמאל מן האמה המוחלטת אחר חקירה ודרישה, ולבלי לשום לב לדברי הויות וספורים של חבל, ואת אשר מצאתי כראי לספר אותו ארשום בספר. הידיעות הברורות הראשונות מתהילות ממאה הישבעית, בעת שסבבו שני תיירים מושלמים בארץ סינים ובספרי המסעות שלהם מזכירים דרך אנב את היהודים, ואומרים שמושבות בני ישראל עתיקות יומין הן וגם אז לא היה עוד זכרון להימים שבהם נהסירו ראשונה. אכן בתותא התייר הגדול ממאה ה"ד מספר שיהודים רבים הומתו בעת מהומה והרג רב בעיר קאדפו (עתה שם העיר הזאת קאדפינג). השלוחים מונטקארניו ומארניולי מזכירים בספריהם את היהודים החיים בעיר קאמבולאק (היא עיר הברירה פעקינג). התייר המפורסם מארקו פולו שהיה בסינים במאה ה"ג מזכיר את היהודים בדבריו ע"י המלחמה של קובלאיקהאן עם קזובו ניאן והכמר הרוסי אלעקסיי ווינאגראדאו בספרו, "היסטוריא של

ספרי תורה. קודם לזה קבלו ספר אחד מנינינא וספר שני הקריב מאינינא מנינינא אישכר לביהכ"נ. נכבדי העדה הביאו נדבתם שולחן למנחות ואת ספלי הנחישת לקטרת ואת כלי הפרחים ואת המנורות. ומנדבים אחרים הביאו את ארון הקדש ואת שער הנצחון. את המצקות והגדרות וכל כלי הבית לפית בהם את היכל יישראל הנקרא בשם: אייזעלאניעמינען ופירושו בית תפלה לאלהי ישראל. כל אלה הרברים נאספו למען למסור אותם לרור האחרון על ידי קן-טשאנג הנכבד והנאמן. ונהרת על לזה האבן ע"י עושי המלאכה למען יעמדו ימים רבים, ותהי זאת בשנה השניה למלך היינטישע (1488). במעבה מיטת 1512 כתוב: „הוקמה על ידי הישר מוואיטאנג ואנשים נכבדים אחרים בשנה השביעית למלכות צינגיטע (1512), ואז הביא קין-פו מעיר ווייטאנג ספר תורה מנחה לביהכ"נ. בכתובת הזאת יש פרטים רבים אדות דת יישראל על חוקותיה ותורת המוסר שלה, וגם נרשמים בה הישגות של ספרי הקדש וקורות דברי ימי עם יישראל כפי שינוכר בהמצבה משנת 1488. חשובים מאד הדברים האלה: „אחרי בריאת התבל נמסרה האמונה מאדם לנח וממנו לאברהם יצחק ויעקב וי"ב אבות (שבעים) מסורות למשה ואהרן ויהושע. עזרא הורה לרבים את החורה ועל ידו נעשה הכתב העברי (האשורי) ברור ומוכן לכל דורש ספר". במעבת זכרון משנת 1663 יש הקדמה ארוכה ובה משתדל הכותב להגיד ולהוכיח שאין דבר בספרי קדשינו אשר לא יתאים לשיטה כתבי הקדש של הסנים ולא יתנגד להם, ואח"כ הולך ומונה את קורות דברי ימי עולם של היהודים ומדבר ע"ד מושבותיהם בסנים, וכל דבריו דומים כמעט להדברים אשר נרשמו בהמצבה משנת 1488. המעבה מיטת 1663 מספרת מפרטי מקרים רבים שנספרו ויאתיו להגלי המהפכה שהיתה בנפול בית מלכות מינג בשנת 1642. עת שהמורד ליי-טשעטינג הביא במצור את העיר פען-לאנג (קאי פונג פו). המצור ארך זמן ששה חדשים ומפקד צבא הקיסר שלא יכל לנצח את המורד ולכבוש את העיר חפר תעלות ויס על העיר את הנהר הצהוב להציף אותה ואת חיל המורד. בעת ההיא הוטו רבים מהיהודים וביהכ"נ נחרב, ורק מעט יותר ממאתים מטיפות נמלטו לעבר הנהר צפונה ונצולו. יש על המעבה רשימת שמות האנשים אשר הערו למות נפשים למען הציל את ספרי התורה מורס המים הישומפים. ספרי התורה שנצולו ויתר כתבי הקדש שנמצאו תחת ערמות ביהכ"נ הנהרס הובאו לבית איש אחד מחוץ לעיר וישם היו היהודים מתקבצים להתפלל זמן מה אחרי המאורע הזה. בעשר שנים אח"כ בא הישר היהודי משאא-ינגי טשענג ואתו גרור אישי צבא שעמדו תחת פקודתו ויקוסם את הריסות העיר ויתקן את הדרכים ואת הנשרים והגדיל לעשות בעזרתו. אחיו ינגיטע היה לו לעזרה, ועלה בידם להשיב את אחיהם בני אמונתם

לא אכל ומים לא שתה ויתהלך את האלהים. חמשים ושלש פרשיות מהתורה נמסרו לו ראשונה וממנו נמסרה התורה והמסורה טרור לרור עד לעזרא. איש נם הוא יתחשב לאחר מהאבות. כל איש היוצא לפעלו ולעבודתו חובה עליו לשות את האלהים לנגד עיניו כל היום. הננו מתפללים שלש פעמים בכל יום ערב ובקר וצהרים, בעת התפלה כופה המתפלל את ראשו וברמטה ולחש או בקול נמוך הוא מתפלל את תפלתו כשהוא מנענע את גוו פנים ואחור, ובהתימו את תפלתו הוא צועד שלש פסיעות לאחור וחמשי פסיעות אל מול פניו ומיסב את פניו לצד שמאל ולצד ימין ומנכיח עיניו למעלה ומשפילן למטה להראות בזה כי הוא מאמין כי כבוד האלהים מלא כל הארץ. החוב על היהודי לכבד את אבותיו, פעמים בשנה בימי האביב ובימי הסתו עליו להביא לאבותיו מנחה מבקר וצאן ומטבאות הארץ. ארבעה ימים בחודש מקורשים להסתר ולהתעוררות לצדקה וחסד (לא מפורש באיזה יום), היום השביעי קורש הוא למנוחה, ואחריו מתחיל זמן חדש לעשות טוב וחסד. בהתקופה הרביעית של השנה ימנע היהודי א"ע מכל תענוג שבעה ימים, ויום אחד מקורש לצום ולתפלה ולתשובה. אמונתו באה הנה מטיעצו שבעים משפחות ומהם: לי, יען, קאץ, טצאץ, ואחרים באו לחצר המלך סונג והביאו אתם מנחות מטוה צמר נפן מארצות המערב והמלך אמר להם: „הנה באתם לסנים, ועתה לבו ברכי אבותיכם והחזיקו בנמוסיכם ומנהגיכם, וחזיר פען-לאנג (עתה קאי-פונג-פו) תהיה לכם מקום ליבת שם". בשנה הראשונה למלכותו של לינגהאנג (הוא היא-סיטינג) לבית מלכות סונג (1163), בימי רבינו לוי בנה יענטולא את בית הכנסת ותחת ממשלת בית יוען, בשנה היש עשרה למחזור משע יוען (1279) נבנה בהכ"נ מחדש. מרת הבית שלשים טשאנג מכל צד (350 דגל), הקיסר מאיטשו מיסר בית מלכות מינג, נתן בשנת העשרים ושלש למלכותו (1390) חלקת אדמה לכל (היהודים) איטר היו נאמנים לו, והחת ממשלתו ישבו לבטח בשלום ושלוה ואין מחריר אותם. הרבנים של היהודים שעמדו בראש העדה נקראו מאי-לא ועליהם היה מוטל לטמור על הסדר בביהכ"נ ולפקח על כל דבר הנוגע לדת ולאמונה. בשנת ההשע עשרה למלכות יונג-לא (1421) השיג הדופא היהודי יען-טשענג הרשון להזק את בדקי ביהכ"נ. הקיסר נתן במתנה קטרת וסמים להקטיר בביהכ"נ, ואז נתן הקיסר גם את הסבלא הגרולה ועליה חרותים שמות כל מלכי בית מינג להעמידה בביהכ"נ לזכרון, ונתכבד יען-טשענג מהקיסר בתוארים של כבוד, בשנה הרביעית למלכות קינגיטי (1461) שטף הנהר הצהוב ועבר על גדותיו והחרב את ביהכ"נ ונשאר ממנו רק היסוד לבד ואז השיג ליינג הרשון מאת שר המלך ויבנה את ביהכ"נ וישכללהו ויפארהו. אח"כ הכינו את האולמות ואת החדרים אחורי ביהכ"נ ושם שמו שלשה

הסיני לא-משע את הסכה הראשונה. שני סופרים סינים מזכירים דרך אנב היכלות שנבנו לשם אלהי השמים ע"י בני עם נכר שבאו לגור בארץ. ובוראי בונתם (להיהודים). הסופר סינג'טצע בספרו מיוג'י קונג'קע שנכתב בימי מלכות בית שהונג (420-478) על מה"נ) מספר ע"ד הבית שבנו הנכרים בקאר פונג'פו להתפלל שם לאל שוכן שמים, והסופר ווייה שוה מספר ע"ד היכל השמים של הגרים שנבנה בשנת 621 למספר חנהוג בעיר צאונג'יונג בפלך שצ'ן-סי. מלבד אלה הסופרים הננו מוצאים בספרים רבים ידיעות מפורטות ומקוטעות ע"ד היהודים, שמהם נובל לשפוט שבמאה המ"ו היו קהלות רבות של יהודים בסינים, ובפרט בערי נונג'פא, האנצ'ו, ובעיר הבירה פעקינג.

[בזמן האחרון] בערך שנת 1900 באו שלש או ארבע משפחות מיהודי סינים מקאי-פונג'פו לעיר שאנגהאי, ויקבלום היהודים בני ארצות המערב ויהודי ארץ הודו היושבים שם בסבר פנים יפות ויראנו בעד פרנסתם וילמדום מלאכה נקיה וקלה, ואחדים לוקחו להיות משרתים בבתי מסחר, ויראנו גם למוכתם הרוחני וילמדום קרא עברית ויודום תורה ומצוה. אנכי הכותב בהיותי בשאנגהאי דברתי עמם, ומצאתי אותם כולם בוערים כעם, ויכולתי דק להציל מהם דברים אחרים. הם הגידו לי כי באו לשאנגהאי מקאי-פונג'פו, ושם חיים עוד היום בערך אלף איש מבני ישראל וקוראים אותם „חברת מנקרי גיר הנשה“ (מאא-קיעך קיאא), כי הם מנקרים את גיר הנשה שאסור להם, גם לא יאכלו את בשר החזיר, ולא ישאו להם נשים מכנות הארץ, ובנותיהם לא יתנו לבני נכר, אבל כל שאר מנהגי היהודים ע"פ התורה נשכחו מהם לגמרי, ובניהם לא ימולו עוד. את מתייהם הם קוברים בארונות סתומים, אבל הן משונות בתכניתן מהארונות של הסינים, והם לובשים את מתייהם ככלי פשתן, לא כהסינים שלובשים את מתייהם בגדי פאר וכבוד. היהודים האלה שבאו לשאנגהאי היו כלם עוד ערלי בשר, ומהם נמולו הגדולים בני שלשים שנה ויותר, ובניהם הקטנים נמולו אתם. ודק שנים שהיו יתומים האחד בן ט"ו והשני בן י"ז מאנו להמול. כלם הבינו לקרוא בספר התורה אחרי שלמדו זאת בשאנגהאי. תואר פניהם דומה מכל וכל לפני הסינים. גם עיניהם עקומות נוסות לצד האף בעיני הסינים. עצמות דחבות ומראה פניהם צהוב בפני הסינים, ודק הכרת פני הנער האחד בן י"ז שנה ענתה בו כי מוצאו מבני ישראל. הוא נכרו של בר אודיון שהיה האחרון ללמד תורה לבני ישראל בקאר-פונג'פו. למראת עין לא נברלו אלה היהודים מסינים גמורים, כמוהם היו מגלחים את שערות ראשם עד החצי מפאת פניהם, ושערותיהם מאחריהם הם מגלחים ועושים אותם לעבותת חיוורת על גבם, והאשה גם היא לא לכד שלובשת בגדי סינים, כ"א גם

לעירם העזובה ולהושבים בבתייהם על יד ביהב"נ. אשר נבנה מחדש ביטנה העשירית למלכות שונצו (1653), והוא הקיסר הראשון לבית משונג המאנחויי. פרטים רבים נרשמו ע"ד הקמת חרבות ביהב"נ והבתים לדרה, שבעבורה הזאת השתתפו בני שבע משפחות. מכל היריעות של ספרי התורה אשר ניצולו משטף המים עלה בירי ראש העדה לברור רק ספר אחד שלם. והספר הזה אשר כבודו מאד השם ברוב כבוד בארון הקודש. בעמל רב לאט לאט השינו עוד שנים עשר סת ויביאו גם אלה לביהב"נ. שמות המתנדרים הוחקו לזכרון על העבר הישני של המזכרת. גם ספרי קודש אחרים וספרי תפלות נסדרו ונתקנו כפי האפשר, ויטובו ויתאחדו היהודים לעדה. שר הצבא משאא-ינג' מיטענג מרם עזבו את העיר כתב בספר כל המאורעות והקורות אשר עברו על ספרי התורה האלה, ואהיו ינג'טע הרפים ספר בעשרה פרקים אודות הרבר הזה. הרבה שרים יהודים שישמתייהם נרשמו לזכרון בכתובת הזאת עזרו לקומם את הריסות ביהב"נ ולהקים את המצבה הזאת לזכרון לדור אחרון. ותהי זאת בשנה השניה למלוך הקיסר קאנג'הי לבית מלכות משינג (1663).

[בקרת על המצבות] אם נעביר את דברי אלו המצבות תחת הבקרת ונתבונן בשום שכל על דוח בותביהם, נראה כי אלו החמש מאות שנה, מן 1164 עד 1663 שבהן נחרתו הרברים האלה לזכרון, היו ימי הכליון לאחינו בסינים, והרוח האמיץ אשר החיה את כותב המצבה הראשונה לא היה בהכותבים המצבות האחרונות, כי כבר עזבו היהודים את עמדתם הבעורה והחזקה באמונה ונסוגו אחור, ובקשו רק להגן על אמונתם ולעמוד על נפשם בראותם כי בחם הולך ודל ואין מעמד עוד. וכבר אחזו היהודים באחרים ממנהגי הסינים, והיו מביאים מנחה מבקר וצאן ומתבאוות האדמה לאבותיהם (המתים), וזה מנהג סינים המתנגד לחוקי ישראל. במצבה משנת 1488 מספר הכותב שהוקמו בביהב"נ „שוקהן ומנחות וספל הנחושת לקטרת“ גם זה מנהג סינים. בהמצבה משנת 1512 לפי עדותו של אלעקסי ויינאגראדאו כבר תרגמו את שם הוי"ה ביטם „מאא“ שזה מראה כי גדלה אז עלה השפעת אמונת המאאיים. עברו עוד כמאה וחמישים שנה ובמצבה משנת 1663 הננו קוראים הקדמה ארוכה שבה הכותב מיטדל להוכיח שתורתנו סתאמת עם תורת הסינים, והיא בעין התנצלות נגד ההתבוללות. הכמר הרוסי אלעקסי בספרו הנ"ל מדבר ג"כ ע"ד המצבה מינת 1164, ואומר שמאותיות אחדות שמצא כנוספות לזו ההעתקה יש לשפוט שכבר היו יהודים בסינים לפני משה (!). והוא כותב עוד שעל מצבת 1512 חרותים הרברים כי היהודים מאמינים אמונה מוחלטת באחרי' הבורא, ואת השם מאא כחרו כתרנום „אלהים“, והוא השם שבו קרא הפיקוסוף

(פרצוף) בני טיבעט דומים לפני היהודים ולא לפני המונגולים.

ביבליוגרפיה: גערלמאן, הסינים, היהודים בסינים, לונדון 1911.

ש. מ. פ.

סינסינאטי (Cincinnati): עיר נחלה במחוז אהיא בארצות הברית באמריקא. ישוב היהודים בסינסינאטי הוא הראשון שנוסד במערב הרי אליגניי. היהודים הראשונים שבאו לגור שם היו יוסף יאנאס שבא מאנגליא לסינסינאטי בשנת 1817, ואחריו באו עוד איזה יהודים מאנגליא בשנת 1819, ועם יהודים אחרים מעיר ברוקווייל במחוז אינדיאנא התפללו במנין אחד בימים הנוראים. בשנת 1821 מת שם בנימין לייב או ליפא שהיה נשוי לנוצרי, אך קודם מותו הודיע שהוא יהודי ובקש מהיהודים לקבורו בבית קברות של יהודים, וימחרו לקנות מקום קברות ויקברו אותו שם. ובבית הקברות הזה השתמשו יהודי סינסינאטי נאטי עד שנת 1850, והמקום הזה הוא עתה באמצע העיר במקצוע סענטראל אוונו ורחוב טישענסאס. בשנת 1824 נוסדה הקהלה הראשונה, "בני ישראל" מעשרים חברים. בשנת 1835 בנו בית הכנסת ונתחנך קודם ימים נוראים של שנת תקצ"ז (1836). חברה למעשה הצדקה נוסדה בשנת 1838. ובית ספר לעניי הרת נפתח בשנת 1842, ובית תלמוד תורה בשנת 1845. בעת ההיא החלו יהודים מאיכבנו לבוא לסינסינאטי ויסדו להם בשנת 1852 קהלה מיוחדת בשם "בני ייטורין", ובשנת 1854 בחרו להם לרב את דר' יצחק משה ווייז. עוד קהלה אחרת, "בני ישראל" מנו להם לרב מרדכי ליליענטהאל (1855). ומאז נוסדו עוד קהלות, "עדת ישראל" בשנת 1847, "אהבת אחים" בשנת 1848, "שארית ישראל" בשנת 1855. מלבד בתי כנסיות אחרים ומנינים וחברות רבות. בתי ספר שונים ובפרט בית המדרש לרבנים Hebrew Union College אשר מיסדו היה י"מ ווייז ועומד בראשו. ואחרי מותו בשנת 1900 נמנה דר' סופמאן קאהלער למלאות מקומו, והוא קבץ מנדיבים קרן קיימת להקול"ץ העולה לחצי מיליון דולאר. בסינסינאטי יו"ל מכ"ע הישבוני The American Israelite שנוסד ע"י ווייז בשנת 1854. בין יהודי סינסינאטי יש עורכי דינים וישופטים וחכמים מדינים העוסקים בצרכי העיר וצרכי המדינה הכללית. הנרי מאק נמנה בשנת 1911 בין השופטים הנכבדים מארצות הברית. מספר היהודים בסינסינאטי עולה עד עשרים אלף בין 364,463 תושבים לפי מספר הפקודים בשנת 1910. ע"ע אהיא; בית מדרש לרבנים.

ב. מ.

סיסרא: שר צבא ליבין מלך חצור (שופטים ד' ב') ובעת שנפל חילו במלחמה עם צבא ברק ודבורה נמלט עיף ויגע אל בית יעל אשת חבר הקיני אשר השקתו

רגליה קמנות כמו של הנשים בצפון סינים. מפני שבהיותן בנות שתיים או שלש אמותיהן מהרקין ומקשרין את רגליהן לעצור ולהצר נידולן. בהיותו בפעקינג ובטייעך מוין פנשתי ג"כ סינים "שאבותיהם היו יהודים. ומצאתי אותם בבתי אכסניות ששם אין בשר החזיר עולה על השלחן, כי יש בסינים הרבה חברות שבשר החזיר שקץ הוא להן. הסינים האלה אמרו לי ששמעו מפי הוריהם כי הם יוצאי ירך בני ישראל. אבל עתה נתערבו כ"כ בין הסינים ונתבוללו בהם, עד כי אינם יודעים מה זה יהודי.

[מנהגים] ראוי להעיר על שני מנהגים שאחרי בהם הסינים אשר בוראי למדו מהיהודים שבאו שמה, והם יבום ושעמנו. בהפלכים האינאן וקיאנאנו ששם היה עיקר היישוב היהודי בראשונה עוד שורר מנהג היבום בין ילדי הארץ, וגם במקומות אחרים יקרה לפעמים שאשת המת מתיבמת לאחי בעלה. ואפשר שזה היה מנהג קודם גם בין המונגולים, ובספר רינ ווערא שנכתב לפי מסורתם בימי אברהם יש זכר ליבום שהיה נוהג אז בין ילדי הורו. ולפלא הוא כי גם איסור שעמנו נוהג בין הסינים, ואינם לובשים בגדים יטמו או נארגו מצמר ופשתים או מצמר הבהמה וצמר הנפץ יחידו. גם נזהרים לבלי תהיה המטוה עשויה מתערובות של שער הבא מן החי ומהומין שנידולם מן הארץ, אבל אין מקפידין על תערובת משי עם צמר או תערובת משי עם פשתן או צמר גפן, ואינם יודעים הטעם למנהגם.

[מקור היהודים בסינים] מתי באו היהודים הראשונים לסינים ואיזה דרך עברו עד בואם לשם? אין אתנו יודע להגיד אל נכון ועלינו רק לסמוך על השערות, והיותר קרובה לאמת היא שהיו בני עשרת השבטים, ואחר חרבן הבית הראשון וחרבן הבית השני נוספו עוד עליהם רבים מאלה הנולדים. קרוב לאמין שחלק גדול מעשרת השבטים נתישבו באפאנאיסטאן וקאבוליסטאן (ע"י מסעי בנימין השני), ונראה ג"כ שמהם באו לקאחינדינא. בספר ההיסטוריא לקאחינ-חינא נמצא כתוב מפורש שהרבה מבני אלה הנולדים יצאו דרך מדי ופרס ויבאו לחלק המושלמים שהיתה תחת מלוכות סינים ונחשבת על ארצה, ומהם התישבו בין הכוזרים המושלמים ויתחייבו כלם על אצילי הארץ היותר נכבדים, עד כי הכוזרים בחרו את כל שריהם אשר מלכו עליהם רק מבני אלה היהודים שהתישבו בתוכם, (Chinese Recorder, Shanghai 1885, Vol. xxi, p. 47) ויש לנמזות להאמין כי גם בין אנשי ארץ טיבעט נמצא חלק מבני עשרת השבטים, הסופר מימקאווסקי בספרו, "ע"ד נסיעת שלוחי רוסיא לטיבעט דרך מונגוליא" (לונדון 1827) אומר: פני אנשי טיבעט דומים לפני הצוענים, והמו"ל את הספר מוסיף בהערה: דברי המחבר מסכימים עם דברי טהאמאס מאנינג שגם הוא היה בלהאסא עיר בירת טיבעט ואומר: "שפני

היהודים מסיציליא מרדיפות נוסעי הצלב בשנות 1210, 1224 ע"י פקודותיו למסור את החסות ליהודים ביד הארכיבישוף בתנאי שיהיה עליהם למנו כמון על יאר התושבים.

[גזירות] בהמועצה של ראשי הנוצרים בעיר פיאצו בשנת 1296 נזר שיהרופאים היהודים לא ירפאו לנוצרים ושניהם הרופא והנוצרי יענישו אם יעברו על החוק הזה. פרידריך השלישי אסר ליהודים לפאר את בתי הכנסיות מן החוץ. וצוה להרוס את אלה שיש להם הידור ופאר חיצוני. בשנת 1369 נזר על היהודים לשאת אות אדום על בגדיהם. ורק איזה הנחות נעשו לקהלות מארסאלא וסיראקו. להראשונה ניתן הזכות בשנת 1375 לכנות ביהכ"נ. והאחרונה יצאה מדרשות הכמרים ויכלה לערער על פסק דין של הכמרים נגדם ולהביא משפטה לפני שופט המלך. בשנת 1390 היו כמה רדיפות נגד היהודים וסבלו הרבה בערי סאן גוליאנו. קאטאני וסיראקו. ולאחרונה נאלץ המלך מארטין החמישי מאראנו להנן על היהודים ולענוש את עושי הפרעות (11 יולי 1392). בשנה שלאחריה יצא איסור על היהודים לקבור את מתיהם בכבוד וחדר, ולא הניחו להם לכסות את ארון המת בבגד משי רק בבגד עב של צמר. בעיר מארסאלא הוכרחו היהודים לבוא לחניגת יום הולדת י"ז ויום הולדת סמ' סמיפין, ובדרך חזירתם לביתם שחק בהם ההמון ויעפרום בעפר ויזרקו אבנים על ראשם. בשנת 1402 כתבו היהודים ממארסאלא בקשה להמלך להקלעולם ויבקשו ממנו: א' שלא להכריחם לעבוד עבודת פרך, ב' להוריד את המס שהוקצב עליהם עד חלק אחד מ"א. לפי מספרם בערך יתר התושבים, ג' כי דברי ריבות בדברי מזונות יבואו לפני השופט הנכבד של המלך, ודברי ריבות בעניני האמונה יישפוט האינקוויזיטור, ד' כי ימסרו דגלים רק לפקיד היכל המלך ולא לאחרים, ה' לפתוח את המקוה לבנות ישראל שנסגר בימי אנדרעא כיאראמונטי. הבקשה הזאת נתמלאה ביום 6 דעצ' בשנה ההיא. בשנת 1415 גורשו היהודים מעיר ויצני בפקודת המלכה בלאנקא, ומאז לא שבו היהודים לשבת ישם.

[תחת ממשלת אלפונזו] בכלל היה מצב היהודים בסיציליא יותר טוב ממצבם בשאר מקומות אירופא בימים ההם. תחת ממשלת אלפונזו החמישי (1416—1456) חיו היהודים בשלוה. אבל בכל זאת לא היו נקיים מרדיפות שונות בכל פעם ופעם. ביום 5 פבר' 1428 נאלצו היהודים לבוא לשמוע דרשות מהכומרים שחפצו להמר את דת היהודים, ורק בעד סכום גדול שכפרו את פני המלך בנפלים במלה הנורה בראשית שנת 1430. לרגלי הדרשות הנלהבות של הכמ' קאפריסטראנו נגד היהודים שהם מליים ברבית, נענשו בסך אלפים אונקיות של זהב. גם נאסר להם לכסות לארץ ישראל, ואיזה יהודים שנסו להעתיק משכנם לא יענישו באלף

חלב וישכב ייטן, ועל בקנאתה לעמה תקעה ברקתו את יתר האהל וימת וישם י"ז—כ"ב). חזל דרשו כי כל בשרים ובארץ (דהיי"ט כ"ט) זו מלהמת סיסרא שנאמר בה מן השמים נלהמו הכוכבים ממסילותם (ברכות נ"ח.). בסיסרא כתיב תשע מאות רכב ברזל כי אתא סיסרא אתא עליהו בדכרי דפרזלא הוציא הקביה עליהם כוכבים ממסילותם דכתיב מן השמים נלהמו הכוכבים, כיון דנחיתו כוכבי שמים עליהו אקדירו הני דכרי דפרזלא נחיתו לאקדורי למיסחן נפשיהו בנחל קישון, אל הקביה לנחל קישון לך והישלם ערבונך! מיד נרפס נחל קישון והשליכם לים וכו'. באותה ימעה פתחו דגים שבים ואמרו ואמת ה' לעולם (סנהדרין צ"ו). סיסרא בא עליהם בארבעים אלף ראשי גייסות וכל אחד היו עמו מאה אלף, ובן שלשים שנה היה וכבש כל העולם בכחו. ולא היה כרך שלא היה מפיל חומה בקולו, ואפילו היה שבטרה כיון שהיה נותן עליה קולו לא היתה זזה מסקמה. אמרו כשהיה יורד לרחוץ בנחל קישון היה עולה בזקנו כמה מאכל בני אדם (דגים) ותשע מאות סוסים במרכבתו, ובחזרתו לא היה אחד מהם חוזר בשלום (ילקוט שמעוני יסופטים רמז מ"ג). סיסרא לא נתנאה לפני המקום אלא בשביל לגיונות שאין מקבלין שבר לפיכך הקביה נפרע ממנו בלגיונות שאין מקבלין שבר (הכוכבים) מן השמים (במדבר דבא פ"ט). בניו של סיסרא נתניירו ולמדו תינקות בירושלם (ניטין נ"ז). מבני בניו של סיסרא למדו תורה בירושלם (סנהדרין צ"ו). ע"ע ברק; דבורה; יעל.

ב. מ.

סיפור: ע' ספורים

סיפרי: ע' ספרי

סיציליא (Sicily): אי גדול בים התיכון, דרומית מערבית לאיטליא. ועומד עתה ברשותה. מיד אחרי חרבן הבית השני גלו יהודים רבים לאירופא, ואומרים כי חלק מהגולים נאחזו באי הזה. זכרון היהודים מסיציליא נמצא מסוף המאה השישית בעת שהשתדלו עבורם יהודי רומא לפני האפיפיור גריגורי הגדול לעצור ביד הנוצרים מלעשות רעה ליהודים היושבים באי הזה, והאפיפיור צוה שהנוצרים יחזירו הנכסים שלקחו מהיהודים שלא כדון או שישלמו מחירם, גם צוה שלא יכריחו אותם להמיר את דתם. מהעת ההיא לא נשמע דבר מהיהודים שם עד המאה הי"א. הכתב שנתגלה מקרוב ע"י האחים לאנומינא משנת 1089 מוריע שהדוכסית סיקאלנאטא הקדישה המסים הלקוחים מיהודי פאלירמו להארכיבישוף בתנאי שכל ימי חייה יקבלו רק החלק הששי מהכנסותיה אלה ואחרי מותה קבלו הכל לתקן נשמתה. היהודים מעיר נארו נזכרו באגרת הזכות שנתן להם המלך רוניר הראשון בשנת 1094. והמלך פרידריך השני התאמץ להציל את

יוס להתאוצות שלחן המלך. הקהלה בעיר מאצארא שלמה להבישוף 2½ עד 5 ליטות פלפלין לשנה. היהודי לא היה יכול להעיד על הנוצרי וכן הנוצרי לא היה נאמן בעדותו על היהודי. היהודים נאסרו מלהשתמש בעבר נוצרי, אבל היו רשאים לקנות ולאחז בקרקעות. בערים הגדולות היו עניי הקהלות מתנהגים ע"י ממונים שבחרו חברי הקהלה. בין הממונים היו: שנים עשר נשיאים (proti) שלשה שלשה לכל שלשה חרשים חליפות, ששה נזכרים (auditori di conti), י"ב טובי העיר אשר בחנו את מעשי הנשיאים והסכימו עליהם (dodici nomini probi), ועד של חכמים וסופרים אשר כתבו ושמרו את פנקסי הקהל (conservatori degli atti), תשעה ממונים להערכת המס (sogetti), נובה המס (percettori), ונאמן על הצדקות (sindachi) ממונה שהוציא חוקי הקהלה לפעולתם (balis או governadore). בעניי האמונה היה רב ראשי או „ריין בללי“ (מישובש בלשון רומית) (dienchelele) ואותו מנה המלך (בשנות 1405—1425). וכן שני רבנים כאלה נתמנו: הראשון ר' יוסף אבנשיא והשני הרופא ר' משה חפץ שהיה רופא למלך אלפונזו החמישי, אך כנראה לא היה דוח הקהל נוחה מרבנים כאלה מטעם הממשלה ונתבטלה משמרתם. שומרי מפתחות בתי הכנסיות (manigliore או sacristano) שנבחרו ע"י ראשי הקהל, וכן סופר הקהל (idubi) שכתב כתובות וניסין; נבאי צדקה (limosinieri). והמשגיחים (giudici spirituali) החזנים והשוחטים נקראו presbyteri ובית הכנסת נקרא „מסכיתא“ (מסנר בערבית).

[תקנות] בספר התקנות לקהלת סיראקח משנת 1364 חתומים עליו י"ב נכברים (majorenti) ומקיים ע"י המלך פרידריקו השלישי (ובסציליא השני). ואלו הן התקנות: א) אסור לכל אדם וגם לממונה לכתוב תנאים וכתובות וניסין בלי רשיון הנשיאים וי"ב הנכברים; ב) אסור לכל אדם לדרוש בביהכ"נ בלי רשיון הנ"ל והעובר ע"י יענש בקנס היותר גדול חמשים אונקיות זהב לאוצר המלך; ג) אסור לחזן או לשוחט (פרסביטר) לעסוק במקצוע שלהם בלי רשיון הנ"ל; ד) אסור לסוכני הסוחר או לבאי כחו לסבור תבואה וירקות יותר מסחר אשר קצב להם הסוחר; ה) אסור למוכרי משקאות למוזג את היין במים או ביון אחר הנרע ממנו; ו) אסור לכל אדם לאסוף נדבות לעניים בלי רשיון נבאי צדקה; ז) אסור אפילו לחזן לעבור לפני התיבה מדרגת עצמו מבלי פקודת הנשיאים וי"ב הנכברים; ח) אסור לישור המפתחות של ביהכ"נ להפקיד המפתחות או בלי הקדש ביד יהודי אחר בלי רשיון הנשיאים ונבאי צדקה; ט) אסור להחרים כל אדם לפני ארון הקדש או לפני ספר התורה בלי רשיון הנשיאים והנכברים; י) אסור לכל יהודי לבוא במענה על אדם אחר בימי השבתות והמועדים. חוץ אם הנשיאים או הנבאים קבלו על עצמם לעשות זאת למענו; י"א) כל החלטות

אונקיות של זהב. בסוף המאה ה-13 נאשמו היהודים בעיר מוריקא, נוסו, קאלטאנירוני וסיראקח כי חללו את לחם הקדוש של הנוצרים. בשנת 1491 כאשר חגגו הנוצרים את חגם בשבע של ניחל, ועוברים בצלבים בידיהם ברחובות עיר קאסטיליוני, נזרקה אבן על אחד הצלבים ונשבר ידו וסיר האשימו ההמון את חרב ביטון ויהרגו אותו האחים קרסי ויברחו לארץ ספרד, והמלך פרדינאנד הקטוליקי שבח אותם על מעשיהם וישאלם מה שכרם, ויבקשו ממנו לתת פקודה לגרש את היהודים מן סציליא. ופקודה כזאת יצאה לפועל ביום 31 מארץ 1492, ויותר ממאת אלף יהודים נורשו מהאי סציליא. אך ע"י שוחר של חמשת אלפים זהובים נדחה הגירוש עד 31 דעץ 1492. בעת ההיא נרו היהודים בחמשים ושתים ערים באי הזה וגורשו מכלם. שמות הערים הם: אנוסמא, אדערנו, אליקאסמא, אלקאמו, אלקאסא, ביווא, ניווליאנא, נירנענטי, נעראקי, ויצני, טאאומינא, טערמיני, טראפאני, לענמיני, מאר סאלא, מאצארא, מוריקא, מילאצו, מילטעלו, מינעאו, מעסינא, נארו, נוסו, ניקוסיא, סאלעסי, סאדניוליאנו, סאדמארקומו, סאנטא-לוקיא, סאזוקא, סיראקח, סקיאקא, פאלאצואולו, פאלירמו, פאטערנו, פוליצו, פינאנא-דירנעקי, פינאצא, קאטאניא, קאלאסא-בעלומא, קאטאנירוני, קאלטאניסעמא, קאטאראטו, קאסמיני-ליונע, קאסטרוניואני, קאסטרוניואבו, קאסטר-רעאלע, קאקאמו, קארלעאונע, קימוקיא, נעפאלו, ראנוסא, רענאלבוטו, ובערים האלה היו חיים יהודים בין משך שנות 590—1492. הגולים מצאו לראשונה מפלט במחוזות איטאליא: אפוליא, קאלאבריא ונפליס, אך כאשר פרצה מחלת „הזכז הצרפתי“ בנפליס בשנת 1494 נאשמו היהודים בזה וגורשו גם משם, וימצאו מפלט במחוזות תורקיא ויחישבו בקושטא, רמשק, שאלוניקי וקאהירא. ביום 3 פברואר 1740 בקשו שרי האי סציליא את היהודים לשוב לארצם ולהתישב שם בראוהם כי גלות היהודים הסב להם רעה תחת טובה. אך רק מעט מהם שבו, וגם אלה לא מצאו עוד מנוחה וחזרו למחוזות תורקיא.

[מנהגי הקהלות בסציליא] כאשר אמרנו היה מצב היהודים בסציליא יותר טוב ממצבם במקומות אחרות באירופא בעת ההיא, אף כי גם בסציליא היה לפעמים נרדפים ונלחצים סחמת השרים ופרעות ההמון כנ"ל. בעניי היהודים בעצמם לא התערבה הממשלה כלל. וכל דיני ישראל היו נשפטים ע"י דיני ישראל וראשי הקהל. והיו להם שיווי זכויות עם יתר התושבים מלבד מס מיוחד של רבע אונקיא זהב לגלגלת. המס הזה נקרא אנוסמאלי (agostale) והקהל היה ערב להממשלה בדבר. ואלה שלא שלמו המס היו בחרם וגדוי להקהל (כפי ההוק מיום 4 ספט' 1004), והיו מחויבים לתת דגלים להיכל המלך, ולנקות את חצרי המלך והארמונים. היהודים כסיראקח נתייבו לתת אונקיא אחת זהב בכל

בשנת 1905 היה מספר התושבים בסיציליא 3,568,124 על שטח של 9936 מיל מרובעים.

ביבליוגרפיה: גידעמאן, געשיכטע 268—299, ווין 1888; העתקת פרידבערג, התורה והחיים ח"ב ע"ט 241—296, ציין י"ח 302—306; הנ"ל בהאסיפה ב' 232—335; B. G. Lagumina, *Codice Diplomatico dei Giudei di Sicilia*, Palermo 1885, 1890; J. E. xi. 324.

א.

— [זורים סיציליא] רבים מגולי סיציליא התיישבו בעיר יאנינא אשר באלבאניא השייכת לאירופא התורקית, מספר התושבים בשנת 1905 עלה 22,000 ומהם יהודים כשלוש אלפים (וזלת כאלף איים אשר העתיקו מושבם לאמריקא ורובם בניארק). בין יהודי יאנינא עוד נשארו כמה משפחות החוננות עד היום את יום י"ז בשבט ונקרא בפייהם פורים סיציליא, לזכר הנס שקרה לאבותם ביום הזה בשנת ה' אלפים וס"ז לב"ע (1420) שהיו אז כחמשת אלפי איש הנברים מלבד נשים וסוף תושבי עיר סארגוסה בספרד (קורם שבאו לסיציליא) צפויים אלי מות ע"י מלשינות המומר מרקוס י"ש אשר הלשין עליהם כי הם כרמים את המלך ויוצאים לקראתו בתיקין (של ס"ח) ריקים. כי כן היה משפטם בעיר המלוכה סארגוסה בעבור המלך דרך רחוב היהודים לצאת כל העם לקראתו ולברכו ואז ראשי הקהלות וייניהם כל אחד תפס בידו ספר תורה, אך לא מצאו לנכון למלטלל הס"ח והסכימו לצאת לפניו בתיקין ריקים, והדבר הזה כמדם עמהם בסוד עד אשר נגלה הדבר באוני המלך ע"י המומר מרקוס אשר המלך גדלו והעלהו במעלת השרים היושבים ראשונה במלכות, וזאת העלה חרון אף המלך להוציא משפט מות לכלם אם אמת ונכון הדבר בדברי המלשין. אולם לא ינום ולא יישן שומר ישראל, וישלח את מלאכיו זה אליהו ז"ל והעיר את כל שמשו י"ב קהלות באישון לילה, וימלאו כל התיקין הריקים בתורת אלהים, ובבקר בעבור המלך עם שריו דרך רחוב היהודים לחקור את הדבר ולבלות בס את חמתו, לתמהון לבו מצא את כל התיקין מלאים ס"ח, ובראש הרף אשר פתח תחלה נמצא הפסוק ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתם וגו'. וישב המלך מחרון אפו ויצו לתלות את מרקוס ובניו על העץ, וליהודים נתן הנחה מהמסים לשלוש שנים, ומאז קימו וקבלו היהודים הנמצאים שם ועל זרעם לחוג את יום ההוא י"ז בשבט מדי שנה בשנה ולעשות אותו יום משתה ושמחה. אחר אשר יתענו ביום ס"ז שלפניו, ובבקר יום י"ז אחרי תפלת שחרית יקראו את הסיפור הזה בבית הכנסת בשפה המדוברת ונותנים צדקה לעניים, וכאשר יחול יום י"ז בשבת יקראו את מגילת הסיפור ביום ס"ז אחרי תפלת המנחה.

א. ד. א.

סיקריקון: כת של רצחנים שהרגו בסתר בסכין או חרב קסן, והוא מלשון יונית σικάρיוס וברומית

הקהלה צריכה הסכמת הנכבדים; י"ב) לכל נשיא יש המשפט לענוש בהסכמת הנכבדים את כל מי שפגע בכבודו עונש כסף עד אונקיא אחת זהב ולא יותר; י"ג) כל אדם שחל עליו אחד הכנסות הנ"ל אין לשום איש למסור אותו לערכאות הוין מהנשיאים והנבאים בלבד; י"ד) אסור לכל אדם לעסוק בהלוואות כסף ברבית. הקנס על העובר על זאת יפרט בכתב אחד העתיר להתפרסם בקהל; ט"ו) אסור לכל יהודי להכריח את דעהו להשבע שבעה בביה"ב לפני ארון הקדש או בנקיטת ספר תורה. הקנס על העובר על זאת יפורט בכתב האחר הנ"ל.

[עסקי היהודים בסיציליא] היהודים יושבי האי התעסקו במסחר וגם באומנות ועבודת האדמה. הסופר לא לומיא כתב: "היהודים היו החלק היותר נכבד בתושבי האי, ובפרי עמלם היו לתועלת ולברכה לכלם. המלחמות התכופות שהיו שם במאה הי"ד, מלחמות האזרחים עם האצילים פנימה, ועם המושלים לבית אנדרשו חוצה, משכו ידי הנוצרים מכל מלאכה ומסחר, רק היהודים בלבד מנו את החסרון הקולטורי, בהחזיקם במסחרם ואמנותם ובשלחם עזובים ומערכם לארצות המזרח ולכל מדינות משלוח ידם, הם היו המוכחרים י"בתושבים, ובעסקיהם לא עשו עושר רב, אבל רובם ככלם מצאו חית ידם ברוח ובכבוד, כי באמנה היו עושים. הם היו השלחנים היותר נכבדים, אנשי הבינים לכל משא ומתן ובמקח וממכר, חנויותיהם ובתי אוצרותיהם התנוססו ביקר ותפארת, וכל יתר אחיהם הצטיינו בעבודתם בכל כשרון המעשה" (La Lumia ii 30). גם עסקו בעבודת האדמה, ויהודי פאלירמו נטעו עצי תמרים אצל פאבארא (Favara), והיו להם יסדות וקרקעות למטעי צבע אצל גערבי ובכלל היו בשלום ובשלוה עם יתר התושבים, עד כי קשה היה להם להפרד מהיהודים אחר שיצאה הגזרה לגרשם. ונוצרים רבים כתבו בקשה להמלך פרדינאנד לכטל הגזרה או לדחותה עכ"פ ונתנו טעם לדבריהם: "כי באי הזה כמעט כל בעלי המלאכה הם יהודים, ואם יצאו כלם ביום המונבל אז יחסרו להנוצרים ידים עובדות, העושות בהרשת כל כלי המתכות למיניהם, וביחוד בהרשת הברזל, בעשיית נעלי הסוסים, בהכנת כלי עבודת האדמה ולמעשי האניות והספינות וכל כלי השיט. ולזמן קצר כזה לא יתכן למצוא מספר נוצרים אשר ימלאו מקום היהודים להספיק לנו די צרכינו, והיו תוצאות הקהלה הזאת מחסור גדול בדברים הנחוצים ליישובי של עולם, ומתי מעט הנוצרים אשר ימצאו לנו יוקירו במחיר מלאכתם עד בלתי נשוא". ובאמת היו כמה נוצרים מצטערים בצאת היהודים בגולה, ומראש הנגים ומעקות בתיהם היו מברכים אותם בשלום. מעת הנידוש בשנת 1492 עד עתה לא היה ישוב קבוע מהיהודים בסיציליא, ויושבים שם האיטלקים היותר פחותים במעלה, ועובדים פשוטים אשר רובם נוסעים לאמריקא.

זו משנה ראשונה ב"ד של אחריהם אמרו הלוקח מסיקריקין נותן לבעלים רביע. יששערו חז"ל דסיקריקין מתוך שבחנם בא לידו מזול גביה רבעא. ומחלוקת אמוראים הוא. רב אמר רביע בקרקע או רביע במעות, ושמואל אמר רביע בקרקע שה' שלישי במעות, ומעט מר סבר נבי רביע זבין, ומר סבר נבי הומשא זבין ואמרין שיר הבעלים על העליונה, רצו בקרקע נוסלין רצו במעות נוסלין. והוא בזמן שאין בידן ליקח. אבל יש בידן ליקח הן קורטין לכל אדם. רבי הושיב ב"ד ונמנו שאם שהתה בפני הסיקריקין (ברשותם) שנים עשר חודש כל הקידם זכה אבל נותן לבעלים רביע בקרקע או רביע במעות, והיינו שלא בשמואל (שם). אבל אנחנו פסקין בשמואל בדיני רביע הקרקע או שלישי המעות כדמפרש רב אשי לברייתא לאחר שבאו מעות לידו (ש"ע ח"ט סי' רל"ז א'). דין דסיקריקין מוענין ליורש ומוענין ללוקח, היינו הליקח מסיקריקין והורישו לבניו ואכלה ג' שנים (שני הזקה) ובאו בעלים להוציא ממנו ואינו יודע למען ולומר לו הראשון קנאה ממך. ב"ד מוענין בשביל היורש ובשביל הלוקח, רסתם מאן דזבין מסיקריקין מידע ידע ולא שרי זוזי בכדי ללוקח אם לא ע"פ בעליה (גיטין שם, ש"ע שם סי' ה' ו'). נכרי הבא מחמת חוב ישראל או מחמת אנפרות (נזל בעלמא) ואינו מסור בידו להרוג ואנס הנכרי קרקעו בחובו או באנפרות אין בו משום סיקריקין, וצריכה שתשהה י"ב חדש (שם). וכתב הרמב"ם (גזילה ואבדה פ"א א'): נכרי בעל זרוע שאנס נכסי ישראל וירד לתוך שדהו מחמת שהיה לו חוב על בעל השדה או מחמת שיש לו נזק ביד הישראל או מחמת שהפסיד ממנו, ואחר שההף לו את השדה מכרה לישראל אחר. אין הבעלים יכולין להוציא מיד הלוקח. בד"א כשהורו הבעלים שאמת מען הנכרי, וכן אם היה שם מלך או שר באותו מקום שיכול לכופ את הנכרי שסבר לדין ולא תבעו הבעלים את הנכרי, אינם יכולים להוציא מיד הלוקח מן הנכרי, אע"פ שאינם מודים לנכרי, ואע"פ שאין שם עדים שאמת מוען הנכרי, שהרי אומר הלוקח לבעלים אם נזלן הוא הנכרי למה לא תבעה אותו בריניהם (ש"ע ח"ט סי' רל"ז ז'). ומה דאמרין אין אנפרות בכבל, היינו שאין נכרי אונס קרקע מישראל בכבל באנפרות, ואם בא ישראל וערער על הבריו ואומר קרקע זו שלקחתי מן הנכרי שלי היה והנזלה ממני אינו נאמן (גיטין רש"י שם). לקח מסיקריקין את עבדו לא יצא לחירות (שם מ"ד). צריכין לפרש המינה במכשירין (פ"א ו') מעשה באנשי ירושלם שטמנו דבילתן במים מפני הסיקרין שהם נ"כ סיקריקין, ותרנום אנשים רקים ופוחים (שופטים י"א ג') גוברין סריקין (ע"י גרעין ה"ד 24, 422 הערה ג'). ע"ע גזילה.

ישגב

סירא: ע' בן סירא

Sicarii, ע"ש הסכין שנקרא Sicae; לסמים ופריצים, קרוב לחרבן הבית השני, שרצחו את הפרושים וכל אלה שדרשו להשלים עם רומי, ונקראו נ"כ קנאים ובריוני, ראש בריני היה אבא סיקרא (ע"ע). הסכין היה תחוב מתחת לבגדיהם והיו דוקרים את מתנגדיהם בסתר בשעת הכושר, והתחפשו בלבושם ובמחשך מעשיהם. ונראים כאלו הם דואנים וכואבים על הרצח (יוסיפוס קרמוניות ס"כ פ"ה י'; מלחמות פ"ב פ"ג ג'). פעליסם השתמש בסיקריקין לרצח את יונתן הכהן הגדול, ובעת שמשל קומאנוס הרגו הסיקריקין משרת המלך בדרך אצל בית חורן, והיהודים סבלו הרבה מהרצח הזה. הסיקריקין שחרו את אלבינוס והניח להם לעשות כחפצם, ופעם אחת נגבו את סופרו של אלעזר הכהן הממונה בהיכל והחליפו אותו בעשרה אנשים מחבריהם שיצאו לחפשי במחירו (קרמוניות שם פ"ט ג'). בתחלת המלחמה עם הרומיים באו סיקריקין לירושלם בסתר ועשו רציחות רבות. בין הבריהם היו מנחם בן יאיר, אלעזר בן יאיר, בר גיורא והתבצרו בעיר מאסאדא, עד אשר נכבשה בירי הרומיים. כלשון רומית נקרא Sicarius רוצח בסתר וכן הוראת המלה סיקריקין כלשון המינה (גיטין פ"ה ו', בכורים פ"א ב', מכשירין פ"א ו').

מ. ב.

— [דיני הסיקריקין] רוצח נכרי שנותן לו ישראל קרקע בפדיון נפשו ואומר לו שא קרקע זו ואל תמיתני, דין סיקריקין הוא. והיה הדבר תלוי במקום ובזמן. ואמרו במשנה לא היה סיקריקין (היינו שלא דנו דין סיקריקין) ביהודה בהרוגי המלחמה, מהרוגי מלחמה ואילך יש בה סיקריקין (גיטין נ"ה:). ומפרש רבי אסי שלש נזרות גזר טיטוס בפולמוס שלו: נזרתא קמיתא, כל דלא כטיל לקטלוהו, ישראל כל היכא דמשכח ליה הרגוהו, הלכך אנב אונסיה כי אמר ליה שא קרקע זו והניחני אקנייה ניהליה בלב שלם, וקיימא לן תלאו חזבין (בעל כרחו) זביני זביני; מציעתא, כל דקטיל ליית ארבע זוזי; בהרייתא, כל דקטיל לקטלוהו הלכך קמיתא ומציעתא כיון דקטליה אנב אונסיה נמר ומקני, ברייתא אמרי האידנא לישקול למחר תבענא ליה בדינא (נמרא שם). בירושלמי נתנו מעם לדבר למה נגזרה הגזרה על יהודה ולא בגליל, לפי שמסורה בידם מאבותם שיהודה הרג את עשו (תוספות) הבית שם ד"ה ביהודה). לקח מסיקריקין וחזר ולקח מבעל הבית מקחו בטל, דאמרין מיראה עבר, מבעל הבית וחזר ולקח מסיקריקין מקחו קיים. אמר רב לא שנו דמקחו בטל אלא דאמרו ליה בעלים לזה שלקח מסיקריקין לך חזק וקני בחזקה, דכיון דריבורא בעלמא הוא איכא לכימר הישני נוח לי, אבל אי כתב ליה שטרא בשמיה קני דכולי האי לא הוה ליה למעבד אי לאו דרבנא ליה מכר נמור ומדעת. רשמואל אמר אף בשטר נמי לא קנה עד שיכתוב לו אחריות דא טרפו לה מיניה לגבייה דמי ארעא (גיטין נ"ח, רש"י).

בדבר חייב לשלם לו הוצאות (תשובת ושב הכהן סי' צ"ט). ב"ד יכול לגזור על שאר בני אדם שלא ישאו ויתנו עם הסרבן, ואם היא אשה סרבנית יכולין לעכב שלא תנשא לאיש ולא יעסקו בשדוכיה עד שתצא מידה שאינה שלה (רמ"א ח"ט סי' מ"ו ה'). כופין את הסרבן בכל מיני כפיות אם אינו רוצה לשלם (שם סי' קס"ג). תקנות רבינו גרשום היא שאדם המזמין לחברו והוא מסרב שיכול לעכב התפלה בבח"כ שהוא הולך שם ומתפלל, ואם עכב שם ג' תפלות רצופות ועוד הוא מסרב יכול לעכב בכל בתי כנסיות (מאירת עינים שם סי' י"א ס"ק י"ז).

ישיב

סִירְכָא: דבר האדוק ודבוק בבשר (adhesion) והוא סימן ספק טרפה בבחמה, מלשון וסרה העורף (שמות כ"ו י"ב) בתילוף ה' עם כ', ובלשון חז"ל חלב סריכי מסריך (חולין ק"א). פירוט נדבק ונבלע (רש"י). הסירכא אין לה תמונה ידועה, פעם היא כמין קרום ופעם היא כמו חוט של ריר הנדבק בקרום העליון של הריאה מבהוץ, ואין לה שום רוח חיים, כמו שיש להריאה המתנפחת ומתכווצת בתנועה המידית ע"י נשימת הבעל ח' רק היא נדבקה בקרום הריאה כמו בשר המדולדל. ומחמת שמציאות הסירכות בריאה היא שכיחה הרבה התמירו חז"ל לבדוק אחריה, משא"כ אחר שאר מריפות א"צ לבדוק משום דרוב בהמות כשרות הן (ש"ע יו"ד סי' ל"ט א').

[סיבת הסירכא וטעם לאיסור] הפוסקים הראשונים נתנו טעמים שונים לטרפת הסירכא, ויש בהם חילוקים לכמה דינים המסתעפים מכל טעם פעם להקל ופעם להחמיר. והם יפרדו לארבעה אופנים: א') הסירכא באה מחמת נקב שהיה בריאה קודם התהוות הסירכא, וריאה שניקבה טרפה. שמתוך שהריאה שואבת כל מיני משקין אע"פ שהן נכנסין בכרס דרך הושט, מ"מ הריאה מוצעת ושואבת דרך הכרס מבעד לדופני הריאה (ברכות ס"א: רש"י). והמשקה נעשה עב בתוכה ויוצא מעט מעט דרך הנקב ונקפה ונעשה קרום. ואף שהסירכא סותמת הנקב אינה מעיל, משום דק"ל קרום שעלה מחמת מכה בריאה אינו קרום (חולין מ"ו: רש"י בשם תשובת הנאונים). ב') יש סירכא בלא נקב, אך מחמת שהריאה שואבת כל מיני משקה, נמצאת הריאה תמיד בתוך לחלוחית המשקה, ובמשך הזמן נקפה ונתקשה המשקה ונתרבתת בקרומי הריאה, זאת היא הסירכא, ומתנועה התמידית של הריאה התפרק הסירכא, ותקלוט עתה קרום הריאה, וישאר נקב בריאה (שם מ"ז. תוס' ד"ה היינו). ואע"פ דהשתא כשהריאה לעיני הבדוק עוד הסירכא רבוקה, ואין בריאה שום נקב, מ"מ ידוע הוא כי אותו החולי הנודם אותו וירין במקומות העתידין לנקוב היא התחלת החולי הסביא לירי מות, מאחר שבאותן מקומות נעשין הירדין. משה אמרין כל העומד לינקוב כנקוב דמי (ספר החינוך מצוה ע"ג).

סִירּוּב, סִרְבָּנוּת: סרי ומיאון, מלה בודדת בתנ"ך. ומדבריהם אל תירא כי סרבים ונו' (יחזקאל ב' ו') תרגום פרעה מאן (שמות ז' י"ד) דפרעה סריב. ובדברי חז"ל אין מסרבין לגדול (פסחים פ"ו: ב"מ פ"ו). העובר לפני התיבה ומעה יעבור אחר תחתיו ולא יהא סרבן באותה שעה (ברכות ל"ד). פ"י ממאן ולא יצריך שיפצרו בו חביריו מאד. לפי ששאר היורדין לפני התיבה כשאומרים לו לך רד צריך לסרב בראשונה, כלומר איני כראי לך, אבל זה לא יסרב מפני שננאי הוא שתהא התפלה מופסקת כל כך (רש"י). בברייתא נאמר כי העובר לפני התיבה מתחלה צריך לסרב, ואם אינו מסרב דומה לתבשיל שאין בו מלה, ואם מסרב יותר מראי דומה לתבשיל שהקדחתו מלה, כיצד הוא עושה? פעם ראשונה יסרב, פעם שניה מהבהב וינענע בראשו. פעם שלישית פושט את רגליו ויורד. ונחשב בין ג' דברים שרובן קשה ומיעוטן יפה: שאור ומלה וסרבנות (שם). המפציר בחבירו יותר מראי נקרא "סרהבן". תרגום ירוש' סורר (דברים כ"א י"ח) סורהבן, והשם המופשט סורהבנותא (תרי"א א' לדברים ל"א כ"ז), והוא לשון מהירות. ר' מאיר אומר אל יסרהב (יפצר) אדם בחברו לסעוד אצלו וידע בו שאינו מקבל, משום הנוגב דעתו להתווק לו טובה בחנם כסבור שמן חלב מסרהב לו כן (חולין צ"ד. רש"י).

[סירוב לדינא] אסור לאדם לסרב לבוא לבית רין אחרי שקבל התראה משליח ב"ד לבוא לפני הדיינים לדין, ואם סרב לבוא כותבין עליו נדוי, ואמר רבא האי מאן דכתיב עליה פתיא (שטר שמתא) על דלא אתי לדינא, עד דאתי לדינא לא מקרעין ליה ואע"ג דאמר אתינא אתינא; על דלא ציית לדינא עד דציית לא מקרעין ליה. ולא היא. כיון דאמר צייתנא קרעין ליה לאלתר, דרילמא לית ליה זוזי השתא וסרת, אבל באתא לדינא כל כמה דלא אתי אפוקרתא היא (ב"ק ק"ג, רש"י). וכתב המחבר (מרן הב"י) מי שכתבו עליו נדוי על שלא בא לב"ד ואמר אבוא אין קורעין כתב הנדוי עד שיבא, אבל מי שכתבו עליו נדוי על שהיה מסרב לעשות ציווי ב"ד מיד כשאומר הריני מקבל עלי לעשות ציווי ב"ד קורעים כתב הנדוי והוא נותן שכר הסופר, והוסף הרמ"א מי שכתבו עליו סרבנות ומען אח"כ שלא שמע אינו נאמן דמעשה ב"ד יש לו קול (ש"ע ח"ט סי' י"א ד'). המסרב לבוא לב"ד והוצרך התובע להוציא הוצאות לכופו לירד לדין חייב לפרוע לו כל הוצאותיו שהוציא משעה שנעשה סרבן, וכשהסרבן צריך לשלם ההוצאות אין אומרים שישבע כמה הוציא ויטול אלא צריך לברר כמה הוציא או הב"ד ישומו לו הוצאותיו וכזה ישלם לו (שם סי' י"ד ה'). הוציא בערכאות של גוים בעמדו לפניו בדין פטור לשלם ההוצאות אע"פ שסירב עמו לבוא לדין ישראל, אא"כ עשה ברשות ב"ד אז חייב לשלם, אבל אם כפה אותו ע"י ערכאות שיעמוד עמו לדין ישראל כיון שסירב

הסירכא היא הולכות ונאבדה ע"י המיעון והמסמט
אות הוא דריר בעלמא והפשטת ליתא היא. אבל
סירכא נמירא אפילו כשנמער אוחה כל היום היא
הולכת ומתחזקת (הרא"ש חולין פ' אלו טריפות סי'
י"ד ומעדני יו"ט שם סי' מ'). וגם לא השגיחו על
כמה מגדולי הפוסקים שצוהו על היתר המיעון ואמרו
הכל הממער בסלכ"ס הוא מאכל טריפות לישראל
(ב"י סי' ל"ט בשם הרשב"א בחשובה ועוד פוסקים).
וכן אנו נוהגין למער ולמסמט כל סירכא שלכ"ס (רמ"א
שם סעיף י"ג בשם מהר"י וכלבו). אכן ברורות
האחרונים בזמן ר"י אייבשיץ (בעל כרתי ופליתי) העז
אחד מן השו"ב בעיר פראג לברא חדשה בענין הסרת
הסירכא מן הריאה, כי תחת למער הסירכא ולגלגלה
בין האצבעות, שהוא דבר קשה להבודק, המציא הוא
תחבולת "הקליפה" שהיה קולף הסירכא עם שרשה
מעור הריאה, והעור נשאר חלק יפה ושלם, ואח"כ
היה בודק בפושרין מקום הסירכא ואם לא בצבעה היה
מכשירה. אך על דבר זה התעורר רעש גדול בין גדולי
פראג (שבות יעקב סי' ס', כו"פ סי' ל"ט ס"ק י"ג).
ומשם הקיפה הזעקה בין כל רבני הדור, כי כמעט כל
השו"ב של ארצות אשכנז פולין וליטא הלכו בעמבות
השו"ב מפראג ויעזבו מעשי המיעון ועסקו בקליפה.
וכראות כל הגדולים כי קולם נקרא במדבר והקליפה
גברה, קמו איזה מן הגדולים למצוא היתר לקליפת
הסירכא, ובראשם הרב ר' סענדער אב"ד מפשווארסק
דודו של בעל בית אפרים, ויסוד התירו ממעשה דריינים
(ס"ז ליו"ד סי' ל"ז ס"ק י"ד בשם רש"י), ואחריו החזיקו
גדולי הפוסקים האחרונים (ב"א סעיף קב"ו הל"ש
בתשובה שבסוף ספרו, והח"ס יו"ד סי' ל"ט), ועד
היום הזה נהגו השו"ב כמעט בכל תפוצות הגולה לקלף
כל סלכ"ס ואין מוחה בידם, מלבד אם נמצא תחת
הסירכא או אצלה איזה ריעותא, ומעשה המיעון כמעט
נשכח מלב השו"ב. אולם בגדלים וטלאים ועגלים
הרכים אין נוהג בהם דין מיעון או קליפה וכל סלכ"ס
מטריפים בהם (יו"ד שם), ובגדי ומלה הכל תלוי לפי
המקום והזמן שבני אדם קורין אותם בשם הזה, ולכל
הפחות עד ה' חדשים מעת לידתו (רא"פ סי' קנ"ז),
ואין חילוק בהם אם יונקים או לא. מיהו בעגלים
הרכים אם הם תוך שנתן ויונקים או אין דין מיעון
נוהג בהם, אבל באינו יונק אפילו הוא תוך שנתו או
אחר שנחו אפילו הוא יונק דין מיעון נוהג בהם (ש"ך
יו"ד ל"ט ס"ק ל"ח בשם הב"ח).

[סירכות אחרות ב'] סירכא כסדרן נקראת, ע"פ
הכרעת מהר"י והרמ"א ולפי מהנהיג, אם הסירכא היא
בין החתוכים למטה מחצין של ראשי האונות, ואפילו
יש בהן חלק דנין אותה לסירכא כסדרן והיא כשרה
בלי שום בדיקה, משא"ז מלמעלה מחצין דאז רנין
אותה כמו סלכ"ס (רמ"א שם). וגם בגדלים וטלאים
ועגלים הרכים אנו מתירין סירכא כסדרן בלי בדיקה

(ג' כעין פשרה לשני מעמים הראשונים: סירכא שלא
כסדרן באה סחמת נקב (ע"י להלן תיע"י ר"א א),
וסירכא כסדרן מחוץ שהאונות רובצות זו על זו במקום
לת וצר, נעשה סירכא אף בלי נקב (הר"ן בשם הראב"ד,
ושיטה זו רמחה גם בדברי התוס' הנ"ל). ד') אין שום
סירכא באה מחמת נקב שהיה בריאה, ואין שום סירכא
נעשית ממסקה הנעשה עב וקשה, רק מחמת הלחלוחית
ססבי' הריאה נדבק קרום הריאה אל אחד המקומות
וע"י רחיפת ותנועת הריאה בלי הפסק אותו קרום הרבוק
שהוא רך וספוגי נתמשך באורך, ונראה כמין חוט,
באופן שכל סירכא אינה מולדת חוץ רק היא חלק מן
קרום הריאה עצמה, ובכל מקום שהסירכא תתפרק בין
במקום דבוקה בין באמצעיתו בין בשרשן בע"כ ישאר
נקב (הרא"ש סי' ל"ט ס"ק ל"א בשם סה"ת והסמ"ג).
[דיני הסירכא] שמונה מיני סירכות י"ט: א') סירכא

שלא כסדרן (חולין מ"ו:), ומתי נקראת שלא כסדרן,
אם ראש אחד של הסירכא דפוק באונא הארוכה ועבה
(ע"ע ר"א א), וראשה השני דבוק לאונא העליונה של
ימין. באופן שהסירכא עוברת על האונא האמצעית או
מתחתיה, והאמצעית מפרקת (רש"י שם, הרמב"ם הל'
שחיטה פ"ח), זו היא הנקראת סלכ"ס (סירכא שלא
כסדרן) וטריפה היא ע"פ דיני נגמרא. וכן כשנסרך
אחד ממקומות הריאה למקום אחר, כגון לשמנינות
הלב וכדומה הו' נמי שלכ"ס, והאונינחא דורדא לכל
מקום שתסרך טריפה (חולין שם, מ"ט. רש"י ד"ה
טרפשא דליבא). אולם רוב הפוסקים החמירו יותר
בענין שלכ"ס ואמרו דאפילו היכא דנסרכו שתי אונות
בין החתוכים אם הסירכא אינה מתפשטת משרשי
האונות עד ראשן בלי הפסק (והפסק כזה נקרא חלון
בלשון הבודקים) בין בשרש ובין באמצע או בראש,
נחשבה ג"כ לשלכ"ס. ואצל ונ"ב האונא לחברתה
(חולין מ"ו: תוס' ד"ה אבל). אך אנו נוהגים ע"פ
הכרעת הרמ"א (יו"ד סי' ל"ט ד') דכל סירכא בין
חיחוך האונות שהיא למעלה מחציו מן השרש, בין יש
לה חלק ובין אין לה, דנין אותה בשלכ"ס, אולם בימי
הנאונים הקדמונים שדאנו בעד חיי העם, כאשר ראו
כי סלכ"ס "שמהם עבים כשקים ומהם כמשי דקים"
שכחים הרבה מאד, ואם נמירף כל סלכ"ס אין רוב
הצבור יכול לעמוד מחמת הפחד ממון, ואכילת בשר
הוא דבר הכרחי לחיזוק הגוף, ולכן השתדל מר יעקב
נאון להמציא היתר לסלכ"ס, והוא לאחוז בקנה
ולנענע את הריאה ג' יוד' פעמים, וכל סירכא שתנתק
מאליה לא שמה סירכא שעליה כונו חכמי התלמוד
אלא היא הפשטת רירין וליחה בעלמא. והסכימו עמו
כל נאוני דורו וכל בני הישיבה והורו כן לכל ישראל,
ומטעם זה נהגו באשכנז ברורות שאחריהם להתיר כל
סלכ"ס שתנתק ע"י הכנסת יד הבורק בנחת בעת
בריקת פנים, ומכ"ש שיש להתיר למער הסירכא ולגלגלה
בין האצבעות, דע"ז אנחנו יודעים מה היא, דאם

סירקיש, יואל ב"ר שמואל: רב ופוסק ונודע בי"ט הב"ח (בעל "בית חדש"). בנוי משפחתו היה "יפה" והוא נקרא סירקיש ע"ש אמו. נולד בעיר לובלין בשנת 1561 ומת בקראקא ביום כ' אדר שנת ת' = 1640 (פנקס הח"ק דף ק"ז ע"א). הוא היה נין ונכד להרב ר' משה יפה המוכבא בים של שלמה למהרש"ל (ניסין פ"ד סי' ל"ב) ובהוספות לס' יוחסין להרמ"א, ולמד בילדותו תורה מפי אביו והרבנים ר' שלמה ר' ליבוש"ס מלובלין (רבו של בעל היט"ה) ור' הירש שור מבריסק דליטא (חלמיד מובהק להרמ"א), ור' פייבוש ר"מ ואב"ד מקראקא. וכבר בימי שחרותו ימש' ר"י סירקיש ברבנות ונהג ישיבה בקהלות פרוזאנא (אצל סלאנים בליטא) ולוקא, ובישנת י"ס"א (1601) בלומבלא, ואח"כ במעזיבוז, בעלזא ושידלוב, ומשם נתקבל בשנת 1615 לאב"ד ור"ם בבריסק, ובשנת 1619 בקראקא והגליל ושם עמד במשמרתו עד יום מותו. הוא הרבין חורה ביישראל ארבעים שנה והעמיד הרבה חלמידים ומהם גדולי הדור. בלמדו הארבעה טורים חזר עליהם פעמים רבות וכתב עליהם חידושי שקרא "בית חדש" לעומת "בית יוסף" למהר"ק, מלבד ספרים אחרים במבואר להלן. הרב סירקיש היה עתיר נכסין והלוח לקהל קראקא הרבה מאות זהובים ע"צ היחר עיסקא, והיו לו כסף זהב ותכשיטים וכוח אבנים למעונו והתנהג בגדירות, והרבה מחלמידיו שנהרגו אליו ממקומות שונים היו מאובלי שלחנו. קצינים מכל הקהלות שלחו לו כסף רב כדי שיוכל לנהוג את ישיבתו בתוך הרחבה, למען תהיה השפעתו מרובה. הוא לא ידע שום שפה לועזית ולא חכמה חיצונית ורק בחכמת החשבון היחה לו ידיעה מרובה כמוכח מהב"ח או"ח בדיני עירובין, ומצויוריו בהנהגותיו על הש"ס. שני בנים רבנים היו לו: ר' יהודה ליב דיין בקראקא ואב"ד בעיר הענטשיץ, ור' שמואל צבי הירץ אב"ד בפנימשוב אביו של ר' אריה יהודה ליב רב דקראקא ובריסק בעל "שאנא אריה". גם לוקחי בנותיו היו גדולי ישראל: ר' דוד סג"ל בעל טורי זהב והרב ר' יהודה זעלקי מוויא אישכני דיין גדול בקראקא. (אביו של הרב ר' נפתלי הירץ אב"ד בלבוב). מגדולי תלמידיו יש להזכיר את שני חתניו הנ"ל והרבנים ר' מנחם מענדל קראכמאל בעל שו"ת צמח צדק, ור' צבי הירש קליוזנר אב"ד בלבוב ולובלין. ור' גרשון אישכני מחבר עבודת הגרשוני, ור' מנחם מענדל אויערבאך בעל עטרת זקנים, ור' מענדל בס אב"ד בפפד"מ.

[דרכי למודן] ר"י סירקיש היה עמקן גדול חריף ובקי נפלא, מטרתו בספרו הב"ח היחה לחבר ביאור מספיק על הטור, למלא את החסרון שהניח מרן הבית יוסף, ולא האריך בסוגיות התלמוד ובפוסקים ותשובות. "לאשר הרב ז"ל (הב"י) עיקרו ושורשו לברר כל הלכה על בוריה שלא יהא בה עוד ספק בהלכה למעשה היה לו הכרח להאריך בסוגיות התלמוד ובכל הפוסקים

ול"ש בפנים סעיף ל"ט, ובבאורו ס' ק מנ"ד ורא"פ ס"ק ק"ה). דזה הכלל כל מקום דאין צריך בדיקה בנסות גם באור יש להתיר בלא בדיקה (מנ"י ל"ט ענף י"ג סעיף ד'). ג') סירכא תלויה, והיא באופן יראשה האחד יצא מן הריאה, ובראשה השני אינה נדבכת ל"טם מקום רק תלויה מן הריאה (רמב"ם הל' שחיטה פ"א) כשרה בלי בדיקה, משום דהכל מודים דאינה באה מהמת נקב, ואינה אלא הפשטת ליחה. דכל סירכא הבאה מנקב נדבכת למקום אחר (ש"ך ל"ט ס"ק כ"ה בשם הרא"ש ורבנו ירוחם). ואף כזו אנו מתירים בגדלים ומלאים ועגלים הרבים בלי מיעוק ושו"ת הר הכרמל ס' א.). ר"י סירכא ממקום למקום, או מינה ובה, והיא כששני ראשי הסירכא יוצאים מאונא או אימא אחת, ואינה דבוקה לאונה אחרת, באופן שאין בזה חשש שמה תהפוק, כשרה ג"כ בלי בדיקה (ב"י ל"ט בשם הכלבו ובעל המכתם וי"ד ס"ק כ"ז דלא כרש"י), ואף כאן מתירין בגדלים וכו' בלי מיעוק (ט"ז יו"ד סי' ק"א כ"ט). ה') סירכא כפולה, היא, אם מן סירכא כסידרן שבין החתוכים למטה מחצין יצאה הסירכא חלונה, או אפילו דבוקה לאחת מהאונות שהסירכא כסידרן דבוקה בה, כשרה בלי בדיקה (רמ"א יו"ד ל"ט, ש"ך ס"ס י"ז) וכן בגדלים וכו' (מנ"י ל"ט ענף י"ג ה'). ו') סירכא עם כפתור, אם סירכא תלויה יצאה מהריאה וכפתור בראשה כמין בועה (ט"ז שם ס"ק כ"ג), אם הסירכא דקה והכפתור קטן אז היא כשרה בלי בדיקה, ואם הסירכא עבה או שהכפתור גדול אין מועיל בה בדיקה (ב"א ס"ק צ"א ושאר אחרונים). ז') סירכא עם דם, אם הבורק רואה כי בתוך חלל הסירכא נמצא דם, ואפילו כשחתך מעט מהסירכא ויצא הדם ממנה ונשארה לבנה ובחירה, היא טריפה ואין מועיל בה בדיקה, ואף כשלא בצבעה, משום דוראי ניקבה הריאה, דאל"כ דם זה מהיכן בא לתוך הסירכא (ט"ז ל"ז ס"ק ג' והסכמות הפוסקים האחרונים). ח') סירכא העולה בנפיתה, כשמנפחים הריאה נכנס הרוח גם בסירכא. טרפה ואין מועיל יסום בדיקה, דוראי יש נקב בריאה (ר"ם בשם בדיקות), וממעם זה צריך לנפח כל ריאה שיש בה סירכא, אפילו מאותן שכשרות בלי בדיקה, דחיישינן שמה יעלה בה רוח. אמנם לפעמים נדמה להבורק שהיא סירכא תלויה וכשנפחין הריאה תתנפח גם היא, אך מראה הסירכא היא ממש כמראה הריאה, יש לדון אותה כחלק מן הריאה וכשרה (פרי תואר ס"ס י"ב, רא"פ ס"ק ק"ב, דע"ת ס"ק ל"ח). אולם צריך לזה מומחה גדול ובקי בהוראה. כל דיני סירכא נוהג בחיה כמו בבהמה, ובעוף כל הריאה דבוקה בצלעות וכשרה, דהכי רביתיה, לכן אין צריך לבורק הריאה שלהן משום סירכות, וברעבר אם מצא סירכא לשומן הלב וכדומה יעשה שאלח חכם (ב"א בשם ימין משה ושאר אחרונים). ע"ע בדיקה; טרפות; דיאה; שחיטה.

ש. ד. פ.

מנהגים הנונים שיש להם על מה שיסמוכו, ויריב ריבם נגד המרננים אחריהם (ב"ח אה"ע סי' ס"ב ושו"ת ישנות סי' קכ"ז וחדשות סי' נ"ה). אבל על "מנהגי בורות" הרים קולו לבטלם (ב"ח יו"ד סי' קפ"ב ושו"ת ישנות סי' ס"ב). את חכמת הקבלה חשב למקור התורה, ולעומתה חכמת הפילוסופיה חשב למינוח, וכתב כי המלעגים על הראשונה או העוסקים באחרונה חייבים נדון (שו"ת הב"ח ישנות סי' ד'). ומחיותו מסור בכל לבו לחכמת הקבלה הקדושה והעריץ את אמירת הפיוטים להקליר, והתרעם על הסוד שאמר כי טוב ויפה לבטלם, וסיים: "אחר היה בזמנינו שהתחיל לבטל מלומר קרובין בקהלתו ולא הוציא שנתו" (ב"ח או"ח סי' ס"ח). אבל בכל נטייתו לחכמת הקבלה לא נטה לבו אחריה במקום שהוא נגד הרון, למשל בענין בציעת הפת (שם סי' קפ"ב ורע"ד), וסידוש הלבנה (שם סי' תכ"ז), והורה שצריך להניח תפילין בחוה"מ ואסור להניח תפילין של יד מיניב; "ורין זה שכתבו ב"י בש"ע הוא עפ"י דברי הר"י ניקיטליא שכתב כן ע"פ דרכי הקבלה, וכבר אין אנו נוהגין עפ"י הקבלה כל שהוא נגד הרון" (שו"ת הב"ח הישנות סי' פ"י). אמנם בכל התנגדותו להפילוסופיה קרא במורה נבוכים להרמב"ם והזכירו בספרו (ב"ח יו"ד סי' קפ"א).

[תקנותיו בדרכי החינוך] לפלא היא כי למרות תכונות הר"י סירקיש ומצב היהדות בזמנו היה נוטה לחנוך ע"פ הדעות החדשות בזמנו ותקן למשל כי מלבד חובת האב וחברת התי"ת, להורות את הבנים בשכר גם ספרי נביאים וכתובים, נגד דעת רש"י בנמרא תורה ולא נ"ב (ב"ח יו"ד סי' רמ"ח), וחובה נ"ב ללמד אותם "לוח הפעלים כדי שידעו מהות לשון הקדש עבר הוה עתיד יחיד רבים נוכח נסתר שלמים חסרים וכפולים" וכן כל הנזרות והבנינים ומלאכת החיבוקן חיבר היסוד כפל חילק, והמלמד לא יתחיל עם איוה תלמוד נמרא זילת ע"י בחינה שלשה שבועות ע"י שלשה אנשים המפקחים בזמנם אם ראוי ומסוגל הוא ושכלו זך ללמוד איסור והיתר, ובבוא הנער ל"ד שנים ולא יהיה מסוגל לנמרא יותן לאיזה אומנות או להיות משרת אצל בעה"ב (קדמוניות מפנקסאות ישנים 3-7).

[הנהגותיו] הוא תיקן והניה בתלמוד כמה נוסחאות, גם על ספרי הרא"ש הסוד הב"י הש"ע והרמ"א, שעבר עליהם בעין בקרת חדרה, וכותב למשל: הב"י נדחק בישובו של הסוד ולבי אומר לי ש"ס"ם הוא והשורה נתהפכה (ב"ח יו"ד סי' קצ"ג), ומוכיח כי הב"י קבל הנוסחא המשובשת ומעוות נפלו בעצם הב"י הש"ע והנהגות הרמ"א (שם סי' קס"א קס"ט קע"ה). אבל בש"ע נדפס בטעות וכו' ושרי ליה מדיה לבעל הלבושים שעשה פ"י על מה שנדפס בטעות והגיע להוראת מעות (שם סי' שע"ד).

[ספריו] חבריו הם: א' משיב דבר פ"י על רות (לובלין 1616); ב' בית חדש ד"ח על ארבע סודים

והתשובות וכו' וגם כשמפרש דברי הסוד בקצת מקומות יש להשיב תשובות רמות ולברר האמת לעיני הרואה" (הקדמת הב"ח על חו"מ). הב"ח עומד על כל הלכה שבטור ויורד לעומקה ומבררה כשמלה לא רק את עצם דברי המחבר כ"א גם דברי הפוסקים שהביא בעל המורים שצריכין ביאור רחב, ומבקר את דברי הב"י והש"ע מבלי מיטא פנים ואומר "שרי ליה מדיה להב"י" (ב"ח יו"ד סי' קס"א, קס"ט, קצ"ג). "ודבריו מנומנים" (שם סי' קע"ג). לפעמים מראה סתירות שיש בש"ע מסימן לסיומן יו"ד סי' י"ח) ומבטל את הוראתו באמרו: ולכן נראה לבטל הוראה זו במקומות שנהגו כך עפ"י הש"ע (שם סי' רע"ט). במקום שבעל הסמ"ע מחאמץ לבאר כל דברי הרמ"א, כל תיבה ותיבה, תמה בעל הב"ח עליו על מה ולמה רחק אע"כ ליישב דבריו: "באמת לא ידעתי למה יפרש מכ"ח ותכנים בפירושו"ן זה כמה דחוקים וכו' כ"א ליישב דברי הרמ"א שהשמיט מלת קנין, אולי לא שם לבו אז בהעתקתו לדין זה מתוך דברי הר"י קארו לעיין ולחקור מקור הדין בתשובה, כמו שמוכרחים אנו לומר כך בהרבה מהנהגותיו ז"ל" (שו"ת ב"ח הישנות סי' קל"ו). רק מקורי ההלכות במשנה תלמוד ובפוסקים הראשונים היו לו לעינים, והתמרמר מאד על המורים הוראות עפ"י הש"ע לברו, בלי ידיעת המקורות, וקראם: "מורים בתורה שלא כהלכה" (שם סי' פ' ושו"ת החדשות סי' מ"ב). הוא היה נוטה להקל בדברים שאין להם סמך בנמרא ופוסקים ראשונים, והורה דאין אסור חדש נוהג בשל גוים בזמן הזה (ב"ח יו"ד סי' רצ"ג ושו"ת ב"ח החדשות סי' מ"ב) נגד הלכה פסוקה בש"ע, והורה שיותר לראש ישיבה לקבל מהנות להתפרנס ולהתעשר מהן, נגד דעת הרמב"ם ורבו ר' פייש מקראקא (ב"ח יו"ד סי' רמ"ו). ומתיר לנגן בבהכ"נ בנגונים שמזמרים בהם בבתי תפלות הנוצרים, אם אינם מיוחדים להם, ומקיל על הרוב וכותב: "ואל תשגיח במ"ש מהר"ם יפה בלבוש שלו להחמיר ע"ז מסבתו בלי ראייה" (ב"ח יו"ד סי' שע"ד) ואומר: "אין לנו אלא מה שאנו מוצאים בתלמוד, ואם אדם חשוב מרוב ענותנותו אינו רוצה לסמוך על עצמו ינהיג מרת פרישותו לעצמו, אבל לא נתן להכתב בספר להורות בו לדורות הבאים ולהחמיר מדעתו, אם לא שיביא ראיות ברורות מן התלמוד, ובתשובה הארכתי יותר לברר כל זה" (שם סי' קפ"ז). את המהרש"ל מביא תמיד ומחזק פסקיו להלכה, ומבכרם על פסקי הב"י, "וכל דבריו (נגד הב"י) ברורים וישרים ונכוחים למוציא דעת" (ב"ח יו"ד סי' קפ"ט). ואף כי הוקיר מאד את המהרש"ל בכ"ז לא שם לב לדבריו הקשים נגד הראב"ע עד שהתערעם על הרמב"ם שכתב לבנו שילמוד בספרי הראב"ע ואמר שרי ליה מדיה (הקדמת יש"ש למס' חולין) ור"י סירקיש קרא את הראב"ע ומביא דבריו בחבורו "משיב נפש".

[דעתו על חכמת הקבלה והפילוסופיה] הוא הגין על

ורקאק 1631—1640); ג') שאלות ותשובות בית חדש הישנות בהלכות איסור והיתר ודיני סכנות (פפר'ס 1697); ד') שו"ת בית חדש החדשות (קארעץ 1785); ה') תשובות שנדפסו בשו"ת הנאונים בתראי (מורקא 1764); ו') הנהגות על הש"ס בבלי והרא"ש וכו' נדפס בראשונה בספר בפני עצמו (ווארשא 1824) ואח"כ בגליוני הש"ס; ז') פירוש התפלה ע"י קבלה שמוכא בבבליותיקא וואלף ח"א 467 ונמצא קצתו בכ"י רד"א סי' 1142; ח') באור על פרס רמונים שנוכר בבבליותיקא הנ"ל ח"ג 349, ובכ"י הנ"ל סי' 927; ט') חידושים על התלמוד שמוכאים בב"ח יו"ד סי' מא ושו"ת ישנות סי' קי"ט; י') חבור על הש"ע שהתחיל לסדר כפי דבריו בב"ח אות.

ביבליונרפיא: פין, קריה נאמנה 331, וכנסת ישראל 484; צונץ, עיר הצדק 62 סי' י"ב; דעמביצר, כלילת יופי ח"א דף י"ב ועוד; השלה ח"ו 819; ח"ח 488; וועטשטיין, קרטוניות מפנקסאות ישנים 7—8, וכפנקסי הקהל ברקאק 8—10; דברי קדם בלוח שעשועים תרס"ב צד 212; תולדות אנשי שם ברקאק 51, 54, 66. פ. ה. וו.

— [הגהות] הב"ח מכנה את אביו בתואר „החסיד“, ומביא ד"ת שקבל מפיו, וכנראה היה אביו ר' שמואל אחד מחשובי עיר לובלין ואיש אמור כאשר נובח מדברי הב"ח באמרו: „ומעיד אני עלי שאדוני אבי ומורי קנה לי חהפמרה ברמים יקרים, במועד אחרון של פסח בהיותי קמן וקראתי בעצמי בספר מוספין בביהכ"נ של הנאון מהר"ש לוריא, וכמדרומה לי שמהר"ש ז"ל היה אז בביהכ"נ ולא מיחה בדבר“ (שו"ת ב"ח הישנות סי' קנ"ח). בשבתו על כסא הרבנות בבירסק היו לו מערערים על הנהגתו, ואגדה מספרת שרגנו אחריו מתנגדיו על אשר לא נראה בביתו נר דלוק אהרי חצות הלילה, אות היא שלא נשמע אז קול התורה במעונו, ואחר שיצא מבירסק לקחת הרבנות ברקאק הלכו אחריו כל גדולי העיר וחשוביה ללוותו, ולא יכלו להפריד ממנו זמן רב, אף כי אמר להם הב"ח שישבו העירה. ויהי בראותו כי קשה עליהם הפרידה ויאמר להם: „ראו מה ביני וביניכם, לו אמרתם לי מלה אחת לשוב העירה כי עתה שבתי כרגע ולא התמהמת, ואתם עורכם מקשים ערפכם משוב אל מקומכם.“ ברקאק ישב הב"ח על כסא הרבנות עד סוף ימי חייו בבבור גדול, אך גם פה נמצא איש אחד אשר מרד את חייו, והוא חזן ביהכ"נ שהיה בקי בארבעה שו"ע ויתנאה בזה וע"כ התרין דברים כלפי הב"ח וילעג לו. והרב היה במחריש מרוב ענותנותו, ויקר מקרה בעת קריאת התורה פסל החזן את הס"ת והב"ח הבישירו רצו עליו להוסיף לקרוא, וכאשר חרף החזן את הרב ע"ז התרימו, אולם החזן לא נכנע מפניו ולמען הרעימו לא קרא את הב"ח מאז לעלות לתורה בשבתות וימים גם כתב להרב ליווא אב"ד בלובלין, והרב הזה היה

נמחר במשפטו וצדיק את החזן. אז הוכיח הב"ח את הרב ליווא על פניו ויראהו את משונתו (שו"ת ב"ח החדשות סי' ס"ב). ברית אהבה נאמנה היתה כרותה לו עם הרב ר' אברהם ב"ר מאיר הלוי עפשטיין אב"ד דהוראדנא ובירסק, אשר החליף עמו תשובותיו פעמים רבות, לעמת זה כנראה היה בלבו מינא אל מהר"ם מלובלין, ובדבר הריב שפרץ בין מהר"ם ובין בעל הסמ"ע על אדות הנס מווינא, עמד הב"ח על צד הסמ"ע, והתרין דברים קשים כלפי מהר"ם, ומתארו רק בתואר „החכם“ כמהר"ר מאיר נ"י ולא בתואר „נאון“ ואפילו לא בתואר „האלוף“ (שו"ת ב"ח החדשות סי' צ"א).

[ערכו בעיני בני דורו] כבוד הב"ח היה רב מאד בעיני רבני זמנו הנודעים לתהלה. הר"ד יהושע בעל מגני שלמה ושו"ת פני יהושע כותב אליו: „אדרת צמרת, נולת הכותרת וכו' סחזה השם יחזק, מאיר עיני הנולה, לו דומיה תהלה, אם אמרתי אספרה שבחו כמו, הנה לא ידעתי ספורות למר“ (שו"ת ב"ח החדשות סי' ג'). הר"ר אברהם בן בעל משאת בנימן אב"ד דבירסק כותב אליו: „אל האזן אשר בלבנו מן האזוב אשר בקיר וכו' עמרת זקנים ותפארת אנשים, חסיד ועניו קדש קדשים, רבנו נר ישראל מחמד עינינו כבוד אב"ד הישראל“ (שם סי' ס"ה). רק אחד והוא הר"ר מאיר קצינלינבון בן הישר ר' שאול וואל, נועז לדבר אל הב"ח דברים קשים כדון בשול גיים וכתב עליו „ולא כן בדיו“, אך הב"ח ענהו בנחת ויוכיחו על פניו באמרי נעם באמרו שלא היתה לו הצדקה לדבר אליו בלשון כזו, שאפילו לתלמידו חלמדיז אין רשאין לומר כן (שם סי' כ"ו). ערכו בזמנו נראה ממכתבו שכתב למנהיגי ועד ארבע הארצות בלובלין שתקנו תקנות וההרימו ושמתו שלא כדון, וידבר אליהם בענוה ובבבור אך בקול נגיד ומצוה (שם סי' ע"ג). פעמים רבות היה חותם את תשובותיו: „והדין דין אמת וצדק כתבתי וחתמתי שמי“ (שו"ת ב"ח הישנות סי' ו' ועוד) שמוכח שהיה הב"ח יודע ומכיר ערך עצמו והשפעתו על בני דורו. מיתצאי חלציו המה בני משפחת סירקין הידועה ברוסיא.

ביבליונרפיא: גרעץ בתרגום שפ"ר ח"ה 118 והערה שם ובצד 120; פרידבערג, לוחות זכרון 11, 12; פיינר שטיין, עיר תהלה 24; יוסף כ"ץ בהאסם 74, לקורות היהודים, ברלין 1899; חיים מיכל המבורג, בס' אוצרות חיים סי' 2847.

ש. ב.

סכות: ע' סוכות

סכין: ע' שחיטה

סכנה: דבר הנורם או המקרר המיתה. בנפשו נביא לחמנו (קהלת ה' ט') כסכנת נפשנא נייתי לחמנא. סכנות נפשות (ביצה כ"ב). אסור לאדם לסכן נפשו

מכוללות אשכנזים בערי ליטא ופולין ויסד את כולל ווילנא. בשנת 1860 הלך בשליחותו לערי אשכנז ונס לערי אמשטרדם ולונדון ופעל על לב הנדיבים לחלק את מעית א"י בין הספרדים והאשכנזים שזה בשה. כי עד זמנו קבלו האשכנזים חלק קטן מהחלוקה. נס קבץ כסף לבנין בית הכנסת „כית יעקב“ על חרבת ר"י החסיד בירושלם. בשנת 1888 החלו עניני לכהות מראות. ובשנת 1900 קשש מקהל אשכנזים שיבחרו רב לעזור לו בעניני הקהל, והסכים למנית הרב ר' אליהו דוד ראבינאוויץ—תאומים מרוסא ואחרי מותו בירושלם (נ' אדר תרס"ה) נשאר הרש"ס עוד הפעם היחיד בראש קהל האשכנזים.

[גדלות הרש"ס] הרש"ס לא חבר ספרים כי קשה לו מאד הכתיבה, ולא היה מפורסם כ"כ בנאוותו, אף כי היה מודה הנראה מובהק והיה מצדד להקיל, וכל השאלות שבאו לפניו פסק מיד מזכרוננו מבלי חקירה ודרישה בספרים. הוא היה רגיל לחתום א"ע „החותם בברכה שמואל סלאנט“ מבלי תואר רב או אב"ד וכו'. ואף על חתימתו הנרפסת לא נחקק בעברית כ"א שמו. כי לא קבל כתב רבנות משום קהלה בירושלם, ורגיל היה לומר בכל פעם בדרך התול „אין שום איש יכול להודיד אותי מכסא הרבנות כי שום איש לא הושיבני עליה“. בכל זאת נחשב בעיני כל למרא דאתרא ומנהיג הקהלות של האשכנזים בעיר הקדש. ובפרט אחרי מות הרב ר' מאיר אויערבאך (1878), ואף כי ועד הכללי נוסד עוד בזמן הרב אויערבאך, היה הרש"ס רוח החיה באופני הועד. והיה זרין מאד במעשיו הרבים הנוגעים לצדכי הצבור בירושלם ובעניני החלוקה מחו"ל. הרש"ס היה חכם חרוץ בדרכי העולם וידע איך להתנהג עם הבריות. וזאת עמדה לו לחיות בשלום עם כל המפלגות השונות. ועם החכם באשי הרב הכולל לספרדים. אבל לא יכול נישוא את רוח ההופש בדת שרצו הצעירים להכניס בעיר הקדש, והסכים עם הרב ר' אברהם אשכנזי החכם באשי. והרב ר"מ אויערבאך לאסור איסור על בית עקד הספרים למקרא שנוסד בירושלם מפני שנמצאו בו ספרי מינים וקראים ומסיתים, וחתם שמו על כתב האיסור „נחלי אש“ בחרש אדר שנת תרל"ה (1875), וכן חתם שמו על האיסור נגד בתי הספר של המסיתים ושל חברת כ"ח בן אדר תרנ"ו (1896). ואומר שם „ואם נמצאו ח"ו איזה אינשי רלא מעלי העוברים ע"ז ואין בידנו למחות אנחנו את נפשנו הצלנו, ומי שישומע לבריינו יחולו רב ברכות על ראשו“. הרש"ס הסתפק במועט, וכשהציע לפניו עשיר אחד מרוסא לבנות לו בית דירה נאה סרב בזה. ואפילו חרריו ישעל תצר החרבה שהיו שייכים לו הקריש לתלמוד תורה. נחשב כי יותר ממיליון דולאר בא לידו לתמיכת מוסדי א"י ובאמונה היה עושה החלוקה, ולא נשאר בירו מאומה. ובמותו לא הניח נכסים ליורשיו.

ב. מ.

כמו שאסור לאבר עצמו לדעת (ע"ע). ושומר נפשו ירחק מכל דבר המביא לירי סכנה, ואסור חז"ל כי סכנתא חמירא מאיסורא, ויש לחוש יותר לספק סכנה מספק איסור, ולכן אסור לילך תחת קיד נטוי או סלם רעות, ואין נכנסים לחורבה מפני המפולת (ברכות ג'). ואמר ר' ינאי לעולם אל יעמוד אדם במקום סכנה לומר שעושין לו נס. שמא אין עושין לו נס וכו' (שבת ל"ב.). וכן אסור לצאת יחיד כלילה במקום סכנה. לא יסתה מים בלילי רביעיות ולא בלילי שבתות ואם שתה דמו בראשו מפני סכנה. מאי סכנה? רוח רעה וכו' (פסחים ק"ב.). ולא ינית פיו על קלות המים לשותות מחשש סכנה. אסור לחתוך על גבי היד משום סכנה (ברכות ח'). אין מסיחין בסעודה שמא יקדים קנה לושט ויבא לירי סכנה (תענית ה'); צריך לזהר ממים מגולים במקום ששכיחים נחשים; צריך לזהר שלא לאכול בשר ורג ביחד מפני שקשה לצרעת; צריך לזהר מזיעת האדם שהיא סם המות חוץ מזיעת אפים; צריך לזהר מליתן מעות בפיו שמא יש עליהן דוק יבש של מוכי שחין. ולא יתן ככר לחם תחת השחי מפני הזיעה, ולא יתן תבשיל או משקין תחת המטה מפני שרוח רעה שורה עליהם. ולא ינעוץ סכין בתוך אתרוג או בתוך צנן שמא יפול אדם על חודו ויבא לירי סכנה. וכן אסור לאכול ולשתות דברים שנתערבו בהם קיא צואה או ליחה, ואסור לאכול ולשתות בכלים מלוכלכים ושנפשו של אדם קצה בהם כמו כלי זכוכית שמקוים בו דם וכלי בית הכסא וכדומה. וכן לא יאכל בידים מזהמות שכל אלו אסורין בכלל אל תשקצו את נפשותיכם. יש לברוח מן העיר בעת המנפה ויצא בתחלת המנפה ולא בסופה (תשובת מהר"ל סי' ל"ה). ויש עוד כמה דברים שאסרו חכמים מפני הסכנה (ע"י ש"ע י"ד סי' קט"ז ובטורי זהב שם סי' ק"ו). ואמרו אין השטן מקטרן אלא בשעת הסכנה (ירוש' שבת פ"ב).

א.

סלאנט, שמואל (בר"ת הרש"ס): רב הכולל לעדת האשכנזים בירושלם, נולד ב' שבט תקע"ו (1816) בעיר ביאליסטאק רוסיא, ומת ביום כ"ט אב תרס"ט (1909) בירושלם. הוא נשא את בת ר' זונרל מסלאנט ומכונה ע"ש העיר הזאת. בהיותו אברך החל לרגוש כאב בריאה, והרופאים יעצוהו להתישב באזור חם, וזאת היתה הסיבה לנסיעתו עם אשתו ובנו ר' בנימן בייניש לירושלם, ובפרט שכבר קדמוהו חותנו ר' זונרל לעלות לירושלם. בעברו דרך קישטא פגש בסיר משה מונטיפיורי שהיה על דרכו לרמשק להציל את היהודים מעליית הים (1840) והרש"ס נעשה דיע לו ומונטיפיורי התיעץ עמו אח"כ בכל פעם שבא לירושלם ע"ד התמיכות למוסדי הצדקה. הרש"ס הגיע לירושלם בשנת 1841. ומצא שם את חותנו ר' זונרל וערך חמש מאות אשכנזים. בשנות 1848—1851 היה הרש"ס הש"ד

בתור ראש ישיבה יסד חברות וקבוצים קטנים ללימוד המוסר, ויסד בית מוסר כללי בחצרו של ר' זלמן ב"ר אוריה, ושם התקבצו הרבה בעלי בתים, ולמדו בהתלהבות גדולה את הספרים חובות הלבבות, מסלת ישרים, בהשתדלות הר"ם נדפסו בוילנא בשנת 1841 הספר חשבון הנפש לר' מענדל מסמנוב, והספר גורן נכון לר"ש בן גבירול, ובשני הספרים האלה השתמש להפצת לימוד המוסר. בקאונא הצליח הרבה יותר במעשהו, ויש נספחו אליו בעלי בתים חסידים, ומרחוק קמו לעזרו לו בעבודתו רבו לפניו ר' יוסף זונדל מסלאנט, ר' אלכסנדר לפידות מראסיין ור' שמואל לובצר מווילנא. גם בקאונא יסד בית מיוחד למוסר ("מוסר שטיבל") בנתנו מעט לדבריו, בכדי שלא יבוש האדם לרצות כל ננעי לבבו ולהתלהב מדברי מוסר, שאי אפשר בביתו או בבית המדרש, פן ימצא איש בקרבנו אשר ילעג לו, והיה דואג כי בית המוסר יהיה פתוח בכל עת ועונה שיחפץ איזה איש לבוא שם להשתפך נפשו לפני ה'. הר"ם המציא נגון חדש ללימוד המוסר אשר יחדר עמוק בלב השומע, ומעורר זיק של יראת שמים, ושונה מנגון שלומדים גמרא. נגון המוסר היה קול עצב המעורר התלהבות והתפשטות הנשמיות, והיה צריך הלומד מוסר לצייר בנפשו בתמונה בולטת, כגון שחיב אדם להרגיש חמיר כאלו חרב חדה מונחת לו בין ירכותיו והניהנום פתוחה לו מתחתיו (עי' סנהדרין ז'). וכל הענויים הקשים הנכונים לחוסא ופושע, ואפילו על עבירה קלה, עד אשר אחזה את כל הנאספים בבית המוסר אימה ופחד מסביב, כמעט בכל דרשותיו של הר"ם היה מדבר משכר ועונש, וחמיר היה מזכיר לשומעיו כי ה' אל קנא ונוקם ואינו מוותר אפילו כחוט השערה, וכל האומר הקב"ה ותן יותרו מעיו, בכל בתי המוסר שנוסד אח"כ ע"י תלמידיו התאספו קודם מערים והגדול שבחבורה דרש לפניהם דברים כבוסים, או מקריא איזה פסוק או מאמר חז"ל, כמו "השיבנו ה' אליך ונשובה", והסירות לב אבן מקרבנו", "בכל עת יהיו בנדיך לבנים", או "דע מאין באת", "שוב יום אחד לפני מיתתך" וכדומה, והשומעים היו עונים אחריו כמה פעמים בקול קורע לבבות, בכביות ויללות, ואח"כ היה מקריא פסוק אחר, וכה נמשך הדבר שעות שלמות, ולרוב סיימו את סדר העבודה בקריאת "אנא ה' הרשעה נא", והיו מתפללים מעריב באימה ורתת, [יסוד המוסר נודד למדור] הר"ם הורה לתלמידיו כי יסוד המוסר הוא החנוך והמעשה, ודרך החנוך במוסר איננו שזה בכל אדם, רק כל אחד ואחד צריך להתחנך במוסר ע"פ דרכו וטבעו. למשל הכעסן צריך לזוהר ולהתרגל לכל יקפיד כלל אם איש אחר פוגע בכבודו, שלא להיות נוקם ונומר, וימחול לאלה אשר חטאו לו. וכן הדבר גם בשאר חולשות המדות שהאדם נגוע בהן מסבעו, והאיש הבא למשוך את חברו לבית המוסר, צריך לדעת את תכונות חברו ולהכיר בחולשותיו,

סלאנטר, ישראל (ר' ת"ר"ם, ומכונה נ"כ בשם משפחתו "ליפקין"); רב ומוסר חברת בעלי המוסר ("מוסרניקים"); נולד בזאנר (זאנארי) פלך קאונא ו' חשון תקע"א (1810), ומת בקענינסבערג פרוסיה כיה שבט תרי"ג (1883). אביו ר' זאב וואלף ליפא שהיה רב בזאנר למדו תורה, הוא לקח את בת ר' יעקב אייזנשטיין בסלאנט (סאלאנטי) ושם למד אצל ר' צבי הירש ברודי והרב ר' יוסף זונדל מסלאנט (מת בירושלם בשנת 1866), ועל שם עיר מושבו אחר ההתנחלות מכונה "סלאנטר" ובאמת שם משפחתו הוא "ליפקין". בשנת 1840 נקרא ר"ם לוילנא להיות שם ראש הישיבה של ר' מיילא. אך שם מצא גם את ר' מרדכי מעלצר אשר לא נחה דעתו משיטתו של הר"ם, ותחי מריבה ביניהם. בראשונה בחר לו הר"ם כמה תלמידים ויסר עמהם לבית מדרש אחר וקבע שם ישיבתו אך הריבות לא חדלו ומחרתיו הריב משינו הצדדים לא שסמו, ומחול הר"ם על כבודו ויעזב את הישיבה בוילנא וקבע ישיבה חדשה במגרש העיר זאריצ' (זאריצ'טש). ואחר סנכבדי ווילנא ר' חיים באקסיס החזיק בידו וישלם הוצאותיו. בשנת 1844 היה סיר מונטיפיורי בוילנא ויבקר את ישיבת הר"ם בזא-רצ'י. בשנת 1848 נוסד בוילנא בית המדרש הראשון לרבנים ע"י השתדלות דר' ליליענטהאל, והממשלה הציעה לפני הר"ם שיקבל עליו המשרה להיות מורה התלמוד, וימאן הר"ם להשתתף בהנהגת הלמוד בבית ההוא. בראותו כי מן בית המדרש החדש הזה לא תצא תורה לפי החזון, ומיראתו פן תרדפהו הממשלה על מאונו התחמק ויעזוב את ווילנא ויבוא לקאונא בשנת 1849 ויסד שם ישיבה בבית הכנסת של ר' צבי הירש נאוויאצקי, וישב שם עד שנת 1857. עבודתו הרבה הכשילה את כחו ונפל למשכב, ויעצוהו ליסע לאיכנו לטאול ברופאים בקענינסבערג, ומשם בא להאלברשטאדט ויהי בבית האחים הירש עד אשר שב לאיתנו. בשנת 1861 החל להו"ל מכ"ע שבועי בשם "התבונה" בעיר מיטל ויצאו ממנו רק י"ב גליונות, בו נדפסו שו"ת ודברי תורה, מספר חרשים התנורר בברלין, וכישותים ימים היה בפאריס ויסד שם קהלה מכני ר"פ (2—1880). אח"כ ישב לקענינסבערג ואחרי שבועות אחרים מת שם.

[ישיבת המוסרית] בימי הר"ם החלה ההיכבלה החדשה להתפשט ברוסיה, ויתאמץ הרב לעצור בעדה ע"י רעיון של מוסר השכל, וימים רבים היה עמל לפתח ולברר את היסוד של המוסר הדתי שביהדות למען יהיה נוח להתקבל על הלב, קודם כל בקש לפעול על לבות ה"בעלי בתים", והניח את הדור הצעיר אשר כבר הריח ריח ההשכלה הכוזבת, ורצה להשתמש באבות להשיב את לב בניהם ליהדות האמתית ויחנכו אותם בדרך התורה והמצוה, ויתאמץ לאחד את התורה של ההלכה עם תורת המוסר, ועוד בהיותו בוילנא

ובאיזה דבר צריך להתחנך תחלה, ועליו להכין האמצעים המסוגלים ביותר לחזק את לבבו, ולאו כל אדם זוכה לרפא את ננעו לבבו של חברו, ולכן צריכין לחלק את עבודת המוסר בין אחרים מאנשי הסגולה, וכל אחד מנוטעי המוסר יבוד לו חלק מהעבודה אשר הוא יותר מסוגל מחבריו, ואשר מתאים יותר לפי רוחותכונתו. ויעשה הכל בסבלנות יתירה ובאהבה, כי בכדי ללמד מוסר לאחרים צריך המלמד עצמו לאחוז במוסר לדקדק היטב בכל הליכותיו ולראות כל אדם בעין יפה. ולא יהיה קפדן בלמודיו, ולא ימהר מעשהו, כי דברי מוסר אינם מהקבלים על חלב באותה המהירות שהמלמד רוצה שיתקבלו, כי תורת המוסר צריכה שינון הרבה ואינה נקנית במשיכה לבית המוסר לבד. אמנם למוד המוסר לא היה אז דבר חדש בישראל, כי השתמשו בו כמעט כל הדרשנים בזמנים שונים, אבל לא היה הלמוד כ"כ עיקר ולא ייחרו בתים למוסר, כי לסמו זאת בבית המדרש בתוך יתר הלמודים. אבל הר"ם עשה את הלמוד המוסר לעיקר ותיקן בתים מיוחדים לכך, ולכן מצא גם מתנגדים לשיטתו בין הרבנים האחרים אשר יראו בו יבולע ע"ז לחלק הדרושי הפשוט ובפרט ללמודי ההלכות. בין תלמידיו המובהקים שהניח אחריו בלימוד המוסר הם הרב ר' יעקב יוזפא שהיה מ"מ בוילנא ואח"כ רב הכולל בנויארק, ור' יצחק בלאזער (ע"ע), ור' שמחה זיסל בקעלם. ע"ע מוסר, הברת.

[ספורים מהיוון] הגדות רבות שמספרים מחיי הר"ם מגלים את דרכיו ותכונות נפשו המהורה. פעם אחת אחר לבוא לבית הכנסת לתפלת כל נדרי, וישתוממו עליו רבים, לסוף נודע הדבר כי בלכתו לפנות ערב לבית התפלה שמע קול ילד בוכה ויסר אל הבית וידא והנה אין שם איש, כי כל אנשי הבית הלכו לבית התפלה, וישאר הרב אצל הילד והתאמץ להרגיעו ולישנו, והתפלל ביהירות ויחכה עד אשר שבה אם הילד הביתה. כי לדעתו יותר טוב לרחם על הילד מלהתפלל בצבור. בשנת תר"ט בהיות מחלת החלירע שולטת בוילנא, היה מעורר את לבות התושבים לנקיות ויאמץ את רוחם לבל יפחדו מהמות, ובערב יוה"כ צוה להרביק מודעות על דלתות בתי התפלה להזהיר את העם לבל יתענו ביוה"כ וימעמו באמירת פיוט, וכתום תפלת שחרית עלה הר"ם על הבימה ויחלק עונות להנאספים והוא בעצמו ברכ בורא מיני מזונות בקול רם ואכל עונה אחת לעיני העם, כי לדעתו הוא פקוח נפשות שלא לענות בצום בשעת המגפה. פעם אחת התאונן לפניו "מגיד" עני שאינו יודע מה לדרוש, ויכתוב לו הרב שתי דרשות אשר למדהו עד אשר היו שגורות בפיו, ומאז מצא ר' פרנסתו רבים היו אשר פנו אליו בבקשותיהם, כי יתן להם מכתבי תעודה להגיד יישרם, והנה בכלל היה זהיר שלא ליתן מכתב כזה דק לאיש אשר בסת בו שראוי לכך. אולם אחרי שנתן כתב כזה לאיזה איש

[עבודתו הכפרותית] מלבד מביע, "תבונה" כנ"ל לא חבר הר"ם שום ספר, ורק תלמידיו כתבו והדפיסו מאשר שמעו מפיו, כמו המאמרים, "בענין חזק לומדי תורה" ו"אגרת המוסר שבא בקונטרס עין פרי ווילנא תר"מ", והספר, "אבן ישראל" כולל עשרה דרושים וחדושים בנפית שהו"ל בהסכמתו ר' שניאור זלמן (ווארשא תר"ג). גם ר' יוסף פערלבערג שהספירו בספרו, "קדוש ישראל" (ווילנא תרס"ד) הביא כמה מאמרים שקבל ממנו. תלמידו ר' יצחק בלאזער חבר ס' "אור ישראל" (ווילנא תר"ס) הכולל השקפת הר"ם על המוסר, וראוי להזכיר כי הר"ם חפץ למצוא אנשים אשר יעתיקו את התלמוד כולו לשפת עבר נקיה וקלה ולצרף להתרגום הזה פירוש קצר, והציע לאסוף כמאה רבנים מפורסמים אשר כל אחד מהם יקח על עצמו לתרגם כשלישים דפים. גם חפץ למצוא מו"ל אשר ירפס את התלמוד כולו בכרך אחד למוכרו בזול. ההצעה האחרונה נתמלאה זה מקרוב בהוצאת ברידשוב.

ביבליוגרפיה: פ"ק, כנסת ישראל 687; רוזנבלת, ר' ישראל סלנט, ביבליוטקה גדולה הוצאת תושיה, ווארשא 1911.

א.

סלאנימסקי, חיים זעליג (ר"ת חז"ם): חכם מרעי, מחבר ומו"ל הצפירה; נולד כ"ה אדר ב' תק"ע (1810) בעיר ביאליסטאק, ומת ר"ח סיון תרס"ד (1904) בווארשא. חז"ם היה הראשון במזרח אירופא ללמד את בני ישראל חכמות חיצוניות בשפה העברית בהסברה פשוטה ובסגנון צח וקל להבין, חז"ם בעצמו למד את תכונות השמים והטבע מספרים שהברו חכמי ישראל בלשון הקדש, כמו ספר תכונת השמים לר' רפאל מהנובר, ס' נאוה קדש פירוש על הלכות קדוש החדש להרמב"ם שחבר ר' שמעון וואלמש, וס' שבילי דרקיע לר' אליהו העבים. הספרים האלה עוררו בלבו התשוקה ללמוד את חכמות הלמודיות בסדר מתוקן, ובעזרת ריעו ר' מיכל זאבלוראוסקי מעיר מולדתו השיג ספרי חכמה בלשון אשכנז אשר הגה בהם בשקידה רבה, עד כי במשך שנים מעמות בהיותו בן כ"ג עלה בידו לחבר ספר כולל כל חלקי חכמת החשבון (1833), והדפיס

49, 50), והיא המצאה הנדסית חריפה. חכות ההמצאה מכר להארון בארסינ בברלין. בשנת 1856 המציא לשלוח ארבעה מודעות בבת אחת על חוט המלנרף ע"י סגולת כח עלקטר-כעסיי, שהיה ליסוד להמצאת מוססן (לורד קעלוויין) בשנת 1858.

[הצפירה] בשנת 1862 התחיל חז"ס להו"ל בווארשא סכ"ע השבועי, "הצפירה", אשר תעודתו היתה ללמד לבני ישראל מחקרי חכמה ובפרט חכמות התכונה והטבע. אך פתאום הפסיק הוצאת העתון כי נקרא מאת הממשלה לעמוד בראש בית מדרש לרבנים שנוסד בווארשא, וגם נמנה להיות מבקר (צנזור) ספרי ישראל. ועמד במשמרתו זאת י"א שנה (1862—1873) עד אשר נסגרו דלתות בתי המדרשים לרבנים ברוסא. וכאשר התפטר ממשמרתו רצה להו"ל את הצפירה מחדש אך לא השיג רשיון הממשלה והוכרח להרפיו בברלין (1874), ובהשיגו הרשיון שב לווארשא להוציא משם (1875). מאמרים בעניני חכמה יכתב בהצפירה הם נכבדים מאד, והודיע לעתים את כל ההמצאות החשובות בכל מקצועות המדעים בזמנו, גם כתב מאמרים בשאלות הזמן בדברים הנוגעים למעמד החנוך וההשכלה. ובכל אלה לא התנפל על הרבנים ולא בזה אותם כדרך שעשה בעל "המליץ", ולכן היו קוראי הצפירה מכל המפלגות וגם החסידים היו בין חותמי העתון הזה. בשנת 1886 כאשר כבדה עליו מלאכת העריכה מחמת שיבתו השתתף עמו נחום סאקאלאו בעבודתו זאת. מ"ע הצפירה בעת שהעריכו חז"ס היה העתון היותר נכבד ומצויין בלשון עברית, ואין דומה לו בערכו גם עתה בספרות העתונות העברית. מלבד הספרים הנוכחים לעיל חבר, "אות זכרון לאלכסנדר פאן הומבאלדט קורות ימי חייו מסעיו וספריו", שהדפיסו פרנסיס הקהל בברלין (1858). וספרד על, "יסודי חכמת השיעור" הכולל כל חלקי החשבון (ויטאמיר 1869). גם כתב מאמרים רבים בהכרמל ועוד. י"ל זאסניץ אסף מאמרים מחז"ס והדפיסם בחוברת בשם, "מאמרי חכמה" (ווארשא 1891).

ביבליוגרפיה: מין כנסת ישראל 360; הדור 1904 גליוני א' וב'; קאהוט, בעריהמטע איזראעליטישע מעגנער אונד פרויען צד 250; הכותב במ"ע New Era, July 1904; J. E. xi, 409.

א.

סלה: מלה שנמצאת בספר תהלים (ע"א פעמים בל"ט מזמורים) ובספר חבקוק (ג"פ בפרשה ג'). ולא נודע מובנה בברור. גם המעתיקים הקדמונים הסתפקו בה כנראה מהתדגומים שהם שונים זה מזה. השבועים וסמכום המעתיק היוני ותיאודוציון מתרגמים διδάμα שלא נודע נ"כ פירושו והוא כמין הפסק. עקילם והירונימוס מעתיקים בלשון תמיד, תדירא, לעלמין. בתלמוד: תנא דבי ראבי" כל מקום שנאמר נצח סלה ועד אין לו הפסק עולמית וכו' סלה דכתיב כאשר

חלק קטן ממנו בשם, "מוסדי חכמה" הכולל למוד חכמת האלינברא (ווילנא 1834).

[כוכבא דשבים] בשנת 1835 נראה כוכבא דשבים הידוע בשם, "קומיט האלי", והמון העם פחדו כי בא לחרוב התבל. אז חבר חז"ס ספרו, "כוכבא דשבים" והציע בו שיטת התכונה ותהלוכות כוכבי הלכת במסלולם ויבאר בפרט את טבע כוכב השבים של האלי זמן מהלכו והראותו בלוח המצורף לספרו (ווילנא 1835). רש"ל רפאפורט כבדוהו במכתב המפליא פעלו ונרפס בראש ספרו, "תולדות השמים" מצורף גם בהסכמת ד"נ קראכמאל (ווארשא 1838). בספרו זה יבאר כל למודי התכונה החדשה ויסודי חכמת הראות (optics), סדר לקוי חמה והלבנה עם לוחות תכוניות. גם יבאר חשבון המולדות והתקופות המקובל בישראל, אשר העירו עליו איזה חכמים שאינו מסכים עם המציאות בדיוק. וחז"ס הוכיח שסבת השינוי שכבר הרגיש בו הרמב"ם בימיו איננה תלויה במצויי חשבונים של הקדמונים כ"א במטע סהלך הירח במסלולו שנעתק מזמן אלפים שנה. ומצד עיונו זה בא לירי מסקנא כי החשבון המיוחס לרב אדא בר אבהה הנודע בשם, "תקופות רב אדא" מיוסד לא על קבלה מסורה בירו מדרות הקדמונים שהיתה שמורה ביד החכמים בסור, כ"א על השקפות ובחינות שנושבו בזמן מאוחר בזמן הגאונים בערך המאה התשיעית. ובוה נתן חז"ס ענין לחכמי דורו לענות בו, ובראשם התעורר ר' צבי הירש פינעלעס לערער על דבריו ופרצה מחלוקת סופרים ביניהם שנמשכה כשלושים שנה (1840—1871) על מערכות סכ"ע. תמצית חקירותיו במקצוע הזה כתב בספרו, "יסודי העבור" (ווארשא 1852). בשנת 1865 הוציא לאור ספרו, "מציאות הנפש וקיומה חוץ לגוף ע"פ ראיות נכחות לקוחות מן בחינות הטבע", ובו הראה עד כמה גדלה ידיעתו בחכמת הטבע הפילוסופית.

[מציאת חדשה] עוד בשנת 1842 המציא חז"ס

כלי מכונת החשבון לחישוב על ידו חשבונות שונים, והביאו לפטרבורג לפני חכמי האקדמיה בשנת 1844, וזכה בפרס הקצוב למציאת חדשות בחכמות מעונכן השר דעמידעו בסך 2500 רובל, ומאמרו בדבר הזה נדפס בהזורנאל היו"ל ע"י האקדמיה בשנת 1845, וע"פ הצעת שר ההשכלה אוואראוו נתכבד בתואר "אזרח נכבד". את כלי החשבון והזכות (הפאטענט)

לעשותו מכר חז"ס באנגליא במחיר ארבע מאות ל"ש. בשנת 1853 המציא תחבולה כעסיית לעשות צפוי לבן (enamel) על כלי ברזל לברזל, ואף כי השיג זכות מיוחדת ע"י מהממטלה הרשו להם בעלי המלאכה להסיג גבולו. בהיות ההמצאה פשוטה מאד לעשות, ושם הממציא הראשון נשכח. בשנת 1854 המציא יסוד חדש למכונת הקיטור באופן אשר הקיטור עצמו יוליד תנועה סבובית במכונה, כמו שמבאר במאמרו, "תנועת דסיבוב ע"י כח הקיטור" (הצפירה שנת 1877 גליון

בני העיר אם לא שיש להם דבר אחר שהוא כיוצא בזה. ובהנהגות מיימוני (עדות פט"ו) כתוב, שדוקא בדיינים מהני סילוק ולא בעדות דבעינן תחלתו וסופו בבשרות. לשון סלוק מורה ג"כ על הסרת מכשול כמו הסתלק מן הספק (אבות פ"א מ"ז).

ישיב

סְלוּשֵׁן, נחום: סופר ומחבר ונוסע; נולד באדעסא בשנת 1872, ולמד עברית וחזרה ספי אביו ר' דוד שלמה שהיה רב באדעסא, ומאביו זקנו ר' אברהם משה שהתייחס למשפחת רש"י. גם למד שפות רוסיא אשכנזי וצרפת ומדעים ספי מורי בית הספר למסחר באדעסא. בהיותו כבן ט"ו החליל לפרסם מאמרים בעברית ורוסית ומאז השתתף ברוב העיתונים העבריים. בשנת 1890 יסד בעזרת אביו חברת חובבי ציון לחכלית יסוד מושבה בא"י. בא"י ישב זמן רב וילמד שם שפת ערב. בחזרתו לאדעסא התחבר לחברות שפה ברורה ועסק בתנועת החחיה. בשנת 1897 ישב במצרים וכתב משם רשימותיו ומאמרים שונים. משם הלך עוד הפעם לא"י ויתר אותה לארכה ולרחבה. בשובו לאדעסא היה אחד מעורכי העיתון היומי הרוסי „אדעסקאיא גאזעטא“. ופעל הרבה למכות התחיה. והיה אחד מהעוזרים הראשונים של הערצל ואחד ממיסדי הציונות המדינית ברוסיא הדרומית. והשתתף בשכעה קונגרסים. בשנת 1898 נתקבל לתלמיד בבית האוניברסיטא בגניבא ולמד שם שפת וספרות צרפת ורוסי וחכמותיהם. והיה אחד ממיסדי הפדרציא הציונית בשווייץ. בשנת 1899 הלך לפאריס ולמד ספרות ופילוסופיה בבית מדרש למדעים „סורבונא“ ושפות בני קדם בבית מדרש ללמודים הנבונים ספי יוליוס אופרמ. יוסף הלוי דרנבורג ועוד. והשתתף בקבועות בתור סופר מפאריס בהמליץ והצפירה. בשנת 1903 הגיש לסורבונא את ספרו „תחית הספרות העברית“, בשנה ההיא נמנה לפרופסור הספרות העברית בביהמ"ד למורים לחכ"ח. בשנת 1904 נמנה למורה חפשי בקתדרא לספרות העברית בסורבונא. בשנת 1905 מלאה הממשלה את ידו לכתוב ספר צרפתי על קורות היהודים במדוקא (ב' חלקים). החדשות אשר הראה בחקירתו זאת משכו אליהם את עיני האקדמיא. באותה השנה נמנה לאחד מעורכי הקורפוס של הכתובות הפיניקיות אשר יסרו רינן ופיליפ ברג'י. בשנת 1908 נשלח לתור את קדמוניות ישראל באפריקא, ויעבור את טריפולמניא וגבולות המדבר ויגלה שם יהודים „טוכנים“ בכפרים עמוק תחת האדמה, ומצא שם המון מצבות רשימות וחכונות של ממשלת היהודים הנורדים באוהל בגבולות המדבר. בהגיעו למדוקא חלה במחלת האבעבועות וינצל באורח פלא. בשובו לפאריס גלה את עקבות התרבות של בני קרתנא המפוארים ויוכיח כי הגבור חניבעל ובני עמו היו עברים שלא האמינו באחרות ה'. בהיותו במריפולי רכש לאהבה את לבב משנה למלך רג'ים פחה אשר

שמענו בן ראינו בעיר ה' צבאות בעיר אלהינו אלהים יכוננה עד עולם סלה (תהלים ס"ח) ומדמס"ך ליה עד עולם משמע שגם סלה מורה על תמידית (ערוכין נ"ד). הראב"ע בפירושו על תהלים (נ' ב') יאמר שהוראת סלה כמו בן הוא או נכון הרבר. ויש מפרשים סלה מלשון סל, כלי זמר שנעשה בתבניתו והיו מכים במצלתיים בסל כמו בתוף, ע"ד ותנו תוף (תהלים פ"א נ') כלומר הכו בו ושאו זמרה. ולפי' סלת סלה היא קריאה למנצח בשיר להעיר את קהל המנגנים להחל הניניה. ולכן בא רק בתהלים, ובס' חבקוק נ' שגם הוא לנגינות כאמור בסופו למנצח בנגינותי. ובא בלשון הגיון סלה (תהלים ט' י"ז), כמו הגיון בכנור (שם צ"ב ד'). ויבא גם: שירו לאלהים זמרו שמו סלו לרכב בערבות ביה שמו ועלוז לפניו (שם ס"ח ה'). יש משערים שמלת סלה היא ד"ת ס"וב ל'מעלה הישר, והוא סימן לשנות הקול (dal capo cantor). ואין זו רק השערה בעלמא (משפט האורים 581).

ב. מ.

סְלוּק: התרחקות מדבר והוצאה מרשותו (quit-claim). האומר לחבירו דין ודברים אין לי על שדה זו ואין לי עסק בה וירי מסולקות הימנה לא אמר כלום, דאין זה לשון מתנה עד שיאמר לו שיר נתונה לך או מכורה לך וכו' (ב"ב מ"ט. רשב"ם ד"ה לא אמר כלום). וכן האומר לחבירו שהיה שוחפו דין ודברים אין לי על שדה זו ואין לי עסק בה וירי מסולקות הימנה לא אמר כלום, ומשגינן על ר"ל ורב שישת ראמרו דבריו קיימים: והא ירי מסולקות הימנה באי אפשי דמי, וחרצינן כי סליס נפשיה מדין ודברים, היינו שלא אדין ולא אדבר על שדה זו עם שום אדם אבל מנופה דשדה לא סליק נפשיה (כריחות כ"ד). ויש דעות חולקות אם באמירא בעלמא נמי אדם סליק נפשיה בלא שום כתב (רש"י כתובות פ"ג. ד"ה תנא ר"ח). וכתב הרשב"ם (ב"ב מ"ג.) ירי יהו מסולקות לא אמר כלום, דכיון דכבר יש לו חלק בשדה והוא אומר לא יהא לי חלק בו, אין זה לשון מתנה לחבירו אלא לשון תפלה הוא, הלואי שלא יהא לי חלק בשדה זו וכל זמן שלא אמר יהי נתון לך שדה זו לא יצאה עדיין מרשותו. ואין תופס לשון זו אלא בדבר שיעדיין לא זכה בו והוא מתנה עליו שלא יהא שלו כשיבוא הזמן שעתיד לזכות באותו דבר וכו'. השו"ע פוסק (ח"מ ס' ל"ד א'): כל עדות שיש לאדם הנאה בה פסול להעיד, לפיכך קרקע של שני שותפים ובא האחד להוציאה מתחת יד האחר לומר ישאותו שמכרה להם גולה ממנו, אין שותפו מעיד לו עליה אא"כ סלק עצמו ממנה וקנו מירו שנתנו לשותף. ואפילו לא סלק עצמו עד לאחר העדור מהני. וכן בני העיר שבא מערער על המרחץ או על הרחוב אין אחד מבני העיר מעיד בדבר זה או הן בו דהוי נוגע בדבר, עד שישתלק עצמו בקנין גמור (שם סעיף י"ח). אבל הדמ"א כתב דאי אפשר להסתלק מדבר שהוא צרכי

ומדרנו וגו'. לך ה' הצדקה וגו', ארני לנו ברוש הפנים וגו' לארני אלהינו הרחמים והסליחות וגו', הטה אלהי אוזןך ושמע וגו' (דניאל ט'). זו הסליחה היא היותר גדולה בתנ"ך וממנה לקחו הרבה מסדרי הסליחות.

[תיקון סליחות] אנשי כנסת הגדולה תקנו בש"ע ברכת סלח לנו שהיא סמוכה לברכת השיבנו, כמו שנאמר וישב אל ה' וירחמנו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח (ישעיה נ"ה ז'). וחומשים כי מוחל וסולח אתה לפי נוסחת האשכנזים. והספרדים חותמים כי אל טוב וסלח אתה, וכן חותמים האשכנזים בשמוספין סליחות בברכה זו. וסוף הברכה חנון המרבה לסלוח כלישון הכתוב כי ירבה לסלוח. ונוהגין עתה שלא לומר סליחות בברכת סלח לנו אלא אחד סיום ש"ע, עפ"י מנהג א"י (ש"ע אר"ח סי' קס'). מקור הסליחות לדעת בעל תנא דבי אליהו זוטא הוא. מפני שהיה דוד מצטער על ישראל במה יהיה כפרה לעונותיהן, ואמר הקב"ה לדוד בשעה שהצרות באות על ישראל בעונותיהן יעמדו לפני ייחד באגודה אחת ויתורו על עונותיהן לפני ויאמרו לפני סדר סליחה ואני אענה אותם. ובמה גילה הקב"ה אותם זאת? א"ר יונהן הקב"ה גילה זאת בפסוק ויעבור ה' על פניו ויקרא וגו' מלמד שירד הקב"ה מן ערפל שלו כשליח צבור שמתעטף בסליתו ועובר לפני התיבה, וגילה לו למשה סדר סליחה וכו', ובשעה שישראל מתקבצין לפני ועומדין לפני באגודה ואומרים לפני סדר סליחה אני אענה אותם שנאמר ה' הושיעה המלך יעננו ביום קראנו (סוף פס"ג). ונראה מזה שחשבו ענין סליחה השלש עשרה מרות, ולכן בכל סדר סליחות נכללה אמירת י"ג מרות. המנהג הקדמון היה לומר סליחות רק בשעת התענית שהיא עת רצון לומר שלש עשרה מרות. ואמרו סליחות בחדש אלול מפני שהיו נוהגין להתענות קודם ר"ה. המרדכי כתב: ואנו נוהגין להתענות קודם ר"ה ששה ימים ואפילו בשבת, שכן אמרו שלפני ר"ה מתחילין גדולי הדור להתענות והקב"ה מוחל להם שליש עונותיהם וכו'. מכאן למדנו שצריך להתענות ולבקש תחנונים עשרה ימים הללו (בין ר"ה ויו"ט) וכו' (מרדכי ד"ש יומא). בשו"ע נאמר שנוהגין לקום באשמורות לומר סליחות ותחנונים מר"ח אלול ואילך (ולא מר"ח עצמו ועי' תשובת הסמ"ע סי' ע"ט) עד יו"ט. וזהו מנהג הספרדים, אבל מנהג האשכנזים הוא לעמוד באשמורות לומר סליחות ביום א' שלפני ר"ה, אם חל ר"ה ביום ב' או ג' או מתחילין מיום א' בשבת שלפניו (ש"ע אר"ח סי' תקפ"א א'). החסידים מתחילין לומר סליחות במצאי שבת אחד חצות ולא קודם חצות משום קדושת השבת, ושאר העם עומדים איזה שעות קודם אור היום, ומפני רבוי הסליחות בערב ר"ה שנקראו סליחות, "זכור בריה" משכימים כמה שעות קודם הבוקר. אין אומרים סליחות פחות מעשרה מפני הי"ג מרות או "ויעבור" שצריך לומר רק בפני קהל ועדה. וכתב הט"ז דאפילו סליחות בלא

נאות לתת את קירנאיקא לאחוזת לבני ישראל. בשנת 1908 נשלח מטעם משלחת הוט"א לתור את הארץ הזאת ויהי למורה דרך להמשולחים, ויוסף גללות את עקבות תולדות ישראל במדבר הגדול. בשנת 1909 ערך את חקירותיו על קרמוניות, "העברים" והשכלתם בשני ספרים וזכה ע"י אחרי עמרו למבחן לתואר "דוקטור הספרות". בשנת 1910 נשלח מטעם האקדמיה לחרכות קרתנא לבאר את הבחיבות אשר אספו בשפת פיניקית. בתונס ררש באינסטיטוט של קרתנא לפני שרי הממשלה והוכיח כי ההשכלה של בני קרתנא היתה עברית ויתן כבוד לישראל. בשבתו בתונס ררש כמה פעמים צרפתית לפני מטיבילי ישראל ויעוררם לתנועה של תחי' עברית בבית אפריקא הצפונית. בראשית שנת 1912 בא פרופסור סלישין לאמריקא וישא שם דרשות ברבים על התחיה העברית ועל מסעותיו באפריקא הצפונית ונתקבל בכבוד גדול מכל הספלות. ואחרי חרש ימים שב לפאריס.

[ספריו] פר' סלישין בהיותו בן י"ח תרגם שנים מספרי מונטנצא, בשם, "מה יעשה האדם ולא יחטא", "האויש מאין ימצא" (ירושלם 2—1890); "מסע בליטא" (שם 1898); "קובץ ספורים" (ווארשא 1899); העתיק מספרי זולא בכנסת הגדולה (ז"ס); "מסע מצרים" (שם 1900); "הקונגריס הציוני הרביעי" (שם 1901); "עמיל זולא, חייו וספריו" (שם); "כתבים נבחרים" (ז' חוברות, שם 5—1904); "קורות הספרות העברית" (הוצאת תושיה, והיא העתקתו מספרו תחית הספרות בצרפתית, ונתתק ג"כ לאנגלית ע"י חברת המוציאים לאור ספרי ישראל בפילארפליא); הוא עוסק עתה בספרו, "מסעות באפריקא" ובספרו הצרפתי "השירה העברית" (חלק ראשון משעוריו בסורבונא). ב. מ.

סליחה: ע' מחילה

סליחות: תפלות לכפרת חטא ופשע, ונכללות בקובצי פיוטים (ע"ע), ונקראות סליחות בפרט מפני שרוב מליצותיהן בנויות על סליחת החטא. בבקשה לפני ה' שהוא סולח עונות והוא אלוה סליחות (נחמיה ט' י"ז), ה' טוב וסלח (תהלים פ"ז ה'). הסליחה הראשונה היא תפלת משה רבנו לה' לכפר עון העגל: ויחל משה את פני ה' אלהיו וגו' (שמות ל"ב י"א) ה' אל רחום וחנון וגו' וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו (שם ל"ד ו'—ט'). ויאמר ה' סלחתי כדברך (במדבר י"ד כ'). דוד המלך בתהלים הרבה לבקש סליחות מה': וסלחת לעוני כי רב הוא (תהלים כ"ה י"א). שלמה המלך בחנוכת ביהמ"ק התפלל: ואתה תשמע השמים וסלחת לחטאת עבדך ועמך ישראל וגו' (מ"א ח' ל"ו). עמוס הנביא אמר סלח נא מי יקום יעקב כי קטן הוא (ז' ב'). דניאל התפלל לה': אנא ארני האל הגדול והנורא שומר הברית והחסד וגו' חטאתנו ועוננו והרשענו

בסדר א"ב וכולם מתחילים באות א. בין המחברים ממשוררי ספרד הם ר' שלמה בן גבירול שחבר הפזמון "שעה נאסר" ל"ז בתמוז, ר' יצחק ב"ר גיאת, ר' משה אבן עזרא המכונה "הסלח" מפני שחבר סליחות, ר' יהודה הלוי ועוד. במאות הי"ג והי"ד היו מחברי סליחות ר' מאיר מרומנבורג, ר' בנימין ב"ר אברהם עניז מרומא שכתב פזמונים בדרך מיסתגב, ר' יצחק ב"ר משולם ור' עמנואל ב"ר שלמה מרומא, ר' נסים ב"ר אברהם הלוי מפרובינצא, ר' כלב ור' משה חזן בארץ יוון, ר' אביגדור קארא שחבר הסליחה "אל נקמות" על הרציחות כפראג בשנת 1389. במאות המ"ו והמ"ז כבר נפרדו מנהגי הספרדים והאשכנזים אלה מאלה בסדרי הסליחות. בין המחברים האשכנזים היו ר' עקיבא ב"ר יעקב כפפרד"ם, ר' משה מרדכי מרגליות בקראקא (מת בשנת 1616) ור' שמואל אידלש (המהרש"א) בפוזנא שחברו סליחות על הנהגים על קדוש השם בשנת 1596. במאה הי"ז והי"ח נתחברו סליחות על נזירות ת"ח, ועל ההרגיות במלחמת שלשים שנה (1750) שחבר ר' שמעון בכרך מפראג והרגיות ע"י הקזקים בנימירוב, אוקריינא ופולין שחברו ר' יוסף ליפמאן העליר, ור' שבתאי הכהן (הש"ך), ר' יעקב הורוויץ, ור' גבריאל העשיל, ר' אברהם חזקיה ב"ר מאמשרדס חבר תחינה בחרוזים לעשרת ימי תשובה.

[סדר סליחות] הסליחות אחרי סיום ש"ע בשני וחמישי נסדרו בזמן הנאונים, וכל מתחילות בשלש עשרה מדות, ע"ד סליחת משה רבינו. בסדר רב עמרם גאון מסודרות הסליחות: אם עונינו ענו בנו ה' עשה למען שמך זכו אל הורית לומר שלש עשרה מדות וכו'. או"א תבוא לפניך תפלתנו ואל התעלם מתחינתנו, ואח"כ הודוי אשמינו בגדנו, ויש מקומות ואומרים והוא רחום יכפר עון כמנהג אשכנזים, הבט נא וכו', אנא מלך חנון ורחום, אל רחום וחנון, אבינו מלכנו אתה, אין כמוך חנון ורחום, הפותח יד וכו', וגופלן על פניהם ואומרים תחנון.

[מקור לסליחה והוא רחום] בספר המנהיג סי' ס"ט וכל בו סי' י"ח כתוב, שסליחת והוא רחום יסדוה ג' זקנים על נס שאירע להם שיניצולו מכבשן אש, אך חזקן התחנה מתנגד למעם הזה, כי לא נמצא בה דמו דבר מכבשן האש, ובסידור עבודת ישראל מביא מבי" שכתב בשנת קס"ז שכתב ר' יהודה בר אליעזר צבי תלמיד של ר' מנחם שהיה ש"ץ בסריי"ש המעם על אמירת והוא רחום וכו', והוא רחום יכפר עון וכו' שאנו אומרים בשני וחמישי מעומד יסדוהו אנשי שם שהגלו מירושלם בחרבן בית שני שהגלה אותם אספסיינוס שחיק עצמות וצוה לעשות סהם ג' אניות והושיבם בהם בלא רב חובל והגרישם בים, ועמד עליהם הרוח והשליכם ליבשה בכל פלך ופלך, ספינה אחת נתייטבה ללפנדא (Lepanto), ואחת בסריינה ארלא (Arles בצרפת), ואחת במריינה בורדייל (Bordeaux)

ויעבור, אסור ביחידות מפני שמזכיר בסליחות חבור לנו היום ברית שלש עשרה מדות, אבל אם אין בהן זכר מ"ג מדות יכול היחיד לאומרם ג"כ.

[תוכן הסליחות] חכמי המשנה הורו לנו כי בימי התעניות היו נאספים ברחובה של עיר וחזקן שבהם אומר לפניהם דברי כבושין ומקריא להם פסוקים מנביאים וכתובים כמו אל ה' בצרתה לי קראתי ויענני (תהלים ק"ב) וכו' (תענית פ"ב א'), מי שענה וכו' (שם ב'—ג'). במנחתא דהעניתא מאי אמרי? אמר רב אחא בר יעקב: אם עונינו ענו בנו ה' עשה למען שמך (ירמיה י"ד), מקוה ישראל מושיעו בעת צרה וגו' (שם) וכו' (סומה ל"ט:). פסוקים כאלה נקראו בפי רב עמרם גאון, "פסוקי רצוי סליחה", והקראים היו קוראים אותם "פסוקי תשובה", ובתוספות נקראו "פסוקי דרחמי" (ברכות ה'). מנילה ל"ב, ע"ז ה'). ונוספו עליהם עתירות תחינות ובקשות, שלש עשרה מדות התחילו בתפלת "אל מלך יושב", או "אל ארך אפים", ובכל סדר סליחות יש "פזמון", או "עקדה", וגומ' בודוי "חמאנו צורנו סלח לנו יוצרנו", "אשמינו" וכו'.

[מחברי הסליחות] נמצאים סליחות מימי הנאונים ועוד מימי התלמוד שלא נודעו שמות מחבריהן, כמו הסליחה "אתה מוכן סרעפי לב" (ע"י מחזור הוצאת היידענהיים ליה"כ קודם נעילה), וסליחות שחבר ר' יוסי ב"ר יוסי במאה הששית, אחת מתחלת "אמנם אשמינו" בליל יוה"כ, ר' סעדיה גאון הכנים סליחות דבות בסדרו מפייטנים ראשונים, ור' מבורך בר נתן (בן דורו של רס"ג) שחבר הסליחה "מדוע נרים ראש" ליום הכפורים. במאות הי"א והי"ב נתחברו סליחות הרבה בארצות יוון אימליא צרפת (פרובינצא), ספרד ואשכנז. בין המחברים הראשונים היו ר' שלמה בר יהודה הבבלי אשר רוב סליחות הם בארבעה בתים שנקראו "שלמניות", ר' ישפטיה בן אבתי מחבר הפזמון "ישראל נושע", ר' גרשום ב"ר יהודה מאור הגולה, ור' שמעון ב"ר יצחק אבן שחבר כ"ד סליחות, ר' בנימין ב"ר זרח חבר ארבעים סליחות "שנמצאו במחזורים מנהג אשכנזי, ויש סליחות מרש"י, הרשב"ם, ר"מ ב"ר יצחק מאורליגש, ור' זכריה; ר' מאיר ב"ר שמואל מגרמיה (בערך 1060), ר' יצחק ב"ר משה המכירי שחבר סליחה אחת ע"פ סדר א"ב, ברומא היו מחברי סליחות ר' שבתאי ב"ר משה (1050), ובנו ר' קלונימוס שהלך לווארמש, ור' יחיאל ב"ר אברהם אביו של בעל הערוך. במקומות אחרים היו ר' אליהו ב"ר ישמיעה, ר' יצחק הכהן החבר מחבר "אדון בפקדך", ר' בנימין ב"ר פשדו, ר' אליעזר ב"ר נתן שכתב סליחות על גזרות של נוסעי הצלב בשנות תתנ"ז ותתק"ו (1096, 1146), ר' יואל ב"ר יצחק הלוי, ר' אברהם ב"ר שמואל משפירא, ר' אפרים ב"ר יצחק מרגנשבורג, ר' אפרים ב"ר יעקב מבונא, ובפרט ר' אליעזר ב"ר יהודה מווארמש בעל הרוקח שחבר ל"ה סליחות, מהם

וכו' דעני לעניי ענינין. מרן דבשמיא לך מתחנן, מחי ומסי סמית ומחיה וכו'. ואמרו תיקן גם בליל ראשון חשני של ר"ה. ותיקן ליל ישיבת בין ר"ה ויוה"כ. וביה"כ ערבית יסחרית מוסף מנחה ונעילה (ע"י סדר רב עמרם נאמן חלק שני). ואנו נוהגין לומר סליחות שבעה ימים קודם ר"ה וערב ר"ה, וביום צום גדליה. וחמשה ימים שבין צום גדליה וערב יוה"כ, מלבד הסליחות ב"ה וי"כ שהם במחזור. גם נוהגין לומר סליחות ערב ר"ה שהוא יום כפור קטן (ע"ע). ויש שמתענים ואומרים סליחות בשני וחמישי של שובבי"ם ת"ת (ר"ת: שמות וארא בא בשלח יתרו משפטים, תרומה תצוה בשנת עבור). הסליחות האלה הן מנהג מעהרין וביה"מ, ומשנת 1639 ואילך נהגו לאומץ גם בלובלין, אך בסליחות נירנבערג אמרו סליחות של שובבי"ם ת"ת רק ביום החמישי. מנהג איטליא היה לומר סליחות יש"ר ר' משה זכות בתפלת מנחה בסדרו שובבי"ם לבר. המתעסקים מחברא קדישא נחש"א נהגו להתענות יום אחד בישיבה ולומר בו סליחות. אנה השם חנכבר והנורא וכו' ואנוש איך יזכה (שניהם משחרית וי"כ). איבכה אפצה פה (ממנחה וי"כ). שוכני בתי חומר למה חישא עין לרש"י בן גבירול, אזכרה יום מותי ע"פ א"ב. ועוד סליחה לכ' סיון על גזירות ת"ח: אמוני שלומי ישראל (ממסוף וי"כ). אל רמי לרמי ועוד. גם סליחות מיוחדות לתחלואי ילדים: אל נא רפא נא לתחלואי נפן פוריה וכו'.

[הוצאות הדפוס של ספרי סליחות] הסליחה הראשונה נדפס ביוניצ'ינו בשנת 1487, והשניה בפראנ בשנת 1529. סליחה כמנהג אשכנז שנערכה ע"י ר"מ קאצינלנבון מפרדובה נדפסה בעיר הערנרהיים בשנת 1546. וישנתיים אח"כ נדפסה עם פירוש המלות הקשות בייניצ'א. סליחות כמנהג פולין עם פ"י ר' מרדכי מאדרוס י"ל בקראקא 1584. ונעתקה ללשון יהודית אישכנזית ע"י ר' יעקב ב"ר אליהו הלוי ונרפסה בפרד"א 1602. הסליחה היחידה מדויקת נערכה ע"י ר' יצחק בן אריה יוסף רוב לפי מנהג אשכנזים (רעדעלהיים 1884). ע"ע ודו"י; חצות; מדות שלש עשרה; פיוט; תחנון; תפלה.

א.

סלמון בן ירוחם (או **רוחם**): אחד מקדמוני סחברי הקראים ומיהויר מפורסמים שבהם. הוא היה בן דורו של רב סעדיה גאון אבל צעיר ממנו לימים, כי כתב את רוב חבוריו בשנות הארבעים והחמישים למאה העשירית, היינו אחרי פטירתו של הגאון. אבל זה ידענו כי השיב עליו עוד בחייו כמו שמעיד זה בפירוש סחל בן מצליח באגרת התוכחת שלו (לקוטי קדמוניות 37). והנה נדפסה בספר הנ"ל (צר 61) מקדמה מיוחדת לסלמון וכתוב בראשה כי קרא אותה מחברה במצרים בשבת יתרו ור"מ לשמדות (898) בעת מלאו לו י"ג שנה, ואם כן נולד בשנת 885, אבל

או פורטוגאל). ואותם שנתישבו בבורדו קבלם השר בסבר פנים יפות ונתן להם שדות וכרמים וחיו שם ימים רבים בשלוה עד שמת אותו השר וקם עליהם מלך חדש ובה שתקן להם הראשון סתר להם השני חדיש עליהם גזרות, והיו שם ב' אחים יוסף ובנימן ועמהם ישמאל בן דורם והם היו מאנשי ירושלים ויצעמו אל ה' בצד להם וישבו בצומח ובתעניות ולבשו ישיקים על בשרם ויסרו והוא רהום בין שליחם: יוסף יסר והוא רחום עד מלך חנוך ורחום אתה, ובנימן יסר מאנא עד אין כבוד, וישמאל יסר כל השאר עד ה' אחר, ואח"כ הושיעם האל וגאלן, והמית את יצד הצורר במיתה משונה וקשה, ושלחו והודיעו כל המאורע בכל מקומות ישראל וגם התפלה כתבו והודיעו להם, וקבלו עליהם לאמרה בשני ובחמישי, וכן נהגו בכל ישראל". וכן נראה שנתחברה סליחת והוא רהום ע"י מחברים שונים, כי יש בה הרבה כאמרים כפולים ומשולשים, ורובה ככולה ע"פ פסוקי המקרא שנשתנו לפי הענין וללשון בקשה. גם יש בה נוסחאות שונות, ולפי נוסח ספרד היא יותר בקצור, כי נשכמו ממנה המאמרים הצועקים חסם על הנירים, אולי מפני יראת הצנזור.

[סליחות בתעניות] בימי ב' ה"ב (ע"ע) שמתענים בהם נוהגין לומר סליחות והם תעניות שני וחמישי ושני, ואומרים סליחות אחר ברכת מחל לנו מלכנו כי פשענו, ולפי מנהגינו אומרים אחר סיום ש"ע. ומתחילים סלח לנו אבינו כי ברוב אולתנו שנינו, מחל לנו מלכנו כי רבו עונינו, אל יאריך אפים וכו' שלש עשרה מדות. אר"א ישראל עמך תחנה עורכים וכו' אלהים בישראל גדול נורעת, ופזמן מלאכי רחמים, זכור רחמך, זכור בריח אבות, זכור לנו ברית ראשונים, שמע קולנו. אר"א תבוא לפניך תפלתנו, אישמנו, אל רהום ימך, עננו ה' עננו, אבינו מלכינו המאנו לפניך, לתענית חמישי מתחילים כמו בשני ואומרים הסליחה תענית צבור קבעו תבוע צרכים וכו' ופזמן ישראל נישע. יתענית שני אחרון הסליחה און תחן והסבת עתירה וכו' ופזמן ה' ה' שלש עשרה מדות, אל מלך יושב, ויש סליחות שאומרים בחצות יחיד סגולה ובני חברות "שומרים לבקר". וסליחות לכל התעניות זולת ת"ב שאומרים קינות. סליחות לעשרה במבת עם פזמן אבות כי במחל סליחות לתענית אסתר עם פזמן במתי מעט חלינו פניך, סליחות ל"ז בתמוז ופזמן שעה נאסר.

[לימים נוראים] בימי הגאונים עשו מ"ו תיקונים שנקראים "מעמדים" למ"ו לילי אשמורות לפני ר"ה והם כמתכונת הסליחות שנהגו לקדוהם אח"כ. ומתחילין: לך ה' הצדקה ולנו בישת הפנים, מה נתאונן ומה נאמר ומה נצטדק נחפשה דרכינו ונשובה אליך כי ימינך פשוטה לקבל שבים וכו', הנשמה לך והנוף פעלך וכו'. ויש בכל תיקון או מעמד איזה פזמונים ותחנונות ובקשות, רחמנא אידכר לך קיימא דאברהם רחמנא בדיל ועבור

[ספריו] הוא חבר: 1) תשובות על רס"נ בעברית, והמה המכונות מאת שמחה יצחק לוצקי באת צדיקים (דף כ"ד ע"א) בשם "מלחמות ה'", חברים עוד בחיי הנאון כמו שמעיד על זה סה"ל בן מצליח (ע"י לעיל). וכמו שנראה מסגנונם והיה אז כפי שיאמר בעצמו צעיר לימים. ויש ידים מוכיחות כי היה כבר לפניו ספר הגלוי לרס"נ שנתחבר בשנת 934 (וא"כ זמן חבור התשובות היא בין 934 ובין 942). הספר הזה, מחובר במדה במשקל ובמשורה על אותיות אלפא ביתא ישירות ונזירות" היינו לסירוגין בסדר א"ב ותשרי (ולכן כמתכונתו עשה ההרס באשכול הכופר), ורק בפרק י"א ומ"ד ר"ת שלהם הוא סלמון בן ירוחם (או רוחים). הוא מתחלק ל"ט פרקים, וזה תוכנם: א'—ג' נגד תושבע"פ בכלל, ופה יבואו ו' ראיותיו של הרס"נ להוכחת אמתתה ותשובות סלמון עליהן; ד'—י"א בדבר העבור והענינים המתחשים לו, ופה היה נקל לסלמון להראות כי דעת רס"נ שהעבור ישן נושן מתנגד אף לדברי חז"ל; י"ב עד היתר הכנה מע"ש לשבת ולא תבערו; י"ג—י"ד על עניני טומאה וטהרה וברומה; ט"ו—י"ח על האגדות שנראות בהן כעין הנשמת הבורא ועל שיעור קומה וכדומה. ופה יזכרו גם ספרי סודות שהיו ידועים בתקופת הנאונים כמו ספר רז"ם ושם בן נח; י"ט סיום הספר. הספר הזה נמצא בלידן, בבחמ"ד בווינא, בבחמ"ד בנויארק ואצל אדלר בלונדון, ונדפסו ממנו ההקדמה וב' פרקים הראשונים בליטערא טורבלאט ד' אריענסס 1846 (צד 23, 163, 211), ועוד דוגמאות שונות שפרסמו פינסקר ופאזנאנסקי. אחד מתלמידי הרס"נ (אולי יעקב בן שמואל). כתב בלשון ערבית תשובה על תשובותיו אשר ניתיר ממנה חלק בכ"י אוקספורד (נדפס ע"י פאזנאנסקי במ"ע צייטשריפט פיר העברעאישע ביבליאגראפיע ח"י 47—52). התשובות האלה מלאות גם הן דברי חרפות, וסלמון פוער פיו לכלי חוק על חז"ל בכלל ועל הנאון בפרט ועוד יאמר כי יחברם גם בערבית אבל לא נודע אם הפיק זמנו. 2) פירושים לכה"ק בערבית: א') תורה, מביאו בפירושו לתהלים אבל לא נודע ממנו כ"י; ב') ישעיה, מבטיח לחברו ג"ב בפירושו לתהלים, ונמצא ממנו קצת שירים בפטרבורג; ג') תהלים, נמצא בכ"י בד' ברכים גדולים בפ"ב סי' 6—555) וקצת ממנו עוד שם באסיפה שניה של פירקוויץ ובבולדינא (סי' 262829) ובבחמ"ד בווינא. נתחבר ביטת תתפ"ז לחרבן (955) ומחברו מיחס ענין בל המזמורים על ישראל ושאר האומות ומשתדל בי יהיו המזמורים מקושרים ומחברים בענין מראש ועד סוף, ועם זה בל הפירוש מלא מדברי חרפים ונדופים נגד הרבנים וכדומה. דוגמאות ממנו נמצא אצל פינסקר ונייבויער, והפירוש הארוך לתהלים ק"ב י"ד ע"ד חשבון הקץ הדפים במתברתו Miscellen über Saadja = מאנאמסטרופט 1900 (צד 519—529); ד') משלי, מביאו בפירושו לקהלת

כבר בעיני פינסקר נראית המקדמה הזאת לחשורה ועתה אין איש מטיל ספק בזיופה. וכנראה בדה אותו פירקוויץ מלבו למען תמוך בה את דברי הקראים האומרים כי היה הרס"נ תלמיד של סלמון וכי רבו החרים את התלמיד המורד בו (ע"י למשל מזכיר לבני רשף צד 37). דברים המעוררים רק שחוק. מפני זה לנכון בדה פירקוויץ גם שסלמון נולד במצרים. אבל לפי היריעות שישנן בידינו קרוב הדבר כי ישב בירושלם כמו שנראה זה מפירושו לתהלים ל' (ע"י הרבני, "אלטיירישע דענק" מעלער" צד 79) ולקהלת ט' ט' ל"ק צד קנ"ח). אמנם הסופר הקראי יספר ברשימת חכמי הקראים שלו (J. Q. R. ח"ט 434) כי סלמון ישב בחלב (היא ארם צובה=אליפו). כי מת בחיי הרס"נ. כי הלך הנאון אחרי מטתו בבגדים קרועים וברגלים יחפות ושרוי בצער גדול וספר בשבחו. ובי עד היום מראים בחלב את קברו של סלמון. אבל כבר כל סגנון דבריו מראה כי אין זה אלא הגדה בדויה. הן אמנם ידענו כי התגורר הרס"נ בחלב בערך שנת 921, אבל אז היה סלמון לנכון עודנו ילד קטן. וכן לא נכון הדבר כי בא סלמון לעראק (היא בבל) ותלמוד סדר מועד אשר לאנשי ארץ ישראל בידו למען הכחיש מתוכו את דברי רס"נ כי מתוך דבריו נובל ללמוד רק ששלח סלמון לשם את סדר מועד הנ"ל (ע"י תהלה לרוד מאת פאזנאנסקי).

[שונא את הרבנים וחכמות חיצוניות] סלמון היה אחד מן הקראים היותר קנאים וספריו מלאים דברי בוז ונאצה ודברי חרפות נגד הרבנים ונגד הרס"נ ועם נפשו בפרט. הוא מלעיג על אנדות חז"ל באופן גם ומרני, סניף עליהם את שבט הלשון וקוראם תועבה וכפירה בהאשימו אותם כי הנשימו את הבורא. עם זה היה שונא הפילוסופיא ושאר חכמות, מתרעם נגד למוד לשונות של חול כגון הלשון הערבית (אף שבעצמו כתב את רוב ספריו בלשון ההיא) ונגד למוד הדקדוק וצועק על איבוד העת בהבלי העולם ובספרים חיצונים לא לבד בספרים הנוטים לכפירה (כמו בספרי אבן ראונדי ואבן סויד) אף בספרים של חכמת השימוש כמו אקלידס ודומיהם (ע"י נייבויער, "אויס דער פעטערס-בורנער ביבליאטעהק" צד 109). גם שנאת הדתות מרחף על פני ספריו וכשבא לדבר בספריו הערביים נגד המחמדיים בדברים מקציפים דולג גם הוא בינו דוב הקראים הראשונים בפתע פתאום באמצע המאמר מלשון ערבי ללשון הקדש מיראתו את חמת המושלים. סגנונו העברי הוא קשה ומלא מליצות מיוחדות לו לבדו ועם זה חוטא לפעמים נגד חקי הלשון. בזכרונות הקראים זכר מיד אחרי בנימין הנהאונדי ולפני הקרקסאני. אבל נראה כי זה האחרון היה בכיר ממנו לימים. ומן הפלא הוא כי הבאים אחריו (מלבד יפת בן עלי) במעט שלא יזכירוהו אף בי אין ספק כי הרבה מהם ובפרט ההרסי עמדו תחת השפעתו במה שנוגע לדברי ויכוח נגד הרבנים.

מפתחות; נייבויער, אויס דער ענטערסבורגער ביבליאטעק
Poznanski, *The Karaite Literary Oppo-*
nents of Sa'adiyah Gaon No. 5; J. E. xi. 452.
ש. א. פ.

סלמנדרא (יונית *σαλαμάρδα*, רונית *Salaman-*
der): מין צב, החלד והעכבר (ויקרא י"א כ"ט) ת"י
ית כרכשתא וית סלמנדרא, והצב למינהו להביא
סלמנדרא (שם). והסך מרם סלמנדרא אין האור
שולטת בו שתולדת האש היא (חנינה כ"ו). סלמנדרא
חיה ביבישה ונכנסה במים בשעת העבור (ספרא שמיני
נ"ב:). ר"ע אומר יש בריות גדולות באור אילמלי עולות
לאור מיד מתות (חולין קכ"ו). פירש"י סלמנדרא שרץ
הנוצר מן האור מעצי הדס ע"י כשפים, והסך מרמו
אין האור שולט בו. ובחנינה פירש"י סלמנדרא היה
הנבראת מן האור כשבערין אש במקום אחד שבע
שנים תמיד בלי הפסק. חזקיה מלך יהודה בקש אביו
לשורפו (כמו הספרים) אלא שסכתו אמו (מרמה של)
סלמנדרא (סנהדרין ס"ג:). פירש"י חיה קטנה שיצאה
מתור שהאש בוערת בו שבע שנים והסך מרמה אין
האור שולטת בו. במדרש תנחומא (פ' וישב אות נ')
נאמר: הוגנין העושיין את הזוכית, כשהן מסיקין את
הכבשן ו' ימים וז' לילות רצופין, מכובד האור יוצא
משם בריה הדומה לעכבר, והבריות קורין אותה
סלמנדרא. אדם סך ידו מרמה או אחד מאבריו אין
האור שולטת באותו מקום. למה על שתחלת בריאתה
מן האור, ורבנו בחי"ב פ' שמיני אומר שאם הסלמנדרא
תפרד רגע מן האור מיד תמות שעיקר חיותה היא
באש הגדולה. בשמות רבה (פס"ו) ועזע את האש
והראה את הסלמנדרא. שנאמר קול ה' הוציב להבות
אש (ההלים כ ט ז). בזה (פ' ויקהל דף ר"א). סלמנדרא
דעבדין מנה לבושה ומנו דאיהו מנורא לא אסתחוא
ההוא לבושה אלא בנורא. בדברים רבה סוף תבא
"אסימין" יפרש מתנות כהונה בנר עשוי מצמר
סלמנדרא (ונראה שהוא Asbestos). בספר חסידים
(ס' תתרי"ד) יסופר מעשה היה והביא נכרי אחד
חליק ואמר שהוא חלוק מופלא שאין האש יכולת בו,
ואמרו הנכרים ליהודים ראו שיש קדושה בחלוק, אמר
החכם תנו אותו אלי ואני אראה אתכם מה שיש בו,
לקח חומץ חזק ובורות וכיבם החלוק לעיניהם ואמר
תשליכוהו עכשיו ונשרף, אמרו לו מה ראתי לכבסו?
אמר להם מפני שהוא משוח בסלמנדרא, בראשית
למודים (שער נ' נ"א). וכן בספר הברית (ח"א פ"ה
כ"ח) מביא נ"ב שזה החיה סלמנדרא נודע מכבר אצל
האומות, כבר מצאו בריה זו והוא מין עקרב, כרביעי
אמה, ועביו כאצבע, גבו שחור ובטנו ירוק, ויש לו
ב' שורות אבעבעות על גופו, וכאשר ישליכוהו לתוך
האש יורם איהו מין מאבעבעות ויכבה בו את האש,
ויעשה לו נתיב דרך יכרח מתוכו. ומאש גדולה לא
יכול להציל א"ע באם אין די בהמין שלו לכבות האש

וקצת ממנו בפטרבורג ואולי גם בבריס"ש מוזיאום
(רש"י מרגליות ס' 328); (ה') איוב, מביאו בפירושו
לאיכה וקהלת ולא נודע ממנו כ"י; (ו') שה"ש, מביאו
בפירושו לאיכה וקצת ממנו בבריס"ש מוזיאום ס' הנ"ל
ושם גם זמן חבורו תתפ"ז לחרבן (951): (ז') רות, נודע
ממנו רק העתקה עברית שראה פינסקר בכ"י אצל
הקראי יהסיאל פירס; (ח') איכה, נמצא בהרבה כ"י,
נתהבר בשנת תתפ"ח לחרבן (956). הפירוש הזה
מיוחד במינו כי כתוב ברוח מדרש וחסרים בו דברי
נאצה נגד הרבנים ואדרבה הוא יסתייע מן לשון
הרבנים, ונמצאים בו דברי דקדוק, רק מתוך מקום
אחד נראה את רתו הקראית של מחברו. ורק ע"י
נראה מתוכו את הכוונתו של סלמון כי נמצא בו דברי
שנאה לחכמות וזרות וקריאת תגר על השתדלות ידיעת
לשונות הגוים ודקדוקם. מונק ייחסו בטעות לפת.
ושטיינשניידר (המוכר ח"ג 103) מטיל ספק אם יצא
באמת מתחת ידי סלמון אבל כנראה שלא בצדק (ע'
פאונאנסקי R. E. J. ח' ס"א צד 305); (ט') קהלת,
נמצא בכ"י בפ"ב ס' 359 ובבריס"ש מוזיאום ס' 254
ורונמאות ממנו הרפ"ס פינסקר, הירשפפער (Arabie
Crestomathy צד 103) ופאונאנסקי (מאנאסשריפט
1907 צד 729-732) ובתוכן גם המקום הידוע ע"ד חיוי
הבלכי). הפירוש הזה נעתק גם לעברית ונתקצר ונשתנה
הרבה בתרגומו למען לא יוכר לפירוש קראי ונתיחס
בטעות לרס"ג (נרפס ע"י ר"ד פרענקעל בהוסיאמין,
ע' פאונאנסקי שם). גם בפירוש הזה לא נמצא דברי
ויכוח נגד הרבנים ומחברו מרחיב בו הדבור כמעט בכל
פסוק בעניני מוסר, ועם זה אומר שעניני קהלת הם
כפשוטם ואינם משלים; (י') אסתר, נמצא קצת ממנו
בפ"ב ואולי גם בבריס"ש מוזיאום והעתקה עברית ממנו
ראה פינסקר אצל הקראי הנ"ל; (יא') דניאל, מביאו
בפירושו לאיכה, שאר ספריו הם: (3) "כתאב אלאנתצאר
ללהק", ר"ל ספר נצוח להאמת, מביאו בפירושו לתהלים
ולא נודע תכונתו. (4) ספר מדבר ממעלות כהנים, נחלק
לחמשים יערים, מביאו שם. (5) ספר על אותיות החלוק
(אלהרף אלאבדל), מביאו בפירושו לאיכה. (6) ספר על
תחית המתים, מבטיח לחברו בפירושו לתהלים ולא
נודע אם קיים הבטחתו. (7) תרגום ופירוש לתפלות
(כ"י פירקוויץ 628) ולא נודע מהותו. ובסדרי הקראים
(ווילנא ח"ג 127) מיחסים לו חבור לבקר יו"ב תחלתו
,,הקיצו שכורים ובכו".

ביבליאטעק: הציונים בתוך המאמר; פינסקר,
לקוטי קדמוניות, צד קס"ה קס"ח, נספחים 13, 61, 130;
גאטאכער, בקרת לתולדות הקראים, צד 196 (ובטעות
206); ווייס, דויד ח"ד 102; יאסס, געשיכטע דעם יודע-
טומס ח"ב 346; שטיינשניידר, קאטאלאג היידען 199;
הנ"ל, פאלעמישע אונד אפאלאגעמישע ליטעראטור 346;
הנ"ל, העבראישען איבערזעצונגען 946; הנ"ל אראבישע
ליטעראטור דער יודען 76-78, 346; פירס, געשיכטע
דעם קארענטומס ח"ב 75-90; גריץ, געשיכטע ח"ה ע"י

משש כנפים וסמאל בשתים עשרה כנפים, לקח את הכת שלו ויורד וראה כל הבריות שברא הקב"ה ולא מצא חכם להרע כנחש וגו' (פרקי דר"א פ"ג) הנחש כל מעשיו שעשה לא דבר אלא מדעתו של סמאל (ילקוט רמז כ"ה). ותרא האשה כי טוב העץ למאכל תרגום יונתן: וחמת אתתא ית סמאל מלאך מותא ורחילת (בראשית ג' ו'); והאדם ידע את חוה אתתיה דהיה חמדת למלאכא ואעירת וילדת ית קין ואמרת קניתי לגברא ית מלאכא דיי' (שם ד' א'). פירוש ידע הבין ממה שלא היה דמות מתחתונים אלא מעליונים, לכך ידע שהמלאך סמאל נתאוה לה ובא עליה וזהו איש את ה' (פירוש יונתן); נתיב לא ידעו עיט ולא שזפתו עין איה (איוב כ"ח ז') שביל אילן חיי דלא חכמיה סמאל דפרח היך עופא ולא סקרתיה עינא דחוה (תרגום יב"ע). סמאל הוא הישר הגדול שהפילו הקב"ה ואת הכת שלו ממקום קדושתן מן השמים (פרד"א פ"ד). ורמז מקרא וכאחד השירים תפולו (תהלים פ"ב). ולננרו מיכאל אחד השירים הראשונים (דניאל י'). סמאל התאמץ תמיד להרע לישראל תחת אשר מיכאל או גבריאל השתדל להטיב להם. סמאל הרחיק סימני תמר שהיו לה מיהודה וגבריאל קרבן (סוטה י'). א"ר חמא בר חנינא בשעה שיצאו ישראל ממצרים עמר סמאל המלאך לקטרן אותן, אמר לפני הקב"ה, רבש"ע ער עבשיו היו אלו עוברי ע"ז ואתה קורע להם את הים! מה עשה הקב"ה מסר לו איוב שהיה מועצי פרעה, דכתיב בו איש תם וישר, א"ל הנה בידך, אמר הקב"ה ער שהוא מתעסק עם איוב, ישראל עולים לים ויורדים ואח"כ אציל את איוב (שמות רבה פכ"א ז'). וכן הוא מקטרג בכל ימות השנה זולת יוה"כ. אמרו ישראל לפני הקב"ה אם תחנה עלי מחנה של סמאל לא יירא לבי שתבטחתי בזאת יבא אהרן אל הקדש (ויק"ר פכ"א ג'). מלאך סמאל הרשע ראש כל השטנים הוא, בכל שעה היה מספר מיתתו של משה ואומר מתי יגיע הקץ או הרגע שבו ימות משה שארד ואטול נשמתו הימנו, ועליו אמר דוד צופה רשע לצדיק ומבקש לחמיתו (תהלים ל"ז), אין לך רשע בכל השטנים כולן כסמאל, ואין לך צדיק בכל הנביאים כמשה וכו'. כך היה סמאל הרשע מצפה נשמתו של משה ואומר מהי יהיה מיכאל בוכה ואני סמאל פי שהוק וכו' (דברים רבה פ"א ו'). סמאל שר של אדום עתיד למעות שלש מעות בעת הקץ כאשר יברח לבצרה, כי בתחלה יפרע הקב"ה ממנו כדכתיב יפקוד ה' על צבא המרום במרום ואח"כ על מלכי האדמה על האדמה (ישעיה כ"ד). דכתיב מי זה בא מאדום חמוץ בנדים מבצרה (שם ס"ג) מועה שאינה קולטת אלא בצר והוא גולה לבצרה מועה שאינה קולטת אלא שונג והוא מזיד, מועה שאינה קולטת אלא אדם והוא מלאך הוא (מכות י"ב.). סמליון הוא שם מלאך מכריז ונותן סימן (Σηματοδότης) אשר וימת משה (סוטה י"ג: ספרי דברים ס"י שני) וכנראה הוא

דק ישרף כשאר בע"ח. ובספר "אור אסתר" מהאחים באנדי מדרעזון כתוב שגם אריסטו האמין בהחיה הזאת שלא ניוקת מהאש, אף גם תכבה האש, וחכמי האומות קורין אותו איידעקסע. ועי' במכ"ע ציון (ח"ב 66) שכתב חכם אחד מויניציא שבארץ כיכונמלי למלך הפרסרים יש הר בו נמצאים סלמנדרים אשר מהם יעשו בנגד שאינו נשרף באש, ובעל מוסיף הערוך יאמר, הקרמונים אמרו מה שאמרו אך האמת כי מפני לחותו וקרירותו אינו נכוה באש כ"א אחר זמן רב".

מ. ג. — אבי"ה

סלע: ע' מטבע

סלת: ע' סמך

סב: ארס, ויש סממנים לרפואה, סמא חריפא ששורף את הבשר או מלבינו (ב"ק פ"ה:). ואמרו שאין להוסיף על המריפות שמנו חכמים, והא קא חזינן דקא מתה! נמירי דאי ברדי לה סמא חייא (חולין נ"ד:). אם מפורץ עליהם סמים לרפואה. והרשב"ם גורס סמתי עשב שמחבר נקב בבשר ומרפא אותו (ועי' ב"ב ע"ד:). סמא דנפצתא (נדה ל"ג) משקה להפיל העיבור. ויש סם המות לאדם שאינה סם המות לבהמה (חולין נ"ח:). ולדינא, בהמה שאכלה סם המות כשרה משום טרפה ואסורה משום סכנה (יש"ע י"ד ס"ו). חולין שם). הנותן סם המות לפני בהמת חברו פטור מדיני אדם וחייב מדיני שמים (ב"ק מ"ז). מים המאררים דומין לסם כי יש שנותנין על גבי בשר הי אין מזיקו, אם יש מכה מחולל ויורד (תוספתא סוטה פ"א). דברי תורה נמשלו לסם כי יש בהם להמית ולהחיות, למייסנים בה סמא דחיי למשמאלים בה סמא דמותא (שבת פ"ח:). אריב"ל מאי דכתיב וזאת התורה אשר שם משה וזה נעשית לו סם חיים לא זכה נעשית לו סם מיתה, והיינו דאמר רבא דאומן לה סמא דחיי דלא אומן לה סמא דמותא. ת"ר ושמתם=סמיתם נמשלה תורה כסם חיים, משל לאדם שהכה את בנו וכו' (קדרשין ל': ועי' ויק"ר פט"ז ופלי"ז)

ב. מ.

סמאל (בנוסריקון ס"ס, מלשון "סמאל" או סמאל אהר): מלאך רע, הוא השטן המקטרג על ישראל ועומד מצד שמאלם, לעומת מיכאל העומד "לימין" ישראל שהוא הסניגור ומלמד זכותם (שמות רבה פ"ח). סמאל הוא שרו של עשו שאבק עם יעקב (ב"ר פע"ז), עשו הוא אדום הוא רומי (עי' בית המדרש ח"ו 31). סמאל הוא שרו דאדומא רשיעא וכלתיה מחלת בת ישמעאל (בהמ"ד ח"ו 109). סמאל היה המסית את האדם לחמא ע"י שלוחו הנחש. כי מלאכי השרה התקנאו באדם, אמרו אם אין אנו באים בעצה על אדם שיחמא לפני כוראו אין אנו יכולין בו. והיה סמאל הישר הגדול שבשמים וחיות מארבע כנפות ושרפים

1880 החל סמאלענסקין להתעסק ביסוד חברות חובבי ציון וישוב א"י, ובראותו כי חברת ב"ח שמה כל מעינה לתמוך בירי הנגרים הנוסעים לאמריקא תחת א"י בתב מהאה חדה נגד מעשה החברה (השחר ח"י 511—530). וישתתף עם לאורנס אליפאנט לפעול על הממשלות הארירות באירופא שיתעבדו לסובת היהודים בא"י.

[ספריו] הוא חבר: א' "הנמול" ספור מיהודי ווארשא בעת המידה הפולנית בשנת 1863 (בררך הערצבערג-פרענקעל, "פאלנישע יודען"); "התועה בררבי החיים" (ד"ח, ווין 70—1868); "שמחת חנף" (שם 1872); "עם עולם" (שם 1873); "משפט הצדקה", בקרת על תרגום גרעץ לשה"ש (שם); "נאון ושרר" ספור הישר במקוה הסוחרים בוויין בשנת 1873; "קבורת חמור" מחיי היהודים ברוסא (שם 1874); "הספורים "גמול ישרים" (נ"ח שם 1876); "הירושה" (נ"ח שם 1878—84); "נקם ברית" (שם 1884). בספרו התועה בררבי החיים יתאר את תולדות יוסף היתום אשר סבל מילדותו עד היותו לאיש, והן תולדות עצמו. על דרך ישעיה דיקענס בספרו "דוד קופרליד". בספר עם עולם יהיה דעתו על לאומיות ישראל ויאמר כי ענין הלאומי וענין המשיח הישראלי הם חפשים מססורת האמונה ואחוזים רק בעבותות הגזע, הפך דעת מנרלסון וחבריו כי העיקר הוא האמונה והלאומיות בטלה, ובתב עוד אדות הדעה הזאת בהשחר במאמר גדול "עת למעת". ראובן בריינין הוציא לאור מאה מכתבים שכתב סמאלענסקין לירדיו (ווילנא 1901).

[מגמתו בהשחר] בהקדמת סמאלענסקין להשחר יאמר כי מטרתו תהיה "להפיץ אור על דרבי בני יעקב, לפקוח עינים עורות אשר לא דאו אור החכמה ולא יבינו ערכה, להגדיל תפארת שפת עבר ולהרבות התומכים בימינה... כי לא אל המלחמה אך הדעת מנמת פני, אך גם אצא למלחמה—לא על הנתעים רק על המתעים אשר יעמדו לשמן לבלתי תת להחכמה דרך לבא בשעריהם... לפני שלשים או עשרים שנה בבדה המלחמה רק מכפנים על נושאי דגל שפת קדשנו... ועתה המלחמה מפנים ומאחור בעת אשר עין העורים תחילנה להפקח לאט לאט, ויתנערו מתרדמת האולת אשר שררה עליהם שנים רבות, יעצמו אלה אשר כבר באה חכמה בלבם את עיניהם מראות את הישפה אשר רק היא נשארה לנו עד הנה לקרב לבב כל ישראל להיות לעם אחד בארץ... אך אלה ידברו בצואר עתק, בנאוה חזון ישימיעו דבריהם: אין לנו חלק בשפת עבר ולא נחלה בררבי ישראל! ויהשבו זאת להם לחכמה". ומסיים דברים: "אהבת עמנו תהיה נד לרגלינו, ובשם שפתנו נגדול סלה". אל הסופרים ערך מכתבים נלוים בהשחר באזהרות איך לעבוד מאמריהם ואיך לחרו בחרוזים, וימאן לקבל העתקות רק שירים מקוריים. הוא בעצמו נסה לרבות שירים בשנה הראשונה בהשחר אך הנסיון

המלאך סמאל יהיה מחכה על מיתת משה בנ"ל. ובספר רויאל נזכר סמאל ישיש לו יליטה בתקופה קמיתא ובתקופה שניה שימואל (רפוס אמישטרדם ה'). ע"ע לילית; מיבאל; מיתתה (מלאך המות); מלאכים; י"טן.

ביבליוגרפא: קאהוב. אנגעלאגאניק אונד דעמאנא-ראניק 62—72.

א.

סמאלענסק: עיר הראשה בפלך סמאלענסק רוסא; על נהר רניער 250 מיל מערביתדרומית ממאסקו. יהודים יישובו שם עוד בשנת 1489. כי באגרת מהיטנה הזאת שכתב הנסיך הגדול איוואן וואסיליוויטש הוא מתאונן לפני מלך קאזמיר כי המוכבים היהודים ישעמיאך, נאוואר, ודור לקחו מסוחר אחד בשם אינגאן פערבלור 63 רובל שלא כרת. כנראה התיישובו יהודים בסמאלענסק בעת שבבש הנשיא וויטאפט מליטא את העיר בשנת 1404 ונתן לבני העיר זכויות מאגדענבורג. בשנת 1514 נכבשה העיר ע"י הרוסים. ובשנת 1611 הורה לירי הפולנים. העיר החליפה בעלים איזה פעמים עד שנת 1654 שאז נספחה למדינת רוסא. וכאשר בטלה הממלכה את הזכויות המיוחדות להעיר ירדה ממעבה הקודם במסחר ובחרשת המעשה. בשנת 1899 היה מספר התושבים 56389 ומהם מספר היהודים 4567. ויש להם שני בתי כנסיות וחמשה בתי ספר (חרדים).

ב. מ.

סמאלענסקין, פרץ בן משה: סופר ומו"ל "השחר"; נולד בעיר מאנאסטרשטינא פלך מאהילוב רוסא ביום 25 פברואר 1842. ומת במיראן אוסטריא 1 פבר' 1885. הוא למד גפ"ת בישיבה בעיר שקלאוו, ומעצמו למד שפת דוסית וספרים חיצונים. בשנת 1858 הלך לעיר מאהילוב ויהי משורר בביה"כ. בשנת 1862 הלך לאדעסא ושם למד חכמת הזמרה ולשונות איטלניות וצרפתית והתפרנס בתור מורה עברית. בשנת 1867 כתב בהמליץ מאמר בקרת על ספר "אלישע בן אבויה" להמשורר מאיר לעטערים, כי לפי דעת סמאלענסקין לא ירד לעטערים לבונת נעמה בחזיונו "פויסם" שהוא יסוד בנינו. מאדעסא הלך לאוסטריא ויהי בפראג בעת שמת דש"ל רפאפורט ונשא עליו "קנים והנה" (פראג 1867). אח"כ הלך לוויין ויהי מנה עבדי בבית הרפוס של גיארנ ברענ (1868). ושלמה רובין היה לו לעזר ליסד את הירחון "השחר" שהו"ל י"ב ברבים. והוא הירחון היותר טוב במינו בספרות העברית. בשנת 1874 באשר נודעו רדיפות היהודים ברומניא שלחה אותו חברת ב"ח להתורע ממצב היהודים שם. והציע לפני החברה ליסד בתי ספר ברומניא ללמד את שפת המדינה וספרותה. אך החברה לא הוציאה אז את הצעתו לפעולה. בשנת 1878 הו"ל שבתון בשם "המבים" והפסיק עם הגליון 26. בשנת

שנה י"ב עד 86: המלון שנה כ"ה עד 135; מרדכי בן הלל הכהן בכנסת ישראל ח"א 250; בריינמן בהשלח ח"ג 244, 434, 521; סלושין, קורות הספרות החדשה, עי' מפתחות; בריינמן, סמאלענסקי ותולדותיו, ווילנא 1901; הנ"ל, פרץ בן משה סמאלענסקי חייו וספריו ווארשא 1907; א' יצחקי, פרץ סמאלענסקי זיין לעבען און ליבערארישע ווירקונג, ווארשא 1905.

א.

סמבטיון (נכתב ג"כ סמבטיון, סמבטין): שם נהר אנדיי ומסורת בירי היהודים כי הנהר הזה שוכת ביום השבת, וע"ש זה נקרא סמבטיון (בהברה ספרדית "שבת" ואותיות "יון" נוספות ע"פ דרכי לשון יונית ורומית). ר"ע אמר למורנסרופוס סמבטיון יזכיר על שביתת שבת (סנהדרין ס"ה): ופירש' נהר אחר של אבנים ובכל ימות השנה שוטף והולך וביום השבת שוקט ונח.

ובמדרש אמרו שנהר סמבטיון כושך אבנים כל ימות השבת ובשבת הוא נח (ב"ר פ"א, פסיקתא רבתי פכ"ג). בשאלתות פ' בראשית נאמר כי סמבטיון רץ כל הימים ובשבת הוא עומד. חלק מעשרת השבטים שגלו ע"י שלמנאסר מלך אשור הגלה לנהר סמבטיון, ואמרו סמבטיון ואחת לדפני של אנטוכיא ואחת שידר עליהם הענן וכסה, לאמר לאסורים צאו (יטעיה מ"ס מ') אלא שגלו לפניו מנהר סמבטיון (ירוש' סנהדרין סוף פ"א, ב"ר פ"ג, פסיקתא רבתי סוף פ"א, איכה רבתי פ' בלע). תרגום יונתן על פסוק ויאמר הנה אנכי ברת ברת (שמות ל"ד י) יאמר: בזמן דיהבון בשבייתא על נהרות בכל ואסיליקיון מתמן ואשירינון מן לגיו לנהר סמבטיון וכו'. הרמב"ן בפירושו עה"ת ע"פ אמרתי אפאיהם (דברים ל"ב כ"ו) יאמר: והנה ירמוז לגלות עשרת השבטים שגלו לנהר גזון הוא שהחבמים קורין סמבטיון כי נקרא גזון מלשון יוני שלים, אתה גזי, כי העומדים אחריו מוסרים מבני אדם, וקורין אותו סמבטיון מפני שביתתו בשבת, כי יום השבת בלשון ההיא סבט כאשר הוא בערבי, ונהוג בלשונם להוסיף בתארים יון, אוזביון חורין אליו וכן הרבה. עכ"ל.

[דעת הסופרים הקדמונים אדות סמבטיון] פליניאוס

(סל"א פ"ה) שמע שמך מן הנהר הפלאי הזה ויאמר עליו In Judaea rivus sabbatis omnibus succatur (ביהודה מירי שבת בשבתו ירוב הנהר) ויוסיפוס כתב בהיפך (מלחמות ס"ז פ"ה א') כי הנהר ההולך בין ערי ארכאיה (ארכא) ורפניא (בהרי הלבנון) עיבד הרוב כל ימות החול אף כי מטבעו שהוא שוטף במרוצה, ובשבת כאלו לא היה לו חקוף מקורם שב לאיתנו לשטוף והיו קורין אותו על שם שבת "שבטיון". ונראה כי הוא ערבב הרברים ששמע מפי ההגדה. גם בפניקיא היה נהר Lytos (זאב, ובלשון סורס נקרא זאביתא), או הזאב הגדול, ומכונה אצל הסופרים זδβατος וזוהו באשור, וזהו הסמבטיון (הערצפילר געשיכט 366). חושבים שסמבטיון הוא באפריקא סמוך לארץ אביסיניא

לא עלה בידו, כי הוא היה משורר בפה אך לא בכתב. ובפרט הזהיר את המבקרים "שעל המבקר לשים עין על הספר ולא על המחבר, וכיד המחבר להשיב על הבקרת אך לא לשים תהלה במבקר". בשנים הראשונות הפסיק את השחר כמה פעמים מחוסר כסף אך משנת ה' והלאה נתרבו חותמיו ברוסיא והתפרנס בכבוד, וגם בשנים האחרונות מחמת הרדיפות ברוסיא נתמטעו חותמיו והי' חיי צער ודוחק, ובפרט סבל הרבה ממחלת הריאה והגרון שהיו סיבת מיתתו. וגם במחלתו לא הניח העט מידו והיה כותב כאמרים כשהיה שוכב על מטתו. השחר העמיד כמה סופרים, ויש שהרפסו ספרים שלמים שנספחו להשחר בסיכנים מיוחדים. השפעת השחר על המטיילים בזמנו היתה רבה מאד.

[בהיר מספר] הספור הראשון שהרפס סמאלענסקי

הוא "התועה בדרכי החיים" ובו הראה את כשרונו הגדול בתור כותב ספורים. הספור הזה הוא היותר גדול בכמותו מיתר ספוריו, ויצא בארבע מהדורות, שלא זכה עוד שום מחבר זולת מאפו. ספוריו עשו רושם עז על הקוראים שמצאו מלבד ציורים ומחזות המשעשעים את הלב גם מליצה וחקירה ודברי מוסר, ובזה הוא יסונה סמאלענסקי מיתר המחברים ספרי ספורים כי מנמסם רק להשתעשע ולא להורות. בספורו ע"ד יוסף היתום (הוא בעצמו) מעיר מרמזה (ארעסא) כוונתו היא "לפקוח עינים עורות לכל יפלו במהמורות כמו נוקשתי נפלתי אני ונמלטתי בעור שני, למען הודיע להחולקים בדרכי החיים כי מצורות וחרמים פרושות ליד מעגלם וישמרו רגלם מהלכר" (התועה ח"א 2).

[שאלת הנשים] בספר הזה הוא נוגע גם שאלת

הנשים, ומתנגד לשיווי זכויותיהן, ומדבר בברט נגד הנשים הלוקחות לקח בבתי מדרש למדעים. תמצית דבריו נגד "גאולת" הנשים היא: כי הטבע הברדיל את הנשים מעל האנשים ויסד למו דרך אחרת ומסרה אחרת, ואוי אוי לו להאיש אשר יאמר לפלס לו נתיב נגד חקי הטבע, כי הוא יכרע ויפול שרוד במלחמה הזאת ולא יקום... איך נכסל להשות את האשה אשר לא בכח ידיה ולא במבנה גייתה תשוה להאיש, ואם כן איך תוכל להרמות אליו, ומלבד זה הברדיל הטבע לעתים מזומנים מכל עבודה ומעשה. ומה לנו הנברים לעשות למען? מדוע הצעקנה עלינו כי גזלנו חלק? האם תמצא ירדנו לקחת מחצית העתים המזומנים להיות חולים עליהן בעת ההיא, או האם נוכל לתת להן כח ידנו? הטבע בראן לשבת בית והנה תתחדנה לעשות בחוץ מלאכתן, בכל הברדיל הטבע מהנברים, ויגזול מהן כל כח משפיע ופועל רק למקבלות שמן, והנה תחפזנה לחפר חק הטבע ולהיות משפיעות, לכן תכשלנה בדרכן ותראינה כאשר תקצר ידיהן מהיטיב (התועה ח"ד הוצאה שלישיית צד 59).

ביבליוגרפיה: המגיד שנה כ"ט גליון 8, 10; הצפירה

מהם כתוב: זה כמו מ"ו ימים כתב אחד מאלכסנדראי מיהודי אחד וכתב דברים גדולים ונפלאים אך נהר סמבטיון נחרב ויבש עתה שלא כדרכו ביום ב' ביום ה' וביום ז' (בימים שקוראים בהם התורה) ברצון ה' ע"פ בת קול ועברו ק"ב רבוא יהודים שנסעו מלחלה ותבור ונהר גזון ובאו ל' יום רחוק מארץ הצבי ושם חנו ברצון ה' ע"פ בת קול שיחנו שם שתי שנים ואח"כ ילכו לקחת את ארץ הצבי וכו'. ר' גרשון ב"ר אליעזר הלוי בספרו גלילות א"י (1630), ור' מנשה בן ישראל בספרו מקוה ישראל (פ"י סי' ל"ט) מחלים לסמבטיון נמצא סמוך לים הכספי. לדעת אברהם פריצול בספרו אורחות עולם (פכ"ד) כי הסמבטיון הוא נהר נגנו בהורו. בשנת 1847 נסע ר' משה יפה מירושלם בתור שר"ר לערב והורה ובעצת ר' יוסף שווארץ בעל הבאות הארץ נתן את לבו לדרוש בדרכו על עשרת השבטים, והוא יטח לו אגרת בחרש תשרי שנת תר"ח כי שמע בעיר עדן כי יש ליהודי אביסיניא מלכות מיוחדת וחיל צבא. גם הודיעוהו כי יש ממלכה ישראלית גם בחינא וגם הסמבטיון ידוע שם. ביום כ"ה אייר תר"ח כתב ר' משה מכלכותא: דברים ברורים ונאמנים שמעתי על אדות הסמבטיון הנמצא בחינא. הסוחר העשיר היהודי שישן בבזמבאי שלח בימים ההם את עבדאללה בנו בדבר מסחרו לקאנאטן. ומשרתו סיפר לו כי אדונו שמע מהמתורגמן שלו כי ברור כשמש כי מהלך שני חדשים מקאנאטן יש נהר הזורק ששה ימים אבנים וחול למרום ורק בשבת הוא נח, אבל אין מעפיל לעבור את הנהר הקדוש גם בשבת, והסוחרים המביאים סחורה לארץ ההיא מניחים את סחורתם בעבר הנהר הזה וחוזרים למקום שממנו באו, ואחר השבת הם שבים ומוצאים את מחיר הסחורה או את סחורתם כמו שהיתה (לזה עשרת השבטים 89). לדעת ר"ד קויפמאן נפלה טעות במה שמיחסין הנהר של "חול" לנהר סמבטיון, כי תחת עפרות חול חשבו שהוא נהר של ימות החול ולא של שבת והלוי בואגרת סמבטיון (R. E. J. xxii, 285). אגרת סמבטיון היתה חביבה ליהודים ומצאה לה מקום בזמירות ישראל ליום השבת בזמר מה יפית לליל שבת: "סמבטיון המתגלגל בכל יום נח כעס סגל", בזמר יום שבת קודש הוא: "סמבטיון הנהר שבכל יום רץ ויזיח בו מנוח".

ביבליוגרפיה: פין, פרחי צפון ח"ב 133; לעוויר-זאהן, בית האוצר צד 221; בכורי העתים ח"ה 49; הבוקר אור 1881 צד 241; ש"ס לזה, עשרת השבטים ע"י מפתחות, דראהאביטש 1908.

א.

סמוכים: דרש על חבור של שני פסוקים או שתי פרשיות או שני ענינים, אף שהם שונים זה מזה, וחז"ל דרשו שיש טעם וכוונה כמוסה על קרבתם וחבורם, לפעמים דרשו בדרך אגדה ולפעמים בדרך הלכה והוציאו מהדרש הזה דינים קבועים. ר' יוחנן אמר

בגלילות העליונות של גנילוס. ושם נהר בשם סאבאט ונ"כ מחוז בשם הזה (שבע חכמות 180). אלדר הרני מספר: כשחרב בית המקדש עלו ישראל לכלל וכו' ובא הענן ונישאם עם אלהים וצאנם ובקדם והולכים להוילה והורידם שם בלילה. ועוד אמר לנו: ספרו לנו אבותינו ואבותינו מאבותיהם שישמעו באותה הלילה רעש גדול ובבקר ראו חיל גדול וכבר והסב להם את הנהר שגולל אבנים וחול במקום שלא היה ישם נהר מעולם. והנהר ההוא עדיין גולל אבנים וחול בלי מים ברעש גדול וקול גדול, שאלמלי היה פונע בהר של ברזל היה מנפוצ. והנהר גולל כל ששת ימי השבוע אבנים וחול בלי שום טיפת מים, ובשבת נח. ובשעה שיעריב יום הששי בין השמשות תרד עליו ענן, ואין אדם יכול ליגש אליו עד מוצאי שבת, והוא ישמו סמטיון. ואנו קוראין אותו סמטיון. ויש מקומות באותו הנהר שאין להם רוחב אלא כשישים אמה, והם עומדים בצד הנהר משם ואנו מכאן ומספרים אלו עם אלו. והם אסורין. מפני שהנהר מקיף עליהם, ולא אנו יכולין ליכנס אצלם ולא הם יכולין לצאת משם (הוצאת עפשטיין 5, 6). ונראה מספוריו שרעתו היא לסמבטיון הוא בדרומה של כוש, גם מהגדת אלכסנדר מקדון משמע כן מההורה אחת מזמן מאוחר שמעורבים בה ספורים עבריים, ושם יוספר שאלכסנדר הגיע במסעותיו לדרומה של מצרים לנהר אחר של חול המושך שלשה ימים מים ושלשה ימים חול (Zacher, Pseudo-Callis- thenes 135) והוא הוא נהר סמבטיון באגרות היהודים, רק הכותב שלא היה יהודי לא רצה לכתוב שהנהר נח בשבת. ובמקום אגרת היהודים שהנהר מושך ו' ימים מים וחול ונח ביום השביעי, יספר הוא שהוא מושך ג' ימים מים וג' ימים חול. הערבי אבןפקאי בהזכירו הנהר הזה של אלכסנדר אומר בפירושו שהוא נהר סמבטיון הנח בשבת (נעלדעקע, בייטרענע צור געשיכטע דעס אלכסנדראמאנס, צד 48). אבן אבאש יספר שלפני ארץ בני משה יש נהר המושך חול במרעה יתרה ונח רק בשבת. במכתב פריסמער יאהאנעס (סימן 31, 22) ידובר מן ים של חול ומנהר של אבנים בלי מים. הים ההוא נקרא שם mare harenosum היינו ים של חול. ומזה בהעתקות ללה"ק, "הים אורינישו" (קובץ על יד ח"ד 14), גם "נהר גדול ששמו אוריניש ואומרים כי הנהר ההוא יוצא מעק" (שם 18) והוראת אורינישו בלשון רומית הוא "חול". ר' פתחיה מרגנשבורג בספור הסבוב שלו יאמר: וביבנה יש מעין שנובע כל ששה ימים ובשבת אפילו מים אחת אין בו (דף ר' דפוס פראג). וזה מתאים לסיפורי יוסיפוס ופליניאוס המדברים מנהר בא"י או בסוריא, ולא מנהר סמבטיון מגלות עשרת השבטים (הערות עפשטיין שם 13—15). בין הסקורים האחרונים המזכירים את סמבטיון הם: יוני מכתבים שנכתבו אחר בייניציא ואחר בפנליא להרב ר' שמואל מצנגולי בשנת רפ"ג (1523), באחד

(דברים ט"ז, סנהדרין ד'). למה נסמכה פרשת קרבנות
לפרשת בנדי כהונה? לומר לך מה קרבנות מכפרים
אף בנדי כהונה מכפרין (ובחים פ"ח:). ואפילו אם
הפסוקים לא כתיבי דרשו עליהם, כמו ר' חנא הוה סליק
מבית הספר דרשו עליהם, כמו ר' חנא הוה סליק
ואזיל בדרנא דבי רבה בר שילא, שמעיה להוואי ינוקא
דאמר עדותיך נאמנו מאד לביתך נאווה קדש' ה' לאורך
ימים (תהלים צ"ג), וסמך ליה תפלה למשה וגו' (שם
צ'). אמר ש"ס ארך אפים ראה (סנהדרין ק"א:).
ואפילו בדבר המותר בתורה אך אסור משום סיג דרשו
סמוכין, ומסופר כי חושי הארכי אמר לו לדוד מ"ט
קנסית יפת תואר א"ל יפת תואר רחמנא שרייה.
א"ל לא דרשת סמוכין, דסמך ליה (דברים כ"א) כי
יהיה לאיש בן סורר ומורה וגו' (שם ק"ז). ובגורו
לאבשלום.

[סמוכים בהלכה] בהלכה דרש ר"א נ"ב סמוכים
מן התורה ע"פ דרשת ר' יוחנן סמוכים לעד לעולם וגו'.
אך הדרש הזה גדול מאד בהלכה כי לפעמים הוא
רוחה עשה ולא תעשה בתורה, כמו בישעמנו שמותר
בציצית מפני שדרשו סמוכים, דכתיב לא תלבש שעמנו
גדילים תעשה לך (דברים כ"ב), ואמר ר' ישמעאל
רבא'ע מנין ליבמה שנפלה לפני מוכה שחין שאין
הומסין אותה שנאמר לא תחוסם יסור בדישו (דברים
כ"ה) וסמך ליה כי ישבו אחים יחריו (יבמות ד').
א"ר יוחנן מנין לדברי תורה שהן קולמין (שאין מגלין)
שנאמר את בצר במדבר וגו' (דברים ד') וכתיב בתריה
וזאת התורה (מכות י'). ילפינן סמוכין דאותו ואת
בנו נוהג בקדשים, ת"ל שור או כשב או עז כי יולד
(ויקרא כ"ב) וכתיב בתריה ושור או ינה אותו ואת
בנו לא תשחטו ביום אחד (חולין ע"ה). א"ר און
שביעית מתחללת אלא דרך מקט ור' יוחנן אמר בין
דרך מקט בין דרך חילול, מ"ט דר"א דכתיב משנת
היובל הזאת (ויקרא כ"ה) וסמך ליה וכי תמכרו מסכר
דרך מקט ולא דרך חילול (סוכה ט'). בן עזאי אמר,
נאמר מבשפה לא תחיה (שמות כ"ב) ונאמר כל ישוב
עם בהמה מות יומת, סמכו ענין לו לומר מה ישוב
עם בהמה בסקילה אף מבשפה נגי בסקילה, א"ל רבי
יהודה וכי מפני שסמכו ענין לו נוציא לזה לסקילה? !
אלא אוב וידעוני בכלל כל המבשפים היו ולמה יצאו
להקיש להן ולומר לך מה אוב וידעוני בסקילה אף
מבשפה בסקילה, ובמשנה תורה דרש (גם ר"י) דתניא
ר"א אומר נושא אדם אנוסת אביו ומפנות אביו, אנוסת
בנו ומפנות בנו, ר' יהודה אומר באנוסת אביו ומפנות
אביו, וא"ר גידל א"ר מ"ט דר' יהודה? דכתיב לא
יקח איש את אשת אביו ולא יגלה כנף אביו (דברים
כ"ג), וממאי דבאנוסת אביו כתיב? דסמך ליה ונתן
האיש השוכב עמה וגו' (ברכות כ"א:). ריב"ל למד
שבעל קרי אסור בד"ת שנאמר והודעתם לבניך ולבני
בניך (דברים ד'), וסמך ליה יום אשר עמדת וגו', מה

סמוכין מן התורה מנין? שנאמר סמוכים לעד לעולם
עשויים באמת וישר (תהלים ק"א), בדברי תורה כתיב
אחרי נאמנים כל פקודיו סמוכים, סמיכת כל פקידיו
עשויים באמת וישר ולצורך ולא לדבר ריק (רש"י).
למה נסמכה פרשת אבשלום לפרשת נוג ומנוג? (למה
רגשו נים ומזמור לדוד בברחו מפני אבשלום) שאם
יאמר לך אדם כלום יש עבר שמורד ברבו, אף אתה
אמר לו כלום יש בן שמורד באביו, אלא הוה, הכא
נמי הוה (ברכות י'). הצדוקים שלא האמינו בתרשבע'פ
לא דרשו סמוכים, ולכן שאל האי צדוקי לר' אבהו,
כתיב מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום בנו (תהלים
ג') וכתיב לדוד מכתם בברחו מפני שאול במערה (שם
נ"ז), הי מעשה הוה ברישא? מכרי מעשה שאול הוה
ברישא לכתוב ברישא! א"ל אתון דלא דרשיתון סמוכין
קשיא לבו, אנן דדרשינן סמוכין לא קשיא לך, ודרש
כר' יוחנן (שם), ולפי' לא קשיא על מה שאין מוקדם
ומאוחר בתורה, כי יש בזה דרשות סמוכין והרבה
מהן שנעלמו מאתנו, ואפילו ר' יהודה דלא דריש
סמוכים בהלכה בתורה דריש סמוכים בהלכה במשנה
תורה, כי ספר דברים אמר משה בפעם אחת ולא כמו
יתר הספרים שסגולות מגלות כתבם, ואפילו ר' יהודה
שלא דריש סמוכין ביתר ספרי התורה לענין הלכה הוא
דורש סמוכין לענין אגדה, כמו שמשמע ממה שאמר
והני סמוכין מבעי ליה לאידך דריב"ל דאמר ריב"ל כל
הסלמך לבנו תורה מעלה עליו הכתוב כאלו קבלה מהר
חורב, שנאמר והודעתם לבניך וגו' (דברים ד') וכתיב
בתריה יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב (ברכות
שם), ודרשו ע"ד אגדה מסמוכים, למה נסמכו אהלים
לנחלים דכתיב נחלים נמיו כנגות עלי נהר כאהלים
נמע וגו' (במדבר כ"ד), לומר לך מה נחלים מעלין
את האדם מטומאה לטהרה אף אהלים (של תורה)
מעלין את האדם מכף חובה לכף זכות (ברכות ט"ז).
רבי אומר למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה?
לומר לך שכל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן
היין, א"ר יוחנן למה נסמכה פרשת סוטה לפרשת
תרומות ומעשרות? לומר לך כל שיש לו תרומות
ומעשרות ואינו נוהגן לכהן סוף נצרך לכהן ע"י איטתו,
שנאמר ואיש את קדשו לו יהיו (במדבר ה') וסמך
ליה איש איש כי תשמה אשתו (ברכות ט"ג), למה
נסמכה פרשת כהן מברך לפרשת נזיר וכו' (תענית
ט"ז:). למה נסמכה מיתת טרים לפרה? לומר לך מה
פרה אדומה מכפרת אף מיתתן של צדיקים מכפרת,
א"ר א"ל למה נסמכה מיתת אהרן לבנדי כהונה וכו'
(מ"ק כ"ח:), תניא ר"א אומר כל יהודי שאינו עוסק
בפריה ורביה כאילו שופך דמים שנאמר שופך דם
האדם וגו' (בראשית ט') וכתיב בתריה ואתם פרו
ורבו (יבמות ט"ז:). אמר ר"ל כל המעמיד דיין שאינו
הגון כאילו נומע אישירה בישראל שנאמר שופמים
ושומרים תתן לך וסמך ליה לא תמע לך אישירה

(דף ו' ע"א) ד"ה וכתוב עשה מלאכיו דרשינן סמוכים דמלאכים נבראו בשני. הרמב"ם בהקדמתו לסדר זרעים דורש סמוכים של כל המסכתות בסדר הש"ס. וכן הברטנורא והתוס' יו"ט למשניות. ע"ע היקש.

א.

סמיכה: סמיכה בקרבן. היינו הניחת היד על הקרבן. כמו שנאמר וסמך ידו על ראש העולה ונרצה לו לכפר עליו ושחט וגו' (ויקרא א' ד'). אין סמיכה אלא בבמה שנאמר לפני ה'. ואינה נוהגת אלא בקרבנות היחיד ולא בקרבנות הצבור. אחד עולת נדבה ואחד עולת חובה זו זו סעונה סמיכה. פרט לעולת העוף שאינה צריכה סמיכה. וסמך ושחט, במקום שסומכין שוחטין ותכף לסמיכה שחיטה, (ספרא פ' ג' ו' ד'). כיצד סומך? הוצב עומד בצפון ופניו למערב והסופך עומד במזרח ופניו למערב ומניח שתי ידיו בין שתי קרנות של זבח ולא יחא דבר חוץ בינו לבין הוצב ומתורה על חמאת עון חמאת, ועל אשם עון אשם, ועל עולה עון עשה ולית הניחס לעשה (יומא ל"ו). ואמרו וכי סמיכה מכפרת? והלא אין כפרה אלא ברם, אלא מת'ל וסמך ונרצה? לומר לך שאם עשאה לסמיכה ישרי מצוה מעדה עליו הכתוב כאלו לא כפר וכפר, מכאן לסמיכה שאינה מעכבת (שם ה'). מנחות צ"ג). ר"ל שאע"פ שבכלל מכפר לו הקרבן כי עיקר הכפרה היא הודוי, בכ"ז אין הכפרה מן המוכחה, כי הסמיכה היא הודוי, וכמו שיוה"ב מכפר גם בלא יודוי.

[מחלוקת בסמיכה ביו"ט] עד יוסי בן יעזר מן הזוגות לא היתה מחלוקת בישראל בשום דבר מן התורה, שעדיין לא נתמעט הלב, ואחרי מותו התחילה המחלוקת הראשונה בדבר הסמיכה ביו"ט אם מותרת או לא, ולכן אמרו מיטמת יוסי בן יעזר איש צרידה לא היה בהם שום דופי מכאן ואילך היה בהם שום דופי, וא"ר יוסף, "דופי של סמיכה" (תמורה מ"ז). יוסי בן יעזר אומר שלא לסמוך יוסף בן יוחנן אומר לסמוך. וכן נחלקו הזוגות שהיו אחריהם עד שמאי והלל, שמאי אומר שלא לסמוך הלל אומר לסמוך. ומאן דאסור הוא משום שבות שנראה כמלאכה ביו"ט, וסבירא ליה כי הסמיכה אינה מעכבת, ומאן דשרי סביר שהסמיכה היא לצורך הוצב ואין שבות במקדש. ואמר רמי בר חמא ש"ס סמיכה בכל כחו בעינן. דאי ס"ד לא בעינן בכל כחו מאי קא עביר (חגיגה מ"ז). מעשה בהלל הזקן שהביא עולתו לעזרה לסמך עליה ביו"ט, חברו עליו תלמידו שמאי הזקן אמרו לו מה מיכה של בהמה זו אמר להם נקבה היא ולזבחי שלמים הבאתיה (ובשלמים גם ב"ש אומרים שצריך סמיכה) כשכש להם בזנבה והלכו להם וכו' שוב מעשה בתלמיד אחד מתלמדי ב"ה שהביא עולתו לעזרה לסמוך עליה מצאו תלמיד אחד מתלמדי ב"ש אמר לו מה זו סמיכה? וקא מהדר ליה מה זו שתיקה, שתקו בנויפה והלך לו. כי הלכה כב"ה, ובבא בן בוטא אף שהיה מתלמדי

להלך בעלי קריין אסורין אף כאן בעלי קריין אסורין. וכי תימא ר' יהודה לא דריש סמוכים, והאמר ר' יוסף אפילו מאן דלא דריש סמוכין בכל התורה, במשנה תורה דריש (ברכות כ"א:). ר' יוסי הגלילי אומר מנין לפסח מצרים שאין חימוצו נוהג אלא יום אחד. ת"ל לא יאכל חמץ וסמך ליה היום אתם יוצאים (ישמות י"ג) וכו', ר' יהודה אומר וכו'. אי בעית אימיה סמוכין לא דריש (פסחים כ"ח:).

[כללים מיוחדים לסמוכים] כתב הריטב"א על יבמות

פ"א ח"ל: וקשה לי דהתם נמי הפסיק הענין דלא יבוא פצוע רכא באמצע, ותיירץ דמשום דמוכח ומופנה דרשינן אע"ג דהפסיק הענין תרע לך דהא בשום דוכתא לא דריש סמוכין בהפסיק הענין (יבין "שמעיה כלל שעה"). ודע עוד כלל אחר שמצינו שם פ"ק דיבמות דאע"ג דלרבנן דרשינן סמוכים בכל מקום ואף היכא דלא מוכח ולר' יהודה לא דרשינן אלא היכא דמוכח, מכל מקום היכא דמוכח ומופנה ר' יהודה דריש סמוכים ואע"פ שהפסיק בינתים, ורבנן לא דרשי סמוכים אע"ג דמוכח ומופנה היכא דהפסיק, דהכי קאמר בנמרא התם ח"ל ורבנן אי הוה סמך ליה כד קאמרת, השתא דלא סמך ליה הפסיק הענין (שם כלל ק"ד). כלל אחר, שייט בסמוכים להוכיח דין ויש בסמוכים להוכיח במאי מירי קרא. להוכיח דין כי הא דארי"ב ב' מי שמתו מנין לבעל קרי שאסור בדר"ו וכו'; להוכיח במאי מירי קרא דסמך ליה. כי הא דאסורין ר"י אסור באנוסת אביו וכו' ממאי דבאנוסת אביו מירי? דסמך ליה ונתן האיש השוכב עמה (שם כלל קמ"ז). כלל אחר שכתבו התוס' בפ"ק דיבמות דאפילו למאן דדריש סמוכים אהיא גזירה שוה ומפקא מסמוכים וכו' כדרדש ר"י הגלילי. תרע דאמו ר"ע רי"ף מלא תחיה דבסקילה מי נימא דלא ס"ל כרבנן דדרשינן סמוכים אלא ע"כ משום דאיכא ג"ש דלא תחיה דמפקא מסמוכים (כלל ק"ח). סמוכים יש לו דין היקש דכשם ששני רברים שהם מוקשים בכתוב אחד כגון לא תאכל חמץ יטבת ימים תאכל מצות דרשינן כל שייטנו בכל תאכל יטבו בקום אכול, ה"נ בסמוכים כגון לא תלכש יטבתנן נדילים תעשה לך הוה דרשינן כל שייטנו בלא תלכש יטבו בגדילים והוה נשי מחייבי בציצית, אלא דאיכא היקש דעדרף מסמוכים וממעט להו (שם כלל ק"ב). גם המפרשים בארו לפעמים המקרא והתלמוד בדרך כ"מכים. כמו בפ' בהעלותך, רש"י מביא אנדה למה נסמכה פרשת המנורה לפרשת הנשיאים? לפי כשראה אהרן חנוכת הנשיאים חלשה אז דעתו כשלא היה עמהם בחנוכה לא הוא ולא שבטו, א"ל הקב"ה חיך שלך גדולה משלהם שאתה מדליק ומטיב את הנרות (ע"י רמב"ן). הראב"ע אומר: ונסמכה זאת הפרשה להורות כי הריבור יהיה גם בלילה כי ישם יהיה הנר דלוק ולא יכבה. וכן כמעט בכל המצות הוא דורש סמיכות כנודע למעיין בפירושו עה"ת. בס' יפה תואר

ב"ש שלח והביא כל צאן קרד שבירושלם והעמידן בעזרה ואמר כל מי שרוצה לסמוך יבא ויסמוך ואותו היום נברה ידן של ב"ה וקבעו הלכה כמותן ולא היה שום אדם שיערער בדבר כלום (ביצה כ"ז).

ב. מ.

סְמִיכַת זָקֵנִים (סְמִיכוּתָא): סעד ותמיכה ונתינת רשות להיות רב וסומחה להורות, ונעשה ע"י שיטת יד הרב על ראש התלמיד למנותו לרב וסורה הוראה. הסמיכה הראשונה היתה ממש ליהושע, ומשה בעצמו לא היה צריך סמיכה כי פקדו ה' אך משה ואילך היו מורי עם ישראל נסמכים. כאשר הניע זמן משה למות, בקש מ' כי יפקוד א"ש על העדה כמו שפקד את משה. אז הורה אותו ה' דרך הסמיכה ויאמר לו: קח את יהושע בן נון איש אשר רוח בו וסמכת את ידך עליו ונני ונתת מהודך עליו למען ישמעו כל עדת בני ישראל ונני (במדבר כ"ז מ"ו—כ"ג). ויהושע בן נון מלא רוח חכמה כי סמך משה את ידיו עליו וישמעו אליו בני ישראל (דברים ל"ד מ').

ובדרך הזה היתה סמיכת זקנים. היינו הסנהדרין והריינים (רמב"ם סנהדרין פ"ד א').

[הסמיכה בזמן התלמוד] סמיכת זקנים בשלשה (תוספתא סנהדרין פ"א, ירמ' ט"ז דף כ"ט). ר' יוחנן קרי לזה "מסמך סב". א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי: בידא ממש סמכין ליה? א"ל סמכין ליה בשמא, קרי ליה "רבי" ויהבי ליה רשותא למידן דיני קנסות (סנהדרין י"ג). ובשעת נזרת המלכות היו סומכין גם בחרא. פעם אחת נזרה המלכות נזרה על ישראל שכל הסומך יתיר וכל הנסמך יתיר ועיר יסומכין בה תחרב ותהומין יסומכין בהן יעקרו. מה עשה יהודה בן בבא הלך וישב לו בין שני הרים גדולים ובין שתי עיירות גדולות ובין שני תחומי שבת בין אושא לשפרעם וסמך שם חמשה זקנים. ואלו הן: ר' מור' יהודה ור'ש ור' יוסי ור'א בן שמוע. רב אויא מוסיף אף ר' נחמיה. כיון שהכירו אויביהם בהן אמר להן בניי רצוני! א"ל רבי מה תהא עליך? אמר להן הריני מוטל לפניכם כאבן שאין לה הופכים. אמרו לא זוו מינ' עד שנעצו בו שלש מאות לונביאות של ברזל ועשאוהו כבברה (שם י"ד). אריב"ל אין סמיכה בחול, ר"ל דלא סמכין בחול, אבל הנסמכין בא"י יכולין לדון דיני קנסות בחול (שם). אבל לדון דיני מסונות לא היו צריכין סמיכה רק רשות, והיו יכולין ליקח הרשות מריש נלותא בבבל. ואם היה מוסמך בא"י לא היה צריך רשות מריש נלותא. כמו רבה בר רב הונא כי הוה מינצי בהדי רבי דיש נלותא אמר לאו מינייכו נקימנא רשותא (ואינו כפוף לו). נקימנא רשותא מאבא מדי ואבא מדי מדי ורב מדי חייא ורבי חייא מדי והוא היה נשיא בא"י. ורשות היא התרת הוראה (ע' להלן). רבי אלעזר כי הוה סליק לא"י אמר פלמי לי מחדא לצלתי מאחת מהן, מן הקללות האמורות במקרא). כי סמכוהו

אמר פלמי לי סתרת, כי אותבוהו בסוד העבור אמר פלמי לי סתלת, שנאמר (יחזקאל י"ג מ') בסוד עמי לא יהיו זה סוד העבור, ובכתב ישראל לא יכתבו זה סמיכה, ועל אדמת ישראל לא יבואו כממשעו/כתובות ק"ב). ומזה נראה נ"כ סדר המינוי כי סמיכה קדמה לסוד העבור. לפעמים לא עלה בידו הסמסך לסמוך איזה איש שרצה בו, אם מפני נזרת המלכות או שהיתה השעה נטרפת שלא היו החכמים נאספים לצורך הזה, או שלא היה המוסמך יכול לעלות לא"י. והעובד הזה נקרא בפיהם "לא מסתייעא מלתא". שמואל ירחינאה אסייה רבבי וכו' הוה קא מצטער רבי למסמיכה ולא הוה מסתייעא מלתא. א"ל לא לצטער מר לדירי חזי לי ספרא דארס הראשון (שכתוב בו דור דור והכמיו) וכתוב ביה שמואל ירחינאה הכים יתקרי ורבי לא יתקרי וכו' (ב"מ פ"ה: פ"ו). ר' יוחנן הוה מצטער עליה דרב שמן בר אבא דלא הוה נבייהו דליסמיכה. ר"ש בן זינור וחד דעימיה ומנו ר' יונתן בן עבסאי, חד הוה נבייהו סמכוהו וחד דלא הוה נבייהו לא סמכוהו (סנהדרין י"ד). ר"ש בן אליקים הוה מיתקד (מחזיר ושוקד) עליה דר' יוסי ברב חנינא למסמיכה. ולא קא מסתייעא מילתא. יומא חד הוה יתיב קמיה דר' יוחנן, אמר להו מי איכא דידע הלכה כר' יהושע בן קרחא או לא? א"ל ר"ש בן אליקים דין ידע! (ר' יוסי). א"ל לימא איזו, א"ל ליסמיכה מר ברישא, סמיכה, א"ל בני אמור לי כיצד שמעת. א"ל כך שמעתי שמורה ר' יהושע בן קרחא לר' נתן וכו', אמר לזה התערבתי?!

השתא וכו'. א"ל הואיל ועלית לא חרד. א"ל זירא ש"ס נברא רבה כיון דסמך סמך (סנהדרין ל"ז). בעת הסמיכה היה עושין משתה ושמהה לרבנן ועשו כבוד להמוסמך ושרו לו שירי תהלה. כי סמכוהו לר' זירא שרו ליה הכי: לא כהל ולא שרק ולא פירכוס ויעלת חן (כמו לכלה). כי סמכוהו לר' אמי ולר' אסי יטרו להו הכי: כל מן דין כל מן דין סמוכו לנא (ישארום הם לסמיכה), לא תסמכו לנא לא מסרמיטין (לשון סמרטוט) ולא מסרמיטין, ואמרי לה לא סממיטין ולא מסרמיטין (אנשים בני חברות ידועות שלא היו ראויים לכך). ר' אבהו (שהיה מוסמך) כי הוה אתא מסיבתא לבי קיסר נפקי מטרונתא רבי קיסר ומשריין ליה: רביה דעמיה מדברנא (מנהיג) דאומתיה בוצינא דנהרא בריך מתייד (בואך) לשלם (כתובות י"ז). סנהדרין י"ד). רב הונא אמר אני היום סמכוני באשיצות (החלין קכ"ד: פ') אותו היום סמכוהו בייטיבה והושיבוהו בראש (ערוך וע' רש"י). רב אידי בר אבין נסיב כהנתא ונפקו מיניה תרי בני סמיכה רב ששח ור' יהושע (פסחים מ"ט). ויען כי לא נודע שהיה רב ששת בא"י ולא היה יכול להיות נסמך בבבל, אפשר שהכוונה פה בני סמיכי כמו בר סמכא שהיו דיינים מומחים.

[סמיכה מוגבלת] גם הסמיכה בא"י היתה לפעמים מוגבלת. כי ניתן לו רשות מיוחד להורות איזה דבר

בפירושו למשניות (סנהדרין פ"א): לענין אם צריך שיהיו כל השלשה סמוכים? ונראה מן התלמוד שיהיה הגדול שבהם סמוך ויצרף עמו שנים אפילו שאינם סמוכים ויסמוך למי שירצה. ע"ל. אך לפי דעת הרמב"ם גם אחרי שנפסקה שלשלת הסמיכה מא"י ואין לנו סמוך מתוך סמוך, אפשר לחדשה בא"י בזמן הזה ע"י הסכמה כללית של כל ישראל הגרים ישיב, היינו כל חכמי א"י. אך במה שכתב באחרונה, "והדבר צריך הכרע" נראה כי עודנו מסתפק ולא ידע בבירור אם אפשר לחדש הסמיכה כעת. אמנם מוכרחים אנו לומר כי אפשר לחדש הסמיכה בזמן הזה אף כי נפסקה הסמיכה הראשונה. כי אם נחלים שא"י אפשר לחדשה, א"כ אי אפשר שימצא ב"ד הגדול לעולם, לפי שנצטרך שיהיה כל אחד סמוך ע"פ, והכבי"ה יעד, "ואשיבה שופטין כבראשונה", וזהו קושיה הרמב"ם בפירושו המשנה. ואפילו אחרי שיבוא המשיח אינו יכול להוסיף או לבטל דין בתורה. ואין לומר כי אליהו יבא לגלות הסמיכה, כי הוא אינו בא לסמך ולסדר אלא לקרב הכהנים בזרוע. היינו לברר הספקות בפסולי המשפחות ועוד ספיקות. אבל לא לחדש דבר ולא להשיב את הסמיכה כנגד הדין. ועוד שנאמר כי אליהו לב"ד הגדול אתא (עירובין מ"ג) א"כ כבר יהיה ב"ד הגדול בירושלם קודם בואו, ואין יהיו נסמכים?

[מחלוקת מהרי"י בירב והרלב"ח] בשנת 1538 השתדל הרב ר' יעקב בירב בצפת לחדש את הסמיכה בא"י. וסמך עצמו על פסק הרמב"ם אם כל חכמי א"י יסכימו לזה. ואז היה מרכז ארץ ישראל בצפת, ורוב גדולי ישראל מכל העולם היו שרוים שם. ועשרים וחמשה רבנים חשובים נאספו לצפת והם מנו את הרב בירב לרב מוסמך, וכיון שנעשה מוסמך היה הוא סמוך עוד ארבעה רבנים, ר' יוסף קארו, ר' משה די טראני, ר' אברהם שלום ור' ישראל קוריאל אך מפני שלא שאלו מקודם את פיר' לוי ב"ר יעקב בן חביב (הרלב"ח) שהיה אז בירושלם, רק אח"כ שאלו את הסכמתו, אף כי מנו גם אותו לרב מוסמך, בכ"ז מנע להסכים עמהם. ומחלוקת גדולה התפרצה בין הרלב"ח והרי"ב בנידון הסמיכה, עד מות הרי"ב בשנת 1541 ואח"כ נתבטלה הסמיכה החדשה.

[אגרת להתחדשות הסמיכה] מופס הכתב שכתבו רבני צפת לצורך התחדשות הסמיכה הוא כדברים האלה: "הן עם אחד, עם ה' אלה, ממלכת כהנים וגוי קדוש נסך מראש מקדמי ארץ אליו גוים ידרשו, מנן פרבי מנן שופטים ושופרים הורדים בעם לתהלה לשם ולתפארת. ועתה כי עברו תורות חלפו חק חרה אף ה' בעמו ויפרץ בם פרץ אין מלך ואין שר גבור ואיש מלחמה במלחמתה של תורה. ספו תמו חכם חרשים ונבון לחש נמקו בעוניה כי רב הוא, ויהי עם ה' אלה מפוזר ומפורד כלנו כצאן תענו, איש לדרסו פנינו ועונינו רבו למעלה ראש מדי יום ביומו, נפלה

שהיה בקי בו ולא ניתן לו רשות לדבר אחר שלא היה מוסמך בו. ולפ"ז היתה הסמיכה כמו התרת הוראה ונקראת, "רשותא". מאי רשותא? כי היה נחית רבה בר חנה לבבל א"ל רבי חייא לרבי: בן אחי יורד לבבל יורה?—יורה! יורן?—יורן! יתיר בכורות?—אל יתיר! (סנהדרין ה:). ר"ל שבקש את רבי לסמכו להורות ואמר לו בדרך שאלה, יורה? והסכים עמו רבי, ואמר "יורה" באיסור והיתר, וכן ידין ברשות ויפטור מלשלם אם טעה. אך לא נתן לו רשות לבקר בהמות בכורות ולהתירן מטום. כי לא היה מוסמך לאותו דבר. לפעמים היתה הסמיכה לא להורות מיד רק לקבלת שם התואר, רבי" לכבוד ולהפארת שנתנו לאיזה תלמיד כדי שיע"ז יתעורר ללמוד ויהא ראוי אח"כ להורות. כמו שמסופר על רבי שאיקלע לאתריה דר"א בר"ש א"ל (לכני העיר) יש לו בן לאותו צדיק? אמרו לו יש לו בן וכו' (שלא התנהג כראוי), אסמכיה ברבי (שהיה קורין לו, רבי" כדי שיתקנא וישים לבו להנות בתורה). אשלמיה (מסרו) לר' שמעון בן איסי בן לקוניא אחות דאמיה. כל יומא חזו אמר לקרייתא אנא איזיל (אחזור לעירי לשוב למעשי הרעים). א"ל חכים עבדו יתן וגומת דרחבא פרסו עלך ורבי קרו לך ואת אמרת לקרייתא אנא איזיל! א"ל מומי עוובה דא (כשבועה, הנחת ואת ואת אבקש עוד לשוב לעירי). כי גדל אתא יתיב במתיבתא דרבי, שמעיה לקליה, אמר הא קלא דמי לקליה דר"א בר"ש. אמרו ליה בריה הוא. קרי עליה פרי צדיק עץ חיים ולוקח נפשות חכם (משלי י"א. ב"מ פ"ה).

[דעת הרמב"ם] הרמב"ם ביד החזקה (הל' סנהדרין פ"ד י"א) כותב בענין הסמיכה: "נראין לי הדברים שאם הסכימו כל החכמים בא"י למנות דיינים ולסמוך אותם הרי אלו סמוכים, ויש להם לדון דיני קנסות ויש להם לסמוך לאחרים. א"כ למה היו החכמים מצמצמים על הסמיכה? לפי שישאל מפתחים ואי אפשר שיסכימו כולם, ואם היה שם סמוך מפי סמוך אינו צריך דעת כלם, אלא דין דיני קנסות לכל, שהרי נסמך מפי ב"ד, והדבר צריך הכרע". לדעתו יכול הסמוך לשלוח סמיכתו בכתב ואינו צריך סמיכת ידים (שם פ"ד ו'). אך צריך לעשות הסמיכה בין בכתב בין בדים בא"י ולא בחו"ל. הסמיכה בא"י נתבטלה כאשר נסגרו בתי הישיבות שם. הסמיכה נתבטלה עוד קודם שבטלו לקדש החדש ע"פ הראיה וקבעו את החדשים ע"פ ההשבון של הלוחות שיסדר ר' הלל היטני (361 לספירה הנהוג). זהו דעת הרמב"ם (הערתו לס' המצות מצוה קנ"ג). כי לא יכלו לקדש החדש רק דיינים מוסמכים. ומה שכתב כי סמוך מפי סמוך אינו צריך דעת כלם, משמע שרי בסמיכת יחיד, אף כי מהתלמוד מוכח כי הסמיכה היתה בשלשה, או עכ"פ המסמך הוא מוסמך ויצרף עמו עוד שנים אפילו בלתי מוסמכים (כמו שכתב הרמב"ם שם בהלכה ג'). וכן כתב הרמב"ם

עמרת ראשנו חולל לארץ נורנו אין עוד נביא מורה צדק ואין אתנו הן דיני קנסות מוכיח לרשע מומן, והיה בקרוב איש לשוב אל ה' ואמר בלבו למה זה הבל אינני, מה בצע בי אצום ואלך קררנית [ולא] אלקה מלקות ארבעים, ולא יוסיף ולא יתן ולא יעצור בה לפמור אותי מירי ברתי, וחמאי נגד תמיד ולא תסחה חרפתי.

זאת היתה בעמנו לאבן נגף ולצור מכשול לבלתי שוב אל ה' ולאחוז בבסלות ובררך שובכה, ולנעול דלתי החשובה. ומי הוא זה ואיזה הוא אשר בשם ישראל יכונה ועל אלהי ישראל יסמך לאמר לה' אני אשר יתאפק על הרבר הזה ולא תרד עינו דמעה בי ירד לשערים עם ה'. ועתה במעמ רגע היתה תחנה מאת ה' אלהינו להשאיר לנו פליטה ולהחיותנו בהיום הזה, ויעלנו מבור שאון הגליות והשמדות אשר השתרנו עליו על צוארנו בארצות העמים, ויביאנו אל המקום הזה אשר בחר בו ואל העיר אשר נקרא שמו עליה, ויתן לנו יתר במקום קרשנו, על כן על כל דברי האגרת הזאת קמנו ונתעורר אנהנו צעירי הצאן אשר על אדמת הקרש, לקנא על כבוד השם בי איך יחל, אין קורא בצדק—שב אל ה' בכל לבבו, ואין נשפט באמונה. ונאמר איש אל אחיו חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד ערי אלהינו, וגרים גם התורה אשר הושלך ארצה זה במה והיה למרסם חוצות.

ולכן בררנו לגדול שבנו בחכמה ובמנין החכם השלם הרב הגדול מהר"ר יעקב בירב שיהיה סמוך וראש ישיבה ורב יתקרי, והוא יוסיב מהיותר חכמים שבנו אצלו, ורבנים יתקרי ויהיו סמוכים לעד לעולם, עושים באמת וישר, משפמי התורה לדין את מי שתקף. והיה אם בן הכות הרשע והזבא לפנינו ויבוהו ע"פ חתורה בא"ר יובל שאתו ויפסור מירי ברתי, ויתקרב אל אל עולם, וגם כל העם הזה על מקומו יבא ביטלום. והיה מעשה הצדקה והשלום תחלה וראש אל פרדון נפשו, ולהיותנו עמרת תפארת ביד ה' וצניף מלוכה ביד אלהינו. הוא ברחמיו ישרה שבינתו במעשה ידיו ויקיים דבר עבדו: ואשיבה שופטין בבראשונה ויעצין בבתחלה, אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה, אמן ואמן. ועל החתום חמשה ועשרים, כל הגדולים שבהם בראשונה ואח"כ שאר החברים והתלמידים.

[התנגדות הרלב"ח להסמיכה] אין ספק שבזנות הר"ב היתה רצויה לתחית בה הסמיכה סמעים שונים, ראשית ראה כזה אתחלתא דנאולתא, ובכך נראו אותות הנאולה בא"י תחת טמשלת תורקיא, בי נצולי, "מבור שאון הגליות והשמדות" בספר, והיתה להם הרוחה על אדמת הקרש. כי מצד הממשלה לא נמצא מפרע לחסי ישראל, והיה להם הובית לדין דיני ממונות וגם דיני קנסות. ויען כי לפי דעת הרמב"ם בפירוש המשנה (סנהדרין פ"א), "אין בן דוד בא עד שיהיה נקבע

לראשונה הב"ד הגדול או הסנהדרין בארץ ישראל, כמו שנאמר ואשיבה שופטין בבראשונה ויעצין בבתחלה אחרי כן יקרא לך עיר הצדק, זה יהיה בלי ספק באשר יבוא ית"ש לבית בני האדם ותרב זכותם וכו' לפני בא המשיח". ולכן היה הצורך לעשות ההכנות האלה למנות רבנים מוסכמים קודם קץ הנאולה. הטעם השני היה, "לפרדון נפשו" כי אם יהיו רבנים מוסכמים יוכלו לדין דיני קנסות ומלקות, ועי"ז ההזורים בתשובה מעבירות שחייבים עליהן כרת נפטרו במלקות, ע"פ הדין שכל חייבי בריהות ילקו נפטרו מהכרת. ובפרט כי אז רבו האנוסים שבאו מספרד שחזרו בתשובה שלמה אך לבם נוקפם על עון כרת. הטעם השלישי כי סמיכת הרבנים תחזק את מוסדות הדת ותעשה את א"י למרכז היהדות ואחדות ישראל. וברור הדבר כי אם היתה הסמיכה נהוגה בא"י וכל הרבנים בחול היו סרים למשמעתה כי אז היתה א"י מקודשת יותר בעיני העם והיה כח ביד הרבנים המוסכמים להחיד במה ספיקות, ולפתור כמה שאלות הנוגעות לקיום היהדות. ומהר"ב וחכמי צפת

מצאו אז שעת הכושר, כי הם היו רוב מנין ורוב בנן בחכמי ישראל בארץ הקדושה. וכמעט שלא נמצא מקום מיוחד בכל ארצות תבל, מומן ישיבות התלמוד ואילך, שהיו נאספו בו חכמים גדולים ומצוינים כמו בצפת בעת ההיא, ממנה הב"ד בהלכה עד האר"י בקבלה. ומהר"ב היה האיש הראוי לאותו אצטלא, כי היה גדול בתורה ממשפחה מיוחסת ובעל הון וגבסם, גם הרלב"ח שהתנגד להסמיכה הודה מתחלה בצרכה ונחיצותה, באמרו: "ומה שהעיד (הר"ב) שכל החכמים יראה היו מתארים לעשותה, גם אני באחד מהם הייתי מתאווה לכך בראשונה. וגם שמעתי שחכם אחד ספרדי זקן ונשוא פנים שנתפטר בכאן היה נ"ב מתאווה להמצאה בעתה". ועוד יאמר: "בנשיא הזה שלפנינו שהנני מוצר ומצטער ועלי לבי דוי על שלא זכיתי להיות נמנה במצוה כזאת, מצות מינוי דינים כשרים בארץ הקדושה, ושתתקיים על ידי בחברת כל רבתי י"ן, כמו שדרשו בספרי, שופטים ויוסרים תתן לך למען תחיה וירשת את הארץ, הכוונה בדאי מנוי הדינים וכו' להחיות את ישראל ולהשיבם על אדמתם". אבל כנראה היתה עיקר התנגדותו, ספני שחכמי צפת לא חלקו בבור לירושלם, כי מציון תצא תורה, וחכמי ירושלם ובראשם הרלב"ח שהיה שם ראש ישיבה חשבו להם לעלבון גדול אם יעשה מעשה גדול כזה בלי הסכמתם, ולכן יצאה במחאה נגד הסמיכה, בחשכם כי בלי הסכמתם תבטל ממילא בי לפי דעת הרמב"ם היו צריכים לזה הסכמה כללית בכל א"י. ואף כי חכמי צפת, "נפיש מוכא מינן, לאו קטלי קני באנמא אנן" ומבלעדו הסכמת "צעירי הצאן טבירושלם" אין הסמיכה קיימת. ובהיות הרלב"ח אחד ממורי הוראה הגדולים בזמנו חקר ומצא תנאים רבים לחלות עליהם את

ולכן בררנו לגדול שבנו בחכמה ובמנין החכם השלם הרב הגדול מהר"ר יעקב בירב שיהיה סמוך וראש ישיבה ורב יתקרי, והוא יוסיב מהיותר חכמים שבנו אצלו, ורבנים יתקרי ויהיו סמוכים לעד לעולם, עושים באמת וישר, משפמי התורה לדין את מי שתקף. והיה אם בן הכות הרשע והזבא לפנינו ויבוהו ע"פ חתורה בא"ר יובל שאתו ויפסור מירי ברתי, ויתקרב אל אל עולם, וגם כל העם הזה על מקומו יבא ביטלום. והיה מעשה הצדקה והשלום תחלה וראש אל פרדון נפשו, ולהיותנו עמרת תפארת ביד ה' וצניף מלוכה ביד אלהינו. הוא ברחמיו ישרה שבינתו במעשה ידיו ויקיים דבר עבדו: ואשיבה שופטין בבראשונה ויעצין בבתחלה, אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה, אמן ואמן. ועל החתום חמשה ועשרים, כל הגדולים שבהם בראשונה ואח"כ שאר החברים והתלמידים.

[התנגדות הרלב"ח להסמיכה] אין ספק שבזנות הר"ב היתה רצויה לתחית בה הסמיכה סמעים שונים, ראשית ראה כזה אתחלתא דנאולתא, ובכך נראו אותות הנאולה בא"י תחת טמשלת תורקיא, בי נצולי, "מבור שאון הגליות והשמדות" בספר, והיתה להם הרוחה על אדמת הקרש. כי מצד הממשלה לא נמצא מפרע לחסי ישראל, והיה להם הובית לדין דיני ממונות וגם דיני קנסות. ויען כי לפי דעת הרמב"ם בפירוש המשנה (סנהדרין פ"א), "אין בן דוד בא עד שיהיה נקבע

שקרה לרבי יהודה בן בבא ז"ל, כי קמו שני מלשינים עלי, על לא חסם בכפי והוצרכתי לצאת חוצה לארץ. אז חשבתי בלבי שמא חס ושלום נטרפה השעה ובחורל אין לי כח לסמוך וכו' ונמצא כל מה שמרחנו לריק, שכבר הוא ברור, כמה הוא קשה לקבץ רבוי דעת להסכמה אחת" וכו'. וכותב עוד במקום אחר: "ומעיד אני עלי שמים וארץ, שביום יסמכתי לארבעה מן החכמים שכמעט שעברה עלי סכנה קרובה להחייא ררבי יהודה בן בבא, וברחתי מן הבית וכו', וראיתי שהשמן מקטרני". הרי"ב היה המוסמך הראשון וסמך את מרן הב"י והוא סמך את הרב ר' משה אלשיך. והוא סמך את ר' חיים ויטאל. נמצאת שהסמיכה החדשה נתקיימה עד דור הרביעי, ובשמת רח"ו ולא הניח מוסמך אחריו, נתקו המבנות משלשלת הסמיכה, ונתבטלה עוד הפעם.

[פעמי הרלב"ח נגד הסמיכה] הרלב"ח תומך את מחאתו על הסמיכה של הרי"ב במעשים רבים באריות הרבה ושואל, "מה זו סמיכה?" ותמצית דבריו הם: (א) כי הסמיכה הזאת תתן למוסמך התואר, "רב" תחת "רבי" בסמיכה הראשונה, ובזמן הזה כבר נהגו לקרוא לכל ת"ח בשם רב וגם רבי ולא יתכן עוד ליקח מהם התואר הזה אף שאינם ראויים לסמיכה, שלא לזלזל בכבודם ולביישם. (ב) כי לדעת הרמב"ם המתיד הסמיכה בזה"ז צריך הסכמת כל חכמי ישראל בא"י ולא די בהסכמת הרוב, ובפרט אם יש מחלוקת בדבר בין חכמי א"י. (ג) דמאי דתנן כל חייבי כריתות שלקו נפטרו מדי כריתתן וילף לה מקרא דקאמר ונקלה אחיך כיון שלקה הרי הוא אחיך, דקאמר כשהתרו בהם עדים למלקות בשעת העבירה, ולקו איתו אח"כ ע"י ב"ד, ואם אין התראה בעדים אינו פטור מכרת ע"י מלקות אפילו ע"י ב"ד. הרי שאותו התכלית שלסבתו נתקנה אותה הסמיכה א"א להשינו על ידה. (ד) ע"י הסמיכה אנו מכניסין את עצמנו בספסות רבות, מבלי דעת איך להכריע בין הפוסקים, כמו לענין קדוש החדש ועבור השנים, שלדעת הרמב"ם צריכין ב"ד של שבעים ואחד, אך לדעת הרמב"ן די גם בשלשה סמוכים, וא"כ בהמצא לנו בא"י ג' סמוכים הלא יהיו מחויבים לקבוע חדשים ע"פ הראיה ולעבר שנים ע"פ סוד העבור, ויבטלו קביעות הימים וסדר הזמנים והמועדות כפי חשבון שבירינו כנהוג בקהלות ישראל מימי הלל השני. (ה) הסמיכה כבר נפסקה זה אלף ומאה ושמנה שנה (עד זמן הסמיכה החדשה) ושמענו בודאי שמאז ועד עתה היו חכמים רבים מופלאים בחכמת התורה בארץ הקדושה ראויים להיות נשיאים ואבות ב"ד בסנהדרין גדולה, ולא שמענו בשום אחר מהם יעשה מעשה בדבר כזה, כ"ש אנחנו שלא הנענו למדרגתם כלל וכלל, ולא נמצאו ברור מופלאים בחכמת התורה, שאין כח בירינו לעשות מעשה כפי הוראות הרמב"ם דצריכין לסמיכה מופלא בתורה, והוא נדר, דעת הרמב"ן

מחאתו. וכתוב קונטרס הויכוח להוכיח בטול דעת הרי"ב אדות הסמיכה, וימאן לקבל לעצמו את המנוי בתור רב מוסמך ששלחו לו חכמי צפת ע"י המשולח ר' שלמה חזן, הקונטרס הזה היא תמצית של שלש אגרות שכתב הרלב"ח כתשובות לאגרות הרי"ב לבאר טיב התקנה הזאת ותועלתה המרובה וכי נוסדה ע"פ הדין, ואומר הרי"ב כי, "אף אם לא יסכימו (חכמי ירושלים) להסמיכה איני חושש להם כי במלים הם במעומם בחכמה ובמנין". כי לדעתו מה שכתב הרמב"ם שצריכין לזה הסכמת כל החכמים שבא"י כוונתו רוב החכמים. ומתוך הויכוחים האלה נתרלה המחלוקת ביניהם, ולא עצרו מלהוציא מעטם דברים אשר לא כן הנוגע בכבודם הפרטי. עד כי היה הרי"ב מלבין פני הרלב"ח במריצת דבריו, והזכירו מעשיו הראשונות בעת שהיה אנוס בספרד ואמר: "הכותב (הרלב"ח) יאמר, שבתנאי המתנה שיהיה בקי גדול וקדוש לה". ת"ל מיום הנדוש והשמד בספרד לעולם הייתי מורה הוראות בישראל ורב לחמשת אלפים בעלי בתים יהודים בפאס כמפורסם לכל העולם, והייתי אז בן י"ח שנה ועדיין לא הייתי בחתימת זקן וכו' ועם היותי ברעב ובצמא ובחסר כל לעולם הלכתי בדרכי השם וכו' מעולם לא נשתנה שמי וכו' ולא נתחלל שם שמים על ידי ביטום אחר מן האותיות". וע"ז ענה הרלב"ח: "לישנא בישא טובא קא חזינא הכא, הוא אומר שלא נתחלל שם שמים על ידו, כי לא נשתנה שמו וכו'. לא לכבודי חס ושלום אני הם אלא לכבוד כל אותם (האנוסים) שנמצאו באותה הצרה ושמו עצמם בסכנות רבות וברחו ולא ראו בטובה עד שזכו להיות בעלי תשובה ורבים מהם נפטרו לחיי עולם הבא וכו' ואף אם שנו שמי בעונותי בשעת השמד, אני לא שניתי ובוחן לב וכליות ידע כי תמיד אותו יראתי, ומינה מפורשת היא אין אומרים לבעל תשובה זכור מעשיך הראשונים וכו'. ולא הייתי עוד בר עונשין, כאשר לא זכיתי לקדש שמו וכו'. אודה עלי פשעי שהוציאנו מהמסכה והביאני אל העיר ההוללה שאני שונה בה הלכות בכל יום יותר מארבעים שנה והרמעות שזלגו עיני יכבסו עוני".

[ביטול הסמיכה] המחלוקת הזאת שבין הרי"ב והרלב"ח בטלה את כח הסמיכה, אף כי עוד השתמשו בה בצפת במשך חיי מוסדה. הרי"ב התאונן במר נפשו על הריסות בנינו ויאמר, "כוונה אחת להם (לחכמי ירושלים) להרוס הכנין המפואר של מינוי הסמיכה", גם נמצאו מלשינים אשר להשינו את הרי"ב לפני ממשלת תונרמה, ואולי מצאה המלכות בסמיכה שמץ מרידה. שהיא בעין ממשלה בתוך ממשלה, וכנראה חפץ פחת המקום לקחת את רכושו והיה בסכנת נפשות והוכרח לצאת מצפת. באגרת אחת חותם: "נאם המר והנאנה נדרף ממלשיני חזקן". ובאגרת אחרת אומר: "וסמכו לי אני הצעיר באלפי יעקב ברוב, אחר שעברו כמו ב' או ג' חדשים (אחר הסמיכה) כמעט שקרה לי מה

מחדש גדול הדור שיהיה הראש על ב"ד הגדול כבראשונה. וזה אפשר רק אחד שיתרכזו כל ישראל יחדו לקהל בארץ ישראל ויבחרו ב"ד או בלי ספק יהיה לו דין ב"ד הגדול ויכול לסמוך גם לאחרים. ולאו דוקא כל ישראל אלא דוב ישראל בא"י. כי אמר רב אסי ובהוראה הלך אחר רוב יושבי א"י שנאמר ויעש שלמה וגו' וכל ישראל עמו קהל גדול מלכוא חמת עד נחל מצרים (מ"א ח'). מכרי כתיב וכל ישראל עמו, קהל גדול למה לי? ש"מ הנך דאקרי קהל אבל הנך לא אקרי קהל (הוריות ג'). וזהו שכתב הרמב"ם בפירושו להמשנה: „כשתהיה הסכמה אחת מכל החכמים וחתלמידים (כי ההמון אינם יודעים לבחור בזה) להקדים עליהם איש מן הישיבה וישמו אותו לראש. ובלכך שיהיה זה בא"י כמו שזכרנו, תחקיים לו הישיבה ויהיה סמוך". ולפי"ז אפשר לחדש הסמיכה בא"י כאופן זה: שהקהלות הגדולות יתם רוב מנין ורוב בנין בתפוצות ישראל ישלחו את רבניהם אשר בחרו כל אחד בעירו, והם יתאספו לאספה גדולה בא"י, בתור שליחי כל הקהל ויבחרו שם את הב"ד הגדול, ויבחרו גם ראש על גביהם, והוא יהיה המוסמך הראשון, וכח בידו לסמוך אחרים. אך ישיבת הב"ד הגדול ואב"ד הגדול תהיה בא"י, ויותר טוב שתהיה ביירושלם עה"ק.

[התרת הוראה] אע"פ שבב"ד סמיכת זקנים לא בטלה נטילת „הרשות" לדון ולהורות, או „התרת הוראה" ויש קורין זאת בטעות „סמיכה" שהיא זכר לסמיכה הראשונה. ומי שמקבל התרת הוראה נעשה „מורה הוראה" שהוא שם תואר בתלמוד (כתובות ע"ט). ומזמן ר' שלום מווינא ותלמידו מהר"ל קורין לו מורנו (ע"ע). גם בתואר רבי ורב הכולל לאשכנזים או חכם וחכם בא"י לספרדים (ע"י כבוד החכמים צד 63). וענין נטילת רשות הוא, כי אסור לתלמיד שהניע להוראה להורות לפני דבו או אפילו במקום אחר אם לא קבל „רשות" מרבו (ע"י י"ט). אבל אחרי מות רבו, או תלמיד חבר אינו צריך רשות ומותר לו להורות. גם היה המורה הוראה נוטל רשות בבבל מריש גלותא (ע"י לעיל), או מפרנס הקהל בהסכמת בני הציר, וברשות הזאת היה יכול לדון בכפיה ואם טעה בדינו בשקול הדעת היה פטור מתשלומין, כי כבר קבלוהו הקהלה בתור מורם ודבם. אח"כ עשו תקנות והנהיגו שהרצוה להיות רב היה צריך בדיקה והבחנה ע"י רב מומחה אם הוא בקי בתלמוד ופוסקים ויודע להורות בדיני ממונות ובעניני הדת (ע"י שו"ת הריב"ש סי' רע"א). ענין הסמיכות שנהנו בזה"י כדי שידעו כל העם שהניע להוראה וכו'. וי"א דמי שאינו מוסמך למורנו ונותן נטין וחליצות אין במעשיו כלום ויש לחוש לניטין וחליצות שנתן, אם לא שירדע לכל שמומחה לרבים תוא רק שמצד ענוה ושפלות אינו מבקש גדלות (מהרד"ך סי' כ'). ויש הולקין ומסילין (הריב"ש שם), ובמקום

שסובר שאי אפשר לחדש הסמיכה עד יבוא מורה צדק. עכ"ל. הרלב"ח מביא גם תשובות הרי"ב על דבריו להצדיק הסמיכה. הקונטרס הזה יוכל יותר מחמשים דפים כפולים והוא בסוף שו"ת הרלב"ח. ומכונה בשם „ויכוח שעבר בין חכמי צפת וחכמי ירושלם מענין הסמיכה". מהר"י קארו שהיה רב סמוך ע"י מהר"ב מביא קצת ראיה מהרא"ש דס"ל כהרמב"ם שאפשר לעשות מוסמכים בא"י. ממה שכתב הרא"ש בפ' המפקיד וז"ל: „האידנא אע"פ שאין דין ריני קנסות אי תפס לא מפקין מיניה אי אומניה לדינא בא"י. ויש לתמוה דכיון דהשתא ליכא סמוכים וכי אומניה לדינא בא"י מאי הוה! ותירץ הב"י דס"ל דהשתא נמי אפשר למצוא סמוכים (ח"ס סי' רצ"ה ד') לפי דעת הרמב"ם וע"פ המעשה שעשה הרי"ב.

[האפשרות לתחית הסמיכה] הרב ר"ח הירשענואהן

יתאמץ לפתור את השאלה „אם יכולים אנו להשיב את הסמיכה בזמן הזה" ולחזור העטרה ליושנה. לדעתו הסמיכה בעיקרה איננה תלויה ביטולת יט' מוסמכים רק בבחירת העם כלו או קהל ישראל. וכמו בחירת השבעים זקנים שלא מצונו בהם סמיכה. וכירושלמי איתא: תמן קרוי למנויי סמיכותא. ולוא היתה עיקר הסמיכה כמו סמיכת משה ליהושע, מדוע קראוה בא"י מקום הנהגת הסמיכה בשם „מנוי" שהוא פקידה? גם דברי רב אשי בנמרא סמכין בשמא ולא בירם מראה כי אין זה סמיכה ממשי רק מנוי. וענין המנוי למדנו מתוך מצות שימת היופטים, שנאמר שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך וגו' ואיתא בספרי: מנין שממנים ב"ד לכל ישראל ת"ל שופטים תתן „לך". ומנין שממנים אחד על גבי כלם ת"ל תתן לך, ואומר (דהיי"ב י"ט) והנה אמריתו כהן הראש עליכם לכל דבר ה', ומנין שממנים ב"ד לכל שבט ת"ל לשבטך וכו'. ובמנוי הכללי הזה צריך כל א"י מישראל לקחת חלק, ואחר שנבחר ראש אחד על כלם, יש בכחו לבחור דיינים ולסמוך ראש אחד במקומו, כי נעשה שליח לכל ישראל. אבל לא יוכלו שאר ב"ד לבחור מעצמם הראש אשר לא נבחר מכלל ישראל, כי אינם שליחים. כי כח הסמיכה היא המנוי והבחירה של כל ישראל. וכן נראה מדברי התלמוד: ב"ד של ע"א יושבים בלשכת הגזית וכו' מיטם כותבים ושולחים בכל מקומות כל מי שהוא חכם ושפל ברך ודעת הבריות נוחה הימנו יהיה דיין בעירו. משם מעלין אותו אח"כ בהר הבית ובלשכת הגזית (סנהדרין פ"ח:). להמנות בין הסנהדרין והם היו הב"ד הגדול שביירושלם. ולא מזכיר שם הסמיכה כלל, או מי שהוא חכם סמוך, כי המנוי הזאת היא הסמיכה. ואפשר שנתחדש שם סמיכה בימי ר' יהודה הנשיא ולכן נקרא „רבי" סתם. ואחרי כי בחירת השופטים היא מצוה הנוהגת לדורות ונמנה בן תר"ג מצות, החובה מוטלת עלינו לחדש את הב"ד הגדול שביירושלם, בכל פעם שנתבטל מאיזה סבה, ולבחור

ענין יש להקל, אבל לא בדרך אחר כי מנהגן של ישראל תורה (הרמ"א ב"ד סי' דמ"ב י"ד). התרת הוראה נתנה לרבני ווירצבורג הריטות לדון גם דיני קנסות (שו"ת מהר"י קולון סי' א'), היינו ע"פ תקנות מיוחדות שעשו הקהל, ולא קנסות ומלקות הכתובות בתורה, שרק ב"ד מוסמכין יכולין לענוש. בזמן הראש היה הריטות לרבני ספרד לדון גם דיני נפשות ע"פ הורמנא דמלכא (שו"ת הרא"ש כלל י"ח ח'). הרב ממעם הממילה מבלי הסכמת הקהל אסור להורות (שו"ת מהר"י סי' ס"ח). זמן נתנה ההתרה להורות לתלמיד הוא משינת י"ח ואילך. כי מצינו שגדולי הדור התחילו להורות בהיותם בני י"ח, כמו ר"א בן עזריה שנתמנה לנשיא בן י"ח (ברכות כ"ח). וכן רבה (שם ס"ד). רב האי נאון נתמנה בן י"ח וכן ר' דוד מסיר די ליאון (כבוד חכמים צד 64).

[כתב הסמיכה] ר' יהודה ב"ר ברזילי הברצלוני (במאה ה"ט) בספר השטרות חושב עשרה "שטרות זקנים" וביניהם "כתב מינוי" ו"שטר מסמך". כתב המינוי הוא בזמן שנועדו בני הישיבה להושיב עליהם ראש ישיבה או שמסמכים בני הקהלה למנות עליהם ראש או זקן או דיין או נשיא. כותבין כתב מינוי וחותמין כולם עליהם ונותנין לאותו הראש לראיה ולזכות בידו. שיהיו נשמעין אליו. ושטר מסמך הוא שסומכין לאחר מן התלמידים שנקרא רב או חכם וכו'. והאידינא לא נהיני דיני קנסות בחול, ולא סמיכה להניח ידיהם על ראש הנסמך. רק כותבים כתב מסמך בלא הנחת ידיהם על ראשו. והוא זכר לסמיכה. וכיון שבירד הוא אותו כתב מסמך. מאותו היום ולהלן קורין אותו כל אדם רבי, וממנין אותו בדיינין ובסודות החברים, ושמושי ומלבושי כשמושי החכמים ועטופי החכמים והחברים והרבנים הנסמכים, ולא כשמושי התלמידים שלא נסמכו עדיין (שם צד 31). ורגילים לכתוב בכתב הסמיכה הפתגמים שהשתמשו בהם בעלי התלמוד, כמו "יורה יורה ידן ידן" אף שזה נאמר בשאלה ותשובה, וכן "כל מן דין סמיכו לנא". ומוסיפים דברים על תכונת התלמיד ולמודו, כמו "מתון ומשיג שמעתא אליבא דהלכתא" וכדומה.

[אגרת רשות] בימי הנאונים כתבו אגרת רשות או "פתקא דריינותא" למורי הוראה. וז"ל נאון אחר: המנהג בכלל שב"ד הגדול הן ממנין דיאנין (דיינים) בכל פקד ופקד וכותבין לו לדיאן (לדיין) אגרת רשות, וקוראין אותו בלשון ארמית פתקא דריאנותא. וכן מפרשין: "דאנחנו מניניה לפלוני בר פלוני דיאנא באתרא פלוניה ויהיבנא ליה רשותא למיך דיני ולאיתחזאה על כל מילי דמצואתה (מצוות) ודאיסורא והתירא ודחלית שמיא. וכל מאן דלא מקביל דינא על נפשיה אית ליה רשותא למעבר ביה מאי דחוי כי היכדין דחייב מן שמיא". ומי שיש בידו מינוי כזה אם נשבע שלא ילך אליו לדון כופין אותו ויושב לפני

מלקין אותו על שבעות, כי כב"ד הנדול הוא (תשובות הנאונים סי' ק"פ, זכרון לראשונים מחברת ד' חוברת א', הוצאת הרכבי ברלין 1885). ולדונמא סמיכה מזמן האחרון מהרב המפורסם ר' יצחק אלחנן ספקטמאר: "קושט אמרי אמת ניתן לכתוב על האי גברא יקרא הרב... ילד... ופלפלתי עמו הרבה והוא מלא דבר ה' בש"ס ובפוסקים. וגם הנהו דרשן מפואר, נאה דורש ונאה מקיים. ובכן אמר י"ש ב"ר בחו וחילו לאורייתא, ויורה יורה ידן ידן ב"ר ד"מ ואויה וגו' ומוס"ה (בדיני ממונות ואיסור והיתר ונימין וחליצה ומוסאפה וטהרה). ויהא רעוא ישיטלח לו הרחמן מקום מכובד לפי כבודו, כי ראוי והגון הרב הנ"ל לנהל צאן קדשים. ובאתי עה"ח יום... לפ"ק. נאם יצחק אלחנן החופ"ק מאוונא".

[התרת הוראה מר"ז פראנקעל] דונמא מהתרת הוראה שנתן ר' זכריה פראנקעל ראש הסימינאר בברעסלוי לתלמידו דר' קאהוט מחבר הערך השלם: "הבחור השלם מוהר"ר חנוך יהודה בן מוהר"ר ישראל קאהוט מק"ק פעלענהאזא מוכתר בחכמות נישנות ונהדר בשם "דאקטאר פילאזאפיע" למד ושמש ביישיבתי כמעט שש שנים ושקידתו ויגיעתו עמדו לו ללמוד בעיון גדול מס' נימין כתובות חולין יבמות ושבעות עם [פירושים של] גדולי הראשונים והאחרונים. גם לרבנות יסאר מסכתות: מס' סוכה ביצה ברכות שבת סנהדרין וכו' וכו'. וכאוסף קציר קמה זרתעו שבלים, לטט ואסף מלא הפנים הלכה למעשה הש"ע בכלל ובפרט דעה בפרט. דלה דלה מכאד מים חיים, ועלה בידו פי שנים. ועתה כי באה עת לחננה, בי בא מועד. דרש לפינוי ברבים בסוגיא עמוקה במס' נימין דף נ' בסוגיא דכתובין וקצובין, גם בא בנסיין בפוסקים, ובחנונו אותו באומץ ובשקידה בלי עצלות, ועמד בכור הבחינה מזוקק שבעתים. גם זאת ראינו לשמחת נפשנו כי בא אל תבלית הלימוד והשקידה. יראת שמים נמועה בלבו, וכיטלהבת יה בעזרת בקרבו, ויראתו קודמת לחכמתו. בה יורה צמאנו ואליה תשוקתו. —ולאיש אשר אלה לו ביראה בתורה ובחכמה תקע אהל, לו נאה להיות מורה לאחיו ולהפיץ מעינותיו חוצה. נוצר תאנה יאכל פריה וסרוה גם הוא יורה. לכן גמרנו להכתירו בשם רב בישראל. הוא יורה יורה ידן ידן, ובצפיתנו צפינו כי חפץ ה' בידו יצליח ויהי תפארת לכל עדת ישראל אשר תבחר בו לעמוד בתוכה, להורות להם הדרך אשר ילכו בה. ויהי נעם ה' עליו לעשות חיל בישראל, להגדיל הדר תורת אל, בצלה יחיה ועש פרי תנובה, בהפיצו יראה ותורה ברוח נדיבה. יהי ה' אלהיו עמו ויעל. פה ברעסלוי יום א' כ"א שבט תרכ"ז לפ"ק. זכריה פראנקעל הלוי". עם חותם הסמינאר (משה ריינעס, דור וחבמיו ח"א צד 100, קראקא 1890).

גם בהסמינרים החדשים נותנים המנהלים, "סמיכה" או תעודה (Diploma) להתלמידים שגמרו חק למודם. בהקול"ז העברי בסיניסנאטי התעודה נכתבה בלשון

בלי סמיכת הרבנים. ע"פ חקנת והסכמת הקהלוח בענין זה ישנעשית בשנת שע"ד (1614). ב' הסמיכה שנחננו הרבנים האחרים אינה ציווי כ"א עדות, ורבנים מחוץ לעיר אינם פסולים לעדות, וכבר אמרנו שבני איש אחד נחננו, וחייבים לשמוע לחורה אנה ואיך שיהיה. ג' יכולין להסמך לקצבה ולשיעורין. וגם ר' יעקב לבית הלוי הוכחר ברבנות בן שלשים שנה בקצבה שלא יורה עד חמשים ואח"כ הכוס"ף (החשק ללמוד) יענה את הכל וכו'. וכי יש חורה אחת בעד פלג ואחרת בעד יסמן? וכו'. ד' אודות שהנסמך יודע רק באגדה ולא מפלפל ולא יוכל להקרא ביטם רב, הרלב"ח בתשו' סי' ק"ו נושא ונושא בזה. ואומר כי צורבא מרבין שתורתו אומנתו מקרי ת"ח אע"י ראינו בקי בסדרי הגמרא וכו'. ה' על אמרם שאינו בקי בדנינים, ולכן שמו לו קצבת שנים ללמוד, ואין תקום לומר שלא יפחח עוד ספר ח"ג. כל השומע יצחק לזה, כי זה האיש ידענו שתורתו אומנתו, שאין לו שום עסק ומזמין כ"א בחורה יתנה יומם ולילה, ושונה הלכות בכל יום וכו'. וחותם: יצחק מן הלויים בכמה"ר יעקב ז"ל בת' למכת התי"א לפ"ק ויניציאה (חמצי"ת מכ"י, "מדבר תהפוכות" לר"י מן הלויים, מאוצר שזח"ה סי' 262).

ה. ה. ל.

סמינאר: ע' בית מדרש לרבנים סמירנא: ע' אומיר

סנבלט (מכונה סנבלט החרני=סעיר חרנים לסואב): נציב פרס בשמרק, הוא יטוביה העבד העמוני ונשם הערבי עמדו לשמן לנחמיה ולעולי הגולה בימי ארתחששתא מלך פרס ויבקיטו תחבולות להפריעם מהקים את חרבות ירושלים, כי הם היו צרי יהודה, ויורע להם רעה גדולה אשר בא אדם לבקש טובה לבני ישראל" (נחמיה ב' י'). וילענו לנחמיה ולעולים עמו ויבזו אותם ויאמרו, "מה הרבר הזה אשר אתם עושים העל המלך אתם מורדים" (שם פסוק י"ט). וכאשר שמעו "כי עלתה ארוכה לחומת ירושלים כי החלו הפרוצים להסתם ויחר להם מאד, ויקשרו כלם יחדו לבוא להלחם בירושלים" (שם ד' א'—ב'). נחמיה ואנשיו עמדו על נפשים להלחם עם אויביהם ולכלות את המלאכה. גם אחר שנשלמה החומה, "ולא נותר בה פרוץ" חשבו לרפות את עושי המלאכה וארבו להרוג את נחמיה ואנשיו. ארבעה פעמים שלחו אנרת לנחמיה להועד עמו בכפירים בבקעת אונו וחשיבו להרע לו, והוא התנצל בכל פעם לאמר, "מלאכה גדולה אני עושה ולא אוכל לדרת, למה תשבת המלאכה? כאשר ארפה וירדתי אליכם" (שם ו' ג'). בפעם החמישית שלח סנבלט אנרת פתוחה בידו נערו וכתב בה, "בגוים נשמע וגישמו (נשם הערבי) אומר אחת והיהודים חושבים למרוד, על כן אתה בונה החומה ואתה הוה להם למלך" וכו' (שם פסוק ו'). אח"כ שכרו טוביה וסנבלט את שמעיה בן

אנגלית כי התלמיד היוצא מבית מדרשם מוכתר בתואר רב וראוי הוא למשמרת רב ודרשן בקהלת ישראל. אך לא יפה עושין מנהלי הסמינאר בנויארק לכת, "סמיכה" לתלמידיהם בלשון הקדש הנכתבה בסגנון סמיכה כמו שנותנים לרבנים אמתיים. עם פתנם, "יורה יורה ידן ידן". כי כמעט כל התלמידים היוצאים משם אינם יודעים בין ימינם לשמאלם מהוראה או דינים מאיסור והיתר כראוי ילדעת לרב מוסמך, ויש בזה בזיון התורה. ההתרה שנותנין לשוחט נקראת, "קבלה" (ע"ש ח"ט ה). ע"ע רבנים.

ביבליוגרפיה: גרעין, דברי ימי ישראל ח"ז 214—220; שפ"ה מוצאי גולה 218—230; הירשענזאה; ירושלים כרך ששי 298; ברוך חומה, כתב בית ישראל ירושלים 1903; p. 1906 *Jews College Jubilee Volume*, London exliii.

א.

— [אם יש רשות לראשי הקהל לסמך רב מבלי סמיכת הרב המקומי] שאלה נשאלה בשנת 1651 מעיר האיצינו באיטליא מאת ר' יצחק הלוי נכד הר"א מודינא אם יש כח בידו ראשי הקהלה לתת סמיכה למניית רב מבלי סמיכה מרב המקומי. נגד המנהג הקדום שהיה שם כי הרב היה המסמך. והשנוי נעשה מפני שנולדו עי"ז חקלות, ועשו תקנות ע"י הסכמת הקהל שהכח הזה ימסר בידו שבעה טובי העיר אשר יבחרו מזמן לזמן, כי הם עיני העדה ויודעים ומכירים אם ראוי הוא לסמיכה. ויהי היום ויבחרו בת"ח אחד שלמד בקהלתם י"ג שנים והוא עתה בן שלשים ותורתו אומנתו והוא בר אבהן ובר אוריין בן של קדושים ולו אישה ובנים. ויכתירו אותו בנזר הרבנות אך בעבור בחרותו לא מנוהו לרב ונחננו לו קצבה לנהוג ברבנות עד ישיגיע לשנת ארבעים. נוסף לזה שלחו לו סמיכה רבני עיר הראד"ף להראות להממונים. ועתה קמו רבנים (בעיר האיצינו) ומעונים: א' כי לא נכון לעשות כן. שהועד הקטן יכתירו בלי הסכמתם תחלה. ב' שלא יעשה כן במקומנו שרבני עיר אחרת יתערבו בדבר. ויצו למנות אותו לרב. ג' כי אי אפשר לתת סמיכה לזמן קצוב כי לא נתנו דברים לשיעורין. ד' כי אם אמנם הנסמך הוא נחמד להשכיל בדרש ובמילי ראגרתא אבל אינו מפלפל ולא יוכל להקרא ביטם ת"ח. ה' כי הוציאו שם על הנסמך שאינו בקי כ"כ בדנינים. ופשיטא ובוראי שמכאן ואילך שזנר אלהיו על ראשו לא יפתח עוד ספר ולא ילמוד עוד תורה וכו'. וזאת עולה על כולנה כי הראש ישיבה ביום ש"ק בבקר בזמן התפלה בעת שהיו כל הקהלות בביהכ"נ הלך הוא ובנו למשפט עכ"ם ליטול רשות, ובלייל מש"ק הלך בעצמו בביהכ"נ אחד שחזנתו היה פרנס ובכח זרוע החרים לקרוא בשם רב לשום איש חדש בלי הסכמתו וכו'. ושואלים להורות להם הדרך הישרה, אם מה שעשו הועד הקטן (ז' טובי העיר) קיים או בטל. וזו תשובתי: א' כח הועד יפה

ברית מילה יכנה את הסנדק בשם בעל ברית. ומהר"ל בשם מהר"ם מכנה את האשה המביאה את הילד לכהן בשם „בעלת ברית“ (נעפאמערין). ואמר שתולידנו אל פתח בהכ"נ ולא תכנס אל תוכו. גם כתב שהאיש יכול להיות לברו בעל ברית (סנדק) להביא התינוק, אבל אם יש לו אשה דרך הנשים לסייע לבעליהן, וכתב בשם רבנו פרץ מה שאין כופלין לתת בניו לבעל ברית אחר פעמים ושלוש רק לכל בן בורר בעל ברית אחר מישום דאיתמר פ"ק דיומא כהן שהקטיר קטרת פעם אחת לא ישינה עוד לעולם מפני שהקטרת היה מעשיו, דכתיב ייטום קטורה באפיך וסמך ליה ברך ה' חילו. הכי נמי ל"ש. ומישום הכי המנהג בהרבה מקומות שהסנדק נותן מהנות להולדת וליולד כשנעשה בן שנה, לפי שהכוונה היתה להעשירו, ומכיר טובה להעניק מעשיו. הגאון מוילנא משיג על דברו הרמ"א שאדם אחר אין כופל לתת בניו פעמים לסנדק אחר ממעם עשירות ואומר מעולם לא ראיתי סנדק שנתעשר, אלא המנהג הוא עפ"י צוואת ר"י החסיד סי' מ' (באורו ליו"ד רס"ה סעיף מ"ו). וצריך אבי הילד להזכיר ולהודיע אחר סנדק יהודי כשר (מהר"ם סג"ל תשובה פ"ה). ומהר"ל כשנעשה סנדק היה נוהג לרחוץ ולטבול עצמו להכניס התינוק בטוהרה לברית ואמר גדול מצות בעל הבית מצות המוהל מפני שרגליו נדמו למזבח כאילו מקטיר קטרת לשמים, ומקדשין אותו לקריאת התורה קודם המוהל (מהר"ל שם). ויש תפלה לסנדק מודם המילה (בסידור בית יעקב לרעב"ץ). ע"ע מילה.

ביבליוגרפיה: לעיונא, מקורו המנהגים סי' ס"ז עד 94; גראסבערג, זכרון ברית לראשונים, ברלין 1892; כהן, אות ברית, קראקא 1902.

מ: ה. — מ. מ. ה.

סנדל: ע. נעל

סנדלפון: שם מלאך. במתניתא תנא סנדלפון שמו וגבוה מחביריו מהלך חמש מאות שנה ועומד אחורי המרכבה וקושר כתרים לקונו (חגיגה י"ג). וכתב ר"ח וחלילה שיש שם פדחת כל עיקר וראש וגוף כדרך הברואים אלא לקבל מלכותו כדרך שמוכרים ישראל ככל יום בתפלתם כתר יתנו לך המוני וכו'. ובפסיקתא רבתי (פ"ב) איתא: והיה מהלך (הדרניאל) לפניו עד שהגיעו לאשו של סנדלפון שלא ישרפנו כיון שראה משה את סנדלפון נבהל מפניו והוצאת פרידמאן צ"ל. ובוהר איתא: סנדלפון עלאה הוא על שאר חבריו חמש מאה שנים והוא קאים בתר פרנודא דמאריה וקשר ליה כתרין סבעותיהון דצלותא דישאל ובישעתא דמטי האי כתר לרישיה דטלכא קדישא הוא מקבל צלותהון דישאל וכו'. א"ל הדרניאל למשה משה לית אנא יביל למחך עמך דלא יוקיד לי אשא הקיפא דסנדלפון וכו' (בשלה נ"ח). עד דלא סימו ישראל

דליה בן מהימבאל שהיה נביא שקר ונעשה בעל בריתם. ויאמר לנחמיה „נעזר אל בית האלהים אל תוך ההיכל ונסגרה דלתות ההיכל כי באים להרנן“ (שם פסוק י'). ומחשבתו היתה למסור אותו ביד סנבלט. אך נחמיה הכיר בו כי לא אלהים שלחו, והבין מחשבתו הרעה ויאמר: „האיש כמוני יברח? ומי כמוני אשר יבא אל ההיכל וחי? — לא אבוא“ (שם פסוק י"א). נחמיה עשה תקונים רבים ובפרט הפריד את הנשים הנכריות מקהל היהודים, ובטובו מפרס לירושלם וימצא כי אחר מבני יוידע בן אלישיב הכהן הגדול נשא את בת סנבלט ונעשה חתן לצורך היהודים ויגרשהו נחמיה מהסתפח בכהונה (שם י"ג כ"ח). יוסיפוס יספר את קורות סנבלט באופן אחר (קדמוניות ס"א פ"ז ב').

ב. מ.

סנדק: פטרוך, שתופס התינוק הנימול על ירכיו כאשר מלים אותו. יש מפרשים המלה מלשון יון *συνδικος* ובלשון רומית *Syndicus*, שענינו שליח ועומד על גבו. הנאונים מכיאים כמה מאמרים מתלמוד ירושלמי שקראו את הסנדק בשם שליח (ע"י בתשובת מהר"ם אלישקר סי' י"ח). ואמרו שם בשם החסיד ז"ל שהאב בעצמו צריך שיהיה תופס הנער למילה ולא השליח. והבי' אמר בשם הסמ"ק שתופס הנער הוא כמו השליח ב"ד (טור יו"ד סי' רס"ה). ויש אומרים שהשם במקורו היה סנדיקוס מל' *συντεκνος* שהיא בל"א *Gevatter* ובלשון אנגלית *Godfather* או פטרוך ופרקליט העומד בצד האב, להכניס את בנו בבריתו של א"א. בעל חילקוט במזמור לה' ריבה ה' את ירכי (רמז תשכ"ג): אני עושה סנדיקוס בשעת מילה ופריעה. ובאור דרוע הלכות מילה סי' ק"ז הביא בשם שוחר טוב (ולפנינו ליתא) אני נעשה סנדיקנים בילדים הנימולים עליהם וכו' (וע"י הרוקח ק"ח). על פסוק כל עצמותי תאמרנה (תהלים ל"ה ו') אמר דוד בכל אבר ואבר אני עושה מצוה, בראש אני מניח תפילין וכו' בברכי אני עושה סנדיקוס לילדים (ש"ס). ר' אליהו בחור בספרו התישבי בשרש סנדק אומר: נוהגין לקריא למי שמחזיק בן חבירו למולו סנדק, ולא מצאתי הלשון הזה בשום מקום, גם בעל הערוך לא הביאו והלועזים קורין לו בעל ברית, בלעז קומפאר (בצרפתית *Compère*) ובל"א גיוואטער (נעפאמער, ובשם המקרה נעפאמערער שאפט). ובתורה מקומות בוחרים לזה שני אנשים, אחד הוא הסנדק הוישב על הכסא והשני הוא הנקרא נעפאמער המסביל הילד בעזרת בית הכנסת מיד הנשים המביאות התינוק. יש מקומות שמכבדים הרבה אנשים להחזיק את הילד וינתן מיד ליד עד הסנדק, ויש מקומות שהנעפאמער הוא הסנדק (ע"י יו"ד סי' רס"ה י"א בהג"ה). הסנדק נקרא בעל ברית, ר"ל ארון הברית, תמורת מלאך הברית המתואר בואליהו (מלאכי א' ג'), וכן בהנהגות מימוני (הל' מילה פ"ג) קורא לסנדק בעל ברית, וכן בנוסח הרחמן בברכת המזון בסעודת

גדר לעולם וכו'. ד"א מה הסנה עושה קוצין ועושה וורדין. כך ישראל י"ש בהן צדיקים ורשעים. א"ר פנחס הכהן ב"ר חמא מה הסנה הזה כשאדם מכניס ידו לתוכו אינו מרגיש ובשהוא מוצאה מסתרמת, כך כשירדו ישראל למצרים לא הביר בהן בריה. כשיצאו יצאו באותות ובמופתים ובמלחמה וכו' וינגע ה' את פרעה וכו'. ר' נחמן אומר כל האילנות י"ש מהן עושה עלה אחד ויש מהן ב' או ג'. אבל הסנה יש לו ה' עלין. א"ל הקב"ה למשה אין ישראל ננאלין אלא בזכות אברהם יצחק ויעקב ובזכותך ובזכות אהרן וכו'. "וירא והנה הסנה בוער באש" וגו' מיכן אמרו האש של מעלה מעלה לולבין ושורפת ואינה אוכלת והיא שחורה, האש של מטה אינה מעלה לולבין והיא אדומה ואוכלת ואינה שורפת וכו'. לפי שהיה מחשב בלבו ואומר שמא יהיו המצריים מכלין את ישראל, לפיכך הראהו הקב"ה אש בוערת ואיננו אוכל וכו'. כך המצריים אינו יכולין לבלות את ישראל (שמות רבה פ"ב). אמר הקב"ה ע"י שנאה (דורש סנה בלשון שנאה) ששנאו אותו ליוסף ירדו מצרים ובשבילו אני נגלה בסנה ואנאל אותם, שנאמר נאלת בזרוע עמך בני יעקב ויוסף סלה (ילקוט רמז קס"ט). מטרונה אמרה לר' יוסי אלהי גדול מאלהיך. אמר לה למה? אמרה לו בשעה שנגלה אלהיכם למשה בסנה הסתיר משה פניו, אבל בשעה שראה את הנחש שהוא אלהי מיד וינס משה מפניו. א"ל (תפח עצמותה!) בשעה שנגלה אלהינו בסנה לא היה לו מקום לברוח, מה נאמר באלהינו כי את השמים ואת הארץ אני מלא נאם ה' (ירמיה כ"ג). אבל הנחש שהוא אלהיך, כיון שהאדם בורח ממנו ב' או ג' פסיעות יכול להנצל ממנו (יטמ"ד פ"ג ט"ז). ע"ע סיני.

ב. מ.

סנהדרין (סנהדרין): זקני ישראל ועוציו ושופטיו בזמן הבית השני. והיא מלה עברית-ארמית שמקורה מיוונית *συνέδριον*. יוסיפוס משתמש בהמלה הזאת ביחוס הנציב הרומי נאביניוס בסוריא (57 קורם מה"נ), שהעביר את ממשלת יהודה ויחלק את הארץ לחמשה פלכים, ואחר מהם ירושלים, ובראש כל אחד היתה סנהדרין (קדמוניות ס"ד פ"ה ד'). אבל לדעת באכער כבר היתה סנהדרין זמן רב מקודם כמו שהוכיח מהעתקת הזקנים לסי' מטלי (באמצע המאה השנייה קודם מספר הנהוג). וקודם לזה ובפרט בזמן הבית הראשון נקראו "זקנים", ע"ד שבעים מזקני העם שנבחרו בימי משה (במדבר י"א כ"ד). והיו יושבים בתוך יועצים בעניני המדינה הנוגעים לדת ודין ובעניני בית המקדש, והם היו דנים דיני נפשות. אך היו מתונים מאד בדבר הזה ונאמר עליהם כי סנהדרין ההורגת אחד ביטבע (שמיטה) נקראת חובלנית (מכות ט"א). ודרשו ושפטו העדה והצילו העדה (במדבר ל"ה כ"ד—כ"ה) כי הם היו ממוני כל הקהל. סנהדרין נפרדה לשתי מהלקות,

כלהו צלותהון מתעבכי בהאי רקיעא והאי בזק (חיה אחת) דשלטא על האי רקיעא מתקן לון עד דאתא סנדלפון (פקודי רמ"ו). סנדלפון קושר כל צלותהון ועביר לון כתר (פנחס רנ"ב). בספר רזיאל נחשבו המלאכים הממונים על התקופות והחדשים וסנדלפון ממונה על אדר ב' (שם דף מ"א: דפוס אמשטרדם). סנדלפון נזכר בפיוטים שחבר ר"ש בן גבירול בתור מלאך הממונה על התפלות (ע"י צונץ ס"פ צד 478). ר"מ קורדובירו אומר כי סנדלפון הוא אליהו הנביא (היכלות פ"ד, וע"י ילקוט הרש דפוס פרשבורג ס"ו—ס"ט). ע"ע מלאכים.

ב. מ.

סנה: סכך קוצים (Bush) או קץ יבש שנקרא בן גם בלשון ערבית, וגדל על הר סיני. שנקרא בן ע"ש הסנה (הראב"ע). מלאך ה' נראה למשה בפעם הראשונה מתוך הסנה. בהיותו רועה את צאן יתרו חותנו, היה נוהג את הצאן אחר המדבר ויבא אל הר האלהים הרבה. וירא והנה הסנה בוער באש ואיננו אוכל. וירא ה' כי סר לראות ויקרא אליו אלהים מתוך הסנה וישלחהו להוציא את ישראל ממצרים, ויאמר אליו וזה לך האות כי אנכי שלחתיך בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלהים על ההר הזה (שמות ג'). ואף כי משה היה רועה את צאנו במדן היה מגיע להר סיני שהוא דרך רחוק מאד עד חצי האי סיני, ולפי המדרש הלכו צאנו של משה במדבר ומשה הלך אחריהם ארבעים יום כמו אליהו שהלך בכח האכילה ההיא ארבעים יום (ילקוט רמז קס"ט). ואפשר נ"כ כי הר סיני לא היה בחצי אי סיני כמו שיאמינו חכמי הנוצרים (ע"ע סיני). מה שנאמר ויקרא אליו אלהים מתוך הסנה, הוא תואר להמלאך הנוכח כמו כי ראיתי אלהים פנים אל פנים (הראב"ע והרמב"ן). ולכן יכנה המחוקק את האלהים שכני סנה (דברים ל"ג ט"ז). וירא מלאך ה' ר' יוחנן אמר זה מיכאל. ר' חנינא אמר זה גבריאל וכו'. כל מקום שמיכאל נראה שם הוא כבוד השכינה, "אליו" מהו אליו, מלמד שהיו אנשים עמו ולא ראו אלא משה בלבד וכו'. "בלבת אש" ללכבו כשיבא לסיני ויראה אותן אשות ולא יירא מהם. ד"א בלבת אש משני חלקיו של סנה ולמעלה (היה בוער) כשם שהלב נתון משני חלקיו של אדם ולמעלה. שאל נוי אחר את ר"י בן קרח מה ראה הקב"ה לרבר עם משה מתוך הסנה א"ל וכו' ללמד שאין מקום פניו בלא שכינה אפילו סנה וכו'. ונתנו מעמים שונים מדוע נראה על הסנה ולא על עץ אחר. ר"א אומר מה הסנה שפל מכל האילנות שבעולם, כך היו ישראל שפלים ויורדים למצרים, לפיכך נגלה אליהם הקב"ה ונאלם וכו'. ר' יוסי אומר כשם שהסנה קשה מכל האילנות וכל עוף שנכנס לתוך הסנה אין יוצא בשלום, כך היה שעבוד מצרים קשה לפני המקום וכו'. ר' יוחנן אמר מה הסנה הזה עושין אותו גדר לגנה, כך ישראל

במלה גם סנהדרין קטנה, כי הגדולה היתה פוקדת את הקטנה, ואמרו כי ארבעים שנה קודם החרבן במלו דיני נפשות, כי אז במלה הסנהדרין, אבל נשאר עיר ב"ד של נ' סמוכים ע"י הנשיא מהסנהדרין האחרונה והיו יושבים בסוד העבור ומקדשים החדש ע"פ הראיה ודין דיני קנסות, והנסמכין סמכו אחרים עד אשר נתבטלה הסמיכה.

[בחירת הסנהדרין] בחירת הסנהדרין היתה בדרך שנבחרו הזקנים בימי משה, בשעה שאמר לו הקב"ה למשה אספה לי שבעים איש מזקני ישראל וכו' מה עשה? בירר משה מכל שבט והביא שבעים ושנים פתקין, על שבעים כתב זקן ושנים הניח חלק, כללן ונתנן בקלפי, אמר להם בואו וטלו פתקיהם, כל מי שעלה בידו זקן אמר כבר קדשך שמים, מי שעלה בידו חלק אמר המקום לא חפץ בכך אני מה אעשה לך וכו' (סנהדרין י"ז). וזו בחירה נעלמה ע"פ פתקאות כדרך שעושין עתה בבחירת ראשי העם בכל הארצות הנאורות והחפשיות, אך משה רבנו ידע זאת שלשת אלפים שנה מקודם, והיו בוהרים מהמשפחות המיוחדות, כי אין הכל כשרין לרון דיני נפשות אלא כהנים ולוים וישראלים המשיאין לכהונה (שם ל"ב), א"ר יוחנן אין מושבין בסנהדרין אלא בעלי קומה ובעלי חכמה ובעלי מראה ובעלי זקנה ובעלי כשפים (היורעים מסתרי כשוף כרי לגלות מעשי המכשפים הבאים לפניהם לדין), ויורעים בשבעים לשון שלא תהא סנהדרין שומעת מפי המתורגמן, א"ר יהודה אמר רב, אין מושבין בסנהדרין אלא למי שיודע לטהר את הטרין מן התורה (ר"ל שיהיה מופלג, והוראה לפי שעה משום עת לעשות לה' הפרו תורתך), א"ר יהודה א"ר כל עיר שאין בה שנים לדבר ואחד לישמוע (בשבעים לשון) אין מושבין בה סנהדרין וכו' (שם י"ז). וכמה יהא בעיר ותהא ראוייה לסנהדרין? מאה ועשרים, ור' נחמיה אומר מאתים ושלשים כנגד שרי עשרות (שם ב'). עשרה פעמים כ"ג מסנהדרין קטנה, ומאה ועשרים כנגד סנהדרין קטנה של כ"ג, ושלש שורות של כ"ג מסנהדרין גדולה, ועשרה בטלנין של כ"ג, ושני סופרין ושני חזנין ושני בעלי דינין ושני עדים ושני זוממין ושני זוממין הרי קי"ד, ועוד ישיבה: שלשה גבאי צדקה, רופא אומן ומלמד (שם). הרמב"ם חושב בין תכונות הסנהדרין גם שיהיו יורעים קצת משאר חכמות כגון רפואות והשבין תקופות ומזלות וכו' (הל' סנהדרין פ"ב א') והנה השבין התקופות לצורך סוד העבור, וידעיה מחכמת הרפואה למען שיעור מיתה בככת הרצח ומומים בבכורים ומומי כהנים, שהיתה סנהדרין גדולה יושבת ורנה את הכהונה (סוף מדות). אין מושבין בסנהדרין זקן וסריש ומי שאין לו בנים, ר' יהודה מוסיף אף אכזרי (סנהדרין ל"ו): ופרש"י זקן ששכת כבר צער גדול בנים ואינו חסני וכן סריש, ואינו כשר לדיני נפשות.

[דרך שבתם] סנהדרין בין גדולה בין קטנה היתה

סנהדרין גדולה שישבה בלשכת הנוזית ית"כ פ"ד ס' י"א) והיתה כחצי גרן עגולה (סנהדרין פ"ד נ'), ומספר אנשיה שבעים או יבעים ואחד, והמחלקה השניה היא סנהדרין קטנה שהיתה בכל עיר ועיר ומספר אנשיה עשרים ושלשה, בירושלם היו ישי סנהדרין קטנה על פתח הר חבית ועל פתח העזרה, מלכר סנהדרין גדולה איטר בלשכת הנוזית (סנהדרין ב'), ספרי פ' יסופטים ס' קנ"ב). הסנהדרין הקטנים נחשבו רק לבתי דינים, וסנהדרין גדולה היא בית דין הגדול, ע"ע דינים. הנשיא היה ראש סנהדרין גדולה, אב בית דין היה משנה לנשיא, ובסנהדרין קטנה היה לראש המופלא שבבית דין, הנשיא שהוא ראש לסנהדרין גדולה נזכר ראשונה בתוספתא: הנשיא יושב באמצע (סנהדרין פ"ח). וז"ל הרמב"ם: כמה בתי דינים קבועין היו בישראל וכמה היה מנינן? קבועין בתחלה ב"ד הגדול במקדש והוא הנקרא סנהדרין גדולה, ומנין ע"א, שנאמר אספה לי שבעים מזקני ישראל, ומשה על נביה, שנאמר והתיעבו שם עמך, הרי ע"א, הגדול בחכמה ישבכלן מושיבין אותו ראש עליהן, והוא ראש הישיבה, והוא שקורין אותו נשיא בכל מקום, והוא העומד תחת משה רבנו (הל' סנהדרין פ"א ג').

[משרת הסנהדרין] תעודת סנהדרין קטנה היתה לרון דיני נפשות של אנשים פרטים וגם בהמות שנתחייבו מיתת ב"ד, כמו הרובע והנרבע שנאמר והרנת את האישה ואת הבהמה (ויקרא כ'), ושור הנסקל שנאמר השור יסקל וגם בעליו יומת (שמות כ"א), הזאב והארי הרוב והנמר והברדלס והנחש שהרגו הנפש מיתתן בסנהדרין של כ"ג, הכמים אומרים קנס של מוציא שם רע בכ"ג מפני שיש בו דיני נפשות דאם אמת היה שזנתה תחתיו היא בסקילה, לדברי ר' ישמעאל גם מלקות בכ"ג, כי מלקות במקום מיתה עומדת (סנהדרין ב' י'). תעודת סנהדרין גדולה היא דיני נפשות הנוגעים לכלל ישראל, וכל דבר מדיני וכללי, אין דין לא את השבט שעברו ע"ז במזיד, ולא את נביא היסקר שדינו בחנק, ולא את כהן גדול אלא ע"פ סנהדרין של ע"א, ואין עושין עיר הנדחת או להרוג מסית ומדיח או זקן ממרא רק ע"פ סנהדרין גדולה, ואין יוצאין למלחמת הרשות אלא ע"פ ב"ד של ע"א, ואין מוסיפין על העיר ועל העזרות או שינוי אחר במקדש אלא ע"פ הסנהדרין אלו, והם עושין סנהדריות קטנות לשבטים בכל הערים הגדולות, גם את מלכי בית דוד היו דינין הסנהדרין גדולה, מפני שהיו נשמעין להם והתנהגו ע"פ התורה, אבל לא היו דיני מלכי ישראל (ע"ע מלך). הסנהדרין היו רק בזמן שבית המקדש היה קיים כיון שרוב פעולתם היתה בעניני המקדש, ובפירוט אמרו: במאי עסקין אילימא בזמן הזה מי איכא עיר הנדחת והתנן אין עושין עיר הנדחת אלא בב"ד של ע"א, אלא פשימא בזמן שבהמ"ק קיים (תמורה ח'). וכיון שבטלה סנהדרין גדולה ממילא

סנהדרין, ר"ל שבטלה ונפסקה פעולתה וחבריה הכנו בגולה והיו מחכים לישועה שישיבו למקומם, ואחרי חרבן הבית היו מחכים שיבנה במהרה וישובו לעבודתם. כי כבר אמרנו לעיל, כי פעולת הסנהדרין היתה בזמן שביט המסדה קיים, ואחרי שבטלה עבודת ביהמ"ק ובטלו דיני נפשות כבר פסקה פעולתם ממילא. וע"ז אמרו משבטלה סנהדרין בטל השיר מבית המיטחאות דאמר קרא זקנים משער יבטלו בחורים מנינתם (איכה ה' סוטה מ"ח). ולא יתכן שהיתה סנהדרין אחר חרבן הבית, אך כנראה נשאר עוד שם התואר סנהדרין לראשי העם וזקניו, אף שלא היה להם משרת הסנהדרין, כמו שמצינו במדרכי בשעלה לגדולה ונכנס לשררה ובטל מדברי תורה היה, "רצוי לרוב אחיו" ולא לכל אחיו, מלמד שפירשו ממנו מקצת סנהדרין (מגילה מ"ז: רש"י). ואז היה בגלות בכל ולא היה ביהמ"ק קיים, ופירוש סנהדרין בכאן כמו אנשי כנסת הגדולה. התואר סנהדרין נשאר גם אחר מות הנשיאים וגם בימי הגאונים, ולכן מעו אחדים לחשוב כי סנהדרין היתה נהונה עוד בימי הגאונים, וגם ר"ד לוריא במבואו לפרקי דר"א (סוף אות ה' בהג"ה) טעה באמרו כי סנהדרין נשבת בימי הגאונים. רי"פמאן מביא תשובה מכ"י וכתוב בו כדברים האלה: אני יצחק בן דורבן בוורמיישא כתב ישלחו אנשי רינוס לא"י בשנת ארבעת אלפים שבע מאות ועשרים (960) ששאלו הקהלות מחכמי א"י וכו' וגם על סדכא בשומן הלב, והתשובה היא: נהנו סנהדרי קטנה וסנהדרי גדולה אוכלים אותה כי דביקתה מחמת יומן הוא, ואין לכלות ממון של ישראל וכו' וחתם הכתב רבי יעקב ב"ר מרדכי ז"ל ריש מתיבתא דמתא מחסיא. וזה הוא דבר שאי אפשר להאמין, ורק שם חואר לקחו להם לראשי העם. על אדות קברות הסנהדרין יש מסורה בפי יושבי ירושלים כי מקום קבורת סנהדרי גדולה הוא רחוק ממערת שמעון הצדיק כחצי יערה מצפון לירושלים במערת אחת בעלת כוכין הרבה ומקום קבורת סנהדרי קטנה במערה אחת בעלת כוכין הרבה הנשענת למערת שמעון הצדיק (לונץ ירושלים ח"א 92). במכתבי הרע"ב כתוב: וכן מערת שבעים הזקנים אשר היא רחוקה מירושלים כאלפים אמה או מעט יותר היא מפוארת ביותר (שם). והיא רק מסורה המונית ואין לסמוך עליה, כי בעלי הסנהדרין נקברו כל אחד בעירו, והמסורה ע"ד הסנהדרין היא צעירה לימים ונולדה ברוח ההמון מפני שחשבו שאם יש קברות סנהדרי גדולה בוראי יש גם קברות סנהדרי קטנה, וינעו ומצאת תאמין. ע"ז דינים; זונות; זקן; כהן; כנסת הגדולה; מלך; סמיכה.

[הסנהדרין בצרפת] נפוליון הראשון קיסר צרפת צוה ביום 6 אקטובר 1806 לקרוא אספת רבנים לפאריס, לענות על י"ב שאלות ששאל מהם: א' האם מותר ע"פ דת ישראל להיות נשוי ליותר מאשה אחת?

כחצי גורן עגולה (בעגולה היו יושבין כדרך שיושבין הסנטורים בקונגרים בוואשינגטון) כדי שיהיו רואין זה את זה, והנשיא ואב"ד רואין את כלם, ושני סופרי הדיינים עומדין לפניו; אחד מימין ואחד משמאל וכותבין דברי המחייבין ודברי המזכין. ר' יהודה אומר שלשה: אחד כותב דברי המזכין ואחד כותב דברי המחייבין והשלישי כותב דברי המזכין ודברי המחייבין. בסנהדרי קטנה היו יושבין גם שלש יסודות של ת"ח. וכל א"א מכיר את מקומו (כסדר חשיבותם). הוצרכו לסמוך (כגון שמת אחד מן הסנהדרין) סומכין מן הראשונה כסדר וכו' והיו רשעים הבאים למלאות השורות יושבים באהרונה. והיו צריכין שלש יסודות, כי אם נחלקו הכ"ג בדין, ורק אחד מטה לחובה, אין הולכין אחר הרוב כזה לרעה. וצריכין להוסיף שנים שנים עד שבעים ואחד ע"ז דינים (שם ל"ז: ל"ז). סנהדרי גדולה יושבו מבקר עד ערב בלשכת הגזית שהיתה בצפון העזרה (שם פ"ו:). ע"ז לישבת הגזית, בשבתות ומועדים היו יושבין בחל (פ"ח:). כי לא הנו משפטים בימים האלו (ע"ז רש"י). סנהדרי קטנה יושבו ביערי העיר (ע"ז לעיל). בכל עיר מישראל ייש בה ק"כ או יותר (רמב"ם שם פ"א ג'). מוצא למחית הסנהדרין היה לכהנים ולויים ממתנות כהונה ולויה, ולישראלים מתרומת הלשכה, כי עבודת סנהדרי גדולה התמירית היחה בקרת מומי קדשים אשר לקחו שכרם מתרומת הלשכה (ירוש' שקלים פ"ד ר', כתובות ק"ג). ומחית הישראלים אשר בסנהדרי קטנה היתה מעסקיהם שעסקו לעתות מנוחתם מעבודת הקדש, או מקופת הקהל.

[גלות הסנהדרין] מקום הסנהדרין הקבוע היה בירושלים בלשכת הגזית כ"ז שיר ישראל היחה תקופה, אך כאשר נברה עליהם יד האויב ומלכות רומי כבשה את יהודה והציבה שם פקודיה. חדלה פקודת הסנהדרין מירושלים והנשיא הוכרח להעתיק משם מושבו ועמו הסנהדרין. מלכות יהודה החלה להתמוטט ק"פ שנה קודם חרבן הבית השני, שכבר התפשטה מלכות רומי בא"י, וארבעים שנה עד שלא חרב הבית נלתה לה סנהדרין וישבה לה בחניות שלא הנו דיני נפשות (שבת מ"ו). ר"ל שיישבו בחניות בהר הבית ויצאו מלשכת הגזית. במקום אחר נאמר כי עשר מסעות נסעה שכינה וכו', וכנגדן נלתה סנהדרין סנמרא (למדו זאת מקבלה ע"י מסורת התלמידים): מלשכת הגזית לחנות (חניות), ומחנות לירושלים (חוץ להר הבית), ומירושלים ליבנה, ומיבנה לאושא, ומאושא ליבנה (פעם שניה) ומיבנה לאושא, ומאושא לשפרעם, ומשפרעם לבית שערים ומבית שערים לצפורי ומצפורי למבריא (ר"ה ל"א:). בפעם הראשונה שהיתה סנהדרין ביבנה היה עוד קודם החרבן, כי ריב"ז בקש מאספסיינוס יבנה וחכמיה והם הסנהדרין יהיו בה. והגלויות האחרות היו אחר החרבן. עד זמן רבי בצפורי ומבריא. ומה שאמרו נלתה

ב' ה"ש גם פסורין בדת ישראל? ואם יש כח בירי גם ישראל לפסור האשה אף כי לא נפסרה עדיין ע"פ חוקי המדינה? ג' האם חיתון מותר בין יהודית לנוצרי או בין יהודי לנוצרי? ד' האם נחישבו הצרפתים הנוצרים בעיני היהודים לגוים או נכרים? ה' מה הוא היחס שבין היהודים להצרפתים ע"פ דת יהודית? ו' היהודים שנוצרו בצרפת והם אזרחי הארץ ע"פ חוקי המדינה, היחשבו את צרפת לארצם? האם מחויבים הם להלחם בעדה? האם מחויבים הם לשמוע ולהתנהג ע"פ חוקי המדינה? ז' מי הם הבוחרים בהרבנים? ח' היש כח בירי הרבנים לענוש ולקנוס את היהודים? האם מחויבים הם לציות דיניהם? ט' האם כח הרבנים ואופן הבחירה הם ע"פ דיני ישראל או ע"פ מנהגם? י' היש אומניות שאסורות לישראל ע"פ דתם? י"א האם אסור ליהודי לקחת רבית מיהודי חבירו? י"ב האם אסור או מותר ליקח רבית מנכרי? הקיסר צוה את הרבנים להתאסף בתור סנהדרין כמו שהיה בירושלם בזמן הבית, שיהיה מספרם ע"א, שני שלישים רבנים ושליש אחד בעלי בתים, והם יטנו ועד של תשע מחבריהם להכין כל הדברים הנצרכים ולענות על השאלות ולערכם בכתב. הנאספים היו מצרפת ואיטליא שמשל אז נפוליון עליה, ולאספה באו עוד רבנים ובי"ב נכבדים במספר 104 לראות ולשמוע המו"מ בין הע"א סנהדרין. הנשיא או היושב בראשם היה ר' דוד זינצנהיים (ע"ע) הרב משטראסבורג. ומשנהו ר' יהושע בנציון סג"ר רב מוירציל, וסג"ר אברהם די סולוניא הרב ממנומבה. כולם נתאספו בבית הפרלמנט ביום 9 פברואר 1807. הנשיא פתח את האספה בתפלה שנדרסה בחוכרת בשם „תפלת ישרים, קרואי העדה אנשי יש"ס סנהדרין. בהתאסף יחרו בעיר ואם פאריס המהוללה סמעם אדונינו האדיר נפוליאון הראשון קיסר הצרפתים ומלך איטליא ירום הודו. יום ר"ח אדר ראשון שנת על חסדך ועל אמתך. פה פאריס, נרפס ברפוס הקיסר התקס"ז.

עם העתקה בלשון צרפתית. הנשיא נשא מרברו מעיני דיומא, ואחריו דבר פורמאדו נשיא הפרלמנט בשם הקיסר. האספה השניה היתה ביום 12 פברואר, וידברו לפני הנאספים שלוחי הקהלה עדת ישרון מאמשטרם ושמותם אישר, לימון ולימוואק, האחרון דבר בלשון עברית והאחרים צרפתית. הנשיא ענה אותם בעברית ויבקשם שלא לקחת חלק במו"מ של הסנהדרין כי כן צוה ראש הפרלמנט. באספות בימי 16, 19, 23, 26 פברואר ויום 2 מארץ סדרו את תשובותיהם לשאלות הפרלמנט. באספה השמינית ביום 9 מארץ דבר לפנייהם הילרעסהיימער שליח מקהלת פפ"מ ואשר מאמשטרם והנשיא ענה אותם בעברית, והביע את תקותו כי פעולת האספה תהיה לטובת ישראל. והאספה נסגרה. נבחרו הפרלמנט נאספו ביום 25 מארץ ושמעו י"ח תוצאות האספות. וביום 6 אפריל החליטו להסכים

לתשובות הרבנים ונעשה לחוק המדינה. [תשובות הסנהדרין] הרבנים הסכימו להשיב על השאלות של הפרלמנט התשובות האלה: א' לפי תיסקן רבנו גרשום אסור לנו דבוי נשים; ב' כי יפה כח גם ישראל אחר שיצא דין כריתות הנשואין מבית המשפט של המדינה; ג' הנשואין כרת משה וישראל צריכין להיות אחרי שנתקשרו החתן והכלה ע"י חוקי הארץ; ד' נשואי תערובות בין יהודים ונוצרים ע"פ חוקי הארץ הם קימים, אך אסור לנו לחזקם ע"י נשואין כרת משה וישראל; ה' כי החוב על כל יהודי ע"פ דתו לחשוב את האזרח הכלתי ישראל כאחיו, ולעזור ולהגן בערו ולאחבו כאילו היה בן דתו; ו' היהודים יחשבו את ארץ מולדתם או בארץ שנאחזו שם כאילו היא ארץ אבותם ויחבבו אותה ויגינו עליה בכל עת הצורך; ז' היהדות לא תאסור שום אומנות או עבירה; ח' כי יפה הוא לאחוז בעבודת האדמה מלאכות ואומניות כאשר עשו אבותינו בא"י; ט' כי היהודים אסורים לקחת רבית בין מיהודי בין מנוצרי. מן ההחלטות האלה כבר נודף ריח הריפורם שהחל להראות אותותיו בימים ההם, באשכנז והולאנדר. אך הנאספים חשבו כי ע"ז ימהרו את הנאולה של יסיון זכויות ליהודים, אשר כבר זכו היהודים הצרפתים אחרי המרידה, אך תקותם לא באה, כי נפוליון עוד הנביל זכויותיהם ע"י חוק שהוציא ביום 17 מארץ 1808. ואז הסכים גם ליסוד קהלת ישראל ע"פ תנאי הועד של תשעת החברים מבלי ידיעת הסנהדרין.

ביבליוגרפיה: יעקב רייפמאן, סנהדרין, ברויטשוב 1888; אדאלף ביכלער, דאס סנהדרין אין ירושלים אויג דאס גראסע בית דין אין דער קוואדערקאממער דעם ירושלימישען טעמפלס. ווין 1902; שוירע, געשיכטע ח"ב 188. על הסנהדרין בצרפת: יאסס געשיכטע ח"ב 121; גריין געשיכטע ח"ב 276, 620; Leon Kahn, *Les Juives de Paris* pp 332; Tama, *Transactions of the Parisian Sanhedrin*, London 1807.

א.

סנהדרין, מסכת: מסכתא בסדר נזיקין, בהוצאות המשיניות היא הרביעית תיכף אחרי שלש בבות, אבל בהוצאות הי"ס נרפסה אחריו מס' חמישית אחרי שבעות. וכתב הרמב"ם בהקדמתו לס' זרעים: וכשהודיע (בבבות) ענין הדינין התחיל לדבר על הדינין גזרי הגזירות והדינין ההם, וסדר אחר בבא בתרא סנהדרין. במס' הזאת יש"א פרקים במשיניות תוספתא ובגמרא בבלי וירושלמי. בבבלי יש ק"ג דפים. מס' סנהדרין היא נכבדה לא רק לעניני הלכה אך גם בנוגע לקורות ימי ישראל בטאות האחרונות של בית שני ושנים רבות אחר החרבן. גם נמצאות בה אנרות יפות ושונות. בפרק א' מונה את הדברים שהן בפני בית דין של שלשה עד כ"ג שהם סנהדרין קטנה ועד ע"א שהם סנהדרין גדולה, ודברים שרנים לפני בית דינים השונים האלה. פ"ב: דיני כהן גדול ודיני המלך. פ"ג:

ובהיותו בלכיש שלח עבדיו ירושלימה שיכנעו מלפניו. וכאשר התפלל חזקיהו לה' שלח מלאך ויכחד כל גבור חיל וגנדי ושר במחנה מלך אשור וישב בבושת פנים לארצו ושם נפל בחרב בניו (דה"ב ל"ב). וגם זה לא נדע איפה היתה מפלתו אם בלכיש ששם היו רוב חילו "ממשלתו עמו" או אצל ירושלים. רש"י פירש שסנחריב כאשר שמע שיצא תרהקה להלחם עמו עלה מעל ירושלים והלך לכיז ונלחם עם תרהקה מלך כיז ופוט ומצרים אשר עמו ונצחום. ונפל חסדת אוצרותיהם ובא לירושלים ונפל שם, והוא שנאמר חנביא (ישעיה מ"ה י"ד) יניע מצרים וסחר כוש וגו' עליך יעבורו וגו' (פירש"י מ"ב י"ט ד). וכן משמע מדברי חז"ל כי מפלתו של סנחריב היתה אצל ירושלים, וחזקיהו לקח אוצרות של סנחריב שלקח הוא מאחו (פסחים ק"ט.).

[בתלמוד ובדרשים] סנחריב יש לו ישמונה שמות: תנל פלאסר, פלאסר, שלמנאסר, פול, סרנון, אסנפר, רבא, ויקרא (עזרא ד'). וסנחריב הוא שם תואר: שסיחתו ריב, ד"א שסח וגנח דברים כלפי מעלה (סנהדרין צ"ד). סנחריב הגלה אותן (וישראל) ג' גלות: גלות ראשונה הגלה לדאובני ולגדי ולחצי שבט המנשה. והשניה שבט זבולון ושבט נפתלי והשלישית הגלה לשאר שבטים, שנאמר בעת הראשון הקל וגו' והאחרון הכבד (ישעיה ח'). ומנין שהיה סנחריב נזמזקסור (מושל בכל העולם)? שהיה מגלה אלו לכאן ואלו לכאן, והגלה את ישראל לבבל, והביא אלו שבבבל לכאן (במד"ר פכ"ג סוף). הוא מלך בכיפה חוץ מירושלים (מגילה י"א): עלה סנחריב ובלבל את כל האומות וידם פ"ד. ובלבל את כל העולם כלו (ברכות כ"ח). יומא נ"ד). ישרק ה' לזכוב זה סנחריב (שמו"ר פ"ג). ורחמי רשעים אכזרי זה סנחריב (ויק"ר פכ"ז). איום ונורא זה סנחריב (שם פ"ז). ג' גזרי דינין נחתמו באותו היום, נחתם גזר דין של עשרת הישבים ליפול ביד סנחריב, ונחתם גזר דינו של סנחריב ליפול ביד חזקיהו, ונחתם גזר דינו של עוזיהו שילקה בצרעת (ויק"ר פ"ה). א"ר יוחנן מפני מה זכה סנחריב לקרותו אסנפר רבא ויקרא מפני שלא סיפר בגנותה של א"י שנאמר עד בואי ולקחתי אתכם אל ארץ כארצכם (סנהדרין צ"ד). בשונו לירושלים נסע עשר מסעות באותו היום שנאמר בא על עית עבר במסרן למכמיש וגו' עוד היום בנוף לעמוד (ישעיה י'). אמרי ליה כלדאי אי אולת האידנא יכלת לה ואי לא יכלת לה. אורחא דבעא למסגוי בעשרה יומי סנא בחד יומא וכו' (סנהדרין צ"ה). א"ר אמר רב בא אליהם סנחריב הרשע בארבעים וחמשה אלף איש בני מלכים וישיבים בקרונות של זהב וכו' ויצא מלאך ה' ויכה במחנה אשור מאה ושמנים וחמשה אלף, א"ר אבהו הללו ראשי גייסות הן (שם: וכן משמע מדרי"ב). המלאך שהכה בהם היה מיכאל, ששרף גופן מבפנים והניח בגדיהן מבחוץ וכו' ולמה הניח בגדיהם? אלא שהיו בניו של שם שנאמר ובני

מי הם כשרים ומי פסולים לעדות. בדיקת העדות. נמירת הדין. פ"ד: הדישה וחקירה. ישיבת דיני סנהדרין. מאימות העדים. פ"ה: שבע חקירות, מניית המזכין וחמייבין. פ"ו: דיני הדברים שבבית הסקילה. קבורת הנסקל. פ"ז: ארבע מתות ב"ד. פ"ח: דיני בן סורר ומורה. מי שנידן משום סופו. מי שמצילין אותם בנפשם. פ"ט: הנשרפין והנהרגין. אם הרג שלא בכונה, רוצח שנתערב באחרים, מי שנתחייב שתי מיתות. פ"י: מי שאין לו חלק לעולם הבא. דיני עיר הנדחת. פ"יא: מי הם הנחנקים, דיני זקן ממרא. נביא שקר. בפרק זה האחרון בגמרא שלנו יש דברי אנדות רבות הערך מן דף צ' עד סוף המסכתא, ובאיזה מקומות שלמה יד הצנזור למחוק ולשנות הדברים עד שאי אפשר עוד לעמוד על מקור הדברים ולחקן המעוות. ישיג

סנחריב: מלך אשור, שמו באשורית: סינאחד ריב. הוא עלה על ערי יהודה להלחם עליהן בשנת י"ד למלכות חזקיהו מלך יהודה וכבר תפש את ערי הבצורות. וכעשר שנים מקודם עלה שלמנאסר שמרון וילכדה מקצה שלש שנים. ויגל מלך אשור את בני ישראל מארצם, ולכן חרד חזקיהו מפני סנחריב, ובהיותו בלכיש שלח אליו לאמר: חטאתי טוב מעלי את אשר נתת עלי אשתי. וישם עליו מס שלש מאות ככר כסף ושלשים ככר זהב. ויתן חזקיהו את כל הכסף הנמצא בידו וגם קצץ את צפוי הזהב מדלתות הדיכר ויתנם למלך אשור. אך כנראה לא היה די בסכום הזהב שנתן חזקיהו, וישלח מלך אשור מלכיש את רבשקה עם עוד ראשים בחיל כבוד לירושלים. ורבשקה חרף את מערכות בני יהודה ויגדף את ה'. אך פתאום שמע רבשקה כי סנחריב נסע מלכיש ונלחם על לבנה וילך לעזרתו. כאשר נודע לו כי תרהקה מלך כוש יצא להלחם עם מלך אשור בארצו. וישלח סנחריב מלאכים אל חזקיהו לבל יבטח בה' אלהיו כי יושיענו מידו. כי לא הצילו כל אלהי הנזים את ארצם מיד מלכי אשור וגם הוא לא ינצל. ויתפלל חזקיהו אל ה', וישמע ה' תפלתו וישלח ביד הנביא ישעיה להודיעו כי קרובה מפלת אשור לבוא. "הנני נותן בו רוח ושמע שמועה ושב לארצו והפלתיו בחרב בארצו"; "לא יבא אל העיר הזאת... ולא ישפך עליה סוללה". "ויהי בלילה ההוא ויצא מלאך ה' ויך במחנה אשור מאה ושמנים וחמשה אלף וישיבם בבקר והנה כלם פגרים מתים". מכל זה משמע שהמפלה לא היתה אצל ירושלים רק בארץ אשור או קרוב לנבולה כאשר נלחם עם מלך כוש. והמכה היתה מכת מנפה נוראה אשר שלח בו ה'. וישב סנחריב לבירת מלכותו נינוה. ושם הכרו אדרמלך ושראצר בניו ויברחו לארץ אררט, וימלוך אסרחדדון בנו תחתיו (מ"ב י"ט, ישעיה ל"ט. ירמיה נ"ב). בדברי הימים לא נזכר שם רבשקה רק סנחריב, מלך אשור שבא ביהודה ויחן על הערים הבצורות,

כאילו המלאכים מתאוננים לפניו על מלאכתם הרובה ואומרים: "איככה נוכל אנחנו השלשה לעמוד על המשמר

צִיּוֹר הַקִּמְיֵעַ בְּשִׁיר לְמַעֲלוֹת לַיּוֹלָדָת שְׁנַדָּפֶס רֵאשׁוֹנָה
בִּסְפָּר רוֹזָאָל.

בכל בתי היולדות הנפוצות על פני הארץ" (כרם חמר ח"ג 116, והצופה לבית ישראל צד 81). ע"ע לילית; מלאכים.

צ. ה. ג.

סְנִיגוֹר: הַסִּיגוֹר: סניגור (συνήγορος) הוא מליץ יושר המלמד זכות, וקסניגור (κατηγόρος) המלמד חובה. ובשם המפישט סניגוריא וקסניגוריא. ואמרו אין פסניגור נעשה סניגור (ר"ה כ"ו: ויק"ר פכ"א). העורך דין נקרא סניגור והעומד כנגד הנאשם מצד הממשלה נקרא קסניגור (District Attorney). מנין לדיין שלא יעשה סניגורו לדבריו שנאמר מדבר שקר תרחק (שבועות ל:). פ"י ביון שראה זכות לאחר ואח"כ ראה לו חייב לא יהא מסעין דבריו הראשונים כדי להעמיד דבריו אע"פ דאיכא למימר רשפיר מצי למיקם דברי הראשונים, הואיל ועושה כדי להעמיד דבריו כמשקר דמי. בלעם הרשע היה סניגורו של או"ה (תנחומא צו סי' א'). הדא רוח הקדש סניגורא היא מלמד זכות לכאן ולכאן (ויק"ר פ"א א'). העובר עבירה אהת קונה לו קסניגור אחד (אבות פ"ד י"א). דוד שבן דוד בא בו קסניגוריא בת"ח (כתובות ק"ב:). הזקנים העתיקו ראשון בריב (משלי י"ח י"ז) קסניגורום, להתגולל עלינו (בראשית מ"ג י"ז) העתיק סומכום קסניגוריא. גם מלת פרקלים היא כמו סניגור, ואמרו העושה מצוה אחת קונה לו פרקלים אחד (אבות פ"ד י"א). אם יש לו פרקליטין גדולים ניצול (שבת ל"ב:). למה חטאת באה בפני עולה? לפרקליט שנכנס לרצות רצה הפרקלים ונכנס דורן (ובחים ד'). כל צדקה וחסד שישראל עושין בעוה"ז

שם ע"ם ואשור (ש"מ"ר פ"ח), ותחת כבודו יקר יסוד
כבוד אש (י"עיה שם) א"ר יוחנן תחת כבודו ולא
כבודו ממש (והם הבגדים כי ר"י קרא למאניה
מכבודות). ר"א אומר תחת כבודו ממש כשריפת בני
אהרן, נשמה—וגוף קיים וכו'. סנחריב שחרף ע"י שליח
נפרע הקב"ה ממנו ע"י שליח (מלאך ה'), אמר סנחריב
בתחלה אחריו דירה של מטה ואח"כ אחריו דירה
של מעלה (גירוף נגד ה'). ארוב ל מאי דכתיב עתה
המבלעדי ה' עליתי על המקום הזה להשחיתו וגו' מאי
היא? רשמע לנביא דקאמר (י"עיה ח') יען כי מאס
העם הזה את מי השלוח וגו' (סנהדרין צ"ד:). ליל
מפלתו של סנחריב היה בפסח, והיו ישראל וחזקיה
יושבין ואומרים את ההלל, והיו מתיראים לומר עכשיו
ירושלם מתכבשת בידו, כיון שהשיבנו בבקר לעמוד
ולקרות ק"ש ולהתפלל מצאו אויביהם פגרים מתים
(ש"מ"ר פ"ח), לאחר מפלתו של סנחריב יצא חזקיה
ומצא בני מלכים שהיו יושבים בקרונות של זהב,
הדרך שלא לעבוד ע"ז (מנחות ק"ט:), וזוהו משמע
כי לא מתו כלם. מבני בניו של סנחריב למדו תורה
ברבים, מאן אינון שמעיה ואבטליון (גיטין נ"ז:). ע"ע
אשור; חזקיה.

יש-גב

סני וסנסני וסמנגלופ: שמות מלאכים אשר לפי דברי בעלי שמות האחרונים הם שומרים את היולדת ואת ולדה מן המזיקים ובפרט לילית וכת דילה. ובאמת היא אנדה עתיקה כי קמיע שכתוב בה שמות המלאכים הממונים לרפואה הם סניני וסנסני וסמנגלופ. ובקמיע הזאת נתרפא בנו של נבוכדנצר. כי לילית (ע"ע) שנבראה עם אדם הראשון. מלאכתה להחליש התינוקות מיום הולדם עד שמנה ימים אם הוא זכר, ואם נקבה עד עשרים יום. אך קבלה עליה בשבועה כי כל זמן שתראה את המלאכים האלה או שמותם בקמיע אצל התינוק לא תשלוט בו. ולכך אנו כותבים שמות אלו בקמיע של ילדים קטנים ורואה אותם וזוכרת השבועה ונתרפא הילד (ספר בן סירא דפוס אמשטרדם שנת תנ"ז דף מ', וספר אלפא ביתא כבן סירא דפוס ויניציא ש"ד דף כ"ג). בספר רוזאל (אמשטרדם תס"א דף מ"ג) כתוב כי הסגולה הזאת היא ברזק ומנוסה לכל צרה ובפרט לשמירת יולדת ולולדה. מן הכיטוף ועין הרע. ומקודם יכתוב על הקמיע שיר למעלות אשא עיני על ההרים, ואח"כ שמות המלאכים עם הציור של מגן דוד (והוא השם בפעם הראשונה בס' הזה). ולפי דברי המחבר ראה וחקק אדם הראשון (!) את הציור הזה. וכן נהגין עתה להדביק פתקא שכתוב עליה שיר למעלות אשא עיני וגו' ומצד ימין שמות אדם וחווה אברהם ושרה ושמות המלאכים סני וסנסני וסמנגלופ פנימה. ומצד שמאל יצחק ורבהק יעקב ולאח, לילית וכל כת דילה חוצה. מכשפה לא תחיה וכו'. יצחק ערסער חבר סמירי על סני וסנסני וסמנגלופ.

סעדיה, רב (בן יוסף, ובר' רס"ג, ונקרא בערבית: סעיד אלפיומי): נאן בסורא, נולד בכפר דילץ אצל פיומי (הוא פיתום) במצרים העליונה בשנת 892 ומת בסורא בשנת 942. מהגנדי הנאן בדו דברים אשר לא בן על אבותיו. אך הרס'ג בספר הגלוי מתיחס את עצמו למשפחת יסלה בן יהודה (דהיא ר' כ"א). וחשב בין אבותיו את ר' חנינא בן דוסא. לפי דברי מהגנדי בן מאיר הוכרח יוסף אבי הרס'ג לעזוב את מצרים ומת ביפו, ונראה שזה קרה בעת שישיב הרס'ג בא"י. לא נרע מאומה מתולדות חייו בימי נעוריו, גם לא נרע מי היו רבותיו. רק כי מסעודי מהבר ישמעאלי שמת בשנת 957 יודענו כי סעדיה היה תלמיד של אבו כתיר אשר מסעודי בעצמו התוכח עמו הרבה בהיותו בא"י. אולם בודאי היו להרס'ג מורים חכמים אשר השפיעו עליו הרבה עוד בילדותו. כי כבר בהיותו בן עשרים חבר ס' האגרון, ובן כ"ג חבר ספר נגד ענן ראש הקראים. בשנה ההיא (915) עזב את מצרים ונסע לא"י וחשב להשתקע שם כאשר יאמר במכתבו העברי (ע' Schechter, Saadiana פ"ז) שכתב, בתחלת ויכוחו עם בן מאיר, לילשה תלמידיו שנשארו במצרים. הרס'ג היה אז בארם צובה בדרכו לבבל, כאשר שמע ממהשבת בן מאיר לעשות שינוים בקביעות המועדים, וימחר לשלוח לו מחאתו, ובבבל הציע תשובותיו בענין הזה לפני הריש גלותא דוד בן זכאי וחכמי הישיבה. ע"ע בן מאיר. שם כתב, "ספר מועדים" להוכיח כי דברי בן מאיר ביטק יסודם (922). דברי הרס'ג ישרו בעיני חכמי דורו, ושמו נודע לתהלה בא"י ובבבל, עד כי הואיל הריש גלותא למנות את הרס'ג לריש מתיבתא בסורא, יבא שם בחדש אייר שנת ד"א תרפ"ח (928) בן שלשים ויש שנים, ויהי לגאון, ויחל ללמד חכמה התורה והמדעים לתלמידים רבים, וישיבת סורא נתעלה על ידו ותעש לה יום בארץ. הוא היה הנאן הראשון שנולד חוץ לארץ בבל, כי לפניו לא נסמך עוד לגאון חכם מארץ אחרת. רק מתוך חכמי הישיבות שם. אולם לא ארכו ימי גדולתו. כי אחרי שתי שנים נפרץ ריב בין הנאן ובין ראש הגולה דוד בן זכאי, כי הנאן לא נשא פניו במשפט אף כי הנאן כהן צדק ספומכדיאא הסכים עם ראש הגולה, וכאשר רצה בנו של דוד זכאי להכריח את הרס'ג לרעת אביו בחזקת היר, הוכה ונפצע מעברי הרס'ג והמון העם. אז להטה אש המריבה, הרס'ג החרים את בן זכאי והוא החרים את הרס'ג. בן זכאי מנה איש אחר במקום הנאן את ר' יוסף בר יעקב, והרס'ג מנה לנשיא וריש גלותא את יאשיה (חאסאן) אחי דוד בן זכאי ואותו העביר מנשיאותו (930). אך גברה יד דב"ז על אחיו שנאלץ לברוח ממנו ומת בגולה בכוראסאן, ואל דב"ז התחבר אהרן ׳ שרגאדו ושניהם כחבו מחברות נגד הרס'ג בעברית, והוא ענה אותם בעברית וגם בערבית בספר הגלוי (שמו

שלום גדול ופרקליטין גדולים בין ישראל לאביהן שבשמים (ב"ב י"י). ב. מ.

סענעדין (Szegedin): עיר בתכונת אונגריא. היהודים נזכרו שם בשנת 1552 בתור מוכסין בעת שהיתה תחת סמללת תורקיא. וכאשר הוכרחו התורקים לצאת נורשו היהודים מהעיר. בשנת 1714 התיישבו שם שלשה יהודים וכאשר נודע הדבר נורשו. בשנת 1719 נתן המלך קרל השלישי רשות להעיר לעשות כחפצה אדות קבלת יהודים וצווענים לתוכה, אך פקדי העיר הפכו תמיד לחובת היהודים. בשנת 1781 התיישב בסענעדן מיבאל חיים פאלאק סבלי רשות, ורק בשנת 1787 נתנו רשות לשלישה יהודים לישוב שם. בשנת 1790 נתן חס שלא יפריעו את היהודים ממנוחתם, ובשנת 1799 כבר ישבו שם 58 משפחות. בשנת 1813 עשו גבול בעיר לבתי היהודים שהם קנין כספם, ואף כי נרו אח"כ בבתיהם גם בסמוכות אחרים, לא במל החס עד שנת 1859. בשנת 1884 היו בסענעדן שמונה מאות יהודים משלמי מס.

[הקהלה] ביטנת 1791 נוסדה הקהלה הראשונה בסענעדן. אך לא השיגה רשיון הממשלה עד שנת 1857. בשנת 1863 עשה הרב הכללי דר' ליאופולד לעז תקנות לסדרי הקהלה אשר ניתנו מעט אח"כ, ובשנת 1903 נעשו תקנות חדשות. בית הכנסת הראשון נבנה בשנת 1803 בתבנית בית לרירה, כי פקדי העיר אסרו לבנות ביהכ"ג בתבנית בית תפלה. בשנת 1839 בנו ביהכ"ג הרש שנתחנך בשנת 1843 ע"י הרב ר' ליב שוואב מבוראפעשט, ויש בו ארבע מאות מקומות לאנשים ומאתים וישישים מקומות בעזרת נשים. ממול ביהכ"ג הזה נבנה ביהכ"ג ספואר ביטנת 1883 אשר מחירו עולה לחצי מיליון כתרם ויש בו 806 מקומות לאנשים, 623 לנשים. הרב הראשון בסענעדן היה ר' יחיאל ביטנת 1789, ואחריו ר' הירש באק (1790—1843); ר' דניאל פיליץ (7—1843); ר' יהודה ליב (ליאופולד) לעז (1850—1875), ואחריו בנו ר' עמנואל לעז. שעורנו עומד על משמרתו (1912). החברה קדישא נוסדה בשנת 1787 ובעת ההיא נוסדה גם חברת בקור חולים, ובשנת 1856 בנו בית חולים. בשנת 1903 היו ארבע מאות חברים לחברה קדישא עם קרן קיימת של מאת אלפים ועשרים אלף כתרם. ביטנת 1860 יסד דר' לעז, "חברה רסנדקאות", חברת מחסה ליתומים בנו בית ליתומים בשנת 1892. התלמוד תורה נוסדה בשנת 1820, ובית למוד לנערות נוסד בשנת 1851. להקהלה יש בית מיוחד לצבור אשר מחירו עולה מאה וחמשים אלף כתרם. בין המתנדבים נחשב דוד קיס שנרב ששים אלף כתרם לחברת מלביש ערומים, ויש שם עוד חברות רבות למעשה הצדקה. בשנת 1905 היה מספר התושבים בסענעדן 87,410, ומספר היהודים 5863, ומהם 1243 המשלמים מס. ב. מ.

בערבית, "כתאב אלאעתבאר") ובו יזכיר כי עמו הצדק, ומראה על פעולותיו שנלחם נגד הקראים והאפיקורסים. גם הרס"ג היה מוכרח להתחבא מפני חמת שונאיו שבע שנים, שהיה בבגדאד. בימים ההם היה בודד ונפרד מחברת אנשים, ויסקוד על למודיו ויחבר אז הרבה ספרים. ובפרט ספרו אמונות ודעות שנמר בשנת 933. בשנת 937 השתדל חותן י" שרנאדו ושמו בשר (בב"ת ולא בכ"ף כא"סר מעו גרעץ ושמינישניידר) בן אהרן. לעשות שלום בין הרס"ג ובין חתנו ובן זכאי, ויבצע מעשהו, וביום תענית אסתר כרתו ברית שלום. ויפילו גורלות מי מהם יאכל אצל חברו סעודת פורים, ויפול הגורל על הרס"ג ויאכל על שלחן הנשיא וישמח עמו בימי הפורים ושני ימים אח"כ (יוחסין). הרס"ג הויטב על כנו בתור גאון בסורא, אכן כפי הנראה מסכת המחלוקת והגדרו, שהעירו בקרבנו רוח עצבן ולא סר ממנו, ויחי רק כחמש שנים אחרי כן, וימת מתוך מרה שחורה (הראב"ע) בן חמשים שנה, לדאבון נפש כל גדולי ישראל וחכמיהם. ונשאר זכרו אחריו לברכה. דוד בן זכאי קדמוהו במותו בשנת 940 ויהודה, בנו של הנשיא, מת איזה חדשים אחרי אביו.

[פעולת הרס"ג והבוריו] מעט היו ימי חלדו של הרס"ג, אך רבות ונפלאות פעולותיו ומעשיו. ולולא מת בחצי ימיו בודאי היו מעשיו ומכובותיו לספרות ולהירות כפולים ומשולשים. הראב"ע בספר מאוננים קראהו ראש המדברים בכל מקום. מכובותיו אשר עשה לישראל רשומים בספר הגלוי ועל אגרת ר' דוסא בנו שכתב לר' חסדאי הנשיא (הראב"ד). ספריו רבו בתורה בחכמה בדת ובאיורי המקראות, בצחות לשון הקדש ודקדוקה. וכלם בלשון ערבית, לכד משלש מחברות קטנות שהן אזהרות, אגרון, ושיר על מספר האותיות שבתורה, יספריו בערבית רובם נעתקו לעברית, ויש מספריו שנאברו מאתנו, ויש שנשארו עוד בכ"י. בשנת 1892 כאשר מלאו אלף שנים משנת לידת הרס"ג החל יוסף דרנבורג להויל כל ספרי הגאון ונמ מה שנמצא ממנו בקטעים, וכלם ביחד יכילו עשרה כרכים, ועד עתה יצאו מהם חמשה. ואלה הם ספריו:

[ספרי הרס"ג] בחכמת הלשון העברית: (1) "אגרון", ספר השרשים כפול, בשני חלקים, ומסודר ע"פ א"ב. חלק אחד מסודר ע"פ ראשי האותיות, וחלק שני מסודר ע"פ סופי אותיות לצורך הפייסנים והחוריים בחרוזים. חברו בלה"ק, ובמהדורא שניה הוסיף העתקה ערבית לכל מלה. ויבואו בו גם מלות מלשון חכמים ושרשי המלות משפות זרות שנזכרו בבב"ק. וענן שעיקרו נעשה לצורך הכותבים צחות ושירים נקרא הספר בערבית "כתאב אלשער" (ספר השיר). וכאשר יבאר בהקדמתו חבר ספרו מפני שראה כי גברה שכחת צחות לשון הקדש אצל בני ישראל, ומחברי הפיוטים לא יסמרו הכללים הנחוצים כפי חוקי השירה. בסוף ההקדמה בואו בקצרה כללי הדקדוק לשפת עבר, אבל קצת מזה

נשאר לפליטה. ההקדמה הערבית למהדורא השנייה וקטעים מהקדמה העברית נדפסו ע"י הרבני בספרו זכרון לראשונים מחברת חמישית א' (פטרבורג 1891). (2) "כתוב אללנה", י"ב חלקים או פרקים על הלשון ודקדוק לשה"ק. ספר הדקדוק הזה הוא הראשון בספרתנו, ונשארו ממנו רק קטעים, ונזכר דונש לברם. בפירוש הרס"ג לספר יצירה, גם מזכירו דונש לברם. (3) "תפסיר אלבענא לפצה" רשימת שבעים מלות בודדות בתנ"ך, ובאמת מספקן תשעים. ע"ע בודרות. מלות. תרגומיו ופירושו על תנ"ך הם: (4) תרגום ערבי של הרס"ג עה"ת באותיות עברית נדפס ביחד עם תרגום אונקלוס ותרגום פרס בקושטא בשנת 1546. וגם בהפולילומא של פאריס 1645. ולונדון 1657 באותיות ערבית אך בחילופים ושינויים. ונדפס עוד הפעם באותיות עברית בירושלם (1894—1901) בשם תאז' או כתר תורה, ובני תימן קוראים אותו בכל שבת עם תרגום אונקלוס ועם שנים מקרא. התרגום הזה נדפס מחדש ע"י דרנבורג והוא הספר הראשון של כל ספרי הרס"ג שהיה בדעת דרנבורג להוציא לאור. תרגום על ישעיה שהויל פאולוס בעיר יענא (1800) ועשה עליו הערות. הוא מצא התרגום באותיות עברית ושנה אותם לערבית ועיז נפלו בו שבושים רבים, ורפאפורט הניחו ותקנו בפירושו לישעיה. תרגום משל: עם פירושו הויל דרנבורג. פירושו על איוב מובא בספר קד הקמח לרבנו בחי (תיבת השנחה). ובאכער ערך תרגומו ופירושו בהוצאת דרנבורג (ספר ה'). תרגום ופי' על תהלים הויל מרגליות (ברעסלוי 1884). תרגום חמש מנילות מיוחס להרס"ג בטעות, וכן תרגום אסתר שנדפס בסדור תימני (וויז 1896) אף כי הוא דומה קצת לתרגומו של הרס"ג (פאזאנאסקי מאנאמססירפט חמ"ז 364). תרגום ופי' על דניאל הוא בכ"י, אך פי' דניאל המיוחס אליו הנדפס במקראות גדולות אינו ממנו ונכתב ע"י סעדיה אחר שחי במאה ה"ב ונראה שהשתמש בפי' הרס"ג (פארנעס שם חל"ד 63). וכן נוכל לומר על פי' עזרא שהויל מאתיוס ע"ש הרס"ג בשנת 1882 (עי' הגרן ח"ב 72). וכמו כן גורל מדרש ערבי על עשרת הדברות המיוחס להרס"ג, ונדפס הרבה פעמים (עי' ש"ש היב' ביבליאגראפיע ח"ז 114). פי' על י"ה"ש אשר העתקה עברית ממנו נדפס בקושטא (1577) מיוחס להרס"ג בטעות (עי' עזאלד ורופעס ביימרענע ח"ב 104). וכן פי' על קהלת (הוסיאטין 1903) שמיוחס להגאון בטעות (עי' באכער העבר' ביב' ח"ט). וכנראה חבר הגאון תרגום וביאור כמעט לכל ספרי התנ"ך, כי רק תרגומו ופירושו לדה"א לא נזכרו ספריו בהלכה הם מאמרים על ענינים מיוחדים, ורובם אברו ונשאר מהם רק שמם (פאזאנאסקי, אריענטאלישע ליטעראטורצייטונג 1904 צר 306). והם:

(5) מאמרו "כתאב אלמוארית" שנשארו ממנו קטעים ונעתקו ע"י מיללער, ויש ממנו גם כללים בשחיטה והוא

בכ"י. (6) כלליהתלמוד בערבית (שם הגדולים ח"ב 16). פ"י על שלש עשרה מדות של ר' ישמעאל, ויש סמנו העתקה עברית. (7) שו"ת רובם בעברית, וחמישים מהם נקבצו ונרפסו ע"י סיללער. (8) פסקים והלכות, כמו ספר טומאה וטהרה הכולל ג"כ הלכות נדה (ע"י תוס' נדה ל"ז, ד"ה אביי, וסמ"ג לאוין ס' ק"א). (9) פירושים על המשנה והגמרא, ומזכרים במסומות הרבה (ע"י ערוך ע' המר וע' ענה). (10) העתקה ערבית למשניות, ור' פתחיה בהסבוב (במאה הי"ב) מעיר כי בעיר בגדאד השתמשו בהעתקה הרס"ג על המשנה שהוא כעין פירוש בערבית, אך לא נודע כ"י ממנו. על התפלות והפיוטים (חבר: 11) סדר התפלות הכולל כל דיני ברכות ק"ש ותפלה, לימי החול ושבת ומועדים עם העדות בערבית ונמצאים בו גם תפלות תחנון ושבעים ושירים שחבר בעצמו. סדר התפלות שלו מוכא הרבה באבודרהם (באגרי, דער סידור סעריה'ס, פפרי"מ 1904). (12) פיוטים, ואזהרות או תרי"ג מצות ובסופו חתום שמו, "סעיד בן יוסף" עם התואר, "אלוף", ונראה מזה שכתבו קודם שנתעלה לנאון. הראב"ע בפירושו לקהלת (ב' א') אשר שם מבקר החסרונות בפיוטי הקליר, הוא משבח את פיוטי הרס"ג ואומר כי הנאון נשמר מאלה החסרונות. פיוטיו נקבצו ע"י ראזענבערג "בבוביץ" (צד 26, 54 ברלין 1876). גם כתב פיוטים על העבודה ועל הושענות שהו"ל קאהוט (מאנאססי שריפט חל"ץ). (13) עיר על מנן אותיות יבתורה, ונרפס בסוף תשובות הנאונים (רפוס פראג), ובסוף ס' נובלות לחכמה. ע"ע אותיות. ספריו בפילוסופיה ואמונה הם: (14) "כתאב אלמאנאט ואלאעהקאדאט" ובהעתקה עברית, "האמונות והדעות", על יסודי האמונה והתורה, והוא הספר הראשון במקצוע הזה ונמרו בשנת 933. הספר עם העתקה אבן תבון לעברית נרפס ראשונה בקושטא בשנת 1562. והמסוד הערבי נערך ע"י לאנדויער (ליידען 1880) הספר כיל עשרה מאמרות: א' על בריאת העולם והשנהגה, ב' על אהדות השם וטדותיו, ג' על המצות והתורה והנבואה, ד' מעבודת ה' ובריאת האדם והבחייה. ה' על המעשים הטובים והרעים, ו' על הנפש וכחותיה ועל המות ועניני הגלגול, ז' על תחיית המתים, ח' על הגאולה והפרות. ט' על שכר ועונש אחר המות, י' הנהגות וכללים ברכי הצדק והמוסר. (15) "תפסיד כתאב אלמבאדי", העתקה ופירוש בערבית על ספר יצירה (ע"ע) שכתב בעורו במצרים או בא"י. המקור הערבי נערך עם תרגום צרפתי ע"י לאמבערט (פאריס 1891). אך ההעתקה העברית שנרפסה בשנת 1562 מיוחסת אליו בטעות. הרס"ג כתב ספרים או מאמרים רבים נגד הקראים והכופרים, וגם התנצלות נגד סתננריו. ספרי הויכוח והמענות נזכרו בשם הכולל, "כתאב אלדוד", והם: (16) נגד ענן מיסד הקראים (נכתב בשנת 915); (17) נגד אבן שקאוריה או שקיה; (18) נגד איש אשר שכתב

[השפעת הרס"ג על היהדות] הישפעתו של רב סעריה

נאון על היהודים והיהדות בזמנו ואחר זמנו רבה מאד, ולולא עמד הוא בפרץ נגד ענן ועדת הקראים ואפיקורסים אחרים בזמנו שהתנגדו לתורה שבעל פה ולמסורת אבות, מי יודע אם יכלו החכמים האחרים לעמוד נגדם. הרס"ג הוכרח להשתמש נגד הכופרים בדברי חז"ל בכלי מלחמה של החכמה הכללית והמדתית שנודעו אז במדינות האלה, כי לא היה די להלחם נגדם בכלי

כחפצו". (ב') אחדות הבורא, אחר שהוכיח כי העולם הוא מחודש, הלא יוצא מזה בהכרח שיש אלהים שהוא מחדש כל דבר, כי יש מצוי ראשון בורא ומנהיג. והוא יחיד בעולמו כמו שבא לנו כאמונה מצד הקבלה ולפי ראיות השכל שהביא הרס"ג. הוא מתנגד להדעת של שתי רשיות, כי מי שברא אור לא ברא הושך, ואומר כי באמת אין החושך כח מתנגד לאור, כי אם העדר האור. ולפי מציאות האור הוא על צד האמת, והחושך אין לו מציאות כלל. ובנוגע לדע ומוב יאמר, כי באמת מושג רע ומוב הוא היחס וההצטרפות שיש לכל דבר עם פ הרגשתו, "כי הבורא לא ברא רע אך ברא דברים אשר הם סובלים שיהיה לאדם בהם שלום ורע בבחירתו, שאם יאכל המאכל לפי צרכו וישתה המים לפי צרכו יהיה זה שלום, ואם יקח מהם מה שאינו סובל יהיה זה רע". וע"י האחדות הגמורה יוכיח כי הבורא איננו גשם ולא יפול בו מושג גשמי כל עיקר, כי אין בו לא מספר ולא מנין. וכל גשם הוא עשוי ע"י אחרים ולא יתכן שהוא עושה ובורא ומחדש. כי "הלא הגשם היה תחלת ידוענו" (ר"ל תחלת השגתנו) ואנו מבקשים לכל גשם עושה, וכשנמצא את העושה נבקש גם לזה את עושהו, עד הסבה הראשונה אשר בהכרח תהיה מציאתם רק רוחנית, שאם לא כן עלינו לבקש גם לה עלה וסבה". והוא מכאן את הפסוקים שיש בהם הגשמה שהם ע"פ סגנון הלשון ודרך, "העברה" בלבד. ואנו חייבים להאמין שאין הדברים כפשוטם כ"א, "הקרבה והמשלה", ובפרט מה שבא מענין הפץ רצון וכעס. שכל זה הוא רק ע"ד דברה תורה בלשון בני אדם. (ג') מציאות הנפש. לדעת הרס"ג היא חקירה, "בדבר עמוק ודק" ודומה לחקירת חרוש העולם יש מאין. ועיקר סברתו בענין הזה הוא, כי הנפש היא ברואה, כי "הבורא ברא אותה עם שלמות צורת האדם". מבעה היא, "עצם נקי כנקיות הגלגלים והיא מקבלת האור כאשר יקבל הגלגל ותהיה בו טאידיה. אבל עצמה יותר דק מן הגלגלים וע"כ היא מדברת". מציאות הנפש היא גם בפני עצמה חוץ לגוף, שהוא רק האמצעי לפעולה השכלית של הנפש כי "כל נברא צריך אל כלי מן הכלים", וכאשר תתחבר הנפש אל הגוף תתראה פעולה באדם בכל תכונותיו. גם הנפש צריכה להגוף ובלעדו לא תוכל לעשות פעולתה. "כי אלו היה (הקבי"ה) מניחה נפרדת לא היתה מנעת אל גשם ולא אל הצלחה ולא אל חיים מתמירים, כי הנעתה אל כל אלה איננה כ"א בעבודת בוראה, ואי אפשר לה על הק הבניה אל העבודה כ"א בגוף. מפני שעמו פועלת כל פועל, כמו שהאש אי אפשר להראות כ"א בהתלוצה כדבר וכו'. ואם יהיו שניהם ערוכים מן המעשים, לא היה לבריאתם ענין (מטרה), ואם לא יהיה לבריאתם ענין יבטל עם בטולו בריאת השמים והארץ ומה שיש ביניהם. כי הכל לא נברא אלא בשביל האדם". הנפש, "בעבור זכותה והרמותה לאויר בזכותה" לא תדאה בצאתה מן הגוף

לחמתה של תורה לבדם. והרס ג היה האיש המוכשר למלחמת הדת יותר מכל חכמי בבל שהיו אז בשיבות סורא ופומבדיתא. כי הרס"ג נולד במצרים שהיתה קן החכמים הבבלית בעת ההיא והביא עמו ידיעות מושכלות שלמד מהערביים, וכללי הפילוסופיא ילחם, ומלכד ידיעותיו החיצוניות, היה אדם גדול בתורה והיה פוסק מופתה, וכל חכמי ישראל היו סומכים עליו בעניני הלכה. אך עיקר עבודתו היתה לגדור פרצות היהדות ולרפא את הריסותיה ע"י הקראים, ויצא למלחמה נגד כל הכחות השונות שלא ההזיקו במסורות התלמוד, וכבר בהיותו בן כ"ג כתב ספר, "להפר עצה ענן אשר קשר ומרד" (דברי הראב"ע). וכדי ללחום עם בני סקרא היה נצרך איש כהרס"ג שהיה בקי בתנ"ך מאין כמוהו, ויודע הלשון העברית ודקדוקה עד שיכול להתחרות עם הקראים היותר גדולים בחכמת לשה"ק. והיה נלחם עמהם בדרך הפישט ולא במדרשות "שנאלה נפשם בהן. גם היה בקי גדול בהשכונות העבור ובקביעות המועדים בעת שיהיה לו צורך לערוך מלחמה נגד בן מאיר וסיעתו שרצו לשנות את הקביעות, ומי יודע עד הוכן היו הדברים מנעים לחלק בין היהודים בא"י ובין היהודים בבבל בסדרי החנים והפרץ הזה היה יותר גדול מכל הפרצות שנעשו ביהדות מעת היה ישראל לעם. אם היו יהודי בבל למשל חוננים ביום אחר את הג המצות, וראש השנה שלהם ביום אחר, ותענית יום הכפורים ביום אחר מקביעות היהודים בא"י ובמקומות אחרים. גם חרש הרס ג הפילוסופיא האלהית, כדי להוציא מרחם של מועים שנפדו בעקרי היהדות מפני הדעות המשיבשות של הפילוסופיא היונית. והחכם הרס"ג וערוך כערכה ויצא נגדם בכלי מלחמתם, פילוסופיא אמיתית נגד פילוסופיא כוזבת! וע"י סברות וחקירות ישרות וכדרך הוכחה נברה ידו על אויבי היהדות, וכשם שקבל הרס"ג על עצמו למען נגד הסכתיים וכל בעלי דעות נפסדות, כן נטל עליו להתנצל לפני המאמינים התמימים אשר הם, "מדחיקים המלאכה הזאת (החקירה במהות האמונה) עד שהם אומרים, שהעיון בה מביא הכפירה ומביא אל האפיקורסות". ובה נדמה הרס"ג להרמב"ם שהיה איזה דורות אחריו, שגם הוא היה מוכרח להלחם פנים ואחור.

[שימושו בפילוסופיא] הרס"ג הניח יסודות חזקות ללמודי האמונה שעשה אותם לעקרים בדת ישראל בספרו, "האמונות והדעות", ואלו הם: א') הדת העולם—יש מאין. שהשם ברא את החומר ונתן בו צורה. ומביא ע"ז כמה ראיות, והעיקר בהן, כי כל הנמצאים הם בעלי תכלית. כלומר בעלי קצב וגבול, והם נפסדים, וא"כ יש להם גם ראשית והתחלה, וזה יחייב כי נבראו על ידי מחדש ובורא. וגם החומר איננו קדמון, כי אם היה מקודם לא הניח להיוצר לעשות ממנו דבר, ולא היה נשמע לו להפעל כרצונו ולהצטייר

במותו. תחיית המתים היא לדעת הרס"ג עיפר גדול באמונה. והבופר בה בהכרח שיכחש באמתת הספורים של הנסים והנפלאות בתנ"ך וגם מוכרח לכחש בבריאת העולם יש מאין, כי נקל להאמין בתחיה מאשר להאמין בבריאה יש מאין, ואף כי נתפרדו כבר חלקי החומר שבנוף, "יכול בורא הנוף היטני לשום חלקיו חלקים מן היסודות אשר לא שמיט בהם בנוף הראשון". ותחיית המתים תהיה בעת הגאולה, ואז לא ימותו עוד, אבל מעתיקים אותם מימות המשיח אל נעומות העולם הבא, "ע"ד שאמרו חז"ל מתים שהקב"ה עתיד להחיותם שוב אינם החזרים לעפרם. ומי שמת סומא או מחוסר אבר, "עומרים במוטן ואח"כ מתרפאין" כרי שיכירום אבותיהם וקרוביהם.

[תורה מן השמים ונבואה] בורא העולם ביטל האדם, "חננם סבה שמניעה בה אל ההצלחה הנמורה והטובה והשלמה" בנתנו להם תורת אמת מצוות ישרים ומשפטים צדיקים. אמתת האמונה בתורה מן השמים יבאר ע"פ השכל, כי התורה באה לנו בקבלה איש מפי אביו עד הרור של קבלת התורה, ואי אפשר להטיל ספק באמתת קבלת אבות. "אם לא יחשבו שיש בעולם הנדה (קבלה) לא יקבלו מצות מלכם ולא הוזהרתו, כי בעת יצאו אותו בעיניהם וישמעו דבריו באזניהם, וכשלא יהיה עמם יסתלק קבול מצוותו והוזהרתו". וכבר קבלו בני ישראל קבלה נמורה שמצות התורה לא יבטלו, וזה יבאר ע"פ סברה, הלא אנו יודעים "כי אומתנו איננו אומה כי אם בתורתה, וכיון שאמר הבורא שהאומה תעמוד כל עמידת השמים וארץ, מן ההכרח שתעמוד תורתה כל ימי השמים והארץ". הנבואה לדעת הרס"ג היא לצורך האדם, כי ישלח להם ה' את עבדיו הנביאים להוכיחם לקיים את המצות. "וכל נביא שיבחרהו הבורא ית' לשליחותו נותן לו אות" ואז אנו חייבים להאמין בשליחותו, כי בודאי לא נתן לו אות "עד שהיה נאמן אצלו". אמנם הנבואה אינה די באות לבד אם היא נגד הישר. כי "סיבת האמינו במשה לא היתה האותות והמופתים בלבד, אבל סבת האמינו בו ובכל נביא, שיקראנו תהלה אל מה שיכשר (דברים כשרים וישרים), וכאשר נשמע דבריו ונראה אותו שיכשר נבקש ממנו המופתים עליו, וכאשר יעמידם נאמין בו. ואם נשמע מענתו כתהלה ונראה שלא תכשר, לא נבקש ממנו מופתים, כי אין מופת על נמנע. למשל אם יאמר לנו, שאלהים מצוה אתכם שתצטוו יום כך נבקש ממנו אותות, וכאשר נראה אותם נאמין ונצו. ואם יאמר אלהים מצוה אתכם בנאוף ולגנוב, או שהוא מודיעכם שיביא מי המבול וכו' לא נבקש ממנו אות, מפני שקראנו למה שלא יכשירהו השכל או הנדה (קבלה) נאמנת".

[בחירה חפזית וגמול ועונש] הרס"ג יהשוב את האדם למרכז ותכלית הבריאה "המכוון בכל הכרואים", ויש לו נפש בעלת בחירה. והאדם עומד ברשות עצמו להדע

או להיטיב, כי הבורא "שם הבחירה ברשותו וצוהו לבחור בטוב". והדעה הזאת מוכיח הרס"ג מצד המושכל, כי "אם היה מכריחו [לאדם על מעשיו] לא היה ענין לציוו והוזהרתו אותו וכו'. ולא היה נכון לענישו עליו". הבורא אינו סומא ברע מצד עצמו כי ע"י שמדק להאדם. וזה נתן ברשותו להיטיב או להרע. הרס"ג מתאים את הבחירה עם ידיעת הבורא כי הוא "יודע הדברים על אמתת היותם, ומה שיש מהם ממה שיחדשהו [הקב"ה] הוא כבר ידע שיחדשהו. ומה שיש מהם שיבחרהו האדם כבר ידע שיהאדם יבחרהו". בענין שכר ועונש הוא מבטל דעת האומרים "כיון שהבורא הוא שופט צדק. לא היה מביא יסורין על העוללים, כי אם על חסא שחטאו נפשותם בעת שהיו בנוף אשר קודם גופם", כי אינו מאמין בגמול הנפשות "שרוח תשיב בשמעון ואח"כ בגוי וכו', ויש רבים שאומרים וכו' יתהיה רוח האדם בבהמה ורוח הבהמה באדם ודברים מזה השגיון". אולם הוא מחליט "כי הנמול והעונש אינם מה שגראה לנו, כי הכל נגלה בחכמת הבורא, ויש גמול ועונש לעתיד לבוא אחרי הפרד הנפש מן הנוף. ולדעתו מרור העוה"ב אין בו לא מזון ולא קנין ואין צורך לשרות ולא לצמח ולא לנהרות וכו'". והנפש משתקקת כל ימי היותה עלי אדמות לחיי עולם הנצחי, ותדע כי רק במעשים טובים תגיע אל "המרור הרוחני" הזה לכן נעצבת למעשים הרעים של האדם וישמחה למעשיו הטובים. ענין היסור ועונש אחר המיתה הוא מכאיר באופן שעצם הגמול והעונש הוא אהר, אבל יגיע מזה טוב לצדיקים ורע לרשעים. "דומה לכח האש ששורפת ומאירה", ע"ד הכתוב כי הנה היום בא בוער כתנור והיו כל זרים וכל עושי רשעה קש ולהם אותם היום הבא וגו' וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה (מלאכי ג'). ואולם יש מדרגות שונות בגמול ובעונש, ופרטי הדברים סתומים וחתומים לנו אבל יבארו לנו בזמן הישועה, כשיגלה הענין הזה ויפנו הלבבות לבקש החכמה, ויודעו הטבעים לקבל התבונה".

בענין הגאולה האחרונה חשב הרס"ג את הקץ קרוב לסוף האלף החמישי לבריאת העולם כאשר יתבאר במאמר ח'. וע"ז אמר הרמב"ם באגרת תימן "ואנו דנים את רב סעדיה לכך זכות ונאמר מה שהביאו לענין זה. אע"פ שהיה יודע שהתורה אסרה זה ולהיות בין מחשבי קצין, לפי שהיו בני דורו בעלי סברות רבות נשחתות וכמעט שתאבד תורת ה' לולא הוא ע"ה וכו'. וראה בכלל מה יראה בדעתו, לקבץ המון העם על דרך חשבון הקצין, כדי לאמץ אותם ולהוסיף על תוחלתם" (אגרות הרמב"ם דפוס ליפסא ה"ב דף ה'). זו היא השיטה הפילוסופית של הרס"ג בקיצור, שהיתה למעין לא אכזב להרמב"ם וכל בעלי מחקר והאיר עיני הדורות אחריו. כי בחקירה הרתית של היהדות היה הרס"ג הראשון. ובראותו סכנה גדולה מרחפת על היהדות ע"י דעות נפסדות. נכד בחשד המלחמה

[בחירה חפזית וגמול ועונש] הרס"ג יהשוב את האדם למרכז ותכלית הבריאה "המכוון בכל הכרואים", ויש לו נפש בעלת בחירה. והאדם עומד ברשות עצמו להדע

1551. ומת אחר שנת 1566 (נר המערב 84, 86). ר' סעדיה ב"ר שמואל הנ"ל, נזכר ישם בתקנות בין שנות 1550—1578, וחבר באורי תנ"ך (שם צד 101). ר' שמואל ב"ר הנ"ל, חי בין שנות 1542—1621 בערך ונזכר בתקנות הנ"ל, גם חבר חדשי דינים כ"י (שם 103, 104). ר' שלמה בן דאנאן ור' יעקב בן דאנאן בערך שנות 1600—1620. האחרון חבר פסקים כ"י (שם 108). ר' סעדיה ב"ר שמואל הנ"ל, בין שנות 1620—1679, ונזכר בתקנות הנ"ל, גם בשו"ת אהל יעקב ששפורטש סי' ב' ג' (ע"ש צד 135). בנו ר' שאול בן דאנאן מת לפני שנת 1727. ור' שמואל שאול בן דאנאן נולד ר"ח אב תכ"ח ומת בערך 1730. הוא חבר ס' דברי הימים מאורעות יהודי פאס במשך מאתיים שנה לפניו. חכונותיו נכבדים מאד לקורות היהודים בפאס ולמחלק המשטר המדיני אז. ונכדו אשר יטא את שמו ג"כ ר' שמואל שאול ב"ר יעקב חי בין שנות 1700—1770, ונמנה לאב"ד בפאס בערך 1753. במאה הזאת חי ר' יצחק בן דאנאן (מת בשנת 1900) וחבר שו"ת לייחזק ר"ח (ירושלם תרס"ב). ור' שלמה בן דאנאן, נולד בשנת 1848 והוא כעת האב"ד בפאס וחבר שו"ת אשר לשלמה (ירושלם תרס"א).

י. ס. מ.

סעדיה בן נחמני: פיימן ומפרש התנ"ך; חי במאה ה"א והי"ב, ויסד פיוט למערב ליל א' דסוכות במהזור כ"י, תחלתו: "סוכת שלום סלה יכוננה עליך" וחתום בו גם הפסן (היידענהיים במבוא שלו). לדעת צונץ חבר ג"כ הפיוט, "אלהיכם דרשו" שאומרים בשבת שחל ב"ר"ח. והיה בימי ר' יקר תלמיד הרב בוורמייזא הוא ר' קלונימוס ב"ר שבתי שבא לשם מרום, ואם כן היה מעט אחרי רש"י (צונץ צור נעשיכמע צד 71). ולדעת ר' חיים מיכל הוא ר' סעדיה שמביא רש"י בס' לקוטי הפרדס הל' תשעה באב, "ואמר לי רבינו סעדיה" ונראה שהוא מרש"י. ר' סעדיה חבר פ"י הנדפס על ספר יצירה אשר במטעות ייחסוהו המדפיסים להרס"ג (מצרך לחכמה דף ט': והרב יעב"ץ במטפהת סופרים דף ד':). כי מזכיר בו שהראב"ע ברא נברא לפני ר"ת ושיניהם מאוחרים מהרס"ג הרבה מאוד שנים. הפירוש הזה נסדר ע"י תלמידיו שקבצו פירושי רבם והוסיפו עליהם משלהם. כנראה בכל דבור שכתוב פירש רבינו סעדיה. ומביא מעשה ממאינא (שם פ"ד) ומשמע שהיה ישם. גם הפירוש על דניאל המיוחס במטעות להרס"ג הוא מעשה ידי ר' סעדיה זה (ע"י כרם חמד ח"ה 244). הוא חבר ג"כ פירוש על דברי הימים שנסדר ג"כ ע"י תלמידיו (ע"י תוס' יומא מ'). והוא הפירוש המיוחס במטעות לרש"י. המחבר מזכיר בפירושו את ר' קלונימוס ב"ר יהודה אחי אמו (פ"י להר"ב ר' ז' י"ז), ור' אליעזר בן משולם שהיה רבו (שם דה"א ד' ל"א). גם למד אצל ר' יצחק ב"ר שמואל

לסתים פיות המקטרינים על קבלת הו"ל ואמונת ישראל ע"י חקירותיו להסביר הדברים ע"פ השכל גם לבלתי מאמינים "כדי שיהיו דברי התורות מתקיימות בהקירה ובדיון הברור" (הקדמתו לס' האמונות והדעות). ובדבר הזה עומד הרס"ג לנשם עמו זה אלף שנים, ושמו יזכר לדור אחרון. ע"ע בן מאיר; דונש; קראים.

ביבליוגרפיה: המבואות וההערות בהוצאת החדשה של כל ספרי הרס"ג ע"י יוסף דרנבורג, ב"ר באכער, יואל הכהן מיללעך, והמטה חלקים מן העשרה כבר יצאו לאור פאריס 1893—1899; רפאפורט, תולדות ר' סעדיה גאון בבירי העתים ח"ט 20—37; ווייס האסיף ח"ב 275; דוד ח"ד; כנסת ישראל ח"ג 55—71; דוד כהנא לתולדות רס"ג, קראקא 1892; ברנפלד, דעת אלהים ח"א 118; הנ"ל רבנו סעדיה גאון למלאת אלף שנה לשנת הולדתו קראקא 1892; גרינבוים, הגן צד 179; הנ"ל מאסף ח"א צד 137; ברלינה, ברכת אברהם 84; קויפמאן, געדענקע בוך 144; גייגר, וויסענשאפטליכע צייטשריפט פיר יידישע טהעאלאגיע ח"ה 267—316; ווינעריק, רב סעדיה גאון בלשון יהודית-אשכנזית גיואק 1903; הערמאן הענקעל, ר' סעדיה גאון בלשון רוסית, פטרבורג 1895; Munk, Notice sur R. Saadia Gaon, Paris 1838; Taubelles, Saadia Gaon, Halle a. S. 1838; Schechter, Saadyana, Cambridge 1903; Engelkemper, Saadiae Gaonis, Leipzig 1897.

א.

סעדיה בן דאנאן: תלמודי, חיבפאס מורוקא במאה ה"ט; אבי זמניו ר' מימון בן דאנאן בא מהגירוש של ספרד משנת 1391 עם הרב"ש ורשב"ן לאלזיר, ומשם הג' למורוקא והתיישב הוא או בנו ר' משה בעיר פאס, ישם נודע ר' משה הבן בשם "רמב"ם אלפאסי", הוא חבר פירושים בתלמוד שאבדו מאתנו, ועל אדותיו יספרו ספורי נסים שאירעו לו בפאס אשר להגם נאלץ לנוס משם בשנת 1438, ובנו ר' מימון שנשא ר' לפי הנראה בפאס או חור אח"כ לשם, הוליד את ר' סעדיה הזה. הוא היה מדרקק מצוין ומומחה בקורות עם ישראל. חבר ס' השרשים על ירמיה בלשון ערבי (כ"י), ושו"ת שניטאל עליהם מחכמי קשמיליא, וכנראה ברור אבד ה' הזה ואיננו, ורק תשובה אחת ע"ד האנוסים נדפסה מכינו (חמדה ננוחה, צד 102). גם נדפס מר"ס בן דאנאן זה מאמר על סדר הדורות (ישם). הוא מת זמן מועט לפני גירוש ספרד משנת 1492, ובנו ר' מימון נהרג אז על קדוש ה'ים, וזרעו אחריו יצאו והתיישבו בעיר מולדת אבותם בפאס, ונשתלשלה מהם ילשלת של רבנים וחכמים, והם נחשבו לגדולי ורבני ק"ק, "התושבים" מיהודי פאס. גם קבעו להם בית הכנסת מיוחד שם הנודע בשם "ביהכ"נ בן דאנאן".

[הרבנים ממספת דאנאן] ר' שמואל ב"ר מימון הנ"ל בן דאנאן נזכר בתקנות מגורשי קשמיליא (ע"י המזכיר לרמ"ש צד 1876, 32, 57; נר המערב צד 78). ובס' עץ חיים מר"ח גאנץ, בין שנות 1526—

דלמא אתי עניא ויהיב ליה וכו'. כל זמן שבית המקדש קיים מזבח מכפר על ישראל ועבשיו שלחנו של אדם מכפר עליו (ברכות נ"ה.). חז"ל הזהירו שלא להקיל בסעודת הקזה מפני חלשות הלב, ואמרו המקוץ דם ואין לו מה יאכל ימכור מנעליו שברגליו ויספיק מהן צרכי סעודה. מאי צרכי סעודה? רב אמר בשר ושמואל אמר יין (שבת קכ"ט.). אמר רב כל סעודה שאין בה מלח אינה סעודה. א"ר חייא בר אבא א"ר כל סעודה שאין בו שריף (שמפיג המאכל שבמעיים) אינה סעודה (ברכות מ"ד.). אנטונינוס ורבי לא פסק משלחנם לא צונן ולא חזרת ולא קשואין לא בימות החמה ולא בימות הגשמים (שם נ"ו.). בסעודות גדולות הכינו כל מיני מאכלים, וכמו שאמרו משל לאדם שעשה חופה לבנו והתקין לו מכל מיני סעודה (סנהדרין ק"ח.). ולדוגמא היתה סעודת שלמה בשעתו, דכתיב והיה לחם שלמה ליום אחד שלשים כור סולת וגו' (מ"א ה'). וא"ר יצחק אלף נשים היו לילמה כל אחת ואחת עשתה לו בביתה כך, מ"ט זו סבורה שמא אצלי סועד היום זו סבורה שמא אצלי סועד היום (ב"מ פ"ו.). חז"ל מספרים מאנשים שאכלו סעודה גדולה, כמו פקח בן רמליהו שהיה אוכל ארבעים סאה נזלות בקינוח סעודה (סנהדרין צ"ד.), וזמה נוכל לישער כמה אכל בסעודה עצמה. ואמרו על יוחנן בן נרבאי שהיה אוכל ג' מאות עגלים וזוהי ג' מאות גרבי יין ואוכל ארבעים סאה נזלות בקינוח סעודה (פסחים נ"ז.). ר"ל יהיה אוכל כל אלה במשך ימי חייו, ורש"י פירש שהיה מגדל בביתו כהנים הרבה, עכ"פ לשון ג' מאות נזומא הוא. אבל הזהירו שלא ימלא אדם כריסו בסעודתו, ואמרו סעודתך יתנאתך ממנה משוך ירך הימנה (גיטין ע'). הפרסיים היו מדרקקים מאד במנהגי הסעודה. בסעודת אחשורוש נאמר שהיו יושבים על מטות זהב וכסף, ותניא ר' אומר הראוי לכסף לכסף והראוי לזהב לזהב, אמר לו ר' נחמיה א"כ אתה מטיל קנאה בסעודה, אלא הם של כסף ורגליהן של זהב, והיו שווים לכל המסובים (מגילה י"ב.). הם היו רגילים לאכול הסעודה בהסיבה על מטות כבודות, וא"ל ריש גלותא לרב ששת, אע"ז דרבנן קשישי אתון, פרסאי בצרכי סעודה בקאי מיניבנו, בזמן שהן שתי מטות גדול מיסב בראש ושני לו למעלה הימנו, ובזמן שהם שלש גרל מיסב באמצע שני לו למעלה הימנו שליש לו למטה הימנו (ברכות מ"ו.). נקי הדעת שבירושלם לא היו נכנסין בסעודה אא"כ יודעין מי מיסב עמהן (סנהדרין כ"ג.). דבי פנחס בן יאיר לא רצה לסעוד בבית איש אחד, ואע"פ שישראל קדושים הם, י"ט רצה ואין לו ויש שיש לו ואינו רוצה, וכתיב אל תלחום לחם רע עין ואל תתאו למטעמותיו כי כמו שער בנפשו כן הוא אכול ושתה יאמר לך ולבו כל עמך (משלי כ"ג, חולין ז'). ובפרט היו נוהגים שלא להנות בסעודה שאינה מספקת לבעליה. ר"מ אומר אל יסרח אדם

בנרבונא (שם ט' ל"ד.).

ביבליוגרפיה: מיכל אור החיים סי' 1146 Gross, Gallia Judaica p 416.

ב. מ.

סעודה: אכילה בפגיעות ביחד עם בני הבית או עם הקרואים. בלשון המקרא הוא משתה, כי לרוב שתו יין בתוך הסעודה. מלבד הסעודה שאכלו פעם אחת ביום עם בני הבית סביב לשלחנם, היו עושים סעודה לעתים מוזמנים לבני המשפחה, שנקרא זבח משפחה, וגם לפרואי העם, כמו שמצינו בשמואל הנביא שאכל עם הקרואים זבח השלמים בבמה ויברך עליו (ש"א ט' י"ג), ויאכל שאול עם שמואל ביום ההוא (שם פסוק כ"ד). והיו רגילים לעשות סעודה לכבוד מאורע בימי חייהם, כמו אברהם שעשה משתה ביום הנמל את יצחק בנו (בראשית כ"א ח'), ולבן אסף את כל אנשי המקום ויעש משתה כאשר נשא יעקב את לאה (שם כ"ט כ"ב) ושמשון עשה משתה כאשר נשא את דלילה כי כן יעשו הבחורים (שופטים י"ד י'). יצחק אבינו בכרתו ברית עם אבימלך ואנשיו עשו להם משתה ויאכלו וישתו (בראשית כ"ו ל'), ויעקב עשה זבח ויקרא ללבן ולבניו לאכול עמו לחם בכרתו עמו ברית שלום (שם ל"א נ"ד). אבשלום טרא לכל בני המלך למקום שהיו נזונים צאנו לאכול ולשתות עמו (ש"ב י"ג כ"ג). בני איוב עשו משתה בית איש יומו, וקראו לאחיותיהם לאכול ולשתות עמהם (איוב א' ד'). יום הולדת את פרעה עשה משתה לכל עבדיו (בראשית מ' נ'). וכן עשה הורדוס (ב' חשמונאים ו' ז'). אחשורוש עשה משתה לכל שריו ועבדיו בשנת שלש למלכו (אסתר א'). ואסתר קראה את המלך והמן אל המשתה אשר עשתה (שם ה'). וכאשר נברה יד היהודים על שונאיהם עשו את הפורים ליום משתה ושמחה (שם ט' כ"ב). בלשאר מלכא עבד להם רב לברבניהו אקף (דניאל ה' א'). אלישע הנביא הולך את גדודי ארם לשומרון ויאמר למלך ישראל להאכילם לחם, ויכרה להם כרה גדולה ויאכלו וישתו (מ"ב ו' כ"ג).

[בתלמוד ופוסקים] אמר רב אחא בר יעקב

בתהלה היו ישראל דומין כתרנגולים שמנקרין באשפה עד שבא משה וקבע להם זמן סעודה, באמרו בערב בשר לאכול ולחם בבקר לשבוע (שמות ט"ז, יומא ע"ה.). זמן קביעת הסעודה הוא כשיגיע שעה רביעית (מן היום), ואם הוא ת"ח ועוסק בלמודו ימתין עד שעה ששית (הצות היום) ולא יאחר יותר דהוי כזרק אבן לחמת אם לא מעם מירי בצפרא (שבת י'). פסחים י"ב. ישע או"ח סי' קנ"ז. מאימתי התחלת אכילה? רב אמר משיטול ידו, ורב חנינא אמר משיתיר חגורה לענין שלא ישב לאכול סמוך למנחה עד שיתפלל (שבת ט"ז.). א"ר יהודה שלשה דברים המאריך בהן מאדיכין ימיו ושנותיו של אדם, ואחד מהם המאריך על שלחנו,

מצוה, ולכן הנודר שלא לילך לסעודת רשות מותר לו לאכול מסעודה זו, ודוקא בא"י אבל בחו"ל לא (באר שבע דף ק"ג). ע"ע אוכל; הבראה, סעודת; תבשיל.

א.

— [סעודת מצוה] תניא ר"ש אומר כל סעודה שאינה של מצוה אין ת"ח רשאי ליהנות ממנה, וכל ת"ח שמרבה סעודתו בכל מקום לכופ מחריב את ביתו וכו' (פסחים מ"ט). והנהגה מסעודה שת"ח שריו בתוכה כאילו נהנה מזיו שכינה (ברכות ס"ד). סעודת מצוה נקראת אם עוסקים באיזה מצוה בשעת הסעודה, או שהסעודה נעשית לצורך איזה מצוה, כמו סעודת אירוסין (כתובות ח'). וחתונה שנקראת הלואה (ברכות ל"א). סעודה ביום המילה (פרד"א פכ"ט). גם אברהם ביום שנמל את יצחק עשה סעודה גדולה (ב"מ פ"ז). ונהגו לקחת מנין לסעודה זו, וכן נהגו לעשות סעודה ומשתה כליל שבת אחר שנולד בן זכר (יו"ד ס' רס"ה). אלישע בן אביה קרא לחכמי ירושלם ליום הכנסת בנו בביתו של אי"א (ירוש' חגיגה פ"ב דף ע"ז ע"ב). ועושין סעודה לפדיון הבן שנקרא "שע הבן" (ב"ק פ'). והיו נוהגים לפניו באשכנז לעשות סעודה ביום שהכניסו את הילד לחדר (התורה והחיים ח"א) ועושין סעודה לסיום מסכתא, ונקראת סעודת מצוה (ע"ע סיום). ויש סעודות של מצוה קבועות בימים, כמו בשבת, שצריך לקיים שלש סעודות ור' חקא אמר ארבע, וגדולה המצוה הזאת שאמר ר' יוסי יהא חלקי מאוכלי שלש סעודות בשבת וכו' וריב"ל אמר שניצל משלש פרעניות (שבת קי"ז: קי"ח). ויש עושין סעודה גם במוצאי שבת שהיא "מלוא מלכה". וכמו בן סעודות יו"ט הן סעודות של מצוה, סעודת פורים המצוה לאכלה ביום והעולם נהגו לאכלה אחר תפלת מנחה (מרדכי פ"ק דמגילה). וסעודת פורים שאכלה בלילה לא יצא ידי חובתו (מגילה ז'). ונהגין להתחיל מקודם וגומרין כלילה. הסעודות שמרבים בחנוכה הן סעודות רשות, שלא קבעום למשתה ושמחה (ב"י בשם מהר"ם מרוטנבורג). ויש אומרים שיש בהן קצת מצוה משום דבאותן הימים היתה חנוכה הבית (הרמ"א בשם מהר"א מפראג) ובמגילת תענית כתוב שקבעום למשתה ושמחה (ש"ע או"ח סי' תר"ע). בני החברה קדישא נהגו לעשות סעודה בט"ו בכסלו בערב אחרי שהתענו ואמרו סליחות והלכו לביה"ק לבקש מחילה מהמתים שאולי פגעו בכבודם בשעת המהרה וההתעסקות בהם. ואמרו חז"ל עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים ביום שינמל חסדו לזרעו של יצחק וכו' (פסחים ק"ט:). וא"ר יוחנן עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים מבשרו של ליתן וכו' (ב"ב ע"ה. ע"י אנדרט מהרש"א, וע"י ג"כ בזהר בראשית קל"ה).

ש. י. ש.

סעוויל: ע' אשביליא

לחבירו לסעוד אצלו וידע בו שאינו סועד וכו' (חולין צ"ה). יש מנהגים רבים בתוך הסעודה משום דרך ארץ (ע"ע) ויש דברים משום סכנה, כמו אין מסיחין בסעודה יטא חקדים קנה לויט (תענית ה:). בעלי חמדרש השתמשו בענין סעודה למשלים, כמו משל למלך ב"י שאמר לעבדיו עשו לי סעודה גדולה וכו' (סוכה נ"ה:). משל למלך שזימן את עבדיו לסעודה ולא קבע להם זמן, אמרו כלום יש סעודה בלא מורה וכו' הללו שקשמו את עצמן לסעודה ישבו ויאכלו וייתנו (שבת קנ"ג). משל למה"ר למלך ב"י שעשה סעודה לעבדיו והניח פנס (מנורה) לפניו כעס עליהם ואמר לעבדיו מול פנס מפניהם והשיבם בחיטך (סוכה כ"ט). גם באה סעודה בהוראת נשואין, כמו שאמרו אין אדם מורה בסעודה ומפסידה (יבמות ק"ז). ובאה בהוראת מיתה. ולמה נקראת מיתה בסעודה? ללמדך כי שנקראין בני אדם לסעודה הכל נכנסין בפתח אחד, אבל כשיושבין אין יושבין אלא כל אחד ואחד לפי כבודו, אף בשעת פטירתו מקרה אחד לצדיק ולרשע (קהלת מ' ב). ונענין כבוד כל אחד לפי מעשיו (ערוך ע' סעד). ור"ע אומר הכל מוכן לסעודה (אבות פ"ג מ"ז) אחד צדיקים ואחד רשעים יש להם חלק לעוה"ב לכירה הגדולה (רש"י).

[דברי תורה בסעודה] ר"ש אומר שלשה שאכלו על שלחן אחד ולא אמרו עליו דברי תורה כאלו אכלו מזבחי מתים וכו' אבל אם אמרו ד"ת כאילו אכלו משלחנו של מקום שנאמר וידבר אלי זה השלחן אשר לפני ה' (יחזקאל מ"א, אבות פ"ג נ'). יהודה ויחזקיה בני רבי חייא הוו יתבי בסעודתא קמי רבי ולא הוו קא אמרי ולא מירי, אמר להו אנברו חמרא ארדקי כי היכי דלימרו מילתא. כיון דאיבסום פתחו ואמרו וכו' (סנהדרין ל"ח). לפעמים הבינו סעודה לצורך הקהל, כמו הערות בקידוש החודש, כשהיו מקדשין ע"פ הראייה, היו מתכנסין בחצר גדול בירושלם, וב"ד בודקין אותם, וסעודות גדולות עושין להם כשביל שיהיו תיילים לבא (ר"ה כ"ג:). וכתב הרמב"ם: כשמעברין ב"ד את החדש מפני שלא באו עדים כל יום שלשים היו עולין למקום מוכן ועושין בו סעודה ביום אחד ושלשים שהוא ר"ח, ואין עולין לשם כלילה אלא בנשף קודם עלות השמש, ואין עולין לסעודה זו פחות מעשרה, ואין עולין לה אלא בפת דגן וקטנית ואוכלין בעת הסעודה, וזו היא סעודת מצוה של עבור החדש האמורה בכל מקום (הל' קדוש החדש פ"ג ז'). ולפלא הוא שגם בש"ע נזכר זאת אף שאין מקדשין עוד ע"פ הראייה, ואין דרכו להביא דברים שאינם נוהגין בזה"י (או"ח סי' קנ"א ד'). הסעודה שאוכלין בערב תשעה באב קודם התענית נקראת סעודה המפסקת, וסעודה כזאת בערב יוה"כ היא סעודת מצוה, כי האוכל רשותה בעוה"ב כאלו התענה תשיעי ועשירי. הסעודה שעושין לחנוך הבית בא"י היא ג"כ סעודת

כל אלה לא התעלו להקל סבל היהודים. גם הקונסטר-
טוציא בשנת 1869 אשר תכונתה היתה בדרך החופש,
הנבילה בפירוש את זכויות היהודים ע"פ החוקים משנת
1856 ושנת 1861. ועור הכבירה אכפה על היהודים
ע"י חוק לקחת מהם אנשי חיל לצבא. ומאז נתמעטו
היהודים בסערביא ע"י ציאה כללית למדינות אחרות.
בשנת 1873 כאשר היה הנשיא מילאן בפאריס דבר
עמו אחד מראשי חכ"ח לטובת היהודים, אך תשובתו
היתה בדרך שלילה. בשנת 1876 נורשו י"א משפחות
מסמינדריא. 55 יהודים עברו בצבא סערביא בין
הלוחמים נגד ממשלת תורקיא בשנת 1876 (ע"י הרישימה
בספרו של לעב, "מצב היהודים בתורקיא" בלשון
צרפתית. צד 407). בשנת 1873 הורשו היהודים
בבילגראדו לבחור שליח למועצת העם (סקופטשינא).
ובשנת 1880 בחר לו הנשיא מילאן ישיבה יהודים
לשומרי ראשו. הקונסטרטוציא מיום 2 יאנואר 1889
בטלה כל החוקים המיוחדים בעד היהודים והשינו שיווי
זכויות עם יתר התושבים. ומאז לא נשמע רדיפות
נגדם. בשנת 1884 היה מספר היהודים בסערביא
6,492. מהם היו בבילגראדו ארבעת אלפים ניש שמונה
מאות. שאבאס שש מאות. פיראס שלש מאות,
פאיארוויטין שתי מאות. לעסקאוואטין שתי מאות.
סמינדריא מאה וחמשים. אברענאוואטין מאה. וואטיעווא
חמשים. אנב שלשים. כל תושבי סערביא מספרם
2,493,770.

ביבליוגרפיה: אמארוילוב, דבר משה דף ס"ט.
שאלוניקי 1742; 1880, *Annual Bulletin All. Isr.*
1889, 1903; *J. E.* xi. 205.

ב. מ.

ספרן : ע' הספר

ספוג : גדל על פני הים מקצה הנקפא רך ומלא
נקבים ושואב כל דבר לח לתוכו (Sponge). אין מקנחים
בספוג ביטבת אלא א"כ יש לו בית אחיזה שמא יסחוט
(שבת פכ"א ג' ש"ע או"ח ס"י ש"פ יז). ספוג לא
נזרו בו משום מים שאובים (מקואות פ"ז ד' י"ט ע"ד
ס"י ר"א מ"ז). ואינו מקבל מומאה, שאינו לא כלי עץ
ולא בגד ולא שק ולא מתכת (שבת שם) והרמב"ם חושב
את הספוג בין כל שבים סהור (טומאת פ"ז א', וכלים
פ"א). ויש ספוג של צמר, שאמרו הביאו ספוג של
צמר ושראום במים (ע"י י"ח). וכן אלונטית עבה
שמנגבין בו, ירד ומבל ועלה ונסתפג (יומא ע"י). ספוג
הוא על ראש דג אחד שבים ובשעה שצמר ראשו
להסתכל בעולם יורד אותו ספוג על עינו ואינו רואה
כלום. ולולי זה לא היתה ספינה נצולית מפניו (ב"ק
קס"ז: וע"י ש"ע או"ח ס"י ש"ך י"ח; ערוך ס"י ספוג).
חז"ל חשבו ארבע מדות ביושבים לפני חמשים בדרך
משל: ספוג ומשפך משמרת ונפה, ספוג שהוא סוגג
את הכל וכו' (אבות פ"ה ט"ז) תלמיד שלבו רחב

סערביא (סערוויא Serbia): מלכות בדרומית-
מזרחית אירופא, ועד שנת 1876 היתה תחת ממשלת
תורקיא. קורות ישראל במדינה הזאת יתאימו עם
הקורות בעיר בילגראדו (ע"ע) שהיא הקהלה הראשית
שנוסדה שם בשנת 1530 ע"י דון יוסף נשיא,
והקהלה הישנה נוסדה בעיר ניש בשנת 1728. לפי
עדותו של ר' שמואל די מדינא (רש"ם) הרב מישלונקי
היו עוד שתי קהלות עתיקות אחת בסמינדריא ואחת
בשאבאס, ורק לגלי הרדיפות של המורדים
ההאידוקים או אוקסקים בעיר האחרונה יצאו היהודים
משם במספר רב בשנת 1690 וגם בשנת 1787 והלכו
להם לערי באנאט, סלובוניא וגם לבורא. ובכל עיני
היהדות היו אז היהודים בסערביא תחת הנהגת הקהלה
בשאלוניקי. היהודים סבלו הרבה משינוי הסדרים
ורמהפכות השונות, ע"י התורקים בשנת 1792, וע"י
הסערביים האדוקים בשנת 1807 ושנת 1813, עד אשר
זכו הסערביים לשיווי זכויות ע"י מילאש אברענאוויטש
בשנת 1817. ועד שנת 1830 נחשבו גם היהודים בזכויות
האלה. והם עזרו הרבה להתפתחות הצלחת המדינה.

[רדיפות] בשנת 1842 נבחר אלכסנדר בן קארא
ניאורעוויטש לשבת על כסא סערביא, וברצותו לשלם
חובתו להסוחרים הנוצרים האדוקים אשר עזרו לו
לבחירה, התחיל לדרוף את היהודים, ואסר את ישוב
היהודים בפנים המדינה. ולמרות כריתת הברית בפאריס
בשנת 1856 יטנתנה שיווי זכויות ליהודי סערביא, עשה
חוקים נגד זכויותיהם (30 אקט 1856). אך כאשר
הוישב מילאש על כסא המלוכה בשנת 1858 ניתנו
הדברים לטובת היהודים, כי ביום 26 ספטמבר בשנה
הזאת בסל כל הנזרות נגד היהודים. הנשיא מיכל
יהיה ממלא מקום מילאש הנביל את זכויות הישוב של
היהודים בפנים המדינה. בעת הזאת היו 2475 יהודים
בסערביא שישבו בעיר בילגראדו, ניש, פיארוואטין,
סמינדריא, שאבאס, ואברענאוואטין. בשנת 1861
נורשו ששים משפחות יהודים מערי הפנים, וכן נורשו
בשנה שלאחריה, ובפרט מעיר שאבאס בשנת 1864.
חברת כ"ח ערכה מחאה נגד העתון האנטישמי
Svetovide בשנת 1864, על אשר היה מעורר שנאה
נגד היהודים בסערביא. והמאמרים האלה הפיחו רוח
איבה ומשטמה בלבבות הנוצרים וירצחו שני יהודים
בשאבאס (יאנואר 1865). עד כי ברחו יהודים רבים
מעצמם, ולא נותרו רק 1805 בכל המדינה, והרבה היו
בבילגראדו במקום מיוחד למשכנותם. היהודים התאוננו
לפני צירי ממשלת אנגליא. סיר פראנציס נאלדשמיד
הביא הדבר לפני הפרלמנט ביום 29 מארץ 1867, וכן
חברת כ"ח ובראשם אדאלף כרמיה, וסיר משה
מונטיפיורי קבלו לפני הצירים של אנגליא תורקיא
וסערביא. הנשיא אברהם קאמונדו הלך לקושטא והציע
הדברים לפני הוויזר עלי פחה ופואד פחה, וגם לפני
הנשיא מילאן בעת שהיה בקושטא בשנת 1867. אך

ניסו, תולדות גדולי ישראל; פינקל, עבדיה ספורנו אלס עקסענעס.

א"ס

סְפִינָה: אניה. רוב השבטים ישבו בפנים הארץ ולא היו רודים בים, ורק שבטי דן אשר וובלן ישבו במסצת על חוף הים הגדול של א"י הוא ים התיכון (בדאשית ט"ט י"ג, דברים ל"ג י"ט, יהושע י"ט כ"ו—כ"ח, "שופטים ה' י"ז). ובחלקו של נפתלי היה ים כנרת. ומשם צרו דגים וחלזון. אבל לא חרפו נפשם לעשות להם נתיבות במים עזים או לעשות מלחמות בים ולעבור לרשת ארצות אחרות לא להם. כי לא הותרה להם כבוש יחיד (ע"ע כ"ב ש"ו). ורק את הירדן עברו במעברה אצל הנלל כאשר עשה דוד המלך בברחו מפני אבשלום (ש"ב י"ט י"ח). שלמה המלך כרת ברית עם חירם מלך צור לכרות לו ארזי לבנון לצורך ביתו ולבית המקדש "עבדי יורידו מן הלבנון ימה ואני אשימם ודבורות בים" (מ"א ה' כ"ג). וכנראה הובילו הדבורות את הארזים מבריות ליפו. ורק אחר אשר התרחב שלמה את מלכותו ע"י כבוש יחיד של דוד החל לבנות אניות ולשלוח מעציון גבר על שפת ים סוף לאופיר להביא משם זהב ודברי חפץ (שם ט' כ"ז—כ"ח). שלמה המלך מספר בשבח האשת חיל שהיתה כאניות סוחר ממרחק תביא לחמה (משלי ל"א י"ג). יהושפט המלך עשה עשר אניות תרישיות ורצה לשלחם לאופיר להביא משם זהב, אך האניות נשברו בעציון גבר (מ"א כ"ב ט"ט). שמעון המכבי לכד את יפו ותחי לו לחוף אניות לעבור ממנה על איי הים (א' חשמונאים י"ד ה'). הורדוס חזק את חוף קיסרין אך לא נזכר אם היו לו שם אניות. בזמן פומפיי ובזמן מלחמת בר כוכבא היו יהודים מלחים באניות והיו שודדים את חיל הרומיים שעברו את ים התיכון אצל חופי צור ופלטתים וגם בחוף הים סוף (יוסיפוס קדמוניות ס"ד פ"ג ב', מלחמות ס"ג פ"ט ב'). בברית החדשה יש ספורים מסירות רגילות על ים כנרת (מתי ד' כ"א, לוקס ה' ה'). פאול הובל באניה מקיסרין לצידון ונסב מנגד לאי קפריסין, "יען הלך הרוח נגד פנינו" אח"כ עברו בים ממול קיליקיא (סיציליא) ויבואו אל מורא אישר בלוקיא. ושם מצא שר המאה אניה אלכסנדרית מועדת לאיטליא וכו' (מפעלות השליחים כ"ז). הצורים היו רודים בים בזמן כה"ק ויחזקאל הנביא יתאר את צור היושבת על מבואות ים רובלת העמים אל איים רבים וגו' וממשל אותה לאניה גדולה: ברושים משניר בנו לך את כל לוחותיהם, ארז מלבנון לקחו לעשות תורן עליך. אלונים מבשן עשו משומיר, קרשן עשו שן בת אשורים מא"י כתים. שש ברקסה ממצרים היו מפרשך להיות לך לנס, תכלת וארגמן מא"י אלישה היה מכסך. יושבי צדק וארוד היו שטים לך. חכמך צור היו בך חמה חובלדי. זקני גבל וחכמיה היו בך מחזיקי ברקך. כל אניות הים ומלחיהם היו בך לערוב מערבך וגו' (יחזקאל כ"ז ג'—ט'), ובה יש לנו ציור

לשמעו ושואב כל דבר אבל אינו מבחין בין עיקר למפל.

ב. מ.

ספורים: ע' ספרות

ספורנו (Sforno), **עבדיה:** מפרש המקרא, חוקר ורופא; נולד בעיר סיסניא בערך שנת 1475, ומת בבולוניה בשנת 1550. הוא היה בן ר' יעקב ממשפחה ספורסמה באיטליא, ולמד תורת ישראל חכמת החשבון והפילוסופיא בעיר, ואח"כ הלך לרומא להשתלם בחכמת הרפואה, ושם היה נודע בין חכמי העיר. בעת ההיא היה רייכלין ברומא (1498—1500) וילמוד לשון עברית מפי ר' עובדיה. גם ידיעתו בתלמוד היתה נדונה, עד כי פנו אליו ביאלותיהם ר"מ קאצנלינבון (יט"ר ס' קצ"ב), ר' יחיאל אשכנזי הרב ברומא שאל ממנו דין אדות בת שמואל צרפתי הרופא להאפיפיר. בערך שנת 1525 עזב ר' עבדיה את רומא ויגיע על ערי המדינות והיה במצב רע, והיה בעיר ריניו בחברת הרמ"ע מפאנו כנראה מסוף פסקו הנדפס בס' תולדות אדם לר' שמואל אלנאוי. לאחרונה התיישב בבולוניה במקום שהיה אחיו ר' חננאל, ושם הרביץ תורה ברכים עד יום מותו.

[ספריו] הוא חבר פירוש עה"ת בדרך הפשט מעורב לפעמים בחקירות (ויניציא 1567). ונתקבל הפירוש הזה בישראל ונרפס הרבה פעמים במקראות גדולות; פ"י על שה"ש ופחלת שהקדיש לכבוד הנרי השני מלך צרפת (שם); על תהלים (שם 1586); "משפט צדק" על איוב (שם 1589); פ"י על יונה, חבקוק וזכריה נרפסו בס' לקומי שושנים לרוד אבן חין (אמשטרדם 1724). גם כתב כוונת התורה בתור הקדמה לפירושו עה"ת. הנכבד מספריו הוא "אור עינים" (בולוניה 1537), קצת תשובות לאפקורסים מכללים מונחים מתורתנו ומספרי הפילוסופים ועניני הנשמה". בו יובח מכה"ק נגד דעות אריסטו על חומר הקדמון, ובחקירתו יתנצל כי כתב ספרו מפני שראה כי גם הרמב"ם טעה להאמין באריסטו. ר' עבדיה בעצמו העתיק ספר זה ללשון רומית, ושלחו להנרי השני מלך צרפת. גם חבר פ"י על פרקי אבות שנרפס בראש המחזור הרומי (בולוניה 1540). עם פ"י קטחא דאבישנא, וחבר "ביאור לספר אוקלידוס" שמונת ספרי אוקלידוס שנעתקו מערבית (כ"י פאריס ס' 435); "דרשות" כ"י האלבער שטאם ס' 331); "דקדוק לשון עברי" (כ"י). לפי השערת שפ"ר (בהעתקתו לרעץ) כי מה שמוכא בהקדמת ר' שלמה עתיה לפירושו על תהלים, "ואיש אחד חכם ורופא וישר ויהודי כשר שמו טסיר שידוריא" הוא אחד עם Servadeus המוכא בספרו של ר' דוד די פומיס, והוא ר' עבדיה ספורנו.

ביבליוגרפיא: אבן יחיאל שלשלת הקבלה ג"ב דפוס אמשטרדם; גאנז, צפת דוד ח"א; קורא הדורות 255;

שתי וערב, ועוברים בה את הנהר, ונקראת ג'כ אכסדיה (ננעים פ"ב א'), או אסדה (זבין פ"ג א').

[צרכי הספינה] תורן הוא העץ הזקוף וגבוה התקוע בספינה ששם חולין המפרט או הילוק (Sail), ארז מלבנון לקחו לעשות תורן (יחזקאל כ"ז ה') תרנומו אסקריא או אסקריא (עניית י"א, ב"מ ס"ט:), ונקרא ג'כ מכותא (גמין ל"ו ב"ב קס"א), אסטרידא או אסתרידא (שבת ק"א:) הוא התורן שקושרין בו חבל קטן והוא קשר של קיימא שהוא כמין טבעת ואינו נתר לעולם, והוא קשר הספנין שאסוד לקשור בשבת, אבל קשרי דקסרי באיסטרידא שהוא החבל הארוך הנקשר בטבעת פעמים קושרו בו ופעמים מתורו ואינו של קיימא, הקשר הראשון נקרא פיסרי (מ"ס כ"ט:), שהוא נתון בחור של חורן ומהודק היסב ויש בו מורה גדול להוציא משם, משום הוא העץ שמיטוטטין בו הספינה לכאן ולכאן (rudder) ונקרא ג'כ מורדיא (ב"מ פ"ז, ב"ב ע"ג), כיפי דארבא (עזובין ק"ב), לוחות שקושרין אותם בטבעות "בספניה וכופין אותן ע"ג הספינה וביטות החמה כשתקדיר עליהן החמה פורשין ע"ג הלוחות מחלצות ומסככין על עצמן, אסכלא (Scala) הוא כבש או סלם שעולין ויורדין בו (ב"ב ע"ג), והוא עץ ארוך וחזק בו חבקים מקום נתינת פרסת הרגל ומשיטין אותו מן הספינה ליבשה ויורדין ועולין עליו, עוגין או אונן או הונגין (anchor) הוא זו כפוף של ברזל גדול שקושרין אותו בחבלים ומשליכין אותו לים להעמיד הספינה (שם), מנהיג הספינה נקרא רב החובל, וגם קברניטא, ובדרך מליצה מנהיג הדור, כמו שספרו על אברהם, אי לה לספינה שאבד קברניטא (ב"ב צ"א:), הויט לו הקברנט את החבל (תנחומא סוף שלח), המלחים הם הספנים, ובעת שימוש הספינה בחבל או במשום היו קוראין וצועקים שנקרא הליוני "הייל הילא הילוף" (פסחים ק"ב), כמו Halloh שהוא דרך זירת, נחשול בים, הוא סער גדול המביא את הספינה בסכנה למבוע בים, ויהי סער גדול בים (יונה א' ד') תרנומו והוא נחשול גדול בימא, בעת שעבר ניקנור בים עם דלתו הנחושת להיכל עמד נחשול שבים למבוע (יומא ל"ח), וכן בטיטוס שלקח כלי ביהמ"ק עמד עליו נחשול שבים למבוע, אמר כמדומה אני שאלהיהם של אלו אין גבורתו אלא במים וכו' (גמין נ"ו:), ואף רבן גמליאל כשהיה מהלך בספינה, עמד עליו נחשול למבוע (ב"מ נ"ט:), נחשון ירד תחלה לנחשול שבים (במדרש רבה פ"ג), ומעשיות של רבב"ח בספינה בים (ב"ב ע"ד).

[עניני הלכה] מנין לספינה שהיא טהורה פ"י שאינה מקבלת טומאה, שנאמר דרך אניה בלב ים וכו' (שבת פ"ג:), יש ענינים רבים בספינה הנוגעים לדיני שבת, כמו שאמרו, אין ממלאים מים מספינה בשבת אא"כ יעשה דף ארבעה על ארבעה ועושה בו נקב וממלא דרך שם (שבת ק"ג), ואינו צריך לעשות לו

נפלא מאד מאניות צור בזמן ההוא, הכתים היו אנישי המלחמה באניות או שורדיים, וכבר נשא עליהם משלו בלעם באמרו וצים מיד כתים (במדבר כ"ד כ"ד) ונזכרו ג'כ ברניאל (י"א ל'), הנביא הבטיח ליהודה כי ינאלם מבבל, באסרו למענכם שלחתי בבלה והורדתי בריחים כלם וכשרים באניות רנתם (ישעיה מ"ג י"ד), פירוש שהבטיח יוציאם מגלות ע"י אניות כשרים שעברו את הפרת, או אפטר שהלכו דרך הים סוף עד דרומית מערבית של א"י ומשם דרך ים התיכון.

[בזמן התלמוד] במשנה נזכרת ספינה אלכסנדריה (כלים פט"ז א', אהלות פ"ה א' י"ג), שהיה בה בור של מים לנסיעה רחוקה, ספינות כאלה היו נושאות תבואות ממצרים לרומא, הספינה בשם Isis מתוארת ע"י הסופר לוציון בספרו De Navigatione ושהיה בה שלשה תורנים, ואורך הספינה היה מאה ושמנים רגל, רחבה 45 רגל ועומקה 44 רגל, בזמן המשנה היו היהודים קונים ומוכרים ספינות זה מזה והצריכו חז"ל לקבוע דינים מיוחדים למו"ט הזה, ואמרו המוכר את הספינה מכר את התורן ואת הנס ואת העונן ואת כל המנהיגים (משו"טין) אותה, אבל לא מכר את העברים ולא את המרצופין (יטכסו בהם קרקע הספינה) ולא את האנתיקי (פרקמטיא של הספינה) וכו' (ב"ב פ"ה א'), בברייתא אמרו המוכר את הספינה מכר את האיסקלה (כבש) ואת בור המים שבתוכה, ומכר את הביצית או דונית (שם ע"ג), ביצית או בוציאת היא ספינה קטנה שמהלכת לפני הגדולה במקום שהמים מועטין ואין הגדולה יכולה ללכת שם, ונכנסין בקטנה ויוצאין ליבשה, הביצית היא קלה ומהלכת אפילו בביצה ולכן נקראת כן, ויש מפרשים דונית ספינה קטנה שצודין בה דגים, בסירות דוגה (עמוס ד' ב') תרנומו בדנונית צידין; ובכלי גמא על פני מים (ישעיה י"ח ב') תרנומו בדנונים על אפי ימא, גם איסקפא או איזקפה היא ספינה קטנה (ירוש' ב"ב פ"ה א' דף מ"ז), אניות אבה (איוב א' כ"ז) הם כלי שיט של מקום אבה ההולכים קל על פני המים, צי אדיר, זה בורני גדולה (ר"ה כ"ג), והושיבך ה' באניות (דברים כ"א ס"ח) ת"י בבורניא ואלפיא, בורני גדולה נמנעת בשלשה כורין, ואמרו כור לספינה שלשת כורין לבורני גדולה (ב"מ פ'): והיא אניה מלחמה משודדים ושוללים בים (pirates) ושם פירטין (שוללי הים) נזכר במדרש, משל למלך שבא עם בניו בים וספינות של פירטין מקיפים אותו (שמ"ר פ"ז סוף), ספינה מרקדת (מנחות צ"ד:) שאין לה שוליים אלא למעלה היא רחבה ולמטה כלה והולכת עד כאצבע, ונקראת מרקדת מפני תנועתה במים אנה ואנה, ארבה או ערבה (ב"ב ל"ד:) היו סירת דונה בצורת ערבה שלשין בה עיסה, מברא (חולין צ"ד) קיצור מן מעברה, ופירש"י ספינה רחבה שעוברין בה את הנהר (ferry), רפסודות או דוברות (מ"א ה' כ"ג), וזו מעברה שנעשית מעצים מורכבים זה על גב זה

טובעות, בזו אחר זו שתיהן עוברות וכו'. הא כיצד?
(מי קודמת?) טעונה ושאניה טעונה תידחה שאניה
טעונה מפני טעונה; קרובה (לעידה) ושאניה קרובה,
תידחה קרובה מפני שאניה קרובה; היו שתיהן קרובות
שתיהן רחוקות הטל פשרה ביניהן ומעלות שכר זו לזו
(סנהדרין ל"ב:) מי שתידחה מקבלת שכר מחברתה
(עי' ח"מ סי' רע"ב י"ד).

[אחריות הספינות] היהודים שעסקו הרבה בעסקי
הספינות ושלוח סחורות על ידיהן ממקום למקום,
המציאו במחון נגד היזק הספינות ע"י סביעה במים
או ע"י שורדים השוללים על הים. שאלה באה לפני
הר"ם אלשיך במאה ה'ט"ז: ר' יוסף מכר לר' יקותיאל
ולר' משולם הדדים פה רודים סך של לבנים כרותים
הנקרא אשפרוש קורטארוש בסך שט"ו גרושים,
ואחריותם על ר' יוסף מנמל רודים עד נמל שאלוניקי
בשכירת הספינה או שוללים שיבואו ח"ו על הספינה,
ולא אחריות באופן אחר, ואחריות השטר נעשה ה'
סיון השמ"ג (1583) לצירה, ועל הספינה היה ר' יקותיאל,
וקמו בעלי האניה הגולנים והרגו אותו וגילו הסחורה.
ועתה קם ר' משולם ותובע מר' יוסף אחריות הסחורה,
ור' יוסף משיב ומיען כי לא קבל עליו רק אחריות
הגולנים סבחיץ ולא אחריות מבעלי הספינה בעצמם
שהם שוללים מבעלים. והורה שאין זה בכלל האחריות
שקבל עליו אם יבואו שוללים על הספינה, אבל אם
כתב בו סתם, „או אם ישללו שוללים" הכל בכלל
(שו"ת מהר"ם אלשיך סי' ס'). ספינה אשר שללה
שוללים ונתוערו יחד הסוחרים היהודים ועלתה חסכתם
שכל מה שיבא לידה הצלה יחלוקו ביניהם לפי ערך
נכסיו של כל אחד ואחד. ולא נמצא שם אחר מן
הסוחרים אבל אוהבו הכניסו מעצמו בהסכמה וכו',
ולבסוף לא נצלו מכל הסחורות אלא שלשה משאות
והאחר היה שלו, ורוצה לחזור בו, אין הרין עמו (רשר"ם
ח"מ סי' שצ"ה). בשו"ת שהובאה לפני הישיבה עין
חיים באמשטרדם הורה ר' דוד פראנקו מינדרס פסק
דין מדויק על כל פרטי הענין של אחריות הספינה
במלחמת צרפת עם אנגליה בשנות 1756–1763, כאשר
שללו חיל צבא אנגליה על הים את הספינה שהובילה
סחורות יהודים מאיי וועסט אינדיס (עי' אחריות).
[היהודים בתור בעלי אניות וסוחרים] יוסיפוס יאמר
כי היהודים מאלכסנדריא עיקר מסחרם היה באניות
על הים סוף (נגד אפיון סיב פ"ה). היהודים הביאו
סחורות באניות דרך הים התיכון, עד כי קרל הגדול
פעם אחת טעה וחשב אניות גרמאנים שהיא אנית
יהודים. היהודים בקולוניא עשו מסחרים עם אנגליה דרך
הים (Recessen der Hansetage 1256–1430, iii, 295).
יהודים היו באניות קולומבוס, ואסקו דא נאמא ואלבוקירק
בעת שמצאו ארצות באמריקא. בין בעלי האניות שעשו
מסחרים עם הורו המזרחית היו יהודים, וכאשר נסע
לאנקסטר בפעם הראשונה הביא עמו יהודי שידע

מחיצות אלא אטרינן כוף הצרדים וגור אחית מחיצתא.
מפני שהקילו הכמים בספינה. אינו יכול לעשות שם
מה שיעשה בביתו (הרמב"ם שבת פט"ו ב'). והני מילי
שהוא בתוך עשרה טפחים אבל אם רופני הספינה
גבוהים עשרה מעל המים, מוציא זין כל שהוא ועושה
בו נקב וסמלא דרך שם. שהרי דרך אויר מקום פטור
הוא, וסני בהיכר זין, ומימיו יכול לשפוך על רופני
הספינה והם יורדן לים, רביון דלא זריק להו להריא
לים אלא סכחו הם באים כחו בכרמלית לא גזרו
(ש"ע או"ח סי' שנה"א). בימי חכמי התלמוד היה
אסור להפליג בספינה שלשה ימים קודם השבת, והטעם
משום עונג שבת, שכל שלשה ימים הראשונים יש להם
צער ובלבול. אך במשך הזמן כאשר נשתנו הספינות
ותנאי החיים, מצאו הפוסקים להקיל בזה, ואמרו כי
האסור חל דוקא על ימים של מים מלוחים אבל
בנהרות אין שום צער ומותר אפילו בע"ש. ואם הולך
לדבר מצוה ופוסק עם רב החובל שישיבות בשבת
מותר, ואפילו אם אח"כ לא ישיבות אין בכך כלום.
אבל לדבר הריטות אין מפליגין בספינה פחות משלשה
ימים קודם השבת (ש"ע או"ח סי' רמ"ח). ובזמן הזה
אפילו למ"מ מצוה מקרי (שם סוף). ואם הספינה
מפלגת בשבת נוהגין לקנות שבייתה שם מע"ש בהרלקת
נר או בקידוש ואוכל שם ואח"כ יוצא מהספינה והולך
לביתו ועומד שם בלילה וביום הישבת נכנס בספינה
ומפליגין בה (בנימין זאב סי' ר"ב). אם הספינה יושבת
בקרע ואינה יטפה כלל מותר ליכנס בה בשבת, ואם
היא קשורה אע"פ שהיא שמה מותר ליכנס בה (ש"ע
או"ח סי' של"ט א'). ספינות קשורות זו בזו מוטל
לסמלל מזו לזו ע"י עירוב אם הם של שני בני אדם
ויש כאן שתי רשויות. אם הגיעה הספינה לנמל בשבת
והוא בתוך העיר מותר לירד משם, ואם הוא חוץ לעיר
יש אוסרים משום שהוא חוץ לתחום. ונהגו להתיר
במנטובה שגמל שלה בתוך העיר, והתירו לעבור בויניציא
מעבר לעבר (בנימין זאב סי' ר"ב). ספינה קטנה או
גדולה מותר לעבור בה בשבת לצורך מצוה כרי להשלים
מנין ולתקוע שופר בר"ה ולהתפלל ברבים, ובפרט מותר
במעבורים העשיות מקורות מסודרות ההולכות כל היום
מעבר אל עבר הנהר (רדב"ז פ"ז, עבודת הגרשוני קב"ו,
חות יאיר ק"ב). ספינה המסורפת בים צועקים
ומתחננים עליה אפילו בשבת (ש"ע או"ח סי' תקע"ו).
לענין עוננה, אם טבעה הספינה בימים שאין להם סוף
והיו בה יהודים בתוך החרד למטה ולא נראו עוד
נשותיהם אסורות שאפשר שנצולו, ומורה"ש נטה להתיר
(ח"א סי' קפ"ו, ותורת אמת סי' מ'). אם מעיר איש
אחד על חבריו ששהה עליו שעור שתצא נפשו ולא
ראהו שעלה מתדין לאשתו. וכן אם רב החובל מעיר
שמת היהודי על הספינה והושלך להנהר שמתירין
אשתו דהוה נכרי המסיה לפי תוס'. שתי ספינות
עוברות בנהר ופגעו זו בזו, אם עוברות שתיהן שתי

(1867); „אגדת הפרידה“ לרבני איטליא; „אלרד ומירד“; „גיא חיות“ שיר לשמה מונטיפיורי (ירושלם 1855); „כנף רננים“; „מים חיים“; „עדות ביהוסף“ בשובו ממסעיו עמד לימין חתנו והיה בעוזרו בעריכת „הלבנון“ במאינץ ואח"כ שב לירושלם. הוא החל להדפיס חלק שלישי מספרו „אבן ספיר“ אך מת במסע יצאו הנליגנות הראשונים.

ביבליוגרפיה: פין, כנסת ישראל 557; א"ר מלאכי העתונות הירושלמית וירושלם 1910; לוח אי"ר תרע"א. א. ר. מ. — י. ש. מ. נ.

— [נכדו אליהו ספיר] אליהו בן בנימין זאב בן ר' יעקב ספיר נולד בירושלם בשנת 1868 ומת ביפו ח' אלול תרע"א (1911). ונקבר בהמושבה פתח תקוה. הוא השתלם בשפות עברית וערבית. נרמנית וצרפתית. והיה מנהל בהבאנק העברי אנגלא-פלשתינא בירושלם ואח"כ עזר למנהל הבאנק הראשי לוואנטין ביפו. ושם הרחיב פעולתו לטובת מסחר א"י. גם פעל הרבה לטובת החנוך בהיותו מורה במושב פתח תקוה. וקודם מותו השתתף באספת המורים וינרב כבוד ארץ ישראל לו ב"תל אביב" לבנות עליה נן לדים שנקרא אח"כ על שמו „גן אליהו“. הוא חבר „צמחי ארץ ישראל“ ומוסיף בו מלים וטרמינולוגים חדשים. ובפרט נכבד ספרו „הארץ“, רשימת כל המקומות בא"י העתיקים והחדשים, בס"ה 2206 שמות (יפו 1911). ויתרנם את המחברת „ארץ ישראל וסוריא“ לעברית (שם).

ביבליוגרפיה: החרות היל בירושלם שנה ג' גלילות קמ"ו—קמ"ז; הצפירה תרע"א 204;

ש. מ. נ. — א"ר

ספירה (ספירת העמר): ספירת חמשים יום מהנפת העומר ממחרת הפסח עד חג השבועות היא מצוה מן התורה. שנאמר וספרתם לכם ממחרת השבת (וי"ט) מיום הביאכם את עמר התנופה שבע שבתות תמימות תהיינה עד ממחרת השבת הישביעית תספרו חמשים יום (ויקרא כ"ג מ"ז—מ"ז). ונאמר: שבעה יטבעות תספר לך מההל חרמש בקמה (לקצור העומר) תחל לספור שבעה יטבעות ועשית חג שבועות וגו' (דברים ט"ז מ"ז). ספירת העומר של מ"ט ימים ויום החמשים הוא חג העצרת. היא כמו ספירת השנים בשמיטה ויובל (ויקרא כ"ה ח') שבע שמימות במ"ט שנים ושנת החמשים יובל. ולכן גם בספירת העומר סופרים השבועות. אך שונה היא ספירת הישביעות והיובל שהיא ע"י ב"ד. וספירת העומר החיוב על כל אחד ואחד מישראל, שנאמר וספרתם לכם. שתהא ספירה לכל אחד ואחד (מנחות ס"ה:). ובשמיטה ויובל כתיב וספרת לך. תניא יכול יספור חמשים ויקדים יום החמשים ואחר. ת"ל שבע שבתות חמשים תהיינה. יכול יספור ארבעים ושמנה ויקדים יום מ"ט. ת"ל תספרו חמשים יום, הא כתיב? כנה ארבעים ותשעה

לכבוד עם השלמן מסומאמרא. בשנת 1521 התחזקו יהודים שוללים על אניות לעצור בעד אניות ספרד מלבוא לויניציא. בערי אמשטרדם והמבורג היו יהודים העושים מלאכה במים רבים. ומהם רב החובל ריביריו שמת בהמבורג בשנת 1623. במאה ה"ז היו יהודים מלחים ואנשי אניות בערי גליקשטאדט ועמדין. בעיר הראשונה בנה פאולו מילאו ספינה לצרכו בשנת 1628. במאה ה"ח עשו יהודי אלטונא מסחרים דרך הים עד גרינלאנד. בראשית המאה ה"ט היו היהודים מאיד וסימון עושים מסחרים בתבואות על אניות דרך האטלאנטיק בין המבורג אנגליא ונויארק. אחד מאניותיהם בנו בשם Swift Jew („היהודי הקל“) כמו אנית אבה שקלה על פני המים. פיליפ רעע מהמבורג היה לו חמש אניות הולכות בין אמשטרדם ואנטווערפ. במאה האחרונה משתתפים יהודים בבנין האניות. ואלבערט באללין הוא בראש חברת האניות בין המבורג ואמריקא. והקיסר ווילהעלם כבודו הרבה פעמים באותות של הצטיינות. ע"ע אוסינס; אחריות; ים.

ביבליוגרפיה: גרינוואלה די יודען אלס זענפארערע, המבורג 1908.

א.

ספיר: ע' אבנים טובות

ספיר, יעקב הלוי: נוסע ומחבר; נולד בשנת 1822 בעיר אשמינא פלך ווילנא, ומת בירושלם י"ח תמוז תרמ"ה (1885). בהיותו בן עשר בא עם אביו ר' נתן שו"ב לצפת (1833). ובשנה שלאחריה מת אביו ואח"כ אמו, ונישאר יתום עזוב, ורבני צפת כלכלו אותו וראנו בערו. בשנת 1835 כאשר נכוחה העיר ע"י הפלחים שמרדו באברהים פחה עלה לירושלם. בשנת 1858 בחרה בו העדה האשכנזית לשר"ר, ויצא למסעותיו בארצות רחוקות, ויעבור בכל ארץ מצרים, תימן, הודו, ח'ינא ואוסטרליא. ובכל מקום בואו הרבה לחפש אחרי מקורות היהודים היושבים שם, מנהגם מצבם ודרכי חייהם. ויכתבם על ספרו „אבן ספיר“ בשני חלקים. ח"א כולל מסעיו במצרים אביסיניא, ותימן, נדפס ע"י חברת מקיצי נרדמים (ליק 1866). ח"ב כולל מסעיו בעדן הודו מעלבאר קוני, כלכתא, סינגפור, יאואא, באטאוריא, אוסטרליא ועוד. נדפס ע"י חתנו יחיאל בריל (מאינץ 1874). ספרו זה יש לו ערך גדול בקדמוניות היהודים בארצות שעבר עליהן. כי הוא הרבה לחקור אחרי כל דבר, ולסד לדעת את גדולי הדברים במקומות האלה אשר לא נשמע שמם עד כה. גם העתיק כמה משירי ופיוטי חכמיהם מימים מקדם, והביא עמו כ"י עתיקים. אף כי נמצאו גם אלה שהסתפקו בדבריו והתעורר ע"ז ויכוח סופרים (ע"י הכרמל שנה ו' גליון 33). הוא הדפיס קונטרס „אגרת תימן“ הישניה על אדות משיח שקר שעמד שם בזכנו

פסחים: פשיטא וכו' על פדיון הבן אבי הבן מברך דמצוה דליה היא או דלמא כהן מברך דקא מטא הנאה לידה וכו'. ובלולב ובסוכה ובשופר דמטי הנאה לידה הוא בחביבות המצוה שמקיים ואית בהו מעשה (המנהגי דף פ"ג ע"ב, וכן הוא בכל בו, ובתשובות הרשב"א ח"ו סי' מ"ד, ירושלם תרס"ג): ומעם שני ויותר מסתבר הוא בשם החבר ר' בנימן ב"ר אברהם הרופא, שלא נהנו לברך שהחיינו לפי שזמן הספירה תלוי בקביעת הפסח כמו שכתוב וספרתם לכם מסחרת השבת ודי לו בברכת הזמן של יו"ט עצמו (תניא סי' נ'). המעם שאין מונין שני ימים בכל יום מחמת ספיא דיומא, מפני שהספירה מושכת עד יו"ט הראשון של עצרת ואתי לולולי ביו"ט. ועוד שספירת העומר הוא משיס זכר למקדש ואז לא היה ספק בקביעות הימים. וצריך לדייק לומר היום יום אחד לעומר בל"ד ולא בבית, שהוא זכר לעומר שהיה במקדש, ויש לסמוך חזית לעומר אל מספר הימים ואח"כ מחשבים שהם כך וכך ימים ושבעות, כי העיקר הוא ספירת הימים. לאחר ספירה יאמר: יהי רצון מלפניך ה' או"א שתשוב עבודת בית המקדש למקומה במהרה (הנוסח במחזור רומא). ביו"ט שיש קידוש בלילה סופרים בביהכ"נ אחר הקידוש, וכשי"ט הברלה סופרים קודם הברלה וקורין ויתן לה. ובליל שיש בו קידוש והברלה סופרים קודם קידוש. בעל מורי זהב כתב דבליל אחרון של פסח יש לספור לעולם קודם קידוש וכן מנהג פפ"ד. נוהגין שהרב או איש נכבד סופר הספירה בביהכ"נ לפני הצבור (ש"ע או"ח סי' תפ"ט).

[המעם לספירה] רוב המפרשים מסכימים דספירת העומר עכשיו דליכא הבאה ולא קרבן אינה אלא מדרבנן בעלמא זכר למקדש כדאמר אמיר. וכאנדה אמרו בשעה שאמר להם משה תעבדון את האלהים על ההר הזה. אמרו לו ישראל משה רבינו אימתי עבודה זו? אמר להם לסוף חמשים יום, והיו מונין כל אחד ואחד לעצמו. מכאן קבעו חכמים לספירת העומר (מובא בר"ן סוף פסחים). ועיקר הספירה הוא לחבר את חג הפסח עם העצרת שהוא חג השבועות כמו שמחובר חג שמיני העצרת לסוכות. ע"ע שבועות. בימי הספירה אחר חג הפסח נוהגין קצת אבלות לענין נשואין ותספורת זולת בל"ג בעומר. ונראה כי עיקר המעם הוא משיס שהם זכר למקדש מזכירין החרב, וגם לזכר הריגת תלמידי ר"ע במלחמת הרומאים ובר כוכבא. ע"ע ל"ג בעמר.

א.

ספירות, עשר: יסודות ומושגים בקבלה, והן חותם תכונתה. עשר ספירות נקראות בשמות ע"י חכמי הקבלה: כתר, חכמה, בינה, חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד, מלכות, ורמזים בפיומ אל ארון ביהרית לשבת בכנויים: דעת, תבונה, זכות, מישור, חסד, רחמים, כח, גבורה, תפארת, גדולה, שלש

וקדש יום חמשים ביוכל (תר"ב). ומה שנאמר תמימות דרישו מלמד שמתחיל ומונה מבערב (רש"י). ואמר אביו מצוה למני יומי ומצוה למני שבועי, דכתיב תספרו חמשים יום, וכתיב שבעה שבועות תספר להך. רבנן דבי רב אשי מנו יומי ומנו שבועי. אמיר. מני יומי ולא מני שבועי, אמר זכר למקדש הוא (מנחות ס"ז). ר' שאין הספירה מדאורייתא אלא מדרבנן זכר למקדש בעלמא הלכך ביומי סני. ומשמע דרבנן דבי רב אשי היסבו הספירה מדאורייתא. או שאפשר שעשו כן משום הדור מצוה. ופסק הרי"ף שמתחיל הספירה מבערב ומצוה למני יומי ומצוה למני שבועי כאב"י (אלפסי סוף מס' פסחים). וכתב הרמב"ם מצות עשה לספור שבע שבתות תמימות מיום הבאת העומר וכו'. ומצוה למנות הימים עם השבועות וכו'. ומתחילת היום מונין, לפיכך מונה בלילה מליל ישה עשר בניסן. שכן ולא מנה בלילה מונה ביום, ואין מונין אלא מעומד, ואם מנה מיושב יצא. נשים ועבדים פטורין מספירת העומר, וצריך לברך בכל לילה בא"י אמיה אקב"ץ על ספירת העומר קודם שיספור (תמידין ומוספין פ"ז ב"ב—ב"ה). ונראה שדעת הרמב"ם שספירת העומר בזה"ז היא מדאורייתא ונשים פטורות דהוי מצות עשה שהזמן גרמא. וכתב רב עמרם גאון דהיכא ראשתלי ולא מנא לילה קדמא: תו לא מני בשאר לילות משום דבעינן תמימות וליכא, וכן פסק רב יהורא גאון. אך רב האי גאון כתב שמונה ביום אם שכן למנות בלילה, כי ספירת העומר לדין אינה מן התורה לפי שאין לנו לא הבאה ולא קרבן ואין לנו לדרקק כיב בתמימות. וי"א כדי להוציא את עצמו מן המחלוקת סופר בלא ברכה (כל בו). ואין מונין אלא מ"ס יום שהן ז' שבועות אבל יום חמשים אינו מונה, אע"י דכתיב תספרו חמשים יום הוא עד ולא עד בכלל. וכשהוא סופר סופר מעומר דכתיב בקמה ופירשו חז"ל בקומה (שם). הפירוש הנכון במצוה למני שבועי היינו בתשלום כל שבוע ושבע (ולא יזכיר השבוע בכל יום), אבל ברוב המקומות החמירו על עצמם לומר בכל יום היום כך וכך לעומר שהם כך וכך שבועות וימים כך וכך (הר"ן להר"ף שם).

[אין מברכין שהחיינו בספירה] בספירת העומר אין מברכין זמן (שהחיינו), ויש שני מעשים בדבר: אחד, שאין מברכין זמן אלא דבר המתחדש לו ויש לו הנאה ושמחה ויש בו מעשה, כגון נטילת לולב שהיא באה לשמחה ותקיעת שופר לזכרון לאבינו שבשמים (ויש בו מעשה) ומקרא מגילה דחס רחמנא עלן ופרקינן, ופדיון הבן שמברך אבי הבן שהחיינו לפי שיצא הבן מספק נפל. אבל לספירת העומר אין בו זכר לשום הנאה אלא לעגמת נפש לחורבן בית מאויינו (ספר המאור לאלפסי שם). וכתב ר' אבן ירחי אין מברכין על בדיקת החמץ ועל ספירת העומר זמן. משום דבהנאה ומעשה תליא מילתא כדאיתא בסוף ערכי

בדעותיהם על מהות הספירות והוראת השם, "ספירות". מהם מודים שאינם יודעים פירושו. כמו שכתב הרשב"ש (בשור' ס' קפ"ט) "שהמקובלים בעצמם לא ידעו אלו עשר ספירות מה הן, אם הם תוארים או השפעות". גם המקובל ר' אברהם אבולעפיה בספרו אמרי שפר יאמר: "וקראו לכל ספירה וספירה שמות וכו' וכששאלנום לא ידעו אלה הספירות על איזה דבר יפלו שמותיהם בעצם, אם על נופים ממש או על חמרים בלתי צורות, או על צורות בלתי חומר, או מקרים נשואים על נופים והם כוחות בהם או על נפשות נפרדות, או על דעות הנקראים שכלים נפרדים". אמנם להרוש בספרי המקובלים השונים יתבונן לדעת כי חכמת הקבלה הכללית נפרדת בנושאים שונים שמספרם עשרה, וכלם מיוסדים על השם ספירה: א' הוראת "ספר" הראשית והעקרית היא סבוב ונלגול בענול מנביל בהיקף, כמו שרש"י צפר וישר, ודומה אל המלה הלועזית sphere על כדור וצנפה. ולפי' הבינו בשם ספירות הנלגלים ברקע השמים שהיו לפי התוכנים הקרמונים עשרה במספרם והתראו להמקובלים בתור בעלי נפש ושכלים נבדלים המשפיעים על התבל. ההוראה הזאת למדו מספר יצירה, "עשר ספירות קבועות בנלגלי" וכו'. ב' השרש ספר מורה על נבול הסכום במנין ובמספר וחשבון, ולפי' הבינו בשם ספירות סודות המספרים בעולם האצילות ועולם העשיה, "בגל הא' מספר כלוה יסמא רווחין שמא דא בניניה ועל דא המוציא במספר צבאם, דאלמלי מספר דא לא ישחכחון חיילין ותולרין בעלמין" (זהר מ"ט פ"א). ג' קצת מקובלים הבינו השם ספירות בהוראת ענולים רוחניים (לעומת הנלגלים השמימיים), ולפי' "סודות הקבלה בענולי האצילות ממעלה למטה בסלם היצירה וההשפעה בהראותו לנביא השתלשלות הכחות התומכים את העוה"ז וכו'. יראה לנו ענולים בתוך ענולים ועוה"ז במרכז" (כללי חכמת האמת לרמח"ל). ההבנה הזאת מיוסדת בדברי ס"י "עשר ספירות וכו' נעץ סופן בתחלתן". ד' בהוראת השרש ספר על נבול ונדר המרה ("מרה אתקרי עולם" זהר בראשית ב"ד). ולפי' חכמת הקבלה היא במדותיו של הקב"ה העולות ומניעות עד אין סוף ויורדת במדרגות ההשגחה וההשפעה עד עולם העשיה. ההבנה הזו מיוסדת בס"י "עשר ספירות בלימה מדתן עשר". הספירות הן מדות (שיעור קומה ס"י א'), הספירות הן מרותיו ית' וכו' שאין הספירות דבר חוץ ממנו ית' אלא הן מדותיו ממש (כללי הקבלה לרמח"ל). ה' השרש ספר מורה כמו ישר צפר על האור, "יצאה הצפירה" על אור השמש, "יצפור" על אור הבקר ובארמית צפרא, ולפי' הבינו קצת את השם ספירות בהוראת אורות, וחכמת הקבלה היא בסודות קרני האור העליון (אור מקיף" או "אור אין סוף"). ההבנה הזאת מיוסדת בדברי ס"י "עשר ספירות וכו' צפיתן במראה הבזק". הספירות

ספירות הראשונות כח"כ הם בעולם האצילות קודם הבריאה, ושבע האחרונות הן מזמן הבריאה ולהלן. ויחסו אותו לימי השבוע יום א' חסד, יום ב' נבונה, יום ג' ת"ת (תפארת), יום ד' נצח, יום ה' הוד, יום ו' יסוד, יום שבת מלכות (שיעור קומה ס"י נ"ב). נלגל היסודי הוא ספירת כתר, נלגל היומי ונלגל הכוכבים (ממעל לכוכבי הלכת) הן ספירות חכמה ובינה, ונלגלי שבעת כוכבי לכת הן שבע ספירות: שבתאי חסד, צדק נבונה, מאדים תפארת, חמה נצח, נונה הוד, כוכב יסוד, לבנה מלכות (שיעור קומה להרמ"ק ס"י ט"ו). ספירת מלכות היא הלבנה בחירוש (רעיא מהימנא). שלש ספירות הראשונות הן שמי השמים או ערבות (ע"ש רוכב בערבות) ושבעת הספירות האחרונות הן כננר שבעה רקיעים התחתונות (לקוטי ש"ס חגיגה י"ב). עשר ספירות נזכרו ראשונה בספר יצירה (ע"ע) שנתחבר בזמן המשנה. ושם נאמר "עשר ספירות בלימה במספר עשר אצבעות" וכו'. יש מבארים מלת "בלימה" על הקב"ה שאין לו סוף והוא מקומו של עולם ואין העולם מקומו, ומפורש בס' יצירה עצמו "בלימה בלום פי' מלדבר ולבך מלהרהר". ונאמר שם "עשר ולא תשע" וכו'. כלומר שהמספר הזה מרמז, והן עשרה מאמרות שבהן נברא העולם שאמרו חכמי המשנה באבות (ע"י הרמ"ק בשיעור קומה ס"י י"א). עשר ספירות קבועות בנלגל (ספר יצירה פ"ב ד') שלשה אבות ותולדותיהן ושבעה כוכבים וצבאותיהן הנישפעים מן הספירות (פ"י הראב"ד). הספירות הן יסודות כל הנמצאים ועל המספרים עומד ומתקיים העולם הנשמי והרוחני (זהר משפטים ק"ה).

[סוד הספירות] הספירות הן הכלים שברא הקב"ה,

והן הצנורות המשפיעות מכותו ומנלות פעולותיו. הן עשרה לבושים (פושטות צורה ולבושות צורה), ועשר מדרגות ומעלות קדושות של התפתחות האצילות והבריאה. מספר העשרה הוא קורש וכולל בו כל המספרים עד אין סוף. כל ההווה והנפסדים אין תכלית, וכמאמר ס' יצירה "כלם מתנוללים במספר עשרה". בעשרה הכלים האלה השתמש הקב"ה בשלשה קודם הבריאה ובשבעה מהבריאה ואילך, ומאז לא השתמש עוד בשלשה הכלים הראשונים כי האצילות נשתלשלה בבריאת העולם, וזה ידוע בחכמת הקבלה בשם "שבירת הכלים". אמנם צריך לדעת כי הספירות הן יצורי הקב"ה ושמותיהן אינם שמות ה', גם התוארים אין סוף אדם קדמון וכל מושגי המקובלים אינם שמות הקב"ה, כי הוא ארון כלם והם משרתיו עושי רצונו ושליחתו. ר' מנחם ריקאנטו בספרו טעמי המצות יאמר כי הספירות אין שמותיהן מיוחדות בלל להשי"ת. ולדעת הרמ"ק והאר"י השי"ת הוא יחיד ומיוחד ואין לו שם כלל (פרדס הרמונים דף כ"א-כ"ג).

א.

— [הוראת השם ספירות] בעלי הקבלה בעצמם שונים

כ"א אדר תרנ"ז (1896). בנעוריו למד אצל אביו ר' ישראל איסר שהיה רב בעיר ראש והיה נוסף מעט להחסידות. גם למד אצל ר' אליהו זיך ואצל ר' בנימין ריסקין הרב מוילקאוויסק, והיה תלמיד חבר לר' יהושע ליב ריסקין הרב מברסק. ר"א קבל סמיכה מר' בנימין ריסקין ור' יצחק חבר מטיקטין (אח"כ רב בסובאלק) בעל שו"ת בנין עולם. בשנת 1837 נתמנה לרב בעיר קמנה זאבעלין. בשנת 1839 נתמנה לרב בעיר בארעסא, ושם נתודע להרבנים ע"י שו"ת אדות השם "רוואסע" וברבר ההרשאה בנט פטירין שבא בסכסוך עם רב גדול ר' אייזיק מישאווייל, ור"א צרק במשפטו. בשנת 1846 נבחר לרב בעיר נישוועז פלך מינסק, ובשנת 1851 נקרא להיות רב בעיר נאוואהראדאק בפלך הנ"ל. בעיר הזאת נתפרסם שמו בארצות ליטא ופולין ע"י שו"ת בעניני הלכה, ושם הו"ל את ספרו "באר יצחק". משם נתקבל להיות אב"ד בעיר הפלך קאוונא בשנת 1864, ויסד שם את ישיבת הפרושים וישרת שם במשרת הרבנות ל"ב שנים עד יום מותו. [בעניני הצבור] ר"א נחשב לפוסק מומחה ורבנים רבים פנו אליו בשאלותיהם, והיה הרב המסתתר אשר התעורר את הרב ר' שמשון רפאל הירש בפפד"מ לכתוב ספרו "איבער די בעציהונג דעם תלמוד" צום יודעני מוס". הוא היה עסקן גדול בעניני הקהלות. בשנת 1857 היה הרב הצעיר בין ועד הרבנים שהתעסקו בהנהגת הישיבה סוואלאוין. הוא היה בראש הועד לתמוך את העניים בשנת הבצורת 1868, והתיר לאכול קמנית בפסח בשעת הרחק. בשנת 1875 הטיל איסור על אתרוני קארפו מפני שהעלו הסוחרים את מחירים יותר מכרי דמיהם. בשנת 1875 הציע באמצעות הפרופיסור הרבני, למנות שלשה רבנים ר' ראובן מדינאבורג, ר' ליפא באסלאנסקי סמיר, ור' אליהו אליעזר גראדענסקי מוילנא בתוך ועד הרבנים שהיושיבה הממשלה. כי עד אז לא היו רבנים מוסמכים בין חברי הועד. שתי פעמים השתתף באספת הרבנים בפטרבורג בפקודת הממשלה בשנת 1881 ובשנת 1882. בשנה ההיא היתה שרפה גדולה בקאוונא ויקבץ הרב סכום כסף רב לתמיכת הנשרפים. הוא התנגד ליסוד בית ספר לרבנים (ע"ע) כמו שיסדו לפניו בוילנא וויטאמיר. אך השתדלותו לבטל את משרת הרבנים מטעם הממשלה לא עלתה בירו. בשנת 1889 נבחר לחבר נכבד בחברת מפיצי השכלה ברוסיה. בשנה ההיא רצו אוהביו לחגוג חג יובל למלאות חמשים שנה לרבנותו, אך הוא מאן ברבר ויעצור בעדם מלהפיק זממם.

[ספריו] ר"א חבר שו"ת "באר יצחק" (קעניגסברג 1858); "נחל יצחק" ב"ח על ש"ע ח"ט ווילנא 1872, 1884; "עין יצחק" ב"ח (שם 1889, 1895). בנו ר' הירש ראבינאוויץ היה דרשן בוילנא ואת"כ היה ממלא מקום אביו בקאוונא.

הן אורות רוחניים (אלימה לרמ"ק תמר ששי פ"ג). כי א"א לצייר פעולות הרוחניים וכו' כינו אותם בתואר אור וכו' וספני זה מתארים הספירות בשם אורות (שומר אמונים לר"י אירגאס ויכוח שני). ונס בלשון יונית השם *σφαίρα* ענינו "אור". ו) קצת הבינו הספירות בהוראת "ספיר גורתם", והן גוונין וצבעים. ומלשון "לכנת הספיר", וכאבן זכוכית מקוצעה בפעמותיה (*Prisma*), על אבן אחת שבעה עינים, כי יש בה ששה קצוות ואמצעותה, והיא ספירה כעין רבת גוונין (*Kaleidoscope*) בשלל צבעים בעלת פרצופין רבים. ולפי"ן חכמת הקבלה היא בסודות מראות הצבעים הרוחניים הנובעים מסקור אור העליון אין סוף, ולכל צבע וצבע רמז נסתר ונעלם בהשתלשלות האצילות. "ספירה" מלשון ספירות, והספירות נקראות בשם אבן הספיר וכו' לקבל השפעת המאציל כהכנת הספיר לקבל האור (שיעור קוסה ס" ב'). ז) הבינו בשרש ספר הנירף עם חשב לחיטובן ולמחשבה, והספירות הן מחשבות ורעיונות, היינו שכליים נברלים המכונים כחות, ולפי"ן חכמת הקבלה היא גלוי נסתרות בכחות המחשבות, הנמצאים למטה הם מחשבות בשרשן העליון (ישם פ"מ). הספירות נקראות כחות (זהר פנחס, ופרדס רמונים כ"ג י"א). עשרה כחות האלה יתלכרו ולא יתפררו בכח העליון המאציל (ר"מ אבן גבאי בספרו דרך אמונה ס" י'). ח') הבינו הספירות בהוראת ספור, כי בשרש ספר יש גם הוראת דבור כד"א, "ישם דביר לפנים קרית ספר" (ריב"ל בתולדות ישם). דבור או מאמר, או מיסרא הוא כמו *Logos* הפילוסופי שבו נברא העולם, וכמו שנאמר השמים מספרים כבוד אל (דרך אמונה). ולפי"ן חכמת הקבלה היא בסודות עשרה מאמרות או עשרת הדברות שבהם נברא העולם. ההבנה הזאת מיוסדות ברברי ס"י, קול ורוח ודבור. ט') הספירות בהוראת מחשבה ושכל שהן הצורות השכליות הראשיות ע"ד שיטת אפלטון (*Urdeeen*). י') ספר בהוראת גבול וגדר בהיקף החתום כמו בארמית, ובתלמוד "עיר הסמוכה לספר", זבולן לחוף ימים ייטבון, תרגומו ספר ימא. ע"ד "ולתבונתו אין מספר" ד"ל אין גבול וקצב וסדר לתבונתו. והן סודות נבבולות הזמן והמקום. אלה הם עשרת הביאורים אשר נתנו מקובלים שונים הקרמונים והאחרונים על השם "ספירות" בהשענם על מבטאים שונים במשנת ספר יצירה שהוא המקור להספירות. וברבות הימים ערכבו אותם ונעשו כולם לסובן אחר, ויעשו ביניהם רק הברלות צדדיות כמו בשמות נדרפים, וכמו שכתב המקובל ד"מ אבן גבאי "מהות הספירה שוה לכל דבר ולכל תמורה" (דרך אמונה פ"א ס"י ב').

ביבליוגרפיה: רובין, בהאשכול ח"ד 27—52.

ש. רץ

ספֿעקטאר, יצחק אלחנן: רב ופוסק, נולד בעיר ראש פלך הוראדנא בשנת 1817, ומת בקאוונא,

ויסבור לישראל שאין הצמר והפשתן עולות בצבע אחד ואם נכר לו ישמטנו, ואם לא מותר מספק, שכל הספיקות מדברי סופרים (כלאים פ"י כ"ז), וע"ז מעיר הראב"ד: אמת הוא זה שכל הספיקות אינן של תורה, מיהו ק"ל כל ספק איסור תורה לחומרא, ומה שהתיר הרמב"ם בכלאים ספק של תורה אף דרבנן גזרו לחומרא מפני שבדיקתו ראה שכבר נשמט והלך לו החוט של פשתן (כ"ט שם). אמנם דעת רש"י היא שאיסור הספק הוא מדאורייתא, כלומר שהתורה בעצמה גזרה חומרא לספק שלה. וראיה ממה יאמרו בגמרא. וקדשתו בעל כרחו היכי דמי אלימא דלא ניסת לאחד מעדיה ולא קאמרה ברי לי צריכה למימר דרפנו (שהכחו) אלא לאו וכו' ופירש"י ואפילו באיסור ספק לא אצטרף קרא דפשיטא דרפנו דודאי כפינן ליה (יבמות פ"ח:). וכן גבי תחילת הציהוב שפסול לקרבן וקטמתה הגמרא אצטרף קרא למעוטי ספיקא? ומפרש רש"י דקמי יטמא גליא (חולין כ"ב:). גם הרשב"א אומר דספק דאורייתא כודאי מהתורה (תורת הבית הארוך בית ד' שער א'). ספק דרבנן לקולא, וראיה מהא דאמרין: אם עירב בתרומה ונטמאת ספק נטמאת מבעוד יום (ולא הוי עירוב) ספק נטמאת משחשיכה (וכבר נתפס העירוב), העיר ר' יוסי אבטולמוס משום המשה זקנים דספק עירוב כשר דתחומין מדרבנן, וכן בטומאה קלה מ"ח דבר שגזרו חכמים. ספק טבל ספק לא טבל ספקו טהור (עירובין ל"ה). ספיקו דיומא לא עבדינן אלא במידי דאורייתא ולא במידי דרבנן, וראיה מר' פפא ור"ה דאכלי תר"ט מאורתא דשיהסר נגהי שיבסר דקסברי חדש בחול דרבנן, ולא חיישינן לספיקא דילמא הלכה כר' יהודה דרדיש בעצם כל יום שיתסר (מנחות ס"ח:). וזה הטעם לדברי הרא"ם בהלכות חנוכה שכתב דחנוכה לא עבדינן ביה ספקו דיומא (קה"י אות ס').

[בגדר דיני ספיקות] הא דספק דאורייתא ישריה מן התורה לדברי האומרים כן, הוא דוקא היכא שעצם הדבר המוטל בספק לא אתחזק איסורא, כגון ארוסה שנתעברה ולא ידעין אי קודם שנתארסה והולד כשר או לאחר שנתארסה ופסול, אבל בארבע נשים שילדו בבית אחד ואחת מהן ילדה ממנו ודאי בזה אצטריך מהתורה לחומרא לכולי עלמא, משום דאיכבע איסורא, כמאן דאמר חתיכה אחת משתי חתיכות בעינן אחת חלב ואחת שומן, וחייביה רחמנא אשם תלוי על הספק כיון דאיכבע איסורא (כריתות י"ה, וע' רמב"ם איסורי ביאה פט"ו ל'). אם ב' ספיקות סתרי אהרדי בחד גברא אזלינן מהתורה לחומרא, בשני שבילין אחד טמא ואחד טהור והלך בראשון ולא נכנס (במקדש) והלך בשני ונכנס חייב קרבן, והתוס' אוקי שם בר"ת דספקו טהור אבל הכא טמא ממה נפשך דנטמא או בראשון או בשני, אבל בתרי גברי אף כי באולשאל בבת אחת הם טהורין מדאורייתא מספק ורק רבנן גזרו

ביבליוגרפיה: יעקב הלוי ליפשיץ, תולדות יצחק, ווארשא 1897; אליעזר הלל ארמאנאן, ארוז הלבנון ספד"ם 1879; אייזיקשטאדט, דור יבנינו וזושרינו ח"ג 81; לוח אחיאסף תרנ"ט צד 71.

ב. מ.

סַפֵּסָה (סְפִיקָא): דבר שאינו ברור ואינו מוחלט; ספק הוא היפך ודאי, והוא מלשון מקרא פן יסיתך בשפק (איוב ל"ו י"ח). ספק וודאי הוא כמו ברי ושמא, אשר נתנו בו חול הכלל כי בריא עדיף, כגון שאחד טוען בחבירו מנה לי בידך והוא משיבו אינו יודע (כתובות י"ב:), היינו הידיעה החיובית נגד הידיעה השלילית, ואפילו טוען אמר לי אבא שאתה חייב לי היא מענת שמא (ע' ש"ע ח"ט סי' ע"ה ט'). כי ברי גרוע לא עדיף משמא (כנסת הגדולה או"ח דף קס"ד ע"ב). גם בספק נתנו חול כללים ואמרו: אין ספק מוציא מידי ודאי (חולין י'). ספק איסורא דאורייתא לחומרא, ספיקא דרבנן לקולא, וכן ספק סכנתא לחומרא (חולין ט'). הטעם למה אמרין ספיקא דרבנן לקולא, עם היות דאמרין כל העובר על דברי חכמים חייב מיתה, משום דחכמים על הודאי גזרו ועל הספק לא גזרו, והם אמרו והם אמרו (ש"ת בנימן זאב סי' ת"ז). ויש כמה כללים בספיקות כמו ספק טומאה ברה"י טמא וברשות הרבים טהור, ספק מדברי סופרים טהור חוץ מאב הטומאה אפילו מדברי סופרים טמא כגון דם תבושה ועכו"ם שעשאום כזבים (טהרות פ"ד י"א, פ"ה הרע"ב). ספק אם יכול לברר אינו ספק, ספק בכורות פטרו חכמים (טהרות פ"ד ז'). ספק ברכות להקל, חוץ מיו"ט שני דהוי ספק מדרבנן ומבכרין כי היכי דלא ליתו לזלוזלי ביה (שבת כ"ג, הריב"ש סי' רכ"א). ספק מילה בשבת מאחרין ולא מקדימין (ש"ע י"ד סי' רס"ו). ספק נדרים להתמיר, ספק נפשות דוחה את היטת (יומא פ"ח), ונקרא מחמיר מי ששקל בזה (רמב"ן ריש ספרו תורת האדם). ספק חולו של מועד לקולא, ספק חלוצה לא גזרו בה רבנן (ש"ע אה"ע סי' ז' כ'). ספק טמור אסור בודאי ממזרת, ואסור גם בספק ממזרת ואינו מותר אלא ודאן בודאן (אלפסי ונ"י יבמות פ"ד) ויש מהלוקת בין הפוסקים אם הוא מותר לבא בקהל מספק (ש"ע אה"ע סי' ד' כ"ד).

[ספק דאורייתא וספק דרבנן] בהא דק"ל ספק דאורייתא לחומרא, יש פלוגתא בפוסקים אי אמרין שהתורה גזרה בכל ספק שלה לחומרא, או דרבנן גזרו החומרא בספק דאורייתא. הרמב"ם סובר דאיסור כל הספיקות הוא מדרבנן אפילו בדבר מן התורה, ולפיכך הקילו בשבייה להחירה לכהן ע"פ עדות אשה (איסורי ביאה פ"ח ו'—ז'). ואמר: דבר ידוע שאין טמא מהתורה אלא טומאה ודאית אבל כל הספיקות בין בטומאה ומאכלות אסורות עריות ושבתות אין להם אלא מדברי סופרים (טומאות מת פ"ט י"ב). וכן בכלאים, גבי גזר צמד שאבד בו חוט של פשתן יצבענו

ולא חשיב ספק, וי"א דס"ס עושה כוראי. ודוקא בדיעבד אבל לבתחילה נוסין להחמיר בס"ס דאורייתא (נפי הלכות אות תל"ח, הליכות אלי אות תשנ"ד). לענין מומא ספק מדברי סופרים מהור חזן מאב המומא שספקו ממא מיהו אם הוא עצמו בספק. כגון בית הפרס דאיכא ספיא אם יש בו עצם כשעורה או לאו. על זה נאמר ודאי מנען יורפין ועל ספק מנען אין יורפין קרשים דהוי ספק ספיא (מהרות פ"ד י"א פ"ה הרע"ב). וכן לענין יין נסך אם ננבים פתחו חבית יין הוה ספק ספיא, ספק אם ננבי ישראל היו, ואת"ל שהיו ננבי נכרים כיון דאיכא דפתחי לשום ממונא ולא לשום ניסוך הוה ליה ספק ספיא (ע"ז ע'). או אלמנת עיסה (ספק גרושה שמת בעלה אח"כ) שנטמעה בה ספק חלל היא בישרה לכהונה משום ספק ספיא (כתובות י"ד. קדושין ע"ה). בס"ס דעבודה זרה פלוגתא דרב ושמאל רב סבר אפילו בע"ז ס"ס לקולא, ושמאל סבר הנח לע"ז דספיא וס"ס אסורה עד סוף העולם, והלכה כרב באיסורי (ע"ז פ"ג הר"ן ותוס' זבחים ע"ד). לדעת קצת לא נקראת ס"ס אלא אם היו מתהפכת משני צדדים, כלומר מאיזה צד שתתחבר בראשונה משתכחת לה ס"ס. אבל אם אינה מתהפכת לא מיקרי ס"ס ואפשר דלחומרא דיינין לה כדון ספיא אחת. והמשל כגון ספק נגע כמומא ספק לא נגע ואם תמצא לומר נגע ספק שרץ ספק צפרדע, ואת"ל שרץ ספק נגע ספק לא נגע, וכן כל כהאי גוונא הויא ס"ס. ואשר אינה מתהפכת כגון ספק נכנס לאהל המומא ספק לא נכנס, ואת"ל נכנס ספק נגע. אבל להיפך אין כאן שתי ספיקות, כשתתחבר בראשונה ספק נגע ספק לא נגע ואת"ל נגע לא תוכל לומר שיש ספק נכנס ספק לא נכנס וכל כיוצא בזה לא הוי ס"ס (והליכות עולם בסוף, יבין שמועה כלל דפ"ו). אבל בפרי חדש (י"ד סי' ק"י בכללי ס"ס סי' י"ג) העלה דכל ס"ס בין מתהפכת בין שאינה מתהפכת מקרי ס"ס. ויש עוד גדרים רבים ויוצאים מכלל ס"ס, כמו ס"ס במקום שספק אחד הוא רהוק ואינו מצוי ושכיחא כמאן דליתא דמי (כנסת הגדולה י"ד סי' ק"ה). שלא יהיו שתי הספיקות משם אחד ותחת סוג אחד ומענין אחד בעצמו שאז אינן נחשבים אלא שספק אחד (ע"י תוס' כתובות מ' ד"ה שם אונס). אם ספק אחד בגופו והשני בתערובות לא הוי ס"ס. שלא יהיו הספיקות בדרך שהוחזק בו איסור נוגע בחזקה עצמה. ואם אתחזק איסורא כגון שנתערב חר בחר לא מהני אפילו ס"ס, וצריכין ג' ספיקות נגד חזקת איסור באיסור דאורייתא (י"ד סי' ק"י בכללי ס"ס). בחסרון חכמה או חסרון ידיעה לא מהני אפילו ס"ס, שאין כאן ספק כלל. ס"ס מותר אפילו בדבר שיש לו מתידין אחד זמן האיסור, כגון חדש וכדומה.

ביבליוגרפיה: פחד יצחק ע' ספק; ברוך תאומים פרענקיל. שב שמעתא סי' א'; שושנת העסקים כלל י"א

עליהו (שבועות י"ט, תוס' פסחים י'). ספק דרבנן לקולא הוא דוקא בדבר שעיקר איסורו מדרבנן כגון ביצת נבלה דמן התורה מותרת, אך רבנן גזרו משום נבלה גופא דהיא אסורה מדאורייתא, אבל גבינות עכו"ם שעיקרן מדאורייתא משום שמא העמידום בעור קיבת נבלה רק מהתורה מותר מטעם רובא וחכמים גזרו על המיעוט בספק אולינן לחומרא (ש"ך י"ד סי' ק"י). וכן אם נפל הספק מפאת אי ידיעתנו כגון בדבר דצריכין בדיקה ואין אנו בקיאים בה, או דלא ידעינן הלכתא היכא הוה אולינן לחומרא (שם סי' נ"ה ס"ק כ"א). והיכא דאתחזק איסורא אי אולינן בספק דרבנן לחומרא הוא מחלוקת האחרונים (שם ק"י ס"ק כ'). ספיא דרבנן לקולא היינו כשהספק עצמו דרבנן אבל כשהספק עצמו דאורייתא אע"ז דבתר הכי מתגלגל הדבר להיות אסורא דרבנן לא אמרינן ספיא דרבנן לקולא (מהריב"ל ח"ג סי' צ'). ואמרינן רק היכא שהספק נולד מצד עצמו דלא ידעינן היכי הוה עובדא. אבל כשהספק נולד מחסרון ידיעתנו דלא ידעינן כמאן הלכתא לא אולינן לקולא (שו"ת מהרד"ך סי' רצ"ד). ודוקא היכא דחזון פלוגתא דתנאי בהדיא אבל היכא דכספיקא לן מה אמרו בה קמאי אולינן לחומרא (מרדכי יבמות פ' החולין). הא דאמרינן בשל סופרים הלך אחר המיקל היינו במחלוקת שקול, אבל כשהרוב מחמירין אין להקל אפילו באיסורא דרבנן (רשד"ם חלק י"ד סי' צ'). ספק שיש לו חזקת איסור אסור. כמו שחט ונמצא הסימן שמום ואינו יודע אם לפני שחיתה נשמת אם לאחריה, זה היה מעשה ואמרו כל ספק בשחיתה פסול (חולין מ'). כי בהמה בחזקת איסור עומדת, פ"י בחזקת איסור אבר מן החי, עד שיוודע לך אם נשחטה כראויה. ספק איסור שיש חזקת היתר הרמיון בהמה שנשחטה כראויה ויש לה מאז חזקת כשרות בחזקתה עומדת עד שיוודע לך במה נטרפה. וכל ספק שנוגד בה העמידנה בחזקת היתר עד שיוודע סימן המריפה מלבד בדיקת הריאה ודברים שיש בהם חשש טריפה. ספק ממונא לקולא פ"י לנתבע דמספיא לא מפיקין ממונא (חולין קל"ד). ויש שני מינים בספיא דממונא או שאחד מוחזק מחבירו או אינו מוחזק יותר, או היכא שהספק מחמת הדין או מחמת מענותיהם (יבין שמועה כלל שצ"א ושצ"ב). ואפילו בדאורייתא אולינן בספק ממונא לקולא, כמו ספק בבכור שהוא ספק דאורייתא אין לבהן כלום, והמעט שאין מוציאין מיד המוחזק מספק (קהלת יעקב אות ספק). ספק ממון עניינן לחומרא כגון ספק לקט הוא לקט (פיאה פ"ד י"א).

י. ז. ה. י. פ"ד

— [ספק ספיא] אם יש בדבר אחד שתי ספיקות, הן נקראות בלשון חז"ל "ספק ספיא" (ברית ס"ס). ספק ספיא אפילו באיסור דאורייתא אולינן לקולא. והמעט: כיצד דאיכא ספק ספיא חשיב מיעוטא דמיעוטא

וואראש 1891; יעקב ברוך גפן, אוניות מחכמות, ירושלים 1906.

א.

ספר (Census): מנין בני אדם, מלשון הכתוב: אחר הספר אשר ספרם דוד (דהיי"ב ב' מ"ז). מנהג הממשלות לספור את יושבי ארצותיהן לא היו נוהג במאות הראשונות ונס לא זמן רב אח"כ. ע"פ חוקי ארצות הברית צריכה הממשלה לעשות ספר בכל עשר שנים. הממשלות הנאורות עושות את הספר ביותר דיוק, ויש מסלכות גדולות גם בזמן הזה כמו ח'ינא שאין יודעות מספר יושביהן. אמנם ממשלת בני ישראל מעת היותם לעם כאשר אך יצאו מארץ מצרים מעברות לחרות, מיד נצטוו משה רבינו למנות את בני ישראל, וחומש הרביעי מתורת משה נקרא חומש הפקודים ע"ש הספר והמנין הזה, והיו ממונים על המספר והחשבון שנקראו העומדים על הפקודים (במדבר ז' ב'). כי פקד ה' צבאות את עדרו את בית יהודה (זכריה י' ג'), כי מנה אותם לראות אם לא נעדר אחד מהם, ולרוב היה הצווי למנות אותם אחר המנפה, כמו אחר מעשה העגל שנאמר ויגף ה' את העם (שמות ל"ב). משל לצאן החביבה על בעליה שנפל בה דבר ומשפסק אמר לו לרועה בבקשה ממך מנה את צאני לדעת כמה נותרו מהם (רש"י מב"ר).

[כסף הכפורים] בני ישראל לא היו נמנים לגלגלות, רק ע"י חצי שקל שנתן כל אחד ומנו חצי השקלים. שנאמר: כי תשא את ראש בני ישראל לפקודיהם ונתנו איש כופר נפשו לה' בפקוד אותם ולא יהיה בהם ננף בפקוד אותם, זה יתנו כל העיזר על הפקודים מחצית השקל וגו' מן עשרים שנה ולמעלה יתן תרומת ה' וגו'. ולקחת את כסף הכפורים מאת בני ישראל ונתת אותו על עבודת אהל מועד וגו' (שמות ל' י"ב-מ"ז). שלש פעמים נמנו בני ישראל בזמן משה, פעם הראשונה, בשנה הראשונה לצאתם ממצרים אחר יום הכפורים כאשר נסלח להם חטא העגל ונרבו את חצי השקלים לתרומת האדנים להמשיכן, ואז היה מספר ישראל מן עשרים ולמעלה שש מאות אלף ושלשת אלפים וחמש מאות וחמשים, ומחצית השקלים עלו מאת ככר ואלף ושבע מאות וחמשה ושבעים (שמות ל"ח כ"ו). הפעם השנייה היתה במדבר סיני באחד לחדש השני בשנה השנית לצאתם ממצרים והיו נ"ב כמספר הראשון 603,550 וזלתי הלוי (במדבר א' מ"ז). הפעם השלישית צוה משה קודם מותו לאלעזר בן אהרן בערבות מואב על ירחן ורחו לפקוד את בני ישראל מן עשרים ולמעלה ויהי מספרם שש מאות אלף ואלף שבע מאות ושלשים (שם כ"ו נ"א). נמצא שהיה מונם בפעם השנית במשך שבעה חודשים מתשרי עד אייר, ובפעם הזאת נרבו שקליהם לקנות מהם קרכנות צבור אחר שהוקם המשכן. ואם תאמר וכי אפשר שבשניהם היו ישראל שוים במספרם, וכי אפשר שלא היו במנין

הראשון בני י"ט שנעשו כ' במנין השני? רש"י מתרג' מפני ששני המנינים היו בשנה אחת, אך הרמב"ן מקשה ע"י הלא בשנות האנשים חושב כל אחד ליום הולדתו. וגם נראה כי במנין הראשון נחשבו גם הלויים ובמנין השני לא נכללו במנין, ואולי נשלם המנין של הלויים ע"י בני י"ט, או כי נאמר שמספר החדשים היה שוה למספר המתים, ומשמע שגם הלויים היו נותנים מחצית השקל כי אריב"ו כל כהן שאינו נותן חומא שנאמר זה יתנו י"ב שבטים יתנו (ירוש' שקלים פ"ז ג'). זה בנימטריא י"ב, וכל השבטים היו מנדבים למען יהיה להם חלק במשכן. כנראה היתה המצוה הזאת לדורות אחת בשנה בחדש אדר שהיו שוקלין שקליהם והם מונין אותם ויודעין מספרם, ולא היו צריכין למנותם לגלגלותם. דוד המלך היה הראשון שצוה למנותם בלי שקלים, וישלח את יואב שר צבאו ושרי החיל לשוט בכל שבטי ישראל לפקוד את העם. ויאמר יואב אל המלך: „ויוסף ה' אלהיך אל העם כהם וכהם מאה פעמים... למה הפך בדבר הזה“. אך דבר המלך חזק עליו וישימו בכל הארץ ויבואו מקצה תשעה חודשים ועשרים יום ירושלם, ויתן יואב את מספר מפקד העם אל המלך ותהי ישראל שמונה מאות אלף איש חיל שולף חרב ואיש יהודה חמש מאות אלף איש. ויד לב דוד אותו אח"כ ויאמר המאתי מאד אשר עשיתי ועתה ה' העבר נא את עון עבדך כי נסכלתי מאד. וישלח ה' אליו את נד הנביא לבחור לו עונש אחד משלשה: רעב בארץ שבע שנים, שלשה חודשים לנוס מן אויביו, שלשת ימים דבר, ויבחר העונש האחרון, וימת מן העם שבע ושבעים אלף איש (ש"ב כ"ד). בדה"א נאמר כי מספר כל ישראל היה אלף אלפים ומאה אלף איש שולף חרב ויהודה ארבע מאות ושבעים אלף איש שולף חרב, ולוי ובנימין לא פקד בתוכם כי נתעב דבר המלך את יואב (כ"א ה'). ואפשר שהיו שתי רשימות שונות שנעשו ע"י שרי החיל, המעם שאסור למנותם בלא שקלים הוא כדי שלא לתת בהם עין הרע (רש"י) והיו צריכין כופר נפש, כי ע"י המנין נזכר המיתה, כי כמה מהם מתו מהספר הקודם, וע"י נזכר העון כי אין מיתה בלא חטא (ספורנו). ועוד טעם אחר, לפי שהעולם נדון בתר רוב ורוב ישראל מעשיהם כשרים, אם יבוא לרון כל אחד ואחד בפני עצמו, מי נבר אשר לא ימצא בו מומים, ולכן אסור לספור היחידים רק בדרך כלל ע"י השקלים (יערות דבש). אמנם עון דוד המלך נוכל לבאר בדרך אחר, כי כבר ראה דוד שעשרת השבטים רוצים להפרד ממשכן יהודה וליסד ממלכה לעצמם, כי בני אפרים שהיו בראש עשרת השבטים התנגדו לממלכת יהודה על כל ישראל. כנראה ממדידת שבע בן בכרי שאמר „אין לנו חלק בדוד ולא נחלה בנן ישי" ויעל כל ישראל מאהרי דוד אחרי שבע בן בכרי, ואיש יהודה דבקו במלכם (ש"ב כ'). ולכן חפץ לדעת כמה בני ישראל חזק

כתבו בידו הרי הוא כאילו קבעה מהר סיני, וכל המניח ס"ת ואפילו אות אחת הרי הוא כאילו כתבו כלו (מנחות ל"ד). ומצוה על המלך לכתוב ס"ת אחד לעצמו לשם המלך יתר על ספר שיהיה לו כשהוא הדיוט, שנאמר והיה בשבתו על כסא מלכותו וכתב לו וגו', ומנהיגין אותו מספר העזרה ע"פ ב"ד הגדול. זה שהיה לו כשהוא הדיוט מניחו בבית גנזיו, וזה שכתב או שנכתב לו אחר שמלך יהיה עמו תמיד (סנהדרין כ"א: רמב"ם הל' ס"ת פ"ז). רב הונא כתב שבעים ספרי דאורייתא וכו' אמרו ליה רבנן לרב המנונא כתב ר' אמי ד' מאה ספרי תורה, אמר להו דלמא תורה צוה לנו משה כתב (ב"ב י"ד). ר"ל רק הפסוק הזה לצורך ילדים לחנכם במצות. הכותב ס"ת לעצמו או הקונה אותו לצרכו יכרך שהחיינו וברכת הסוב והמטיב (מהר"י ב"ר ש" ס"ה דף מ"ג). וי"א שיכרך רק שהחיינו. ואם לא אמרו בשעת קנייה יאמר אותה בשעת קריאה ראשונה. אסור לאדם למכור ס"ת אפילו אין לו מה יאכל, ומותר למכורו רק לשני דברים שלמוד תורה ברמיו או שישא אשה ברמיו (מגילה כ"ז). וכן מותר למכור לצורך פדיון שבויים (ש"ע יו"ד ס"י ר"ע) אין לוקחין ספרים מן הגוים יותר מכדי דמיהם, אבל בכדי דמיהן לוקחים מהם ואפילו ס"ת שצריכה גניזה. ומעשה בגוי אחד שהיה כותב ספרים בצידון והתיר רשב"ג ליקח ממנו (גמין נ"ז). ונראה שע"ז אמרו הלוקח ס"ת מן השוק כחוטף מצוה מן השוק (מנחות ל"ג). ע"ש הפסוק לקוח את הספר התורה הזה (דברים ל"א). המוכר ס"ת של אביו אינו רואה סימן ברכה (ירוש' בכורים, מגילה כ"ז). המחזיק בנכסי הגר (שבאו לו מן ההפקר) יקח מהם ס"ת (ערוכין ס"ד). [קדושת ס"ת] כל המכבד את התורה גופו מכובד על הבריות. וכל המבזה את התורה גופו מהולל על הבריות (אבות פ"ג ב'). בס"ת כשר נוהגין קדושת יתירה וכבוד גדול. כל הרואה ס"ת כשהוא מהלך חייב לעמוד מפניה, ויהיו הכל עומדים עד שיעמוד זה כשהוא מהלך בו כשיגיעו למקומו או עד שיכנס מעיניהם (קדושין ל"ג:), ולא ירוק ארס כנגד ס"ת. מכאן ראיית לכמה חסידים וגאונים עולם אשר ראיתי אני משהחיים לס"ת במזרח ובהבנעה גדולה, ולא גבה רוחם לנשס ס"ת כי נראה להם בקלות ראש. ומה שמביאים התנינוקות לנשס הס"ת הוא לזרום במצות ולחבב עליהם התורה ונתת ורדים בין מור יו"ד למור אה"ע אות קט"ו). המביא ס"ת מן ההיכל לתיבה יעלהו בימין ובשנותנו לש"ץ יתנהו בימין ומקבלו בימין (מהר"י בי רב נ"ד). שנאמר בימין אש דת למו (עמרת צבי סימן פ"א א', ועי' זהר ח"ג ע"א. על הוצאת ס"ת). אין הצבור רשאי לצאת מביהכ"נ עד שיציגו הס"ת (סוטה ל"ג ע"י הגהת הש"ס). וצריכין להזהר שלא יעשה בס"ת דבר שיבא ע"י לדי קלקול להפיל הס"ת לארץ ולא ינהג בו מנהג בזיון. לא יאחו ס"ת בורעו

לעומת בני יהודה אם ילחמו אלה עם אלה, ויצו את יואב למנות את בני ישראל לעצמם ואת בני יהודה לעצמם. ואחר שמצא כי מספר בני ישראל גדול יותר ממספר יהודה הצטער, ויד לבו. גם הכיר בזה עונו כי לא בטח בה' רק על אנשי החיל, ויהודה על חסותו ונענש, ויבחר במנפה מלנוס מאויביו ולהיות נדרף מהם.

[פנין ישראל ע"י פקדי איה] כאשר התנבחו הרומים על היהודים קרוב לחרבן הבית השני, יצא דבר מלכות מלפני הקיסר אוגוסטוס למנות כל יושבי הארץ, והוא המספר הראשון אשר נעשה בימי קורנינוס (Cyrenius) בשנת 6 או 7 למספר הנהוג (לוקוס ב' כפעולות ה' ל"ז), ובנראה נעשה הספר כדי להכריחם לשלם מס המלך כמו שמזכיר יוספיס (קדמוניות ס"ח פ"א א'). אך שירער יאמר כי לא יתכן שיעשה פקיד רומי את הספר בזמן הירודוס המלך (נעטיכטע ה"א 508). עכ"פ לא נדע מה היה מספרם בעת ההיא. היהודים נתפקדו בפני עצמם באיגוריא בשנת 1720, בפרוסיא משנת 1816, ובפולין משנת 1825 ואיך. באמריקא לא ימנו את בעלי האמונות בפני עצמם רק לפי המדינות שגולרו שם, ולכן אי אפשר לדעת מספר היהודים בדיוק רק ע"פ היעזרות קרובות. ע"ע סטאטיסטיק.

א.

ספר: עיקר ענינו כתב, והכותב נקרא סופר. סופר המלך (דה"ב כ"ד י"א), ברוך הסופר (ירמיה ל' כ"ו). עורא היה סופר מהיר בתורת ה', ע"ע סופרים. ונתיחד שם ספר למערכת דברים כתובים על גליון, מגלת ספר (ירמיה ל"ז ב'), ספר המקנה וספר הגלוי (שם ל"ב י"ד) על שטר, ספר כריתות (דברים כ"ד) הוא גט פטורין. גם ספרים שלמים, כמו ספר זכרון (מלאכי ג' ט"ז), ספר תולדות אדם (בראשית ה' א'), ספר התורה (דברים ל"א כ"ו), ספר הברית ושמות כ"ד ז'), ספר דברי הימים (מ"א י"ד י"ט), ספר המלכים (דה"ב ט"ז י"א), ספר היחש (נחמיה ז' ה'), ספר מלחמות ה' (בסדרב כ"א י"ד), ספר הישר (יהושע י' י"ג), ספר חזון נחום (נחום א'), ספר חיים (תהלים ס"ט כ"ט), עשות ספרים הרבה אין סוף (קהלת י"ב י"ב). ר"א אומר ספר וסיף ידרו כרוכים מן השמים אמר להם אם עשיתם את התורה הכתובה בזה אתם נצולים מזה ואם לאו הרי אתם לוקים בו (ספרי עקב סוף ס"י מ').

[ספר תורה] ס"ת נקרא ספר תורת משה הכתובה שקורין בו בצבור. מצות עשה על כל איש ואיש מישאל לכתוב ס"ת לעצמו, שנאמר ועתה כתבו לכם את השירה (דברים ל"א). כלומר כתבו לכם תורה שיש בה שירה זו. לפי שאין כותבין את התורה פרשיות פרשיות, ואמר רבא אע"פ שהניחו לו אבותיו ס"ת לאדם מצוה לכתוב משלו שנאמר ועתה כתבו לכם (סנהדרין כ"א:). ואם

ע"ע בית עקר ספרים; הנכחה וגלילה;
סופרים; פרשיות; קריאת התורה; שפן
הסופר; תורה.

ביבליוגרפיה: מס' סופרים, רמב"ם הלכות ספר
תורה פ"ז—פ"ט; ש"ע יו"ד סי' ר"ע—רפ"ד; מחזור ויטרי
651, 687; אלחנן אדלר, גנזי מצרים הל' ס"ת לר"י הנשיא
אלברגילוני, אוקספורד 1897.

א.

ספר תורה: חול' דרשו זה אלי ואנוהו (שמות
ט"ו) התנאה לפניו במצות וכו' ספר תורה נאה וכתוב
בו לשמו ובריו נאה בקולמוס נאה בלבלר אומן, וכורכו
בשראין נאין (שבת קל"ג:). ולכן צריכין להדר אחרי
סופר אומן וירא שמים ושיהיה בקי בהלכות סת"ם (ס"ת
תפילין מזוזות) בכל פרטותיהן ובדקדוק חסר ויתיר (ע"י
זהר ח"ג ע"א). ויכתוב במתן ובכוונה גדולה, עכ"פ
יכוון בעת שכותב ס"ת שכותב לשם קדושת ס"ת,
ובהפילין לט"ם קדושת תפילין ובמזוזות לשם קדושת
מזוזות. ויכוון שעושה רצון הקב"ה (ע"י שיערי תשובה
אריה סי' ל"ב א'). סת"ם שכתבו אשה או נכרי פסול,
או קטן שלא הגיע לבר מצוה (ע"י נודע ביהודה מהרורא
תנינא סי' א' ותשובות ר"ע איגר סי' ז' וש"ת תורת
חסד סי' א'). וכל שפסול לכתוב פסול בתיקון עשייתו,
ודוקא תיקון שבלאו הכי הוא פסול, אבל תיקון שהוא
ליתר נוי ויפיי כשר גם ע"י אשה וקטן (תשובות מהר"ם
מלובלין סי' ס"ה). ויש דברים הפוסלים את הסופר
מלכתוב עוד (תשובות רעק"א סי' ה', באר יצחק י"ח,
עקרי דינים יו"ד סי' ל' י"א).

[עבוד העורות] אין כותבין סת"ם אלא על עור
בהמה וחי' וע"פ המהורים, ע"ש למען תהיה תורת ה'
בפיך, מן המותר בפיך (שבת ק"ח). ואף על עור
נבלות וטרפות נחורות ונקורות שלהן מותר לכתוב,
ועוד שליל מצוה מן המובחר (תשובות הרמ"ע סי' ל"ז).
עבוד העורות צריך להיות לט"מה ולשם קדושה (אריה
סי' ל"ב י"ח, תשובות פרח מטה אהרן ח"ג ק"א, פני
אריה ג"ב, נו"ב מהר"ת יו"ד קס"ח). ולפי שיש דעות
שהעורות שנעברו לשם קדושת ס"ת אסור לכתוב עליהם
תפילין ומזוזות שקדושתן קלה מס"ת (עבודת הנרשוני
סי' כ"ה וסי' ס"ה, תשובות רעק"א ז', נסע שעשועים
כ"ה), לכן בתחלה כשישים העורות בסיד יתנה ויאמר:
„אני מתנה כעת שאם ארצה לשנות העורות אלו
לדבר חול' הרשות בירי ובעת אני נותן עורות אלו לתוך
הסיד לשם קדושת ס"ת", והבורסקים שאינם מבינים
בלה"ק יאמרו זאת בלשון המדוברת, וצריך לומר זאת
בפירוש ולא די במחשבתו, כי צריכין דבור לדברים
שנעשין לשמן (רדב"ז קנ"ד), אך ברעבד סגי במחשבתו.
עיבוד העורות ע"י נכרי פסול לדעת הרמב"ם, וכשר
לדעת הרא"ש (הלכות ס"ת בשם ר' ברוך) אם הישראל
מסייע במלאכתו ועומד על גבו (ע"י הרמ"ע ל"ד, נו"ב
ת' קע"ה). והיו העורות בהסיד עד שיפלו היעירות

ויתפלו (שדואן עליו שלא יפול ולא יכון בתפלה) ולא
ישחין בו וכו' (ברכות כ"ג:). לא יהלך אדם בבית
הקברות וכו' וס"ת בורעו דהוי לעג לרש (שם י"ח).
לא ישמט אדם ס"ת מחיקו וכו' ולא יתננו ע"ג ארכבותיו
ויתן אצילו עליו וכו' לא יתננו ע"ג הכסא ויהא תלוי
וקורא בשם שקורין בשמרות, שאין נוהגין בזיון בספרים
אלא אחז בידיו באימה וקורא בו. אין זורקין ספרים
ממקום למקום וכו' לא יתננו על גבי מטה ולא תחת
המטה, ולא ישב אדם ע"ג המטה שס"ת עליה וכו' (מס' סופרים פ"ג י"א—י"ג). ולא בחרר הממות (יו"ד
סי' רפ"ב). אין הופכין יריעה על פניה מפני הבזיון
(ערובין צ"ז. יו"ד סי' רע"ז). כל הטמאין מותרין
לאחז ס"ת ולקרות בו, שאין דברי תורה מקבלין
טומאה, והוא שלא יהיו ידיו ממונפות או מלוכלכות
בטיט אלא ירחצו ידיהם ואח"כ יגעו בו (הרמב"ם).
אך גורו חכמים שכל הספרים מטמאים את הידים
(ידים פט"ו ו' וע"ע טומאה), ולכן נוהגים שלא
לנעת בידים בס"ת, ואמרו האוחז ס"ת ערום נקבר
ערום (שבת י"ד). פי' צרום בלא מצות, וצריך לאוחזו
במטפחת. האר"י לא היה נוגע הס"ת בידו כ"א ע"י
מפה (ספר הכוונות ד' ע"א, דפוס ויניציא 1620).
בארצות המזרח נוהגין להניח משי ירוק על כל היריעות
מבחין וגוללין בו הס"ת, ומניחין הס"ת בתיק של
כסף ופיתחין הס"ת עם התיק ובעורו בתוכו קוראין
בו, ובארצות המערב כורכין או לובשים הס"ת מטפחת,
ובין גברא לגברא מכסין הס"ת במטפחת הזאת,
וכשפותחין הס"ת לקריאה מנשקין הס"ת במטפחת
או בכנף מליתו, מבלי לנגוע בידים את הכתב, וכן
תכשימי ס"ת והארון הם תשמושי קדושה ואסור
להוציאן לחול. ואמר מר זוטרא מטפחות ספרים שבלו
עושין אותן תכריכין למת מצוה וזו היא גניזתן (מגילה
כ"ו:). ס"ת שבלה או שנפסל נותנין אותו בכלי חרש
ומכריין אותו אצל ת"ח וזו היא גניזתן (שם). ס"ת
שאינה מונה אסור לו להיטהותו יותר על שלשים יום
אלא יתקן או יגנו (כתובות י"ט:). ס"ת שיש בו שלש
טעיות בכל דף ודף יתקן ואם היו בו ארבע יגנו, אבל
אם רוב הספר מונה יתקן, ודוקא שהטעיות הן חסירות
שנמצא תולה האותיות ששבח בין השיטין, אבל ביתירות
אפילו כמה טעיות יתקן (מנחות כ"ט:). ואם טעה בריח
הפרשיות, וכתב פחוהה סתומה או להיפך, או שהפסיק
והניח פניו במקום שאין בו פרשה, או ששינה צורת
השירות הרי זה פסול ואין לו תקנה אלא לסלק את
כל הרף שמעה בו (מס' סופרים). הרמב"ם העתיק
הס"ת שלו מס"ת במצרים שהיה לפניו בירושלם והניחו
בן אשר. הס"ת שכתב הרמב"ם היה רוחב כל דף ארבע
אצבעות, ושירת הים ושירת האוניו שש אצבעות, ומנין
השיטין שבכל דף אחת וחמשים, ומנין הרפין של כל
הספר מאתיים ושש עשרה דף, ואורך כל הספר אלה
ושלש מאות וששים ושש אצבעות בקירוב (הל' ס"ת).

עקרי דינים יורד לי' מ"ו. אבל כל הסופרים כותבים רק בנצח, ונכון להזהר בשברי הקולטוס שלא ישתמש בהם לדבר חול ולא יורקם לאיפפה דרך בזיון רק יגנום (ס' חסידים תתצ"ד). כשיתחיל הסופר לכתוב התורה יאמר: "הריני כותב ס"ת זאת לשם קדושת ס"ת וכל אזכרות שבו לשם קדושת השם" (תשובה מאהבה "צ"א). ונוהגין לומר כן קודם כל ספר וספר, ולא מהני מחשבה, ויכתוב בימין ואם כתב בשמאל פסול אם יש ספרים אחרים כתובים בימין, ואימר יר שמאל דידה הוי ימין ופסול אם כתב בימינו, והשולט בשתי ידיו יכתוב בימין ואם כתב בשמאל כשר. אבל לכתחילה אין לקבל סופר שעושה מלאכתו בשמאל אף אם כותב בימין (עי' הרמ"ע ל"ח). וצריך להוציא כל מלה מפיו קודם שיכתוב, כי משה היה אומר וכותב (ב"ב מ"ו), ואפילו מתוך הכתב אינו רשאי לכתוב כ"א מי שידע לקרות התיבה (מנ"א ס' תרצ"א סק"ב), ולא יחסר אות אחת ולא יוסיף אות אחת. ואין נוהגין בעת לחלות האות החסר למעלה או באופן אחר, וידקדק שלא יוציא התיבות מהשיטין, ובדיעבד כשר אם כתב אפילו שתי תיבות חוץ להשיטה, רק שלא ימלא הרוחב שבין העמודים, וכן לא יסיים התיבות כ"א עם השיטין, ויכול למשוך האות אם צריך לזה. ובאלו אותיות יכול להרחיב: ד' ח' ל' ק' ר' ת', ולפעמים סיים סתומה. וכשהוא מקצר האות למען לא תצא חוץ להשיטה יזהר שלא תסתנה האות מצורתה על ידי זה, כמו מרי"ש לוא"ו ומכ"ף לנ"ץ וכדומה. ויתן ריוח בין תיבה לתיבה כמלא אות קטנה ובין אות לאות כחום השערה, ולא יהיו שתי תיבות נראות כאחת ולא אחת כשתים, ואם שנה באופן שתינוק דלא חכים ולא טיפש טועה בהם פסול (וי"ד ס' רע"ד ד', מ"ו וש"ך שם). ובין פסוק לפסוק לא ירחיק רק כבין תיבה לתיבה ובדיעבד כל שאין בו שיעור סתימה כשר, ויש שמניחין הפסק מעט לכתחילה ואין לנעור בהם (רמ"א או"ח ס' ל"ב, ובמנ"א ובני יונה). ואינו יכול לשנות אות אחת באחרת כגון ד' במקום ה' וכדומה. לכן אם נפל מפת דיו על האות באופן שנשתנה צורתה ונראית כאות אחר צריך למחוק כל האות ולכתוב אותו מחדש, כי "וכתבתם" משמע ע"י כתיבה ולא ע"י מחיקה (או"ח ס' ל"ב י"ז). ומותר ליטול מפת דיו מהאות הכתובה כשצריך להרוי לכתוב בו אות אחר או כדי שתתישב מחר (וטוב ליקח הדיו בחתיכת צוקר ששואב את הדיו ואינו מקלקל האות), ויכול לזרוק הדיו לאבוד, אבל אסור לכתוב בו דבר חול, ומן השם אסור ליקח דיו אפילו לכתוב בו שם אחר, ואם יש עליו דיו יותר מדי יש להתיר אפילו לזרוק לאבוד (בני יונה, ועי' מ"ו י"ד רע"ד ה').

[תמונת האותיות] הסופר צריך לכתוב לכתחילה

כתיבה תמה ושלמה נאה ומישרת (שבת ק"ג:), אבל צורות האותיות אין שוות בכל המדינות (מור או"ח רע"ד), ואין לפסול כ"א בשנשתנה האות באופן שאפשר

מאליהן, ואז הקלף יותר טוב ומשובח ומתור. וכ"ז הוא משום נוי אבל לא לעכובא. אבל אם לקח העור קודם שנפלו השיער הרי זה נקרא דיפתרא ופסול לכתוב עליו סתים. וצריך לעבר העורות באופן שיכתבו לצד הבשר, ואם שנה וכתב ס"ת או מזוה על צד השיער יש פוסלין ויש מכשירין, ותפילין לכ"ע פסול. בקצת מקומות שנהנו שמושחים הקלף בצבע לבן שקוראים גלאנץ כמו שעושים ג"כ לצד השיער יש מכשירין (פנים מאירות וכן דעת מהר"י מינץ, ועי' מהר"ם א"ש ח"ג ל"ב), ויש מחסירין (בני יונה).

[שיעור הכ"ף] שיעור היריעות לא פחות משלשה דפין ולא יותר מ"ט ובסוף התורה ידעה אפי' בת אחת (עי' עקרי דינים יורד לי' חתם סופר רנ"ו), וצריך לשרטט היריעות ובלא שרטוט פסול (מגילה מ"ו: רמב"ם ס"ת פ"ז). ויש לדרקק בשרטוט לשמה (בני יונה ובעה"ט סק"ד), ולא ישרטט בעופרת מפני שצובע (פתחי תשובה יורד ס' ר"ע מ"ו). ארכו של הס"ת ששה טפחים כמו שהיו הלוחות, והם כ"ד אצבעות ברוחב אגודל של יד בינוני, וטוב אם אפשר לכוון שיהיה ארכו כרחבו, אבל אינו מן המצוי, ואפילו לרב הונא לא נזדמן אלא אחד משבעים (ב"ב מ"ז). שהיה ארכו כרחבו. במנין השיטין נוהגין לעשות לא פחות מן מ"ב ולא יותר מששים, ואם שינה לא פסול, ויכול לעשות גם ע"ב או צ"ח והכל לפי הכתב. ויש רמז לכל אלו, מ"ב מסעות בני ישראל, ס' רבוא בני ישראל, ע"ב זקני בני"א צ"ח כתובות של משנה תורה. שיעור הגליונות למעלה נ' אצבעות, ולמטה ה' אצבעות, ובין העמודים ב' אצבעות, ובתחילה ובסוף התורה כדי להקיף העץ חיים וישיאר ב' אצבעות בין העץ חיים להכתב, והכל לפי ערך הספר, וכל השיעורין הללו הם למצוה, ואם חסר או הוסיף לא פסול. רחב העמודים כדי לכתוב נ' פעמים למשפחתיהם (ושהוא התיבה היותר מרובה באותיות), חוץ מדברי השירה שהם רחבים יותר. בין שיטה לשיטה יהיה כמלא שיטה בין ספר לספר ד' שיטין פגיונות ויתחיל מהשיטה החמישית.

[כתיבת ס"ת] מצות כתיבת ס"ת הוא ע"י כתיבה ופסול ברפוס (תשובת חות יאיר קכ"ד) וצריך שתהיה הכתיבה תמה ולא שבורה. הלכה למשה מסיני שאין כותבין סתים אלא בריו שחור, וצריך להעשות סמי עפצים הנקרא "גאליש" ובנומא וע"י בישול דוקא בדעת הרמב"ן (משכנות יעקב), ואינו צריך לבשל הדיו לשמה, ובשאר צבעונין פסול ואפילו אות אחת (בני יונה), ואם זרק עפרות זהב על האותיות מעביר הזהב ור"י אבל אם זרק על השם אין לו תקנה כי אסור למחוקו (קסת הסופר). בארצות המזרח כותבים בקולטוס של קנה שזכתה לכך (תענית ב'), ועי' רמ"א יורד ס' רע"א ז'). אבל בכל המדינות שאין קנים חזקים מצויים שם כותבים בנצח של עוף מהור, ואפילו בשל ברזל יש מתירין (בני יונה), או בעצם (ספר חסידים רפ"ג,

למעות בו. תמונת האותיות של הראשונים נקראת „תמונת בית יוסף“ והיא שונה „מתמונת הארץ“, ויש חילוק ביניהן באותיות א' ב' ח' ל' ע' פ' צ' ק' ש' ת'. ויש עוד „תמונת וועליש“ שקרובה לאותיות הרפס. והארץ אמר שגם לזה הכתב יש רמז בתיכונים (פ' עץ חיים). הספרדים כותבים בזה הכתב את ספריהם לבד מאותיות ח' צ' והשם שיעשו כתמונת הארץ. אותיות ב' ד' ה' ו' פ' פ' ח' ת' הם בזויות. אותיות ג' ז' ט' נ' ע' צ' ש' צריכין תנין וסימן שעמנו ג'ץ (וע' תנין). ואותיות ב'ר'ק ח'יה צריכין תנ אחר דק משמאל ויראה שלא יקלסל האות ע"י. ואותיות מלאכ"ת סופ"ר נשארים בלא תנין (מצות שמורים, וסימן לזה כי רוב הסופרים הם עניים ואין להם כתרים הכותב). האשכנזים נוהגין לתייג כל אות שצריך תנין תיכף בשעת כתיבתו. והספרדים יכתבו כל התורה בלא תנין (לבד השמות). ואח"כ יעשו עליהם תנין. ונקרא האומן הזה „מתייג“.

[כתיבת השם] כשכותב את השם אפילו מלך ישראל שואל בשלומו לא יפסיק (ירוש' ברכות פ"ה, בבלי ל"ב: או"ח ס' ק"ד). ואם כותב שני שמות זה אחר זה יכול להפסיק ביניהם ויקריש עוד הפעם את השני (ע"י ספר חסידים התס"ח, תתפ"ו). צריך לקדש את הדיו שרוצה לכתוב בו את השם. ויכין להניח אות אחד מקודם השם ויטבול הקולמוס ויתחיל בהאות ההוא (כי שמא אין הדיו או הקולמוס טוב ויבוא קלקול בהשם). ואם לא הניח אות מקודם יחפש אחרי אות או תנ הצריך דיו ויטלאנה וכותב אח"כ את השם, ומותר לכתוב על מקום שהיה נכתב תיבה אחת מקודם ונמחק (רמב"ם פ"א מס"ת) ועל המלאי יש להחיד עם שאר תיבות (חתם סופר רנ"ט, חבורי דניאל, תשובות תועפות ראם ל"ט, מעיל צדקה ס"י כ"ט). שם המיוחד שאר שמות שאינם נמחקים אין כותבים כ"א בתוך השיטה (ע"י בני יונה ולרוד אמת). ואלו הם השמות שאינם נמחקים יהיה אל אלוה אלהיכם (לבד מאלהים אחרים, אל נכר וכדומה). אלהינו אלהיך אלהיכם אלהים, אהיה שרי צבאות. ויש גורסין גם אהיה אשר אהיה (ע"י תשובה מאהבה ח"ב ר"ט), ואסור למחוק אות או נקודה אחת כהם ומהאותיות הנטפלות אחריהם, כגון ד' של אלהיך נ"ו של אלהינו, וכדומה. אבל האותיות שלפניהם כגון למ"ד של לה' או כ' מן כאלהינו וכדומה מותר למחוק, ואפילו נטפל לאחריהן לא נקרא כ"א מה ששייך להשם אבל אם נסמך אות מהתיבה שאחר השם אל השם מוחקו. וכן הכנויין כמו הגדול הגבור הנורא האדיר האמץ והחזק חנון ורחום, אך אפים וכו' שעם השמות דינם כישאר כתבי הקדש שמוחק לצורך תיקון, ומ"מ יזהר בהכנויין יותר מבשאר תיבות.

[לקדש את השם] אע"פ שכבר אמר הסופר בתחילת כתיבת הס"ת שהוא כותב לשם קדושת ס"ת

תמונת בית יוסף

לכן חכו לי נאם יהוה
ליום קומי לעד כי משפטי
לאסוף גוים לקבצי ממלכות
לשפך עליהם זעמי כל
חרון אפי כי באש קנאתי
תאכל כל הארץ

תמונת הארץ

לכן חכו לי נאם יהוה
ליום קומי לעד כי משפטי
לאסוף גוים לקבצי ממלכות
לשפך עליהם זעמי כל
חרון אפי כי באש קנאתי
תאכל כל הארץ

תמונת וועליש

לכן חכו לי נאם יהוה ליום קומי לעד
כי משפטי לאסוף גוים לקבצי ממלכות
לשפך עליהם זעמי כל חרון אפי
כי באש קנאתי תאכל כל הארץ

שלוש תמונות שונות בכתב ס"ת

הפסוק הוא בצפניה ג' ח' כי יש בו כל אותיות הא"ב עם אותיות מנצפ"ך, ועם שם הוי"ה שיש גם בו שניים בין התמונות. והוא הפסוק האחד בתיכ"ץ שנמצאו בו כל התנאים האלה.

השיטה והשני בראש השיטה השניה (והוא חצי התורה בתבנית), ובכולם אם ישינה כשר לכר שמות אניסים כגון צורי שרי שכתב בשתי שיטות פסול. שירת הים כותבים בשלשים שיטות. ראשונה כדרכה והשאר אריח ע"ג לביתה, כזה:

אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת ל"י ויאמרו לאמר	אשירה ל"י כי גאה גאה	סוס
ורוכבו רמה בים	עזי חמרת יה ויהי לי	ליושנה
אלי וארממנהו	זה אלי ואנוהו	אלהי
אבי וארממנהו	י"י איש מלחמה י"י	

מרכבות פרעה וחילו ירה בים ומבחר שלישי מבעו בים סוף תהמת ויכסמו ירדו במצולות כמו ונוהגים בראש החמשה שיטות מן הבאים עד אז ישיר יתחילו: הבאים, ביבשה, י"י, מת, במצרים, ולאחר השירה יתחילו החמשה שיטות כזה: וחקק, אחריה, סוס, ויצאו, ויבאו. שירת האזינו הוא כתב נגד כתב ובאמצע ריוח כשיעור סתימה, כזה:

האזינו השמים ואדברה	ותשמע הארץ אמרי פי
יערף כמטר לקחי	תזל כמל אמרתי
כשעירם עלי דשא	וכרביבים עלי עשב
כי שם י"י אקרא	הבו גדל לאלהינו

ולפני השירה ולאחריה שיטה שלמה פנויה וכן בשירת הים. והסיום לעיני כל ישראל יסיים באמצע השיטה. אין מוקדם ומאוחר בתורה, ומותר לכתוב אפילו שלא בסדר מ"ש"ב בתפילין ומזוזות. תפירת היריעות צריכה להיות מבחוץ, ואין תופרין ב"א בגידי חיה ובהמה הטהורים, ולא יתפור בל היריעה ב"א יניח למעלה ולמטה מעט, וכן המטלתים לא יניח בראש ובסוף היריעה, המטלתים לא צריכין לירבק ברבק בשר.

[פירוש היינונים בס"ת] הרמב"ם מונה עשרים דברים הפוסלים את הס"ת, ואז אין בו עוד קדושת ס"ת והרי הוא כחומשים, ואין קורין בו בצבור. ואלו הם הפסולים: א' כתב על עוד בהמה ממאה, ב' על עוד בהמה טהורה שאינו מעובר, ג' שהיה מעובר לא לשם ס"ת, ד' שנכתב שלא במקום הכתיבה, ה' נכתב מקצתו על הגויל ומקצתו על קלף, ו' נכתב על רוכסוססוס, ז' נכתב בלא שרטוט, ח' נכתב בלא שחור העומר, ט' נכתב בשאר לשונות, י' כתבו אפיקורס או מין וכיוצא בו משאר פסולין, י"א כתב האזכרות שלא בכונה, י"ב חסר אות אחת, י"ג הוסיף אות אחת, י"ד נעצה אות באות, ט"ו נפסדה צורת האות ע"י נקב או בשאר סיבה, ט"ז הרחיק או הקריב בין האותיות עד שנשתנה צורת תיבה אחת לשתיים או להיפך, י"ז שינה צורת הפרשיות, י"ח שינה צורת השורות, י"ט כתב בשאר הכתב בצורת השורות, כ' תפר היריעות בלא גידי טהורה, אלה הם המעכבים לדינא ושאר הדברים הם למצות וחידוד ס"ת.

וכל האזכרות יטבה, מ"ט יקדש את השם בכל פעם שכותבו ויאמר בזה הלשון: "הריני כותב לשם קדושת השם (פלוגי, והמקובלים יכונו בו כוונות נסחרות) לשם קדושת ס"ת משה וישראל", ונכון שיהיה כתוב זאת על פיתקא לפני הסופר. ויש שמות יצריך לקדשם כספק ובאלו מוסיף אצל קדושת השם, "אם קדש הוא", ואלו הם: כל בית אל האמור בתורה ספק, ואלהי אביכם (בראשית ל"א כ"ט), ואתה תהיה לו לאלהים (שמות ד' ט"ז), ראה נתתיך אלהים (שם ז' א'), אלהים לא תקלל (שם כ"ב ב"ז), עי' תשובות שמן רוקח ח"ב סי' כ"ה, חמרת שלמה כ"ח), ואמר אי אלהימו (דברים ל"ב ל"ז), יזכחו לשדים לא אלה (שם י"ז), הם קנאוני בלא אל (שם ב"א), עי' תשובות זכרון יוסף), ויש שמות שהם של חול: והייתם כאלהים (בראשית ג' ה'), ויראו בני האלהים (שם ו' ב'), אשר יבואו בני האלהים (שם ד'), הנה נא אדוני סורי נא (שם י"ט ב'), יש לאל יד (שם ל"א ל"ט), ואלהי נחור (שם נ"ג), כי ראיתי אלהים פנים אל פנים (ל"ב ל"א), בראות פני אלהים (ל"ג י'), כי אהיה עמך (שמות ג' י"ב), מי כמוך באלים (ט"ז י"א), מכל האלהים (י"ח י"א), והגישו אדוני אל האלהים (כ"א ו'), ונקרב בעל הבית אל האלהים (כ"ב ז'), עד האלהים יבא דבר שניהם אשר ירשעון אלהים (שם ח'), זוכה לאלהים יחרם (שם י"ט), קום עשה לנו אלהים (ל"ב א'), אלה אלהיך ישראל (שם ד'), עשה לנו אלהים (שם כ"ב), אלהי האלהים ואדוני האדונים (דברים י' י"ז) האלהים האדונים חול, ואין לאל ידך (כ"ה ל"ב), אלהים אשר לא ידעום (כ"ט כ"ה), אלהים לא ידעום (ל"ב י"ז), ואין אלהים עמדי (שם ל"ט), ושמות בני אדם אף אם יש בתוכם שם אל או יה אינם קדש, וצריך כל סופר לרשום בהתיקן שלו אצל כל שם אם הוא קדש או חול או ספק. שם הוי"ה בכל מקום שהוא בתורה קדש וכן כל השמות שאינם נמחקים קדש הם.

[ווי העמודים] מהדרים לכתוב ראש כל עמוד בתביבה המתחלת באות וא"י ע"ש ווי העמודים (שמות ל"ח), מלכד אלה: בראשית (בראשית א' א'), יהודה (שם כ"ט ח'), הבאים אחריהם (שמות י"ד ב"ח), שמר (שם ג' ד' י"א), שני היעצרים (ויקרא ט"ז ח'), מה טובו (במדבר כ"ד ה'), ואעירה במ (דברים ל"א כ"ח), וסימן ביה שמי, ואלו צריכין להיות בהר שיטה: הובל קין, יצחק לו, כרדלעמר תיבה אחת, כל בית, מבית אל, לבית אל, בעל חנן, בן אוני, פומי פרע, צפנת פענח, ומלכי צדק ב' תיבות ובחר שיטה, באר שבע, בארה שבע, בבאר שבע, כס יה, את והב, משמו אל, הר ההר, מהר ההר, חרון אף, מחרון אפי, וחרה אפי, וחרה אף שתי תיבות ובחר שיטה, ואם כתב בשתי שיטות בריעבר כשר, שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, צריך להיות שמע בראש השיטה, ואחר בסוף השיטה, רש דרש (ויקרא י' ט"ז) הראשון בסוף

אם נתבונן בנמרא זבחים (ק"ב:) נראה שרם אמר האי דינא מראב"ש נמירנא דאמר בבית הכסא דנתא בא ט"י וכו'. שרן זה רב קבלו ובחר האומר לשון שאינו דרך הלכה יען שהיה זה בבית הכסא ע"כ שמר פיו ולשונו מלדבר כלשון הלכה. בכ"ז שאלו היך עביר ראב"ש הכי והתיר לנפשו לדבר דבר בביה"כ אך בשנוי לשון שאינו בדרך הוראה. וכן הכניסה בספרא. גם ראיה מ"פ שמיני פ"י תניא וכי ימות מן הבהמה מקצת בהמה מטמא ומקצתה אינו מטמא. פרט למרפה, וברייתא זו מובאה בתלין (ע"ד:) ובזבחים (ס"ט.) על שם ר"י אמר רב וא"ל במתניתא תנא.

[ראיות כי רב לא היה מחבר הספרא] אמנם ר"מ איש שלום מביא הוכחות נגד יחוס רב להספרא, וכי ספרא סתם וספרא דבי רב הם ספרים שונים, וספרא להוד וספרא דבי רב לחוד, דאי חדא נינהו אמאי קרי ל"י הכא ספרא וקרי ליה הכא ספרא דבי רב בשם ל"י, שלא מצינו בשם ל"י אלא היכא דאיכא תו רכוותיה. ומצינו עוד כתובות דבי רב (ירושלמי כתובות דף כ"ז ע"ג) ותקיעתא דבי רב (שם ע"ז ל"ט ע"ג). ועל ספרא סתם יש ראיות דרב לא הוה בקי בו שהרי בקדושין (נ"ג.) נחלקו ר' יוחנן ורב אליבא דר' יהודה אי חזר בו אי לא חזר בו ומייתי אביי ראיה מהא דספרא כוותיה דר' יוחנן משום דסתם ספרא ר"י הוא, ואי רב הוה ידע מהא ברייתא היכא מצי אמר עדיין הוא מחלוקת, שא"כ קשיא דר"י אדר"י, ורבא נמי אמאי לא השיב לאביי ותסבירא. מכרי מאן סדריה לספרא רב וכו'. אלא על כרחך דרב לא ידע מינה. ועוד ביטבת (כ"ז.) פליגי רב ושמואל מאי רובן ומייתי סייעתא לטמואל מברייתא השנויה בתו"כ פ' אמור (ע' רש"י). בחולין (קכ"ב:) פירש רב לברייתא השנויה בתו"כ פ' שמיני פ"ז ומסיק שם בתר הכי דרב תנא הוא ופליגי.

[ר' חייא מסדר הספרא] ר"מ ליבוש מלבים בהקדמתו להספרא (ספר ויקרא עם פירוש התורה והמצוה) יאמר כי הספרא נסדר ע"י ר' חייא הגדול, ומביא ראיות ממקומות רבות במדרש ובירושלמי שהובאו ברייתות בשם תני ר' חייא ומקורם מן הספרא. ור' חייא נזכר בספרא בפירוש חמש פעמים: ויקרא דבורא דנרבת פ"ח ה' פ"ו ג' פ"ה ז' צו פ"ד ה' מצורע פ"ב סוף פיסקא ע"פ וישב מחוץ לאהל (ע' מצרף לחכמה לישר מקנדיא ובשם הגדולים ע' ספרא). ואת שמו של ר' יהודה הנשיא הזכיר בספרא כמה פעמים. והנה התלמוד מקשה ומפלפל תמיד מן דברי הספרא, וזו ראיה שר' חייא סדרו, כי כלל ביד התלמוד דכל ברייתא דלא סתני בי ר' חייא ור' אושעיא לא מותבין מינה. האפמאן מביא ל"ס דברים בירושלמי ומדרשים שנאמרו בשם ר' חייא ומקורם בספרא (ע' הרשימה בספרו "צור איינלייטונגדי הלכה" שזען מדרשים" צד 22) ולעזוי ("אין ווארט" צד א' הערה א') מסיף עוד שנים

ספרא: מדרש הלכה על ויקרא וכולל ברייתות מדיני סדר קדשים וטהרות ע"פ יג מדות דר' ישמעאל, ונקרא ג"כ "תורת כהנים" (קדושין ל"ג. סנהדרין ק"ג: שה"ש רבה פ"ח.) ונ"כ "ספרא דבי רב" (ברכות י"א: י"ח:). לדעת הרמב"ם חיברו רב וסתמו אליבא דר' יהודה בר אלעאי. ורש"י פירש תנא דבי רב קרי לברייתא ששנויה בתורת כהנים דאיכרי ספרא דבי רב לפי שהיה שגור בביהמ"ד בפי כלם (חולין ס"ו.). ונקרא ספרא דבי רב כי הוא הספר (ויקרא) שבו יתחילו התינוקות ללמוד בבי רב, כלומר בבית הספר. כשיגיעו לשנות מקרא ואמרו בתנחומא פ' צו: א"ר אסיא למה הם מתחילין התינוקות של בית רבן ללמוד בספר ויקרא, אלא מפני שכל הקרבנות כתובים בו, ומפני שהם מהורים ער עכשו ואינם יודעים מה מעם חמא, לפיכך אמר הקב"ה שיהיו מתחילין תחילה בסדר הקרבנות, יבואו מהורים ויתעסקו במעשה מהורים וכו' (וכן הוא בב"ר). אבל אין זה סותר דעת הרמב"ם שרב היה מסדר הספרא. ומה שאמרו סתם ספרא רב יהודה (סנהדרין פ"ו.) היינו ששנאו רב אליבא דר' יהודה בר אלעאי, נמו שאמרו סתם מתניתין ר"מ, שרבי המחבר כששונה סתם הוא אליבא דר"מ. ר' אייזיק הירש ווייס בסמכא לספרא מוכיח כי רב היה מחברו כי דברים רבים שנאמרו בו סתם מצינו בנמרא כי רב אמרם, ואומר כי גם רב שרירא נאון באגרתו מיחס את הספרא לרב. אבל ר' מאיר איש שלום בהקדמתו למכילתא מביא ראיות כי רב לא היה מחבר הספרא, וכי מדברי רש"י לא משמע כן, כי הוא אומר סתם: וספרא וספרי דרשי דקראי אינון והיכא רמיזי הלכתא בקראי, ומעיקרא במקדש שני ביומי דרבנן קמאי לפום הדין אודחא הוו תני לחון וכד חזו רבנן דברייתא אחריני דלא הוו מר' חייא ור' אושעיא דאית בהו שבששתא וכו'. וקודם לזה יאמר: והנהו ברייתא ותוספתא וספרא וספרי אילין ברייתא כולהו הוו תני להו רבנן קמאי ואתי ר' יהודה ור' נחמיה ור'ש ולקמינון כל חד מיניהו דיליה, תוספתא ר"ג, ספרא ר"ב, ספרי ר"ש, ומתניתא ר"מ וכולהו אליבא דרש"י. ולמרנומה שהיה הספרא מרבנן קמאי ור' יהודה לקט אותם וסדרם ולא הוקבעו בבית המדרש, ואפשר שמפני הסבה הזאת לא ידעו ברור מי היה מחברו הראשון. הראיות של ווייס ליחוס רב להספרא מסנהדרין (פ"ב.) בעא מיניה רב כהנא מרב לא פנעו בו קנאין מהו אינשייה רב למרריה וכו'. והוא בשבת (נ"ה.) ג"כ בשם רב. והנה סוף זה המאמר לא ער בחכמים ולא עונה בתלמידים וכו' היא ברייתא בתו"כ פ' אחרי פי"ג, ומדקרי לה גמריה דרב משמע שרב סדר וחבר הספרא. וכן ראיות ווייס מספרא פ' צו פ"ז ר"א ברי"ש אומר דין סבול יום וכו' וכל יודע סגנון לשון חז"ל ימצא בזה זרות נפלאה שמביא דין ט"י ואונן בדרך מר"ם של טענות בין בני אדם לא בדרך הלכה ולא בדרך מדרש. אך

ולדעת ווייס היה בעצם וראשונה נחלק לשלשה חלקים ראשיים ומהם יפרד והיה לתשעה פרקים. כי כן כתוב במדרש רבה פ' קרח: שר החמשים כ"ד ספרים. הוסיף אחד עשר סדרי עשר חזין מיונה שהוא ספר בפ"ע וישה סדרים ותשעה פרקים של תורת כהנים. ועוד ראה מנמרא (קדושין ל"ג) קבל ר"ש ב"ר לפני אביו על אחד מהחכמים על שלא למד בפניו ואמר לאביו שלימד אותו שני שלישי שלש מת"כ (ע"י רש"י) הרי נראה שנחלק ל"ג חלקים, וכל חלק נ"ב ל"ג חלקים, וכן בהלכות גדולות בסוף מזכיר ט' פרקים מת"כ.

[מהות הספרא] הספרא היה הראשון בחקירות ההלכה והוא המקור למשניות וברייתות. תכליתו לקבץ על יד עניני הקבלה בפירושי הכתובים על סדר הפרשיות של תורת משה. וזה החילום לעשות כבר בימי עזרא שתרנם התורה והכנים בתרגומו פירושי התורה כאשר קבלום דור מדור עד משה רבנו. ונס עפ"י יג' מדות של רבי ישמעאל שהתורה נפרשת בהן. וצ"ח אליהם הרבה מן הדרשות אשר הן אסמכתות ומקורן בתקנת חכמי התורה, ע"י גזרות וסייגים. בספרא נמצאים גם דרשות אנדה. ונופלת תחת שני סינים. הסוג האחד הוא האנדה העוסקת בפירושי הכתובים כמשמעם וכלשונם, והסוג השני הוא האנדה העוסקת בדרושים אשר דרשו במקלות להעיר לב השומעים למצות ה' ולנמנע בהם אהבת התורה מוסר ויראת שמים. והנה באופן הראשון היה רעיון דרישתם אמצעי לתכלית הבנת הכתוב ובאופן השני היה הכתוב אמצעי לתכלית מדרשם. ובחיות מנחת הספרא רק ביאור הכתובים ע"פ דרשות ההלכה. ע"כ לא אסף המחבר בו רק מדרשי אנדה המונחים בפשט הכתוב. על שתי מדות יסודות מרחיב דבורו ביותר והן מדת התמימות וישרות המחשבה, כמו למשל בפ' קדושים ובפ' בהר ובמקומות אחרים, ושם למסרת דרישתו הבטחת השכר במיעוד לצדיקים ולעושי רצונו. במדרשו לפ' התנוכה השתדל להראות שנתקיימו כל היעודים בקורות האומה בשני החרבנות, והשתמש באנדה במדות דר"א בנו של ריה"ג, כמו שנראה בפ' ויקרא פ"א שמביא ברייתא דר"א במדה ח', ושם פרשה י"ב דרש כמה ק"ו באנדה.

[הוצאות שונות] הספרא נדפס ראשונה בויניציא בשנת 1545; ועם פ"י הראב"ד בעל ההשגות בקושטא שנת 1552; עם פ"י קרבן אהרן ובראשו ס' מדות אהרן באור גדול על יג' מדות דר"ש, ויניציא 1609, ודעסוי 1742; עם ב' פירושים בשם עזרת כהנים ותוספות העזרה מר' צבי הירש הכהן רפאפורט, ווילנא 1845; עם פ"י עשירית האיפה מר' יהודה חיאל לבוב 1848; עם פ"י התורה והמצוה להרב ר"מ מלכים. בקארעשט 1860; עם פ"י הראב"ד ומאמר מסורת התלמוד ומבוא לר' אייזיק הירש ווייס, וחול ע"פ כ"י אוקספורד. ווין 1862; עם פ"י ר"ש משאנץ מבעלי התוס' ועם ציונים ומ"ס והנהגות מר' יעקב דוד אב"ד

(ירוש' יבבת דף ב' ע"ד. כתובות כ"ח ע"ד). ועוד ראה כי לא נזכרו בספרא שמות תנאים אחריו רבי. והדברים שזכרו בשם ר' חייא עצמו כנראה נתוספו אח"כ ע"י תלמידיו וכמו דברי רבי שנכללו במשניות, אף שהוא היה מסורתי. גם אין ראיה מפני כי נחסרו מהספרא דרשות ר' חייא על ויקרא שנמצאו במקום אחר (לפי רשימת האפמאן צד 24 והוספת לענין מיומא ד' חולין קמ"א:), כי אפשר שנתשמטו בהעתקות הסופרים. ולפי"ז אם ר' חייא היה מחבר הספרא מוכרחים אנו לומר כי השם ספרא דבי רב פירושו בית ספר, שלמדו התלמידים בבית רבן (ע"י לעיל). ואיננו שם הפרטי של רב (אבא אריכא).

[סתם ספרא ר' יהודה] הכלל שנתנו חז"ל כי סתם ספרא ר"י (בר אלעאי) אליבא דר' ע. אין פירושו כי ר"י היה אב כל הסתמות שבספרא, כמו שלא יתכן לומר שסתם מתניתין ר"מ שהיה אב לכלם, כי רוב סתמי המשנה כוללים הלכות מקובלות ואיך נאמר שהם מחקרי ר"מ, אמנם הרמב"ם כבר ביאר זאת בהקדמתו לסדר זרעים שסתם משנה הוא מה שהסכימה עניו דעת רבים או שנקבלוהו רבים מרבים עד למשה מסיני והמקבל הקרוב הוא ר"מ. וזה ענין שאמרו גם סתם ספרא ר"י. ר"ל שההלכות הסתומות נמסרו לנו ע"י ר"י בסתם, והוא היה המקבל הקרוב מרבו ר"ע, ואות הוא כי ר"י הסכים עליהן מפני שמביאין אותן בסתם. אמנם ספרא היה כולל רק המדרש המפשט ולא הפלפול הדגיל בו, כמו או אינו, או לא נאמר, מה ראית, או חלוף, יכול, אקרא אני, הא כיצד, וכי איזה סדה מרובה, ואם נפישך לומר, וכי מאין יצאת מכלל שנאמר, וכי מאין באת, וכדומה. השקלא והטריא הזה לא יצאה מר"י אלא מהבאים אחריו בסדרו הספרא. מפני שר"י לא הלך בדרך מ"א ומתן כזה במדרשו. והססדר אם נחם אותו לר' חייא הוסיף השקלא וטריא ועוד דברי תנאים אשר חיו ולמדו אחר מות ר"י.

[הוספות והשגות] אל הספרא נתוספו עוד דרשות והלכות דבי רבי ישמעאל, והן יג' מדות בתחלת הספר שאינן מעיקר הספרא, וגם הברייתות לפרשת עריות שבפ' אחרי ופ' קדושים. כי ידוע שלא דרשו עריות בבית מדרשו של ר' ע. (חגיגה פ"א א' וירוש' ט"ס). ובאמת נשמטו הברייתות האלה מכל ספרי תורת כהנים הישנים עד שכא הרב בעל קרבן אהרן והכניסם. הברייתא שנקראת "מכילתא דמילואים" או אנדת מילואים (ויקרא ח' א'—), לא יצאה מתחת ידי המחבר, וכבר כתב רש"י בפ' צו (ט' כ"ג) שהמדרש לפ' מילואים היא, ברייתא הנוספת על תורת כהנים שלנו. וכן רמז ברמב"ן שקרא המדרש לפרשה זו תוספתא דמילואים, ובאמת היא שונה בסגנון הלשון מהספרא. סדר הספר ומחלקתו לדיבורים ולפרשיות לפדקים ולפסקות כאשר הוא מסודר לפנינו אין לו דמיון בתלמוד ובמדרשים קדמונים. והם חלקות מאוחדות,

אב"ד דאמנאווע (שפת ישנים ח"ג). סד"צ עם פ"י הנר"א (ווילנא תק"פ וגם תרמ"ג). ע"ע זהר, ביבליוגרפיה: רב ג' עמ' 91.

ב. מ.

ספרא רב: אמורא בבלי. שם אביו בלתי נודע רק נזכר על שם בנו. אביו רב ספרא (ב"ב קמ"ד: ירוש' כלאים פ"ט ד'). רב ספרא עסק בסחורה (ב"ב שם, ב"מ ל"א:), והסבין לעלות לא"י ומיטבו שם היה בקיסרין מקומו של ר' אבהו ור' אבהו שבחו לפני הממונים על המכס שהיו מינים (נוצרים) ופטרו אותו מן המכס, אך כאשר שאלו ממנו המינים טעם פסוק אחד בעמוס ולא ידע להשיבם צערוהו מאד ור' אבהו שקרא את רב ספרא לפניו אמרם גדול צדק את עצמו באמרו שחבמי ישראל אשר בבבל אינם בקיאים במדרש המסרא כמו חבמי א"י (ע"ז ד.). והיה רב ספרא נושא ונותן עם ר' אבהו בדברי הלכה (סנהדרין ו.). ופעם אחת כשישב אצל ר' אבהו ור' יצחק נפחא ור"מ בר פפא הקשה על הוראה שיצא מביניהם ולא מצאו מענה, וכשישמע רבא את הדברים אמר שפסח רב ספרא שלשה חכמים סמוכים (נימין כ"ט:). בשם ר' אבהו ספר ר"ס את מעשה חנניה בן אחיז של ר' יהושע בן חנניה (ברכות ס"ג:), וסבל גם מר' אמי (שבת ה:) ומר' זריקא (תענית כ"ג. חולין ק"י:). מר' יהושע דרומי (ע"ז ל:). אבל רוב דבריו בא"י היו עם ר' אבא (פסחים נ"א: ב"ק ק"ד:). וגם י"ט בביתו (שבת קמ"ב:). בבבל היה מו"טבו בפומבדיתא, ובבית מדרשו של רבה בר נחמני למד מס' סנהדרין יחד עם רב כהנא (סנהדרין מ"א:). ותלמידו רבה אב"י ורבא ככרוהו מאד ונזכרו דברים הרבה שהיו לו עם אב"י (ערוכין מ"ה: ביצה ל"ח: ועוד), ועם רבא (שבת קל"ב: חולין קל"ג. ועוד) ורבא אמר עליו נברא רבא הוא (ב"ב קמ"ה:). וכאשר שלחה איפרא הורמין אמו של שבור מלכא לרבא קרבנא שימריבוהו לשם שמים, צוה על רב ספרא ורב אחא בר הונא ישעשו מעשה כעין הקרבת קרבן (זבחים קמ"ז:). ר"ס מת בה"י אב"י, ואב"י הציל את כבודו נגד שאר חכמי פומבדיתא שלא קרעו עליו בעבור שלא למדו ממנו תורה (ס"ק כ"ה:). ר"ס שנה שני הלכות מרבית דרבי חי"א (ב"מ ס"ב: וס"ה:). ונראה שהוא כעין תוספתא על חלק משנת בבא מציעא. והשבת הגדול שנאמר עליו נמצא במכות כ"ד. ודובר אמת בלבבו (תהלים ס"ו) כגון רב ספרא. עוד ראוי להזכיר מנהג ר"ס לומר "משה יפיר קאמרת" בלשון תמיהה להשיב על דברי הנושאים ונותנים עמו בהלכה (על דברי ר' אושעיא ביצה ל"ח: ועל דברי רבא שבת ק"א: וסוכה ל"ט:). וכן נישבע במשה רבינו באמרו לר' אבא: משה! מי אמר רחמנא וגו' (חולין צ"ג.). וחולת ר"ס לא נמצא עוד שנשתמש בלשון שבועה בו, כ"א ר' חני בהרכה מקומות בירושלמי, ואפשר שלמד מנהג זה מרב ספרא.

דוישענראד, וארשא 1866. ויש העתקה מהספרא בלשון רומית ע"י אוגוליני בספרו Thesaurus חלק י"ד.

ביבליוגרפיה: עפשטין, מקדמוניות היהודים צד 50; פראנקל, דרכי המשנה 307; ווייס, דרך ח"ב 231 ומכאן להספרא; האפמאן, צור ערלויטונג אין די הלכהשען מדרשים צד 20 והלאה; יואל, נאמיעצן צום בוכע דנאל; עטוואס איבער די בוכער ספרא אונד ספר, ברעסלוי 1873, א.

ספרא דצניעותא: מיוחס ליעקב אבינו כס' יצירה לאברהם, הובא בזהר סוף פ' תרומה. הראב"ה בעל ההשנות יוכיח על פני מדרשים מנוסחים כי לא כן עשו שהדפיסו ספרא דצניעותא בזהר פ' תרומה, ועיקר מקומו הוא בפ' בראשית כמו שנדרס בזהר גדול (היינו ג' דפוסים הראשונים: קרימנא לובלין ווולצבאך שנדרסו בכרך גדול על חצי בויגין). כי לדעתו ספרא דצניעותא נתחבר קודם הזהר, כי הזהר מביא את הספרא דצניעותא כ"ז פעמים, היינו בזהר העמרי ח' פעמים (בשלח מ"ז: י"ב: תרומה קע"ז. תזריע מ"ח: אחרי ס': נשא קמ"ז: שלח קע"ה. ואתחנן רס"ב). ובאידרא זומא פעם אחת (האזינו רצ"א:). ובאידרא רבא (פ' נשא) הובא י"ח פעמים, וקורא אותו פעם ספרא דצניעותא ופעם צניעותא דספרא. כי ספרא דצניעותא הוא ליסוד מוסד בכל האידרא רבא, וא"כ מקומו הראוי לו הוא בראש ס' הזהר. ועוד כי ספרא דצניעותא הוא פ"י על פ' בראשית, כי עיקר התחלתו הוא בראשית ואח"כ מפרש הפסוקים ויאמר אלהים יהי אור וגו' ומסיים ויאמר ה' לא ידון רוחי באדם עד סוף הסדרא.

[פירושים] הארז"ל חבר פירוש על סד"צ שנמצא בכ"י ר"ח ויטאל. הפירוש ההוא בא ליד ר' בענדרס בעל ס' בן דוד ובהקדמתו יאמר שבהעקבות אחרות השחיתו הפירוש הזה והפכו דברי אלהים חיים ח"י. ובס' עומד מן על אידרא זומא לר' מנחם די לונזאנו (ס' י"ד) כתב "פ"י ספרא דצניעותא עיטאו הארז"ל בבחרותו והשיג שם עליו ובס' בן דוד הג"ל הנדרס ביחד עם עומר מן (אמשטרדם תפ"ט) מרבה להוסיף על השנותיו (שה"נ). לונזאנו בספרו אמרי אמת כולל י"ב בקרת על פ"י הארז"ל לספרא דצניעותא. ואומד כי כתבו בסרם עלה למדרגת החכמה וטרם יגלה אליו דבר ה', ואח"כ בנוו עליו רוח חכמה ובינה אילו היה יכול היה מחקנו או נזנו, אבל לא יכול כי מיד כתבו קפצו עליו אוהביו והעתיקו אותו ונתפשט בעולם לרוב וכו' (ע"י שה"נ אות א' ס' ע"ז). בכ"י רד"א נמצא פ"י על ספרא דצניעותא להארז"ל עם הנהגות ר' אלעזר פערליש מפראנ (רשימת רד"א 1542). עוד פירושים על סד"צ: ס' הוד מלך מר' שלום בוזאנלו (לונדון תקכ"ח). בעל ס' עמק המלך עשה פ"י עליו ונמצא בכ"י רד"א (שם). גם פ"י לר' יחיאל מיכל

ביבליוגרפיה: א. הייבאן. תולדות הנאים ואמוראים

עד 966.

ב. ז. ב.

ספרד (נ"כ אספמיה, אספניה, אִסְפַּנְיָא, בליא שפאניען, ובאנגלית: Spain); מדינה באירופא. בעבריה נאמר: וגלות ירושלים אשר בספרד ירשו את ערי הנגב (פסוק כ'). ה' איספמיה וכן בפשיטתא. העתקת הכולנאסא Bosphorus, והשבעים העתיקי Saphratha או Sepharath. בכתובות האשורים נזכרת העיר ספרדא (Saparda) שכתב שרנון והוסיפה למחוז הרחר לצפנית או לצפנית מזרחית אשור. אנשי ספרדא נלחמו בעזרת המדיים והקטריאנים והמינים עם אשור בימי מלכות אסרחדון. אבל כנראה היתה קבלה בירי היהודים באספמיה כי היא ספרד של עבריה (עי' אברבנאל בסוף ביאורו לס' מלכים ב'). ואין ספק כי אספמיה ברברית חז"ל היא Hispania = ארץ ספרד (שפאניען). השם המורגל בפי כל סופרי ישראל משנות הבינים עד היום הזה (עי' קאהוט ערוך השלם ח"א 188 ע' אספמיה). יש מסורה כי אדונינו אשר על מס' שלמה מת בספרד, וכי היהודים שישבו במולידא ספרד שלחו אנרת להסנהדרין בירושלם שלא לצלוב את ישו. אך אין לסמוך על מסורות כאלה. אמנם ברור הוא כי פאול רצה לנסוע לספרד להפוך את לב היהודים היושבים שם לאמונת ישו. ונודע נ"כ כי אספסיינוס ובפרט אדריינוס, שהיה ספרדי מלידה, שלחו יהודים שבויים לספרד. מטבעות עתיקות של היהודים נמצאו בחורבות טאראגונא המוכיחות כי יהודים יישבו בספרד בזמן קדום מאד. גם מצאו מצבה של נערה יהודית בעיר אדרא בספרד עם כתיבת רומית מהמאה השלישית למספר הנהיג, Hübner, Inscriptiones Hispaniae Latinae p 268, Berlin 1869; Rios, Hist. i 68). [קורות היהודים בספרד] במאה השלישית חיו היהודים בשלוה בין יושבי הארץ בספרד. והיו להם זכויות שוות תחת ממלכת הוויזיגותים האריאנים. ועסקו במסחר ועבודת האדמה, ואיזה יהודים נבחרו לשופטים. אולם הכמרים במועצה מאלוורא (303) היו הראשונים להפריע את מצב החברות בין היהודים והנוצרים. במועצה הזאת יישבו י"ט בישופים שנבחרו מקורדובה אשכיליא מולידא סרגוסא וערים אחרות שישבו שם יהודים. ויציעו לפני המועצה להגביל זכויות היהודים ולגזור עליהם גזרות קשות, והחרימו את הנוצרים אשר יגורו בבית אחד עם היהודים או אם יאכלו בחברותם. גם אסרו על הכמרים לברך את תבואות היהודים בשדותיהם, למען לא תשלוט ברכה במעשי ידיהם. מצב היהודים הורע יותר כאשר עזב המלך ריקארד (586) את דת האריאנית ודבק בדת הקתוליקית בעת המועצה ממולידא, וגזר על הנוצרים שלא יתחברו אל היהודים. ובמועצה ממולידא בשנת 589 גזר על היהודים שלא יקנו ולא ישתעבדו בעבדים נוצרים, שלא יישאו

נוצריות, ולא יישאו שום פקידה מדינית. וכל יהודי אשר ימול עבר או נוצרי יהיו נכסיו הפקר למלכות. אך מחשבות ריקארד לא יצאו לפעולה כי הבישופים האריאנים ואצילי הוויזיגותים אשר התנגדו למלך תמכו בירי היהודים. אולם המלך סיסבוט שמלך אחריו חזק את חוקי ריקארד והכריח את היהודים להוציא את עבדיהם הנוצרים לחרות. המלך סיסבוט היה הראשון לדרוף את היהודים בספרד על אמונתם, וצוה שכלם ימכלו ויהיוקי ברת הנוצרית או יעזבו את הארץ ולא יישבו אליה עוד. יהודים רבים עזבו את ספרד, אך רובם כתשעים אלפים נאנסו לקבל עליהם דת הנוצרית כדי להציל את נכסיהם, אך בסתר נשארו אמונים לדתם. תחת ממלכת סווינטאלא ישבו פליטי היהודים לספרד והאנוסים חזרו לאמונתם. ובהמר הארץ את מלכה עליה סיסנאד למלכות, והוא היה כלי חפץ בירי הכמרים שעשו בו כרצונם, ובמועצה הרביעית ממולידא בשנת 633 צוה המלך לקחת את ילדי האנוסים ולמוסרם בירי נוצרים אדוקים או בבתי הנוצרים ללמדם דת הנוצרית. והאנוסים אשר ישמרו דת יהודית ימכרו לעבדים. במועצה החמישית במולידא (638) הסכים המלך משינמילא על כל החוקים הקודמים נגד היהודים, והוסיף עליהם עוד לגרש את כל היהודים מארצו, וישם לחוק כי כל מלך חדש בעלותו על כסא מלכותו יטבע שבועה חמורה כי „לא יתן לחלל כבוד האמונה בירי היהודים האנוסים, וכי יעניש קשה את כל אלה העוברים על דת הנוצרית". אך באשר היתה הרחקה מעט בימי המלך משינמילא שישבו האנוסים לאמונת ישראל. רציסווינד היה מלך קשה מאד ליהודים מכל המלכים לפניו. ויצו כי היהודים היסורים דתם ייהרגו בסיף בשרפה או בסקילה. היהודים במולידא הבטיחו להיות נאמנים לדת הנוצרית ולאות על אמונתם כי יאכלו בשר חזיר (653), בכל זאת שמרו בסתר את דת היהודית, ולא שבתו ביום א' בשבוע ולא בחגי הנוצרים, עד אשר גזרו הכמרים כי היהודים האלה מוכרחים להתראות בכל ימי החגים של הנוצרים תחת השגחת הכמרים ונאסר אז ליהודים לשבת בביתם במועדיהם. ויענישו קשה כל אנוס שנחבא בביתו בשבת ויו"ט (655). אמנם בעוד אשר פקיד ממלכת הוויזיגותים העיקו את האנוסים הניחו בשלום את היהודים שנשארו אמונים לדתם. עד שקם המלך ערוויג ורצה להכריח גם אותם לקבל עליהם המבילה, ואם ימאנו יפקיר את נכסיהם ויגרשם מן הארץ. ויצו לענוש ביסורין קשים למי שקורא ספרים המתנגדים לתורת ישו ולמי ישמל בשר ערלה. על כל החוקים הרעים האלה הסכימה המועצה הי"ב ממולידא. עניקא שמלך אחרי חותנו ערוויג היה נוטה מתחלה כלפי חסד ליהודים, אך כאשר נודע לו כי התאחרו היהודים בקשר עם הערבים נגד מלכותו הפקיר את כל נכסי היהודים, והוציא חוק כי כל היהודים בין מומרים בין מאמינים הם עבדים ונתנם במתנה

לקח מקומו בנו אבו חוסיין יוסף ו' נגדילא, ואחר שנשא משרת המיניסטר י"א שנים נאשם ע"י שונאיו כי הוא מורד במלכות וידונו אותו בצליבה לפני שער גראנדה ביום 30 דעצ' 1066, וההמון התנפל על היהודים ויהרגו כאלף וחמש מאות משפחות ויתרם נפלטו על נפשם, וזאת היתה הרדיפה הראשונה בספרד תחת ממשלת האיסלאם. באותה השנה נתמנה לויז'ר בסרגוסא הפילוסוף אבו אלפדל ו' חסראי בנו של ר' יוסף חסראי שברח מקורדובה בשנת 1013. ההכם יצחק ו' יוסף ו' אלבילא שברח מגראנדה בעת ההרגינה נתמנה לתוכן באשבילא תחת ממשלת מחמד אלמועתמיר, והיה הרב לקהלות בעיר הזאת. גם ר' יוסף ו' מינאש היה קרוב למלכות והיה חכם מדיני.

[תחת ממשלות אלמוראווידים ואלמוהידים] כאשר כבש המלך אלפונסו השישי את קסטיליא נתיירא אלמועתמיר פן יכבש גם אותו. וישלח לקרוא לו לעזרת את יוסף ו' תשפין בצפון אפריקא. ויצא להלחם עם המלך אלפונסו, ובשתי מערכות המלחמה הנוראה אצל זאלאקא (אקט. 1086) היו אנשי חיל יהודים ומספרם עלה לארבעים אלף והתערבו עם חיל הנוצרים וגם עם חיל המורים. יוסף היה המנצח במלחמה ההיא וימלך על הארץ, ויביא עמו אנשי חיל נכורי המלחמה הנודעים בשם "אלמוראווידים". יוסף רצה להכריח את יושבי לוצינא לקבל עליהם דת מחמד. אחרי מלך בנו עלי (1106—1143), ואז נשתנה מצב היהודים לטובה. ויפקוד מהם מוכסין (מטיאוויריה), ויורמם אחרים לשרים בתואר "ויז'ר" או "נשיא". וביניהם נחשבו: המשורר רופא אבו אויב שלמה ו' אלמושולם מאשבילא, אברהם ו' מאיר ו' קמניאל. אבו יצחק ו' מוחזר. ושלמה ו' פריסאל (נהרג בשנת 1108). והקהלות באיטבילא גראנדה וקורדובה החלו לפתוח ולהצליח עוד הפעם. האלמוראווידים משלו רק זמן קצר. כי בשנת 1112 קמו עליהם האלמוהידים או מזומטאים (שבט יהודה צד ג'), כת אדוקית בדת מחמד שהאמינו באהדות הבורא. בצפון אפריקא ובראשם היה עבדאללה ו' תומארת, ובמזרח מלא מקומו עבדאללה אלמעמין. אשר החליט להשימד את האלמוראווידים מן הארץ בחרב ובלפיד אש. ראשית מלחמתו עמה היתה בצפון אפריקא וינצחום בכל פעם, ובעת מסע הצלב השני עבר בדרום ספרד ויכבוש את קורדובה (1148). איטבילא, לוצינא, מונבילא, אנוילאר, ובינא. ובמשך שנה אחת היו כל הערים באנדלוסיה תחת ממשלת האלמוהידים. היהודים היו נרדפים על ציוריהם, ונאדעו לקבל עליהם דת מחמד ואם לא עשו כן הפקירה הממשלה את נכסיהם למלכות ויגזלו את נשיהם ובניהם, ואת בתי הכנסיות הריסו. הרדיפות והמציקות האלה נמשכו עשר שנים. יהודים רבים הוכרחו להמיר דתם למדאית עין, ואחרים ברחו

לחצוצרים, והילדים משבע שנים ולמעלה צוה לחטוף מבית אבותיהם ולמסרם לעבדים (694).

[כבוש המורים] המלך וייטצא בן עניקא מתואר לפעמים כאיש ישר ולפעמים כרע מעללים, אך התואר השני יותר נכון. עכ"פ בזמנו ננאלו היהודים מרדיפות הנצרות ע"י המורים המחמדים שכבשו את ספרד, ובכבוש הזה היתה יד ישראל באמצע, כי היהודים באפריקא הצפונית עזרו הרבה ברבר הזה. במלחמה בחווערעץ בשנת 711 עזרו היהודים באפריקא ובראשם קאולא אליהודי את המורים במלחמתם עם הספרדים, ובמלחמה הזאת נהרג וורדנו המלך הגותי האחרון ועמו נהרגו כל אצילי הגותים, ובראשם שרי הצבא מוסא וטרק נצחו את אויביהם, ויכבוש את הערים קורדובה, מעלאנא, גראנדה, איטבילא וטולידא וימסרו אותן בידי היהודים היושבים שם, והערכים נתנו להם כלי נשק להגן בעדם, והיהודים החזיקו משמר עליהן, ובה נהפכו בימים מועטים היהודים הנרדפים לאדוני הארץ בכל סרינת אנדלוסיה בדרום ספרד, והמחמדים נתנו ליהודים שיווי זכויות והרשו להם לשמור דתם כאות נפשם, ונתחייבו לשלם רק מס דינר זהב אחד לגלגולת בכל שנה.

[תור הזהב ליהודי ספרד] בימי ממשלת הכלוף עבד אל-המון הראשון (912—961) ובנו אל חכים חיו היהודים בספרד בשלום ובשלוה והצליחו מאד במעשיהם הרוחניים והנשמיים. ר' חסראי בן יצחק ו' שפרוט היה רופא הכלוף, ויהמוך בירי החכמים בן סרוק ודונש בן לברט וחכמים ומשוררים אחרים. בימיו נתמנה ר' משה בן חנוך לרב בקורדובה, וספרד נעשה למרכז התורה וקבוץ של ת"ח. אחרי מות אל חכים שהיה נ"כ אוהב ישראל, התפרץ ריב בין יורשי המלוכה סוליימאן ו' אלחכים ומחמד ו' חישאם. הראשון בקש עזרת הנסיך סאנטשו מקיטיליא, והשני רכש לו עזרת הנסיך ראמון סברצלונה באמצעות היהודים העשירים בקורדובה. וכאשר נצח סוליימאן לקח נקמתו מהיהודים ויגרשם מהעיר ומהמדינה בשנת 1013. כאשר ירד באנו אמיר סגדולתו בא הקץ לממשלת המחמדים בספרד, ונתפררה חבילת הכלפים בקורדובה ל"ב חלקים קטנים. ואז עזבו יהודים רבים את קורדובה וילכו למאלאנא, וביניהם היה התלמודי והבלשן ר' שמואל הלוי נגדילא (נגדילא). ר' שמואל מצא חן בעיני הויז'ר למלך חבוס מגראנדה וימנהו למזכירו וסופרו ויועץ המלך, ובמות הויז'ר מנה אותו המלך לראש השרים ומסר בידו עניני המדינה. ר' שמואל גר בגראנדה והיה רב הקהלה ויהמוך בירי הלומדים והסופרים המשוררים. במות המלך תמך ר' שמואל בירי בנו הצעיר באדום נגד אחיו הבכור באלקין, ובעלות באדים על כסא המלוכה הניח את ר' שמואל על כנו כמו בחיי אביו, ור' שמואל היה מנן בעד היהודים יושבי גראנדה. גם ר' יקותיאל ו' חסאן היה שר גדול בסרגוסא. אחרי מות ר' שמואל (1055)

את היהודים מעבודת ה' ומנהגי אמונתם בהניסו (Juderia) אשר הם יושבים, ולא יחללו את בתי כנסיותיהם ולא יכריחו אותם להתנצר. בסוף ימיו נהפך לבו לשנוא את היהודים, וסבת הדבר היה כי גזבר אוצרותיו יצחק (זאנ) די מאליא נתן סכום גדול לסאנטשו יורש העצר אשר היה לו ריב עם אביו, והמלך רצה להשתמש בכסף הזה להשקיע המרידה באלג'יראס. וכחרות אפו הן אותו למיתה, ויבטל כל זכויות היהודים, וביום שבת אחד תפש את כל היהודים בקיסטילא שהיו בבתי כנסיותיהם ויישטם בכלא ועינישם לשלם י"ב אלף מאראווידים זהב. בשנת 1281 העבירו אותו ממלכותו ובנו סאנטשו סלא את מקומו והוא סאנטשו הרביעי. [מס היהודים] היהודים בספרד היו עשירים ובעלי נכסים רבים, ויקנאו בהם המון העם ובפרט הכמרים, אך המלכים חסו עליהם לצרכם ולהנאתם, כי תישבו אותם לכלי חפץ, למלאות איצרות המלך ממס כבד שהושם עליהם, ולהשתמש בהם לאנשי חיל במלחמה. מלכי ארגון היו רגילים לדבר מהיהודים, "שלהם" כאלו הם עבדיהם וקנין כספם. כל היהודים מן עשירים ולמעלה, ולפעמים גם פחות מעשרים משנת ס'ז, היו מחויבים לשלם מס שנתי שלשים דינרין, כדי להזכירם "השלשים שקלי כסף" שנתנו אבותיהם בעד הריגת ישו. המס הזה נקרא servicio, גם שלמו מס לגלגולת encabezamiento, והמס נגבה ע"י הקהלות. כל המס השנתי הנגבה מהיהודים בקיסטילא עלה קרוב לשלשה מיליון מאראווידים. מספר הקהלות היה מאה ועשרים ומספר היהודים כשלש מאות אלף. מלבד המס הרגיל היו צריכים לתת מתנות למלך ושיריו ומשרתיו ושומרי המלך, ובכל פעם שבא המלך לאיזה עיר היה מוטל על היהודים להכין כל צרכי המלך שלחנו ובית מלונו והוצאות אחרות. גם מס הכתב בעת שנכתר ועלה על כסא ממלכתו, מס קרקעות ומס בתים ומס של ארבע מטבעות כסף בעד כל ספר תורה. מלבד המס ששלמו להבישופים וישרי העיר. המס העיקר על היהודים והעיקר להם מאד כי לא יכלו נישוא אותו עד כי בשנת 1354 נאספו ראשי הקהלות בארגון לבקש מהמלך להקל עול המסים (החליץ ח'א 25). והמס הכבד הזה הכריח את היהודים להלוות כספם ברבית גדולה מעשרים עד עשרים וחמשה למאה. והיהודים מצאו ליום רבים בין המלכים והשרים הנסיכים והכמרים כי כולם פזרו כסף רב למלאות האוותיהם באופן שהוצאותיהם עלו תמיד למעלה מהכנסותיהם. וגם הכנסות המס לא יכלו לקבץ, בי לא היו מוכשרים לכך. והיו צריכים יהודים מוכסין לגבות המס, ויהודים לעשות סדרים נכונים בתור גזברים באוצרותיהם. שמואל היה הגזבר של המלך פרדינאנד הרביעי, מודרוס אבולעפיא היה הגזבר של המלכה מריא די מלינא (1320). יצחק 'ן יעיש יהודה אברבנאל היו יועצי פידרו יורש העצר, בעיני ממונות. הפקידות האלה עוררו כמה פעמים קנאה ושנאה של

לקיסטילא, כי יש מלך אז המלך הישר אלפונסו השביעי, והוא קבלם תחת חסותו ויתן להם רשות לישב בטולידא. אחרים ברחו לצפון ספרד ולפרובינצא, ובין הבורחים האלה היו בני משפחת קמתי. היהודים עזרו במלחמות נגד האלמוהריים עד אשר נשתה גבורתם של האחרונים ונפלו במלחמה אצל נאוואס די טולידא ביום 16 יולי 1212. בראש היהודים שעזרו לחיל ספרד היה אבו רואן 'ן דהרי מנראנדה אשר הצטיין את עצמו כתור גבור חיל ובאומץ הלב.

[תחת ממשלת פרדינאנד השלישי מקיסטילא] אחר

נצחון אלפונסו יצאו היהודים לקראתו ויפתחו לפניו שערי טולידא. וקודם מותו (אקט' 1214) עשה תוק להשיב ליהודים זכויותיהם הקודמים. פרדינאנד השלישי מלך על מדינות ליאון וקיסטילא, ובזמנו מלך ג'ימס הראשון בארגון. אז החלה השפעת הכמרים והאפיפיור אינוניס הרביעי על המלכים אשר הוציאו חוק להכריח את היהודים לשאת אות קלון על בגדיהם כדי להכירם שהם יהודים ולא יתערבו בנוצרים. ורק פידרו השלישי מארגון פטר את היהודים מוואלינצ'א, טאראגונא, ברצלונא וערים אחרים מלשאת את אות הקלון, ובפרט נפטרו הרופאים מהחוק הזה. המלכים האלה השתמשו ביהודים במלחמותיהם. ויכירו את השתתפותם למוכה ע"י פקידות ימסרו להם בתור מוכסין סופרים ובלשנים. ובכל הערים שכבש הנית שם היהודים בזכויותיהם הקודמים, וכאשר כבש את אישביליא נתן להם שדות וכרמים, והרשות ליסד בית הכנסת בקורדובא. אף כי התנגדו הכמרים לדבר הזה. היהודים הכירו את טובת פרדינאנד להם ובמותו התאבלו עליו וחרתו הגי והי בלשון עברית על מצבת קבורתו ביהר עם כתובות בלשון רומי קיסטילא וערב (ע"י הכתבת העברית בספרו של קיווערלינג "אין פייערטאג אין מארירד" צד 12). בנו אלפונסו העשירי המכונה "החכם" מפני שהיה אוהב חכמה ודעת, היה מקרב את היהודים גם קידם עלותו על כסא המלוכה בשנת 1252. הוא צוה להרופא יהודה בן משה הכהן מטולידא להעתיק מערבית לספרדית ספרי התכונה והמזלות. גם השתמש בהרופאים אברהם ושמואל הלוי. וזאנ (יצחק) 'ן סיד התון מטולידא היה עורך הלוות על התכונה המכוננת בשם המלך, "לוות אלפונסו". יש אומרים שגם צוה להעתיק את התלמוד לספרדית. איזה יהודים היו נמנים תחתיו למוכסין, ונתן רשות לבנות ביה"כ בטולידא. אבל בכלל הגביל זכויות היהודים כדי למלאות רצון הכמרים ובעלי המועצה האלג'יראנית ברומא. וישמעל לרברי הבול של האפיפיור אינוניס הרביעי משנת 1250 אשר בו גזר על היהודים הנבלות וחוקים מעיקים, והאמין גם בעלילת הדם ויאשם אותם כי בכל שנה ביום שנצלב ישו יצלו היהודים איש נוצרי וישתמשו בדמו במצות של פסח. אבל צוה שאשמות כאלה ייפוט הוא בעצמו. ואם ימצא כי אמת הדבר יהרג את האנשים. גם צוה שלא להפריע

יהי גם יעצו, ור' אברהם ׳ן צרצל היה רופא המלך ואיצמננינו. אומרים כי ע״י דון שמואל נתודע המלך להעלמה היפה מריא פאריליא אשר אהב. נגר רצון קרובי המלך שחפצו להשיא לו את בלאנקא מנסיכי בורבון והיא היתה שונא לרון שמואל. וגם אחרי הנשואין עם מריא הוסיף המלך לאהוב את בלאנקא. ועי״ז פרצה מחלוקת בין האזרחים אשר הביאה שואה גם למלך וגם ליהודים שהיו אמונים לו ותמכו בידו. ושונאי ישראל היו בקושרים עם אחי המלך ספלגש אביו שרצה למלוך תחתיו. ויהי היום ואויבי המלך אשר בראשם עמדו אחי בני פלגש אביו ארבו לפגוש המלך ויפתו אותו לבא אל המבצר סורו ובבואו שמה סגרו את שערי המבצר ודון שמואל היה עמו ויתענה בכל אשר התענה המלך. הקושרים התאמצו להבקיע את העיר מולידא ולכבשה. אך שם נמצאו אוהבים רבים לרון פידרו וכל היהודים עמדו לימינו. ורק אחת מרלתי השערים נפתחה לפני הקושרים ביום השבת בשנת 1355, וגדוהים פגשו ברחוב העיר אלקאנא ויהרגו קרוב לשנים עשר אלף יהודים, אך לא יכלו לחדור על כל מושב היהודים, כי סגרו עליהם הדרך ויעמדו במערכת המלחמה להגן על נפשם, והאצילים בעלי ברית המלך החזיקו על ידם. ימים מועטים אח״כ בא המלך למולידא ונתקבל בתורעת שמחה, ואז הראה את ידו הקשה לכל הקושרים נגדו ויעשה בהם מעשי אכזריות נוראים, אך יד היהודים לא היתה באמצע, וגם שונאי ישראל אינם מייחסים את אכזריות של דון פידרו לרון שמואל או ליהודים אחרים שהיו קרובים למלכות. ובצד השני היו בני הפלגשים ובעלי בריתם הורגים את היהודים באכזריות עצומה. וכאשר התפרצו בקשטיליא בשנת 1360 רצחו כל היהודים שנמצאו בעיר נאחירא ויכו וייבזו את היהודים במיראנאד די עברו. אך פתאים נהפך לבב המלך על דון שמואל לחשדו כי הוא נוטה לצד השני. והישם בבלא בעיר אשביליא, ומת מחמת היסורין שענו אותו (1360) וכל נכסיו ועשרו העצום ירש המלך. גם קרובי שמואל שהיו בעלי מוכסין נתפשו ונענשו לשלם עונש כסף של שלש מאות אלף כפולים (דובלונים). ע״י התנגשות של דון פידרו עם צבאות הנרי באו כל היהודים בסכנות נפשות. כי צבאות הנרי המיתו אותם ושללו את רכושם בכל מקום שבאו. בעיר ואלאדוליד החריבו בתי היהודים ואת ביהכ״נ הרסו וקרעו את ס״ת. העיר מולידא באה במצור ע״י הנרי וכישמות אלפים יהודים מתו ברעב ובמלחמה (1366). היהודים בספרד סבלו אז צרות רבות ורעות (ע״י עמק הכבא הוצאת ויינער, הוספה צד 131). ולאחרונה נצח הנרי את דון פידרו והמית אותו וירש מלכותו (14 מארץ 1369).

[הנרי השני] כאשר עלה הנרי די טראסטאמארא

על כסא המלוכה בשם הנרי השני ידעו יהודי קשטיליא

ההמון על היהודים בכלל, ונבהרי הקורמים התאמצו תמיד להגביל זכויות היהודים בעניני המדינה. יורש העצר יהון מנואל השתמש ברופא יהודי, ולבקשת ר' יהודה ב״ר יצחק ׳ן ואקאר מקורדובא שמצא חן בעיני המלך נתן לדייני ישראל הרשות לרון דיני נפשות ועונשין (שר׳ת הרא״ש כלל י״ז סי׳ ח׳).

[היהודים בקשטיליא] בימי ממשלת אלפונסו הי״א מקשטיליא (1325) הוטב מצב היהודים, הוא לקח לו ליועץ את דון יוסף בן אפרים ׳ן בנבנשתי וירומטמהו למעלה נזכר (tesorero), ורון שמואל ׳ן ואקאר שהיה רופא המלך קבל הרשיון לסבוע ממבעות. אך מחלוקת נפרצה בין שניהם ויקנאו איש ברעהו ויבקשו להרע זה את זה עד כי נבאשו שניהם בעיני שרי המלך, ויאשימו את דון שמואל כי הוא עושה ממבעות ממתכות פחותה בערך ועי״ז העלו הסוחרים את מחיר התבואות וצרכי אוכל נפש. אציל אחד ושמו גונזאלו מרטיניז האשים אותם כי נתעשרו בזמן קצר במשמרתם, והנה נתפסו שניהם והושמו בכלא ונכסיהם נחרמו לאוצר המלך. דון יוסף מת בתפיסה, ורון שמואל סבל ענוים קשים. גונזאלו מרטיניז בקש מהמלך לגרש את כל היהודים מקשטיליא, אך פתאום קרא עליו מלחמה העמיר מנראנדה ועמו עבר אלמלך בן אבו אלחסאן ילטמן מורוקא. אלפונסו מנה את גונזאלו מרטיניז בראש חיל הצבא, וכאשר נחסר כסף למלחמה יעץ גונזאלו להחרים את כל נכסי היהודים לצורך המלחמה ולגרשם מן הארץ. אך הארכיבישוף מטולידא התנגד לזה כי היהודים הם אוצר יקר ומקור נאמן להרבות הכנסות המדינה, גם לא נכון למלך לנסות מדרך אבותיו אשר היו תמיד מנן ליהודים. המלך היה מנצה במלחמתו, והיהודים עזרו לו לכבוש את אלגיסיראס (1339) והמלך הודה להם על אמונתם אליו. וגונזאלו נבה לבו במלך וימרד בו, וידונו המלך בשרפה על המוקד. והיהודים ראו בזה גם מן השמים לנקום נקמה מצוריהם ויברכו את ה' במקלות על התשועה שעשה להם (ע״י שבט יהודה צד 30 והלאה). אלפונסו הי״א חפץ מאד להמיר את דת היהודים בדת הנוצרית, וישמע לבקשת המומר אבנר מבורגוש לטפוס על היהודים מלהתפלל ברכת ולמלשינים ביש״ע, וגם אסר להם לקחת רבית מהנוצרים. ויתן רשות להנוצרים לנכות חלק רביעי משמרי חובותיהם ליהודים. ולעומת זה התיר ליהודים לקנות קרקעות עד מחיר חמשים אלף מאראויידים. פידרו הראשון בן אלפונסו הי״א היה אהיב ישראל, וכל ימי מלכותו חיו היהודים בקשטיליא בשלום ובבטחה, ולכן כנהו שונאי ״אפיקורס״ ובלתי מאמין וגם ״אכור״. ויש שאמרו עליו שהיה ילד יהודי שנחלף עם בן המלך, וכאשר עלה למלוכה בשנת 1350 נטה חסד ליהודים וחכמי ישראל היו בחצרו. עד שינא עליו השם ״חצר היהודים״. המלך מנה את דון שמואל ב״ר מאיר אבולעפיא הלוי בתור ״נזכר ראש״ (tesorero mayor)

קהל גדול שביליא רובם המירו את כבודם, וקהל קורדובה וקהל איסינה (Eijja) וכל האנראלחזיה וערים גדולות אחרות. וכן מנרים ולייסקט ואוקניא ועיר גואימי וקאישמיל מנרים ומוניוס ומוריניוס. ובאישקולנא לא נמלט איש וכו' (ש"י 88)... והיו מזרח כוללות ברוב ספרד כי קצו גויי הארצות פחאום להרוג ולשלל שלל ולבזבז בן היהודים אם לא יצאו מכלל הדת, ורבים מהשרידים עמדו על נפשם וכו' נהרגו על קדושת השם, וכן היה במלכות ארגנ וליניסיא מיוקא ברצלונא ליריריא. ובאותן מקומות מקצת מהם יצאו מכלל הדת מרוב המצוקות והאימות כי נלאו מאד וכו'. וכל אותן האנוסין שמו פניהם לבקש דרך להציל את נפשם וגזרו על עצמם גלות עד אשר ימצאו מקום בטוח לשמור תורתם וה' עזרם" וכו' (שם צד 47). המלך הנרי השלישי מת בן כ"ז בשנת 1406. בצואתו מנה את המומר פאול מבורגוש (שלמה הלוי) לאמטרופוס בנו יוהן ילד בן שנתיים, ועד אשר הגיע למלכות שלמה אמו המלכה קאמאלינא. המומר פאול התחבר עם הכמר פערער להרע לישראל אם לא ימירו את דתם, והוציאו חוק בשם המלך הילד יוהן השני (1412) כי היהודים מוכרחים לגור במקום מיוחד לעצמם, בנימו (Juderia) מסוגרת, ונאסר להם האומניות של בעלי מרחקת סמנים ורפואות, ולא ימכרו צרכי אוכל נפש, ולא יתמנו ליום פקידה, ולא יתחברו לנוצרים באכילה ושתייה וגם לא בשחיחה של ירדות. ואסרו לנצרות לכנוס להנימו בין ביום ובין בלילה. ונאסר להם לכתוב את עצמם תואר, "רון" או לשאת כלי זין, או להסתפר בדרך שמסתפרים הספרדים הנוצרים. וכל הגזרות האלה נעשו כדי להכריחם לקבל את דת הנצרות. מספר המומרים בכל ספרד עלה אז עד שתי מאות אלף (יוחסין צד 225), וי"א שעלה רק לשלשים וחמשה אלף, וגם פחות מזה.

[ויכוחים] מומר אחד בשם יהושע ך' חי לורקי המבונה גירמינו די סאנטא פי היה עוזר על יד הכמר פערער. לורקי היה דופא האפיפיור בנערקט הי"ג, והשפיע עליו כי יקרא אספות ויכוחיות בעניני הדת בפומבי, ובהסכמת פרנאנדו מארגנן שלח אנרות לראשי הקהלות הגדולות בארגנן וקאמאלוניא, שכל קהלה תשלח שני יהודים תכמים לעיר מורטוסא להתווכח עם המומר יהושע לורקי אדות עקרי האמונה. בין השלוהים היו: ר' יוראל בנבנשתי, ר' זרחיה הלוי סאלאדין, ר' מתתיהו היצהרי סמארגנוסא, ר' יוסף אלבו ממונריאל, ר' אסתרוק הלוי מאלקאניז, ר' שמואל הלוי הנשיא, ור' משה בן מוסא סאלאמאיד, ר' יוסף הלוי ור' יום טוב קרקוסא ממונון, התכם בנוסתרוק דיסמיסמט, מוררוס ך' יחיאל, ונסים פערער מגירונה, ועוד שלוהים מקהלות אחרות. הויכוחים התחילו 7 פברואר 1413 ונמשכו עד 12 נאו' 1414. האספה הראשונה נפתחה ע"י האפיפיור, ויותר מאלף אנשים היו שם וביניהם

כי נכונים להם ימי חשך ורדיפות וגירוש באחרונה, המלחמה הארוכה עם דון פידרו אילה את יגיעי התושבים והביאה אותם מחסור. מצב המסחר נתרדל מאד. והעניות נתרבה. והמלך החדש הוכרח למכוע מסבעות פחותות בערבן (ע"י שוית הרבי"ש סי' קצ"ז). וישם סם כבד על יהודי מולירא כעונש על אמינתם לדון פידרו, והוכרחו לשלם עשרים אלף כפולים זהב (בערך עשרה מיליון דינרין). ויצו למכור את נכסיהם ולהושיכם במאסר ולענות אותם ביסורים אם לא ישלמו המס הזה. אבל למרות שנאחו ליהודים לא מצא נוצרי מוכשר לנהג עניני הכספים, והיה מוכרח למנות את שמואל אברכנאל ויהודים אחרים ליועציו בעניני ממונות וגובאי המס, וראש המוכסין היה יוסף פיסטון מאשביליא אי"ר היהודים בעצמם המיתו ע"פ ב"ד כי היה מלישן. המומרים לא חדלו מלעורר את חברי הקורטוס במורו לעשות סיינים נגד היהודים, ולהרחיקם מתברת האצילים וחצר המלך. לחוק הרדיפות, כי היהודים יסאו אות הקלון על בגדיהם. שלא ירכבו על סוס או פרד, ושלא יהיו מכוונים ביטמות נוצרים. המלך הסכים לאיזה סיינים וגם הסכים להחלטת הקורטוס מבורגוש שיהודים לא יסאו כלי זין ולא ימכרו אותם לאחרים (1379). כאשר עלה בנו יוהן הראשון על כסא מלכותו צוה לבטל את כח ב"ד של ישראל בספרד לדון דיני נפשות. רק דיני מסונות לבד (1380). וצוה להסיר מסדר החפלות הקללות (?) נגד הנוצרים, ומי שמוהל ערל ערבי יחרם כל רכושו וימכר לעבד. בשנת 1385 נאלץ המלך נגד רצונו לפסור היהודים שהיו נושאים משרת גזבר או מיכס במלכותו. ורק החזיק ברופאו משה ך' צרצל. המלך יוהן הראשון מת בשנת 1390, וימלא מקומו בנו הקטן שהגיע לשנת י"א. המלך היה חסר אונים, והכמר פיראנר מארמיניז היה עורר מדנים ויגאה ליהודים ודרש דרשות של דופי נגדם לפני ההמון, להרוג את היהודים אם לא יחזיקו בדת הנצרות.

[הרציחות בשנת 1391] ביום 6 יוני 1391 התנפלו בני ההמון על מושב היהודים באשביליא ויהרגו מהם כארבעת אלפים שהחזיקו באמונתם ומתו על קדוש השם והיטאר קבלו עליהם מבילת הנצרות. בקורדובה הרגו אלפים יהודים ברצח נורא, ויטרפו את כל בתיהם באש ויהפכו את בתי כנסיות לבתי תפלות הנוצרים וכן עשו בערים אחרות, הרג יטרפה ואברון, בין הנהרגים חיו צאצאי הרא"ש. בברצלונה הרגו שלש מאות יהודים וביניהם בן ר' חסראי קרשקש. בעל שבט יהודה יספר מהמאורע הזה לאמר: "בשנת מאה וחמשים (1390) בימי המלך דון אנריקו (הנרי השלישי) בהיותו נער קמו עמים רבים להוציא את ישראל מכלל הדת והציקום והכום מכה רבה ועצומה, לא נשמעה במותה מיום שידרו ישראל לשערי העמים, ומרוב הצרות והיסודין יצאו עם רב מספרד מכלל דת משה רבינו, ובפרט

להחמין לנקום נקמתם משונאי הנוצרי, וכנה את האנוסים בשם "יהודים נסתרים" לעינת "היהודים הנלולים" שגשגו אמונים לדתם. ויאשם את היהודים כי הם הנלולים להרוג ילדים נוצרים, ויהודים רבים נהרגו ע"י עלילות הדם. ועוד גדלה שנאתם על האנוסים, והרגו גם מהם במולדת ביטנת 1467, ובקורדובה בשנת 1478, וישללי את רכושם. היהודים בספרד החלו לפחד כי קרוב יום אידם, ורצו לקנות מהמלך את האי גיברלטר להם לאחזה ולהתישב שם, אך המלך מאן בדבר. האנוסים הרבים אשר ישמרו דת ישראל בסתר היה הסכה ליסוד האינקוויזיציה בספרד בשנת 1480, וכאשר נפלה גראנדה ביד המלך פרדינאנד והמלכה איזבלה, הוציאו גזרה לגרש את כל היהודים מארצם (31 מארץ 1492).

[גזרת הגירוש בשנת 1492] ר' יצחק אברבנאל (בתחלת פירושו לס' מלכים) יתאר את הגירוש האחרון מספרד במליצה יפה מאד, וחל: "שנת מזר ה'ישראל לכד מלך ספרד כל מלכות גראנדה, וחעיר הגדולה גראנדה רבתי עם 'שרתי במדינתו, ובחוקתו וגובה לבו חלף רוח ויאשם כחו לאלהיו, ויאמר עשו בלבו: כמה אתרצה לאלהי המאזני חיל למלחמה, וכמה אקדם לקוני אשר נתן את העיר הזאת בידי אם לא בהכניס תחת כנפיו העם ההולכים בחשך, שה פוזרה ישראל, ולהשיב לאמונתו הבת השוכבת או להשליכה אל ארץ אחרת מעל פני, לא ייטבו עוד בארצי ולא יכונו נגד עיני, ולכן יצא דבר מלכות ורתו כדת טדי ופדים וכרוא קרא בחיל לכל משפחות בית ישראל: כי תעברו במים ותפלחון ותסגדון לאלהי הגוים טוב הארץ תאכלו כמונו היום ותישבו בארץ ותסחרוה, ואם תמאנו ומרתים ושם אלהי לא תזכירו ולאלי לא אתון פלחין קומו צאו מתוך עמי מארצות ספרד שביליא ומאיוקא וסרדיניא אשר תחת ממשלתו, ובמשלש חדשים לא תשאר פרסה מכל אשר יקרא בשם יעקב בכל מחנות מלכותי, בעת היותי שם אני בחצר בית המלך ינעתי בקראי, נחר גרוני, דברתי אל המלך פעמים שלש, כמו פי אתחנן לו לאמר הושיעה המלך, למח תעשה כה לעבדיך, הרבה עלינו מהר ומתן זהב וכסף, וכל אשר לאיש מבית ישראל יתן בעד ארצו, קראתי למאהבי רואי פני המלך לבקש על עמי, וחוננים נוסדו יחד לדבר אל המלך בכל עוז להשיב ספרי האף והחמה ואת המחשבה אשר חשב על היהודים לאבדם, וכמו פתח חריטיאסם אזנו לא יישוב מפני כל, והמלכה עומדת על ימינו לשמונו, הסתור ברוב לקחה לעשות מעשהו, החל וגמר, ינענו ולא הונח לנו, לא שלוחי ולא שקסתי ויבא רנו, וישמע העם את הדבר הרע הזה ויתאבלו, ובכל מקום אשר דבר המלך ודחתו מניע אבל גדול ליהודים, ותתי חרדה גדולה צרה במבכירה אשר כמות לא נהיתה מיום גלות יהודה מעל אדמתו על אדמת נכר, ויאמרו איש אל אחיו חזק ונתחזק בעד עמנו

קרדינאליס ואצילים ושרי העם, הויכוחים היו לרוב אדות המשיח אם כבק בא או כי עתיד הוא לבוא, להשיב אשמות נגד התלמוד וכדומה. ר' וידאל בנבנשתי שידע בטוב לשון רומית היה ראש המדרשים ליהודים, באספה השישים וחמשים החליטו שלוחי היהודים כי לפעמים אין אנו סומכין על אנדות חז"ל שנאמרו בדרך נחמא, כי רק ההלכות הם עקרי ויסודי היהדות, כל השלוחים, זולת ר' יוסף אלבו ור' נסים פערער, הסכימו להחלטה הזאת (ע"י שבט יהודה צד 67 והלאה). האפיפיור הנ"ל הוציא פקודה (בול) ביום 11 מאי 1415 לאסור למוד התלמוד או ספרים המדברים על י"ש, ובפרט הספר Marcellum ("מר יוש") ושלא להזכיר שם ישו ומריא ויטיות קדושיהם. נאסר להם לאפות מצות או למוכרם, ושלא למכור בשר טריפה לנכרי, ושלש פעמים בשנה מחויב כל יהודי מבן י"ב והלאה לבוא לשמוע דרשות הכמר אדות המשיח.

[במאה ה'י"ז] מצב היהודים בספרד הוטב מעט אחרי מות המלכה קאטאלינא ויורש העצר בן י"ד המכונה יוהן השני עלה למלוכה (1418), וסיבת השנוי לטובה היתה כי שר האוצרות אלאורו די לונא ראה ונוכה כי רדיפות היהודים ירעו וישחיתו לעניני המדינה בכלל והעניני המסחר והכלכלה בפרט, והמלך נאלץ לשאול בעצת אברהם בנבנשתי לסדר את הכנסות האוצרות, ומנה את היהודי האנוס דינו גונזאליס לגובר, השר על המס היה החכם דון יוסף נשיא (בגראה היא הפילוסוף יוסף ׳ שם טוב, שבט יהודה 21, 25), ושמאל אחרת היה בין המוכסין. ביום 6 אפריל 1443 נתן המלך חוק להעביר איזה הנבלות מהיהודים, והרשה להם לעסוק באומנות שונות, ורק שידורו לבדם במקום המיוחד שלהם בעיר. המלך צוה לענוש בתפיסה כל נוצרי אשר ינע לרעה באיש יהודי (החוק הזה נרפס ע"י ריאוס בהיסטוריא שלו ח"ג 385), בימי השלוח תחת ממשלת יוהן השני יסרו היהודים את קהלתם מחדש. החכם המדיני ר' אברהם בנבנשתי נבחר לרב ראשי, וקרא אספת רבנים וראשי הקהלות בחדש ניסן שנת קצ"ב (1432) בעיר וואלאדוליד, והם עשו תקנות ליסוד ת"ת וישיבות ולקבוע בתי כנסיות לתפלה, ועשו סדרים במסים וארנוניות. הרב מטעם הממשלה נקרא rab de la corte (רב החצר), ורב הגדול = rab mayor, הראב"ד = juez mayor, מס הקהלה העריכו על יין ובשר, בין הדרשנים המצויינים היו ר' יוסף אלבו בעל העקרים ור' יצחק עראמה בעל העקדה. באמצע המאה ה'י"ז כבר החלו אותות השנאה להתחדש, ובשנת 1462 בקשו שרי הערים את הנבחרים בהקורטס להגביל עוד הפעם את זכויות היהודים ולהבדילם מהנוצרים. הכומר אלפונסו די ספינא הוסיף אש על מדורת השנאה בספרו Fortalitium Fidei, וכו' חזר על כל מענות המומר פאול מבורגוש, וקרא

הנקראים „פורטוגזים“. לעומת האשכנזים שהם יהודים מיושבי איהפא ונכללו בהם צרפתים גרמנים איסמרים פולנים ורוסים ועוד. הספרדים שונים מהאשכנזים במנהגים רבים ובפרט במנהגי סדר התפלות והמבוא (ע"ע) העברית. הספרדים מדברים ביניהם לשון לארדנו או יהודית-ספרדית, והאשכנזים מדברים ביניהם יהודית-אשכנזית (ע"ע יהודית). רוב הספרדים הם בארצות המזרח ובפרט בתורקיא וצפון אפריקא. וקהלות קטנות וגדולות של ספרדים נמצאות בהולאנד אנגליא ואמריקא. מספר רב מהאנוסים כאשר התיישבו במקומות שלא פחדו עוד מרדיפות שבו ליהדותם, ויצאו מהם רבנים וחכמים מצויינים. בכל זאת חשבו את עצמם למיוחדים ביותר אם אבותיהם לא היו אנוסים רק נאמנים לדתם מלידה (ע"ע סמיכה במחלוקת בירב והרלב"ה). וספרדים המיוחדים היו כותבים אחר חתימתם ס"ט שהוראתו בר"ת „ספרדי טהור“, וי"א שהוא סימן טוב. „הספרדים הנם היום מתי מספר, אחד אחוז מעשרה מכל בית ישראל. אבל עלינו להודות, כי חוס של אצילות (grandezza) משוך על בני נלות ספרד בכל הליכותיהם ומעבדיהם. ולא נראה בהם השפלות ובטול איש את עצמו. ההכנעה והעבדות במשאם ומתנם עם בני אומות העולם, כאשר חזינו ונחזה בין בני עמנו האשכנזים באירופא התיכונה והמזרחית“ (מוצאי גולה 13). גם נמצא בהם אנשים חכמים ומרנים, כמו דיודעאלי ומונטפיורי באנגליא ובדוכא, הספרדים העמידו משוררים גדולים ופייטנים מפורסמים ומליצותיהם נעלים ממליצות האשכנזים. הספרדים אף כי נחשבו לאחים לאשכנזים לא יתחתנו זה בזה כי לא לעתים רחוקות. החסידים החדשים (האשכנזים) החזיקו במנהג הספרדים בסדר התפלות.

ביבליוגרפא: שפיר, מוצאי גולה, ווארשא 1894; האסיף ח"ד 1—60; ח"ו 1—86; צונץ, ריבוס צד 88 והלאה; יאבב, געשיכטע דעם יודענטומס אונד זיינער עקטען ח"ג 195, 207, 536.

ב. מ.

ספרדים: עיר על נהר פרת (מ"ב י"ח ל"ד, י"ט י"ג, ישעיה ל"ז י"ג). אחת הערים שלכדו מלכי אשור, ומיושבי העיר הזאת הושיב מלך אשור בעיר שמרק, ועליהם נאמר והספרדים שורפים את בניהם באש לאדרמלך וענמלך אלהי ספרדים. ושניהם בזה בכתיב ספרים. בכתובות האשוריים היא העיר הירדנה בשם Sippar משמאל לנהר פרת, מ"ז מיל דרומית מערבית מבגדאד, והיה מקום לעובדי השמש ואילל אסתר (Estar) ואנונית. לפנים היתה העיר סיפאר נחלקת לשתיים: סיפאר השמש וסיפאר אנונית ולכן באה בלשון זוני ספרדים, כעת נודע המקום בשם „אבו חבה“ שנמצא ע"י החוקר הורמוזד ראסאם. אולם ממלכים ב' (י"ט י"ג) משמע שהיה מקום המלך, וסיפאר היה מקום מלכי בבל 1200 שנה קודם מלכות סנחריב.

ותורת אלהינו מכל מחרף ומגרף, אם יחיינו נחיה ואם ימיתנו ומיתנו ולא נחלל ברינתנו. לא נסוג אחור לבנו ואנחנו נלך בשם ה' אלהינו. וילכו בלא כח שלש מאות אלף רגלי העם איש איש בקרבו על אשר היה שמה הרוח ללכת ילכו. ויצא מלכם לפניהם וה' בראשם, זה יאמר לה' אני וזה יכתוב ידו לה'. מהם הלכו למלכות פורטוגאל ומהם למלכות נאברה הקרוכים, והנה צרה וחשכה ואפלה מנודה, ומצאתם צרות רבות הישור והיטבר והרעב והדבר, ומהם שמו בים דרך ונתיבה במים עזים. וגם ישם יד ה' היתה כם להמם ולאכדם, כי רבים בני יושמיה לעבדים ולשפחות נמכרו בכל גלילות הגוים ורבים מובעו בים סוף צללו כעופרת, מהם באו באיש ובמים כי נשרפו באניות ותבער כם אש ה'. סוף דבר כל משפטיו הרעים איש לא נעדר: אשר לחרב וגו' והדביקום שם הדבר, והיו לזעזה לכל ממלכות הארץ עד כי ספו חמו מן בלהות ונשארו מעט מעט מהרבה כמאמר אבותינו הן נוענו אברנו כלנו אברנו, יהי שם ה' מבורך (ע"י גם שבט יהודה ס"י נ"א). דן יצחק אברבנאל רצה לתת להמלך שש מאות אלף כתרים לבטל הגזרה, וכבר היה המלך מרודה לה, אך מורקיסמארא האינקוויזיטור הנדול השליך את צלם ישו לפני המלך והמלכה, ושאלם אם רוצים למסור את אלהיהם בעד כסף כאשר עשה יוראם. לא נודע אל נכון כמה יהודים גורשו אז מספרד. האברבנאל אומר כי יצאו עמו שלש מאות אלף מאריאנא בספרו „קורות ימי ספרד“ אומר כי ישמונה מאות אלפים יהודים גורשו משם, לדעת אצידור לעב היה מספרם רק 185,000 ומהם מתו כעשרים אלף בדרך, ויתרם נתישבו בתורקיא תשעים אלף, הולאנד עשרים והמשה אלף, מורוקא עשרים אלף, צרפת ואיטליא י"ב אלף. אלגיריא עשרת אלפים, מצרים שני אלפים, במקומות מפורים ששה אלפים. וחמשים אלף המירו דתם ונשארו בספרד. יד ה' נראתה גם במאורע הזה כי באותה השנה שגורשו היהודים מספרד נתגלה אמריקא לקיים „אמלאה החרבה“, כשחרב מקום מרכז היהודים בספרד נגלה מקום אחר אשר עתיד הוא למלאות החסרון, ולהיות מרכז היהודים לימים הבאים. ספרד עלתה במעלה היותר עליונה כאשר היו בה יהודים, ומיר כאשר גורשו משם החלה להתמעט עד כי עתה נחשבת ליותר קטנה ופחותה בערך הארצות האדירות באירופא, ולעומתה התנשאה אמריקא למעלה רמה ונשאה כאשר החלה היהדות להתרכז שמה.

ביבליוגרפא: Jacobs, Sources of Spanish Jewish History pp 213—244; Lindo, History of the Jews of Spain and Portugal, London, 1848; J. E. xi. 484.

א.

ספרדים (ונקרא ג"כ „ספניולי“). צאצאי היהודים שגורשו מספרד ונכללו בהם גם צאצאי פורטוגאל

גם נזכרת ספרות בין עזה וחמת ומשמע שהיתה עיר בארם נהרים (סוריה). לדעת הלוי ספרות היא אחת עם סבובים (יחזקאל מ"ז מ"ז) שהיתה בין דמשק וחמת, והיא ספרות שנוכרת ברברי ימי בבל כי נכבשה ע"י שלמנאסר. וי"א שנקראת ספרות בלשו זוני יען האמינו יושבי ספרות בשתי רשיות כאופן תורת צאריסטר האחר פועל טוב אשר כנהו בשם ארמלך ר"ל מלך ההצלחה, והאחר פועל רע והוא אשר כנהו בשם עני-מלך ר"ל מלך בלהות ועוני (מחקרי הארץ הערת קאפלאן); ע"ע ארמלך וענמלך.

ב. מ.

ספרות: שם המפשט לכל ספרי עם ועם (literature). ספרות ישראל ביחוד כולל כל הספרים שנכתבו ארזות היהודים בין בלשון עברית בין בלשונות העמים (Judaica). אך הערך הזה מדבר רק על הספרות העברית. וכולל גם הספרים שנכתבו בלשון ארמית (ע"ע) הקרובה לעברית. ארזות הספרות מיהודית-ספרדית ויהודית-אשכנזית ע"ע יהודית, ועל הספרות הערבית ע"ע ערבית. מוכן כי כה"ק שהם תורה נביאים וכתובים=תנ"ך הם הראש היסוד והמרכז של הספרות העברית. הספרים החיצוניים (ע"י להלן) הם אלה שלא הכניסו אנשי כנסת הגדולה בתנ"ך או שנכתבו אחרי חתימת התנ"ך. התרגומים הם פירושי התנ"ך. המשינות הם ההלכות המקובלות שנוסדו על התורה ברמיונות או מה שדרשו חז"ל ע"י מרות התורה. הבריות הן המשינות שלא נכנסו במשנה. התלמוד הוא פירוש המשנה והפוסקים הם פירוש התלמוד שלוסדן ממנו הלכה למעשה. המדרשים והאגדות הם תורת המוסר המיוסדים על פסוקי התנ"ך. נמצא כי התורה היא שורש כלם ויסוד מיסד לכל היהדות. הקבלה. התפלות. הפיוטים, ודעות פילוסופיות וכו' הם המימות הנובעים ממען היהדות. רברי הימים והקורות והתולדות גם הם יחשבו לספרות ישראל. "כי אמנם קורות ספרותנו אחוזות חנה ברובן ברברי ימינו, ויחרו מתאימים הם למצוא חידתנו ולבאר סוד השאלה הגדולה ברברי ימי עולם: איך יכול ישראל להתקיים בעולם, ובכל צרותיו ותלאותיו הגדולות והנוראות איכה מצאה ירו להכין לו ספרות לאומית העומדת ברומו של עולם. כי אמנם השאלה הזאת מתורצת בהשנית: ספרותו הגדולה זו תנועתו הרוחנית ונמילתו חלק בכל התפתחות החכמות והמדעים אשר בעולם, היא אשר נתנה לו את כח החיים לעמוד נגד כל מלאכי המות אשר שגנו עליו הרבותם בעתות האופל. בחשכת שנות הבינים. ספרותו היא שעמדה לו להתקיים ולעמוד בעולם" (קרפולעם, תולדות ספרות ישראל צד 2).

[תפלות שונות] הספרות העברית נוכל לחלק לעשר תקופות. א' תקופת כתבי הקדש, ב' תקופת ספרים חיצוניים והעתקות מספרי היונים, ג' תקופת התלמוד והמדרשים, ד' תקופת הגאונים, ה' תקופת

ביבליוגרפיה: ווייס, דור דור ודורשין; הלוי, דורות הראשונים; שפונשטיינר, ספרות ישראל העתיקה מאלטער ווארשא 1897; ג' קארפולעם, תולדות ספרות ישראל ווארשא 1887; ד' קאסעל, לעהרבוך דער יידישען געשיכטע אונד ליטעראטור, לייפציג 1879; ווינשטער, אונד ווינשט, דו יידישע ליטעראטור; ה' סטראק, ביבליאגראפישע אבריש דער יידישער ליטעראטור; ג' שלושין, קורות הספרות

ראדנער, 12 דין קרלוס, שילער, ראדנער, 13 האוצר, קאצעבוי, ראזבאנר, 14 היהודי, קומברלאנר, ברי"ל, 15 היהודים, לעסינג, כהן נם מעלער, 16 המלט, שעקספיר, בארנשטיין, 17 המלך ליר, שעקספיר, של נורדן, 18 המשורר העני, קאצעבוי, בריכטינער, 19 הריסות מרויה, שילער, מיכ"ל, 20 השורדים, שילער, שולבוים, 21 ווילהעלם מעל, שילער, ראדנער, 22 ויגרש את האדם, מילטון, זאלקינסון, 23 חוגן ונותן, לעסינג, קאהן, 24 יהודה המכבי, לאנגפאלא, מול, 25 יהויכין, פיליפסון, בכרך, 26 מרגים בין אחים, שילער, לעווין, 27 מוסר סוררה, שעקספיר, לעווין, 28 מות אדם, קלאפישטק, לעבעל, 29 מקבט שעקספיר, בארב, 30 מראות אלהים, דנטי, פורטוגני, 31 מרים ימארט, שילער, קאוונער, 32 מלחמה ואהבה, ארנא, ליבושיצקי, 33 נוה הצדק, ניטו, ראטבערג, 34 נתן החכם, לעסינג, בכרך נם מהללא, 35 נשיא בישראל, פרענקעל, מה"ל, נם פישער ביש ראש העדה, 36 עמק השדים, טומאס, מול, 37 עקדת יצחק, מעטאסטאסי, בררך, 38 קין בירון, פרישמן, 39 קשר בן נתניה, פיליפסון, טעלער, 40 קשר פיעסקו, שילער, אפפעל, 41 רחל היהודיה, שקריבא, מאריק, 42 רם ויעל, שעקספיר, זלקינסון, 43 שארית יהודה, ראסיני, שיר, 44 יולמית, פאול היינע, שיל נורדן, 45 שלום אסתר, ראסיני, מה"ל, 46 שמשון הגבור, מילטון, מול, 47 שרה בת שמשון, לעסינג, פרענקעל, 48 תרצה, שילער, אמלס, ע"ע דראמא.

מ.

ספרות החדשה: יוצרי התקופה הראשונה של ספרותנו החדשה היו שני הכמים ומשוררים גדולים בעלי כשרונות איימצויים: ר' משה חיים לוצאטו (1707—1747) ור' נפתלי הירץ וויזל (1725—1805). אם גם היו בני ארצות שונות וחסני השפעתם רחוקי זה מזה, בכין נוכל להגיד שבמדה ידועה התאחדו כשרונות שניהם לעבודה היסטורית זו, ובאמת אין כל ספק שוויזל בשעה שהתעכב באמסטרדם נשפע הרבה מרוחו של לוצאטו ששלטה עוד בין תלמידיו ומוקיריו שנים רבות גם אחרי מותו. משה זכות בעל, "יסוד עולם" ו"תפתח ערוך", ודוד פינסו בעל, "אסירי התקוה", מחברי שתי הדרמות הראשונות בשפת עבר, היו בשפתם ובסגנונם רק אחרוני הפייטנים של ימי הביניים. מלבד שלא השפיעו כלל על התפתחות הספרות, לא כן לוצאטו ורנייה וויזל, הם יסוד דור חדש של סופרים ומשוררים עם שאיפות ספרותיות חדשות, וע"י דור זה שנישפע מהם וילך בעקבותיהם יסדו לנו ספרות שלמה רבת ערך, לכל הפחות משך תקופה אחת. לוצאטו מת כבן ארבעים שנה ובחייו המעטים הדפיס רק מעט. מספרו "לישרים תהלה" נדפסו רק כחששים חוברות ולא נודעו מלבד לאחדים ממוקיריו, ספרו "מגדל עז" נדפס יותר ממאה שנה אחרי מותו, ומחזיונו "שמשון"

החדשה, נוארשא 1900; הנוביל, מאה ספרים מוכתרים במ"א מקצועות בספרות העברית (רשימה), ניוארק 1910.

א.

— [ספרות הדראמא] אי אפשר להביא פה רשימת הספרים מכל ספרות מיוחדת כי רבים הם הספרים בכל המקצועות, מלבד רשימת הדרמות כי קטנה היא ואנב היסרתא מירכס. אלו הן הדרמות המסוריות שנכתבו עברית (ע"פ סדר אי"ב): 1. אק בן פלת, שר"ל, 2. אחרית ירושלם, לנדא, 3. אמונה והשכלה, אנדרמן, 4. אמנון ותמר, ראשקאוו, 5. אמת ואמונה, אדם, 6. אסירי התקוה, פינסו, 7. אפיק נחלים, נורדן, 8. אשת חיל, לעווין, 9. בועז ורות, כהן, 10. בית רבי, קוניץ, 11. בר כוכבא, לנדא, 12. בת יפתח, מן, 13. בת שבע, מאנדעלקערן, 14. גדולת יוסף, קלקר, 15. גורל הצדיקים, ביסטריין, 16. דם תחת דם, לנדא, 17. דינאל בנוב אריות, יה"ל, 18. הרסה, גיטעלעווין, 19. הורדוס, לנדא, 20. החרץ והעצל, זאמושיץ, 21. הנדרף, אמלס, 22. הקולות יחדלק, רומניל, 23. החזה חיונות, סאבעל, 24. החיטמונאים, שלעזינגער, 25. חיי שמשון, ראשקאוו, 26. חגיגה מישראל ועזריה, שר"ל, 27. ידיריה האיס, נאלדבוים, 28. יוסף ואסנת, ראשקאוו, 29. ילדות ובהרות, ברעסלוי, 30. יסוד עולם זכות, 31. יש תקוה, לנדא, 32. כשרון החכמה, אפפעל, 33. לישרים תהלה, רמח"ל, 34. מגדל עז הנ"ל, 35. מלכות שאול, אפרתי, 36. מלחמה בשלום, בן אריה, 37. מפלת סיסרא, פיישמן, 38. משל ומליצה, מלבים, 39. משלי הזמן, פפירנא, 40. נבות הזירעאלי, שלום הכהן, 41. נבל הצדיק, וועכסלער, 42. סכל האהבה והקנאה, מרגליות, 43. ערוך ערוך, זכות, 44. עזרא, נמזו, 45. על הומית ירושלם, קרעמער, 46. עמל ותרצה, שלום הכהן, 47. עמליה, נורדן, 48. פלגש בנבעה, זאמושיץ, 49. צדק ורשע, זילבערשטיין, 50. צפורה, בערנער, 51. סהל רפאים, ליליענבלום, 52. קשר שבא, פיישמן, 53. שמשון ופולשטים, רמח"ל, 54. תבוסת אבשלום, באנק, 55. תולדות משה, קנדיה, 56. תפארת לבני בינה, מהללא, 57. תפתח ערוך, 58. זה מקרוב נדפסה הדראמא, "אשמדא" או פשע ירבעם במלך שלמה בי"ב מחזות, אי"ב, בוך, ניוארק 1911.

[תרגומים] חדרמות בלעז שתורגמו עברית הן (ע"פ א"ב, ואחרי שם הדראמא יבא שם המחבר, ואחריו שם המתרגם): 1. אברבנאל, חאשקעס נמזו, 2. אבינרב, לעסינג, פאלקאוויץ, 3. אוריאל אקוסט, נוצקאוו, רובין, 4. איתאל הכוישי, שעקספיר, זלקינסון, 5. אמנון, שטיין, שווארץ, 6. אסתר המלכה, הפולנית, קאזאווסיקי, פרענקעל, 7. בן אבוייה, גיטו, מה"ל, 8. בן המלך והנזיר, מחבר ערבי, אברהם הלוי, 9. נעז ישי, ראסיני, מ"ה לעמערס, 10. גמול עתליה, ראסיני, דוד פראנקרטינרס, 11. דבורה, מאזענטהאל,

תהלת ה' ועוזו", מלירת משה ער מעמר הר סיני. אם גם הרפסת השיר הנדול הזה נמשכה עד אחרי מות המחבר. עד שנת 1829, הנה העיר התלהבות גדולה כ"כ י"טכבר בשנת 1795. במשך ימי ההרפסת, נתרנמו השירים הראשונים לשפת אישכנו ע"י שנים מסוקירי וויזל. הופנאגל ויטפלינג, "להראות גם לעמים יפים". המתרגמים היו חכמים נוצרים. — ע"י הנזעית ההשכלה שהלכה הלך והתפשט גם בעזרת וויזל שירי שירים לכבודה ולנחם בעדה במכתביו לטובת בתי הספר שיסר קיסר יוסף השני. נתפרסמו שירי התפארת וחזיונות רמח"ל, ובכל מקום פרסומם עשו רושם עמוק וקיים. כן בסגנונם וכן ברוחם הפיוטי אשר היה חדש במחנה ישראל, וכל בעלי הכשרון נסו לעשות כמותם, והשפעתם ארכה משך מאה שנה. עוד בימי השלשים והארבעים של מאה זו, נמצא משכילים אשר ידעו מחזות שלמים של חזיונות רמח"ל ועשרות דפים מ"שירי תפארת על פה, ונחשבו בעיניהם כראשי משוררי ישראל.

[משוררים] בשנת 1786 פרסם מענדל ברעסלוי את שירו "לירות ובחרות", ובשנת 1791 הרפס שמואל רומנלי בברלין את חזיונו, "הקולות יחדלון או משפט שלום". בשנת 1804 הרפס דוד פרנקו-מינדרס את תרגומו השני, "תשיעת ישראל בירי יהודית", וברוסיא (מאהילעוו) התעורר דרשן וסגיר (חיים אברהם בן אריה) לקחת חלק בהתחרות זו וירפס חזון מקורי על מכירת יוסף ביסם, "מלחמה בשלום או תוכן עלילות", שנעתק גם לשפת יהודית ופולנית ונערך בבית חזון לעיני קהל גדול. ר' יצחק סמנוב (פודוליא) הרפס מלבד ספריו על קבלה ופילוסופיא. לחקירת השרשים ודרדוק ש"ע, ופירושו על המורה (חלק ב' וג') והכוזרי וספר איוב, ועוד ספרים שערכם היה אז פחות או יותר חשוב, גם "ספר החזיון", "משלי יוסף", ו"מזרות אסף". ר' שלמה פפנהיים שהיה דיין בברעסלוי וירפס ספרים, "ביריעות שלמה" על שמות נדרפים, ו"חשק שלמה" בדרדוק הלשון, רכש לו כבוד גדול כסופר פייטן בספרו, "אגדת ארבע כוסות" (נרפס בפעם הראשונה בברלין 1790) שזכה לכמה מהדורות באשכנו אוסטריא גליציא ורוסיא. ועוד משוררים רבים, בפרט באוסטריא, נסו לרכוש לעצמם את זר השירה. היותר מצוין מהם היה יוסף האפרתי מטרופולוביץ, בעל החזיון "מלכות שאול" בשש מערכות, על "משה שאול ודוד בדרך ההוה", שנרפס בוויין בשנת 1794 ואשר היה באמת הדראמא הראשונה בספרות העברית. אך מלבד עוד שני הספרים על מות ליאופולד השני והרב יחזקאל לנדא לא הרפס. משורר בעל כשרון גדול ובעל רצון ויכולת, אשר נעזר לקול התנועה לתחית שפת עבר ואשר נועד להיות אחד היוצרים של התקופה הראשונה. שנכנס לתוך המערכה עוד במרם ששקעה שמשו של וויזל, היה שלום הכהן (נולד

נרפסו רק קטעים (ע"ע דראמא). הן המעט אשר פרסם היה ברוח שירתו העשירה ויטפתו המקורית רבת הגונים כ"כ חדש ומלא אותו קסם היופי אשר היה בכחו לרכוש לבות הדור ההוא שיטאף לחרישית בספרות ישראל. בכ"ז אין ספק ששיריו לא היו עושים רושם קיים לולא נוספה על השפעתו גם זו של וויזל. חמש שנים לפני פרסומו של החזיון, "גמול עתליהו" על ידי פרנקרמינדרס, תלמידו של רמח"ל (בישנת תק"ל). הרפס וויזל את ספרו "גן נעול" אשר עשה רושם גדול ויפרסם את שמו בין חכמי ישראל שבאיטליא אישכנו ופולין (ע"י מאסף תקמ"ד).

[המאסף] עת נועדו בקעניגסבערג חבר של משכילים, "דורשי לשון עבר", לעשות גם הם בשכניהם הגוים, להוציא לאור "מאסף", לא רק למליצות ולדברי חכמה כ"א להיות לפה לכל המשכילים של הדור ההוא, פנו בראשונה אל וויזל, שהיה להם איש המופת. אבי השירה העברית ויוצר תנועה ההשכלה. מיסדי המאסף היו איצק איכל, מנדל ברעסלוי, שמעון חזנוויל פרידלנדר, ואל דגלם נאספו רוב המשכילים והמליצים שהיה להם ים בעולם הקטן ההוא. הן מיטאת רוחם לא היתה יצירת ספרות עברית במובנו היום, כ"א הפצת השכלה במובנו של מנדלסון, ואי אפשר להכחיש שתנועה זו היתה רק תולדתה של התנועה הגדולה שהחלה בימים ההם באשכנו עצמה לתחית שפתה הלאומית. בין ראשי הפועלים והמנעיים בתנועה ההיא היה בךמנחם כירדיו וחברו של לעססינג. שהשתתף עמו בעבודתו. ואין ספק שמנדלסון האציל מרוחו על הצעירים שעמדו תחת השפעתו והקשיבו ביראת הכבוד לכל הנה אשר יצא מפיו. אבל אם גם שאיפתם העקירת היתה השכלה ולא ספרות ישראל. סתוך שלא לשמה באו לעבודה לשמה. בכלל אנו רואים בספרותנו, מיך המאה האחרונה, עד מותו של יהודה ליב נאדראן, שתי שאיפות אלה, להשכלה כללית ולספרות עברית לאומית, היו צורות זו את זו ומשתמשות יחד באותם תחומים עצמם. מנדלסון עצמו לא לקח שום חלק בעבודת תחיה זו, בעוד שהקדיש את כחותיו הרוחניים לתחית שפתה וספרותה של אשכנו. אחרים מ"תלמידיו" לא האמינו כלל שהיתה עוד תקוה לשפת עבר. דוד פרידלנדר הספירה כי "סתה, סתה, ולא תוסיף קום". לאחרים כמו פרנקרמינדרס אשר היו באמת חובבי הלשון וזמרו לה שירי כבוד ויחלמו מעתידותיה לא היו בעלי כשרון, וכל נסיונותיהם הספרותיים נישאו עליהם חותם של ילדות ובטלנות. אבל למרות כל החסרונות ההם וחולשת רצונם של המשכילים הראשונים היו נסיונותיהם בירי המלאך הסמונה על רוח ישראל "בקליפות" שבעזרתם ובתוכם התפתחו היצירות הראשונות של ספרותנו החדשה. בשנת 1789 החל וויזל להרפס את "שירי התפארת", האפוס הראשון אשר נכתב בשפת עבר. בשמונה עשר שירים, "לספק

נחוצים יקרי ערך כפי כשרונותיו הגדולים. ופרנסה בכבוד היתה בודאי ג'כ משבחת את חייו הפרטים. אבל הוא סבל מחסור ועוני ומת בדמי ימיו בן ארבעים וארבע שנה (1811). העבודה הספרותית היתה אז בכלל מלחמה קשה. לא רק במעצורים ומכשולים מן החוץ, כ"א גם בקנאה דתית ושנאה גלויה יורדת עד לחיים. המון העם לא הבין ערך העבודה ותהי בעיניו משחק ילדים ובטל זמן, ורבים מטובי העם הרבנים הדתיים הלומדים ראו בזה, „אתחלתא דפרענותא“. פריקת עול הלמוד ודחיקת רגלי השכינה, ובכן נלחמו הסופרים אז לא רק במחסור לחם כ"א בקנאה שלא ידעה כל גבול. שתי הכתות שצורו זו את זו התאחדו להלחם בהשכלה אויבתן, ואם גם אפשר לצרד בזכות ההתנגדות ההיא, בידענו היום את התפרקותם ודרכי חייהם של רבים מראשי המשכילים אז, כמו שלמה סימון והירץ הומבורג, בכל זאת אין לחדר שהרבנים והלומדים לא הבינו איך להשתמש בכוחותיהם ובשרונם של טובי המשכילים לעצור בעד הרעה הגדולה שיצאה מן ההתאבקות וההתנגשות ההיא, כי משכילים רבים נדחפו מתוך תחום אחיהם ונאלצו לצאת „לתרבות רעה“. וויזל נחשד באפיקורסות ומכתביו נחרמו, וכן נחשדו ונחרמו אנשים גדולים כרנ"ק ושי"ר, כי מרירות המלחמה היתה גדולה הרבה יותר בגלצ'א מקום מושב החסידות. ר' נחמן קרא כמ"ל (ע"ע) היה הראשון מבני הדור ההוא להכניס אל תוך הספרות את הרעיון הלאומי. ואם גם לא פרסם כמעט מאומה בימי חייו (ספרו „מורה נבוכי הומן" נדפס כ"ב שנה אחרי מותו). הנה הישפעתו היתה השלמת ורוח החיה בתקופה ההיא, השנית בתולדות ספרותנו החדשה. הן גם לפניו כבר היו משכילים בגלצ'א שכתבו עברית צחה ויהיו החלוצים הראשונים להפצת דעת שפת עבר. מנחם מענדל לעווין ובן זאב (יליד קראקא) עת עברו דרך עיר בראדי ויתעכבו שם השאירו בה רשמי השפעתם. מליץ מפורסם בימים ההם היה טוביה פערער בעל „קול מחצצים" ומחבר השירים „אדם ותוה" ו„הצלחת אלכסנדר", שקנא לשפת עבר קנאה גדולה. אבל רנ"ק היה כמעט הראשון להכין ערך ספרות בעד חי הרוח של העם. הראשון לכבא ולבסס את הרעיון „שהעיקר הגדול הוא הרוחני שבאומה“, והדעת, שהוא המעמידה והמקיימה. ש"מעייר נדרמים ומחבר נפירים", ואין ספק, אומר ווייס („זכרונותי") שהוא „שקע את נגיד זרע הבקרת הראשון בלב רפא פורט" (ע"ע). לעממרים בתולדות רנ"ק מעיד „שהצעירים שהיה בהם לעמוד בהיכל החכמה" נאספו בביתו והוא השפיע להם מטובו, וכל אחד נהפך לאיש אחר. כרברים האלה כתבו והעירו עליו גם רש"ל רפאפורט (בכרם חמר) ושמשון בלאך (בהקדמת ספרו „שבילי עולם"). הוא העיר אותם על „הכח הנשגב שבשירי ניתה וסילר ועל היופי הרב שבשירי וויזל ולצאמו" (שם).

במעצריטץ בסוף שנת 1772 ומת בהמבורג בשנת 1845. בי שנת 1799 פרסם חוברת שירים בשם „משלי אנור" עם תרגום אשכנזי. בשנת 1807 נדפס ברעדעליים קובץ שיריו בשם „ממע קדם", העולים ברוחם הפיוטי ובשפתם היפה על רוב השירים שנדפסו לפניו, ואם גם עודם שייכים לתקופה הראשונה בודאי מסמנים התקדמות מוחשית בהתפתחות השירה העברית. שירו הספורי „הצלח אברהם מאור כשרים" (שם) הדפיס מונענדהאלד בתרגום פולני בווארשא בשנת 1840, וחזינו הקטן „מעשה נבות הזורעאל" בשני חלקים (שם) הוא מעשה אומן. גם הוא ככל בני זמנו תחת לנסות כחו לבנות במה לעצמו, לסול לו מסלה חדשה, עמל לחקות את שני היוצרים שהלכו לפניו ולעשות כמתכונתם, ויכתוב גם הוא חזן לפי הספר ליישרים תהלה בשם „עמל ותרח" (רעדעליים 1812), ואחרי שתיים ועשרים שנה פרסם את שירו הגדול „גיד הוד" בעשרים פרקים. אמנם כל השירים האלה רכשו לו בזמנו את תואר הכבוד „אבי המשוררים". וויזל שהתרועע עמו בברלין כבר סמך ידיו עליו (ע"י מה"ל ב„בכורי העתים החדשים"). מלבד שיריו ושאר ספריו שפרסם („קורא הדורות", „שרשי אמונה" ועוד) היה אחד העובדים היותר חרוצים בתנועה להתקדמות הספרות. הוא יסד וה"ל את „בכורי העתים" (משנת תקפ"א) שהיה מאסף חדש לכל הכחות העברים אז, שהיו נפוצים ומפורזים ובודדים בארצות שונות. שם פרסמו שי"ר, יד"ל, ישי"ר, מה"ל, פערל, ערמעה איש איש את שיריו או מאמריו הראשונים, ובכל מקומות נדודיו (גם בלונדון) השתדל להפיץ דעת ישראל באותו זמן שקם שלום הכהן להיות גואל השפה „שאירת הפליטה" התעוררו עוד צעירים רבים אשר שאפו לצאת ממצר הגיטו, ואם גם רובם לא הצליחו לבצר מעמדם בחיי החברה מפאת השקפה חמירת או מוסרית, בכ"ז הצליחו לא רק לחזק את יסודותיו של הבנין הספרותי כ"א גם להוסיף עליו אבני פנה רבות ערך אשר משך יובל שנים העירו על מפעלם הכביר והשפעתם הרבה. [סופרים ברוח מדעי] המובחר שבהם היה יהודה ליב בן זאב (ע"ע) שהיה הראשון לחבר ספרי חנוך בסגנון מדעי ישכל המחברים אחריו כמעט עד היום השתמשו בהם פחות או יותר. ספריו „מסלת הלמוד", „דרכי לשון עברי" ובפרט „אוצר השרשים" נתקבלו מכל מפלגות העם ברוב רצון ותודה, ותרגומו של „בן סירא" ו„יהודית" היו הראשונים להחזיר לספרותנו שני ספרים יקרים מן „הכתובים האחרונים". וכן היה המבוא למקראי הקדש, הראשון בשפת עבר להפיץ אור על זמנם ותכונתם של הנביאים, כתוב ברוח בקרת ובכ"ז מיוסד ע"פ רוב על דעותיהם של חז"ל. עבודתו על שדה החינוך היתה בכלל פוריה מאד ורבת התוצאות. ולו היה קהל ישראל מספיק לו לכל הפחות את מזונותיו היה הוא יכול להעשיר את הספרות הצעירה בספרים

בשפתו וסמירתו היה יצחק ערמער (ע"ע) בעל "לשן הזהב". הוא כתב רק מאמרים אחדים בעלי דפים מעטים שנרפסו בראשונה במאספים ואחר כך בקובץ אחד בשם "הצופה לבית ישראל", אבל רשומם היה כ"כ עמוק וחזק על קוראיהם עד שזכרונם פעל גם על סופר כנרעץ, שהקדיש להם מקום נכבד בספרו הגדול (חלק י"א). נקל לראות שרברי השבח שהפריז עליהם לא רק סרחו יצאו, וסופר כלילינעבלום הורה שהשפעתם ברוסיה לא מעטה מהשפעת אבות ההשכלה בארץ החיים. המאסף, "כרם חמד" שהוציא שמואל ליב גאלדבערג מסרנופול ואשר נרפס אחר כך בפראג תחת השגחתו של רש"ל רפפורט היה מסמך ומבליט את ההבדל הגדול בין שתי התקופות הראשונות. תקופת משיכילי אשכנז ותקופת משיכילי גליציה. חברת ה"כרם חמד" היו כלן מושפעות וזונות מחקירות מדעיות אמיתיות, ומשאיותיהם של אנשים אשר כתבו מה שכתבו בכבוד ראש, לא לשם בטול זמן כ"א לשם תורה שהיתה צריכה למור. ובעורר המאספים וגם "בכורי העתים" עברו ובטלו מעולם החיים ויש להם רק ערך חיון היסטורי, תשע החוכרות של ה"כרם חמד" עורן מקור חכמה, ולכל הפחות אי אפשר לכלתי התחשב עממן בעבודה מדעית. כאחד האחרונים של הדור הגדול, של התקופה החשובה ההיא, בדאי להזכיר את המשורר נחמן יצחק פישמאן הכהן, מחבר החזיונות "סיסרא" ו"קשר שבנא". מלבד יוסף האפרתי שחי זמן רב לפניו, היה הוא האחד שחבר חזיונות היסטוריים, אך חסרונם היה שלא טיהר את סגנונו ממשבשים שאפשר להסיר בהעברת הקולמס. אי אפשר להכחיש וראוי שיאמר, שמימי ברוזאב עצמו שכתב, "תלמוד לשון עברי" עד שנות השמונים של המאה העברה, קשה למצוא ספר מדעי או סליצי ששגיאות השפה ומעוות הדפוס לא השחיתו את יפיו, לא הפגינו את מעמדו וע"כ הפחיתו את ערכו. אבל החסרון הזה אינו מפחית את כשרונם של הסופרים והמשוררים ההם.

[סופרים לאומיים] באותה תקופה עצמה חיו באיטליה שני חכמים גדולים אשר גם הם, איש איש לפי כשרונותיו האייטצויים, עזרו להעמיק ידיעת השפה ולהרחיב גבולות הספרות ולהפיץ דעת שתיהן, שמואל דוד לוצאטו (ע"ע) יצחק שמואל ריגיו (ע"ע) הצמינו על חבריהם חכמי גליציה בשפתם המדויקת בסגנונם הפשוט והמבעי אשר כל אלה היה טלא הוד ופיוט. הם השתמשו בשפת עבר בשפה חיה מבלי כבדות ומבלי מליצות תנכ"ית, ויהיו למשל ולמפות לסופרים וחכמים, כמו אייזק הירש ווייס, אשר קראו את ספריהם ב"התפעלות". הם ידעו, לפי דברי יש"ר (כ"ח ח"ו), "ששמש הלשון משתנה לפי הזמנים", וכי בא הזמן לבטל את המשחק בפסוקים ובמליצות שהאפילו על רעיונות הכותבים. ריגיו היה בכל זאת בן דורו ותהי לו תכלית כשרונו ועבודתו הספרותית,

רפפורט תרגם אז שירי שילר, "הצלחת הבית" ו"התבערה" משיר "הפעמק", ואת חזונו של ראסין "אסתר" בשם "שארית יהודה", ומאמרי מדע כמו על עיר פאדים, והנמלה. שיר אמנם לגדולות מאלה נוצר. הוא, לפי עדות של נרעץ, הניח אבני המוסד לבנין תולדות ישראל בחקירותיו העמוקות והמקוריות. ויברא ספרות של בקרת וחקירה היסטורית מדעית בשפת עבר, כאשר לא היתה מלפניו. מלבד הספר "מאור עינים". אי אפשר להרחיב פה הדבור עליו, די להזכיר שמספר מאמריו וספריו המדעיים עולה למאה, וכי כל אחד הוא אבן ישיש מהור בבנין הספרות. בלאך הקדיש שני חלקי ספרו, "שבילי עולם" לשני עניני רוח האלה, וגם הוא נחשב "למליץ" גדול. ובחסכת נאוני דורו הצליח להכניס ספריו בבתי החרדים ואתם גם רוח השכלה והחפץ לחבב את בכורי הספרות. רנ"ק ורש"ל חננו גם את מאיר הלוי לעטערים והכניסוהו לתוך ההיכל. הם חזקו את רוחו ושלמו "כמעט כל הכסף בעד הוצאות הדפוס" של מחברת שיריו הראשונה, "דברי שיר" שנרפסה בשנת 1822. לעטערים היה מתרגם לא משורר, ומלבד שירו, "יונה הומיה" לא כתב אף שיר אחד מקורי הראוי להזכר. וגם תרגומיו היו חפשים. לאמר, לא היו מכוונים תמיד להביע את רעיונו של המחבר בדיוק הדרוש, כידוע מספריו "גזע ישי" ו"בן אבויה", ומשיריו הקטנים בקובץ "תופש כנור ועונג". אבל חוס של חן ונועם היה מתוח על כל חרוזיו. שפתו היתה מלאה שירה ויופי, ויען לא השתעבר לשפה המקורית, שיריו נקראים כמו מקוריים. רפפורט ורש"ל הכריזו עליו בפומבי. זה האחרון כתב שיר לכבודו ויקרא אליו: "רודי עליה והצלח, והיית לראש למשוררי כל משפחות צפון". ויצא שמעו, "כמליץ אחד מני אלף". כאשר קראוהו אד"ם הכהן ובנו מיכ"ל, ונורדון אוה להיות מליץ כמוהו. לעטערים העשיר את הספרות החדשה בתרגומים וספרים רבי ערך אשר רכשו לבות קוראיהם ונוספו גם הם על מחנה המשיכילים חובבי השפה. ויהי גם פועל חרוץ כמול, אם גם מצא רק לחם לחץ בעבודתו. במותו הספיד עליו גם סמאלענסקין יהודה שמה"ל, היה מופת לרבים". לעטערים לא היה המשורר היחיד, היו אחרים לא כ"כ מפורסמים שעלו עליו ברוח שירתם המקורית, אבל עבודתו היתה פוריה וכל אשר פרסם נתקבל מקהל קוראיו בחבה רבה. וקוראיו היו כל הקוראים עברית.

[בעלי סמירא] באותו זמן חיו בגליציה כמה סופרים חכמים רבי כשרון שגם בני דור החדש מחבבים את זכרם ומוקירים את פעלם. יוסף פערל שהיה עשיר ובעל השפעה בחיי החברה בעיר מושבו מסרנופול, הצמיין כסופר מובהק. ספרו, "מגלה סמירין" היה סמירא מדה וחריפה נגד החסידים שנואי נפשו ויזכה לשם ויהי בעיני בני דורו מאורע כביר. אבל היותר מקורי ומצוין

לבות בני ארצו לספרות החדשה והשפיע עליהם יותר משאר משבילי רוסיה עד אז. הן גם הוא כבעלי המאספים ורבותיו בנלציה חשב שמטרת שאיפותו היתה צריכה להיות הפצת השכלה, ושחובתו לארצו היתה לעודד רצון העם ללמוד ולדעת להיות אזרחי המאה התשע עשרה. אבל גם הוא סלל את הדרך להתפתחות ספרות ישראל והתחזקות רוחו הלאומי. גם כשרונו הפיוטי של אד"ם הכהן לעבנוואהן התפתח יותר ויותר. ובשנת 1842 הרפס חלק ראשון מ"שירי שפת קדש" שאחרים מהם הרעישו לבות קוראיהם בעזון מליצותם ובחור סגנונם הפיוטי והמקורי. בימים ההם כבר חיו ברוסיה ובפרט בוילנא, אנשים חכמים וסופרים שעשו להם שם ברחובות הנימו. ובפרט חיים זעליג סלאנימסקי שכבר פרסם את ספריו "מוסרי חבמה", "בוכבא דשבים" "תולדות השמים" עם מכתב דש"ל (1838). שמואל יוסף פין הו"ל חבורה "פרחי צפון" (1841) ותרומים שונים, וקלמן שולמאן שגם על מליצותיו הראשונות התענינו הקוראים בעל "מסעמים". אבל כל הסופרים ההם לא נברלו במעט ממשבילי דור המאספים. הם עמדו עוד בשתי דגליהם בתוך תחום העבר. בעוד שאד"ם הכהן הכניס לכל הפחות סגנון חדש פיוטי שיצר בכח כשרונו, באשר לא היה לפניו מימי ד' יהודה הלוי. הן גם הוא עמד תחת השפעתם של משוררי אשכנז ובפרט של שליער, הוא לא היה יוצר בעולם הרמיון והמחשבה. אבל בשפעת שפתו עלה על כל חבריו. הוא היה מפתח ומגדל ומפסל את לשונו בפי רצונו. הוא שלט בה בעוד שגם לעמיתים עוד חשב שהיתה לו הרשות לטנות את הרציון ע"פ מליצתו. ומשורר עוד יותר גדול מאביו, משורר לירי אמתי וטבעי היה מיכה יוסף, שמחברתו "שירי בת ציון" ובאחרים משיריו שנרפסו במחברת "בנור בת ציון" הוסיף לספרתנו הלאומית דפים אחרים שברק זהבם לא יועם עד סוף ימיה.

[יוצרי ספרים] נאון הרוח הראשון שבסופרי רוסיה, בורא יש מאין, היה אברהם בן יקותיאל מאפו (ע"ע), שספרו "אהבת ציון" נרפס בשנת 1853. הוא קרע חלונות בית האופל של הספרות ויכניס בה רוח חדש, הוא רבש לה במה דכבות קוראים מרור הצעירים, בחורי הישיבות, ויהי לא רק "אחד הנורמים להרחבת ההשכלה האנושית בין יהודי רוסיה" ב"א גם הנורם היותר גדול או לחבב את השפה העברית על הדור החדש, ולהחיות להם את העבר הנרול של עשנו בימי הנביאים, עת החופש והחור, פרק הזהב בדברי ימי ישראל. הזמן ההוא במעט נשכח מלב העם ויהי נקבר בים של דמעות בתהום של צרות ורדיפות ואי דעת, ויסק פתאום לתחיה בספור ההוא בשלל צבעים חיים אשר דקם עליו מאפו בכח דמיונו הנפלא. הרברים ההם אמתיים גם בנוע לספרו הנרול "אשמת שמוך". גם ספרו "עיט

מלבר חקירות בלשון עבר ובה"ק, להלחם עם האמונה המפלה, עם מתנגדי השכלה ולהקיע נגד השמש את בשתם. הוא השתמש בידעותיו הרחבות בבאמצעים לתבליט זו ולהוכיח ש"התורה והפילוסופיה" אינן מתנגדות אישה לחברתה. לוצאטו היה מכל צד ומכל פנות עבודתו הבכירה והפורה איש תמים. אדם נרול ואורגני. הן רנ"ק כבר הביע לפניו את היסוד הלאומי שבספרות ישראל, אבל קראבמאל בדרבו צמצם את דבריו במאמר קצר פילוסופי הצריך להדרש ולהפתר כראוי. גם היו מאמריו הקצרים כלליים שאינם מתרשמים על לבם של קוראים פשוטים. ובאמת גם קוראים חכמים הורו שלא ירדו לעומק דבריו. לוצאטו היה הסופר הלאומי הראשון במלא מובנה של המלה הזאת. לא היה הרעיון הזה היסוד שבנה עליו כל שיטתו היהודית ויבאר אותו בכל כתביו ושיריו בכל באור ובכל המעטה ובאלפי ראיות והוכחות. וגם פיימן נרול היה ישרל וכן נחשב בעיני מוכי החכמים בימיו. מבטן ומלירה ומהריון—אומר ווייס (בזכרונותיו)—נקדש האיש הזה למה שהיה אח"כ בפועל. ואין ספק שהוא היה אחד מראשי היוצרים לא רק של תקופתו או כ"א גם של תקופתו החדשה שאנו עומדים בה היום. אבל לא מאימליא ב"א מגליציה נתפשטה תנועה זו גם לרוסיה ותשפוך מרוחה על דור הצעירים אשר הוציאה ממצרי הנימו. מפנות נשכחות למרחביה, ותעורר את בח דמיונם ורצונם הנדרם להפליא לבות בני עמם ביצורי רוחם הבכיר, אשר נתקיימו בספרותנו עד היום ועוד יתקיימו דורות רבים. הראש, אם גם לא הראשון, שבהם היה ר' יצחק בער לעבענזאהן (ע"ע) אשר חי איזה זמן גם בכדארי ובטרנפול ושם ינקו רוחו מהתלהבותם של רנ"ק ושי"ר ושאל ממקור חכמתם, ויתחזק בו הרצון וההפץ להיות גואל לעמו בארצו אחרי שובו אליה. והאמת היא שספרים בתרגומיו של מרדכי אהרן גינצבורג ("גלות ארץ החדשה" "תולדות בני האדם" ו"קריית ספר"), או השירים הראשונים של אד"ם הכהן לעבענזאהן, לא היו יכולים לפתח רוח חדש בבני דורם, לברוא תקופה חדשה בחייהם החברתיים או בספרות. לא בן הספר "תעודה בישראל" של ריב"ל. אסנם צרקה דעתו של ווייס שאין בו "לא חריפות ולא סברות לא פלפול ולא השערות" אבל גם לפי דבריו היה "אוצר רעת כל חכמי ישראל ברורות הראשונים והאחרונים", וזה הספר קנה לו שם תפארת בעמו ובארצו בין כל הנבונים מבלי הברל המפלות השונות. זו היתה דעתו של ווייס ושל שי"ר ובפרט של ראשי משבילי רוסיה. ספרו "בית יהודה" (1839) ספר תולדות הקולטורא בישראל בשני חלקים, היה הנסיון הראשון בש"ע לתת השקפה כללית עממית ולאומית. על התפתחות רוח ישראל והשפעתו משך הדורות. בספרו זה וכן בשאר ספריו "אפס דמים" "אחיה השלונ" "זרובבל" רבש

עוד עתונים כמו "העברי" בבראדי ע"י ווערבער, "הקול" בקענינסבערג ע"י ראדקינסאן, "החלוץ" שנסוד עוד בשנת 1852 ונערך ע"י יהושע העשל יסור לא יצא לפרקים קבועים. העתונים האלה יצרו אלפי קוראים וסופרים שאי אפשר כלל להזכיר פה את שמותם. ממאות הספרים והחבורות שנדפסו מייד השנים האלה בשפת עבר יתקיימו רק דפים מעטים לימים יבואו, מלבד ספרי המדע והחקירה, כמו בתי המדרש של דר' יעלינעק וספרי פינסק, ר' זכריה פראנקל ורבים כאלה שי"ט להם ערך מדעי קיים. כי כמה קונים ישנם היום לספרי מענדל שמערן "תפארת התשבי" שיר ספורי בשני חלקים (1839), ו"בתר תורה" על תרי"ג מצות (1864)? כמה כוודאים היום שירי וואסערטרילינג "הדרת אלישע" (1857) ו"נור חמדות" (1860). או אפילו שירי המשוורים שהיו יותר חביבים, כמו "חולדה ובור" של ווערבעל (1852), ושירי "שפתי רננות" (אדעסא 1864). או שירי שלמה זלקינד, או אפילו שירי ידל? אלה הקונים אותם רוצים רק להשלים רשימת ספריהם, אבל אינם קוראים בהם. למרות כל התעמולה הגדולה אשר נעשתה בכמה מרכזי ההשכלה נראתה כל התנועה להיות אך אחיות עינים. הספרות לא התקרמה הרבה, אדרבה החלה להראות אותות ירידה, של אפיסת הכחות ושיקיעת החמה. סבת ירידה זו היתה אותה הרוח הזה אשר הוציאה משכילי אשכנז מתוך תחום ישראל ואת לבות משכילי גליציה הסירה מעמם וספרותם. הוא גרמה גם למשכילי רוסיה להאוש מעתירות עמם ולראות גאולת הדור הבא בהשתחררותם מכבלי דתם "מרדכי אהרן נינצבורג, שלמה זלקינד וחאב טונענדהאלר ראו בחייהם את בניהם עוזבים את דתם ומתמכרים לעקר" (ציטרא, באוצר הספרות ח"ב) והמה לא היו היחידים שזרעו רוח והולידו עמל וסקר. גם המשורר גורדון, והסופר ליליענבלום וחבריהם קראו את הקריאה הגדולה "הקציה" ויראו כל תקות עמם לעתיד בבטול ההלכה ובהתבוללות גמורה. ויהי פרי עמלו של גורדון באחרית ימיו שנאנח את האנחה הגדולה "למי אני עמל?" וברוחו ראה כל ילדי כשרונו ורמיונו קבורים לעיניו. אז לא נתפרסם ולא נתחבב המישור כ"כ בשירי הסמיריים "קצו" של יוד, "שומרת יבם" ו"שני שמעון בן יוסף". אמנם כל השאיפות ההן היו תולדות האמנציפציה שרוחה החל לנשם גם ברוסיה בימי אלכסנדר השני, וע"כ היתה הספרות צריכה לרחיפה הזקה חרישה להוציאה מעונה צרה זו ואת הרחיפה ההיא קבלה מהסופר משה בן פרץ סמא-לענסקי (ע"ע). אשר בכשרונו הכביר, רצון החזק ומסרתו הכבירה לעניו, הצטיין על כל סופר דורו, והוא היה יוצר התקופה החדשה השלישית. הגדולה בספרותנו הוא האציל מרוחו על עוזריו וחבריו שהתקבצו סביבו, לשווב נתיבות ולהשיב הדור הצעיר לתחום עמם.

צבוע, אם גם לא עלה כ"כ יפה ואי אפשר להעמיר עם השנים הראשונים במחיצה אחת, היה בכ"ז הספור הראשון מחיי העם, "בזמן ההוא", ויהי למופת לסופרים הגדולים אחריו. טאפו היה לאומי במובנה של המלה היום, שעת התנועה הציונית. בעוד שכל חבריו הסופרים והמשוררים קראו: הקיצו! ודרשו להיות אדם בחוץ ויהודי בחדרי חדרים, להיות אזרחי ולשכח את העבר, דרש טאפו תחית ישפת עבר בכתב ובדבור (בספורו "עם צבוע"), ואם גם הרעיון של ישוב ארץ, של תחית ארץ האבות, היה רחוק מלבו, אין ספק שהחיה את זכרה בלבב כל קוראיו. הספור אהבת ציון נעתק לשפת אשכנז ע"י שלמה מאנדעלסערן ולשפת אנגלית ע"י אמריקאני א"מ שפירא. בשעה שנדפס הספור ההוא נסגרו עיני המשורר מיכ"ל אשר מת בשנה ההיא בן ארבע ועשרים שנה, אבל ידיו יהודה ליב גורדון וקלמן שולמאן הוסיפו להעשיר את הספרות הצעירה בספרים רבי ערך, מקורים ותרוממים. שולמאן אשר מליצותיו הרחיבו את קוראיו הצעירים תרגם את הספורים "מסתרי פאריז" ו"הדיוטות ביתר", ספרי יוסיפוס, "תולדות חכמי ישראל", "דברי ימי העולם" "מוסרי ארץ" וקבוצות של מאמרים כמו "שולמית" "שפה ברורה" "הראל" "הליכות קדם", אשר מצאו רבבות קוראים ונרפסו בכמה מהדורות. ויהודה ליב גורדון הלך הלך והתפתח עד אשר נהיה ראש המשוררים. ובאמת לא נכתבו ולא נדפסו לפניו שירים כמו "בין שני אריות" "אסנת" "במצולות ים". בשירו "אהבת דוד ומיכל" אנו רואים בסקירה הראשונה עקבות ההשפעה של ידיו המת מיכה יוסף ושל משוררים אחרים שהיו לו לעינים. לא כן בשיריו אלה, במ השתחרר לגמרי מכל השפעה חזונית, לכל הפחות השפעת משוררים עבריים, ויתנשא לפסנת שירה, שירת גבורים שלא הגיעו אליה כל הקודמים לו. הוא היה ראוי לכבוד אשר הנחילו אותו בני דורו, במשכיל שירי הגדולים ובמשכיל שירי הקטנים הליריים.

[מכתבי עתים] בשעת התקרמות הזאת החלה גם הספרות העתונית להתפתח. עוד בשנת 1845 נסה נפתלי קצלער ליסד מאסף ספרותי בשם "בכורים", שיצאו ממנו שני חלקים, החלק השני אחרי מותו ע"י ר"מ איש-שלום, באותה שנה החלו ג"כ לצאת ע"י מענדל ברי" שסערן החבורות "כוכבי יצחק" שנדפסו מהן ל"ז חבורות, האחרונה ע"י ווייסמאן-היות. בשנת 1857 יסד אליעזר ליפמאן זילבערמאן בליק את העתון השבועי הראשון בשם "המניד", שיצא כרי שבת בשבת בלי הפסק עד שנת 1886 בעזרת העורך דוד נאדראן. בשנת 1860 יסד אלכסנדר צערער ב"ים את "המליץ" באדעסא ופ"ן את "הכרמל" בוילנא. בשנת 1861 החל יוסף כהן צדק להויל את "המבשר והנשר" בלבוב. ובשנת 1862 נוסד העתון "הצפירה" בווארשא ע"י חיים זעליג סלאנימסקי, מלבד

חדש שכבר החל לנשב בעולם הספרות. הוא רק ראה שאליליו נתצו לעיניו וחש בנפשו כי אחרי ימים מעטים גם הוא בעצמו ירד מעל הבמה. תרועתו של סמאלענסקין היתה שלמה ביטנות השמונים הראשונות עת החלו הפרעות ברוסיה. וכל תקוות המשכילים שם פתאום נכזבו. עת בא סמאלענסקין לרוסיה לאסוף הותמים על השחר וספריו נחל כבוד גדול בכל מקומות בואו. נאטלאבער שב לשיר שירים לאומיים, נורדון כתב „אחותי רוחמה“, ליליענבלום התודה על חמאת נעוריו, ברורס המספר החביב ורב הכשרון הפסיק את ספרו „הדת והחיים“ שנדפסו ממנו שני חלקים, מפני שלפי דבריו כבר עבר זמנו ובטל איראלו, ויכתוב תחתיו את ספרו „שתי הקצוות“ „מאין ולאן“ „ההמון“. ומני אז התגברה התנועה הלאומית בישראל ובספרותנו העברית החדשה אשר הלכה הלך וגבר עד היום. התנועה הזאת הולידה כשרונות רבים חשובים ושאיות חדשות של דור חי סלא כח עלומים. השאיות האלה יצרו לנו את התקופה האחרונה בספרותנו. עיקר עבודתם של סופרינו היום הוא להרים את השפה העברית למדרגת שפה חיה מדוברת. לפתחה ולהשלימה ולהחיותה בפי העם בארץ הקדושה ובארצות הגולה.

[התקופה האחרונה] עוד ביטנה לפני מות סמאלענסקין נסע בן הוד ה לירושלם להשתקע בא"י ושם החל להוציא את העתון „הצבי“ ולהנהיג את הדבור העברי בביתו ובין מודעיו. מעשהו זה שהיה קשה מאד ודרש כח גדול לעמוד בנסיונו ששם אותו משך ימינו מסרה ללעג ולזמזומים. היה מאורע היסטורי רב ערך המבטיח לו מקום נכבד בדברי ימי ישראל. תולדות עמלו זה הן מאות המשפחות בא"י המדברות היום עברית, גני הילדים ובתי הספר ששפת הלמוד בהם היא עברית, הגימנסיה ביפו ובירושלם, ובכלל כל התנועה לתחית השפה בכל הארצות. עת נסע בן יהודה לדבר עברית בביתו ובשוק מצא שרוב המלים חסרו לו מפני שהשפה חדלה להיות חיה לפני אלפי שנים, ובכך נחוי לחדש מלים. לברוא מבטאים בעד כל צרכי בני האדם שנתוספו משך אלפי השנים, וכן נולדה התנועה להרחבת הלשון, ועל לב בן יהודה עלה הרעיון לברוא את „מלונ“. בשנה אחת אחרי מות סמאלענסקין החל יהודה ליב קנטור להוציא עתון יומי „היום“ (1886) ואחריו החרו עורכי „המליץ“ ו„הצפירה“. גם ספרי שנה, מאספים גדולים שנמכרו בזול, החלו להופיע כמו „האסף“ ע"י נחום סאקאלאוו משנת 1885, „כנסת ישראל“ ע"י ש"פ ראבינאוויץ משנת 1886, „אוצר הספרות“ של אייזק גרעבער משנת 1887, והם מצאו כמה סופרים חדשים ומאות של קונים חדשים, וימצאו מקום רחב ידים להתחרות הסופרים ולהתפתחות כשרונותיהם, לסופרים מלומדים כשמעון ברנפלד, שאול פנחס ראביי נאוויץ וזאב יעבץ, לסופרים פייטנים כדוד פרישמן, י"ל פרץ, ומיכה יוסף ברדיטשעווסקי. תונאים מצוינים

[סמאלענסקין] אמנם גם סמאלענסקין יצא בראשונה להלחם עם מודרי האור, המתחסדים והמתקדשים. אבל כבר בהקדמתו לחוברת הראשונה של „השחר“ (וויין 1869) העיר בדברים מפורשים ומבוארים כי המלחמה תהיה לו טפנים ומאחור, לא רק עם המתחסדים כ"א גם עם הבוגדים בעמם ויפתם, האוסרים נהיה ככל הגוים „לכן ידעו כולם מראש—קרא בעוז רוחו—כי כאשר נמית ידי על החנפים כן גם ארים ידי על המתחכמים הצבועים אשר ידחו בני ישראל מאחרי ירידת אבותיהם“. הפרוגרמא הזאת היתה נר לרגליו עד רגעו האחרון, ובמותו נכלו ראשי חכמי ישראל להעיד עליו „בקול קורא“ שאהבת עמו היתה המקור הנאמן אשר ממנו שאב כל רעיונו שהביע בספריו ובשאר כפרי „סאין ערוך ודמיון להם בשפת עבר“. סמאלענסקין—לסכם את שפעת עבודתו בדברים מעטים—ברא גרול לסופרי ישראל בירחוו „השחר“ שנדפסו ממנו שנים עשר כרכים, „יחדל לצאת אחרי מותו ועד היום לא נתמלא חסרונו. הוא נידל סופרים ומיזורים. פתח את כשרונותיהם, חזק את רוחם ויקרבם לעבודתו. הספורסמים שבהם היו מר בראנדשטעמער, שפרסם כל ספריו הטובים בהשחר ויכתבם לשם השחר, יהל ל ראליצקי, אלעזר שולמאן, ורשאים אנו להוסיף גם יש דר שלמה רובין שכתב כל הספרים שפרסם בהשחר בשביל הירחון הזה ולהפצרת סמאלענסקין. הוא השפיע על דור קופטאן ועוד חכמים רבים לכתוב עברית, ואת עבודתו הקשה לשבח ולהגדיל את ירחונו נוכל לראות אם נרמה את החוברות הראשונות של השנה הראשונה לחוברות השחר של השנים האחרונות. הוא אמנם התחיל עם שירי לאנגי באנג, אבל הוסיף עם שירי נאירדאן הגדולים. הוא יצר בהשחר ספרות שלמה מקורית, כי תנאי התנה עם סופרינו ומשוררינו לבלתי שלוח לו תרגומים מלבד ספרים נכבדים „כספר היובלים“. הוא יצר ששה ספורים גדולים אשר בראו אלפי קוראים ורכשו לשפת עבר קוראים כז' העללער והסופר לעוואנדא. ספרו „התועה בדרכי החיים“ עשה רעש בעולם הספרות, וספריו „שמחת חנף“ „שבר נאון“ „קבורת חמור“ „גמול ישרים“ ו„הירושה“, מלבד ספריו הקטנים „יללת הרוח“ ו„נקם ברית“ וכדומה. פעלו בשעתם—לפי דברי אחד הסופרים שיצא מבית מדרשו—פעולה עזה ונמרצה במחנה העברים. פלסו להם נתיב לכל המבואות בתוך הגולה ועלו ובאו בבתי הישיבות ובתי המדרש ונפחו רוח חיים בעצמות יבשות. בחלק הראשון של התנועה ובפרט בספרו „עם עולם“ היה הראשון להרוס מזבחותם של אלילי השכלת ברלין ולפתח רוח לאומי בכל בני הדור הצעיר אשר נהו אחריו. אברהם בעד גאטלא בער, שהיה משורר ומספר וחוקר, מו"ל „הבוקר אור“ ואחד מראשי המדברים על במת ההשכלה העברית. לא חבין כלל את גורל פעלו של סמאלענסקין ואת הרוח

המולדת" והדבורה באמריקא. והוצאות שונות להדפסת ספרים מקוריים, ותרומים עתיקים וחדשים. ובכל העבודה הזאת לא הולידה התנועה או התקופה החדשה אף כפר אחד גדול וקיים. ספר בספרו של אייזק הירש יו"ט "דור דור ודורשיו" ספור גדול בהספרים "אהבת ציון" או "התועה" או אפילו "שתי הקצוות" או ספר שירי גדול, דראסא או אפוס. שלום יעקב אברמוביץ או המנוח מאנדלסקערן בעל "היכל הפרש" או אפילו סופרים כשמעון ברנפלד וזאב יעבץ אי אפשר למנות בין הצעירים. כלם הם ילרי תקיפת סמאלענסקי. כן יצר בן-יהודה את מלונג—לפי דבריו— עוד לפני עשרים שנה. ובכן נאמנים ונכונים עיד היום דברי אחד העם שכתב בשנת תרס"ג: "למרות כל התרועעות הגדולות על דבר תחית הספרות לא נוסף בתקופה הזאת אף סופר אחד אשר נוכל לאמר עליו: הנה האיש אשר סוינו לו, לא יצא אף ספר אחד אשר נוכל להראות עליו כי הוא הנדיל את רכושנו הרוחני באיזה מהשבה נכבדה מקורית שלא ידענוה לפניו ושלא נלקחה בהקפה מזולתנו... דרשו היטב ותמצאו, כי המעולים שבספרים העברים החדשים, שעליהם מרעישים את העולם וקוראים נצחון! אינם אלא קרעים קרעים... אשר בכל ספרות אחת לא היו עושים רושם כמעט... הניעה העת להודות על האמת: ספרותנו אינה ספרות מפני שסופרינו אינם סופרים" (אחר עשר שנים) באחיאסף תרס"ג). הננו מודים על אמת מזה ז' בנוגע לתקופה האחרונה. אמנם ספרותנו זו היום, אם לא תתרחק מן היהדות למען שתתקרב יותר אל האירופיות, אם לא תבטל את קרשי היהדות בשביל האליל המדעי אשר יצורידיו שונאי ישראל תחת מסה החקירה המדעית. יכולה היא עוד להוליד דור גדול אשר יאמת את תקותנו לעתיד גדול ותקופת ההוד, כי האמצעים לתכלית זו הולכים ומתרחבים ומשתלמים יום יום.

ביבליוגרפיה: האסוף ח"ב 88; השלח ח"ב 92.
ח"ו 521, ח"א 501; מפורז ומסערב הוצרת ב' 37.
ח"ג 17.

י. ל. ל.

ספרי: שם כולל למדרשי תנאים שנמצאים בירינו לספר במדבר ולספר דברים, ונקראו נ"ב "ספרי דבי רב" (פי' רבנו חננאל לשבועות ל"ו. ערך ע' ארבע, רש"י בפי' להשע ב' א', ובפי' למכות ט'; ונדפס שם במענית סיפרא דבי רב וזהו ספרי דבי רב, ע"י ברלינר בהוצאת רש"י שלו צד 372). ופירוש דבי רב אינו שנתחבר ע"י רב, רק דבי רב כמו בית המדרש. היינו מדרשי הלכות שלמדו התכמים בבית המדרש. בתלמוד נזכר כמה פעמים הספרי ביהר עם תוספתא וספרא (מגילה כ"ח: שבועות מ"א:). אשר מה נראה שהיה כולל מדרשי הלכות של התנאים כמו הספרא, ור' יוחנן אמר (סנהדרין פ"ו:) שסתם ספרי ר' ש ואליבא דר"ע, אך כאשר יתבאר לפנינו הספרי

בקנטור, סאקאלאו וראובן בריינן, מלבד הסופרים והמשוררים שלא השתתפו הרבה בעבודת העיתונים ופרסמו את מאמריהם או שיריהם בחוברות מיוחדות. אברהם ליב שלקוביץ (בדאבינדר) היה הראשון להכניס מעין רוח אירופי (או אמריקאני) בתוך שוק הספרות, אשר הועיל הרבה להרבות מספר הסופרים וכפרם מספר הקונים. בקיץ שנת 1891 יסד הוצאת "ספרי האגודה", ספרים בעלי דפים מעטים שנמכרו במחיר פרוטות. אח"כ עזר ליסד הוצאת "אחיאסף" שהעשירה את הספרות החדשה בספרים עתיקים וחדשים. ספרי מרעיים ומספרות היפה, שאחדים מהם הם רבי ערך. בשנת 1897 יסד את "התושיה", אשר עם כל חסרונותיה ואשמותיה משום המסחר הצעקני, הועילה לחזק ירי ספרים מובהקים ולגדל סופרים צעירים ותהי למעין ברכה. בשנת 1911 התאחדה חברת התושיה עם חברות "פרגנס", "השחר" שברק ועוד, ויסדו בית מסחר ספרים "זנטרל" בווארשא עם סניפים בוילנא ובנויארק. ונעשה הצנטרל למרכז ספרים עברים היותר גדול בתבל. לכל התעמולה הגדולה הזאת נוסף בשנות השמונים עוד כח כביר אחד, הסופר אשר גינצבורג "אחד העם", אשר בירחוננו "השלוח" רצה לכרוא מרכז חדש במקום השחר. גינצבורג עשה לו שם כסופר ומבקר חרוץ שרבירו ראויים להשמע, במאמריו בהמליץ "לא זו הדרך", "האמת מארץ ישראל" שכתב נגד "ההובכים" בשנות השמונים. ומלבד מאמריו הנדפסים גדלה השפעתו האישית על הסופרים הצעירים, בארעסא, ויחשוב לאחר כל הכחות ההם בירחון אחד. ובאמת הצליח לא רק לאחר כי אם גם לפתח כחות חדשים. השלוח היה בית מדרשם של הסופרים קלויזנר, ברשדסקי, לווינסקי, הלל צייטלין וגו'מאדק, של יהודה שטיינבערג וברנר, ושל המסוררים חני' ביאליק וטשערניחובסקי. ביאליק בסגנונו האורניגלי עשה רושם גדול על דור החדש, כאשר עשו וויזל, אדום וי"ל גורדון, איש איש בשעתו. שיריו מתורגמים היום לשפות חיות כאשר נעתקו גם שירי וויזל ושלום הכהן, כנהוג מכטלים האחרונים את הראשונים במיל גמור, כאשר יבוטלו הם אחרי עשרות שנים. הזמנים משתנים וטעמי בעלי הבקרת והקוראים משתנים אתם. אין לבחר ש"הצעירים" היום בעלי "המהלך החדש" עוברים עבודה רבה בחלוצים של איזה עתיד קרוב או רחוק, וחלק עבודתם הוא גם נכבד מאד, לכל הפחות כזבל זה המזבל את הישרה להוציא פרי תנוכה להבא. בשנות ברכה. עשרות של חוברות שונות, מיתודות חדשות ללמוד יפת עבר וספרותה נדפסות שנה שנה ע"י המורים העברים ברוס'א ובא"י, כל אחד חושב את עצמו לפרגנו מובהק ובונה במה לעצמו. בריסטומטיות פרות ורבות. סופרים קטנים נכתבים למאות, ועתונים "היהודי" "העברי" "המצפה" "החרות" "האור" "האחדות" "הפרחים". הירחונים "השלוח" "החנוך" "הפעל הצעיר"

בא ה' ועוד הרבה מדרשים נמצאו בספרי שרומים ממש למדרשי המכילתא (עי' האפמאן בספרו הנ"ל צד 54), אשר מזה ראייה כי שניהם היינו הספרי לבמדבר והמכילתא דר"י ממקור אחד יצאו. מבית מדרשו של ר' ישמעאל. אמנם אף כי מסדר הספרי במדבר שם את המדרש של תלמידי ר"י ליסוד מדרשו. הנה השתמש ג"כ במדרשו של רשב"י שהיה ג"כ כולל דרשות לספר במדבר, ולכן נמצאים בספרי שלנו הרבה הלכות ודרשות מר"ע ותלמידיו ההולכים בשיטתו, כי מסדר הספרי שלנו לקחם ממדרש רשב"י שהיה אליבא דר"ע, וישימם נוספות על עיקר מדרשו שהיה מתלמידי ר' ישמעאל. משמות התנאים הנזכרים בספרי שלנו ג"כ נראה שהיה בעיקרו מבית מדרשו של ר"י. כי ר"י נזכר בו המשים ויש פעמים ונזכרו בו תלמידי ר' ישמעאל: ר' יאשיה (מ"ו פעמים) ור' יונתן (מ' פעמים) ור"י בן בתירא שזכור יותר במדרשים של תלמידי ר"י (י"ב פעמים). אך כאמור למעלה נזכרו בו ג"כ ר' עקיבא ותלמידיו ר' שמעון ור' יהודה, ולפעמים גם ר"מ ור' יוסי. עוד נזכרו בו ר' נתן ור' יהודה הנשיא, ופעם אחת נזכר בו שם האמורא ר' שמואל בר נחמני (פיסקא ע"ג). ומזה משמע שמסדרו היה אמורא אחד שחי אחרי ר' שמואל בר נחמני או לכל הקורם בזמנו, עכ"פ לא קודם לו. ומזה ג"כ ראייה שהספרי שלנו איננו הספרי שזכור בתלמוד שעליו אמר ר' יוחנן סתם ספרי דר"ש ואליבא דר"ע. כי ר' יוחנן חי דור אחד קודם ר' שמואל בר נחמני.

[ספרי לספר דברים] המדרש הזה שונה מאד מחבירו הספרי לבמדבר שרובו הלכה ומיעוטו אנגדה, ולהיפך הספרי לדברים אשר בו החלק היותר גדול הוא אנגדה ומעט הלכה. הספרי לדברים יחלק לשלושה חלקים: א) פסקאות א'—ג"כ כולל דרשות לספרי דברים ואתחנן עקב, כמעט כולן אנגדות ורק איזה הלכות נמצאות בו, כיוצא מן הכלל, לפי שמע (פיסקאות ל"ח ול"ז); ב) מן פיסקא ג"כ עד י"ג, כולל מדרשי הלכות לסדרים ראה, שופטים, כי תצא, כי תבא; ג) מן פיסקא ש"ד עד שני' היא כולל דרשות אנגדות לספרי נצבים וילך האזינו וברכה. ונראה ברור כי היתה כוונת המסדר הספרי לדברים לתת לנו מדרש תנאים לספר דברים כולל הלכות ואגדות ועשה שניהם לעיקר, תחת אשר מסדר הספרי לבמדבר עשה את ההלכות עיקר והאגדות מפל. וכמו שהוא שונה ממנו בתוכנו כן הוא שונה בתכונתו וסגנונו, כי הספרי לדברים ניכר בו שנובע ממקור בית מדרשו של ר"ע, כי יש בו כל התכונות והסימנים המיוחדות למדרשים של ר"ע ותלמידיו, ודורש כמוהו בלשונות כפולות (כמו פיסקא ס' אבר תאברון, פיסקא צ"ד הכה תכה, פיסקא ק"ה עשר תעשר, פיסקא ק"ז נתן תתן, פיסקא ק"ט הענק תעניק, פיסקא רכ"ב כי קבור תקברנו, פיסקא רכ"ה הקם תקים, פיסקא רכ"ח שלח תשלח), והרבה הלכות

אשר יהא בידנו בצורתו הנוכחית איננו זה הספרי שזכור בתלמוד שעליו אמר ר' יוחנן שסתמו ר"ש אליבא דר"ע. כי הספרי הנזכר בתלמוד היה כולל מדרשי הלכות לספר שמות ובמדבר ודברים, ונקרא ג"כ „שאר ספרי רבי רב" (יומא ע"ד. בב קכ"ד:) להבדילו ממדרש לספר ויקרא שהיה נקרא „ספרא רבי רב" (עי' ביחוד רשבים בפירושו לכו"ב שם, והאפמאן בספרו „צור איינלייטונג אין די הלכה" שען מדרשים" צד 45). אמנם הספרי אשר בידנו הוא מחובר משני מדרשים: אחד כולל דרשות לרוב ספר במדבר, והשני הוא מדרש לספר דברים. שני המדרשים האלו נתחברו לאחר כבר בזמן קדום, ובצורתו שהוא לפנינו כבר היה לפני הקדמונים רש"י ובעל הערוך שחשבוהו למדרש אחד וקראוהו בשם אחד. אך יען כי באמת שני מדרשים שונים הם, שונים בתוכנו ותכונתן סגנון ומקור, כי לא מבית מדרש אחד יצאו ואף לא מסדר אחד אספן וקבצן, לכן עלינו להבדילן זה מזה ולהתעסק עם כל אחד מהם לעצמו.

[ספרי לספר במדבר] כאמור למעלה, המדרש הזה אינו כולל דרשות לכל ספר במדבר מתחלתו ועד סופו כי לא נמצאו בו דרשות לארבע פרשיות הראשונות, כי מתחיל מפרשה ה' פסוק ב' וישלחו מן המחנה, וע"ש תחלתו זאת נקרא ג"כ בשם „וישלחו" (ערוך ע' ספר וע' וזו). כמעט כל הפרשיות של ספר במדבר שכוללות דינים נדרשות בתוכו, אך רק מעט מן הפרשיות שענינם ספורים. וזה הוכחה ברורה כי כוונת המסדר היתה לתת לנו מדרש הלכה, ואך מטעם בלתי נודע לנו ראה לנכון לאסוף אליו גם מעט דברי אנגדה ומדרשים לאיזה פרשיות שכוללות ספורים. המדרש הזה בעיקרו נובע משימא ר' ישמעאל ומבית מדרשו יצא, ודומה הוא למכילתא דר"י לספר שמות בסגנונו ותכונתו המיוחד לבית מדרשו. בן למשל יאמר בסתם: שחיטה היא וזביחה, קמיצה היא הרמה וכו' מן הוא שכן אל שתי לשונות דברה תורה (נשא פסקא כ"ג). אשר כידוע היא שיטת ר' ישמעאל שאמר לשונות כפולות הן (ירוש' שבת י"ז), או דברה תורה בלשון בני אדם (ספרי במדבר פסיקתא ק"ב), נגד דעת ר"ע שאמר „לשונות רבויין הן" (ירוש' שם). וכמעט לא נמצא סתם ספרי במדרש שידרוש איזה הלכה מכפל הלשון, כמו יצוא יצא, מות יומת, או איש איש שדרשו אותן בבית מדרשו של ר"ע. עוד זאת נמצא כי כמעט כל המדרשים המובאים בש"ס בשם תנא רבי ר' ישמעאל השייכים לספר במדבר נמצאים בספרי אשר לפנינו אשר זה יוכיח כי זה האחרון הוא מדרש מבית מדרשו שלו. גם נמצאים בו כמה מדרשים רומים ממש להמדרשים המובאים במכילתא דר"י, למשל בספרי במדבר פיסקא ב' איש או אישה דומה ממש למכילתא מיפטים ו'. וספרי סי' ד' שהיו מונים וכו' דומה למכילתא בחדש א'. ספרי סי' ה' דומה למכילתא

ב' (ע' מנ) ובהנהגות לפי' הר"ש (ירוש' פרה פ"ח ד') נקרא וישלחו זוטא, כי גם הכתוב סתם נקרא "וישלחו" ע"ש תחלתו. הרמב"ם בספר המצות קורא אותו "מכילתא לספר במדבר". הכפרי הזה נבדל מאד בלשונו ובהלך ההגיון ופולפול מן הספרי שלנו ומכל ספרי המדרש הקדמונים, ולרוב משתדל להמציא דינים חדשים ולמצוא רמזים בכתוב על דברים זרים רחוקי המציאות, בדרשו למשל איש האמור בסוסה שאינו מקנא ע"י בהמה (ילקוט רמז תש"ו), גם ערבב סדר הזמנים כי בפ' חקת בפסוק ונתתם אותה אל אלעזר הכהן (רמז תשס"א) יספר מעשה מהלל שאמר אני ראיתי את יהושע בן פרחיה ששרף את הפרה בגדול, דבר שאי אפשר, כי בין הלל ליהושע בן פרחיה לכל הפחות הם שלשה דורות ולא ראה הלל את יהושע, ואילו נשרפה פרה בזמנו למה לא מנעוהו בין שורפי הפרות (פרה פ"ג ד')? ומחברו שנה בכמה מקומות נגד ספרי התורה שבעל פה המקובלים, ואפשר שזאת היא הסבה שלא השתמשו בו הקדמונים הרבה ולא נתקיים בדורות האחרונים. לא מצינו שם רבי בספרי זוטא, ומזה יוכיח האפמאן כי לא נתחבר ע"י אחד מתלמידי רבי. גם נמצאים בו שמות תנאים מוזרים, כמו ר' שמעון בן נחונין ופייאס מאונן. קעניסבערג בספרי "דער קליינע ספרי" התחיל להעריך את ספר ספרי זוטא כן המאמרים שנמצאים בילקוט שמעוני ובמדרש הגדול, והדפיס רק חלק ממנו. גם האפמאן בספרו "צור איני-לייטונג אין די הלכה'שען מדרשים" (צד 60) הדפיס קטעים ממנו (ועי' ג' כ בריל ב"גרעץ יובעלשריפט" צד 184).

ביבליוגרפיה: ווייס ד"ר ח"ב 238; ע"שמיין. מקדמוניות היהודים צד 71.

ב. מ.

ספריים: אדות ספרים בכלל ע"ע אינקובולא (ספרים ישנים). רפוס; ספר; ספרות. אדות חלוקת הספרים לפי מקצועותיהם ע"ע ביבליוגרפיה; בית עקד ספרים. אדות מכירת ספרים ע"ע מוציאים לאור; רשימות ספרים. אדות בקרת ספרים ע"ע צנזוריא. במאמר הנזכר מדובר ע"ד שמות הספרים, ספרים בלי שם מחבר, שער הספר וסופו, כתיבת הספרים לכבוד אדם גדול, וסימני הבעלים על הספרים. עי' ג' כ ערכי הסכמה; הקדמה.

[שמות הספרים] הספרים העברים נודעים לרוב בשמותיהם שנקראו ולא בשם מחברם, והמזכירים הספרים במראה מקומות או בשקלא ומריא לפעמים לא ידעו בעצמם מי היו מחברי הספרים. למשל רגילים הם לומר כך כתב בעל "פני יהושע" או בעל "שאת אריה" חולק ע"י, וכדומה. ולכן נמצא ברשימות הספרים שהם מסודרים כמעט כלם ע"פ שמות הספרים ולא ע"פ שמות המחברים. מלבד איזה ספרים שנודעים

נמצאו בסתם ספרי זה וזכרו במקום אחר בשם ר"ע. כמו פיסקא ר"ע ברעת ר' עקיבא ביכמות נ"ב. ופיסקא צ"ה ברעת ר"ע בסנהדרין מ"ה: נגד דעת ר' ישמעאל שם. ופיסקא רס"ט ברעת ר"ע בירוש' גמין פ"ה דף מ"ט ע"ב. ויש ראיות מוכחות כי בעיקרו הספרי לס' דברים הוא ממדרשו של רשב"י והוא חלק מספרי שנוכר בתלמוד שעליו אמר ר' יוחנן סתם ספרי ר"ש ואלבא דר"ע. כי כמה ברייתות נמצאות בספרי זה שנוכרו במקום אחר בשם תני ר"ש. ואף כי יש כמה ברייתות בש"ס בשם תני ר"ש שכוללות דרשות לס' דברים ולא נמצאו בספרי שלנו. אין מזה ראיה לסתור, כי הספרי שלנו לא נמסר לנו בשלימות, ובכמה מקומות חסר איזה מאמר או חלק ממאמר, וצריכין אנו להשלימו ממקום אחר (ע' פרידמאן בתוספות מאיר עין לספרי דברים פיסקא קל"א אות ו' בשם ר' הלל והגרא לש"ע יו"ד סי' של"א י"ט). וגם נמצא יוצא מן הכלל שסתם ספרי ר"ש. כמו בספרי פיסקא ר"ל נגד דעת ר' יוסי ור"ש במשנה כלאים פ"ז ד'. אך זה לא יוכיח נגד הראיות שבעיקרו היה הספרי שלנו ממדרשו של רשב"י. כי מובן שאיננו לפנינו בצורתו כמו שיצא מתחת יד ר"ש או תלמידו, ואף גם לא בצורתו שהיה לפני ר' יוחנן. כי כאשר הוא לפנינו הוא מעשה ידי מסדר אחד מן האמוראים אחר דורו של ר' יוחנן. המסדר הזה לקח מדרשו של ר"ש ליסוד והשתמש גם במדרשים מבית מדרשו של ר' ישמעאל, ובפרט בחלק הראשון היינו בפיסקאות א—נ"ב. או אפשר שהמסדר כבר נמצא איזה מדרשי ר' ישמעאל מעורבים בתוך מדרשי ר"ש אשר קבצו תלמידיו, כי היו רגילים להזכיר גם דברי ר"ש. והמסדר הוסיף עוד דרשות מתלמידיו ר' ישמעאל האחרונים, ונראה כי המסדר הזה היה אחד מתלמידיו ר' יוחנן, אך ממה שמצינו שהאמורא ר' יוסי ב"ר חנינא תלמידו של ר' יוחנן נזכר בספרי לפנינו פיסקא א' (הוצאת איש שלום ס"ד ע"ב) נדע כי א"א שהיה המסדר קודם זמנו של ר' יוסי ב"ר, ההוצאה הראשונה מהספרי לבסדר ודברים היא משנת יש"ו בוינציא, וההוצאה היותר מדויקת היא מר' מאיר איש שלום עם תוספות מאיר עין (ווינא 1864).

י. ב. ל.

ספרי זוטא: מדרש הלכות לספר במדבר, וכדי להבדילו מספרי סתם נקרא בשם לוי "זוטא". כפרי זוטא היה בידי הקדמונים, ואבד ממנו, רק בעל היקוות קיים ישוירים רבים ממנו על סדר ס' במדבר, וקצת ישוירים נמצאו במדרש הגדול ובספרי מחברים אחרים ונקרא בכנויים שונים. יש קורים אותו "ספרי של פנים שני" (רש"י ויקרא י"ט) ובעל מאירת עינים (א"ב פ"ב) קורא אותו בשם רש"י "בריייתא של פנים שני", או "בריייתא דספרי" (רש"י סנהדרין כ"ט). וגם "כדרש שני בפנים אחרים" (רש"י סוטה מ"ז). בערוך קורא אותו "מדרש פנים אחרים של וישלחו" (ע' ברדס

הקדמתו לסדר טהרות). ר' מרדכי יפה בעל הלבנושים קרא את לבושי: לבוש תכלת, חור, בוצ וארגמן, עמרת זהב, עיר שושן וכו' ע"ש הכתוב על מרדכי (אסתר ח' ט"ז). אברהם יעקב פאפירנא בבקורת על קריאת השמות לספרים מפסוקי תנ"ך יאמר בדרך סטירי כי אם יוסיפו המחברים לנהוג בדרך הזה, יהיה אפשר לחבר את התנ"ך משמות הספרים לבד, ומסורת בפי ההמון כי אז יבוא המשיח, והוא בעצמו קורא ספרו ע"פ פתנם מדברי המשנה "קנקן חדש מלא ייט" (צד 24 ווילנא 1867). וכן קרא בדאמזג לספרו "אימת מפניע על ארי" (שבת ע"ז): שהוא בקרת לבקרת של מודינא "ארי נוהם" על הזהר. ספר שנכתב על ספר אחר, לפעמים רומז שמו עליו כמו: "בספ משנה" של מהר"ק על משנה תורה של הרמב"ם, וכן ספר די בוסון "לחם משנה" ור"י רואנים "משנה למלך" הרמ"א כתב הנהות בשם "מפה" על השלחן ערוך. ומהר"ק בעצמו כתב הנהות על הבית יוסף שלו בשם "ברק הבית". המחברים לא חששו כלל ליהירות וגאווה בקראם שם הספר "מתוק מדבש" וכדומה. ר' יו"ט ליפמאן העליר כתב שני פירושים על הרא"ש בשם מעדני מלך ולחם חמורות (הוצאת פראג 1628), ונאשם בשביל זה במרידה נגד המלכות, והוכרח לשנות השם בהוצאות אחרות מעדני יו"ט ודברי חמורות. מובן כי השמות האלה לא יתנו לנו שום רמז והוראה מתוכן הספר ומהותו. אולם מחברים אחרים קראו לספריהם שמות המראים מעט או הרבה על תוכנם, כמו: אנור, כל-בו, קובצי הדינים; כנסת הנדולה, קובץ השו"ת; תורת הקנאות, שבט לנו כסילים, ספרי בקרת, ספרים על אבלות: אבל רבתי או "שמוחות" בלשון סני נהור, אלון כבות, אבל כבד, אבל משה, מספר מר, קול נהי, קול בוכים, עסק הבכא, וי"ט ספרים של מחברים שונים בשם אחד, וצריכין לדקדק בסראי מקומות של הספרים לקרוא אותם בשם מחברם. באוצר חספרים של בך יעקב רשומים (עד שנת 1863) כ"ז ספרים בשם "עץ חיים", כ' בשם "שיר ירדות", מ"ז "צפנת פענח", ט"ז "לשון למודים", י"ד "כתר תורה" וכן "לקח טוב" "מאמר מרדכי" "מקור חיים" "שפת אמת", י"ג "חשק שלמה" "שפה ברורה", י"ב "אבן בחן" "דרך חיים" "מקוה ישראל", ועשרים שמות של ספרים שיש מהם משמנה עד י"ב מכל י"ט.

[שמות ספרים ממחברים נעלמים] יש הרבה ספרים

שלא נודע לנו שם מחברם (Anonymous). כמו ספר "מלחמת אדני" (דברים כ"א י"ד) וספר "הישר" (יהושע י' י"ג) הנזכרים בתנ"ך והספרים בעצמם אבדו מאתנו. ויש הרבה ברייתות ומדרשים שלא נודע מי הברם, וכן בזמן הגאונים הלכות פסוקות, וקובצי שו"ת הגאונים שלא נזכר שם המקבץ והעורך, וספרי קבלה הזהר, ס' הבהיר, ספר היכלות ועוד. וכן גם בספרות העברית מזמן הדפוס ואילך, ונביא פה שמות אלה ע"פ א"ב:

ע"ש מחברם כגון אלפסי הרמב"ם הראב"ע הרמב"ן אשרי, מרדכי, אברבנאל אלשיך, ומסורה היא כי שלשה מחברים קראו להבוריהם שמות שלא ישרו בעיני הקוראים מפני שראו בזה חלול קדש, והחליפו אותם לשמות המחברים או בשנוי השם. והם: ר' משה בן טימון קרא לספרו "משנה תורה" והקוראים שנו אותו ל"יד החזקה" או "רמב"ם" ע"ש המחבר; ר' משה אלשיך קרא לספרו "תורת משה" וישנו אותו ל"אלשיך" סתם; ר' ישעיה הורוויץ קרא לספרו "שני לוחות הברית" וישנו שמו בר"ת, "של"ה". שמות כתבי הקדש נקראו ביטמות ע"י אנשי כנסת הגדולה: תורה, נביאים, כתובים. התורה נחלקת לחמישה ספרים, חמשה חומשי תורה (הנינה י"ד), וכל אחד נקרא שם מהתיבה הראשונה הכתובה בו: בראשית, שמוח ונקרא ג"כ חומש שני, ויקרא וגי' תורת כהנים, במדבר וגי' חומש הפקודים (סוטה ל"ז): דברים וגי' משנה תורה. י"ב ספרים קטנים של נביאים מכנים "תרי עשר" או "שנים עשר" (ב"ב י"ד). על משנה תוספתא נמרא ע"ע תלמוד. על ספרא; ספרי וכו' ע"ע כל אחד בערכו. בזמן הגאונים חברו "שו"ת הגאונים", "הלכות פסוקות" "הלכות גדולות", רב סעדיה גאון חבר ספר "האמנות והדעות" על עקרי הדת, רב האי גאון חבר "מסקה ומסבר" דיני מומים וקניין, רב נחשון גאון חבר ס' "ראויה" על הלכות שחיטה, וכבר ביאר ר"יפמאן כי היא טעות סופר וצ"ל "ראו מה" בשתי תיבות ע"ש הספר שמתחיל במלות ראו מה. גם נקראו הספרים ע"ש תוכניהם, פירושים, ביאורים, נמוקים, חידושים, תוספות. ר' יעקב אשרי חבר "ארבעה טורים" פסקי דינים בד' חלקים אותה, יו"ד, ח"ט, ואה"ע. ומרן הב"י קרא לחבורו "שלחן ערוך" כי עשה הכל ערוך לפוסקי דינים.

[שמות מכה"ק] יש שקראו לספריהם בשמות

מליצות מתנ"ך: זהר הרקיע, לבנת הספיר, גינת הבית, בת מלך, עץ חיים, זה ינחמנו, "באורים נכדו את ה" (ישעיה כ"ד ט"ז) הוא באור לפירשי עה"ת. ויש שבחורים שם מתנ"ך שמרומז בו שמותיהם העצמיים. כמו זרע אברהם, זרע יצחק, הלל בן שחר (ישעיה י"ד י"ב) כי שם המחבר הוא הילל, דרך אניה (תהלים ל' י"ט) כי שם המחבר "שוף" (בלשון אשכנזית הוא אניה), ושב הכהן, והעריך אותו הכהן, וחשב לו הכהן (ויקרא י"ד ל"ט כ"ז ח'-י"ח). ר' שמואל יפה בחר לספריו שמות המתחילים במלת יפה: יפה עינים, יפה קול, וכו'. ר' משה גלאנטי קרא לספרו המכיל אלף שו"ת בשם "אלף המגן" (שה"ש ד' ד') ותיבת מגן ר"ת משמו. ר' חיים יוסף דוד אזולאי קרא לספרו "דבש לפי" ר"ת דוד בן שרה. ר' ישראל ליפשיץ חבר פ"י על המשנה בשם "תפארת ישראל" שיש בו רמז לשמו ובנימטריא שם אביו ובניו ונכדיו (ע')

לאברהם אבינו. ספרא דצניעותא ליעקב, אותיות דרש, ספר הבחיד לר' נחוניא בן הקנה, ספר התנץ לר' ישמעאל בן אלישע או לעלי הכהן, ספר יוסיפון בעברית ליוסיפוס, ספר הישר המצוי אצלנו מיוחס לס' הישר הנזכר בתנ"ך. מעת המצאת הדפוס נתוספו עוד ספרים המיוחסים במעות או בצדיה לגדולים כמו שו"ת "בשמים ראש" של ר' שאול ברלין (1793) המיוחס להרא"ש. המחברים שלא רצו לגלות שמותיהם מחמת ענות יתירה או מחמת שפחדו מחמת מתנגדיהם או מטעם אחר. כמו את שמותיהם ברמז תחת מסווה רית או סופי תיבות או באותיות אחר אותיותיהם, או בסדר תשר"ק, או שערבבו האותיות וסדרו אותם באופן אחר, כמו צבי שערשעווסקי=יעבץ ישוע שר עסק. או שהעתיקו שמותיהם האשכנזים לעברית, כמו טראכטמאן=איש מחשבות, פרידמאן=איש שלום, מאנדעלשטאם=מטה השקדים, וגם על שם המאורע בתנ"ך כמו י"ל פרץ=בן תמר, וגם שם פלאי מבלי רמז, כמו אשר ניצבורג=אחד העם, י"ל קאנצלעסן=בוקי בן גילי, בין השמות הפלאים הנודעים הם: אבן רשא, אברהם בן שמואל פירקאוויץ; אד"ה הכהן, אברהם דוב בער לעבענזאהן; אחד מאלף, אריה ליב פרוסקין; יוסף בר"ל, איוב בן צוריה; בן אבינודר, אברהם ליב שלקוויץ; הלל בן שחר, י"ל לנרא; צ'ה מאסליאנסקי; ישר, יצחק שמואל ריניו; מהללאל, איב גאמלאבער; מענדעלי מוכר ספרים, שלום יעקב אבראמיץ; מקל, משה קליינמאן; עובדיה בן פתחיה בעל מגלה סמרים, יוסף פערל; פלאי, פלוני אלמוני, איזה סופרים חתמו בשם זה; רב צעיר, חיים מטערנאוויץ; רבי קרוב, א"ל לעווינסקי; שלום עליכם, שלמה ראבינאוויץ; שר בן חיל העדלמי, שמהה ראובן עדעלמאן.

[התיבות הספר] הכתובות בסוף הספר היא חתימת

המדפיס (Colophone), המודיע שם הספר והמופד.

מקום ושנת הדפוס, ושם מסדר האותיות, הכתובת הזאת

היתה לפניו במקום השער בראש הספר, כי בדפוסים

הישנים ובפרט ספרי האינקונבולא לא עשו שערים.

הכתובת הזאת גדולה היא בסוף פ"ה הרלב"ג על תנ"ך

שנדפס במנטובה בשנת רל"ז (1447), בסוף ס' התניא

יש כתובת זו:

נשלם מנהג אבות ספר התניא בחדש סיון

שנת חמשת אלפים [מאתים] וישיבתי וארבע

לבריאית עולם. ה' יזכנו בביאת

משיחנו ככתוב בתורתך

ושב ה' אליהך את שבותך

והחמך

ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אליהך. אמן
על יד חצויר שמואל לטיף פה מנטובה
ובספרים אחרים חתום: ה' יזכנו לעשות ספרים
הרבה אין קץ ויגדיל תורה ויאריר. אמן סלה ועד. ויש
שהותמים: הם ונישלם; סליק הספר; כרוך ה' דסייען

אגרת שלומים, אונסבורג 1534; אגרת מספרת ייחוסתא
דצדיקי דארעא ישראל, ויניציא 1626; אגרת הפורים
של מרדכי והרסה, פראג 1612; אור הננה, זאלקווא
1801; אורח חיים, באויל 1602; אורים ותומים על
החשבון, דירנפורט 1728; אותות המשיח, 1519;
אזהרת הקדש, פפד"מ 1680, אכלה ואכלה מסורה,
הנובר 1864; אם למקרא, אמשטרדם 1840; ס' אמרי
בינה חידושים על הש"ס, ברין 1763; אמרכל מנהגים,
ניויר 1752; ארחות צדיקים, איזנא 1542; אשל
אברהם, לונדון 1846, בית נאמן דרשות, שאלוניקי
1546; ס' גדולת משה שאלוניקי 1727; ס' הגורל,
אמשטרדם 1713; דברי חכמים פ' עה"ה, מיץ 1849;
דברי תורה מוסר, ווארשא 1849; דעת זקנים על
פירש"י, ליוורנו 1783; וזרע יצחק מפתחות לזהר,
קראקא 1632; זכרון לבני ישראל על שבתי צבי, ויניציא
1666; זעקת סדום שאלוניקי קודם שנת 1645; זקני
שלמה דרשות על התורה, קושטא 1524, חכמת המזלות
על הלוחות, באויל 1527, ידעיות העולם העתקה
מערבית, פיורא 1718; יסוד שירים פ' על רות,
קראקא 1569; יצירת האדם, לובלין 1624; ס' הישר,
ויניציא 1625, כוונות מעמים על נקוד, קראקא 1642;
כל בו מנהגים ודינים; לאוהבי לשון הקדש דקדוק,
פאריס 1628, מאורעות עולם, קושטא 1756; מתולדות
אדם, פפד"מ 1736, מנהגים, קראקא 1660; מסורה
גדולה וקסנה; מעין ננים עה"ה, מבלי מקום ושנת
הדפוס; מעשה שושן, פיורא 1691; מזהלות חתנים,
דינים ויהניסבורג 1751; מעשה חוקרים נגד גינה,
לונדון 1857; משלי חכמים, אמשטרדם 1657, נדר
אלמנה, 1477; סגולות ורפואות בהוצאות שונות; סדר
תנאים ואמוראים, פראג 1839; ספרי מעשיות בהוצאות
שונות; עברונות, ריוויא דמרינמי 1560; עין דור מוסר,
שקלאו 1783; עין משפט, דינים בדרך שיר, פראג
1614; פירוש על קהלת, לייפציג 1855; פרפראות
לחכמה קבלה, שקלאו 1785; צפנת פענח רשימת
הפרקים בתלמוד, פראג 1617; ס' רפואות; רשימות,
שאלת ענין הנשמה, לובלין 1561; שבחי ירושלם, ווילנא
1817; שבעה עינים, ליוורנו 1745; שומר שבת שיר,
אלקווא 1805; שירים שונים לכבוד איזה מלך או
שר; שמחת פורים בעיר גלוסקמא הלצות, אמשטרדם
1650; שפת אמת דקדוק, אמשטרדם 1655; שרש
ישע שרשים, פפד"א 1768, תהלות ה' ויניציא 1454;
תולדות אדם רפואות, זאלקווא 1726; תולדות ישו;
תיקון שמרות, ויניציא 1552; ככה ספרי תקנות;
תשובת הנפש תיקון אמן תשובת תענית, לובלין 1677.
[מחברים פלאים] בספרות העברית נמצאים כמה
ספרים שנקראו על שם מחברים פלאים ע"פ מסורות
העם או שהמחברים בעצמם העלימו שמותם תחת שם
אחד ברמזה. כמו למשל ספרא דארם הראשון וכן
ספר ריאל המלאך, ספר הנץ, ספר יצירה המיוחס

עמו. בשער של "ספר המצות" הוצאת לנדא פראג 1798 חרות צורות דוד ושלמה וכלי שיר של הלוי עם ארון הברית והמנוחה. אח"כ החלו להדפיס שני שערים בראשון שם הספר עם ציורים מסביב, ובשני השער באריכות דברים המספרים מעלות הספר ומחברו וכל הפירושים וכו'. לפעמים נדפס השער בדיו של צבעים שונים. השער של אבודרהם דפוס ויניציא שכ"ז כולל בו הקדמת המחבר ב"ח שורות. ס' "אבני יהושע" מר' יהושע פאלק הכהן על מס' אבות. הספר הרבני הראשון שנדפס באמריקא (נייארק 1860) יש לו שער איש הכתובת שלו הוא ברמות של שקרנות.

[מצות בשער] באיזה ספרים נפלו שגיאות בשער במצות או בצדיה (Pseudoepigraha), כמו בשער החומש דפוס בוסבינג ויניציא 1524 ירשום בו פירוש הראב"ע על חמש מגילות ולא נמצא בו, וכן בחומש דפוס ויניציא 1573 כתוב בו עם פ' אברבנאל לחמש מגילות, ואין בו הכחרי עם הרגום ובאור של דוד קאסעל דפוס לייפציג, רשום שנת הדפוס בשער ראשון 1853 ובשער השני שנת 1841, ויש נאמר כי הבאור נעשה ע"י ה' יאלאוויץ ודוד קאסעל. הס' מנדל עז של רמ"ח לוצאטו (שם 1854) כתוב בשער: F. Delitzschii pralegomena ולא נמצא בכפר. איזה ספרים שנדפסו שנית שינו את שמותיהם בשער כמו "ספר התשוב" לר' אליהו בחור (איזנא 1541) יש לו שער חדש והקדמה בהוצאת באויל 1557. ולפעמים לוו השער מהדפוס הראשון לדפוס השני, כמו בהוצאת הויסיפון דפוס לייפציג 1710 שהוא שער ישן מרפוס גוטא משנת 1707. השער מפירוש אברבנאל לנביאים הראשונים דפוס פפר'ס 1763 הוא השער הישן מרפוס לייפציג 1686. ולפעמים מהדורא אחת בשני שערים שונים במקומם ובשנת הדפוס, כמו ס' "קול בוכים" לאבן שעיב פ' על איכה (ויניציא 1589). "ספר בן אברהם" (שאלוניקי 1826) שיש ממנו חוברות בשם "ספר בן אברהם" (מבלי הל'), ויש שערים שנמצא בהם טעות אדות שם המחבר. כמו "חכמת הפרצוף" לר' משה ב"ד אליהו גאלינא (אמשטרדם 1658) ובשער רשום אליהו בן משה. בס' "סדר אליהו רבה" לר' אליהו אלפנדארי (קושטא 1719) רשום בשער שם המחבר "שבתאי" בטעות. לפעמים חסרים המאות משנת הדפוס כמו בסוף הספר של התניא (לעיל) וכן במור או"ה עם ב"י דפוס ויניציא שי"ג, חסרים "שלוש מאות" אחר חמשת אלפים. לפעמים יערימו המדפיסים את הקונים בדרשם על השער באותיות קטנות מאד "כמו שנדפס" ובאותיות גדולות ונראות "באמשטרדם" או "ברעדעלהיים" ששם בתי דפוס משובחים. בכלל הם משבחים ומפארים את הוצאתם באמרם בשער: "ראה זה דבר חדש הוא שלא היה לעולם" וכו'. וכו'.

[מקדש מגש] המנהג להקדיש הספר לשם איש נכבד (וידוען Dedication) הוא מנהג עתיק. רב עמרם

עד כען. או ברית: תושלב"ע=תם ונשלם שבח לאל ברא עולם; בנל"ך ואע"י לק"י=ברוך נותן ליעף כח לאין אונים עצמה ירבה. לישועתך קיותי יי. ומסדר האותיות חותם שמו בתואר מחוקק, פועל, כצדק, מסדר ומפור האותיות. העוסק במלאכת הקודש, הבחור הזעזער וכו'. ע"ע הסכמה; הקדמה; סיום.

[שער הספר] כאשר אמרנו נדפסו הספרים הראשונים בלי שער, וחותר הדפים היה בסוף הכפר. בהוצאת התלמוד של שונצינו משנת רמ"ג (1483) רשום "מסכת ברכות" בסופו. ולפעמים היה רשום שם הספר קודם ההקדמה, כמו בס' "מבחר הפנינים" דפוס שונצינו רמ"ה, וכן בפ' הרמב"ן עה"ת דפוס ליסבונה רמ"ט כתוב בראש ההקדמה "חידושי תורה". במחזור דומא דפוס שונצינו רמ"ז רשום בסופו, "סדר התהנונים אשר נהנו בני רומא". ובספר השרשים לרד"ק דפוס נפולי רצ"א כתוב "ספר השרשים" ברף הראשון בתחלתו וסביב לו מסגרת יפה חרות על עץ. ברבע הראשון של המאה הט"ז החלו המדפיסים לתת שער להספרים, ובהוצאת הי"ס של ויניציא משנות 3—1520 יש שער קטן ברף החלק בראשו, חמש שורות:

מסכת נידה עם פירוש רש"י והוספות

ופסיקי הוספות ופירוש המשניות ורכינו אשר נדפס על ידי דניאל בוסבינגי מאניירשה בשנת

ר"ס לפ"ק פה

ויניציאה

אח"כ החלו המדפיסים למלאות את השער ולפאר אותו בציורים שונים על פני כל הדף. הציורים היו לרוב כמו פסורי ציצים ופרחים עם אריות וצבאים וגם צורות אחרן ומשה עומדים בצד העמודים ימין ובעז, וצורות מלאכים. הצורות האלה כנראה נעשו ע"י פועלים נוצרים כי אין בהם רוח של צייר יהודי. אך המדפיסים היהודים הוסיפו לפארו בפסוקים, וכתבו בראש השער: "זה השער לה' צדיקים יבואו בו". בספר שפע טל דפוס האוני שער"ב רשום בהשער סביבו פסוקים שונים: אך טוב וחסד ירדפוני כל ימי חיי וגו', פתחי לי רעיתי יונתי תמתי ישראשי נמלא טל וגו', שפע ימים ינקו וישפוני טמוני טל וגו' בספר הנצחק של ר' לפמאן דפוס אלטרארף 1644. השער נחלק לשלושה חלקים, בחלק העליון חרות שם הו"ה ושני אלפים תורה וצורת נח ועליו כתוב "שבע מצות" ו"מי נח", בחלק השני שני אלפים תורה, עם צורות משה ואהרן ועשרת הדברים, בחלק השלישי שני אלפים ימות המשיח, עם צורות יהודי ונוצרי מתוכחים עם הפתגם "סוכא אבוקה זו למח" בני אדם שרואין אותי מצילין אותי מן הפחתים". ב"תיקון" דפוס אמשטרדם 1666, יש ציורים נפלאים משבתי צבי מסובב בתלמידיו והוא מתנבא בתוכם, והמון העם מתנפלים ומשתחיים לו ומהללים אותו ברנה חמרה. וכתוב על השער תיקון לקרא לילה יום, יום יציה ה' חסדו וכלילה שירו

מקדיש לאביו ולאביו זקנו, לבניו ולנכדיו. ר' משה בוטריל מקדיש פירושו לס' יצירה (מנחמה 1562) לחכם נוצרי יואן. באמרו כי לפי חז"ל נוי הלומד תורה הוא קודם לכהן גדול ע"ה. אדאלף יעלעניק מקדיש לקומי המדרשים הקטנים, בית המדרש לכבוד ציון (לייפציג 1853). אד"ם הכהן לעבענזאהן הקדיש "שירי שפת קדיש" לכבוד הלשון העברית, אלהים יכנה סלה". שלמה מאנדעלקערן הקדיש ספרו "תמר", העתקת של אהבת ציון בלשון אשכנזית, לכבוד אברהם מאפו מבלי להורות שהיא העתקה, רס ברמיזה בהביאו הפסוק "כי מסך הכל ומידך נתנו לך" (דה"א כ"ט י"ד). איזה ספרים ושירים נקדשו לכבוד סיר משה מונטיפיורי (ע"י רייפמאן, "תולדות רבנו זרחיה הלוי" פראג 1853).

[ספרי יובלים] ספרים שלמים נכתבו לכבוד אנשים חכמים למלאות להם סכום שנים לחייהם בעבודת הצבור או הספרות, ונקראו "ספרי יובלים" ("יובעל-טריפט או פעסטשריפט"). וכולל מאמרים בלשונות העמים ובפרט בלשון עברית מחכמים יעונים שהם מוקירי בעל היובל. הראשון מספרות הזאת הוא הספר "מאנהיימער אלבום" לכבוד המטיף יצחק נח מאנהיי-מער, ונערך ע"י מאיר הכהן ביסטריץ, ונקרא בעברית "ציון לזכרון עולם" (וויין 1864); ספר היובל לזכרון ציוני למלאות לו תשעים שנה (ברלין 1884); ספר היובל לזכרון גרעץ (ברעסלוי 1887); לזכרון ר' עזריאל הילדעסהיימער למלאות לו שבעים שנה (שם 1890); לזכרון משה "טטיינשניידער" למלאות לו שמונים שנה (לייפציג 1896); "געדענקבוך צור עררינערונג אן דוד קויפמאן" ע"י בראן וראזענטהאל (ברעסלוי 1900); לנחום סאקאלאוו, למלאות לו כ"ה שנה לעבודתו הספרותית בשם "ספר היובל" (ווארשא 1904).

[חותם בעד הספר] חז"ל דרשו וצדקתו עומדת לעד (תהלים קי"ב ג') זה הכותב תנך ומשאלין לאחרים, וכדי שיכיר הבעלים את ספריו היה עושה בהם סימן ע"י רשימת שמו על הספר למען תהיה לו לעדה כי הוא קנין כספו. והיו רגילים לכתוב שמותיהם ולהניח חותמם על לוח הכריכה או בשער הספר כי "הספר הזה שייך לה..." ויש שכתב גם ממי שקנה הספר ומחירו, באיזה מקום ובאיזה זמן קנה אותו וכו'. אולם זה יותר מסמא שנה התהילו היהודים שיש להם אוצר ספרים לדבוק על לוח כל ספר מבפנים פיסת נייר שנדפס עליו איזה ציור מיוחד עם סימן הבעלים, לאות שהספר הזה שייך לאוצר ספריו, והדבר הזה למדו מחכמי העמים בעלי אוצרי ספרים העושים סימנים על ספריהם בדרך הזה, ונקרא בלשון רומית Ex-Libris (מן הספרים...) ובלשון אנגלית Book-Plates (חותמי הספרים). הראשון מן היהודים שהשתמש בהותם כזה היה דוד פרידלנדר בזמן מנדלסון, אך החותם ההוא נעשה ע"י צייר נוצרי דניאל כאדאח עקי וצורתו מתנגדת

נאון כתב סדר התפלות בשביל ר' יצחק בר שמעון ששלח עשרה זהובים לתמיכת הישיבה במתא מחסיא. הרמב"ם כתב את ספרו מורה נבוכים בשביל תלמידו ר' יוסף בן יהודה עקנין. ר' שלמה אחרוני העתיק את המורה מערבית לעברית לכבוד הנכירים מוקירי החכמה בפרובינצא. הראב"ע הקדיש ספרו "כלי נחשה" (הוצאת עדעלמאן קעניגסבערג 1845) לתלמידו חנניה, וספרו "יסוד מורה" ליוסף בן יעקב בלונדון (1158). ר' יצחק בן יוסף ישראלי (1310) הקדיש ספרו "יסוד עולם" (הוצאת גאלרבערג ברלין 1848) לרבו הרא"ש ומפרזו מאד בשבחו שהוא מעין החכמה ונהר הדעת, ונותן לו שלום מרחוק ומקורב ממזרח עד מערב ומגרי עד סרטן (במזלות השמים). ר' מנחם בן זרח (1362) בקש להקדיש ספרו "צדה לדרך" לכבוד אדם גדול, ויחקר בכל רוחב ארץ ספרד וצרפת עד אשר מצא ידיר אהוב מאה את דון שמואל אברבנאל וחבר עליו שיר מכ"ב שורות בראש הספר.

[ספרים לכבוד מלכים ושירים] המנהג להקדיש ספר לכבוד המלך התחיל מהשבעים זקנים שהעתיקו את התנ"ך לבקשת תלמי פילדלפוס (285 קודם מספר הנהגו). יוסף אבן שטנאש העתיק את התלמוד לערבית לבקשת השלמן אלחכים בשנת 997 (הראב"ד בספר הקבלה, הוצאת נייבויער 69). ר' עבדיה ספורנו הקדיש ספרו "אור עולם" (בולוניה 1537) להנרי השני מלך צרפת. דוד די פוימס הקדיש ס' "צמח דוד" (ויניציא 1587) לכבוד האפיפיור סיקסטוס החמישי. ר' מנשה בן ישראל הקדיש ס' "סקוה ישראל" (לונדון 1652) לכבוד "הפרלמנט ובית המשפט הגבוה, ולכבוד השר ראש המדינה אליווער קראמוועל". ספרו "נשמת חיים" הקדיש להמלך פרידריאנד השלישי באגרת בלשון רומית בראש הספר (אמיטטרס 1651). ר' מרדכי גימפל הלוי הקדיש ספרו "תוכחת מנילה" פ"י על קהלת לכבוד הנשיא מהרפובליקא בשווייץ (המבורג 1784). אפרים ע"י פינגער הקדיש מס' ברכות עם העתקתו האשכנזית לכבוד הקיסר ניקאלי הראשון מלך רוסיא (ברלין 1842).

[כבודים שונים] משה בן גרען אבוריגטי הקדיש את ספרו בלשון ספרדית על דקדוק עברית לכבוד ה' "למלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא" וחתם שמו "עבדך משה" (המבורג 1833). ע"י שטיינשניידר קטלוג בורליאנא ס' 6418. אברהם מענדל מאהר הקדיש ג"כ ספרו, "מגן החכמה" (לבוש 1834) לה', וכותב אליו אגרת התנצלות להוכיח ע"פ ס' מורה נבוכים כי מותר לעסוק בחכמות חיצוניות. אולם ריגיו באגרות "ש"ר (ח"כ 12) מתרעם על המחבר ואומר כי הוא חירוף וגורף כלפי שמיא (ע"י ג"כ בקרת ראבין בתהלת הכסילים צד 169). ר' גדליה אבן יחיא מקדיש ס' "שלשלת הקבלה" (דפוס וויניציא 1587) לכבודו שנעשה בר מצוה, וספריו האחרים שכתב (1549–1588) הוא

EX LIBRIS NO.

ביבליוגרפיה: דילמידוגה בחינת הדת צד 182;
 רייפמאן השחר ח"ב 342; שמידל השחר ח"ט 515; זא-
 בלאצקי לקסוקון פסודונימוס. ברושטוב 1903; ברלינה
 העבראישע בוכערשטעל פער'ס 1905; I D'Israeh,
Curiosities of Literature p. 104; Schechter,
Studies in Judaism xi. J. E. x. 256.

א.

ספרים חיצונים: (Apocrypha): ספרים
 שמיחסים אחרים לספרי קדש, אך לא נחשבו כן לפי
 מסורת ישראל, ונקראו "ספרים חיצונים" כלומר שהם
 חוץ לכתבי הקדש ואין נכנסים במחיצתם. ויש מינים

לרוח היהדות. אח"כ החלו היהודים העשירים שהיה
 להם ספרים בבית גנום לחקות אחרי מנהג זה משכניהם
 הנוצרים ויעשו חותמות וסימני ספרים ע"פ רוחם
 ותכונותיהם. עד אשר בא הצייר אפרים ליליען והפיה
 רוח יהודית בחותמות האלה, ושנים מהם מובאים פה
 לדוגמא.

קריאה אלא בצבור כדי שלא יחליפו אותם בספרי תנ"ך. ומותר לקרות ביחידות אם אינו סוכך עליהם לדינא ולמעשה ורק ללמוד לקריאה בעלמא כקורא באגרות וספרים של חול ובפרט אם רוצה לדעת מה להשיב עליהם. ובעלי התלמוד בעצמם היו קוראים בהם לתכלית הזאת. הנוצרים אשר חושבים את האון גליון או ס' הברית החדשה לכתבי קדש שלהם, מאמינים כי לא פסקה קדושת הספרים מברית הישנה עד החדשה. וכוללים בהם רוב הספרים החיצונים. אבל יש חלוקי דעות בין הכתות השונות מהנצרות על איזה מספרים החיצונים שיצאין מכלל קדושה. בכ"ז היו כלם מצויים בין הנוצרים הרומיים-הקתוליקים והיוונים-האורתודוקסים, וגם בין בעלי הכתות הנוצריות שבארצות הקדם כמו הכת הסורית, הערבית, הארמנית והחבשית (כושית). כמו שמוכיחים התרגומים העתיקים בלשונותיהם, והיטפעות הספרים האלה היתה רבה על תכונת אמונתם.

[מקורי הספרים החיצונים] היסודות להספרים החיצונים הם מקורי ההיסטוריא, החקוי מכה"ק ומקורים מאגרות חז"ל מעורבות באגרות העם והכמת יונית וחקירות האיסים וכתות אחרות. אבל ערך הספרות שלהם הוא במדרגה פחותה מאד לעומת כה"ק וגם לעומת אגרות חז"ל. והקורא בחזיונות הספרים החיצונים ירגיש במהרה את האיסורים במאורעות, אריכות וערכוב הלשון והסגנון הסוחר, ציורים ורסיונות ממה למעלה ומה למטה והעתיד של בעלי הזיה, ונראה מזה ההתאמצות וההתחרות להגשים ביותר כל דבר שדרשו חז"ל בימיהם ע"ד המלאכים ושמי השמים הנן ערן והגיהנום יום הדין חבלי ימות המשיח ועולם הבא. והספרים האלה, עכ"פ רובם, היו לאבן פנה לדת הנוצרית וברית החדשה. אף כי באמת לא נמצא בהם גם דבר אחד של מוסר או דבר חכמה ישאין לו ישרש ומקור בכה"ק ודרשות חז"ל. בכ"ז יש לספרים החיצונים ערך היסטורי וקולטורי ומראה לנו את שאיפות היהודים בספרות של גוונים שונים בין זמן כה"ק ויסוד התלמוד. [חלוקת הספרים החיצונים לעיניים] כל הספרים חיצוניים נוכל לחלק לארבע מחלקות: א' על סורות הימים בדרך סיפור או אנדה; ב' נבואות וחזיונות; ג' תהלות ומזמורים; ד' משלים מוסר ודברי חכמה. המחלקה הראשונה כוללת, 1. 2) ספרי החשמונאים א' וב', כל הסורות את מתהיהו הכהן הגדול ובניו המכביים במלחמתם עם היונים ובשרט עם אנטיוכוס אפיפניס הנצחון נגד נקנור וחנוכת בית המקדש ע"ע חשמונאים, ספר; חנוכה, 3) עזראס (עזרא) הראשון, בביבל הרומי הוא עזראס השלישי, קטע סיכרי הימים עם עזרא ונחמיה מהנוסח היוני הקדום "השחמטש בו יוסיפוס, ויש בקטע הזה שונים מהנוסח שלנו גם נוסף בו כפיר מדריוס המלך (נ' א'—ה' ו') ונדפס כהוספה לנוסח הביולנאמי אחר הברית החדשה,

שונים מספרים חיצונים: א') ספרים שנכתבו בזמן כתבי הקדש שלא ע"פ רוח הקדש והם מתנגדים לתורת משה ולדברי הנביאים האמתים וגנזו ע"פ גזרת אנשי כנסת הגדולה שאסרו את הקריאה בהם. וגם אחרי שנחתמו כתבי הקדש נכתבו ספרים כאלו שדנו אותם חכמי ישראל בגניזה והם "ספרים גנזים". ב') ספרים שנכתבו אחרי שנחתמו כתבי הקדש ע"י אכנה"ג, ואז כבר חדלה הנבואה בישראל, ולא השתמשה רוח"ק בכתובים האחרונים. כמו ספרי החשמונאים וכדומה כה שמכנים הסופרים האחרונים בשם "כתובים אחרונים" ובאמת הם ג' ספרים חיצונים, היינו שאין להם רשות להכנס ולהתחשב בין כה"ק. כמו ערך הברייתא לעומת ערך המשנה. "ההוראת ברייתא היא ג' חצה, שלא נכנסה ברשותה. אמנם הספרים האלה הם נעלים מספרים חיצונים אחרים, מפני שנמצא בהם קורות היהודים מהזמן הקדום מיד אחר כה"ק. ג') ספרים חיצונים של הגדות התגלות וחזיונות (Apocalypse) כמו כפר חנוך וכדומה ע"ע חזיון; סיביליא. ואפשר כי ספר בן תגלה הנזכר בנמרא, הוא משרש גלה וענינו ספורי התגלות. ד') ספרים חיצונים שהם דברי חול כמו ס' מליצות משלי חיות וחידות ואסורים משום ביטול זמן תורה, וכמו ספר המירס. ואפשר שספר בן לענה הנזכר בנמרא הוא משובש ממלת תעלה שענינו שועל היינו משלי שועלים (רוד בן יהודה מסיר ליאון קורא בן לענה בשם "ענה" בפירושו על המורה כ"ו). ה') ספרים חיצונים שהם ספרי מינים היינו ספרי און גליון של הנוצרים ובעלי כתות אחרות, שאסרו חז"ל לקרות בהם מפני שהם מסיתים ומרחים מרכיב היהדות.

[התנגדות חז"ל לספרים חיצונים] ר"ע חושב בין אלה שאין להם חלק לעזה"ב, אף הקורא בספרים החיצונים (סנהדרין פ"א א'). תנא בספרי צדוקים (שמכחישים בתורה טבע"פ), רב יוסף אמר בספר בן סירא נמי אסור למיקרי (שם ק'): יי"ש בו דברי הבאי ובא עליהם לירי ביטול תורה (רש"י). ובירושלמי (שם) אמרו ספרים חיצונים כגון ספרי בן סירא וספרי בן לענה אבל ספרי המירס וכל ספרים שנכתבו מכאן ואילך הקורא בהן כקורא באגרת. ובמדרש (קהלת רבה פ' ויותר מהמה) נאמר: שכל המכנים בתוך ביתו יותר מכ"ד ספרים, מהומה הוא מכנים בתוך ביתו, כגון ספר בן סירא וספר בן תגלה וכו' להנות נתנו ולא ליגעת בישר ניהנו. ספרי המירס אינם מטמאין את היהודים (ירושלמי פ"ד ו'). ע"ע בן סירא; המירס. מובן כי הספרים החיצונים ממין השני כגון ספרי החשמונאים לא חל עליהם איסור הקריאה, כי לא עליהם היתה כונת חז"ל ובפירוש אמרו כגון ספרי בן סירא וספרי המינים. ואדרבה ראוי ונכון לקרות ספרי הקורות והידועות הנוגעות ליהודים בזמן הבית השני וכדומה, ואפילו בספרים חיצונים אחרים אין איסור

השרים והמלאכים והשתמש בהם לבנין ביהמ"ק ובעניני מלכותו. צוואת חזקיה, והיא עליה י"עיה (ע"י להלן). (18) ספור אסנת ויוסף, ספור אהבה איך אסנת הבת היפה של פוטיפר כהן און נתניירת ונשאת ליוסף, ואיך בן המלך פרעה שקנא ביוסף חפץ להמיתו, ולבסוף מת בן המלך ואחרי מות פרעה נשאר יוסף למלך על מצרים. הספור הזה מעוטף באגדות הרבה. הנוסח היוני נרפס בפאריס בשנת 1889. תפלת יוסף נזכר ע"י אורינינס (19) עליה יעשה או חזון יעשהו, אורינינס מביא זאת בתור אגדה עברית על דבר פטירת יעשה הנביא. בנוסח כושית יש ממנו יסני חלקים, הראשון מספר כי ע"י הסתת שמרונ הריג מנשה את יעשהו בחתכו את גופו למחצה, והחלק השני יספר כי יעשה עלה השמים בשנת עשרים ליחזקיה המלך ומה ששמע יסם. וזה מעורב בדרעות נוצריות. קטע מנוסח יוני נרפס ע"י גרינפעל והונט בשם The Amherst Papyri לונדון 1900. וכל הספור הוא ע"פ האגדה בתלמוד שמנשה המית את יעשה (יבמות מ"ט: ע"ע מנשה. 20) אלה דברי ברוך האחרונים (Paralipomeno), ספור אדות מאורעות ברוך ואבימלך (עבר-מלך) בחורבן ירושלים. שישן שם ס"ו שנים, וברוך שולח אגרת ע"י נשר לירמיה הנביא בבבל, והוא מביא עמו קהל רב לא"י. רק אלה יעזבו את נשותיהם הנכריות שלקחו בבבל הורשו לעבור את הירדן, ואלה שיש להם נשים נכריות בונים אח"כ את העיר שמרון. ירמיה נהרג ואחר ג' ימים יקום מקברו ומתנבא על ביאת המשיח. והמון עמו יסקלו אותו באבנים, ויש מזה נוסח ביונית וכושית, ומקור לזה תענית כ"ט. אבות דר"ב פ"ד ד', פסיקתא רבתי פכ"ו, ויקרא רבה פ"ט, ילקוט יעשה כ"א.

[מחלקות אחרות מספרים חיצוניים] המחלקה השנייה טן הספרים האלה תכיל ספרי נבואה: (1) ספר ברוך ואגרת ירמיה (ע"ע ברוך). (2) עליה משה שהיא צוואת משה (ע"י לעיל), ומסר ליהושע ממלא מקומו ספרי נבואה ועתידות ישראל עד חרבן הבית הראשון, ומבטיח שישובו לארצם ויבנו את מקדשם. אך לא יהיה קדוש כמו המקדש הראשון, כי לא יירד בו אש מן השמים והכהנים לא יהיו ראויים לעבודתם, ועוד יעורם עד קץ הימין. משה מת ויהושע מתאבל עליו ומשה יופיע אליו וינחמו (ע"י השלח חס"י 15). (3) אלדר ומידר, נבואותם, ונזכר בספר Shephrd of Hermas (ח"ב 34). המחלקה השלישית מספרים חיצוניים הם תהלות ותשבחות עד ספר תהלים. (1) מזמור קנ"א שנוסף בתרגום השבעים, והוא מזמור לרוד בלחשו עם גלית הפלשתי. (2) תהלות לשלמה י"ח מזמורי שלמה ונכללים בתנ"ך יוני, ואף כי הם מיוחסים לשלמה המלך, אין שום רמז מזה מהמזמורים בעצמם. מקורם היה עברית ונעתקו ליונית בא"י במאה הראשונה קודם מספר הנהוג, והם מעידות על הרוח

אך הקתוליקים לא יחשבו זאת בין כה"ס. (4) הוספת לרניאל, א' מעשה יששנה ומשפט רניאל; ב' השחתת האלילים בל והנחש, ובזה הוכיח רניאל לבורש כי אינם אלהים; ג' שיר של שלישת הבחורים שניצלו בכביטן האש (ונספה לס' רניאל ג' בין הפסוקים כ"ג וכ"ד). ההוספות האלה נמצאו בהעתקות הישבעים ותיאורציון. (5) הוספה לאסתר; א' חלום מרדכי בראש הספר; ב' הנורה על היהודים להשמידם; ג' תפלות מרדכי ואסתר, אחר פרשה ד' י"ז; ה' אסתר באה לפני המלך; ו' הדת נתנה ליהודים לעמוד על נפשם. אדר ח' י"ב. בן הסדר בהעתקת השבעים, אך בנוסח הבולגארי הם בסוף הספר, והמעתיק מעיר ע"י כי בנוסח העברי ליתא. (6) תפלת מנשה (ע"י דהייב לג' י"ח והלאה). (7) יהודית והולופורניס. (8) טובי. (9) ספר חשמונאים השלישי, ספר מרדכיית ליהודים במצרים ע"י תלמי פילופטור, ואיך נצלו בדרך נס, והיא בעין אסתר שני באלכסנדריא. הספר נמצא בכ"י עם העתקת השבעים, אך לא נחשב בעיני הנוצרים לספר קדוש. (10) ספר היובליים. ונקרא ג"כ בראשית וזמא (Leptogenesis). (11) חיי אדם וחווה, ויש ממנו נוסחאות שונות, ויש בו אגדות רבות שמקורן מחז"ל. בו יסופר מנירש אדם וחווה מן ערן, מעשה השמן, לידת קין והריגת הבל. אדרי מוסר סודותיו לשת מיתת אדם וחווה. גם באגדות התלמוד נזכר ספרו של אדם הראשון שראה שמואל ירחינאה (כ"ט פ"ה: שמות רבה פ"א), וספרא דאדם קדמאה נזכר הרבה בזהר. (12) צוואת אברהם, ונקרא ג"כ חזון אברהם, ויש ממנו יסני נוסחאות ביונית, והוא ספר מחיי אברהם אבינו אשר מאן ללכת אחרי המלאך מיכאל ישגלה אליו, דבורו עם מלאך הסות ומה שהתנה עמו. אברהם ביקש מהמלאך מיכאל להראות לו בחייו את העולם ומלואו, ויולך אותו עד שער השמים. הספר כולל בו אגדות וגם חזיונות באמצע. (13) צוואת יצחק ויעקב, נמצא בלשון ערבית וכושית, עם חזון שמתאר את עונש הרשעים ושכר הצדיקים. (14) צוואות שנים עשר שבטים, תוכחות יעקב לבניו בפטירתו. לכל אחד לפי תכונתו, ומלאים דברי מוסר והנהגה טובה. הספר במקורו נתחבר ע"י יהודי, אך הנוצרים הוסיפו בו דברים לפי אמונתם. נאסתר הרפים נוסח אחד שמצא מצוואת יעקב לגפתי (ע"י Chron. of Jerahmeel צד 87) ואומר שהוא מקורי, אך יש להספק בהשערות. (15) צוואת איוב, מה יצווה לבניו קודם מותו, ויספר להם כל קורותיו ושנאת השמן אליו בתחלה. הוא חלק את נכסיו בין בניו, ולבנותיו נתן לכל אחת אזור שיש בו סגולות נפלאות. (16) צוואת משה, והוא שוה כמעט לעליה משה. (17) צוואת שלמה, ובו סודה על חטאיו לעת זקנתו, אשר הסתה אותו שולמית היבוסית. ובו יסופר כתיבת שלמה שעשה בו מעשה כשפים, וידע שמות

תפלת עזריה, שירת חמיו, מעשה בל ומעשה התנין, תפלת מנישה, תהלים מזמור קנ"א, עם מכו. י"ג) יצחק זעקל פרענקיל העתיק לעברית מלשון יון הרבה מהספרים החיצונים בשם "כתובים אחרונים" עם מכו. באשכנזית לייפציג 1830, גרפס ממנו הוצאות חדשות מבלי מכו. רק בהקדמת דנה"ו ובזאב ווארשא 1863, 1885, 1888. והוא כולל: ספרי חשמונאים א' וב', אגרת ירמיהו, חכמת שלמה, הבל בבבל, התנין בבבל, שושנה, יהודית, בן סירא, אגרת ברוך בבבל לירושלם, מביה, חלום מרדכי, תפלת מנישה, תפלת עזריה, שיר שלשה האנשים בתוך הכבשן. י"ד) בהוצאה חדשה (ווארשא 1894) גרפס כל הנילוספועד אגרת ברוך לגלות עשרת השבטים, מזמור לדוד בלחמו עם גלית ועם הערות, והמרפס יצחק נאלרמאן אומר כי דר' קאסעל העתיק מיונית לאשכנזית עוד ספר עזרא ג' גם ספר חשמונאים ג' ורצה המויל להעתיקם עברית ולהרפסם, אבל כאשר ברק אחרים מצא כי ספר עזרא ג' כלו מלוטט, ראשיתו מן דה"ב ליה כפסח יאשיהו עד סוף דה"י ואח"כ יתהיל מן תחלת עזרא ומעתיק והולך באיזה שניים קמנים, ואח"כ מביא דברים מן נחמיה ומדלג מזה לזה, ומסיים בנחמיה ח' י"ב. ומאשר שאין בו כל הדיש נחם מלהעתיקם, וכן ס' חשמונאי ג' כולל ספורים מנוזמים, "ולא לחנם שממו ידיהם ממנו המעתיקים ברוב הלשונות".

ביבליוגרפיה: קלוזנר, ספרים חיצונים בחוכרת לדוגמא מאוצר היהדות 95; רייפמאן, האסיף ח"א 243; כרם חמד ח"א 227; קויטש, די אאקריפטן אינר סטודיעניג ראפערן דעם אלטען טעסטאמענטס ב"ח 1899.

א.

— [יחס הספרים החיצונים לכה"ק] הספרים הידועים בספרות כה"ק של העמים בשם "אפוקריפא" פתרונם והוראתם, "ספרים ננוים" כלומר ספרים שנגזו מעין העם שלא ישתמטו בהם ולא יחשבו אותם לקדושים. אבל להמעין בספרות התלמודית יוכח לדעת כי חכמינו קראו לספרים כאלו בשם "חיצונים" מפני שהם עומדים מחוץ למחנה התנכ"י של ישראל. בתלמוד נאסרה הקריאה בספרים החיצונים, ור"ע אמר הקורא בספרים החיצונים אין לו חלק לעוה"ב. האיסור הזה היה ענין לחכמים רבים לענות בו. הר"ן קראנמאל מבאר ואומר כי הכונה בזה שהקורא בספרים כאלה בצבור ודורש פסוקיהם ומביא ראיה מהם כמו מכתבי הכ"ד. וזה הוא ע"ד הוראת לטון המשנה בפרק כל כתבי: בין שקורין בהן בין שאין קורין בהן, שהכונה בצבור, וזה ג"כ בנות הירושלמי פ' חלק: להניין נתנו ולא ליגיע בשר (כלומר לעסוק בהם ולדרוש אותם ביגיעה). ונחזין עוד להעיר כי על הקריאה בספרים החיצונים החמירו בארץ ישראל יותר מאשר בבבל, מפני שבא"י היו מצויים מינים רבים, והיו יראים שלא יכשלו בספרים אחרים שהם מחוץ לספרי חתנ"ך, אולם בבבל לא היו

האמונה והתקנה לנאולת ישראל בעת ההיא. חמשה מזמורים של שלמה הנקראים Pistis Sophia מקורם באמונת היודעי-מהנצורים. (3) שלשה מזמורי תהלים בלשון סורית: אחד מיוסר על מזמור קנ"א (כמו לעיל), השני הוא תפלה ליחזקיה, השלישי תפלת העם כאשר השיגו רשיון מכורש לשוב לא"י, הרביעי וחמשי תפלות דוד המלך בלחמו עם האוי והואב ותודתו לח' כאשר ניצל מהם. המחלקה הרביעית מספרי חיצונים כוללת ספרי מילים ודברי חכמה. והם: (1) ס' בן סירא (ע"ע). (2) חכמת שלמה, נכתב ביונית באלכסנדריא ע"י ההלוגיסטים. בספר הזה יוכיח שלמה המלך את מלכי כל הארץ ומיעץ אותם לבקש חכמה ולעזוב את עבודת האלילים וכל מעשה רשע, גם ידבר מהשארית הנפש וקיומה אחר המות. (3) ספר חשמונאים הרביעי. ונקרא כן במעות, כי תוכנו הוא ענין אחר, גם מעות היא ליהם הספר ליוסיפוס, יש הספר המקורי הוא, "ממשלת השכל" והיא דרשה על מעלת האמונה המחשבת נגד רגשי הלב. ומדבר אדות הרדיפות וחיוק האמונה של אלעזר ושבעה אחיו (ב' חשמונאים ו' י"ח. ז' מ"א). הספר נכתב ביונית ונמצא עם תרגום השבעים בב"י, אך לא נחשב לכתב קדש בעיני הנוצרים. ויש עוד איזה ספרים שנוכל להכניסם בין הספרים החיצונים מהעת ההיא, כמו אגרת אריסטאס, שכתב יהודי אלכסנדרי על דבר תרגום התורה ע"י הזקנים ועל החוקים והמשפטים של היהודים ע"י ארסטאס. גם על ספרי הסיבילות (ע"ע) ע"ע כל הספרים החשובים מספרות הזאת כל אחד בערכו. וע"ע חזיון.

[העתיקות בעברית] מן הספרים החיצונים שנעתקו ללשון עברית הם: א) אגרת אריסטאס במאור עינים לר' עזריה מן האדומים. ב) ספר היובלים, נעתק ע"י שלמה ראבין (ווינא 1871). ג) ספר חנוך העתיקה עברית עם מכו. והערות באשכנזית ע"י אלעזר גאלר שמירס (ברלין 1892). ד) חזון הסבילות, העתיקה מס' ג' ד' וה' במסעל היסוד עם מכו. והערות, ע"י יהושע שטיינבערג בהמאכף שנספה להאסיף לשנת תרמ"ז (ווארשא 1887). ה) ספר ברוך בלשון כושית, נעתק ע"י קלוזנר עם מכו. והערות (השלח ח"ה 236—252), עם הוספות מאיש שלום (שם 524). ו) תהלות שלמה, עם מכו. והערות ע"י קאמיניצקי (השלח ח"ג 43, 149). ז) עלית משה, עם מכו. והערות ע"י קאמיניצקי (שם חט"ז 38). ח) ספר נח הוא ספר רפואות (בית המדרש ליעלינעק ח"ג). ט) ספר אליהו ספור חזיוני (שם). י) רנ"ה ויוזל העתיק, "חכמת שלמה" עם פ"י דוח חן ומכו. ברלין 1780. י"א) יהושע דיקלא העתיק ס' בן סירא ווין 1793, ו"ל בן זאב העתיקו בשם חכמת יהושע בן סירא עם הצעה והקדמה, ברעסלוי 1798. י"ב) שלמה פלעסנער בספרו נוזלים מן לבנון ברלין 1833 העתיק ספר ברוך א' וב', אגרת ירמיה, ס' שושנה,

מינים (פסחים נ"ב), ולזאת אמר רב יוסף מילי מעייתא דאית ביה (בס' בן סירא) דרשינן להו (פנהרין שם), ופירש"י משמיעין אותם ברבים. ובאמת בכלל היה נחשב ספר בן סירא ככתובים אחרונים ואמרו עליו ומשולש בכתובים (ב"ק צ"ב:) שהכונה שם על ספר בן סירא, בילקוט פ' עקב (רמז תתנ"ה) הוא מונה כל הפסוקים שבתנ"ך ואומר לבד הפסוקים, "מספרים חיצונים", ומזה ראינו כי חז"ל חיטבו את האפוקריפא לספרים חיצונים. קורות הספרים החיצונים יש להם יחס וקשר עם קורות חתימת כה"ק, כי בגלל החתימה הזאת ובסבתה נתרחקו ספרים הרבה מעל לנבול ישראל. עוד זמן מועט לפני החרבן היה ברצון החכמים להבדיל ולהרחיק ספרים אחרים מהתנ"ך גם אחר החתימה, כידוע ממאמרים שבקשו חכמים לגנות ספר יחזקאל, ספר איוב, קהלת, שה"ש, ס' משלי ומגלת אסתר, אך לא נזכר שפני שדרשו עליהם לשבח ותירצו את הסתירות שמצאו בהם (עי' שבת י"ג.) והספרים שחרצו עליהם דין גניזה היו ידועים בשם "ספרים גנוזים". בראשונה היו אומרים משלי שה"ש וקהלת גנוזים היו שהם היו אומרים משלות ואינן מן הכתובים (אדר"ג פ"א), ומשמע שבזמן מן הזמנים כבר היו גנוזים איזה ספרים מכה"ק אשר בידנו היום, אלא שחזרו והוציאו אותם מגניזתם וקפחום לכה"ק, ע"פ התרת חכמי ישראל שעמדו בראש הכנסיה. לסוג הספרים שהשתדלו החכמים להרחיק מנבול ישראל היו ג"כ הספרים של השמרונים, המתיונים (ההיליניסטים), הצדוקים, היודעים והנוצרים היהודים, המכונים בספרות התלמודית בשם "ספרי מינים", וכפי הנראה היה ר"ע הראשון יצאן להם השם, "ספרים חיצונים". ולפי זה היה להם שני סוגי ספרים שהרחיקו והבדילו מכה"ק: גנוזים וחיצונים. וגם הירוניסמוס מכנה בשני תוארים הספרים הנספחים לכה"ק ע"י הישבעים בהעתקה היונית: פסודופיגראפא כמו ס' הנוך וכדומה. ואקסלסיאסטיקא שהם ספרי האפוקריפא.

[כפרי חול וספרי מינות] בתחלה היה ההבדל בין כה"ק לספרים הגנוזים והחיצונים אך בזה, שהראשונים נחשבו לקדושים והאחרונים נחשבו לספרי חול, כן נראה מדברי המשנה (ידים פ"ג ור'): כתבי הקדש מטמאין את הידים (מפני קדושתן) וספר קהלת אינו מטמא את הידים (מפני שפני הנראה חשבו אותו אז לגנוזים) וגם ספרי המירס אינו מטמא את הידים (מפני שנחשב לכפר חול). ויש להעיר כי חכמי אלכסנדריא וביחוד כת היודעים היו קוראים אז את שירי המשורר הומירוס, ויבארו ויפרשו את כל דבריו בדרך נסתר, ואמרו כי שיריו מכונים על סודות הברואה וענינים נשגבים, ואח"כ החלו לכנות בשם הזה את כל הספרים שנכתבו בידי היהודים האלכסנדריים, ולזאת כאשר נפלה דליקה בשבת היו מחויבים להציל רק את כה"ק ולא ספרי חול (הלכות גדולות ה' סופרים). ואז לא היה עוד

א. ת. ר.
סקאטלאנד (Scotland), שאטלאנד: מדינה בצפון אנגליא ושייכת לממשלתה. היהודים התישבו שם בראשונה בעיר עדינבורג בשנת 1816, ובגלאסגו בשנת 1830, ואח"כ בעוד שלשה מקומות: דונרי, אבערדין

וגרינדרק. עיקר ישיבת היהודים כעת הוא בנלאסנוי שנמצאים שם כשמונת אלפים, ונחשב כי בכל ערי סקאטלאנד נמצאים כעת (1912) בערך מ"ו אלפים יהודים בין חמשת מיליון תושבים. בשנת 1893 רצו פקירי העיר אבערדין לאסור השחיטה ע"פ בקשת ההברה למנוע צער בעלי חיים. אך היהודים עמדו כנגדם והוכיחו שאין צער לבהמה בשחיטה הנהוגה יותר מהריגה בדרך אחרת. מאהר ביטבילי עולם חלק אירופא (רפוס יועפאף 1880 צד 58) מודיע כי בכפר קטן שקאנע אצל העיר פערטה בסקאטלאנד היה לפניו היכל לנצרים אשר נבנה במאה ה"ב ובו נמשחו המלכים, והמלך ביום המשחו ישב על אבן יסנה מאד אשר יאמרו כי היא האבן אשר שם יעקב אבינו מראשותיו בלכתו לחרן, ואותה שם מלך שפניא לכסא לו, ומסורת בפי העם כי במקום האבן הזאת שם מושב הממשלה, ועתה היא בהיכל וועסטמינסטר בלונדון.

ב. מ.

סקילה, שרפה, הרג, חנק: ארבע מיתות בית דין שנמסרו לדיינים לענוש עוברי עבירות חמורות ע"פ דין ישראל. סקילה ושרפה מפורשין בתורה, ומפי הקבלה למדו שכל מיתה האמורה בתורה סתם היא חנק (סנהדרין נ"ב:). והתורג את חבריו מיתתו בסייף וכן אנשי עיר הנדחת מיתתן בסייף, וכן משפט המלך להרוג המורד במלכותו בסייף, וזהו מיתת הרג. אך ר"ש חושב רק שלש מיתות שרפה סקילה חנק, ומיתת הרג זו מצות הנסקל (שם מ"ט:). ואין הלכה כמותו. אחד האיש ואחד האשה דנין אותן בארבע מיתות ב"ד (קדושין ל"ה.). מי שנתתייב בשתי מיתות על שתי עבירות שונות נדון בחמורה. סקילה חמורה מן השרפה, ושרפה חמורה מן הסייף, והסייף חמורה מן החנק (שם נ"ו.). יד העדים תהיה בו בראשונה להמיתו, ואם היו העדים גרמין יורג ביד אחרים, אבל אם נקטעה יד העדים פטור ממיתה. ב"דא בשאר מחוייבי מיתות ב"ד, אבל ברוצח כיון שנגמר דינו רודפין אחריו בכל דבר וב"ד כל אדם עד שממיתין אותו, מפני שמיתת רוצח אינה מפורשת בתורה אלא "נקם ינקם" (שם מ"ה:).

[איך ממיתין] בית הסקילה (מקום מיוחד לסקילה) היה גבוה שתי קומות, וארבע אמות רחוק מבית הסקילה היו מפשטין את בגדיו של המחוייב סקילה ומכסין ערותו, ואין האשה נסקלת ערומה אלא בחלוק אחד, והיו מעלין אותו לבית הסקילה וידיו אסורות, ואחד מן העדים דוחפו על מתניו מאחוריו והוא נהפך ונופל על לבו לארץ. ואם לא מת בנפילה זו, מנביהין העדים אבן שהיתה מונחת שם משא שני בני אדם והער השני מרפה ידו ומשליך האבן על לבו, ואם לא מת עדיין ידמהו כל העם באבנים עד שתצא נפשו (שם מ"ה. רמב"ם סנהדרין פט"ז א'). עובד ע"ז סוקלין

אותו על יסער העיר שעבר בה ע"ז, שנאמר אל שעריך זה שער שעבר בו, ואם היתה עיר שרובה גוים סוקלין אותו על פתח ב"ד (כתובות מ"ה:). מיתת שרפה היתה, שהיו משקעין אותו בזבל עד ארכובותיו ונותנין סודר קשה לתוך הרכה וכורך על צוארו, זה (עד אחד) מושך אצלו וזה מושך אצלו עד שהוא פותח את פיו, ומרליק את הפתילה (של אבר, בדיל או עופרת) חורקה לתוך פיו ויורדת לתוך מעיו וחומרת אותו. א"ר אלעזר ברבי צדוק מעשה בבית כהן אחת שזנתה והקיפה חבילי זמורות וטרפיה. אמרו לו מפני שלא היה ב"ד של אותה שעה בקי (סנהדרין נ"ב:). שלא ידעו כי אין שרפה ממש רק שרפת הנשמה והנוף קיים, כי אמר קרא ואהבת לרעך כמוך ברור לו מיתה יפה (שם). מיתת הרג היא בסייף שמתיזין בו ראשו בדרך שהמלכות עושה. ר' יהודה אומר ניוול הוא לו, אלא מניחין את ראשו על הסדן וקוצין בקופיץ. אמרו לו אין מיתה מנוולת מזו. אמר להן ר"י להכמים אף אני יודע שמיתה מנוולת היא אבל מה אעשה שהרי אמרה תורה ובחוקיהם לא תלכו, ורבנן כיון דכתיב סייף באורייתא לא מינייהו קא גמרינן (שם נ"ב:). מיתת חנק, היו משקעין אותו בזבל עד ארכובותיו ונותן סודר קשה לתוך הרכה וכורך על צוארו זה מושך אצלו וזה מושך אצלו עד שנפשו יוצאת (שם). כל החייבים סקילה מפורשים במס' סנהדרין בפ' ארבע מיתות (פ"ז). והחייבין שרפה והרג בפ' אלו הן הנשרפים (פ"ט). והחייבין חנק בפ' אלו הן הנחנקים (פ"י). מציה לתלות את המגדף ועובר ע"ז אחר שנסקלו. שנאמר כי קללת אלהים תלויה הרי מגדף אמור, ובעובר ע"ז נאמר כי ה' הוא מגדף, ואחר שסוקלין אותו משקעין את הקורה בארץ ועץ יוצא ממנה ומקיפין שתי ידיו זו לזו ותולתו סמוך לשיקיעת החמה ומתירין אותו מיד ואסור ללון את נבלתו על העץ (דברים כ"א ב"ב) ותולין אותו בידיו (רש"י). האיש תולין אותו פניו כלפי העם, והאשה פניה כלפי העץ דברי ד"א וחכ"א האיש תולין ואין האשה נתלית מלבד בהוראת שעה (סנהדרין מ"ה:). ומצוה לקבור כל הרוגי ב"ד ביום ההריגה שנאמר כי קבור תקברנו ביום ההוא. ותולין רק על עץ תלוש (קורה) ולא על המחובר, והעץ הנתלה עליו נקבר עמו, שלא יהא לו זכרון רע ויאמרו זה העץ שנתלה עליו פלוגי, וכן האבן שנסקל בו והסייף שנהרג בו והסודרין שחונקין בו הכל נקברים עמו. שני קברות היו מתוקנות לב"ד אחד לנסקלין ולנשרפין ואחד לנהרגין ולנחנקים (תוספתא סנהדרין פ"ט). הרוגי ב"ד יש להם חלק לעוה"ב מפני שהם מתוורדין על כל עונותיהם, ורחוק מבית הסקילה אומדין לו התורה (שם). שור נגח שהמית איש בין תם בין מועד סקול יסקל ואסור בהנאה, ואפילו שחטו לאחר שנגמר דינו אסור באכילה (ב"ק מ"א.). שור הנסקל נדון בכ"ג (סנהדרין פ"א א'). אדות דיני

ופשתן ומיני צביעה ועסקו באומניות הרבה. מלבד מס המיוחד ליהודים שנקרא cena היו משלמים מס שנתי להמלך שלשת אלפים סטלראס וטור מסות ו"הלוואות" לעתות המלחמה.

[המצב הרוחני] בסרגוסא היו חברות של בעלי האומניות וכל אחת עשתה תקנות לעצמה לטובת חבריה (confradia). חברת הרצענים שהיו הרבים מבעלי המלאכות עשו להם תקנות שהסבים עליהן המלך פידרו השלישי ביום 6 מאי 1336. כי כל אחד מבני החברה מחויב לבוא לבית חבר אחר ביום שעושה חתונה לבניו או ברית מילה, ולבקר איש את רעהו ביום השבת ובקור חולים והלוית המת ולהתפלל במנין בימי האבלות, ואם לא בא ביום המועד היה נענש בדינר אחד לצדקה, וכל חבר שנפל למשכב היה מקבל שני דינרין ליום מאוצר החברה. (ע"י אללנעמינע צייטונג דעם יודענטימס שנת 1438). מספר בתי כנסיות בסרגוסא היה בפעם אחת שנים עשר, ואחד מהם אצל הקוס היה מפואר מאד, ועל בותליו חרותים פסוקים מתהלים. ומנהגם היה כאשר מבר איש אחד בית או קרקע או נתנו במתנה היה מברין הרבר בארבעה יטבות בשלשה בתי כנסיות ואם יש איזה מערער או תוכע יבא ויטען במשך הרש ימים אח"כ (שו"ת רב ששת סי' שפ"ח). בני הקהלות לא התנהגו כשורה. כנראה מדברי ר"י אבן זנאח ור"ש בן גבירול במאה ה'יא. גם ר' שלמה בונפיר ישיה רב בסרגוסא במאה ה'יג נדחה ממשרתו מבקר מעשיהם ומעלליהם הרעים, ולא היו לומדים תורה (ע"י רשימת הספרים של סיבל מהמבורג צד 363), לעומת עיר טולידא שהיתה מקום תורה ויראי שמים. גם נמצאו בין תושבי סרגוסא רבים שנשאו נשים נכריות והתבוללו בין הנוצרים. ורבים לא הבינו לשון עברית, וקראו את המגילה בפורים בלשון ספרדית ובפרט לנשים. וע"י התרעם הריב"ש שהיה הרב דמתא (ע"י שו"ת שלו סי' טפ"ט וש"צ).

[רבני וחכמי סרגוסא] בעיר סרגוסא היו איזה רבנים וחכמים מפורסמים, כמו רבנו בחיי בן יוסף בעל "חובות הלבבות", ורבנו בחיי בן אשר שכתב פי' עה"ת. הרופאים שלמה בן יעקב ועזריה בן יעקב (1297—1313) האחרון היה נשיא היהודים בסרגוסא וקרוב למלכות. ר' אהרן בר יוסף הלוי היה הרב באותו הזמן. בסוף המאה ה'יד היו שם הרב ר' יוסף ב"ר דוד והריב"ש, ודון עזרא מסרגוסא (שו"ת הריב"ש סי' רט"ו, שפ"ח). בשנת 1391 היה הנרש הבללי בספרד והעיר סרגוסא סבלה מזה הרבה והקהלה נתמעטה עד הדיוטא האחרונה, ומשנשארים מתו במגפה שהיתה שם בשנות 1429, 1448. האנוסים נתרבו בעיר ומהם נפלו בירי האינקוויזיציא בשנת 1486. על יתר הפליטה מן הקהלה (aljama) הושם מס כבד מאד, והוכרחו לעזוב העיר מכל וכל. ובית הבנסת הגדול נהפך לבית תפלת הנוצרים בשנת 1560, והוא היותר גדול בעיר

נפשות בכלל ע"י דיינים; התראה; מיתה. א.

סרגנות: ע' סירוב

סרגון: מלך אשור שלכד ע"י שר צבאו תרתן את אשור עיר פלשתים לפנות לו דרך לארץ אצרים. ולכן ניבא ישעיה על מפלת בוש ומצרים (ישעיה כ'). לפי דברי בירוסוס הבשרי מת שלמנאסר בצורו על שמרון בשנה התשיעית להושע בן אלה וסרגון מלך תחתיו, וילכד את שמרון ויגל את ישראל אשורה (מ"ב י"ז). בי בן חרות על לוח סרגון בכתב אשורית: "עיר שמרון חניתי לברתי, שבעה ועשרים אלף ומאתים ושמונים יושביה שבותי, ומרכבותיהם חמשים עקרת ופקירי עליהם העמדת". הכתובות האלה נתגלו ע"י בוסא בשנת 1843 בהיכל בורשבר י"ב מיל צפונית מזרחית מננוה. ההיכל הזה היה חלק מהעיר דורשרוקין שבנה סרגון לבירת מלכותו. סרגון מלך אחר שלמנאסר וקודם סנהריב. סרגון מת פתאום במיתה משונה. כנראה משיוירי הכתובות אך חסרים איזה פרטים לדעת סיבת מותו. וזאת תגלת-פלאסר נחשב סרגון בין גדולי המלכים שמלכו באשור.

ביבליוגרפיא: ד"ג ליאון, קוילשויפטעקסע סרגונ'ס. לייפציג 1888; ווינקלער, קוילשויפטעקסע סרגונ'ס, 1889. Goodspeed, *History of the Babylonians and Assyrians*, 1902, pp. 243—264.

ב. מ.

סרגוסא (ונקראת גם סרקוססה, Saragossa). עיר הבירה בארגון ספרד. היהודים נרו שם בזמן קדום מאד, ובמאה העשירית כבר היה להם בית הבנסת מפואר. בשנת 1012 בעת מלחמת האזרחים תחת ממשלת סוליימאן, נפלטו יהודים חכמים לעיר סרגוסא ופקירי העיר הגינו עליהם. בין החכמים ההם נחשבו אבן זנאח, בן גבירול, ור"ש בן יקסיליא. יקותיאל בן חסאן היה הנזכר ויועץ להמלך יחיא בן אלמונדיר וישיהם נהרגו יחד במלחמה. העיר נכבשה ע"י מלכי ארגון (18 דע' 1118). אלפונסו הראשון הסנצח נתן ליהודים איזה זכויות. יהודה או יהודאנו די קאוואלריא היה עשיר גדול ונשיא היהודים ויועץ המלך דזשיימס הראשון. בשנת 1263 הבין אנוית מלחמה בעד המלך. הנזכר אברהם ובונדיא (=Bondia יום טוב) ישבו בסרגוסא. בשנת 1266 שמו מס על המסות והמרחץ שהשתמשו היהודים, ומהבנסה הזאת בנו פקירי העיר נשר אבנים גדול העובר את הנחל, "עברו" בתוך העיר. היהודים בסרגוסא דרו במקום מיוחד להם (Judeira) וביום ה' יום ו' קודם פסח הנוצרים סגרו את הגיטו ואין יצא ואין בא שם. בשנת 1442 הוכרחו היהודים לשלם מס מאתים סטלראס לשנה בעד שומר שער הגיטו. בעת ההיא עלה מספר היהודים שם כחמשת אלפים משפחות. מסחר היהודים היה בבגרי צמר

ב. מ.

סרדיניא: אי בים התיכון, 140 מיל מחוץ המערבי

של איטליא. ישוב היהודים במקומות שונים מהאי הזה מתחיל מראשית המאה הראשונה למספר הנהוג. בימי ממלכת הקיסר מבריוס נשלחו ע"פ פקודתו בשנת 19 ארבעת אלפים מנערי ישראל מעיר רומא לרצות עונם באי סרדיניא, מפני כי חמא נמצא בארבעה יחידים מהם שהיו רמאים שקבצו נדבות כסף לצורך בית המקדש ושמו בכליהם, ובפרט נבו סכום כסף ותכשיטין מן פולביא (Fulvia) אשת הסינאמור סטורניוס שהיה נוסח ליהדות (יוסיפוס קדמוניות ס"ח פ"ג ה'). גורל היהודים בסרדיניא היה כגורלם ביתר המחוזות שהיו תחת ממלכת רומי, כי זכותם היה שזה ליתר התושבים כל זמן שמלכו ברומא ממלכי הניגוס, אבל מעת שקבלו המלכים את דת הנצרות נהפך גורל היהודים לרעה וישללו מהם זכות אנוש או עב"פ הנבילו את זכותם. בסוף המאה הששית היה מומר יהודי ושמו פיטר בעיר קאנליארי עיר הראשית בסרדיניא וישם את צלמי קדושי הנוצרים בבית הכנסת ביום ב' של פסחם, והיהודים התאוננו ע"ז באוני האפיפיור נריגורי אשר צוה להסירם משם (Epistola v.). בשנת 1325 נספח האי לממשלת ארנון, ואז היו קהלות קטנות בסרדיניא. סופרי קירות סרדיניא במאה השמינית מזכירים שני חכמי ישראל את אברהם ואת קאנאיים אשר העתיקו ויבארו את כתובות הפיניקים שהיו בירי ניאליטו, ואת כתובות היונים והפיניקים שנתגלו בהיכל מאסו. הסופר סיוורינו מזכיר כי בית הכנסת בעיר קאנליארי שהיה ברחוב אליאמא נשרף בשנת 790 ע"י נוצרים קנאים (De Castro Bibliotheca p. 75). הנוסע הערבי מחמד אבו זכר מצא בשנת 1183 כמה רשימות וזכרונות משוב היהודים בעיר תארוס. בהיותם תחת ממשלת הספרדים תמכו את המלך פדרו ברב כסף לצורך מלחמותיו (1370). בראשית המאה ה'מ"ו נרבה הקהלה בעיר אלנהירו בסרדיניא אלף ויש מאות דוקאטים לצורך התפתחות מכרי המתכיות של המלך באינלעסיאס, ושני יהודים נדבו כסף לבנות חומות אלנהירו. יצחק אימס (Eymies) שהיה רופא מומחה נקרא ממעם שר המדינה לבוא בתור רופא העיר קאנליארי (1406). חיים מן היפרי היה מחבר ספר על הצמחים הנמצים בסרדיניא שיכולים להשתמש בהם לרפואות שונות. משה סופר היה המוכסן של הממשלה בשנת 1467. משה די קרקאסוני נבחר ע"י משנה למלך קארוז בשנת 1467 להיות הממונה הראשי בבית המשפטים באלנהירו, וביחד עם אחיו נינו קרקאסוני נתנו סכום רב כהלואה לבנין אניות מלחמה וצרכי אנשי החיל (1482). שמואל קרקאסוני ויעקב הכהן היו בין ראשי הקהלה באלנהירו ובנו בית הכנסת גדול בשנת 1454. מיד אחרי הנלות בספרד בשנת

1492 החל גם נלות היהודים בסרדיניא, ומאז שבת ישובם שם (J. E. xi. 61).

ב. מ.

סרדיניא: עי' היטל

סרד (שרח): בת אשר בן יעקב אבינו נזכרת שתי פעמים בתורה: ובני אשר ונ"י וישראל אחותם (בראשית מ"ו י"ג) ושם בת אשר שרד (במדבר כ"ו מ"ו). ותרנום אונקלוס: ושום בת אתת אשר סרד, ר"ל שהיתה בת אשתו והיא לו בת חורנת, וכן היא במדרש שהיתה בת נ' כאשר נשא אשר את אמה לאשת, והיתה גדלה בבית יעקב ועלתה במעלות הצניעות והחסידות ומעשים טובים (מדרש אבות דף מ"ה ע"י סדר הדורות). והיתה הראשונה להודיע ליעקב כי עוד יוסף חי, ולכן ברכה יעקב בחיים נצחיים (שם). ובתתים יונתן (במדבר שם), ושום ברת אשר סרד, דאבררת בשיתין ריבון מלאכין ואיתעלת לננתא דערן בחייה מ הנלל דבשרת ית יעקב דעד כרין יוסף קיים". היא השלימה את המנין שבעים במצרים (ב"ר פצ"ד). והיתה בחיים בזמן משה והודיעה לו היכן יוסף קבור, שרק היא נישתיירה מאותו הרור (סוטה י"ג). תוספתא שם פ"ד. תנחומא בשלח כ', דברים רבה פ"א). רש"י פ"י (במדבר שם) לפי שהיתה קיימת בחייה מנאה כאן, והרמב"ן אומר שאונקלוס בתרנטו בת אתת אשר נתבונן בזה לומר כי היתה בת יורשת, כי בנינים זכרים לא היו לאביה. ולכך הזכירה הכתוב בבאן כמו שהזכיר בנות צלפחד וכו'. ויען שהיתה האשה היחידה שזוכרה בין בני השבטים, ובודאי הצמינה את עצמה בחסידות ובמעשים טובים שזכתה להכבוד הזה, לכן נולדו מסנה אנדות שונות. שהיתה בחיים כמה דורות, ע"ד יעקב אבינו לא מת, ונעשית דונמא לבת כשרה וצניעה וחכמה, בכל מקום שזכר סתם אשה חכמה, כמו האשה החכמה שהצילה את העיר בעצתה למסור את ראש שבע בן בכרי ליואב (ש"ב כ' מ"ו—כ"ב). באמרה אנכי שלומי אמוני ישראל. אני שהשלמתי מניינן של ישראל במצרים וכו' (ב"ר פצ"ד). ודרינו טובה חכמה ונ"י (קהלת רבה) זו חכמתה של סרד שנאמר וחקרא אשה חכמה מן העיר ונ"י. ועוד יש הנדה כי סרד הנלתה עם הנולה שהנלה נבוכדנצר והובאה לבבל לעיר אספחאן בירת פרס ושם נמצא קבורתה לפי מסורת העם. ויש שם ביהכ"נ שנקרא ע"ש "סרד בת אשר".

ש. י. ש.—יש"נב

סררים: זכר שעקרו את זכרותו ונעשה עקר (Eunuch); שחתכו הכיצים והשחיתו את אבר המוליד. בתורה נקרא זה פצוע דכה וזרות שפכה. פצוע דכה שנפצעו או שנדרכאו ביצים שלו, וזרות שפכה שנזכרת הניד באופן שאינו מוליד עוד (יבמות ע"ה. רש"י). מלכי העמים הקדמונים השתמשו בסררים משרתים

מותרת לשהות עיקרין כדי לסרסה עד שלא תלד אם הרופאים יאמרו שצריכה לכך (ע') שבת ק"א. תוספתא פ"ח וישע' (שם). הסרס אינו מייבם ואינו חולץ (יבמות ע"ט:).

[סרס בבהמה] אסור להביא קרבן שהוא מסרס, שנאמר וטעון וכתות ונתוק וכרות לא תקריבו לה' ובארעכם לא תעשו (ויקרא כ"ב כ"ד). ות"י ובארעבון לא תרסו. ומה למרו חז"ל כי סרס באדם אסור (שבת ק"י:). ישאלו את בן זומא מהו לסרס כלבא, אמר להם ובארעכם לא תעשו. כל שבארעכם לא תעשו (חגיגה י"ד:). מכרי חובת הנוף היא, מה לי בארץ ומה לי בחז"ל. אלא האי בארץ לכל אשר בארץ. ולאו דוקא בהמה מהורה שנאסר בה הקרבה בסרס, אלא אפילו בבהמה טמאה שייך איסור סרס (רמב"ם אסורי ביאה פט"ז). ואסור לומר לגוי לסרס בהמה שלנו. ואם לקחה היא מעצמו וסרסה מותר ואם הערים ישראל ברבר זה קינסין אותו (ישע' אה"ע ס" ה'). ונראה כי האיסור הוא גם משום צער בעלי חיים. אבל כל דבר הצריך לרפואה או לשאר דברים לית בה משום איסור צער בעלי חיים (איסור והיתר חארוך ס" נ"ט). ע"ע מום.

א.

סרסא: ע' סרסא

סרסור: איש הבינים והממוצע בין המוכר והקונה (agent), הסרסור אומנתו לחפש אחרי מי שיש לו למכור איזה קרקעות או ממלטלין, וכמו כן הוא מחפש מי שרוצה לקנות. הסרסור הוא הממוצע בין המלוה והלוה, כי הוא מחפש אחרי מי שצריך ללוות ומי שרוצה להלוות. ואחר שנעשתה הקניה או ההלוואה נגמרה מלאכתו והוא בא על שכרו. הסרסור שלוח הוא, אלא שנוטל שכר שליחותו. לפיכך אם שינה דעת הבעלים חייב לשלם מה שהפסיד (רמב"ם שלוחין פ"ב). הסרסור הוא כשומר שכיר, ולפיכך אם אבד החפץ מידו או נגנב ממנו אפילו בשעת הליכה חייב לשלם (ב"ב פ"ז. ח"מ ס' קפ"ה). סרסור שמסר לו ראובן טבעת למכור והפסיד האבן מן הטבעת, נראה דהסרסור שומר שכיר, ואפילו בשעת הליכה דאכתי לא מכר החפץ ושמא לא ימכור ולא יוכל שכר, אפ"ה הוי שומר שכר. וצריך הסרסור לישבע שאינה ברשותו וישלם שויה (מרדכי ב"מ ס' ש"ט). אין הסרסור יכול לקנות לעצמו אפילו באותם דמים שהרשוהו בעלים למכור. ראובן אומר במאה אמרתי לך למכור, והסרסור אומר בחמישים אמרת לי וכן מכרתי, נשבע הסרסור שבועת התורה כמורה במקצת, ואם כבר שלם לו החמישים או שאמר לו הילך, נשבע שבועת היסט ככופר בכל שעשה שליחותו וזכה הלוקח (ישע' שם). סרסור שאמר לו בה"ב שאינו רוצה למכור לאותו שאמר לו, ואח"כ מכרו לו ע"י סרסור אחר חייב ליתן סרסורו לראשון (ב"י ח"מ ס' סרסור).

בביתם ובפרט בבית נשי המלך, כמו הגי סרס המלך שומר הנשים (אסתר ב' ט"ז). ואל יאמר הסרס הן אני עץ יבש (ישעיה נ"ז נ"ז). השם סרס נעשה לשם תואר לנאמני בית המלך גם מבלי היהם נפסדים בזכותם, כי כן נקרא פסיפר סרס פרעה ובראשית ל"ט א') והוא היה בעל אישה וילדים, וכן נקראו רבים משרי ישראל, והסרסים שרי יהודה (ירמיה כ"ט ב'). וכן בתלמוד נזכר רב ארי סרסיה דרב ישעיה (בכורות ל"א:). מלכי ישראל לא השתמשו בסרסים ממש, ורק בבית הורדוס המלך היו סרסים כאלה משרתים (יוסיפוס קדמוניות סט"ז פ"ח א') ואשתו מרימני היה לה משרת סרס (שם סט"ז פ"ז ד'). והיו סרסים בחיכל נאך בבל (מ"ב כ' י"ח) רב אמר סרסים ממש, ור' יוחנן אמר שנסתרה ע"י בימיהם (סנהדרין צ"ג:). פ"י שידעו הכל שאין בה ממש' (ערוך).

[דגנא] הסרס אסור מדאורייתא, ונאמר: לא יבא פצוע דכה וכרות שפכה בקהל ה' (דברים כ"ג א'). ש"אסור לישא ישראלית אבל מותר בניורת ומשוחזרת (יבמות ע"ג). ואסור רק אם נעשה הסרס בירי אדם או ע"י אסון. אבל אם נולד פצוע דכה או כרות שפכה או שנולד בלא ביצים או מחמת חולי הרי זה כשר לבא בקהל שכל אלו נחשבו בירי שמים (שם ע"ה:). כן היא דעת הרמב"ם שחממת חולי הוא סרס חמה היינו קרחת, אבל לרש"י והרא"ש לא מיקרי בירי שמים אלא ע"י רעמים וברר או ממעי אמו ולא ע"י חולי שנחשב כמו בירי אדם. איזהו סרס חמה? כל שהוא בן עשרים ולא הביא שתי שערות ואפילו הביא לאחר מכאן הרי הוא כסרס לכל דבריו, ואלו הן סימניו: כל שאין לו זקן ויטערו לקוי ובשרו מחליק, רש"י אומר משום ר' יהודה בן יאיר כל שאין מימיו מעלין רתיחות, וי"א כל המטיל מים ואין עושה כיפה, וי"א כל ששכבת זרעו דוחה, וי"א כל שאין מימי דגלו מחציצין, ואחרים אומרים כל שרוחץ בימות הגשמים ואין בשרו מעלה הבל. רש"י ב"א אומר כל שקולו לקוי ואין ניכר בין איש לאישה (שם פ"ז). היו לו שתי שערות בוקנו אינו סרס עד שיהיו לו כל סימנים הללו, ואם לא הביא שתי שערות בוקנו אפילו אין בו רק אחד מסימנים הללו הוי סרס (ישע' אה"ע ס' קע"ב א'—ה'). א"ר ישמעאל בנו של ר"י בן ברוקה שמעתי מפי חכמים בכרם ביבנה כל שאין לו אלא ביצה אחת אינו אלא כסרס חמה וכשר (יבמות ע"ה:). בעל פני יהושע (הלך אה"ע ס' ט"ז) מביא פלוגתא דפוסקים אם בעל ביצה אחת מוליד או לא, ומעיד בעל פחד יצחק כי בהיותו בפדובה ושם קבל עטרת הרפואה והפילוסופיא, ראה איש אחד מיכאל שלום שהיה לו חולי בכיזה אחת ולא היה ראוי לביאה ולא להוליד, והרופאים חתכו ממנו הביצה ההיא ונשאר לו ביצה אחת והוליד בנים אח"כ (ע' סרס). המשקה כוס של עקרין לאדם או לשאר בעלי חיים כדי לסרסו הרי זה אסור ואין לוקין עליו, ואשה

נחמיה, סתם ספרא ר' יהודה, סתם ספרי ר' שמעון וכו' (סנהדרין פ"ג). סתם סדר עולם ר' יוסי (נדה מ'). ולדעת הרמב"ם בהקדמתו לסדר זרעים היא שסתם משנה היא מה שהסכימו עליו רבים והשתנה עינם בו ולא נפלה בו מחלוקת או שקבלוהו רבים מפי רבים עד משה, והסתם הות נמשך עד ר"מ שהוא מסרה לירי חכמי המשינה, וכן התוספתא וכו'. והסתם הזה נקרא הנא קמא אם יש תנאים פרטים החולקין עליו. ויש יוצאים מן הכלל, כי לפעמים סתם משנה אינה ר"מ אלא תנא אחר ולכן נקרא בשם התואר סתימתאה, כמו ר"ע סתימתאה (מגילה ב'), ר' יוסי סתימתאה (י"ט כ"ג), ר' אלעזר בר"ש סתימתאה (חולין כ"ט). סתם משנה וסתם ברייתא הלכה כסתם משנה (אלפסי ונ"י ב"מ פ"ד). סתם משנה בתרא עריף (נופי הלכות אות פ', יבין שמועה כלל ס"ט). סתם מימרת רבי אלעזר אף שלא יאמר אמר ר' אמר ר' יוחנן מסתמא דרבי יוחנן הכי אמר (יומא ד'). ויש עוד כללים בסתם: סתם צפור האמור בכל התורה הוא מהור (חולין ק"מ, נופי הלכות אות תפ"ב). סתם משכנתא שתא (נ"י ב"מ פ"ה). סתם רועה פסול לעדות (ש"ע ח"מ סי' ל"ד). סתם כלי ייש בו סימן (ב"מ ע"ח). סתם כלי גוים אינם בני יומם (ע"ז פ"ה י"ב תו"ט). סתם חרמים לברק הבית (ערכין פ"ח ו'). סתם וסתות לשלשים יום (יבמות פ"ד י"א תו"ט). אדות סתם יינם ע"ע יין נסך. ועל סתם ואח"כ מחלוקת או מחלוקת ואת"כ סתם ע"ע מחלוקת.

א.

סתרי תורה: ע' סבלה

ספ"ה). אם חזרו בהם בעלי המקח ומסכר אחר שנמכר הענין ביניהם בדרך התגרי, ואפילו מחלו זה לזה. והסרסור רוצה שבר סרסורו באמרו שכבר נתחייבו לו ומה איכפת לו אם מחלו זה לזה אח"כ, הדין עם הסרסור מאחר שכבר נגמר פעולתו (בעי חיי על מור ח"מ סי' קפ"ה אות ג'). השם ספסיר הוא כמו סרסור, וא"ר נחמן בתנר ספסר שנינו (ב"מ נ"א). פי' דוכין מהבא ומזבין להבא ואוזולי מזולי מדעתו כרי שיהיו לו מעות מצויין, והשתא מיהת כשאינו מוצא סחורה יפה באותו שמכר קא הרר ביה ובעי מעון אונאה וכו' (ערוך). ורש"י פי' ספסירא ע"י סרסור, ונ"מ הי"ט המיפישט ספסירותא (ב"מ שם). וזהו שכתב הרמב"ם (מכירה פמ"ז) המוכר סרסור שלוקח מזה ומוכר לזה יש לו דין לוקח. חז"ל השתמשו במלת סרסור לדברי מוסר: משל למלך שעשה סחורה ע"י סרסור והפסיד על מי מתרעם לא על הסרסור? (ב"ר פ' פ"ח). סרסור בינו לבין בני (דברים רבה פ"ג). עתיד אני להעשות סרסור בינך וביניהם כשתתן להם את התורה (שמי"ר פ"ג). כשם שנתנה (התורה) ע"י סרסור כך אנו צריכין לנהוג בה ע"י סרסור (ירוש' מגילה פ"ד). לבא ועינא סרסורי דעבירא נינהו (שם ברכות פ"א). ע"ע ש"ר כ"ן. ש. י. ש.

סרקוסטה: ע' סרגוסא

סתימה: ע' פרשיות

סָתָם (סתמא): דבר שאינו נלוי ומפורש, או דבר הלכה שנאמרה במשנה או בבבביתא סתם מבלי להזכיר שם הפרטי של בעל ההלכה. וע"ז נתנו חז"ל כללים מיוחדים: סתם מתניתין ר' מאיר, סתם תוספתא ר' אבון נצר סמאל'ן יחיא' עבא אלמנרבי אלמאנדלוסי: כהנאס תוכן ורופא מומחה והמיר דתו לדת מחמר. הוא חי במאה ה"ב, ומת ערך שנת 1180 בעיר מראנה (במהו ארראבינאן בפרס). ר' אברהם זכות בספר היוחסין וגם איזה סופרים מהמאה ה"מ יקראוהו שמואל בן עזריה. אך לדעת שטיינשניידר הוא שבנו מהשם הערבי אבו נצר. מקום מולדת עבאס לא נודע אל נכון. יש אומרים כי נולד בספרד ואח"כ עזב עם אביו את ספרד מפני הרדיפות שסבלו היהודים ההת

מושלי האלמוהדים וישבו במורוקא, ולכן כנויו הערבי הוא אלמנרבי אלמאנדלוסי (המורוקאני הספרדי). אולם עבאס בספרו מקורות ימי חייו אינו מזכיר אפוא נולד אך יספר כי אביו ר' יהודה בן אבון ספאס (מורוקא) לקח אישה בבגדאד את חנה בת ר' יצחק בן אברהם הלוי מבצרה, וכי אמו היתה אישה מלומדה. ואביו שהיה בעל תורה וחכמה למדהו מקרא מפורש עד שנת ה"ג לימי חייו, ולמד חכמת ההנדרסה והתכונה ממורים ערביים מפורסמים, ואת חכמת הרפואה מהרופא היהודי המושלכני רפיל'סוף אבו אלברכת הבת אללאה

עבאס, שמואל בן יהודה ו' (בערבית). אבון נצר סמאל'ן יחיא' עבאס אלמנרבי אלמאנדלוסי: כהנאס תוכן ורופא מומחה והמיר דתו לדת מחמר. הוא חי במאה ה"ב, ומת ערך שנת 1180 בעיר מראנה (במהו ארראבינאן בפרס). ר' אברהם זכות בספר היוחסין וגם איזה סופרים מהמאה ה"מ יקראוהו שמואל בן עזריה. אך לדעת שטיינשניידר הוא שבנו מהשם הערבי אבו נצר. מקום מולדת עבאס לא נודע אל נכון. יש אומרים כי נולד בספרד ואח"כ עזב עם אביו את ספרד מפני הרדיפות שסבלו היהודים ההת

האלה ערבית ועברית דומות הן במראיהן אך נפרדות כמובן. גם יודיע כי לא הניח מלה אחת ערבית בלתי נעתקה. על העתקתו זו נתן הרשב"א את הסכמתו והיה חילוף מכתבים כיניהם, ומזה נראה כי עבאסי היה הלמודי גדול (עי' פערלעס. דכי שלמה בן אברהם בן אדרת צד 10, 60; J. E. 1 36).

מ. דן

עבד (שם המופשט „עבדות“): איש כנעני ומשועבד לרצון אדניו לכל מלאכה. הבזיון אשר שפכו העמים הסמונים על העבדים היה זה לרוח בני ישראל. והראיה כי אין ביטת עבד מלה מיוחדת להוראת אדם המשועבד וקנין קנין הגוף לאיש אחר. כי „עבד“ הוראתו עובד עבודה ומשרת. ואין בו הגנאי שיש במלת δοῦλος של היונים או servus של הרומיים, slave של האנגלים sklave של הגרמנים, esclave של הצרפתים. ויש עבד כנעני ועבד עברי. אך למען הברל כיניהם נקרא הראשון עבד סתם והשני בתואר עברי, ונקבה היא לרוב יפחה ו„אמה“ לעבדה ע"ע א. מ. ה. עבד כנעני הוא עבד עולם שכבשו בעליו תחתיו או שהוא קנין כספו (ויקרא כ"ב י"א) וכתלמוד נקרא לרוב „עבד כנעני“, כי מוצאם מהם בן נח שקללו אביו להיות „עבד עבדים“ לאחיו (בראשית ט' כ"ה) ר"ל השפל בעבדים, כמו הכל הכלים.

[הוראות אחרות לשם עבד] ביחס עם לעם הנכנע לטלמן עם אחד בתשלומי מס נקרא עבד. ויהי מואב עבדים לרוד נושאי מנחה (דה"א ח' ב'). לאות הכנעה ותשואות חן לגדול ונכבד כמו ירבר נא עבדך דבר כאזני אדוני (בראשית מ"ד י"ח). עבדך אבי (שם פסוק כ"ד). ביחס אלהים נקרא בשם עבד כל עושה רצונו: משה עבד ה' (יהושע כ"ב ה'). לעבד ה' לרוד (תהלים י"ח א'). כעבד איוב (איוב מ"ב ז'). עבדי הנביאים (מ"ב ט' ז'). וגם על נבוי הסמלא חפץ ה': נבוכדנצר מלך בבל עבדי (יחזקאל כ"ה ט'). ועל עם ישראל המיועד לאור עמים בהכרת ה', ואתה ישראל עבדי (ישעיה מ"א ח').

[עבדים בכתב] מקור העבדות בזמן קדום. הוא מזמן כנען בן חם שקללו אביו אחר דוד המכול „ויהי כנען עבד למו“. חם היה בנו „הקטן“ (בראשית ט' כ"ד) ר"ל הפחות שכולם וכנען היה הקטן מבני חם כי נחשב באחרונה כוש ומצרים פים וכנען (שם י' ו'). ונקל היה להגדולים לכבוש את אחיהם הקטן תחתיהם וכן כל יוצאי חלציו. בתולדות האבות נמצא את העבדות כבר כמצב התפתחות שלמה, לכל אחד מהם היו עבדים רבים ושפחות (שם י"ב ט"ז, כ"ו י"ד, ל' מ"ג ועוד). אך הם היו קנין כספם או ע"י חליפם של קנינים אחדים, ואברהם חשבו עם ילידי ביתו יצאמר וכל אנשי ביתו ילדי בית ומקנת כסף מאת בן נכר נמולו אותו (שם י"ז כ"ז). וגם כאכילת קרבן פסח נאמר וכל עבד איש מקנת כסף ומלתה אותו אז יאכל

ומדורו אבו אלפחה ן אלכצרי. כהיותו בן י"ח היה כפי רוב החכמים והפילוסופים. ולמען השתלם בלמודיו אלה ובחכמת הרפואה נסע לבצראק בסוריא ובפרס. עד אשר קבע משכנו באחרונה במראנה. כנסעיו באו לידו ספרים הרבה ככל מקצועות החכמות וביהוד חכמת הרפואה, ובהיותו עוד צעיר לימים המציא רפואות חדשות. גם תיקן את ספר איקלידוס המהנדם וכוה הקיל הרבה את למוד ההנדרס. מפני סבה שלא נודעה לנו בא בברית דת המוילמנים בשנת 1163. כראשונה לא הרהיב עוז כנפשו להודיע הדבר לאביו, אך אח"כ כתב לאביו שהיה אז בחלב (אלעפא) וספר לו את כל המעשה כי היה עוסק בקריאת הספרים מחיי מחמד ודאח אותו כהלום שתי פעמים. אביו כא למצול בארם נהרים להתראות עמו וכנראה רצה להחזירו מרתו, אך אביו מת שם פתאום.

[ספריו] עבאס כתב כמה ספרים בערבית על התכונה וההנדרס וחכמת החשבון, ועל הרפואה. אולם ספרו הכי נכבד הוא „אפחאם אליהוד“ (הכלמת היהודים). והוא יוכיח נגד דת היהודים שברדו. לדעת ש"ש הספר הזה הוא „כתאב אלנפך ואלאבראם“ (ספר ההתננרות וההכחשה) נגד ספר הכוזרי של ר' יהודה הלוי. בספר הזה יאמר עבאס כי לפעמים נחץ לבטל את ההק. וכי יש רמז בתורה על מחמד מהתכות בממד מאז (בראשית י"ז ב) בניסטיא מחמד. ויתעורר על קבלת התורה מסיני ויאמר כי נתוספו בה דברים מעורא. ומזה יוכיח דוד קייפמאן כי אברהם ן ראוד כספרו אמינה רמה כיון אל עבאס ברברו אדות פושע ישראל אחד אשר חפץ להרס את דת ישראל. יעו כי הוא מביא את מאמר המחבר אדות עורא. ולדעת נייגר גם הרמב"ם כאנרת תימן כיון אל עבאס. בספר הזה יספר עבאס את קורות ימי חייו, ונמצא בכ"י בבית עקר הספרים נקאריה מצרים, ומאמרים נפרדים ממנו נמצאו במקומות שונים. וזינער הרפים בהעתקתו „עמק הבכא“ מאמר מספר „אפחאם אליהוד“ כענין דוד אל רואי הכתבים נגד היהודים שנרפסו במאה הטי' ברומית Epistola Samuelis Maroccani ואיטר נעתקו אח"כ ללשונות שונות נוסרו על הספר „אפחאם אליהוד“.

ביבליוגרפיה: שטיינשניידר, אראבישע ליטעראטור דער יודען ס' 149; מאנאטשריפט מ"ב 128 והלאה; J. E. 1 38.

מ. דן

עבאסי, יעקב בן משה ן (בשבוש עבאסי): חכם ספרדי, חי בוויסקה (Huesca) ספרד כמאה ה"ג. הוא העתיק מערבית לעברית את פירוש המשניות להרמב"ם על סדר נשים, וכתב להעתקתו הקרמה פילוסופית בדרך הקירה על קהלת ז' ב"ג להוכיח כי הנבואה היא חוץ מדרך הטבע. כהקדמתו יתנצל על השגיאות אשר ימצאו בהעתקתו, יען כי שתי השפות

ביום הוציאו אותם מארץ מצרים מבית עבדים לאמר מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי אשר ימכר לך ועבדך שש שנים ושלחתו חפשי מעמך ונו'. לכן כה אמר ה' אתם לא שמעתם אלי לקרוא דרור איש לאחיו ואיש לרעהו הנני קורא לכם דרור נאם ה' אל החרב ואל הרעב ונו' (ירמיה כ"ד). הרברים הנמרצים האלה ראויים הם למי שאמרם. ומראים לדעת עד כמה היתה קשה העבירה של העבדות בעיני הנביא. ומה שמצינו כי לפעמים לקחו ילדים לעבדים לערבון בעד חוב. כמו אישה אחת מבני הנביאים צעקה אל אלישע לאמר עבדך אישי מת ונו' והנני בא לקחת את שני ילדי לך לעבדים (מ"ב ר' א'). אפשר שהנשיה היה שלא מבני ישראל, או שבני ישראל עברו אז על חוק ומשפט ישראל לעשות כמעשי הגוים. כי לפי חוקי ישראל גם העבוס הושב לעני בכל יום אם היה צריך לו לכסות יום או כסות לילה ע"ע משכנן. כי היה מנהג כללי של כל העמים שהמלוה היה לוקח את הלוה או בניו לעבדים בעבור נשיו שלא יכול לשלם לו. כמו שנאמר עבד לזה לאיש מלוה (משלי כ"ב ז'). והנביא אמר, "מי מנושי אשר מכרתי אתכם לו" (ישעיה נ' א'). וגם היהודים למדו לעשות כן מהגוים שכניהם. ולכן בשוכם מנלות בבל הוכיחם נחמיה בשמעו, "ויש אשר אומרים לוין כסף ונו' והנה אנחנו כובשים את בנינו ואת בנותינו לעבדים" ונו' וירב את החורים ואת הסנניז שהיו כובשים העבדים האלה ויאמר להם: "לא טוב הדבר אשר אתם עושים" והוא בעצמו הראה להם לדונמא כי נער הצנו מהחובות שחייבו לו והשיב להם כל הערכות (נחמיה ה').

[דין עבד עברי] התורה אסרה קנין עבד עברי לעולם, והנבילה את זמן עבודתו לשיש שנים. ונאמר: כי תקנה עבד עברי שש שנים יעבד ובשביעית יצא לחפשי חנם (שמות כ"א ב'). ושנת היובל תוציאהו לחפשי גם בתוך שש שנים (ויקרא כ"ה מ'). קנין עבד עברי לא היה בנופו כי אינו קנין כסף. רק על פי שני דרכים: א' כי מכרו ב"ד משום גניבה שלא יכול לשלם בעדה (שמות כ"ב ב'). ונאמר: כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך שש שנים ובשנה השביעית תשלחנו הפשי מעכך (דברים ט"ז י"ב). ב' כי מכר את עצמו מחמת עוני. כי ימוך אחיך ונמכר לך לא תעבוד בו עבודת עבד (כנעני). כשכיר כתושב יהיה עמך עד שנת היובל יעבר עמך. ויצא מעמך הוא ובניו וישב אל משפחתו ואל אחוזת אבותיו ישוב. כי עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים לא ימכרו ממכרת עבד. לא תדרה בו בפרך ויראת מאלהיך (ויקרא כ"ה ל"ט—מ"ג).

[עבד שמכרו ב"ד] יש חילוק בכמה דינים בין מכרו אותו ב"ד בנבנתו או אם מכר את עצמו מחמת עניות. עבד עברי האמור בפ' משפטים זה "ישראל" שמכרו אותו ב"ד על כרחו, אם גנב ואין לו לשלם

בו (שמות י"ב מ"ד). מסחר העבדים החל להתרחב בארצות העשירות שהיה שם עבודה רבה כמו ארץ מצרים. ולכן מצינו כי בני יעקב מכרו את יוסף אחיהם בעשרים כסף לישמעאלים שהיו סרסורים והם הביאו אותו מצרימה. מקום המרכז לקניית העבדים. המחיר בעד יוסף שהיה אז י"ז שנים מתאים עם המחיר הבינוני הקצוב אז לעבדים לפי שנותיהם. כמפורש בפרשת ערכי נפשות (ויקרא כ"ז) מבן חדש עד בן חמש חמשה שקלים ולנקבה שלשת שקלים, מבן חמש שנים עד בן עשרים שנה עשרים שקל ולנקבה עשרה שקלים, מבן שלשים עד בן ששים שנה חמשים שקל ולנקבה שלשים שקל, מבן ששים שנה ולמעלה חמשה עשר שקל ולנקבה עשרת שקלים. אסנא מכירת יוסף לעבד במצרים נרמה שכל בני ישראל נשתעבדו אח"כ לעבדים לפרעה מלך מצרים. השעבוד הזה כבר נתגלה לאברהם אבינו, "ידוע תדע כי נד יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה" ונו' (בראשית ט"ז י"ג). יציאת ישראל ממצרים מעבדות לחרות היא המאורע היותר גדול ונכבד בקורותיהם מעת היותם לגוי עד עתה. ובני ישראל היו הראשונים לשבר את שלשלאות ברזל של העבדות העולמית. שלשת אלפים שנה קודם שעשו זאת עמים אחרים. ועם בני ישראל יצאו גם "ערב רב" (מערבים מעמים אחרים) והם האספסוף שעלו עמהם (כמדבר י"א ד'). ואף כי רכשו להם בני ישראל עבדים ושפחות מבני הנכר לא מצינו בשום מקום שעבדו בהם בפרך ובאכזריות כדרך שעשו עמים אחרים. ורק יושבי גבעון שעשו בערמה ויאמרו אל יהושע עבדך אנחנו ונו' נעשו חוטבי עצים ושואבי מים לכל העדה (יהושע ט' כ"א). ועי' רש"י דברים כ"ט י' ובילקום רמז ק"ד). ובכל זאת מצינו כי גם גדולי ישראל השתתפו בכל עבודה בבית ובשדה אף כי היה להם עבדים ושפחות. יעקב היה רועה צאן וכן משה, ודוד לוקח ממכלאות צאן לרעות ביעקב עמו (תהלים ע"ה ע'). ישאול לא עזב את מחשבתו ויעבוד כאחד העבדים הפשוטים גם אחרי שנבחר למלך. ואלישע הנביא עסק בעבודת האדמה כאשר משחו אליהו לנביא לממלא מקומו. ובפרט נזכרו בני ישראל שלא לעבוד בעבד עברי עבודת פרך ושלחו לחפשי אחר שנים קצובות או בשנת היובל. ורק כאשר עזבו ישראל את תורת ה' והחלו להתחקות על מעשי הגוים סביבותיהם לא שמרו גם הזהרת התורה אדות העבדים העבריים. וקרוב לחרבן הבית הראשון בהשתדלות ירמיה הנביא כרת המלך צדקיהו ברית ה' עם העם אשר בירושלם לקרוא דרור לעבדיהם, "לשלח איש את עבדו ואיש את שפחתו העבריה חפשים לבלתי עבד במ ביתודי אחיהו איש ונו'. וישובו אח"כ וישיבו את העבדים ואת השפחות אשר שלחו חפשים ויכששו לעבדים ולשפחות. ויהי דבר ה' אל ירמיהו ונו'. אנכי כרתי ברית את אבותיכם

לו ברוחב יד (ספרי דברים שם).

[המזכיר עצמו לעבד] ישראל שהעני ביותר נתנה לו תורה רשות למכור את עצמו, שנאמר כי ימוך אחיך עמך ונמכר לך וגו'. ואינו רשאי למכור את עצמו ולהצניע את דמיו באפונרתו ולקחת לו בהמה וכלים ובית (תו"כ) או אפילו לשלם בעל חוב, אלא אי"כ צריך לאכלן בלבד. וכן המזכיר עצמו ימכר רק לישראל ולא לנוי ואפילו לא לגר תושב, ואם עבר ומכר עצמו הרי זה מכור שנאמר או לעקר משפחת גר, ואע"פ שעשה שלא כהוגן מצוה לפדותו ולא יטמע בהם שנאמר אחרי נמכר גאולה תהיה לו. ולא ימכר עצמו בפרהסיא אלא בצנעא. המזכיר עצמו נמכר לשש ויתר על שש עד סוף שנת מביירתו, כי קצבת השנים הוא דוקא במכרוהו ב"ד (קדושין י"ד), אך אם פגע היוכל בינתים יוצא לחירות ואפילו הניעה שנת היוכל אחר שנה אחת. המזכיר עצמו אסור בשפחה כנענית ואינו נרצע (שם), ואין מעניקין לו (שם ט"ו), וכן אין מעניקין היוצא בנרעון כסף (שם ט"ז). אחד המזכיר עצמו ואחד שמכרוהו ב"ד הרי זה מגרע מפדיונו ויוצא. כגון שמכרוהו בשישים דינרין ועבר ארבע שנים ומצאה ידו הרי זה נותן עשרים דינרין ויוצא לחירות. ואם שנת היוכל באמצע מחשבין השנים עד היוכל ומנבין לפי הערך לכל שנה, גם יוצא כל עבר לחרות אם מחל לו האדון על שעבודו ונתן לו שטר שחרור. נמצא שעבר עברי יוצא לחירות בחמשה דברים: א' בשנים (שש שנים במכרוהו ב"ד או שנות סמכרו במזכיר את עצמו); ב' בנרעון כסף; ג' בשטר שחרור. ד' במיתת האדון בלא בן, ובנוי או בגר תושב אפילו הניח בן; ה' ביוכל.

[איך להתנהג עם עבד עברי] הקונה עבד עברי לא יקרא אותו עבד בדרך בזיון, שנאמר כי ימוך אחיך עמך ונמכר לך. נהוג בו אחוה, יכול אף הוא (העבד), ינהוג בו אחוה ת"ל כי תקנה עבד (מכילתא). הא כיצד? אתה נהוג בו כאחיה והוא נהוג בו בעצמו בעבודתו (תו"כ פ' בהר). כל עבד עברי אסור לעבוד בו בפרך, היינו מלאכה שלא לצורך כדי לענותו, או מלאכה שאין לה קצבה. שלא תאמר לו החם את הכוס ואין אתה צריך לו. עזר תחת הנפץ עד שאכזא (והוא מתעכב מלכזא, או שלא נתן לו קצבה עד שעה ידועה). ושם תאמר לצורך עצמי אני עושה. הרי הדבר מסור ללב וכל דבר המסור ללב נאמר בו ויראת מאלהיך (שם). ואסור להעבירו בעבודה בזויה, שלא יסול אחריך בלונמאי (שק ואמתחת גדולה), ולא יסול לפניך כלים במרחץ (שם), ולא יעול לו מנעליו וכל עבודה של ננאי ובזיון. ומותר לספר לו שערו ולכבס לו כסותו ולאפות לו עיסתו אבל לא יעשה אותו בלן לרבים או ספר לרבים או נחתום לרבים. ואם היתה אימנתו זאת מתחלה מותר להשתמש בה. אבל במזכיר עצמו מותר להשתמש בו בכל דבר אם התנה עמו מתחלה

את הקח ואין לך איש בישראל שמוכרין אותו ב"ד אלא הנגב בלבד. אם מכרוהו ב"ד עובר רק שש שנים, ואם פגע בו יוכל יוצא ביוכל, ואדוניו חייב לתת לו הענקה, בצאתו לחפשי, ואם אינו רוצה העבר לצאת אחר שש שנים נרצע, הבורח בתוך שני עבודתו חייב להשלים, אבל חלה אינו חייב להשלים (קדושין י"ז). אם מת האדון בתוך שש שנים עובר את בנו אך לא את בתו ולא יורש אחר (שם). ואינו נמכר מסכרת עבר, שלא יעמידו אותו בסימטא או על אבן המסח שהוא בפרהסיא אלא נמכר בצנעא (תו"כ). ואין מוכרין אותו אלא לישראל, אם כנפו יבא בנפו יצא. היינו שאם לא היה גשוי מתחלה אין רבו מוסר לו שפחה כנענית להוליד ממנה עבדים אבל אם יש לו אישה ובנים רבו מוסר לו שפחה כנענית (קדושין כ'). וכיצד יוצא מניח השפחה והילדים לאדוניו והוא יוצא עם אשתו הישראלית ובניו שהביא עמו, ורבו חייו במזונות אשתו ובניו כל זמן שעובד אצלו ואם כלו השש שנים ואינו רוצה לצאת לחפשי, כי יאמר אהבתי את אדוני ואת אשתי (הכנענית) ואת בני לא אצא חפשי. והגישו אדוניו אל האלהים (הב"ד שמכרו אותו) והגישו אל הדלת או אל המזוזה ורצע אדוניו את אזנו במרצע ועברו לעולם (שמות כ"א). וקונה עצמו במיתת האדון דכתיב ועבדו, ולא את הבן ולא את הבת, לעולם לעומדו של יוכל (קדושין כ"א). ר"ש ברבי היה דורש מה נשתנה דלת ומזוזה מכל כלים שבבית? אמר הקב"ה דלת ומזוזה שהיו עדים במצרים בשעה שפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות ואמרתי כי לי בני ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים, והוצאתים מעבדות לחירות והלך זה וקנה ארון לעצמו (מרצונו אחרי שנות עבודתו) ורצע בפניהם (קדושין כ"ב). ריב"ז היה דורש מה נשתנה און מכל אברים שבגוף? אמר הקב"ה און ששמעה על הר סיני בשעה שאמרתי כי לי בני ישראל עבדים וכו' ולא עבדים לעבדים והלך זה וקנה ארון לעצמו ורצע (שם). ובירושלמי איתא, און ששמעה על הר סיני לא יהיה לך אלהים אחרים והלך זה ופיק מעליו עול מלכות שמים וקבל עליו עול מלכות בשר ודם ורצע (שם קדושין פ"א ב'). חז"ל עשו תנאים רבים בהרצעה, באופן שכמעט לא היה אפשר להוציא החוק לפעולה, כמו אם היה העבד חולה או רבו חולה אינו נרצע, ואם אין רבו איהבו אפילו הוא אוהב את רבו אינו נרצע (קדושין כ"ב). במכרו ב"ד נאמר, וכי תשלחנו הפשי מעמך לא תשלחנו ריקם, העניק תעניק לו מצאנך מנרגך ומיקבך אשר ברכך ה' אלהיך תתן לו, חכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויפדך ה' אלהיך וגו'. לא יקשה בענין בשלחך אותו חפשי מעמך כי משנה שבר שבי עבדך שש שנים וברכך ה' אלהיך בכל אשר תעשה (דברים ט"ו י"ג—י"ח). כמה מעניקין לו ר"י אמר שלשים (שקל) כשלשים של עבד (קדושין י"ז). ומה במצרים נתתי לך ברוחב יד אף אתה תן

עממין ליד רבונה דישתוב לוחך ונר. כי בעבד כנעני שברח מחו"ל לארץ הכתוב מדרב (גימין מ"ח). והמעם כי חו"ל הוא מקום שעובדים ע"ז. וכן דעת הרמב"ן (בפירושו עה"ת). עבד שברח ונתייאש ממנו רבו יוצא לחירות (גימין ל"ח:).

[מכירת העבד והתהירות] עבד כנעני נמכר מיד יהודי ליהודי שני בכסף ובשטר ובתוספה. נוסח שמר זבני התקין ד' יהורח: עבדא דנן מוצדק (מבושר) לעבדו ופסיר ועמיד מן חרורי (פרוש ומופגן מחירות) ומן עלולי ומן ערורי (ערעור) מלכא ומלכתא, ורשום (חותם) דאיניש לא אית עליה. ומנקה מכל מום ומן שחין דנפס עד מצהר (שתי שינים) חדת ועתיק (גמין פ"ז). ור"ל שאין בו חותם של אדון אחר ונקרא "כבלא דעבדא". כי היו רגלין הבעלים לשים חותמם על עבדיהם. ולכן העבד שקבל עליו מצות עבדים אסור לצאת בשבת בחותמו, והיו עושין החותם משל מ"ט או דבר אחר. ואמר רב שמואל יוצא העבד בחותם שבצוארו (דלא חיישין דמישליף ליה) אבל לא בחותם שבכסותו (שבת נ"ח. ש"ע א"ח ס' ל"ד). מצוה על האדון למול עבדיו הכנענים, אחר עבד שנולד בביתו ואחר עבד שקנאו מיד נוי. ומברך אקב"ו למול את העבדים. העבד הנלקח מיד נוי צריך לטובלו לשם עבדות, ואומר לו רצונך שתכנס לכלל עבדי ישראל ותהיה מן הכשרים או לא? אם רצה מוריעין לו עקרי חדת וקצת מצות וענשן ושכרן ויטבול לשם גירות כגר צדק. ואז חייב במצות כמו אישה יהודית. היינו כל הלאוין ומצות עשה שהזמן גרמא פטור. אם לא רצה העבד לימול מגלגלין עמו עד י"ב חדש, ואח"כ אסור לקיימו כשהוא ערל, אלא חזר ומוכרו לנוי, ואסור למולו או להטבילו לגירות בעל כרחו אלא ברצונו. ואם התנה עמו בפירוש שלא למולו אינו חייב למולו. ובמרינות שאסור לגייר שום נוי מדינא דמלכותא הוי כאילו התנה עמו שלא למולו ויותר לקיימו ערל כ"ז שירצה. בעבד כנעני מותר לעבדו בפרך, אולם אע"פ שהדין כן. מדת חסידות ודרכי החכמה שיהיה אדם רחמן ולא יכבדו עולו על עבדו ולא יצר לו. ויאכילוהו וישקהו מכל מאכל ומשקה ולא יבזהו לא ביד ולא בדברים ולא ירבה עליו צעקות וכעס אלא ידבר עמו בנחת וישמע מענותיו (ש"ע יו"ד ס' רס"ז ו"ז). המישרר עבדו הכנעני עובר בעשה דלעולם בהם תעבדו. ומותר לשחררו לדבר מצוה אפילו הוא מדרבנן, כגון להשלים חטאין בביהכ"נ. שפחה כנענית שנהנין בה העם מנהג הפקר כופין את רבה ומשחררה כדי שתנשא אדון הסכסול. עבד פסול לעדות כאשה. ואסור ללמדו תורה (כתובות כ"ח.). עבדים ושפחות שמתו אין מתאבלים עליהן ואין עומדין עליהם בשורה ואין מספידין אותם, מלבד אם היו כשרים (ברכות מ"ז:).

[שטר שחרור] שטר שחרור פסול בערכאות של נזים. אבל כשר בעד נוי אחד ועד ישראל אחר,

ועל דעת זו מכר עצמו, שאינו עושה זאת אלא מרצונו. חו"ל דרשו "בי טוב לו עסק", עמך במאכל עמך במשתה, שלא תהא אתה אוכל פת נקיה והוא פת קיבר, אתה שותה יין ישן והוא יין חדש, אתה ישן על גבי מוכין והוא ע"ג תבן. מכאן אמרו כל הקונה עבד עברי כקונה אדון לעצמו (קדושין כ"ב.). עבד עברי נוהג רק בזמן שהיובל נוהג (ערכין כ"ט.), והיובל נפסק כאשר גלו עשרת השבטים (ע"ע שמיטה ויובל).

[עבד כנעני] בעבד כנעני נאמר: ועבדך ואמתך אשר יהיו לך מאת הנשים אשר סביבותיכם מהם תקנו עבד ואמה, וגם מבני החושבים הנרים עמכם מהם תקנו וממשפחתם אשר עמכם אשר הלירדו בארצכם והיו לכם לאחוזת, והתנחלתם אותם לבניכם אחריכם לרשת אחוזת, לעולם בהם תעבדו (ויקרא כ"ה ט"ד—מ"ו). והם הנקראים עבדי עולם, והם קנין כסף הבעלים, וזוכה בו גם בחוקה או בחליפין. עבד כנעני קונה את עצמו לצאת לחרות בשלושה דברים. בכסף או בשטר או בראשי אברים. היינו אם איש אחד נותן כסף לאדונו להוציאו לחירות כיון שקבל הרב את הכסף או שיה כסף יצא העבד לחירות. וביטור אם כתב לו רבו מעצמו שטר שחרור. ובראשי אברים, כמו יטנאמר: וכי יכה איש את עין עבדו או עין אמתו וישתתה ונר או שן עבדו או שן אמתו יפיל. לחפשי ישלחנו (שמות כ"א כ"ו), וכיפין אותו לתת נט שחרור (קדושין כ"ד:). ונאמר: וכי יכה איש את עבדו או את אמתו בשבט ומת תחת ידו נקם ינקם (וימת האדון בסיף, מנהדרין ע"א). אך אם יום או יומים יעמוד לא יוקם כי כספי הוא (שמות כ"א כ"א). יום או יומים היינו יום שלם מעת לעת. וטעם הדבר שחייב מיתה אם מת תחת ידו. מפני האכזריות היתירה של האדון, וגם שיוכיח בזה כי כוונתו מתחלה היתה להכותו מכת מות ולפיכך כבר התיאש א"ע ממנו והפקירו מדעת ואינו שלו. דק"ל המפקיר עבדו יצא לחירות, ולכן הייב עליו עונש מיתה. אבל אם יעמוד זמן מעת לעת חזינן שלא היה ברעתו להמיתו רק לעונשו קשה בנפשו ולא הפקירו והרי הוא קנין כספו ופטור (ע"י תורת גבריאלי להרב ר' זאב גבריאלי מרגליות. ס' שמות שם, ירושלם תר"ע). עבד כנעני הוא אחוזתו ומורישו לכל יורשיו. ויכול למוכרו לישראל אחר, אבל לא לנוי כי ילמדוהו לעבד ע"ז. וקנסוהו כ"ד לחזור ולקנותו מן הנוי עד עשרה ברמיו וכותב לו שטר שחרור ויוצא, ואם מת המוכר אין קונסין היורש בזה. המוכר עבדו לחוצה לארץ אפילו לישראל יצא לחרות וכופין את רבו השני לכתוב לו שטר שחרור ואבדו הרמים, וזהו קנס שקנסו חכמים גם את הלוקח. ונאמר בתורה: לא תסגיר עבד אל אדוניו אשר ינצל אליך מעם אדוניו. עמך ישב בקרבך במקום אשר יבחר באחד שעריך בטוב לו תוננו (דברים כ"ג מ"ז—מ"ח) ותרנום אונקלוס לא תמסר עבד

בראשונה. כמעט כל העמים הנוצרים התעסקו במסחר העבדים בימי הביניים, ומכרו את השביה לעבדים ולשפחות, והיהודים נמכרו במספר רב מאד ממדינה למדינה. וזוהי נילדה המצוה הגדולה של פדיון יישובים (ע"ע). ואף כי גם יהודים קנו עבדים לעצמם לא עבדו בהם בדרך כמו הנוצרים. והראיה כי למרות כל הגזרות מצד המלוכות שלא יכבשו היהודים את הנוצרים לעבדים, נתרצו העבדים לעבוד תחת יד אדוניהם היהודים ולא רצו להחליפם באדונים נוצרים. במאה ה־12 החל מסחר העבדים הכושים. וגם היהודים בפורטוגאל והולנד לקחו חלק במסחר הזה ביתר הגנים. אך היהודים היו גם בין החברים הראשונים שיסדו אגודתם לעצור בעד העבדות הכללית. והנוצרים שהיכיהו והטיפו לעם ויצאו למלחמה נגד הרשעה הזאת הוכיחו להשתמש בכלי זין של תורת ישראל. בעת שפרצה מלחמת האזרחים באמריקה אנשי הצפון נגד אנשי הדרום כדי לבטל את עבדות הכושים. נתלקו גם היהודים בדעותיהם: יושבי הדרום שהחזיקו בכושים רבים מצאו היתר בדבר מחוקי התורה אדות עבדים כנענים ובפרט הכושים שהיו יוצאי חם בן נח. אך רוב חכמי ישראל ובפרט יושבי הצפון התנגדו לעבדות. היהודים שכתבו נגד העבדות בזמן הזה היו הרב מילצ'ינר, די פעהלעלטינסע דער "קלאוואריי ביי דען אלטען העברעערן" שנרפס בלייפציג ב־1858 ונעתק גם לאנגלית. וכן כתב ברתולד אויער באך, "דאס לאנדעוויז און רהיין" ועוד. ואע"פ שהיהודים בדרום נטו אחרי יתר התושבים להתחזק בעבדות, דרשו בן ברבים אבל הם בעצמם שחררו כמה עבדים. ויהודה מורא שחרר את עבדיו שהיו משרתיו והעניק אותם מכל טוב ויתמך בידם כדי שיוכלו להנות מיגיע כפיהם. החברות שנסדו נגד העבדות הודיעו באספתם בשנת 1853 כי איזה יהודים בדרום, "מנעו ידיהם מלהחזיק קנין הגוף בעבדים ולא השתמשו בהם כל עיקר". ובאמת היה מצב הכושים יותר טוב בבתי היהודים ממצבם בבתי אחרים. בין הרבנים והמטיפים היה דר' מ' ראפאל בנייארק שהוכיח כי עבדות הכושים מותרת ע"פ הרין (1861), אך רוב המטיפים והדרשנים התנגדו לעבדות כל עיקר, ובתוכם דר' דוד איינהארן ובנימין סאלד בבאלטימור, בנימין פעלענמחאל בשיקאגא, שבתי מוראס בפילאדלפא. ושמואל מ' אייזיקס, ומיכאל היילפרן בנייארק. ע"ע פועל.

ביבליוגרפיה: צדוקי-כהן, העבדות ע"פ התורה והחלומה, העתקת פוסק קראקא 1892; רשימת הדרשות והמאמרים נגד העבדות באמריקה ע"י Wolf, *The American Jew as Patriot etc.*, 1895; *Publ. Am. Hist. Society*, No. 5.

א.

עבר: שם פרטי, כתנ"ך נמצא איזה שמות פרטים בשם סלך וגם עם תוארים. כמו: נעל בן עבר שנלחם

וצריכין העדים לחתום שמותיהם זה אצל זה, וצריך לכתוב שטר לכל עבד ועבד בפני עצמו. ואם נתנייר העבד מותר לכאז בקהל וכן הישפחה. וזה נוסח שטר יסחרו מהעטיר: "בכך וכך (הזמן), איך אנא פלוני וכל יום והניכא דאית לי צביתי ברעות נפשאי בדלא אניסנא ושהררית ושבקית יתך אנת פלוני רהי עברי מן קרמת דנא, והשתא אקניתי לך נפשך דתיהי בר הורין ותישטרי למיעל בקהלא דיישראל לטיסב ברתהין ולמילף את ותרעא דיקך בראדוויאה ולעילי יתהן בכנישתא דיישראל, ואניש לא ימחה בידהין מיומא דנא ולעלם. ורשו אניש לית עקל ולא על כל כאן דעתיד למיפך מינך. ודין דיהי לך מינאי איגרת הורין וגם ישחרר ברת משה ויישראל". ואין שטר שחרור צריך ליסל מדעי או קנין. המיטחררין האלה נקראו בני הורין (מעיט שני פ"ה י"ד). וזכו לחירות מפני שהם נאמנים לאדוניהם והיו בעלי תכונות טובות ונתניירו מהכרת היהדות האמתית. בין העבדים האלה מצויין בפרט מבי עבדו של ר"ג. ועליו אמרו: הרבה בניו היו לו לבנען ישראון ליסמך (וסמיכה להוראה) כמבי עבדו של ר"ג אלא שחובת אביהם גרמה להן (יומא פ"ג). כשבקר ר' אליעזר בן עזריה את ר"ג ומבי עבדו עומד ומשמש לפניו קרא ר"א: אוי לך כנען שהייבו בין צדיקים ובין רשעים, בדין הוא שיהא מבי יושב ואני מימשו (מדרש משלי מ' ב'). גם מהוללת הישפחה מבייתא ששרתה נ"כ את ר"ג (ירוש' נדה פ"א א', ויק ר פ"ט). ונעשה מבי לסמל דמות עבד כושר (ב"ס ע"ד: ירוש' כתובות פ"ג י'). ע"ע מבי. חכמי ישראל היו הגלים לשחרר עבדיהם, כאשר מצאו אותם כושרים וראוים להתדבק ביהודים. וגם ע"ז גזרו מלכי רומי בשעת השמר. ור"א פרטא כשנתפס למלוכות שאלו אותו מיט קא שבק עבדך לחירות וכו' (ע"ז י"ב:). איזה כתובות ישנמצאו על יד הבוספורוס ובפונטוס מוכיחות כי שחרור העבדים נחשבה למצוה בעיני היהודים (לעזר. בהמאסף, "יאהרבוך פיר נעשיכמע דער יודען" ח"ב 223).

[מתנגדי העבדות] חוקי העבדות בתורת ישראל מוסדים על דרכי נועם, בעת אשר חוקי העמים היו אכזריים מאד. וההסידים ואנשי מעשה היו נוהרים שלא להשתמש בעבדים כל עיקר. פילון ויוסיפוס מעידים כי האיסוס דרשו כי כל בני אדם נולדו בצלם אלהים ואין רשות לאיש להשתמש בחברו ולהשתעבד לו. יצחק אדאלף כרמיה בנאומו לפני מתנגדי העבדות בכל הארצות באספתם בלונדון בשנת 1840. אמר: "אשמח מאד להתחבר אל הכנסיה הזאת, כאחד מצאצאי העברים שהיו הראשונים לבטל את העבדות. הנני אך להוכיח לפניכם כי כת האיסוס היו הראשונים להביע דעתם כי העבדות היא עון ופשע, ולפי דעת יוסיפוס תעשה העבדות מהומה תמידית בהתנהגות המדינה. צריכים אנו לתת כבוד להאנשים שגלו את הרעיון הזה

מורדיו והתנגד לעלי. בספרות הערבית הרחבת כולם ישם עבדאללה בתור ראש הסופרים היהודים אשר נתנו כבוד להאמת ואשר הכירו כי מחמד נביאם מרומם בתורה הנגזרת אשר הערבים יקראו "הדת" כלומר מאמרי הנביא שנמסרו מאיש לאיש ואשר יחסו לעבדאללה זה וגם הספורים אשר ישם חסופר העלבי בפי עבדאללה ו' סלאם כלם ממקור ישראל הם. ומה נראה כי עבדאללה הורה את מחמד בבליה וספורות שונות. אחת מהשאלות אשר ישמו סופרים הערבים בפי עבדאללה טרם קבל את דת מחמד היא: איזה מזון הכין ה' לצדיקים בן ערן ותשובת מחמד היתה, הכבד ממין דגים מיוחד, ורמז על הלית; בימי חייו התלוננו עליו איזה סמאמינים במחמד על עבדאללה מפני כי היה מילדי העברים. אך אחרי הנביא אותו למעלה ימציאו מסרת כי מחמד הבטיח לעבדאללה את הגן ערן, וגם החליטו כי איזה פסוקים מקוראן ירמזו אליו. הגדות ההדית שספר עבדאללה רובם בענין גדולי האומה כמו אדות ארם דניאל ועוד אשר מקורם במדרשים ואגדות חז"ל. אמנם ברוב הימים יחסו אל עבדאללה מאמרים מזויפים הרבה, ועל שלש השאלות נוספו ימאות למאות עד אשר היו לספרים.

ביבליוגרפיה: המקורות הערבים; שטיינשניידר, אראבישע ליטעראטור דער יודען סיי 11; הנל פאלימישע אונד אפאלאגטישע ליטעראטור צד 112; J. Q. R. x. 109.

מ. דן

עבְדִּיה (עבְדִּיהו): נביא ה', ונבואתו האחת על ארום כתובה בספר עבדיה שהוא אחד מתרי עשר בין עמוס ויונה. לא נזכר ישם אביו ולא ישם משפחתו ועירו, ולפי הו"ל הוא עבדיהו שהיה "רא את ה' מאד" והיה בימי אחאב ואליהו, והחביא את נביאי ה' מפני איזבל שלא תהרגם (מ"א י"ח). ודרש ר' יצחק: אמר הקב"ה יבא עבדיהו הדר בין שני רשעים ולא למד מעשיהם וינבא על עשו הרשע שדר בין שני צדיקים ולא למד מעשיהם. עבדיהו היה עשיר גדול והוציא כל כספו למזונות הנביאים (ישמות רבה פ"א ג'). לדעת אפרים מקשאה משום רבו ר"מ היה עבדיה גר אדומי, והיינו דאמרי אינשי מיניה וביה אבא (יער) ניזול ביה נרגא (סנהדרין ל"ט). עבדיה הזה היה מצאצאי אליפז ידיד איוב (ילקוט ח"ב רמז תקס"ט), והתנבא על מפלת ארצו אשר נפרד ממנה ומעמיה, ולכן לא נזכר ישם אביו שהיה אדומי נכרי, וכנראה חי גם בימי יהושפט (עי' לחלק).

[ספר עבדיה] ס' עבדיה נבדל ושונה מכל ספרי הנביאים בכמות ובאיכות. בכמות הוא הקטן מכלם כי יש בו רק פרשה אחת של כ"א פסוקים. ובאיכות שאין נבואתו על יהודה וישראל בעצם רק בדרך שלילה ועיקרו על מפלת אדום. וכלו נבואה אחת מיעוד הפרעניות לאדום ומפלתה ומה תצמח תשועת ישראל.

עם אבימלך בן גרעון (שופטים ט' כ'). עבד בן יונתן ראש בית אב לבני ערן מעולי הנולה (עזרא ח' ו'). עבד אדום הנתי הלוי המנצח על הכנור על השמינית (דניאל י"ג י"ג) מאי היא ברכה שברכו וכו' זו חמות ושבע כלותיה יטילו וישיבה בכרם אחד (ברכות ס"ג). עבד אדום הנתי ושהיבא אל ביתו ארון האלהים שהעלה דוד מקרית יערים (ש"ב ו' י"ג). עבד מלך הכושי איש סרים. עבד למלך צדקיהו אשר השתלח להוציא את ירמיה הנביא מן הבור (ירמיה ל"ח ז'—י"ג). ורש"י פי' שהוא ברוך בן נריה, ולדעת הז' ל' קאי מלך על צדקיהו (מ"ט ט"ז). מ' נכנסו בחייהם בג'ע ואלו הן וכו' ועבד מלך הכושי (ד"א וז"א פ"א). עבד ננו או ננוא שר הסריסים למלך בבל ומכונה בן עזריה אחד משלשת רעי דניאל שהובאו מישראל לחצר מלך בבל (דניאל א' ז' ג' כ"ט). הערביים יש להם שם פרטי לחסידיהם המכונים "עבדאללה" שהוראתו עבד אלהים.

ב. מ.

עבְדִּאלְלָה ו' סבא: מומר מושלמני מצנעא תימן; חי במאה השביעית, ונקרא ע"י סופרי הערבים אבן אלסודא על שם אמו. הוא המיר דת אבותיו לדת המחמרים בימי ממשלת הבלף עתמאן. הבלף השלישי אחרי מחמד, ואחרי אשר נדד מארץ לארץ בא למצרים ושם נספח על המורדים בעתמאן. גם יסד דת חדשה, עיקרה הוא אשר מחמד ישוב למיטל לעולם, והמאמינים שהלכו אחריו נקראו על שמו, "בת הסבאים". העיקר הזה נבדל מעיקר דת הנוצרים בזה אשר עבדאללה החליט כי מחמד יולד פעם שנית. גם הורה כי לכל נביא יש ממלא מקומו, וממלא מקום מחמד הוא עלי, ולזה נספח אל עלי ויבוא למדינה בשנת 636. אך גם את עלי הרנין ביחסו לו משינים אלהיים ויאמר לו, "אתה הוא אתה" ויגרשהו עלי מפניו וישלחהו למדאין, לדעת שהרסתאני בספרו כתאב אלמלל הביע עבדאללה ביהדותו את המלות האלה ביחס אל יהושע בן נון. אחרי מות עלי שינה עבדאללה את עיקר דתו משובת מחמד למען ישתוו לעיקרי כת השיעיים שהלכו אחרי עלי.

ביבליוגרפיה: שהרסתאני כתאב אלמלל; ספרי הערבים מברי ומקריי; En cycl. of Islam s. v. מ. דן

עבְדִּאלְלָה ו' סלאם אבו אלתרית: מומר מושלמני מביאר (ערב); בן דורו של מחמד ומת בשנת 663. שמו היהודי היה אלחסין והתפאר כי היה מגזע יוסף, והתחבר לשבט, "באנו קינוקאע", ואחרי שפרסם מחמד את דתו שלחו היהודים את עבדאללה להתוכח עם מחמד ולשום לפניו שלש שאלות, וכאשר השיב לו תשובות נכונות לפי דעתו קבל עליו דתו החדשה ויקרא את שמו עבדאללה ו' סלאם. בימי ממשלת עתמאן היה עבדאללה בצרו ועזור לו נגד

ויחזקאל (כ"ה י"ב). המבקרים הנתונים נאואק ומארמי אומרים כי ספר עבדיה נתחבר בזמן ההיסטוריים. ומשייני (Cheyne) יוכיח מסלול צרפת על מלכות ירחמיאל (ע"ע) כדרך חקירתו המסונעת. גם החוקרים המשכילים מבני עמנו שהולכים בעינים עצומות אחרי מבקרי הנתונים ומנענעים להם בראשם ומודים שבימי עבדיה, "כבר נלה יהודה מארצו וירושלם כבר חרבה" ועי' מבוא לעבדיה בתנ"ך עם פירוש מדעי הוצאת אברהם כהנא, קיוב 1907). ולא שמו לב להבין ולרעת כי אפשר לפרש הרברים כפשוטם גם אם יאמינו בטעות חז"ל.

א.

עבדיה בן אברהם ירא מברטנורא:

רב ומפרש המשניות, חי במאה ה' באיטליא ומת בירושלם בערך שנת 1500. הוא היה תלמיד למתרי קולון ומזכירו בשו"ת שלו (סי' ע'). ונבחר לרב בעיר ברטינורו (Bertinoro) מחוז פלורי באיטליא. ומכונה ע"ש העיר הזאת. הוא נזר אומר לעלות הר ציון וע"כ עזב אביו הזקן ובני ביתו ויסע לאה"ק דרך מצרים וביום י"ג ניסן שנת רמ"ח (1488) בא לעה"ק ירושלם. הזקנים והרשעים (בעלי המיבסין) לא ננעו בו לרעה ובמעלות נפשו היקרה קנה את לב כל הבריות לאהבה אותו. כל העם רץ לבהכ"נ לשמע דרשותיו שהיה דורש בלה"ק פעמים בחדש. אך היו שומעים את דבריו ואינם עושים אותם. ולא היו אז בירושלם נושאי מתים והולכים אחרי המטה. ע"כ נעשה הרב החסיד הזה בעצמו לקובר מתים. בני ביתו באיטליא היו עשירים לפי הזמן ההוא. אעפ"כ היו מתנהנים עצמם בשפלות כדי לשלוח לו מאה זהובים [לשנה] ולשמור הכנסת אורחים בבבד (רש"ד"ם דרוש א'). הרב"ז מזכירו בשו"ת שלו (ליורנו תי"ב סי' ק"ח) ואומר עליו שהיה מפורסם בחכמה. וראש לכל רבני ירושלם. אחר נירוש ספרד בשנת 1492 נתוספו יהודים שבאו להתישב בירושלם ור' עבדיה יסר ישיבה אשר תמכה ר' יצחק בן נתן שולאל הנניד ממצרים. ר' עבדיה השתרל להוריד את המס הכבד ששמו בעלי המוכסין שקורא "זקנים" ובפרט המס שהושם על ת"ח. אחרי מלאת י"ב שנה בעבודתו בכרם ה' צבאות הלך רבנו עבדיה לאור החיים ויקבר בטערה קטנה לרגלי הר הזיתים. הרבנים הגדולים שהיו בחברתו שמרו מכל משמר תקנותיו ומפעלותיו (עי' מחברת "ירושלם" שנה ב' ונ' היהודים בארץ הצבי). ר' שלמה מאורבינו אומר כי ר"ע היה ממשפחת ירא וקורא אותו שר ונניד בישראל. וממנו חפר אוכל והיה לו נר ה' (סוף ס' אוהל מועד). רמ"ש"ש ברישמת בודליאנא מזכיר ר' עבדיה אחר שהיה נכד הנ"ל בן אחיו זכריה השני הוא בעל ס' לבוש מלכות נכתב בצפת שכ"ו (רשימת מיכל כ" 360).

[מפריו] רבנו עבדיה הפליא לעשות אחרי הרמב"ם בפירושו לכל ששה סדרי משנה שנרפס בראשונה

ועניש אדום בפרט על היותה שמחה לאיר ישראל ועזרה לצוררי ישראל בשעת הכשר. הנבואה הזאת נחלקת לשתיים החלק הראשון מפסוק א' עד סוף י"ז הוא אדות המאורע יסקרה בימיו. והחלק השני מפסוק י"ח עד נמירא היא נבואה לעתיד. המאורע בימיו היה בימי יהושפט כאשר צרו האדומיים על ארץ יהודה ביחד עם מואב ובני עמון. כי ירבעם בן אחאב מלך ישראל כרת ברית עם יהושפט מלך יהודה לעזר לו במלחמתו נגד מואב אשר פיצע בו. ובעברם ררך ארץ אדום התחבר גם אדום עמהם להלחם עם מואב (מ"ב נ'). אך כבוא האדומיים על מואב התחברו אדום ומואב ובני עמון להלחם עם יהודה כמו שמבואר ברה"י: ועתה הנה בני עמון ומואב והר שעיר (אדום) אשר לא נתת לישראל לבוא בהם בבאם מארץ מצרים כי סרו מעליהם ולא השמידום והנה הם נומלים עלינו לבוא לנרשנו מירשתך אשר הורשנו (דה"ב כ' י'). ולבסוף לא יכלו לשותות אלה עם אלה. ונהפכו עמון ומואב לשונאי אדום: ויעמדו בני עמון ומואב על יושבי הר שעיר להחרים ולהשמיר, וכלותם ביושבי שעיר עזרו איש ברעהו למשחית וגו' ויבא יהושפט ועמו לבז את שללם וגו' וישובו כל איש יהודה וירושלם ויהושפט בראשם לשוב אל ירושלם בשמחה וגו' (שם פסוק כ"ו-כ"ח). וגם אח"כ בימי אמציה שהכה את אדום בני מלח עשרת אלפים איש ותפש את עיר המלוכה סלע (מ"ב י"ד ז'). ולפי מבווארים היסב דברי הנביא עבדיה: "הנה קטן נתתיך בנזים בזוי אתה מאד" כי דוד המלך כבש את אדום ויכבשם וישם נציבים בכל אדום והיה כל אדום עבדים לדוד (ש"ב ח' י"ד). ועד זמן יהושפט היתה אדום נכנעת תחת מלכי יהודה (מ"א כ"ב מ"ז-מ"ח). "ודון לכך השיאך שוכני בחנוי סלע" היא סלע עיר המלוכה שנפלה אח"כ בירי אמציה. "עד הגבול שלהך כל אנשי בריהך השיאוך יכלו לך אנשי שלומך" הם עמון ומואב אשר התחברו אח"כ להלחם ביהודה. "מחמס אחיך יעקב תכסך ביושה ונכרת לעולם". ומפרש דבריו: "ביום עמרך מנגד ביום שבות זרים חילו ונכרים (עמון ומואב) באו שעריו ועל ירושלם ירו נורל גם אתה כאחד מהם" ויבא לו כי "קרוב יום ה' על כל הנזים כאשר עשית יעשה לך נמולך ישוב בראשך" כי יקומו אח"כ עמון ומואב ויהרגו אותם. "ובהר ציון תהיה פליטה והיה קדש וירשו בית יעקב את מורשיהם" וכן היה כי בני יהודה לקחו את כל שללם וישובו לירושלם בשמחה. וכיון שניבא עבדיה על המאורע בימיו הוסיף להתנבאות על אדום גם לעתיד לבוא בזמן הנאולה האחרונה. ואומר: "והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה וגו' וירשו הנגב את הר עשו וגו' ונלות הזה החל לבני ישראל (עשרת השבטים) ונלות ירושלם (יהודה) ירשו את ערי הנגב ועלו מושעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לה' המלוכה". על מפלת אדום נבאו גם ירמיה (מ"ט ז')

ביבליוגרפיה: מינסקה לקוטי קדמוניות. ה"א 25;
ווייס. דויד ח"ד 62; גאמלאכער. בקרת לתולדות הקראים
208; הרמב"ם לקורות הכתות בישראל. בגרעין. העתקת ש"ר
ה"ג 501.

ב. מ.

עבדיה בן יעקב: ע' ספורנו

עבדוה: מלאכה בכח הגוף. ויש מזה תוארים רבים: עבודה קשה (שמות א' י"ד). עבדות עבד (ויקרא כ"ה ל"ט). עבדות המיטבן (שמות ל"ט מ'). עבדות עבודה ועבדות משה (במדבר ד' מ"ז). עבדות המלך (דח"א כ"ז ל'). עבדות האדמה (שם כ"ז כ"ו). גם על מעשה של מצוה: ושמרתם את העבודה הזאת (שמות י"ב כ"ה). עבדות הקרש (שם ל"ז א'). עבדות הכתנים נקראה עבדות מתנה (במדבר י"ח ו') כי נתונה להם לזכות ולכבוד. עבדות הצדקה (ישעיה ל"ב י"ז). מלת עבודה הוראתה עבדים ושפחות העושים עבודה כללית. האדם נברא לעבודה. ואר"ש ב"א אדם הראשון לא טעם כלום עד שעשה מלאכה שנאמר ויניחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה (בראשית ב' ט"ז) והדר מכל עץ הגן אכול תאכל (אדר"נ פ"א). אריב"ל בשעה שאמר הקב"ה לאדם סוין ודרדר תצמיח לך ולגו ענינו רמעות. אמר לפניו רבש"ע אני וחמורי נאכל באבוס אחד? כיון שאמר לו בזעת אפך תאכל לחם נתקדשה רעתו (פסחים ק"ח). קין היה עובד אדמה. ונח בצאחו מן התבה נסע כרם. בני ישראל במצרים עבדו בפרך. ופרעה לא הניח למשה להשכינם מסבלותם (שמות ח' ה'). וזאת היתה לרעתם כי לא שבתו יום אחד בשבוע. ולכן נתן להם הקב"ה את היטבת שהיא מתנה טובה להעובדים שש ימים בשבוע. ואחד מעשרת הדברים הוא ששת ימים תעבוד וביום השביעי תישבות. "אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך וגרך איטר בשעריך" (שמות כ' י'). דברים ה' י"ד). ואמר רש"י אף הקב"ה לא השרה שכנינו על ישראל עד שעשו מלאכה. שנאמר ועשו לי מקדש וישכניתי בתוכם. ריב"ז אומר מי שאין לו מלאכה לעשות אם יש לו חצר חרבה או שדה חרבה ילך ויתעסק בה. שנאמר ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך וכו'. ר"ט אומר אין אדם מת אלא מתוך הבטלה (אדר"נ פ"א). ואמרו אין הברכה שורה אלא במעשה ידיו של אדם (תוספתא ברכות פ"ו). "ברוך ה' אלהיך יכול אפילו אתה יושב ובטל. ת"ל ככל אשר העשה. אם עושה אדם מתבוד ואם לאו אינו מתבוד (ילקוט תהלים). שמעיה אומר אהוב את המלאכה וטנא את הרבנות (אבות פ"א י"ב). גדול הנהנה מיגיע כפיו יותר מראשמים (ברכות ח'). שנאמר יגיע כפך כי תאכל אשריך וטוב לך (תהלים קכ"ה). ר' יהודה כד אזיל לבי מדרשא יסקיל גולפא (פנקן) על כתפיה. אמר גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה. רש"י שקיל צנא (סל) אכתפיה וכו' (נדרים מ"ט). וא"ל רב לרב כהנא: נמוש נבילתא בשוקא

בדפוס ויניציא 1549, ולא נחסר כמעט מכל ההוצאות המשניות עד היום. זה מראה עד כמה הוא חביב בעיני הלומדים כמו פירש"י להש"ס. גם חבר פירוש לפירש"י ע"ה' ונודע בשם "עמר נקא" ונדפס בפ"סא 1810, וגם בקבוץ פירושים בשם "רבותינו בעלי התוספות" (ווארשא 1889). גם כתב פיוטים והם בכ"י (אוקספורד ס' 1061. 2266). אגרותיו נדפסו ע"י זקש בהמאסף ("אהרבוך פיר נעשיכמע דער יודען" 1863 ח"ג 195 והלאה). וגם בקבוץ ש"ש "יהודה וירושלם" ח"ב 1878. ונעתקו לצרפתית (1866) ולאנגלית (1872). אחד ממכתביו כתב לאביו ביום שמיני לחדש אלול רמ"ח והשני ערך לאחיו ביום כ"ז אלול רמ"ט ונספח להם מכתב הנוסע אלמוני משנת רנ"ו.

י. ח. י.

עבדיה אבו עיסא אלאצפחאני (ובשמו העברי יצחק בן יעקב): משיח שקר ומיסר כת העיסיים או משיחיים בספחאן פרס. חי בזמן הכללי עבדאלמלך מרואן (684—705). אבו עיסא היה איש המוני וחיימ פשוט ולא ידע גם לקרוא בספר ובכ"ז סמכו בו מאמיניו ואמרו עליו כי הוא השכיל לכתוב ספרים ע"פ רוח הקדש. זה לדעתם אות נאמן כי היה נביא (וכעין זה אמרו המאמינים על מחמד). אבו עיסא הודיע כי קודם ביאת המשיח יבואו חמשה שלוחים והוא יהיה אחד מהם והראש לכלם. ואח"כ הגיד למאמיניו כי הוא המשיח האמתי. ואמר כי נראה אליו ה' ברוח נבואה ושלחו להוציא את היהודים מן הגלות. ולתת להם ממשלה בפני עצמם, ועי"ז היה מעורר מרידה בין היהודים נגד הכללי אשר שלח אנשי חיל להכריעם. ואבו עיסא עם מאמיניו נלחמו כנגדם אצל "רא"י וכלם נפלו בחרב. אך מאמיניו תלמידיו שנשארו אחריו אמרו כי נחבא במערה וניצל בדרך נס ונתחבר ל בני משה.

[העיסיים] מיבה של הכת העיסיים הוא להאמין באותות ומפתים ולחשים אשר עשה מיסדה עבדיה. ונמו ממנהני היהודים בהרבה מצות גדולות ורק שמרו קריאת שמע ותפלת ש"ע בכל יום כהרבנים. והוסיפו עליהם בהתפללם שבע פעמים בכל יום ע"ד שבע ביום הללתיך (תהלים קי"ט קס"ד). ולא שתו יין ולא אכלו בשר כמו הרבנים (ירמיה ל"ה) וכמו שעשו איזה מהפרושים אחר חרבן הבית (ב"ב ס' :). גם אסרו הגרושין אף בהמצא ערות דבר, ולמדו זאת מהנצרים הראשונים. בכלל מעורב באמונתם איזה דעות מהנצרים והמחמדים. וגם בנבואתו של עבדיה אמר כי ראה את ישו ומחמד בשמים ונחשבו בעיניו לנביאים. אבל לא היה קרא. והרסי מעיר עליו כי היה לץ ובער מדעת ה' וחשב דתו בכלל הדתות אשר כללן במצות לא יהיה לך אלהים אחרים (אשכל הכפר מ"א ע"ב). בזמן אלקריסאני (930) היו עוד פלטים מכת הזאת בדמשק כעשרים איש.

שעברו ע"ז כי כל העובדים שנהרגו היה מספרם רק כשליש אלפים איש, וגם הם היו רובם מהעיר רב. וכן בכל זמן ממלכת ישראל ויהודה היו העובדים ע"ז רק מעט מן המעט ומן כל המלכים בבית ראשון היו שבעה. כמאמר דיו"ל: לא חרבה א"י עד שעברו בה שבעה בתי דינים ע"ז ואילו הן: ירבעם בן נבט, וכאשא בן אחיה, ואחאב בן עמרי, ויהוא בן נמשי, ופקח בן רמליה, ומנחם בן גדי ויהושע בן אלי (נ"מין פ. ח.). וגם הם לא עברו ע"ז בכל ימיהם. כי אחר מות יהושע והזקנים החלו רבים מבני ישראל לעשות כמעשה הגוים שכניהם אשר לא הורישו מקרבם ויעברו את הבעלים (שופטים ב' י'). ויוסיפולחטו ויעברו את הבעלים ואת העשתרות ואת אלהי ארם צידון מואב בני עמון ופלישתים (שם י' ו'). וימסרם ה' ביד אויביהם עד אשר שבו לה' ויקם להם מושיע ויסירו את אלהי הנכר מקרבם ויעברו את ה' (שם פסוק ט"ז). וכן הלאה כל ימי היסופטים. ובני דן אשר בהרו להם מקום בצפון א"י רחוק מירושלם לקחו להם את מיכה עם הפסל שעשה מהכסף שנגב מאמו. והיה למכשול לבית ישראל (שם י"ח). עד אשר קמו הנביאים וכראשם שמואל להוכיח את ישראל ויאמר להם: אם בכל לבבכם אתם שבים אל ה' הסירו את אלהי הנכר מתוכם והעשתרות והבינו לבבכם אל ה' ועברוהו (ש"א ז' ג'). וכ"כ היו להוטים אז אחרי ע"ז עד שאמרו חז"ל שגם דוד המלך בקש לעבור ע"ז, שנאמר ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה שם לאלהים, ואין ראש אלא ע"ז וכו' והנה לקראתו הרשי הארכי א"ל לדוד יאמרו מלך ישכמוהך יעבוד ע"ז, א"ל מלך שבמתי יחרגנו בנו (סנהדרין ק. ז.). ר"ל שגשגנו לו סדרי הטבע. ביטלמה המלך נאמר כי לעת זקנתו נשוי הטו את לבבו ולא היה לבבו שלם עם ה' אלהים כלבב דוד אביו (מ"א י"א) וזה מורה כי האמין בשתוף כי לקח נשים רבות מואביות עמוניות אדומיות צדניות חתיות וכל אחת הביאה עמה אליל ארצה. וילך שלמה אחרי עשתרות אלהי צדונים ואחרי מלכם שקין עמונים וגו' אז יבנה שלמה במה לכמיש שקין מואב ולמולך שקין בני עמון וגו' (שם). אף כי חז"ל אמרו שבקש לבנות ולא בנה או שהניח לנישוי לבנות ולא מיחה ביריהן. ובת פרעה שנשא הכניסה לו אלה מיני זמר ואמרה לו כך עושים לע"ז פלוגית וכך עושים לע"ז פלוגית ולא מיחה בה (שבת נ"ז.). ירבעם בן נבט החטיא את הרבים בשני ענלי הוזהב אשר הקים אחד בן ואחד בבית אל. אף כי כוונתו היתה להחזיק בהן את ממלכתו שלא יעלו בני ישראל לרגל בירושלם. ואיזבל אשת אחאב תמכה בירי נביאי הבעל, אך אליהו הראה לעם כי הם נביאי שקר ונהרגו כלם (מ"א י"ח). וגם יהוא עשה בהם שפטים וישמד יהוא את הבעל מישראל (מ"ב י' כ"ה). גם אסא ויהושפט ויאשיהו ביערו כל ע"ז בא"י (שבת נ"ז.). אך עוד

ושקול אנרא ולא תימא נברא רבא אנא חילא בי מלתא (ב"ב ק"י.). אשת חיל נשתבחה במילי בעד מלאתה ופעלה, וכל אישה מחייבת לעשות מלאכה בביתה. ואפילו הכניסה לאישה מאה שפחות כופה לעשות בעמר יתהבסלה מביאה לירי ומה או לירי שעמום (כתובות נ"ט.). "העבודה" נקרא פיוט של סדר העבודה בתפלת סיכף יו"ב. המהחיל למנהג הספרדים אתה כוננת וממנהג האשכנזים אטיין כח כביר ורב אונים, ומסכים לסדר המנהג דמס' יומא (פ"ח פ"ד ב') אדות הזאות וידויין וסדר עבודתו של כ"ג במקדש. ע"ע אומנות; עצל.

ב. מ.

עבודה זרה: אילנים ואלהי נכר של העמים השונים שנהרגו בני ישראל שלא לעבדם, רק לה' לבדו. העבודה ע"י הפלה או מעשה לכבוד איזה אליל היא עבודה זרה. כמו א"י זרה על נבי המזבח שלא בא משמים. איסור ע"ז הוא אחד מעשרת הדברות, לא יהיה לך אלהים אחרים על פני, לא תעשה לך פסל וכל תמונה וגו' לא תשתחוה להם ולא תעבדם (שמות כ'). משה רבנו הזהיר את בני ישראל כמה פעמים שלא לעבוד ע"ז: ונשמרתם מאד לנפשותיכם כי לא ראיתם כל תמונה ביום דבר ה' אליכם בחורב מתוך האש, פן תיטחיתן ועשיתם לכם פסל תמונת כל סמל תבנית זכר או נקבה, תבנית כל בהמה אשר בארץ תבנית כל צפור כנף אשר תעוף בשמים תבנית כל רמש באדמה תבנית כל דנה אשר במים מתחת לארץ. ופן תשא עיניך השמימה וראית את השמש ואת הירח ואת הכוכבים כל צבא השמים ונדהת והשתחיתם להם ועבדתם וגו' (דברים יד'). פה הוזכר כל מיני ע"ז אשר בארץ או בשמים שעשו העמים הקדמונים להם לאלהים. עבודת האלילים החלה מזמן אנוש, ודרשו חז"ל, "אז הוחל לקרוא בשם ה'" שנתחלל שם ה' ע"י עבודת אלילים. אחר המבול נצטוו בני נח על ע"ז (סנהדרין נ"א.). ואח"כ הוסיפו לעבוד ע"ז. גם תרח אבי אברהם ונחור בנו עברו אלהים אחרים (יהושע כ"ד ב') ואברהם היה הראשון שהכיר את בוראו. לכן עבר את התרפים. בני יעקב שכבשו את העיר שכם וישללו שללה נצטוו סיעקב לאמר: הסירו את אלהי הנכר אשר בתיכם והטהרו והחליפו שמלותיכם (בראשית ל"ה) שנשמאו בע"ז. ויטמון אותם יעקב תחת האלה (שם). בני ישראל עברו ע"ז במצרים כנראה מדברי יהושע: והסירו את אלהים אשר עברו אבותיכם בעבר הנהר ובמצרים (יהושע כ"ד י"ד) ואת נוללי מצרים לא עזבו (יוחאל כ' ח'). וגם אחרי יציאת מצרים ע"י האספסוף והערב רב שיצאו עמהם עברו את העגל ויצמדו לבעל פעור ויגזרו לבשת (במדבר כ"ה עמוס ה' כ"ה). ורק שבט לוי לא עברו ע"ז שנאמר ויעמוד משה בשער המחנה וגו' ויאספו אליו כל בני לוי (שמות ל"ב, יומא ס"ו.). וגם מיתר השבטים היו רק מעט

עברו את האשרים וענלי הזהב ויצבו להם מצבות ובמות עד אשר נגזר עליהם הגלות (מ"ב י"ז). והנביא התרה בהם: הגני מביא עליכם חרב ואבדתי במוותיכם ונשמו מזבחותיכם ונשברו המזבחות (דמות שמי) והפלתי חלליכם לפני גלולים (יחזקאל י'). וירמיה הנביא שהיה בסוף זמן הבית הוביחם: עברו איי כתיים וראו וקדר שלחו והתבוננו מאד וראו הן היתה כזאת, ההמיר גוי אלהים והמה לא אלהים ועמי המיר כבודו בלא יועיל וגו' כי שחית רעות עשה עמי אותי עזבו מקור מים חיים לחצוב להם בארות בארות נשברים אשר לא יכילו המים (ירמיה ב'). תנא כותיים עובדים לאש וקדריים עובדים למים ואע"פ שיודעים שהמים מכבים את האש לא המירו אלהיהם. ע"ז היא עברה אחת ששקולה כשתים: בדרך שלילה ובדרך חיוב עובדים את ה' ועובדים ע"ז (הענין ה'). בשוב בני ישראל מגלות בבל לא עברו עוד ע"ז. ובאשר עמד עליהם אנטיוכוס אפיפינס ורצה להכריחם לעבוד ע"ז התיצבו נגדו החשמונאים ביד חזקה וישמידו אותו ויטהרו את בית המקדש מגלולי היונים. וע"ז אמרו מקדש ראשון חרב שהיה בו ע"ז גלוי עריות ושפיכות דמים, ומקדש שני חרב מפני שהיתה בו שנאת חנם ששקולה כנגד כולן (יומא ט'). אך יצר הרע של ע"ז מת כי נמסר ביד אנשי כנסת הגדולה. אמרו כלום יתבטל לן אלא לקבול ביה אנרא, לא איהו בעינן ולא אנריה בעינן. אותיבו בתעניתא תלתא יומין ותלתא לילואתא מסרותו ניהליהו, נפק אתא כי גוריא דנורא מבית קה"ק, אמר להו נביא היינו יצרא דע"ז וכו' (יומא ט"ט).

[שמות ע"ז] שמות של אלהי הנכר נקראו לרוב בלשון גנאי כמו אליל, שיסודו אל ועשו בו שנוי לקטנות. וכמו שיאמר האשכנזי מן גאסטנעמטע, ואה"כ הושאל לענין שוא והבל ולדבר שאין בו שמש אלילים אלמים (חבקוק ב' י"ח). גלולים (מ"ב כ"א כ"א) מלשון גלל וצואה, עצבים מלשון עצב ומכאוב, שקוצים מן שקץ ונתעב. ודרשו והסירותי דמיו ספיו ושקציו מבין שניו (זכריה ט') זו בית במיא (בית במות) שלהן ובית גליא ילהן (מגילה ו'). שקץ חשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא (דברים ז') הא כיצד? היו קורין אותה בית גליא וקורין אותו בית כריא עין כל—עין קוץ (ע"ז מ"ו). בית גליא מלשון גלוי וגבהות גלוייה ומפורסמת, ובית כריא מלשון שחת כמו כרו שוחה וי"א כריא הוא חור. ואת נבו ואת בעל מעון מוסבות י"ם (במדבר ל"ב ל"ח) שמות ע"ז הם והיו האמוריים קורים עריהם ע"ש ע"ז שלהם, ובני ראובן הסבו את שמם לשמות אחרים (רש"י). והקשה ע"ז הרמב"ן, ומדוע הזכירו השם של ע"ז, ולמה לא נכתב השם המוכיח? ומפרש מוסבות שם שהסבו האמוריים את השם הראשון שהיה ביד מואב, ובני ראובן וגד עוד קראו אותו בשמות שבנו אותו. אי"ד נחמן כל ליצנותא אסירא בר מליצנותא דע"ז ושריא דכתיב כרע כל קרס נכו וכתיב קרסו כרעו

יחדו לא יכלו מלמ מישא וגו' (ישעיה מ"ו). ד' ינאי אמר מהבא לעגלות בית און יגורו וגו' (הרשע י') אל תקרא כבודו אלא כבירו (מגילה כ"ה:). אליהו הנביא היה מהתל בנביאי הכעל ויאמר: קראו בכל גדול כי אלהים הוא כי שיה וכו' שיה לו וכו' דרך לו אולי ייטן הוא ויקץ (מ"א י"ח כ"ז). ישעיה הנביא יתאר את מעשה האליל: „חרש ברזל מעצד ופעל בפחם ובמסכות יצרהו ויפעלהו בזרוע כחו וגו' חרש עצים נטה קו יתארהו בשרד יעשהו במקצועות ובמחוגה יתארהו ויעשהו כתבנית איש כתפארת אדם לישבת בית וגו' ויקח תרזה ואלון וגו' חציו ישרף כמו איש על חציו בשר יאכל יצלה עלי אף יהום ויאמר האח חמותי ראיתי אור ושארתו לאל עשה, לפסלו יסגר לו וישתחו ויתפלל אליו ויאמר הצילני כי אלי אתה" (מ"ד י"ג—י"ז). מינים הרבה היו בע"ז מן הזכוב בעל עקרון שהיה פחות מכזית והוא בעל ברית (שופטים ה'), מלמד שכל אחד ואחד עשה דמות יראתו ומניחה בתוך כיסו, כיון שזוכרה מוציאה מתוך כיסו ומחבקה ומנשקה (שבת פ"ג:). עד הפסל הנרול שעשה מנשה דמות מישאי אקף בני אדם מתהלה פרצוף אחד ולבסוף ארבעה פרצופים, והעמידו בחיכל (סנהדרין ק"ג:), וכן הצלם שעשה נבוכדנצר, סכות בנות אשר הביאו אתם אנשי בבל שהשיב מקד אשור בארץ אפרים (מ"ב י"ז ל') היה אליל בצורת תרנגולת (סנהדרין ס"ג:), ועוד כמה מינים אחרים כמו הדגן בצורת דג ועכברים של סרני פלשתים. רבי יצחק אומר אילו נפרט שמות של ע"ז לא ספקו להם כל עורות שבעולם. ד"א למה נקרא שמם אלהים אחרים שמהדרישם להם אלוהות הרבה. שאם היה של זהב וצריך לו עושהו של כסף, ואם היה של כסף וצריך לו עושהו של נחשת וכו' של ברזל וכו' של עופרת וכו' של עץ וכו' ואפילו קיסם ואפילו צרור (ספרי דברים ס"ו מ"ג). ע"ז איבא באתראי דכי מצריך עלמא למטרא מתחזי להו בחלמא ואמרה להו שחמולי נברא ואייתי מטרא, היינו דכתיב אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים, שהחליקם בדברים למדרם מן העולם (ע"ז נ"ה). שאילו את הזקנים ברומי אם אין רצונו בע"ז למה אינו מבטלה? א"ל אילו לדבר שאין צורך לעולם בו היו עובדין היה מבטלה הרי הן עובדין לחמה וללכנה ולכוכבים ולמזלות יאבר עולמו מפני השומים?! א"ל א"כ יאבר דבר שאינו צורך לעולם בו וינה דבר שצורך העולם בו. א"ל אף אנו מחזקים יד, עובדיהן של אלו, יאמורים תדעו שהן אלוהות יטהרי הן לא בטלו, אלא עולם כמנהגו נוהג ושומים שקלקלו עתידין ליתן את הרין (ע"ז נ"ד:). ולדינא, הרואה מרקולים אומר ברוך שנתן ארץ אפים לעוברי רצונו, מקום שנעקרה ממנו ע"ז אומר ברוך שעקר ע"ז מארצנו וכשם שנעקרה ממקום זה כן תעקר מכל מקומות ישראל והשב לב עובדיהן לעבדך וכו' דשבי"א אומר אף בחו"ל צ"ל כן מפני שעתידים להתגיר (ברכות נ"ז:).

[הומר ע"ז] עבודת האלילים נחשבה לחטא היותר

גדול בדיני ישראל, וכל הכופר בע"ז נקרא איש יהודי כמו מרדכי, וכן בתיה בת פרעה קרי לה יהודית ע"ש שפירה בע"ז, ודרשו ותרד בת פרעה לרחוץ על היאור שירדה לרחוץ מנגולי בית אביה (מגילה י"ג). ואסרו במע ומיטא. ר' ע. אומר מנין לע"ז שמטמאה במשא כגדה שנאמר תורם כמו דוה צא תאמר לו (ישעיה ל', יטבת פ"ב). ע"ז אסורה בהנאה שנאמר ויצמרו לבעל פציר ויאכלו זבחי מתים מה מת אסור בהנאה אף ע"ז (ע"ז כ"ט): ואלילים האלמים נקראים מתים גם בדרך מליצה, ואסרו אפילו הרהור ע"ז, ודרשו אשר אתם זונים אתריהם (בסדר ט"ו) זה הרהור ע"ז (כרכות י"ב): וכן הוא אומר אמר בכל בלבבו אין אלהים (ההלים י"ד). מחשבה רעה אין הקבה מצרפה למעשה רק בע"ז דכתיב למען תפוש את בית ישראל בלבם (יחזקאל י"ד). דאמר מר חטורה ע"ז שכל הכופר בה כמורה בכל התורה כלה (קרושין מ'). ודיוקנא אסור להסתכל בה משום שנאמר אל תפנו אל האלילים (ויקרא י"ט) אל תפנו אל מדעתכם (שבת קמ"ט). א"ר אבהו שליטה אין הפרגור (המחיצה לפני הישיבה) ננעל בפניהם (עד שיפרע מהם) והן אונאה וגול וע"ז וכו' ע"ז דכתיב העם הסכעיסים אותי על פני תמיד (ישעיה ס"ה) וכו' (ב"מ נ"ט). א"ר יעקב א"ר יוחנן בכל מתרפאין חוץ מעצי אשירה ואפילו בחולה מסוכן וכו' חוץ מע"ז וגילוי עריות ושפיכות דמים (פסחים כ"ה). א"ר מישום ר"ש בן יהוצק נמנו וגמרו בעליית בית נתזה בלוד כל עבירות שבתורה אם אומרים לאדם עבור ואל תהרנו יעבור ואל יהרג חוץ מע"ז וגילוי עריות ושפיכות דמים (סנהדרין ע"ד). ובאמת נהרגו כמה וכמה אלפים יהודים על קידוש השם מפני שמנעו לעבור ע"ז, ולדונמא האשה ושבעה בניה שנהרגו על שלא פלחו לע"ז ויצאה בת קול ואמרה אם הבנים שמחה (נ"טין נ"ז): ולכן אמרו כל מצוה שמסרו ישראל עצמן עליה בשעת נזרת המלכות כגון ע"ז ומילה עדיין היא מוחזקת בידם (יטבת ק"ל).

[בזמן הזה] רבי חי"א בד אבא אמר ר' יוחנן

נכרים שבה"ל לאו עובדי ע"ז הם אלא מנהג אבותיהם בידיהם (חולין י"ג): ואסרו ע"ז של גוים רק אם נעברה ויש לה ביטול בידים, וחמורה יותר ע"ז של ישראל שאין לה בטול. הצלמים של ע"ז של גוים הנמצאים בכפרים אסורים דמסתמא ל"ש ע"ז נעשו, והנמצאים בכרכים מותר דודאי לגוי נעשו, א"כ עומדין על פתח המדינה והיה ביד הצלם צורת מקל או צפור או כדור או סיף או עטרה ומבעת, ואותן שתולין בצואר לזכרון לא מקרי צלם ומותר (מרדכי ע"ז פ"ג). ובזמן הזה שאין הגוים עובדין לצורות הללו מותרין בהנאה אם מוצאין אבל אין להשהותן (הנהגת הרמ"א י"ד ס' קמ"א ג'). יש אומרים שלא אסרו בצורת אדם ודרקן אלא דוקא בצורה שלמה בכל

איבריה אבל צורת ראש או נוף בלא ראש אין בה איסור (ישם סע"ף ז'). שאל פריקלום בן פלוספוס את ר"ג בעכו שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי (ע"ע) א"ל כתיב בתורתכם לא ידבק בידך מאומה מן החרם (דברים י"ג) מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי (שהוא ע"ז בצורת המזל כוכב) וכו' א"ל אני לא באתי בגבולה, היא באה בגבולי (והמרחץ קודם לה). אין אומרים נעשה מרחץ נוי לאפרודיטי אלא אומר נעשה אפרודיטי נוי למרחץ (משנה ע"ז מ"ד). ומה שנאמר ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פיך (שמות כ"ג) דרשו שלא ידור בשמו ולא יקיים בשמו וכו'. וא"ר יוחנן כל ע"ז הכתובה בתורה מותר להזכיר שמה וכו'. והא היכא כתובה (קלכנו) שם עיר הנקראת ע"ש ע"ז). דכתיב כרע בל קרם נבו (סנהדרין ס"ג): ובאמת נזכרו כמה שמות של ע"ז אפילו דלא דמיז בתורה כגון אפרודיטי, דרקן וכדומה, אמר רבא שרא ליה לצורבא מרבנן למימר עבדא דנורא אנא לא יהיבנא אכרנא, מ"ט לאכרוחי אריה מיניה קאמר (נדרים ס"ב). כי הרבר משתמע לתרי אפי. כי הפרסים היו עובדים לאש ובני אמונתם היו חפשים מסס, והיה מערים לומר "עבדא דנורא אנא" וכונתו היה שהוא עבד ה' דכתיב ביה "ה' אלהיך אש אוכלת הוא" (דברים ד'). תניא רבי ישמעאל אומר ישראל שבה"ל עובדי ע"ז כשהיה הן, כיצד? נוי שעשה משתה לבנו וזימן כל היהודים שבעירו אע"פ שאוכלין משלהם ושוחין משלהם ושמש שלהן עומד לפניהם מעלה עליהם הכתוב כאילו אכלו מזבחי מתים שנאמר וקרא לך ואכלת מזבחן (ע"ז ח'). והוה אסור ביותר משום חתנות. גם נדולה התשובה שאפילו עובדי ע"ז אם חוזרים נקראו בניי למקום. וכי תיטא כי פלחו לע"ז לא מיקרו בניי, ת"ש בניי משחיתים, וכ"ת בניי משחיתים הוא דמיקרו בני מעליא לא מיקרו ת"ש ואומר והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם יאמר להם בני אל תי (קרושין ל"ג). ע"ע אדרמלך; א"ר; אפרודיטי; אשרה; במה; בעל; גוי; דגון; זבוב; כמוש; כשפים; מיכה; מלך; מסית ומדיה; עגל; עשירות; פסל ותמונה; תמוז; תרפים. א.

עבודה זרה, מסכת: מסכתא בסדר נזיקין אחד סנהדרין, ונקראת ג"כ "כוכבים ומזלות" שהוא חיקון הצנזור, ובהוצאות אחרות לא נרשם כלל שם המסכתא מידת הצנזור. במשניות ותלמוד בבלי וירושלמי יש חמשה פרקים ובתוספתא שמונה פרקים ואלו הם: פ"א כולל הדינים על ימי אידיהם והם חגי הגוים הקדמונים שאסר ליתן ולישא עמם ולשאול בשלומם והוה אבק ע"ז. בין שמות החגים הם קלנדא סטרנורא קרטיסים ויום גנוסיא. וימי השוק שנקראו "ידידים" (ע"ע גוי; יריד). פ"ב: הדברים שלוקחין ומוכרין ומחליפין ומשכירין ומה שאסור. העולות

או עשרה אנשים למאח לבל שבמי ישראל כמו במעשה פלגש בנבעה (שופטים כ' י'). ההתנייפות נעשית תחת השגחתו של פקיד מיוחד על אנשי המלחמה (מ"ב כ"ה י"ט) "סופר שר הצבא המצביא את עם הארץ" (ירמיה נ"ב כ"ה). ההתחלה למחנה צבא קבוע עשה שאול המלך הראשון, ויבחר לו שלישת אלפים מישראל ויהיו עם שאול אלפים ועם יונתן בנו אלף (ש"א י"ג ב') ואח"כ הוסיף על מחנהו וראה שאול כל איש גבור וכל בן חיל ויאספהו אליו (שם י"ד נ"ב). בעקבותיו הלך דוד המלך "יסד חיל המשמר הנקרא בשם גבורים והכדתי והפלתי" (ש"ב כ' ז'). וגם החזיק חיל לאומי שעבד בצבא למחלקותיו הלפופות בכל חדש, כל מחלקה כ"ד אלף (דברים כ"ז א'). שלמה המלך החזיק נ"ב חיל כזה (מ"א ד' כ"ז, ט' י"ט, י" כ"ז). והפקיד בראש מחנהו גם שלישים (שם ט' כ"ב). גם בני המלך בימי דוד ושלמה החזיקו חיל משמר (ש"ב ט"ז א', מ"א א' ה'). חיל קבוע בעת שלום היה גם בימי רחבעם (מ"א י"ד ב"ח), בימי אסא (דברים י"ד ז'), בימי יהושפט (שם י"ז י"ד), בימי עתליה (מ"ב י"א ד'), בימי אמציהו (דברים כ"ה ה'), ובימי עוזיהו (שם כ"ז י"א). אבל המחנות לא היו עוסקים תמיד בעבודתם. ורק באחרונה כאשר היו המלחמות תכופות הוכרחו לעמוד הכן תמיד לעבודת הצבא.

[מזונות וכלי זיון] בראשונה היה כל חיל מפרנס את עצמו או שקבלו מתנות מאחרים, כנראה מדברי ישי' לדוד: קח נא לאח"ך איפת הקליא הזה ועשרה לחם הזה והרץ המחנה לאח"ך ואת עשרת חריצי החלב האלה תביא לישר האלף (ש"א י"ז י"ז-י"ח). וגם בקבלנות צדה לכל העם (שופטים כ' י'). ולפעמים היו העדים הקרובות מספקות מזון למחנות שנמצא בסביבותם (ש"ב י"ז כ"ט). שבר החילים היה לפנים בפרי הטבע ובחלק מהשלל (בראשית י"ד כ"ב, במדבר ל"ז כ"ה, דברים כ"א י"א, י"א ל' כ"ב, ישעיה ט' ב') ואחר כך גם בכסף (דברים כ"ה ל' ז'). כלי הזיון או כלי מלחמה או נשק, נחלקו לכלי הנגה וכלי תנרה. בין הראשונים נמנו המנן הצנה השלט (שה"ש ד' ד'), יהזקאל כ"ז י"א, הקובע או הכובע (ע"ע), השריון (ש"א י"ז ה'), המצחה (ש"א י"ז ו') והסאן (ישעיה ט' ד'). בין כלי התנרה נמנו: החרב, הרומח והחנית, הכירק (יהושע ח' י"ח), השבט (ש"ב י"ח י"ד), הקין (שם כ' א'), הקשת, הקלע (שופטים כ' ט"ז), המפץ (ירמיה נ"א כ') או כלי מפץ (יהזקאל כ"ב), או מפץ (משלי כ"ה י"ח), ופטיש (ירמיה נ' כ"ג). כבר בימי קדם היו להמלכים בתי נשק או בתי כלים (מ"ב כ' י"ג, ישעיה ל"ט ב').

[רגלים ורכבים] הצבא של בני ישראל היה בעיקרו של רגלים (במדבר י"א כ"א, ש"א ד' י'), ורק שרי הצבא היו רוכבים על אתונות (שופטים י' ד', י"ב י"ב), ומימי קדם היו הרוכבים משתמשים גם בפרדות (ש"ב י"ג כ"ט,

לתרמאות של גוים אסור משום ע"ז דברי ד"מ וחכ"א בזמן שמזבחין אסור משום ע"ז ואם אינם מזבחין אסור משום מושב לצים, ונחשב שם המקומות איצטרמיונין כרקומין וכי' שהם בתי שחוק שונים. פ"ג: מעמידין בהמה בפונקסאות ישל כותים אבל לא של גוים שחשודין על ההרבעה. ולענין רפואות מפני שחשודין על הנפשות (בזמן ההלמוד). ולוקחין מהם ספרים תפילין ומזוזות. ומעשה בני אחר שהיה כותב את הספרים הצידיק ובא מעשה לפני חכמים ואסרו מותר ליקח הימנו. ועוד לענין קנין עבדים מן הגוים. פ"ד: אין אוצרין בא"י דברים שיש בהן חיי נפש, ואין מוציאין מסוריא דברים שיש בהן חיי נפש. לא יצא אדם לחו"ל אלא א"כ הרעב גדול כ"כ בא"י עד שמחיר התבואות עולה פי שנים. כבשין ושלקות של גוים נבינות של גוים. רבי ובית דינו התירו שמן של גוים. פ"ה: צורות ע"ז עם מקל או כדור צפור סיף ועמרת טבעת ונחש וכי' ובטול ע"ז. פ"ז: פרה שפיטמה בכרשיני ע"ז, המיוחד ביתו לע"ז, מעין היוצא מבית ע"ז, אשירה מרקולס ואבנים מן המרקולס. פ"ז: יין נסך. פ"ח: גת וכד ושבע מצות שנצטוו בני נח. בתוספתא יש גם הגדות יפות. על הנחשתן שעשה משה שאלו, וכי' ע"ז היה והלא משה רבינו עשאו? מלמד שמעו ישראל אחריו עד שבא חזקיה ונגזו (פ"ג). הרי הוא אומר ושבתי בשלום אל בית אבי. שאין תלמוד לומר והיה ה' לי לאלהים וכי'. כל זמן שאתם בארץ כנען הריני לכם לאלוהי, אין אתם בארץ כנען כביכול איני לכם לאלוהי (פ"ד). ר"ש בן אלעזר אומר אם יאמרו לך ילדים בנה בית המקדש אל תשמע להם ואם יאמרו לך זקנים סתור בית המקדש שמע להם מפני שבנין ילדים סתירה וסתירת זקנים בנין. וראיה לדבר רחבעם בן שלמה. שאלו את ד' יהושע מהו שילמד אדם את בנו יוני ספר (יוני' בספר), אמר להם ילמד בשעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה שנאמר והגית בו יומם ולילה (שם פ"א).

ב. ט.

עבודת האדמה: ע' מולוניות

עבודת הצבא: עבודת אנשי ח"י המיועדים לצאת במלחמה. כאשר הוציא משה את בני ישראל ממצרים יצאו על צבאותם, כל זכר מבן עשרים שנה ומעלה היו כל יוצא צבא בישראל (במדבר א' ג', כ"ז ב'). עד בן חמשים שנה כמו הלויים העובדים באהל מועד (שם ד' ג'). הלויים לא נמנו בין אנשי החיל, וכן מי שבנה בית חדש ולא חנכו או שנמס כרם ולא חללו או ארש אשה ולא לקחה או הירא ודרך הלבב (דברים כ' ה'-ח') וכן גרעק קרא באזני העם מי ירא וחרד ישוב ויצפור מהר הנלעד (שופטים ז' ג'). אנשי החיל היו מתגייסים לשבטיהם כמו במלחמת מדין אלף למטה שנים עשר אלף חלוצי צבא (במדבר ל"א ה')

שעמד לנגד לחיל היהודים היה כי נזהרו מתחלה לשבות ביום השבת, ושונאיהם היו מכונים את היום ללחום עמם רוקא ביום השבת ולא יכלו לעמוד על נפשם (א' חשמונאים ב' ל"ה, יוסיפוס מלחמות ס"א פ"ז נ', קרמוניות ס"ה פ"ט ב'). עד אשר הורו חכמינו ואמרו אין צרין על עיירות של גוים פחות משלשה ימים קודם לשבת, ואם התחילו אין מפסיקין וכן היה ישמאי אומר עד ררתה (דברים כ') אפילו בשבת (שבת י"ט, ספרי דברים ס' ר"ד) ובפרט התירו לעמוד על נפשם בכלי זין בשבת (א' חשמונאים ב' מ"א). אבל שלא בשעת מלחמה אסרו חכמים לצאת בשבת בסייף קשת תריס אלה או ברומח, ור' אליעזר אומר תכשיטין הן לו ופטור (שבת ס"ג). במלחמת בר כוכבא נלחמו תחתיו שתי מאות אלף אנשי צבא והראו נפלאות בכח נבורתם (גיטין נ"ו). איכה דבתי ב' ב', ירוש' תענית פ"ד, פסיקתא רבתי ס' כ"ט ל'). ולא רק בארצם אך גם בארצות אחרות לקחו היהודים חלק במלחמות ונתערבו בצבאות העמים. יהודים רבים התחברו לצבאות אלכסנדר מרקון, וצבאות תלמי הראשון (יוסיפוס קרמוניות ס"א פ"ה ה' ס"ב פ"א). תלמי פילומיטור ואשתו קליאופטרה נתנו את צבאותיהם תחת שני ראשים יהודים חוניה ורוסתיאוס והם היו לצנה ומחסה להמלכה בעת רעה (יוסיפוס נגד אפיין ס"ב פ"ה). אנשי חיל יהודים עזרו לסיליקוס נקנור ונכדו אנמיובוס מלכי סוריא, ובעד אמונתם נתן להם זכויות אחרים (קרמוניות ס"ב פ"ג). היהודים עזרו גם להרומיים במלחמותיהם. אלף והמש מאות יהודים היו בצבאות יוליוס קיסר לעזור לו במלחמתו עם מצרים, והכיר טובתם ונטה חסד להכנה הגדול הורקנוס (שם ס"ד פ"ח). הורדוס שלח חמש מחנות יהודים להושיע למארק אנמוני (שם פט"ו). אולם כאשר באה ממשלת רומי תחת יד הקיסר הנוצרי הנוגוריוס נזר גורה בשנת 418 שלא להניח אנשי חיל יהודים ושמרונים בצבאותיו, וכן עשו הקיסרים הנוצרים שמלכו אחריו.

[אנשי חיל יהודים בבבל וספרד] תליסר אלפי יהוראי במזינת קסרי (Caesarea Mazaca) נלחמו נגד שבד מלכא (סאפור הראשון) שצר על העיר, וילכדה ויהרגו את כלם, וכאשר שמע שמואל ירחינאי הרבר לא התאבל עליהם, כי אינהו גרמו לנפשיהו ישמרדו במלך, ושמואל היה נאמן למלכו (מ"ק כ"ו). בארץ ערב נלחמו היהודים עם מאמיני מחמר, ובפרט הצמיינו את עצמם אנשי חיל היהודים בכיבר (628). ר' בנימין הנוכע במאה ה"א מצא יהודים בהרי ניסבור על נהר נזון ומתיחסים להשבטים דן וזולון אשר ונפתלי ואין עליהם עול גוים ונשיאם ר' יוסף אמרכלא והיו נלחמים עם מלך פרס (הוצאת אשר 83). ויהודים משבט אחר בתימא ור' חנן הנשיא שלהם, והיו הולכים לשלול שלל ולבז בז מבני ערב (שם צד 70). היהודים בנפולי נלחמו נגד בליסאיריוס ראש הצבא של הקיסר יוסטינין

י"ח ט'). רובם של החילים הרגלים המזוינים בכלי זין כבדים היו מבני שבטי יהודה נד ונפתלי (דה"א י"ב ח' כ"ב ל"ד, דה"ב י"ד ז') והמזוינים בכלי זין קלים היו מבני שבט בנימין (שיפטים כ' ט"ז, דה"א ח' ט' י"ב ב'). הרקב היה נודע עוד מימי קדם (ישמות י"ד ט' יחושע י"א ד'). אבל לא הנהינו אותו אצלם עד דוד המלך שהיה הראשון להנהיג את רכב הברזל במחנה צבאותיו (ש"ב ח' ד', דה"א י"ח ד'). ולשלמה בנו כבר היו אלף וארבע מאות רכב ושנים עשר אלף פרשים (מ"א י' כ"א, דה"ב א' י"ב ט' כ"ה). מאז היה הרקב למחלקה מיוחדת במחנה הצבא (מ"א ט"ז ט' מ"ב ח' כ"א, ישעיה ב' ז', מיכה ה' ט'). ובכדי לרכוש יותר סוסים רכב ופרשים כרתו בכל פעם ברית עם מצרים להביאם משם (ישעיה ל"א א' ל"ו ט', יחזקאל י"ז ט"ז). דבר שהתנגדו לו הנביאים (הושע א' ז', מיכה ה' ט', זכריה ט' י'). ע"פ פקודת התורה רק לא ירבה לו סוסים ולא ישיב את העם מצרימה וגו' (דברים י"ז ט"ז). מספר הרקבים נתמעט כ"כ בימי המלך חזקיהו עד כי התלבו רבשקה ויאמר: „ועתה התערב נא את אדוני את מלך אשור ואתנה לך אלפים סוסים אם תוכל לתת לך רוכבים עליהם... ותבטח לך על מצרים לרכב ופרשים“ (מ"ב י"ח כ"ג).

[מלבושי החיל] אנשי הצבא לא נברלו במלבושיהם מיתר העם. מלבר הכלי זין שנשאו עליהם, ובעת מלחמה היו בני המעמד הנבוה מלובשים כתנות ארוכות, ובני המעמד הנמוך כתנות קצרות. החילים היו מלובשים עוד חלק עליון שנקרא „מר“. וכאשר יצא דוד להלחם עם גלית הפלשתי נאמר: וילבש שואל את רוד מדיו ונתן קובע נחשת על ראשו וילבש אותו שריון ויחגור דוד את חרבו מעל למדיו (ש"א י"ז ל"ח—ל"ט). וכאשר חפץ אהוד להסתיר את חרבו חגור אותה מתחת למדיו (ישופטים ג' ט"ז). הלבשת החיל לזיונו נקראה יחרו בשם „הליצה“ כמו שנאמר בשמשון ויקח מהם הליצותם (ישופטים י"ד י"ט) ואנשי החיל שנוזרנו למלחמה נקראו „חלוצי צבא“ או „חלוצים“ (במדרב לא ה'). ע"ע מלחמה.

ביבליוגרפיה: א"ש הירשבער, ההלבשת הערבית הקדומה, ווארשא 1911; שפיצער, דאס העבר-אונד וועהר-געזעץ דער אלטען איזראעלישען 1879; גאואק, העבר-אישע ארכעאלאגיע, ח"א 359 והלאה; שוואלד, סעמיטישע קריגעסאלטערסמיטער, ח"א 1901.

ז. פ.

— [אחר זמן התנד] במסגרת המכביים עם היונים היה מעמד קבוע של אנשי צבא יהודים (א' חשמונאים י"ד ל"ב) וקבלו שכרם בכסף. גם התחברו היהודים בצבא היוונים-הסורים (שם י' ל"ו) בשכר כסף. הורקנוס הראשון החל להשתמש באנשי צבא מעמים אחרים אשר שכר בכסף (יוסיפוס קרמוניות ס"ג פ"ח ד'). וכן עשה אלכסנדר ינאי (מלחמות ס"א פ"ד ג'). הרבר

ביבשה ובים בשנת 1883. באיטליא עברו 260 יהודים בצבא בשנת 1859 ורבים הלכו אחרי גאריבאלדי לנפולי בשנת 1860. בין צבאות איטליא שנכנסו לרומא בשנת 1870 היו 256 יהודים ובראשם הניצחאל היהודי אוטולינגני. בסוף המאה ה-18 עברו יהודים רבים בצבאות אירופא: ברוסא 50,000, אוסטריא-אונגריא 36,700, גרמניא 7,400. צרפת 1,400, איטליא 850, רומניא 1,750, אנגליא 650. בארצות אחרות 1650. סה"כ יותר ממאת אלף יהודים, במלחמת רוסיא ויאפאל חרפו יהודים רבים מצבאות רוסיא את נפשם, והצטיינו במעשיהם ואיזה אלפים מהם נהרגו על שר קטל במזרח הרחוק, ובכ"ז הציעו הכת הלאומיס'ה-רוסיים כרומא להרחיק את היהודים מעבודת הצבא, וראשי ה"מאה השחורה" קרופענסקי וסארנאו השתדלו להוציא החוק לפעולה. אך השר המסונה על הצבא היודע כי היהודים הם לעזרה גדולה בצבאות הממשלח מנע להסכים להחלטה הזאת.

[באמריקא] היהודים לקחו חלק גדול במלחמות ארצות הברית נגד אנגליא. ונורעו שמות של 46 יהודים ומהם כ"ד פקידים ובראשם שר האקף יצחק פראנסקס. אף כי בעת ההיא היה מספר כל היהודים בארצות הברית רק כשלוש אלפים. במלחמה בשנת 1812 היו מ"ד יהודים ומהם ראש הצבא הניצחאל יוסף בלומ' פילד. במלחמת מעקסיקא בשנת 1846 היו ששים יהודים וי"ב פקידים וביניהם דוד ליאון. בצבאות הים הצטיינו יהודים רבים ומהם עלו למדרגה גבוה כמו אוריה פיליפס לעוויר, ואדאקף מאריקס (ע"ע). במלחמת האזרחים בשנות 3—1861 לקחו חלק בצבאות הים והיבשה 7878 יהודים אף כי מספר היהודים בארצות הברית היה אז רק כמאת אלפים וחמשים אלף, ובין צבא היהודים היו פקידים וראשים גבוהים. במלחמת ארצות הברית עם ספר בשנת 1898 היו אנשי חיל יהודים 2451 ביבשה ומ"ב באניות המלחמה, וביניהם 59 פקידים. באמריקא כמו באנגליא העוברים בצבא עישים כן מרצונם החפשי מבלי הכרח מצד הממשלה ומקבלים שכר עבודתם. זה מקרוב רצו בחורי יישראל בניאדק ליסד לעצמם גדוד של צבא מרצונם הטוב (Volunteer Regiment), תחת אשר כעת הם מעורבים במספר רב עם הנוצרים בגדודים שונים כאלה, ובזה הם מקיימים חובתם לארצם באופן נעלה. אבל לא יפה יעשו ליסד חברה בפני עצמם, כי אף שגונתם רצויה להראות להעם כי היהודים הם אמיצים וגאסנים לארצם בלב ונפש. אולם מעשיהם אינם רצוים ולפעמים יעורר בזה ישנאה נגדם בפרט ונגד היהודים בכלל, אם יקרה כי יהיו נקראים לעצור בעד הפועלים אשר ישבתו ממלאכתם ולהגן בעד הרכוש מפני ההמון הפרוע. גם אין בזה שום כבוד ליהדות אשר תתנגד לרוח המיליטריסם שגנאי היא להאנושית הכללית, ובמלה לעתיד לבוא כמו שנבא ישעיה (ב') כי לא ישא

גם אחרי שלכד את העיר (גידעמאן, נעשיכמע העם ערציונונסועזען דער יודען אין איטאליען צד 2). כאשר כבשו המורים את ערי ספרד מסרו אותן ביד היהודים החלוצים אשר סגרו אותן בפני האויבים. תחת המלך אלפונסו השישי מקשטיליא נלחמו ארבעים אלף יהודים אצל זאלאקא (1068). היהודים עזרו בחילם את פידרו "האכזר" בעיר טולידא.

[כאשכנו ואוסטריא] היהודים בקולוניא היו נושאים כלי זיון, והרבנים על נהר רהין התירו ליהודים להגן על הערים שצרו עליהן האויבים. כאשר החרים האפיפיור גריגורי את הנרי הרביעי עזבו אותו הנסיכים והכמרים לנפשו, אך היהודים עם אזרחי הנוצרים מווארמס עמדו לימינו, והמלך הכיר להם חסדו ויניח להם משילום המס בבואם בערי פפד'ס דארטמנר ונירנבורג ועוד ערי מסחר (גרען נעשיכמע ח"ו 88). היהודים בפראג הגינו על העיר נגד השוערים במלחמת השלשים שנה. בשנת 1686 הגינו על העיר אופן נגד חיל אוסטריא. תחת ממשלת פרדינאנר השני והמלכה מריא תיריסא היו יהודים בין אנשי הצבא (בן חנניה 1862 צד 61). בשנת 1742 כאשר באה פראג במצור ע"י הצרפתים היה הרב ר' יונתן אייבשיץ מעורר את היהודים לחזק את העיר והוא בעצמו אמץ את לבנם להגן בעד השונא. במלחמת הים בין הולאנר ואנגליא התערבו היהודים עם המלחים של אניות הולאנר ויהודי אחר הצטיין מאד בעבודתו. (ראהם, ב'ירנערליכע פערבעססערונג דער יודען ח"ב 239). היהודים בפולין ובפרט בליטא ואוקריינא נלחמו בצבא כמו הנוצרים. ובמדידת הקחקים בשנת ת"ח ואיזה שנים אח"כ עזרו את אצילי פולין, וכמה מאות מצבא היהודים נהרגו. המלך יוהן השלישי סוביעצקי נתן חוק להוציא את היהודים מעבודת הצבא. בשנת 1794 כאשר התעוררו אנשי ווארשא במדידה נספחו להם יהודים רבים שנתחברו לגדוד ובראשם היה בערקא (ש'מערנבערג), נעשיכמע דער יודען אין פאלען במכ"ע עסמרייכישע וואכענישריפט 1900 צד 280). יהודים רבים היו בצבאות נפוליון, ונחשב כי בשנת 1808 היה מספרם 797 ומהם איזה פקידים ראשים. שני אנשי חיל שהיו להם אותות כבוד ישבו בין הסנהדרין בפאריס בשנת 1806 ושמותיהם לואי מאי וסימון מאיר. בצבאות אנגליא נגד נפוליון היה יהושע מונטיפיורי 1752—1843 דורו של סיר משה מונטיפיורי, ויותר מס' יהודים פקידים היו עם וועלינגטון במלחמת וואטערלו בשנת 1833. בצבאות פרוסיא בשנת 1813 היו 125 יהודים ומ"ן מהם השיגו אותות כבוד של הצלב הברזל. ובמלחמות האחרונות בשנת 1848 היו בצבאות פרוסיא 731. במלחמת גרמניא עם הצרפתים בשנת 1870 עברו 4703 יהודים ומהם נהרגו 483, והצטיינו באותות כבוד 411. באוסטריא-אונגריא היו 40,344 יהודים בצבא בשנת 1893. בצרפת היה מספר הפקידים היהודים 820 ומהם ראשי צבאות

נו אל נוי הרב ולא ילמדו עוד מלחמה. ע"ע מחנה; מלחמה; שלום.

בביליוגרפיה: שאול נאסאהן, די יודען אלס סאלדאט-מען, ברלין 1896; מיטטהיילונגען אויס דעם פערציגן צור אבוועקער דעם אנטיסעמיטיזםס 1899 צד 222; Simon Wolf, *The American Jew as Patriot and Soldier*, Philadelphia 1895; *Am. Jew. Year Book* 1900—1, p. 525.

א.

— [קריאת היהודים לעבודת הצבא ברוסיה] ער שנת 1827 יצאו היהודים ידי חובתם להצבא ברוסיה בשלמם בופר נפש בסכים של חמש מאות רובל. אף כי נמצאו יהודים בצבא הרוסי קודם הזמן ההוא, וגם הישתתפו בכלהמת רוסיה עם הצרפתים בשנת 1812, וראיה לדבר העובדא שיהודי אחד מעיר ברריטשוב אשר עבר אז בגדוד האולנים נתכבד באות הכבוד ניאורני בעד הצטיינותו בנבורתו במלחמה הזאת. אך יהודים כאלה היו יוצאים מן הכלל, וכמעט כלם שלמו כסף בופר נפשותיהם. הרבר הזה עורר עליהם קנאת הרוסים שהתאוננו לפני הממשלה עוד בשנת 1802 על אשר נברלו היהודים מיתר עמי הארץ בנוגע לעבודת הצבא והם נפטרים בשילום כסף. עד אשר יצאה גזרת הקיסר ניקולאי הראשון ביום 26 אוגוסט 1827 לקחת גם מהיהודים חילים להצבא הרוסי כמו מכל הדתות השונות. ובשנה ההיא נתאשר גם ספר חוקים מיוחד בעד אלה היהודים הנקראים להצבא ועבודתם בו. החוקים האלה הברילו את החילים החרשים (רעקרוטען) של היהודים לרעה מכל יתר החילים, והעיקר עליהם מאז נקראו לצבא עדי גמרים את עבודתם בו. ע"פ החוקים האלה נקראו היהודים לצבא מדי שנה בשנה, ובכל קריאה לצבא (פריזיון) לקחו עשרה חילים מכל אלף נפשות, וגם בעד חיובות המס לגלגולת לקחו מהם חיל אחד בעד שני אלפים רובל. הנקראים לצבא היו ע"פ ספר החקים המיוחד ליהודים, מבני י"ב עד ב"ה שנה, ואלה שנחשבלו שלא מן המניין—עד ל"ה שנה. גם לא השניחו ברבר אם ראויים הם לעבוד בצבא ואם ממלאים כל דרישות החוקים הכללים בצבא רוסיה. די היה שהיהודי יהיה לא חולה ולא בעל מום המעורר גועל נפש ובבר היה מוכשר להצבא. תחת אשר בני דתות אחרות נקראו לצבא רק פעם אחת לשתי שנים ורק מבני י"ח עד ב"א, ומכל אלף נפשות לקחו רק שבעה חילים, ובקבלת החילים דקדקו לשמור כל חוקי עבודת הצבא בנוגע למצב בריאותם וניפם.

[הקנטוניסטים] נוסף לכל זאת השתרלה הממשלה בעזרת שרי הצבא עושי דברה להנהיג את עבודת הצבא של היהודים באופן כזה שחפצול גם על שאיפותיהם ואמנותם, ותעקור משרשה את "הפנטים" של היהודים, ומטרתם היתה שישבחו החילים היהודים את מסורות אבותיהם, ויתאמצו להרתיקם מאחיהם ודתם ולעשותם

כלי שום תירוצ לנוצרים נמורים. ולרגלי הדבר הזה קבלה עבודת הצבא של היהודים איזו אופן חנוכי. היהודים שלקחו לצבא הושיבו תיכף במעונות הנוצרים ואת הילדים מבני י"ב עד י"ח שנה שלחו אל "מוסדי ההכנה לעבודת הצבא" הלא המה בתי הספר לקנטוניסטים עד מלאות להם י"ח שנה וכל השנים האלה לא נחשב להם בתור עבודה בצבא. בדרך עברם עד המסום הנוער לעבודתם היו החילים היהודים נברלים ומרוחקים מחבריהם הנוצרים, אבל בעמדם לפיש ולנח באיזו עיר העמידו אותם דוקא בבתי הנוצרים שבעיר ולא בבתי היהודים. שרי הצבא התייחסו אל החילים היהודים ביחס אינקוויזיציוני, ומהעזר הראשון נדחף החיל היהודי אל דרך הכפירה ונאנס להמיר את דתו. הממשלה האירה פניה לשר הנדרד לפי רוב חילי היהודים שהיו תחתיו אשר המירו דתם, וקבל תורה וכבוד בעד השתדלותו זאת. הסופר ניקיטין מספר בתור עד ראיה וקנטוניסט בי תיכף אחרי כוא חילי היהודים לפלבי רוסיה החל שר נדרום להכין אותם ולהכשירם לשמר ולקבל עליהם את הדת הפרבוסלבית, באסרו להם להתפלל ולהניח תפילין וללבוש ציצית. את התפילין והציצית קרע ושרף ויתעולל על אמונת היהודים ודתם. גם השרים הנבונים בבואם לבקר ולפקוד את נרודי הקנטוניסטים התחילו בקריאה והזמנה שיהחילים היהודים ימבלו במים הקדושים להם ולהמיר את דתם. אלה שמלאו את דרישות השרים עברו תיכף ממצב אינקוויזיציוני למצב זכותי. והלבישו אותם בכנדים טובים וברואים ופטרו אותם מעבודה בברה ואפילו מלמודי עבודת הצבא. החילים הילדים שלחו תמיד לפלבים רחוקים שבהם לא היו תושבים יהודים, כמו פלך וויאטסקו, קאזאן, ניוזבורד ובדומה. ועד שהגיע הנדרד למקום הרחוק הנוער היה מכפר "החילים" האלה הולך הלךך ופחות. רובם נעו ומתו מאין אונים לשאת ולסבול את הענוים הקשים, הצרות המרות ופחדי חייהם החרשים, ואחרים נצלו מאסונם בברחם מהנדרד על אשר ישאם עיניהם. בעד מקרי פליטה ובריחה היה ערב כל נדרד הילדים, ושרי הנדרד ושומריהם היו נוקטים בהילדים הנשארים בעד כל מקרה בזה ויכו ויענישו אותם מרה על אשר לא עבבו את הפליט ועל אשר לא השניחו עליו. בשבאו הילדים אל העיר הנוערה נאספו אל הבטליון של הקנטוניסטים, וגם פה היה מצבם רע ומר נורא ואיום במקורם. אסור היה להם להחליף מבתבים עם הוריהם וקרוביהם, ולא נתנו להם גם לקרוב אל החילים היהודים שהיו שם מכבר, בכדי להשביחם את עמם ומוצאם ולעוררם להמיר את דתם. רובם נשלחו להבפרים והושיבו אותם בבתי אברים נוצרים. מעונות נתנו להם בארוות סוסים ובחצרות מטונפות, ונתבלבלו בשוירי הסעודות העניות של האכרים, ומבלים שבהם אבלו הכלבים החזרים והתחוללים, ומים שחו מהדליעת או השתות שבהם

להם תעודות ולקחו מהם התעודות ביד חזקה ואת בעליהן הקריבו לעבודת הצבא בכסף מלא. עזותם ורשעותם של החוטפים הניעה לירי כך עד שהיתה סכנה ליהודי, שחסרו לו גזאלים וקרובים שינינו עליו, לצאת מפתח ביתו ההוצה, מאימת החוטפים הנולנים האכזרים. ופקירי הרשות המסומית הגינו על מסחר נפשות הנורא הזה. במחיר שוחד מהחוטפים והמוסרים. ובפרט נברה אכזריות החוטפים על ילדי עניים ואלמנות ויתומים עזובים שלא יכלו להגן על עצמם בכח ועז או ליתן כסף פדיון נפישם, האמהות האומללות היו מחביאות את ילדיהן על הגנות ובמרתפים בשרות ויערות בתנורים וכירים וגם בחביות וארונות, אבל החוטפים האכזרים היו חוקרים ודורשים מחפשים ובודקים עד אשר מצאו אותם, וחטפו גם ילדים פחותים מימנה שנים עד חמש שנים וגשבעו כי בפניהם העירו ישהם בני שימונה ויותר. ותינוקות כאלה נתקבלו בתור "חילים" בצבא רוסיא, התקפה הזאת תישאר לעולם ככתם שחור ברברי ימי עמנו ברוסיא לזכר אכזריות החוטפים ורשעתם. וזכרון הקנמוניסטים שנאנסו על דהם כמו ע"י האינקוויזיציא בימי הבינים, וגמשה התקופה הזאת עד מות הקיסר ניקולאי במלחמתו עם תורקיא על יד סיוואסטופול. בעת המלחמה הזאת היו שתי קריאות לצבא, ולקחו מהנצרים שבמערב רוסיא י"ם חילים מכל אלף נפשות, מהנצרים שבמזרח רוסיא מ' מכל אלף, ומהיהודים שלשים מכל אלף. מצבת הזכרון העומדת על קבר י"ל חמש מאות חילים יהודים שגפלו הללים במלחמה ההיא מעידה כי היהודים יצפנו את דמם והקריבו את חייהם בעד ארץ מולדתם כמו יתר בני הארץ ועוד יותר לפי ערך מספרם. ובה בעיר ישם עומדת עד היום המצבה ההיא אסור ליהודים לכוז ולנור שם.

[שני רבנות] הקיסר אלכסנדר השני נתן צו ביום 26 אוגוסט 1856, לכבוד יום הכתר שלו, לקבל מן היהודים חילים כמו מיתר התושבים וישל לקבל עוד חילים ילדים. וכל החילים היהודים שלא מלאו להם עדנה עשרים שנה הושבו להוריהם, ובמלו המוסרים בעד הקנמוניסטים. מהשנה ההיא עד שנת 1876 הורחבו מעט זכויותיהם של החילים היהודים. בשנת 1858 הוחלט לכבד גם אותם בכל אותות הכבוד שמכבדים בהם את החילים המוסלמים. בשנת 1860 הורשה לקבלם בגדודי שומרי הקיסר (גווארדיא). ואלה שגמרו עבודתם בצבא הזה קבלו זכות הישיבה עם מפקחותיהם בפטרבורג. בשנת 1861 הורשה להירשם למעלה אונסרדאפיציר ולסופרים בצבא. ובשנת 1867 נתנה הממשלה לחילים זכות הישיבה מחוץ לתחום המושב של היהודים. אמנם משנת 1876 ואילך התחילה הממשלה לנסות עוד הפעם על דרך היראקציא והחלה להצר לחילי היהודים ולהגביל זכויותיהם הלך ורע משנה לשנה. בשנה ההיא דרשו מהיהודים בעלי מדרגה (לענאטע) תעודות שונות שלא דרשו מאת הרוסים.

מאספים כל חלאה. במלאות החילדים י"ם שנה נשבעו כי יעבדו וישמעו לשרי הצבא באמון כזה שהיו מחויבים לעבוד כדי להגן על "חוקי ארץ ישראל". וגם אחרי שנכנסו בין שירות אנשי החיל ועבדו בצבא גם אז לא נפטרו עדנה מהשאיות והמסרות המסיונריות של שרי ופקירי הצבא.

[הגבלות מיוחדות] נוסף ככל הצדות והפחדים האלה עוד הגבילו את זכויותיהם בתור חילים. בשנת 1829 נאסר לשרי הצבא לקחת להם חילים יהודים בתור משרתים (דענשטישיקעס). ובשנת 1837 נאסר לקבלם בין החילים המשגיחים על הבריאות (קאראנטיין). או בגדודים של חלוצים ופועלים. מראשית שנת 1844 עד סוף שנת 1845 הוסיפה הממשלה עוד גזרות והגבלות על הראשונות. שסגרו בעדם את כל המחלקות השונות שבצבא, עד כי נשאר להם רק הזכות האחד להיות בין גדודי הרובים הרגלים והפשוטים, גם לישא אשה לא היה יכול רק בתנאי כי צאצאיו יתחשבו בין הקנמוניסטים. סבת כל הגזרות וההגבלות האלה היתה להכריחם להמיר את דתם. בכל זאת לא פעלו הגזרות האלה לרעה על יחס היהודים לחובותיהם בצבא. כי הם מלאו את כל חובותיהם בריוק ובאופן רצוי עד שזכו גם לאותות כבוד ותורה מהממשלה המרכזית ושרי הצבא. וראיה לרבר הוא כי עוד בשנת 1832 נתעוררה בספריות הממשלה והצבא השאלה ברבר כבוד חילים יהודים בתואר אונסרדאפיציר. ובשנת 1836 יצא צו לכבד גם חילים יהודים באותות כבוד, בעד הצטיינותם בגבורותיהם בשעת המלחמה. אך ההוק ברבר מדרגת אונסרדאפיציר ליהודים נתבטל בשנת 1850.

[חוטפים] מפני רוב מספר החילים היהודים שהעמיסה הממשלה על הקהלות בכל שנה וישנה לא הספיקו למלאות המספר הנדרש, וע"ז צוה הממשלה בשנת 1850 לקחת מהיהודים חילים בלי חוק כלל עד אשר ימלאו המספר הקצוב בכל שנה וישנה וגם מה שחסר מהקריאות בשנים הקודמות. אז החלו לכלול בעבודת הצבא יהודים זקנים וחלשים גם בעלי מומים וחולים מסוכנים ואפילו ילדים בני שימונה שנים. ולהיות כי גם באופן זה לא יכלו למלאות החסרון, נתנה הממשלה בשנת 1853 רשות להקהלות לעכב בעריהם את כל אלה מהיהודים השייכים לקהלות אחרות וכל מי שאין בידו תעודת מסע ולמסור אותם לעבודת הצבא. גם ראשי משפחות יהודים יהיו מי שהיו היו יכולים לעכוב ולחמוץ יהודים, וזרים, ולמסור אותם לצבא כופר נפשות משפחותיהם. לרגלי "ההנחה" הזאת שעשתה הממשלה להקהלות וראשי המשפחות, עמדו מהם יהודים בעלי אנדוף אשר חטפו יהודים, וזרים, מחוסרי תעודות ויביאו אותם להקהלה או ראש המשפחה והם מסרום להצבא בתור "כפרה". בעלי אנדוף האלה שנקראו בשם "חוטפים" היו מקבלים שכרם לפי מספר הנפשות שחטפו, ובכדי להרויח יותר חטפו גם יהודים שהיו

שחיה אשת אחיו). ואם אין ולד של קיימא יקיים. ספק בן תשעה לראשון ספק בן שבעה לאחרון ויציא מספק והולד כשר (משנה שם ל"ה:). ולד טרפה ר"א אומר לא יקרב לנבי מזהב, ר' יהושע אומר יקרב, במאי קא מיפלגי בשעיברה ולבסוף נטרפה. ר"א סבר עובר ירך אמו הוא זר"י סבר עובר לאו ירך אמו הוא (חולין נ"ח:). בת ישראל שניסת לכהן ומת והניחה מעוברת לא יאכלו עברה בתרומה מפני חלקו של עובר, ישהעובר פוסל ואינו מאכיל, שנאמר ויליד ביתו הם יאכלו בלחמו (ויקרא כ"ב) וקסבר עובר במעי אמו זר הוא ואינו ילד ביתו. וכן אם בת כהן נישאת לישראל והניחה מעוברת ואין לה בן אחר פוסלה מלשוב לבית אביה "כנעוריה" פרט למעוברת (יבמות ס"ז). אבל בירדשה עובר במעי אמו נחשב כירך אמו, ואינו יורש את אמו להנחיל את אחיו מן האב. ואם חי אפילו שעה אחת הוא יורש להנחיל למשפחת אביו. מי שמת והניח עובר והולד נולד אח"כ אינו נוטל פי שנים, ואם יצאה פדחתו בחייו אביו אע"פ שלא יצא כל ראשו לאויר העולם אלא לאחר מיתת אביו הרי זה נוטל פי שנים. וי"א דאם נולד כשנאב גוסס אינו נוטל פי שנים כבכור, אלא נוטל חלק פשוט ככל אחיו (ב"ב קמ"ב: ח"ס ס"י רע"ז ג'). עוברת שהריחה בשר קדש או בשר חזיר (והיא מתאוה לו ואם אינה אוכלת שניהן מסובכין) תוחבין לה כו"ט (פלך) ברוטב של אותו הבשר ומניחין לה על פיה. אם נתייבשה דעתה מוטב ואם לאו מאכילין אותה רוטב עצמו וכו', ואם לאו מאכילין אותה שומן עצמו. שאין לך דבר שעומד בפני פקוח נפש חוץ מעז וגלוי עריות ושפיכות דמים (יומא פ"ב). ובפרט בתענית מותרת לאכול אכילה בשרה. ההיא עוברת דארחא (הריחה אכילה ויוה"כ היה). אתו לקמיה דרבי, אמר להו זילו לחושו לה דיומא דכפורי הוא, לחושו לה ואילחישא (נתייבש דעתה). קרי עליה בטרם אצרך בבטן ידעתוך (ירמיה א'). נפק מינה ר' יוחנן (שם:). ע"ע בן פקועה; יולדת.

ב. מ.

עבור שנים: הוספה על זמן השנה הבינונית. ויש עבור השנה ועבור החדש (סנהדרין ב'). הוספת חדש אחד לשנה היא עבור שנה, והוספת יום אחד לחדש היא עבור חדש (עי' לחלק). עבור החדש והשנה היה מסור לכו"ד הגדול, ומתחילין בשלשה ריינים, ובחמשה נשאין ונותנין וגומרין בשבעה. וכולם יהיו מזומנין ע"י הנשיא. מעשה בר"ג שאמר השבימו לי שבעה לעליה, השבים ומצא שמונה. אמר מי הוא יעלה שלא ברשות? יר עמר שמואל הקטן ואמר אני הוא שעליתי שלא ברשות, ולא לעבר השנה עליתי אלא ללמוד הלכה למעשה התרכתי. א"ל שב בני שב! ראויות כל השנים בולן להתעבר על ירך אלא אמרו חכמים אין מעברין את השנה אלא במזומנין לה (שם י"א). אין מעברין את השנה אלא א"כ ירצה הנשיא. ומעשה בר"ג שהלך

בשנת 1878 נתאשרה הנזרה למלאות את חסרון החילים היהודים מבצעי מדרגות ג' ב' ואפילו ממדרגה א'. בשנת 1886 הודלו להתיר ליהודים כי יקראו לעצבא בערים שבהרו להם. רק בערים יעבדו בעדם פקדי הממשלה. ועוד נזרות אחרות, כמו הקנס של יטלש מאות רובל בעד כל יהודי הבורח ולא יעמוד בקריאת הצבא והקנס הזה נגבה ממשפחת הבורח. ולכל אי"ש שהודיע מקומו של הצבא נתנו מתנה חמשים רובל. בהצעת החוקים החדשים בנוגע להזכות עבודת הצבא שהציעה הממשלה לפני הדיאט השלישית (1911) נמצאים חוקים מגבילים עוד יותר זכויות היהודים כמו במזל המדרגות (לענאמע) לגמרי. ויש להעיר כי דבר ברור הוא כי מספר החילים היהודים שנקראים לעבודת הצבא ברוסיא בכל שנה לפי ערך מספרם הכללי רב יותר ממספר החילים הנוצרים בערך מספרם הכללי.

ביבליוגרפיה: מאנדלסקער, דברי ימי רוסיא, ווארשא 1876; דיינאר, מלחמת קרים, שם 1879; קהלת, הוספה להכרזת 1881; ראבינאוויץ, שטראפאני, אדעס; גהרב, פאמיאניק (הגלבר), ווארשא 1876; אנציקלופדיא הרוסית-יהודית, ערכי "וואינסקי פאוינאסס" "יעורר" איוו ארמיע".

ז. ק.

עבור: ילד במעי אמו בארם או בבחמה (Embryo). אשה מעוברת היא במצב הריון; שורו עבר ולא יגעיל (איוב כ"א י) תרגומו מבטין ולא יפלט, פירושו נותן פרי בטן ולא ישחת זרעו; הרתה (בראשית ט"ז ה') תרגומו עברת. תרגומות יולדת אחד שטוהה בה הביצה ליגמר ער כ"א יום. בכלבה נמרה צורת הולד אחר חמשים יום. חתול לנ"ב יום. חזיר לששים יום. שועל וכל מיני שרצים ששה חדשים. בהמה דקה טהורה לחמשה חדשים, בהמה גסה טמאה לשנים עשר חדש. טהורה לתשעה חדשים, הזאב והארי והדוב והנמר והברדלס והפיל והקוף והקיפוף לשלש שנים, הנחש לשבע שנים, אפעה לטבעים שנה (בכורות ח'). רוב נשים יולדות לתשעה חדשים ומיעוט לשבעה חדשים וכל היולדת לתשעה עברה ניכר לשליש ימיה (יבמות ל"ז). ולפעמים משהה העובר במעי אמו עד י"ב חדש כעוברא דרבא תוספאה (שם פ'). רש"י. אמר שמואל אין האשה מתעברת ויולדת אלא למאתים ושבעים ואחר יום עד מאתים ושבעים ושלשה יום, מר זוטרא אמר מאתים ושבעים ואחר, כי הריון בנימטריא רע"א. ואפילו למ"ד יולדת לתשעה אינה יולדת למקוטעין, יולדת לשבעה יולדת למקוטעים (נדה ל"ח:).

[לדינא] תניא לא ישא אדם מעוברת חבירו עד שתלך ויחכה כ"ד חדשים לימי הנקה. ואם נישא יוציא ולא יחזיר עולמית משום קנסא דרבי ר"מ, וחב"א יוציא ולכשיניע זמנו לכנוס יכנס (יבמות ל"ז). הבונס את יבמתו ונמצאת מעוברת (ולא ידע שהיתה מעוברת) וילדה, בזמן שהולד של קיימא יוציא (שהוא פוגע בערוה

והתקופה. כמו שעשה ר"ג (עי' להלן). אין מוסיבין לעבור השנה מלך ולא כהן גדול, מלך מפני חילולתיו ומלחמותיו שמא דעתו נוטה בשבילן לעבר ושלא לעבר. וכ"כ מפני הצנה שמא לא יהיה דעתו נוטה לעבר כדי שלא יבא תשרי בימי הקור והוא טובל ביוה"כ חמש מביעות. אין מעברין את השנה בשנת רעבון ישהכל רצים לבית הגרנות לאכול ולחיות, ואי אפשר להיסיף להם זמן לאסור החרש. אין מעברין בשביעת שיד הכל שולמת על הספיחין ולא ימצאו לקרב העומר ושתי הלחם, ורגילין היו לעבר בערב שביעות. הרשות לב"ד לעשות החרש העבור מלא או חסר, וכותבין אגרות לכל המקומות הרחוקים ומודיעין אותן שעברו השנה ומפני מה עברו, וכותבין בשם הנשיא, ואומר להם יודע לכם שהסכמתי אני וחברי והוספתי על שנה זו כך וכך ימים כ"ט או שלשים יום. ר"ג היה יושב על גבי מעלה הר הבית והיה ר' יוחנן סופר הלל עומד לפניו וכו' אמר ליה מול אינרא חרא וכתוב וכו' לאחנא בני גלותא דבבל ולאחנא דבמדי ולשאד כל גלותא דישראל שולמכון יסנא לעלם! מהודעין אנחנא לכוון הגזליא רכיבין ואמרין ערקין ווימנא דאביבא לא מסא ושפרת מילתא באנפאי ובאנפי חבירי ואסיפית על שתא דא יומין תלתין (שם י"א.). [העבור בזמן התנ"ך] עבור החרש ועבור השנה אנו למדין ממשומי המקראות שבנביאים, דכתיב במעשה יונתן ודוד: ויהי החרש וישב המלך אל הלחם לאכול וכו', וכתוב ויהי ממחרת החרש השני ויפקד מקום דוד וכו' (ש"א כ'). מלמד שהיו ב' ימים ר"ח, ומסתמא היה חרש שלפני מעובר, ואע"פ שהיו מקדשין ע"פ הראיה היה מנהגם לעשות את יום השלשים ר"ח והיו מצפין עד הערב על העדים ואם באו קודם המנחה היו מקדשים אותו היום לראש חרש והחרש שעבר היה חסר, ואם באו העדים אחר המנחה היו ממלאים אותו היום וקובעים ר"ח ביום ל"א ונמצא החרש שלפני מעובר. עבור השנה למדנו מחזקיה המלך דכתיב ויועץ המלך ושריו וכל הקהל בירושלם לעשות הפסח בחדש השני (דהיי"ב ל' ב'), ואין לומר שפסח שני היה, כי פסח שני לא הוקבע בצבור כ"א ליחידים שנאמר איש איש כי יהיה מכא לנפש אדם איש נדחה לפסח שני ואין צבור נדחין, ועוד יזהרי פסח שני עושין רק יום אחד לצורך זביחת הקרבן פסח, ואינו בא לתשלום חג המצות, וחזקיה עיטא עם כל הקהל שבעה ימים. וזה ראייה שעובר את השנה, אבל החכמים התרעמו עליו ולא הורו לו מפני שעובר ניסן בניסן ולא חרש אדר כראוי.

[חדש הלכנה] בזמן הבית וגם איזה זמן אחר החרבן היו ב"ד מקדשין את החרש ע"פ הראיה של עדים, אבל גם אז היו יודעים סוד העבור לפי החשבון שהיו מקדקין בו כדי לידע אם אמת בפי העדים. אין מחשבין וקובעים הדרשים ומעברין שנים אלא בא"י

ליטול רשות אצל שלמון אחד שבסוריא ושהא לבא ועיברו את השנה ע"מ שירצה ר"ג, וכשבא ר"ג ואמר רוצה אני נמצאת שנה מעוברת (שם). אין מעברין את השנה לפני ר"ה ואם עברוה אינה מעוברת, אבל מפני הרחק (שמא לא יהא שם ב"ד מופלא סמוך לאדר, או מפני חשש של גזרת המלכות) מעברין אותה אחר ר"ה מיד. ואין מוסיפין לשנה מעוברת אלא אדר שנקרא אדר שני או, "ואדר", כי הוא החרש האחרון וקודם חרש האביב כדי שיהא הפסח בזמנו. על שלשה דברים מעברין את השנה: על האביב ועל פירות האילן ועל התקופה. פ"י על האביב אם לא ביטלה התבואה מעברין דכתיב בחרש האביב (שמות י"ג) ותלוי אותו במ"ז בניסן שהוא יום הקרבת העומר כדי שימצאו שעורים לחקריב מהם מנחת העומר. ועל פירות האילן שדרבן לצמח בזמן הפסח ואם מתאחר בישולם יותר מומן העצרת מעברין, שעצרת זמן הבאת בכורים. ועל התקופה. היינו תקופת ניסן (Spring Equinox) שתפול קודם מ"ז ניסן למען תשתווה שנת הלכנה לשנת החמה. וצריכין אביב התבואה ופירות האילן כדי לעבר השנה אם התקופה בזמנה, ויכולין לעבר גם בשביל התקופה לבדה. ושלח ליה רב הונא בר אבין לרבא בר חזית דמשכנה תקופת מבת עד שיתר בניסן עברה לההיא שתא ולא תחוש לה דכתיב שמור את חרש האביב (דברים מ"ז) שמור אביב של תקופה שיהא בחדש ניסן (ר"ה כ"א.). היינו רובה של החרש. על שלש ארצות היו סומכין באביב: על ארץ יהודה ועל עבר הירדן ועל הגליל, ואם הגיע האביב בשתי ארצות ובאחת לא הגיע אין מעברין. ויש עוד דברים שהיו צורך הרבים והיו מעברין השנה בשביעים בזמן שבת המקדש קיים, והם: מפני הדרכים שאינן מתוקנין ואין העם יכולין לעלות לרגל מעברין את השנה עד שיפסקו הנשמים ויתקנו הדרכים, ומפני הגשמים שנהרסו ונמצאו הנהרות מפסיקין ומונעים את העם לעלות לא"י כ"א בסכנות נפשות. היו מעברין השנה עד שיתקנו הנשמים. ומפני תגורו פסחים שנהרסו בנשמים ואין להם מקום לעלות את פסחיהם, מעברין עד שיבנו הגורים חדשים ויביטו. ומפני גליות ישראל שנתקדשו ממקומן ועדיין לא הגיעו לירושלם, מעברין השנה כדי שיהיה להם פנאי להגיע. אבל אין מעברין לא מפני השלג ולא מפני הצנה ולא מפני גליות ישראל שעדיין לא נעתקו ממקומן, ולא מפני המומאה, כגון שהיו רוב הקהל או רוב הבהנים ממאין אין מעברין השנה כדי שיהיה להם פנאי למהר ויעשו במהרה אלא יעשו במומאה. כי רק אם נטמאו ויהיו עושין פסח שני ואין הצבור או רובו נדחין. ויש דברים שאין מעברין בשבילם, כגון מפני הגדיים והמלאים והגזלות שלא פרחו שלא גדלו כל צרכן, כדי שיהיו הגדיים והמלאים מצוין לפסחים והגזלות לראייה או לקרבן העוף. אבל עושין אותן סעד לשנה, היינו מעם נוסף אל המעמים האחרים של אביב ופירות האילן

שנת הלכנה שבעה שבעה, אם שנה פשוטה היא יסאך ממנה ד' ימים שמונה שעות 876 חלקים, סימן לזה ד"ח תתע"ו. ואם שנה מעוברת תהיה שאריתה חמשה ימים 21 שעות 589 חלקים, וסימן הכ"א תקפ"ט. ולפי"ז אם תרע מולד איזה חדש ותוסיף עליו א"ב תשצ"ג תמצא מולד שאחריו. וכן כשתרע מולד שנה זו ותוסיף עליו בפשוטה ד"ח תתע"ו, ובשנה מעוברת תוסיף הכ"א תקפ"ט יצא לך מולד שנה שלאחריה, וכן חדש אחר חדש ושנה אחר שנה עד סוף העולם, או להפך אם תחפץ לדעת מולד החדש הקודם או השנה הקודמת תנכה הימים והשעות והחלקים כנ"ל, עד בריאת העולם. ותמצא כי המולד הראשון בשנה הראשונה ליצירה שממנו התחיל החשבון היה בליל שני חמש שעות בלילה ומאתים וארבעה חלקים, וסימן לזה בהר"ד.

[מלא וחסר] סבת מלא וחסר בחדשים היא, מפני שבין מולד למולד כ"ט יום שש שעות ותשצ"ג חלקים, ואי אפשר לעשות ר"ח באמצע היום שיפול בו המולד, שנאמר עד חדש ימים, ודרשו חז"ל ימים אתה מונה ואין אתה מונה שעות. לפיכך עושין חדשי הלכנה מהם חסרים ומהם מלאים. החדש החסר הוא כ"ט יום והמלא ל' יום. והנה אם היה זמן חידוש הלכנה כ"ט יום ומחצה בדיוק, היינו עושין חדש אחד מלא וחדש אחד חסר זה אחר זה, והיו לנו בשנה אחת ששה חדשים חסרים וששה מלאים. אבל מפני החלקים של תשצ"ג היתרים בכל חדש אם יתקבצו כמשך י"ב חדש יעלו לתשעת אלפים תקס"ז חלקים שהם שמונה שעות תתע"ז חלקים, ולפי"ז יחסר לפעמים חדש אחד מהחסרים. וסדר החדשים המלאים והחסרים כך הוא: תשרי לעולם מלא וסכת לעולם חסר ומסבת ואילך אחד מלא ואחד חסר, ובשנה מעוברת אדר ראשון מלא ואדר שני חסר ונשארו שני חדשים שהם מרחשון וכסלו, פעמים שהם שניהם מלאים ופעמים ששניהם חסרים ופעמים אחד מלא ואחד חסר. אם שניהם מלאים נקראת השנה שלמה. אם שניהם חסרים השנה חסרה ואם אחד מלא ואחד חסר השנה כסדרה. ויש סימנים לדבר: כל שנה שיהיה ר"ה בה בשלישי תהיה לעולם כסדרה בין פשוטה בין מעוברת, ואם יהיה ר"ה כהמשי"א אם פשוטה היא אי אפשר שיהיו כסדרן. הטעם שאנו מחסרין או ממלאין דוקא אלו כ' החדשים מרחשון וכסלו ולא שאר חדשים הוא, לפי שהם רחוקים מן המועדות ואם מעו בהו אינשי בקביעא דירחא לא אתו ליד קלקול חמץ בפסח והמועדים, דבתוך האי זימנא ישמעו מאחרינא אם היו החדשים חסרים או מלאים, אבל בשאר חדשים אין כ"כ שהות. ומעם אחר כי אין למלאות אדר מפני שמסוד ביד כל אדם שכן פורים לפסח הוא ל' יום, ומניסן עד תשרי אי אפשר לשנות כי מיום הקרבת העומד בשני לפסח אנו מונים מ"ט יום וביום החמישים אנו קובעים עצרת ו' ימים

שנאמר כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם. וכאשר נחרכה א"י יצאו הדיונים המוסמכין לכלל והיו מקדשים שם החדש ומעברין חשנים עד ימי אבי ורכא. ורק כסוף חכמי הגמרא כאשר לא היו עוד מוסמכין מא"י התחילו כל ישראל לחשוב כחשבון שהמציאו עוד הסנהדרין בא"י ע"פ סוד העבור שנמסר מיד ליד עד רב ארא בר אבהו, והוא כתבו כספר ועל פיו אנו קובעים המועדים והזמנים. העיקר בחשבון עבור החדש הוא לדעת כי הלכנה נסתרת בכל חדש ואינה נראית כמו שני ימים או פחות או יותר מעט, והולקין זה למחצה, כמו יום אחד קודם שתדבק בשמש בסוף החדש וכמו יום אחד אחר שתדבק בשמש ותראה בערב. ובכיל שתראה כמערב אחר שנסתרה הוא תחלת החדש, ומונין מאותו היום תשעה ועשרים יום. ואם יראה הירח ליל שלשים יהיה יום שלשים ראש החדש, ואם לא יראה יהיה ראש החדש יום אחד ושלשים ויהיה יום שלשים מחדש שעבר. חדש שיהיה כ"ט יום ויראה ירח בליל שלשים נקרא חדש חסר, ואם לא יראה הירח ויהיה החדש יעבר שלשים יום נקרא חדש מעובר והוא חדש מלא. וירח שיראה בליל שלשים הוא נקרא ירח שנראה בזמנו. ואם נראה בליל אחד ושלשים ולא נראה בליל שלשים הוא נקרא ירח שנראה בליל עבורו (ע"ע חדש). אמנם י"ב החדשים של שנת הלכנה יעלו רק בערך שנ"ד יום, ושנה תמימה מימות החמה עולה שס"ה ויותר. נמצא כי שנת החמה יתרה על שנת הלכנה בערך י"א יום. ולפי שאנו צריכים שיהיה הפסח תמיד בחדש האביב ובתקופת ניסן, וגם חג השבועות צריך להיות בזמן הקציר וחג הסוכות בזמן האסיף וכלם מתחילים למנין החמה, ואי אפשר להוסיף יום אחד לכל חדש כי אז לא יפול ר"ח קרוב להמולד ולא יהיה בו חידוש לבנה, ונאמר לחדשי השנה, חדשים אתה מונה לשנה ואי אתה מונה ימים, לכן כשיתקבצו מן התוספות הואת כמו שלשים יום או פחות מעט או יותר מעט מוסיפין חדש אחד ועושין אותה השנה מעוברת היינו של י"ג חדשים בהוספת אדר שני.

[ע"ע החשבון] חכמי העבור חלקו את היום לכ"ד שעות וכל שעה לאלף ושמונים חלקים (תתר"ף=1080), לפי שבמנין זה יש חצי 540, ורביעי 270, ושמיני 135, ושלישי 360, ושתיים 180, ותשיעי 120, ועישור 108. מה שלא נמצא במנין אחר. וחשבו זמן הלכנה ככל חדש, היינו ממולד למולד: כ"ט יום וי"ב שעות ושבע מאות ותשעים ושלשה חלקים, ואם נחשוב י"ב חדשים כאלה תהיה השנה כוללת 354 ימים, 8 שעות, 876 חלקים. ואם תהיה שנה מעוברת יעלו י"ג החדשים 383 ימים, 21 שעות, 598 חלקים. וכשתשליך ימי חדש הלכנה שבעה שבעה שהן ימי השבוע יסאך יום אחד וי"ב שעות ושבע מאות וצ"ג חלקים, וסימן להם א"ב תשצ"ג. וזהו שארית חדש הלכנה, וכן כשתשליך ימי

המסורת להקדים ולאחר בזמן וכו' כההיא דתניא. על שלשה סימנין מעברין את השנה על האביב ועל התקופה ועל פירות האילן וכו'. וכן מנהיגנו עד עכשיו לחשוב תקופה מניסן ולמולד השנים מתשרי. ואותו ניסן שהוא תחלת התקופה הוא שלפני חשרי כר' יהושע וכן מעמדו. כי כמו כ"ב באדר בתחלת ליל ר' חלה תקופת ניסן והוא מעמד חשבון החמה ולאחר מיכן ב' ימים מ' שעות תרמ"ב תלקים היה חרוש אותו ניסן וכו' ומשם בהוסיף ב"ד תל"ח שהוא מנת ששה חרשים מניע לתחלת שעה שלישית מיום ששי והוא חרוש תשרי של שנה ראשונה, והוא מעמד שלנו שאנו חושבין ממנו עד עכשיו (ספר העבור לר' אברהם הנשיא צד 96). ע"ע תקופה.

[מחזורים] אנו מחלקים שנות החמה למחזורים גדולים וככל מחזור כ"ח שנה (ע"ע ש"ש). שנות הלבנה למחזורים קטנים וככל מחזור י"ט שנה. השנה הראשונה מהמחזור הגדול ר"ג היה בשנת תרנ"ז. והשנה הראשונה מהמחזור הקטן רצ"ט היה בשנת תרס"ג. והנה שנת החמה שס"ה יום ושש שעות, ושנת הלבנה שנ"ד יום שש שעות וחשצ"ג תלקים מתתר"ף בשעה. נמצא תוספת שנת החמה על שנת הלבנה עשרה ימים, 21 שעות 204 תלקים. אבל לפי דעת אחרים שנת החמה בדיוק היא שס"ה יום וחמש שעות ותתקצ"ז תלקים ומ"ח רגעים והרגע אחד מע"ז בתלק. ולפ"ז תהיה תוספת שנת החמה על שנת הלבנה עשרה ימים וכ"א שעות וקכ"א תלקים ומ"ח רגעים, וסימן להם יכ"א קכ"א מ"ח. לפי חשבון הראשון ישאר מכל מחזור של י"ט שנה שעה אחת ותפ"ה תלקים. ויהיה בין תקופה לתקופה צ"א יום ושבע שעות וחצי שעה. ולפי החשבון המדויק לא תמצא תוספת במחזור של י"ט שנה כלל אלא בכל מחזור מהם ישלמו שני החמה עם שני הלבנה הפשוטות והמעוברות, ובין תקופה לתקופה צ"א יום ח' שעות ותקצ"ט תלקים ול"א רגעים, וסימן להם צ"א תקצ"ט ל"א. בכל מחזור קטן של הלבנה יש שבע שנים מעוברות על הסדר הזה: שנה ג' ר', ח', י"א, י"ד, י"ז, י"ט. וסימן ג' ר' א"ד ו"ט. וכשחקבץ שארית כל שנה מ"ב פשוטות שהיא ד"ח תתע"ז, ושארית המעוברות שהיא הכ"א תתפ"ט, ותשלך מהכל שבעה שבעה י"א שני ימים ושש שעות 595 תלקים, וסימן להם ב"ז תקצ"ה. וכשתדע מולד איזה מחזור ותוסיף עליו ב"ז תקצ"ה יצא לך תחלת המחזור שאחריו, והוא מולד תשרי הראשון מהמחזור ההוא, וכשתוסיף עליו א"ב תתצ"ג יצא מולד מרהשון הבא אחריו.

[דהיות] לפעמים יקרה שצריבין לרחות קביעות המועדים יום אחד, מפני שלא רצו חכמי העבור שיחול איזה יום טוב בכך וכך ונהנו מעם לדבריהם. ומפני הדחייה הזאת יחסר בשנה ההיא יום אחד ויהיה מספר שנת הלבנה רק שנ"ג יום, ויהיו תרשי חשון וכסלו

בסיון, ואם היינו ממלאים אייר או מחסרים ניסן יגיע עצרת ז' בסיון. גם מעצרת עד י"ב לא נוכל לשנות כדי שיהיה ג' פעמים מ' יום כנגד ג' פ' ארבעים יום שעמד משה בהר וירד כיו"ב עם הלוחות האחרונות. ותשרי א"א לחשר שתוא מלך שיש בו כמה ימים טובים. החדשים המלאים נקראו מלכים והחסרים משרתים להם. המלכים הם היותר חשובים והם: ניסן מלך שבו חג המצות, סיון שבו חג השבועות, אב מלך שבו היו קוצצין עצים למזבח (במ"ז כו), תשרי מלך שבו המועדות, כסלו (לפעמים) שבו נס חנוכה, שבט שבו ר"ה לאילנות.

[המחלוקת בשנת היצירה] כבר נתלקו חכמי התלמוד בזמן הבריאה, ר"א אומר בתשרי נברא העולם ור' יהושע אומר בניסן (ר"ה י"א). וחכמי העבור הסכימו לדעת ר"י שהעולם נברא בתקופת ניסן ומולד ניסן הראשון היה בליל ר' מ' שעות תרמ"ב תלקים. ואנו מונין ר"ה מתשרי. אמנם נחלקו אם מתחילין מתשרי שלפניו או מתשרי שלאחריו. ובכל אופן מקצת השנה נחשב כשנה. אלה שתושבים התשרי שלפניו פתחו ממולד ניסן זה ב"ד תל"ח שהוא סימן ששה חרשים במולדות ועלה בידם למולד תשרי הראשון אשר לפני ניסן בהר"ד (יום ב' ה' שעות ר"ד תלקים). ועל החשבון הזה סמכו אנשי מערב והם מעברין את השנה במחזור על סימן ג' ר' א"ד ו"ט (כנ"ל). ויש מהם שלא תששו לששה חרשים האלה שנחשבו לימי תהוה. והתחילו לסנות סדר עולם מתשרי זה, והם אנשי מזרח שמעברין את השנים במחזור ב"ה ז' ג' ר' ח'. ויש חילוק ביניהם ובין אנשי מערב שנה אחת, אכל אין חילוק בחשבון העקרי לענין העבורין וקביעות המועדים. ר' סעדיה נאון בספרו ההכרה כלשון ערבית מזכיר המחלוקת הזאת ואומר כי השנה הזאת אשר אנו עומדים בה היום היא שנת אלף רל"ח למלכות אלכסנדרוס (מנין השמרות). והיא שנת ד' תרפ"ז (926) לבריאת עולם לחשבוננו, ויש אחרים שחושבים היום לבריאת עולם תרפ"ז. ואל יעלה בלבך כי החשבון הזה נכון הוא. כי קדמונינו נתנו לנו מסורת בתלמוד שיש בין סדר עולם ובין מלכות אלכסנדרוס שתי שנים ונתנו סימן לזה כי זה שנתים הרעב וכו'. ואלו האחרים כיון שראו הישובים פתוח שנה אחת אמרו על השנה הזאת שנת המבול היא והראשונים פתחו ממספר השנים בסדר עולם. רב האי נאון משיב ע"ז: שאלת על בהר"ד בתשבון למה חזרין לחשוב ממנה ואמרת כי ראית בו כמה מעמים ואינם נכוחים. הוי יודע כי החשבון הזה אשר בירדנו לא מן אדם הראשון ירשנו אותו ואין אנו יודעין בימי אדם הראשון איך נעשה, וכך אני אומר כי משה רבינו למד את ישראל עקרו של הסוד הזה והגיד להם מה שכבר נעשה מעבורין מימות אדם ועד העת ההיא וכו'. ואע"פ שנתן להם הסוד הזה הזהירם שכל זמן שסנהדרין קיימת יש להם לשנות כן

ארבעה עשר לוחות

שנים פשוטות														שנים מעוברות				
1	2	3	4	5	6	7	מועדים	8	9	10	11	12	13	14				
ב	ב	ג	ה	ה	ז	ז	ראש השנה א'	ב	ב	ג	ה	ה	ז	ז				
ד	ד	ה	ז	ז	ב	ב	יום כפורים	ד	ד	ה	ז	ז	ב	ב				
ב	ב	ג	ה	ה	ז	ז	סוכות א'	ב	ב	ג	ה	ה	ז	ז				
א	א	ב	ד	ד	ו	ו	הושענא רבא	א	א	ב	ד	ד	ו	ו				
ג	ג	ד	ו	ו	א	א	ר"ח חסון	ג	ג	ד	ו	ו	א	א				
ה	ה	ו	א	א	ג	ג	ר"ח כסלו	ה	ה	ו	א	א	ג	ג				
א	א	ב	ד	ד	ו	ו	חנוכה א'	א	א	ב	ד	ד	ו	ו				
ו	ו	ז	ב	ב	ד	ד	ר"ח סבת	ו	ז	ז	ב	ב	ד	ד				
א	א	ג	ה	ה	ו	ו	עשרה בטבת	א	ג	ג	ה	ה	ו	ו				
ז	ז	ב	ד	ד	ו	ו	ר"ח שבט	ז	ז	ב	ד	ד	ו	ו				
א	א	ג	ה	ה	ו	ו	ר"ח אדר	א	ג	ג	ה	ה	ו	ו				
ב	ב	ד	ו	ו	א	א	ר"ח ואדר	ב	ב	ד	ו	ו	א	א				
א	א	ג	ה	ה	ו	ו	פורים	א	ג	ג	ה	ה	ו	ו				
ג	ג	ד	ו	ו	א	א	ר"ח ניסן	ג	ג	ד	ו	ו	א	א				
ג	ג	ד	ו	ו	א	א	פסח א'	ג	ג	ד	ו	ו	א	א				
ד	ד	ו	א	א	ב	ב	ר"ח אייר	ד	ד	ו	א	א	ב	ב				
א	א	ג	ה	ה	ו	ו	ל"ג בעומר	א	ג	ג	ה	ה	ו	ו				
ו	ו	ז	ב	ב	ד	ד	ר"ח סיון	ו	ז	ז	ב	ב	ד	ד				
ד	ד	ה	ז	ז	ב	ב	שבועות א'	ד	ד	ה	ז	ז	ב	ב				
ז	ז	ב	ד	ד	ו	ו	ר"ח תמוז	ז	ז	ב	ד	ד	ו	ו				
ג	ג	ד	ו	ו	א	א	י"ז בתמוז	ג	ג	ד	ו	ו	א	א				
ב	ב	ד	ו	ו	א	א	ר"ח אב	ב	ב	ד	ו	ו	א	א				
ג	ג	ד	ו	ו	א	א	תשעה באב	ג	ג	ד	ו	ו	א	א				
ד	ד	ה	ז	ז	ב	ב	ר"ח אלול	ד	ד	ה	ז	ז	ב	ב				
ו	ו	ז	ב	ב	ד	ד	ערב ר"ח	ו	ז	ז	ב	ב	ד	ד				

(1) י"ז תמוז ומ' באב נדחו ליום א' בלוח סימן 4, 9, 10.

בראש כל לוח וסימן יש שני אותיות. הראשון מורה על יום א' דר"ה, והשני אם השנה שלמה בסדרה או חסרה. כמו בסימן 1 בח: אות ב' כי ר"ה יהיה ביום שני בשבוע, ואות ח' כי השנה היא חסרה. היינו שחרי חשון ובסלו שניהם חסרים ויש בכל אחד רק ב"ט יום. בסימן 2 ביש: ר"ה ביום ב' והשנה שלמה, שחרי חשון ובסלו כל אחד שלשים יום. סי' 3 נג: ר"ה ביום ג' והשנה בסדרה, שחרי חשון ובסלו כל אחד מלא ואחר חסר, וכו'.

בשנים הפשוטות הסדרים בקריאת התורה הם מחוברים וזולת אלה שהם נפרדים: סימן 1 חקת בלק, סימן 4 ח"ב, סימן 5 ויקהל פקודי ח"ב, נצבים וילך, סימן 6 ח"ב נ"ו, סימן 7 ח"ב, בשנים המעוברות הסדרים נפרדים וזולת אלה שהם מחוברים: סימן 8 ח"ב מטות ומסעי נ"ו, סימן 9 מ"ט, סימן 10 מ"ט, סימן 12 נ"ו, סימן 13 מ"ט נ"ו, סימן 14 ח"ב מ"ט נ"ו.

ארבע פרשיות נקראות בסדר הזה: פרשת שקלים: סימן 1 ב"ט שבט, סימן 2, 3 ב"ז שבט, סימן 4 ב"ה שבט, סימן 5, 6 ר"ח אדר, סימן 7 ב"ט שבט, סימן 8 ב"ז אדר א', סימן 9, 10 ב"ה אדר א', סימן 11 ר"ח אדר ב', סי' 12, 13 ב"ט אדר א', סימן 14 ב"ז אדר א'. פרשת זכור בשבת קודם פורים. פרשת פרה: מסימן 1 עד 14 בסדר הזה: אדר ב' י"ח ב"ב ב' י"ח ב"ב ב' י"ח ב"ב ב' י"ח ב' י"ח. פרשת החודש סימן 1 ב"ז אדר, סימן 2, 3 ב"ה אדר, סימן 4 ר"ח ניסן, סימן 5, 6 ב"ט אדר, סימן 7 ב"ז אדר, סימן 8 ב"ה אדר ב', סימן 9, 10 ר"ח ניסן, סימן 11 ב"ט אדר ב', סימן 12, 13 ב"ז אדר ב', סימן 14 ב"ה אדר ב'.

רצו חז"ל לעשות כן לפי שהיה השנה ארוכה הרבה יותר מ"ב פעמים כ"ט י"ב תשצ"ג, ויהיה כחובא ומלולא בעניי הבריות שיאמרו ב"ר טועים הם וטעו בחשבון השנים. לכך רחוקה זה מיום המולד עד יום ה' ור"ה הבא יהיה ביום ב' ויהיו רק ארבעה ימים בין ר"ה לר"ה והשנה תהיה כסדרה. אבל אם היא שנה מעוברת או לא יהיה מולד תשרי הבא אחריו מולד זקן ויהיה נקבע במולד ביום ג'. דחייה רביעית הסימן ב' ט"ז תשפ"ט אחר העבור עקור מלשרוש, פ"א אם יבא מולד תשרי ביום ב' ט"ז שעות תשפ"ט חלקים, או יותר מזה. אם היא שנה עבור נדחה ר"ה מיום המולד ונקבע ביום ג' שאחריו. והטעם כי לפי החשבון היה מולד שעבר ביום ג' י"ח שעות והיה מולד זקן ונדחה עד יום ה', נמצא אם יהיה ר"ה זה ביום המולד ביום ב' לא יהיה בין ר"ה זה לר"ה שעבר כ"א ד' ימים וזה א"א בשנה מעוברת, דא"כ היינו צריכין לעשות ח' חדשים חסרים בשנה העברה, וגם זה יהיה נפלא בעיני הבריות, לכך דוחין ר"ה זה מיום המולד ליום שלאחריו, ואז יהיה ה' ימים בין ר"ה זה לר"ה העבר והיתה השנה חסרה, אבל אם השנה פשוטה נקבע ר"ה ביומו. לדעת הרמב"ם כל הרוחיות פשוטה נקבע ר"ה ביומו. לדעת הרמב"ם כל הרוחיות הן בעיקרן כדי להשוות שנת הלכנה לשנת החמה, ולפנות ביום קיבוץ האמתי והאמצעי, ולולא זאת לא היו דוחין חשבון קביעת השנה המקובל מסיני מטעם ירקא ומתיא לבד, כי בזמן שהיו קובעין ע"פ הראיה לא הישו לירקא ומתיא וקבעו ר"ה גם בימי אר"ו (ע"ע). אך הטעם הזה הוא רק סעד למעם העיקרי שהתאמצו בתיקון שנת הלכנה להשוותה לשנת החמה בתקופתה. ע"ע תקופה.

[י"ד לוחות] קביעות המועדים שאפשר לעשות מספרם ארבעה עשר ונסדרו ב"ד לוחות, שבעה לשנים פשוטות ושבעה לשנים מעוברות (ע"י הרשימה בצד 310). השנה שאנחנו עומדים בה היום היא שנת תרע"ב (1912), והיא שנת ט"ז למחזור גדול ד"ג ועשירית למחזור קטן רצ"ט. ולוח השמש מ"ד לוחות הוא סימן 7. השנה הבאה תרע"ג היא מעוברת ולוח השמש הוא סימן 12 (מסימן 8 עד 14 הם לוחות השנים המעוברות). שנת תרע"ד סימן 4, תרע"ה 1, תרע"ו 12, תרע"ז 4, תרע"ח 2, תרע"ט 13, משנת תר"פ עד תרפ"ט הסימנים הם: 4, 9, 2, 6, 10, 2, 7, 11, 3, 14. משנת תר"צ עד תרצ"ט: 6, 3, 14, 7, 4, 8, 7, 4, 9, 1. בשנת ת"ש (1940) הסימן הוא 12. אדות שנת העבור עם היו נחשבת לשובר או למשכיר ע"ע שכירות.

ביבליוגרפיה: רמב"ם קדוש תהדש; סמ"ג עשין ס"י מ"ו; מור או"ח ס"י תכ"ז, תכ"ח; עומק הלכה ס"ז; לא, כנסת ישראל ח"א 363; האסוף ח"ב 228; החלוק ח"א 116, ספר עברונות, אויבאך 1722.

א.

שניהם חסרים. הרוחיות האלה דוחין את יום ראש השנה יום אחר וממילא נדחו כל המועדים: ויש ארבע דחיות, וסימניהן: א' לא אר"ו ראש, ב' מולד זקן בל תדרוש, ג' ג"ט ר"ד בשנת פשוטה נדרש, ד' ב' ט"ז תשפ"ט אחר העבור עקור מלשרוש. הרוחיות הראשונה, לא אר"ו ראש, פ"א שאין קובעין ראש השנה בימי א' ד' ו' רק בימי בנה"ז, ואם יבוא מולד באחד של ימי אר"ו דוחין ר"ה מיום המולד ונדחה ליום שלאחריו בימי בנה"ז, והטעם מפני הושענא רבא שיחול ביום השבת ואין חובטין הושענות בשבת שאינו אלא מנהג נביאים ואינו דוחה שבת, והחמירו ברברי סופרים יותר מבשל תורה, ובר"ה סמוך לשבת יכולין לתקוע יסופר ביום אחר. ביום ד' אין קובעין ר"ה שלא יבא י"ב ביום ו' סמוך לשבת, וכן אין קובעים ר"ה ביום ו' שלא יחול י"ב ביום א' ויהיו ג"כ סמוכים, ואכזרו תרי שבי (שבתות) בהררי לא עברין משום ירקא ומתיא, שלא יתעפשו ירקות הנאכלין כשהן חיון אם לא יוכלו לבשלן בשני ימים זה אחר זה, ומשום מתיא שלא יסריח המת אם לא יוכלו לקבורו עד יום השלישי. ועוד טעם אחר משום שנאמר מערב עד ערב תשבתו שבתכם ואם היה י"ב ביום ו' או א' אז לא היה בכל שבת מערב עד ערב בפני עצמו כי יבנס ערב אחד בערב חבירו, וי"ב נקרא שבת שבתון, הרוחיות השניה היא מולד זקן בל תדרוש, פ"א אם יפול המולד של תשרי אחר י"ח שעות מהיום שהוא הצות היום נקרא מולד זקן שלא בא בזמנו ונדחה ר"ה מיום המולד ליום שלאחריו, ואפילו אם יפול המולד הזקן ביום שלפני ימי אר"ו נדחה ר"ה מיומו משום מולד זקן ומיום שלאחריו משום אר"ו ונקבע ביום שלישי למולדו. אבל אם המולד אפילו חלק אחד פחות מן י"ח שעות כגון י"ז שעות תתקע"ט חלקים נקבע ביום הולדו אם יקרה בימי בנה"ז, וטעם הרוחיות מפני שבמחצית היום הוא רנע החיבור של הלכנה עם החמה ועומדת ממש תחתיה, וא"א לנו לראות אור הלכנה עד שתתפרד מעט מן החמה לצד מזרח, וישעורו חז"ל שהוא פחות משש שעות אחר המולד, וא"כ בזמן שהיו מקדשין ע"פ הראיה והיה המולד מחצי היום ואילך לא היה אפשר לראותה באותה היום ולקדשה, והיו דוחין יום ר"ה עד יום שלאחריו, וכן נוהגין עכשיו אע"פ שאנו קובעים ע"פ החשבון, דחייה שלישית היא ג"ט ר"ד בשנת פשוטה נדרש, פ"א אם יהיה מולד תשרי בליל ג' ט' שעות ר"ד חלקים או יותר והשנה היא פשוטה או נדחה ר"ה מיום המולד וגם מיום שלאחריו משום אר"ו ונקבע ביום ה'. והטעם לפי כשתשליך ר"ה תתע"ז שהוא יתרון משנה פשוטה על ג"ט ר"ד ויהיה מולד של ר"ה הבא ו' י"ח ותצטרך לדחותו מיומו משום מולד זקן ומיום שלאחריו מיום אר"ו ויהיה נקבע ביום ב', ואם היינו קובעין ר"ה זה ביום המולד ביום ג' יהיה בין ר"ה זה לר"ה הבא ששה ימים והיינו צריכין למלאות שמונה חדשים, ו א

בדברים שבגופו אבל במסוגל עד דמהדר למריה (ברכות י"ט.). ר"ל עבירות שבין אדם למקום אבל עבירות שבין אדם לחבירו אפילו י"ב אינו מכפר (יומא פ"ו.). אמר רבה בר חיננא סבא מסימיה דרב. כל העושה דבר עבירה ומתבייש בו מוחלין לו על כל עונותיו שנאמר (יחזקאל מ"ז) למען חזכרי ובשת ולא יהיה לך פתחון פה מפני כלמתך בכפרי לך (ברכות י"ב.). ויש עבירה שבטלה לעומת המצו והמצוה הבאה על ידה. דרש בר קפרא איזהו פרשה קטנה שכל גופי תורה תליין בה: בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחותיך (משלי ג.). ואמר רבא אפילו לדבר עבירה (ברכות ס"ג:) כגון אליהו בחר הכרמל שחקריב בבמה לצורך השעה, ואמרו עת לעשות לה' הפרו תורחך. ואע"פ שמצוה הבאה בעבירה אסורה. מותרת בצבור ולצורך הצבור כגון המשחרר עבדו להצטרף למנין, אע"פ שעובר בעשה דלעולם בהם תעבדו (שם מ"ז:). וא"ר נחמן א"ר יצחק גדולה עבירה לשכח מצוה שלא לשמה, כמו יעל שעשתה עבירה להתייש בחו של סיסרא כדי שתהא יכולה להרגו (נזיר כ"ג: רש"י). ואמרו עבירה מכבה מצוה ואין עבירה מכבה חורה (סוטה כ"ג:). ולרינא אמרו אין שליח לדבר עבירה (קדושין מ"ב:) ע"ע שליח. וענש הכתוב את הנמפל לעוברי עבירה כעוברי עבירה (סנהדרין מ"א.) ע"ע מסייע. העובר עבירה נקרא עבריון, שכך אומנות של יצחק היום אומר עשה כך ולמחר אומר לו עשה כך (נדר י"ג:). והאי מאן דעבר אפילו לאיסור דרבנן שרי למקרי ליה עבריונא. קודם תפלת כל נדרי ביה"ב אומרים תרוב וראש הקהל לפני התיבה: בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה על דעת המקום ועל דעת הקהל אנו מתירין להתפלל עם העבריינים. והיא מתקנות סהר"ל. כי ביה"ב יבואו גם עוברי עבירה לביה"ב.

ב. מ.

עבר: בן שלח בן ארפכשד בן שם בן נח. עבר היה הנכבד מצאצאי שם, ולכן מבונה שם אבי כל בני עבר (בראשית י"ב:א). הוא נולד בשנת תשכ"ג לאלף השני ומת בשנת קפ"ז לאלף השלישי בן תס"ד שנים. עבר הוליד את פלג (כי בימיו היה דור ההפלה) ויקמן. רשב"ג אומר הראשונים ע"י שהיו משתמשין ברוח הקדש היו מוציין לשם המאורע וכו'. א"ר בר חלפתא נביא גדול היה עבר שהוציא לשם המאורע (ב"ר פל"ז י.). אברהם אבינו מתואר "העברי" מפני שיצא ממשפחת עבר. ויגד לאברהם העברי, ר' נחמיה אומר שהוא מבני בניו של עבר, ר' יהודה אומר כל העולם מעבר אחד והוא מעבר אחר (ר"ל שהוא היה האחד שהכיר את בוראו בין כל באי העולם בזמנו). רבנן אמרי שהוא מעבר הנהר וסמיה בלשון עברי (ב"ר פמ"ב). ברבקה נאמר ותלך לדרוש את ה', וכי בתי כנסיות ובתי מדרשות היו באותן הימים, והלא לא הלכה אלא למדרשו של שם ועבר! אלא ללמדך שכל

עבירה: חטא ועק אדם העובר על איסור ואינו נוהר בו. עקביה בן מהללאל אומר הסתכל בשלשה דברים ואין אחת בא לידי עבירה: דע מאין באת. ולאן אתה הולך. ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון (אבות פ"א.). רבי חירקא דרש אל אמונה ואין עול. כיום שנפרעין מן הרשעים לעוה"ב אפילו על עבירה קלה שעושים כך נפרעים מן הצדיקים בעוה"ז על עבירה קלה שעושים (תענית י"א.). עבירה יש לה קרן ואין לה פירות שנאמר אוי לרשע כי גבול ידיו יעשה לו (ישעיה ג'). ומה אני מקיים ויאכלו מפרי דרכם וממועצותיהם יישבעו (משלי א') זו עבירה שעושה פירות יש לה פירות וכו'. מחשבה רעה אין הקב"ה מצרפה למעשה, כי ההורר עבירה אינו עבירה רק בע"ז (קדושין מ'). במדגלים כתיב כמספר הימים אשר תרתם את הארץ (במדבר י"ד) וכי ארבעים שנה הסאו והלא ארבעים יום הסאו. אלא לימר לך כל העובר עבירה אפילו יום אחד בשנה מעלה עליו הכתוב כאילו עבר כל השנה כולה (חגיגה ה'). ריש לקיש אומר אין אדם עובר עבירה אלא א"כ נכנס בו רוח שטות (סוטה ג'). דבי רבי שילא אמרו כיון שבא לידו דבר עבירה פעם ראשונה ושניה ואינו הוסיף שוב אינו חוטא, שנאמר רגלי חסידיו יישמרו וכו' (יומא ל"ח:). שלום שלום לרחוק ולקרוב (ישעיה נ"ז) שהיה קרוב לדבר עבירה ונתרחק ממנו (ברכות ל"ד:). כל שבא דבר עבירה לידו וניצל הימנה נותנין לו שכר כעושה מצוה (קדושין ל"ט:). ולהיפך אם נתגלגל בדבר עבירה קשה לו להפטר ממנו. וא"ר הונא כיון שעבר אדם עבירה ושנה בה נעשית לו כהיחר (ס"ק כ"ז:). וא"ר עמרם אמר רב שלש עבירות אין אדם ניצול מהן בכל יום ההורר עבירה ועיון תפלה (שאינו סמוך בתפלתו כראוי) ואבק לשיין הרע (ב"ב קס"ד:). א"ר יצחק כל העובר עבירה בסתר כאילו דוחק את רגלי השכינה שנאמר כה אמר ה' השמים כסאי והארץ הדום רגלי (ישעיה ס"ו). ואם עושה בסתר נראה כאילו חושב בלבו שאין השכינה במקום ההוא. ויש דעה אחת של ר' אלעאי חזקן שאמר אם רואה אדם שיערו מתגבר עליו (ולא יכול לכוף אותו) ילך למקום שאין מכירין אותו ואל יחלל שם שמים בפרהסיא (חגיגה מ"ז:). ונראה כי ברוב המקומות שנזכר דבר עבירה או עבירה סתם כוונת חז"ל על זנות בפניה שאין בה איסור דאורייתא. וא"ר יצחק מיום שחבר ביהמ"ק נטלה מעם ביאה וניתנה לעוברי עבירה (סנהדרין ע"ה). אמר רב אושעיא כל המסמך עצמו לעבירה חבורות ופצעין יוצאין בו וכו' ולא ע"ד אלא שגדון בהדרוקן וכו'. אמר רב נחמן סימן לעבירה הדרוקן (שבת ל"ג:). ועל עבירה זו אמרו ההורר עבירה קשי מעבירה (יומא כ"ט:). כי בהרהור חטא ליכא עבירה רק בע"ז. תני רבי ר' ישמעאל אם ראית ת"ח שעבר עבירה בלילה אל תהרהר אחריו ביום שמא עשה תשובה, או וראי עשה תשובה. וה"מ

מי שהוא מקביל פני זקן כמקביל פני שכינה (ב"ר פס"ג ז'). יעקב אבינו למד ב"שיבת שם ועבר וכל אותן שנים שהיה בבית עבר לא נענש (מנילה מ"ז:). ונראה כי נקרא עבר ע"ש שהתישב בעבר הנהר בארם נהרים ומשם בא אברם העברי (בראשית י"ד י"ג), וכן נאמר בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם וגו' ואקח את אביכם את אברהם מעבר הנהר (יהושע כ"ד י"ג). ובני ישראל נקראו ג"כ עברים ע"ש אברהם העברי ע"ש עבר. ובמדרש אמרו למה קורא אותם עברים על שם שעברו ים (שמו"ר פ"ג). ובפרט נקראו כן בפי עמים אחרים שנחשבו בעיניהם כנרים מארץ נכריה שבאו מעבר לנהר פרת, ונשאר השם עברי עבריה עבריות (בראשית ל"ט י"ד. מ"א י"ב. שמות א' מ"ז, ש"א י"ד י"א). ונס בפי בן עבר במסרם היותו לעם לבדו או בדברו לבן עם אחר (בראשית י"ד י"ג. שמות מ' י"ג. ג' ש"א י"ח. יונה א' מ'). או בהתכוונו רק להבדיל את בן עמו מן עם אחר, כמו איש מצרי מכה אי"ש עברי מאחיו (שמות ב' י"א). והעברים היו לפלשתים כאחמול שלשום (ש"א י"ד כ"א), כי תקנה עבר עברי. חעברי והעבריה (ירמיה ל"ד מ'). כדי להבדילם מעברים כנענים. ע"ע יהודי.

ב. מ.

עֲבָרִית: שפת עברית, השפה העברית, לשון עבר, לשון עברית, ובפרט לשון הקדש. הלשון שנכתבו בה ספרי תנ"ך (מלבד: ירמיה י' י"א, דניאל ב' ד'-ז' ל"ח. עזרא ד' ח'-ו' י"ח. ושם, ינר שהדותא" בראשית ל"א מ"ז). המלה עברית נזכרת בראשונה במשנה (גיטין מ' ח'). ידים ה' ד'). ככה"ק נקראת שפת כנען. ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען ("שעיה י"ט י"ח) ופירש"י כישראל שבארץ כנען, וכן הרמב"ן בפירושו כי פי המדבר אליכם (בראשית מ"ה י"ב) אמר שזה היה יפת כנען. נס נקראת יהודית ואנשי חזקיה אמרו אל רבשקה ואל תדבר אלינו יהודית באזני כל העם (מ"ב י"ח ב"ו) ר"ל הלשון העברית שדברו בני יהודה, כי בני אפרים דברו במבטא אחרת ואכרו סבלת תחת שבלת (שופטים י"ב ו'). בתלמוד ובספרות הרבנים נקראת עברית לרוב בשם "לשון הקדש" כדי להבדילה מלשון ארמית שהיתה לשון העם—לשון חול או לשון הדיוט. ת"י קורא לשון עברית לשון קודשא ונס, "לשון בית קודשא" (בראשית ל"א מ"ז). כי השתמשו בה בבית המקדש אף כי כבר דברו ארמית בחוץ. האשורים קראו לעברית "לשון ארץ המערב" (ע"י Hastings, Diet. iii 25).

[הלשון המקורית] מסורה היא בידי חז"ל כי לשון עברית היא הראשונה מכל הלשונות, ורק רב לבדו אמר. אדם הראשון בלשון ארמי סיפר שנאמר ולי מה יקרו רעך אל (סנהדרין ל"ח:). ע"ע ארמית. ודרשו ויהי כל ארץ שפה אחת (בראשית י"א א'). ר"א ור' יחנן, חד אמר שהיו מדברים בשבעים לשון. תורנא

אמר שהיו מדברים בלשון יחידו של עולם כלשון הקדש (ירושלמי מנילה פ"א. ב"ר פל"ח). לשון עברית היא "שפה אחת" לפי שהיתה היותר פשוטה ושלמה וחר לא התערב בתוכה, ושאר הלשונות אינן כן. כי אנשי דור הפלגה קודם שבנו המגדל היו מדברים בלשון עברית. ונתבלבלה ונתערבה אח"כ בשבעים הלשונות שיצאו ממנה. ואין ספק כי אחר שהסכימו על הלשונות ההן השתמשו בקצת שמות ופעלים מהלשון שהרנילו, וחתמוזו הלשונות והורכבו קצתן בקצתן, ולא אחת בהן פשוטה נעדרת ההרכבה, כמו שנראה היום (קול יהודה לכוזרי מ"ב פס"ח). לדעת אחרים היא לשון עברית באמת לשון הקדש מפני שדברו בה רק נדולי העם וחכמיו וכתבו בה בתבי קדש. והיו מדברים גם בלשון ארמית או לשון ערבית שהיתה לשון של הדיוט או לשון חול, וכתבו בה כתבים ושטרי הדיוטות. ואין ספק כי האבות וראשי השבטים דברו בלשון הקדש, כנראה משמותיהם ושמות עריהם, ויעקב שקרא לנל האבנים גלעד ולבן כנה אותי בארמית ינר יהדותא (בראשית ל"א מ"ז). ונס כאשר באו בני ישראל מצרימה הביאו עמם לשון עברית ולא שינו שם את לשונם (תנחומא סוף בלק, ויק"ר ל"ב ושה"ש רבה פסוק נן נעול). ובפרט בני לוי. אף כי דברו גם בלשון מצרית לצורך חול.

בעל הכוזרי מביא ראיה שלשון עברית היא החשובה שבלשונות מקבלה וסברה: "הקבלה שהיא הלשון אשר דבר בה ה' יתברך עם אדם וחיה ובה דברו שניהם כאשר יורה על זה הגזר אדם מאדמה ואשה מאיש וחיה מחי וקין טקנית ושת משת פלג כי ביטוי נפלגה ונח מינחמנו. עם עדות התורה וקבלת דור אחר דור עד עבר עד נח עד אדם, שהיא היתה לשון עבר וכו', וכבר היה אברהם מדבר בארמית באור כשדים שהארמית היא לשון כשדים, והיתה לו העברית לשון הקדש והארמית לשון חול, וכן נשא אותה ישמעאל אל הערב, והיו אלו שלש לשונות משותפות ומתדמות. הארמית והערבית והעברית בימותיהם ובהליכותיהם והיתה הלשון העבוית לבדה המעילה" וכו' (כוזרי מאמר ב' ס"י ס"ח). הראיה מלשון נופל על לשון היא מן המדרש, לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה זאת (בראשית ב' ל"ג) מכאן שנברא העולם בכה"ק. שמעת מימך גיני גיניא, אינטרופי אנטרופיא נברא גברתא? אלא אי"ש מאשה, למה? שהלשון זה נופל על הלשון הזה (ב"ר פ"ח ופ"א). כי בלשון יונית ונס בלשון ארמית שם האיש אינו דומה לשם האשה. ועוד ראיה ממלות אחרות אשר נמצא בהן הוראתן בדרך מבעי כמו שמים=אש ומים, נשר מורה על חזק ראותו מלשון אישורו (במדבר כ"ח י"ז) ונס על נשירת כנפיו בהתחדשו. שם יד עולה עשרה כנספר אצבעותיה. ובין השמות הפרטים אברהם מלשון אב המון גוים, יצחק ע"ש הצחק, יעקב כי יעקבנו, ישראל כי ישר עם אל וכן שמות השבטים ע"ש המאודעות בלשה נופל על

לשון עברית היא הראשונה מכל הלשונות, ורק רב לבדו אמר. אדם הראשון בלשון ארמי סיפר שנאמר ולי מה יקרו רעך אל (סנהדרין ל"ח:). ע"ע ארמית. ודרשו ויהי כל ארץ שפה אחת (בראשית י"א א'). ר"א ור' יחנן, חד אמר שהיו מדברים בשבעים לשון. תורנא

כרור הוא שהיו מבינים לשון עברית לא רק החכמים אבל גם העם אף כי לא השתמשו בה לצורך חול. כנראה ממשלים רבים בעברית שהיו שגורים עוד בפי ההמון ומובאים במשנה ובברייתא בלשונם בלשון עברית. כמו מעשיך יקרבוד ומעשיך ירחמך (עדות פ"ה). אם אין צאן אין דועה (מכילתא פ' בא). טוב באדם שהוא ביישן (שם פ' בחדש). אין הקמץ משיבט את הארי (ברכות ד). הניח מעותיו על קרן הצבי (כתובות פ"ג) וכדומה. והמשלים שמקורם ארמית הניחו בלשון הזאת, כמו צבתא בצבתא עשויה (תוספתא ערוכין פ"ח). נפל בביתא חבל לבותא (מכילתא ושמ"ר פכ"ו). דנייטא ליה ימלל (מכילתא ובר' פ"ב). ועוד ראייה כי גם המון העם הבינו עוד בלשון עברית, כי לולא בן מרוע הברו התפלות היותר קדומות בלשון עברית. אלא בודאי כי בכל עניני קדושה השתמשו עוד בלשון הקדש. ואפילו תפילות שנסדרו אח"כ התאמצו לחרסם בלח"ק (עי' ברכות מ"ד—י"ח וחולין קל"ז). ואמרו אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי שאין מלאכי השרת נזקקין לו (שבת י"ב: סוטה ל"ג). והוא דרך מליצי על החכמים שדומין למלאכי השרת שהתרעמו על המתפללים בשפה המדוברת בפי הדיוטים. במשך הזמן התערבו שתי הלשונות ערבית וארמית יחד גם במשיגיהן וסגנוניהן. כל אחת פשטה צורתה ולבשו שניהן צורה חדשה. והתקופה הזאת נחשבת למעברה מלשון המקרא ללשון המשנה (אבות פרק קנין תורה) או לשון חכמים (קדושין ב': ע"ז נ"ח: חולין קל"ז:). [לשון המשנה] במאות האחרונות של הבית השני ואיזה מאות אחרי החרבן השתמשו התנאים בלשון המשנה. אשר מלבד המלות הארמיות נתערבו בה גם בשלש מאות מלות מלשונות יוונית ורומית. וגם במשנה נמצא איזה השתלשלות בלשון העברית החדשה הזאת. כי יש חילוק בלשון בין המשניות הקדומות ובין המשניות המאוחרות. כי הראשונות היו יותר קרובות ללשון המקרא. לדוגמא: שתי יגרות במרתף מקום שצריכה בדיקה (פסחים פ"א א'). כל שחכתי בשמירתו הכשרתי את נזקו (ב"ק פ"א ב'). ושם משתמשים עוד בלשון הכתוב "מיטב הארץ" ובמקומות מאוחרים "עדיה". במס' חלה (פ"א ג') אמרו לא קבלו מהם מפני "הכתוב שבתורה". תחת "שנאמר" במקומות אחרים. חכמי המשנה השתדלו "להעביר דרך הארמי על שדי העברי לתכלית יתרון ההבנה, מזה אנו רואים שנשכח הרבה מלשון העברית אצל העם עד שהוכרחו להמעימה ע"פ משפט הארמית" (ווייס בספרו משפט לשון המשנה 5). והשתלשלו גם במושגים ארמיים בלשון עברית. תחת כיום ההוא או בשעה ההיא ובשנה ההיא. אומרים בו כיום או באותו היום באותה שעה בדרך הארמי בה שעתא. בה זמנא (דניאל ג'). בית הבנסת תחת בית התפלה כמו הארמי בי בנישאתא. המשנה מכילה גם מלים ודבורים אשר אף שאינם נמצאים בתנ"ך בכ"ז נכרים שהם תלק

לשון, ושכחתי עם אבותי (שם מ"ז ל"ז) בשתי מלות האלה נכללו שני עקרים גדולים. כי בנוי המיתה בשכיבה יורה על תחית המתים, האסף אל עמיו מורה על השארת הנפש. הרמב"ם נותן הטעם שנקראת עברית לשון הקדש, "כי זאת הלשון היא קדושה לא תמצא בה שם אומי למיטל ולבעילה אך יזכרו אותו בשמות מישאלות סמוכות וברמיונות. והיתה הכוונה בזה כי אלה הענינים אין צריך לזכרם כל שכן כדי שיושם להם שמות קבועים, אבל הם דברים שצריך להחריש מהם וכשיכיריח הצורך לזכרם יסבב פני הדבר בבינויים ממלות אחרות נעלמות" (מורה מ"ג פ"א). ויש מאמינים כי לשון עברית תהיה לשון העתיד לבא. ודורשים כי אז אהפוך על עמים י"פה כרורה לקרוא כלם בשם ה' ולעברו שכם אחד (צפניה ג' מ') שהוא לשון הקדש. כי "שפה כרורה" בניסמריא "בלשון הקדש" עם הבולג.

[התערבות לשון הארמית] מעת שהתישבו ישראל על אדמתם ער סוף זמן הבית הראשון, היתה לשון עברית השפה המדוברת בין העם והיתה בפי חזויו ונביאיו במליצה רמה ונשגבה שאין דוגמתה בין השפות האחרות. ואמרו ארבע לשונות נאה לעולם שישתמש בהן: לעז (יוני) לומר, רומי לקרב, סורסי לאיליא (קניה והנה והי). עברי לדבור (oratory) וכו' (ירוש' מנחה פ"א. אסתר רבה סוף פ"ג). אמנם גדולי העם הכירו גם לשון ארמית כאשר מבואר מרביר אליקים ושכנה ויואח אל רבשקה: דבר נא אל עברך ארמית כי שומעים אנחנו ואל תדבר עמנו יהודית באזני העם (מ"ב י"ח ב"ז). אולם אחרי גלות בני יהודה ובנימין לבבל החלו להשתמש גם בלשון ארמית או בשדית. ובני השרים מיהודה למדו במצות המלך ספר ולשון בשדים (דניאל א'). אך רוב העם ובפרט יודעי התורה עוד הבינו בלשון עברית והשתמשו בה כנראה מפת"שן כתב הרת שנתן אחיזרש לכל מדינה ומדינה בכתבה ועם כלשונם ואל היהודים בכתבם וכלשונם (אסתר ה' ט). אמנם בסוף הגלות התחילו לשכוח את לשון עברית, ובפרט אלה שלקחו נשים נכריות היו, "בניהם חצי מדבר אשדודית ואינם מכירים לדבר יהודית" (נחמיה י"ג ב"ר). עד כי המון העם חרלו מלדבר עברית ולא הבינו עוד. וכאשר נקראת התורה בצבור היו צריכים למתרגם להעתיק להם הדברים בארמית כמו שדרשו חז"ל, ויקראו בספר בתורת אלהים מפורש ושום שכל" (נחמיה ח' ח'). על התרגום, ויהודי אלכסנדריא הצריכו העתקה בלשון יוונית. מזמן החשמונאים נשארו לנו שרידי הלכות שניכר מהן כי כבר השתמשו אז בבתי המדרש בלשון ארמית כמו העיד יוסי בן יעזר איש צרדה על איל קמצא דבן וכו' ועל דיקרב למיתא מסאב (עדות פ"ה ד', ע"ז ל"ז) ובירושלמי (סוף סוטה) אמרו יוחנן בהן גדול שמע בת קול יוצאת מבית קה"ק ואומרת נצחו מליא דאניהו קרבא כאנמוכיא. בכ"ז

מלשון עברית ושהיו חיים בפי העם, אך לא היו דרושים לסופרי התנ"ך ולכן לא השתמשו בהם. וכמו שאי אפשר לומר שהמלים והדבורים שלא נמצאו בספרי שעסקפיר אינם מלשון האנגלית מפני שהוא לא השתמש בהם. גם יפה עשו להבנים כמה מלים מלשון היונית והרומית שהיו שגורות בפי ההמון, ולא השתדלו לברוא מלים חדשות תחתיהן שאי אפשר או שקשה להבין הוראותיהן כדרך שעושים בוראי מלים בזמנינו. אמנם המפרשים שחשבו שהם מלים עבריות מעו בהוראתן באופן זר ומתמיה. כמו דב סעריה גאון שחשב מלת לגיון היא עברית. או מלת אפתיקי שהיא יונית ופירש בנותרקון פהית האקאי, והרמב"ם פי' פהיתקנה. ואפשר שהיא אסמכתא בעלמא, כי הלא מצינו שהתנאים בעצמם שואלים איזו דייתיקי דא תהי למיקם ולהיות (ב"ס י"ט) והם בודאי היו מכירים כונת המלה שמקורה מן היונית והסורית, אלא שסמכו לה רמז בלשון נופל על לשון. והראיה כי במקום אחר איתא: איזו דייתיקי כל שכתוב בה דא תהא למיקם ולהיות (ב"ב קל"ה:). ומפני השינויים הרבים שנעשה במושגי לשון המשנה מלשון המקרא איך יוחנן לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמה (חולין קל"ח:). בעלי המשנה אהבו להשתמש במליצה של תנ"ך כמו המשיכילים הראשונים, ולדוגמא, וכל ההרים אשר במערד יעדרון (פאה פ"ב ב'), מלא קמצו (שם פ"ד ט'), בין האולם והמזבח (כלים פ"א ט'). והלויים בכנורות ובנבלים ובמצלות וגו' (סוכה פ"ה ד'), ואל בינתך אל תשען (אבות פ"ד). הפורץ גדרו של חכמים (תוכפתא חולין פ"ב ע"ע סגנון). ואע"פ שהשתמשו בעלי המשנה בלשון עברית חדשה לצורך ההלכה כדי להבינה להתלמידים באופן יותר טוב, מפני שחסרים כמה מלות תכניות בלשון המקרא, בכ"ז לא נמנעו מללמוד וללמד לשון התנ"ך במהרה, והזהירו את העם בהזהרה מופלגת לבלתי עזוב את המורשה היקרה הזאת, ושמו לחוק ולמצוה על כל אב מישראל ללמד את בנו הקטן לשון הקדש, ואמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקדש (ספרי פ' עקב ס"י מ"ו) ובתוספתא (הגינה פ"א) הגירסא מלמד שמע ותורה ולהי'ק. ועי' שאלו בגמרא מא' תורה ואמר דב המנונא פסוק תורה צוה לנו משה (סוכה מ"ה). ומצאנו עוד שאמרו כל המדבר בלשון הקדש מבושר שהוא בן העולם הבא (ירוש' שקלים פ"ג). ובאמת היתה לשון עברית מדוברת אצל כמה מגדולי ישראל, ובבית רבי דברו בה כל בני הבית וגם שפתותיו (מנילה י'). ואמר בא"י לשון סורסי למה או לשון הקדש או לשון יונית (ב"ס פ"ב:).

פסוקות כמו הרמב"ם ביר החזקה, הישנוי הזה החל בצפון אפריקא ואח"כ נתפשט בספרד בצרפת ובאשכנז ע"י הפייטנים. גם הירבושים עם הקראים בעלי המקרא העזילו הרבה להרחבת הלשון העברית. בעת ההיא התפתחה לשון עברית החדשה ונתעשרה הרבה במלים ומושגים מדעיים ע"י ההעתקות מלשון ערבית. ומצינו כי כבר בעלי התלמוד פירשו לשון המקרא בעזרת לשון ערבית, כמו ר"ע שאמר כשהלכתי לערביא היו קורין לרכא יוכלא (ר"ה כ"ו). ועי' בכורי העתים ח"י 60). גם כשרמזו על הלשון של יושבי כרכי הים ייש לפרשו לפעמים עפ"י הערבי. כמו שאמרו שבכרכי הים קורין לקלעיתא בנייתא, כי בלשון ערבית מלת קלע' הוראתה ארמון הבנוי לתלפיות. וכן נראה כי ר' לוי במ"ד משתמש כמה פעמים בלשון ערבית להבנת איזו מקראות (עי' באכער על אנרת האמוראים הבבליים ח"ב 303). ועי' נשענו המדקדקים בזמן מאוחר בהשוואת לשון עברית עם הערבית (עי' מאנאססיריפס שנה י"ב 120). הראשון מהכמי הלשון שהלכו בדרך הזה היה רב סעריה גאון שחבר ספר "אגרון" בדקדוק הלשון, ורב האי גאון. הראב"ע בפ' ויצא על לזו וערמון כתב בשם הגאון כי לזו שקדים בעבור שנקרא כן בלשון ישמעאל, כי הב' לשונות והארמית ממשפחה אחת היו. והראב"ע בעצמו כתב בספר שפה ברורה: לשון הקדש ולשון ארמית ולשון קדר שפה אחת חיתה וכו'. ר' יהודה חיוג' ר' יונה ו' גנאה, הרד"ק ועוד כמה מדקדקים כתבו על ירשי להי'ק וביארו כמה מהם ע"פ לשון הערבית. כמעט כל חכמי ספרד השתמשו בערבית לכאר כמה וכמה מלים מעברית. וגם אחר הגלות האחרון מספרד היה אברבנאל מפרש כמה דברים בתורה בעזרת לשון ערבית. גם בארץ איטליא היו איזו מפרשי התורה אשר השתמשו בלשון ערבית בכיאותיהם עה"ת כמו ר' זרחיה בן שאלתיאל מברצלונה. אשר ישב ברומא בסוף המאה הי"ג ושם כתב פרושים על משלי (בשם אמרי דעת קולוניא תרל"א) ועל איוב (בספרו תקות אגוש ברלין 1868). ומתמה מאד על החיטבים כי כאשר יגזרו מלה אחת מן הערבי אז ייטפל ערך לישוננו תחת מדרגת לשון ישמעאל, ולא ירגישו אותם הפתאים כי כל אלו השרשים היו לנו בנחלה בקבלה מן האבות עד שאומת ישמעאל שהיה בן אברהם למד מא"א כל אלו השרשים וזה הלשון הנקרא לשון ערבי, אבל גלותנו היום גרמה לנו שאנו צריכים ללקט אלו הגזירות והישמות תחת שולחן אומת ישמעאל וזה הגנאי אינו מניע לגנאי גלותנו אלא כשהגיע טפה מן הים אל שיעור מי הים".

ר' יצחק המכונה אבו אברהים ו' ברון כתב ספר נכבד על השתוות לשון עברית עם ערבית ובחלק הישני מספרו מבאר כמה מקראות בדרך הזה (עי' האשכול ח"ב 203). אלדדווען יאמר כי לשון ערבית היתה הראשונה וממנה התפתחה העברית, ד"ס מרגליות (Hastings שם) יאמר כי עברית היא ערבית נישחתה.

שכל ישראל ויהודה דברו בלשון הזאת, אך לא נשאר לנו זולתי ספרי התנ"ך שהיו שמורים ביד ישראל כבבת עינם, וספרי הקדש אינם ספרי מלים ולא אצרו בקרבם כל המלים שנמצאו בלשון עבר רק מה שהיה דרוש לכתוב בהם. וכמו שלא נוכל לומר למשל כי ספרי הקלסקים של עם ועם מכילים בקרבם כל המלים הנמצאות בלשונות העמים ההם. ואמנם נותרו כמה מלים מלשון עבר צחה שנכנסו אח"כ במשניות וכמה מאות מלים שנשכח זכרם לגמרי מחסרון השמוש בהן.

[מרהיבי הלשון] כאשר נתרחבה ספרות ישראל בתורה שבעל פה, הרגשו חז"ל החסרון במלים עבריות כפרט בעניני הלכה ומעשים בכל יום. והם היו הראשונים שהרחיבו את לשון עבר במלים של ענינים ומושגים וגם בשמוש הלשון וסגנונו. ולא חששו גם לדקדק הלשון בשעת חידוש, ועשו מכמה שמות עצמים פעלים כי מצאו סמך לזה ממלת "מהיהדים" שנגזר משם "יהודי", ומהשם רום עשו פעל חדש תרם תרומה חמשה לא יתרומו, מהשם משכן—ממשכנן לצדקה. ובמלים "לקרות", "לבנות" וכדומה הרכיבו את הנפעל והתפעל. ובראו מלים חדשות כמו "מחם", "חיס" ממלת חום, "עגלה" מן עגלה, "רצען" ממרצע וכדומה. גם שאלו מלשונות שמיות אחרות, כמו המלים מומחה מובחן תספורת, ושאלו כשלש מאות מלים מלשונות יונית ורומית. גם במקום שהיו יכולים להשתמש במלים עבריות אלא שהמלים הנכריות היו מורגשים ביותר, כמו לכלל במקום סופר, דילמור במקום מלשין ועוד. וגם בזה מצאו סמך מכתבי הקדש האחרונים שהשתמשו במלות בבליות ופרסיות כמו ספסר פחה פדרס פתשן אחשתרים ועוד מלות בודדות שלא נדע מקורן. ובאמת יש כר נרחב ללשון עבר בספרות התלמוד והמדרשים, אם אך ישימו הסופרים לבם לדרוש משם המלים והמושגים החסרים בכל מקצועות הספרות. בימי הנאונים נתרחבה הלשון העברית במרה מרובה בעזרת הלשון הערבית, וע"י החקירה הפילוסופית ונתוספו מלים רבים כמו מהות, כמות, איכות, מרכז, קוטב, קוטר, אופק, אקלים ועוד. גם כמה מאות מלים ופעלים חדשים שהמציאו בעלי הפייטנים שמהם נוכל ללמוד הרבה.

[המרהיבים החדשים] בתקופת ההשכלה מזמן מנדלסון ואיזה דורות אחריו חזרה לשון עבר כמעט למצבה הראשון, כי המשכילים הראשונים השתמשו רק בלשון סהורה, ר"ל במלים שמצאו בתנ"ך ולא רצו לערבב בה מלים מהתלמוד, חרה להם המלים שהמציאו חז"ל או הפייטנים, ורק בקושי התירו להשתמש במלים שהמציאו החוקרים בימי הביניים. ומוכן כי לא יכלו לכתוב שום מאמר מדעי רק מליצות ושירים. כי יריהם היו אסורות רק לחמלים בהתנ"ך. אך לאט לאט נפקחו עיניהם ונוכחו לדעת כי הנבלת המלים לספרי תנ"ך

והיא הפך רעת הרמב"ם האומר כי ערבית היא עברית נשחתה. ור"ל יתה דעתו כי ארמית היתה הלשון הראשונה.

[שפה טבעית] השפה העברית היא האחת מן השפות הקדומות שנשארה לפליטה וכמשמרת בגלל הנכבדות שמדובר בה בכתבי הקדש, ומפני שהיא לשון גוי קרום עם ישראל שנשאר במהרה לברו מכל עמי ארצות הקדם, בעוד אשר מלשונות קדומות אחרות נותרו רק שרידים וקטעים וחרם אנוש שאין להם שום ערך ספרותי או מוסרי. לשון עבר היא, "השפה היפה השרירה היחידה" אשר בה אצורים אוצרות האמונה הדת והמוסר, ועשרת הרכבים החרותים על לוחותיה שהם היסוד לכל ההוקים והמשפטים לכל באי עולם, השפה הזאת שהיא אם הלשונות גדלה ונתרחבה ע"פ חוקים טבעיים כי היא נולדה ביחד עם האדם הראשון, וקוי הטבע רשומים על כל מלותיה, וכבר הודה גם הנוצרי הערדר כי בכל מבטאי לשון עבר ובנין מלה נכרים עקבות הטבע והוד קולו ועליותיו. וזו ראייה גדולה על קדמות השפה וקרבנותה לראשית תולדות האדם המבטי. יהושע שמי"נבג המדקדק היותר גדול כזמננו נתן את השפה העברית לגרמיה ויצורי בנינה והוכיח תכונת טבעיותה וקדמותה (ע), "תולדות השפה ותורת הדיון" השלה ח"ב 24 והלאה), וראוי להוסיף עוד ראייה כי כל המלים השגורות בפי ילדים הם בעלי הברה אחת כמו אב, אם, את, בן, בת וכדומה, כי בראשית התפתחות כח הדבור באדם אי אפשר לו לבטא כישפתיו כ"א הברה אחת. לשון עבר היא באמת לשון הקדש כי היא עשירה בדברים רחניים במליצות רמות וניבים נעלים, ובפרט דברים הבאים מהתרנושות הנפש, כמו תפלה ושבח לה'. ואריב"ל בעשרה מאמרות של שבח נאמר ספר תהלים: בנצוח בנגון במשכיל בסמור בשיר באשרי בתהלה בתפלה בהודאה בהלליה (פסחים ק"ז.). וכן יש כמה שמות נדרפים לשמחה: גילה רינה ריצה חרור שישן שמחה עליצות צהלה. וכן עניני מורך לב כמו יראה מורא פחד בתלה בעתה אבחת זלעפה מגור חרדה שבץ רעש רעד רוגז חלתלה נעיש רתת רטט זעזע פלצות ועוד. רובין בהקרמת ספרו "חקר אלוה עם תורת האדם" יאמר כי לשון עבר, "עשירה היא בניבים מנשימים מצירים משכיות מליצות, ועניה ברבורים מפשמים וכמבטאים מצינים רעיונים ערומים כלי לבוש מליצה, והסרה מלות מפשמות הנתוצות להקירה והגיון". אמנם גם זה מודה על קדמות השפה, במרם השתלמה החקירה ההגיונית ובמרם שנהפכה החכמה העיונית לחכמה מעשיות וירדה מן הקדש אל החול, כאשר פשמה לבוש המליצה ונותרה ערומה ביד אנשים פשוטים שיש להם מושגים נסים ומשתמשים במלים פשוטות ותכניות. ויותר אפשר שבאמת היתה לשון עבר רחבה מאד בכל המושגים גם מעולם המעשי, ובפרט בזמן הבית הראשון בעת

אשר נורף מהם הזפת של מנעלי הקצאפים. ובמלים כאלה כותבים עתה ספריהם ומאמריהם. עד שאי אפשר להבין דבריהם לאיש שלא הורגל בהם במשך עשר שנים האחרונות. ומסופר כי סופר אחר כתב בראשונה מלון של "כיס" כדי שיוכל להשתמש בו בעצמו לצורך מאמריו שכתב אח"כ במ"ע ולא יבא לירי טעות וערבוב בלשוננו. ורבים מהסופרים האלה מעתיקים את דבריהם ביהודית-אשכנזית כדי שיבינו העם מה שכתבו בעברית שלהם, אך יותר טוב היה אם מסרו את מאמריהם לסופרים אחרים להעתיקם בעברית צחה, כי כבר הניע העת להעתיק "עברית בעברית". בין הכותבים הקיצונים נמצאו גם אלה שמשתמשים במלות זרות יותר מדי בחשבם כי ע"ז ייפו את מאמריהם והקוראים יחשבו אותם לבעלי מדעים. כמו בהרונסא לאוצר היהדות: תולדות איגואיסמוס מוסרי מופרז ש"ש בו כבר סימן קוסמולוגי (צד 32). הסקירות צריכות להיות מסודרות לא בדרך אנליטית ולא בדרך סנתיסיס נכמים (x), לא ע"י קליטה פוטוגרפית אלא ע"י קליטה קינימטוגרפית" (xiii). וכל זה היה רק "לרונסא". גם הם מחדשים מלים שאין חסרונם מורגש כל עיקר וגם נגר חוקי הלשון כמו הפועל החדש מענין על לשון מוטרף את הלב. אישר שורשו ענה והנרץ נוספת ולא מן השם ואין לו ענין כלל. או "רצינית" תחת בכובד ראש, "ועירה" תחת וער, "חנוכיה" למנורה של שמונה נרות מענין חנוכה ולא נרע אם היא כוללת גם הקנה של "השמש" או לא. והמצאו סימן ההקמנה לכלב קטן שקורין "כלבלב" ולחתול קטן "חתלתול", וכדומה מפני שמצאו המלות ארסרם ירקק שחרחרות שחם סימני הצבעים וגם בהם נהלקו המבארים אם הם צבע יותר חזק או הלוי. ורובם הסכימו כי הם יותר חזקים. וא"כ כלבלב היא כלב גדול. והכתוב אומר ילד קטן זקונים ואינו אומר ילדלד. זה מקרוב נוסד ועד הלשון העברית בירושלם ובראשו פר' דלמאן והועד הזה מחדש מלים בכל יום, וברשימה הראשונה שהוציאו חדרו כמה מלים על תבשילין שקבעו להלכה ואין מי שיהרהר אחריהם חלילה. ברשימה הזאת מעתיקים המךטאשען "אזני המן", אך לא נרע אם מותר לאכלם אחר הפורים. "אסריה" תרגומו לוקסען או נורעלן. "שהריון" תרגומו הערנכען, לחמניות בעין חצי לבנה מלשון סהר, ואינם חוששין כלל פן ימעה הקורא לחשב שהריון לבנה במלואה ויחשוב כי הוא "ביינעל" או ענל (ע"י מ"ב שמות מאכלים במ"ע החרות "טנה ר' נליון נ"ט). אמנם בין המלים המחדשות נמצאות גם מלים שראויות להשתמש בהן, ובפרט אם יש להן הסכמת הסופרים במן המלות עתה. ירחון, שעון וכדומה. וצריכין לצרף ולברר האוכל מתוך הפסולת הרב שהמצאו יוצרי המלונים. ואם אי אפשר להעתיק איזה מלה שיש לנו צורך בה מוטב להעתיקה כמו שהיא וגם עם ביאור כמו שעשה יהושע שסייבערר במלוננו באמרו על איזה

הוא דבר שאי אפשר להתקיים, והסופר החשוב שבהם יצחק ערמער הוריע זאת בדברים נמרצים שאין לפקפק בהם, וראוים דבריו להשמע גם בזמננו למען ידעו הסופרים איך להתנהג. ערמער שם דבריו בפי השפה העברית הרוברת לסופריה אשר יתלוננו עליה כי היא עניה במלים. וכה תאמר. "האין זאת אשמת סופרי, עין חוברי חבורי האחרונים? כי כל שפה וכל לשון סופריה הם המה אשר יחלצוה מעניה ויעשירוה, הם המה אשר ימלאו את אוצרה מלים. יגדילוה ויאדירוה, בהודע להם רעיון אשר לא נודע להם מלפנים. או בהגלות להם חדשה בארץ, יוסיפו על אחת המלות את הוראותיה, או יעשו תיבה חדשה אשר יגזירה ויבונה ממלה אהרת בשפתם, או אשר יביאוו ממרחק מלשון עם נכר ויטעוה על ארמת לשונם. ובעלי החכמות והמדעים דורשי רשומות למושגים חדשים אשר יעלו בשכלם ובתבונתם, יבחרו רק במלות נכריות הבלתי נשמעות ומובנות לקוראיהן בעצם הוראותיהן ויפנו עורף ללשונם, ויחרלו מבנות את תיבותיהם החדשות ממלותיה המובנות לבלתי יתערב מושג זר במושגיהם. ורק אחרי היות מושגיהם החדשים נכרים ונתפשים מכל העם יתאמצו כפעם בפעם למצוא להם תיבות נגזרות ממלות נמצאם בלשון עמם ושפתם. וכאלה עשו גם סופרי הקרמונים, ויוסיפו מלים על מלי, ויעשירוני גם אחרי אשר חרלתי מהיות שפה מרוברת בפי עמי. אך סופרי האחרונים לבבם לא בן יחשוב, וספוני סמוני חקרי לב ומחקרי ארץ יגלו לעיניהם חדשים לבקרים מבלי אשר יניעו ויעמולו לעשות להם תיבות או להביא את מלותיהם הנכריות אל תוך אוצרות. והרעה הגדולה מזאת כי גם את המלים הזרים אשר כבר נאחזו על ארמתי בספרי המשנה והתלמוד והמדרשים ובספרי הרבנים ובעלי המחקר הבאים אחריהם, מלים המובנים לכל קוראי ספרי, גם אלה יגרשו מהסתפח בנחלת" (הצופה לבית ישראל צד 22). ערמער היה הראשון להרגיש החסרון בסופרי זמנו. והסופרים הגדולים הורו לו והתחילו להשתמש בלשון חכמים. ובן-זאב חבר אוצר השרשים בהעתקה אשכנזית אשר השלים משה שולכיים והכנים בו כמה מלים שחידש בעצמו. ש"י אברמוביץ ובספרו "תולדות הסבע" קרא בשמות חדשים כמה עופות וחיות, ובזמן האחרון קם בדיהודה והתחיל לה"ל "מלון" שלם עם כל המלים שנתחדשו עד זמנו ומה שהירש הוא בעצמו.

[התנגדות למחדשים] אמנם בעלי המחדשים עברו את הדרך הממוצע והניעו עד קצה האחרון, בהוסיפם מלים חדשות שאין בהם מעם וריח עברי, רק ריח של לשון מדינתם. וע"ז נתוספו בלשון עבר מלים עבריות-אשכנזיות, עבריות-רוסיות וכדומה. גם השם "מלון של כיס" הוא גרמניסם גסה, ויותר טוב היה לבנותו מלון קטן. ויש מלים שהמצאו משבילי רוסיא

עברית בעברית: למוד לשון עברית ע"פ השיטה הטבעית באותה הלשון, ומתנגדת לשיטת הלמוד ע"י תרגום בלשון אחרת. התנועה הציונית המדינית של הערצל עוררה את התשוקה בלב המושבילים הצעירים, ובפרט אלה הנוטים לציונות, לעשות את לשון עברית לשפה חיה מדוברת. בי אי אפשר להיות עם בלי לשון מיוחדת, ואם עם אנחנו ועתידים לשבת על אדמתנו בארץ ישראל הלא נחוץ לנו להשתמש בלשון אבותינו שבה נכתבו ספרי קדשנו וספרותנו הקדומה. ובמו שכל עם ועם משתמש בלשונו בעצמה ללמוד את לשון עברית שהיא לשון עמנו. וכמו שהילד לומד את לשונו מפי אמו בדרך טבעי, ואיש מפי הבריות בלי מורים ובלי ספרים ומבלי עזר משפת אחרת, רק ע"פ הדבור של אותה שפה בעצמה, שהוא מקשיב לדברי אנשים הרובים בה ומתרגל לאט לאט לדבר בה בעצמו. ושיטת ההרגל היא השיטה הטבעית. והנסיון יורנו שאיש פשוט ישיחה בארץ נכריה שנים מספר ילמד את שפת המדינה בלי יגיעה רבה וידבר בה בנקל יותר מאיש מלומד הלומד מפי ספרים בהתמדה גרולה. השיטה עברית בעברית נוסדה ע"פ שיטת הלמוד הכללי של בערליץ המלמדים עברית בעברית מדברים עם התלמידים בשעת הלמוד בלשון עברית, כאשר הדבר האם לילדיה כל היום בשפתה, ומדברים על כל העצמים אשר נכנר עיניהם ומראים עליהם באצבעם ומבארים פעולותיהם הכל בלשון עברית ובסדר נכון. בטרם יחל המלמד ללמד יאמר לתלמידיו: קומו, עמדו, ישבו פה. פתחו הספר, סגרו אותו, תנו וכו', ומרמז להם במעשיו ומסמנו יראו וכן יעשו, הוא משתמש בשלחן בספסל ובלוח ובתנועת הגוף ואבריו, ומתרגם כל דבר בפועל לעיני התלמידים, חחת תרגום העין ע"י לשון אחרת. גם יוציא את תלמידיו החוצה ומראה להם תבואות הארץ וצבאות השמים וכל דבר חי במראה או במישמוש בכתב או בדבור, ומשתדל להרחיב אוצר מושגי הילדים מן הקל אל החמור והכל בדרך טבעי.

[תעליות השיטה] פעולת השיטה של עברית בעברית ניבחה ומורגשת באופנים שונים: א' התלמיד לומד הלשון בזמן מועם כי דרך הלמוד הזה הוא קל וטבעי ע"י פעולה תחת הרגשה וע"י ראייה תחת עין. ב' אם לומד ע"פ תרגום יישאר תמיד זר להלשון ובקראו עברית הוא מתרגם במחשבתו שפה מתת לשפתו המדוברת, ואינו מועם לעולם את טעם השפה אשר הוא לומד, והרי הוא דומה לשומע דרישה מפי מתורגמן. ג' הלומד מפי התרגום יזכר את תרגום המלות אך לא הענינים, כי התרגום הוא עיקר הלמוד. ואם דוצה לירד לכונת הענין צריך מקורם לתרגם זאת לעצמו בקול ושפתותיו כמו נעות ולחשות באוזניו את התרגום. אבל הלומד עברית בעברית הוא לומד מיד כונת הענין ועצם הדבר. ד' השיטה הטבעית תעשה

שמות שהוא מין עץ או מין חיה, ועל chocolate שהוא עסיס אנוזי פרך.

[הדבור העברי] יחד עם הרעיון של הציונות ותחית ישראל על אדמתו נולד גם הרעיון של תחית השפה העברית, וכל חובבי ציון ובפרט הצעירים הנלהבים התאמצו לעשות את לשון עבר לשפה חיה, לשפה מדוברת ביניהם. אף כי גם הרבר הזה לא חדש הוא מעיקרו, כי כבר במאות שנים שעברו דברו החסידים ויראי שמים בלשון הקדש ביום היטבת שלא רצו לדבר בו בלשון חול מפני קדושת היום. אך נהפוך הדבר עם הצעירים האלה שרצו לעשות את לשון הקדש ללשון חול להשתמש בה בכל יום לכל צרכיהם. בשנת 1888 נוסדו אגודות ברוסיה לרוברי עברית באסופות עם, ובקדושה היה הראשון שהחל לדבר עברית בביתו עם בני משפחתו. בערך שנת 1900 נוסדו אגודות, "שפה ברורה", והחברים דברו ביניהם לשון עבר בכל עת שפגשו איש את רעהו. ואח"כ החלו המורים לדבר עברית עם תלמידיהם בבני הילדים. וגם באספות הציונים בבאזל דברו עברית צירים רבים ובפרט מרוסיה. וכאשר החל הדבור העברי להתפשט במדה ידועה היו אנוסים לחדש עוד מלים רבים שמצאו חפץ להשתמש בהן. אחד העם יאמר: "לשונונו היא לעת עתה רק חצי לשון וחסרה היא כמה מושגים ובמיום שבלעדם אין תקוה לספרותנו להגיע למדרגת ספרות חיה וכללית אשר לא יחסר כל בה" (השלח ח"א 271) ובפרט לעשותה שפה חיה באמת. היינו שפה מדוברת. ברינין יאמר כי כל זמן אשר שפהנו תהיה רק שפה ספרותית, שפה שהיא מובנת רק למפלגת ידועות בעם ולא לכל העם, וכל זמן שהיא תהיה מדוברת בפי ההמול הנדול ולא תהיה שפת-הלמוד בחדרינו, ולא ישתמשו ברבורה גם בצרכי החיים החמורים, כל זמן אשר לא נוריד את יפתנו ממרום קדושתה אל שוק החיים; אין לדבר בכבר ראש על אדות תחית השפה העברית (הצופה י"ח אב תרס"ג). אך יש מתנגדים לדבור העברי מפני שעושים לשון הקדש לשיחת חולין של יושבי קרנות ושיחה במטה של נערים ונערות ומבלים הזמן מבלי תועלת להשפה העברית. ע"י אה"י; אותיות; ארמית; דקדוק; מעמים; לשון; נקוד; סגנון; ספרות; פיוטים; שיר.

ביבליוגרפיה: ר"ע מן האדומים, מאור עינים, אמרי בינה ע"י; השלח ח"א 533, ח"ג 125, ח"ד 328, ח"ו 570, ח"ז 12, 136, 202; האשכול ח"ב 198; יהושע מזה, פרחים ושושנים צד 99, 115 ברדיושוב 1892; קדושה, שפת עבר שפה חיה, קראקא 1896; יצחק וואר- שאווסקי, לתחית שפת עבר, אדעסא 1893; ד"ר יעלעניק, די העברעאישע שפראכע (שלוש דרשות), ווין 1878—1881; ראזענבערג, המשות, העברעאישע קאנווערזאציאנס-גראממא- טיק, ווין 1849; מעטמאן, די העברעאישע שפראכע, ירושלים 1904.

מתננדיהם מכנים „מסוכנים“) ומצאו כי התלמידים הלומדים ע"פ השיטה החדשה של עברית בעברית עומדים במדרגה פחותה מאד בידעיותיהם לעומת הלומדים ע"פ השיטה הישנה היא שיטת התרגום, והנסיון הורה כי השיטה החדשה לא הולידה עוד אפילו מלומד אחד בספרות העברית. אמנם אם באנו להכריע בין המימינים והמשימאילים נאמר כי השיטה של עברית בעברית היא טובה ויפה לילדים קטנים עד בני שיש שנים הלומדים בגני ילדים. אבל לא מבן שש ולמעלה.

ב. מ.

— [מקור השיטה עברית בעברית] המורה יהודה נרובסקי היה הראשון להפיץ הרעיון של השיטה החדשה עברית בעברית במאמרו „השיטה הסבעית בלמוד שפתנו או עברית בעברית“ בעתון „הצב“ של כך יהודה (ירושלם 1895). במאמר הזה הוא מראה על הנחיצות ללמד לילדי ישראל את הלשון העברית בעברית נופא ולא באמצעות הלשון הסדוכרת בפהם. מאמר זה היה לקול הקריאה הראשון בין המלמדים עברית, והרבה מורים שנפגש ארנת ליסיצה ותחיה יהודית לאומית נגדרו אחריו, והתחילו לנהג שיטה זו בבתי ספרם. אולם כיון שמאמר זה נחשב רק כרוז בעלמא ולא בתור מאמר פדגוגי על יסוד מדעי וגם חסרים בו דוגמאות וסדר הלמוד, לא היה יכול להעמיד את רוב המורים המתחילים והסדר הנסיון על מהותה של המיתורא הזאת. ומפני זה ישרד ביניהם ערבוב הדעות ובבלבול המושגים. עד אשר באו הפדגוגים יצחק אפיטמין בספרו „עברית בעברית“ (הוצאת אחיאסף ווארשא 1901) ודוד זקן בספרו „לפי הטף“ (הוצאת תושיה שם 1902), והם הציעו לפני חבריהם המורים תורה שלמה של השיטה עברית בעברית ואופן השמוש בה, ועם הופעת הספרים האלו (וביחוד הראשון) התחילה תקופת חדשה בהוראת הלשון העברית בהרבה בתי ספר ת"ת וחדרים. רוב המורים המשיכילים ובעלי המעט ההנוכי נעשו חסידים אדוקים לשיטה הזאת, ועבשיו ייש לנו כבר מאות בתי ספר בכל תפוצות ישראל ובפרט בבתי הספר של הציונים. ישל הלמודים העבריים אינם נלמדים בהם אלא ע"י הלשון העברית בעצמה. [הסוגות בשיטה עברית בעברית] מעת שתפסה לה השיטה הזאת מקום בבתי ספר עבריים, קמו עליה מתננדים וקראו עליה מלחמת סופרים, וביניהם פריש מאן, ברדיצבסקי, ברנפלד וציימלין, שהדפיסו בשנות 11—1908 הרבה מאמרים וכתובים אל האבות שלא יתנו ללמד את בניהם ע"פ שיטת עברית בעברית. ואע"פ שמענותיהם לא היו מיוסדות על האמת, הנה הוכיחו שיש בשיטה זו מקום אנוש, עכ"פ בארצות הגולה. אמנם הרבה סבות גרמו לזה שהשיטה עברית בעברית לא יכלה להראות עשיית חיל נכרת מיד אחר בואה לעולם, מלבד בבתי ספר שרירים יחידים. הסבות

את מלאכתה ע"י כל חושי הילד וביחוד חושי הראות והמשיש ולא תדרש מזכרון בינת הילד יותר מכפי כחו. ה') המלמד אינו מבטל שום זמן בלימודיו, ועושה מלאכתו בכל דגע אשר ידבר עברית עם תלמידיו גם אדות דברים שאינם שייכים ללמודיו, כי ידבר עמהם בכל עת הלמוד ביטפה הנלמדת, ואותה ידברו גם בעת הכתיבה והקריאה, מבואו ועד צאתו מבית הספר. ו') השיטה הזאת היא מקרבת את הילד אל הטבע לעולם המעשה, והיה לו למודו לעונג ולא למשא. ז') הלומד עברית בעברית משתמש בסגנון מבעי והניון ישר מפני שמרגיש בהלשון, ולא ישתמש במליצות זרות בדרך הפרזה וגזומא, בעת שכותב רק מזכורנו ולא מהדגשותיו בדרך מבעי. ע"ד משל הסופר אברמיון בספרו „תולדות המבע“ בדברו על הצב אומר כי „קמו בו עדי שקר ויפה חסם על לא עול בכפו... גם משיכילים רבים להרפתם ולבשחם יהנו ריק ויטליכו על הצב שקוצים מבלי דעת כי הוא נקי מפיטע ודבר בליעל לא יצוק בו“. הסופר משיכל לאיתן ישים בפי ילד קטן הכותב את מכתבו הראשון לאביו לאמר: „מאז תאחו ידי בעם סופר הריתי חלתי ולא ילדתי“. וכדומה מליצות נפוחות, והכל מפני שלא הרגישו הבנת המלות שכתבו רק מזכורנם, ולא השמיעו לאזניהם מה שכתבו בעצמם, כי לא למדו הלשון בדרך טבעי ונישאה השיטה מתה בזכורנם. ח') השיטה הזאת הולידה נערים רבים המדברים בלשון עברית כמו ביטפה חיה.

[המתנגדים לשיטה] אמנם ישנם מתננדים רבים להשיטה הזאת אשר מבטלים את כל דברי המחזיקים בה, ואומרים כי שיטת עברית בעברית איננה טבעית דק מלאכותית. בראש המתננדים הוא מ"י ברדיצבסקי ובמאמרו בעתון הבקר (כ"ט סיון תרס"ט ווארשא) הוא אומר כי הדור העברי המדבר עברית רחוק מאד משיטת החתים והחכמים, הוא ידבר עברית ע"פ חוקי הלשון אבל דבריו אינם נובעים מן המקור ואין בהם רוח חיים. ודוקא אלה הנושאים את דגל השיטה הסבעית יטכחו את טבע השיטה ורוח השיטה, ואין בכל מה שכותבים ומדברים אפילו סימן של רוח עברית, רק יפה עשויה בידיהם, שפה מלאכותית ואינדוסטריא של מלים בודדות, צפצוף של תוכי וצלצל דברים, כגולם בלי צורה. אמנם אותם האנשים שלכדו את שפת עבר בדרך הישן מבלי מיתודות משונות ובלי שיטות, אותם שלמדו את הספר העברי עוד קודם שלמדו את השיטה העברית, הם הם דוקא ירדו לעומק השיטה ולרוחה, ובהם דוקא הכתה השיטה יטורש ועשו פרי הרבה יותר מאלה אשר למדו עברית בעברית אשר היא להם לעיקר. לראשונים היה הספר בעצמו ליטפת האם, פסוקים רבים היו שגורים על פיהם ותורתם בתוך מעיהם, והיו יודעים הספר ומסילא ידעו גם לישונג. והאחרונים אף כי יכירו לשונם אינם יודעים מה שכתוב בספר. וכבר בדקו בתחרים חמתוקנים (אשר

כלום. כי אין הדבר תלוי במורים ובסופרים. בכ"ז משהחלה התנועה החדשה של עברית בעברית התחילו הרבה אבות להשתתף בשאלה הזאת ולדרוש מורים יותר הנונים וחדרים יותר מרווחים ושיטת למוד יותר נוחה וימלה, ובכלל הומצו מצב החנוך העברי שהיה עד עתה הפקר ושום יחודי בעל צורה לא שם אליו לב רק ביטעה שהיה לו צורך במלמד בשביל בניו, ועתה נעשה שאלת החנוך לשאלה צבורית וכללית שרבים עוסקים לפתרה בדרכים שונים.

[בתי ספר ומורים] בתי הספר היותר חשובים מאלה שהחזיקו בישימה המבטית הם: החדר המתקן של ישראל אדלר בהאמל פלך מאהליב, והחדרים המתקנים של שכנא שמיין בשדובא וביטאולי פלך קאוונא, של שמואל ליב טורדון ושל אהרן ליובושיצקי בווארשא. בתי הספר והמנסים "הרצליה" ובית הספר לבנות ביפו. המורים היותר מפורסמים במסע הזה הם יהודה נרובסקי, יצחק אפשטיין, י"י גלאס, י"י אדלר, שכנא שמיין, י"י יחיאלצוק, ש"ש קנטרוביטש, ח"י ביאליק, יהודה שטיינברג, ש' בן ציון, יעקב פייכמאן, בן ציון פרדקין, י"י אלטרמאן, י"י האלפרין, א' רובינקוב, נ' סילקובסקי, ש"ן פונצוב, מ' ראזענבלאט, ח"א קאפלאן, זוסא, פאלקוב, שרפשטיין, סופרמאן, ברנסאן, דר' ווילסומין, מורי הנמנסים העברית כמו דר' בוגרצוב, דר' מיטמאן-כהן, דר' מוסינוב, ועוד.

[ספרות עברית בעברית] לרגלי השיטה החדשה נבראו אצלנו ספרות הוראה עברית, ונתנה לנו ירחונים כ,הפרדג' (הוצאת תושיה בווארשא) ו,החנוך" (הוצאת חברי המורים בא"י). וספרי קריאה כהיבוליות וספרות הקטנות פרחים, נצנים, בכורים, לילדים, לנעורים, לבני הנעורים. הספרים היותר חשובים שנתחברו ע"פ השיטה המבטית הם: אפשטיין, "עברית בעברית", דוד ילין, "לפי הסף" עם סבוא עברית בעברית, נת פיינס, "הזמיר" (הוצאת מוריה), גלאס, "החדר" (הוצאת מפיצי השכלה בפטרבורג), שכנא שמיין, "גנתנו", ו,דרך צהרה" (הוצאת ספרות ווארשא). בן ציון, "בן עמי" ג'ח, ברכוז וברנסאן, "שפת ילדים" (הוצאת מוריה), יהודה שטיינברג, "פסיעות קטנות" (הוצאת שרברק ווילנא), יעקב פייכמאן, "פרקים ראשונים" ב"ח (הוצאת הניל), רבניצקי ביאליק ובן ציון, "דברי אנדה" (הוצאת מוריה אדעסא).

ביבליוגרפיה: אפשטיין, השלח ח"ד 385.

ש. ש.

הן: א') חסרון מורים שיהיו ראויים לאיצמלא שלהם מפאת ידיעותיהם בלמודים העבריים ובתורת החנוך בכלל, ומפני הרבוב העברי החי והמבטי שדרוש היה מן המורים המלמדים ע"פ שיטה זו, ורבים לא היו מוכנים ומסוגלים לדבר כן בלשון עברית. ב') חסרון דבור עברי בבית הילד בין בני משפחתו, והנוך הבית במקצוע הזה קודם לחנוך בית הספר. או כדי להניע לתכלית חנוך שלם כזה נחוץ לנו גני ילדים עבריים במספר רב ואז היו יכולים למלאות את חסרון ההכנה הביתית. ג') האבות אינם מקפידים כלל ללמד את בניהם למודי עברית, ותחת איטר לפנים היו האבות ממייננים את מטלמלי ביתם בכדי שיהא בידם בטה לשלם, "שכר למוד", הנה היום הם מכבדים את הלמודים הכלליים על פני הלמודים העבריים ואינם חוששים פן תשכח תורה מישראל, ויש גם ארצות (אמריקא למשל) שהעמידו בהן את כל הלמוד והחנוך העברי על שעה אחת ליום, באופן שלא השימה התרגומית ולא השימה המבטית תוכלנה להועיל ולהחזיק את הלמוד העברי.

[תקונים] והנה בנוגע להרחקת הסבה הראשונה של חסרון מורים כבר נעשה התחלה בנידון זה ע"י יסוד סדר הלמוד (קורסים) למורים בעיר הוראדנא הוסיא. גם בנוגע לסבה השנייה של חסרון גני ילדים עבריים נעשה איזו התחלה ע"י הגנים שנוסדו ע"י האלפרין ו"י אלטרמאן בווארשא ובעוד ערים אחדות ברוסא ופולין. ולא זו בלבד אלא שלתכלית זו נתחבר גם ספר פרדג' עיוני בסדרים ודוגמאות. כהספר "גנתנו" של הפרדג' שכנא שמיין, שמטרתו להכניס את היסודות הראשיים של פרעבל מיסד גני הילדים הראשונים שבעולם, אל תוך מחלקות ההכנה של החדרים החדשים ושאב בתי הספר שהחזיקו בישימה עברית בעברית. בסבוא לספר גנתנו יאמר המחבר, "שאין לנו דרך אחרת להביא את השיטה המבטית, "עברית בעברית" לידי מבעיות אמיתית אלא אם נהפוך את המכונות שבכל בתי הספר העבריים מכל התפוסים לתיאטרון קטן, לבית משהק שימצא לפעולות עסק ומרדה אשר אשר יקנו להם את הרבוב העברי לא ע"י שיחות יבשות בלבד, כמו שהיה נהוג מקודם, אלא ע"י משחקים, גימנסטיקא, עבודות יד, שונות, שירה וזמרה, והכל מתוך שחוק ועונג נפשי". אולם בנוגע להרחקת שני הנפשי השודר בין האבות ללמודים העבריים בכלל שהיא באמת סבת כל הסבות, כמעט שלא נעשה אצלנו

תם חלק שביעי